(ग्रहैकत्वन्यायः) सर्वेषां ग्रहादीनां संमार्गाद्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ १३ ॥

संस्कारादित्रयस्यापि यथासंयोगं विनियोगोक्त्या श्रौतविनियोगप्रकारपर्यवसानचिन्तान्तराणामानर्थक्यमाशङ्क्याह * एवमिति * संयुक्ते ग्रहादौ सम्मार्गादेर्विनियोगे स्थिते स्वविशेषणैकत्वादिविशिष्टे विनियोगो ग्रहादिमात्रे वेति चिन्तैकवचनादिश्रुतिहेतुकाविनियोगविषया कार्येत्यर्थः। संस्कारविषयायाः विशेषचिन्तायाः संस्काराविनियोगचिन्तानन्तरं कार्यत्वशङ्कानिरासायेदानीमित्युक्तम्। सर्वशेषविनियोगपर्यवसानात्प्राग्विशेषा ऽनवसर इत्याशयः। तुल्यन्यायतयैकत्वग्रहणस्योद्देश्यस्थसंख्यामात्रोपलक्षणार्थत्वादुदाहरणतेत्याशङ्क्यावगमात्[1] द्वित्वबहुत्वयुक्तमपि वाक्यमुदाहार्यमित्याह *यथा चेति* ननु पुरोडाशक्षाणहविर्नाशयोर्निमित्तत्वेनोद्देश्यत्वान्नोदाहरणतेत्याशङ्क्याह *सर्वत्र चेति* प्रयाजशेषप्रतिपत्त्यर्थतायाश्चतुर्थे वक्ष्यमाणत्वात्प्रयाजशेषस्योद्देश्यत्वेन च हविषामनुद्देश्यत्वान्नोदाहरणतेत्याशङ्क्याह * सर्वत्र चेति * प्रयाजशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वे ऽपि द्वितीयावगतहविः संस्कारार्थत्वस्यापि सम्भवतो त्याज्यत्वादेकस्यापि प्रतिपत्त्यर्थकर्मत्वयोः स्विष्टकृद्वदविरोधात्परप्रयुक्तद्रव्यसंस्कार्यत्वादसंस्कार्यत्वे ऽपि हविषां चतुर्थे वक्ष्यमाणशेषधारणात्प्रयोजकत्वाविरोधादुद्देश्यत्वं सम्भवतीत्याशयः। एवं च सत्युद्देश्यसंख्याया विवक्षिताविवक्षितत्वसन्देहान्मूलसंशयो युक्त इत्याह * तत्रेति *हेताविति करणः वेदे वक्तृभावाद्वचनेच्छानिच्छारूपविवक्षायोगात्प्रमाणभूतवेदप्रतीतस्य च त्यागायोगाच्चिकीर्षाचिकीर्षारूपविवक्षाविवक्षायोगात्प्रतीत्यप्रतीतिरूपविवक्षाविवक्षाविवक्षाभ्युपगमे तु यस्य कस्य चिदविवक्षायोगाद्धेतुभूतसन्देहमाक्षिपति * ननु चेति * प्रश्नपूर्वमाक्षेपाशयं विवृणोति * कुत इति * वेदवाक्यविशेषणफलोक्तिपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * यानीति * सम्भवति प्रमादो ऽभिप्रायान्तरं वा येषु वाक्येषु तानि सम्भवत्प्रमादाभिप्रायान्तराणि। प्रमाणान्तरगम्यो ऽर्थो येषां तानि प्रमाणान्तरगम्यार्थानीति बहुव्रीहिद्वयं कृत्वा सम्भवत्प्रमादाभिप्रायान्तराणि च प्रमाणान्तरगम्यार्थानि चेति कर्मधारयः। पुरुषाधीनोच्चारणत्वात्पुरुषधर्मयोः प्रमादाभिप्रायान्तरयोः पौरुषेयेषु चि[त्] वाक्येषु सम्भवे

७।४।१

---

१ र्थत्वावगमादिति २ पु० पा०

ऽपि प्रमाणान्तरगम्यार्थत्वस्य वैदिकेष्वपि सम्भवात्तुल्यतामाशङ्क्य ज्ञातार्थे विवक्षायोगात्पौरुषेयेष्वैकान्तिकं प्रमाणान्तरगम्यार्थत्वं वक्तॄनपेक्षैरपि श्रोतृभिः प्रमादाभिप्रायान्तराध्यवसानासिद्ध्यर्थमुपपादयितुं विवक्षोक्तिः । एवं च पुंवाक्येषु श्रुतस्याप्यर्थस्य वक्तृनिच्छारूपासम्भवत्वाविवक्षेत्युक्ते विवक्षाकार्येण वाक्येनानुमीयमानायां विवक्षायाः कथमभावावधावरणेत्याशङ्क्य * सा चेत्युक्तम् * वेदवाक्येष्वाश्रयभूतपुरुषाभावात् सद्भावे तत्प्रमादाभिप्रायान्तरायोगोत्त्यर्थः कस्य चिच्छब्दः । अभिप्रायान्यथात्वस्य तदुपलक्षितस्य च प्रमादस्य सम्भवाभ्युपगमे ऽपि कथनाख्यस्तावद्वेदे ज्ञानप्रकारो वक्त्रभावान्न सम्भवतीत्युक्ते वेदाधिकरणसिद्धान्तसूत्रोक्तभावोपपादनार्थम् * सर्वेत्युक्तम् * वायुक्षेपिष्ठादिवाक्यानामपि स्वरूपार्थस्य प्रमाणान्तरगम्यत्वे ऽपि लोके विषं भक्षय न तु पापिगृहे भुङ्क्ष्वेत्यादौ विवक्षानुमापकत्वादर्शनात्तात्पर्यार्थस्य च प्रमाणान्तरागम्यत्वाद्द्वितीयो ऽपि ज्ञानप्रकारो न सम्भवतीति न चेत्युक्तम् । न केवलमविवक्षाहेतुभूतप्रमादाभिप्रायान्तरायोगाद्वेदवाक्येषु विवक्षा न युक्ता किन्तु वचनेच्छानिच्छयोर्विवक्षाविवक्षात्वात् द्वारमित्यादौ संव्रियतामित्यादिपदानुच्चारणात्सम्वरणादिसम्प्रतिपादनेच्छानुमाने ऽपि सम्वरणादिप्रतिपादनं विना नैराकाङ्क्ष्याभावात्तत्प्रतिपादनाशयरूपां बुद्धिमनुमाय सम्वरणमनेन विवक्षितमिति वचनेच्छाहेतुभूते वचनाशयरूपे प्रत्ययविशेषे विवक्षाशब्दप्रयोगादवचनाशयरूपप्रत्ययविशेषाभावे च मौनिनो ऽनिच्छायामप्यविवक्षाशब्दाप्रयोगाद्वचनेच्छानिच्छाहेतुभूतयोः प्रत्यययोर्विवक्षाविवक्षात्वाद्वा स्वरूपेणापि विवक्षाविवक्षयोर्वेदवाक्येषु प्रयोगादपीति विवक्षेत्यन्तेनोक्तम् । तेनेत्यादिना श्लोकार्थोपसंहारः । अचिकीर्षारूपा विवक्षा वेदे सभवत्यपि प्रमाणाभावादयुक्तेत्यर्थान्तरन्यासेन दर्शयितुमाह * पुम्वाक्ये ऽपीति * विधेयाविधेयत्वस्वरूपविवक्षाविवक्षाभ्युपगमेन भाष्योक्तसन्देहहेतुभूतसन्देहं समाधातुमाह * उच्यतइति * वचनश्रुत्यैकत्वस्याभिधानात्स्वरूपेण प्रतीतिः पदश्रुत्या च ग्रहान्वयोक्तेर्ग्रहान्वयित्वरूपेण प्रतीतिरविवादेत्येवं पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * एकत्वं तावदिति * उत्तरार्द्धं तावद्व्याख्यातुं सम्मार्जनीयस्य ग्रहस्यैकत्वान्वयावगतिमात्रेणैकग्रहसम्मार्गासिद्धेर्विधेयत्वचिन्तानर्थक्यशङ्कानिरासार्थं विनियोगाभिधानश्रुतिविषयभूतस्यापि विधिश्रुतिविषयत्वं विनानुष्ठानायोगं चिकीर्षाचिकीर्षारूपविवक्षाविवक्षासिद्ध्यर्थं वा श्रुतित्रै-

विध्योक्तिपूर्वं विधेयत्वं विनानुष्ठानायोगं तावदाह * इह त्विति * तृतीयैव श्रुतिरनुष्ठानहेतुर्न पूर्वेत्यर्थः। उदाहरणानिष्ठं श्लोकं व्याचष्टे * प्रकृतीति * अभिधातृत्वस्वरूपमात्रबोधो ऽभिप्रेतः विध्यनपेक्षैः श्रुत्यादिभिस्तादर्थ्यं बोधाख्यविनियोगासिद्धेरन्वयमात्रबोधो ऽत्र विनियोगो ऽभिमतः। कारकाविभक्तीनां प्रत्ययत्वेन स्वार्थस्वरूपबोद्धृत्वे प्रकृतिसमभिव्याहारात्मकपदत्वरूपेण प्रकृत्यर्थान्वयबोद्धृत्वे ऽपि क्रियान्वयबोधाधिक्योक्त्यै पृथगुक्तिः। षष्ठ्या अपि पदान्तरोक्तार्थान्वयबोद्धृत्वोक्त्यर्थश्चकारः। लिङादीनामपि कारकविभक्तिवदभिधातृत्वविनियोक्तृत्वसद्भावे ऽपि विधिसामर्थ्याधिक्यमुक्तं तत्रेत्यनेन श्लोकेनेत्यर्थोक्तिः। विधिनिबन्धनत्वं प्रयोगस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति *स हीति* सौर्यादियागे ऽनभिहिते ऽपि सक्तुषु होमसाधनत्वेनाविनियुक्तेष्वपि विधिसद्भावे प्रवृत्तेर्विध्यभावे च वायव्यश्वेतालम्भादौ धातुनाभिहिते द्वितीयया च विनियुक्ते ऽप्यप्रवृत्तेर्विध्यधीनत्वाद्यवगतिरित्यर्थः। नन्वश्रद्धयापि प्रवृत्त्युपपत्तेः नाप्रवृत्तिमात्रेणाभिधानविनियोगश्रुत्योः प्रेरणाशक्त्यभावो ऽवसीयते इत्याशङ्क्याभिधानश्रुत्या ऽस्तित्वमात्रपरिच्छेदाद्विनियोगश्रुत्या चान्वयमात्रपरिच्छेदात्सत्तान्वयविषयकार्यत्वबुद्ध्यनुत्पादकत्वेनानयोः प्रेरणाशक्त्यभावमुपपादयितुमाह* न हीति * उत्तरार्द्धव्याख्यानायानुष्ठानस्य विध्यधीनत्वमुपपाद्योत्तरार्द्धं तात्पर्यतो व्याचष्टे * तेनेति * विधिं प्रतीत्य विधिं लक्षणीकृत्य विधिलक्षणार्थं वचनमङ्गीकृत्य विवक्षाविवक्षे भवत इत्युक्ते सनो ऽपि इच्छार्थस्यास्मिन्पक्षे परिग्रहलक्षणार्थत्वापत्तेः। तस्य च श्रुतिवृत्तत्वासिद्धये ऽनुष्ठानं प्रतीत्यानुष्ठानलक्षणार्थं वचनमङ्गीकृत्येत्युक्तम्। द्वयमपि व्याख्यातुं विधित्सितेत्युक्तं चिकीर्षिताचिकीर्षितत्वयोश्च मूलसन्देहविषयभूतकर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वोपलक्षणार्थत्वेनोपायसन्देहहेतुत्वेनोपन्यसनीयत्वाद्भाष्ये ऽपि चैकत्वाविवक्षायामेकवचनायोगशङ्कायाः शब्दविषयत्वेनानुष्ठातृगता चिकीर्षाविषयत्वे ऽनुपपत्ते[1]र्विवक्षाविवक्षाशब्दयोर्विधेयत्वाविधेयत्वोपलक्षणार्थं विधित्सिताविधित्सितार्थत्वावसायात्सनः श्रुतिवृत्तिशक्तिप्रदर्शनमात्रार्थं विवक्षाविवक्षयोश्चिकीर्षिताचिकीर्षितात्मकतोक्ता न पारमार्थिकी। विधित्सिताविधित्सितात्मकमपि विवक्षिताविवक्षितत्वं विधायकस्य शब्दस्याचेतनत्वेनेच्छाभावादयुक्तमित्याशङ्कते*नन्विति* ७।१६।१

---

१ अनुपपत्तेरिति २ पु० ना०

[1]एकवचनेनैकत्वोक्तेर्निःशङ्कत्वेनात्र विवक्षाशब्दस्य आशङ्कायां
सन् वक्तव्य इति स्मृत्याविषयत्वादौपचारिकतैव सनो युक्तेत्याशयः ।
उपचारेणापि चेच्छाव्यतिरिक्ते सन्प्रयोगोपपत्तौ सूत्रस्मृतेच्छावाचि-
त्वत्यागेनान्यार्थत्वकल्पनायोगाद्वाक्यकृत्स्मृत्यनादरेण दृष्टान्ते ऽप्यौ-
पचारिकत्वोक्तिः सन्प्रत्ययोपलक्षणार्थ इति परिहरति * उच्यत इति *
सनश्चेच्छाफलप्रत्यासत्तिलक्षणार्थत्वदर्शनान्नात्यन्तादृष्टोपलक्षणेति
दर्शनान्नात्यन्तादृष्टोपलक्षणेति दर्शयन् श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति *
अनुष्ठानार्थौ परिग्रहपरित्यागशब्दौ मत्वा ऽभिधानविनियोगश्रुत्योर-
विधायकत्वे ऽपि विधेयसमर्पकत्वात्तद्विषयताया विधेयत्वावगतेर्वि-
धायकश्रुत्याविषयत्वे ऽपि परित्यागो न युक्त इत्याशङ्कते * कथमि-
ति * अप्राप्तत्वाद्विधानार्हत्वरूपाविधेयत्वावगमे ऽपि विधेयत्वाधी-
नत्वादनुष्ठानस्य विधायकेनाग्रहणेनानुष्ठानं युक्तमिति परिहरति *
नैष इति * पुम्वाक्यदृष्टान्तेनैतदेवोपपादयति * यथैवेति * श्लोकं
व्याचष्टे * पुरुषेति * इच्छाशब्देनाज्ञादयः पुरुषाशयविशेषा प्रवर्त-
नासामान्यव्यक्तिभूता विवक्षिताः विधित्वशब्देन प्रेरणाख्यो लिङ्-
व्यापारः । शङ्कापरिहारमुपसंहरति * अत इति * विनियोगाभि-
धानश्रुतिसमर्पितत्वाविशेषे ऽपि विधिस्पर्शास्पर्शव्यवस्था न युक्ते-
त्याशङ्कते * कथं पुनरिति * समर्पितत्वाविशेषे ऽपि
रूपरसयोश्चक्षुर्ग्रहणाग्रहणव्यवस्थावद्विधिग्रहणाग्रहणव्यवस्था यु-
७।७।१ क्तेति परिहरति * तदिति * योग्येत्यनेनाध्याहृतापिशब्दकेनाभि-
धानविनियोगश्रुतिवशत्वे निरस्ते दृष्टान्तत्वेन श्रोत्राशयवशत्वाभा-
वोक्तिः । व्यतिरेकपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * यदीति * कस्मिन्नर्थे वि-
धायकानां शक्तिरित्यपेक्षायामाह * तथा हीति * श्रौतं विधित्वं भा-
वनाविषयं कारकविषयं चार्थमित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * श्रुत्या ताव-
दिति * धात्वर्थस्य कारकत्वे ऽपि तदवच्छिन्नाया भाव-
नाया निरूपणाशक्तेर्विध्ययोगात्पदश्रुत्यैव धात्वर्थविध्यवगते-
स्तद्व्यतिरिक्तानामेवकाराणामार्थविधिविषयत्वसूचनायान्तरोक्तिः
कारकत्वेन श्रुतस्य सङ्ख्यादेः साक्षात्कारकत्वायोगे
ऽपि कारकीभूतद्रव्यद्वारा कारकत्वसम्भवे विधेयत्वानप-
ह्नवसूचनायोत्तरार्द्धव्याख्याने तदाश्रयत्वोक्तिः विध्यवगतानुष्ठेय-
त्वानुपपत्त्या सामान्यतः किं चित्समीहितं प्रत्यङ्गत्वे ऽवधारिते श्रु-
त्यादेस्तद्विशेषसमर्पणमात्रे व्यापाराद्विध्यपरिग्रहे श्रुतस्याप्यङ्गत्वं
नास्तीति सूचनायानुष्ठानं प्रत्यङ्गत्वं स्यात्तच्च विध्यभावान्नास्ती-
त्युक्तम् एकत्वादेर्विधिपरिग्रहापरिग्रहलक्षणाविवक्षिताविवक्षितत्व-

१ धात्वे कवचनेनेति २ पु० पा०

सन्देहे ऽप्येकस्य ग्रहस्य सम्मार्गादिकार्यम् सर्वेषां वेति
मूलसन्देहस्य सिद्धिः कथमित्याशङ्क्य विवक्षिताविवक्षितत्वं
सन्देहेनैकत्वादेः कार्यत्वाकार्यत्वसन्देहासिद्धिन्दर्शयितुमाह * तेने-
ति * उपक्रमोक्तो विवक्षाविवक्षितत्वसन्देहः सम्भवोपपादनसमा-
प्त्या बुद्धिस्थीकृतस्तच्छब्देन परामृष्टः हेत्वभावे वेदे सम्भवमात्रेण
विवक्षिताविवक्षितत्वसन्देहासिद्धेस्तद्धेतुत्वेनैकत्वादेः सम्मार्गादि-
भावनाविशेषणत्वसदसद्भावसन्देहं दर्शयितुमाह * तत्रेति * भावना-
द्रव्याङ्गत्वहेतुभूतकारकाकारकत्वसन्देहान्तरसूचनार्थं कारकत्वेने-
त्युक्तं चिकीर्षितत्वात्मके विवक्षितत्वे विधिस्पर्शस्य हेतुत्वार्था पञ्चमी
विधित्सितरूपे विवक्षितत्वे शब्दप्रवृत्तिमात्रे हेतुत्वम्। ननु विवक्षा-
विवक्षोक्त्योर्विधिपरिग्रहापरिग्रहलक्षणार्थत्वे कस्मादुद्देश्यसंख्या
विधिना गृह्यते न वेत्येव सन्देहो न कृत इत्याशङ्काशङ्क्याह * तदेतदि-
ति * विधिशक्त्यशक्त्यधीनयोर्विधिपरिग्रहापरिग्रहयोर्यद्विवक्षिताविव-
क्षितत्वं वाचोयुक्त्युच्चारणं तन्मन्दबुद्धिशिष्यप्रतिपादनफले पौरुषे-
यवाक्यव्याख्यासादृश्यापादनार्थमित्युक्ते कस्मात्पुंवाक्यव्याख्यासा-
दृश्यापादनं विना न शिष्यप्रतिपत्तिरित्याशङ्कालौकिकस्थनाबुद्ध-
स्य वेदवाक्यार्थस्य विसदृशव्याख्यानप्रकारप्रकरणाशक्तेरित्युक्ते क-
या वृत्त्या परिग्रहापरिग्रहयोर्विवक्षिताविवक्षितवाचोयुक्तिरित्याशङ्का-
न्तर्णीतमुपमानं यस्याङ्गौणवृत्तौ तदाश्रयणेनेत्युक्तम्। कथमुपमानमि-
त्यपेक्षायां परिग्रहापरिग्रहाख्यफलसामान्यदर्शनादित्युक्ते न केवल-
मेतदेव विवक्षिताविवक्षितवाचोयुक्त्युच्चारणं परिग्रहापरिग्रहविषयं
किं त्वन्यत्रापि तस्मान्नैतत्किं चिदपि कर्तुं विवक्ष्यत इत्यादिभाष्या-
दौ यच्छेदविषयं विवक्षिताविवक्षितवाचोयुक्त्युच्चारणं तदेव मे
विसमर्थनीयमिति ग्रन्थेत्यनेनोक्तम्। व्याख्यार्थवैचित्र्याङ्गीकारेण वाच्या
चिख्यासाव्याचिख्यासे विवक्षाविवक्षोक्तिभ्यामुच्येते इति समाधा-
नान्तरमाह * अथ वेति * ननु सम्प्रदायानुसारेण व्याचक्षाणा-
नां याज्ञिकानां न्यायशास्त्रे ऽभिप्रायाख्येच्छा चिन्ता न युक्तेत्याश-
ङ्क्याह * शब्देति * सम्प्रदायस्य पौरुषेयत्वेन मूलप्रमाणापेक्षत्वा- ७१८।
द्ग्रहैकत्वादिविवक्षाविषयभूतस्य च प्रमाणान्तरस्यादर्शनाद्दृष्टन्याय-
मूलत्वसम्भवे चादृष्टमूलान्तरकल्पनायोगान्न्यायमूलत्वावगतेर्न्याया-
विरोधे सम्प्रदायाद्वेदार्थावगमे ऽपि विरोधे न्यायावगम्यविधिशब्द-
शक्त्यनुसारेणैव याज्ञिकैरपि व्याख्येयत्वात्तद्व्याचिख्यासा चिन्तयितुं
युक्तेत्याशयः। यदृच्छाया निरङ्कुशत्वात्तद्वशेन शास्त्रार्थनिर्णयायोगा-
शङ्कानिरासार्थत्वेनायं श्लोकार्द्धो व्याख्येयः। व्याख्याभिच्छायाः

साङ्गत्वमेव विवृणोति * तत्रेति * विवक्षाविवक्षोक्त्योर्व्याचिख्याऽव्याचिख्यासार्थत्वमुपसंहरति* तेनेति*ननु ग्रन्थकारप्रयुक्तयोर्विवक्षाविवक्षाशब्दयोर्व्याख्यातृिच्छानिच्छानिच्छार्थत्वसम्भवे ऽपि व्याख्यातुमुक्तयोरात्माश्रयदोषापत्तेर्व्याख्यातृिच्छानिच्छार्थत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * अत इति * संवत्सरवाचिना समाशब्देन कालोपलक्षणादतः पूर्वव्याख्यातृप्रतियोगित्वेनोपस्थापितादर्वाचीनाद् व्याख्यातुः पूर्वकाले वृत्ता जाता ये व्याख्यातारस्तेषामिष्टं यत्तेनार्वाचीनेन व्याख्यात्राविवक्षितमुच्यते तेषां चानिष्टं यत्तदविवक्षितमुच्यतइत्यर्थः । अतो वेदे ऽपि विवक्षिताविवक्षितत्वचिन्ता न विरुद्धेति प्रस्तुतोपयोगमाह *तस्मादिति * स्वरूपे ऽर्थे वेदप्रामाण्यात्सर्वस्य जगतश्चेतनाधिष्ठितत्वाभ्युपगमेन मुख्यवृत्त्यैव विवक्षाविवक्षोक्ती समाधत्ते * ऋग्वेदादीति * यो वै वेदेषु तिष्ठन्वेदानन्तरो यमयति यो वेदान्वेत्ति यं वेदा न विदुः यस्य वेदाः शरीरं एष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्युपनिषत्प्रामाण्यादृग्वेदादिष्वात्मानो ये प्रतिष्ठितास्तेषामिच्छानिच्छाख्यभिप्रायो विवक्षाविवक्षाशब्दवाच्य इत्युक्ते कर्मजन्यफलोपभोगार्थं देहाधिष्ठातृभिर्जीवैर्नित्यानां वेदानां कर्मानर्जितत्वेनाधिष्ठानायोगात्परमात्मनश्च देहानधिष्ठातृत्वाद् ऋग्वेदादीनां चेतनेच्छाधीनव्यापारत्वानुपपत्तेः । शब्दशक्त्यालोचनावशेन शब्दव्यापाराच्चेतनेच्छानुमानायोगेन सदसद्भावचिन्तानुपपत्तिमाशङ्क्य परमात्मनः कर्मजन्यफलोपभोगार्थं देहानधिष्ठाने ऽपि कार्यकारणप्रातिनियमसिद्ध्यै सर्वस्य जगतश्चेतनाधिष्ठानाकरणात्परमात्मनो ऽपि च क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारतेति देहाख्यक्षेत्रे ज्ञातृत्वाख्यक्षेत्रे ज्ञत्वस्मृतेर्वेदेष्वधिष्ठातृत्वोपपत्तिसूचनार्थं क्षेत्रज्ञत्वे ऽभिहिते ।

विच्छिन्नयत्नव्यङ्ग्यैश्च नित्यैः सर्वगतैरपि ।
व्यतिरिक्तपदारम्भो वर्णैर्नात्रोपपद्यते ॥

इत्यनेन न्यायेन पदावयविवत् ऋग्वेदाद्यवयविनो वेदावयविनश्चानुपपत्तेरनारब्धावयविकानां चावयवानां देहत्वादर्शनादृग्वेदादीनां देहत्वायोगेन ।

इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्योवेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥

इति देहाख्यक्षेत्रमधिष्ठाय ज्ञातृत्वलक्षणक्षेत्रज्ञत्वायोगमाशङ्क्योपनिषत्प्रामाण्यादनारब्धावयविकेष्वप्यृग्वेदादिशब्दवाच्येषु मन्त्रब्राह्मणसमूहेषु क्षेत्रज्ञानामधिष्ठातृतोक्ता । ननु पञ्चधातूत्स्वयम

षष्ठ आदत्ते युगपत्प्रभुरित्यादिस्मृत्यालोचनेन महाभूताधिष्ठितस्यैवात्मनो ज्ञानेच्छादिमत्त्वावगमाद्वेदाधिष्ठितानामात्मनां ज्ञानाभावेन तत्पूर्वकविवक्षासम्भवात्सम्भव ऽपि प्रमाणान्तरगम्यार्थत्वाभावाद्वेदाधिष्ठातृभिरकथिताया: परैर्ज्ञातुमशक्यत्वात्तत्सदसद्भावचिन्ता युक्तेत्याशङ्क्याह * महाभौतिकेति * यथा पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाख्यमहाभूतारब्धदेहाधिष्ठितानामात्मनां चैतन्याख्यज्ञानवत्त्वात्तत्पूर्विका विवक्षा सम्भवति वृषलैर्न प्रवेष्टव्यं गृहं ऽस्मान्नित्यादौ वा कथितापि बहुत्वाद्याविवक्षा प्रमाणान्तरगम्ये ऽपि चार्थे शब्दशक्त्यालोचनयैवान्यैर्ज्ञायते तथर्ग्वेदादिदेहाधिष्ठितानामप्यात्मनां चैतन्याख्यज्ञानवत्त्वात्तत्पूर्विका विवक्षा सम्भवति शब्दशक्त्यालोचनया चान्यैर्ज्ञातुं शक्यत इति तथर्ग्वेदादयो देहा इति वक्ष्यमाणान्वयेन व्याख्ययम् । अकथितत्वसूचनायान्तर्गतत्वोक्तिः प्रमाणान्तरवशत्वनिरासार्थः शब्दशक्त्यैवेत्येवकारः । ननु देहानां पार्थिवत्वव्याप्तेर्ऋग्वेदादीनां व्यापकपार्थिवत्वानिवृत्त्या व्याप्यदेहत्वानिवृत्त्यवगमान्नात्मभिराधिष्ठानं युक्तमित्याशङ्क्याह * देहेति * पृथिवीपरमाण्वादीनां देहप्रकृतिभूतानां देहारम्भवैचित्र्याद्देहानां भिन्नाः प्रकारा इत्युक्तं प्रकृत्यारम्भवैचित्र्यनिमित्तापेक्षायामपरमात्मनां जीवानां देहविचित्रकर्मजन्यविचित्रफलोपभोगापादकापूर्वाख्यशक्तिवशानुगा इत्युक्तम् । ततश्च शुद्धायाः पृथिव्याः क्व चिद्देहप्रकृतित्वाभावाद् बाहुल्यस्य च भूतान्तरेष्वपि भावाद्देहत्वस्य पार्थिवत्वेन व्याप्तिरसिद्धेति परिहाराशयः । वैचित्र्यं विवृणोति * पार्थिवेति * स्वेदजाण्डजोद्भिज्जैरादिशब्दोक्तैः संख्यापूरणं तोयबाहुल्योपपादनार्थं स्वेच्छावयवरूपतोक्ता । वायुबाहुल्योपपादनार्थं भ्रमन्तीत्युक्तम् । अग्निदृष्टान्तेन तेजोबाहुल्योपपादनार्थं रात्रौ दिक्षिप्तेन सौर्येण तेजसा आप्यायन्तइत्युक्तं वाक्यशेषे ऽपि ।

एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।
स गच्छति परं स्थानं तेजो मूर्त्तिर्यथार्जुन ॥

इति मानवाभिधानेन च तैजसानां देहानां चेतनाधिष्ठतनोपपादिता । नाभिहित इतिपाठे ना पुरुषः । ननु जीवात्मनां स्वकर्मोपात्तफलोपभोगदेहाधिष्ठातृत्वसम्भवे ऽपि वेदाधिष्ठातृत्वेनाभिमतस्य परमात्मनः कर्त्तृभोक्तृत्वाभावाद्देहाधिष्ठातृत्वं न सम्भवति वेदानां च नित्यत्वेनात्मकर्मानुपात्तत्वान्न तद्देहत्वे सम्भवतीत्याशङ्क्य नित्यानां वेदानां व्योमदृष्टान्तेन परमात्माधिष्ठितत्वमुपपादयितुमाह * तथेति * क्रमार्थस्तथाशब्दो न तु दार्ष्टान्तिकत्वोक्त्य- ७१९।४

र्थः। परमात्मनो ऽनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति श्रुतेः। प्रयोजनाभावा-द्देहानधिष्ठातृतामाशङ्क्य भोक्तृत्वसिद्ध्यै तत्सवितुर्वरेण्यमिति सवि-त्रधिष्ठानतच्छब्दवाच्यब्रह्माख्यपरमात्माभिधायिन्या गायत्र्योत्क्षिप्य-माणेन वारिणेज्यतइत्युक्तम् । यो ऽहं सो ऽसौ यो ऽसौ सो ऽह-मित्युपनिषच्छ्रुतेः । सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति मन्त्र-वर्णाच्च ब्रह्मणः सवित्रधिष्ठातृत्वावगतिः कृत्स्नदेहाधिष्ठानस्या-पि चात्मनो हृदयाधिष्ठानोपासनवत् कृत्स्नव्योमाधिष्ठानस्या-पि व्योमान्तर्गतसवितृमण्डलाधिष्ठानोपासनाविरोधः कस्याः श्रुते र्व्योमशरीरता श्रुतेत्यपेक्षायां खम्ब्रह्मेति श्रुत्या व्योमशरीरतयोदि-तइत्युक्तम् । य आकाशे तिष्ठन्नाकाशमन्तरो यमयतीति य आकाशं वेत्ति य माकाशं न वेद यस्याकाशः शरीरमेष त आत्मा सर्वान्तर्यामी-अमृत इति श्रुत्यन्तरसूचनार्थश्चकारः । नित्यस्यापि नियमत्वलक्षण-भोग्यत्वाद्देहत्वोपपत्तिसूचनार्था नित्योक्तिः । नन्वेवमपि देहानां भौ-तिकत्वव्याप्तेर्ऋग्वेदादीनां व्यापकभौतिकत्वानिवृत्त्या देहत्वनिवृत्त्य-वगमान्न देहता युक्तेत्याशङ्क्य महाभूत (गुणानामपि यो रूपेषु तिष्ठन्न-पाद्यन्तरो यमयतीत्यादिश्रुतिप्रामाण्याद्देहत्वावगतेर्भौतिकत्वेना-पि देहत्वस्य व्याप्तिरसिद्धेति सूचयितुमाह * रूपेति * देहत्वोप-पादनार्थे नियमलक्षणसम्भोगाधिष्ठानता सम्भोगहेतुशब्देनोक्ता पृथिव्यादिमहाभूतवत्समुदितानामेव रूपादीनां देहत्वशङ्कानिरा-सार्थं प्रत्येकमित्युक्तम् । शब्दब्रह्मवादस्य च चेतनाचेतनयो र्ब्रह्मशब्दयोस्तादात्म्यानुपपत्तेः । शब्दो ब्रह्माधिष्ठानमित्येवं व्याख्येय-त्वाच्छब्दात्मकानामपि वेदानान्देहताम्ब्रह्माख्यस्य च परमात्मनो ऽपि देहाधिष्ठातृतां शब्दब्रह्मवादिनामपि मतं प्रकृतर्ग्वेदाद्यधिष्ठा-तृक्षेत्रज्ञसिद्ध्यै सूचयितुमाह * शब्देति * यद्वेदाख्यं शाब्दं शब्दब्र-ह्मेत्युच्यते तत्परमात्मनाधिष्ठितमिति क्र्व्याहारेणयोज्यम् । अना-दिनिधनम्ब्रह्म शब्दतत्त्वमिति शब्दमात्रस्य ब्रह्मत्वोक्तावपि शास्त्रत्वाख्यै श्वर्ययोगिकूटस्थनित्यब्रह्माधिष्ठानस्य कूटस्थनित्यं शास्त्रं विनानु-पपत्तेर्वेदातिरिक्तस्य च शास्त्रस्य कूटस्थनित्यत्वाभावाद्वेदाख्यं शा-स्त्रमिति विशेषतः परमात्माधिष्ठानमात्रेण तर्हि चेतनाधिष्ठितत्व-सिद्धेः। क्षेत्रज्ञाधिष्ठानोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य द्वा सुपर्णा सयुजा सखा येत्यादिश्रुत्यालोचनया सर्वस्य साधारणचेतनद्वयाधिष्ठान-त्वावगतेः । सर्वसाधारणपरमात्माधिष्ठितस्यापि प्रतिबिम्बवत्स्वा-साधारणाधिष्ठितत्वोपपत्तिसूचनार्थं सर्वामेकेनेत्युक्तम् । सर्वस्यैका-धिष्ठितत्वे वेदमात्रस्यैकाधिष्ठितत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य ।

सर्वेषाञ्च स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥

इत्यादिस्मृत्यालोचनया सर्वस्याभिधानाभिधेयजातस्य वेदान्तर्गतत्वाद्वेदात्मकत्वसूचनायेदमित्युक्तम् । रूपादिदृष्टान्तेनाभौतिकानामपि वेदानान्देहत्वसम्भवे ऽपि ज्ञानसाधनेन्द्रियाद्यभावात्परमात्मवच्च क्षेत्रज्ञाधिष्ठाने ऽपि ज्ञानानुपपत्तेस्तत्पूर्विका विवक्षा न सम्भवतीत्याशङ्कां निरस्यन् दार्ष्टान्तिके ज्ञानपूर्वां विवक्षोपपत्तिं योजयति *तथेति* यथा माहाभौतिकदेहेष्वात्माधिष्ठानाच्चैतन्याख्यं ज्ञानमस्ति तथर्ग्वेदादयो ऽपि देहत्वेन श्रुत्योक्तत्वाद्देहानाञ्चात्मयोग्यत्वव्याप्तेर्ज्ञानञ्च विना भोगायोगाच्चैतन्याख्यज्ञानान्विता इत्यर्थः । परमात्मन एव वेदान्स्वार्थप्रतिपादने नियन्तुं वेदाख्य-क्षेत्राधिष्ठातृत्वेन क्षेत्रज्ञव्यपदेश्यत्वान्नित्यज्ञानत्वोपपत्तेः । साधनाभावेन ज्ञानाभावाशङ्कानिरासः सदेत्यनेन सूचितः । शब्दब्रह्मैव क्षेत्रज्ञशब्देनोक्तं स्यादित्याशङ्क्य वेदपुरुष इति यमवोचामयेन वेदान्वेद ऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदामिति श्रुत्या प्रत्येकमसाधारण्येन ऋग्वेदादीनान्देहत्वोक्तेः सर्ववेदसाधारणत्वाच्छब्दब्रह्मणः प्रतिवेदमसाधारण्येन क्षेत्रज्ञस्य वैलक्षण्यसूचनार्थं पृथक् पृथगित्युक्तम् । यथा च भौतिकदेहस्थानात्मनामन्तर्गतापीच्छा शक्त्यालोचनया ऽन्यैर्ज्ञायते तथा वेददेहस्थानामपीत्याह * तेषाञ्चेति * वेदक्षेत्रज्ञाशयविषयविवक्षाविवक्षोक्तिपक्षमुपसंहरति * विधीति * शब्दब्रह्मवादाभ्युपगमे तु ब्रह्मणो ऽपि सर्ववेदात्मकदेहाधिष्ठातृत्वाद्विवक्षाविवक्षे वक्तुं शक्येते ते च विधिशक्तितो ज्ञायेते इत्याह शब्देति[1]) । एवंशब्देन प्रत्येकस्वेदाधिष्ठातॄणांदृष्टान्ततोक्ता * नन्वनादिति *

नन्वनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं व्यवस्थितम् ।
विवर्त्तते ऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥

इति वदद्भिः शब्दब्रह्मवादिभिः शब्दव्यतिरिक्तार्थनिरासात्तस्मिन्पक्षे ऽर्थविवक्षानुपपत्तेस्तद्विषयत्वेन विवक्षोक्तिव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्याह *अनादीति* अर्थापह्नवे सर्वप्रमाणविरोधापत्तेरभिधेयवाचिनो ऽर्थशब्दात्कृदन्तादुत्पन्नेन भावप्रत्ययेन वाच्यवाचकसंबन्धोक्तिमङ्गीकृत्य वाच्यविषयशक्तियुक्तत्वेन विवृत्यर्थभावेन[2] विवृत्युक्तेर्व्यवस्थेयत्वसूचनायानादिनिधनत्वस्योपलक्षितस्य शब्दब्रह्मणो वेदवेदार्थाधिष्ठानतोक्ता । शब्दब्रह्मपक्षे त्वेवं वेदक्षेत्रज्ञपक्षोक्तप्रकारेण वि-

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।
(२) विविधवृत्त्यर्थतया अर्थभावेनेति २ पु० पा० ।

वक्षाविवक्षाशब्दयोर्व्याख्यमुख्यावृत्त्यायुक्तेत्यर्थः। उपासनाविधिशेषत्वेनान्तर्यामिब्राह्मणादेः स्वरूपार्थपरत्वाभावात् कार्यकारणप्रतिनियमस्य च शक्तिव्यवस्थयोपपत्तेः सर्वस्य जगतश्चेतनाधिष्ठितत्वे प्रमाणाभावात्परमात्मनस्तु यो ऽयमशरीरः प्रतिज्ञातेत्यशरीरत्वश्रुतेर्जीवात्मनां च कर्मानपेक्षाणां च देहानधिष्ठातृत्वान्मुख्यवृत्तिव्याख्यानस्याभ्युच्चयमात्रत्वसूचनार्थो ऽपिशब्दः वेदवाक्येषु विवक्षाविवक्षासन्देहस्य चतुर्द्धोपपादितं युक्तत्वमुपसंहरति * ततश्चेति * तस्माच्चैतत्किं चिदपि कर्त्तुर्विवक्ष्यतइत्यादिभाष्यादेव विविधसन्देहावगमसूचनार्थं न विवक्षितमिति स्थापयिष्यतीत्युक्तम् । एकत्वयुक्तं कर्मैकस्य द्रव्यस्यानुष्ठेयं विधानं वैकत्वयुक्तं द्रव्यस्यैकस्य ज्ञेयमित्येवं
७२०।१ द्वेधा सूत्रं पूरयन्पूर्वपक्षमाह * किं तावदिति * श्रुतिसंयोगं विधिश्रुत्याशयत्वेन व्याख्यातुमाह * सर्वत्रेति * नन्वक्रियात्मनः कारकत्वेन विध्यन्वयाभ्युपगमात् संख्यायाश्च कारकीभूतविधेयद्रव्यविशेषणत्वद्वारा कारकत्वस्याभ्युपगमनीयत्वात् । ग्रहादेश्च द्वारभूतस्य द्रव्यस्येहाविधेयत्वेन तद्वारा कारकतया संख्यादिविध्ययोगाद्विधिश्रुत्यसंयोग इत्याशङ्क्य श्रुतिसंयोगोपपादितप्रतिज्ञां तावत्करोति * तत्रेति * कारकत्वेन वा कारकविशेषणेन वेति सर्वात्मनेत्यस्यार्थः । कारकविशेषणत्वेन तावद्विधेयत्वमुपपादयति * तत्रैकस्तावदिति * अनभिमतत्वसूचनायैकशब्दः द्रव्यादिविशिष्टक्रियाविध्यन्यथानुपपत्त्या विधेयक्रियाविशेषणभूतद्रव्यादिविधिकल्पनैव संख्याविशिष्टद्रव्यविशिष्टक्रियाविध्यन्यथानुपपत्त्या विशेषणभूतसंख्याविधिकल्पनापि युक्तेत्यर्थः । स्वरूपेण च प्रकृतं कर्माङ्गत्वेन च ग्रहस्य प्राप्तावपि सम्मार्गान्वयित्वेनाप्राप्तत्वाद्विधेयत्वोपपत्तिरित्याशयः। अष्टाकपालादिवाक्ये च क्रियाविशेषणपुरोडाशविशेषणकपालविशेषणभूतस्याष्टत्वादेरपि विधिप्रतीतेर्विशेषणविशेषणस्य सुतरां विध्युपपत्तिरिति सूचयितुमाह * एवमिति * अर्थाक्षेपलभ्यत्वाच्चानेकार्थविधिर्न गौरवं शब्दस्यापादयतीत्यर्थान्तरन्यासेनाह * परस्परस्यापीति * शुद्धस्य द्रव्यस्य विशेषणत्वे द्रव्यविशिष्टक्रियाविधिना द्रव्यविशेषणानाक्षेपात्संख्यादेश्च क्रियाविशेषणत्वाभावे तद्विशिष्टस्य क्रियाविशेषणत्वायोगात्कारकविशेषणत्वेन विधेयत्वानुपपत्तेः । कारकत्वेनैव ग्रहैकत्वस्य विधेयत्वमुपपादयितुमाह * अथ वेति * यद्यपि द्रव्यविशेषणपर्यन्तं विधिप्रत्ययो न गच्छेत्तथापि स्वविशेषणविशिष्टक्रियान्यथानुपपत्तिलक्षणयैवार्थापत्त्या संख्याद्यपि विधातुमिष्यते तथापि ग्रहैकत्वस्यापि भावनाविशेषणतेत्येवं

ग्रहैकत्वविधानं प्रतिपादनीयमित्येवं तथाशब्दार्थततः शब्दापिश-
ब्दाध्याहाराद्यभ्युपगमेन योज्यम्। यद्वा यदीत्यसंदिग्धे सन्दि-
ग्धवचनं नामवचनः कथं चिच्छब्दार्थे गच्छतिनान्वेतव्यः। ततश्चे-
ति चशब्दाध्याहारस्तुल्यः। उद्देश्यविशेषणस्योद्देश्यत्वेन क्रियान्वया-
भ्युपगमे प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्त्यापत्तेरुद्देश्यद्वयस्यैकक्रियावशीकारा-
भावेनान्योन्यानियमादुद्देशोपादानयोश्चैकस्मिन्पदे ऽनुपपत्तेरुपादेय-
त्वेन क्रियान्वयायोगाद् ग्रहैकत्वयोर्विशेषणविशेष्यत्वायोगेनैकपद-
लक्षणायाः श्रुतेस्ताद्विषयत्वायोगात्तादर्थ्यविषयत्वमापाद्य वाक्यीय-
क्रियान्वयबोधकत्वं शङ्कते *ननु चेति* पदश्रुतेस्तादर्थ्यविषयत्वाभ्यु-
पगमेनैव ग्रहाणां निर्ज्ञातदशसंख्यत्वेन स्वरूपतः संख्यानपेक्ष-
त्वात्संस्कार्यस्वरूपेणैकत्वं प्रत्यङ्गित्वावगतेः संमार्गभावनान्वयि-
त्वाख्यसंस्कार्यरूपाङ्गत्वस्यैकस्य भावनाङ्गत्वाविरोधमाह * नैष
इति * वस्तुस्वभावनिबन्धनोद्देश्योपादेयत्वयोः शब्दव्यापाराविष-
यत्वादेकपदोपात्तयोरव्यवस्थोपपत्तेर्ग्रहमिति द्वितीयोक्तस्यापि चैक-
त्वस्यानुपयोगित्वेनासंस्कार्यत्वात्सक्तुवद् गुणत्वप्रतीतेः। साक्षाच्च
निष्क्रियत्वेनाश्रयत्वेनाश्रयद्रव्यापेक्षायामेकपदलक्षणाया श्रुतेराश्रय-
द्रव्यसमर्पकत्वेनाविरोधसम्भवे विरोधापादकग्रहार्थताविषयत्वक-
ल्पनायोगमभिप्रेत्यान्यथाविरोधाभावमाह * भिन्नेति * विरोधे
सत्येकत्वस्य क्रियाङ्गत्वं विना विधेयत्वायोगात् श्रुत्युक्तस्य ग्र-
हाङ्गत्वस्यानुपपत्तेर्वाक्यीयो ऽपि क्रियान्वयो न बाध्यतइति परि-
हारान्तरमाह * अथ वेति * श्रुत्युक्तविशेषणविशेष्यभावसिद्ध्यै ७२१।१
वापेक्ष्यतएव क्रियान्वयः। श्रुत्येति परिहारान्तरमाह * यद्वेति *
तादर्थ्यविषयश्रुत्यभ्युपगमे त्वेकत्वस्य क्रियान्वितग्रहान्वयनिमित्त-
क्रियान्वयपक्षात्पूर्वोक्तात्प्रकारान्तरेणैकत्वान्वितस्य ग्रहस्य क्रिया-
न्वयाभ्युपगमे तस्यैकाभिधानश्रुत्यैकाभिधानश्रुत्यैकपदोक्तात् ग्रहा-
त्प्राक् संस्कार्यत्वप्रतीतेः। स्वतन्त्रस्य चैकत्वस्य क्रियायोगात्प्र-
त्युद्देश्यं वाक्यसमाप्त्यनुपपत्तेर्ग्रहस्यैकत्वान्वयपूर्वकः क्रियान्वयः।

गुणत्वेन तु क्रियाभ्युपगमे द्वितीयायाः कारकसामान्यल-
क्षणार्थत्वोपपत्तेः योग्यत्वाद् गुणप्रधानभावावधारणे सति द्वयो-
र्विप्रकर्षतुल्यत्वद्योतनार्थं समानदेशोक्त्या लक्षणयैककालतोक्ता।
एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * विशिष्टत्वेन श्रुतो यो
ऽर्थो भावनां विशिनष्टचसौ विशिष्टो भूत्वा पश्चाद्विशिनष्टि न
त्वक्लृप्तविशेषणावस्थ इति कृत्वा ऽसौ विशेषणपूर्वं भावनां प्रविश-
तीत्युक्ते तदुपपादनार्थं भावनाया विधानार्हत्वात्कार्त्स्न्यसिद्ध्यैव

विशेषणापेक्षत्वाद्विशिष्टेन च विशेषणे ऽपि कात्स्न्र्यासिद्धिरिति वक्तुं विध्युक्ता कर्मव्युत्पत्त्या भावनोक्ता ।

यौगपद्यपक्षे पूर्वोक्तिः साहित्यलक्षणार्था भावनापि विशिष्टमेव ग्रहं गृह्णाति न त्वगृहीतविशेषणमित्याह * गृह्णातीति * सति त्वेकत्वान्वितस्य ग्रहस्य क्रियान्वये तस्यापि ग्रहवद्विध्यन्वयात्साक्षाच्च क्रियान्वयायोगेनाश्रयद्रव्यापेक्षायां पदश्रुत्यवगतग्रहान्वयित्वनियमादवघातभावनार्थस्यापि प्रोक्षणस्योलूखलमुसलार्थत्ववद्ग्राहर्थतोपपादिता भवतीति प्रकृतोपयोगमाह *एवं चेति * एकाभिधानश्रुत्या चैकत्वस्य कारकविशेषणत्वावगतेः कारकत्वस्य क्रियान्वयिरूपत्वेन कारकद्वारा क्रियाविशेषणत्वादेकपदश्रुत्योक्तग्रहविशेषत्वात्कारकैकत्वयोः साम्येन मिथो ऽन्वयायोगात्कैकत्वस्य कारकविशेषणता युक्तेत्याशङ्क्याह * प्रत्ययार्थत्वाच्चेति * प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येनेतिप्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेः लिङ्गसंख्ययोश्च प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेर्लिङ्गसंख्ययोश्च प्रत्ययार्थत्वाविशेषेणैकस्मिन्पदे ऽनेकेषां प्राधान्यायोगादेकस्यैकव प्राधान्ये ऽवगते कारकत्वेन प्रयोजनवत्त्वात्प्राधान्यप्रतीतेर्लिङ्गसंख्यापेक्षया च प्रातिपदिकार्थप्राधान्यस्मृत्युपपत्तेः कारकमेव प्रधानमित्यर्थः । प्रयोजनवत्त्वसमुच्चयार्थश्चकारः ।

ननु प्राधान्ये ऽपि कारकत्वस्याद्रव्यत्वेनैकत्वाख्यगुणाश्रयत्वायोगान्न तद्विशेष्यत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * सर्वं चेति * कुंकुमास्योष्ट्राश्रितस्यापि राजशेषत्ववत्संख्यादेर्द्रव्याश्रितस्यापि कारकं प्रत्यङ्गता न विरुद्धेत्याशयः । अतः कारकद्वारैकत्वस्य क्रियान्वयाद्युक्ता विधेयतेत्युक्तमुपसंहरति * तेनेति * विशिष्टविधानाच्चावाक्यभेदापत्तेर्युक्तमेकत्वविधानमित्याह * तत्त्विति * पश्वेकत्वविवक्षाधिकरणन्यायेनैव दृढयितुमाह * वक्ष्यति हीति *गौरवभयेनैकत्वस्यापि विधेयत्वाभ्युपगमे दशापवित्रा-
७२२।१ देरविधेयत्वं स्यादित्यर्थान्तरन्यासेनाह * यथैवेति * ननूद्देश्यत्वेन ग्रहस्य क्रियया वशीकारायोगात्तक्रियाङ्गभूतेनैकत्वेन विशेष्यनियमः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * सर्वेषां चेति * एकक्रियाविशेषणत्वस्यान्योन्यनियमहेतुत्वादुद्देश्यस्यापि वाक्यार्थीभूतक्रियाविशेषणत्वाविरोधान्नियमोपपत्तिरित्याशयः । वाक्यभेदप्रसङ्गेनोद्देश्यविशेषणविवक्षानुपपत्तिमाशङ्क्य वस्तुस्वभावकृतस्योद्देश्योपादेयत्वस्य शब्दव्यापारविषयत्वाद्वाक्यभेदाप्रसक्तिसूचनार्थं यथा पशुमालभेतेति भाष्यस्य दर्शयन्पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * ननूपादेय-

स्यलिङ्गविवक्षादृष्टान्तोक्त्यैकत्वयुक्तवाक्योदाहरणस्योद्देश्यविशेषणमात्रोपलक्षणार्थत्वप्रतीतेः संख्यामात्रविवक्षोपसंहारो न युक्त इत्याशङ्क्याह * पुंपशुश्चेति * उद्देश्यविशेषणाविवक्षायां वाक्यभेदापत्तिलक्षणस्य न्यायस्याविवक्षासाधकस्य तुल्यत्वे ऽपि यथोभयपदानर्थक्यपरिहारायोभयत्वस्योद्देश्यान्तर्गतत्वेन विवक्षाशङ्काधिक्यान्नेहोदाहरणत्वं तथा स्वर्गकामस्योपादेयत्वशङ्काधिक्यात्संख्याविचारेण लिङ्गविचारपर्यवसानानुपपत्तेर्वाक्यभेदापत्तिलक्षणन्यायतुल्यत्वे ऽप्यनुदाहरणतेति सूचनार्थः प्रायशब्दः । स्वर्गकामपदस्योपादेयकर्तृसंख्यावाच्याख्यातान्तसामानाधिकरण्येनोपादेयार्थत्वशङ्का तद्वत्रैव स्वर्गकामपदस्य फलसमर्पकत्वात्फलस्य चानुपादेयत्वात्कर्त्तुरेव च फलभागित्वात्सामानाधिकरण्योपादेयार्थत्वानुपपत्तिरित्येवं कस्मान्न निरस्तेत्याशङ्क्याह *माभूदिति* यथात्र्यधिकरणपौनरुक्त्यभयादुभयत्वस्योद्देश्यान्तर्गत्या शङ्का हविर्द्वयातिगमने च पञ्चशरावे ऽधिकार्य्येकहविरार्तिगमने ऽपि चेति (विवेकाय शङ्का निरासिष्यमाणात्र निरस्यते यथा स्वर्गकामपदस्योपादेयत्वशङ्का पुमानेव ज्योतिष्टोमादावधिकारी सर्वापि वेति[1]) निरसिष्यमाणात्र न निरस्यत इत्यर्थः ।

सर्वेषां लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम् ॥ १४ ॥

ग्रहजात्या द्रव्यं लक्षयित्वेति क्त्वाप्रत्ययेनाविधेयत्वासिद्ध्यर्थोद्देश्यत्वसूचनार्थत्वं भाष्यस्य द्योतयन्सिद्धान्तमारभते * व्यक्तीरिति * ग्रहोद्देशेन विधिं विना सम्मार्गस्य तद्गुणत्वासिद्धेर्ग्रहशब्दस्य पात्रवाचित्वे जात्या ग्रहणसंस्कृतसोमवाचित्वे वादिशब्दोक्तेन संस्कारेणोपलक्षितानां प्रकृतापूर्वसाधनभूतानां ग्रहव्यक्तीनामुद्देश्यत्वस्य च विध्यपेक्षितत्वात्तच्छब्दव्यापारविषयत्वावगतेः प्रकृतापूर्वसाधनत्वस्य विधानापत्तेरविषयत्वाधीनत्वाद्विषयस्य च विधेयत्वायोगाद्ग्रहान्वयित्वेन सम्मार्गविधाने ऽपि ग्रहश्रुत्युक्तस्य ग्रहत्वस्यापूर्वसाधनांशलक्षणार्थत्वेनाविधेयत्वात्तल्लक्षितस्यापूर्वसाधनांशस्य विध्यन्तरविषयत्वेनाविधेयत्वादविधेयस्य च विधेयद्वारा ऽस्य चैकत्वस्य निष्क्रियत्वेन कारकतया विध्ययोगाविवक्षेत्याशयः । ग्रहस्योद्देश्यत्वासिद्ध्यै प्राधान्यं सम्मार्गस्य चाङ्गत्वमुपपादयन् श्लोकं व्याचष्टे * इह तावदिति * लक्षणत्वेन स्वरूपेण व्यक्तिलक्षणयाष्टवर्षब्राह्मणत्वेनोपनयनसंस्कार्यतयोद्देश्यतया ब्राह्मणव्यक्ते-

(१) भयं पा० २ पु० ना० ।

लक्षिताया अभ्युपनयनान्वयित्वेन विधेयत्वायाष्टवर्षत्वविशेष्यत्ववद्ग्रहव्यक्तेरपि सम्मार्गान्वयित्वेन विधेयत्वादेकत्वविशेष्यतोपपत्तेर्विध्यनर्हापूर्वसाधनांशलक्षणाप्रदर्शनायैष वेत्युक्तम् । एवं च सति वैगुण्यपरिहारायापि सर्वे सम्मार्ष्टव्या इत्याह * तत्रेति * ग्रहैकत्वस्य पश्वैकत्वसाम्यं पूर्वपक्षोक्तमपि वैगुण्यापत्त्यनापत्तिवैषम्यादयुक्तमित्याह * यदि त्विति * प्रधानानां धर्मान्वये हि साहित्यस्याविवक्षितत्वात्प्रतिग्रहं समार्गावृत्त्यवगतेस्तस्याः शास्त्रावृत्त्यधीनत्वाच्छास्त्रभेदोक्तिः । न्यायलभ्यत्वेनावृत्तेः शास्त्रानधीनत्वाद्देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामितिवद्विस्रपदोपादाने प्रत्येकं वाक्यसमाप्तेः कल्पनाभावेन शास्त्रभेदानुपपत्तेरपरितोषात्स्वमतेन शास्त्रैक्ये ऽप्यन्योन्यानपेक्षैकग्रहसम्मार्गानुष्ठानस्य तथाविधज्ञानभेदाधीनत्वात्तद्भेदमप्यभ्युपेत्य प्रतिग्रहं सम्मार्गाकरणे यस्य न क्रियते

७२३।४ तद्विषयं ज्ञानं बाध्येतेत्याह * अथापीति * ज्ञानस्याप्यैक्याभ्युपगमे तु प्रतिग्रहं सम्मार्गविषयत्वं ज्ञानस्य बाध्येतेति विशेषणाप्रधानार्थत्वेन व्याख्येयम् । ननु ज्ञानप्रामाण्यस्यानुष्ठानानधीनत्वाज्ज्ञानानुष्ठानमात्रेण ज्ञानबाधापत्तिरित्याशङ्क्याह *अबाधिते त्विति* प्रतिग्रहं समार्गविषयज्ञानबाधाभावायान्यो द्वितीयादिः सम्मार्गसंस्कृतो न क्रियते तस्मिन्ग्रहे वैगुण्यलक्षणप्रत्यवायाङ्गीकारापत्तेस्तत्परिहारार्थबाधो ऽभ्युपेतव्य इत्याशयः । सामान्यावगमाद्विशेषानवबोधाच्चेति हेतुद्वयोक्तेः संयोगतो ऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्चेति सर्वधर्मत्वहेतुद्वयोपलक्षणार्थत्वं सूचयन्सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * सर्वेषां ग्रहाणां सम्मार्ष्टव्यत्वप्रतीतेरित्यर्थः । अविशिष्टं हि लक्षणमिति सूत्रावयवस्यैकत्वविशिष्टं समार्ष्टव्यानां व्यक्तीनां लक्षणं भविष्यतीति शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यानार्थं नन्वितिशङ्काभाष्यं श्रुतस्याप्यैकत्वस्याविवक्षितत्वादयुक्तमाशङ्क्याह * नन्विति* विशेषणत्वेनैकत्वस्य विध्यपरिग्रहाख्यायामविवक्षायां विध्यनर्हत्वरूपकारणोक्त्यर्थं नैतादित्यादिभाष्यं तात्पर्यतस्तावद्व्याख्यातुमारभते * अत्रेति * विधिपरिग्रहो ऽनुष्ठेयत्वोक्तो लक्षितः एकत्वस्याप्राप्तत्वाद्विध्यनर्हत्वे ऽपि वाक्यभेदापत्त्या द्रव्ये क्रियायां वा तादर्थ्यबोधाख्यविनियोगानर्हत्वेन पुरुषार्थाननुबन्धित्वाद्विध्यपरिग्रहं वक्तुं विध्यधीनविनियोगोक्तिभ्यां तदर्हत्वे लक्षिते ऽनुष्ठानकाले विधिश्रुत्यधीनः पुरुष इत्यादिवार्तिके ऽन्वयमात्रबोधाख्यविनियोगस्यानुष्ठानोपयोगनिरासादविरोधः। एतदेवोपपादयति * विहित इति * यस्मात् द्रव्यदेवतान्वयाद्यनुमितं ऽप्यप्राप्तत्वेन विध्यनर्हत्वाद्भावनायां च करणत्वेन विनियोगा-

र्हत्वात्तादर्थ्येन विधिना गृह्यते श्रुतो ऽपि वायव्यश्वेतालम्भादिः प्राप्तत्वेन विध्यनर्हत्वात्सक्त्वादिहोमश्च सक्त्वाद्यर्थत्वेन विनियोगानर्हत्वात्तादर्थ्येन विधिना न गृह्यते तस्मात्तत्र विधिपरिग्रहो कार्यैः श्रुतैरश्रुतैर्वाक्यार्थैर्विधिर्विनियोगार्हत्वे अपेक्षणीये इत्यर्थः । तस्मात्प्रप्रकृतिप्रत्ययश्रुत्यभिहितानां पदश्रुतिविनियुक्तानामपि चार्थानां मध्ये को विधिविनियोगाभ्यां गृहीतः को वा नेति चिन्तायां तत्सिद्ध्यै को विधिविनियोगार्हतया समर्पितः को वा नेति विचार्यमित्याह * तादिति * पञ्चम्यर्थे तादित्यव्ययं वाक्यभेदापत्तरपरिग्रहहेतुत्वसूचनायैकवाक्योक्तिः ग्रहैकत्वस्य विनियोगानर्हग्रहविशेषणत्वेन विधिविनियोगानर्हत्वनिश्चयाद्विचारणा न युक्तेत्याशङ्क्य ग्रहाश्रितेनैकत्वेन सम्मार्गभावनां कुर्यादित्यादिवचनव्यक्त्यन्यथात्वाभ्युपगमेन तस्यापि विधिविनियागार्हत्वप्रतिभानात्कात्र वचनव्यक्तिर्युक्तेति निर्णयार्थं विचारणा युक्तेत्युक्तम् ।

ननु द्वितीयासंयोगेनैकत्वस्य लोकदृष्ट्या विधिविनियोगानर्हत्वावगमाद्वचनव्यक्त्यन्यथात्वशङ्का न युक्तेत्याशङ्क्याह * मीमांसका हीति* न्यायाभासावगतवचनव्यक्त्यन्तरनिरासेन लोकावगतशक्त्यनुसारिवचनव्यक्त्यवधारणा कार्येत्याशयः । ननु लोकावगतशब्दशक्त्यनुसारात्सम्मार्ष्टीति वर्तमानापदेशस्याविधायकत्वाग्निर्निमित्तं विधित्वचिन्ता नैव युक्तेत्याह * वर्तमानेति * अप्राप्तार्थत्वेनास्य वर्तमानापदेशत्वायोगेन तत्सारूप्ये ऽपि पञ्चमलकारत्वावधारणात्तस्य लोकप्रयोगाभावे ऽपि लिङर्थे लेडिति लिङर्थे स्मृत्या विधौ साधुत्वाद्युक्तेयं चिन्तेत्याशयः । एवमपि भावनामात्रविधायित्वेन स्मृत्युपपत्तेरलौकिकार्थान्तरविध्यन्वयित्वायोगान्न युक्तेत्याशङ्क्याह * केवलेति * एवं च सति भावनाविशेषणत्वेनार्थान्तरस्य विधेयत्वात्तस्यां च विनियोगात्सम्मार्गग्रहतत्संख्यानां मध्ये किं भावनाविशेषणं किं वा नेति विधिविनियोगार्हत्वसिद्ध्यै विचार्यमित्याह * सेति * सम्मार्गस्य करणत्वेन ग्रहस्य च कर्मत्वेन विशेष- ७२४।१
णत्वाद्भिन्नार्थत्वेन समुच्चयावगतेर्नेयं चिन्ता युक्तेत्याशङ्क्य सम्मार्गस्यापि लोकप्रसिद्धेन धात्वर्थस्य भावनाकरणत्वरूपेण विशेषणत्वमङ्गीकृत्येयं चिन्तेत्युक्ते तथाप्यद्रव्यकसम्मार्गभावनानुष्ठानाशक्तेः समुच्चयो ऽपरिहार्य इत्याशङ्क्य येन केनचिदपि द्रव्येणानुष्ठेयत्वस्योपपन्नताशक्यशब्देनोक्ता दशापवित्रमपि कस्मान्न चिन्त्यत इत्याह * दशापवित्रेति * दशापवित्रमितिशब्दो यस्य केवलदशाग्रन्थ्याख्यस्यार्थस्य स दशापवित्रशब्दो विवक्षितत्वेन निश्चितत्वा-

न्नान्यैः सह विचार्यैत इत्युक्ते ग्रहकर्मत्वपक्षे दशापवित्रस्य करणत्वेन भिन्नविशेषत्वात्समुच्चयोपपत्तेरविचार्यत्वे ऽपि सम्मार्गकर्मत्वपक्षे ग्रहस्य कर्मत्वायोगेन करणत्वापत्तेर्ग्रहो वा करणत्वेन भावनाविशेषणं दशापवित्रं वेति विचारो युज्यतैवेत्याशङ्क्य सम्मार्गस्यापि कर्मत्वपक्षे तस्याकर्मकस्यानुष्ठानायोगात्कर्मापेक्षायां तत्कर्मत्वेन ग्रहान्वयोपपत्तेरश्रुतकारणत्वकल्पनायोगाद्दशापवित्रस्य करणत्वाव्याघातोक्त्यर्थं सर्वेषामपि सम्मार्गादिषु कर्मत्वेन विशेषणभूतेषु दशापवित्रशब्दस्य करणत्वरूपार्थतुल्यत्वाच्च दशापवित्रशब्दवाच्यो ऽर्थो न विचार्यते सम्मार्गादीनां करणत्वेन।विशेषणरूपवचनव्यक्तिभेदे तु अयं न विचार्यते अपि तु विचार्यतएवेत्युक्तम् । ग्रहतदेकत्वसम्मार्गाणां च मध्ये ग्रहसम्मार्गयोस्तावत्किं ग्रहएव भावनां विशिनष्टि सम्मार्गएवेति नियोगेन विशेषणत्वं किं वा ग्रहो वा सम्मार्गो वेति विकल्पो यथा ग्रहश्च सम्मार्गश्चेति समुच्चयो ऽथ ग्रहसम्मार्गयोः सम्बन्धः अथ समुदायो वा अथ वा ग्रहविशिष्टः सम्मार्गः सम्मार्गविशिष्टो वा ग्रह इत्यष्टपक्षीनिरूपणा कार्येत्याह * * ग्रहादीनां चेति * भावनाविशेषणत्वचिन्ताया विधेयसिद्ध्युपयोगिनामाह * विशिंषन्निति * सम्मार्गैकत्वयोरप्यष्टपक्षीमतिदिशति * सम्मार्गेति * ग्रहैकत्वयोरप्यतिदिशति * विचार्येति * तथा किं सम्मार्गविशिष्टो ग्रह एव भावनां विशिनष्टि एकत्वमेव वेत्यादिनियोगविकल्पादिरूपाष्टपक्षी किं ग्रहविशिष्टः सम्मार्ग एवैकत्वमेव वेत्यादिरूपा द्वितीया किं एकत्वविशिष्टो ग्रह एव सम्मार्ग एवेत्यादिरूपा तृतीया किं ग्रहविशिष्टं एकत्वमेव सम्मार्ग एव वेत्यादिरूपा चतुर्थी किमेकत्वविशिष्टः सम्मार्ग एव ग्रह एवेत्यादिरूपा पञ्चमी किं ग्रहविशिष्टमेकत्वमेव सम्मार्ग एव वेत्यादिरूपा षष्ठीति पूर्वोक्ताभ्यास्तिसृभ्यो ऽष्टपक्षीभ्यो ऽन्याः षडष्टपक्ष्यो विचार्या इत्याह *तथेति* नन्वेकविधवचनव्यक्तिप्रतिभासेनैकत्वस्य द्वितीयोक्तिद्वितीयविध्यनर्हत्वविषयलोकदृष्टिप्रतिघाताद्विधेयत्वशङ्कायामपि ग्रहवदुद्देश्यत्वप्रसङ्गात्प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्त्या वाक्यभेदोपपत्तेर्विधेयता न युक्तेत्याशङ्क्योपपादनानर्हत्वस्यापि विध्यनर्हत्ववद्विचारमन्तरेणासिद्धेर्यथाविध्यर्हानर्हत्वस्य विवेकाय भावनाविशेषणत्वं विचार्यं तथा ग्रहतदेकत्वयोः संहत्य प्रत्येकं वा सम्मार्गान्वय इति विवेकायोपादेयोद्देश्यत्वे अपि विचार्ये इत्याह*तथा किमिति *ग्रहैकत्वसम्बन्धसमुदायादीनामुद्देश्योपादेयत्वचिन्ताया निष्प्रयोजनत्वेना-

कार्यत्वे ऽपि ग्रहस्योद्देश्यत्वे तदेकपदोपादानानामप्युद्देश्यत्वापत्तिः किमुत संख्याया इति सूचनार्थैषामिति बहुवचनं कस्मिन्पक्षे संहृत्यान्वयः कस्मिन्वा प्रत्येकमित्यपेक्षायामाह * तत्रेति * क्रियाप्राधान्योक्त्येतरयोरुपादेयत्वं सूचितम् । साहित्योपपादनार्थं कृत्स्नक्रियाकरणात् कृतकृत्यत्वं भवत्युभयान्विताया एव च कार्त्स्न्यसिद्धिरित्युक्ते ऽनुष्ठानावृत्त्यापि कार्त्स्न्यं सेत्स्यतीत्याशङ्क्य गुणानुरोधेन प्रधानावृत्त्ययोगसूचनार्थं सकृदित्युक्तम् । चशब्दो हेतौ । प्रत्येकं वाक्यसमाप्त्युक्त्या प्रत्येकमन्वयो दर्शितः । उद्देश्योपादेयत्वयोरपि विशेषणत्ववद्विचारमन्तरेणासिद्धेरुद्देश्यत्वे तावत्किं ग्रह एवोद्देश्यः सम्मार्गे प्रत्येकत्वमेव वा थ ग्रहो वैकत्वं वा ऽथ ग्रहश्चैकत्वं चाथ ग्रहैकत्वयोः सम्बन्धो ऽथ समुदायो ऽथैकत्वविशिष्टो ग्रहो ऽथ ग्रहविशिष्टमेकत्वमिति विशिष्टाष्टपक्षी विचार्येत्याह * तत्रापि त्विति * उपादेयत्वे ऽपि इहश्येवाष्टपक्षी विचार्येत्याह * क्रियां चेति * एवं चानेकविधवचनव्यक्तिप्रतिभासे सति द्वितीयासंयोगेनैकत्वस्य विधानोपादानानर्हत्वविषयलोकदृष्टिप्रतिघाताद्विधेयोपादेयत्वशङ्का युक्तेत्याह * एवमिति * वाक्यभेदपरिहारायोपादेयतयेत्युक्तम् । नन्वक्रियाविशेषणस्य विधातुमशक्तेर्ग्रहे विध्ययोगात्सम्मार्गे च वाक्यभेदापत्तेः । प्राधान्येन द्वितीयाविरोधाच्च गुणत्वेन विध्ययोगाच्चैकस्योपादानं विधिर्वा सम्भवतीत्याशङ्क्याह * येन येनेति * तत्रैकस्तावत्पक्ष इत्यापूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तेन येन येन प्रकारेण ग्रहे सम्मार्गे चैकत्वस्योपादानं विधिर्वा सम्भवति तंतं प्रकारं ननु सम्मार्ष्टीतिशङ्काभाष्येण द्रव्यविशेषणस्यापि विध्यर्हत्वसूचनादेवैकत्वं सम्मार्गे उच्यतइत्यनेन च सम्मार्गविशेषणत्वाशङ्कनात्पूर्वपक्ष्यापादयिष्यतीत्यर्थः । यच्छब्दानुसारात्तच्छब्दो ऽप्यावर्तनीयः । उद्देश्यत्वे ऽपि चैकत्वस्य द्रव्यनिरपेक्षस्य क्रियान्वयायोगात्प्रत्येकं वाक्यसमाप्त्यनापत्तेर्देशकालवच्चोद्देश्यत्वमात्रस्य विधेयत्वानापादकत्वाद्विधेयत्वाविरोध इत्याह * यथा चेति * प्रत्येकं वाक्यसमाप्त्यनापत्तिश्चशब्देन सूचिता । कथं तर्हि सिद्धान्तसिद्धिरित्याशङ्क्याह * यां यामिति * कथं दूषयिष्यतीत्यपेक्षायामुपादेयत्वं तावत्संख्याया दूषयति*प्राधान्यादिति*प्रकृतापूर्वसाधनत्वेन यथासंख्यं ग्रहस्योद्देश्यतया संख्यानाकाङ्क्षत्वात्स्वातन्त्र्येण च निष्क्रियत्वायोगेनैकत्वोपपादनस्य ग्रहोपादानाधीनत्वावगमान्नैकत्वोपपादनं शक्यमित्याशयः । विधिरप्यशक्य इत्याह * ग्रहं चेति * ग्रहे वैकत्वं विधीयेत सम्मार्गे वेति विकल्प्य ग्रहे तावदावृत्तिलक्षणवाक्यभेदापत्ते

रशक्यतामुपपादयति * न तावदिति * कथमावृत्त्यापत्तिरित्यपेक्षाया-
माह * एवमिति * विधायकावृत्तिं विना तावत्सम्बन्धद्वयासिद्धिं
७२६।४ विवृणोति * विदधदिति * ग्रहशब्दावृत्तिं विना सम्बन्धद्वयासिद्धिं
विवृणोति * संख्येति * सकृदुच्चारिताभ्यां क्रीणातितद्विधायका-
भ्यां द्रव्यगुणान्वयवद्ग्रहविधायकाभ्यामपि सकृदुच्चारिताभ्यां
सम्मार्गान्वयद्वयसिद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * ग्रह इति * ग्रहस-
म्मार्गानिष्पाद्यत्वेन सम्मार्गक्रियाया अनिष्पादकानेकानेकार्थवशी-
काराशक्तेरेकत्वान्वयमात्रेणोच्चारणापर्यवसानाद्वैषम्यमित्याशयः ।
कथमावृत्तेर्दोषतेत्याशङ्क्याह * पुनरिति * अनावृत्तस्य च प्रत्ययस्यै
कत्वविध्यशक्तेः सम्मार्गे ऽप्येकत्वविध्ययोगाद्विवक्षा सिद्धेत्याश
येनाह * सर्वेति * पृथक्भूताभिर्निष्कृष्टाभिर्वचनव्यक्तिभिर्ग्रहान्वयि-
त्वेन विधेयतया विशिष्टस्यैकत्वस्य तु विधातुमशक्यत्वावधारणान्न
धिधिना ग्रहणं सम्भवतीत्यर्थः । तच्छब्दौ हेतौ ।

ननु सर्वग्रहसम्मार्गे ऽप्येकत्वाविधाने गुणभूतस्यापि सम्मार्गस्य
लाघवार्थं सर्वेषां ग्रहणानन्तरं संहतानां हविरभिमर्शनादितिवत्स-
कृदनुष्ठानापत्तेः प्रत्येकमावृत्त्यर्थत्वेनैकत्वविध्यर्थवत्त्वसम्भवात् ग्र-
हान्तरसम्मार्गानिरासानापादकत्वेनैकत्वविधानस्य निरासो ऽनर्थ-
क इत्याशङ्क्याह * केन चित्विति * एकवेदिदेशे सन्नानां हविषां
सर्वेषामनुलिप्तसाधारण्येन सकृदभिमर्शनसम्भवादावृत्त्यभावे ऽपि
ग्रहणानन्तरं विहितस्य सम्मार्गस्य सर्वग्रहणप्रतीक्षणेन विक्षेपस्या-
शास्त्रीयत्वाद् गृह्यमाणस्य च सोमस्याधोऽवसेकनिरासायानुष्ठे-
यसम्मार्गस्य सर्वग्रहणानन्तरमनुष्ठाने ऽधोवसेकनिरासाशक्तेर्नैष्फ-
ल्यप्रसङ्गादल्पपरिमाणेन च दशापवित्रेण सकृत्सर्वग्रहसम्मार्गाश-
क्तेर्न्यायादेवावृत्तेः प्राप्तायाः प्रयोजनवत्त्वयोगाद् ग्रहान्तरसम्मार्ग-
निरास एवैकत्वविधिप्रयोजनमित्याशयः । ननु संस्कार्यत्वाद्वस्तुतो
ग्रहस्य प्राधान्येन वाक्यार्थत्वेन भावनायाः शब्दतः प्राधान्याद्ग्रह-
तदेकत्वादिविशिष्टसमार्गभावनाविधिप्रसूतेनार्थेन विन्ध्यतरेण ग्रहैक-
त्वविधिः सेत्स्यतीत्याशयेनाशङ्कते * तत्रेति * ग्रहार्थत्वेन विधिं विना
ग्रहस्य संस्कार्यत्वासिद्धेर्विशेषणविशेष्यत्वरूपगुणप्रधानत्वालो-
चनया भावनायाः प्राधान्ये ऽप्युपकार्योपकारकत्वलक्षणगुणप्रधा-
नत्वालोचनया ग्रहाङ्गत्वेनैव विधानादङ्गत्वे ऽपि च राजाङ्गभूतस्य
राजपुरुषस्य समासार्थत्ववद्वाक्यार्थत्वाविरोधाच्छब्दतो ऽपि स-
म्मार्गभावनायामङ्गत्वप्रतीतेर्विध्यन्तरविहितत्वाच्च ग्रहस्याप्रवृत्तप्र-
वर्तनस्वभावविधिविषयत्वायोगात्प्रत्यक्षविध्यन्तरप्राप्तस्यैव च सं-

मार्गसंस्कार्यत्वसम्भवे विशिष्टविधिप्रसूतग्रहविषयार्थविधिकल्पनायोगात् ब्राह्मणादेरिवोपयनसंस्कार्यतया ग्रहस्य सम्मार्गसंस्कार्यतया विध्यनुपपत्तेर्ग्रहाविधानाच्च तथैकत्वविध्यनुपपत्तेर्न ग्रहतदेकत्वयोर्विधिः सेत्स्यतीत्याशयेन परिहरति * यदीति * यास्य पूर्वपक्षिणो ग्रहत्ववदेकत्वस्यापि विवक्षेष्टा सा सेत्स्यतीति सर्वस्यापीत्यपिशब्दापकर्षेण योज्यम्। एवं नैतदस्तीत्यादि तस्मान्नैतत्किंचिदपि कर्तुं विवक्ष्यतइत्यन्तमुत्तरभाष्यं समुदायतात्पर्यतो व्याख्यायावयवशो व्याचिख्यासुर्नैतदिति भाष्यावयवं श्रुतत्वादेकवचनं विशेक्ष्यतीति यच्छङ्कितं तन्नास्तीत्येवं व्याख्यातुमाह * तस्मादिति * तस्मादुपादीयमानपशवादिवदेवेति वार्त्तिकोक्तोद्देश्यविशेषणस्योपादेयविशेषणतुल्यताऽयुक्त एवायुक्तेत्याह * अत इति * श्रुतत्वमात्रस्य विधिग्रहणाख्यविवक्षाहेतुत्वाभावात्सोमारौन्द्रं घृते चरुं निर्वपेच्छुक्लानां व्रीहीणामित्यादिभिरुपादेयविशेषणैर्नोद्देश्यविशेषणं तुल्यमित्यर्थः एकत्वं हीत्यादिशङ्कानिरासोपपादनभाष्यं ग्रहं विशेक्ष्यति*क्रियां वेति*विकल्पनिरासार्थत्वेन व्याख्यातुं विकल्पं तावदाह * द्रव्यस्येति * सम्मार्गविशेषणत्वं भाष्ये संशिष्यमाणं धात्वर्थस्याऽपि भावनाविशेषणत्वाद् गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः सममत्वात्स्यादित्यनेन न्यायेनैव विशेषणानन्वयाद्धात्वर्थानवच्छिन्नाया भावनाया विशेषणान्वयोक्त्यर्थं न तु सम्मार्गस्यैकत्वान्वयोक्त्यर्थमिति सूचनार्थं क्रिययोरित्युक्तं तथैकत्वं हीत्यादिना द्रव्यएकत्वं नियम्यत इति शक्यमाश्रयितुमित्यन्तं द्रव्यान्वयपक्षनिरासायेत्याह * तत्रेति * अयोगव्यावृत्त्यैकत्वं द्रव्यविशेषणम् अन्ययोगव्यावृत्त्यै वेति विकल्प्याद्यपक्षनिरासार्थत्वेनैकत्वं हीत्यादि न क्रियेतेत्यन्तं भाष्यावयवव्याख्यातुमाह * तद्धीति * द्वितीयपक्षशङ्कार्थं तत्रेत्यादिभाष्यावयवं व्याचष्टे * तत्रेति * एतच्छङ्कानिरासार्थं नैतदिति भाष्यावयवमभिप्रायतो व्याख्यातुमाह * नैतदिति * सामान्यतः प्राप्तावस्थस्य विशेषश्रुतेः परिसंख्यार्थत्वे स्वार्थहानपरार्थकल्पनप्राप्तबाधात्मकदोषत्रयापत्तेः सामान्यप्राप्तितः प्राग्भावे सति विशेषश्रुतेः परिसंख्यौचित्यादसमाप्ते च वाक्ये विध्यपर्यवसानेनैकवाक्यस्थत्वे पदयोः पौर्वापर्येऽपि पदार्थविधिपौर्वापर्यायोगान्नास्या पुनः श्रुतेः परिसंख्यार्थता युक्तेति प्राप्ता श्रूयतइति भाष्याद्वर्तमानोक्त्या सूचितं कस्मान्नेह विशेषश्रुतेः सामान्यप्राप्तितः प्राग्भावः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तत्रेति * विरोधादप्येकस्मिन्वाक्ये प्राप्तिपरिसंख्ये न युक्ते इत्याह * तत्रास्य- ७२७।१

न्तमेवेति * इह त्वेकपदस्थत्वात्सुतरां विरोध इत्याह * नचेति * श्लोकं व्याचष्टे * प्रातिपदिकेन हीति * अशक्यतामेवोपपादयति * अन्या हीति * अत्रापीत्यन्वयः एवमपि वाक्यैक्यात्पदैक्ये को विशेष इत्याह * तत्रैव हीति * प्रातिपदिकोक्तानामपि सर्वग्रहाणां क्रियान्वयप्राप्तेः कारकविभक्त्यधीनत्वात् क्षणैक्योक्तिः प्रत्यक्षश्रुतिप्राप्तपरिसंख्यायां च दोषत्रयपरिहाराशक्तेरानुमानिकप्राप्तिविषयत्वात्परिसंख्यायास्तत्रोपपत्तेरित्याह * किं चेति * आनुमानिकप्राप्त्याश्रयतामेवोपपादयति * निर्दोषत्वं हीति * कल्पत्वेनानुमानिकस्याप्राप्तावर्थादेव गर्दभाभिधायिन्यां मन्त्रे पाठक्लृप्ताद्वाक्यान्मन्त्राश्वाभिधानीविशिष्टादानविधाने सति परिसंख्याया निर्दोषत्वं कल्प्यत इति इत्युक्ते विधित्वे निवर्त्तकत्वाख्यपरिसंख्यात्वायोगमाशङ्क्य फलादेवाश्रीयतइत्युक्तं प्रातिपदिकाधीनात्मलाभत्वाच्च प्रत्ययस्य प्रातिपादिकप्रा-
७२८।१ प्तार्थपरिसंख्यातृताल्यन्तायुक्तेत्याह * समानेति * वाक्यपदैक्ययोः परिसंख्यानुपपत्तिहेतुत्वं दृष्टान्तयोक्तम्।ननु मन्त्रस्य चेत्यादिभाष्यान्मन्त्रस्यादानान्वयाभावेन लिङ्गप्राप्तानुवादायोगादश्वाभिधान्या रशनाद्याऽऽदाने प्राप्तमन्त्रविशेषणत्वानुपपत्तेर्विधीयमानमन्त्रविशेषणत्वाद्गर्दभाभिधानीनिवर्त्तकत्वं युक्तम्।एकत्वस्य तु विधीयमानग्रहविशेषणत्वाभावात्प्राप्तग्रहविशेषणत्वेन च द्वितीयादिग्रहनिवर्तकत्वे दोषत्रयापत्तेर्न युक्ता निवर्त्तकतेति वैषम्यप्रतीतेरन्याहग्वैषम्याभिधानव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्य यथाश्रुतभाष्यमुपन्यासपूर्वं दूषयितुमुपक्रामति * यत्त्विति * मन्त्रादानान्वये यदनेनादत्ते तदश्वाभिधानीमिति विशेषणसामर्थ्याद्गर्दभाभिधानीतो मन्त्रनिवृत्तिसिद्धेः स्वार्थहानपरार्थकल्पनाभावेऽप्यनुवादतः प्राप्तस्यादानमन्त्राङ्गत्वस्य बाधापरिहारान्नेयं वचनव्यक्तिरिष्टा मन्त्राच्चाश्वाभिधावचनव्यक्तिप्रदर्शनस्य तावदन्यान्वयवत्वादानान्वयाभावादप्राप्तावस्थस्यैव मन्त्रस्याश्वाभिधानान्वयविधानात्प्राप्तबाधपरिहारोपपत्तेरनेनाश्वाभिधानीमितीयमेव वचनव्यक्तिरिति यद्दर्शितं यच्चादाने प्राप्तत्वादिति मन्त्रादानान्वयवचनव्यक्तिनिरासे कारणमुक्तमित्यर्थः । प्रश्नपूर्वमिष्टानिष्टवचनव्यक्तिप्रदर्शनस्य तावदयुक्तत्वमुपपादयति * कुत इति * । आददातिपरस्य विधायकस्याख्यातार्थानपेक्षमन्त्राश्वाभिधानान्वय पर्य्यवसानायोगसूचनायाश्वाभिधान्यामिति सप्तमी । कारणोक्त्ययुक्तत्वमुपपादयति * आदाने चेति * नन्वनुष्ठेयस्मृत्यर्थत्वान्मन्त्रस्य कारकस्य च क्रियाद्वारानुष्ठेय-

त्वादादाने प्राक् मन्त्रप्राप्तिः पश्चाद्रशनायामित्याशङ्क्याह* न चेति* क्रियाया अप्यकार्म्मिकाया अननुष्ठेयत्वात्क्रियाकारकसंयोगस्यैवानुष्ठेयत्वावगतेस्तद्द्वारा द्वयोरपि रशनादानाख्ययोः कर्म्मक्रिययोर्युगपन्मन्त्रप्रकाश्यत्वप्रत्यवायाच्चास्य रशनाम्प्रति विप्रकर्ष इत्यर्थः।प्रत्युत ब्राह्मणवाक्ये एवेमामगृभ्णन्नूशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यस्मिन्मन्त्रस्याददातिधात्वर्थान्वये सन्निकर्षो ऽश्वाभिधानीनामन्वये विप्रकर्ष इति विवेकादादानरशने प्रति सान्निकर्षविप्रकर्षविशेष उपलभ्यत इत्याह*सुतरामिति*वाक्ये तावद्विशेषं विवृणोति* पदेति*क्रियानिरपेक्षकारकान्वयाप्रतीतेर्नामान्वयःपदद्वयापेक्षत्वाद्विप्रकृष्टो धात्वर्थान्वयस्तूश्वाभिधानीपदानर्थक्यप्रसङ्गात्तदन्वयं विना विधापर्यवसाने ऽपि स्वरूपेण तावत्पर्यवस्यतीत्याशयः।विधायकप्रत्यये विवृणोतिप्रत्ययश्चेति।मन्त्रे ऽपि विपरीतविशेषमाह*मन्त्रो ऽपीति*ग्रहोर्भः छन्दसीति लोकाप्रयुक्तछन्दोविषयभकारयुक्ततया क्लेशावगम्यवाचकत्वेन प्रकृतिभागेनोक्तत्वाद्ग्रहणस्य न शीघ्रप्रतीतिरित्यर्थः।ननु सामान्यवाचिनो नाश्वरशनाप्रतीतिः शीघ्रम्भवतीत्याशङ्क्याह*न चेति* अपूर्वसाधनीभूतं विशेषएव मन्त्रविनियोगेन सामान्यविनियोगपूर्वकत्वाभावान्न विप्रकर्षइति श्लोकत्रयाशयः।नन्वादानान्वये लिङ्गप्राप्तरशनामात्रादानान्वयानुवादेनाश्वाभिधानीविशेषविध्यापत्तेस्त्रैदोष्यस्यापरिहार्यत्वप्रसङ्गान्मन्त्रस्याश्वाभिधान्यन्वय एव युक्त इत्याशङ्क्याह* तस्मादिति* यस्मादुभयत्रापि मन्त्रप्राप्तिस्तुल्या तस्मादादा- ७२१।६
नान्वयानुवादो ऽश्वाभिधान्यन्वयविधिश्चेति वैषम्यमयुक्तन्ततश्चानुवादाभावे ऽनुवादसिद्ध्यर्थादानान्वयप्राप्त्यभ्युपगमानिमित्तप्राप्तबाधानापत्तेः न तद्भयेनान्वयनिरासः क्रियानपेक्षकारकान्वयायोगाच्चाश्वाभिधान्यन्वयविधिरयुक्त इत्याशयः । ननु मन्त्रादानान्वयस्य विधेयत्वे ऽश्वाभिधानीपदानर्थक्यापत्तेरश्वाभिधानीविधेये ऽनुवाद्यतावसीयत इत्याशङ्क्याह * किन्त्विति * मन्त्रादानवदश्वाभिधान्या अपि विधेयत्वान्न तत्पदानर्थक्यापत्तिर्विशिष्टभावनाविधानाच्चानेकार्थविध्यनापत्तिरित्याशयः । नन्वादानभावनायां मन्त्रस्य लिङ्गादेव प्राप्तेर्न विधिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * नचेति * श्रुत्यैवानुमितया प्राप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * रूपेति * प्रकरणगम्यसामान्यसम्बन्ध्यपेक्षत्वाद्रूपशब्दोक्तस्य लिङ्गस्य श्रुत्यनुमानविलम्बोक्त्यै प्रकरणोक्तिः अतो ऽप्राप्तावस्य मन्त्रस्य दाने विधिः सम्भवतीत्याह * अप्राप्तेति * कथं तर्हि मन्त्राधिकरणे परिसंख्येति सूत्रमित्याशङ्क्याह * परिसंख्येति * एतदेव विवृणो-

ति * प्रयोजनमिति * प्रयोजनमितिगर्दभाभिधानीतो निवर्तना-
दस्य विधेः फलं नास्तीत्यर्थः । नन्वपदार्थस्याप्यन्यव्यवच्छेदा-
ख्यभेदवाक्यार्थपक्षवद्वाक्यार्थत्वसम्भवात्कस्माद्गर्दभाभिधानीतो म-
न्त्रनिवर्त्तनाद्वाक्यार्थ एव न भवतीत्याशङ्क्याह*नन्विति*निवृत्तिहेतु-
निवर्त्तनाख्यशब्दव्यापारलक्षणार्थो निवृत्त्युक्तिः प्रवृत्तस्यैव निवर्त्यत्वे-
नाप्रवृत्तस्य निवर्तनायोगान्न वाक्यार्थो निवर्तनेत्युक्तं कथं प्रवृत्तएव
निवर्त्यते इति नियम इत्याशङ्क्याप्रवृत्त एव प्रवृत्तस्य स्वतो प्रवृत्त्यैव
निवृत्तकार्थसिद्धेर्निवृत्तिसिद्धे निवर्त्तनानर्थक्यप्रसङ्गादित्युक्तं कथा-
लिङ्गाद् गर्दभाभिधान्यां मन्त्रप्राप्तेः प्रवृत्त एव प्रवर्त्स्यतीमित्याशङ्का
पूर्वोक्ता प्राप्तावस्थाविधिस्मरणेन निरस्यति * नचेति * एवं च
लिङ्गाच्छ्रुतिकल्पनाभ्युपगमे ऽपि कल्प्यमानैव पुनःश्रुतिः स्यात् न प्र-
त्यक्षेत्याह * शीघ्रेति * परमार्थतस्तु पश्चादपि श्रुत्यननुमा-
नाद्गर्दभरशनायां मन्त्रप्राप्तिर्न कदाचिदस्तीत्याशङ्क्याह*अश्वेति*शी-
घ्रापहृते ऽर्थेमन्थरानर्थक्यं लोकप्रसिद्ध्या दृढयति * सो ऽयमिति*
ननु लैङ्गिकश्रुत्यनुमानं प्रति बाध एवानन्तर्यात् प्रत्यक्षश्रुतेः फलं
स्यान्न तद्व्यवहिता गर्दभरशनातो मन्त्रनिवर्त्तनेत्याशङ्क्यालोचना-
त्पूर्वं गर्दभरशनातो मन्त्रनिवर्त्तनायां फलतां श्लोकपञ्चकेनोपपाद-
७३०१९ यितुमाह * प्रयोजनं त्विति * प्रयोजनं यदालोच्यते तदा यद्य-
श्वरशनामात्रे मन्त्रप्राप्तिमानुमानिकी श्रुतिः प्रत्यक्षश्रुतिवत्
कुर्यात्ततस्तत्प्रतिबन्धे ऽपि प्रत्यक्षश्रुत्या ऽनर्थक्यापरिहाराद्रशनाद्वये
मन्त्रप्राप्तिप्रतिबन्धस्य फलवत्त्वावगतेर्व्यवहिताया अपि गर्दभरश-
नातो मन्त्रनिवर्तनाया एव परिशेष्यात्फलत्वं सेत्स्यतीत्युक्तं कीदृ-
गालोच्यतइत्यपेक्षायां भवत्येति सार्द्धश्लोकेन लैङ्गिकश्रुतिविरो-
धस्य प्रयोजनत्वासम्भवे ऽभिहिते लैङ्गिकश्रुतिनिरोधस्याशक्य-
त्वात्प्रयोजनत्वासम्भवो ऽभिहित इति भ्रान्तिनिवृत्त्यै सत्यमित्यनेन
प्रयोजनत्वासम्भवे हेतुरुक्तः किमर्थं त्वरया विहितस्तथेति-
प्रश्नस्योत्तरत्वेनैवमर्थं प्रत्यक्षाश्रुतिस्त्वरितेत्युक्तम्।एतदेव सार्द्धश्लो-
केन विवृणोति * केवलेति * प्रत्यश्रुत्येवानुमानिक्या केवला-
यामश्वाभिधान्यां मन्त्रविधिर्न सिद्ध्येदिति कृत्वा यस्मात्प्रत्यक्ष-
श्रुतिराम्नायते तस्मादपौनरुक्त्यात्प्रत्यक्षा श्रुतिरर्थवती गर्दभरश-
नातो मन्त्रनिवृत्त्यर्थत्वाच्चेति चकारार्थः वकारार्थोपपादनार्थं पू-
र्वोक्तं श्रुत्यनुमानं स्मारयति * तस्मादिति * फलतः परि-
संख्यायां च त्रैदोष्यं नास्तीति व्यतिरेकमुखेन तावदाह * यदा
त्विति * दार्क्ष्यायायमेव परिसंख्यासूत्रार्थो ऽस्माभिस्तत्राप्युक्त

इत्याह * तदिदमिति * यथाश्रुतभाष्यदूषणमुपसंहरति * तत- ७३१।१
श्चेति * इत्यश्वाभिधानीमिति वचनव्यक्त्यन्तरं यदिह वाक्ये
भाष्यकृतात्र परिसंख्यासूत्रे चोक्तम् । तत्र यथाश्रुतत्वादरो न
कार्यः किं त्वादानभावनोत्तरकालीनोऽरुणैकहायनीवन्मन्त्राश्वा-
भिधान्योः परस्परनियमोत्तरोपलक्ष्यवचनव्यक्त्यन्तरोक्तिरादानमा-
त्रान्वयनिरासार्थश्चेत्यादत्तइति वचनव्यक्तिनिरास इत्येवं परिसं-
ख्यासूत्रस्थभाष्यवदिह भाष्यं नेयं प्राप्त्युक्तिश्च सम्भवमात्राभिप्रा
येति सूचनार्थोऽतीवशब्दः । इह पुनरिति वैषम्योक्त्यर्थं भाष्यम-
र्थाभिधान्या मन्त्रविशेषणत्वाभावे वैषम्यसामञ्जस्यादयुक्तमाशङ्क्य
विदेहत्वायोगोक्त्यर्थत्वाद्विधेयविशेषणत्वनिरासस्य विधेयाश्वाभि-
धान्यैकत्वस्य वैषम्यमुक्तं भवतीत्येवं समाधातुमाह * नचेति *
ग्रहस्याविधेयत्वाद्विशेषणो विधिव्यापारायोगोक्तये ऽल्पाच्तर-
स्यापि ग्रहशब्दस्याविधेयार्थत्वेनानभ्यर्हितत्वसूचनार्थं पर-
निपातः । यथेति दृष्टान्तभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * य-
थेति * उपघातकारिश्वादिनिराकरणपरत्वाद्वाक्यस्य श्वा-
दीनां निवार्यत्वेन विधेयत्वात्कुतो नोपघातकारिविशेषणते-
त्याशङ्कां प्रश्नपूर्वकं निरस्यति * कुत इति * श्वादीनाम-
नुपयोगित्वान्निवारणासंस्कार्यत्वसूचनाय रक्ष्यत्वोक्तिः । अन्नाद्यौ-
पघातप्रतिबन्धार्थत्वात् श्वादिनिवारणायाः काकादिभक्षणोप-
घातस्य तुल्यत्वात्तस्यापि वारणावसीयत इत्याशयः । व्यवहारे-
णोपघातस्य प्राधान्यं सूचयितुं वृद्धश्लोकम्पठति*तथा चाहेति*
संख्यामात्राविवक्षायां त्विदमुदाहरणं न युक्तमित्याशङ्कते * न-
न्विति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति* क्व तर्हीद-
मुदाहरणं युक्तमित्याशङ्क्याह*चमसेष्विति *चमसस्सम्मार्गस्य पूर्वप-
क्षत्वेनास्थायित्वात्तत्रोदाहरणानुपपत्तिमाशङ्क्य स्थायिनि सिद्धान्ते-
पीदमुदाहरणं युक्तमित्याह * स्थितेति * क्वेत्यपेक्षायामाह *पशु-
प्रकरणाइति * संख्यामात्राविवक्षायान्तर्हि किमुदाहार्यमित्यपेक्षा-
यामाह *इह त्विति * एतदेव विवृणोति * वृषलैरिति * न चा- ७३२।२
त्रेति भाष्यविधायकाभावादपि ग्रहैकत्वान्वयविधिर्न सम्भवतीत्यु-
क्ते सम्मार्ष्टीतिशब्दो ग्रहैकत्वान्वयस्य विधायको ऽस्तीत्याशङ्कार्थं नन्वि-
तिभाष्यं संमृजिपरस्य ग्रहसम्मार्गान्वयविधायित्वेन ग्रहैकत्वान्वय-
विधायित्वायोगादयुक्तमाशङ्क्यैकत्वान्वितस्य सम्मार्गान्वयप्रतीतेर-
न्वयद्वयविधायकत्वेन व्याचष्टे * नन्विति * न हीत्यादि तथा द्वि-
तीयस्यापीत्यन्तम्भाष्यन्तात्पर्यतो व्याचष्टे * नेति * नञा न हीत्ये-

तावन्निरासप्रतिज्ञानार्थत्वेनच्छित्वा पदश्रुत्या ग्रहोद्देशेन सम्मार्गविधिव्यवगतेः श्रुतिविरोधाद्वाक्येन ग्रहैकत्वान्वयविधिर्न सम्भवतीति इत्यर्थत्वेनैतदित्यादिश्रुतीत्यनेन व्याख्यातः (न विरोधशङ्कानिरासार्थं श्रुत्यसम्भवं चेति भाष्यावयवव्याख्यातुं न हीत्युक्तम् । अत इत्यादिभाष्यशेषस्त्वत्रेत्यनेन व्याख्यातः) ननु सम्मार्ष्टीतिशङ्काभाष्यसूचितविशेषणविशेषणस्यापि विधेयत्वोपपत्तिं दूषयितुमविधीयमानविशेषणतोक्तेति सूचनार्थं भाष्यव्याख्यामध्ये तत्रैकस्तावत्पक्ष इत्यादिपूर्वपक्षवार्तिकोक्तां ग्रहविशेषणस्याप्येकत्वस्य विधेयत्वोपपत्तिं दूषयितुमनुभाषते *यत्विति* शुद्धो ग्रहः क्रियाविशेषणम्, एकत्वविशिष्टो वेति विकल्प्याद्ये तावद्ग्रहविशेषणस्य क्रियानन्तर्गतौ विधेयता न युक्तो विशेषणविशेषणस्य क्रियानन्तर्गतौ विशिष्टस्य क्रियान्तर्गत्ययोगात्संख्यायाः क्रियाविशेषणत्वाभावे शुद्धेनैव ग्रहेण क्रियाविशिष्टत्वापत्तेर्विशिष्टत्वेन विशिष्टत्वायोगादेकत्वविशिष्टग्रहविशिष्टसम्मार्गविध्यन्यथानुपपत्तेरर्थापत्त्यमन्तरेणैकत्वविधानमिति यदुक्तं तदयुक्तमित्याशयः । न त्वेकत्वविशिष्टस्यापि ग्रहस्य क्रियाविशेषणत्वे द्रव्यविशेषणं यावद्विधिप्रत्ययो न गच्छतीत्येवमेकत्वविधेर्निराकर्तुं शक्यत्वात्पूर्वपक्ष्यनुक्तशुद्धग्रहविशेषणत्वपक्षे दूषणोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य विशिष्टस्य ग्रहस्य क्रियाविशेषणत्वपक्षे ग्रहविशेषणस्यैकत्वस्य विधेयत्वनिरासाशक्तिमाह *यदीति* न केवलं विशिष्टस्य विशेषणत्वान्यथानुपपत्त्यैकत्वं पूर्वपक्षे किं तु क्रियाया विशिष्टेन ग्रहेण विशेष्यत्वान्यथानुपपत्त्यापीत्येवमित्यनेनोक्तम् । भावनाविशेषणतैव तर्हि निराकार्येत्याशङ्क्यैकत्वं सम्मार्ग उच्यत इत्यादिभाष्यव्याख्यानवेलायां निराकरिष्याम इत्युक्तम् । श्लोकोक्तस्य दूषणस्यार्थवत्तामुपपाद्य श्लोकं व्याचष्टे * शुद्धेति * विशिष्टत्वनिरासस्य प्रकृतोपयोगमाह * तत्रेति * संख्यापि ग्रहमात्रेण संबद्धेत्येतदुपपादयति *नहीति* भावनानन्वितस्य विध्यशक्तेरिति हेतुसूचनार्थं भावनानन्वितत्वे सच्छब्देनोक्तं भावनापि ग्रहमात्रेणेत्येतदुपपादयति * नचेति * ग्रहस्यैकत्वान्वितस्यैव श्रुतत्वात्कथं तथाभूतस्याग्रहणमित्याशङ्क्य ग्रहस्य स्वरूपेण विशेषणभूतेन व्यवहितत्वात्संख्याया भावनान्वयित्वेन नालोचयतत्युक्तम् ।

ननु ग्रहस्य भावनाविशेषणत्वे सति तुल्यकक्षत्वाद्विशेषणान्तर्भूतैकत्वान्तरायकत्वस्यासंस्कार्यत्वेन तु ग्रहस्य प्राधान्याद्विशेष्यत्वावगतेर्भावनयैवैकत्वेनाप्यविरुद्धं विशेषणमित्याशङ्क्याह *
७३३।१ नापीति * एकत्वस्य ग्रहविशेषणत्वे भावनाविशेषणत्वस्याप्यपरि-

हार्यत्वापत्तेस्तस्य चोपरिष्टान्निराकरिष्यमाणत्वाद्भावनां प्रति विशेष्य-भूतस्यापि ग्रहस्य नैकत्वविशेषणमित्येकत्वं विशेषणमिति व्यवहितानुषङ्गेण योज्यं कथं ग्रहविशेषणमिति व्यवहितानुषङ्गेण योज्यं कथं ग्रहविशेषणत्वे भावनाविशेषणत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह * न हीति * भावनानन्वितमेकत्वं विधातुमशक्यत्वान्न ग्रहं विशेष्टुं ७३३।१
शक्नोतीत्यविशिष्टमित्यकारप्रश्लेषेण व्याख्येयम्। विशेषणस्य विधेयत्वनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * अयं चेति भाष्यं व्याख्यातुं चशब्दसूचितम् विधीयमानविशेषणत्वोक्त्याक्षिप्तं वाक्यभेदाख्यं तावद्दोषमाह * तथा सतीति * क्रियासाधनत्वेन विधीयमानस्य द्रव्यस्य निर्विशेषणस्याशक्योपादानत्वेन साधनत्वायोगाद् विशेषणस्यापि क्रियासाधनत्वोपपत्तेर्विधीयमानविशेषणत्वे सत्येकत्वस्य भावनाविधिना ऽऽकाङ्क्षितत्वाद्युज्येताक्षेपः अनुवाद्यस्य तु यथाप्राप्तग्राह्यत्वेन विशेषणानाकाङ्क्षणाद्भावनाविधिना द्रव्यविशेषणाक्षेपानुपपत्तेरविधीयमानद्रव्यस्य विशेषणविधौ वाक्यभेदापत्तिरित्यविधीयमानविशेषणोक्त्या ऽऽशयो ऽनेन व्याख्यातः। विधीयमानस्य सम्मार्गस्यानूद्यमानग्रहविशेषकत्वायोगाच्छुद्धस्य ग्रहस्यैकत्वविधावपि सर्वग्रहसम्मार्गो ऽपरिहार्य इत्येवमर्थत्वेनायं चेति भाष्यं व्याचष्टे * अभ्युपेत्यापि त्विति * प्रसिद्धसम्बन्धो हि शक्नोति लक्षयितुमित्यत्रत्यभाष्योक्तोपपत्तिरनागतावेक्षणन्यायेन विशेषणं हि प्रसिद्धं भवति न च विधीयमानावस्थः क्रयः प्रसिद्ध इत्यरुणाधिकरणवार्त्तिकेनोक्तेति सूचनार्थं न हीत्युक्तम्। द्रव्यविशेषणत्वपक्षे विधिग्रहणनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * द्रव्यविशेषणभूतस्य तावदित्यन्वयः। क्रियाविशेषणत्वेनैकत्वस्य विधिग्रहणाशङ्कार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * अथेति * भावनां प्रति प्राधान्येन गुणत्वेन वैकत्वविधिरिति विकल्प्योभयथासम्भवप्रतिज्ञार्थं तत्रापीति भाष्यं व्याचष्टे * तथापीति * आद्यकल्पासम्भवोपपादनार्थं न तावदिति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * पश्वेकत्वसाधनत्ववद्ग्रहैकत्वस्य संस्कार्यत्वं द्रव्यद्वारा भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं न चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * न चेति *एकत्वस्य द्रव्यादन्यत्वात्। द्रव्याश्रिते संस्कारे कृते नैकत्वं संस्कारः कृतो भवतीत्यनेनोपकरोतीत्यन्तभाष्यावयवे व्याख्याते चक्षुर्वृत्त्यधिष्ठाने कृतस्य संस्कारस्य तदाश्रितवृत्त्युपकारित्ववद्ग्रहे कृतस्य तदाश्रितैकत्वोपकारित्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं केन चिदित्यवयवं च व्याख्यातुं ग्रहस्येत्युक्तम्। एवं सति

यथा चक्षुर्वृत्त्यर्थो ऽपि संस्कारो ऽधिष्ठाने वैद्यैर्विधीयते तथैकत्वं प्र-
योजनतया द्वारीकृत्य ग्रहस्यैव विधीयते ततश्च पुनः श्रुतित्वान्नै
ष्फल्यापत्तिरित्यर्थः । एकग्रहसंस्कारस्यान्यतो प्राप्तेरपौनरुक्त्यमा
शङ्क्यानुष्ठानेत्युक्तम् । एकत्वसंस्काराविधाने ऽप्येकैकस्य ग्रहस्य
संस्कार्यत्वात्संस्कार्यद्वयस्य वान्योन्यविशेषणाविशेषणविशेष्य-
त्वायोगेनैकत्वस्य ग्रहविशेषणत्वायोगात् । द्वितीयादिनिवर्त्तक-
त्वानुपपत्तेर्नैकत्वविधितो ऽनुष्ठानान्यथात्वसिद्धिरित्याशयः । प-
श्वेकत्वस्य तु क्रियासाधनत्वेन विधानात्साधनानाञ्चैकक्रिया
वशीकारनिमित्तान्योन्यविशेषणविशेष्यत्वोपपत्तेर्वैषम्यं वक्तुं पश्वे-
कत्ववद्ग्रहैकत्वस्य द्रव्येण सह विशेषणविशेष्यत्वरूपान्वया
भावोक्त्यर्थत्वेनान्यत्वोक्तिर्व्याख्येया । द्वितीयकल्पस्योपन्या-
सपूर्वमसम्भवोपपादनार्थमथेत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति *
यद्यपीति भाष्यं शङ्कोत्तरत्वेनावतारणपूर्वं व्याचष्टे * कथमिति *
क्रयाङ्गैकहायनीद्रव्यपरिच्छेदद्वारा ऽऽरुण्यं गुणो ऽपि क्रयाङ्गमिष्यते
ग्रहस्य तु निष्फलसम्मार्गं प्रत्यङ्गत्वायोगान्न तत्परिच्छेदद्वारैक-
त्वस्य संमार्गाङ्गता युक्तेत्यर्थः । यदीति भाष्यावयवं व्याचष्टे *
अनङ्गमिति * नन्वित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * ग्रहस्य
होमनिर्वृत्त्यर्थत्वात्सम्मार्गानिर्वर्त्तकत्वायोगमाशङ्क्य प्रासङ्गिको-
क्तिः । क्रियाङ्गभूतेन गुणेन परिच्छेद्यत्वस्य क्रियाङ्गभूतद्रव्यधर्मत्व
दर्शनाद्ग्रहस्यानङ्गत्वेन परिच्छेद्यत्वायोगमाशङ्क्यानङ्गमपि साधनत्वे
नोपकारिग्रहद्रव्यं विशिंषदेकत्वं सम्मार्गस्योपकरिष्यतीति परि-
हारार्थन्तच्चेति भाष्यावयवं व्याचष्टे * प्रधानेति * एतदुपपाद-
नार्थत्वं नावमिकदृष्टान्तद्वयोक्तेः सूचयितुमाह * न हीति * न
शेषमेवाश्रितः शेष उपकरोतीति नियमः किन्तूपकारिमात्राश्रित
इत्यर्थः । गुणस्य साक्षात्क्रियासाधनत्वाभावेनाङ्गपरिच्छेदद्वा-
रैवाङ्गत्वावसायान्नानङ्गाश्रितस्याङ्गता युक्तेत्याशङ्क्याह * शेष-
त्वं त्विति * साक्षादेवाङ्गत्वे श्रुत्यावगते पश्चात्तत्सिद्ध्यै द्वारकल्प-
नाद्यथासम्भवमेव द्वारकल्पनोचितेत्याशयः । अत्रेत्यादि नैतत्कि-
ञ्चिदपि कर्तुं विवक्ष्यत इत्यन्तं परिहारभाष्यं सङ्क्षेपतो व्याचष्टे
७३४।१ * सिद्धान्तेति * न ब्रूम इति भाष्यावयवव्याख्यार्थं वस्तुवृत्त्या-
लोचनया ग्रहस्य प्राधान्यक्रियाङ्गगुणपरिच्छेद्यत्वरूपानेकार्थत्वो
पपत्तिरुक्ता । किन्तर्हीत्यादि न चैतदेवमित्यन्तावयवव्याख्यार्थं
विधिशब्दाशक्त्युक्तिः । सम्बन्धद्वयविधौ वाक्यभेदापत्तेर्द्रव्येण
सम्मार्गेण चैकवचनस्यासम्बन्ध इत्युपसंहारार्थं तस्मादित्यव-

एवं ग्रहस्यैकत्वान्वय एव त्याज्यो न सम्मार्गान्वय इत्यानभ्ययादयुक्तमाशङ्क्य ग्रहैकत्वान्वयस्य परपदार्थत्वेन व्यवहितत्वात्सम्मार्गञ्च प्रति गुणत्वात्त्याज्यत्वोपपादनायोभयत्वस्य हविःशब्देन व्यवहितत्वाद्विशेषणत्वेन च गुणत्वात्त्याज्यत्वोक्त्यर्थमार्त्यधिकरणभाष्यं दृष्टान्तत्वेन पठितम्। एकत्वस्य क्रियाविशेषणत्वपक्षे विवक्षानिरासभाष्यमाक्षेप्तुमारभते * न त्विति * कस्मिन्प्रकारेऽयमाक्षेप इत्याक्षेपविषयं प्रश्नपूर्वं विवृणोति * कथमिति * प्राधान्येन क्रियान्वयपक्षे तावदमूर्त्तत्वेनाशक्यसंस्कारत्वं प्रातिपदिकार्थस्यापीष्टप्राधान्यविघातकारित्वाद्दूषणमाह * यत्तावदिति * जातेः साक्षात्संस्काराशक्तेः प्रतिमाद्वारा विष्णुपूजावद्व्यक्तिद्वारा संस्काराभ्युपगमेन परिहारः संख्यायामपि तुल्य इत्याह * अथापीति * जातेर्व्यक्तौ समवायाद्व्यक्तौ कृतस्य संस्कारस्य जातावनौपचारिकतापि संख्यायां तुल्येत्याह * अथेति * संस्कारस्यापूर्वसाधननिवेशित्वाद् द्रव्यस्यैव चापूर्वसाधनत्वाद् ग्रहशब्देन लक्षणया द्रव्यस्यैव संस्कारविध्यभ्युपगमेनापि परिहारः संख्याया द्रव्योपादानोत्तरकालमव्यापारात्प्राक् व्यापृतायाश्चोपयोक्ष्यमाणसंस्कारानपेक्षत्वात्सम्मार्गस्य चोपयुक्तसंस्कारत्वाभावादेकवचनस्यापि द्रव्यलक्षणत्वापत्तेः संख्यायामपि तुल्य इत्याह * तथेति * जातेर्द्रव्याव्यतिरेकान्मूर्त्तत्वमाश्रित्य साक्षात्संस्काराभ्युपगमेनापि परिहारः संख्यायां तुल्य इत्याह * अथेति * यदपि न चेति भाष्येण द्रव्यादन्यत्वात्संख्याया द्रव्यद्वारा संस्कार्यत्वे न सम्भवतीति दूषणमुक्तं तदपीष्टविघातकारित्वाद् दूषणमित्याह * यदपीति * जातेः संस्कार्यत्वानभ्युपगमात्तद्विघातापत्तिरित्याशङ्क्य लक्षणाभयादेकवचनस्य द्रव्यलक्षणार्थत्वानभ्युपगमे नैकत्वस्य संस्कार्यत्वपक्षे प्रातिपदिकस्यापि द्रव्यलक्षणार्थत्वायोगमापाद्य तुल्यत्वोक्तिरिति त्वत्पक्षोक्त्या सूचितम्। अतएव ग्रहप्रातिपदिकस्य व्यक्तिवाचित्वान्न मत्पक्षे जातेः संस्कार्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्याऽऽकृत्यधिकरणविरोधेन निरस्यति *अथेति* विशिष्टाकारलक्षणोपाधिवशाद्भिन्नासु ग्रहव्यक्तिष्वेकशब्दप्रयोगोपपत्तेर्न ग्रहत्वजातिरस्तीत्याशङ्क्याह * न चेति * प्रतिव्यक्त्याकारवैलक्षण्यान्नाकारोपाधिकव्यक्तिवाचिता युक्तेत्यर्थः। आकारस्यापि संस्थानावयवसन्निवेशापरपर्यायस्य परिमाणविशेषात्मकतया गुणत्वेनामूर्त्तत्वाज्जातितुल्यत्वापत्तेर्नाकारवाचित्वशङ्कोचिता प्रत्येकं गृह्यमाणानान्तद्वदेव संस्कारे सतीति

च वक्ष्यमाणवार्त्तिकालोचनया ग्रहशब्दस्य कर्मव्युत्पत्त्या गृह्यमाणसोमवाचित्वावसायाद्देवतान्वितद्रव्यवाच्यैन्द्रवायवादिशब्दसामानाधिकरण्यादपि सोमवाचित्वस्यैव न्याय्यत्वाद् ग्रहादिसोमपात्रवाचित्वशङ्कानिराससामर्थ्यप्रदर्शनायेदं वार्त्तिकं यद्यपि केन चित्प्रकारेण नोपकरोतीति विशेषणेनैकत्वार्थमपि ग्रहे एव सम्मार्गस्य कार्यत्वात्तस्य च सम्मार्गविधिनैव सिद्धेरेकत्वे सम्मार्गविध्यानर्थक्यं सूचितं तदप्यनुभाषणपूर्वं परिहरति * यत्त्विति * संस्कार्यत्वे ऽप्येकत्वस्य स्वतन्त्रस्यासंस्कार्यत्वेन ग्रह विशेषणत्वावसायादर्थाद् द्वितीयादिग्रहनिवृत्त्यवगतेरेकग्रहसंस्कार-
७३५।५ विधिरित्याशयः। श्लोकं व्याचष्टे *अयमेवेति * पृथक्प्रयोजनोक्त्या भेदोक्तिः प्रयोजनभेदार्थत्वेन व्याख्याता। गुणत्वप्रतिज्ञायास्त्वथैकत्वं सम्मार्गं प्रति गुणभूतमिति भाष्यकृताया प्रणीताधर्मदृष्टान्तेन भाष्यकृतैवोपकार्याश्रिततयोपपादितत्वादयुक्तं दूषणमित्याह * गुणत्विति * क्रियोपकार्याश्रितेनैवाङ्गेन क्रियाया उपकर्त्तव्यमित्यस्यापि नियमस्याप्रामाणिकत्वाच्छेषाश्रितत्वनियमः सुतरामप्रामाणिक इत्याह * मन्देति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति* किमर्था सम्बन्ध्यपेक्षाश्रितत्वे इत्याशङ्क्यासम्बद्धैः सम्बद्धानां क्रियासम्बन्धायोगादित्यसम्बन्धिनो गुणताप्युपकार्याश्रितत्वायोपेक्षणीयेत्याशङ्क्याह * न त्विति* प्रधानस्याप्युपकारिता तावद्भाष्यकृतैवोक्ता ऽभ्युपगम्यापि त्वनुपकारितामुपकार्याश्रितेनैवोपकर्त्तव्यमिति नियमाभावात्सम्बन्धिगतयोः शेषशेषित्वयोर्गुणस्य क्रियोपकारित्वापादकानापादकत्वविशेषाभावोक्तिः। ननु साधनस्य निःसंख्यस्योपादातुमशक्यत्वादनुपात्तस्य च साधनत्वायोगात्परिच्छेदकसंख्यापेक्षत्वेन संख्यान्वयो युक्तः प्रधानस्य तूपात्तस्यैव संस्कारान्वयेनोपादानार्थसंख्यानपेक्षत्वान्न संख्यान्वयो युक्त इत्याशङ्क्याह * यथा चेति * होमायोपात्तस्यापि ग्रहस्य संस्काराय किं संख्यस्योपादेयतेत्यपेक्षोपपत्तेः प्रधानस्यापि संख्यान्वयो युक्त इत्याशयः। ननु यावदुपात्तं तत्सर्वं सम्मार्ष्टव्यमिति नियमाभावेन सम्मार्गान्वये ऽनवगतसंख्यत्वाद् ग्रहस्य संख्यापेक्षणे ऽपि सम्मार्गस्य प्रकृतापूर्वसाधनीभूतग्रहाविषयतया ज्ञातत्वेनानवगतसंख्ये ऽपि ग्रहे ऽनुष्ठातुं शक्यत्वात्संख्यायाः क्रियोपकारित्वानुपपत्तेः। क्रियाङ्गत्वं न सम्मार्गस्य प्रकृतापूर्वसाधनीभूतग्रहविषयतया ज्ञातत्वेनानवगतसंख्ये ऽपि ग्रहे ऽनुष्ठातुं शक्यत्वात्संख्यायाः क्रियोपकारित्वानुपपत्तेः। क्रियाङ्गत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * ए-

तावद्यतीति*क्रियाया अनुष्ठानानौपयिकत्वे ऽपि संस्कार्यपरिच्छेदद्वारा क्रियान्वयात्तदङ्गत्वसम्भवः । प्रधानापक्षयोः क्रियासम्बन्धकारणोक्त्या सूचितः । अभ्युपगम्यापि प्रधानसंख्यायाः साक्षात्क्रियानुपकारितां क्रियाङ्गत्वं सम्भवतीत्युक्तम । वस्तुतस्तु प्रधानमुपकुर्वन्त्याः संख्यायाः प्रधानोपकारिण्याः साहाय्यकरणात्साक्षादपि संख्यायाः क्रियाङ्गता वक्तुं शक्यत्याह * अपि चेति * श्लोकं व्याचष्टे * क्रियया हीति * फलसम्बन्धात्स्वामियुक्तं प्रधानस्येत्यत्र यजमानसंस्काराणां प्रधानाश्रितानामपि क्रियाङ्गत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाद् ग्रहसंख्यायामपि च तन्न्यायसाम्यात्प्रधानाश्रितायाः क्रियाङ्गता न विरुद्धेत्याह *'यजमानेति*यापि वस्तुशक्त्यालोचनया प्रधानाश्रितस्याप्येकत्वस्य क्रियाङ्गत्वसम्भवे ऽपि सम्बन्धद्वयविधौ वाक्यभेदापत्तेरेकत्वस्याविधेयतात्रोच्यत इत्यादिभाष्येणोक्ता सा पश्वेकत्वस्याप्यविधेयत्वापादकत्वेनेष्टविघातकरत्वादयुक्तेत्याह * एवमिति * अविशिष्टतामुपपादयति * तत्रापि हीति * ननु पशोरप्राप्तत्वेन विधेयत्वात्तद्द्वारा लिङ्गसंख्ययोः क्रियाविशेषणत्वेन विधेयत्वोपपत्तेर्विशिष्टविधानाद्वाक्यभेदः परिहर्त्तुं शक्यः ग्रहस्य तु प्राप्तत्वेनाविधेयसंख्याद्वारत्वानुपपत्तेः । स्वतन्त्रस्य च गुणस्य निष्क्रियत्वेन क्रियासाधनतया विध्ययोगाद् ग्रहसंख्याभ्यां विशिष्टायाः क्रियाया विध्यनुपपत्तेर्ग्रहोद्देशेन सम्मार्गं विधाय निवृत्तव्यापारस्य विधायकस्यावृत्तिं विना संख्याविधायित्वायोगादपरिहार्यो वाक्यभेद इत्याशङ्क्याह * अथापीति * स्वरूपेण होमाङ्गत्वेन च प्राप्तस्य सम्मार्गसंस्कार्यत्वेनाप्राप्तेर्विधेयत्वसम्भवाद्विशिष्टविधानादवाक्यभेदो ऽत्रापि तुल्य इत्यर्थः । ग्रहैकत्वस्योद्देश्यविशेषणत्वाच्चोपादेयविशेषणपश्वेकत्वतुल्यतेत्याशङ्क्याह * तादिहेति * उद्देश्यस्यापि विधिस्पर्शाद्विशेषणविवक्षा सम्भवतीति वक्ष्यमाणो ऽभिप्रायः।उपहासायान्यथा वेत्युक्तम । भिन्नप्रसरत्वेनोद्देश्योपादेययोर्युगपदेकक्रियाविशेषणत्वायोगाद्युगपदुभयविशिष्टक्रियाविध्यशक्तेर्वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्याशङ्क्याह * अपि चेति * ग्रहोद्देशेनैकत्वविशिष्टक्रियाविधिनैवोभयविशिष्टक्रियाविधिनैवोभयविशिष्टक्रियाविधिसिद्धेर्न वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः । अविवक्षापादकोद्देश्यपदोक्तत्वेनाविवक्षितादेकत्वात्पदान्तरोक्तत्वेन दशापवित्रादेर्विशेषमाशङ्क्याह * यत्त्विति * नोद्देश्यपदमविवक्षापादकमिति वक्ष्यमाण एवाशयः । किञ्चिद्वैलक्षण्यमात्रेणातुल्यन्यायत्वाभ्युपगमे तुल्यन्यायविषयत्वाभावान्न

७३६।१२

क्वचिदनुमानाङ्गं दृष्टान्तो नाप्युपमानव्यवहाराङ्गमुपमा स्यादित्यर्थः।
विशेषालोचने चैकपदोक्तत्वाच्छीघ्रप्रतीतेर्वरङ्ग्रहैकत्वमेव वि-
वक्षितं स्यादित्याह * किञ्चेति * उद्देश्योपादेययोर्विशेषणावि-
वक्षायामविशेषमुपसंहरति * तस्मादिति * उद्देश्यस्याविधेय-
त्वात्तद्विशेषणस्य विधेयत्वायोगमाशङ्क्याह * भस्ति हीति * ग्रहा-
न्वयित्वेन सम्मार्गे विधीयमाने स्वरूपेणाविधीयमानोऽपि ग्रहः सम्मा-
र्गान्वयिरूपेण विहितो भवतीत्याशयः । इममेवाशयमाशङ्कापूर्वं
विवृणोति * अथेति * ग्रहस्य प्रकृतापूर्वसाधनत्वात्संस्कार्यत्वा
वगतेर्द्वितीयासंयोगावगतसंस्कारत्वसम्मार्गान्वयप्राप्त्या विध्यन-
र्हत्वे पशोरपि द्रव्यत्वेन साधनार्हत्वावगतेः साधनापेक्षयागान्वय
प्राप्त्या विध्यनर्हत्वोपपत्तिरिति पर्यनुयोगसाम्यमाह * अथ ज्योतिष्टो-
मे इति * पशोः सामान्यतः साधनापेक्षक्रियान्वयप्राप्तावपि यागा-
ख्यक्रियान्वयाप्राप्तेर्विध्यर्हत्वे ग्रहस्यापि सम्मार्गाख्यसंस्कारवि-
७३७।२ शेषान्वयाप्राप्तेर्विध्यर्हत्वोपपत्तिरिति परिहारसाम्यमाह * अथा-
साविति * सम्मार्गस्य ज्योतिष्टोमान्तर्गतत्वात् ज्योतिष्टोमान्तर्गत
सन्निहितग्रहोद्देशेन विध्युपपत्तेर्ग्रहस्य सम्मार्गान्वयप्राप्तिसम्भवा
द्विध्यनर्हत्वे यागस्यापि लोकान्तर्गतत्वाल्लोकान्तर्गतत्वापादितस-
न्निधानपशूद्देशेन विध्युपपत्तेः । पशोरपि यागान्वयप्राप्तिसम्भवाद्वि-
ध्यनर्हत्वापत्तिरिति परिहाराशक्तिसाम्यमाह * अथ सम्मार्गस्ये-
ति * सन्निध्यविशेषः शक्यं हीत्यनेनोक्तः । यः पशुरिति लोक-
प्राप्तपशुस्वरूपानुवादेऽपि यागानुष्ठानापाद्यत्वलक्षणोपादेयत्वोपपत्तं
विधेयत्वं युक्तं ग्रहस्य तु संस्कार्यत्वेनानुपादेयत्वान्न युक्ता विधेय-
तेति वैषम्यमाह * उद्दिश्यमानत्वात्त्विति * विध्यनुवादशब्दौ कर्मव्यु-
त्पन्नौ । चत्वारोऽपि विध्यादिशब्दा भावप्रत्ययाध्याहारेण व्याख्ये-
याः । अत्यन्तभेदमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति * अथाही-
ति * देशकालयोरनापाद्यत्वेनोद्देश्यत्वसद्भावे ऽप्यप्राप्तत्वेनानु-
वाद्यत्वाभावात्पश्वालम्भस्य वा चाद्यत्वलक्षणोपादेयत्वसद्भावे ऽपि
शमिता पशुकुण्ठे गृह्णातीति ग्रहणाविधिप्राप्तत्वेन विधेयत्वाभावाद्वि-
धेयानुवाद्यत्वयोरुद्देश्योपादेयत्वयोरपि भेद इत्यर्थः । ननु देश-
कालयोरुद्देश्यत्वे ऽपि अङ्गत्वेन क्रियाविशेषणत्वाद्विधेयत्वोपपत्तिर्ग्र-
हस्य तु प्राधान्याद्विशेषणत्वानुपपत्तेर्विशेषणत्वाभ्युपगमे चैकत्व
वद्ग्रहस्याप्यङ्गत्वापत्तेर्न युक्ता विधेयतेत्याशङ्क्याह * तस्मादिति *
प्रधानस्यापि राजवद्विशेषणत्वाविरोधाद् ग्रहस्यापि क्रियाविशेष-
णत्वेन विधेयत्वोपपत्तेः । तत्परिच्छेदद्वारा क्रियासाधनत्वेनैकत्व-

विधिसम्भवो दृष्टान्तव्याजेनोक्तः । अविरोधोपपादनायार्थादि-
त्युक्तम् । यदा च ग्रहस्य विधेयतोपपादिता तदा तदेकपदोपादाना-
दप्येकत्वस्याविधेयता न युक्तेत्याह * किश्चेति * कर्मण्युत्पन्नौ
विध्याविधिशब्दौ । पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * एकस्मिन्नेवेति * विधानाद्धे-
तोरनुष्ठानं प्रति विषयत्वेनाश्रीयते इत्यर्थः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * न
चेति * स्वातन्त्र्यानियतयौगिकत्वात्प्रकृतिप्रत्यययोः प्रकृत्यर्थ
विशिष्टप्रत्ययार्थरूपैकार्थगमकत्वेनैकपद्ये ऽपि प्रात्यात्मिकार्थभेदात्प-
दान्तरताप्युपपन्नेत्याशयेनाशङ्कते * गमकत्वादिति * अतिप्रस-
ङ्गापत्तेः पदशब्दस्य यौगिकत्वं निरस्यति * नेति * वर्णसंघत्वे ऽपि
गमकत्वविशेषयो ऽतिप्रसङ्गमाह * एकस्मिन्नपि चेति * लोचन-
यापि पदशब्दः प्रकृतिप्रत्ययसङ्घवाच्येवेत्याह * पदमिति * पदा-
न्तरत्वाभ्युपगमे ऽप्येकप्रत्ययोक्तयोः कर्मत्वैकत्वयोर्विधेयाविधेय-
त्ववैषम्यं न युक्तमित्याह * अभ्युपेत्यापि त्विति * उक्ताया अपि सं-
ख्याया विध्यनन्वयादविवक्षा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अविवक्षाया-
मिति * एतदेवोपपादयति * यावादिति * अन्वयश्च वाक्यार्थ इत्य- ७३८।५
र्थ इत्याशयः । ततश्चेह ग्रहसंख्याविध्यनन्वये विभक्तेरश्रुतेः समत्वा-
पत्तेः कर्मत्वस्यापि विध्यनन्वयप्रसङ्गाद् ग्रहस्य संस्कार्यतैव न स्या-
दित्याह *तदिति* द्वितीयां विनापि प्रयोजनवत्त्वात्प्रयाजशेषव-
त्संस्कार्यत्वसिद्धिं शङ्कते * प्रयोजनवत्त्वादिति * सामान्याक्रियान्व-
यपूर्वकत्वाद् गुणप्रधानत्वरूपविशेषान्वयस्य कारकविभक्त्यभावे
सामान्यतो ऽन्यतो ऽन्वयाभावाद् विशेषान्वयासिद्धिरित्याशयेन निर-
स्यति *नेति* एतदेव विवृणोति *न हीति*अतः कर्मत्वस्यात्याज्य-
त्वात्तदर्थं विभक्त्यादरापत्तेः संख्यात्यागायोगान्न सर्वसम्मार्ग
स्सिद्धिरिति सिद्धान्ताक्षेपमुपसंहरति * तेनेति * कर्मत्वप्रतीत्यर्थं
विभक्त्यादरे ऽप्येकत्वं त्यक्ष्यतइत्याशङ्क्य विभक्त्यर्थैकदेशात्त्याज्य-
त्वोक्तिः । अशक्यत्वमेव श्लोकत्रयेणोपपादयति * तथा हीति *
एकपदोक्तस्य ग्रहस्यैकप्रत्ययोक्तस्य च कर्मत्वस्याविवक्षयेत्यर्थः ।
सदसत्त्ववच्छ्रुताश्रुतत्वकल्पनैकस्य विरोधान्न सम्भवतीत्युक्ते श्रुत-
स्यापि शब्दस्य कश्चिदर्थो विधिनास्याविवक्षयेत्यर्थः । सदसत्त्वव-
च्छ्रुताश्रुतत्वकल्पनैकस्य विरोधान्न सम्भवतीत्युक्ते श्रुतस्यापि श-
ब्दस्य कश्चिदर्थो विधिना ग्रहीष्यते कश्चिन्नेत्याशङ्क्य श्रुतेत्युक्तम् ।
तथा शब्दातिदिष्टं विरोधं द्रढयितुमर्द्धं कुकुट्याः पच्यतामर्द्धं प्रसवाय
धार्यतामिति लोकप्रवादायातं पाशुपतं वाक्यं नैकस्यःवस्तुनो ऽर्द्धजर-
तीयं कथमनेन कुक्कुट्यर्द्धस्य वा पाकः प्रसवायार्द्धधारणमिति वा-

र्त्तिकालोचनया दृष्टान्तितं गम्यते । ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति
उत्तरपदसमासे संज्ञायां ङीपो ह्रस्वविकल्पस्मृतेः ह्रस्वत्वावि-
रोधः । सिद्धान्तमाक्षिप्तन्तावत्समाधातुमाह * अत्रेति * प्राधान्ये-
नैकत्वस्य क्रियान्वये ग्रहं सम्मार्ष्ट्येकं सम्मार्ष्टीति प्रत्येकं वाक्यस-
माप्त्यान्यांन्यानपेक्षयोर्ग्रहैकत्वयो क्रियान्वयोपपत्तेः एकत्वाविवक्षा-
यामपि सर्वग्रहसम्मार्गप्रसङ्गान्निष्फलाविवक्षा गुणभूतत्वेन त्वे-
कत्वविवक्षा द्वितीयाविरोधान्न युक्तेत्यर्थः । पूर्वार्द्धं व्याख्यातुमुप-
क्रमते * यदा हीति * विधायकावृत्तिलक्षणो पर इति तावच्छब्दा-
र्थः । ननूद्देश्ययोरन्योन्यानन्वयाद्वाक्यभेदे सत्युपादेययोरप्य-
न्योन्यानन्वयादरुणया क्रीणात्येकहायन्या क्रीणातीति प्रत्येक-
७३९।८ वाक्यसमाप्तिलक्षणवाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्क्याह * उपादेयेति *
उपादेयानां साधकत्वेन क्रियान्वयात्तस्याश्चानेकसाधनसाध्यत्वेनै-
कैकसाधनान्वयमात्रेणापर्यवसानात्समुदाये वाक्यसमाप्तेर्न वाक्य-
भेद इत्याशयः । ननु ग्रहैकत्वयोः साधत्वेनानन्वये ऽपि वस्तुतः
साधनत्वस्यापि सद्भावेन क्रियां प्रति गुणत्वात्तद्वशीकारेणान्योन्य
नियमस्तावत्सेत्स्यतीति समुदाय एव वाक्यसमाप्तेर्न वाक्यभेदो ऽपी-
त्याशङ्क्याह * अस्मिन्नेव चेति * क्रियोद्देशेन विनोपकारित्वे ऽप्य-
ङ्गत्वायोगान्नोद्देश्यत्वपक्षे क्रियावशीकारः सम्भवतीत्यन्योन्यानपेक्ष-
योर्ग्रहैकत्वयोः कर्मत्वरूपकर्त्तव्यत्वावगमात्प्रत्येकं वाक्यसमाप्ति-
र्दुःपरिहरेत्याशयः । नन्वेकत्वस्य द्रव्यानपेक्षस्य संकर्त्तुमशक्य-
त्वान्न तन्मात्रान्वये वाक्यसमाप्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तदि-
हेति * ग्रहस्य निर्ज्ञातदशसंख्यत्वात् संस्कारान्वयस्य वा ऽपूर्व-
साधनत्वप्रयुक्तत्वेन यथाप्राप्तस्यैव संस्कारान्वयावगतेः संख्यान-
पेक्षत्वादन्यतराकाङ्क्षामात्रेण चान्योन्यान्वयायोगात्संख्यान्तरा-
वरुद्धस्य चैकत्वान्वयायोगेनैकत्वाकाङ्क्षयापि ग्रहस्याकाङ्क्षोत्था-
पनायोगाद् ग्रहानपेक्षस्यैकत्वस्य संस्कार्यत्वोपपत्तिरित्याशयः । एवं
सति स्वतन्त्रस्यैकत्वस्य संस्कर्त्तुमशक्यत्वात्कस्मिंश्चिदाश्रयभूते
द्रव्ये ऽनुक्ते ऽप्यपेक्ष्यमाणे यद्येकपदोक्तत्वाच्छीघ्रं बुद्धिस्थत्वाद् ग्रह ए-
वाश्रयोऽभ्युपगम्येत ततो द्वयोः संस्कार्ययोस्तन्त्रेण संस्कारे सम्भव-
त्यावृत्त्ययोगादन्योन्यसापेक्षयोः संस्कारकरणापत्तेरन्योन्यानपेक्ष
संस्कारान्वयेन यत्प्रत्येकं संस्कार्यत्वलक्षणं प्राधान्यं शास्त्रेणावधृतं
तद् बाध्येतेत्याह * तत्रेति * अविहितसम्मार्गद्रव्यान्तराश्रयत्वा-
भ्युपगमे तु किं तदित्यज्ञानादव्यवस्था स्यादित्याह * अथेति * अ-
ज्ञानमेवोपपादयति * न हीति * सर्वस्य स्वरूपेणैकत्वादन्यापेक्ष-

था चानेकत्वाद्न्यानपेक्षत्वेनैकत्वावधारणहेतोश्चैकः पुरुषो ऽस्मिन्न गृहइतिवत्कस्य चिदवच्छेदकस्याभावाद्यथा ग्रहत्वोपलक्षितं द्रव्यं निर्द्धारितरूपं प्रकरणे दृश्यते नैवमेकत्वोपलक्षितमित्यर्थः । तत्प्रकरणस्थत्वाविशिष्टमेकवचनान्तशब्दचोदितत्वमेकत्वेन संख्येयस्य द्रव्यस्यावच्छेदकं भविष्यतीत्याशङ्कते * नन्विति * चमसाध्वर्यून्वृणीत इत्याद्युत्पत्तौ बहुवचनान्तशब्दचोदितानां चमसाध्वर्य्वर्यादीनां चमसांश्चमसाध्वर्यवे प्रयच्छति तान्स वषट्कर्त्रे हरतीत्याद्येकवचनान्तशब्दविनियुक्तानामुत्पत्त्युक्त्या व्यावृत्तिः । यूपं छिनत्त्यौदुम्बरी भवति सदो मिनुयादित्याद्येकवचनान्तशब्देनोत्पत्तौ ज्योतिष्टोमप्रकरणचोदितानामपि बहुत्वात्किमेकं सम्मार्ष्टव्यमिति निर्द्धारणाशक्तेर्नेदमप्यवच्छेदकं सम्भवतीति परिहरति * नेति * सर्वेषामेकवचनान्तेन शब्देनोत्पत्तौ ज्योतिष्टोमप्रकरणे विहितानां द्रव्याणां सम्मार्गो ऽस्त्वित्याशङ्कते *अथेति * परिहरति * नेति * विकल्पेन सम्मार्गः समुच्चयेन वेति विकल्पस्याद्यकल्पे तावच्चोदितहानिमाह * तथा हीति * बहुष्वपि पुरोडाशकपालेषु सत्स्वेकेनैव तुषोपवापे ऽपि यथा न चोदितहानिस्तथेहापीत्याशङ्क्याह *गुणेति * द्वितीयकल्पे तु चोदितहानिरचोदितकरणं चेत्याह * यदीति * ननु युगपत्सर्वे सम्मार्गे संख्यान्तरोपजनः स्यादिह त्वेकत्वोद्देशेन विधीयमानस्य सम्मार्गस्यैकत्वान्वयित्वेनानुगतेर्यौगपद्ये च तद्रूपानुष्ठानासिद्धेः प्रत्येकं सम्मार्ष्टव्यत्वावगमान्न संख्यान्तरोपजननापत्तिरित्याशङ्क्याह * वीप्सार्थश्चेति * अश्रुतवीप्सार्थे कल्पनापत्तेर्न्न प्रत्येकानुष्ठानं विधातुं शक्यमित्याशयः । नन्वेवं सति ग्रहस्यापि प्रत्येकं सम्मार्गविधिसिद्ध्यै ग्रहं ग्रहमिति वीप्सार्थकल्पनापद्येतेत्याशङ्क्य प्रत्येकं सम्मार्गस्य विद्धयनपेक्षित्व सूचनार्थे सर्वाणि हवींष्यमृशतीत्याभदौ हविष्ट्वादिजात्युद्देशेनाभिमर्शनादिसंस्कारविधौ युगपदनेकसंस्कृतावपि न जात्यन्तरापत्तिर्येन प्रत्येकमावृत्त्याभिमर्शनादि विधीयते क्वचिच्च शुक्लादिगुणान्तरोद्देशेन युगपदनेकत्र सम्भवदनुष्ठानावेक्षणादिसंस्कारविधौ युगपदनेकसंस्कृतावपि न गुणान्तरापत्तिरित्याह * जातीति * सामान्यन्यायेन युगपदनेकग्रहसम्मार्गे ऽपि जात्यन्तरानापत्तिमुक्तामप्यबुध्यमानं प्रति विशेषनिष्ठोक्त्याक्षरत्रयन्यूनपादत्रयेण विवृणोति * तथा हीति * यथा युगपदनेकद्रव्यान्तरसम्मार्गे संख्यान्तरोद्भवस्तथा युगपदनेकग्रहसम्मार्गे ऽपि ग्रहत्वाज्जात्यन्तरस्योद्भवो नास्तीत्यर्थः । याज्ञिकानां तर्हि प्रातिग्रहं सम्मार्गावृत्तिर्विरुध्येतेत्याह * ७४०॥१

इतीति * प्रत्येकं गृह्यमाणानामिति वार्त्तिकवक्ष्यमाणप्रतिग्रहसम्मार्गावृत्तिहेतुसूचनायेतिकरणः । एवमपि सकृदनेकग्रहसम्मार्गानुष्ठानस्य जात्यन्तरानापादकत्वेन ग्रहसंस्कार्यत्वव्याघातकत्वाभावाद् ग्रहस्य संस्कार्यत्वनिर्द्धारणार्थविधेः प्रतिग्रहं सम्मार्गावृत्तिविधायित्वाभावे ऽपीत्यध्याहृतापिशब्दकैवंशब्दार्थः । एतीत्यस्मिन्नर्थे समर्थादिणः क्विबन्तात्सप्तम्याम् इतीति रूपं।सकृत्सर्वग्रहसम्मार्गस्य जात्यन्तरानापादकत्वाद् ग्रहसंस्कार्यत्वाव्याघातकत्वमात्रपरामर्श्येवंशब्दः । एवं युगपत्सर्वसम्मार्गस्य जात्यन्तरानापादकत्वेन ग्रहार्थत्वाबाधकत्वादावृत्तिमविधायापि इति गच्छतिः पवित्रस्यापि भिन्नकालग्रहणानन्तरकालत्वादल्पपरिमाणदशापवित्रसाधनकत्वाच्च सम्मार्गस्य सकृत्सर्वत्रानुष्ठातुमशक्तेः सामर्थ्यादापन्नावृत्तिर्नैव विरुध्यत इत्यर्थः । एवं तर्ह्यनेनैव न्यायेन सर्वेष्वप्येकत्वयुक्तेषु द्रव्यान्तरेषु संस्क्रियमाणेष्वावृत्तिसिद्धेरनुष्ठानवेलायामेकैकस्यैव सम्मार्गान्वयदर्शनात्संख्यान्तरोपजननिमित्तचोदितहान्यचोदितकरणापत्तिलक्षणविरोधानापत्तेस्तत्परिहारार्थं प्रत्येकमावृत्त्यानुष्ठानविधिसिद्ध्यै वीप्सार्थकल्पनानापत्तिरित्याशङ्क्ते * तद्वेति * वीप्सार्थकल्पनापत्तिभयात्प्रत्येकानुष्ठानाविधाने ऽपि सामर्थ्यात्प्रत्येकानुष्ठानसिद्ध्या संख्यान्तरोपजननिमित्तश्रुतहान्यश्रुतपरिग्रहापत्तिविरोधपरिहाराभ्युपगमे सति ग्रहैकत्वविवक्षायामपि सर्वग्रहसादृगुण्यार्थत्वन्यायापन्नसर्वग्रहसम्मार्गाविरोधाद्विवक्षोक्तिर्निष्फला स्यादित्याह * तथा सतीति* श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * सर्वग्रहसम्मार्गे ऽपि प्रत्येकमनुष्ठानसिद्धिरेकत्वविवक्षाफलमित्येकदेशी शङ्कते * नन्विति * गृह्यमाणानां सोमानामधःपात्यवयवनिर्हरणार्थत्वात्सम्मार्गस्यावृत्त्या च गृह्यमाणानामावृत्त्यैवाधो ऽवयवपातात्तन्निर्हरणार्थः सम्मार्गो ऽप्यावृत्त्यैव स्यादित्याशयेन परिहरति * नैतदिति * ग्रहणोत्तरकालान्वयिसम्मार्गस्य नैरन्तर्यविवक्षा वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति स्मृतिमालोच्य गृह्यमाणानामित्युक्तम् । अस्माच्च वार्त्तिकाद् ग्रहशब्दस्य ग्रहणसंस्कृतसोमवाचित्वप्रतीतेः स एव इन्द्रतुरीयो ग्रहो गृह्यते यदैन्द्रवायव इत्यादौ चैन्द्रवायवादिशब्दसामानाधिकरण्यात्पात्रसोमावयवान्वयाभावेनैन्द्रवायवादिशब्दवाच्यत्वायोगात्साक्षाच्च यागसाधनसोमसंस्कारसम्भवे व्यवहितोपयोगेन पात्रस्यासंस्कार्यत्वाद् ग्रहणादिसोमसंस्कारप्रस्तावाच्च सम्मार्गस्य सोमसंस्कारत्वप्रतीतेः पात्रस्य च गृह्यमाणावसिक्तसोमावयवस्य सं-

म्मार्गे ऽशुचित्वानापत्तेस्तन्निर्हरणार्थं सम्मार्गानपेक्षत्वात्सोमस्य तु विहितात्प्रदेशाद् बहिर्वृत्तौ वैगुण्यापत्तेस्तन्निरासार्थं सम्मार्गापेक्षत्वादपेक्षितविध्येऽपि सोमसंस्कारत्वावगतेराकलशेषु धावति पवित्रे परिषिच्यते इत्यादिमन्त्रलिङ्गादप्येवमेवावगतेर्ग्रहादि सोमपात्रं यस्मिन्पात्रेऽस्य सोमस्य ग्रहणे क्रियमाणे सोमो व्यवसिच्यते इत्याशङ्कां तत्सर्वं सम्मार्जयितव्यमिति चमसाधिकरणभाष्यस्य च पात्रश्लिष्टसोमसंस्कारार्थमपि क्रियमाणस्य सम्मार्गस्य नान्तरीयकपात्राश्रितत्वाशयतया व्याख्यातुं शक्यत्वान्न ग्रहपात्रं सम्मार्ष्टव्यमिति भ्रमितव्यम् । नानापात्रेषु गृह्यमाणानां सोमानां युगपत्सम्मार्गप्रसङ्गे ऽपि वायव्यैन्द्रवायवयोः सोमयोरेकस्मिन्पात्रे गृह्यमाणयोर्यौगपद्यप्रसक्तौ तन्निरोधो विवक्षाफलं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अभ्युपेत्येति * स्वतन्त्रस्यैकवाक्यस्याप्रतीतेः स्वतन्त्रं चाग्रहत्वनिरपेक्षमेकत्वं यस्य द्रव्यान्तरस्य तस्याप्रतीतेर्ग्रहगतत्वेनैकत्वविवक्षामभ्युपेत्य नैष्फल्योक्तिः । वस्तुतस्तु वाक्यभेदापत्तेर्नैकत्वविवक्षा संभवतीत्याशयः । द्रव्यान्तरगतत्वेनैकत्वविवक्षानिरासमुपसंहरति * अतश्चेति * सम्मार्गस्यैकत्वांशेन यो ऽन्वयस्तस्य द्रव्यविशेषनिष्ठतया ऽनवधारणेनेत्यर्थः । द्रव्यान्तरस्थत्वेन विवक्षाभ्युगमे ऽपि न सिद्धान्तहानिरित्याह * यद्यपि चेति * अनेन प्राप्नोति हि प्रधानस्येति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । प्राधान्यैकत्वस्य क्रियान्वयपक्षे सर्वग्रहसम्मार्गापत्त्युक्तेः संख्योद्देशेन संस्कारविध्ययोगोक्त्यर्थत्वं दर्शयितुमाह * तस्मादिति * यूपं छिनत्त्यग्नीनादधीत चमसाध्वर्यून् वृणीत इत्यादावप्राप्तोद्देश्यगतायाः संख्यायाः विवक्षाभ्युपगमात्तस्याश्च द्वितीयाविरोधापत्तेर्गुणत्वेन क्रियान्वयायोगाद्यथा संख्योद्देशेन छेदनादिसंस्कारो विधीयते तथात्रापि भविष्यतीत्याशङ्क्य यूपादेरनवगतसंख्यत्वेन परिच्छेदकसंख्यापेक्षत्वाद्विधेयत्वाच्च तत्परिच्छेदकत्वेन संख्याविध्युपपत्तेर्द्वितीयाविरोधात् । क्रियान्वयायोगे ऽपि संख्याविशिष्टयूपादिविशिष्टच्छेदनादिक्रियाविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितेन विधिना क्रियाविशेषणीभूतयूपविशेषणत्वेन संख्याविध्यवगमात्संख्याविशिष्टयूपादेरुद्देश्यत्वे ऽपि संख्याया नोद्देश्यतेति सूचनार्थं कश्चिदित्युक्तं विधेयत्वे यूपादिसंख्याया द्वितीयया संस्कार्यत्वापत्तेर्देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामित्यादौ वानेकत्र लोकवेदयोर्दर्शनेन प्रत्येकं वाक्यसमाप्तेरदोषत्वात्कस्मात् यूपं छिनत्तीत्यादौ न संख्योद्देशेन संस्कारो विधीयत इत्याशङ्क्य संख्यायाः स्वकीयगोचरे वर्गे लक्षणं स्वभाव एवैष इत्युक्तस्वभा-

वोपपादनायोद्दिश्यमानानां पुनरवशीकृतत्वादिवार्त्तिकोक्तोपपत्ति स्तस्माच्छब्देन परामृष्टा गुणभूतविवक्षा त्वित्युत्तरार्द्धं व्याचष्टे * अथ त्विति * वैरूप्याशयत्वेन विरोधोक्तिव्याख्यानायैकत्ववक्ष्यमाणमुक्तम् । प्रयोजनवत्तयैव ग्रहस्य प्राधान्यसिद्धेर्द्वितीयायास्तात्पर्ये नैष्फल्यापत्तेर्ग्रहस्यापि च क्रियान्वयसिद्ध्यै कारकत्वस्यावश्यप्रतिपाद्यत्वान्निर्विशेषस्य च सामान्यस्यापर्यवसानात्सर्वे पाकादिसम्बन्धे द्व्याकारास्तन्दुलादय इत्यनेन च न्यायेन साधनत्वस्याप्युपपत्तेः साधनस्य चाङ्गत्वप्रसिद्धेरवैरूप्याया ङ्गतैव द्वयोर्द्वितीयार्थ इत्याशङ्कते * तत्रेति * ग्रहाङ्गत्वे तात्पर्याभावसूचनार्थस्तावच्छब्दः । साधनत्वेऽपि ग्रहस्य प्रासङ्गिकोपकारित्ववदनङ्गत्वादविद्यमानाङ्गत्वोक्तिः शाब्दस्य च प्राधान्यस्या-
७४।१। र्थता न युक्तेति परिहरति* तत्रेति * यदि तु कथं चित्सगुणभावस्ततः पश्चादपि स एव विवक्ष्येत न प्राधान्यमित्यादावित्यनेनोक्तम् । अशाब्दस्य प्राधान्यस्य शाब्दक्रियानन्वयात्पश्चादपि शाब्दत्वाभ्युपगमापत्तेर्विप्रकर्षप्रसङ्गाच्छब्दात्सम्भवतः । प्राधान्यस्यार्थत्वायोगमुपपादयन् श्लोकं व्याचष्टे * सर्वैवेति * श्रुतिवशाद्यत्प्राधान्यङ्गम्यते तद्यदि तावद्वास्तवत्वेन गृह्यते ततः प्रागपि प्राधान्यमेव ग्राह्यं न गुणत्वं प्राधान्यासम्भवात्तु द्वितीयाश्रुतौ लक्षणाश्रयणे पुरोडाशकपालवत्प्रयोजनवत्त्वे ऽपि गुणत्वस्यैव शास्त्रीयत्वात्पश्चादपि गुणभाव एव विवक्षित इत्यर्थः । असम्भवस्य वैरूप्याय काल्पनिकत्वात्सम्भवस्य च वास्तवत्वादविरोधमाशङ्क्याह * युगपच्चेति * विरोधपरिहारसम्भवे ऽपि सम्भवासम्भवपरिग्रहनिमित्तस्यालोचनविक्षेपनिमित्तस्य च शब्दक्लेशस्यापरिहार्यत्वान्नैवं कल्पना युक्तेत्याशयः । एतदेव विवृणोति * प्रथमं हीति * प्राधान्यस्याशाब्दत्वान्न शब्दक्लेशापत्तिरित्याशङ्क्याह * पश्चात्तनमपि चेति * शाब्दस्यार्थस्याशाब्दार्थान्वये प्रामाण्याभावेनान्वयसिद्ध्यै कल्प्यार्थवाचिशब्दकल्पनाहेतुत्वाच्छब्देनैव प्राधान्यं वाच्यमित्युक्ते ऽनुपलब्धिविरोधेनास्मिन्वाक्ये ऽसावप्युच्चारित इत्येवं कल्पयितुमशक्यत्वात्सत्तामात्रेण च कल्पनस्य व्यवहारानौपयिकत्वेनानाशङ्क्यत्वात्केन रूपेण शब्दकल्पनेत्याशङ्क्य कल्प्यार्थवाच्यपि शब्दो ऽस्मिन्वाक्ये व्याप्रियत इत्येवं कल्पनां सूचयितुं व्यापारशब्दे प्रयोक्तव्ये व्यापारस्यापि शब्दविशेषनिष्ठतया कल्पयितुम् अशक्यत्वात्कल्प्यार्थाभिधानशक्तशब्दमात्रव्यापारकल्पना शक्तिशब्देन सूचिता द्वितीयारूपस्य वा प्राधान्यवाचिनः शब्दस्येह श्रुतत्वेन शब्दान्तरकल्पनायोगात्तस्यैव प्राधान्ये ऽपि व्यापारः शब्दशक्तिशब्देन

लक्षितः । एवञ्च गुणप्रधानत्वरूपानेकार्थव्यापारकल्पनानिमित्तो वैरूप्यलक्षणो वाक्यभेदोऽपरिहार्य इत्याह * अतश्चेति * शब्दव्यापारं विना प्रयोजनवत्तामात्रेण प्राधान्यसिद्ध्यभ्युपगमेऽपि द्वितीयायास्तावदनुवादित्वेनापि स्वार्थत्यागायोगात् गुणत्वलक्षणार्थता युक्तेत्याह*किञ्चेति *यथा विधीयमानं स्वार्थे प्राप्य शब्दो न लाक्षणिकेऽर्थे वर्त्तते तथान्यतोऽवधारितमपि प्राप्य लाक्षणिकार्थत्वेऽपि स्वार्थात्यागादित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपीति * एवं च प्रत्येकत्वस्य गुणतामपि यदि द्वितीया लक्षयेत्ततोपरमपि वैरूप्यं स्यादित्याह * ततश्चेति * प्राधान्यानानुवादोक्तेरभ्युपेत्य वादमात्रतां द्योतयितुमाह * श्रुत्या चेति * नन्वेकत्वस्य निष्प्रयोजनप्राधान्यायोगात्क्रियान्वयसिद्ध्यै गुणत्वस्यावश्यलक्षणीयत्वावगतेर्वैरूप्यपरिहाराय ग्रहप्राधान्यस्यार्थत्वकल्पनोचिता त्याज्येत्यर्थः । अतो यद्येकत्वस्य विवक्षाभ्युपगन्तव्या ततः प्राधान्येनैव सा निरस्तेत्याह * तस्मादिति * नन्वेवं प्राधान्येन गुणत्वेन चैकत्वस्य क्रियान्वयनिरासात्सिद्धान्ते समाहितेऽपि भाष्यं कथं समाधेयमित्याशङ्क्याह * भाष्यमपीति * क्रियान्वयासम्भवोक्तिभाष्यमेतेषु प्रत्येकवाक्यसमाप्त्यनेकविधवैरूप्यलक्षणेषु मनसिकृतेषु सत्सु संयोज्यं वाक्यभेदोक्तिभाष्यं चैतेष्वेव वाक्यभेदेषु विषयभूतेषु योज्यमित्यावृत्त्या निमित्तविषययोः सप्तम्यभ्युपगमेन व्याख्येयम् * तथा हि * एकत्वस्यापि ग्रहवत्प्राधान्ये प्रत्येकं वाक्यसमाप्तेर्ग्रहनिरपेक्षस्यैकत्वस्य सम्मार्गः स्यात्स चाशक्यः द्रव्यान्तरे च क्रियमाणः सर्वेषामेकवचनान्तशब्दचोदितानां कार्यः सच विकल्पेन कस्य चित् क्रियमाणोऽन्यगतस्यैकत्वस्य चोपकरोति समुच्चितानां तु क्रियमाणः संख्यान्तरोपजननान्न कस्य चिदेकत्वस्योपकरोति । गुणत्वे त्वमूर्त्तत्वेन प्रमाणान्तरतो निष्पादकत्वानवगमाच्छब्देनैव गुणत्वं वाच्यन्तत्र च द्वितीयाविरोधः गुणत्वलक्षणार्थत्वे तु द्वितीयायाः प्रयोजनवत्त्वावगतेः प्राधान्यस्य ग्रहस्यापि गुणत्वापत्तिरित्युभयथापि क्रियान्वयासम्भवंभाष्यं योज्यम् । वाक्यभेदभाष्यं च द्वितीयया प्रधानभूतं ग्रहमुद्दिश्य सम्मार्गो विधीयते यदि तथाप्येकत्वस्य गुणत्वेनान्वयो परो विधीयते ततो गुणप्रधानार्थकः स्यादित्याशङ्कते * ननु चेति * षष्ठ्याग्नेस्तृणद्वारापचयान्वयावगतेस्तस्य च विशेषान्तरायोगेनाङ्गाङ्गिलक्षणान्वयविशेषनिष्ठत्वावसायात्कोऽङ्गंको ऽङ्गीत्यपेक्षायां वाग्नेः प्रयोजनवत्त्वात्प्रधानतेत्याह*यद्यपि चेति * यथा मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चेति पञ्चम्याविवक्षितापादानरूपगु- ७४२॥१

णार्था हविषश्च कार्यार्थत्वेन प्रयोजनवत्त्वात्तत्प्राधान्यं लक्षयन्ती प्रवर्त्तते तथेयमप्यविवक्षितगुणार्थाग्नेः प्राधान्यं च लक्षयन्ती प्रवर्त्तते इत्यर्थः। अतोऽग्निवाक्येऽपि वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदः शक्या योजयितुमित्याह * ततश्चेति * प्रत्येकवाक्यसमाप्तिस्त्वग्न्येकत्वप्राधान्ये त्वनाशङ्क्यत्वेनानापत्तेर्न योजिता । ननु तृणानां द्वितीयायोगेऽप्यपचयं प्रत्यप्रतिपाद्यत्वेनाप्राधान्याद्विवक्षितसंख्यत्वेनाप्राधान्याद्विवक्षितसंख्यत्वेन त्रयाणामेवापचयावगतेः शेषतृणानपचयेन तृणसंसर्गादापत्स्यमानस्योल्मुकबहिःपातस्यापरिहार्य्यतयाग्नेस्तृणापचयसंस्कार्यत्वायोगान्न प्राधान्यमित्याशङ्क्याह * तृणानीति * विभागरूपत्वेनापचयस्य संयोगपूर्वकतया प्राप्तिसद्धसम्बन्धापेक्षत्वादपचेयानान्तृणानां सिद्धत्वेनान्वयादप्राधान्येऽपि देशादिवदुद्देश्यतोपपत्तेरविवक्षितसंख्यत्वात्सर्वतृणापचयादग्निसंस्कारत्वोपपत्तिरित्याशयः । पूर्वोक्तानां वाक्यभेदानामत्रापि योजनीयत्वं व्याख्येयत्वोक्त्योक्तम् । प्राधान्याभावे गुणप्रधानत्ववैरूप्याभावात्कथं पूर्वोक्तवाक्य भेदयोजनेत्याशङ्क्य गुणप्रधानत्ववैरूप्याभावेऽपि संख्यासंख्येययोर्द्वयोरुद्देश्यत्वेन क्रियान्वये प्रत्येकं वाक्यसमाप्तिलक्षणः संख्यायास्तूपादेयत्वेनान्वयेऽनुपादेयोपादेयत्ववैरूप्यलक्षणो वाक्यभेदः शङ्क्यो योजयितुमिति परिहारं बहुविषयत्वद्योतनायोदाहरणान्तरनिष्ठतया दर्शयति * तथेति * भेदनस्यैव निमित्तैकत्वस्यैव चेति नियोगपक्षे भेदनस्य निमित्तैकत्वस्य वेति विकल्पपक्षे वाक्यभेदाभावादन्योन्यानन्वयमात्रोक्तिः। प्रत्येकोक्तिश्चान्यानपेक्षत्वमात्राशया । समुच्चयस्य त्वन्योन्याऽनपेक्षत्वेऽप्येकनिमित्तत्वान्वयमात्रेणोपपत्तेर्वाक्यभेदापादकतापि । सम्बन्धादिपक्षेषु प्रत्येकसमाप्तचनापत्तेरादिशब्देनान्योन्यविशिष्टयोर्द्वयोः समुच्चयपक्षः सूचितः । पूर्वशब्देनोपादेयानुपादेयत्ववैरूप्यमुक्तमिति नानारूपत्वोक्त्या व्याख्यातं तस्य विरुद्धत्वोक्तिः सप्तम्युच्चारणावृत्त्या वाक्यभेदापादनार्थेति सूचनायैकवाक्यत्वोक्त्या सकृदुच्चारणोपलक्षणम् । भिन्ने जुहोतीत्यादिषु वचनाविवक्षेत्यन्वयः । एवमेतदेकत्वं ग्रहस्य न कंचिदुपकारं करोति न सम्मार्गस्येति भाष्यं प्रधानभूतस्यापि ग्रहस्येयत्तावधारणेन संख्याया ग्रहस्य न कञ्चिदुपकारं करोति न सम्मार्गस्येति भाष्यं प्रधानभूतस्यापि ग्रहस्येयत्तावधारणेन संख्याया ग्रहोपकारित्वसम्भवादनङ्गस्थितानामपि च प्रणीताधर्माणामुपकारिस्थितत्वमात्रेण क्रियोपकारित्वदर्शनाद् ग्रहस्य च सम्मार्गोपका-

रित्वसद्भावात्तत्परिच्छेदकत्वेनैकत्वस्य यजमानसंस्काराणां यागो-
पकारित्ववत्सम्मार्गोपकारित्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य दशैतानध्वर्युः
प्रातः सवने ग्रहान् गृह्णातीत्यादेः प्रमाणान्तरादेव विज्ञातसंख्यान-
पेक्षत्वान्नैकत्वस्य ग्रहोपकारित्वं तद्द्वारा वा सम्मार्गोपकारित्वं
सम्भवतीति भाष्याशयं सूचयितुमाह * सत्यां चेति * यद्वोद्दे- ७४३।१
श्यविशेषणस्याविवक्षितत्वे ऽष्टवर्षब्राह्मणोपनयनादिविधावुद्देश्य-
ब्राह्मणादिविशेषणमष्टवर्षत्वादिः अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृ-
यज्ञेन चरन्तीत्यत्र चोद्दिश्यामावास्याविशेषणमपराह्णः । प्राचीन-
प्रवणविधौ चोद्दिश्यप्रवणविशेषणं प्राचीनत्वं यावज्जीवविशेषणं
सामर्थ्याद्यपि न विवक्ष्येत ब्राह्मणसुरापानादिनिषेधे चोपा-
देयब्राह्मणादिविशेषणं लिङ्गादि विवक्ष्येतेत्याशङ्क्य निरा
सार्थोऽयं ग्रन्थः । आकाङ्क्षाधीनत्वाद्विशेषणविवक्षाया ब्राह्मणादे-
श्चोपनयनादावुद्देश्यत्वेऽप्यन्यतोऽनवगतरूपत्वेन विशेषणाकाङ्क्ष-
त्वाद्विशेषणविवक्षानिषेधे चोपादेयत्वेऽपि ब्राह्मणादेरनुवाद्यत्वेन प्रा-
प्तस्यैव निषेधान्वयाद्विशेषणस्यानाकाङ्क्षितत्वेनाविवक्षायुक्तेत्याशयः।
एवं तर्ह्युद्दिश्यमानस्य किं संख्या विवक्ष्यते नेति संशयोपन्यासो न
युज्येतेत्याशङ्क्याह * सा चेति * विधेयक्रियानुष्ठानार्थत्वेनापा-
द्यत्वलक्षणोपादेयत्वाभावे ऽपि प्रतीक्ष्यत्वलक्षणोपादेयता ब्राह्मणा-
मावास्यादिषु विवक्षिता । उपनयनपितृयज्ञाद्यनुष्ठानकाले हि
ब्राह्मणामावास्यादेर्नियमेन प्राप्तत्वापादकस्य प्रकृतापूर्वसाधनत्व-
स्याभावात्स्वकालाप्राप्ते च ब्राह्मणादौ तदन्वितोपनयनाद्यनुष्ठानायो-
गात् ब्राह्मणादिसिद्धवत्कारेणोपनयनादिविधानाद् ब्राह्मणादेस्त-
त्कालापाद्यत्वायोगे ऽपि स्वतः सिद्धस्य प्रतीक्ष्यतावश्याभ्युपगन्तव्या।
ग्रहादेस्तूपकृतापूर्वसिद्ध्यर्थमुपात्तत्वेन सम्मार्गादिकाले नित्यप्राप्तेर्नि-
षेधस्य च प्राप्तविषयत्वनियमान्निषेधकार्यायाश्च निवृत्तेः प्रवृत्तिपूर्व-
कत्वनियमात्सुरापानादिनिवृत्तिकाले तत्कारिणो ब्राह्मणादेर्नित्यप्राप्तेर
प्रतीक्ष्यत्वादुद्देश्यत्वं विवक्षितं । कीदृक् ब्राह्मणादिरुपनयनाद्यनुष्ठा-
नार्थं प्रतीक्षितव्यं इत्युपादेयेषु विशेषणाकाङ्क्षोत्पत्तेरुद्देश्येषु ग्रहा-
दिष्वनुत्पत्तेरनाकाङ्क्षितत्वेनोद्देश्यविशेषणस्याविवक्षाव्युत्पादना-
योद्दिश्यमास्य किं संख्या विवक्ष्यते न वेति संशयोपन्यासो युक्त इ-
त्याशयः । उद्देश्येषु विशेषणानाकाङ्क्षामुपपादयति * उद्दिश्यमा-
नेषु हीति * प्रमाणान्तरावगतत्वात्संख्यानाकाङ्क्षायां प्रकृतापूर्वसा-
धनस्य प्रकरणात्संस्कार्यत्वावगतेरुद्देश्यस्वरूपस्यापि प्रमाणान्तरा-
वगतत्वात्तत्समर्पकप्रातिपदिकार्थग्रहत्वान्वयस्यापि नाकाङ्क्षा स्या-

दित्याशङ्क्य प्रातिपदिकार्थानन्वये सम्मार्गस्य संस्कारत्वासिद्धेः प्रकृतापूर्वसाधनस्य संस्कार्यत्वावगत्ययोगादुद्देश्यस्वरूपानवगतेरुद्देश्यं च विना निष्फलत्वापत्तेर्विध्ययोगात्तत्समर्पकप्रातिपदिकार्थान्वयाकाङ्क्षोपपादनार्थं प्रातिपदिकार्थेत्युक्तम् । प्रकृतापूर्वसाधनत्वे ऽवगतसंख्यस्यापि ग्रहादेः सम्मार्गाद्यन्वये ऽनवगतसंख्यत्वात्संख्याकाङ्क्षा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अत इति * प्रातिपदिकार्थान्वितप्रकृतापूर्वसाधनमात्रस्य सम्मार्गाद्यन्वयावगतेर्विशेषणानाकाङ्क्षा अतःशब्देनोक्ता । अनेन चाविशिष्टं हि लक्षणमिति सूत्रावयवव्याख्यानस्य नैतदस्तीत्येवमादिभाष्यकृतस्योपसंहारार्थं तस्मान्नैतदिति भाष्यं व्याख्यातं कुत इति भाष्येण सर्वं संस्कार्यत्वहेतुप्रश्नपूर्वं विहितस्तु सर्वधर्मःस्यादिति सूत्रोक्तहेतुद्वयमनुकृष्य तल्लक्षणत्वादित्यनेनैव हेतूहत्वनाकाङ्क्षणादयुक्तमाशङ्क्य लक्षणत्वादित्यनेन ग्रहत्वादेर्विधेयसम्मार्गाद्यन्वयापूर्वसाधनलक्षणत्वेन सम्मार्गान्वयितया विधेयत्वाभावात्तद्विशेषणत्वेन विधिर्भविष्यतीत्याशङ्कायाः संस्कारान्वयितया विध्यनुपपत्तेः शुद्धविधौ च विशेषणस्याविधेयत्वापत्तेर्नापूर्वसाधनविशेषणत्वेनाप्येकत्वादेर्विधिः सम्भवतीत्येवं निरासार्थेतद्धेतुद्वयानुकर्षणमिति सूचनायाविधेयत्वार्थतया लक्षणत्वोक्तिं व्याख्यातुमाह * सर्वेति *विधेयत्वानिवृत्त्यर्थो मात्रशब्दः ततश्च तद्विशेषणस्य सुतरामविधेयत्वादनुष्ठानान्वयित्वेनानादृत्यतेत्याशयः । लक्षणत्वोक्तेरविधेयार्थत्वप्रकटनायानादृत्यतानङ्गत्वोक्त्या लक्षिता । लक्षणस्यानादृत्यतां लौकिकदृष्टान्तेन द्रढयति * यथेति * ग्रहत्वस्यापि तद्वदनादरापत्तेश्च चमसेष्वपि सम्मार्गः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह * तत्रेति * ग्रहादेर्लक्षणत्वेन विना तल्लक्षितेष्वपूर्वसाधनेषु सम्मार्गाद्यनुष्ठानासिद्धेर्लक्षणत्वेन ग्रहाद्याद्रियते ततश्चानुष्ठानान्वयित्वेनानादरे ऽपि चमसेषु सम्मार्गान्वयपूर्वसाधनलक्षणग्रहत्वाद्यभावान्न सम्मार्गाद्यनुष्ठानापत्तिरित्याशयः । लक्षणत्वेनैव तद्वैकत्वादिविशिष्टमेव ग्रहादि गृह्यतामित्याशङ्कानिरासार्थो मात्रशब्दः । यदीत्यादि भवितव्यमित्यन्ते शङ्काभाष्ये बहुषु विवक्षितेष्वित्येवं बहुत्वस्याप्यविवक्षितत्वादयुक्तमाशङ्क्यैकवचनायोगोक्तिशेषत्वात्स्वार्थतात्पर्याभावेन व्याख्यातुमाह * नन्विति *

(१) तद्विशेषणस्य सुतरां विधेयत्वं न संभवतीत्युक्तौ ग्रहादिस्वरूपविशेषणत्वे नैकत्वादेर्विध्ययोगेऽपि ग्रहत्वादिलक्षितापूर्वसाधनविशेषणत्वे विधिर्भविष्यतीति २ पु० मा० ।

उच्यत इत्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * एकवचनस्य प्रमादपाठापत्तेरेतत्परिहारान्तरार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे *तेनेति * कारकसम्बन्धो ऽपीत्यपि शब्दसूचितं प्रातिपदिकानुग्रहार्थत्वं व्याख्यातम्। एवमप्येकवचननियमो ऽनर्थक इत्याशङ्क्य बहुत्वविधौ कपिञ्जलाधिकरणवक्ष्यमाणत्रित्वनियमदृष्टान्तेनार्थवत्तामाह*प्रथमं वेति*पुरोडाशाविति द्विवचननियमस्तर्हि किमर्थ इत्याशङ्क्याह * यस्येति * पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नीषोमीयरूपस्य सान्नायरहितायाश्चामावास्यायामाग्नेयैन्द्राग्नरूपस्य पुरोडाशद्वयस्याधिकृतत्वाद्विवचनमित्येतद् द्रढयितुंयस्योभयं हविरार्त्तिमार्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यार्त्तिगमनसम्बद्धस्य हविषो निमित्तत्वेनोद्देश्यत्वाद्धविष्ट्वस्य च प्रकृतापूर्वसाधनलक्षणत्वेन प्रतीतिमात्रौपयिकत्वाद्ग्रहवदविवक्षितविशेषणत्वसिद्धौ अप्युभयपदानर्थक्यापत्तेरुभयत्वस्योद्देश्ये ऽन्तर्गत्यभ्युपगमेन विवक्षां पूर्वपक्षयित्वाधिकारिकोभयत्वाभ्युपगमेनोभयपदानर्थक्यपरिहारः षष्ठाधिकरणे वक्ष्यमाणो दृष्टान्तितः। पुरोडाशद्वयसद्भावाद् द्विवचनस्य सालम्बनत्वे ऽपि नियमः किमर्थः इत्याशङ्क्याह * अन्यथा हीति * यथाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्सरस्वतीमाज्यस्य यजेतेति यागद्वये विहिते ऽमावास्यायामुपांशुयाजपक्षे तद्विकारे सारस्वते वेदानन्तरवेदिकरणपञ्चहोत्राभिमर्शनवृधन्वत्याज्यभागानुवाक्याप्राप्तेरग्नीषोमीयविकारे चाग्नावैष्णवे हविरधिवासनानन्तरवेदिकरणचतुर्होत्राभिमर्शनवार्त्रघ्न्यानुवाक्याप्राप्तेरग्नीषोमीयविकारे चाग्नावैष्णवे प्रसज्यत इति पूर्वपक्षयित्वा मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवदिति द्वादशाधिकरणसूत्रेण मुख्यत्वादाग्नावैष्णवः कल्पः सारस्वते प्रसज्यतइति वक्ष्यते। तथा मुख्यत्वादाग्नेयस्यैव पुरोडाशस्य क्षीणस्य निमित्तत्वेन ग्रहणमिति भ्रान्तिनिवृत्त्यै नियम इत्याशयः। अपि चेत्यादिभाष्यं विधायकाभिधानश्रुत्यवगतक्रियान्वयविरोधेन पदश्रुत्यवगतद्रव्यान्वयबाधादयुक्तमाशङ्क्य द्रव्यान्वयाभ्युपगमे ऽपि सिद्धान्ताव्याघातोक्तिमात्राशयत्वेन व्याचष्टे * अपि चेति * ग्रहस्याप्यनेकसंख्यत्वादेकत्वेन विशेषणता युक्तेत्याशङ्क्याह * जातीति *

चोदिते तु परार्थत्वाद्यथाश्रुति प्रतीयेत ॥ १५ ॥

---

(१) अनुवाक्याप्राप्तेरनियमेनैकस्य कस्मी ऽन्यत्र प्रसज्यत इ० २ पु० पा०।

परार्थत्व-व्याख्यार्थस्य यागार्थः पशुरिति भाष्यावयवस्य पशोरपि द्वितीयया प्राधान्यावगमादयुक्तत्वशङ्कां निरस्यन्सूत्रं व्या-
७४४।२ चष्टे * पशौ पुनरिति * भव्यस्य भावकापेक्षणाद् भूतस्य च भावकत्वोपपत्तेर्भूतस्य भव्यार्थत्वे दृष्टार्थत्वं भूतस्य तु भव्यानपेक्षणाद्भव्यस्य भूतार्थतायामदृष्टार्थतेत्येकस्यैव न्यायस्य भूतभव्यसमुच्चारणे भूतभव्यायोपदिश्यत इति भाष्यारूढत्वं द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्ध इति सूत्रारूढत्वञ्च द्वयोक्त्या सूचितम् ।

अथ चमसादौ संमार्गाद्यप्रयोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥

संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात् ॥ १६ ॥

यथाश्रुतं तावत्पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * एकत्ववदेवेति * ग्रहत्वस्यापीत्यनेन प्रदर्शनार्थमित्यादि द्रष्टव्यमित्यन्तं भाष्यं पराभिमतपूर्वपक्षार्थत्वेन व्याख्याय प्रदर्शनार्थत्वे इत्यनेनोच्यत इत्यादिकल्प्यत इत्यन्तन्तन्निरासार्थत्वेन व्याख्याय वाक्येन चेत्यनेन स्वाभिमतपूर्वपक्षार्थतयोच्यते सम्मार्ष्टीत्यादिभाष्यशेषो व्याख्यातः । श्रुत्या वाक्यबाधाभ्युपगमे लक्षणया ग्रहशब्दवर्णनोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य वाक्येन ग्रहान्वयाभ्युपगमे स्वरूपेणैवान्वयापत्तेस्तद्बाधेन शुद्धसम्मार्गविधिमभ्युपगम्य विच्छिन्नस्य ग्रहशब्दस्य का गतिरित्यपेक्षिते सम्मार्गस्य कैमर्थ्याकाङ्क्षायां सोमग्रहणानन्तरकालत्वेन योग्यतया ऽधो ऽवसिक्तसोमनिर्हरणार्थत्वावसायात्सोमस्य संस्कार्यत्वेनावगतस्य स्पष्टीकरणायोपलक्षणार्थतया ग्रहशब्दस्य गतिसूचनार्थो वाक्येन वेत्यवयवः । शुद्धसम्मार्गविधानात्पूर्वपक्षपरिग्रहे तेषामर्थाधिकरणोक्तशुद्धावघातादिविधिपूर्वपक्षसादृश्यात्तदनन्तरमेतदधिकरणारम्भापत्तिरित्याशङ्कानिरासायैकत्वसादृश्योक्त्याग्रहे तेषामर्थाधिकरणोत्तरानारभ्यतोपपादिता । ननु पदस्य केवलाप्रयोगित्वात्पदान्तरान्वये च श्रुतिबाधस्य वाक्याधिकरणे परिहृतत्वाद् ग्रहादाच्छिद्य केवलसम्मार्गविधिः पूर्वपक्षयितुमशक्य इत्याशङ्क्याह * इह त्विति * यथा बाढं संयुक्ता अवघातादयस्तु पदार्था विधीयन्ते श्रुत्या वाक्येनैषां व्रीह्यादिसंयोग इति तेषामर्थाधिकरणसन्देहोपपादनभाष्याद्यथाश्रुतप्रतीयमाने शुद्धावघातादिविधौ न त्वेतद्युक्तमिवेत्यादिवार्त्तिकेनाक्षेपं कृत्वा विधीयते ऽवघातादिः श्रुत्या व्रीह्यादिसङ्गत इत्यादिवार्त्तिकेन बाढमवघातादयो व्रीह्यादिसंयुक्ताः श्रुत्या विधीयन्ते किं त्वपूर्वसाधनांशलक्षणात्मकेन

वाक्येनैषां समीहितापूर्वसाधनभूतेन व्रीह्यादिना योगो न स्वरूपेणत्येवं व्याख्यया परिहारः कृतस्तथेह सम्मार्ष्टीतिविधिशब्दो ऽनादृत ग्रहत्व-ग्रहशब्दोपलक्षितापूर्वसाधनमात्रान्विते सम्मार्गे पुरुषेच्छायोनिकं प्रयत्नं विधातुं पुरुषार्थपर्यवसायित्वस्वभावापादकाप्रवृत्तप्रवर्त्तनात्मक विधिश्रवणेनैव शक्नोति आवृतग्रहत्वग्रहशब्दान्वयात्मकेन तु वाक्येन सम्मार्गस्य ग्रहत्वसम्बन्धं विधातुं शक्नुयात् । ततश्चापूर्वसाधनमात्रान्वयेन पर्यवसिता श्रुतिर्वाक्यीयविशेषान्वयं बाधते।तस्माद्-पूर्वसाधनमात्रलक्षणमात्रग्रहशब्दो वर्णनीयः तेन चमसेष्वप्यपूर्वसाधनत्वाविशेषात्सम्मार्गसिद्धिरित्येवं व्याख्यया कार्य इति परिहारे ऽत्यन्तमवघातादि–साम्याभावे ऽपि कथं चित्साम्यादवघातवद्भावोक्तिः । भङ्गाख्याक्षेपसाम्यस्य प्रसिद्धत्वादुदूधाराख्यपरिहारसिद्धौ दृष्टान्ततयोक्तिः एवं तर्ह्यवघातादिन्यायेन सम्मार्गस्यापि परमापूर्वप्रयुक्तत्वायोगेनावान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धेर्ग्रहत्वलक्षितस्य चावान्तरापूर्वसाधनत्वस्य चमसेष्वभावाद्व्यवस्थासिद्धेर्नैतदधिकरणमारभ्यमित्याशङ्कते *नन्विति* एकत्ववद् ग्रहत्वैकार्थसमवायित्वस्याप्युद्देश्यापूर्वसाधनविशेषणस्याविवक्षितत्वशङ्कापत्तेस्तेषामर्थाधिकरणासिद्धान्ताक्षेपेणोतदधिकरणारम्भेण परमतेन तावत्पौनरुक्त्यं परिहरति *सत्यमिति* वाच्यैकार्थसमवायित्वं विना ऽपूर्वसाधनत्वस्य लक्षयितुमशक्यत्वेन वाच्यैकार्थसमवाय्यवान्तरापूर्वसाधनत्वस्यैव लक्ष्यत्वात्तस्योद्देश्यत्वेनोद्देश्यविशेषणत्वाभावात्तेषामर्थाधिकरणसिद्धान्ताक्षेपायोगेनैतत्परिहारापरितोषात्स्वमतेनान्यथा प्रहरति *अथ वेति* ननु तेषामर्थाधिकरणोक्तयथासंयोगव्यवस्थाक्षेपेणात्र पूर्वपक्षे स्थलसम्मार्ज्जनादिवत्संयोगानादरसिद्धौ संस्कारत्वहेतूक्तिर्युक्ता तदनाक्षेपे तु किमर्थेत्याशङ्क्याह *संस्कारादिति* प्रतिप्रधानमावृत्त्या संस्कारानुष्ठानस्यापूर्वसाधनेन प्रयुक्तत्वाच्चमसेषु संस्काराभावे वैगुण्यापत्तेरपूर्वसाधनत्वव्याहतिसूचनार्थं संस्कारत्वोक्तिरित्याशयः । सर्वप्रधानेष्वनुष्ठानमेवोपपन्नन्ते नानुष्ठानं चमसेष्वपीत्येतदाख्यानार्थं संस्कारोक्तिरिति सावधारणानुष्ठानवाचिक्रियाशब्दाभ्युपगमेनोपपन्नत्वाख्यानार्थोपपादनशब्दाभ्युपगमेन च व्याख्येयम् ।

व्यवस्था वार्थस्य श्रुतिसंयोगात्तस्य शब्दप्रमाणत्वात् ॥ १७ ॥

यथाश्रुतपूर्वपक्षभाष्यव्याख्याने सिद्धान्तभाष्यमपि यथा
७४५।१ श्रुतमेव व्याख्येयमिति सूचयितुमाह * यथास्थूलन्तावदिति * ग्रह-
शब्देन ग्रहमुद्दिश्य तत्सम्बन्धित्वेनैव सम्मार्गो विधीयते न शब्द इ-
त्येवं ग्रहशब्देनेति भाष्यं व्याख्यातुं ग्रहेत्युक्तम् । ग्रहसम्मार्गान्वयस्य
विधेयत्वे सम्मार्गस्वरूपस्याविधेयत्वापत्तेर्वाक्यानुरोधेन पदश्रु-
त्यवगतसम्मार्गस्वरूपविधिबाधप्रसङ्गात्तद्विरोधेन वाक्यीयग्रहस-
म्मार्गान्वयबाधैवोचितेत्याशङ्क्य विशिष्टक्रियास्वरूपविधिकल्प्यत्वा-
द्विशेषणान्वयविधेः क्रियास्वरूपविधिबाधकत्वायोगोक्त्यर्थं न चे
त्यादि न श्रुतिर्बाधिता भवतीत्यन्तं भाष्यं व्याख्यातुं ग्रहाख्यस्य स-
म्बन्धिनोऽन्यतः प्राप्तत्वेऽपि सम्मार्गाख्यस्य सम्बन्ध्यन्तरस्यान्यतो
ऽप्राप्तत्वात्समे यजेतेत्यादिवाक्क्रियास्वरूपविध्यनपेक्षान्वयविध्यनुपप-
त्तेर्ग्रहसम्मार्गसम्बन्धविधौ सम्बन्ध्यन्तराविधेरवश्यम्भावित्वादि-
त्युक्तम् । प्रदर्शनार्थत्वपक्षेऽप्यवश्यं भावित्वात्कस्य चित्सम्बन्ध्य-
न्तरस्येत्येवमिदं व्याख्येयम् । अनेन चार्थस्य विधेयतया प्रयोजन-
भूतस्य सम्मार्गस्य श्रुत्या ग्रहसंयोगाद्ग्रहेष्वेव सम्मार्गव्यवस्थेव सू-
त्रव्याख्या सूचिता । परमार्थतस्त्वर्थस्योद्देश्यस्यापूर्वसाधनस्य
श्रुत्युक्तग्रहत्वसंयोगेनैव लक्ष्यत्वात्परमापूर्वस्य चोत्पत्त्यपूर्वमात्र-
पर्यवसायिग्रहत्वनियमसाध्यत्वाभावेन ग्रहत्वान्वयाभावाद्ग्रहत्वेन
लक्षणाशक्तेर्ग्रहत्वैकार्थसमवायिनोऽवान्तरापूर्वसाधनत्वस्यैव ल-
क्षणयान्याय्यत्वादित्येवं सौत्रहेतुव्याख्यार्थं ग्रहत्वस्यापूर्वसाधन-
लक्षकत्वानभ्युपगमे ग्रहश्रुतिबाधापत्तेर्ग्रहत्वस्य लक्षकत्वानभ्यु-
पगमे ग्रहश्रुतिबाधापत्तेर्ग्रहत्वसमवाय्यवान्तरापूर्वसाधनं लक्षयि-
त्वा तस्य सम्मार्गान्वयो विधीयते।न च ग्रहत्वसमवाय्यवान्तरापूर्व-
साधनविशेषान्वयितया सम्मार्गविधिश्रुतेरपूर्वसाधनमात्रान्वय-
विषयतामभ्युपगम्य ग्रहपदैकवाक्यतया ग्रहसमवायितया विशेष-
णात्सङ्कोचलक्षणबाधापत्तिरित्युक्ते कुत इति प्रश्नपूर्वं यद्यपि पुरु-
षार्थपर्यवसायिस्वभावविधिश्रुत्या सम्मार्ष्टीतिशब्दोऽपूर्वसाधनान्वि-
तसम्मार्गगतं प्रयत्नं विधातुं शक्नोति तथापि ग्रहान्वयाभावे सम्मा-
र्गस्याराादुपकारित्वापत्तेरपूर्वसाधनद्रव्यान्वयावगमेन ग्रहान्वय-
स्यावश्याभ्युपगमनीयत्वाद्ग्रहसमवाय्यपूर्वसाधनविशेषान्वयस्यैवाव-
गतेः सम्मार्गविधिस्वभावालोचनैवाविशेषान्वयावगतौ न क-
श्चिद्विशेष इति विधिस्वभाववाच्युत्पद्यमानशब्दाभ्युपगमेन यथो-
क्तोपस्कारयुक्तं सिद्धान्तभाष्यं व्याख्येयमिति सूचयितुमाह * अ-
थ वेति * नन्वित्याशङ्काभाष्यं प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदादयुक्तमाशङ्क्य

व्याचष्टे * नन्विति * नानादेवतायुक्तग्रहणसंस्कृतद्रव्यभेदाक्षिप्तानामपि यागाभ्यासानामविधेयत्वाद्विध्येकसमधिगम्यत्वाच्चापूर्वस्य प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदाभावात्पयसा मैत्रावरुणं श्रीणातीत्यादौ च प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदेन श्रपणव्यवस्थाया नवमे वक्ष्यमाणाया एतदधिकरणाधीनत्वेनेदानीमसिद्धावस्थत्वाद्यागापूर्वस्यैव प्रयोजकत्वावगतेः तस्यैवैकत्वाशयमेतद्भाष्यमित्याशयः । अत्रेत्यादिप्रत्यक्षेत्यन्तं परिहारभाष्यं शङ्काशयनिराससमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * सत्यपीति * प्रत्यक्षाभ्यासविध्यभावे ऽपि देवतायुक्तद्रव्यभेदान्यथानुपपत्तिकल्प्यविधिविहितत्वेनाभ्यासानां प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदोपपत्तिरित्याशयः । नन्वभ्यासैर्विना ज्योतिष्टोमरूपासिद्धेर्दृष्टार्थत्वेनाभ्यासानामवघातादिवन्नापूर्वार्थतास्तीत्याशङ्क्याह * विनाऽपि चेति * ज्योतिष्टोमशब्दस्याभ्यस्तरूपयागवाचिताया यागाभ्यासविधिनिमित्तकत्वेनाभ्यासविध्यभावे ऽनभ्यस्तस्यापि यागस्य ज्योतिष्टोमशब्दवाच्यस्वरूपसिद्धेर्न दृष्टार्थत्वमभ्यासस्य सम्भवतीत्याशयः । तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति * नन्वभ्यासापूर्वाणां प्रत्यासन्नत्वे ऽप्यफलत्वात्प्रयोजकत्वासम्भवो ऽतिक्रमकारणमस्तीत्याशङ्क्याह * अवघातादिवदेवेति * फलन्त्विति सूत्रे ऽवघातादेरपूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धौ यद्यपि चैषां साक्षादफलत्वं तथापि स्वरूपसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्यैव प्रयोजकत्वं भविष्यतीत्यादिवार्त्तिके यो ऽर्थो वर्णितः सो ऽत्रापि योज्य इत्यर्थः । ग्रहैकत्वसम्बन्धे पुनरिति भाष्यस्य तात्पर्यमाह * न चेति * स्थलसम्मार्गवैषम्योक्त्यर्थत्वेन तस्य शब्दप्रमाणत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं यत्त्वित्यादिभाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ।

सप्तदशारत्निताया: पशुधर्मताधिकरणम् ॥ ९ ॥

आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ॥ १८ ॥

ग्रहेष्वेव सम्मार्गो न चमसेष्वित्युक्ते सप्तदशारत्नित्वं षोडशिपात्रे निविशते यूपे वेति चिन्तायाः प्रासङ्गिकत्वेनानन्तरसङ्गतिं चतुर्द्धाकरणाधिकरणस्य चमसाधिकरणसङ्गत्यभिधानेन सूचयिष्यमाणत्वात्स्पष्टत्वेनानभिधाय भाष्योक्तसन्देहं वचनव्यक्तिसन्देहेनोपपादयति * यदीति * यूपशब्दानुवादसामर्थ्यात्सप्तदशारत्नित्वस्य यूपसदृशे षोडशिपात्रे निवेशाभ्युपगमे ऽनुवादात्षोडशिपात्रप्राप्तिस्तत्प्राप्तेश्चानुवाद इत्यन्योन्याश्रयापत्तिमाशङ्क्य सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेयाङ्गत्वेन विधीयमानस्य साक्षाद्वाजपेयान्वयायोगाद्वाजपेया-

न्वयियोग्यद्रव्यापेक्षायां यूपस्य वाजपेयानन्वयित्वात्साक्षाद्वाजपेयाङ्गभूतायाश्च सोमलतायाः क्वचिदभावात्प्राय सोमरसाधारत्वद्वारा षोडशिपात्रस्य वाजपेयान्वयात्पात्रान्तरापेक्षया च तस्य सामान्यतो दैर्घ्यप्राप्तेर्दैर्घ्यविशेषात्मकसप्तदशारत्नित्वविध्यौचित्यात्षोडशिपात्रप्राप्तिः यथा कथं चिच्छब्देनोक्ता । सप्तदशारत्निशब्दस्य लोहितोष्णीषन्यायेनाप्राप्तविशेषणविध्यर्थत्वे ऽप्युपात्तान्यपदार्थबहुव्रीह्यवयवयोगाद्वाजपेयशब्दस्यान्यपदार्थे समर्पकत्वाभ्युपगमे सम्बन्धिपरत्वोपपत्तेः । को ऽसौ वाजपेयसम्बन्धीत्यपेक्षायामनन्तरोपात्तस्य यूपस्य साक्षाद्वाजपेयासम्बन्धित्वेन नप्तृवद्व्यवधाने ऽपि तद्व्यपदेशोपपत्तेः । कथं षोडशिपात्रे निवेश इत्याशङ्क्यायापीत्युक्तम् । सम्बन्धिनोनुवाच्यत्वाद्यूपेन विशेषणे वाक्यभेदापत्तिसूचनार्थो यच्छब्दः । यूपस्योद्देश्यत्वे व्यवहितवाजपेयान्वयसम्भवे ऽपि विशेषणा विवक्षायां वाक्यभेदापत्तेर्वाजपेयशब्दस्य विशेषणत्वायोगमाशङ्क्यागत्या वाजेपयविशिष्टस्य यूपस्योद्देश्यत्वादुद्देश्यान्तर्गत एव वाजपेयो नोद्देश्यविशेषणमिति सूचनार्थो यथा कथं चिच्छब्दः । अविशेषितस्या ऽप्युद्देश्यत्वसम्भवे विशेषणस्यानाकाङ्क्षितत्वादुद्देश्यान्तर्गतावप्युभयत्ववद्वाक्यभेदापत्तेर्विशेषणत्वापरितोषाद्वाजपेयप्रकरणाम्नानेन वाजयेयसम्बन्धित्वस्य प्राप्तस्यानुवादपक्षः स्वमतेनोक्तः । बहुव्रीहेर्विशेषणपरत्वसूचनार्था परिमाणोक्तिः तत्र निवेशे सति वाजपेयशब्द आञ्जस्येन भवति मत्पक्षे तु वाजपेयप्रकरणमनुगृह्यतइति भाष्यद्वयोक्तस्य हेतुद्वयस्यापरहेतुद्वयोपलक्षणार्थत्वं दर्शयन्पूर्वपक्षमाह * किमिति * सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्येत्यनन्तरान्वयसम्भवे वाजपेयशब्दव्यवहितयूपशब्दान्वयायोगात्प्रधानभूतवाजपेयान्वयसम्भवे वाङ्गभूतपश्वङ्गयूपान्वयायोगात् वाजपेयान्वयाच्च तत्कथं भावलक्षण प्रकरणाबाधसम्भवे तद्बाधायोगाच्छ्रुतिवृत्तवाजपेयप्रातिपदिकषष्ठीश्रुतिभ्यां च वाजपेयान्वयसम्भवे प्रातिपदिकलक्षणावृत्त्यापादकवाक्यीययूपान्वयायोगाद्वाजपेयाङ्गतैव युक्ता न पशुयागाङ्गयुपाङ्गतेत्युक्ते वाजपेयान्वये ऽपि षोडशिपात्राङ्गत्वाभ्युपगमेन साक्षाद्वाजपेयाङ्गत्वाभावात्पारम्पर्येण च वाजपेयाङ्गत्वस्य यूपान्वये ऽप्युपपत्तेः। प्रधानत्वादिहेतूनां पक्षद्वये ऽप्यविशेषात्पूर्वपक्षासाधकतामाशङ्क्य यूपाङ्गत्वावेदकवाक्यवत्षोडशिपात्राङ्गत्वावेदकप्रमाणाभावेन षोडशिपात्रस्य द्वारमात्रत्वादव्यवधायकत्वसूचनार्थः साक्षाच्छब्दः । सप्तदशारत्नित्वस्य साक्षाद्वाजपेयान्वये कथं षोडशिपात्रे निवेश इ-
७४६।२ त्याशङ्क्याह * साक्षादिति * एवमपि यूपस्यापि पशुयागद्वारा वाजपे

थाङ्गत्वात्कथं षोडशिपात्रे निवेश इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * वाजपेयाङ्गषोडशिग्रहाख्यसोमरसाधारत्वद्वारा ऽपि पात्रस्य वाजपेयान्वये ग्रहैर्जुहोतीत्यातिदेशिकेन वाक्येन प्रक्षेपाधिकयागरूपहोमाङ्गत्वाविरोध इत्याशयः। अनेन चानन्तर्याच्छ्रुतेरित्यानन्तर्यशब्दस्यावृत्त्या साक्षात्ववाचिनः श्रुतिशब्दान्वयमङ्गीकृत्य साक्षात्सम्बन्धिनि षष्ठीश्रुतेर्विनियोक्तृत्वादित्यपि व्याख्या सूचिता। मत्पक्षे त्विति भाष्यं वाजपेयप्रकरणान्तर्गतपशुयागान्वयद्वारा सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेयान्वयित्वात्सिद्धान्ते ऽपि प्रकरणानुग्रहोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्याधिकारलक्षणप्रकरणाबाधे ऽपि कथं भावलक्षणप्रकरणाबाधाशयत्वेनोपपादयति * यद्यपीति * वाजपेयशब्दाश्रुत्योक्त्या द्विविधश्रुत्युक्तावपि प्रातिपदिकश्रुतेरितरथेति भाष्येणैव व्याख्यातत्वात्षष्ठीश्रुतिं व्याचष्टे * वाजपेयस्येति * पक्षद्वयसाम्याल्लक्षणावृत्तेर पर्यनुयोज्यत्वाशङ्कापरिहारार्थस्योच्यते इति भाष्यस्याशयमाह * न चेति * अदितिः पाशम्प्रमुमोक्त्वे तमादितिः पाशान्प्रमुमोक्त्वे तानित्येकबहुवचनान्तमन्त्रयोर्दीक्षप्रकरणाम्नातयोर्बहुवचनान्तस्यैकपाशके कर्मण्यसमवेतार्थत्वादुत्कर्षं पूर्वपक्षयित्वा प्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्समत्वाद् गुणे त्वन्यायकल्पनैकदेशत्वादिति नवमाधिकरणसूत्रेण बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वे ऽपि तदनुरोधेनानुपसञ्जातविरोधावस्थायां श्रुतस्य प्रतिपदिकस्योत्कर्षायोगात्तस्यैव तु प्रातिपदिकात्परप्रयोज्यत्वस्मृतेः प्रातिपदिकपारतन्त्र्यलक्षणगुणत्वावसायात्प्रातिपदिकानुरोधेन प्रातिपदिकार्थद्रव्यलक्षिततदवयवसंख्यावाचित्वलक्षणन्यायकल्पनाया युक्तत्वात्कर्मबहुत्वरूपानेकबहुवचनार्थसमुदायैकदेशत्वाच्च बहुत्वस्य समवेतकर्मत्वप्रकाशनार्थं प्रयोज्यत्वेनावगतस्य बहुवचनस्यार्थैकदेशबहुत्वानुरोधेनोत्कर्षायोगान्मन्त्रद्वयस्य प्रकरणाम्नानसाम्याद्विकल्प इति सिद्धान्ते वक्ष्यमाणे पश्चाच्छ्रुतत्वेन बहुवचनस्य प्रातिपदिकं प्रति गुणत्वोक्तेर्यूपशब्दे पश्चाच्छ्रुतत्वेन वाजपेयशब्दं प्रति गुणत्वमुपचर्येत इति तत्सूत्रैकदेशोपन्यासः। युपशब्दस्योर्द्ध्वपात्रे गौणत्वाभ्युपगमाल्लक्षणोक्त्या गौणत्वं विवक्षितम्। तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे *तस्मादिति* साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धिनि सप्तदशारत्नित्वविधौ साक्षात्सम्बन्धिनो ऽपि षोडशिपात्रस्य सामान्यतो दैर्घ्यप्राप्तिमात्रेण विधेयसप्तदशारत्नित्वविषयताया निष्प्रमाणकत्वेनावधारणाशक्तेर्यूपशब्दस्य गौणवृत्त्या षोडशिपात्रसमर्पणार्थं साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धिनिर्देशकत्वाभ्युपगमप्रसङ्गात्परपदसामानाधिक-

रण्याभावेन च गौणवृत्त्ययोगाद्यूपस्यैव साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धित्वेन निर्देशापत्तेः तस्य च साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धित्वाभावेन साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धिनि सप्तदशारत्नित्वविध्यानर्थक्यप्रसङ्गाद्वाजपेयाङ्गभूतपशुयागसम्बन्धिनि यूपे सप्तदशारत्नित्वविधिरित्येवं सूत्रव्याख्यार्थमेवमित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * इतीति * न चोदूर्ध्वपात्रशब्दसमभिव्याहृतो यूपशब्दः प्रतीयत इत्यर्थः * श्लोकं व्याचष्टे * योहीति * अगत्यभावोक्त्यर्थेनास्मत्पक्षे त्वित्यादिना वाजपेय एवेत्यादिभाष्यं व्याख्यातम् । आनन्तर्यादिति पूर्वपक्षहेतोर्द्वेधा व्याख्यासूचनायानन्तर्यषष्ठीश्रुती एकहेलयानुभाषते * यत्त्विति * नैरन्तर्यं तावद्वाजपेयशब्दस्य मध्यपाठात्सप्तदशारत्निशब्दवद्यूपशब्देनापि तुल्यमित्यादि व्याख्याशयेनानुभाषणे परिहरति * तदिति * साक्षात्सम्बन्धिनि षष्ठीश्रुतेरिति द्वितीयव्याख्याशयेनानन्तर्याच्छ्रुतेरित्यनुभाषणपक्षे वाजपेयान्वयस्यानुवाद्यत्वान्न साक्षात्वादर इति परिहरति * अतश्चेति * यूपस्य सप्तदशारत्नित्वविधौ वाजपेयान्वयाननुवादमाशङ्क्यानन्तर्यबलादेव विवक्षितस्याप्यन्वयस्यावगमोऽतश्चेत्यनेनोक्तः । ननु दीक्षाः सोमस्येत्यादिवत्प्रकरणप्राप्तस्यापि प्रधानान्वयस्य परिसंख्यार्थत्वेनापि विधिसम्भवेऽनुवादत्वाभ्युपगमो न युक्त इत्याशङ्क्याह * अस्ति त्विति * बहुव्रीह्यपेक्षितस्यान्यपदार्थस्य वाजपेयशब्देन समर्पणाशक्तेर्यूपशब्देनैव तत्समर्प्यस्यावगमाद्यूपस्य च वाजपेयान्वयाभावात्सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेयान्वयपक्षत्यागेन यूपान्वयपक्षोऽवलम्बित इत्यर्थः । सप्तदशारत्नित्वस्य च वाजपेयेन सह साक्षाद्वान्वयः स्यात्सम्बन्धिमात्रद्वारा यूपद्वारा वा सर्वथा न सम्भवतीत्याह * किं चेति * श्लोकं व्याचष्टे * सा-
७४७।२ क्षात्तावदिति * यूपस्य वाजपेयाङ्गत्वाभावे शक्ष्यति च स पशुयूपं विशेष्टुमिति भाष्ये वाजपेयस्य यूपविशेषणोक्तिर्न युज्येतेत्याशङ्क्य पारम्पर्यान्वयाविशेषणत्वं व्याख्येयमित्याह * तस्मादिति * स्वरूपे कार्ये चोपयोगिनोऽङ्गत्वावसायाद्यूपस्य च प्रकृतौ विज्ञातोत्पत्तिप्रकारत्वेन स्वरूपोपयोग्यङ्गानपेक्षणात्कार्यस्यापि पशुनियोजनस्य पशुयागस्य चातिदेशादेवज्ञातोपायपरिमाणत्वेन तदुपयोगिनोऽप्यङ्गस्यानपेक्षणात्सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेयापूर्वापयोगित्वोक्तौ वाजपेयविशिष्टस्य यूपस्योद्देश्यताङ्गीकार्येति भाष्याशयः । विशिष्टानुवाददोषापत्तेर्भाष्योक्तदोषापरितोषात्स्वमतेनाधिकारलक्षणप्रकरणप्राप्तवाजपेयान्वयानुवादमाह * अधिकारेति * अनङ्गगतस्यापि च साप्तदश्यस्योपकारिस्थितत्वमात्रेण वाजपेयोपकारित्वो-

पपत्तेः कथं भावात्मकमपि प्रकरणं न विरुध्यत इत्याह * वक्ष्यति हीति *

अभिक्रमणादीनां प्रयाजामात्राङ्गताधिकरणम् ॥ १० ॥

कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ १९ ॥

आनर्थक्यापत्त्या श्रुतक्रियान्वयायोगेन तदङ्गावतारे स्थिते तद्विशेषचिन्तात्वेनोत्तराधिकरणद्वयस्यानन्तरसङ्गतौ स्पष्टायामभिक्रमणोपव्यानयोस्तदङ्गावतारे सति संस्कारत्वापत्तेः सम्मार्गाख्यसंस्कारचिन्तानन्तरमेव चिन्ता कार्या न सात्तद्द्रव्यगुणचिन्तानन्तरमित्याशङ्क्याह * एवमिति * क्रियायाः साक्षात्क्रियान्वयायोगाद् गुणवत्क्रियासाधनद्रव्यद्वारा क्रियान्वयेनार्थात् द्रव्यसंस्कारत्वावगतेर्गुणचिन्तानन्तरं चिन्ता युक्तेत्याशयः। ननु धातुसम्बन्धाधिकारणमुल्श्रुतिवशादभिक्रमणस्य क्रियान्तरान्वयावगमे ऽप्यारादुपकारित्वे ऽप्यन्वयाविरोधात्कथं संस्कारत्वावगतिरित्याशङ्क्याह * तत्रेति * आभीक्ष्ण्ये णमुल्चेति स्मृतेर्विप्सार्थस्यावृत्तिरूपस्याभीक्ष्ण्यस्य णमुलोपादानादारादुपकारित्वे च तन्त्रत्वादावृत्त्यनुपपत्तेः संस्कारस्य तु कार्ययोग्यताधानार्थत्वात्प्रतिकार्यमावृत्त्युपपत्तेः संस्कारत्वावगतिरित्याशयः। प्रयाजविधायिसमिदादिवाक्येभ्यो ऽभिक्रमवाक्यस्यान्यत्वात्प्रयाजवाक्ये श्रूयतइति भाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्यावान्तरप्रकरणाशयत्वं वाक्योक्तेः सूचयितुमाह * परश्चेति * तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * विस्पष्टजुहोतिसम्बन्धश्रुतेः पूर्वपक्षवचनव्यक्त्ययोगात्सन्देहायोगमाशङ्क्याह * सम्बन्धेति * यथा कथं पुनररुणयेति भाष्येण विस्पष्टक्रयसम्बन्धावगमेनारुणाधिकरणसन्देहमाक्षिप्येह गुणमरूणिमानमित्यादिभाष्येण शब्दवस्तुविसम्वादात्परिहारो ऽभिहितस्तथाभिक्रमणस्यापि णमुल्श्रुत्या क्रियान्तरसाधनत्वावगमादमूर्त्तत्वाच्च वस्तुस्वरूपालोचनेनासाधनत्वावगमात्सन्देहाक्षेपस्य परिहारो वाच्य इत्यर्थः। एतदेव विवृणोति * कर्मण इति * पौनरुक्त्यात्तर्हि नेदमधिकरणमारभ्यमित्याशङ्क्याव्ययकृतो भावे भवन्तीति अव्ययत्वाण्णमुलो ऽभावमात्रवाचित्वस्मृतेरेकहायनीवत्समानाधिकरणद्रव्यानुपादानाद् द्रव्यविषयानियमे चोपपत्तिभूतस्य साध्यक्रियासम्बन्धस्य णमुलुक्तसमानकर्तृकपूर्वकालत्वान्यथा ऽनुपपत्तिसाध्यत्वेन कर्तृभूत-

द्रव्यान्वयात्प्रागवगतेद्रव्यनियमोपपत्तित्वायोगादपरिच्छेदकत्वेन च क्रियाया गुणवत्क्रियासाधनद्रव्योपादानानौपयिकत्वादध्वर्य्वाख्यस्य च द्रव्यस्येह द्वारत्वेनाभिमतस्यानेकक्रियासाधारण्येनैकहायनीवद्व्यवस्थितक्रियाद्वारत्वायोगाच्चतुर्द्धा वैषम्यमाह * अनेन चेति* कर्मणः कर्मणा सह साध्यसाधनत्वलक्षणान्वयायोगादभिक्रामं जुहोतीति वाक्यस्य विभागरूपो भेदः स्यादित्येवं पूर्वपक्ष-
७४८।४ सूत्रावयवव्याख्यार्थं किं तावदिति भाष्यं व्याचष्टे * किं तावदिति * कर्मैव विचार्यतइत्युपक्रमात्सर्वार्थमभिक्रमणाख्यं कर्मेति प्रतिज्ञायां पूरितायां जुहोत्यन्वयाद्धोममात्रार्थत्वप्रतीतेः कुतः सर्वार्थतेति पृष्टे कर्मणोऽभिक्रमणस्यामूर्त्तत्वाद्धोमाख्यं कर्मसाधनत्वं न प्रतीयतइति कर्मसाध्यमस्येति बहुव्रीहिणोक्ता जुहोत्यन्वयस्तर्हि कथमित्याशङ्क्य जुहोतिसम्बन्धं परित्यज्याभिक्रमणं विधीयते इत्युक्तम् । श्लोकं व्याचष्टे * न तावदिति * नन्वित्याशङ्काभाष्यं येनैव हेतुना क्रीणातिना न सम्बध्यत इत्यादि नास्ति वाक्यभेद इत्यन्तारुणाधिकरणाशङ्काभाष्यवदानर्थक्यपरिजिहीर्षयैकवाक्यतापादनार्थत्वेन व्याचष्टे * नन्विति * अन्यत्र क्रियान्वयायोगे ऽपि कर्तृत्वेनावगतस्याध्वर्य्वादेः कर्तृत्वशक्तिजननार्थं संस्कारपेक्षायां देशान्तरस्थकार्थप्रत्यासत्तिजननेनाभिक्रमणस्य कर्तृशक्तिजनकतया कर्त्तारं प्रति संस्काररूपगुणत्वेनान्वयः सम्भवतीत्येवं परिहारार्थत्वेन कर्तृगुण इति सूत्रावयवव्याख्यार्थमुच्यत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * परिहारश्चेति * जुहोत्यन्वयित्वेनावक्षिप्तकर्त्रन्वयाविरोधं नन्विति भाष्यावयवेनाशङ्क्य जुहोतीत्येष समानकर्तृवाचिणमुलुक्तत्वात्कर्तृभूतपुरुषान्वयित्वेनावगतमप्यभिक्रमणप्रयत्नमाख्याते क्रियाप्राधान्यात्तदङ्गतयैव विधातुं शक्नोति न गुणभूतपुरुषाङ्गतयेति परिहार्थं नैतदिति भाष्यावयवं व्याख्यातुमाख्यातइत्युक्तम् । अन्यतोऽवगतकर्तृत्वस्य पुरुषस्य प्रयोजनत्वात्प्राधान्यभाक्त्वेनाङ्गान्वययोग्यत्वे ऽपि विधायकाख्यातत्यागात्तदङ्गतयाभिक्रमणस्य विधिर्न सम्भवतीति नन्वन्यत्रापीति भाष्यावयवेनाशङ्क्य प्रकरणावगतदर्शपूर्णमासाङ्गभावस्याभिक्रमणस्य कथं दर्शपूर्णमासयोरुपकर्त्तव्यमित्यपेक्षायां यथा शक्नुयादित्युपबन्धेन प्रत्यासत्त्याख्यकर्तृसंस्कारजनकस्य प्रयोगवचनाद्विधिर्भविष्यतीति परिहारार्थं चैष इति भाष्यावयवं व्याख्यातुमन्यत्र त्वित्युक्तम् ॥

साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यं स्यादसमासं हि पूर्वेण॥२०॥

सिद्धान्तसूत्रव्याख्यार्थं नैतादित्यादि प्रयाजेष्वेवाभिक्रमणं निविशत इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * सर्वथा तावदिति * पूर्वपक्षहेतोरनुभाषणपूर्वं परिहारार्थं नन्वित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * शक्नोतीति * आख्याताक्षिप्तस्य कर्त्तुर्गुणभूतत्वात्कथं संस्कारान्वय इत्याशङ्क्याह*अरुणत्ववदेव चेति * कर्त्तुः श्रुत्या होमं प्रत्यङ्गत्वे ऽभिक्रमणं च प्रति प्राधान्ये सति वैरूप्यं स्याद्यथात्वारुण्यस्य श्रुत्यनुगृहीताद्वाक्यादेकहायन्यन्वयो नैकहायन्या गुणत्वे ऽपि वैरूप्यदोषमापादयति तथाभिक्रमणस्याप्यर्थाल्लिङ्गात्कर्त्रन्वयो होमं प्रति कर्त्तुरुपसर्जनत्वे ऽपि न वैरूप्यदोषमापादयतीत्यर्थः। आरुण्यस्यैकहायन्यन्वयो द्वारमात्रत्वाच्छ्रौतक्रियाङ्गत्वाविरोधी अभिक्रमणस्य तु कर्तृसंस्कारत्वे तदङ्गत्वाभ्युपगमाद्धोमाङ्गत्वं विरुध्येतेत्याशङ्क्य संस्कारस्य योग्यताधानार्थत्वेन कार्यान्वितमेव संस्कार्यान्वितमेव संस्कार्यं प्रत्यङ्गत्वावसायात्कार्यमपि प्रत्यङ्गतास्त्येवेति परिहारसूचनार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * एवं चेति * पूर्वपक्षस्याति तुच्छत्वेन भाष्योक्तविचारापरितोषात्स्वयं जुहोत्येकवाक्यताम-भ्युपगम्यैवेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षालक्षणत्वात्प्रकरणस्याङ्गानां चाकरणत्वेनेतिकर्त्तव्यतानाकाङ्क्षत्वात्प्रयाजादीनामवान्तरप्रकरणाऽनुपपत्तेर्महाप्रकरणेनाभिक्रमणस्य सर्वार्थत्वं पूर्वपक्षयित्वाङ्गानामपि करणानुग्रहभावनायां करणत्वादितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षोपपत्तेरवान्तरप्रकरणसम्भवात्तस्य च महाप्रकरणाद् बलीयस्त्वाया बलाबलाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वादवान्तरप्रकरणेन प्रयाजमात्रार्थत्वसिद्धान्तो ऽस्मिन्नधिकरणे वर्ण्यत इत्याह * यदा त्विति * यदैतं पूर्वपक्षकरणं तदा कर्तृगुणत्वेनाभिक्रमणे जुहोत्युक्तकर्मान्वयिनि प्रयाजकर्मणो ऽवान्तरप्रकरणाकाङ्क्षं त्विति प्रयाजचोदनातः प्रसूता या कथंभावाकाङ्क्षा तन्निमित्तो यो ऽभिक्रमणस्य प्रयाजैः सहाङ्गाङ्गिसम्बन्धस्तद्वारा यदभिक्रमणवाक्यस्य प्रयाजवाक्यैकवाक्यरूपमवान्तरप्रकरणं तदेव सिद्धान्तो ऽभिधीयते इत्येवं सूत्रद्वयं व्याख्येयमित्यर्थः। नन्ववान्तरप्रकरणरूपवाक्यैकवाक्यत्वविवक्षयैकवाक्यत्वोक्तौ स्वार्थसमाप्तस्यैव वाक्यस्य वाक्यान्तरान्वयाभ्युपगमादसमाप्त्युक्तिर्न युज्येतेत्याशङ्क्याह * यद्यपीति * प्रयाजस्वरूपविधिमात्रेण प्रयाजावान्तरप्रकरणासमाप्तावपि जौहूवच्चतुर्गृहीतादिप्रयाजगुणविधिना समाप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य गुणविधिनेत्युक्तम्। कथं समाप्तिरवसीयत इत्याशङ्क्याह * येनेति * यस्मादभिक्रमणादूर्ध्वं प्रयाजशेषाभिघारणाख्यः प्रयाजा-

नां गुणो ऽभिधास्यते तस्मात्प्रयाजानां प्रकरणमद्याप्यवसीयत इत्यर्थः।

॥ उपवीतस्य प्राकरणिकाङ्गताधिकरणम् ॥ ११ ॥

सन्दिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥२१॥

नन्वाभिक्रमणस्य णमुल्श्रुत्युक्तक्रियान्तराङ्गत्वोपजीवनेन पूर्वोत्तरपक्षविचारात् श्रुतिपादे सङ्गतिर्युक्ताउपव्यानस्य तु वैयग्रचापादकशीतवारणसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गात्कर्तृसंस्कारत्वावगतेः सामान्यसम्बन्धापेक्षायां च प्रकरणात्प्रकृतकर्माङ्गत्वावगतेः क्वचिदंशश्रुतिव्यापाराभावान्न श्रुतिपादे सङ्गतिरित्याशङ्क्य प्रासङ्गिकत्वेन सङ्गतिमाह * सिद्ध इति * कर्मणामपि कर्तृसंस्कारद्वारा कर्मान्वये सिद्धे प्रसङ्गात्किमवान्तरप्रकरणेनोपव्यानस्य सामिधेन्यनुवचनमात्रे विनियोगो महाप्रकरणाद्वा कृत्स्ने दर्शपूर्णमासप्रकरणइति भाष्यमते सङ्गतिः। वार्त्तिकमते त्ववान्तरप्रकरणात्कर्मणामभिक्रमणादीनामङ्गभूतप्रयाजादिकर्मान्वये किं सामिधेन्यनुवचनावान्तरप्रकरणमुपव्याने ऽनुवर्त्तते न वेति सङ्गतिरित्यर्थः। सामिधेन्यादीनामुदाहरणत्वशङ्काभाष्यस्थयज्ञोपवीतशब्दाच्च तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीताध्यापयेद्यजेत याजयेदिति काठकशाखाविहितकर्माङ्गभूतनवसूत्रातन्तुकयज्ञोपवीतशङ्कोपवीतोक्त्या निरस्ता । भाष्ये तु सर्वधर्मत्वशङ्कानिरासाय प्रकृतयज्ञाङ्गत्वोक्त्यर्थो यज्ञशब्दः । अस्मिन्ननुवाके सामिधेन्यो ऽस्मिन्निविदइत्यादिविभागोक्तेः प्रयोजनमाह * तत्रेति * सामिधेनीप्रकरणे वर्त्तमानएवोपवीतमाम्नातान्निवृत्ते वा तत्प्रकरणे इति न ज्ञायत इत्येवं सौत्रे सन्दिग्धशब्दे व्याख्याते सामिधेनीनामवान्तरप्रकरणस्याभावादनुवृत्त्यननुवृत्तिसन्देहो न युक्त इत्याशङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं पूर्वाधिकरणे भाष्यकृतावान्तरप्रकरणाव्युत्पादनादेवान्तरप्रकरणभावाशयत्वेन तावद्व्याचष्टे *नन्विति* महाप्रकरणेनाङ्गतया सामिधेन्यादीनां ग्रहणात्करणत्वाभावेनेति कर्त्तव्यताकाङ्क्षालक्षणं प्रकरणं न सम्भवतीत्याशयः। स्वमते तु पूर्वाधिकरणएवावान्तरप्रकरणव्युत्पादनात्प्रयाजादिष्वदृष्टार्थेष्वङ्गेष्ववान्तरप्रकरणसद्भावे ऽपि सामिधेनीनां दृष्टार्थत्वेनेति कर्त्तव्यतानाकाङ्क्षत्वान्नावान्तरप्रकरणमस्तीत्येवमाशयत्वेन व्याचष्टे *अथ वेति* अस्मिन्पक्षे परस्य द्रव्यस्य प्रकृष्टत्वकरणमतिशयाधानम्परप्रकरणशब्देन विवक्षितम् । सत्यमिति परिहारभाष्यं अवान्तरप्रकरणव्युत्पादनाशयत्वेन तावद्व्याचष्टे * नैतदिति * महाप्रकरणावगत प्र-

७५०।१ धानभावनाङ्गत्वोपपादकत्वात्प्रधानानुग्रहकरणस्य न महाप्रकरणावगतेनाङ्गत्वेन कथं भावः प्रतिबध्यत इत्यर्थः । नन्वङ्गभावनानाम-

ङ्गान्वये प्रधान्यापत्तेः प्रधानभावनान्वयो विरुध्येतेत्याशङ्क्याह * यथैवेति * यथाङ्गवाक्यानामवान्तरवाक्यार्थापेक्षया परिपूर्णस्वार्थानामपि महावाक्यार्थापेक्षया साकाङ्क्षत्वात्प्रधानवाक्यैकवाक्यत्वं तस्यामपि चावस्थायां स्वार्थे परिपूर्णत्वमात्मीयरूपं न विरुध्यते तथाङ्गभावनानां स्वाङ्गानि प्रति प्राधान्ये ऽपि प्रधानभावनां प्रत्यङ्गत्वन्तस्यामपि चावस्थायां स्वाङ्गानि प्रति प्राधान्यमविरुद्धमित्याशयः । पूर्वाधिकरणएवावान्तरप्रकरणव्युत्पादने तु यद्यपि परस्य द्रव्यस्य प्रकृष्टत्वकरणे ऽतिशयाधाने सामिधेन्यः श्रूयन्ते तथापि तासामवान्तरप्रकरणमस्तीत्येकं भाष्यं व्याख्येयमिति सूचयितुमाह * संस्कारो ऽपीति * नन्वदृष्टार्थस्य प्रोक्षणादिसंस्कारस्यावान्तरस्यावान्तर प्रकरणसद्भावे ऽपि सामिधेनीनां दृष्टार्थत्वेनेतिकर्त्तव्यतानाकाङ्क्षत्वात्तन्न स्यादित्याशङ्क्य तास्वपि नियमादृष्टांशसिद्धये इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षणादस्त्येवावान्तरप्रकरणमित्याह * दृष्टार्थेष्वपीति * किं च केवलदृष्टार्थेष्वपि दृष्टार्थेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षणात्तदस्त्येवेत्याह * दृष्टे ऽपि चेति * अतः संस्काररूपाणामप्यङ्गानामवान्तरप्रकरणमस्तीत्युपसंहरति * तस्मादिति * नन्वेवमपि दृष्टार्थयैवेतिकर्त्तव्यतया सामिधेन्यनुवचनस्य नैराकाङ्क्ष्यसिद्धेर्वासोविन्यासविशेषरूपोपव्यानात्मिकायाश्चेतिकर्त्तव्यतायाः शीतवातादिवारणात्मकदृष्टार्थत्वमात्रेणापर्यवसानाददृष्टार्थत्वावगतेस्तदाकाङ्क्षा न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * अतश्चेति * विवक्षादिक्रमेणोपजनितो यो वर्णग्रहणसामर्थ्यकरणरूपः श्रोत्रसंस्कारस्तदनुगृहीतेनेत्यर्थः । तस्माददृष्टार्थोपव्यानादीतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाप्यस्तीत्युपसंहरति * तस्मादिति * सामिधेनीनामवान्तरप्रकरणसद्भावे वासोविन्यासरूपस्योपव्यानस्य तदङ्गत्वसम्भवेन प्रकरणविच्छेदकत्वायोगात्प्रकरणनिवृत्तिरूपसिद्धान्तशङ्कानुपपत्त्या सन्देहाक्षेपार्थं कथं पुनरिति भाष्यमवान्तरप्रकरणनिवृत्त्यनिश्चयेनावान्तरप्रकरणविरोधानिश्चयान्महाप्रकरणेन दर्शपूर्णमासार्थत्वसिद्धान्तसिद्धेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * एवं तर्हीति * सन्दिग्धे ऽपि बलवद्विरोधे दुर्बलस्य विनियोक्तृत्वं न सम्भवतीत्याशयः । सामिधेनीप्रकरणविच्छेदकोक्त्यर्थं निवितपदानीतिभाष्यं व्याचष्टे * उच्यते इति * एवं सत्यवान्तरप्रकरणानुवृत्तिरूपपूर्वपक्षशङ्कानुपपत्तेः सन्देहो न सम्भवतीत्याक्षेपार्थं यदीति भाष्यं व्याचष्टे * एवं तर्हीति * निविद्भिर्विच्छिन्नस्यापि सामिधेनीप्रकरणस्य काम्यैः सामिधेनीकल्पैरुज्जीवनसम्भवासम्भवसन्देहादनुवृत्त्यननुवृत्तिसन्देहोपपादनार्थं परस्तादितिभाष्यं व्याचष्टे * नैत- ७५।१।१

दिति * किन्तावदित्यादि पूर्वपक्षभाष्यं तात्पर्यतोऽव्याचष्टे * किन्तावदिति * निविद्भ्यः प्राक्पश्चाच्च सामिधेनीनाङ्कीर्त्तनात्काम्यसामिधेनीकल्पपर्यन्तं सामिधेनीप्रकरणानुवृत्तावप्युपव्यानपर्यन्तं कथमनुवृत्त्यवगतिरित्याशङ्क्य तिष्ठन्नन्वाहान्तर्वेद्यन्यः पादो भवति बहिर्वेद्यन्यो ऽथान्वाहेत्युपव्यानात्पश्चादपि सामिधेनानुवचनाङ्कीर्त्तनात् देवा वै सामिधेनीरनूच्य यज्ञं नान्वपश्यन्निति च ध्रौवाघाराविध्युपक्रमे सामिधेन्यनुवचनोपसंहारादुपव्याने ऽपि सामिधेनीप्रकरणानुवृत्तिः स्थितोक्त्या सूचिता । निविदामप्यव्यवधायकत्वार्थं सन्देहसमर्थनोपसंहारभाष्यानुसारात्परप्रकरणे पाठमुक्त्वा पदोत्तरत्वेनोत्तरसूत्रं व्याख्यातुमथ वेत्युक्तम् । सामिधेनीवन्निविदामपि अग्निसामिन्धनप्रकाशनार्थत्वे ऽपि सामिधेनीनामग्निसामिन्धनार्थेध्मकाष्ठप्रक्षेपप्रकाशनार्थत्वान्निविदामिध्मप्रक्षेपफलाग्निसामिन्धनानिष्पत्ति प्रकाशनार्थत्वादग्नन्मखः संज्योतिषा भूमेति दर्शपूर्णमासफलनिष्पत्तिप्रकाशनार्थस्य मन्त्रस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्ववत्सामिधेनीप्रकाश्येध्मप्रक्षेपफलनिष्पत्तिप्रकाशनार्थत्वान्निविदां सामिधेन्यङ्गता युक्तेत्याशयः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * यथेपि * पूर्वपक्षमुपसंहरति * इतीति * सिद्धान्तमाह *इति प्राप्त इति * सौत्रवाक्यभेदशब्दोक्ते ऽवान्तरप्रकरणरूपवाक्यैकवाक्यत्वाभावे भ्रम इत्यनेनार्थाद्व्याख्याते तदुपपत्तित्वेन व्यवायो कि व्याख्यार्थं विच्छिन्नेत्युक्त्वा काम्यैः सामिधेनीकल्पैः सामिधेनीप्रकरणोऽज्ञविनान्न निविदां विच्छेदकत्वं भवतीत्याशङ्क्य न हीत्युक्तम् । न हीत्येतावतो निषेधार्थत्वाद्धि शब्दद्वयापौनरुक्त्यम् । निविदामपि सामिधेन्यङ्गत्वात्कथं तत्प्रकरणाविच्छेदकतेत्याशङ्क्य सामिधेनीभिरसम्बद्धेन ग्रन्थेनेति भाष्यावयवसूचितं निविदामनङ्गत्वमुपपादयितुमाह * तावद्धीति * नन्विद्ध इति भूतनिष्ठया सामिधेनीप्रकाश्येध्मप्रक्षेपफलाग्निसमिन्धननिष्पत्तिप्रकाशनादग्नन्मखरित्यादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्ववन्निविदां सामिधेन्यङ्गत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तत्रेति * दर्शपूर्णमासादिफलस्यादृष्टद्वारसाध्यत्वेन श्रद्धापेक्षत्वाच्छ्रद्धाजननात्फलनिष्पत्तिप्रकाशनस्याङ्गत्वं युक्तम् । इध्मप्रक्षेपफलस्यात्वग्नेः समिद्धत्वस्य दृष्टद्वारसाध्यत्वेन श्रद्धानपेक्षत्वात्फलनिष्पत्तिप्रकाशनस्याङ्गत्वं न युक्तमित्याशयः । सामिधेनीनामपि निवित्प्रकाश्याग्निसमिन्धनसाधनेध्मप्रक्षेपप्रकाशनार्थत्वान्निविदङ्गता कल्पयितुं शक्येत्याह * अथेति * पूर्वार्द्धं व्याख्यामुपसंहरति * तेनेति * उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाह * कस्यास्त्विति * एकविंशतिमनुब्रूयात्तत्प्रतिष्ठाकाम-

स्येत्यादिषष्ठीश्रुत्या काम्यकल्पानां पुरुषार्थत्वावगतेः प्रकरणेनाग्रहणात्तदुज्जीवनं न सम्भवतीत्याशयः। नन्वेवं सति काम्यकल्पेनैव प्रकरणविच्छेदसम्भवान्निविद्भिर्विच्छेदोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याह * यदि पुनरिति * नन्वनङ्गत्वे ऽपि निविदां परप्रकरणपाठसम्भवान्न प्रकरणविच्छेदकतास्तीत्याशङ्क्याह * अथापीति * काम्यकल्पानामङ्गत्वाभावेन प्रकरणानुवृत्तिप्रमाणाभावान्न तद्बलेन परप्रकरणपाठकल्पना युक्तेत्याशयः। एवं च निविदामङ्गत्वस्य परप्रकरणपाठस्य वा कल्पयितुमशक्यत्वादवान्तरप्रकरणविच्छेदकत्वासिद्धेर्महाप्रकरणेनोपवीतस्य कृत्स्नदर्शपूर्णमासार्थता युक्तेति सूत्रार्थमुपसंहरति *नत्विति* ननु वृध्नेन्द्रियकामाधिकरणन्यायेनैकविंशत्यादेर्गुणात्फलावगतेर्निराश्रयस्य च गुणस्य फलान्वयानुपपत्तेः विच्छिन्ने च प्रकरणे तेनापादानाद्वाक्येन त्वाश्रयदाने गुणफलाश्रयाश्रयिसम्बन्धद्वयकरणात् वाक्यभेदापत्तेर्भावनान्तरत्वाद्वा वाक्यभेदपरिहारे रेवतीवारवन्तीयादिष्वपि वाक्येनाश्रयदानाद् गुणफलान्वयोपपत्तेः स्थितसिद्धान्तहानिप्रसङ्गात्प्रकरणेनाश्रयलाभार्थं विच्छिन्नस्या ऽपि प्रकरणस्य काम्यकल्पैरुज्जीवनावगतेरुपवीतस्या ऽपि सामिधेन्यङ्गत्वप्रसङ्गाद् दुर्घटः सिद्धान्त इत्याशङ्क्ते * ननु चेति * प्रकृताश्रयालाभात्कर्मण एवात्र फलं नगुणादिति परिहरति * उच्यते इति * श्लोकं व्याचष्टे * नैवेति * ७५२।४

ननु कर्मान्तरत्वे संख्येया ऽनुपादानात्संख्यामात्र विशिष्टानुवचन विधिरपरिपूर्णः स्यादित्याशङ्क्यानिर्देशात्संख्येय साम्यमह * कथमिति * ननु कर्मान्तरत्वे ऽपि काम्येनैव सामिधेन्यनुवचनेन प्रसङ्गात् क्रत्वर्थसामिधेन्यनुवचनकार्याग्निसमिन्धनप्रकाशनसिद्धेर्गुणकामतुल्या ऽनुष्ठानावगमात्कर्मान्तरत्वोक्तिः किमर्थेत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * अनुष्ठानाविशेषे ऽपि प्रकृताश्रयालाभाद् गुण फलान्वया ऽनुपपत्तेः कर्मान्तरविधिं विना वाक्यानर्थक्यप्रसङ्गात्कर्मान्तरतोक्तेत्याशयः। ननु कर्मान्तरत्वे पृथक्प्रयोगापत्तेस्तेन प्रसङ्गात् क्रत्वर्थसामिधेन्यनुवचनकार्यासम्भवात्कर्मान्तरत्वयोरनुष्ठानविशेषो ऽस्त्येवेत्याशङ्क्ये * नन्विति * प्रकृतानुपयोगित्वादेव तावन्नेयं शङ्का युक्तेत्याह * न तावदिति* न च कर्मान्तरत्वे ऽपि पृथक्प्रयोगापत्तिरित्याह * न चेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * यस्य नमः प्रवक्त्रइत्यादि निगदस्य पश्चात्सामिधेनीवचने क्रियमाणे पश्चाद्वचनवाक्येकविंशतिमनुब्रूयादित्ययमनुशब्दः प्रयुज्यते तस्य निगदरूपस्यान्यप्रयुक्तत्वेन पृथक्प्रयोगे सति साम-

धेनीभिरलाभादनुवचनत्वविघातापत्तेर्न पृथक्प्रयोगो युक्त इति भावे शानचमङ्गीकृत्यं व्याख्येयं पृथक्प्रयोगे ऽपि सामिधेन्यङ्गत्वान्निगदो लप्स्यत इत्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * यो होति * जातवेदो रमया पशून्मयीति लिङ्गान्निगदस्याप्यग्निप्रकाशनार्थत्वावगतेर्न्न सामिधेन्यङ्गतेत्याशयः । अग्नये समिध्यमानायानुब्रू-
७५३।४ हीति प्रैषपश्चाद्भावनिमित्तो ऽनुशब्दो भविष्यतीत्याशङ्क्य पृथक्प्रयोगे क्रत्वर्थाग्निसमिन्धनप्रैषप्राप्तेरनाशङ्क्यत्वान्निगदानन्तर्यनिमित्ततानुशब्दस्याशङ्क्येत साच स्वातन्त्र्ये सति न सम्भवतीति परिहारार्थं तदनन्तरत्वेन चेत्युक्तम् । पृथक्प्रयोगे च सत्येकविंशत्यादिसंख्यापरिच्छेद्यत्वेनातिदेशप्राप्तानामपि प्रवोवाजा अभिद्यव इत्याद्यानामृचामग्निसमिन्धनप्रकाशकत्वेन सामिधेनीत्वाभावापत्तेरप्रयोगमध्यस्य चाग्नेर्निष्प्रयोजनत्वेनासमिन्धनीयत्वादृचामग्निसमिन्धनप्रकाशकत्वानुपपत्तेः सामिधेनीनामेकविंशत्यादिसंख्यापरिच्छेद्यतातिदेशप्राप्ता विहन्येतेत्याह * किञ्चेति * श्लोकं व्याचष्टे * एकविंशत्यादिभिस्तावदिति * उत्तरार्द्धव्याख्यार्थं सचेत्युक्तम् । कथं तर्हि कर्मान्तरत्वे ऽप्यन्तः क्रतुप्रयोगसिद्धिरित्याशङ्क्याह * तेनेति * येन कारणेनाग्निसमिन्धनप्रकाशनत्वं विना सामिधेनीत्वं न सम्भवति क्रतुप्रयुक्तत्वं च विनाग्नेः समिन्धनीयत्वं न सम्भवति तेन कारणेनार्थाभिधानकर्म च भविष्यति संयोगस्य तन्निमित्तत्वात्तदर्थे हि विधीयते इति चतुर्थाधिकरणन्यायेनास्याग्निसमिन्धनप्रकाशनार्थासामिधेनीकर्मस्वरूपस्य प्रकृतिभूतक्रत्वर्थसामिधेन्यनुवचनवत्काम्ये सामिधेन्यनुवचने ऽनुप्रयोगवशात्प्रयोगमध्यपात्यग्निसमिन्धनाधीनत्वं कर्मान्तरभूतस्यापि काम्यस्य सामिधेन्यनुवचनस्येत्युक्तं प्रयोगमध्यपात्यग्निसमिन्धनप्रकाशनस्य पञ्चदशसंख्याविच्छिन्नसामिधेनीसाध्यत्वात्कथमेकविंशत्यादिसंख्यावच्छिन्नसामिधेन्यनुवचनेन सिद्धिरित्याशङ्क्य प्राकृतस्य चेत्युक्तम् । उपवीतस्य निविद्व्यवहित क्रत्वर्थसामिधेन्यनङ्गत्वे ऽपि काम्यसामिधेन्यङ्गत्वं भविष्यतीत्याशङ्कार्थं ननु सामिधेनीकल्पानामिति भाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * निविद्व्यवधानान्निवृत्तस्य क्रत्वर्थसामिधेनीप्रकरणस्य काम्येषु सामिधेनीकल्पेषु प्रकरणेनाश्रयालाभाद्वाक्येनाश्रयान्वयाभ्युपगमापत्तेस्तत्र च वाक्यभेदप्रसङ्गाद् गुणफलान्वयासम्भवेनाश्रयापेक्षाभावात्तन्निमित्तोज्जीवनानुपपत्तेः। प्रकरणेनाश्रयालाभे ऽपि गुणफलान्वयाभ्युपगमेनाश्रयतया सामिधेनीग्रहणे ऽपि तासां संख्यान्वयित्वमात्रेण ग्राह्यतया कर्त्तव्यत्वेना-

विधानात्संख्यासामिधेन्यन्वयस्य वाक्येनैवाभ्युपगमनीयत्वापत्ते-र्गुणफलान्वये ऽपि प्रकरणानपेक्षणात्सामिधेनीनां प्रकृतत्वाभावात्प्रकरणेनोपवीतग्रहणानुपपत्तेः सामिधेनीवाक्यानन्तर्गतत्वाच्च वाक्येनोपवीतग्रहणस्यानाशङ्क्यत्वान्न काम्यानामपि सामिधेनीनामुपवीतमङ्गमिति परिहारार्थे नेति ब्रूम इत्यादि भाष्यं काम्येषु सामिधेनीकल्पेषु क्रत्वर्थसामिधेनीप्रकरणाननुवृत्तावपि काम्यसामिधेनीप्रकरणेनैवोपवीतग्रहणोपपत्तेर्गुणफलान्वयस्य च विच्छिन्नप्रकृताश्रयत्वेनानिष्टत्वादुपेक्ष्य स्वयङ्काम्यानां सामिधेनीनां प्राकृताङ्गनिराकाङ्क्षत्वेन प्रकरणाभावात्सद्भावे ऽपि देवा वै सामिधेनीरनूच्येत्यस्याचारार्थवादाङ्गत्वेन . सामिधेनीप्रकरणाननुवर्त्तकत्वादनुवर्त्तकान्तरस्य चानाशङ्कनीयत्वात्सन्निधिनोपवीतमङ्गं स्यात्स च प्रकरणात् दुर्बल इत्येवं परिहारमाह * नैतदिति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वास्वेवेति * अतिदेशलभ्यानामपि प्राकृतानामङ्गानां क्लृप्तोपकारकत्वेनोपदिष्टेभ्यः प्राग्विकृतिभिर्ग्रहणात्पृषदाज्येनानुयाजान्यजतीत्यादीनां च प्राकृतानां गुणत्वेनोपदिष्टानामपूर्वाणामप्यङ्गानां स्वाङ्गपरिपूर्णप्राकृताङ्गग्राहिकया विकृतिभावनयाकृताङ्गग्रहणवेलायामेव ग्रहणात्तदङ्गानाञ्चानिवृत्ताकाङ्क्षत्वात्प्रकरणेनैव प्राकृताङ्गगुणभूताप्राकृताङ्गग्रहणोपपत्तेस्तद्व्यावृत्त्यै यदित्युक्तम् । प्राकृताङ्गग्रहणसमकाललक्षणार्थो मध्यशब्दः । अभिषेचनीयसन्निधिपठितानां विदेवनादीनां स्थानादभिषेचनीयाङ्गत्वस्य प्रतिभासमानस्य प्रकरणावगतेन राजसूयाङ्गत्वेन बाधो बलाधिकरणे वक्ष्यमाणः काम्यसामिधेनीसन्निधिनोपवीतस्य काम्यसामिधेन्यङ्गतायाः प्रकरणावगतेन दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेन बाधासिद्धौ दृष्टान्तितः तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

॥ वारणवैकङ्कतादिपात्राणां कृत्स्नयागगुणताधिकरणम् ॥ १२ ॥
॥ मिथो ऽसम्बन्धन्यायो वा ॥

गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् ॥ २२ ॥

पात्रविचारस्योपवीतचारासङ्गतिमाशङ्क्य वाजपेयाङ्गत्वेनावगतस्य सप्तदशारत्नित्वस्य तत्रासम्भवात्तदङ्गपशुयागावतारे ऽभिहिते तेनैव न्यायेनाभिक्रमणोपव्यानयोः कर्माङ्गभूतकर्त्रवतारे सिद्धे किमभिक्रमणस्य कृत्स्नदर्शपूर्णमासाङ्गत्वात्तदङ्गेषु सर्वेष्वेवावतारः प्र-

योजहोमाङ्गत्वाद्वा तदङ्गभूते ऽध्वर्युमात्रे उपवीतस्य च किं सामि-
धेन्यनुवचनमात्राङ्गत्वात्तदङ्गभूते होतृमात्रे ऽवतारः कृत्स्नदर्शपूर्ण-
मासाङ्गत्वाद्वा तदङ्गभूतेषु सर्वर्त्विक्ष्विति विचारात्पर्यवसितस्या-
नर्थक्यतदङ्गावतारन्यायस्य पवमानेष्टीनामाधानाङ्गत्वे ऽपि यज्ञ-
त्वाभावान्नाधानप्रकरणपठितानां पात्राणान्तास्ववतार इति प्रति
पादनात्स्वमतेनापवादतया सङ्गतिमाह * आनर्थक्यादिति * भाष्य-
मते तु किं पवमानेष्टीनामाधानाङ्गत्वात्पात्राणां तास्ववतारो ऽनङ्ग-
त्वाद्वानवतार इति विचारात्प्रासङ्गिकी सङ्गतिः । वैकङ्कतेषु नत्वे
तेनेति पर्युदासानुषङ्गशङ्कां निरस्यन्नग्न्याधेय इत्युदाहरणभाष्यं
७५४।२ व्याचष्टे * वारणेति * वारणानि-होमव्यतिरिक्तपात्रकार्यार्था
नि वैकङ्कतानि सर्वपात्रकार्यार्थानीत्यर्थः । प्रकरणेनाधानाङ्गत्वावग-
मात्पवमानेष्टिष्वेव निवेशः सर्वयागेषु वेति सन्देहायोगमाशङ्क्य
यज्ञे ऽवचर्यते ऽनुष्ठीयते ऽनेनेति यज्ञावचरशब्देन यागाङ्गत्वाभिधाना-
त्प्रकरणगम्ययागरूपाधानाङ्गत्वबाधेन सन्देहोपपादनार्थं न चेत्या-
दि भाष्यं व्याचष्टे * यज्ञेति * किमित्यादि पूर्वपक्षभाष्यं व्याच-
ष्टे * आनर्थक्यादिति * एवमित्यादि सिद्धान्तभाष्यं सङ्क्षि-
प्य व्याचष्टे * तथेति * श्लोकं व्याचष्टे * प्रकरणेति * केन
वाक्येनेत्यपेक्षायां वाक्यमुदाहरति*किमितीति*भाष्यस्थस्येति कर-
णस्य येन वाक्येनाग्नेर्भवति तत्किं वाक्यमित्यग्न्यङ्गत्वप्रतिपा-
दकत्वपरामर्शार्थत्वं सूचितम् । पवमानेष्टीनां कैमर्थ्याकाङ्क्षायामा-
हवनीये जुहोतीति क्लृप्तफलाहवनीयसंयोगे तकल्प्यफलानामि-
ष्टीनां तादर्थ्यावसायादगारे गावो वास्यन्तामगारे कुसुमानीत्यादिवच्च
प्राधान्ये ऽपि सप्तम्यविरोधाज्जुहोत्यनुत्पत्तित्वेन चेष्टिनिरोधा-
नपेक्षणाद्विश्वजिद्वत्स्वर्गे ऽपि कल्प्यमाने जुहोत्युपलक्षिताद्यागात्स्व-
र्गो यागस्य चाहवनीयेनापरो ऽदृष्टः संस्कार इत्यदृष्टद्वयकल्प-
नापत्तेरग्निसंस्कारकल्पनस्यैवोचितत्वात्पवमानेष्टीनामप्याधानवद्वा-
क्येनाग्न्यङ्गत्वावगतेर्नाधानाङ्गतेत्याशयः । सिद्धान्तभाष्यं दूष-
यति * तत्रेति * आहवनीयप्रयोजनाभिधायिवाक्यान्तराश्रु-
तेरनेनैव वाक्येनाग्निहोत्राद्यङ्गतया ऽऽहवनीयस्य प्रयोजनवत्त्वप्रती-
तेरभ्युपगमनीयत्वादग्निहोत्रादीनां पवमानेष्टीनां च श्रुताश्रुतफ-
लत्ववैषम्ये ऽप्येकेन वाक्येनाहवनीयस्य क्वचिद् गुणत्वे क्व चित्प्रा-
धान्ये ऽभिधीयमाने वैरूप्यापत्तेः सप्तम्याश्च श्रुतिलक्षणावृत्तिविरो-
धापत्तेः पवमानेष्टिवच्च विश्वजिदादीनामश्रुतफलत्वेनाहवनीयाङ्ग-
त्वापत्तेर्नानेनाग्न्यर्थत्वं पवमानेष्टीनां गम्यतइत्याशयः । पवमानेष्टी-

नामपि च प्रकरणावगताधानाङ्गत्वेन फलवत्त्वावसायात्फलवद्-फलत्वविशेषानुपपत्तेस्तद्दर्शनैकस्य वाक्यस्य गुणप्रधानभूता-हवनीयोक्तिवैरूप्याभ्युपगमः सप्तम्याश्च श्रुतिलक्षणावैरूप्याभ्यु-पगमो विश्वजिदादीनां चाहवनीयाङ्गत्वाभ्युपगमो न युक्त इत्याह * सर्वं चेति * फलवदग्निहोत्रादिकर्मानुरोधेन च निष्पन्नाहवनी-योपदेशादफलवत्पवमानेष्ट्यादिकर्मानुरोधेन च भाव्याहवनीयसं-ज्ञाविधानादाहवनीयशब्दप्रवृत्तावप्यस्मिन्पक्षे वैरूप्यं स्यादित्याह * * निष्पन्नश्चेति * फलवत्कर्मानुरोधेनेत्यकारसदसद्भावाभ्यामावृ-त्त्योभयत्र योऽयमायदाहवनीये जुह्वति यद्गार्हपत्ये हवींषि श्रपयन्ति यद्दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पचन्तीत्यनारभ्याधीतेभ्यः कर्माङ्गत्वेनाहव-नीयादिविधायिभ्यो ऽन्येन पवमानेष्टिप्रकरणाधीतेनानारभ्याधीताह-वनीयवाक्यसदृशेनाहवनीयाङ्गतया पवमानेष्टिविधिर्भविष्यतीति परमतेन भाष्यं समाधत्ते * तस्मादिति * नन्वश्रुतप्राकरणिकवा- ७५५।१
क्यकल्पनां विनाप्यनारभ्यवाक्येनाश्रुतहोमासु पवमानेष्टिषु आह-वनीयमुपदेष्टुमशक्नुवतातिदेशात्प्राप्तेनाहवनीयं प्रापयताङ्गत्वेना-निष्पन्नाहवनीयप्रापणाशक्तेः साध्यत्वेन प्रापणावगमात्पवमानेष्टी-नामग्न्यङ्गत्वसिद्धेरतिदेशप्राप्तवाक्यव्यापारोक्त्यर्थत्वेन वाक्यो-क्त्युपपत्तेर्नाश्रुतवाक्यकल्पना युक्तेत्याशङ्कानिरासूचनार्थः कि-लशब्दः । उपकारपृष्ठेनातिदेशप्रवृत्तेः पवमानेष्टिष्वनिष्पन्नत्वेना-धारतया गुणत्वेन प्राप्तयसम्भवे कार्यलोपात्कृष्णलेष्ववघातवदाह-वनीयानिष्पत्तावप्याधानजन्यसंस्काररूपेणैकदेशनिष्पन्नत्वाद्‌तिदे-शाभ्युपगमे ऽङ्गत्वस्याप्युपपत्तेः अतिदेशप्राप्तस्य चाहवनीयस्य साध्यत्वाभ्युपगमे ऽन्योन्यानपेक्षास्वाधानानपेक्षासु चेष्टिष्वातिदेशप्रा-प्तेः तादृशीनामेवाहवनीयाङ्गत्वापत्तेराधानपवमानेष्टिसमुच्चयाभ्युपग-मविरोधप्रसङ्गादतिदेशप्राप्तस्याहवनीयस्य साध्यत्वानुपपत्तेर्नाश्रुत प्राकरणिकवाक्यकल्पनां विनाग्न्यङ्गत्वं पवमानेष्टीनां सेत्स्यतीत्या-शयः । अनारभ्यवाक्यसदृशाश्रुतप्राकरणिकवाक्यकल्पने ऽप्या-धानाङ्गत्वात्पवमानेष्टीनामाहवनीयोत्पादकत्वाभ्युपगमे ऽगारप्रावा-रादिवदाहवनीयस्यानिष्पन्नत्वेनाधिकरणतया संस्कार्यत्वायोगा-त्सप्तमीभङ्गापत्तेः सम्मार्गादिवत्पवमानेष्टीनां कर्मविशेषप्रकरणान-धीतत्वेन कर्मविशेषयोग्यताधानात्मकसंस्कारार्थत्वायोगात्साधा-रणयोग्यताधानस्य चाहवनीयस्वरूपोत्पत्तिमात्रात्सिद्धेरुपनयना-दिवत्सर्वकर्मसाधारणस्य सर्वयोग्यताधानात्मक संस्कारार्थत्वायोगा-दग्न्यङ्गत्वासिद्धेर्नाश्रुतकल्पना युक्तेत्येतत्समाधानं दूषयति * वयं

त्विति * कथं तर्हि सिद्धान्तसिद्धिरित्याशङ्क्य पूर्वपक्ष्युक्ताधानाङ्गत्वाभ्युपगमेनापि पात्राणां पवमानेष्टिष्वनवतरणमुपपद्यतइत्याह * अन्यथापीति * अन्यथात्वमेव दर्शयति * भवन्तु नामेति * वाक्यगम्ययूपान्वयेन प्रकरणगम्यसाक्षाद्वाजपेयान्वयबाधाद्वाजपेयाङ्गयूपद्वारापि च सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेयोपकारत्वं किञ्चिदस्तीत्यर्थः । यज्ञग्रहणं पवमानेष्टिष्ववतारकारणं[2] भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यत्त्विति * एकादशे ऽग्नियोगः सोमकाले तदर्थत्वात्संस्कृतैः कर्मणः परेषु स्वाङ्गस्य तस्मात्सर्वापवर्गे विमोकः स्यादिति सूत्रेणाग्नेः साङ्गप्रधानार्थत्वेनाग्नियोगस्यापि तद्वारा साङ्गप्रधानार्थत्वावसायात्साङ्गप्रधानापवर्गे ऽग्निविमोकं पूर्वपक्षयित्वा प्रधानापवर्गे तदर्थत्वादित्यनेन पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो य इति श्रुतेर्यज्ञशब्दस्य च स एष यज्ञः पञ्चविधो ऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोम इति वाक्यालोचनया प्रधानयागवाचित्वावसायादग्नियोगस्य प्रधानयागमात्रार्थत्वावगतेः प्रधानमात्रापवर्गे ऽग्निविमोकसिद्धान्तस्य प्रधानार्थो योगः प्रधानसंयोगेन हि श्रूयते पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेष यज्ञस्तमालभतइति यज्ञप्राप्त्यर्थं युनक्तीति ज्ञायतइति भाष्ये वक्ष्यमाणत्वाद्वार्त्तिककृतापि यज्ञसंयोगार्थवादस्य पञ्चभिर्युनक्तीति गुणवाक्यशेषतयाग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति जुहोतीत्युत्पत्तिवाक्यशेषत्वाभावेन सिद्धान्तदूषणाद्यद्यपि यज्ञसंयोगो भवेत्तथापि यज्ञशब्दो यागमात्रवचनो यागमात्रवचनश्चेदङ्गयागानपि वदतीति वार्त्तिके च यागमात्रवाचित्वोक्तेश्चेच्छब्देनैवानभिमतत्वसूचनात्पवमानेष्टीनां प्राधान्याभावेन प्रधानयागवाचियज्ञशब्दवाच्यत्वाभावमभिप्रेत्य प्रकृतयज्ञाभावाद्दीर्घसोमे सन्तृद्यादितिवत्प्रकरणादुत्कर्षेणानारभ्यवादरूपतां प्रतिपाद्य सर्वेषु दर्शपूर्णमासादिषु प्रधानयागत्वाद्यज्ञशब्दवाच्येषु यज्ञावचरग्रहणं पात्राणि विदधातीत्युक्तम् । अनेन चाधानगुणभूतानां पवमानेष्टीनाम्परार्थत्वेनायज्ञतयाधानसमत्वाद्यज्ञसंयोगेन श्रुतैः पात्रैरसम्बन्धः स्यादित्येवं सूत्रव्याख्या सूचिता । दर्शपूर्णमासादिषु जुह्वादिपात्राणाम्पर्णतादिविधावप्युलूखलादिपात्रेषु वारणवैकङ्कतत्वाविध्यविरोधः । यज्ञशब्दस्य प्रधानयागवाचित्वेन पवमानेष्टीनां यज्ञत्वाभावप्रदर्शनार्थमेतत्सूत्रमन्यथा तु पवमानेष्टीनां यज्ञत्वाभावाद्यज्ञसंयोगेन श्रुतानां पात्राणाम्बलवत्प्रमाणविरोधेन प्र-

(१) कारित्वोपपत्तेः प्रकरणसंभवेऽत्यन्तबाधायोगाद्रूपे ऽवतरणं कल्पितं पात्रवाक्ये तु पवमानेष्ट्यग्रहणान्न तद्देवावतार इ० २ पु० पाठ० ।

(२) अवतारेण कारणमिति २ पु० पा० ।

करणादुत्कर्षेणा पूषाद्यनुमन्त्रणन्यायेनैव सेत्स्यतीत्यधिकरणानर्थक्यं स्यादित्याह * तच्चेति * सूत्रस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य शङ्कोत्तरत्वेन पूर्वाधिकरणशेषतया सूत्रङ्गमयितव्यमित्याह * सूत्रन्त्विति * शेषतयेत्यध्याहार्यम्। कथमेतच्छङ्कोत्तरतास्य सूत्रस्येत्याशङ्क्याह * तदिति * तामेव व्याख्यां स्मारयति * तथा हीति *

॥ वार्त्रघ्न्यामनुवाक्यानामाज्यभागाङ्गताधिकरणम् ॥ १३ ॥

॥ वार्त्रघ्नीन्याय इति वा ॥

मिथश्चानर्थसम्बन्धात् ॥ २३ ॥

यज्ञावचरवाक्येन पात्राणां प्रकरणादाधानाङ्गत्वबाधेऽभिहितेऽनुवाक्यानामपि क्रमावगताज्यभागाङ्गत्वबाधस्य प्रसक्तस्यापवादायैतदधिकरणमित्यनन्तरसङ्गतिमाह * यथासंयोगमिति * अनुवाक्यानां क्रमकृतमाज्यभागसंयोगमबाधित्वा निवेशार्थमित्यर्थः। एवं तर्हि वाक्यबलीयस्त्वेन क्रमकृतसंयोगबाधनिश्चयात्सिद्धान्तानुपपत्तेः सन्देहो न युज्येतेत्याशङ्कते * कुत इति * वाक्यक्रमकृतयोः संयोगयोः सम्प्रधारणे सन्देहायोगसूचनार्थेतिकरणः। वाक्यकृतस्य प्रधानसंयोगस्य क्रमविरोध्यविरोधित्वेन द्वेधा प्रतिभानात्सन्देहोपपत्तिरिति सूचयति * संयोगस्यैवेति * बाधकत्वाभिमतवाक्यकृतसंयोगसूचनार्थैवकारः। एतदेव विवृणोति * साधारण्येनेति * पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः काले कर्मणि च साधारण्यात्कालाभ्यामनुवाक्यानां संयोगः। कर्मभिर्वाग्नेयादिभिरित्येवं वाक्यकृतः संयोगः सन्दिग्ध इत्यर्थः। कस्मिन्पक्षे क्रमवाक्ययोर्विरोधः कस्मिन्वा नेत्यपेक्षायामाह * विरुद्ध इति * वाक्येनानुवाक्यानामाग्नेयादिसम्बन्धे सति क्रमो वाक्यविरुद्धः कालसङ्गतौ न विरुध्यत इत्यर्थः। एतदेवोपपादयति * तुल्यकक्षौ हीति * वाक्येनानुवाक्यानामाग्नेयादिकर्मसम्बन्धे क्रमावगम्येनाज्यभागसम्बन्धेन सहाङ्गाङ्गित्वरूपतया तुल्यत्वं कालसङ्गतौ त्वङ्गाङ्गिरूपत्वाभावेनातुल्यतेत्यर्थः। पूर्वपक्षमाह * नित्यमिति * यस्माद्यागानामेवानुवाक्याभिः सङ्गतिर्युक्ता नतु कालयोः तस्माद्वाक्यावगतानुवाक्यानां प्रधानाङ्गतयाज्यभागाङ्गत्वबोधकः क्रमो बाधित इत्युक्तेऽनुवाक्याभिः कालयोरङ्गाङ्गित्वरूपसङ्गत्ययोगेऽपि व्यवस्थाप्यव्यवस्थापकत्वरूपा सङ्गतिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासस्सूचनार्थं नित्यमित्युक्तम्। ७५६।४
आज्यभागयोः साक्षात्कालान्वयाभावात्पौर्णमास्याङ्काले यावाज्यभागौ तयोर्वार्त्रघ्न्यावमावास्याकाले यौ तयोर्वृधन्वत्याविति व्यवस्था-

ऽनुपपत्ते· कालकृतायां व्यवस्थायां य इष्ट्येति वाक्येन दर्शपूर्णमाससोमविकारेषु पौर्णमास्यमावास्याकालविधानात्पौर्णमास्यां दर्शविकारानुष्ठाने वार्त्रघ्नीप्रसक्तेरमावास्यायां च पूर्णमासविकारानुष्ठाने वृधन्वतीप्रसक्तेः प्रकृतिवद्भाववैरूप्यप्रसङ्गात्प्रधानं पौर्णमासी चामावास्यां च नाज्यभागाविति पूर्वपक्षभाष्ये चाज्यभागयोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यत्वनिषेधात्सिद्धान्ते पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः प्रधानवाचिनोः प्रधानकालाज्यभागलक्षणार्थत्वावसायाद्व्यवस्थापक्षे ऽपि पौर्णमास्याख्यप्रधानकालीनयोराज्यभागयोर्वार्त्रघ्न्यावमावास्याख्यप्रधानकालीनयोर्वृधन्वत्याविति प्रधानयागद्वारैव व्यवस्थाया वाच्यत्वात्पक्षद्वये ऽप्यनुवाक्याभिः प्रधानयागानां सङ्गतिरित्याशयः । विस्तरेण चास्माभिस्तन्त्रसारे ऽनयोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोरभिमर्शनमन्त्रविधायिवाक्यस्थपौर्णमास्यमावामास्याशब्दवत्प्राधानवाचितोपपादिता शक्यते च कालोक्तिः पौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यप्रधानलक्षितकालविषयतया व्याख्यातुम् । साधारण्यनेति सन्देहोपपादनवार्त्तिकमपि व्यवस्थापक्षे ऽप्याज्यभागयोः साक्षात्कालानन्वयेन प्रधानद्वाराज्यभागकालस्य लक्षणीयत्वात्पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः पक्षद्वये ऽपि प्रधानवाचित्वसाधारण्यात्किं कर्मलक्षिताभ्याम् कालाभ्यां अनुवाक्यानां व्यवस्थाप्यव्यवस्थापकलक्षणः संयोगः कर्मभिरेव चाङ्गाङ्गिलक्षण इत्येवं सन्दिग्धः संयोग इत्येवं व्याख्येयम् । वारणवैकंकतपात्राणां पूषाद्यनुमन्त्रणन्यायेनैवोत्कर्षसिद्धेः गुणानां चेति सूत्रस्य प्रधानविषयत्वानभ्युपगमे त्वेतदधिकरणपूर्वपक्षे ऽपि योजयितुं शक्यमिति सूचयितुमाह * गुणानां चेति * पूर्वपक्षोपसंहारपूर्वं सिद्धान्तसूत्रमवतारयति * तस्मादिति * सूत्रे साध्यानभिधानात्पूर्वसूत्रस्थासम्बन्धपदानुषङ्गेण साध्याकाङ्क्षां पूरयन्व्याचष्टे * मिथश्चेति * पुरो ऽनुवाक्यामन्वाहेति विवक्षितैकसंख्यत्वेनानुवाक्यालक्षणानां मिथो युग्मभूतानां प्रधानैः सह देवताप्रकाशनाख्यकार्यरूपार्थद्वारसम्बन्धाभावादित्येवं हिशब्दार्थंच शब्दकेनोत्तरार्द्धेन सूत्रं व्याख्यातम् । पूर्वसूत्रोक्तसम्बन्धानुकर्षणार्थः सौत्रश्चशब्दः । पूर्वसूत्रेणैतदधिकरणपूर्वपक्षकरणे त्व चोदकाश्च संस्कारा इतिवत्पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थः । वार्त्रघ्नीवृधन्वत्यनुवाक्यालक्षणानां गुणानां प्रधानैः सहार्थद्वार सम्बन्धाभावोपपादनार्थत्वेन मिथःशब्दं व्याख्यातुमाह * द्वे तावदिति * पिण्डयेष्टिवत्कर्मैक्ये ऽप्यनुवाक्याद्वयोपपत्तिमाशङ्क्य द्वे द्वे अनुवाक्ये इति व-

दिह द्वित्वविध्यभावादनेकार्थविधिगौरवापत्तेश्च तेनैव द्वित्वाविध्ययोगान्नानुवाक्याद्वयोपपत्तिरिति परिहारसूचनार्थं कथं च नेत्युक्तम्। कर्मद्वये तर्ह्यनुवाक्याद्वयं भविष्यतीत्याशङ्क्याह *द्वयोरपि चेति * एतदेवोपपादयितुमारभते * अमावास्यायां तावदिति * पौर्णमास्यामग्नीषोमीये सोमस्यापि देवतात्वात्सौमी विद्यमानार्था भविष्यतीत्याशङ्क्याह * पौर्णमास्यामपीति * एवं तर्ह्येकदेवत्ये कर्मण्यनपेक्षितत्वादनुवाक्याद्वित्वविध्ययोगे ऽप्यग्नीषोमीये ऽपेक्षितत्वात् द्वित्वाविध्युपपत्तेर्द्वयोर्वात्रैकयोः समुच्चयेन प्रयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्याह *न चेति * श्रुतैकसंख्याविरोधान्न सामर्थ्यतो ऽनुवाक्याद्वयसमुच्चयो नापि विधितो वाक्यभेदापत्तेरित्याशयः। नन्वाज्यभागयोरपि मन्त्रविशेषस्य कालस्य च विधानात्तुल्यो वाक्यभेद इत्याशङ्क्याह *आज्यभागयोस्त्विति* लिङ्गक्रमाभ्यामेव मन्त्रविशेषप्राप्तेर्न्यायप्राप्तप्रधानकालद्वारा व्यवस्थार्थसंयोगे वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः। सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * अङ्गाङ्गिकल्पनमपेक्ष्य प्रधानकालद्वारव्यवस्थार्थः संयोगो[1] न्याय इत्युक्ते प्रधानवाचिनोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः। काललक्षणार्थत्वापत्तेरन्याय्यतामाशङ्क्य कालयोगेनैव प्रधानानां पौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यत्वात्तस्य च कालस्य साक्षादाज्यभागमन्त्रव्यवस्थापकत्वायोगात्प्रधानान्वयपूर्वव्यवस्थाभ्युपगमेन प्रधानान्वयिरूपलक्षणापत्तावपि स्वरूपेण वाच्यत्वात्पूर्वप्रतीतेरदोष इति पूर्वेत्यनेनोक्तम्।

मुष्टिकरणादीनां कृत्स्नप्राकरणिकाङ्गताधिकरणम् ॥ १४ ॥

आनन्तर्यमचोदना ॥ २४ ॥

प्रधानान्वये ऽनुवाक्यानामानर्थक्यापत्तेस्तदङ्गभूतयोराज्यभागयोः क्रमानुसारेणावतारोक्त्या वारणाधिकरणापोदितानर्थक्यतदङ्गावतारोज्जीवने कृते मुष्टिकरणस्याङ्गुलिविसर्जनोत्तरकाल प्रधानान्वयायोगाद्वाग्यमस्य च वाग्विसर्गोत्तरप्रधानान्वयायोगाद्धस्तावनेजनस्य च हस्तलेपापादकपिण्डकरणोत्तरकालप्रधानान्वयायोगाद्वाग्यमस्य च वाग्विसर्गोत्तरप्रधानान्वयेनान्वयायोगाद्धस्तावनेजनस्य च हस्तलेपापादकरणस्याङ्गुलिविसर्जनप्राग्भाविषु ज्योतिष्टोमाङ्गभूतेषु वाग्यमस्य च वाग्विसर्गप्राग्भाविषु हस्तावनेजनस्य च दर्शपूर्णमासाङ्गभूतेषु पिण्डकरणप्राग्भाविषु पदार्थे-

(१) व्यवस्थामात्रविधानान्न इ० २ पु० पा०।

ष्ववतारप्राप्तावानन्तर्यलक्षणक्रमानुसारान्मुष्टिकरणवाग्यमयोर्दीक्षि-
तावेदनमात्रे हस्तावनेजनस्य चोलपराजिस्तरणमात्रे ऽवतारः क्रमा-
नादराद्वा सर्वेष्वङ्गुलिविसर्जनप्राग्भाविषु मुष्टिकरणस्य सर्वेषु च
वाग्विसर्गप्राग्भाविषु वाग्यमस्य हस्तावनेजनस्य च सर्वेषु पिण्ड-
करणप्राग्भाविष्ववतार इति विचारस्यापवादत्वेनानन्तरसङ्गतिमाह
क्रमेति क्रमस्यैककर्तृकपदार्थविषयत्वान्मुष्टिकरणवाग्यमयोर्भिन्न-
कर्तृकेणावेदनेन क्रमानुपपत्तेः क्रमेणावेदनाङ्गत्वपूर्वपक्षायोगात्सन्दे-
७५७।१ हमाक्षिपति * मुष्ट्योरिति * प्रयोक्तृत्वेनावेदने ऽपि
यजमानस्य कर्तृत्वादयमदीक्षिष्टेत्यावेदने वा क्रियमा-
णे यद्दीक्षिस्याहं दीक्षितो ऽस्मि तस्मादवश्यं समा-
पनीयो ज्योतिष्टोमो मयेत्येवमध्यवसानरूपं कर्म तस्य मुष्टिकरणवा-
ग्यमसमानकर्तृत्वोपपत्तेः तदङ्गत्वपूर्वपक्षसम्भवात्सन्देहं समाध-
त्ते * नैष इति * एवमप्यानन्तर्यलक्षणस्य क्रमस्य विनियोजकत्वे
तस्य पूर्वोत्तरयोः पदार्थयोस्तुल्यत्वात्पूर्वस्यैवोत्तराङ्गत्वन्नोत्तरस्य
पूर्वाङ्गतेति नियमायोगान्मुष्टिकरणादेः पूर्वमपि कृष्णाजिनाच्छादना-
दिपदार्थे प्रत्यङ्गत्वोपपत्तेः परमावेदनाद्येव प्रत्यङ्गतेति पूर्वपक्षो न
युक्त इत्याशङ्कते * कस्मात्पुनरिति * आवेदनोलपराजिस्तरणयो-
स्तु प्रकरणावगतप्रधानान्वयोपपत्तेस्तदङ्गावताराभावेन प्रकरणवि-
रोधपरिहारायोगान्न क्रमेण पूर्वपदार्थाङ्गत्वं शङ्कितुं शक्यम्। मुष्टिक-
रणादेः कृष्णाजिनाच्छादनाद्यङ्गतापि पूर्वपक्षिणो ऽभिमता। पूर्वस्य प-
राङ्गत्वोपादानन्त्वनियमप्रदर्शनार्थमेव। हस्तावनेजनस्य तु तन्त्रप्रक्र-
मभावित्वेन प्राथम्यात्पूर्वेद्युः कृतपदार्थाङ्गत्वानुपपत्तेः पराङ्गत्वोपादा-
नं युक्तमेवेति परिहरति *अनियमेति* यद्वा न केवलं हस्तावनेजनस्य
नियमेन पराङ्गत्वं किन्तु मुष्टिकरणवाग्यमयोर्लिङ्गेन मनःसमाधाना-
र्थत्वेन हस्तावनेजनस्य च हस्तशुद्ध्यर्थत्वेन कर्माङ्गत्वावसायात्सर्वासु
मुष्टिकरणवाग्यमहस्तावनेजनभावनासु किमित्यंशेन मनःप्रणिधान-
हस्तशुद्ध्युपकार्योत्तरकालानुष्ठेयपदार्थापेक्षोत्पत्तेः पूर्वानुष्ठितपदार्था-
नपेक्षणात् मुष्टिकरणवाग्यमाभ्यां किङ्कर्मोपकर्त्तव्यमित्यपेक्षिते दी-
क्षितावेदनोपकारार्थत्वावसायान्मुष्टिकरणवाग्यमयोरपि नियमेन प-
राङ्गतेति परिहारान्तरमाह * अथ वेति * पूर्वानुष्ठितस्यापि पदा-
र्थस्याश्रद्धाहेतुवैगुण्यपरिहारायाविस्मृत्यै मनसः समाधानोपकारा-
र्थत्वेनापेक्षोपपत्तिमाशङ्क्योत्तरकालानुष्ठेयपदार्थापेक्षोपपत्तेः। प्रथमो-
क्त्या बलीयस्त्वोक्ता। एवं तर्ह्युत्तरकालानुष्ठेयसर्वपदार्थाङ्गतापद्ये-
तेत्याशङ्क्य सर्वेत्युक्तम्। पुरस्ताच्छब्दस्याग्रवाचित्वादनन्तरं पश्चादुच्च-

रितस्य ग्रन्थक्रमानुसारेण पूर्वालोचनात्तन्मात्राङ्गतैव युक्तेत्याशयः । प्रकृतोदाहरणानादरेण तु सर्वभावनासु किम्भावापेक्षायाः पूर्वोत्पत्तेः पश्चादुच्चारितस्य बाधस्य उच्चारितात्पूर्वालोचनात्पराङ्गता युक्तेति व्याख्याऽनुयाजादीनामप्यनेन न्यायेन प्राग्भाव्याग्नेयाद्यनङ्गत्यापत्तेरनिष्टापादकत्वादयुक्ता । एवं सत्यपि यद्यावेदनमपि मनःप्रणिधानार्थं स्यात्ततो मनः प्रणिधानार्थमुष्टिकरणसाध्यत्वे योग्यत्वाभावाद्वाक्यमवदतिक्रम्येत न त्वेतदस्तीत्याह * न चेति * निष्प्रयोजनता ऽतिक्रमहेतुर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * शक्यते चेति * सर्वोदाहरणसाधारण्यमस्य प्रकटयितुं हस्तावनेजने ऽप्येतन्न्यायमतिदिशति * एवमिति * उलपराजिशब्दं व्याख्यातुमाह*ऊर्ध्वैरिति*उत्पूर्वस्य लुनातेः कपन्प्रत्यये धात्वन्तोपसर्गान्तयोर्लोपनिपातनात्ककारनकारयोश्चेत्संज्ञत्वेन लोपादुलपशब्दस्योर्ध्वलवनार्हसुगन्ध्यादिकठिनतृणवाचितोर्ध्वशब्देनोक्ता । तृतीययोलपैः कृता राजिरित्यर्थे तृतीयासमासो दर्शितः । रेखापरपर्यायराज्याकारत्ववाचितया राजिशब्दं व्याख्यातुं दीर्घमित्युक्तम् । ननु पाठसादेश्यलक्षणस्या ऽनुष्ठानसादेश्यलक्षणस्य वा क्रमस्य प्रकरणादिकल्पनद्वारा विनियोजकत्वं युक्तम् । आनन्तर्यलक्षणस्य तु क्रमस्य बहुषु पठितव्येष्ववर्ज्जनीयतयोभयाकाङ्क्षादिरूपप्रकरणाद्यभावे ऽप्युपपत्तेस्तत्कल्पनायोगान्न विनियोजकता युक्तेत्याशङ्क्य सन्निधिविशेषाम्नानार्थवत्त्वाय प्रकरणादिकल्पनस्यानन्तर्ये ऽपि तुल्यत्वाद्विनियोजकत्वं सम्भवतीति सूचयितुमाह * सर्वत्र चेति * योग्यत्वं लिङ्गं प्रकरणवाक्यकल्प्यत्वात्पश्चाद्वाच्यमप्ययोग्यस्यानन्तर्ये ऽप्यन्वयायोगाद्योग्यतायाः प्राधान्यसूचनार्थमादावुक्तम्। आनन्तर्येणानन्तरभूतयोरेव पदार्थविशेषयोरन्योन्याकाङ्क्षाकल्पनादवान्तरेत्युक्तं । यथा पाठसादेश्यलक्षणे अनुष्ठानसादेश्यलक्षणे वा क्रमे लिङ्गादीनि कल्प्यन्ते तथानन्तर्यलक्षणे ऽपीति सर्वत्रेत्यनेनोक्तम् । प्रत्यक्षमहाप्रकरणविरोधेन क्रमस्यावान्तरप्रकरणादिकल्पकत्वायोगमाशङ्क्याङ्गुलिविसर्ज्जनाद्युत्तरकाले प्रधाने[1] महाप्रकरणेन मुष्टिकरणादिविनियोगाशक्तेः प्रधानप्रकरणस्य च प्रधाने निरपेक्षे ऽङ्गविनियोजकत्वायोगात्ताद्विरोधाभावेन क्रमस्य प्रकरणादिकरणादिकल्पनप्रतिबन्धानुपपत्तेः कल्पितस्या ऽपि प्रकरणादेः कल्पितश्रुतिवत्प्रामाण्याविशेषसूचनार्थं महाप्रकरणादित्युक्तम् । महाप्रकरणेन क्रमबाधमाशङ्क्य बलवद्योग्यत्वाद्यनुग्रहेण बाधायोगोक्त्यर्थतया त्वेतद्ग्रन्थव्याख्याक्रमं विनानवगतस्य योग्यत्वादेः

(१) यन्तराले प्रधाने इ० २ पु० पा० ।

क्रमानुग्राहकत्वायोगान्महाप्रकरणस्य चात्र विनियोजकत्वायोगाद्
बाधकत्वाऽनुपपत्तेरयुक्ता । तस्मात्प्रामाण्याविशेषसूचनायैव ब-
लीयस्त्वोक्तिः । पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * मुष्टिकर-
णस्य नद्यांनन्तरवाग्यमाङ्गता कस्मान्न पूर्वपक्षितेत्याशङ्क्याह * यो-
ग्यत्वेति * पूर्वाङ्गतायाः सर्वभावनासु किमित्युपकारापेक्षणमि-
त्यत्रैव वार्त्तिके निरस्तत्वाद्वाग्यमस्य मुष्टिकरणाङ्गत्ववन्मुष्टिकर-
णस्य वाग्यमाङ्गताप्यमाशङ्कनीयेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावार्थः
परस्परशब्दः । अनन्तरवाग्यमातिक्रमासह्यावेदनोत्तरपदार्थाङ्गता
ऽपि मुष्टिकरणस्य कस्मान्न स्यादित्याशङ्क्याह * तेनेति * एकाङ्गाव-
तारमात्रेण प्रकरणाम्नानानर्थक्यपरिहारादेकान्तरितस्या ऽपि च
द्व्यन्तरिताद्यपेक्षया सन्निधानानपायात्कारणं च विना सन्निहिताति
क्रमायोगादित्याशयः । बहुषु पठितेषु कस्य चिन्दानन्तर्यस्यावर्ज्जनी-
यत्वादनुष्ठानक्रमार्थत्वेन च तत्सन्निधिविशेषाम्नानार्थवत्त्वोपपत्तेः
उभयाकाङ्क्षादिरूपप्रकरणादिकल्पकत्वायोगाच्छ्रुतिवच्च क्रमस्य
साक्षाद्विनियोजकत्वाभावादानन्तर्यमङ्गाङ्गिसम्बन्धस्यानाक्षेपकमि-
त्येवं ब्रूम इत्यनेन सूत्रार्थं सूचयन्सिद्धान्तमुपक्रमते एवमिति *
सर्वैरिति भाष्येण मुष्टिकरणाङ्गुलिविसर्जनान्तरालवर्त्तिभिः सर्वैर्मु-
ष्टिकरणस्य वाग्यमवाग्विसर्गान्तरालवर्त्तिभिर्वाग्यमस्य हस्तावनेजन-
पिण्डकरणान्तरालवर्त्तिभिर्हस्तावनेजनस्यान्वय इति प्रतिज्ञाते वा-
क्यभेदो हेतुत्वेनोक्तः स वाक्येन पूर्वपक्षाकरणात् क्रमकल्प्यवाक्या-
सम्भवार्थत्वे तु वाक्यभेदोक्तेः प्रकरणाद्यसम्भवस्या ऽपि वाच्य-
स्यानुक्त्या न्यूनत्वापत्तेरयुक्त इत्याशङ्क्य क्रमकल्प्यसर्वप्रकरणा-
द्यसम्भवार्थत्वे तु वाक्यभेदोक्तेः प्रकरणाद्यसम्भवस्या ऽपि वाच्य-
स्या ऽनुक्त्या न्यूनत्वाय न तेषां परस्परेण कश्चित्सम्बन्धो ऽस्तीति भाष्ये-
कवाक्यत्वादिक्रमानिरासेन सूचितमिति । अर्थद्वयस्याभिधानादित्या-
दिभाष्येण क्रमकल्प्यैकवाक्यत्वाद्यसम्भवे ऽभिहिते प्रत्यक्षमेवैकवा-
क्यत्वाद्यनेन निरस्तमित्याशङ्कमानं प्रति न च पदार्थाकाङ्क्षया-
मित्यनेनानन्तर्यमात्रेणाकाङ्क्षारूपप्रकरणकल्पनाशक्तेः प्रकरणाक-
रणाकल्पनानिरपेक्षेण क्रमेणैकवाक्यत्वकल्पनाशक्तेः कल्प्यस्या-
प्येकवाक्यत्वादेरसम्भवः स्पष्टीकृत इति सूचनार्थं नार्थं दृश्यत
इत्युक्तम् । एकवाक्यत्वादर्शनमुपपादयति * न हीति * बलीय-
स्त्वसूचितप्रामाण्याविशेषनिरासायैकवाक्यत्वादेः कल्पनासम्भ-
वेनाकल्पितत्वादप्रामाण्यं न कल्प्यत्वमात्रेणेति सूचयितुं यदित्यु-
क्तम् । योग्यता समेत्यकारप्रश्लेषं विना तावद्व्याचष्टे * योग्यता

पुनरिति * असमेत्यकारप्रश्लेषेण व्याचष्टे * यद्वेति * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे*न चेति * यदि चात्रावान्तरः कथं भावो भवेत् ततः कर्त्तव्यत्वेनावगतस्येतिकर्त्तव्याकाङ्क्षात्मककथंभावोत्पत्तेः पूर्वपदार्थभावनांशत्रयालोचनकाले ऽनन्तरस्य कर्त्तव्यत्वानवगमात्पूर्वस्यैव कथंभावो भवेत्ततश्चोत्तरमेव पूर्वस्याङ्गं प्राप्नोतीत्यनिष्टापत्तिमाह * यदीति * अस्तूत्तरं पूर्वाङ्गं तथा ऽपि सिद्धान्तासिद्धेः ७५८॥
कानिष्टापत्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * अनेनेदं साध्यमित्यवगते कथं भावोत्पत्तेः साध्यांशदेशापूरणात्कथं भावोत्पत्त्ययोगान्नोत्तरं पूर्वाङ्गम्भवितुमर्हतीत्याशयः। पूर्वपदार्थभावनांशत्रयालोचनवेलायामुत्तरपदार्थकर्त्तव्यत्वानवगमे ऽप्युत्तरपदार्थभावनांशत्रयालोचनवेलायामुत्तरेण पूर्वस्य साध्यांशपूरणात्पूर्वस्योत्तराङ्गतैव पूर्वपक्ष्यभिमता सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह*न चोत्तरेणेति*आवेदनांत्तरेण पदार्थेनावेदनस्य साध्यांशपूरणात् क्लृप्तप्रयोजनत्वेन मुष्टिकरणसाध्यांशपूरकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * एवमिति*अतः प्रधानात्प्राचीनेन केनचित्पदार्थेन साध्यांशपूरणाशक्तेः सर्वमङ्गम्प्रधानपर्यन्तं प्राप्तं न त्वन्तराले पर्यवस्यतीत्याह * इतीति * नन्वक्लृप्तप्रयोजनावस्थत्वेनोत्तरस्य पूर्वसाध्यांशपूरणाशक्तौ गोदोहनादेः क्लृप्तप्रयोजनत्वेन साध्यांशपूरणाशक्तत्वात्सर्वेषां पूर्वाङ्गानाङ्गोदोहनाद्यङ्गत्वापत्तेः सर्वाङ्गानां यावत्प्रधानं प्राप्त्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्कते * यदीति * महाप्रकरणगम्यप्रधानाङ्गत्वस्यावान्तरप्रकरणगम्येन गुणकामाङ्गत्वेन बाधो ऽवान्तरेत्यनेनोक्तः।सन्दंशं विनावान्तरकथम्भावानिष्पत्तेः गुणकामाङ्गत्वानुपपत्तिरिति परिहरति * उच्यत इति * श्रुतिलिङ्गे ऽपि वाक्योपलक्षिते गुणकामस्य प्रयोजनवत्त्वात्सन्दंशं विनापि प्रधानवत्कथम्भावासिद्धिमाशङ्क्य संस्थाधिकरणन्यायेनाश्रयभूतदर्शपूर्णमासादिधर्मैरतिदेशप्राप्तैर्नैराकाङ्क्ष्याद् गुणकामस्याभितो वाक्याद्यवगतगुणसद्भावे ऽपि वस्तुतः कथम्भावो नास्त्येवेति प्राकृतेन कथम्भावे तदीये पूरिते सतीति वार्त्तिके ऽभिहितम्।अभ्युपेत्यवादमात्रेण तु सन्दंशाभिव्यङ्ग्यतोक्तेति सूचनार्थो नामशब्दः।सन्दंशान्तरालवर्त्तित्वं कथम्भावस्य मुष्टिकरणादेः श्रुत्याद्यगवतप्रधानगुणसन्दंशान्तरालवर्त्तित्वाभावात्प्रधानकथंभावेन ग्रहणं न स्यादित्याशङ्कानिरासायावान्तरविशेषणफलन्दर्शयितुमाह * प्रधानेति * अनन्तरेण सम्बन्धः स्यात्परस्याप्यनन्तरस्तदारूढः पुनः पश्चात्तदानन्तर्यमश्नुत इत्यनुषङ्गाधिकरणन्यायेनाङ्गान्तरव्यवधायकत्वाभावात्कथं भावविच्छेदबुद्धिपर्यन्तं सर्वाण्यङ्गानि प्रधानकथम्भावेन सङ्गच्छतीत्युक्ते पाश्चा-

त्याङ्गगमनेऽपि कथम्भावस्य यदि भवेत्पूर्वस्य कथम्भावइति वार्त्तिकोक्तेन न्यायेनाधस्तनाङ्गागमनान्मुष्टिकरणादेः प्रधानकथम्भावेनाग्रहणं स्यादित्याशङ्क्य फलवत्सन्निधावफलाम्नानस्य प्रधानकथम्भाव ग्रहणहेतोरुत्तराङ्गवत्पूर्वाङ्गेष्वविशेषात्प्रधानात्प्राक्पश्चाच्चोभयतः कथम्भावगमनमभितोऽपीत्यनेनोक्तम् । गोदोहनद्वादशोपसत्त्वादीनामपि तर्हि कथं भावेनाग्रहणं स्यादित्याशङ्क्यान्येत्युक्तम् । प्रधानकथम्भावस्याभितो गमने ऽङ्गगुणस्य कस्यचिदसम्भवात्सन्दंशानुपपत्तेर्न क्वचिदवान्तरप्रकरणं स्यादित्याशङ्क्ते*नन्विति*बलवता प्रमाणेन प्रधानकथम्भावं बाधित्वाङ्गगुणत्वावगमे सन्दंशसम्भवेन परिहरति * उच्यत इति* पुनः शब्दस्य पश्चाद्भावार्थत्वाच्चकारेण च प्राग्भावसूचनाच्छ्रुत्यादिभिः प्राक्पश्चाच्चान्यप्रकरणस्थानामङ्गानामङ्गे ज्ञाते सन्दंशसम्भवादवान्तरप्रकरणमिष्यतइत्यर्थः । सर्वेषाञ्चावान्तरप्रकरणित्वेनाभिमतानां श्रुत्यादिभिः प्राक्तदङ्गमुक्त्वा पश्चादपि तदङ्गपरामर्शसद्भावान्न क्वचित्सन्दंशाभावः शङ्कनीय इत्याह * सर्वेषां हीति * किमर्थं सन्दंशापेक्षेत्याशङ्क्यावान्तरप्रकरणोपक्रमसमाप्तिमर्यादावधारणार्थतामाह * तत्पर्यन्तेति * अतः सन्दंशाभावेनावेदनादेः प्रत्यक्षावान्तरप्रकरणाभावादानन्तर्येण चावान्तरप्रकरणायोगान्मुष्टिकरणादेः प्रधानार्थत्वद्वारा तदङ्गाङ्गत्वसिद्धिरिति सूचयितुमाह * यत्र त्विति * पुनः शब्देन प्राक्त्वस्याप्युपलक्षणाद्यत्र प्राक्पश्चाच्छ्रुत्यादिभिः तदङ्गकीर्त्तनन्नास्तीत्यर्थः । प्रधानार्थत्वाध्यवसाने सति तदङ्गाङ्गत्वसिद्धिः कथमित्याशङ्क्य तत्सूचनार्थमाह * तस्य त्विति * अङ्गाङ्गस्य प्रधानानुपकारित्वे प्रधानार्थत्वावेदकस्य प्रकरणस्यात्यन्तबाधापत्तेः प्रकृतात्पूर्वसाधनत्वलक्षणाहेत्वभावात्स्वरूपार्थत्वे नैष्फल्यापत्तेर्बलीयसापि वाक्यादिनाङ्गाङ्गत्वस्यावङ्गन्तुमशक्यत्वाद्बेद्यादिकेवलस्य प्रधानस्याङ्गसाङ्गस्य वेति चिन्तानुपपत्तिप्रसङ्गेनाङ्गाङ्गस्यापि प्रधानोपकारित्वावसायात्प्रकरणावगतसाक्षात्प्रधानार्थत्वासम्भवे ऽङ्गाङ्गत्वेनापि प्रकरणानुग्रहसिद्ध्यै प्रधानार्थत्वे सत्यङ्गावतारन्यायादङ्गाङ्गत्वं सेत्स्यतीत्याशयः । ननु प्रकरणावगतप्रधानार्थत्वस्य मुष्टिकरणादेरङ्गावतारन्यायादङ्गाङ्गत्वे सत्येकाङ्गावतारमात्रेण प्रकरणाम्नानानर्थक्यपरिहारादनेकेष्वङ्गेष्ववतारकल्पनानुपपत्तेरेकस्मिन्नेवाङ्गे ऽवतारस्योचितत्वादानन्तर्यविशेषाच्च विशेषावधारणोपपत्तेरावेदनादिमात्रे ऽवतारावसायान्न सिद्धान्तसिद्धिः स्यादित्याशङ्क्य मुष्टिकरणादेर्लिङ्गेन प्रयोगाङ्गभूतकर्तृसंस्कारार्थत्वावसायात्प्रयोगस्य च साङ्गप्रधानविषयत्वात्सौमिकवेदिवत्साङ्गप्रधानार्थ-

त्वस्यैवावगतेर्वस्तुतो न प्रधानार्थस्याङ्गेऽवतारः प्रयोगस्य तु साक्षादङ्गविषयत्वाभावेन न प्रधानद्वाराङ्गविषयत्वात्प्रयोगद्वाराङ्गप्रधानार्थत्वस्याङ्गस्य प्रधाननैरपेक्ष्येणाङ्गान्वयायोगमभिप्रेत्य प्रकरणाविरोधे क्रमेण पूर्वपक्षायोगात्प्रकरणस्य स्वरसभङ्गार्थाश्रन्ताया आनर्थक्यतदङ्गावतारप्रकरणसङ्गतिसिद्ध्यर्थमौपचारिकयवतारोक्तिरित्यविरोध इति सूचायितुमाह * तदिहेति * साङ्गोक्त्याङ्गानां प्रधानविशेषणत्वेन साक्षान्मुष्टिकरणाद्यन्वयाभावसूचनान्मुष्टिकरणादेः प्रधानद्वाराङ्गान्वयः सूचितः । योग्यतोक्त्या प्रयोगाङ्गभूतकर्तृद्वारत्वलक्षणोपपत्तिवन्मुष्टिकरणस्याङ्गुलिविसर्गोत्तरभाविषु वाग्यमनस्य च वाग्विसर्गोत्तरभाविषु हस्तावनेजनस्य च हस्तलेपापादकपिण्डकरणोत्तरपदार्थेष्वयोग्यत्वात्कृष्णविषाणग्रहणचात्वालप्रासनान्तरालवर्त्तिषु पदार्थेषु कृष्णविषाणकण्डूयनवन्मुष्टिकरणाङ्गुलिविसर्गाद्यन्तरालवर्त्तिनामेवाङ्गानां मुष्टिकरणाद्यङ्गमित्यपि सूचितम् । तुमुन्प्रत्ययाभावेनैकवाक्यत्वनिरासार्थं नहीत्यादिभाष्यं व्याख्यातुमाह * यदि त्विति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

वाक्यानां च समाप्तत्वात् ॥ २५ ॥

पूर्वसूत्रेणानन्तर्यस्य प्रकरणाद्येकत्वेनाविनियोजकतोक्ता प्रकरणविरोधेनाविनियोजकत्वोक्त्यर्थन्त्वेतत्सूत्रमिति सूचयितुमाह *इतश्चेति* क्षिपतिचोदयत्योः प्रकरणवाचित्वेनैकार्थ्याद्भूमोऽभ्रराक्षेपक इत्यादौ च क्षिपतेः प्रामाण्ये प्रयोगादर्शनात्तत्समानार्थस्य चोदयतेरपि प्रामाण्यवाचित्वानवगमाद्चोदनाशब्दोऽप्रामाण्यवाचित्वेन व्याख्यातः । आनन्तर्यबाधकस्य वाक्यैकवाक्यत्वरूपस्य प्रकरणस्य वाक्यं बाधकं स्यान्नचात्र तदस्तीत्येतदर्थोक्त्यर्थत्वेन वाक्यसमाप्त्युक्तिं व्याख्यातुं यत इत्युक्तम् । प्रत्येकोक्त्या प्रकरणेन क्रमबाधः प्रकरणस्य च वाक्येन बाधो न समस्तेष्वित्यनेन सूचितः । वाक्यभेदादित्यादिभाष्येण पूर्वसूत्रे एकवाक्यत्वानिरासादत्रैकवाक्यत्वनिरासः पुनरुक्त इत्याशङ्क्य संहत्यैकार्थत्वाभावेन तत्रैकवाक्यता निरस्ता विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वाभावेनात्रेति विवेकं सूचयितुमाह * नस्मादपीति * एकवाक्यस्थानां पदानामन्योन्यसाहित्यं विना प्रयोजनरूपार्थाभावेनान्योन्यसहितानामर्थो यस्मिन्नेकवाक्ये तदन्योन्यार्थमिति मध्यमपदलोपिना समासेनैकवाक्यतोक्तेस्तस्मात्पूर्वसूत्रोक्तात्संहत्यैकार्थस्वरूपैकवाक्यत्वलक्षणादर्शनाद्विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वरू- ७५९।२

पैकवाक्यत्वलक्षणादर्शनादपि नैकवाक्यतेत्यर्थः ।

चतुर्धाकरणस्याग्नेयमात्राङ्गताधिकरणम् ॥ १५ ॥

शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत मिथस्तेषामसम्बन्धात् ॥ २६ ॥

चमसाधिकरणे ग्रहेष्वेव सम्मार्गो न चमसेष्वित्युक्ते तत्प्रसङ्गात्सप्तदशारत्निता षोडशिपात्रे निविशते यूपे वेति चिन्तायामानर्थक्यात्तदङ्गेष्वित्यनेन यूपनिवेशेऽभिहिते ऽभिक्रमणोपवीताधिकरणाभ्यां चाङ्गावतारविशेषेऽभिहिते वारणाधिकरणापोदितस्याङ्गावतारस्या ऽनुवाक्याधिकरणेनोज्जीवनाद्वाक्यविरोधे क्रमस्य परिहृते मुष्टिकरणादेरथ विरोधिना क्रमेण विनियोगमाशङ्क्यानन्तर्यरूपक्रमस्यानन्तर्याधिकरणेनाविनियोजकत्वोक्त्या चमसाधिकरणप्रसङ्गागतविचारेण समाप्तेर्यत्प्रसक्त्या यो विचारस्तत्समाप्तौ स एव बुद्धिस्थो भवतीति बुद्धिस्थचमसाधिकरणप्रसङ्गेनास्य सङ्गतिं सूचयितुमाह * यथा संयोगमिति * अनन्तराधिकरणोक्तसर्वार्थत्वापवादाद्वानन्तराधिकरणेनैव सङ्गतिमभिप्रेतां स्पष्टत्वादनुक्त्वा चमसाधिकरणोक्तमथासंयोगव्यवस्थाविरोधात्पूर्वपक्षायोगेन सन्देहायोगशङ्कानिरासायाविरोधोक्त्यर्थोऽयं ग्रन्थः। धर्मान्वयिनोऽपूर्वसाधनस्य यदाग्नेयशब्देन केवलाग्निदेवत्यत्वमुपलक्षणमुक्तं तस्य द्विदेवत्ये केवलाग्न्यन्वयतद्विशेषदेवतात्वसमुदायात्मकस्य समस्तस्याभावात्समस्तेनोपलक्षणेनोपलक्षितस्य धर्मसंयोगाभ्युपगमे द्विदेवत्यस्याग्नेयशब्देन ग्रहणायोगात्किं समुदायैकदेशेनाप्यग्न्यन्वयमात्रेणोपलक्षितस्य धर्मसंयोगः समस्तेनैव वोपलक्षितस्येति सन्देहाद्विदेवत्यो गृह्यते न वेति विचार इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाह * गृह्यते इति * तौ अपि हीति भाष्योक्तं हेतुं व्याचष्टे * शक्यते हीति * दृष्टान्तं व्याख्यातुं मनोताधिकरणभाष्यं पठति * यद्यपीति* ननु त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति मन्त्रे वाचनिकविनियोगान्यथा ऽनुपपत्त्याग्निशब्दस्याग्नीषोमोपलक्षणार्थत्वं युक्तं तद्धितेन तु देवतात्वेनैवाग्न्यभिधानाद् द्विदेवत्ये चाग्नेः समवेतत्वे ऽपि देवतात्वाभावान्नोपलक्षणत्वं सम्भतीत्याशङ्क्याह * समवेतत्वं चेति * सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्य इत्यन्वयमात्रे ऽपि तद्धितस्मृतेः प्रकरणावगतस्य सर्वार्थत्वस्यातिसङ्कोचपरिहारार्थं समवेतत्वमात्रस्येहोपलक्षणताश्रयणीयेत्याशयः । यद्यप्येकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वायोगादन्वयमात्रवाचित्वे च

देवतात्वविशेषप्रतीत्ययोगाद्विशेषवाचित्वे तु लक्षणया सामान्यप्रतीतेर्देवतात्वमेवाग्नेयशब्दवाच्यम् । तथा ऽप्यग्नेश्चतुर्द्धाकरणाख्यविधेयकार्ययोग्यपूर्वसाधनद्रव्यविशेषोपलक्षणमात्रे पर्यवसानाद्यागविधाविव चतुर्द्धाकरणविधौ साक्षात्कार्ययोगित्वाभावेनात्यन्तानादरणीयत्वात्प्रकरणातिसङ्कोचपरिहारार्थं समवेतत्वमात्रेणैवोपलक्षणता युक्तेत्याह * न चेति * एकपुरोडाशायां पौर्णमास्यां पुरोडाशद्वयस्योपलक्षणस्योपांशुयाजाख्यकार्ये ऽनादरो ऽनपायश्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशाविति दशमान्त्याधिकरणसूत्रवक्ष्यमाणो दृष्टान्तः।पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्तीत्यत्रा ऽपि पात्नीवच्छब्दस्य पशूपलक्षणार्थत्वात्तेनैवोपलक्षणत्वेन हेतुना त्वष्टुरनादरः पात्नीवते ऽनुपूर्वत्वाद्वच्छेद इत्यत्रोक्त इति दृष्टान्तान्तरमाह * तथेति * स्वयं वैदिकदृष्टान्तद्वयमुक्त्वा भाष्योक्तं लौकिकं दृष्टान्तमनुसन्धत्ते *तथेति*उपलक्षणत्वं कार्ययोगित्वाभावोक्त्यर्थत्वेन मिथस्तेषामिति सूत्रावयवं तच्छब्देन शेषशब्दोक्तस्य कार्यस्य गुणशब्दोक्तस्य चोपलक्षणस्य परामर्शः बहुवचनं चानेकोदाहरणत्वोपलक्षणकार्यबहुत्वाशयमभिप्रेत्य व्याख्यातुमाह *उपलक्षणेति* तद्धितवाच्यमुख्यदेवतात्वत्यागेन लाक्षणिकसमवेतत्वोपलक्षणत्वाभ्युपगमस्य प्रकरणातिसङ्कोचपरिहारार्थत्वेन तेषां साधारणोक्त्या साधारण्यविषयत्वेनोपस्थापितानामाग्नीषोमीयादीनामेकप्रकरणानन्वये सति प्रकरणातिसङ्कोचानापत्तेर्व्यवस्था स्यात्तेषान्त्वेकप्रकरणान्वयात्साधारणधर्मकत्वप्रतीतेरुपलक्षणार्थत्वेन तत्र श्रुत्यविरोधसम्भवे प्रकरणातिसङ्कोचायोगात्साधारणतैव युक्तेति व्यवधारणकल्पनया हेतूक्त्यर्थं सूत्रावयवव्याख्यानार्थं यदीत्यादिभाष्यमस्मिन्सूत्रे व्यवस्थावाचिशब्दाभावात्सिद्धान्तसूत्रव्यवस्थाशब्दान्वयेन तु पूर्वसूत्रपूरणाभ्युपगमे प्राथम्यात् व्यवस्थाशब्दोपेतस्यैव पूर्वपक्षसूत्रस्य पठनीयत्वापत्तेरयुक्तमाशङ्क्यानन्तर्यमचोदनेत्येतत्सूत्रस्थाचोदनाशब्दस्याग्नेयातिरिक्तानाञ्चतुर्द्धाकरणाचोदना स्यादित्येवं व्यवस्थावाचितामभ्युपगम्यानुषङ्गेण पूरणम्भाष्यकृतो ऽभिमतमित्याह *भाष्येति * व्यवहितानुषङ्गायोगादनाक्षेपकत्वात्मकाकारणत्ववाचिनश्चाचोदनाशब्दस्यानुषङ्गे ऽप्यन्यार्थत्वायोगात्कार्ययोगित्वाभावेन चोपलक्षणस्यानादृत्यत्वानुक्तौ प्रकरणानुरोधमात्रेण श्रुतिभङ्गायोगादस्या व्याख्यायाः स्वानभिमतत्वसूचनार्थम्भाष्यकारग्रहणम् । लक्षणार्था गुणश्रुतिरिति सिद्धान्तसूत्रावयववक्ष्यमाणवैषम्यावताराय यथा प्राशित्रावदानरूपः शेषो ऽग्निगुणसंयुक्तो ऽपि साधार-

ण इत्यावृत्त्या दृष्टान्ततया व्याख्यार्थं यथेत्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्या-
चष्टे * भवति चेति *

व्यवस्था वार्थसंयोगाल्लिङ्गस्यार्थेन सम्बन्धाल्ल-
क्षणार्था गुणश्रुतिः ॥ २७ ॥

यथा ग्रहत्वेनोपलक्षणेन ग्रहाणामेव संयोगात्सम्मार्गव्यव-
स्थोक्ता तथाग्निदेवत्यत्वरूपेण तद्धितार्थेनैकदेवत्यस्यैव संयोगाच्चतु-
र्द्धाकरणव्यवस्था युक्तेत्येवं सूत्रावयवव्याख्यार्थत्वमग्निनेति भाष्य-
७६०।४ स्य द्योतयितुमाह * यथैवहीति * दृष्टान्तोक्तेरुद्देश्यस्वरूपाविवक्षा-
शङ्कानिरासप्रयोजनत्वं सूचयितुमाह * उद्दिश्यमानत्वादिति *
द्विदेवत्यसंयोगनिरासार्थं समन्त्रतत्वमात्रस्योपलक्षणत्वनिरासाया-
भिधेयवाचिनार्थशब्देन तद्धितवाच्यस्य देवतात्वस्योपलक्षणतोक्ते-
ति सूचयितुमाह * न चेति * नन्वसम्बद्धस्याग्नेरुपलक्षणत्वायो-
गात्सम्बन्धमात्रमपेक्षितत्वाद्ग्राह्यं तद्विशेषस्तु देवतात्वं तद्धितोक्तम-
नपेक्षितत्वादग्राह्यमित्याशङ्क्य देवतात्वमेव प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यादु-
पलक्षणं प्रकृत्यर्थत्वात्त्वग्निरुपलक्षणविशेषणमित्याह * अग्निः पुन-
रिति * बहुकर्तृके ऽपि सूत्रे प्रत्येकं कर्तृत्ववद्द्विदेवत्ये ऽप्यग्नेस्तावद्देवता-
त्वमस्त्येवेत्याशयेन कुत इति पृष्ट्वा तन्निरासार्थं यद्यपीत्यादिभाष्यं ता-
त्पर्यतो व्याचष्टे * याज्ञेति * एतदेवोपपादयति * नहीति * अतः
कारणादग्नीषोमीय ऐन्द्राग्नो वा नाग्नेयशब्देनोच्यत इत्यर्थः। देवता-
त्वस्यासत्यामपि तद्धितेनोक्तौ तस्योपलक्षणमात्रार्थत्वान्नात्यन्तादर
इत्याशङ्क्योपलक्षणं विना धर्मान्वयिनो ऽपूर्वसाधनविशेषस्योपलक्षयि-
तुमशक्यत्वान्नोपलक्षणस्याप्यनादरो युक्त इत्येवं परिहारार्थत्वेन लि-
ङ्गस्योपलक्षणस्यापि देवतात्वस्य तद्धितवाच्यत्वादर्थेन सामर्थ्ये-
नोपलक्ष्यसम्बन्धोपपत्तेरित्येवं व्याख्यार्थं देवतालिङ्गस्य हीति भाष्यं
व्याचष्टे * तद्धितार्थो ऽत्रेति * लिङ्गस्यार्थेनेति सामर्थ्यवाच्यर्थशब्दो-
क्ता निरपेक्षतार्थसंयोगार्थव्याख्यार्थे पूर्वभाष्ये ऽनागतावेक्षणेनोक्तेति
निरपेक्षोक्त्या सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे * आग्नेय इति * दृष्टान्ते प्रा-
शित्रमवद्यतीति सामान्यवाक्येन हविर्मात्रात्प्राशित्रावदाने प्राप्ते क-
स्माद्धविःप्रदेशात्प्राशित्रमवदेयमित्यपेक्षायां मस्तकाख्यप्रदेश वि-
शेषोपलक्षणार्थाग्नेयत्वोपलक्षणश्रुतिरित्येवं वैषम्योक्त्यर्थत्वेनानुभा-
षणपूर्वमन्त्यसूत्रावयवव्याख्यार्थमथेत्याद्यनियम इत्यन्तं भाष्यं व्या-
ख्यातुमाह * यत्त्विति * मस्तकाविभागस्य भञ्जनस्फोटनापरप-

यस्याध्येतृभेदेन पुनर्वचनत्वस्य निरस्तत्वाच्छाखान्तरीयस्य च दूरस्थत्वेन प्रत्यभिज्ञायोगात्सगुणश्रवणेऽपि विधेयैव क्रिया दूरस्थस्य प्रत्यभिज्ञाभ्युपगमेऽपि त्वभ्यासेन क्रियाविधिः शक्यो वक्तुमिति प्रौढिप्रदर्शनार्था पुनर्वचनोक्तिः । शाखान्तरीयस्य सामान्यस्याबुद्धिस्थत्वेनोपसंहारायोगं शङ्कते * दूरस्थत्वादिति *

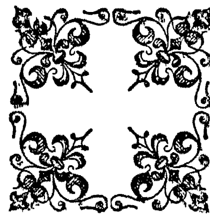
यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थेनापि तस्य सः ।
अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणमिति ॥

न्यायाद् दूरस्थोऽप्युपसंहारो नाशक्य इति परिहरति *नेति* वृद्धश्लोकेन सामान्यन्यायमुक्त्वा तदुपजीवनेन दूरस्थस्याऽपि सामान्यस्य विशेषणोपसंहारसिद्धिमाह * तेनेति * येन कारणेन दूरस्थस्याऽपि योग्यत्वात्सम्बन्धो युक्तस्तेन कारणेन दूरस्थमपि सामान्यं विशेषेण विना ऽनुपपद्यमानत्वाच्छाखान्तरीयविशेषं प्रति गच्छति ततश्च श्रुतविशेषलाभे विशेषान्तरकल्पनायोगाद्विशेषशास्त्रेण स्वविषयभूते विशेषे स्थाप्यते दूरस्थत्वेऽपीति श्लोकार्थः । दूरस्थयोरप्युपसंहार्योपसंहारकतावश्यध्रुवोक्तिभ्यामुक्ता युक्ता । सामान्यशास्त्रस्य पूर्वालोचनायामुपसंहारसम्भवेऽपि विशेषशास्त्रस्य पूर्वालोचने सामान्यशास्त्रानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्य तस्मिन्पक्षे विशेषान्तर्गतत्वेन प्राप्तस्य सामान्यस्य तदुरकालबर्हिःषत्वकरणविषये ऽनुवादमाह * अथ वेति * बर्हिःषत्वकरणस्याऽपि चतुर्द्धाकरणवच्छेषप्रतिपत्त्यर्थभक्षाङ्गत्वेन चतुर्द्धाकारणाङ्गत्वाभावादङ्गाङ्गिभावाया ऽनुवादायोगात्क्रमनिरपेक्षबर्हिःषत्वविधावनुवादानर्थक्यापत्तेः शाखान्तरप्राप्तचतुर्द्धाकरणा ऽनुवादाभ्युपगमे बर्हिःषत्वस्य शाखान्तरप्राप्तस्या ऽनुवादोपपत्तेः न विधिः सम्भवतीत्याशङ्क्य क्रममात्रं तर्हि विधीयतामिति पक्षान्तरमाह * अथेति * साधारण्याशङ्कापरिहारमुपसंहरति * अतश्चेति * मिथस्तेषामसम्बन्धादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवस्य व्यवधारणकल्पनयाग्न्यैकदेवत्यद्विदेवत्यानामेकप्रकरणान्वये योजितस्य विरुद्धत्वोक्त्यै यद्येकाद्विदेवत्यानां मिथः सम्बन्धो न स्यात्ततो द्विदेवत्यस्याऽपि लक्षणार्थाग्निगुणश्रुतिर्भवेन्न त्वेतदस्तीत्येवं लक्षणार्थेति सिद्धान्तसूत्रावयवेऽनुषक्तस्य पूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन योजनार्थं यदि त्विति भाष्यं

व्याचष्टे * यदि त्विति * उपलक्षणकार्ययोर्मिथो ऽसम्बन्धात्कार्यायोगित्वेनोपलक्षणस्यानादृत्यतेत्येवं स्वमतेन व्यवधारणकल्पनां विनैव पूर्वपक्षसूत्रावयवे व्याख्याते त्वाग्नेयत्वेन द्विदेवत्यस्योपलक्षयितुमशक्यत्वादनुपलक्षितस्य चाग्नेयशब्देन ग्रहीतुमशक्यत्वान्मिथस्तेषामसम्बन्धे ऽप्येकदेवत्यस्यैव लक्षणार्था ऽग्नेयत्वोपलक्षणश्रुतिरित्येवं लक्षणार्थेति सूत्रावयवस्य व्याख्यां सूचयितुमाह * यद्यपि चेति *

इति श्रीमत्त्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिभट्ट
माधवात्मजभट्टसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्त्तिकटीकायां
सर्वानवद्यकरण्यां न्यायसुधाख्यायां तृतीयस्य प्रथमश्चरणः समाप्तः ।

न्यायसुधायाम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

बर्हिर्न्यायः । लवनप्रकाशमन्त्राणां मुख्ये विनियोगाधिकरणम् ॥ १ ॥

**अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्त-
स्मादुत्पत्तिसम्बन्धो ऽर्थेन नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥**

लिङ्गहेतुकस्य विनियोगस्य श्रुतिसापेक्षत्वाच्छ्रौतविनियोगप्रकारचिन्तानन्तरं लैङ्गिकविनियोगप्रकारचिन्तायां सङ्गतिमाह * इदानीमिति * विशिष्टावृत्त्या विविधरूपविनियोगाभिधानाद्विनियोगप्रकारोक्तिः । ७६३।७ सामर्थ्याख्यस्य लिङ्गस्य मन्त्रेष्विव द्रवावदानाद्यङ्गभूतेषु स्रुवादिष्वपि विनियोजकत्वसद्भावात्तेष्वलिङ्गहेतुकविनियोगप्रकारचिन्ता कस्मान्न कृतेत्याशङ्क्य मुख्यएव विनियोगो गौणे ऽपि चेत्येतत्प्रकारव्यतिरिक्तस्य लैङ्गिकविनियोगप्रकारस्याभावात्तस्य चार्थप्रत्यायनव्यतिरिक्तसामर्थ्यहेतुकत्वाभावान्मन्त्रव्यतिरिक्तस्य चार्थप्रत्यायनसामर्थ्याभावान्मन्त्राणामेव लैङ्गिकविनियोगप्रकारचिन्ताविषयत्वं भाष्यकृतोक्तमिति दर्शयितुमाह * लिङ्गं नामेति * गौणार्थप्रत्ययस्य तर्हि मुख्यार्थप्रत्ययजन्यत्वेन मन्त्रे मन्त्रजन्यत्वाभावान्मन्त्रसामर्थ्यानुपपत्तेर्बर्हिर्मन्त्रस्य मुख्येष्वेव कुशेषु विनियोगो गौणेष्वपि वा कुशसदृशेषूलपाख्येषु सुगन्धादिषु तृणान्तरेष्वितीयं चिन्ता न युज्येतेत्याशङ्क्याह * तच्चेति * गौणस्यार्थस्याशाब्दत्वे शाब्दार्थान्तरानन्वयापत्तेर्गौणे ऽप्यर्थे शब्दव्यापारो ऽस्तीत्याशयः । कः पुनरिति भाष्यस्य गौणार्थाभावात्सन्देहायोगेनाधिकरणाक्षेपार्थत्वं सूचयितुमाह * तत्रेति * तत्सिद्धिसूत्रे गौणस्यार्थस्योक्तत्वान्नेह तदभावाशङ्का युक्तेत्याशङ्क्याह * तत्सिद्धीति * गौणत्वनिमित्तविशेषानवधारणे गुणस्वरूपसद्भावमात्रेण प्रकृतचिन्तासिद्धेरिह सामान्यतो गौणे ऽर्थे सिद्धे जहत्स्वार्थाभिधायित्वादिनिमित्तत्रयस्य वेदे ऽनुपपत्तेः प्रस्तरादिशब्दानां यजमानादिषु

गुणवृत्तिसिद्धौ लक्ष्यमाणगुणयोगवृत्तित्वरूपो गौणत्वयोगौ-
णत्वनिमित्तविशेषस्तत्सिद्धिसूत्रे व्याख्यात इत्युक्ते तथाप्यजहत्स्वा-
र्थाः सर्वा वृत्तय इति तत्सिद्धिसूत्रे ऽभिहितत्वादुपपदाधीनत्वा-
दिषु चेहाशङ्क्यमानेषु पञ्चस्वपि गौणत्वनिमित्तेषु स्वार्थत्वान्नेहो-
पपदाधीनत्वादिति निमित्ताशङ्का युक्तेत्याशङ्क्य स्वार्थपरित्यागवृत्ति-
त्वमप्यर्थेन नित्यसंयोगादित्यत्रैव सिद्धं तत्सिद्धिसूत्रे व्याख्यात-
मित्युक्तमतो नैव गुणो नाम कश्चिदस्तीत्याशङ्का युक्तेतीति करणा-
र्थः । एवं सति तत्सिद्धिसूत्रं पश्चात्कार्यमित्याशङ्क्याह * अय-
मर्थत इति * वक्ष्यमाणगौणत्वासिद्धवत्कारेणापि निमित्तविशेषो-
क्तिर्युक्तेत्याशयः । उच्यतइति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्र
चेति * शङ्किष्यमाणोपपदाधीनत्वादिनिमित्तान्तरनिरासं विना
गुणयोगनिमित्तत्वासिद्धेरुपक्रममात्रत्वसूचनार्थम् * तत्र चेत्युक्त-
म् * उत्पत्त्युक्त्यावगतिरुक्ता गुणादवगमनं गौणत्वे हेतुरित्यर्थः ।
शङ्काशयविवरणार्थं यद्येवमिति भाष्यं व्याचष्टे * शाखादिभ्य
इति * कथं सर्वेषां शब्दाभिधेयतेत्याशङ्कां निराकुर्वञ्श्लोकं व्याच-
ष्टे * परेति * पैङ्गल्यादिसामान्यस्य गुणत्वाभावाद्विशेषस्य चाग्नि-
गतस्यान्यत्राभावादग्निगुणयोगेन माणवकावगत्यनुपपत्तेरग्नित्वपै-
ङ्गल्यतीव्रत्वादेरसर्वगतत्वादग्निशब्दात्प्रतीयमानो ऽर्थो ऽभिधीयमा-
नत्वादन्येन प्रकारेणावगत्ययोगान्मुख्य इत्यर्थः । अन्यशब्दस्याभि-
धीयमानत्वापेक्षायामपि नित्यसापेक्षत्वाद् गतिशब्दसमासाविघा-
तः । उपपदाधीनत्वादीनां निमित्तानां सिद्धान्तिनो ऽनिष्टत्वादुप-
न्यासपूर्वको निरासो ऽनर्थक इत्याशङ्क्य गौणत्वनिरासायैकदेशि-
७६४।२ कल्पितानि निमित्तान्याशङ्किता दूषयितुमुपन्यस्यतीत्याह * तत्रे-
ति * गौणस्य मुख्याद्विवेकायेहोपपदाधीनप्रत्ययस्य लक्षणत्वेन
शङ्कनीयत्वाद्व्यापिनश्च धर्मस्यान्यतो व्यावर्त्तकत्वेन लक्षणत्वाद-
ग्निरधीतइत्यादौ चोपपदाभावे ऽपि गौणत्वप्रसिद्धेरुपपदाधीनप्रत्य-
यस्याव्यापित्वादर्थधर्मत्वाभावाच्च लक्षणत्वा ऽनुपपत्तेरथेति भा-
ष्यमयुक्तमाशङ्क्याह * सर्वथेति * धर्मत्वाभावे ऽप्यन्यतो व्या-
वर्त्तकत्वाल्लक्षणत्वोपपत्तिः पूर्वार्द्धेनोक्ता उत्तरार्द्धेन पराधीना श-
ब्दप्रवृत्तिर्यस्मिन्नर्थे पराधीनप्रवृत्तिरित्यर्थधर्मस्य पराधीनप्रवृत्ति-
त्वस्य लक्षणतोक्ताग्निरधीतइत्यादावपि माणवकाद्युपपदस्यार्थप्र-
करणान्नित्यशब्देनाव्याप्तता परिहृता । नित्यशब्दार्थं व्याचष्टे * न
हीति * माणवके पैङ्गल्ये प्रत्ययो माणवकप्रत्ययः । एवमपि को
ऽत्र गुणो विवक्षितो यत्सम्बन्धाद् गौणत्वं स्यादित्याशङ्क्याह *

तदेव चेति* अग्न्यादिनाम्नां पैङ्गल्यादिप्रवृत्तौ माणवकादिपदान्तरस्य हेतुत्वेनानुग्राहकतयाङ्गात्मके गुणत्वे ऽभिहिते कथं पादान्तरस्य पैङ्गल्यादावग्न्यादिनामप्रवृत्तिहेतुतेत्याशङ्क्य सामान्योक्त्या समानाधिकरणकृतोक्ताग्निशब्दस्य माणवकगतपैङ्गल्यादिवाचित्वाभावे माणवकशब्दाग्निशब्दसमानाधिकरण्यायोगात्पैङ्गल्यादिवाचिताग्निशब्दस्यावसीयतइत्याशयः पदान्तरेण पदान्तरस्य स्वाभाविकशक्तिनाशेन शक्त्यन्तरानुत्पादकत्वादुपपदापेक्षित्वे ऽपि मुख्यत्वानपायान्मुख्याद्विवेकानापादकत्वेनैतल्लक्षणार्थं नैतदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे* नैतदिति* स्वभावादेव पैङ्गल्ये ऽस्याग्निशब्दं प्रति मुख्यत्वं लक्षणवाच्यत्वं नापेतमित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे *यथैवेति* सम्बन्धानुभवजन्यसंस्कारसम्बन्धस्मृतिग्रहणायादिशब्दः।नचासाविति भाष्यं शब्दद्वयसमुदायावयवत्वाख्यं गुणशब्दात्प्रतीतेर्गौणतेत्येवं गौणत्वलक्षणदूषणार्थत्वेन व्याख्यातुं लक्षणान्तरमुपन्यस्यति *अथेति* माणवकाग्निशब्दसमुदायवाच्यस्य पैङ्गल्यस्याग्निशब्दात्मकमवयवं प्रति गौणतेत्यर्थः । एतल्लक्षणदूषणार्थत्वेन भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * तत्रेति * उभयोरपि पैङ्गल्यपिण्डस्वरूपयोर्वाच्यत्वादुभाव- ७६५।४
प्यग्निमाणवकशब्दौ प्रात्यात्मिकयोरर्थयोर्मुख्यावित्युक्ते ऽर्थे विषयगौणमुख्याविवेकप्रस्तावादर्थमुख्यत्वोक्तौ शब्दमुख्यत्वोक्तिरिति सूचनार्थेतिकरणः । वाक्यार्थस्यैकं पदं प्रति वाक्यावयवत्वात्मकगुणवशात्प्रतीतेर्गौणतेत्येवं लक्षणान्तरोपन्यासार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * इदानीमिति * सर्ववाक्यार्थानां तर्हि शब्दं प्रति गौणत्वापत्तिरिति परिहारसूचनार्थम् * पूर्ववदेवेत्युक्तम् * एतल्लक्षणदूषणार्थं नैतदितिभाष्यं व्याचष्टे *तदिति* अग्निमाणवकशब्दाभ्यामग्निमाणवकत्वयोरभिधानात्तद्विशिष्टैः कार्योक्तिः सम्भवतीति वाशङ्क्याह*नत्विति*तच्छब्देनाग्निशब्दः परामृष्टः । पैङ्गल्यस्य तर्ह्यग्निशब्दवाच्यत्वात्पदार्थत्वोपपत्तेर्वाक्यार्थत्वसम्भवाद्युच्येत ततो वाक्यार्थता भवेदित्यनेनावाच्यत्वात्पैगलस्य वाक्यार्थत्वनिरासो न युक्त इत्याशङ्क्याह *नचेति* वाक्यार्थत्वनिरासमुपसंहरति *तस्मादिति * गौणमुख्यविभागादावसिद्ध्युपसंहारार्थन्तदेवमिति भाष्यं व्याचष्टे * तेनेति * पैङ्गल्यस्य शब्दावाच्यत्वोक्तेष्वविरोधमाशङ्क्याह * माणवकस्येति * मन्दप्रसिद्धत्वात्मकं गौणलक्षणोपन्यासार्थं तथेति भाष्यं मन्दप्रसिद्धस्य गुणादवगतत्वाभावेन गौणशब्दवाच्यत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्य मन्दप्रसिद्धस्य मन्दप्रयोगविषयभूतस्य वाक्यार्थस्योपपादनं विना निश्चेतुमशक्यत्वादुपपदस्यैवात्रापि

पक्षद्वये ऽनुग्राहकत्वेनाङ्गत्वाद् गुणता विवक्षितेति सूचयन् व्याचष्टे * अर्थेति * यथा मन्दप्रसिद्ध्या कृतमुपपदस्याश्रयणं च यथा च सुष्ठु प्रसिद्ध्या कृतमनाश्रयणं तत एव दर्शयतीति मन्दप्रसिद्धत्वस्योपपदाश्रयणमिति तत्त्वोक्त्या मन्दप्रसिद्ध्यर्थे प्रतीतावुपपदस्यानुग्राहकत्वाद् गुणत्वसूचिते कथं तर्ह्युपपदाधीनत्वपक्षात्पक्षान्तरतेत्याशङ्क्य मन्दप्रसिद्धौ सन्तमप्युपपदव्यापारं लक्षणत्वेन * मुक्त्वेयुक्तम् * एतल्लक्षणदूषणार्थमिदमपीति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * ज्ञानस्य निरवयवत्वात्स्वतो न्यूनातिरिक्तत्वाभावे ऽपि ज्ञात्रल्पबहुत्वाभ्यां न्यूनातिरिक्तत्वसम्भवमाशङ्क्य ज्ञात्रल्पत्वात्संख्यातो ज्ञानाल्पत्वे ऽपि मान्द्याप्रसिद्धेर्निरवयवत्वेन च स्वरूपपरिमाणाल्पत्वायोगान्निरवयवसामान्यमात्रविषयत्वेन च शब्दस्य ज्ञानस्य विषयाल्पपरिमाणतया ऽप्यल्पपरिमाणयोगान्मान्द्यायोगसूचनायाञ्जस * इत्युक्तम् * अल्पप्रयोगित्वात्सकललक्षणोपन्यासार्थमर्थेति भाष्यमल्पप्रसिद्धत्वलक्षणाल्पप्रयोगित्वलक्षणस्य मूलभूतत्वेन विशेषं दर्शयन् व्या-
७६६।१ चष्टे * इदानीमिति * एतच्च लक्षणदूषणार्थेनैतादिति भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * पुनः शब्देन सामर्थ्यनिमित्तप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्य मुख्यत्वे ऽप्यर्थस्य गौणत्वनिरासः। प्रकृतं कथं सिद्ध्येदित्याशङ्क्य शब्दस्य मुख्यत्वे ऽर्थस्यापि मुख्यत्वापत्तिरिति परिहारार्थत्वेनातः सोऽपीति भाष्यव्याख्या सूचिता । यथा च तद्यथा गवादिशब्दानां पृथिव्यादिरित्यनेनोपपदधीनत्वस्येति व्याप्तिर्दर्शिता तथास्य प्रसिद्धिप्रयोगयोरपि दर्शयितव्येत्याह * इहापि सेति * अतिव्याप्तिमेव दर्शयितुं वृद्धश्लोकं पठति * तथा चाहेति * परकल्पितेषु गौणत्वलक्षणेषु मुख्याद्विवेकानापादकत्वेन दूषितेषु वाच्यगुणयोगेन प्रतीयमानत्वात्मकविवेकापादकलक्षणोक्त्यर्थमत्रेत्यादि भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * इदानीमिति * अग्निस्तावदभिधानमित्युत्कृष्य तावच्छब्दो व्याख्येयः । अग्निवत्पैङ्गल्यस्य माणवके च पैङ्गल्यान्वयस्याप्यभिधानमस्त्वित्याशङ्क्याग्निसम्बन्धादेव परिशिष्टस्यार्थस्य प्रतीतेरनभिधेयतामुक्तामाकृत्यधिकरणन्यायेन दृढयितुम् *व्यक्तिवदित्युक्तम् * परगुणानां परशक्यतां परगुणानां चेति वार्त्तिकोक्तां परिहर्तुमाह * सन्ति चेति * गुणव्यक्तीनां परत्राभावे ऽपि सामान्यानि परत्र सन्तीत्युक्ते तत्सद्भावं द्रढयितुं चित्रादौ यत्तु सादृश्यं सामान्यं तत्र किं भवेत् तत्रापि पृथिवीवर्णसंस्थानादिसमानतेति प्रश्नोत्तररूपोपमानवार्त्तिकोक्ततोक्ता । गुणयोगनिमित्तवृत्तित्वात्मकगौणत्वलक्षणव्युत्पादनस्य वेदे गौणत्वसिद्ध्यर्थत्वोक्त्यर्थमेवमिति भाष्यं

दर्शपूर्णमासयोस्तृणसदृशाभावात् कुशाविषयस्तृणशब्दो न कुशसदृशसुगन्ध्यादितृणान्तरोलपराजिस्तरणार्थविषयस्तृणसदृशशब्द इत्येवं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् । गौणमुख्याविभागोक्तेरधिकरणारम्भसिद्ध्यर्थत्वोक्त्यर्थं तदेवमिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * सुखग्रहणार्थं गौणत्वलक्षणानि सङ्गृह्णाति * एते चेति * स्वार्थं जहातीति जहत्स्वार्थो ऽर्थान्तराभिधायी च तस्य भावो जहत्स्वार्थाभिधायित्वं गुणिरूपाग्न्यादिस्वार्थत्यागेन गुणरूपे पैङ्गल्यादौ वृत्तिर्गौणत्वे कारणम् अग्न्यादिजातिपैङ्गल्यादिगुणसङ्घातो ऽग्न्यादिशब्दवाच्यः सङ्घातरहितगुणमात्रे शब्दप्रवृत्तिहेतुत्वाद् गौणत्वकारणम्। अग्न्यादिशब्दवाच्यस्पर्शाग्नित्वादेर्माणवकादावग्न्यादिगुणदर्शनेन कल्पनागौणत्वकारणम्माणवकाद्युपपदसहायस्याग्न्यादिशब्दस्य पैङ्गल्यादौ वृत्तिरङ्गाख्यगुणभूतोपपदाधीनत्वाद् गौणत्वकारणमग्निर्माणवक इत्यादिशब्दस्यावयवार्थानपेक्षवर्णसमुदायरूपेण पैङ्गल्यादौ या प्रसिद्धिस्तस्याभावं समुदायावयवभूतस्याग्न्यादिशब्दस्य पैङ्गल्यादौ समुदायावयवभूतत्वाख्यगुणवत् । प्रवृत्तिहेतुत्वाद् गौणत्वकारणं पैङ्गल्यादेरग्निर्माणवक इत्यादिवाक्यार्थत्वमग्न्यादिशब्दस्य पैङ्गल्यादौ वाक्यवयवत्वाख्यगुणवत्त्वाद् गौणत्वकारणमग्न्यादिशब्दस्य पैङ्गल्यादावकल्पश्रोतृप्रसिद्धत्वमङ्गाख्यगुणभूतोपपदापेक्षत्वप्रतिनिमित्ताद्गौणत्वकारणम्।यस्मिन् पैङ्गल्यादावग्न्यादिशब्दस्याल्पैर्वक्तृभिः प्रयोगः सो ऽल्पप्रयोगी तस्य भावो ऽल्पप्रयोगिता ऽल्पसिद्धत्ववद्गौणत्वकारणम् एतान् गौणत्वकारणपक्षान्निरस्याग्न्यादिशब्दवाच्येनाग्नित्वादिनाग्न्यादिगुणस्य पैङ्गल्यादेर्लक्षणा माणवकादावग्न्यादिगुणवत्यग्निशब्दप्रवृत्तिहेतुत्वाद्गौणशब्दवाच्यरूपगौणत्वकारणत्वेन साधितेति नवानां मध्ये युक्तायुक्तपक्षविवेकायोक्तं किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे *तत्रेति *सकृदाम्नातस्य मन्त्रस्यावृत्त्यनापत्तिः साक्षान्मुख्ये ७६७।२
विनियोगस्य मूलं भविष्यतीत्याशङ्क्य प्रतिप्रधानमावृत्त्याविरोधोक्त्यर्थं परार्थत्वादित्युक्ते मुख्यविनियोगेन कृतार्थस्य गौणे विनियोजकश्रुत्यकल्पनादुभयाङ्गत्वायोगमाशङ्क्यानेन मन्त्रेण यदभिधातुं शक्नुयात्तदभिदध्यादिति गौणमुख्यसाधारणश्रुतिकल्पनेनोक्त्यर्थो नित्यशब्दः अप्राकरणिके ऽपि तर्हि विनियोगापत्तिरित्याशङ्क्य प्रकरणावगतसामान्यसम्बन्धसापेक्षत्वाल्लिङ्गस्याप्रकृते विनियोजकत्वायोगोक्त्यैव प्रकृते गौणे मुख्ये च * प्रयोगितेत्युक्तम् * संस्कारत्वादिति सूत्रस्य शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * एवं चेति * प्रकरणवच्चोदको ऽप्यनुग्रहीतव्य इत्याह * तथेति *

ऋषिशब्देन दृश्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या वेदाभिधानाद्वैदिकं मन्त्ररूपमार्षशब्देनोक्तम् । औत्पत्तिकेन प्रथमावगतेन मुख्येनैवार्थेन मन्त्राणां सम्बन्ध इत्येवं सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थमध्यमसूत्रावयवव्याख्यार्थत्वेन स्पष्टत्वान्मुख्य एव चेति भाष्यमव्याख्याय हेत्वर्थत्वेनाद्यावयवव्याख्यार्थं प्रकरणे हीत्यादिभाष्यं प्रधानैकवाक्यतां विनाप्यभिधेयार्थत्वोपपत्तेः प्रधानैकवाक्यतोक्त्यानर्थक्यादयुक्तमाशङ्क्य क्रतुशेषत्वोक्त्यर्थत्वेनार्थत्वं सूचयन्सूत्रावयवपाठपूर्वं व्याख्यातुमाह * एवमिति* मुख्यार्थप्रत्यायनद्वारा गौणे ऽपि शक्त्युपपत्तेर्गौणमुख्यसाधारणैकविधिनियोजकश्रुतिकल्पनेनाविशेषादुभयत्र विनियोगे न त्विति भाष्येणाशङ्क्यानुष्ठेयत्वेनावगते पदार्थे स्मारकापेक्षिणि लिङ्गेन मन्त्रविनियोगादन्योन्यानपेक्षाणां च पदार्थानामनुष्ठेयत्वावगतेरन्योन्यानपेक्षाणामेव स्मारकापेक्षत्वात्प्रत्येकमेव पदार्थेषु मन्त्रविनियोजिकायां श्रुतौ कल्प्यायां मुख्यप्रत्यायनं विना गौणप्रत्यायनाशक्तेर्मुख्यप्रत्यायनाशक्तेर्मुख्यविषयविनियोजकश्रुतिकल्पनां विना गौणविषयश्रुतिकल्पनायोगान्मुख्यविषयश्रुतिकल्पनायाः प्राथम्यावगतेर्मुख्यविनियोगेन मन्त्रस्य नैराकाङ्क्ष्यात् गौणे मन्त्रविनियोजककल्पना न युक्तेत्येवं परिहारार्थतया मुख्येनार्थेन गौणतार्थप्रत्यायनवेलायामपि मन्त्राणां प्रत्याय्य प्रत्यायनलक्षणा संयोगादित्येवमन्त्यावयवव्याख्यार्थं सत्यमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * मुख्येन चेति * गौणेन कृतार्थत्वान्न मुख्ये श्रुतिकल्पनेत्येवं कस्मान्न भवतीत्याशङ्कां निरस्य श्लोकं व्याचष्टे * अपि चेति * अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रो ऽभिधानवाची स्यादिति द्वितीयमन्त्राधिकरणसूत्रन्यायेन सामर्थ्याधीनत्वाच्छ्रुतिकल्पनस्य मुख्ये च निरपेक्षसामर्थ्यावगतेस्तत्रैव श्रुतेः प्राक्कल्प्यत्वाद् गौणे तु सामर्थ्यस्य मुख्यसामर्थ्यपूर्वकत्वान्न वैपरीत्याशङ्का निरासाशयः एतदुपपादनायैवार्थेन नित्यसंयोगादित्यनेनाजहत्स्वार्थता गौणवृत्तेरुक्तेति सूचनार्थम् * यदीत्युक्तम् * मुख्येनैवार्थेनोपायान्तरनिवृत्त्या मन्त्राणां स्मृत्युपायत्वेन नित्यसंयोगात्प्रकरणाम्नानार्थवत्त्वोपपत्तेर्गौणस्मृतावुपायान्तरनिवृत्त्यशक्तेः सामर्थ्यप्राप्तोपायान्तरनिवृत्त्यशक्तेः सामर्थ्यप्राप्तोपायान्तरबाधापादकगौणविनियोगायोगात्त्वर्थतया ऽर्थेन नित्यसंयोगादित्यवयवस्यान्यथाव्याख्यार्थमपि च गौणस्येति भाष्यं व्याचष्टे * किं चेति * मुख्यविनियोगेन मन्त्रपाठस्य कृतार्थत्वे ऽपि मुख्यद्वारा गौणप्रत्यायनार्थं गौणो ऽपि मन्त्रो विनियोज्य इत्याशङ्क्योपायान्तरेणापि गौणप्रत्यायनोपपत्तेर्मन्त्रनियमो न युक्त इत्येवं परिहारार्थत्वेन यदि गौ-

णप्रत्यायनस्य नित्यं मुख्येनार्थेनोपायोपेयत्वलक्षणः संयोगो भवेत्ततो मुख्यद्वारा मन्त्रस्य गौणे ऽपि विनियोगः स्यान्न त्वेतदस्तीति व्यवधारणकल्पनया ऽर्थेन नित्यसंयोगादित्ययवस्यान्यथाव्याख्यार्थमपि च यो गौण इत्यादि मुख्य एव विनियोग इत्यन्तं भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुः प्रत्याययतीत्यन्तं तावद्व्याचष्टे*अपि चेति * सचेदित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * अन्यथेति * यदित्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * नेति * अथेत्याद्याशङ्कोत्तरभाष्यं व्याचष्टे * पाक्षिकत्वे ऽपीति * यदेति प्रकृतसिद्ध्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * नित्यमिति * उपायान्तरेण गौणप्रतीतिसिद्धावपि मन्त्रस्मारितस्याभ्युदयकारित्वाद् गौणे ऽपि मन्त्रविनियोगो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन साधनविशेषानपेक्षणार्थस्मृतिमात्रेण प्रयोजनभूतेनार्थानुष्ठानुः संयोगान्न मन्त्रस्मारिततादरणीयेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन मुख्येनार्थेन चेति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * मन्त्राम्नानानर्थक्यपरिहारार्थं मन्त्रस्मारिततादरणीयेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन मुख्येनार्थेन मन्त्रस्य स्मार्यस्मारकत्वसंयोगमात्रादाम्नानार्थवत्त्वोपपत्तेर्न गौणस्य मन्त्रस्मारिततादरणीयेत्येवमवधारणार्थनित्यशब्दाभ्युपगमेनैव पञ्चमव्याख्यार्थमथापीति भाष्यं व्याचष्टे * मन्त्रेति * पञ्चस्वपि व्याख्यासु सकृत्सूत्रं योजयति * तेनेति * नित्योपपादनायाव्यभिचारितोक्ता * ७६८।१

संस्कारत्वादचोदिते न स्यात् ॥ २ ॥

भाष्यव्याख्यार्थे सूत्रं योजयति अचोदित इति * लिङ्गेन प्रकरणबाधस्यादोषत्वोक्त्यर्थतया न च काश्चिदिति भाष्यावयवं व्याख्यातुं लिङ्गेन चेत्युक्तं कर्मान्तराङ्गत्वे ऽपि तर्हि प्रमाणाभावादानर्थक्यं स्यादित्याशङ्कते * कथं पुनरिति * वैदिकत्वसामान्योपस्थापितवैदिककर्मान्तराङ्गत्वं सन्निधानाख्येन पञ्चमप्रमाणेनाशङ्क्याहवनीयादिवत्सामान्यतः कर्माङ्गत्वानवगमात्सामान्यमात्रेणानाकाङ्क्षिता कर्मविशेषाङ्गता बोद्धुमशक्येति परिहारसूचनार्थं वैदिकोक्तिः । कर्मानङ्गत्वे ऽपि लिङ्गाद्देवताङ्गत्वं भवतीत्याशङ्क्याह * कथं चेति * क्रत्वङ्गभूते ऽर्थे सामान्यतो मन्त्रविनियोगाभावे कर्मापूर्वसाधनत्वापेक्षायां विनियोगापत्तेर्नैष्फल्यप्रसङ्गान्न लिङ्गमात्रादङ्गत्वं सम्भवतीत्याशयः । परिहर-

(१) स्मारिततादरणीयेत्येवमवधारणार्थनित्यशब्दाभ्युपगमेनान्यथा व्याख्यार्थमर्थेन चेतिभाष्यं * व्याचष्टे नचेति * इति २ पु० पा० ।

ति * तदिति * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * यागेति * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * तत इति * चोदकानुग्रहशङ्कोत्तरत्वे तु विकृतावचोदिते ऽग्न्यादावग्न्यादिशब्दो यत्र भवति तत्तथा युक्तमित्येवं सूत्रयोजना स्पष्टत्वान्न कृता ।

गार्हपत्यन्यायः । इन्द्रप्रकाशकमन्त्राणां गार्हपत्य विनियोगाधिकरणम् ॥ २ ॥

वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात् ॥ ३ ॥

गौणसामर्थ्यस्य विनियोजकत्वे निरस्ते विनियोजकश्रुतिसहायतापि गौणसामर्थ्यस्य न सम्भवतीति प्रसक्त
७६९।१ स्यापवादायैतदधिकरणमित्यनन्तरसङ्गतिमाह * अपवाद इति * निवेशनः सङ्गमनो वसूनां विश्वारूपा अभिचष्टे शचीभिः । देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे वसूनामित्युपमार्थो येन कारणोपमानतया ऽस्मिन्मन्त्रे निर्देशादप्राधान्यात् गतेर्धरो ध्रुवः तथा सोम आपश्चैवानिलो ऽनलः प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो ऽष्टौ प्रकीर्त्तिता इत्यनलशब्दवाच्यस्य वाग्नेर्वसुत्वस्मरणादुक्तानां मध्ये ऽग्निर्वा नाम वसुरिन्द्र इव सङ्ग्रामे स्थितवानित्यग्निस्तुतिप्रतीतेर्वसूनां पावकश्चास्मीति चाग्नेरेव वसुश्रेष्ठत्वस्मरणात्तत्समीपे ऽन्येषां वसूनां गमनाद्वसुसङ्गमनत्वेनाप्यग्नेरेव स्तुतिप्रतीतेर्नैयमृगैन्द्रीत्वेनोदाहार्येत्याशङ्क्याह *निवेशन इति * बलाबलाधिकरणे श्रुत्या लिङ्गबाधस्य वक्ष्यमाणत्वान्मन्त्रस्य स्वरससामर्थ्यानालोचनेनैन्द्र्येति देवतातद्धितश्रुत्यैन्द्रप्राधान्यावगमाद्रामरावणयोरिवेति वचनान्यचरितत्वेनेन्द्रस्यापीन्द्रोपमानरूपस्तुतिसम्भवादैन्द्रीत्वेनैषोदाहृतेत्याशयः । विज्ञायतइति कृत्वैतदुदाहरणं युक्तमित्यध्याहारेण ग्रन्थो योज्यः । मन्त्रस्वरससामर्थ्यालोचनेन च पूर्वपक्षकरणे बलाबलाधिकरणवदिहापि कदा चनस्तरीरसीत्यृचः शाखान्तरपठिताया उदाहार्यत्वापत्तेस्तद्धितश्रुत्यालोचनयैवेह पूर्वपक्ष इत्यपौनरुक्त्यसूचनायाह* केषां चित्विति * असमर्थविनियोगाशक्तेः श्रुत्या सहायत्वेनापेक्षितं सामर्थ्यं किं मुख्यमेव सहायतामश्नुते । गौणमपि चेति सन्देहो भाष्योक्तसन्देहस्य हेतुरिति सूचयितुमाह * तत्रेति * कुतः पुनरित्याद्याक्षेपपूर्वकसन्देहसमाधानार्थं भाष्यं शब्दवस्तुविसंवादात्संदेहो घटनीय इत्येवमर्थत्वेन तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * सत्यपि चेति * नच्यारुणवन्मन्त्रस्य कथं चिदपि शक्तिर्वक्तुं शक्या यतस्तन्निर्णये-

नैव निर्णयः स्यादित्याह * तत्रेति * प्रमाणान्तरेणेन्द्रशब्दस्य गार्हपत्यपरतावगमिष्यतइत्याशङ्क्याह *नहीति * तात्पर्यतो व्याख्यातं भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुर्यद्वीत्यवयवं तावद्व्याचष्टे * अभिधानं चेति * नोपस्थानमन्त्रचोदितं किं त्वभिधानमपीति चकारेण वदता वचनेनाभिधानेनोपस्थानमित्युक्ते विनाप्युपस्थानमभिधानसम्भवादभिधानपरतया नोपस्थानमाद्रियेतेत्याशङ्क्य संस्क्रियते पूज्यते ऽनेनेति संस्कारशब्देनोपस्थानस्य सम्पूज्यार्थतायामुक्तायां कथं तर्ह्यभिधानार्थतेत्याशङ्क्याभिधानस्य स्तुतिरूपपूजात्मकत्वेनैकपदैस्तुत्ययोगाद्वाक्योक्त्योपपादिते सम्बन्धभाष्यव्याख्या सूचिता कथमात्मनेपदादभिधानार्थतावसीयतइत्याशङ्क्योपान्मन्त्रकरणइत्युपपूर्वात्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणके ऽर्थे वर्तमानादात्मनेपदस्मृतिमालोच्य तिष्ठतिना मन्त्रकरणस्य व्यापारस्याभिधाने ह्यात्मनेपदं भवति नचाभिधानत्वमनपेक्ष्य व्यापारान्तरे मन्त्रः करणमित्युक्तम् । नचेत्याद्याशङ्कृत्यन्तं भाष्यावयवं व्याचष्टे * नेति * उपपूर्वस्यापि तिष्ठतेर्लोके ऽभिधानवाचित्वाप्रसिद्धेः फलभोक्तृत्वयोग्यताधानार्थानां यजमानसंस्काराणां यागकार्यभोक्तृत्वयोग्यतोत्पादनाद्यागाङ्गत्ववत्समीपस्थानस्याभिधानार्थत्वे सति समीपस्थानस्याभिधानार्थत्वकल्पनान्मन्त्रकरणकत्वोपपत्तौ प्रसिद्धसमीपस्थानवाचित्वत्यागायोगादभिधानार्थसमीपस्थानवाचित्वेनोपपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदमवगम्यते न तु समीपस्थानवाचित्वत्यागेन वाचितेति सूचनायोपस्थानोक्तिर्गार्हपत्यस्य समीपस्थाने कर्मत्वसम्भवं ऽप्यभिधानकर्मत्वोक्त्यर्था प्रकाश्यत्वोक्तिः एतदभिधानाप्रयोजनसमीपस्थानरूपमुपस्थानं गार्हपत्यसंयोगार्थमित्यनवगमे ऽपि तद्धिताद्वितीययोर्विप्रतिपत्तौ तद्धितः समञ्जसो द्वितीया वेति सन्देहात्त्कैमर्थ्याशङ्का जायते न तु गार्हपत्यार्थत्वं निश्चीयतइत्येवं व्याख्या तत्रेत्यनेन सूचिता । अनीप्सिते ऽपि द्वितीयास्मृतेर्गार्हपत्यस्याङ्गत्वेनान्वयसम्भवाद्विरोधपरिहारमाशङ्क्य सत्त्वधिकरणे ऽनीप्सितत्वस्य द्वितीयावाच्यत्वनिषेधाद्विरोधसमर्थनार्थं गार्हपत्य इति भाष्यं व्याचष्टे * न हीति * किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * किमिति* कथमित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे* कथमिति * अविवक्षितेप्सितार्था वेति परिहारभाष्यमनीप्सितार्थं वेति परिहारभाष्यमनीप्सितार्थवाचित्वाभावे ऽपि वाच्येनेप्सितत-

(१) गार्हपत्यवाचित्वानवगमें ऽपि अनेनैव शास्त्रेण तद्वाचित्वावगमाच्छक्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य संबन्धस्याशास्त्रहेतुकतोक्ता शास्त्राद्वाच्यवाचकलक्षणसंबन्धानवगमे ऽपि गुणवृत्त्येन्द्रशब्दस्येत्यधि० २ पु० पा० ।

मत्वात् कर्माख्यकारकविशेषेण क्रियासम्बन्धात्मककारकसामान्यलक्षणाद्वाराधिकरणादिकारकविशेषान्तरलक्षणाशयत्वेन व्याचष्टे * सक्तुवदिति * गार्हपत्यदेशे स्थित्वा ततो निर्गत्य चन्द्रमुपतिष्ठेतेति विध्यर्थसूचनायाधिकरणमपादानं चादीयते लक्ष्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या कारकत्वं सामान्यस्यादिशब्देनोक्तत्वादधिकरणापादानादिलक्षणं कारकत्वसामान्यं द्वितीया लक्षयिष्यतीत्यर्थः। वक्ष्यमाणपक्षापेक्षया भाष्ये वाशब्दः। लिङ्गानुरोधेन श्रुतेर्लक्षणापादानादिलक्षणं कारकत्वं सामान्यं द्वितीया लक्षयिष्यतीत्यर्थः। वक्ष्यमाणपक्षापेक्षया भाष्ये वाशब्दः। लिङ्गानुरोधेन श्रुतेर्लक्षणावृत्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * शक्नोति हीति * तद्धितश्रुत्यैवेन्द्रप्राधान्यावगमे तस्याश्च मुख्यत्वेन लक्षणावृत्त्ययोगात्पश्चाच्छ्रुताया द्वितीयाया एवं तद्धितश्रुतिविरोधाल्लक्षणावृत्तिर्युक्तेत्याशयः। अधिकरणादिरूपकारकविशेषलक्षणा भाष्ये कस्मान्नोक्तेत्याशङ्क्य न्यायलभ्यत्वादिति सूचयितुमाह * तत्र चेति * यद्वेति भाष्यं गार्हपत्यशब्दो गार्हपत्यगुणयज्ञसाधनत्वसम्बन्धाद् गृहपतेर्यजमानस्य देवता भूता वेत्यवयवसम्बन्धाद्वेन्द्रलक्षणार्थः सन्निधिताख्यमुपस्थानं प्रतिप्राधान्येन विशेषणं तस्माद् गार्हपत्यशब्दविशिष्टमप्युपस्थानमिन्द्रार्थमेव कार्यं चेन्द्राख्यस्य गार्हपत्यस्यासंनिधानात्समीपस्थानपूर्वकाभिधानकर्मत्वं न सम्भवतीति वाच्यम्। पुराणेतिहासेषु इन्द्रस्य प्राचीदिक्पालत्वस्मृतेः प्राच्यां च दिश्यैन्द्रीत्वव्यपदेशात्प्राग्देशाभिमुखस्थाने देशद्वारेन्द्रस्य सामीप्यविशेषणत्वोपपत्तेरित्येवं व्याचष्टे * यद्वेति * पूर्वभाष्ये द्वितीयायाः क्रियासम्बन्धाख्यकारकत्वसामान्यमात्रलक्षणार्थत्वे ऽभिहिते यद्वेति भाष्ये गार्हपत्यस्य द्वितीयोक्तकर्माख्यकारकविशेषलक्षककारकत्वसामान्यरूपेण क्रियासम्बन्धान्निर्विशेषसामान्यायोगेन कारकविशेषापेक्षायां द्रव्यकर्मसंयोगन्यायेनाधिकरणतया ऽपादनतया चाङ्गत्वेन विशेषणं गार्हपत्यस्तस्माद् गार्हपत्याङ्गकमुपस्थानमिन्द्रप्रधानकं कार्यं गार्हपत्यस्य च दाहकत्वात्स्वतो ऽधिकरणापादानत्वायोगे ऽपि समीपदेशद्वाराधिकरणत्वेनापादनत्वेन वा विशेषणत्वं भविष्यतीत्येवं व्याख्यान्तरसूचनार्थः केचिच्छब्दः। कारकान्तरलक्षणेन्द्रलक्षणार्थत्वपक्षयोर्विवेकमाह * एतदिति * इन्द्रलक्षणार्थत्वे ग्रन्थाननुगुणत्वापत्तेरपरितोषात्स्वमतेन धातुस्वरसोक्तसमीपस्थानमात्ररूपमुपस्थानं प्रति प्राधान्येन गार्हपत्यशब्दो विशेषणं तस्माद् गार्हपत्यप्रधानकमुपस्थानमिन्द्रप्रधानार्थं कार्यं गार्हपत्यस्यैव च सन्निहितदेशत्वात्समीपस्थानं प्रति

कर्मत्वेन विशेषणतोपपद्यते नत्वसन्निहितस्यैवं व्याख्यातुमारभते *
अथ वेति * आत्मनेपदद्योतिताभिधार्थत्वे विशिष्टसमीपस्थानरूप- ७७०।१
धात्वर्थनिरासार्थेन मात्रशब्देन समीपस्थानमात्रमनेनोपस्थानशब्देनो-
क्तमित्युक्तम् * एवं च सत्यभिधाने मन्त्रस्य करणत्वात्समीप-
स्थाने च गार्हपत्यस्य कर्मत्वाद्भिन्नक्रियाविषयत्वेनेन्द्रगार्हपत्यशब्द-
योरविरोधो भवतीत्याह * एकेति * एकेन धातुनैकस्यैव व्यापा-
रस्योक्तत्वान्न भिन्नव्यापारविषयत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * द्वौ
चेति * शुद्धया प्रकृत्या समीपस्थानवद् गार्हपत्यस्य कर्मत्वाद्भिन्नक्रि-
विषयत्वेनेन्द्रगार्हपत्यशब्दयोरविरोधो भवतीत्याह * एकेति * ए-
केन धातुनैकस्यैव व्यापारस्योक्तत्वान्न भिन्नव्यापारविषयत्वं सम्भ-
वतीत्याशङ्क्याह * द्वौ चेति * शुद्धया प्रकृत्या समीपस्थानमात्मनेप-
दाख्यप्रत्ययानुगृहीतया प्रकृत्या प्रकाशनमित्येवं द्वौ व्यापारावु-
पात्तावित्यर्थः। अस्मिंश्च व्याख्याने द्वितीयाप्रातिपदिकयोर्द्वयोरपि
श्रुतिवृत्तत्वादयमेव परिहारोऽभिमतो न तु पूर्वो द्वितीयाया लक्षणावृ-
त्तित्वादित्याह * तत्रेति * व्याख्यानस्याधिकरणत्वस्यापादन-
त्वे वा समीपस्थानानपेक्षप्रकाशनं प्रत्ययोगात्समीपस्थानान्विते प्रका-
शनइत्यर्थः। शुद्धधातुवाच्यत्वात्समीपस्थानमात्रं धात्वर्थो विवक्षितः
समीपस्थानपूर्वकप्रकाशनमात्मनेपदाख्यप्रत्ययानुगृहीतधातुवाच्य-
त्वात्प्रत्ययार्थो विवक्षितः।एवं चास्मिन्पक्षे विध्यर्थो भविष्यतीत्याह *
एतदिति * प्रकाशनस्य प्रत्ययानुगृहीतधातुवाच्यत्वात्प्रत्ययार्थतया
प्राधान्याद् गार्हपत्यस्यापि प्रकाशनमेव प्रति कर्मतेत्याशङ्क्य समी-
पस्थानस्य प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थेन प्रकाशनेनाङ्गतया सम्बन्धा-
दानर्थक्यतदङ्गन्यायेन प्रकाशनान्वयायोग्यं कर्म समीपस्था-
ने ऽवतरतीत्येवं निरासार्थत्वेन सम्बन्धादिति भाष्यावयवं व्याचष्टे
* यद्यपि चेति * मुख्यमेवेतिभाष्यं पूर्वपक्षोपसंहारार्थत्वेन व्या-
चष्टे * तस्मादिति * सिद्धान्तमाह * एवमिति * वचनशतेनाप्य-
शक्यविनियोगायोगाद् गौणशक्त्याश्रयणे तु मुख्यैन्द्रीशब्दानुरोधेन
गार्हपत्यशब्दस्य गुणवृत्त्येन्द्रपरत्वावगमान्नायथार्थे विनियोगः स-
म्भवतीत्याशयेन पृच्छति * कुत इति * निवेशनः सङ्गमनो वसू-
नामिति गार्हपत्यमुपतिष्ठतइति एतावतार्ग्विशेषविनियोगसिद्धेरै-
न्द्रीशब्दस्यानुवादत्वादिन्द्रशब्दवन्मन्त्राविषयत्वोपपत्तेर्विध्यर्थत्वे ऽपि
चेन्द्ररूपेण गार्हपत्यप्रकाशनाविध्यर्थत्वादैन्द्रीशब्देनैव मन्त्रे गौणता-
श्रितेत्याशयेनोत्तरमाह * गौणत्वमिति * ऐन्द्रीशब्दस्यानुवादत्वे-
नेन्द्रप्राधान्यानभिधायित्वाद्विध्यर्थत्वे ऽपि चेन्द्ररूपेण गार्हपत्यं प्र-

काशयेदित्येवमर्थत्वेनैन्द्रीशब्देनैव मन्त्रे गौणताश्रयणाद् गार्हपत्यशब्द-
स्य तद्विरोधानुपपत्तेर्मन्त्रब्राह्मणयोरेवात्र विरोधो वाच्यः यत्र च
मन्त्रब्राह्मणयोर्विरोधे क्वचिदन्यतरत्र गौणताश्रयणीया ऽऽपद्यते तत्र
मन्त्राणां गौणता युक्तेति मन्त्रस्य लिङ्गरूपत्वाद् ब्राह्मणस्य च श्रु-
तिरूपत्वाद्वाक्यरूपस्यैव तु मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानुचाहेति ब्राह्मण-
स्य प्रशास्तर्यजेति मन्त्रलिङ्गेन बाध्याभ्युपगमाच्छ्रुतिलिङ्गाधिकरणे-
नैव मन्त्रे ब्राह्मणविरोधे मन्त्रगौणत्वस्य सिद्धत्वाद् गार्हपत्यैन्द्रीश्रुत्यो-
र्विरोधायोगेन मन्त्रब्राह्मणविरोधमापाद्य श्लोको व्याख्येयः । आ-
पाद्योक्तिसूचितं गार्हपत्यैन्द्रीश्रुत्योरविरोधं तावद् द्योतयितुमाह *
गार्हपत्यस्तावदिति * मुख्यैन्द्रीश्रुतिविरोधे सत्युपसर्जनीभूते स-
मीपस्थाने कर्मत्वस्यावतरणीयत्वात्प्रधानभूतप्रकाशनसम्बन्धाभिधा-
नावतारणोक्त्यै गार्हपत्यः प्रकाशयिष्यतइति चेन्द्ररूपेण गार्हपत्य-
प्रकाशनीयत्वोक्त्यै विरोधाभावो द्योतितः । एवं चैन्द्रीश्रुत्यैव म-
न्त्रस्यामुख्ये ऽर्थे विनियोगादविरोधः सिद्धो भवतीत्याह * तत्रेति *
इन्द्रप्रकाशने मन्त्रविनियोगार्थत्वेनैन्द्रीश्रुत्युपपत्तेर्नेन्द्ररूपेण गार्हपत्य-
प्रकाशनविध्यर्थता कल्पनीयेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन श्लोकं व्याचष्टे
* अवश्यं भावि हीति * ब्राह्मणगौणत्वापत्तेर्नेन्द्रप्रकाशनविध्यर्थतै-
न्द्रीश्रुतेर्युक्तेत्याशङ्कानिरासाशयः । पूर्वश्लोकोत्तरार्द्धव्याख्यार्थो म-
न्त्रस्य त्विति श्लोकः । येन कारणेन गार्हपत्यश्रुतेर्नैन्द्रीश्रुत्या वि-
रोधस्तेन कारणेन द्वितीयालक्षितकारकसामान्यसम्बन्धाद् गार्हपत्य-
स्याधिकरणत्वेनापादानत्वेन वा लक्षितेनाङ्गता या पूर्वपक्षिणोक्ता
साप्ययुक्तेत्याह * तेनेति * याप्यवयवसम्बन्धाद् गार्हपत्यशब्द-
स्यैन्द्रवाचितोक्ता साप्यैन्द्रीश्रुत्याविरोधे समुदायप्रसिद्धिबोधायोगा-
दयुक्तेत्याह * न चेति * यतः कारणाद् गृहपतेर्यजमानस्य देवता-
७७१।२ त्वेन सम्बन्धादिन्द्रस्तेन कारणेनात्र ब्राह्मणे ऽवयवसम्बन्धाद् गार्ह-
पत्यशब्दवाच्य इति यदुक्तं तदपि रूढ्या गार्हपत्यशब्देनाग्निप्रत्य-
यान्तस्य चैन्द्रीश्रुत्यविरोधेनाबाधिततया दृढत्वान्न स्यादित्यर्थः ।

गुणाद्वाप्यभिधानं स्यात्सम्बन्धस्या-
शास्त्रहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रावतारणार्थमत्राहेत्यादिकरिष्यन्तीत्येवं भाष्यमव-
यवशो व्याचिख्यासुर्भविष्यतीत्यन्तं तावद्भाष्यावयवं व्याचष्टे * ननु
चेति * उच्यतइत्यनेन स्वतो ऽशक्तेनाप्यैन्द्रमन्त्रेण वचनकल्पित-

या गुणवृत्त्या शक्तिसम्भवाद् गार्हपत्यप्रकाशनं भविष्यतीत्याशङ्कापरिहारार्थमाहेत्यादिदीपयेत्यन्तं भाष्यावयवं शङ्काशयनिरासमर्थत्वेन व्याचष्टे * तथा हीति * शब्दमात्रोपकारिण्या देवतया ऽर्थे रूपोपकारिणो गार्हपत्यस्य सादृश्यं न सम्भवतीत्याशयः उक्ते ऽर्थे भाष्यं योजयितुमाह * न हीति * सम्बन्धस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थं न हि शास्त्रहेतुक इत्यादिभाष्यावयवं व्याचष्टे * न चेति * अदेङाख्यं वर्णत्रयं पारिभाषिको गुणो नैवमग्निः परिभाषयेन्द्र इत्यर्थः। एतच्छङ्कोत्तरत्वेन सापवादस्याधिकरणद्वयेन स्थितत्वाद्वक्ष्यमाणाधिकरणचतुष्टयानर्थक्यमाशङ्क्याह * एवं तावदिति *

आह्वानप्रकाशकमन्त्राणामाह्वाने विनियोगाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तथाऽऽह्वानमपीति चेत् ॥ ५ ॥

मुख्यप्रकाशनस्य मन्त्रकार्यत्वेन सापवादस्याधिकरणद्वयेन स्थितत्वाद्वक्ष्यमाणाधिकरणचतुष्टयानर्थक्यमाशङ्क्याह * एवं तावदिति * अपवादविषयत्वस्य गौणार्थविनियोगस्य क्व चिदनिरूपणात्को हविष्कृदादिमन्त्रो वचनविनियोज्यत्वात्प्रसक्तापवादविषयत्वे एव सन्मुख्यविनियोगरूपस्योत्सर्गस्य विषयः को वा सूक्तवाकादिर्वचनविनियोज्यत्वात्प्रसक्तापवादविषयत्वे ऽप्युत्सर्गस्यैव विषय इत्येवं व्याख्येयम्। यद्वोत्सर्गापवादोक्तिभ्यां लक्षणया तद्धेतूभूतलिङ्गवचनाभिधानात्को लिङ्गस्य विषयः को वा वचनस्येत्यर्थः। तत्रेति सन्देहभाष्यमङ्गाङ्गिभावोपदेशार्थमेतद्वचनं काललक्षणार्थं चेति चिन्तायाः प्रकृतगौणमुख्यविचारासङ्गतत्वादयुक्तमाशङ्क्य वचनाद् गौणे ऽवघाते मन्त्रविनियोगो मुख्ये वा ऽऽह्वाने लिङ्गादित्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तत्रेति * आह्वाने मन्त्रविनियोजकस्य लिङ्गस्य श्रुतिविरोधपरिहारार्थावहन्तिसंयोगस्य कालार्थत्वोक्तिः। वचनादवघाताङ्गत्वोक्तिश्चाप्यथामन्त्रार्थत्वेन मुख्यत्वायोगाद् गौणे ऽवघाते विनियोक्त्यर्थेत्याशयः। शतृप्रत्ययेनावघातस्या ऽऽह्वानाख्यक्रियान्तरलक्षणत्वेनोपादानादुपसर्जनभूतस्य मन्त्रान्वयानुपपत्तेः पूर्वपक्षायोगमाशङ्क्या ऽऽह्वानस्या ऽविहितत्वेनानुष्ठेयत्वानवगतेः स्मारकमात्रानपेक्षत्वादपेक्षां च विना लिङ्गस्याह्वाने मन्त्रविनियोजकत्वाशक्तेः पत्नीकर्तृकावघातार्थाक्षेपादाह्वानस्यानुष्ठेयत्वावगमे ऽप्याह्वानानुष्ठानात्पूर्वमेवानुष्ठेयत्वेनावगतावघातस्य स्मारकापेक्षत्वात्तदतिक्रमेण पश्चात्प्रतीताह्वाना(ङ्गत्वानुपपत्तेरुपसर्जनभूतमप्यवघातमेव प्रत्यङ्गता युक्तेति सूचनार्थं पूर्वप्रतीतोक्ता अ- ७७२।१

ध्वर्युकर्तृकत्वेनावघातस्य पत्न्याह्वानां)नाक्षेपकत्वात्पत्न्येव हविष्कृदु-पोत्तिष्ठति देवानृषीन्पितॄन्त्साभिदूरुह्यावहन्तीतिवाक्यात्पत्नीकर्तृक-त्वावगमोत्तरकालमवघातेन पत्न्याह्वानस्य चिरेणाक्षेपमभिप्रेत्य तत्प्रयुक्तः । कथमिति भाष्येण सन्देहहेतुं पृष्ट्वा तत्प्रतिपादनार्थं यदीति पूर्वपक्षवचनव्यक्तिभाष्यमवघ्नन्निति अवहन्ति प्रति मन्त्रोप-देशकविधायकाभावादाह्वयतिपरेण पञ्चमलकारेण मन्त्रोपदेशं दर्श-यन् व्याचष्टे * यदीति*अथेति सिद्धान्तवचनव्यक्तिभाष्यमवघ्नन्न-नाह्वयती(त्यन्वये ऽनुपात्तस्यमन्त्रस्य काललक्षणायोगादवघ्नन्नेना-ह्वयतीत्यप्यन्वये कालविध्यापत्तेस्त्रिरावृत्तिमात्रविधिसिद्धान्तासि-द्धिप्रसङ्गादयुक्तमशङ्क्य यदवघ्नन्नेनाह्वयती[1])ति सामर्थ्यप्राप्तमनूद्यते त्रिरिति वचनव्यक्तिरिह विवक्षिता अस्मिंस्तु पक्षे तेन त्रिराह्वयती-त्येतावता त्रिरभ्यासविधिसिद्धेरवघ्नन्नित्यस्यानर्थक्यमाशङ्क्य का-ललक्षणार्थत्वं वक्तुं क्रियान्तरलक्षणभूतकर्तृवाचिना शतृप्रत्ययेन क्रियान्तरस्यैव कालतो लक्षयितुं शक्यत्वात्तदन्वयित्वेनोक्तिः गौणा-र्थमन्त्रविनियोगापादकमन्त्रावघातान्वयशङ्कानापत्त्यर्थं च मन्त्रा-नुपादनमिति सूचयन् व्याचष्टे * अथेति * ततो ऽस्य मन्त्रस्य त्रि-रावृत्तिविधौ हन्तिराह्वानस्य कालं लक्षयतीत्येवं भाष्यं योज्यम् । यथैन्द्री वचनादयथार्थे विनियुज्यते तथा ऽऽह्वायतेराह्वानमेहिशब्द-वत्त्वादाख्यायते ऽनेनेत्याख्यानार्थल्युडन्तकरणव्युत्पन्नाह्वानशब्दोक्तो हविष्कृन्मन्त्रो ऽप्ययथार्थे विनियुज्यतइत्येवं पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं किन्तावदिति भाष्यं सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * किमिति * हन्ति प्रति म-न्त्रोपदेशे सति श्रुत्यर्थे ऽवघाते मन्त्ररूपं विहितं भवति सिद्धान्ते तु शतृप्रत्ययेन क्रियान्तरलक्षणभूतकर्त्रभिधाने ऽपि कालानभिधानालल-क्षणा स्यादित्येवं तथा शब्दानुकृष्टस्य वचनादिति पूर्वाधिकरणसूत्राव-यवस्य श्रुत्याशयत्वेन व्याख्यार्थमेवमिति भाष्यावयवं व्याख्यातु*मव हन्तीत्युक्तम्*वचनादित्येवैकवाक्यत्वादित्येवं व्याख्यातुं मन्त्रस्य च कालस्य च कालस्य चाह्वानसम्बन्धः (सिद्धान्ते विधेयो भवेदित्येवं वाक्यभेदोक्त्यर्थो मन्त्रस्य चेत्यवयवो ऽवहननकालएवार्थेन हविष्कृ-दाह्वातव्येति सिद्धान्तभाष्ये[3])कालाह्वानसम्बन्धविधिनिरासात्पूर्व-पक्षे तद्विधिप्रतीते केवलात्तु त्रिरावृत्तिर्विधीयतइति च भाष्यादा-ह्वानावृत्तिसम्बन्धविधिप्रतीतेः स्पष्टत्वान्न व्याख्यातः।मन्त्रस्याह्वा-

१) अयं पा० २ पु० ना० ।
२) अयं पा० १ पु० ना० ।
३) अयं पा० १ पु० ना० ।

मानङ्गत्वे सत्याह्वयत्यन्वयायोगमाशङ्क्याह्वानाभावो ऽप्येहिशब्दोच्चारणात्तत्करोतितदाचष्टइतिस्मृतेराह्वानमाचष्टइत्यस्मिन्नर्थे णिजन्ताह्वयतिप्रयोगोपपत्त्युक्त्यर्थं मैवं चेति भाष्यावयवं व्याख्यातु * माह्वयतेश्चेत्युक्तम् * असामर्थ्यादविघाताङ्गत्वायोगमाशङ्क्यावघातस्याचेतनत्वाद्वस्तुतः स्वातन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वाभावे ऽपि वैवक्षिकेन स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वसद्भावाद्धविष्कृत्त्वस्य सामर्थ्यमवहन्तेरेवेत्यनेन स्वमतेन गुणाभावसूत्रावतारायोक्ता हविष्कृच्छब्दस्य मुख्यार्थत्वादयथार्थतामुपसंहृत्य हविष्कृत्पत्नीसम्बन्धे हविःसम्पत्तिहेतुलक्षणगुणयोगे वावघातप्रत्यायकत्वं भाष्योक्तगुणेत्यनेन विवृतम् ।

न कालविधिश्चोदितत्वात् ॥ ६ ॥

सौत्रनञर्थव्याख्यार्थं नैतदित्याद्येवमवहन्तीत्यन्तं भाष्यं कालविधिशब्दाव्याख्यार्थं कालेत्यवयवमपनीय व्याचष्टे * त्रिरिति * अनाहूताया एव पत्न्याः स्वयमागत्यावहन्तृत्वोपपत्तेर्नियोगतो प्राप्तत्वादप्राप्ते चाह्वाने लिङ्गेन मन्त्रस्य विनियोक्तुमशक्यत्वान्मन्त्रवर्णतः प्राप्त्यभ्युपगमे ऽन्योन्याश्रयापत्तेराह्वानस्य नियमार्थे विधिसम्भवान्नियमेनापि च प्राप्तावध्वर्युकर्तृकत्वार्थं प्रथनोपधानादिवद्विध्युपपत्तेर्वाचमेव तदाह्वयतीति चाह्वानस्यैव स्तुत्यर्थत्वाद्विधेयत्वावगतेराह्वानाविधाने च त्रिरित्यर्थो विधीयतइत्येतावताभ्यासविध्युक्तिसिद्धिर्भाष्ये त्रिराह्वयतीत्याह्वयतिशब्दानर्थक्यप्रसङ्गाद्गौरवाशयेन वा भेदोक्त्युपपत्तेः केवलात्तु त्रिरावृत्तिरिति केवलशब्दस्य च गुणान्तरविधिनिरासार्थत्वेनोपपत्तेस्त्रिरभ्यासमात्रविशिष्टाह्वानपरत्वादित्येवं व्याख्येयम् । अवघातपरामर्शार्थो ऽत्रशब्दः । कथं तर्हीति भाष्यं शतृप्रत्ययाक्षिप्तत्वेन काललक्षणाया लघीयस्त्वाद्दोषत्वाभावसूचनार्थत्वेन व्याचष्टे * लक्षणं वेति * आह्वानकारी कीदृगध्वर्युरित्यपेक्षायां क्रियान्तरलक्षणभूतकर्तृवाचिना शतृप्रत्ययेनावघातकारित्वस्य लक्षणत्वाभिधानादवघातकारित्वावस्थस्याध्वर्योराह्वानकारित्वावगतेर्यदावघातस्तदाह्वानमिति कालतो लक्षणत्वावसायात्पत्नीकर्तृके चावघाते ऽध्वर्योः कर्तृकत्वायोगादाभिचरन्यजेतेत्यत्र यागस्याभिचारार्थतावच्छतृप्रत्ययादाह्वानस्यावघातार्थत्वप्रतीतेस्तादर्थ्यद्योतनार्थत्वेनावघातकालत्वस्यैव विवक्षितत्वावसायाल्लघीयसी काललक्षणेत्याशयः । लघीयस्त्वेति श्रुतिवृत्तिभङ्गापत्तेर्दुष्टैव लक्षणेत्याशयेन यस्त्वित्यनुभाष्य श्रुत्यसम्भवलक्षणा ऽथ दुष्टेति परिहारार्थं नैष इति भाष्यमसम्बद्धव्यवायो-

पपत्तेरपकृष्य शतृप्रत्ययान्तशब्दे काललक्षणेत्याशयः । लघी-
यस्त्वे ऽपि श्रुतिस्मृतिभङ्गापत्तेर्दुष्टशतृप्रत्ययान्ते शब्दे का-
ललक्षणाया लघीस्त्वोक्त्यर्थस्यावघ्नन्नाह्वयतीत्यस्यानन्तरं यो-
ज्यम् । नन्विति भाष्येणावघाताङ्गत्वेन मन्त्रानुपदे-
शे ऽप्याह्वानाङ्गत्वेन मन्त्रकालयोस्त्रिरावृत्तिवाद्विधेयत्वाद्वाक्यभेद-
माशङ्क्य कालमन्त्रयोरनुवाद्यत्वाद्वाक्यभेदपरिहारार्थं नेतीति मन्त्रो
ऽपीति च भाष्यद्वयं व्याचष्टे * प्राप्तं चेति * श्लोकं व्याचक्षाणः
*कथं तर्हीति*यत्तु लक्षणाशब्द इति च भाष्यद्वयस्य काललक्षणया-
दोषत्वपरिहारार्थत्वसूचनार्थं तृतीयं पदं तावद्व्याचष्टे * अवघ्नन्नि-
ति* हि यस्मात्कारणात्क्रियाया लक्षणे हेतौ च शतृप्रत्ययस्मृतेर्लक्ष-
णत्वरूपेणार्थेन युक्तः कर्त्ता कृत्स्नं शतृप्रत्ययात्प्रतीयते । तेन हेतुना
न क्वचिदवघ्नन्नित्यत्रोत्तिष्ठन्नित्यत्र काललक्षणायामपि श्रुतिपीडेत्यु-
क्ते तथापि श्रुत्यर्थस्यावघातस्य मन्त्रान्वयसम्भवे लक्षणा न युक्ते-
त्याशङ्क्य धात्वर्थस्योपसर्जनत्वान्मन्त्रान्वयानर्हतोक्ता । मन्त्रस्याव-
घातं प्रत्यनुपदेशे ऽवघ्नन्नित्यस्यानर्थक्यनिरासार्था काललक्षणार्थतो-
क्तिरिति तस्माच्छब्देन सूचयंश्लोकशेषं व्याचष्टे * तस्मादिति *
कालाह्वानसम्बन्धानुवादोक्त्यर्थस्यावहननेति भाष्यस्य सौत्रकाल-
विध्युक्तिविरोधमाशङ्क्य भाष्यानुसारेणाभिधानपूर्वकविधानवाचि-
नो विधिरितिशब्दस्याभिधानलक्षणार्थतामङ्गीकृत्य परिहरति * यो-
ग्यत्वेन चेति * त्रिरभ्यासापादितकालविध्युक्त्या वा त्रिरभ्या-
७७३।१ सविधिर्लक्ष्यतइति परिहारान्तरमाह * सकृदिति * अभ्यासे
विहिते यः सकृदुच्चारणकालादधिकः कालस्त्रिरभ्यासेन जा-
यते सो ऽस्मिन्वाक्ये विधीयतइत्युक्ते ऽर्थद्वयविधौ वा-
क्यभेदः स्यादित्याशङ्क्यार्थलभ्यत्वम् * कालविधेरित्युक्तम् *
अर्थलभ्यतामेवोपपादयितुमाह * तथा चेति * चोदितत्वादिति
सूत्रावयवव्याख्यार्थं चोदितश्चेति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ।

गुणाभावात् ॥ ७ ॥

गुणाभावादिति सूत्रमवघाते हविष्कृत्पत्नीगतह-
विः सम्पत्तिहेतुत्वलक्षणगुणयोगसम्भवे ऽपि आह्वाना-
मन्त्रणविभक्तिप्रैषविषयत्वलक्षणाभावाद्धविष्कृत्प्रातिपदिकस्य गौ-
णसामर्थ्यसम्भवे ऽपि सम्बुद्ध्याख्यातपदयोर्गौणस्यापि
सामर्थ्यस्यासम्भवात्सकलमन्त्रविषयत्वाच्च वचनस्य सक-
लमन्त्रसामर्थ्यं विना विनियोजकत्वाशक्तेर्नावघाते मन्त्रवि-

नियोगः सम्भवतीत्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुं केन चिद् गुणेन मन्त्रे ऽवहन्ति प्रत्याययिष्यतीति पूर्वपक्षोक्तगौणसामर्थ्यनिरासार्थत्वेनावतारयति * अथेति * हविष्कृत्पत्नीगुणयोगादवहन्तिरेव हविष्कृद्भविष्यतीत्यर्थः। ननु हविष्कृत्पत्नीगुणयोगाद्धविष्कृत्प्रातिपदिकस्यावघाते शक्त्यभ्युपगमे देवदत्तः सरस्वतीतिवदंस्त्रियामप्यवघाते स्त्रीलिङ्गहविष्कृच्छब्दप्रवृत्त्यैकान्तिकत्वाद्वागित्यैकान्तिकत्वेन संस्तवोपपत्तेर्लिङ्गादिति सूत्रमयुक्तं स्यादिशङ्काह * गुणेति * हविष्कृत्ववाचिनो मन्त्रस्य हविष्कृत्पत्नीगुणहविःसम्पत्तिहेतुत्वयोगादवघातप्रत्यायनसामर्थ्ये सत्यप्याह्वानादिविषयत्वलक्षणगुणाभावादवघाते वाचनिकाविनियोगाभावो यदोच्यते तदा मन्त्रादियोग्यत्वरूपं पत्न्याः सामर्थ्यं मन्त्रस्य पत्न्याह्वानाङ्गत्वेनाश्रीयते न तु स्त्रीलिङ्गत्वेन संस्तव इत्यर्थः। यदातदाशब्दाभ्यां पाक्षिकतास्य व्याख्यानस्योक्ता भाष्योक्तां व्याख्यामनुसन्धत्ते * अथ वेति * सत्यं न श्रुत्यादावघाते मन्त्रो विधीयते किं त्ववघातस्यापि स्वातन्त्र्यविवक्षया हविः कर्तृत्वसद्भावाल्लिङ्गस्य चैकादशसामर्थ्ये विनियोजकत्वोपपत्तेः सामर्थ्यादेव मन्त्रो ऽवघाताङ्गमित्याशङ्कार्थः सरूपोक्त्या गुणशब्दस्य सामर्थ्यवाचित्वं सूचितम्। हविष्कृत्प्रातिपदिकस्यावघातप्रकाशनसामर्थ्ये ऽथैहीत्यस्य तदेकवाक्यत्वबाधापत्तेः पत्न्याह्वानाङ्गत्वपक्षे च लिङ्गवाक्ययोर्द्वयोरप्यनुग्रहसम्भवे वाक्यबाधापत्तेरेकस्य पक्षस्यानभ्युपगमनीयत्वाल्लिङ्गेनाप्यवघाताङ्गता न युक्तेत्येवमुत्तरत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं गौणमिति भाष्यं गुणशब्दस्यात्र सामर्थ्यवाचित्वात्सामर्थ्यलभ्यत्वं गौणशब्देनोक्तमाह्वानविषयत्वाभावोक्तिश्चामन्त्रणाप्रेषविषयत्वाभावयोरप्युपलक्षणार्थेत्येवं व्याख्यातुमाह * तदिति * यद्यपीत्यनेनावघातस्याचेतनत्वेन क्रिया तेन चास्वातन्त्र्यात्कर्तृता * वास्तवी नास्तीत्युक्तम् * व्यर्थोक्त्यार्थदर्शनाभावादेहीत्यस्यावघाते विनियोगाद्धविष्कृत्पदैकवाक्यत्वबाधापत्त्युक्त्यर्थत्वेन तत्रेति भाष्यावयवे व्याख्याते हविष्कृत्पदमात्रस्य तर्ह्येहिपदैकवाक्यत्वबाधेन लिङ्गाद्विनियोगो ऽस्त्वित्याशङ्क्य पत्न्याह्वानाङ्गत्वे लिङ्गवाक्ययोर्द्वयोरप्यबाधसम्भवाद् बाधपक्षो न युक्त इति परिहारसूचनार्थत्वेन यजमानस्येति भाष्यावयवं व्याख्यातुं चेतनावत्यां त्वित्युक्तम्। तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

लिङ्गाच्च ॥ ८ ॥

एतत्सूत्रव्याख्याभाष्यं सङ्क्षिप्य व्याख्यातम्। मन्त्रस्य पत्न्याह्वानाङ्गत्वे सत्यर्थरूपेणैकान्तिकेन स्त्रीत्वेन कृत्वा पत्न्या वाक्साहश्यात्पत्न्याह्वानस्य समञ्जसः स्तवो भविष्यतीत्यर्थः ।

(अवघाताङ्गत्वे सत्यर्थरूपेणैकान्तिकेन स्त्रीत्वेन कृत्वा पत्न्याः वाक्साहश्यात्पत्न्याह्वानस्य समञ्जसः स्तवो भविष्यतीत्यर्थः[1] ॥

अवघाताङ्गत्वे त्ववघातस्यैकान्तेन नियमेन व्यक्तस्य स्पष्टस्य प्रत्यक्षस्य वास्तवस्य कस्य चिल्लिङ्गस्याभावाच्छब्दधर्मतया शब्दानुकारमात्रेणावगतेन स्त्रीत्वेन योगाद्वाक्सहशेनावघातेन द्वारभूतेन मन्त्रस्य स्तवः कल्प्यः स्यात्स च क्लेशेनेति कथं चिच्छब्देनोक्ते क्लेशोपपादनायावघातवाचिनः स्त्रीलिङ्गस्य क्रियेत्यादिशब्दस्य धर्मतया ऽवघातस्त्रीत्वापादकस्यानुपादनेनोक्ता स्त्रीलिङ्गपदोपादाने ऽवघातस्य शब्दधर्मतयैकान्तिकं स्त्रीत्वं सिध्येदनुपादानात्त्ववघातावहननादिपदवाच्यस्यापि सम्भवाच्छब्दधर्मतयापि नैकान्तिकः स्त्रीत्वं सिध्यतीति बहुव्रीह्याशयः । तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यस्य तात्पर्यमाह * तस्मादिति *

विधिकोपश्चोदेशे स्यात् ॥ ९ ॥

अवघाताङ्गत्वेन हविष्कृन्मन्त्रोपदेशे सत्यवरक्षो दिवः सम्पर्कं वध्यासमित्यवहन्तीत्यादिभिर्मन्त्रविध्यन्तैरस्य विधेः पक्षे वा स्यादित्येवं सूत्रं व्याख्यार्थं भाष्यं व्याचष्टे * अवघातेति * अवघा-
७७४।२ ताङ्गभूतैर्मन्त्राक्षरैः सहास्य विकल्पः स्यात्स चान्याय्य इत्यर्थः ॥

अग्निविहरणादिप्रकाशकमन्त्राणां तत्रैव विनियोगाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तथोत्थानविसर्जने ॥ १० ॥

अतिदेशोक्त्यैव पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तावेवात्रापि इत्यवगतेर्यैस्तत्रेति भाष्यमनर्थकमाशङ्क्यास्य सूत्रस्य यथावघातस्तथोत्थानविसर्जने अपि पूर्वपक्षे मन्त्रप्रकाश्ये सिद्धान्ते त्वप्रकाश्ये इत्येवमतिदेशार्थत्वेन पश्चानामपि पूर्वाधिकरणसूत्रार्थानां योजयितव्यत्वोक्त्यर्थत्वेन सूत्रस्य व्याख्यार्थत्वं भाष्यस्य सूचयितुमाह *इतीति* इति करणो ऽस्येत्यर्थः यथैन्द्रीवचनादयथार्थं विनियुज्यते तथाह्वानमपीत्यपिशब्दोक्तावग्नीदूव्रतवन्मन्त्रावपि इत्येवमाद्यसूत्रे ऽग्नीति भाष्येण योजिते निरस्तत्वात्पूर्वपक्षायोगमाशङ्क्य विधौ लक्षणायोगेनोत्थानव्रतमन्त्रसं-

---

१) अयं पा० २ पु० ना० ।

योगयोः काललक्षणार्थत्वेनावघातसंयोगवदानर्थक्यपरिहारायोगाद्गाङ्गिभावार्थतावसीयतइत्यधिकाशङ्कोक्त्यर्थं लक्षणाभयादिति भाष्यं व्याचष्टे * पूर्वत्रेति * अवघ्नन्निति शब्दे ऽनुवादार्थे कालार्थतोक्ता इह तु यदग्नीदग्नीन्विहर बर्हिस्तृणीहि पुरोडाशानलं कुरु पशुनो देहीत्याह तदुक्ता न कालइत्युत्तिष्ठन्निति शब्दे यद्वाचं विसृजति तद्व्रतं चरतेति मन्त्रकालइति च मन्त्रनिर्देशके शब्दे विधानार्थे सा चायुक्तेत्याशयः। भाष्योपलक्षितं मन्त्रोपदेशे ऽपि वाक्यभेदानापत्तिरूपं विशेषान्तरमाह * त्रिरिति * नोत्थानविसर्जनाङ्गत्वेनाग्नीद्व्रतमन्त्रो विधीयते किं त्वग्निविहरणे प्रेषणाङ्गत्वेन लिङ्गात्प्राप्तस्याग्नीमन्त्रस्योत्थानकालत्वं वाग्यमनियमासमाप्त्यङ्गत्वेन च प्राप्तस्य वाग्विसर्गस्य व्रतभक्षणप्रेषणाङ्गभूतमन्त्रोच्चारणे कालत्वं विधीयते विधिमन्त्रपाठक्रमाभ्यां चोत्थानव्रतमन्त्रयोर्विशिष्टकालकत्वेनावगतत्वरूपाच्चोदितत्वादग्निमन्त्रवाग्विसर्गलक्षकत्वशक्तिरस्तीत्येवं सिद्धान्तसूत्रयोजनार्थमुत्तिष्ठन्निति भाष्यमुत कालार्थः संयोग इति सन्देहभाष्यालोचनयैव ज्ञातार्थत्वान्न व्याख्यातम् । कालविधौ सिद्धान्तावसाने पूर्वाधिकरणे कालानुवादाभ्युपगमात्तदतिदेशार्थतास्याधिकरणस्य न युज्यतेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षे श्रुत्या गौणे मन्त्राविनियोगः सिद्धान्ते लिङ्गान्मुख्य इत्येतावता साम्येनातिदेशतेति परिहारसूचनार्थं नेतिभाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं पदोत्तरत्वेन तृतीयं सूत्रं योजयितुमनुत्थितेना ग्नीन् मेधितुं विहर्तुंवाशक्यत्वादुत्थानस्याग्नीन्धनविहरणयोः कर्तृत्वं विवक्षित्वा मन्त्रप्रकाश्यत्वोपपत्तेः वागात्मिकायाश्च जिह्वाया व्रतशब्दवाच्ययवागूत्यर्थपर्यायवाग्वादिभक्षणकर्तृत्वं विवक्षित्वा व्रतमन्त्रप्रकाश्यत्वोपपत्तेर्लिङ्गादग्नीद्व्रतमन्त्रयोरुत्थानवाग्विसर्गाङ्गत्वं भविष्यतीति शङ्कार्थे यद्यपिचेति भाष्यं कथं शक्यते इत्यपेक्षामुत्थानेनेत्यनेन शक्यतोपपादितेत्येवं व्याचष्टे * उत्थानेति * अध्वर्युकर्तृकस्योत्थानस्याग्नीध्रकर्तृके विहरणे हेतुत्वायोगात्तन्निमित्तः कर्तृत्वोपचारो न युक्त इत्याशङ्क्याह * यदेति * समाख्याप्राप्ताध्वर्युकर्तृकता प्रेषत्वे सति प्रैषेषु च पराधिकारादिति न्यायाद्बाध्येतोत्थानाङ्गत्वे तु प्रैषत्वाभावान्न तद्बाधो युक्त इत्याशयः। बर्हिस्तरणादिग्रहणायादिशब्दः । व्रतमिति शङ्काभाष्यावयवं व्याचष्टे * एवमिति । वाचो ऽस्वतन्त्रत्वेन कर्तृत्वायोगात्कथमनेन मन्त्रेण वागाभिधानमित्याशङ्क्याह * वागिति * यथा भक्षानुवाके वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यत्विति भक्षपितृत्वं तृप्तिकर्तृत्वं वाच्युपरितम् तथास्य सम्बन्धिनः पुरुषस्य यद्व्रतभक्षणे कर्तृत्वं तद्वा-

च्युपचारितुं शक्यमित्यर्थः । मुख्यस्यापि जिह्वावत्कर्तृत्वायोगात्सम्बन्धितातिरेकजनितास्येति षष्ठी व्याख्येया चरतेर्भक्षणार्थत्वात्तत्कृविर्हिंसायामिति कृणोतेर्हिंसार्थात् करणशब्दं व्युत्पाद्य भक्षणस्य नाशकत्वेन हिंसारूपत्वाद्भक्षणे कर्तृत्वं विवक्षितमेवमपि वाचो ऽप्रेष्यत्वात्प्रैषार्थो लोडयुक्तेत्याशङ्क्य प्राप्तं कालार्थत्वं लोटो दर्शयितुम् * तवेत्युक्तम् * वाचः शब्दात्मकत्वाच्छब्दस्य च तात्वादिष्वष्टसु स्थानेष्वभिव्यक्तेर्बहुवचनाधिष्ठानभेदोक्तिः । अस्याः शङ्काया गुणाभावादिति सूत्रं तथापीति भाष्येणाग्नीदित्यामन्त्रणविभक्तेर्विहरेत्यादेश्च प्रैषस्यार्थशून्यत्वाख्यव्यर्थत्वरूपादृष्टार्थत्वप्रसङ्गोक्तिद्वारोत्तरत्वेन योजितमित्याह * गुणेति * कथमर्थदर्शनाभावोक्तिद्वारैतत्सूत्रं योजितं भवतीत्याशङ्क्य गुणशब्दस्य सामर्थ्यवाचित्वादग्नीद्व्रतमन्त्रयोस्तूत्थानवाग्विसर्गप्रकाशनसामर्थ्याभावादित्येवं सूत्रव्याख्यासूचनार्थं * मन्त्रेत्युक्तं * लोटः प्राप्तकालवाचित्वेन प्रैषार्थत्वाभावात्सामर्थ्यं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न हीति * नचेदं युगपद्विवक्षितुं शक्यते पदार्थस्य प्राप्तः कालस्तव वेति भिद्येत हि तथा वाक्यमिति प्रैषाधिकरणभाष्ये प्रैषं विना मध्यमपुरुषायोगस्य वक्ष्यमाणत्वान्न प्राप्तकालार्थता युक्तेत्याशयः । लिङ्गसूत्रं कथं योज्यमित्याशङ्क्याह * लिङ्गमपीति * लिङ्गान्तराभावे ऽपि गुणाभावसूत्रमग्नीद्व्रतमन्त्रयोर्मुख्यवृत्त्योत्थानवाग्विसर्गप्रकाशनासामर्थ्ये ऽपि गौणसामर्थ्यसद्भावाच्छ्रौतविनियोगोपपत्त्या शङ्कानिरासार्थत्वेन लोड्व्यतिरिक्तस्य मन्त्रभागस्य सामर्थ्यसम्भवे ऽपि लोडुक्तस्य प्रैषविषयत्वलक्षणस्य गुणस्योत्थानवाग्विसर्गयोरभावादित्येवं व्याख्यायामन्त्रणादिसामर्थ्यं लिङ्गमाश्रीयते तदेत्यनेन न्यायेनाग्नीदित्यामन्त्रणसामर्थ्यं प्रेषसामर्थ्यं च लिङ्गसूत्रार्थत्वेन व्याख्येयमित्याशयः । अनेन चापिचेति भाष्यस्योत्थानवाग्विसर्गाङ्गत्वे ऽर्थदर्शनाभावादसमर्थौ मन्त्रौ स्यातां प्रेषणे त्वर्थदर्शनात्समर्थावित्येवमर्थत्वेन लिङ्गसूत्रयोजनार्थत्वं सूचितं । पञ्चमसूत्रयोजनार्थं कल्पनायां चेति भाष्यं व्याचष्टे * विधीति *

सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणाङ्गता ऽधिकरणम् ॥ ५ ॥
॥ अयमेव प्रस्तरप्रहरणन्यायः ॥

सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात् ॥ ११ ॥

वचनविनियोज्यत्वाभावेनाप्रसक्तापवादविषयत्वानामेव हविष्कृदादिमन्त्राणामुत्सर्गविषयत्वे ऽधिकरणद्वयेनोक्ते सूक्तवाकस्य

वचनविनियोज्यत्वात्प्रसक्तापवादविषयत्वस्याप्युत्सर्गविषयतैवेत्य-भिधानार्थत्वेनास्याधिकरणस्य प्रकृतविषयाविवेकसङ्गतिमपवादत्वे-नचानन्तरसङ्गतिं स्पष्टत्वादनुक्त्वा सूक्तवाकप्रस्तरयोः पारार्थ्योक्तेः कालविधिहेतुत्वमुपपादयति *देवतेति* अग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजै- ७७५।२
श्चरन्ति प्रहृत्य परिधीन् हारियोजनं जुहोति। दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेतेत्यादौ च सर्वत्र कृतार्थसंयोगकालार्थत्वस्य च स्थाप्य-मानत्वात् कृतार्थसंयोगस्य कालविधिहेतुत्वेन विप्रतिपत्तव्यमित्या-ह *सर्वत्रेति* तृतीयया याङ्गत्वावसायात्कालार्थता न युक्ते-त्याशङ्क्याह *तृतीयां चेति* सूक्तवाकयुक्तं प्रस्तरं प्रहरतीत्युक्ते योग्यत्वात्कालद्वारैव सूक्तवाकयुक्तत्वावगता काललक्षणावसीयत इत्याशयः। प्रस्तरस्याङ्गत्वेन सिद्धान्तिनोऽनिष्टत्वात्तन्निरासार्थं कृ-तार्थत्वोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याह *प्रस्तरेति* प्रस्तरस्याङ्गत्वेन सि-द्धान्तिनोऽनिष्टत्वेऽपि यदि कश्चित्सूक्तवाकस्य कृतार्थत्वेनाङ्गत्वायो-गोऽपि प्रस्तरप्रहरणस्याकृतार्थत्वात्सूक्तवाकेन प्रयोजनेनेत्यस्मि-न्नर्थे तृतीयामङ्गीकृत्य सूक्तवाकं प्रति दृष्टार्थत्वेन वा सूक्तवाकस्या-दृष्टार्थाङ्गानपेक्षत्वेऽपि तत्कार्यदेवतासंस्कारोपयोगद्वारा सूक्तवाक-वाच्या देवताः प्रत्यङ्गत्वात्कालार्थसंयोगायोगं शङ्केत तं प्रति कालार्थ-संयोगोपपादनायास्य प्रहरणस्य प्रतिपाद्यमानप्रस्तरप्रधानत्वादन्या-ङ्गत्वं न घटत इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनीयत्वात् अकृतार्थस्य प्रतिपाद्य-त्वयोगात्प्रस्तरस्य चेति भाष्येण प्रस्तरस्य कृतार्थत्वाभिधानमित्य-र्थः। प्रतिपत्तित्वेन वा प्रहरणस्य देवतया प्रयोजनाभावात्सूक्तवा-कस्यापि सदेवतस्य प्रहरणाङ्गत्वं न घटत इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादना-र्थं प्रस्तरस्याकृतार्थत्वे प्रहरणस्य तत्प्रतिपत्तित्वासिद्धेः प्रहरणस्य प्रतिपत्तित्वसिद्ध्यै प्रस्तरस्य कृतार्थत्वाभिधानमिति प्रयोजनान्तरमाह *तथेति* ग्रन्थोऽनुषङ्गेण पूरणीयः।

उपदेशो वा याज्याशब्दो हि नाक-स्मात्॥ १२॥

सौत्रवाशब्दसूचितसिद्धान्तहेतुव्याख्यार्थम्। एवमिति भाष्यं पूर्वपक्षिणेत्थम्भूतलक्षणार्थतृतीयाभ्युपगमात् प्रकरणसंयोगासिद्धे-रयुक्तमाशङ्क्य करणविभक्तित्वोपपादनेनोपपादयति *सूक्तेति* क्रियाया भावनात्मिकाया वाक्यार्थत्वेन प्राधान्यात्सर्वपदार्थानां त-यैवान्वयप्रतीतेः कारणत्वे च साक्षात्क्रियान्वयसम्भवेनोपपदार्था-

न्वयद्वारा क्रियान्वयापादकस्येत्थम्भूतलक्षणस्यानभ्युपगमनीयत्वात्कारकवाचित्वस्य च स्वाभाविकत्वेन पदान्तरान्वयानपेक्षतयोपपदान्वयापेक्षेत्थम्भूतलक्षणार्थत्वरूपादुपपदविभक्तित्वात्कारकार्थरूपस्य कारकविभक्तित्वस्य बलीयस्त्वावगतेः करणत्वं गम्यमानं नोत्स्रष्टुं शक्यमित्याशयः। प्रत्यक्षशब्दः साक्षात्ववाची। श्रुतिलक्षणोक्तिं प्रातिपदिकविषयत्वेन व्याचष्टे * एवं चेति * सौत्रस्य हेतोरुपचयत्वव्याख्यार्थमेवं चेति भाष्यं व्याचष्टे * तथा चेति * अङ्गत्वे सत्युत्तरसूत्रन्यायेन प्रहरणस्य देवतान्वयाद्यागत्वसिद्धेर्यागाङ्गमन्त्रत्वलक्षणयाज्यागुणयोगाद्याज्याशब्दोपपत्तिरित्याशयः। प्रसङ्गाच्चिन्तान्तरं प्रस्तौति * किं पुनरिति * चिन्तान्तरस्य प्रश्नपूर्वं प्रयोजनमाह * कश्चेति * एषां धर्माणां मध्यइति निर्धारणे षष्ठी फलतः पूर्वपक्षं प्रतिजानीते * किमिति * उपपादयति * यथेति * एकदेशिनः शङ्कामुपन्यासपूर्वं पूर्वपक्षी निरस्यति * तत्रेति * इज्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या सूक्तवाकस्य याज्यात्वे होमे ऽपि यागत्वानुवृत्तेर्होमसाधनानाममन्त्राणां याज्यात्वप्रसङ्गात्प्रयोगत एव याज्यानां व्यवस्थावगतेः सूक्तवाके चाभियुक्तैर्याज्याशब्दाप्रयोगान्न याज्यात्व-
७७६।२ मस्तीत्याशङ्कते * अथेति * प्रयोगतो व्यवस्थामभ्युपगम्य तावत्पूर्वपक्षी परिहरति * तेनेति * यदि प्रयोगतो व्यवस्थेष्यते तर्हि वेद एव सूक्तवाके याज्याशब्दप्रयोगात्तेन याज्यात्वेन सिद्धेन हेतुना धर्मैर्भाव्यमित्यर्थः वैदिकप्रयोगस्यौपचारिकत्वादव्यवस्थापकतामाशङ्क्याह * न चेति * याज्याशब्दप्रयोगस्य मुख्यत्वे यत्कारणं यागसाधनमन्त्रत्वं तत्सद्भावस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। प्रकर्षसेचनकरणाशक्ते तैलादावसत्यपि प्रोक्षणीशब्दप्रयोगे प्रकर्षसेचनकरणत्वस्य कारणत्वाविघातवद्धोममन्त्रेष्वसत्यपि याज्याशब्दप्रयोगे यागसाधनमन्त्रत्वस्य कारणवत्त्वाविघात इति प्रत्यक्षधर्माबाध्यत्वलक्षणार्थया प्रत्यक्षोक्त्या सूचितम्। पङ्कजादिशब्दानां च प्रयोगव्यवस्थापकपद्मत्वजात्याद्यधीनव्यवस्थितविषयत्वदर्शनाद्यौगिकानां शब्दानामवयवयोगवतीषु सर्वासु व्यक्तिषु साधारण्येन प्रवृत्तानां लक्षणभूतप्रयोगव्यवस्थापकधर्मानपेक्षात्प्रयोगमात्राद्यवस्थितविषयत्वावधारणाशक्तेर्हौत्रप्रवचनविहितकारिणा येन मन्त्रेणेज्यते स मन्त्रो याज्येति लक्षणस्याभ्युपगमनीयत्वात्सूक्तवाके ऽपि तल्लक्षणत्वोपपत्तेर्याज्यात्वाविघात इत्याह *अपि चेति * यौगिकानां जातिवाचित्वाभावात्साधारण्यवाचिसामान्यशब्दः प्रयाजादिप्रयोज्यानामपि मन्त्राणां याज्यात्वप्रसिद्धेर्हौत्रप्रवचनाख्यर्ग्वेद-

विहितकर्मकारिवाची होतृशब्दः । मन्त्रत्वादरे ऽपि तद्विशेषत्वानादरसूचनार्थो वस्तुशब्दः । चिन्तान्तरपूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * होतृप्रयोज्येष्वपि दर्विहोममन्त्रेषु याज्यात्वाप्रसिद्धेर्येन मन्त्रेण होत्रेज्यते सा याज्येति लक्षणा योगाद्यागाङ्गदेवतोद्देशार्थविहितमन्त्रत्वस्यैव लक्षणत्वावगतेः सूक्तवाकस्य नैवं लक्षणत्वान्न याज्यात्वमिति सिद्धान्तमाह * एवमिति * यजेर्यजमानकर्तृकत्यागार्थविशिष्टोद्देशवाचित्वशङ्कानिरासेनोद्देशमात्रवाचित्वसूचनार्थो होतृशब्दः । उद्दिशतीत्युक्ते निर्वापादिकालीनोद्देशार्थत्वे याज्याशब्दस्यावयवार्थत्यागापत्तिमाशङ्क्य यागाङ्गत्वेन देवतोद्देशाद्यागसाधनत्वरूपावयवार्थोपपत्तिसूचनार्थम् * यागाङ्गमित्युक्तम् * ये यजामहानन्तरस्याग्निमित्यादेरप्यादेशाख्यस्य शब्दस्य यागकालीनदेवतोद्देशार्थत्वेन विधानाद्याज्यात्वापत्तिर्मन्त्रविशेषणेन निरस्ता तृतीयया देवतोद्देशार्थत्वेन विधिः सूचितः । देवतां यागकाले येन मन्त्रेणोद्दिशति तस्य याज्यात्वमिति लक्षणस्योपांशुयाजादिषु याज्यान्वयात्प्रागनवगतदेवतेषु देवतोद्देशार्थत्वेन मन्त्रविध्ययोगादव्यापकत्वमाशङ्क्य देवताविशेषानवगमे ऽपि यागत्वात्सामान्यतस्तत्रापि देवतान्वयावगतेर्देवतोद्देशार्थत्वेन विधिसम्भवाद्व्यापकत्वं प्रसिद्धयुक्त्या सूचितम् । सूक्तवाकस्य देवतोद्देशार्थत्वेनाविधाने ऽप्यर्थाद्देवतोद्देशार्थत्वसम्पत्तेर्याज्यात्वापत्तिरित्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * प्रकृतौ हीति * त्यज्यमानविशेषणेन यागकालीनतोक्ता । न केवलं सूक्तवाकस्य तादर्थ्येन विरूपोत्पत्तिर्नास्ति किं त्वजुषतेत्याद्यतीतकालवाचिप्रत्ययोगित्वेनेष्टदेवताभिधानसामर्थ्यरूपलिङ्गविरोधात्त्यज्यमानप्रस्तरदेवतोद्देशार्थतापि नास्तीत्याह * इष्टेति * सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गत्वावेदिकया तृतीयाश्रुत्या मान्त्रवर्णिकप्रहरणे देवतोद्देशार्थत्वावसायाल्लिङ्गावगतेष्टपुरोडाशादिदेवतार्थता बाध्यतइत्याशङ्कते * लिङ्गमिति * अस्यामर्थविनियोगाशक्तेः श्रुत्या लिङ्गावगतेष्टदेवताभिधानार्थत्वाभ्यनुज्ञानादिष्टानां चाज्यभागाद्यनुयाजान्तयागदेवतानां स्वार्थत्वेनैव सूक्तवाकग्राहकत्वादन्यार्थया ऽवधृतस्य सूक्तवाकस्य प्रहरणे विनियुक्तस्यापि तुषोपवापेन पुरोडाशकपालं तत्प्रहरणेनाप्रयोज्यत्वावगतेस्त्यज्यमानप्रस्तरदेवतोद्देशार्थत्वं श्रुतितो ऽवसीयत इति परिहरति * नेति * श्रुत्या लैङ्गिकविनियोगानुज्ञां द्रढयितुमाह * तथा चेति * श्लोकार्थमुपसंहरति * तेनेति * भवितव्यं धर्मैरिति पूर्वपक्षोपक्रमात्ततश्च न भवितव्यं धर्मैरिति शेषः । याज्यात्वाभावे ऽपि यागरूपप्रहरणाख्ययाज्याकार्यकारित्वाद्याज्याधर्मा

भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह * न चेति* सूक्तवाकान्वयात्प्राक् प्रहरणस्य यागरूपत्वाभावेन याज्याकार्यत्वाभावात्तत्सूक्तवाकस्य याज्याकार्यकारितास्तीति सूचयितुं प्रहरणविषयान्या याज्या नास्तीत्युक्तम् । (दर्विहोमानां जुहोतिचोदितत्वेन यागत्वाभावाद्यथेज्यते सा याज्येत्यवयवात्प्रतीत्यभ्युपगमे ऽपि) चतुर्होत्रा ग्रामकामं याजयेदिति यागसाधनत्वेन विहिते चतुर्होत्राख्ये मन्त्रे याज्यत्वाप्रसिद्धेर्वाक्यान्तरावगतयागत्वएव कर्मणि विनियुक्तमात्रत्वस्य लक्षणत्वेनाभ्युपगमनीयत्वात्सूक्तवाके च तदभावान्न याज्यात्वमस्तीत्याह *प्राक्चेति* प्रहरणदेवतोद्देशार्थविहितमन्त्रत्वस्य लक्षणत्वेनाभ्युपगमनीयत्वात्सूक्तवाके च तदभावान्न याज्यात्वमस्तीत्याह *प्राक्चेति* प्रहरणदेवतोद्देशार्थविहितमन्त्रत्वलक्षणकृतसूक्तवाकनिवृत्तिस्तु योगमात्रसाधनार्थविहितमन्त्रत्वे ऽपि लक्षणे सेत्स्यतीत्याह *न त्वत्रेति* प्रहरणस्य यागरूपत्वं विना सूक्तवाकस्य यागसाधनमन्त्रत्वनिमित्तयाज्यात्वासिद्धेर्याज्यारूपसूक्तवाकान्वयात्प्रहरणस्य यागरूपप्रहरणान्वयाच्च सूक्तवाकस्य याज्यारूपतेत्यन्योन्याश्रयापत्तिरित्याशयः। याज्यात्वानपेक्षसूक्तवाकमात्ररूपतया सूक्तवाकशब्दगृहीतस्य मन्त्रस्य यागत्वाभिमते प्रहरणे विनियोगोत्तरकालं सूक्तवाकाभिधेयाभिर्देवताभिर्मान्त्रवर्णिकेन सम्बन्धेन लभ्ययागत्वं यस्येति न याज्याकार्यत्वात्तां प्रति प्रधानभूतेन प्रहरणेन सम्बन्धात्सूक्तवाकस्य याज्या-
७७७।१ त्वसिद्धेरन्योन्याश्रयपरिहारं शङ्कते * अथेति * अभियुक्तप्रसिद्ध्या यागकालीनदेवतोद्देशार्थतया विहितस्यावयवप्रसिद्ध्या च यागार्थतया विहितस्य मन्त्रस्य याज्यात्वावगतेः सूक्तवाकान्वयात्प्राक्प्रहरणस्य यागत्वासिद्धेः सूक्तवाकस्य यागार्थतया विध्ययोगादिष्टदेवतासमर्पकत्वात्मकलिङ्गविरोधेन चेज्यमानदेवतोद्देशार्थतया विध्ययोगात्सूक्तवाकान्वयात्पश्चात्प्रहरणस्य यागत्वे सत्यपि यागरूपार्थत्वेन सूक्तवाकस्य विध्यभावाद्याज्यात्वलाभसिद्धेर्नान्योन्याश्रयं परिहर्तुं शक्यमित्याह *तदिति* त्यज्यमाने हविर्देवतोद्देशार्थविहितमन्त्रत्वौत्पत्तिकशब्दसामर्थ्यगम्यत्वादुत्पत्तिशब्देन विवक्षिता यागार्थविहितमन्त्रत्वं विनियोगाधीनत्वाद्विनियोगशब्देन विवक्षितम्। औत्पत्तिकशब्दसामर्थ्यालोचनवेलायां त्यज्यमानहविर्देवतोद्देशार्थविहितमन्त्रत्वेन विनियोगवेलायां च यागार्थविहितमन्त्रत्वेन लक्षणेन येन सूक्तवाकेन याज्यात्वं न लभ्यते तस्य पश्चात्कथं याज्यात्वलाभ इत्यर्थः। यथा यूपं छिनत्तीत्युत्पत्तिवेलायां खादिरे बध्नातीत्यादिविनियोगवेलायां चानवगतमपि यूपत्वं यत्पशुबन्धार्थं खदिरादिछे-

दनादिसंस्कृतः स यूप इति विपरीतवचनव्यक्त्यालोचनया पश्चादवगम्यते तथा याज्यात्वमपि पश्चादवगमिष्यतइत्याशङ्क्याह * यो हीति * सामिधो ऽग्नआज्यस्य व्यान्त्वित्यादिष्वौत्पत्तिकमन्त्रसामर्थ्यालोचनवेलायां समिदादियागेषु विनियोगवेलायां च याज्याशब्दार्थलाभान्न यूपादितुल्यतेत्यर्थः । सूक्तवाकस्य मुख्ययाज्यात्वाभावे च याज्याकार्यकारित्वेन पश्चाद्याज्यात्वाभ्युपगमे ऽपि याज्याधर्मा न प्राप्नुवन्तीत्याह * ये ऽपि चेति * याज्याकार्यकारित्वाभ्युपगमे कार्यापत्त्या धर्मप्राप्तिरानवार्येत्याशङ्क्याह * यदि त्विति * सूक्तवाकस्यार्थाद्याज्याकार्यकारित्वसम्पत्तावपि शास्त्रेण याज्याकार्यकारितया विधिं विना धर्मप्राप्त्ययोगात्प्रकृतौ च कार्यस्याक्लृप्तत्वेन तत्कारितया विध्ययागात्कार्यापत्त्यनुपपत्तेर्न धर्मप्राप्तिरित्युक्तं प्रकृतावपि फलचमसस्य सोमकार्यापत्तिः कल्पिता इहतु परिधौ पशुं नियुञ्जतीति यूपकार्ये पशुनियोजने श्रुत्योक्ते परिव्याख्याहवनीयपरिधानार्थकाष्ठविधिवत्सूक्तवाकेन यजेतेति काल्पनिकेन वाक्येन श्रुत्योक्ते याज्याकार्ये यागे खलेवाली यूप इति यूपशब्दलक्षिते यूपकार्ये खलेवाल्याख्यधान्यखले कृतमेढीविधिवद्वा सूक्तवाकएव याज्येति याज्याशब्दलक्षिते याज्याकार्ये सूक्तवाके विधानात्कार्यापत्तिर्वाच्या प्रकृतौ च पदार्थविधिपूर्वकत्वात्कार्यकल्पनस्य पदार्थविधानात्प्राक्कार्यानवगतेर्यागस्य याज्याकार्यत्वानवगमाच्छ्रुत्या लक्षणया चोक्तं याज्याकालसूक्तवाकविधिर्न सम्भवतीति परिहारसूचनार्थम् *परिधीत्युक्तम्* अतो न सूक्तवाको याज्या नापि तस्य नापि तस्य याज्यात्वं लिङ्गेन द्रढयितुमाह * तथा चेति * कथमेवकारस्योपचारद्योतकत्वापेक्षायामाह * अयाज्यापरं हीति * याज्यान्तरनिषेधायोगात्सूक्तवाक एव याज्यावत्प्रशस्त इत्येवकारात्सूक्तवाकस्यौपचारिकयाज्यात्वमवसीयतइत्याशयः । अत एवाहुतौ मुख्यत्वान्नेवकारः प्रयुज्यतइत्याह * मुख्यत्वादिति * कथमाहुतेर्मुख्यतेत्याशङ्क्याह * तदेति * प्रहरणाङ्गत्वेन सूक्तवाकोपदेशस्य याज्याशब्दोपपत्तिहेतोस्तथा चाङ्गत्वे सतीति वार्त्तिकनिर्दिष्टस्य प्रासङ्गिकचिन्तासमाप्त्या बुद्धिस्थीभूतस्य तच्छब्देन परामर्शात्तेन सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गत्वोपदेशनैव हेतुना प्रक्रियमाणस्य प्रस्तरस्य मान्त्रवर्णिकदेवतान्वयादाहुतित्वं पारमा-

---

(१) पूतीकानां च सोमकार्यापत्तिरिष्टेत्याशङ्क्य तत्र तमस्मै भक्षं प्रकल्पयेन्न सोममिति फलचमसविधौ सोमनिषेधानुवादादेकवाक्यतान्यथानुपपत्त्या यागीयसोमसंस्काररूपभक्षणविधिनाच यदि सोमं । नविन्देत पूतीकानभिषुणुयादितिन पूतीकविधौ सोमाभावे विधानेन इत्य० २ पु० ।

र्थिकमित्यर्थः । प्रहरणस्य सूक्तवाकप्रकाश्यदेवतात्वयागाङ्गत्वे सत्यपि होमत्वाभावाद्धोमसाधनद्रव्यत्वनिमित्तं प्रस्तरस्याहुतित्वं नास्तीत्याशङ्क्याह * न चेति * प्रक्षेपाधिक्यविधानं जुहोतिचोदनां विना कथं कथं होमतेत्याशङ्क्याह * आघारादिति * जुहोतिचोदनाभावे ऽपि प्रक्षेपाधिके यागे ऽभियुक्तप्रसिद्धेर्होमताऽस्त्येवेत्याशयः चतस्रः पूर्णाः प्रागुदीच्यौ निनयेद्दतुभ्यः स्वाहा दिग्भ्यः स्वाहा सप्तऋषिभ्यः स्वाहेतरजनेभ्यः स्वाहेत्यादिविहितस्योदकनिनयनादेर्मान्त्रवर्णिकदेवतान्वयाद्यागस्य हारणाधिक्याद्धोमतादिशब्देनोक्ता । एवं च सत्ययागाङ्गत्वादपि सूक्तवाकस्य याज्यात्वं नास्तीत्याह * होमेति * सूक्तवाके तु विशेषतो याज्यात्वं नेष्यते निगदत्वेन याज्यात्वनिषेधादित्याह * निगदत्वादिति * निगदतैव तावत्कथं सूक्तवाकस्येत्याशङ्क्याह * नितरामिति * तथा
७७८।१ याज्यात्वनिषेधः कथमित्याशङ्क्याह * निगदानां चेति * निषेधरूपार्थवादो ऽयं लिङ्गत्वेनोपन्यस्त इत्यृग्विध्येकवाक्यत्वोक्त्या सूचितं तस्माद्विशेषतः सूक्तवाकस्य याज्यात्वं नेष्यते इति हि शब्दान्वयः निषिद्धं चेत्कथं तर्हि सूक्तवाकएव याज्येत्यत्रोक्तमित्याशङ्क्याह *निषिद्धमपीति* होमाङ्गत्वे सूक्तवाकस्य याज्यात्वप्रशंसानिरालम्बना स्यादित्याशङ्क्याह *तत्सम्बन्धात्त्विति * आहुतेःपारमार्थिकत्वोक्तिप्रसङ्गेनोक्तस्य होमाङ्गत्वानिषेधाद्याज्यात्वस्य समाख्या बुद्धिस्थत्वेनाहुतेस्तच्छब्देन परामर्शाद्याज्यावत्सुक्तवाकस्यापि होमकालप्रयोज्यत्वेनाहुत्याख्यहूयमानावस्थद्रव्यसम्बन्धलक्षणयाज्यागुणयोगाद्याज्यात्वेन स्तुतिर्युक्तेत्यर्थः । पूर्वपक्षे ऽपि तर्हि स्तुतित्वेन याज्याव्यपदेशोपपत्तेर्न सिद्धान्तलिङ्गतेत्याशङ्क्याह * न चेति * पूर्वपक्षे ऽत्यन्तनिरालम्बनस्तुत्यापत्तेर्नोभयोः पक्षयोः स्तुतिर्युक्तेत्यर्थः ।

सदेवतार्थस्तत्संयोगात् ॥ १३ ॥

परार्थत्वादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवस्य सूक्तवाकस्य देवतासङ्कीर्त्तनार्थत्वादिति भाष्येण कृतार्थत्वोक्त्यर्थतया प्रहरणं च प्रत्यशक्तेरित्यनेन चासामर्थ्योक्त्यर्थत या- व्याख्यातत्वाच्छङ्काद्वयपरिहारार्थत्वेन अव्याख्यार्थे यदुक्तमित्यनुभाषणभाष्यं देवतासङ्कीर्तनेन समाप्त्यर्थत्वान्न प्रहरणाङ्गं सूक्तवाको देवतासङ्कीर्त्तनएव च शक्तो न प्रहरणइत्येवमुच्यते इति परिहारभाष्यं देवतावचनो ऽपि सत्सूक्तवाकः प्रहरणस्यापि यागत्वेन देवतासङ्कीर्तनाकाङ्क्षत्वात्प्रहरणान्वयं विना कृतार्थत्वानुपपत्तेः प्रहरणेन

न सम्बध्यते ऽपि तु सम्बध्यत एव देवतोक्तिशक्तो ऽपि च प्रहरणेने न शक्तो ऽपि तु शक्त एवत्येवं द्वेधा व्याख्यातुं कृतार्थत्वं तावदनुभाषणपूर्वं परिहरति * यत्त्विति * भेदशब्देनान्योन्यानपेक्षत्वोक्तेर्लिङ्गावगतं देवताकीर्त्तनार्थत्वमनपेक्ष्य यदि श्रुत्या सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गत्ता श्रुत्यवगतं च प्रहरणाङ्गत्वमनपेक्ष्य हीत्थं लिङ्गेन देवता बोध्येत ततः श्रुतिविरोधाभावाल्लिङ्गबाधापत्तेर्बाधिते च लिङ्गे सूक्तवाकस्याशक्तत्वेन श्रुत्या विनियोगायोगादुभयानुग्रहायेष्टदेवताकीर्त्तनमात्रेण कृतार्थत्वं सूक्तवाकस्याङ्गीकृत्य कालार्थः प्रहरणान्वयो ऽभ्युपगम्येत किं तु श्रुत्यनुग्रहार्थं लिङ्गेन प्रहरणाङ्गभूतदेवताकीर्त्तनद्वारा श्रुत्यवगतप्रहरणाङ्गत्वापेक्षणात्सूक्तवाकस्य च प्रहरणोक्तिसिद्ध्यै श्रुत्या लिङ्गावगतदेवताकीर्त्तनाङ्गत्वापेक्षणाच्छ्रुतिलिङ्गयोस्तुल्यार्थत्वेन विरोधो नास्तीति न विरोधपरिहारायेष्टदेवतोक्तिमात्रेण कृतार्थतामङ्गीकृत्यान्यत्र विनियोगानर्हत्वात्कालार्थता ऽभ्युपगन्तव्येत्यर्थः । असामर्थ्यं परिहरति * यत्त्वस्येति * उभयपरिहारोपपादनार्थत्वेन प्रहरणं हीत्यादिभाष्यं व्याख्यातुमारभ्यते * इह हीति * देवतामभिदधत्सूक्तवाकः कथं श्रुत्यर्थं प्रहरणाभिधानं कुर्यादित्याह * सर्वत्र चेति * प्रहरणदेवताभिधानात्प्रहरणमभिहितं भवतीत्याशयः । शेषिभूतक्रियान्वयित्वेन प्रसिद्धस्य मन्त्रं प्रति प्रकाशनार्हतया शेषिरूपस्य मन्त्रेणाभिधेयत्वात्सूक्तवाकाभिधेयानां देवतानां प्रहरणान्वयाप्रसिद्धेर्न तदभिधानद्वारा प्रहरणाङ्गत्वं सूक्तवाकस्य सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह * तत्रापीति * यद्यपि प्रसिद्धक्रियान्वयस्य मन्त्राभिधेयत्वावगतिः प्रथमं भवति तथापि प्रसिद्धक्रियान्वयाभिधानसामर्थ्याभावान्मन्त्रस्य प्रसिद्धक्रियान्वयपदार्थाभिधायित्वाप्रतिपत्तौ श्रुताङ्गत्वान्यथानुपपत्त्या मन्त्राभिधेयस्य क्रियान्वयकल्पनारूपो विपर्ययः पश्चाद्भवतीत्यर्थः । सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते रूपकद्वारा योजयति * तस्मादिति * सूक्तवाकप्रकाश्यानामग्न्यादीनां प्रहरणान्वये ऽपि तत्र देवतात्वानवधारणात्कथं प्रहरणस्य यागता भाष्यकृतोक्तेत्याशङ्क्याह * नचेति * एवमभिसम्बन्ध इत्याद्यग्न्यादिदेवताकश्चेत्यन्तं भाष्यं सङ्क्षेपतो व्याचक्षाणो नच प्रहरणं यागमात्रं रूपे ऽवतिष्ठत इति वार्त्तिकस्य भाष्यविरोधं परिहर्तुमाह * अतश्चेति * पुरोडाशादेः परोक्षत्वादनेन हविषेत्यपरोक्षतया निर्देशानुपपत्तेः हविःशब्देन प्रस्तरस्य हविष्ट्वसङ्कीर्तनादित्युक्ते प्रस्तरस्य तृणत्वेनानदनीयत्वाद्धविष्ट्वायोग्यतामाशङ्क्यानदनीयत्वे ऽपि कृष्णलादिवद्वचनाद्धविष्ट्वोपपत्तिसूचनार्थः द्रव्योक्तिः । मान्त्रवर्णिकद्रव्यदेवतान्वयाद्यागता भासमाना

भाष्यकृतोक्ता । परमार्थतस्तु प्रक्षेपाधिक्याद्धोमतैवावधार्यतइत्येतदेव सूत्रकृत्संमत्या द्रढयितुं हरणे तु जुहोतिर्योगसामान्यात् द्रव्याणां चार्थशेषत्वादिति चतुर्थाधिकरणसूत्रैकदेशः शाखाप्रहरणार्थकर्मत्वासिद्धौ होमत्वे पूर्वपक्ष्यमाणे सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति सहशब्दोक्तस्य प्रस्तरसहयोगस्य हेतुत्वाभिधानात्प्रस्तरप्रहरणस्य होमतोभयासिद्धावसीयतइति मत्वा पठितः । तस्मादित्युपसंहारभाष्यमुपक्रमानुरोधाद्देवतार्थत्वे ऽपि हरतिसंयोगो घटत एवेत्युपसंहार्ये विपरीताभिधानादयुक्तमाशङ्क्य विरोधे ऽपि तावल्लैङ्गिकस्य देवतार्थत्वस्यैव बाधापत्तेस्तृतीयाश्रुतेः काललक्षणार्थत्वकल्पना न युक्ता इह तु विरोधाभावान्न किं चिद् बाध्यमित्येवमर्थत्वसूचनार्थतामाह * तस्मादिति * सूत्रं चानेन भाष्येण हरतिसंयोगे ऽपि सूक्तवाको देवतार्थ एव हरतेरपि देवतासंयोगादित्येवं योजितं भवतीत्याह * एवं चेति * कालार्थतापि न्यायावगता न बाध्येत्याह * कालार्थतापि चेति * अनुयाजयाज्यानन्तरं सूक्तवाकपाठात्सूक्तवाकेन प्रस्तरे कालः शक्यो लक्षयितुमित्याशयः । यदित्यादिभाष्यमाशास्ते ऽयमित्याद्यश्रवणे ऽपि श्रुत्यवगतप्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वान्न्यायानुपपत्त्या ऽग्न्यादीनां प्रहरणान्वयावगमादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * यदीति * नन्विति भाष्येण ऽनेन हविषेत्यनेनापि प्रसिद्धहविष्कस्य पुरोडाशादेरेवापरोक्षत्वोपचारान्निर्देशोपपत्तेस्तद्बलेनाग्न्यादेः प्रहरणान्वयकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्योभयविधलिङ्गसम्भवात्सन्देहे सति श्रुत्यालोचनया निर्णयो भविष्यतीति परिहारार्थमुभयथेति भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपि चेति *आशास्ते ऽयमित्याद्यश्रवणे ऽपीदं हविरित्यपरोक्षे निर्देशाद्धविःशब्दस्य प्रस्तरविषयत्वावगतेरग्न्यादीनामन्तरितत्वोक्तिमात्रे पर्यवसानं न सम्भवतीत्यभिधानार्थमथ वेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * आग्नेयपुरोडाशस्य चतुर्द्धाकरणवशाद्धविरन्तराणां च संवाककालभक्षार्थशेषसद्भावे ऽपि सामस्त्यरूपतां शाब्दप्रत्यक्षतां प्रस्तरस्य जोष्यमाणत्वेनाजुषतेत्यतीते निर्देशानर्थक्यापत्तेः प्रस्तरनिर्देशो न युक्त इत्याशङ्कते * अजुषतेति * स्तुत्यर्थत्वान्न भूतनिर्देशो ऽनर्थक इति परिहरति * नेति * अतः प्रहरणाङ्गत्वे ऽपि सूक्तवाकस्य देवतार्थत्वाविघातात्प्रहरणाङ्गतोपपन्नेति सूत्रतात्पर्यमाह * अत इति ।

प्रतिपत्तिरिति चेत् ॥ १४ ॥

परार्थत्वादिति पूर्वपक्षहेतोः कृतार्थत्वोक्त्यर्थत्वे द्वयोः कृता-

र्थतां विनाङ्गाङ्गित्वनिरासायोगात्प्रस्तरस्यापि कृतार्थत्वोक्त्यवगतेः प्रहरणस्य प्रतिपत्तितायाः पूर्वोक्तत्वादनुभाषणसूत्रमेतदसामर्थ्योक्त्यर्थत्वे तु सूक्तवाकमात्रस्य पारार्थ्योक्तेः प्रहरणस्य प्रतिपत्तीतायाः प्रागनुक्तत्वात्परिचोदनासूत्रमित्याह * अनुभाषणमिति * प्रतिपत्तित्वोक्तेः सिद्धान्ताक्षेपोपयोगितामाह * कथमिति *

स्विष्टकृद्वदुभयसंस्कारः स्यादिति ॥ १५ ॥

सूत्रं परिहारार्थत्वेनावतारयति * अत इति * भाष्यकृतैकसूत्रतया व्याख्यातत्वात्सूत्रभेदेन व्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्य भाष्यकृत्प्रक्रियया सूत्रद्वयमेवैतदित्याह * अर्थेति * यथा स्विष्टकृद्यागः प्रतिपत्तिरूपः संस्कारो ऽपि मन्त्रयागः प्रतिपत्तिश्चेत्युभयात्मक इत्याश्रयिष्वविशेषणभावार्थः प्रतीयेतेति चतुर्थाधिकरणे वक्ष्यते तथा प्रहरणमप्युभयात्मकमिति यथाभाष्यं तावत्सूत्रं व्याचष्टे * यथैव चेति * अयमपि हरतिरित्यर्थः । देवतानामङ्गत्वसिद्धौ यागस्य प्रतिपत्तित्वे ऽप्यविरोधमुत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तदित्युक्त्यर्थतां दृष्टान्तस्योक्त्या सूक्तवाकाङ्गत्वाविरोधीत्त्यर्थतामपि वक्तुम * यथा चेत्युक्तम् * यागत्वाविरोधं तावदुपपादयति * न हीति * उत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तच्छ्रुतिहेतुत्वात्तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वात्प्रतिपत्तिः स्यादिति चातुर्थसूत्रवक्ष्यमाणस्य लक्षणास्योत्पत्तौ स्रुगासादनसंयोगात्प्रस्तरस्य तादर्थ्यावगतेः प्रहरणाख्यार्थान्तरगमनाच्च प्रहरणे सद्भावेनाप्रतिपत्तित्वम् * सम्भवतीत्युक्तम् * प्रतिपत्तेस्तर्हि दृष्टार्थत्वेन वैदिकाङ्गानपेक्षतया मन्त्रानन्वयात्तल्लभ्यद्रव्यदेवतानन्वयाद्यागत्वं विरुद्ध्येतेत्याशङ्क्यानुष्ठेयत्वावगमोत्तरकालं भावनायाः कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रति यदर्थकर्मत्वविचारात्सकलकारकवैशिष्ट्याच्च प्रागनुष्ठानानर्हत्वान्मन्त्रान्वयलभ्यद्रव्यदेवतान्वयेन हरतेर्यागत्वे सति प्रक्षेपाधिक्याद्धोमरूपतावधारणोत्तरकालामनुष्ठेयत्वावगमे सति कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रतिपत्तित्वावधारणादविरोधो ऽभिहितः। न च पश्चात्तनेन प्रतिपत्तित्वेन पूर्वावगता होमरूपता बाध्यते विरोधाभावादित्याह * न चेति * उभयरूपश्चासौ संस्कारश्चेति कर्मधारयत्वेनोभयसंस्कारशब्दं व्याख्यातुमाह * तेनेति * यागमात्रे ऽपि देवतान्वयोपपत्तेर्होमो यागत्वेनोक्तः । यथा स्विष्टकृद्द्रव्यसंस्कारो ऽपि यागस्तथा प्रहरणमप्युभयोर्द्रव्यदेवतयोः संस्कारो ऽपि यागत्वं न विरुणद्धीति षष्ठीसमासत्वेन स्वयं व्याचष्टे * अथ वेति * यथा स्विष्टकृत् द्रव्यदेवतयोरुभयोः संस्कारस्तथा प्रहरणमपीति, सर्वथा

साम्येनान्यथा व्याचष्टे * अथ वा स्विष्टकृत्यपीति * केवलप्रतिपत्तित्वाभ्युपगमे ऽपि न मन्त्रस्याङ्गत्वं विरुध्यतइत्याह * न चेति * वैदिकयागस्य दृष्टमात्रे पर्यवसानाभावेनादृष्टार्थत्वात् दृष्टार्थया प्रतिपत्त्यानाकाङ्क्षा सम्भवतीत्याशङ्क्य प्रतिपत्तेरपि नियमादृष्टार्थत्वाददृष्टाङ्गाकाङ्क्षास्तीत्याह * नियमेति *

सूक्तवाकन्यायः । सूक्तवाकानामर्थानुसारेण विनियोगाधिकरणम् ॥ ६ ॥

कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥ १६ ॥

प्रहरणाङ्गत्वे ऽपि सूक्तवाकस्येष्टदेवताभिधानार्थत्वाविघाताच्छ्रुतिविनियोज्यस्यापि मुख्यपदार्थविनियोगाद्वचनास्त्वयथार्थमित्यस्यापवादे पूर्वाधिकरणेन कृते पौर्णमास्यमावास्यादेवतावाचिनामिन्द्राग्न्यादिपदानाममावास्यायां च पौर्णमासीदेवतावाचिनां प्राजापत्यादिपदानामसम्भवेनायथार्थत्वान्मुख्ये ऽर्थे विनियोगो न सम्भवतीत्याक्षिप्यासमवेतार्थानामप्रयोगादपवादसमर्थनायेदमधिकरण-
७८११ मित्यनन्तरसङ्गतिं च सूचयितुमाह * अधिकारमुपजीवयन्निति * तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं तदुच्यतइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * इदं द्यावापृथिवीभद्रमभूदित्यादौ नमो देवेभ्य इत्यन्ते पदसमूहे सूक्तवाकशब्दस्याध्येतृप्रसिद्धे निष्कर्षे सूक्तवाकश्रुतिर्बाध्येतेत्याशयः ।

यथार्थं वा शेषभूतसंस्कारात् ॥ १७ ॥

यथार्थं वचनमिति पूर्वसूत्रस्थस्य वचनशब्दस्य प्रयोक्तव्यशब्देन समासान्निष्कृष्यानुषङ्गोक्त्या सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं य इति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय हेत्वर्थं सूत्रावयवव्याख्यार्थशेषभूतमिति भाष्यं यजेर्यज्ञाङ्गप्रकाशनमेव प्रयोजनमिति मन्त्राधिकरणभाष्योक्तकर्मसमवेतार्थप्रकाशकत्वाशयतया भासमानं कृत्स्नप्रयोगे ऽपि गौण्या वृत्त्या समवेतार्थप्रकाशकत्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य यत्रेति चार्थवत्त्वात्स्यादिति स्तुतशस्त्राधिकरणसूत्रं संस्कारत्वादचोदिते न स्यादिति लिङ्गाधिकरणसूत्रे च मुख्यार्थविनियोगसम्भवे गौणे ऽथ मन्त्रविनियोगस्यान्याय्यत्वादपकर्षोक्तिमभिप्रेत्य कर्मशेषभूतार्थसंस्कारकत्वसम्भवे कर्मोपकारित्वान्मन्त्राः प्रयोक्तव्या नान्यथेत्येवं व्याख्यातुमाह * एवमादीनामिति * प्रकारवाचिनादिशब्देन स्मृतिहेतुसंस्कारोद्

बोधकत्वाख्या संस्कारकतोक्ता । लिङ्गादिविनियोज्यानामसमवेतार्थत्वादपकर्षे ऽपि सूक्तवाकस्य श्रुतिनियोज्यत्वेन स्वार्थकर्मान्वयककल्पत्वात्सर्वासां देवतानामुभयत्र प्रहरणान्वयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यदीति * आज्यभागाद्यविहितानामेव देवतानां प्रहरणाङ्गत्वे सर्वासामन्वयः कल्पेत आज्यभागादिदेवताप्रत्यभिज्ञानान्नापूर्वदेवता कल्पना युक्तेत्यर्थः । प्रहरणस्यापूर्वदेवतानन्वये ऽपि प्रहरणेन कृत्स्नस्य सूक्तवाकस्याङ्गतया गृहीतत्वाच्च पदमात्रस्यापि त्यागो न युक्त इत्याशङ्क्याह * अतश्चेति * अतःपूर्वयागाङ्गदेवताप्रत्यभिज्ञानात्मकस्य सूक्तवाकशब्दस्य सुभाषितवचनानिमित्तत्वात्प्रहरणस्यार्थाभिधानकर्मत्वेन सूक्तवाककृतपूर्वयागाङ्गभूतदेवताप्रकाशनोपजीवितया सूक्तवाकं प्रत्यप्रयोजकत्वावगतेः प्रधानप्रयुक्तदेवतापेक्षत्वेन प्रधानाधीनत्वात्प्रधानानां यथादेवतमेव सूक्तवाकप्रयोजकत्वान्न कृत्स्नसूक्तवाकग्रहणमित्याज्यभागाद्यो ऽनूयाजान्ता यागाः सूक्तवाकप्रयोज्यत्वाद्यागाङ्गभूतप्रस्तरप्रतिपत्त्यर्थप्रहरणं प्रति प्राधान्ये सति प्रधानत्वेनोक्ताः । तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * तस्मादिति *

वचनादिति चेत् ॥ १८ ॥

कृत्स्नोपदेशादिति पूर्वपक्षे हेत्वनुभाषणार्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थमथेति भाष्यं सूक्तवाकशब्दावयवव्युत्पत्त्या सुभाषितवाचिपदसमूहमात्रवाचित्वादिष्टत्वादिष्टदेवताप्रकाशनार्थपदसमूहमात्रे सूक्तवाकस्य कृत्स्नत्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्येदं द्यावापृथिवी इत्यादौ देवेभ्य इत्यन्ते पौर्णमास्या देवताप्रकाशनार्थे पदसमूहसूक्तवाकशब्दप्रसिद्धेः । पौर्णमास्यां वामावास्यादेवतानाम् । अमावास्यायां च पौर्णमासीदेवतानामाभाषितत्वेनावयवार्थाभावाद्रूढिताशयत्वेन व्याचष्टे * सूक्तेति *

· प्रकरणाविभागादुभे प्रति कृत्स्नशब्दः ॥ १९ ॥

रूढित्वानभ्युपगमेन कृत्स्नवचनपरिहारार्थतया सूत्रव्याख्यार्थमुभे इति भाष्यं व्याख्यातुमाह * द्वौ हीति * यथैकादशिनीन् प्रायणीयोदनीययोरालभेरन्निति द्वादशाहे प्रायणीयोदयनीयाख्याद्योत्तमाहकालत्वेन श्रुतानामेकादशिनीनां पशूनां द्वन्द्वश्रुत्यैतरेतरेतरयुक्तयोः प्रायणीयोदयनीययोः काललक्षकत्वावगमेनैकैकत्र समस्तालम्भायोगात्पञ्च प्रायणीये पञ्चोदयनीये अन्त्यो ऽप्यासन्नत्वादुदयनीय एवै-

त्यवयवशः प्रायणीयोदयनीयान्वयो दशमे वक्ष्यते यथा च लोके चातुर्विद्येभ्यो धनं देयमिति चतुर्वेदविद्देयत्वेनोक्तस्य धनस्यैकवेदाविदे चतुर्थश्चतुर्थो भाग इति अवयवशो ऽन्वयः प्रसिद्धः तथा सूक्तवाकस्याप्यवयवशः पौर्णमास्यमावास्याकालेन प्रहरणप्रयोगान्वयो भविष्यतीत्यर्थः । भाष्यकृत्पक्षे प्रकरणाद्यथादेवतां चावयवशः प्रयोगात्सूक्तवाकश्रुतिदेवतालिंगदर्शपूर्णमासप्रकरणानामविरोध इ-
७८२।१ त्यर्थः । सूत्रदूषणार्थं नैतादिति भाष्यमवतारयति * तदिति * विशेष्यस्यानेकाविशेषणवशीकारसामर्थ्यात्साधनानां विशेषणत्वे सति सापेक्षाणामितिकर्त्तव्यतान्वयः स्यान्न तु तेषामितिकर्त्तव्यतान्वये विशेषणता ऽस्तीत्याशयः।प्रश्नपूर्वमेतदुपपादयितुं कुत इत्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति * साधनानां फलान्वयसिद्ध्यर्थत्वादितिकर्त्तव्यतान्वयस्य फलान्वये सापेक्षत्वादितिकर्त्तव्यतान्वये सापक्षतैव युक्तेत्याशङ्क्य वैषम्योक्त्यर्थं फलं प्रतीति भाष्यावयवं व्यचष्टे * प्रधानानि हीति * नेतिकर्त्तव्यतां प्रतीत्यनुषङ्गः । इतिकर्त्तव्यताविधेयत्वोक्तेः साधनानामुद्देश्यत्वोक्तिप्रयोजनतामाह * इतिकर्त्तव्यतां प्रतीति * साधनेतिकर्त्तव्यतयोर्द्वयोरपि प्रात्यात्मिकोत्पत्तिविधितः स्वरूपेण प्राप्तत्वादेकान्वयित्वेनेतरस्मिन्विधेये साधनान्वयित्वेनेतिकर्त्तव्यतैव विधेया नेतिकर्त्तव्यतान्वयित्वेन न साधनमिति कथं निर्धारणेत्याशङ्क्याह*अविधीयमानाया इति * इतिकर्त्तव्यताविधाने ऽपि कथं साधनानामुद्देश्यतेत्याशङ्क्याह * सा चेदिति * वाक्यभेदापत्तेर्द्वयोर्विधानायोगाद् द्वयोश्च विधेयत्वे समत्वादन्यो ऽन्यासम्बन्धापत्तेः साधनानामुद्देश्यतावसीयतइत्यर्थः। अतो दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्वन्द्वावगतस्य साहित्यस्याविवक्षितत्वाद्विद्युदादिब्राह्मणतर्पणान्तयेतिकर्त्तव्यतया ऽऽग्नेयमुपकुर्यादुपांशुयाजमुपकुर्यादित्येवमादिप्रत्येकमितिकर्त्तव्यतावाक्यसमाप्तेः प्रत्येकं समस्तेतिकर्त्तव्यतान्वयावगमान्नावयवशो ऽन्वयो युक्त इत्याह-* ततश्चेति * प्रत्येकमेव तदनुष्ठानापत्तेः पौर्णमास्याममावास्यायां चैकादशे वक्ष्यमाणाङ्गानुष्ठानं विरुध्येतेत्याशङ्क्याह * तथैव चेति * समान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते योजयति * तदिति * पञ्चम्यर्थे तदित्यव्ययं । सौत्रपक्षे ऽनिष्टापत्तिमाह * इतरथा चेति * प्रयाजादीनामपि विभागमङ्गीकुर्वाणमपर्यायप्रयोगवचनावगतसाहित्यविरोधेन निरस्यति * न चेति * न्यायतः प्रतिप्रहरणप्रयोगे सकलसूक्तवाकप्रयोगे प्राप्ते ऽप्यसमवेतार्थवदभागस्यासामर्थ्यादुत्कर्षो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अत इति * समुदायरू-

ढिसूक्तवाक्यश्रुतिबलीयस्त्वाल्लिङ्गगम्यविभागं बाधित्वा गुणेन चेदि-तिभाष्यानुसारादिन्द्रादिपदानां प्रजापत्यादौ प्रजापत्यादिपदानां चे-न्द्रादौ गौणता न दृष्टाय भविष्यतीति भाष्यानुसाराद्वा अदृष्टार्थम-ध्यवस्याम इत्युक्ते मन्त्राधिकरणविरोधाददृष्टार्थता न युक्तेत्याशङ्क्य मन्त्रवर्णबलात्पौर्णमास्यामिन्द्रादेरमावास्यायां च प्राजापत्यादेर्देवता-त्वेन शास्त्रादहृष्टत्वादनिष्टस्यापि प्रहरणे देवतात्वकल्पनमदृष्टार्थ-त्वोक्त्योक्तमिति सूचनायासमवेतार्थस्य पदस्य यानि यत्रानर्थकानी-त्यदृष्टार्थत्वोक्तिर्व्याख्येयभाष्यनिर्दिष्टा तच्छब्देन परामृष्टस्य विषय-भूतदेवतान्तरमपूर्वं प्रहरणे ऽध्यवस्याम इत्युक्तम् । दर्शपूर्णमासना-म्नः समुदायवाचित्वनिरासस्य सामानाधिकरण्येन यागनामत्वनि-श्चय इति पौर्णमास्यधिकरणवार्त्तिके कृतस्य प्रत्येकमितिकर्तव्य-तान्वयप्रतिपादकप्रकृतभाष्यसम्मतत्वसूचनार्थं समुदायस्य फलसा-धनत्वं निरसितुं शङ्कते * कथं पुनरिति * निरस्यति * अत्रोच्यत इति * श्लोकं व्याचष्टे * यागत्वं हीति * धातोः प्रत्येकसमवेत-यागत्ववाचित्वे ऽपि नामानुरोधात्समुदायलक्षणार्थत्वं भवतीत्याश-ङ्कते * नन्विति * धातुसामानाधिकरण्याधीनत्वान्नामत्वनिश्चयस्य नाम्नो ऽपि प्रत्येकवृत्तितावसीयत इति परिहरति * नेति * पौर्ण-मास्यधिकरणे चैतद्विस्तरेणोक्तमित्याह * तदिति * अतः सत्यपि नाम्नि न समुदायः फलवानित्युपसंहरति*तेनेति*द्वन्द्वात्समुदायी-कृतयोस्त्रिकयोरितरेतरयोगाख्यसमुदायविशिष्टयोः फलवत्त्वावगतेः समुदायस्य फलवत्त्वमाशङ्क्येतरेतरन्यायेन*करणतेत्युक्तम्*एवमपि साहित्यविशिष्टानामितिकर्तव्यतान्वयः स्यादित्याशङ्कते * नन्वि-ति * परिहरति * नेति * इतिकर्तव्यतान्वये प्रधानसाहित्यस्यैव क्वचिद्विवक्षा क्वचिद्वाविवक्षा न युक्तेत्याशङ्क्योद्देश्योपादेयगतत्वरू-पलक्षणभेदाद्विवक्षाविवक्षयोर्व्यवस्था युक्तेत्याह * एकमपि हीति * साङ्गाभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यादिति युगपत्साध्यसाधने-तिकर्त्तव्यताविशिष्टभावनाविधावेकस्याग्नेयादेर्युगपत्फलेतिकर्त्तव्य-तान्वये युगपदुद्देश्यत्वोपादेयत्वविरोधं शङ्कते * कथमिति * आ-चार्यो मातुलश्चेति द्रव्यैकत्वे ऽपि दृश्यते अपेक्षाहेतुभेदेन व्यवहारः पृथक्त्वयेति स्तुतशस्त्राधिकरणोदाहृतवृद्धश्लोके विरुद्धानामप्यपेक्ष-णीयभेदेनैकत्र युगपत्सम्भवस्योक्तत्वाद्वस्तुविरोधस्तावन्नास्तीति प-रिहरति *अपेक्षेति* हेतूक्त्यालम्बनवाचिन्या ऽपेक्षणीयमुक्तम् । व-स्तुविरोधाभावे ऽपि वैरूप्यमिति वाक्यभेदापत्तेरेकेन शब्देन युगप-द्रूपद्वयोक्तिर्विरुद्धेत्याशङ्कते * नन्विति * प्रयाजादिभिर्दर्शपूर्ण-

मासावुपकुर्यादिति प्रधानोद्देशेनेतिकर्त्तव्यतां विदधतो ऽनुमितस्य
वाक्यस्य दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रुताद्वाक्यात्फलो-
द्देशेन प्रधानं विदधतो भेदे सद्भावाभ्यामिष्टापत्तिरिति परिहरति *
को वेति * स्वरूपे नैष्फल्यापत्तेः फलसाधनीभूतप्रधानोद्देशेनेतिक-
र्तव्यताया विधेयत्वात्फलान्वये विवक्ष्यमाणं साहित्यमितिकर्तव्य-
तान्वये ऽपि यथासिद्धानामेव प्रधानानामनुवाद्यत्वादविवक्ष्यमाण-
मप्यापद्येतैवेत्याशङ्कते * ननु चेति * विध्यपरिगृहीतत्वात्प्रती-
तमप्यनादृत्यमिति परिहरति * सत्यमिति * प्रधानोद्देशेनेतिकर्त-
व्यताख्यविशेषणविधायिनि प्रकरणाम्नानानुमिते वाक्ये प्रधानसा-
हित्याविवक्षयामप्यङ्गप्रधानवाक्यसमूहात्मके महावाक्ये साधनेति-
कर्तव्यताविशिष्टभावनाविधायिनि फलं प्रति प्रधानसाहित्यस्य वि-
वक्षितत्वादवैरूप्यादितिकर्तव्यतान्वये ऽपि विवक्षा भविष्यतीत्याश-
येन कथमितरेतरयोगो विधितः शक्यो वारयितुमिति पृच्छति * क-
७८४।५ थमिति * विशेषणविध्युत्पाद्यत्वेन विशिष्टविध्यर्थस्य विशेषणवि-
धिसम्भवानुरूपस्याभ्युपगमनीयत्वाद्विशेषणविधौ च प्रधानसाहि-
त्यस्याशक्याविवक्षत्वा(त्प्रत्येकमितिकर्तव्यतान्वितैः प्रधानैः संहत्य फलं
कुर्यादिति विशिष्टविध्यर्थावगते[1])विशिष्टविधावपीतिकर्तव्यतान्वये
प्रधानसाहित्यस्याशक्याविवक्षेत्याशयेनोत्तरमाह * इह हीति * ग्रहपदे
च प्रतिपादकांशेन ग्रहोद्देशाद्विभक्त्यंशेन चैकत्वोपादानाद्वैरूप्यप-
रिहारः शक्यनापि धातुरूपेण तु शब्दप्रधानवाचिन्यंशभेदाभावाद्दर्श-
पूर्णमासपदे ऽपि समस्यमानपदद्वयातिरिक्तसमाख्यशब्दरूपाभावा-
देकेनैव प्रधानवाचिना शब्देन स्वरूपेण प्रधानोद्देशे समासरूप्येण
साहित्योपादानाद्वैरूप्यपरिहारः शङ्कामपि नाधिरोहतीत्याह * न
हीति * इति कर्तव्यतान्वये साहित्याविवक्षामुपसंहरति * तस्मादिति *
साहित्याविवक्षायामेकस्यैव प्रधानस्येतिकर्तव्यतान्वयापत्तेरानन्त-
र्यविशेषावस्थासिद्धेः सर्वेषामितिकर्तव्यतान्वयो न स्यादित्याशङ्का-
निरासार्थं तत्रेतिभाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * तद्धीति * प्रतिश-
ब्देन सर्वेषामितिकर्तव्यतान्वयित्वं यत्सूचितं तद्दर्शयतीत्यर्थः । आ-
नन्तर्यमचोदनेत्यनेन न्यायेनानन्तर्यस्याकारणतया बुद्धिनिवृत्तेः सन्नि-
धित्वेनानुषङ्गाधिकरणे ऽभिहितत्वादविशेषोक्तिः यदि कस्य चित्प्र-
धानस्येतिकर्तव्यतान्तरं निराकाङ्क्षीकरणसमर्थं साक्षात्कृत्योपदि-
ष्टं स्यात्ततस्तद्व्यतिरिक्तानां प्रधानानामितिकर्तव्यतात्मकं प्रकरणं
स्यान्न त्वेतदस्तीत्यभिधानार्थमितिकर्तव्यताया इति भा याव ।-

१) अयं पा० २ पु० ना० ।

वान्यूनत्वादध्याहारेण व्याख्यातु * मेकस्यापि वेत्युक्तम * अस्येति भाष्यावयवव्याख्यानायास्य च भाष्यकथम्भावरूपस्य प्रकरणाख्यप्रकरणिनो ग्रहणसामर्थ्यस्या * विशेषादित्युक्तम् * सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते योजनार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति * सूत्रदूषणभाष्यशेषस्य तदिहापीष्यते इत्यादिवार्त्तिकेन प्रागेव व्याख्यातत्वात्स्वमतेन वचनादिति चेदिति सूत्रानुभाषितपूर्वपक्षनिरासार्थमत्रेति भाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * एवं चेति * अदृष्टाय भविष्यन्तीति भाष्येण पूर्वदेवताकल्पकत्वस्यापि शङ्कितत्वाद् गौणत्वनिरासस्योपलक्षणार्थत्वसूचनायादृष्टार्थत्वं चेत्युक्त्वा देवतान्तरोक्त्या व्याख्याते मुख्यत्वसम्भवे गौणत्वस्य पुरस्ताल्लिङ्गाधिकरणे प्रसिद्धकर्माङ्गभूतदेवताप्रकाशनसम्भवे च देवतान्तरकल्पकत्वस्य ततश्चावचनं तेषामितरार्थं प्रयुज्यते इति नवमाधिकरणसूत्रे निरासादित्यर्थः। पुरस्ताच्छब्दो भाष्यस्थोक्तशब्दव्याख्यार्थत्वाद् गौणत्वनिरासमात्रविषयः। प्रश्नपूर्ववचनसूत्रानुभाषितकृत्स्नोपदेशसमाख्यर्थं कस्तर्हीत्यादिवाक्यानीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * अत इति * वाक्यबहुत्वोपपादनार्थं येषामित्यादि वदतीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * न हीति * न चेति भाष्यावयवव्याख्यार्थो ऽन्योन्यानपेक्षनानाप्रयोजनयुक्तत्वोक्तीर्भिन्नेत्यनेनोपपादिता। तस्मादित्यादिना पुरस्तादित्यादिना पुरस्तात्पदानामनुषङ्गोक्त्या वृत्त्या प्रयोगभेदे ऽभिहिते कथन्तर्हि साधारणानित्यादिभाष्येण पुरस्तात्पदानां तन्त्रतोक्तेत्याशङ्क्य सर्वेषां सूक्तवाकानां मध्ये ये पौर्णमासीदेवताप्रकाशकत्वात्पौर्णमास्यङ्गप्रहरणप्रयोगभाजो ये चामावास्यादेवताप्रकाशकत्वादामावास्याङ्गप्रहरणप्रयोगभाजः सूक्तवाकास्तदवयवभूतानां कतिपयानां पदानां कर्मकाले तन्त्रेण पठनीयतावश्नानाकालीनसर्वसाधारणतन्त्रपाठबलेन सूचयितुं तन्त्रतोक्तिरिति तेनेत्यनेनोक्तम्। अतःसमुदायस्यार्थाप्रतिपादकत्वात्प्रातिपदिकोक्तं सूक्तवाकत्वं विभक्त्युक्तं च साक्षात्साधनत्वाख्यकरणत्वं नास्तीत्युपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं बहुषु सूक्तवाकेष्वेकवचनायोगशङ्कानिरासार्थं च सूक्तवाकेतिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय पदेनाप्यपगतेनेत्यनुभाषणसूत्रस्थभाष्योक्तशङ्कानिरासार्थं सूक्तवाकेनेति भाष्यं व्याचष्टे * येन केन चित्त्विति * कृत्स्नस्य हीति भाष्योक्तशङ्कोपपत्तिनिरासार्थं सूक्तवाकेनेति भाष्यं व्याचष्टे *यत्त्विति* भाष्यं लिङ्गाद्देवतापदोत्कर्षवद्वाक्यात्समभिव्याहृतानामपि पदानामुत्कर्षो लिङ्गोक्तिरुपलक्षणार्थेत्येवं व्याचष्टे * तत्रेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * इतीति *

भाष्योक्तमपि कृत्स्नोपदेशपरिहारं दूषयितुमारभते * इदमपीति* यथा वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपत्पुत्रे जातइति जातेष्टचपक्रमाद्यस्मिन्जातएतामिष्टिनिर्वपतीति च जातेष्टचैवोपसंहारादेकवाक्यत्वस्य वैश्वानरवाक्ये प्रत्यक्षत्वेन यदष्टाकपालो भवतीत्यादिवाक्यबहुत्वं न युक्तं तथेहाप्युपक्रमोपसंहारस्य तन्त्रपदयोगेनैकवाक्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वाद्वाक्यबहुत्वानुपपत्तेर्भाष्योक्तमपि समाधानं न युक्तमित्यर्थः । भिन्नकर्मस्थाभिन्नदेवताप्रकाशनसामर्थ्येनान्यो ऽन्यानपेक्षत्वाद्वाक्यबहुत्वानुपपत्तेर्भाष्योक्तमपि समाधानं न युक्तमित्यर्थः । भिन्नकर्मस्थभिन्नदेवताप्रकाशनसामर्थ्येनान्यो ऽन्यानपेक्षत्वाद्भिन्नप्रयो-
७८५।२ जनत्वाच्चैकवाक्यता न युक्तेत्याशङ्क्याह * न हीति * यदनेन हविषेति प्रस्तरप्रकाशनस्य प्राधान्याभ्युपगमात्प्रस्तरान्वयित्वेनेष्टदेवताप्रकाशनस्यैकप्रयोजनत्वं यदनेन हविषेति च प्रधानभूतानां तन्त्रपदानां क्रीणातिवदावृत्त्ययोगादेकेन देवतापदेनान्वये देवतान्तरपदानां तन्त्रपदैर्विना साकाङ्क्षेत्यर्थः । सुभाषितोक्तिनिमित्तत्वात्सूक्तवाकशब्दस्येष्टानां च देवतानामाज्यादिहविष्कादिष्टत्वेन सुष्ठूक्तत्वादिष्टदेवताप्रकाशनस्यैव प्राधान्यावगतेः प्रत्येकवाक्यपरिसमाप्तिनिमित्तो वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह * तस्मादिति * यस्य पिता पितामहः सोमं न पिबेदित्यादिवदर्थतो वाक्यभेदे ऽपि तत्र पदात्मकशब्दान्वयादेकवाक्यत्वसिद्धिः परमार्थतस्तु प्रहरणाङ्गत्वोपदेशात्प्रह्रियमाणप्रस्तरप्रकाशनप्राधान्यापत्तेः या ते अग्ने ऽयाशया या ते अग्ने रजाशया या ते अग्ने हराशयेत्युपसन्मन्त्रशेषः तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिरग्नयेत्वामह्यं ददातु बृहस्पतये त्वा मह्यं वरुणो ददात्वित्येवमादि दक्षिणामन्त्रशेषः सो ऽमृतत्वमशीयेत्यादिरादिशब्दोक्तश्चेष एकपद्यूर्ज्जे द्विपदीत्यादिसप्तपदीक्रमणमन्त्रशेषो भवेत्यादिर्जुहूरस्युपभृदसि ध्रुवासीत्याज्यासाधनमन्त्रशेषश्च घृताचीत्यादिर्यथावृत्त्या प्रयुज्यते तथात्रापि पुरस्तात्पदानामावृत्त्या प्रयोगापत्तेर्याज्ञिकानां तत्र प्रयोगो विरुध्यतेत्याह * यदि चेति * एकवचनालोचनया चैकस्यैव सूक्तवाकस्य प्रयोगापत्तेः पौर्णमासीदेवतावाचिनः शब्दास्ते पौर्णमास्यां प्रयोक्तव्या इति भाष्ये बहुवचनं विरुध्येतेत्याह * प्रस्तरेति * वाक्यबहुत्वनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * अतो ऽन्यः परिहारो वाच्य इत्याह * अतश्चेति *तस्मादाह* स उच्यत इति* यथैकस्मिन् विधावनेकबिन्दुसमुदाये च संसर्गिद्रव्यरूपत्वेनानेकेषामपि किं बिन्दूनां संयोगे सत्येकीभावादेकवचनान्त एव तोयशब्दः प्रयुज्यते न घटव-

द्विबहुवचनान्तः विभागे च सति पृथग्भावान्नानापत्तेर्द्विबहुवचना-न्तस्तथैकस्मिन् देवतापदे ऽभितस्तन्त्रपदोपेते तत्समुदाये चेष्टदेवता-प्रकाशनानिमित्तत्वात् सूक्तवाकस्येष्टदेवताप्रकाशनानामनेकेषा अ-थैकप्रयोगवर्त्तित्वरूपे संयोगे सत्येकीभावादेकवचनान्त एव प्रयुज्य-ते भिन्नप्रयोगवर्त्तित्वरूपे च विभागे सति पृथग्भावमात्रापत्तेः सूक्त-वाकशब्दएव प्रयुज्यते न सूक्तवाकार्धशब्दः ततश्च विभागे ऽपि सूक्तवाकत्वं नापैतीत्याशयः । तथात्वमुपपादयति * सूक्तवाको हीति * अग्निरिदं हविरजुषतेत्यादीष्टदेवताप्रकाशनसामर्थ्यालोच-नया प्रयोगवर्त्तिदेवतापदसाहितस्याभितस्तत्र पदोपेतस्ये-ष्टदेवताप्रकाशकपदसमूहस्य सूक्तवाकत्वावधारणाद्यत्र या-वत्यो देवता इष्टा सूक्ते तावद्देवतापदसमूहस्त-स्य कृत्स्नसूक्तवाकत्वोपपत्तेरित्युक्ते ऽभिन्नकर्मसङ्गतिभिन्नदेवता-प्रकाशनानां भेदात्कथं तत्कारिणां पदसमूहानामेकशक्यतेत्याशङ्क्य देवताप्रकाशनस्येष्टत्वप्रयुक्तत्वादिष्टत्वरूपप्रकाश्यैकत्वेन प्रकाशनैक-त्वसूचनार्थं * प्रयोजनतश्चेत्युक्तम् * प्रत्युत देवतान्तरपदसाहि-त्ये देवतान्तराणामनुद्दिष्टत्वेनानुक्तत्वादजुषतेत्युद्दिष्टत्वरूपोक्तवचन-स्यानृततया दुष्टत्वापत्तेर्दुरुक्तवाकः स्यादित्याह * प्रयोगेति * सामान्यतः समवेतार्थपदप्रयोगमात्रेण सूक्तवाकसाकल्यसिद्धेर्देव-तान्तरपदसाहित्ये त्वसूक्तवाकत्वापत्तिरित्युक्त्वा पौर्णमास्यमावा-स्ययोर्विभज्य प्रयोगे योजयति * तेनेति * निष्कर्षसिद्ध्यै युक्त्यपेक्षा-पाठेनाभितः पदानां कर्मकाले ऽपि तन्त्रप्रयोज्यत्वावगतिस्तनूर्वर्षि-ष्ठेत्याद्यनुषङ्गपूरितस्य यात अग्नेइत्यादेर्मन्त्रस्यादिशब्दोक्तस्य चाशा-स्ते ऽयं यजमानो ऽसावसावित्यादेः सर्वनामनिर्देशद्वाराम्नातदेवदत्ता-दिनामपूरितत्वात्तस्य मन्त्रस्य यथायुक्तिसहितेन पाठेन कार्त्स्न्याव-धारणेति दृष्टान्तार्थः । समवेतार्थपदप्रयोगमात्रेणेष्टदेवताप्रकाशनादन-न्तरितत्वोक्तिसिद्धावपि प्रहरणे यथाम्नातसूक्तवाकोपदेशाद्विभज्य प्रयोगेन कृत्स्नेन सूक्तवाकेन प्रहरणं कृतं स्यादित्याशङ्क्याह * अत-श्चेति * सूक्तवाकशब्दस्य रूढित्वे सत्येकदेशप्रयोगे कार्त्स्न्यं बाध्ये-त यौगिकत्वासमवेतार्थपदसमूहमात्रे ऽवयवार्थोपपत्तेः । कार्त्स्न्या-बाधाद्विद्यमानाः प्रयोगसमवेता देवता अनतिक्रम्य याव-त्सूक्तवाकस्तावत्साध्यत्वात्प्रहरणस्य कृत्स्नेन साधितत्वोपप-त्तिरित्यर्थः । कृत्स्ने तर्ह्यध्येतॄणां सूक्तवाकप्रसिद्धिर्न युज्येतेत्याशङ्क्याह * तेनेति * (स्वाध्यायकाले प्रयोगभे-दानालोचनाद्दर्शपूर्णमाससमवेतदेवताप्रकाशननिमित्तं सर्वप्राकृत-

७८६।१

दैवत्यस्य पदसमूहस्य सूक्तवाकत्वं कर्मकाले च प्रकृतिविकृतिभेदा-द्वैविध्यमित्येवं त्रेधावस्थितः सूक्तवाको ज्ञातव्य इत्यर्थः । त्रैविध्ये स-त्यपि कथं व्यवस्थेत्याशङ्क्याह * सूक्तवाक इति * यत्र स्वाध्यायका-ले प्रकृतौ विकृतौ वा यादृशः सूक्तवाकोऽस्माभिर्निरूपितस्तत्रैव स सू-क्तवाकोऽन्यत्र त्वसमवेतार्थनिरूपणात्सूक्तवाकत्वं जहातीत्यर्थः।बहु-त्वमपि सूक्तवाकस्य सम्भवति किमुत द्वित्वमित्येवं भाष्यङ्गमयि-तव्यमित्याह * भाष्ये ऽपि चेति* उभे पौर्णमास्यमावास्ये प्रति स्वा-ध्यायकाले प्रकरणाविभागमालोच्य यः कृत्स्नसूक्तवाकशब्दो ऽध्येतृ-प्रसिद्धः सायथार्थं निष्कृष्य प्रयोगे ऽपि स्वदेवतापदसाहित्यमात्रे एव। कृत्स्नसूक्तवाकशब्दो युक्तिसहितेन पाठेन कल्पित इत्येवं सूत्रङ्गमयि-तव्यमित्याह * तथेति * भाष्योक्तसूत्रव्याख्यानिरासायैवकारः । सम्भवामात्राशयत्वेन बहुत्वोक्तिव्याख्याने ऽपि न चः तेषामित्यादि-भाष्यविरोधः प्रयोगवर्त्तिदेवतावाचिपदसमूहस्याभितस्तन्त्रपदोपे-तस्यैकसूक्तवाकत्वाभ्युपगमे दुःपरिहर इत्याशङ्क्य तेषामभितस्तन्त्रप-दोपेतानां भिन्नप्रयोगवर्त्तिदेवताचिनां पदानामन्योन्यसमूहः कश्चि-देकप्रयोगसमवेतमर्थं न वदति तस्माच्च भिन्नप्रयोगवर्त्तिदेवतापदस-मूहः कर्मकाले सूक्तवाकः प्रयोगसमवेतार्थो ऽप्रकाशकत्वादेव च न करणमिति भिन्नप्रयोगस्थदेवतापदसमूहस्य कर्मकाले सूक्तवाक-त्वनिरासार्थं भाष्यं न त्वेकप्रयोगस्थदेवतापदमूहस्य सूक्तवाकत्वनि-रासार्थं सूक्तवाकेति भाष्यं च [1]) स्वाध्यायकाले सर्वप्राकृत-तद्देवत्ये पदसमूहे प्रकृतौ च पौर्णमास्याख्ये ऽमावास्याख्ये च याग-त्रयसमुदाये ऽनिष्कृष्टप्रयोगस्थदेवतामध्ये पदसमूहे विकृतौ । सूर्या-दिपदमध्ये पदसमूहे सूक्तवाकस्येष्टदेवताप्रकाशकत्वसमानरूपस्य संसर्गिद्रव्यवत्संसृष्टपाठे सत्येकत्वादेकवचनोपपादनार्थमित्येवं वि-रोधपरिहारसूचनायोक्तेन गमनिकाप्रकारेण सर्वेषां भाष्याणाम-विरोध इत्याह * इतीति * सूत्रभाष्यवार्त्तिकयोर्वा सर्वशब्दः ।

॥ काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डानां काम्यमात्रा-ङ्गताधिकरणम् ॥ ७ ॥

लिङ्गक्रमसमाख्यानात् काम्ययुक्तं समाम्नानम् ॥ २० ॥

७८७।१ इहेत्याद्युदाहरणभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे *येनेति* तद्देता इति

१) अयं पाँ० २ पु० ना० ।

सन्देहभाष्यं विचारस्यानन्तरसङ्गतिं पादसङ्गतिं च सूचयन् व्याचष्टे * तानीति * प्रमाणान्तरगम्यक्रतुविशेषान्वयविशेषापेक्षं लिङ्गं विनियोजकं निरपेक्षं वेति विचारात्पादसङ्गतिः पूर्वपक्षवचनव्यक्तौ क्रत्वन्वयबोधकक्रमोल्लङ्घनोक्त्या सिद्धान्तवचनव्यक्तौ क्रमानुसारोक्त्या सूचिता श्रुतेर्लिङ्गापेक्षत्वे पूर्वाधिकरणे ऽनेनोक्ते प्रसङ्गाल्लिङ्गस्यापि जघन्यप्रमाणापेक्षत्वाभिधानादनन्तरसङ्गतिः । क्रमोक्त्या समाख्याप्युपलक्षिता प्रकारोक्त्या लिङ्गस्यान्यसम्बन्धापेक्षोक्ता । याज्याकाण्डमित्युपक्रमादेव सर्वत्रेत्युपसंहाराच्चोदाहरणबहुत्वादरप्रतीयमानस्य प्रयोजनमाह * उदाहरणेति * समाख्यानविशेषणस्य सामिधेनीसाक्षाद्दृश्यवत्केवलाग्निदेवत्यपार्थिकृतीयादिष्टिविषयत्वाल्लिङ्गविशेषणस्य विलिङ्गसौमारौद्रेष्टिविषयत्वात्क्रमविशेषणस्य समानलिङ्गानेकेष्टिविषयत्वादुदाहरणबहुतेत्यर्थः यावत्किञ्चित्प्रकरणानाम्नातयाज्यानुवाक्याकं काम्यं चैन्द्राग्न्यादिकर्म्म तत्र याज्यानुवाक्या यथालिङ्गं भवेयुरिति पूर्वपक्षोक्त्यर्थं किं तावदिति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * मन्त्रादीनां देवतादिस्वरूपान्वये नैष्फल्यापत्तेः क्रत्वपूर्वसाधनांशान्वये नवमे वक्ष्यमाणे ऽध्ययनविधिनैव दृष्टार्थत्वापरित्यागेन पुरुषार्थानुबन्धित्वावगमे ऽपि मन्त्रप्रकाश्यदेवतादेः क्रतुमात्राणामङ्गत्वात्क्रतुक्रत्वन्वयसिद्धेर्लिङ्गस्य प्रकणादिगम्यक्रतुविशिषान्वयानपेक्षत्वसूचनार्थं क्रममिति भाष्यावयवं व्याख्यातुं लिङ्गादित्युक्तम् । अध्ययनविधिना सामान्यतः क्रत्वन्वयाविशेषाङ्गभूते देवतादौ मन्त्राणां लिङ्गविनियोज्यत्वावगतेर्लिङ्गस्य च सामर्थ्यात्मकत्वात्सामर्थ्यस्य चार्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वादित्यत्र सन्दिग्धार्थनिर्णयमात्रे व्यापाराभिधानादवगतक्रतुविशेषान्वयानां च मन्त्राणां कया द्वारेषां क्रतुविशेषोपकारितेति द्वारविशेषे सन्देहानुदयात् लिङ्गेनाविनियोगापत्तेः प्रकरणादिगम्यक्रतुविशेषान्वयसापेक्षस्यैव लिङ्गस्य विनियोजकत्वावसायादासां याज्यानुवाक्यानामिष्टिविधायिब्राह्मणप्रकरणे ऽनाम्नानात्प्रकरणेन क्रतुविशेषान्वयानवगमे ऽपि क्रमसमाख्याभ्यां क्रतुविशेषान्वये ऽवगते द्वारविशेषं प्रति सन्देहोत्पत्तौ लिङ्गेन तदङ्गभूतदेवताप्रकाशनद्वारत्वनिर्णयादेतद्याज्यानुवाक्यासमाम्नानं काम्येष्टियुक्तमित्येवं सूत्रव्याख्यार्थं लिङ्गेत्यादिभाष्यसूचितामुपपत्तिमाह * नासतीति * लिङ्गक्रम इति भाष्ये क्रमोक्त्या समाख्याप्युपलक्षिता नन्वितिभाष्येण वक्ष्यमाणलिङ्गबलीयस्त्वविरोधापत्तेः क्रमाद्यपेक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य लिङ्गानपेक्षितस्य क्रमादेर्लि-

ङ्गादौर्बल्ये ऽपि लिङ्गापेक्षितस्य क्रमादेर्बलीयस्त्वाविरोध इत्येवं प-
रिहारार्थं सत्यमिति भाष्यं व्याचक्षाणः । पूर्वार्धमुपपादयति *
लिङ्गं हीति * देवतात्वाधिष्ठानान्न्यादिरूपवाची देवताशब्दः । सा-
मान्यते ऽग्न्याद्यन्वये ऽनवगते तद्विशेषसन्देहाभावेनाग्न्यादिस्वरूपे
ऽपि लिङ्गेनाविनियोगात्सम्भावनामात्रं लिङ्गोक्तम् । उत्तरार्द्धमुपपा-
दयितुमारभते * यज्ञेति * आश्रावयेत्यादीनामेष वै सप्तदशःप्र-
जापतिर्यज्ञे यज्ञत्वापतइत्यादिवाक्याल्लवनादिमन्त्राणां च प्रकरणो-
क्तक्रतुविशेषान्वये ऽवगते लिङ्गस्य विनियोजकत्वदर्शनाद्वाक्यप्रकर-
णोक्तिभिन्नदेशानामिति ततः श्रावयतीत्यादीनां क्रमानवगतक्रतुविशे-
षान्वयानां समाख्यापेक्षोक्त्या क्रमापेक्षा सूचिता। प्रश्नपूर्वं क्रमसमा-
ख्यापेक्षोपपादनार्थं कुत इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे*न चेति*याज्यानुवा-
क्यासमाख्यां विना ऽऽग्नेयानामृचां याज्यानुवाक्याकार्यांशे सामिधेनी-
कार्यांशे च विनियोग इत्यज्ञानात्समाख्यापेक्षणीया तावच्छब्दाच्च क्रमं
विना कस्यैन्द्राग्नयाज्यानुवाक्याद्वयस्य कस्यामैन्द्राग्न्यामिष्टौ विनियो-
ग इत्यज्ञानात् क्रमो ऽप्यपेक्षणीय इत्यर्थः । किमर्थमाश्रयणीयेत्यपेक्षा-
यामाह * तया हीति * द्वयमप्युपपादयति * इज्यत इति *
एवं च सति यज्ञविशेषं प्रति सन्देहात्तन्निर्णयो भविष्यतीत्याह *
ततश्चेति * याज्यासमाख्याया योगगतकार्यविशेषान्वयावगमे ऽपि
काम्येष्टिविषयत्वं सूत्रोक्तं न सिध्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन याचे
त्यादिभाष्यं व्याख्यातुं शङ्कते * नन्विति * व्याचष्टे * कथ-
मिति * याज्याकाण्डमित्येतावन्मात्रसमाख्यानभ्युपगमे ऽपि क्र-
मात्काम्येष्टिविषयत्वं सेत्स्यतीति स्वयमन्यथा परिहरति * अपि
चेति * विशिष्टक्रमकेष्टिविशेषांशे क्रमेण समाख्याबाधे ऽपि कार्य-
विशेषांशे ऽपेक्षणाद्द्याज्यात्वविरोधः सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मा-
दिति * क्रममात्रात्समाख्याद्वा क्रत्वन्वयसिद्धेर्विशेषणद्वयानर्थक्यश-
ङ्कार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे*किमर्थमिति * पाथिकृतीयादिषु केवला-
ग्निदेवत्ये ऽष्टौ साप्तदश्याम्नानेन सामिधेनीकार्यस्या ऽप्याग्नेयर्ग्द्वया-
काङ्क्षस्य सद्भावात्सामिधेनीकार्ये ऽपि लिङ्गक्रमोपपत्तेः समाख्यान-
पेक्षणे प्रथमातिक्रमेकारणाभावात्सामिधेनीकार्यएव विनियोगापत्तेः
समाख्याविशेषणार्थत्वोक्त्यर्थमस्तीति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति *
व्रातपात्यादिविशेषणसूचनायाग्नेयादीनीत्यादिशब्दः तत्रैवेत्येवकारेण
सामिधेनीकार्ये ऽपीति भाष्यस्थो ऽपि शब्दो मृदूक्त्यर्थत्वं नैवकारार्थं
७८८।२ व्याख्या तत्समाख्यामात्रात्तर्हि पाथिकृतीयादिषु याज्याकार्ये विनियो-
गसिद्धेर्लिङ्गक्रमविशेषणानर्थक्यमित्याशङ्कार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे *

तेन तर्हीति * येन कारणेन समाख्यानादरे ऽनिष्टापत्तिस्तेन कारणेन समाख्यानादित्येतावन्मात्रमस्त्वित्यर्थः। समाख्यानादित्येतावत्युक्ते याज्यानुवाक्याकार्यातिरिक्तानां विलिङ्गानामपि चर्चां याज्यानुवाक्याकार्यएव विनियोगापत्तेस्तासां चानाकाङ्क्षितत्वादशक्तत्वाच्च याज्यानुवाक्याकार्ये विनियोगायोगाल्लिङ्गक्रमानादरात्सामिधेनीकार्ये ऽपि विनियोगादानर्थक्यापत्तेर्लिङ्गक्रमात्समाख्यानाच्चेत्युक्ते तु पूर्वस्या इष्टेः स्वानुरूपयाज्यानुवाक्याम्नानान्निष्पत्तेर्याज्यानुवाक्याकार्ये पाठेनातीते क्रमत्वादिलिङ्गत्वापूर्वोष्टियाज्यानुवाक्याकार्ये विनियोगायोगादुत्तरेष्टिसामिधेनीकार्ये समाख्यानावस्थितलिङ्गक्रमाभ्यां विनियोगः सेत्स्यतीति लिङ्गक्रमविशेषणार्थवत्त्वोक्त्यर्थं सर्वा इति भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * आग्निवारुणस्य सोमारौद्रस्य वा कर्मणः स्वानुरूपयाज्यानुवाक्यापूरितत्वाद्याज्यानुवाक्यानाकाङ्क्षत्वे ऽभिहिते लिङ्गविनियोज्यस्वानुरूपयाज्यानुवाक्याबाधेनैन्द्रावरुणान्तरविनियोगशङ्कानुदयार्थं क्रमातिरिक्तबलवत्प्रमाणाबाधः क्रमोक्त्या सूचितः। तल्लिङ्गमाग्नेयीत्वेनोक्ताविरोधविषये वा समाख्याया निवृत्तव्यापारतोक्ता। विषयप्रदर्शनार्थं यथेतिभाष्यं व्याचष्टे * तमिति * मनोर्ऋचामग्निरुक्थेपुरोहित इत्याद्यानां पृथुयाजा इतिद्वयोश्च धाय्यासमाख्यात्वाज्ज्यसाम्नाय्यानिकाय्यधायामानर्हविर्भिवासस्सामिधेनीष्विति च सामिधेनीषु प्रक्षेप्यानां धाय्यात्वस्मृतेः समाख्यायानुगृहीता भवन्तीत्युक्त्यर्थत्वेन ता इति भाष्यव्याख्यार्थम् * ता इत्युक्तम् * सोमारौद्रीष्टिसामिधेनीक्रमोक्त्यर्थत्वेत्यतीतानागतोक्ती व्याख्यातुम् * तत्रापि त्वित्युक्तम् * लिङ्गसमाख्यानादित्येतावन्मात्रे तर्ह्याग्नेयीनामृचां व्रातपतीयादियाज्यानुवाक्याकार्ये मनोर्ऋचां पृथुयाजवत्योश्च सोमारौद्रीष्टिसामिधेनीकार्ये विनियोगसिद्धेः क्रमविशेषणमनर्थकमित्याशङ्क्याह * यदिचेति * क्रमेण तर्हि समाख्याबाधाद् व्रातपतीयादौ सामिधेनीकार्ये विनियोगः स्यादित्याशङ्क्य क्रमाविनियोगविषये समाख्याबाधो ऽपि याज्याकार्यविषये विरोधाभावादबाध इत्येवं परिहारसूचयना * येतीत्युक्तम् * विशेषणद्वयार्थवत्त्वोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * ७८९।*

॥ आग्नीध्रोपस्थाने प्राकृतानां मन्त्राणां
विनियोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अधिकारे च मन्त्रविधिरतदाख्येषु शि-

ष्टत्वात् ॥ २१ ॥

लिङ्गस्य सामान्यसम्बन्धसापेक्षस्य विनियोजकत्वे ऽभिहिते प्रसङ्गाल्लिङ्गवत्याः श्रुतेरपि सामान्यसम्बन्धापेक्षया विनियोजकत्वाभिधानादनन्तरसङ्गतिं पादसङ्गतिं च स्पष्टत्वादनुक्त्वा प्राकृतानां विशेषरूपेणाम्नातानामपि विशेषरूपेण विध्यभावे विनियोगाकाङ्क्षत्वात्तासामेवाग्नेय्यादिशब्देन ग्रहणापत्तेरग्निर्देवता ऽस्या इति वसन्निहितवाचिसर्वनामार्थवृत्तिनाग्नेयीशब्देन प्रकृतानामेव ग्रहणावगतेः पूर्वपक्षायोगात्सन्देहायोगमाशङ्क्य विशेषरूपाम्नानाद्विशेषरूपेण विहितानामेव प्रकृतोक्त्या विवक्षितत्वादग्निदेवतात्वोपलक्षितस्य वान्यत्र पदार्थस्यात्रोपस्थानाङ्गत्वे विधेरुपलक्षणान्तरानपेक्ष्यत्वेन सन्निहितत्वस्योपलक्षणत्वेनानन्वयादविवक्षितत्वावगतेराग्नेयमात्रग्रहणावगमात्पूर्वपक्षसम्भवेन सन्देहोपपत्तिसूचनार्थं विषयं शोधयन्ति * ज्योतिष्टोम इति * सन्निहितत्वाविवक्षया सामान्योक्त्या सूचिता परमतेन दाशतयीभ्य एव दाशतयीभ्यो ऽपीति वा ऽध्याहृतशब्दद्वयपूर्वं पूर्वपक्षवचनव्यक्तिभाष्यावृत्त्या त्रिविधसन्देहोक्त्यर्थत्वेन तत्रेतिसन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * सन्देहभाष्यात्पक्षद्वयप्रतीतेस्त्रैविध्योक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य तस्माद्वा दशतयालिङ्गवन्तो मन्त्रा ग्रहीतव्या इत्यनेन भाष्येणाप्रकृतमात्रपक्षमुक्त्वा नात्वित्यनेन सिद्धान्ते शङ्किते नेत्युच्यतइत्यनेनाविशेषपक्षोपक्रमाल्लिङ्गेन प्रत्ययो भवति दाशतयेनापि कर्त्तव्यमित्यादिना विशेषपक्षस्यैव स्पष्टीकरणात्पक्षत्रयप्रतिभानमाह * ग्रन्थादिति * अप्रकृतमात्रपक्षं दूषयितुमुपक्रमते * न त्विति * प्रमाणाभावमेवोपपादयितुं क्लृप्तसामान्यसम्बन्धात्प्रकृतग्रहणसम्भवे कल्पनागौरवापादककल्प्यसम्बन्धादप्रकृतग्रहणायोगादाविशेषपक्षो ऽपि तावदतिक्लेशसाध्यो प्रकृतमात्रनिर्धारणं तु न कथं चित्सम्भवतीत्याह * महता हीति * निर्धारणाख्यनिश्चयायोगमुपपादयितुमाह * येन हीति * आग्नेयीत्येवमादिभिर्हीति भाष्योक्तस्याग्नेयीशब्दाविशेषात्मकस्य प्रमाणस्य प्रकृतासाधारण्ये ऽप्यन्यत्र विनियुक्तत्वात्प्रकृतानामग्रहणमित्याशङ्क्याह * न चेति * पुरोडाशश्रयणे विनियुक्तस्य कपालस्य तुषोपवापे विनियोगवद्विनियुक्तविनियोगो ऽप्यविरुद्ध इत्याशयः । कथं तर्हि भाष्ये पक्षत्रयोक्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * आदौ सन्देहकाले दाशतयीभ्य इत्यनेनाप्रकृतवाचिना शब्देना ऽपिशब्दरहितेनाविशेषपक्षपरिग्रहादप्रकृतमात्रभ्रान्तिरिति वदता ऽपिशब्द एवाध्याहार्यो नवशब्द

इति सूचितं सन्देहभाष्यादप्रकृतमात्रपक्षाप्रकाशने ऽपि शिष्टत्वादिति हेत्वर्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं यश्चायमित्यादिभाष्यात्तत्प्रकाशनं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यत्त्विति * सौत्रप्रतिज्ञासूचितस्याग्नेयीशब्दविशेषस्य हेतोराग्नेयीत्वेमादिभिर्हीतिभाष्योक्तस्याविशेषपक्षसाधनत्वादधिकारे प्रकरणे यो लिङ्गमालोच्य मन्त्रविधिः सो तदाख्येषु प्रकृतेषु मन्त्रेषु चेतिलिङ्गक्रमसमाख्यानादिति पञ्चमी लिङ्गशब्दमात्रात्परा ल्यब्लोपे कल्पयित्वा प्रतिज्ञानार्थावगतेः सिद्धान्तनिरासार्थत्वेन सौत्रहेतूपपत्तेस्तद्व्याख्यार्थेनापि भाष्येण नाप्रकृतमात्रपक्षः प्रकाशयतइत्याशयः। कथमाग्नेयीत्येवमादिभिर्हीतिभाष्योक्तस्य प्रामाण्यस्याविशेषपक्षसाधकतावसीयतइत्यनेनोक्तं प्रौढिप्रदर्शनायाप्रकृतमात्रपक्षमपि समर्थयितुमारभते * यदि त्विति * न्यायाकौशलसूचनायोपहासार्थं * श्रोत्रियस्योपपत्तिरित्युक्तम् * कीदृशीत्यपेक्षायामाह * प्रकृतस्येति * यस्यौदनादेः पक्वस्य यामः प्रहरो यतो गतः तस्य गतरसत्वात्तत्सामान्येनान्यदपि गतवीर्यं यातयाममुच्यते।

कुशा दर्व्यादयो मन्त्रा ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः।
न ते निर्माल्यतां यान्ति विनियोज्या पुनः पुनरिति ॥

स्मृतेः। यातयामत्वस्यानाशङ्क्यत्वादपरितोषेणोपपत्त्यन्तरमाह * अथेति * आग्नेयीषु सामगाः स्तुवतइत्यादौ स्तोत्रादिसाधनत्वेनाप्याग्नेय्यादिशब्दमात्रेण विधानात् तुल्यतामाशङ्क्याह * यदि त्विति * विध्यन्तरैर्विशेषविधानात्सामान्यसाधनत्वेनाप्याग्नेय्यादि शब्दमात्रेण विधानात् तुल्यतामाशङ्क्याह * यदि त्विति * विध्यन्तर्विशेषस्तु बाधः सेत्स्यतीत्याशयः। इममेव पक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * तृतीयपक्षसमर्थनेन तस्माद्दाशतयीलिङ्गवतो मन्त्रा ग्रहीतव्या इत्यन्तं भाष्यमप्रकृतमात्रपक्षविषयत्वेन व्याख्याय, स्वमतेनादित आरभ्याविशेषपक्षविषयत्वेन व्याख्यातुं सौत्राविशेषग्रहणप्रतिज्ञासूचितहेतूक्त्यर्थमाग्नेयीत्येवमादिभिर्हीति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * विशेषोक्त्या दाशतय्यो ऽपीत्यपिशब्दध्याहारः सूचितः। प्रकृतानामपि दशतयाख्यदशमण्डलसंज्ञकावयवषट्कं च मन्त्रसंहितामन्तुत्वरूपेण ग्रहणं वक्तुं दाशतयीशब्देनैवाविशेषोक्तिः।कल्पनालाघवात्प्रकृतानामेवर्चां ग्राह्यतेति सिद्धान्तमाशङ्क्य प्रकृतानां स्तोत्रादिद्वाराविशेषान्वयलक्षणसामान्यसम्बन्धानवगमात्सिद्धान्ते ऽपि सामान्यसम्बन्धस्य कल्प्यत्वेन कल्पनालाघवायोगाद्यथाग्नेय्यास्तोत्रादि करोतीत्याख्यातप्रत्ययविहितत्वरूपस्य शिष्टत्वस्योपलक्षणत्वे

सति प्रकृतनियमः स्यान्नान्यथाशिष्टत्वस्योपलक्षणत्वाभ्युपगमे विधिप्रत्ययस्योपलक्षणमात्रे क्षीणशक्तित्वेन विध्यभावान्न का चित् ग्राह्येत्यादिमाद्यनिरासार्थतया शिष्टत्वादितिसूत्रावयवव्याख्यानायापाद्योक्त्या पातनिकार्थं यश्चेति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * नचेति * कथम्भावात्मकप्रकरणस्य विनियोजकत्वाख्येन ग्राहकत्वेन प्रकरणाङ्गबोधमात्रे व्यापारान्नान्यव्यावर्त्तकत्वाख्यं विशेषकत्वं भवतीत्याशयः । कथम्भावलक्षणस्य प्रकरणस्य व्यावर्त्तकत्वायोगेऽपि यौगिकशब्दानां स्वावयवार्थान्वयार्हवस्तुवाचित्वात्संहितावलम्बित्वाय सन्निहितार्थविषयत्वावगतेर्विशेषतोऽग्निर्देवताऽस्या इति सन्निहितवाचिसर्वनामार्थवृत्तित्वादाग्नेयीशब्दस्य सन्निहितार्थविषयत्वावगतेरग्निदेवत्यत्ववदृक्त्ववच्च सन्निहितत्वस्याप्यन्यपदार्थेऽपि लक्षणत्वावगमाच्छ्रुत्यनुगृहीतसन्निधिलक्षणप्रकरणस्य व्यावर्त्तकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * सन्निधीति * उपलक्षणत्रयप्रतीतावप्यविशिष्टं हि लक्षणमित्यनेन न्यायेनोपलक्षणानां विशेषणविशेष्यत्वायोगादेकेन चोपलक्षितप्रत्ययोक्तस्त्रीत्वान्यथानुपपत्त्या गम्यस्य वा शुद्धस्य श्रुतशब्दगम्यत्वेनागृह्यमाणे गृह्यमाणविशेषत्वावगत्या समुच्चयेऽपि निहितत्वस्य श्रुत्यनुग्रहाभावो लौकिकोक्त्या सूचितः । प्रकृतत्वाग्नेयीत्वसद्भावात् श्रुत्यविरोधमाशङ्क्य यौगिकशब्दानां व्यक्तिवाचित्वात् प्रकृतव्यक्तिमात्रग्रहणे श्रुतिसङ्कोचापत्तिर्यौगिकोक्त्या सूचिता । भाष्यस्याप्रकृतमात्रपाक्षोपपादतार्थत्वशङ्कानिरासायाविशेषपक्षोपपादनफलसिद्धान्तनिरासार्थतां सूचयितुमाह * तस्मादिति * उपदिष्टेतिभाष्यमविशेषपक्षेऽनुपपन्नमाशङ्क्य सावधारणत्वेन व्याचष्टे * उपदिष्टेति * एवं जातीयकस्येति भाष्यावयवं व्याचष्टे * एवमिति * कथं जातीयकस्येति प्रश्नभाष्याशयमाह * कथमिति * विशेषणरहितस्यापि यथाग्नेय्या स्तोत्रादि करोतीत्याख्यातप्रत्ययविहितरूपेणोपदिष्टत्वेनोपलक्षणाप्रकृतग्रहणं भविष्यतीत्येवमाशयत्वं कथञ्जातीयकस्येति सिद्धान्तिप्रश्नस्य मत्वा तन्निरासार्थं यः कस्मिंश्चिदित्यादिग्रहीतव्य इत्यन्तं भाष्यं उपदिष्टत्वोपलक्षणरूपायाः प्रकृतग्रहणोपपत्तेः सिद्धान्तिनोऽनिष्टत्वादयुक्तमाशङ्क्य परमार्थः । सिद्धान्त्यनभिमतामेवोपदिष्टत्वोपलक्षणरूपां प्रकृतग्रहणोपपत्तिं स्वोत्प्रेक्षामात्रेण सिद्धान्त्यभिप्रेतां परिकल्प्य पूर्वपक्षी यः कस्मिंश्चिदित्यादिग्रहीतव्या इत्यन्तमाहेत्येवं तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * परः पुनरिति * लिङ्गशब्दव्याख्यायास्तल्लिङ्गमित्येतद्विषयत्वं यः कस्मिंश्चिदित्यवयवस्य चोपदिष्टत्वरूपोपलक्षण-

निरासावतारमात्रार्थत्वं सूचयितुं मध्यप्रतीकेनावतारितम्। अत्र भाष्ये यदीति भाष्यावयवगतेन याग्नेयाख्यातप्रत्ययसामर्थ्यस्य विषयभूताख्यातप्रत्ययविहिता वेत्येवमाख्यातप्रत्ययसामर्थ्यं तस्योपदेशकस्याख्यातस्य मन्त्रविषयं लिङ्गमिति षष्ठीसमासाश्रयणेन तदुपदिष्टत्वं लिङ्गमित्यसमासाश्रयणेन वा तत्तस्य विधीयमानस्य मन्त्रस्योपलक्षणं विवक्षितमित्युक्ते कथमेतद् गम्यत इत्यपेक्षायामुपलक्षणोपक्षीणशक्तौ लिङ्गेनोपदिष्टो भवतीति विध्यभावोपन्यासाद्देवतालिङ्गस्य चोपलक्षणत्वे * तदयोगादित्युक्तम् * एतदेव भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुर्यः कस्मिश्चिदिति भाष्यावयवं तावदध्याहारेण व्याचष्टे * नासाविति * उपदिष्टत्वस्यैव स्फुटस्य विशेषणस्य सम्भवात् कथं नान्यत्रोपदेशमर्हतीत्याशयेन कथमिति पृष्ट्वोपदिष्टत्वस्योपलक्षणत्वरूपविशेषणत्वरूपविशेषणत्वनिरासार्थं यदीति भाष्यमापाद्योक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तदिहेति * यथालम्भनिर्वापौ विधीयेते न प्राकृतौ तौ हि विहितौ यदि न विधीयेते ततः प्राकृतौ लक्ष्येते यावालम्भनिर्वापौ कर्त्तव्यावित्यालम्भनिर्वापाधिकरणभाष्योक्तेन न्यायेन कर्त्तव्यतावाचिना प्रत्ययेनोपलक्षणीभूत्वा व्यावृत्त्याख्यविशेषणं कर्तव्यमित्युक्ते तस्य विशेषणत्वोपपादनार्थम् * तद्धीत्युक्तम् * येनेति भाष्यावयवादर्थमेव लिङ्गशब्दार्थो ऽवसीयत इत्याह * तथा चेति * तत इति भाष्यावयवं व्याचष्टे * तत इति * अथेति भाष्यावयवं व्याचष्टे * अथेति * ७९।१।१
तेनेति भाष्यावयवं व्याचष्टे * तेनेति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * सिद्धान्त्यभिमतप्रकृतग्रहणोपपत्त्युक्त्यर्थं न त्विति भाष्यं प्रकरणस्याविशेषकत्वादयुक्तमाशङ्क्य साक्षात्प्रकरणस्याव्यावर्त्तकत्वे ऽपि विधेर्लाघवादेकत्वेन गौरवापादकप्रकृतग्रहणव्यावर्तकत्वाशयतया व्याचष्टे * न त्विति * प्रकृतानामपि सद्वारस्यैव क्रत्वन्वयस्यावगतेर्द्वारान्तरान्वयार्हनिर्द्वारक्रत्वन्वयरूपसामान्यसम्बन्धानवगमात्प्रकरणस्य विधिलाघवापादकत्वानुपपत्तेर्विनियोजकत्ववाच्यमित्यापाद्य बलवद्विरोधेन नियामकत्वनिरासार्थं नेतीति भाष्यं श्रुतिनियोज्ये मन्त्रे लिङ्गविरोधोपन्यासादयुक्तमाशङ्क्य देवताख्यचिन्हरूपलिङ्गयुक्तश्रुतिलक्षणार्थत्वेन लिङ्गशब्दं व्याचष्टे * लिङ्गं हीति * प्रसङ्गात्सर्वे ऽप्युपरितनाः शुद्धा लिङ्गशब्दाः श्रुतिलक्षणार्था इत्याह * उपरिष्टादिति * अविरोधशङ्कार्थमाहेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * आहेति * गौरश्च इति वा श्रुत्या यद्गोत्वाद्यवधारितं "विशेषे यदि तन्न स्यात्ततः

स्याच्छ्रुतिबाधनमि"ति तद्भूताधिकरणवार्तिकोक्तन्यायेनाविरोध इत्यर्थः । व्यक्तिवाचित्वेनाग्नेय्यादिशब्दानां जातिवाचिगवादिशब्दवैषम्याद्विरोधसमर्थनार्थं नैतदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * नैतदिति * जातिवाचित्वाभावे ऽपि वैयाकरणगतेन सम्बन्धवाचित्वं मत्वा व्यक्तीनामवाच्यत्वादप्रकृतमन्त्रव्यक्त्यग्रहणे ऽपि श्रुतिविरोधो नास्तीति शङ्काशयविवरणार्थमुच्यत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * सामान्यस्येति * आग्नेयीत्वादिजात्यभावान्मन्त्रदेवतासम्बन्धमेवानेकमन्त्रव्यक्तिसमानत्वात्सामान्योक्त्याभिप्रेत्य तस्यैव प्रतिमन्त्रव्यक्तिसमाप्तिरुक्ता तस्मादित्यनेन नचेहेति भाष्यशेषो व्याख्यातः । प्रकृतायामपि व्यक्तौ समस्तशब्दार्थसम्भवान्नित्यश्रुत्यबाधे ऽपि विकल्पेनाप्रकृतानां बाधात्पक्षे श्रुतिविरोधो ऽपरिहार्य इति विरोधसमर्थनाशयविवरणार्थमुच्यत * सत्यमिति * भाष्यं लिङ्गात्सामान्यमित्यनेन व्यक्तेरश्रौतत्वात्कस्याश्चित्त्यागे ऽपि अविरोधस्योक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य व्यक्तिवाचित्वाशयत्वेन व्याचष्टे * इतरस्त्विति * नन्विति-शङ्काभाष्यं व्यक्तिवाचित्वाशयनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * न त्विति * जिज्ञासापूर्वं व्यक्तिवाचित्वाशयसमर्थनवचः पूर्वपक्षसमर्थनार्थम् उच्यत इत्याद्यपरमित्यन्तं भाष्यं व्याचिख्यासुर्जिज्ञासाभाष्यं तावदवतारणपूर्वं व्याचष्टे * परस्त्विति * किं त्विति निर्णयभाष्यं स्वरूप-
७९२।१ तस्तावद्व्याचष्टे * सा चेति * तात्पर्यतो व्याख्यातुमाकृत्यधिकरणोक्तजातिवाचित्वविरोधं शङ्कते * किं पुनरिति * विरोधपरिहारार्थं परेषां व्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्यति*नेतीति * जातिवाचित्वानपन्हवे व्यक्तीनामतत्वाच्छ्रुतिविरोधद्वारपूर्वपक्षासिद्ध्यापत्त्या[1] दूषयति * तत्त्विति * स्वमतेन व्याचष्टे * अत इति * न केवलं जातेर्वाच्यतापन्हूयते किं तु सद्भावो ऽपीत्याह * न चेति * जात्यन्तराभावे ऽप्यृग्जातिरेवात्र जाताख्या[2] देवतान्विता पङ्कजशब्दस्येव पङ्कजननान्विता पद्मत्वजातिर्वाच्या भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वे देवतैवेति भाष्यं व्याचष्टे * देवतासम्बन्धमेवेति * आग्नेयो ऽष्टाकपालः शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेयः आग्नेयो वै ब्राह्मण इत्यादौ द्रव्यादिष्वपि प्रयोगादिदमभिप्रेत्येत्यतः शब्दार्थः । सम्बन्धाव्यभिचारित्वे तस्यैव वाच्यता कस्मान्नेष्टेत्याशङ्क्याह * सम्बन्धस्त्विति * शङ्कित्रा लिङ्गात्समान्यमिति सामान्योक्त्या सम्बन्धस्य वाच्यत्वेनोपन्यस्तत्वात्स्वानभिमतत्वसूचनार्थम * भाष्यकारेणेत्युक्तम् *

(१) अश्रौतत्वादिति २ पु० पा० ।

(२) अग्न्याख्यदेवतेति २ पु० पा० ।

आनन्त्यव्यभिचाराख्यदोषापत्तेर्व्यक्तिवाचित्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तस्या एव चेति। अनेन चोपस्थानसाधनमृग्व्यक्तिर्देवतयोपलक्षयितव्येत्येवमानन्त्यव्यभिचारपरिहारार्थत्वेन यथेति भाष्यावयवो व्याख्यातः देवताया ऋग्व्यक्त्युपलक्षणत्वाभ्युपगमे प्राग्वाच्यत्वापत्तेर्देवतात्वस्य च सम्बन्धिरूपत्वात्प्रतिसम्बन्धिनं विना ऽनुपपत्त्या प्रति सम्बन्धिन्या ऋग्व्यक्तेः प्रतीतिसम्भवाद्वाच्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह * पूर्वेति * देवताविशेष्याया ऋग्व्यक्तेः प्रत्ययवाच्यत्वानभ्युपगमे ऽधिष्ठानभूतं प्रकृत्यर्थमग्निं प्रति प्रत्ययार्थस्य देवतात्वस्य विशेषणत्वापत्तेः प्रकृतिप्रत्यययोर्विशेषणविशेष्याभिधानशक्तिभेदविरोधापत्तेः प्रत्ययेन विशेष्याभिधानमेवाविरुद्धं न तु विशेषणाभिधानमिति साधारणोक्त्या सूचितं गवादिशब्दाल्लक्षणाया अपि व्यक्तिविशेषान्वयसम्भवाद्विशेष्यत्वसिद्धे ऽपि न वाच्यत्वकल्पना युक्तेत्याशङ्क्याह * यत्र त्विति * गवादिशब्दस्य जातौ व्यक्तौ चोभयत्र वाचकत्वस्यास्मृतेः शब्दभेदाभावाच्च तन्निमित्तशक्तिभेदानवगतेरुभयत्र प्रयोगान्यथानुपपत्तिमात्रेण शक्तिद्वयकल्पनापत्तावेकप्रतीत्याविनाभावेनेतरप्रतीतिसिद्ध्यान्यथानुपपत्तिपरिहाराद्विशेष्यानभिधानं युक्तं तद्धितस्य तु "सास्य देवते"ति स्मृत्यैवास्य शब्दनिर्दिष्टे विशेष्ये देवतात्वे च विशेषणे वाचकत्वानवगमाच्छक्तिद्वयानभ्युपगमे ऽपि कल्पनागौरवानापत्तेरुभयाभिधानं युक्तमिति व्यापारयितव्यत्वोक्त्या ऽऽभिधानाख्यस्य व्यापारस्यान्यथानुपपत्त्या कल्पयितव्यत्वाभिधानात्सूचितम्। सास्य देवतेति स्मृत्या ऽस्य शब्दनिर्दिष्टस्य विशेष्यस्य प्रति सम्बन्धित्वमात्रमवगम्यते। न वाच्यतेत्याशङ्क्य स्मृत्या प्रतिप्रतिसम्बन्धिनो वाच्यत्वा ऽनुक्तौ लक्षणायावगतिसम्भवे ऽप्याग्नेयीशब्दस्य तात्पर्याभावापत्तेरग्निशब्दवदाग्नेयीप्रथमोपसदित्यादौ विशेष्यसमानाधिकरणः प्रयोगो न स्याद्देवताशब्दवदग्निसमानाधिकरणः प्रयोगः स्यान्न चैतद्द्वयमप्यस्ति यतो देवताख्यविशेषणमात्रवाची सन्नाग्नेयीशब्दो लक्षणया विशेष्यपर्यन्तं नीयेतेत्याह * न चेति * देवताख्यस्य च विशेषणमात्रस्य तद्धितवाच्यत्वाभ्युपगमे मन्त्रकरणके व्यापारे देवतायाः करणकार्याक्षमत्वे ऽपि तद्धितान्तप्रातिपदिकश्रुतिबलत्वात्कारकविभक्तित्वबाधेन सहार्थे तृतीयामभ्युपगम्याग्निधादिवदुपस्थानकर्मत्वे क्षमत्वसम्भवान्न लाक्षणिकं विशेषमाद्रियेतेत्याह * यदि चेति * अनेन चानेकव्यक्तिसाधारणे सामान्यरूपस्य देवताख्यस्य विशेषणमात्रस्य तद्धितवाच्यत्वाभ्युपगमे यथा देवतयर्ग्व्यक्त्याख्यसाध-

नं लक्षयितव्यं सैवात्रोपस्थाने करणत्वायोगे ऽपि करणत्वेनाग्न्याधा-
दिना समाना सती साधनं भविष्यति किमृग्व्यक्तिलक्षणयेत्येवं व्या-
ख्यान्तरं द्वतैवेति भाष्यावयवस्य सूचितम् । व्यक्तिवाचित्वोपपाद-
नार्थतामस्य सूचयितुमाह * तस्मादिति * विस्तराच्च सम्बन्धटी-
कायां पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दयोर्द्रव्यवाचित्वोपपादनार्थं सर्वयौगि-
कानां व्यक्तिवाचितोपपादितेत्याह * तदिति * व्यक्तिवाचित्वोपपा-
दनस्याविशेषपक्षसिद्ध्यर्थत्वोक्त्यर्थं न चेत्याद्युपादद्दीराग्नित्यन्तं भाष्यं
७९।३।१ सङ्क्षेपतो व्याचष्टे * ततश्चेति * अप्रकृतमपीत्यविशेषोक्तेर्यश्चायमि-
ति भाष्योक्तप्रकृतोपदेशायोगविरोधाशङ्कार्थं न त्विति भाष्यं यश्चाय-
मित्येनेनापि प्रकृतमात्रोपदेशायोगोक्तिद्वारेणाविशेषोपदेशस्यैवोक्त-
त्वेनाविरोधादयुक्तमाशङ्क्याप्रकृतमात्रोपदेशो यश्चायमिति भाष्येणो-
क्त इति भ्रान्तस्येयं शङ्केत्येवमुपपादयितुमाह * न त्विति * भाष्ये
ऽनुक्तस्याप्यप्रकृतमात्रपक्षस्य परमतेन किं तद्व्यतिरिक्ता इति स-
न्देहवार्त्तिके प्रकृतस्य कार्यान्तरोपयोगेनेत्याद्युपपत्तिवार्त्तिके वाद्य-
नुक्तत्वादाद्यत्वं सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाध आदिशब्दे-
नोक्तः । उच्यतइति परिहारभाष्यं यश्चायमिति भाष्यार्थविवरणार्थ-
तया व्याचष्टे * परस्त्विति * मध्यमताप्याद्यत्ववत्तद्वार्त्तिकोक्तक्रमा-
थैवेत्यनेनाविशेषोक्तेर्यश्चायमिति भाष्यविरोधाख्यदोषाभावोक्त्यर्थ-
त्वेन नैवं सतीति भाष्यावयवो व्याख्यातः । अविशेषोक्तेर्भाष्यविरो-
धाख्यदोषाभावे ऽपि करणबाधाख्यो दोषो ऽस्त्येवेत्याशङ्कार्थं नत्वि-
ति भाष्यं श्रुत्या प्रकरणबाधस्य युक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्याविरोधार्थं श्रुतेः
सामान्यवाचिता ऽङ्गीकार्येत्येवमाशयत्वेन व्याख्यातुमाह * न त्वि-
ति * सत्यमिति परिहारभाष्यं श्रुतेः प्रसिद्धार्थत्यागेन युक्त इत्येव-
माशयत्वेन व्याख्यातुमाह * परस्त्विति * वैकल्पिकपदार्थमध्ये नि-
त्यमथैकप्रयोगे विरोधाभावान्नित्यं प्रकृतमात्रग्रहणे ऽपि श्रुत्यनुग्रहो-
पपत्तेर्न प्रकरणं बाधनीयमित्याशङ्कानिरासार्थं अपि चेत्यादिभाष्यं
स्वोपस्कारमनपेक्ष्य प्रमाणोपकारार्थं बुद्धिपूर्वकारिणः प्रकृतायोगा-
त्प्रमाणानुग्रहार्थत्वशङ्कानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य लौकिकादिभ्रान्तप्र-
वादनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * अपि चेति * किं तर्हीत्यनेन यदिति
भाष्यावयवो व्याख्यातः । प्रवृत्तेरात्मानुग्रहार्थत्वे ऽपि प्रकृतमात्रेणा-
पि क्रतूपकाराख्येन फलेन फलवतात्मानुग्रहसिद्धेन प्रकरणं बाधनी-
यमित्येवमाशयत्वेन किमितिप्रश्नभाष्यावयवं व्याचष्टे * तत इति *
उभयथाप्यात्मानुग्रहसिद्धौ दुर्बलप्रमाणानुरोधेन बलवत्प्रमाणफल

(१) चादाद्गृह्णत्वादिति २ पु॰ पा॰ ।

भूतायाः प्रवृत्तेः सङ्कोचो न युक्त इत्याशयेनोत्तरार्द्धमेतद्विति भाष्यावयवमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * अत इति * यद्याग्नेय्येत्येकरूपैव श्रुतिर्बहुषुप्रकृतेष्वप्रकृतेषु च मन्त्रेषु प्रमाणं तथापि क्व चित्प्रकृतमन्त्ररूपे ऽर्थे प्रमाणमनुगृहीतमिति प्रमाणानुग्रहेण पुरुषस्य कृतार्थत्वं प्रकृतमन्त्ररूपाण्यर्थान्तराणि पुरुषार्थोपयिकान्यपि सन्ति न गृह्यन्त इति यच्छक्यते तन्नेत्येतदतः प्रवृत्तेः प्रमाणानुग्रहार्थत्वाभावाद्भवतीत्येवं योज्यम् । प्रवृत्तेः प्रमाणानुग्रहार्थत्वाभ्युपगमे ऽनिष्टापत्तिमाह * सकृदिति * तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * तस्माच्छब्देन किं परामृष्टमित्यपेक्षायामविशेषेत्युक्ते प्राक्तस्यानिर्दिष्टत्वात्सर्वनाम्ना परामर्शयोगमाशङ्क्य लिङ्गप्रत्ययविरुद्धत्वादित्यत्र श्रुतेरविशेषेण सर्वमन्त्रग्रहणसामर्थ्यं विना विरोधायोगाल्लिङ्गयुक्तायां श्रुताविवाविशेषग्रहणसामर्थ्यो ऽपि प्रयुक्त एवेत्येवशब्दोत्कर्षयुक्तेन लिङ्गेनेत्यनेनोक्तम् । दाशतय्यामपीत्याद्यपिशब्दालोचनादुपदिष्टे ऽपि देशो हीत्यादिभाष्यस्य सावधारणत्वप्रतीतेरविशेषपक्षोक्त्यर्थत्वसम्भवे ऽपि सूत्रे ऽपि शब्दाभावात्कथमविशेषपक्षप्रतीतिरित्याशङ्क्याह * सूत्रमपीति * प्राक्तदाख्यानामतदाख्यानां चानुक्तत्वात्सूत्रस्याप्राप्ततदाख्यमन्त्रप्रापणार्थत्वावगतेन विधारणार्थता युक्तेत्याशयः । तदाख्या अपि तर्हि कस्मात्स्वशब्देन नोक्ता इत्याशङ्क्याह * तदाख्येषु त्विति *

तदाख्यो वा प्रकरणोपपत्तिभ्याम् ॥ २१ ॥

पूर्वपक्षसूत्रस्थेनातदाख्यशब्देनाप्रकृतानां च शब्देन च प्रकृतानां विधेरुक्तत्वासिद्धान्तसूत्रे तदाख्यपुनर्वचनस्यान्यपरिसंख्यार्थत्वेन तदाख्य एव मन्त्रो विधीयतइत्येवं कर्मव्युत्पन्नविधिशब्दानुषङ्गेण व्याख्यार्थं तदाख्यइति भाष्यं तच्छब्देनानिर्दिष्टज्योतिष्टोमपरामर्शायोगादयुक्तमाशङ्क्याधिकारविषयत्वाद् बुद्धिस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य परामर्शसम्भवं सूचयंस्त्रेधा व्याचष्टे *अधिकाराख्य इति * ज्योतिष्टोमाङ्गे ज्योतिष्टोमसंज्ञकत्वस्यौपचारिकत्वेनापरितोषाद्व्याख्यान्तरद्वयम् । ७९४।१
कुत इति प्रश्नोत्तरत्वेन सौत्रप्रकरणशब्दव्याख्यार्थं प्रकृतौ हीति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति * अयमाग्नीध्रोपस्थानाख्यः पदार्थः क्रतुसम्बन्ध्यनुष्ठेयविशेषः सन्मन्त्रकार्यत्वेनोपदिश्यते न चानेन मन्त्रेण क्रतुसम्बन्धिकिञ्चित्कार्यमिति सामान्यतः क्रतुसम्बन्ध्यनुष्ठेयान्वयप्राप्तिं विना तद्विशेषान्वयानाकाङ्क्षणाच्छक्यो विधातुं स्वरसतः पदार्थस्वरूपमात्रान्वयप्रतीतेः क्रत्वन्वयाधीनत्वाच्च सामान्यतः क्रत्व-

ङ्गान्वयस्याप्रकृतानां क्रत्वन्वयाभावान्न सामान्यतः क्रत्वङ्गान्वयप्राप्तिरस्तीत्याशयः । पूर्वार्द्धमुपपादयितुमाह * आग्नेयेति * आधानवत्संस्कारकर्मत्वं ऽग्न्युपस्थानस्याग्नीध्रादिमनुष्यस्वरूपप्रयुक्तत्वक्रतुकार्यविशेषत्वं न स्याद्धिरण्यधारणवत्स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वं वा न च क्रत्वैकान्तिकस्याप्याग्नीध्रादेर्जुह्वादिवल्लौकिकत्वात्स्वरूपेण प्रयोजकत्वं सम्भवति फलाश्रवणाच्च न स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वम्। अतो बलादुपस्थानस्य क्रतुकार्यविशेषत्वावगतेर्ज्योतिष्टोमापूर्वसिद्ध्यर्थम् उपस्थानमाग्नेय्या करोतीति शास्त्रार्थस्याश्रयितव्यत्वात् ज्योतिष्टोमस्थस्य कार्यविशेषस्य मन्त्रकार्यत्वेन विधिर्निश्चीयत इत्यर्थः । उत्तरार्द्धमुपपादयितुमाह *सचेति* स्वरसतः पदार्थस्वरूपान्वयप्रतीतेराकाङ्क्षां च विना क्रत्वन्वितरूपलक्षणायोगादित्याशयः । सामान्यान्वयापेक्षत्वे ऽपि विशेषान्वयस्य कथमकृतमन्त्रनिवृत्तिरित्यपेक्षायामप्रकृतविधौ वाक्यभेदापत्तिमाह * तत्रेति * प्रकरणादेव सामान्यान्वयसिद्धेर्वाक्यभेदपरिहारं शङ्कते * ननु चेति * अनेन च न्याय्यतोक्तिसूचितवाक्यभेदपरिहारशङ्कार्थत्वेन कथमिति प्रश्नभाष्यं व्याख्यातम् । श्रुतिकल्पनां विना प्रकरणस्याविनियोजकत्वात्प्रकृतेषु च प्रकरणाम्नानात्सामान्यान्वयाविषयायां श्रुतौ कल्पितायां सत्यामाग्नेयादिवाक्यकृतविशेषान्वयसिद्धेरप्रकृतेषु सामान्यान्वयविषयश्रुतिकल्पनस्याशक्यत्वात्प्रकरणेन सामान्यान्वयासिद्धेरपरिहार्यो वाक्यभेद इति तज्ज्योतिष्टोमं प्रतीत्युत्तरभाष्यसूचितमर्थमाह * सत्यमिति * प्रकरणात्सामान्यान्वयो सिध्यन्नपि विशेषान्वयविध्यन्यथानुपपत्तिलक्षणयार्थापत्त्या सेत्स्यतीत्याशङ्कते * न त्विति * श्रुतार्थापत्तेः शब्दकल्पत्वेनार्थापत्त्याख्यस्यार्थस्यापि श्रुतिकल्पनापेक्षया प्रकरणातुल्यत्वान्न श्रुतिमकल्पयित्वार्थात्सान्यावगतिः सेत्स्यतीति परिहरति * नेति* सामान्यतः क्रत्वङ्गान्वयापादकत्वेनात्र क्रत्वङ्गस्य सामान्यान्वयोक्त्याविवक्षितत्वात्तस्य वागान्वयद्वारत्वेनानुनिष्पादितया ऽशास्त्रविषयत्वान्न विधायके श्रुतिकल्पनापेक्षेत्याशङ्क्याह * यदि हीति * प्रयोगकाले ऽनुनिष्पादित्वे ऽपि शास्त्रार्थावधारणकाले ऽनेन मन्त्रेण क्रतोरुपकर्तव्यमिति सामान्यान्वयानवगमे स्वरसतो ऽवगतस्याग्नीध्रस्वरूपान्वयस्य त्यागायोगात् क्रत्वन्वयस्याग्नीध्रान्वयानुनिष्पादित्वानुपपत्तेः शास्त्रविषयता ऽस्त्येवेत्याशयः । क्रत्वव्यभिचारित्वेनाग्नीध्रस्य तदन्वयानुनिष्पादित्वं क्रत्वन्वयस्य प्रयोगकाले ऽप्यस्त्येवेत्याशङ्क्याग्नीध्रस्य जुह्वादिवत् क्रत्वव्यभिचारित्वे मन्त्रस्य क्रत्वन्वयात्प्रागाग्नीध्रस्वरूपान्वयोपपत्तेः क्रत्वव्यभिचारिताहवनीयादि-

स्वरूपान्वितस्याधानस्यैव न क्रत्वन्वयो ऽनुनिष्पादीत्येवं प-
रिहारसूचनार्थं न केवलं शास्त्रार्थावधारणकाले ऽनुनिष्पादित्वं
नास्ति किन्तु प्रयोगकाले ऽपीत्याहं * किं चेति * क्रत्वङ्गत्वान-
पेक्षप्रत्यक्षगम्यमण्डपरूपाशया लौकिकोक्तिः । क्रत्वङ्गत्वान-
पेक्षगम्यमनुष्यरूपाशयालौकिकोक्तिः । ततश्च क्लेशेनाप्यर्था-
च्छ्रुतिकल्पनाशक्तेर्यद्यवश्यं श्रुतिः कल्पयितव्या ततः प्रकर-
णात्र तत्क्लृप्तायां सत्यां कल्पयितुं शक्येत्याशयेनोपसंहरति * ते-
नेति * इदं क्लृप्तायाः श्रुतेः प्रकृतमन्त्रमात्रविषयत्वादप्रकृतेषु ७९५।१
सामान्यान्वयश्रुतिकल्पनाग्नेयीवाक्यस्य प्रकरणम्नानाञ्च विरुद्धेत्या-
शङ्क्याह * सर्वत्र चेति * क्लृप्तसामान्यान्वयप्रकृतमात्रविषय-
त्वेनाग्नेयीवाक्योपपत्तेः सामान्यान्वयकल्पनापादकसर्वाग्नेयीविष-
यत्वाभ्युपगमो न युक्त इत्याशयः । उक्ते ऽर्थे भाष्यं योजयति *
तदिति * अप्रकृतानां ज्योतिष्टोमं प्रत्यनेन मन्त्रेण व्याप्रियेतेत्येवं
रूपसामान्यान्वयाप्राप्तेरव्यापकत्वं हेतोराशङ्क्य प्रकृतविषयत्वेनापि
वाक्योपपत्तौ कल्पनागौरवापादकसर्वविषयत्वाभ्युपगमायोगाद्धेतो-
ऽर्थानुष्ठापकत्वं यथेत्यनेनोपपादितम् । अनेन च भाष्येण द्विविधो
ऽपि पूर्वपक्षो निरस्तो भवतीति सूचयितुमाह * इतरथेति * सिद्धा-
न्ते ऽपि प्रकरणानुरोधाच्छ्रुतिसङ्कोचापत्तिलक्षणो दोषो ऽस्तीत्या-
शङ्क्याह * प्रकृतेति * विधिश्रुत्या च स्वव्यापारलाघवायाग्नेयीश्रु-
तिसङ्कोचस्यापेक्षितत्वात्तस्याश्च पुरुषप्रवृत्तिहेतुत्वेन श्रुत्यन्तरेभ्यो ब-
लीयस्त्वान्न सङ्कोचो दोष इत्याशयः । वरं प्रकृतानां प्रत्यासन्न-
त्वाच्छीघ्रं बुद्धेर्बुद्धिविलंबानापत्तिलक्षणो गुणः प्रकृतग्रहणे भवि-
ष्यतीत्याह * एवं चेति * प्रकृतेष्वपि द्वारान्तरात्मकविशेषान्व-
यार्हनिर्द्वारक्रत्वन्वयलक्षणसामान्यान्वयस्य क्लृप्तत्वाद्विशेषान्वय-
विध्ययोगाशङ्कानिरासार्थत्वेन सौत्रोपपत्तिशब्दव्याख्यार्थव्यापारा-
विशेषेति भाष्यं व्याख्यातुं शङ्कां तावदाह * ननु चेति * वेद-
शाखानन्त्याद्योग्यानुपलब्ध्यभावेनाभावनिश्चयायोगमाशङ्क्य यश्चायं
प्रकृतः । स कार्यान्तरं विनियुक्तो यः कस्मिंश्चिद्विशेषेणोपदिष्ट इति
च भाष्यद्वयसंवादेनाभावनिश्चयो यद्यपीत्यत्यनेनोक्तः सद्भावाभ्यु-
पगमे ऽपि भाष्यविरोधाख्यो दोषो ऽस्तीत्यपिशब्दार्थः । कार्यान्तरे
विनियुक्तस्यापि मन्त्रस्योपस्थानाख्यव्यापारविशेषविधानमुपपाद्यतइ-
त्येवं भाष्याव्याख्यां सूचयन्परिहारमाह * उच्यतइति * का-
र्यान्तरविनियुक्तानामप्युपस्थानाख्यव्यापारविशेषान्वयित्वेन पुरोडा-
शकपालस्य तुषोपवापान्वयित्वेन ग्रहणसम्भवाग्निनिर्द्वारक्रत्वन्व-

यलक्षणसामान्यान्वयाभावो दोषो नापि भाष्यविरोध इत्यर्थः । कार्यान्तरविनियुक्तानां तर्हि विशेषान्वयस्यैव प्राप्तत्वात्सामान्यान्वयेनाभिप्रेतस्य ज्योतिष्टोमं प्रति व्यापारस्य प्राप्तत्वादेवेति भाष्यावयवेन प्राप्त्युक्तिर्विरुध्येतेत्याशङ्कते * नन्विति * विशेषान्तर्गतत्वेन प्राप्तिरभिप्रेता न स्वातन्त्र्येणेति परिहरति * कथमिति * विशेषान्तर्गतस्य सामान्यस्य नैराकाङ्क्ष्येण विशेषान्तरान्वयानर्हत्वात् प्राप्त्युक्तिरनर्थिकेत्याह * तेनेति * प्रकृत्यर्थत्वेन निराकाङ्क्षस्यापि प्रयाजादेर्विकृत्याकाङ्क्षयाकाङ्क्षामुत्पाद्य विकृत्यर्थत्ववत्स्तोत्रादिद्वारविशेषान्वयेन निराकाङ्क्षस्यापि क्रत्वन्वयलक्षणस्य सामान्यान्वयस्योपस्थानाख्यद्वारान्तराकाङ्क्षामुत्पाद्य द्वारान्वयो ऽस्ति योग्यतेत्याशयः । विशेषरूपाविवक्षोक्त्याकाङ्क्षोत्थापनं सूचितम् । अनेन चोपस्थानाख्यव्यापारविशेषविधानवेलायामविवक्षितत्वात् स्तोत्रादिव्यापारविशेषस्येत्येवं सामान्यान्वये प्राप्त्युक्त्यानर्थक्यशङ्कानिरासार्थत्वेनाप्राप्तत्वादिति भाष्यावयवो व्याख्यातः। श्रुतेर्दुर्बलप्रकरणगम्यसामान्यान्वयापेक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य वाक्यभेदपरिहारार्थं दुर्बलापेक्षाप्युपपन्नेत्येवं निरासार्थत्वेनाप्युपपत्तिशब्दव्याख्यार्थमनपेक्ष्य चेति भाष्यमुपस्थानमन्त्रलक्षणानेकार्थविधिनिमित्तवाक्यभेदोक्त्यर्थत्वेनाभासमानमाक्षिपति * यस्त्विति * विशिष्टविधिसम्भवे ऽपि विशेषणविशेष्यरूपानेकार्थविधानाद्वाक्यभेदो ऽभ्युपग-
७९६।१ म्यमानः सिद्धान्ते ऽप्यपरिहार्य्यः स्यादित्याह * सिद्धान्ते ऽपि चेति * तत्रेतिवार्त्तिकोक्तसामान्यविशेषान्वयलक्षणानेकार्थविधावपि विशेषान्वयविध्यन्यथानुपपत्तिप्रसूतेन विध्यन्तरेण सामान्यान्वयविधानाद्विशिष्टविधावपि प्रत्ययावृत्त्यभावे ऽपि श्रुतार्थविधिमात्रेण कृतार्थस्य प्रत्ययस्याश्रुतार्थविध्याक्षेपाशक्तेः श्रुतस्य प्रत्ययस्यावृत्तिमापाद्य विधिगौरवमेव वाक्यभेदत्वेनोपचरितमित्येवं भाष्यं समाधातुम् * तस्मादिति * कथं पूर्वोक्तो वाक्यभेदो ऽत्र भाष्ये योज्यतइत्यपेक्षायामुपस्थानस्याग्नीध्रस्वरूपान्वये नैष्फल्यापत्तेर्ज्योतिष्टोमाङ्गभूताग्नीध्रान्वयावगमेन ज्योतिष्टोमापूर्वसिद्ध्यर्थत्वावसायाज्ज्योतिष्टोमापूर्वसिद्ध्यर्थमुपस्थानमेवं लिङ्गेन मन्त्रेण कुर्यादित्येवं मन्त्रस्य ज्योतिष्टोमाय कार्यविशेषान्वयोक्त्यर्थत्वेनोपस्थानं चेतिभाष्यावयवं मन्त्रस्य चोपस्थानस्वरूपार्थत्वे नैष्फल्यापत्तिस्तच्चेतिभाष्यस्थस्य तच्छब्दस्य ज्योतिष्टोमकार्यविशेषभूतोपस्थानपरामर्शत्वावगमात्तत्र च विशेष्यान्वयस्योपस्थानं चेति भाष्योक्तत्वात्पौनरुक्त्यापत्तेर्विशेषाक्षिप्तकार्यसामान्यपरामर्शे तात्पर्यावसायात्त-

श्चेति भाष्यावयवसामान्योक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तत्रेति * प्रद-र्शनशब्दस्य करणव्युत्पन्नत्वात्तत्र भाष्यमध्ये उपस्थानं चेत्येतद्भाष्यं विशेषप्रदर्शकं तच्च प्रकरणनिरपेक्षस्याप्राप्तज्योतिष्टोमान्वयस्य देवतारूपेण चिह्नेनोपलक्षितस्य मन्त्रमात्रस्य ज्योतिष्टोमान्वयप्रदर्शनार्थमित्यर्थः । ज्योतिष्टोमान्वयस्य प्रदर्शनीयत्वसूचनायाप्राप्ततामुक्तामुपपादयितुं प्रकरणनैरपेक्ष्योक्तिः । आग्नीध्रसदो हविर्धानानां क्रत्वैकान्तिकत्वात्तत्स्वरूपान्वयमात्रविधाने ऽप्यनुनिष्पादितत्वेन क्रत्वन्वयसिद्धेर्वाक्यभेदपरिहारशङ्कानिरासार्थत्वेनानर्थकश्चोपदेशः स्यादसम्बन्धात्फलवता न ह्युपस्थानं फलवदिति सूत्रमवतारयति * अथेति * क्रत्वैकान्तिकत्वे ऽप्याग्नीध्रादीनामुपस्थानमस्य तत्स्वरूपान्वयिधर्मत्वेन तद्द्वारक्रत्वन्वयायोगादाग्नीध्रादिशब्दानां च संस्कारनिमित्तत्वाभावेनाहवनीयादिवत् स्वरूपनिष्पत्त्यै वै संस्कारानपेक्षणान्निष्फलयापत्तेरुपस्थानस्वरूपमन्त्रोपदेशः स्वमात्रस्य फलवदसम्बन्धापत्तेरनर्थकः स्यादित्येवमर्थत्वेन स्पष्टत्वात्फलवतेत्यन्तं सूत्रावयवमव्याख्याय न हीति सूत्रावयवस्याग्नीध्रादिद्वारोपस्थानस्य क्रत्वन्वयायोगे ऽपि प्रकरणात्क्रत्वन्वयोपपत्तेः फलवत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनावतारणार्थं नन्विति भाष्यं गौरवलक्षणवाक्यभेदपरिहारोपयोगपर्यन्तत्वेन व्याचष्टे * नन्विति * प्रकरणात्क्रत्वन्वयः प्रतीयमानो ऽप्यविधीयमानो ऽननुष्ठानान्न निष्पद्यतइति सामान्यान्वयस्यापि विधेयत्वाद्गौरवे स्वत्यपरिहार्यत्वापत्तेः क्रत्वन्वयशून्यमुपस्थानं न फलवदित्येवं शङ्कानिरासार्थत्वेन न हीति सूत्रावयवव्याख्यार्थं यदीत्याद्यर्हतीत्यन्तं भाष्यं तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * न त्विति * सामान्यान्वयो ऽप्यविधीयमानो न निष्पाद्यतइत्यर्थः । एतदेव भाष्यं स्वरूपतो व्याचष्टे * यदीति * मन्त्रविशिष्टस्याग्नीध्राद्युपस्थानस्य प्रकरणगम्यो ज्योतिष्टोमान्वयो यद्यनुष्ठातुमिष्येत तदा विधिं विना ऽनुष्ठानायोगात् ज्योतिष्टोमान्वयित्वेनोपस्थानमुपदिश्येतेति स्पष्टिकरणायोपदेशोक्त्या भाष्ये क्रत्वन्वयविध्यापत्त्युक्तावपि विवक्षोक्तेर्विधिसार्थत्वाभ्युपगमे तथैव क्रत्वन्वयविध्यापत्त्युक्तिः सेत्स्यतीति मत्वा तदेति भाष्यावयवमुपेक्ष्य भाष्यं योजितम् । स्वरूपमात्रेणोपस्थानस्य मन्त्रान्वयविधावुपस्थानमात्रे मन्त्रप्राप्तिरुक्तेति व्याख्यातुम् *क्रत्वन्वयमविधायेत्युक्तम *यथा कथं चित् प्राप्तोपस्थानानुवादेन मन्त्रविधौ अनुवाद्यस्योपस्थानस्याग्नीध्रादिना विशेष्टुमशक्यत्वादाग्नीध्राद्यनुवादेन मन्त्रविशिष्टोपस्थानविधावपि प्रायश्चित्तार्थावभृथस्नानवत्क्रत्वन्वयानभ्युपगमे स्वत-

न्त्रप्रधानकर्मत्वापत्तेः सर्वोपस्थानेषु मन्त्रप्राप्त्युपपादनायानूद्य विधि-र्विशिष्टरूपेण * वेत्युक्तम् * क्रत्वन्वयानपेक्षत्वोक्त्यर्थत्वेन सर्व-शब्दव्याख्यार्थं लौकिकोक्तिः । क्रतूपकारफलाभावे ऽपि पुरुषार्थरू-पेण फलेन फलवत्तामाशङ्क्य फलाश्रुतिः शुद्धोक्त्योक्ता । अनुवाद्यस्या ऽप्युपस्थानस्य द्विर्हविषो ऽवद्यतीतिवद्विधेयस्यापि वा दशापवित्रेण ग्रहं सम्मार्ष्टीतिवत्प्रकरणाद्विशेषलाभमाशङ्क्य प्रकरणबाधं भा-ष्योक्तं सम्मार्गावदानवैषम्येणोपपादयितुमननुमितश्रुतितोक्ता । फ-लवत्त्वोयोपतिष्ठेतेति श्रुत्या प्रकृतापूर्वसाधनांशलक्षणार्थं प्रकरणा-पेक्षणादबाधितेन प्रकरणेन श्रुतिमनुमायोपस्थानं विशेष्यतइत्याश-ङ्कानिरासार्थं न प्रकरणभाष्यावयवं प्रकरणस्यान्यनिवृत्तौ व्यापारा-भावे ऽप्यपूर्वसाधनांशलक्षणाद्वारार्थाद्विशेषकत्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य क्रत्वन्वयाविधाने ऽपूर्वलक्षणाभावेनाविशेषकत्वोपपादनार्थम् * न हीत्युक्तम् * प्रकृतस्यापि तर्हि मन्त्रस्योपस्थानमात्रान्वयादानर्थक्यं क्रत्वन्वितस्याचोपस्थानस्य मन्त्रान्वयार्थं क्रत्वन्वयविधौ गौरवं स्या-दित्याशङ्क्य प्रकृतस्य क्लृप्तक्रत्वन्वयत्वात्क्रत्वङ्गोपस्थानविषयत्वाव-वगतेर्वैषम्योक्त्यर्थमस्मत्पक्षे पुनरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अस्मत्पक्षे त्विति * लाघवं चेत्यनेनान्यदिति भाष्यावयवो व्याख्यातः । अ-तिलाघवोक्त्यर्थमथ वेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * आग्नी-ध्रादीनां मन्त्राणां च प्राप्तत्वादुभयप्राप्तौ सम्बन्धविधानस्य यत्रोभौ लक्षणत्वेन तत्र स्वशब्देन सम्बन्धो विधीयतइति जाघन्याधिकरण-भाष्ये वक्ष्यमाणत्वाद्धात्वर्थाविधाने ऽपि च प्रत्ययार्थभूताया भाव-नाया विशेषणपरे ऽपि विधौ विध्यभ्युपगमात्तदन्वयद्वारा ऽवगत-स्य कारकयोः परस्परान्वयस्य विधेर्भावनायाश्चावच्छेदकधात्वर्थापे-क्षायामात्मनेपदालोचनयाभिधाख्यधात्वर्थावच्छिन्नत्वावगमादाग्ने-याग्नीध्रमभिदध्यादिति वाक्यार्थप्रतीतेरग्नआयाहीत्यादिभिश्च सन्नि-हितविषयामन्त्रणविभक्त्यादियुक्तेः समीपस्थानं विना ऽऽभिधानाशक्तेः प्राप्तस्य समीपस्थानस्यानुवादोपपत्तेस्तस्यापि सामान्यान्वयवद्विधा-नादति लाघवमित्याशयः । उपतिष्ठतइत्यात्मनेपदालोचनया समा-सीदतीत्यर्थः प्रतीयतइति वदता भाष्यकृताभिधानान्यथानुपपत्त्यो-पस्थानप्राप्तिरुक्ता ॥

सर्वेषां चोपदिष्टत्वात् ॥ २३ ॥

केवलाप्रकृतपक्षसमर्थयितृमतेन तावच्छिष्टत्वादित्याद्यपूर्वपक्ष-

७९७। हेतुदूषणार्थत्वेनानुभाषणपूर्वं सूत्रं व्याचष्टे * यत्त्विति * न ते

निर्माल्यतां यान्तीतिस्मृत्या यातयामत्वनिषेधादभ्युपेत्यवादमात्रेण विधिलाघवलक्षणन्यायावगतप्रकृतमात्रविषयत्वादाग्नेय्येतिवचनायातयामस्यापि विध्युपपत्तिरुक्ता पदे जुहोतीति च विशेषशास्त्रेणाहवनीये जुहोतीति सामान्यशास्त्रस्य विकल्पायोगात्समुच्चये चाश्रुतप्रधानावृत्त्यापत्तेर्बाधो वक्ष्यते गुणावृत्तिस्तु प्रधानानुरोधेनोचितैवेत्याशयः। स्वमतेत शिष्टत्वादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवोक्तापाद्य सिद्धान्तहेतुदूषणनिरासार्थत्वेन सूत्रं व्याचष्टे * तथेति * यद्यपीत्यनुभाषणभाष्यमुपतिष्ठतइति विधिप्रत्ययोक्तेन कार्यान्तरोपदिष्टत्वेन विशेषणात्प्रकृतमात्रग्रहणं वाच्यं न च तत्सम्भवति प्रत्ययस्योपलक्षणत्वाभ्युपगमे विधायकत्वायोगापत्तेरित्येवं प्रत्ययेन विशेषणस्य सिद्धान्तहेतुत्वमापाद्य शिष्टत्वादित्यवयवोक्तं दूषणोनुभाषणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * यदि त्विति * क्लृप्त सामान्यान्वयप्रकृतमन्त्रविध्यै विशेषान्वयविधिमात्रेणाग्नेयीवद्ध्यर्थवत्त्वोपपत्तेः सामान्यविशेषान्वयकल्पनापादकमाग्नेयीमात्रग्रहणं न युक्तमित्यनेनैव न्यायेन प्रकृतमात्रग्रहणरूपविशेषसिद्धेर्न प्रत्ययेन विशेषणं सिद्धान्ते हेतुत्वेनाभिप्रेतमित्येवं परिहारार्थत्वेन सौत्रचशब्दव्याख्यानार्थे तदितिभाष्यं न ज्योतिष्टोमं प्रति मन्त्रस्य व्यापारविधानमुपपद्यतइति भाष्येण सिद्धान्तहेत्वन्तरं वदतोपदिष्टत्वेन विशेषणं सिद्धान्ते हेतुर्नाभिप्रेत इति उत्तरमर्थादुक्तमित्येवं व्याख्यातुमाह * तदिति * प्रतिभासनविवक्षयोपहासार्थं शोभाति प्रयुक्तः। न केवलमन्यथैव सिद्धेः प्रत्ययेन विशेषणमनभिमतं किं त्वसम्भवादपीत्येवं सूत्रव्याख्यार्थमपि चेति भाष्यं व्याख्यातुम् * तथा हीति * चशब्दार्थे हिशब्दः। तदाहरणार्थं सर्वं इति भाष्यं व्याचष्टे * सर्वो हीति * स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यध्ययनविषयेणाहरहः स्वाध्यायमधीयीतेति च ब्रह्मयज्ञविषयेण वाचस्तोमे सच सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि पारिप्लवं शंसतीति वाचः स्तोमविषयेणाश्विने शस्यमाने यदि सूर्यो नाभ्युदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति चाश्विनानुद्यत्सूर्यास्थाविषयेण प्रत्ययेन ताः सर्वा विहिता इत्यर्थः। तेनेति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अत इति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * प्रकृतमात्रग्रहणेन सामान्वयकल्पकार्थापत्तिप्रतिबन्धमात्रं विधिलाघवापादकत्वात्सिद्धान्तहेतुर्न प्रत्ययेन विशेषणमिति तस्माच्छब्दव्याख्ययोक्तम्॥

भक्षमन्त्राणां यथालिङ्गं ग्रहणादौ विनियोगाधिकरणम्॥ ९॥

लिङ्गसमाख्यानाभ्यां भक्षार्थता ऽनुवाकस्य ॥२४॥

मुख्यसामर्थ्यात्मकमेव लिङ्गं विनियोजकं गौणसामर्थ्यात्मकमपि वेत्येवं सामान्यान्वयापेक्षं लिङ्गविनियोजकं निरपेक्षं वेत्येवं लैङ्गिकविनियोगप्रकारे लिङ्गस्वरूपगते सापवादप्रसङ्गे चिन्तिते साक्षादचोदितेषु सामर्थ्याक्षिप्तेष्वनुष्ठेयेषु लिङ्गविनियोजकं न वेत्येवं विषयगतलैङ्गिकप्रकारचिन्तार्थत्वेन पादसङ्गतिलिङ्गश्रुत्योश्च सामान्यान्वयसिद्ध्यर्थापेक्षत्वात् दुर्बलक्रमप्रकरणाद्यनुरोधात्सङ्कोचलक्षणे बाधे ऽनन्तराधिकरणद्वयेनोक्ते ऽत्रापि सामान्यान्वयसिद्धौ भक्षानुवाकसमाख्यापेक्षलिङ्गबाधस्य प्रसक्तस्यापवादानन्तरसङ्गतिं स्पष्टत्वादनुक्त्वा कृत्स्नानुवाकोदाहरणप्रयोजनमाह * समस्तेति * भाष्ये त्वादिशब्दस्तुल्यन्यायोदाहरणान्तरग्रहणार्थः चिन्ताविषयं विविञ्चन् सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * अत्रेति * वसुमद्गणादिशब्दानां प्रातः सवनादिशब्दसमानाधिकरण्यस्यानैन्द्राधिकरणे व्युत्पादयिष्यमाणत्वस्य सवनस्तुत्यर्थत्वसूचनार्था संस्तुतोक्तिः । सौत्रलिङ्गशब्दव्याख्यार्थे किं प्राप्तमित्यादिप्रयुज्यन्त इत्यन्ते पूर्वपक्षभाष्यं सध्यासमित्यादिनामाख्यातानां तथा तु विशेषणीभूतस्वार्थवाचित्वहेतूनुक्तेरयुक्तमाशङ्क्य तद्धितश्रुतमित्यादिभाष्यवक्ष्यमाणचोदितप्रकाशनार्थत्वायोगलक्षणहेतूपजीवनेनोपपादयति * तत्रेति * तद्वीति

७९८।१ भाष्यवक्ष्यमाणोपजीवनार्थं * भक्षस्येत्युक्तम् * प्रयोजनं चेति वक्षमाणहेतूपजीवनात्पा * द्यन्तेइत्युक्तम् * प्रकृतापूर्वसाधनत्वेनावगतानामेव मन्त्राणां लिङ्गविनियोगस्य सामान्यान्वयसापेक्षत्वव्युत्पादनेन स्थितत्वाद्ग्रहणादौ वा चोदितत्वादर्थाक्षेपस्य च लौकिकसाधनत्वमात्रेणोपपत्तेरपूर्वसाधनत्वरहिते द्वारे विनियुज्यमानानामपूर्वसाधनत्वव्याघातापत्तेस्तत्राचोदितमप्राप्तं चोदिताभिधानादित्यनेन न्यायेन सध्यासमित्यादीनामपि चोदितभक्षविशेषणीभूतग्रहणाद्यभिधानद्वारा भक्षाभिधानार्थत्वात्रगमाद्भक्षेहीत्यादौ भक्षयामीत्यन्ते ऽभक्षसङ्कीर्त्तनात्तत्सन्दंशगृहीतत्वामितरेषामपि पदानाभक्षव्यतिरिक्तार्थपरत्वायोगाद्यथा देवस्य त्वेति मन्त्रस्य चोदितनिर्वापाभिधानार्थत्वात्सवित्रादिपदस्याचोदितत्वेनोहाप्राप्तावुक्तायां कथं तर्हि चोदितार्थानां सवित्रादिपदानां प्रयोग इत्याशङ्क्य ततस्तेन सवित्रादयः प्राधान्येन वक्तव्या इत्यनेन कारणेन सवित्रादीनामवचनमिति नास्ति किं तु निर्वापस्तुत्यर्थं सवित्रादिपदं प्रयुज्यतेति नवमे वक्ष्यते आतिथ्याग्रहणादीनां भक्षविशेषणत्वेनाभिधानात्सध्यास-

मित्यादीनामेकभक्षाख्यप्रधानभूतार्थानां भक्षयामिपदैकवाक्यत्वाद्भक्ष एव विनियोग इत्याशयः। लिङ्गेन वाक्यबाधादेकवाक्यत्वायोगशङ्कार्थं न त्वित्यादिभाष्यमेकोपक्रमोपसंहारत्वेनैकवाक्यत्वोपगमनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादेकवाक्यत्वावगतेः भक्षेहीत्यस्याप्येहिशब्दयोगादेहिवसवित्येकवाक्यत्वेन ग्रहणार्थत्वाभ्युपगमे वा भाष्ये तत्परित्यागायोगादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * इत्युक्त इति * भक्षणे ऽपिशब्दाद्ग्रहणे ऽप्युपपत्तेरेकोपक्रमोपसंहारत्वानिश्चयाच्छङ्का युक्ता वस्तुतस्तु प्रधानभूतभक्षार्थत्वसम्भवो गुणभूतग्रहणार्थत्वायोगादेहिवसवित्यादेर्ग्रहणार्थत्वं भाष्यकृतोक्तमित्यर्थः सर्वेर्हिंसार्थत्वस्मरणाद्ग्रहणार्थता न युक्तेत्याशङ्क्याह * यद्यपीति * यत्र क्वापि विनियुज्यमानस्य बाहोः सामर्थ्याद्ग्रहणस्यावान्तरव्यापारत्वावगतेः पाणेरेव ग्रहणवृत्तावसाधारण्ये ऽपि पाणिपर्यन्ते बाहुव्यादेशात् बाहोरसाधारणत्वोपपत्तेर्बीजनन्तुसन्ताने स्मृताग्निर्वपतिरिव बाहुकरणकत्वाभावाविनाभावान्निमित्तकया लक्षणयास्माद्धातोर्ग्रहणप्रतीतिरित्याशयः॥

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैको ऽर्थो निदर्शितः।
प्रयोगतो ऽनुमन्तव्या अनेकार्था हि धातवः॥

इति स्मृतेर्वा वृद्धप्रयोगाच्छ्रुत्यैव ग्रहणार्थतावसीयत इत्याह * अस्ति चेति * ग्रहणे वृद्धप्रयोगाद्धिंसायां च स्मृतेरुभयानुग्रहार्थं ग्रहणं कृतं हिंसावाचित्वावगतेः सत्ये लक्षणया ग्रहणार्थतेत्यन्यथा समाधत्ते * ग्रहणमिति * न च क्लृप्तमिति भाष्यावयवं व्याचष्टे * तथेति * चक्षिङः ख्याभाषार्थत्वस्मरणादेव भक्षणार्थता न युक्तेत्याशङ्क्याह * यद्यपीति * अत्राप्युभयानुग्रहार्थं भाषणकृतप्रकाशनवाचित्वावगतेर्लक्षणया प्रकाशनार्थतेत्याशयः। प्रयोगप्रदर्शनार्थं नृचक्षः शब्दव्याचक्षाणो मन्त्रावयवं योजयति * तेनेति * चक्षिङः ख्याञादेशस्मरणात्तस्य चानिट्त्वात् ख्येषमिति रूपासिद्धिमाशङ्क्याह *अवख्येषमिति* छन्दसि दृष्टानुविधित्वेनेह ख्याञित्युपसंख्यानकरणात्सिब्बहुलं लेटीति सिब्विकरणाश्रयणाच्च रूपसिद्धिरित्याशयः। हिनोतेर्गतौ स्मरणादुपसंहारे च नाभेरधस्ताद्गतिनिषेधादुपक्रमोपसंहारपर्यालोचनेन्द्रियगणवितृप्तीकरणनिषेधाच्चक्षुर्नासाश्रोत्राख्यद्वन्द्वत्रयास्यसप्तमशीर्षण्यस्यन्द्रसञ्चारिसप्तप्रमाणाख्यसप्तर्ष्युपस्थापनोक्तयोरपि नाभ्यूर्ध्वगात्रगतिमात्रार्थत्वप्रतीतेः सम्यग्जरणार्थता न युक्तेत्याशङ्क्य हिनोतेः प्रीणने प्रयोगाद्धुतिवच्च वृद्धावपि स्मृतेर्वननरूपप्रीणनार्थत्वाविरोधात्प्रीणनाधस्तादगत्योश्च सम्यग्जरणार्थतामु-

पपादयितुमाह * हित्वेति * शङ्कोपसंहारार्थं तदितिभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति* अन्यानि वास्येति भाष्यावयवेन भक्षानुवाकावयवभूतानामेहीत्यादिपदानां लक्षणविशेषणीभूतस्वार्थवाचित्वोक्त्या विलिङ्गविरोधाभावस्याज्ञानाच्छङ्काकृतेति मत्वा तत्र स्मारणेन परिहारार्थं उच्यते इतिभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * ग्रहणावेक्षणयोः प्राग्वर्त्तमानत्वेन सम्यग्जरणस्य चोर्ध्वं वर्तमानत्वेन विशेषणतेत्यर्थः। विशेषणविशेष्यभावे ऽपीडोपह्वानेडाभक्षणवत्पृथक्प्रकाशनोपपत्तेर्भिन्नार्थत्वाविरोधमाहेतिभाष्येणाशङ्क्य उपह्वानवद्ग्रहणादीनां पृथग्विध्यभावात्पृथक्प्रकाश्यत्वं नास्तीति परिहारार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * तेनेति * वर्त्तमानत्वोक्तिसूचितस्य विध्यभावस्य तच्छब्देन परामर्शाद्ग्रहणादीनां विध्यभावेन कारणेन विशिष्टलक्षणे प्रकाशने ऽर्थाद्विशेषणभूतस्य ग्रहणादेराक्षेप्यत्वात्प्रकाश्यत्वात्पृथक्प्रकाश्यत्वात्पृथक्प्रकाश्यत्वाभावेनैकार्थ्योपपत्तेर्लिङ्गविरोधाभाव इत्यर्थः। पृथग्विध्यभावे ऽपि पृथक्प्रयत्नत्वोपाद्यत्वात्पृथक्प्रकाश्यत्वाभावेनैकार्थ्योपपत्तेर्लिङ्गविरोधाभाव इत्यर्थः। पृथग्विध्यभावे ऽपि पृथक्प्रयत्नोपाद्यत्वापृथक्प्रकाशत्वलक्षणस्वप्राधान्योपपत्तेर्लक्षणया विशेषणत्वेन ग्रहणादिप्रकाशनं न युक्तमित्याशङ्काशयविवरणार्थं नैवमिति भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपि चेति * पृथक्प्रयत्नापाद्यत्वे ऽव्यविहितत्वेन विध्येकसमधिगम्यापूर्वसाधारणत्वायोगादपूर्वसाधनीभूतमन्त्रादिरूपवैदिकोपायद्वारत्वायोगाद्ग्रहणादेः स्वातन्त्र्येण प्रकाशनं नेत्युक्तमिति परिहाराशयविवरणार्थत्वेन भक्षणस्यैव समुच्चारितेन शब्देन द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयतीत्यादिना विधेयत्वान्मन्त्रप्रकाश्यत्वं नाविहितस्य ग्रहणादेरित्येवं सौत्रसमाख्यानशब्दव्याख्यानार्थं अत्रेत्यादि न च तैः प्रयोजनमित्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * तथापीति * लिङ्गाद्भिन्नार्थत्वावगतेरेकवाक्यत्वायोगशङ्कापरिहाराशयविवरणार्थत्वेनाप्यस्यैव सूत्रावयवस्य समीहितत्वरूपेण प्रयोजनत्वेन लक्षणरूपस्यैवार्थस्याख्यानान्न लिङ्गविरोध इत्येवं व्याख्यार्थं प्रयोजनं चेति भाष्यमर्थैकत्वादेकं वाक्यमित्यर्थः। शब्दस्य प्रयोजनवाचित्वाशयमिति सूचयितुमाह * तदिति * न किञ्चिदित्यनेन च तैरिति भाष्यावयवं व्याख्याय बुद्धिस्थीकृतस्य प्रयोजनं चेत्यनन्तरभाष्यस्य तच्छब्देन परामर्शादनेन भाष्येण यदुक्तं तन्निर्वापे विस्तरेणोपपादितमित्यर्थः। तस्मादिति भाष्यं लिङ्गविरोधाशङ्कापरिहारोपसंहारार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तस्मादिति * सामान्यान्वयार्थमपेक्षितया समाख्यया कृत्स्नस्यानुवाकस्य भक्षणार्थत्वावगमाल्लैङ्गिकविभज्य विनियोगो-

त्त्यर्थत्वेनान्यथास्यैवावयवस्य व्याख्यार्थं समाख्यानं चेति भाष्यं व्याचष्टे * तथा चेति * अध्वर्य्वादिसमाख्यावद्भक्षानुवाकसमाख्याया वैदिकत्वाभावेन विनियोजकत्वायोगाल्लिङ्गस्य च तदपेक्षा नास्तीत्याशङ्कार्थं नन्विति भाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * तत्रेति * मिथ्यात्वाशयेयं शङ्का समाख्याया विनियोजकत्वायोगाशया वेति विकल्प्यावैदिकत्वे ऽप्यनादित्वेन पुरुषनिबन्धनदोषाभावान्मिथ्यात्वं तावन्नास्तीति परिहारार्थं यद्यपीति भाष्यं व्याचष्टे*तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति * अन्धपरम्परादोषापत्तिशङ्कानिरासाय सा- ७९९।४
क्षाद्विनियोगविषयप्रामाण्यनिरासेन वाच्यवाचकत्वविषयप्रामाण्यसूचनार्थत्वेन स्वार्थोक्तिं व्याख्यातुम् * न चेत्युक्तम् * अतीन्द्रिये ऽर्थे न्धपरम्परा स्यान्न च वाच्यवाचकभावो ऽतीन्द्रिय इत्याशयः । भक्षानुवाकसमाख्यानस्यैतदनुवाकवाचित्वावसाये ऽप्यतीन्द्रियविनियोगे प्रामाण्यं न सम्भवतीति द्वितीयकल्पं किमिति भाष्येणाशङ्क्य साक्षाद्विनियोगप्रामाण्यायोगे ऽपि क्रमादिपरम्पराद्वारविनियोजकश्रुतिकल्पनाद्वारा वैदिकसमाख्यावद्विनियोगप्रामाण्योपपत्त्युक्त्यर्थमेतदित्याद्यनुमास्यामह इत्यन्तं भाष्यमवैदिक्याः समाख्यायाः वेदार्थावधारणवेलायामबुद्धिस्थत्वाद्विनियोजकत्वायोगशङ्कानिरासपूर्वं व्याचष्टे * अतश्चेति * सन्निध्युच्चारणवाचिना समभिव्याहारशब्देनोच्चारणार्हशब्दसन्निध्यभिधानाद्भेदाधिष्ठानत्वाच्च सन्निधेरवयवव्युत्पन्नत्वसूचनार्थम् * विगृह्यमाणेत्युक्तम् * षष्ठीसमासात्सम्बन्धमात्रावगमे ऽप्यङ्गाङ्गिरूपसम्बन्धावगतिः कथमित्याशङ्क्य सम्बन्धसामान्यसन्निधिलक्षणात्क्रमादुभयापेक्षालक्षणप्रकरणकल्पनद्वाराङ्गाङ्गित्वविशेषरूपसम्बन्धापादकवाक्यकल्पने ततश्चेत्यनेन सूचिते तदुपपादनार्थं भक्षस्याङ्गविषयानुवाकस्य चाङ्गिविषयापेक्षा भक्षो ऽपि हीत्यनेनोक्ता । अग्निः सिञ्चतीत्यन्वयविशेषावगमे ऽपि सामर्थ्यं विना निर्वाहायोगात्तत्कल्पनास्ति चेत्यनेनोक्ता । सत्यपि सामर्थ्ये ऽङ्गाङ्गित्ववाचिश्रुत्यभावे ऽङ्गाङ्गित्वायोगा चशब्देन श्रुतिः सूचिता विनियोजकश्रुत्यनुमाने ऽपि विध्येकगम्ये ऽर्थे विधिश्रुतिं विनाङ्गत्वायोगमाहेति भाष्येणाशङ्क्य समाख्यावगताङ्गस्यानुवाकस्य प्रयोगवाक्याद्विध्युक्त्यर्थमत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * तेनेति *

तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षो ऽर्थस्य चोदितत्वात् ॥ २५॥

लिङ्गविनियोगाधिकारादुपदेशस्यं च सम्यग्जरणे ऽपि

क्लेशोपपाद्यत्वादुपदेशग्रहणस्याभ्युच्चयमात्रार्थत्वप्रतीतेर्भक्षानुवाक-
स्यावयवानां केषां चिल्लिङ्गेन भक्षादपकर्ष इत्येवं तस्य रूपा-
दपकर्ष इत्येवं तस्य रूपादकपर्ष इत्येतावत्सूत्रावयवव्याख्यानार्थं
रूपादित्यादि न लक्षणेत्यन्तं भाष्यं व्याख्यातुमाह * परिचोदनेति *
कीदृक् परिचोदनोक्तो मार्ग इत्यपेक्षायां मन्त्रस्य श्रौतार्थत्यागात्तत
श्रुतिवृत्तेरनुग्राह्यत्वाद्ग्रहणाशक्तेः स्वाभिधानमवान्तरव्यापारीकृत्य
लक्षणार्थे त्यागात्कर्तृकत्वानुपपत्तेः स्वप्राधान्यस्यानु * ग्राह्यत्वादि-
त्युक्तम् * अनेन च भाष्यस्थमुख्यशब्दः श्रुतिप्राधान्यरूपार्थद्वया-
शयतया वाक्यान्यविशेषणत्वरूपार्थद्वयाशयतया च लक्षणाशब्दो
व्याख्यातो भवति। कृत्स्नस्यैकवाक्यत्वाल्लक्षणा विनियोगस्य पूर्वप-
क्षितस्य निरासार्थं मुख्यार्थभावेतिभाष्यात्रयवं व्याख्यातुं ग्रहणादिप्र-
काशार्हेण रूपशब्दोक्तेन सामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन वाक्यबाधोक्त्यर्थो
हार्थवाच्यव्ययलुप्ततृतीयाकवति प्रत्ययान्तग्रहणाद्विवच्छब्दयुक्तो
ग्रन्थः सर्वाण्येतानि लक्षणविशेषणानीति भाष्योक्तं लिङ्गाविरोधं
दूषयितुमनुभाषते * न त्विति * एवमपि विपरिचोदनाभाष्योक्तं
दूषणमाह * सत्यमिति * ग्रहणाद्यभिधानसामर्थ्यरूपप्रत्यक्षलिङ्गा-
पेक्षयैकवाक्यताकल्प्यलक्षणाद्वारभक्षपदैकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यं
रूपस्य लिङ्गस्य पूर्वपक्षोक्तस्य श्रुतिकल्पने विप्रकर्षाद्दौर्बल्यमित्यर्थः।
एवं च प्रत्यक्षलिङ्गं विनियोज्येन मन्द्रादिना भक्षस्य वा रुद्धत्वादेहि व
सवित्यादीनां च प्रत्यक्षाल्लिङ्गाद् ग्रहणादिषु प्रवृत्तेर्लक्षणादपकर्ष
८००।२ इत्याह * तेनेति * यद्यपि ग्रहणादय इति सौत्रसमाख्यानो-
क्तिप्रथमे व्याख्यार्थभाष्योक्तार्थानुभाषणार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याच-
ष्टे* न त्विति * तत्परिहारार्थत्वेनार्थस्य चोदितत्वादिति सूत्रावयव-
स्य भक्षविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितविधिनैहिवसवित्या दिवाक्यार्थस्य
ग्रहणादेश्चोदितत्वादपूर्वसाधनत्वेनापूर्वसाधनीभूतं मन्त्रं प्रति द्वा-
रत्वोपपत्तेर्मन्त्रप्रकाश्यता युक्तेत्येवं व्याख्यार्थं मन्त्रेत्यादिभाष्यमर्थ-
प्राप्तानामस्मृतानामपि वा क्लृप्तिवत्सिद्धेः स्मारकापेक्षयापूर्वसाध-
नत्वाभावेनापूर्वसाधनीभूतमन्त्रं प्रतिद्वारत्वायोगादिति विकल्पनिरा-
सार्थो ऽस्तीति भाष्यावयवः सम्यग्जरणस्यानुनिष्पादित्वमाशङ्क्य वि-
नाडीगतिप्रतिबन्धफलार्जनवस्थानमतः प्रणिधानादिप्रयत्नापाद्यत्वो-
क्त्यर्थश्चोदितानीत्यादिर्द्वितीयकल्पनिरासार्थत्वेन सूत्रावयवव्याख्या-
र्थं इत्येवं व्याख्यातुमाह * कथमिति * गात्रप्राणनेन्द्रियगणवि-
तृप्तीकरणप्राणाख्यसप्तर्ष्युपस्थाननाभ्यधस्तादगमनरूपानेकार्थहेतुत्वा-
त्सम्यग्जरणस्य बहुत्वमुपचर्य वमनविरेकनिमित्तप्रायश्चित्ताम्नानकृ-

पपृथग्वाक्यचोदितत्वोक्तिः । प्रायश्चित्तविधेर्लिङ्गमात्रत्वादयुक्तेति मत्वा लक्षणस्योदरस्थापनरूपप्रतिपत्तित्वात्सम्यग्जरणं विनोदरे स्थित्ययोगाद्भक्षविधेः सम्यग्जरणपर्यन्तत्वाशयं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमैन्द्रवायवं भक्षयति पुरस्तात्प्रत्यञ्चं मैत्रावरुणं भक्षयति सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयतीत्यादिभक्षविधिपर्यवसानात्सामान्यशास्त्रैर्व्यक्तीनामिव सम्यग्जरणस्य चोदितत्वाभिधानमर्थप्राप्तानीत्येतच्च विहितभक्षान्यथानुपपत्तिकल्प्यविध्यन्तरचोदितत्वाशयमित्येवं व्याख्यातुम् * भक्षेत्युक्तम् * प्रयोजनं चेति सौत्रसमाख्यानोक्तिद्वितीयव्याख्यार्थभाष्योक्तार्थनिरासार्थत्वेनावृत्त्या रूपोक्तिव्याख्यार्थं रूपश्चैषामिति भाष्यमेहीत्यादिवाक्यानां भक्षयामिपदैकवाक्यतानपेक्षरूपं ग्रहणादिप्रकाशनएव समर्थमित्येवमेकवाक्यतापगमनसामर्थ्यात्मकलिङ्गस्याभिधानसामर्थ्यात्मकलिङ्गापेक्षया श्रुतिविप्रकर्षे ऽपि सामान्यान्वयापेक्षितसमाख्यानुसारित्वाच्छ्रुतिकल्पकत्वं युक्तं सामान्यान्वयरहितत्वात्त्वितरस्य न युक्तमिति नत्विति भाष्येणाशङ्क्य भक्षणस्य स्तुत्यर्थग्रहणादिवैशिष्ट्याप्रकाशने श्रुतेरचोदितत्वेनादृष्टार्थत्वापत्तेः दृष्टसम्भवे चादृष्टार्थत्वायोगादेकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यस्य श्रुतिकल्पकत्वानुपपत्तेः क्व चिन्न्यायेन च कृत्स्नस्य भक्षार्थत्वाभावे ऽपि भक्षानुवाकसमाख्योपपत्तेः ग्रहणाद्यभिधानसामर्थ्यस्यापि समाख्याविरोधाभावाच्छ्रुतिकल्पकता युक्तेत्येवं निरासार्थत्वेन ग्रहणार्थस्यैवानुष्ठेयत्वेन प्रकाश्यतयापेक्षितत्वात्तदृष्टार्थत्वोपपत्तेरनपेक्षितभक्षस्तुत्यर्थत्वे सत्यदृष्टार्थत्वापत्तेरित्येवमर्थस्य चोदितत्वादिति सूत्रावयवस्यावृत्त्याव्याख्यान्तरार्थं बाढमित्यादिभाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम्।अत्र भक्षानुवाके केषां चिदवयवानां लक्षणे विप्रकर्ष इत्येवमधिकरणार्थोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * अत इति * मन्त्रविधायिवाक्याभावाद्ग्रहणादिविषयत्वेनोपदेशोक्तिर्व्याख्याता । हिन्वेति मन्त्रस्य सम्यग्जरणप्रकाशनशक्तेरतिस्पष्टत्वमात्रालम्बना प्रौढ्योपदेशोक्तिरर्थस्यैवेत्येवकारेण भक्षस्तुतेश्चोदितशब्दोक्ता भक्षार्थता व्यावर्त्तिता येन कारणेन ग्रहणाद्यर्थस्य पृथक्प्रयत्नापाद्यत्वेनानुष्ठेयत्वात्प्रकाशनापेक्षितार्थस्य चोदित्वादिति सूत्रावयवेनोक्ता तेन कारणेन ग्रहणादेः प्रत्यक्षोपदेशानुदाहरणे ऽपि भक्षविध्यन्यथानुपपत्तिकल्प्यविधिभिश्च ग्रहणाद्युपदेशसम्भवान्नादोष इत्याह * तेनेति * सम्यग्जरणस्य च सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेच्छ्यामाकं सोमवामिन इति वमने प्रायश्चित्ताम्नानाद्विरेके ऽपि क्व चित्प्रायश्चित्ताम्नानात्तदन्यथानुपपत्त्यापि विधिकल्पनसम्भवात्स्पष्ट एवोपदेश इत्याह * सम्यग्ज-

रणं त्विति * दार्ढ्याशया प्रत्यक्षोक्तिः ॥

अथ मन्द्राभिभूतिरित्यादेः भक्षयामीत्यन्तस्य
एकमन्त्रताधिकरणम् ॥ १० ॥

गुणाभिधानान्मद्रादिरेकमन्त्रः स्यात् तयोरेकार्थ संयोगात् ॥ २६ ॥

यथार्थनिष्कृष्टमन्त्रोदाहरणभाष्यं सूक्तवाकवदेवेति पूर्वाधि-
करणवार्तिकेनैवार्थाद्व्याख्यातत्वात्सन्देहभाष्यं च स्पष्टत्वादव्याख्याय
किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं पुरोडाशादिभक्षणवत्सोमभक्षणस्यापि
द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थत्वं वक्तुं अनुष्ठानसामर्थ्याधानरूपभक्षयितृसंस्कारार्थ-
त्वस्यापि सम्भवात्तर्पयेतिना अनुष्ठानसामर्थ्यस्य लक्षणया प्रोत्साहना-
यानुष्ठेयस्यापि स्वर्गादिवत्प्रकाश्यत्वोपपत्तावभिधानसामर्थ्यात्मके-
न लिङ्गेन मन्द्रादेर्भक्षणं विनियोगायोगात्पृथङ्मन्त्रतेत्येवमाशयत्वेन
व्याख्यातुमाह * ग्रहणादिवदेवेति * अपवादत्वेनानन्तरसङ्गति-
सूचनार्था दृष्टान्तोक्तिः । सोमभक्षणस्यानुषङ्गिकभक्षयितृसंस्कारार्थ-
त्वकल्पनेऽपि भक्षयितृसंस्कारस्य स्वर्गवत्फलत्वाभावेनोत्साहनार्थ
प्रकाशनानर्हत्वात्तर्पयतेश्च तल्लक्षणार्थत्वहेत्वभावात्तृप्तेश्चाल्पं भक्षय-
तीति यावत्तृप्तिनिषेध्येनानाशङ्कनीयापादनतयाननुष्ठेयत्वात्प्रकाशना-
र्हत्वानुपपत्तेरभिधानसामर्थ्यात्मकस्य लिङ्गस्यानर्थक्यापत्त्या वि-
नियोजकत्वात्तदविरोधिनैकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गे-
न मन्द्रादेर्भक्षणे विनियोगात्तृप्त्यत्वन्तवसुमद्गणाद्योर्मन्त्रभागयोरेक-
तृप्तिफलकभक्षणरूपार्थे सयोगात्तर्पयतेर्भक्षणगुणत्वेन तृप्त्य-
भिधानावगमान्मन्द्रादिरेक एव मन्त्र इत्येवं सूत्रव्याख्यार्थमेव-
मित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * इतीति * श्लोकं व्याचष्टे *
ग्रहणादीनीति * तयोरेकार्थसंयोगादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं भ-
८०।१२ क्षयामि वाक् तर्प्स्यतीत्यादिभाष्यशेषं सङ्क्षेपतो व्याचष्टे * तस्मा-
दिति * लोटः प्राप्तकालार्थत्वे प्रार्थनार्थत्वे वा तर्प्स्यतीत्येतदर्थं भक्ष-
यामीत्येवमेकवाक्यतोपपादनार्थं तर्पणक्रियार्थयोर्भक्षणक्रियायामुप-
पदभूतायां स्मृता तर्प्स्यन्तीतिभविष्यन्त्याख्यातलृड्विभक्तिर्भाष्ये
प्रयुक्ता ॥

इन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्राणां सर्वेषु भक्षणेषु
ऊहेन विनियोगाधिकरणम् ॥ ११ ॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेनैन्द्राणाममन्त्रत्वम् ॥२७॥

मन्त्रादिर्मन्त्रो लिङ्गेन भक्षणे विनियुज्यतइत्युक्ते प्रसङ्गात्कि-मैन्द्रसोमभक्षणेष्वेव विनियुज्यते सर्वेषु वा सोमभक्षणेष्विति चिन्तार्थमापादसमाप्तेरेकमधिकरणं सन्देहहेतुश्चेन्द्रपीतशब्दः किमिन्द्रेण पीत इति तृतीयासमासत्वात्सोमवाची किञ्चेन्द्रेण पीतमस्मिन्निति बहुव्रीहित्वात्सवनवाचीति सन्देहः तल्लिङ्गविशेषनिर्देशादनैन्द्राणाममन्त्रत्वमित्येतावत्सूत्रमन्यपदार्थप्रधानबहुव्रीह्यपेक्षया स्वपदार्थे प्राधान्यात्तत्पुरुषस्य बलीयस्त्वप्रतीतेर्विशेषतश्चास्य व्यधिकरणत्वेन बहुव्रीहित्वायोगादिन्द्रपीतस्येत्यैन्द्रलिङ्गनिर्देशादनैन्द्रसोमभक्षणानां लिङ्गविनियोज्यमन्त्राविषयतान्येवं पूर्वपक्षार्थे समानविधानेष्वनैन्द्राणाममन्त्रत्वमित्येतावत्त्वावृत्तैकदेशमैन्द्राणां च प्रदानानां धर्मग्राहैकज्योतिष्टोमावयवत्वेन समानविधाने प्रकृतिविकारभावाभावेनोहायोगादनैन्द्रसोमभक्षणानां शून्यतेत्येवं पूर्वपक्षप्रयोजनोक्त्यर्थमिति सर्वं सूचयितुमाह * इन्द्रपीतस्येति *

यथादेवतं वा तत्प्रकृतित्वं दर्शयति ॥ २८ ॥

लिङ्गेन मन्त्रस्यानैन्द्रसोमभक्षणे विनियोगाभावे ऽपीन्द्राय त्वा वसुमते गृह्णामीतीन्द्रलिङ्गेन मन्त्रेण सोमग्रहणादिन्द्रलिङ्गेनैव च सोममानाद्वियाग्नीनां त्रैवर्णिकविषयत्वनियमात्तत्साध्यानां क्रतूनां त्रैवर्णिकविषयत्वनियमवन्मन्त्रलिङ्गादग्नीषोमीयस्य चाङ्गत्वनियमवत्सोमस्य मानग्रहणयोरिन्द्रलिङ्गमन्त्रनिर्देशादैन्द्राणामेव प्रदानानामौपदेशिकधर्मवत्त्वावगतेः सोमेन यजेतेत्यस्यापि मन्त्रालोचनायैन्द्रेण सोमेन यजेतेत्येवमर्थत्वावगतेः कर्मैक्ये ऽपि चाभ्यासानां भेदसंस्थावत्प्रकृतिविकारभावोपपत्तेः सर्वेषां प्रदानानां समानविधानत्वाभावादनैन्द्रसोमभक्षणानां यथादेवतं मन्त्रप्रवृत्तेरित्येवं पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपार्थत्वेनैतत्सूत्रं व्याख्यातुमाह * अनैन्द्रेष्वपीति * प्रयोगोक्त्या पूर्वपक्षे प्रयोजनोक्त्यर्थपूर्वसूत्रावयवोक्तामन्त्रकत्वनिरासार्थत्वेन वा शब्दो व्याख्यातः विकृतित्वादित्यनेनानैन्द्राणां प्रतियोगित्वेनोपस्थापितेन्द्रप्रकृतित्वं हीतिसूत्रावयवो व्याख्यातः। कर्मैक्यात्प्रकृतित्वायोगमाशङ्क्याह * समाने हीति * अनैन्द्राणां विकृतित्वप्रकृतिः केत्यपेक्षायामाह * ध्रुवेति * लिङ्गविशेषनिर्देशादिति पूर्वसूत्रावयवमनुषज्यैन्द्राणां प्रकृतित्वोपपादनत्वेन हेतुप्रश्नपूर्वं व्याख्यातुमाह * कथमिति * कथं गुणभूतमन्त्रानुरोधात्कथम्प्रधानभूतप्रदानव्यवस्थेत्याशङ्क्याह * भवति हीति * प्रकृतिविकारभावमुपसंहरति * तेनेति * प्रकृतिविकृतित्वोपपादनस्योहोपयोगमुपसंहरति * ततश्चेति

* प्रकृतिविकारभावलिङ्गत्वायोगात्तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयतीत्यावृत्त्या
एकदेशसूत्रावयवोक्तं लिङ्गदर्शनं व्याचष्टे *तथा चेति * अग्निष्टोमा-
न्तानां प्रदानानां समानविधानत्वे ऽपि संस्थां परमतेन तावत्परिहरति
* संस्थानां चेति*स्वमतेन विकारत्वं ऽप्यूहानुवादस्य लिङ्गत्वोपपत्ति
८०२।१ शङ्कापूर्वमाह * नन्विति* अग्निष्टोमप्रदानसामानाविध्ये सति संस्था-
नाधिकारान्वायियथाप्रकृतावग्निष्टोमप्रदानसामानावि ध्येसति संस्था-
नाधिकारान्वयि यथाप्रकृतावग्निष्टोमसंस्थायां सर्वेषां त्वैकमन्त्र्यं स्या-
दिति सिद्धान्तन्यायेनानूहितप्रयोगस्तथा विकृतावपि षोडशिन्यतिरात्रे
चादित्यवत् गणस्य तृतीयसवने ऽस्य जगतीच्छन्दः पितृपीतस्येत्यनू-.
हितप्रयोगसम्भवान्नोहानुवादो युज्यते ऐन्द्रप्रदानानां तु प्रकृतित्वे
यथा प्रातः सवनीयेष्वनैन्द्रेषु प्रदानेषूहितस्तथा तार्तीयसम्पातकेष्व-
ग्निष्टोमादिष्वपितृदेवत्येषु प्रदानेषूहितत्वात्षोडश्यतिरात्रयोस्तृती-
यसवनीययोरपि पितृदेवत्ययोः प्रदानयोरूहदर्शनं युक्त-
मित्यर्थः । पूर्वपक्षे ऽन्यदेवत्यसोमभक्षणेनाममन्त्रकत्वे ऽपि
समानविधानत्वस्य पूर्वसिद्धान्तपक्षयोस्तुल्यत्वम । इन्द्रलिङ्गानां
रसीभूतसोमग्रहणायादिष्वप्रयोगमुभयाभिमतमाक्षेप्तुमसमानाविधि-
त्वेनादाक्षित्प्रोहशङ्कार्थं सङ्गतिलाभायेन्द्रपीतशब्दस्य सोमवि-
षयत्वाभ्युपगमेनानैन्द्रेषु भक्षणमन्त्रोहस्य शङ्कितत्वाल्लिङ्गदर्शनोप-
पत्तिः । समानविधानत्वे ऽप्यनुष्टुप्छब्दशब्दयुक्तं भक्षमन्त्रं
करोतीति भक्षमन्त्रे ऽनुष्टुप्छन्दःशब्दविधानपूर्वपक्षन्यायेन वा षो-
डशिनि पितृदेवत्ये पितृपीतशब्दयुक्ततार्तीयसावनिकभक्षम-
न्त्रप्राप्तेरनुष्टुप्छन्दःशब्दयुक्तभक्षमन्त्रविधानादर्थप्राप्तस्योहस्य धातुना
ऽनुवादो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * विशिष्टेति * जगतीकार्ये षो-
डशिन्यनुष्टुब्विधौ सत्यनुष्टुप्छन्दःशब्दस्योहितस्य मन्त्रसिध्यर्थो
विधिरूहाननुवादे ऽप्यवसीयते तदभावानुसारेण सति तदनु-
ष्टुप्छन्दः स इत्येवमूहविशेषरूपेण विशिष्टमनुष्टुप्छन्दः पदमपेक्ष्या-
प्यविपरिणामव्यपदेशो युज्येत ननु स्वरूपेण विधित्सितमनुष्टुप्छ-
न्दःशब्दमपेक्ष्य ततश्चानुष्टुप्छन्दः शब्दस्योहत्वे प्रमाणाभावात्तद्वि-
धावप्यूहस्याप्राप्तत्वान्नानुवादोपपत्तिरित्याशयः । इष्टपदेतिपाठे
त्वनुष्टुप्छन्दःशब्दस्योहानुवादार्थं नमतीति पदमपेक्ष्य पश्चाद्विधौ
सति विपरिणामव्यपदेशो युज्येत ननु विधित्सितमनुष्टुप्छन्दःश-
ब्दमपेक्ष्य पश्चाद्विपरिणामव्यपदेश इत्यर्थ. । पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपमु-
पसंहरति * तस्मादिति *

अभ्युन्नीतसोमभक्षणे इन्द्रस्याप्युपलक्षणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

पुनरभ्युन्नीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात् ॥ २९ ॥

ऊहोक्तेः पूर्वपक्षप्रयोजनमात्रार्थत्वेनास्थायित्वादूहविशेषचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्योहव्याजेन पुनरभ्युन्नीतयागे पूर्वशेषस्य हि तस्य पुनरभ्युन्नीतस्य सोमस्य विनियोगो ऽभ्युन्नीतमात्रस्य वेति चिन्तार्थं कृत्वाचिन्तयोहविशेषचिन्तोपपत्तिसूचनार्थमेवमिति भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपः पूर्वपक्षोक्त्या विवक्षितः । ऊहनिरस्ते तद्विशेषचिन्तानवसरापत्तेर्मध्ये चिन्तान्तरोपपत्तिसूचनार्थैवकारः कृत्वाचिन्त्योक्त्योहस्थायित्वे ऽपि मन्मिषेण संसर्गिद्रव्यस्य निष्कर्षमसामर्थ्ये कृत्स्नस्य पात्रस्य पुनरभ्युन्नीतयागाङ्गत्वे बुद्ध्या वा निष्कर्षशक्तेः पुनरभ्युन्नीतमात्रस्येति निष्कर्षसामर्थ्यात्मकलिङ्गहेतुकशेषचिन्तात्मकत्वात्पादलक्षणसङ्गतचिन्तोपपत्तिः सूचिता । पुनरभ्युन्नीतोक्तिं व्याचष्टे *द्रुतेष्विति* पुनरभ्युन्नीतत्वोक्त्युपपादनार्थं तेषामित्यादि तत्रेत्यादिचोहचिन्ताविषयत्वोपपादनार्थं भाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे *तेषामिति* ब्रह्मयजमानहोत्रुद्गातारो मध्यतः कारिणः मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टाग्नीध्राच्छावाकानां षण्णां मध्ये ऽच्छावाकचमसे पुनरभ्युन्नयनाभावादैन्द्रत्वे ऽप्यूहविषयत्वानुपपत्तेः नाच्छावाकयाज्या दर्शिता । ब्राह्मणाच्छंसियाज्यायाश्चैन्द्रत्वे ऽपि कियतः सोमस्य विनियोग इति चिन्तोपयोगित्वात्प्रदर्शनं संसर्गिद्रव्यत्वेन शेषभेदानवगमाच्छेषस्तत्रेति भाष्यावयवमयुक्तमाशङ्क्य बुद्ध्या निष्कर्षसम्भवसूचनार्थम् * दृश्यते इत्युक्तम् * तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * शेषस्य देवतयोपलक्षणे क्रियमाणे तदुपलक्षणार्थत्वेन प्रस्थितापीन्द्राख्या देवता कीर्त्तयितव्या न वेति कीर्त्तनाख्यप्रकथनवाचिकरोत्यर्थे तव्यप्रयोगाच्छेषोपलक्षणायेन्द्रः कीर्त्तयितव्य इत्येवं उपलक्षणत्वोक्तेर्व्याख्यातत्वान्नेन्द्रपदोहो ऽनेनोक्तः येनेन्द्रपदस्य प्राकृतत्वादिन्द्रामित्रावरुणसमुदायस्य च देवतात्वाभावेनेन्द्रमित्रावरुणपदस्येन्द्रामित्रावरुणपदस्येन्द्रपदस्थाने प्रयोगायोगात्सिद्धान्तवचनव्यक्त्ययोगः शक्येत द्वयोस्तु प्रदानयोः प्रत्येकं भक्षमन्त्रप्राप्ताविन्द्रे प्रदाने प्रकृतित्वादविकृते मित्रावरुणपीतस्येत्येवमित्युक्तम् । अतिक्रान्तयागान्वयाच्चेन्द्रस्यातिक्रान्तता प्रस्थितोक्तिव्याख्यानायोक्ता । शेषद्वयसद्भावे पूर्वपक्षायोगात्सन्देहायोगं शङ्कते * कुत इति * पूर्वदेवतान्वयापनयानयनसन्देहात्सन्देहमुपपादयितुमाह * किमिति * भक्षमाणस्य सोमस्य द्वयोर्देवतयोः शेषत्वादिन्द्रस्य मित्रावरुणादीनां शेषोपलक्षणार्थं कीर्त्तनाख्यं प्रकथ- ८०३।१

नमित्येवं प्रकथनवाचिनः करोतेरर्थे ल्युट्प्रयोगात्स्पष्टार्थं सूत्रमसिद्धान्तार्थत्वमात्रेण व्याचष्टे * किमिति *

अपनयाद्वा पूर्वस्यानुपलक्षणम् ॥ ३० ॥

पूर्वपक्षहेतुपूर्वदेवतापनयसिद्धै पात्रस्थस्य कृत्स्नस्य सोमस्येन्द्रं हविरग्निमुख्येन देवतायै श्राविताय श्रावयेति मन्त्रेणाश्रावणप्रेषणादेस्तु श्रौषडित्यनेन देवतां प्रत्याश्रावणं कृत्स्नस्य देवतान्तरसञ्चारे मित्रावरुणादिभाग इति भाषेणाक्ते देवतान्तरोद्देशेन गृहीतमात्रस्याप्याश्रावणादिसम्भवात्कथं कृत्स्नस्याश्रवणं गम्यतइति पृष्टे प्रदानकालीनत्वादाश्रवणादीनां च संसर्गिद्रव्यत्वेन विवेकाप्रतीतेरित्येवमुपपत्तिसूचनार्थं मित्रावरुणादेयस्तदेव ह्रीज्यन्ते इत्यव्याहारसहितेनोक्तमित्येवं भाष्यं व्याख्यातुमाह * आश्रावणेति * होता यक्षन्मित्रावरुणेत्यादिप्रैषान्तानुवचनग्रहणायादिशब्दः प्रदानकालीनैराश्रवणादिभिरिति हेतुगर्भितं विशेषणम् । अपनीतपूर्वदेवतान्वयस्यापि शेषस्य भूतपूर्वगत्योपलक्षणं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासस्सूचनार्थत्वेन दृष्टान्तभाष्यं व्याख्यातुमाह * न चेति * पूर्वस्येन्द्रस्य विशेषोपलक्षणार्थत्वेन कीर्तितमित्येव पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

अग्रहणाद्वाऽनपायः स्यात् ॥ ३१ ॥

पूर्वपक्षहेतुनिरासप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं नचेत्यादिना सावनीयनइत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * देवतान्तरोद्देशेन पूर्वस्य सकृद्हुतस्य शेषस्याग्रहणादिति एवसमपनयनिरासोपपादनार्थत्वेनाग्रहणादिति सूत्रावयवं पूर्वसूत्रस्थं पूर्वशब्दशेषरूपार्थान्तरपरामर्शार्थत्वेनानुषज्य व्याख्यार्थं सकृदित्यादिभाष्यं प्रश्नपूर्वं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति । यां देवतामुद्दिश्य यत् द्रव्यं गृह्यते तस्या देवतायास्तदेव द्रव्यं गृह्यते तस्या देवतायास्तदेव द्रव्यं सम्बन्धीत्युक्ते ऽग्न्याद्युद्देशेनापि निरुप्तानां सवनीयहविषामथैतेषां हविषामिन्द्रमेव यजतीति देवतान्तरान्वयश्रवणाद्यामुद्दिश्य यद्गृह्यते तत्सम्बन्धीति नियमायोगमाशङ्क्याग्न्यादीन् प्रति स्वत्वापादकस्याग्न्याद्युद्देशेन त्यागः स्यात्सवनीयहविषामभावेनाग्न्यादीन्प्रति स्वत्वाभावात्स्वस्वामिभावलक्षणाग्न्यादिसम्बन्धाभावो युक्त इति वैषम्यसूचनार्थं यां प्रति स्वत्वेन* प्रयोजनेन न गृह्यतइत्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे * शास्त्रेति * एवमपि पु-

नरभ्युन्नीतमात्रं देवतान्तरोद्देशार्थत्वेन गृह्यते ननु पूर्वशेष इति कथमवसीयते इत्याशङ्क्य सकृद्धुतचमसाभिमुख्येन पुनरभ्युन्नीतसोमग्रहविधानात्सकृद्धुतसोमशेषस्य ग्राह्यद्रव्याधारभूतपात्रोपलक्षणमात्रता ऽवसीयते नतु ग्राह्यतेत्येवं परिहारार्थत्वेन तदेव भाष्यं व्याचष्टे * इह चेति * यत्विति भाष्येणापनयोपपादनशङ्कामनुभाष्य ग्रहणकालावगतभेदानुसन्धानेन प्रदानकाले संसृष्टस्यापि बुद्ध्या निष्कर्षुं शक्यत्वात्पुनरभ्युन्नीतमात्रस्याश्रवणादिविषयतावसीयते ननु कृत्स्नस्य पात्रस्थस्येत्येवं परिहारार्थमुच्यतइत्यादिगम्यतइत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे *यथा चेति * यथा गृहीतोक्त्या संसृष्टस्यापि ग्रहणकालीनविवेकावगतानुसारादेकपात्रगृहीतवायव्यैन्द्रवायवसोमवद् बुद्ध्या निष्कर्षः सूचितः। देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागाख्यसङ्कल्पापाद्यत्वात् द्रव्यदेवतान्वयस्य तस्य च होमाख्यप्रदानकालीनत्वात्तदा च संसृष्टत्वात् कृत्स्नस्यैव देवतान्तरान्वयो गम्यतइत्याशङ्कानिरासार्थं नाश्रावणेति भाष्यं देवतान्वयस्य प्रदानकालीनताया निराकर्त्तुमशक्यत्वादयुक्तमाशङ्क्य यद्देवतोद्देशेन यत् द्रव्यं त्याज्यत्वेन गृहीतं तस्यैव प्रदानकाले तद्देवतान्वयप्रत्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * न चेति * प्रदानकाले कृत्स्नविषयरूपसङ्कल्पान्तराभावे ऽपि पुनरभ्युन्नीतसोमसङ्कल्पनैव संसृष्टस्य विवेकग्रहणाशक्तेः प्रसङ्गात् कृत्स्नः सोमो विषयीकरिष्यतइत्याशङ्क्य यद्देवतासम्बन्धत्वेन ग्रहणकाले सङ्कल्पितं तदेवं प्रदानकाले बुध्या निष्कृष्टा श्राव्यतइत्येवं परिहारार्थं यदिति भाष्यं व्याख्यातुमाह * न चेतरेति * यथागृहीतोक्तिसूचितो निष्कर्षसम्भवो विभ- ८०४।२
क्तोक्त्या प्रकटितः। उपाकरणकाले कृत्स्नस्य पशोर्देवतायै सङ्कल्पवद्ग्रहणकाले पूर्वशेषस्यागृह्यमाणत्वेन ग्रहणकालीनसङ्कल्पानर्हत्वात्पुनरभ्युन्नीतमात्रसङ्कल्पे ऽपि प्रदानकाले कृत्स्नसङ्कल्पाविरोधाद्क्लेशेन निष्कृष्य पुनरभ्युन्नीतमात्रत्यागरूपः सङ्कल्पो न युक्त इत्याशङ्क्याह * न च प्रदानेति * ग्रहणकालदेवतोद्देशेनेदं त्यक्ष्यामीति सङ्कल्पितस्यैव प्रदानकालदेवतान्वयापादनायेदं न ममेति त्यागरूपः सङ्कल्पः न कृत्स्नविषयः सङ्कल्पो ऽस्ति पूर्वशेषस्य कस्याश्चिद्देवतायै सङ्कल्पितस्य त्यक्तत्यागायोगेन च विना पूर्ववदेतातोपहृत्यान्यस्य सङ्कल्पयितुमशक्यत्वात् कृत्स्नसङ्कल्पानुपपत्तिरित्यर्थः एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * त्यागरूपस्य मानसस्य सङ्कल्पस्य यजिवाच्यतया भावार्थाधिकरणोक्तस्य प्रदानकालीनयोः प्रसिद्धत्वात्कृत्स्नसङ्कल्पनिरासपरत्वेन व्याख्येयम्। देवताया भोक्तृत्व-

प्रतिगृहीतृत्वाभावे ऽपि सोमाय यजतइत्यादिषु सम्प्रदानव्यवहारसिद्ध्यर्थमनिराकरणाख्यानुमनव्यापाराभ्युपगमात्संसृष्टे च विविच्यानुमननाशक्तेपूर्वशेषस्य देवतान्तरोद्देशेनात्यागे ऽपि देवतान्तरैरेकपात्रस्थकृत्स्नसोमानुमननावगमात्पूर्वदेवतावषट्कृतस्य देवतान्तरैरात्मीयत्वेनानुमन्तुमशक्यत्वात्पूर्वदेवतातो ऽपनयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यद्यपि तावदिति * मुख्यभोक्तृस्य नवमे निषेत्स्यमानत्वेनानाशङ्कनीयत्वादनिराकरणे चाव्यापारात्मकत्वादननुष्ठेये भुञ्जीतेति कर्तृत्वव्यपदेशायोगापत्तेरुपांशुयाजाधिकरणवार्त्तिकोक्ता निराकरणापादितः स्वीयत्वानुमननव्यापारो भुजिना लक्षितः[1] । अनपनयनोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं पूर्वशेषस्य देवतान्तरान्वयित्वेनासङ्कल्पे ऽप्यग्नौ किं चित्प्रक्षेप्स्यस्यावर्जनीयतया निराकर्तुमशक्यत्वादग्निमुखा वै देवा इत्याद्यर्थवादालोचनया चाग्नौ प्रक्षेपस्य देवतान्तरान्वयापादकत्वप्रतीतेर्देवतान्तरान्वयेन पूर्वदेवतातोपनयावश्यम्भावादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * तेनेति * देवतोद्देशेन त्यागं विना नाग्नौ प्रक्षेपमात्राद्देवतान्वयोपपत्तिरित्याशयः । नान्तरीयकतया भक्षमाणस्यापि पूर्वशेषस्य भ्रष्टावसरेण भक्षणेन प्रतिपाद्यत्वायोगात्प्रतिपत्त्यर्थ एव भक्षणे मन्त्रापेक्षणान्न पूर्वदेवतोपलक्षणं युक्तमित्याशङ्क्य पुनरभ्युन्नेष्यमाणे सोमसंस्कारार्थे होमानन्तरं ध्रियमाणस्य पूर्वशेषेण पुनरभ्युन्नीतभक्षकालएव भक्षणावसरात्प्रतिपत्त्यर्थत्वाविरोधसूचनार्थे भक्ष्यते चेति भाष्यं व्याचक्षाणो ऽत इति भाष्यं व्याचष्टे * यस्त्विति * कृत्वेतिभाष्यमूहकृत्वाचिन्ताया भक्षणासङ्गतेर्भक्षणसङ्गतस्य प्रयोजनस्यावश्यवक्तव्यत्वादयुक्तमाशङ्क्य पूर्वपक्षे कृत्स्नस्य मित्रावरुणाद्युद्देशेन त्यागः सिद्धान्तो पुनरभ्युन्नीतमात्रस्येति लक्षणसङ्गतं प्रयोजनं पूर्वशेषापनयविचारात्प्रसिद्धमित्येवं परिहारं सूचयितुमाह * इतीति * अधिकरणसमाप्त्या वक्तव्यतयोपस्थापितस्य प्रयोजनस्येति करणेन परामर्शः ॥

पात्नीवतभक्षणे इन्द्रादीनामनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १३ ॥

पात्नीवते तु पूर्ववत् ॥ ३२ ॥

आग्रयणाख्यसोमपात्रस्थस्योपांश्वाख्यस्य पात्रे गृहीतस्य पात्नीवतयागाङ्गत्वं किं वा ऽग्रयणाद् गृहीतस्य सोमस्य पात्नीव-

(१) देवताया भोक्तृत्वादिवदनुमन्तृत्वे ऽपि प्रमाणाभावाद्यद्यपिशब्दोक्ताभ्युपेत्यवादत्वोपपत्तिः अयं पा० २ पु० अ० ।

द्न्वये ऽनाग्रणयस्याप्याग्रयणसंसृष्टत्वसामर्थ्याद् ग्रहणापत्त्या पत्नीवदन्वयापत्तेः कृत्स्नस्याग्रहणादुपांशुपात्रे गृहीतस्य पात्नीवत्त्वेन यागाङ्गतेत्यूहं कृत्वा चिन्तामिषेणाभिप्रेतायाश्चिन्तयाः पादलक्षणं सङ्गतिं स्पष्टत्वादनुक्त्वानन्तरसङ्गतिमाह * पूर्वेति * ऊहचिन्ताविषयत्वोक्त्यर्थं द्विदेवत्यानां हीतिभाष्यमादित्यदेवतान्त्यस्य सोमस्य स्थाल्यां द्विदेवत्यशेषनिक्षेपादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * द्विदेवत्यानामिति * आग्रयणदेवताभूतानां विश्वेषां देवानामुपलक्षणं कस्मान्न चिन्त्यतइत्याशङ्क्य तदपनयस्य निःसन्दिग्धत्वादित्येवं परिहारसूचनार्थं तत इति भाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति * अथेति सन्देहभाष्यमवयवव्याख्यापूर्वं पात्नीवते सोमः पुनरभ्युन्नीतवत्सर्वेषामुपलक्षणमित्येवं पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे * तस्येति * वाग्निरिन्द्रवायु मित्रो वरुणोश्विपत्नीवत्पीतस्यैत्येवमूहप्रदर्शनायादिशब्दः इन्द्रवायुग्रहणं तूपलक्षणार्थम् ॥

ग्रहणाद्वा ऽपनीतं स्यात् ॥ ३ ३ ॥

वा शब्दप्रतिज्ञातपूर्वदेवतानुपलक्षणहेतुत्वेनापनीतोक्तिव्याख्यार्थमपनीयते हीति भाष्यं व्याचष्टे * नैतदिति * द्विदेवत्यशेषस्य पूर्वदेवतातोपनयोपपादनार्थत्वेन तस्यापि पत्नीवतग्रहणकाले एव द्विदेवत्यशेषस्याग्रयणसंसृष्टत्वासोऽपि पूर्वदेवतातो ऽपनीयतइति ग्रहणोत्तरकालसंसृष्टादिन्द्रशेषाद्वैलक्षण्ये पूर्वार्द्धेनोक्तग्रहणकाले संसृष्टत्वे ऽपि द्विदेवत्यशेषस्याग्रयणस्थाल्यां निक्षेपकाले विवेकावगमात्तदनुसन्धानेन बुद्ध्या निष्कर्षोपपत्तेराग्रयणस्यैव देवतान्तरोद्देशेन सङ्कल्पात्तद्विदेवत्यशेषस्य पूर्वदेवतानयनस्य इत्याशङ्क्याग्रयणापेतस्य देवतान्तरोद्देशेन सङ्कल्पनीयत्वादनाग्रयणीयस्यापि वाग्रयणसंसृष्टत्वेनाग्रयणावयवस्य बुद्ध्या निष्कर्षसम्भवे ऽपि वारयितुमशक्यत्वादनाग्रयणस्यैवाग्रयणस्य देवतान्तरोद्देशेन सङ्कल्पविध्युक्त्या वक्ष्यमाणग्रहणभाष्योपपादयिष्यमाणया ऽपनयः समर्थितः । श्लोकं व्याचष्टे * आग्रयणेति * स्थालीनिक्षे- ८०५।१
पकालीनस्य विवेकस्य सङ्कल्पे ऽनपेक्षणादाग्रयणविषयस्य सङ्कल्पस्य प्रसङ्गादनाग्रयणविषयत्वसिद्धिः पुनरभ्युन्नीतवन्नेह निवार्येति पूर्वार्द्धव्याख्यानायोक्ते किमुतेत्यनेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातम् । ग्रहणकाले ऽपि संसृष्टस्य बुद्ध्या निष्कृष्याग्रयणमात्रस्य सङ्कल्पसम्भवं नन्वितिभाष्येणाशङ्क्य बुध्या निष्कृष्याग्रयणमात्रसङ्कल्पसम्भवे ऽप्याग्रयणापेतस्य सङ्कल्पविधानादाग्रयणानाग्रयणायोश्च ऽऽग्रयणा-

पेतत्वाविशेषात्कृत्स्नसङ्कल्पोपादनार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * तथा हीति * एष आग्रयणो द्विदेवत्यशेषश्चाग्रयणादपैति तेन शेषश्चैषश्चैष च ग्रहणकाले सङ्कल्पतइत्यर्थः । व्यतिरेकतो ऽन्वयतश्च श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * आग्रयणस्य पात्नीवतत्वविधौ संसृष्टो ऽपि द्विदेवत्यशेषो ऽनाग्रयणत्वाद् बुद्ध्या निष्कृष्य सङ्कल्पविषयत्वाद्व्यावर्त्यैतेतिव्यतिरेकतो व्याख्या। आग्रयणापेतस्य तु पात्नीवतत्वविधानादपादानस्य च वृक्षवत्स्वावयवत्वविशेषानपेक्षत्वात्संसृष्टयोः संशब्दवाच्यैकीभावपूर्वाग्रयणस्थालीपातनिमित्तसम्पातशब्दवाच्यद्विदेवत्यशेषाग्रयणयोर्मध्ये य एवाग्रयणो वापैति तस्य सर्वस्याग्रयणादपेतत्वादपेतत्वमात्रस्य सङ्कल्पनिमित्तत्वात्सर्वः सङ्कल्प इत्यपनीयते । इत्यन्वयतो व्याख्या आग्रयणविशेषणविशेषणबलादाग्रयणादेवेत्यवधारणप्रतीतेरनाग्रयणस्य चाग्रयणमिश्रादनाग्रयणादप्यपेतत्वेनाग्रयणादेवेत्यवधारणविषयत्वायोगादपात्नीवत्त्वं न त्विति भाष्येणाशङ्क्याग्रयणस्याप्याश्रयणमात्रादपायाशक्तेराश्रयणादेवेत्यवधारणायोगाद्वाश्रयणाभावदपेत इत्येतावन्मात्रेण विशेषणत्वप्रतीतेर्द्विदेवत्यशेषे ऽस्यापि ताद्रूप्यविशेषात्पात्नीवतत्वोपपादनार्थं नैष इति भाष्यं व्याख्यातुमाह * यस्त्विति* अनाग्रयणादपेतो न पात्नीवत इति निषेधवचनाभावान्निषेधार्थवचनकल्पने वाग्रयणान्वयापेतत्वेन पात्नीवतत्वापत्तेरनाग्रयणापेतस्य पात्नीवतत्वापत्तेरनाग्रयणापेतस्य पात्नीवतत्वनिषेधाभावेन विधाविव निषेधे पि विषयत्वलक्षणोपयोगाभावादुभयोरपि पात्नीवतत्वविधौ विरोधाभावादाग्रयणमात्राच्चोपायायोगेनाग्रयणादेवेत्यवधारणस्याशक्यत्वादयोगव्यावृत्त्यापि च विशेषणत्वसम्भवेनावधारणस्याप्रमाणकत्वाद्वाग्रयणाभावदपेत इत्येवं विशेषणत्वप्रतीतेर्द्वयोरपि देवतान्तरान्वय इत्यर्थः । देवतान्तरोद्देशेन ग्रहणेन पूर्वदेवतातोऽपनयः कथमवसीयतइत्याशङ्क्याह * न चेति * अदत्तस्य दातुमशक्यत्वात्पूर्वस्यैव देवतायै दत्तस्य तत आच्छिद्य स्वीकारं विना स्वत्वानापत्तेर्देवतोद्देशेन च त्यागाच्च देवताव्यतिरिक्तस्य यथेष्टदेवतानर्हत्वरूपस्वदेवतास्वत्वापादाने ऽपि देवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वाभावेन यथेष्टविनियोक्तृत्वलक्षणस्वाम्यानापादनकृतापहरणे ऽपि परस्तापहरणनिमित्तदोषाप्रसक्तेः पुनर्दानशास्त्रान्यथानुपपत्त्या पूर्वदेवतातो ऽपहृत्य स्वीकारविधिः कल्पयितव्य इत्याशयः । पूर्वदेवतातो ऽपनये ऽपि पूर्वदेवतोद्देशेन त्यक्तत्वस्य तत्प्रीतोक्तिलक्षणस्यानपायादनपनीतापि देवतोपलक्षणीयेत्येवं

शब्दप्रतिज्ञातपूर्वदेवतानुपलक्षणायोगमाशङ्क्य चतुर्थ्या देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागात्पिबतेस्त्यागभक्षणार्थतायामिन्द्रपीतशब्देन लक्षणाननुगतचतुर्थीसमासापत्तेरिन्द्रेण स्वीकृतमन्यस्य यथेष्टविनियोगानर्हीकृतमित्यनिराकरणनिमित्तान्यस्य यथेष्टविनियोगानर्हीकरणपरस्वीकारलक्षणार्थत्वावगतेरपनये चान्वयनाशान्नापनीता देवतोपलक्षणीयेत्येवं वाशब्दोपपादनार्थं तन्नेत्यादिभाष्यं तात्पर्येणो व्याचष्टे *इतीति *पूर्ववर्णकेनाचार्यशेषभुग्देवदत्तशेषे भुज्यमाने यथा ऽऽचार्यशेषोपनीतान्वयत्वान्नोपलक्षणं तथा पूर्वदेवतापीत्यर्थः। नन्वित्याशङ्काभाष्यमपनयेन पूर्वदेवतार्थत्वनाशादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे *नन्विति * नेतीति परिहारभाष्यमिन्द्रवाय्वायुद्देशेन गृहीतस्य कृत्स्नस्य पात्रस्थस्य पूर्वदेवतार्थस्यावयवदर्शनाद् धुनमात्रस्य देवतार्थत्वेनानाशङ्कितस्यावयवादर्शने ऽप्याशङ्काशयानिरासादयुक्तमाशङ्क्योपहासार्थत्वेन व्याचष्टे * आचार्यास्त्विति * अनिरस्ताशयस्योपहासानर्हतामाशङ्क्यानपनीतपूर्वदेवतान्वयात्पूर्वदेवतापीतत्वेनोपलक्षणार्हस्य हुतावयवस्यादर्शनमितरस्यानीतत्वेनानुपलक्षणीयत्वसिद्धौ मयाच्यमानमभ्युपपादनक्लेशमनापाद्यापशङ्कितास्वयमेव यथाभ्युपगच्छति तथा करोमि ततश्चोदितानुवादित्वादुपहासार्हो भविष्यतीत्येतत्स्वयमाशङ्कितारमभ्युपगमयामीत्यनेनोक्तम्। कस्तर्हि परिहाराशय इत्याशङ्क्याह * न हि हुतादिति* इन्द्रवाय्वायुद्देशेन हु- ८०६।२
तादन्यदुपांशुपात्रगृहीतमिन्द्रवाय्वादिसम्बन्धि न विद्यते अपनीतत्वादित्यर्थं हुतावयवादर्शनस्यानुपलक्षणहेतुत्वाभावाशङ्कार्थं नन्विति भाष्यम् अपनयस्यानुपलक्षणहेतुत्वेनाभिप्रेतत्वादयुक्तमाशङ्क्याज्ञानाशयोक्तित्वेन व्याचष्टे * परस्त्विति * प्रकृतौ हुतावयवादर्शने ऽपि हुतसम्बन्धिशेषहुतसोमसमुदायस्यानपनीतेन्द्रादेवत्यस्यावयवः प्रकृताविन्द्रशब्दः सतूपलक्ष्यत इति वैषम्योक्त्यर्थमुच्यतइति भाष्यमेकदेशहोमेन समुदाये नष्टे देवतान्वयनाशादयुक्तमाशङ्क्य देवतोद्देश्यपूर्वद्रव्यत्यागरूपसङ्कल्पकाले विद्यमानस्य समुदायस्य देवतान्वयानौपचारिकस्तदवयवे देवताव्यपदेशः प्रकृताविस्त्येवमर्थत्वेन व्याचष्टे * सङ्कल्पनेति * देवतान्वयिनि समुदाये नष्टे ऽप्यवयवस्यौपचारिकदेवताव्यपदेशाभ्युपगमे द्विदेवत्यसमुदायनाशे ऽप्युपचारादवयवे देवताव्यपदेशाविरोध इति साम्यशङ्कार्थं नन्विति भाष्यं व्याचष्टे * इतर इति * द्विदेवत्यसमुदायावयवस्याश्रयणसमुदायावयवसहितस्यान्यदेवत्यत्वेनाश्रयणावयवसमुदायस्य पूर्वदेवतोपेतत्वात्पूर्वदेवतानुपलक्षणमित्येवं साम्यानि-

रासार्थे नेतीति भाष्यं प्रकृतादेवतापनयो ऽत्र त्वपनय इत्येवं वै-
लक्षण्योक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * पीत इति भूतनि-
ष्ठया नष्टस्यापि समुदायस्य देवतान्वयेन मुख्यवृत्त्यभिधानसम्भवे-
नौपचारिकावयवाभिधानयोगात्प्रकृतावपि भूतपूर्वगत्यभिधानावग-
तेरिह च पूर्वेन्द्रवाय्वादिदेवतापीतस्य समुदायस्यावयवेनान्यदेव-
त्यसमुदायारम्भे ऽपि भूतपूर्वगत्या पूर्वसमुदायावयवत्वव्यपदे-
शोपपत्तेर्भूतपूर्वगत्या पूर्वदेवतोपलक्षणं भविष्यतीत्याहेति भाष्ये-
णाशङ्क्य प्रतिपाद्यस्य साद्गुण्यायादेवतयोपलक्षणीयत्वादेव यवप्र-
तिपाद्यत्वेन दृष्टार्थत्वायोगाद्देवताव्यपदेशार्हत्वावगतः प्रकृतौ
भूतपूर्वगत्यापेतदेवतान्वयस्यानुपलक्षणान्नेह भूतपूर्वगत्योपलक्षणं
युक्तमिति परिहारार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * एक-
देशावस्थितानां चावयवानामेव समुदायव्यपदेशनोदनात्प्रत्येकमपि
मुख्यवृत्त्यैव देवतान्वयव्यपदेशोपपत्तेः प्रकृतौ समुदायनाशे ऽपि वि-
द्यमानस्यावयवस्यापि साक्षाद्देवतान्वयसमुद्भावेनापेतदेवतात्वस्य भू-
तपूर्वगत्योपलक्षणशङ्कायोगादिह च विद्यमानस्यावयवस्य देवता-
न्तरान्वयेन पूर्वदेवतापनयस्य सिद्धान्तसूत्रेणैव स्फुटमुक्तत्वात्पूर्व-
देवतोपलक्षणं नाशङ्कनीयमित्यतिशयोक्त्यर्थमपि चेति भाष्यं व्या-
चष्टे * इह त्विति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे
* तस्मादिति *

पात्नीवतशेषभक्षे त्वष्टुरनुपलक्षणीयताधिकरणम् ॥ १४ ॥

त्वष्टारं तूपलक्षयेत्पानात् ॥ ३४ ॥

मन्त्रस्थसाहित्यवाचिचक्षुःश्रुतिसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गात्त्वष्टुरपि दे-
वतात्वेन पात्नीवतयागाङ्गत्वमाशङ्क्य निरासात्पादलक्षणां सङ्गति-
सन्देहं च स्पष्टत्वादनुक्त्वा ऽनन्तरचिन्तितपात्नीवतविषयत्वेनानन्त-
रसङ्गतिं सूचयत्पत्नीवत्ताया विशेष्यं विना ऽपर्यवसानान्मन्त्रवर्णा-
वगतविशेष्यत्वस्याग्नेस्तद्भिन्नोक्तदेवताविशेष्यत्वाद्देवतात्वेन पात्नी-
वतचोदनागृहीतस्य देवतात्वस्मारणार्थे पातृत्वनिर्देशे त्वष्टृसाहित्य-
निर्देशात्त्वष्टृसहितस्याग्नेर्देवतात्वमिति पूर्वपक्षतात्पर्यमाह * तस्मि-
न्नेवेति *

अतुल्यत्वात्तु नैवं स्यात् ॥ ३५ ॥

नैवमिति सिद्धान्तसूत्रावयवं व्याचष्टे * नैवेति * हेतुप्रश्न-

पूर्वमतुल्यत्वं व्याचष्टे * विग्नौ हीति * मन्त्रलभ्याग्निनिरपेक्षपत्नीवत्त्वापर्यवसानात्केवलोक्त्या त्वष्टृमात्रनिरासः पत्नीवत्त्वेनैकस्य विशेष्यस्य नित्यमपेक्षणान्नित्यसापेक्षत्वे च समासवत्तद्धितस्याप्यविघातान्मन्त्रगतसामानाधिकरण्यनिर्देशात् शीघ्रावगतविशेष्यत्वाग्निसापेक्षत्वाविरोधे ऽपि तन्मात्रेणापर्यवसानाद्वैयधिकरण्ये निर्दिष्टत्वसापेक्षत्वे तद्धितानुत्पत्तिरुक्ता यद्यपि मन्त्रवर्णात्त्वष्टा देवतात्वेन प्रतीयते तथापि तद्धितेन बाध्यत इति मान्त्रवर्णिकयपीत्यपिशब्दो योज्यः । उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाह * न चेति * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * ८०७।१

पात्नीवतशेषभक्षे त्रिंशतामनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १५ ॥

त्रिंशच्च परार्द्धत्वात् ॥ ३६ ॥

विशेष्यापेक्षासामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादग्निवत्त्रयस्त्रिंशतो ऽपि देवतानां समानाधिकरण्यनिर्देशाद्विशेषाद्देवतात्वेन पात्नीवते यागाङ्गतामाशङ्क्य निरासादतिदेशत्वेन सङ्गतित्रयमाह * अधिकरणेति * अधिकाशङ्कोक्त्या पौनरुक्त्यं परिहरन्पूर्वपक्षमाह * एतावता त्विति * त्रयस्त्रिंशताग्नेश्च समुच्चयेन पत्नीवद्विशेष्यतया देवतात्वस्य वक्ष्यमाणत्वादतिशयार्थात्तर्पयस्वमादयस्वेत्युक्तेन परिवेष्टृत्वेनाग्नेर्गुणभूतत्वोक्तिः । या चातुल्यता त्वष्टुर्निरासहेतुत्वेनोक्ता साप्यत्राग्नेर्गुणत्वावगमात्त्रयस्त्रिंशतः प्राधान्यावगमाद्विपरीतेत्याह * पूर्वत्रेति * तद्धितविरोधमाशङ्क्य पत्नीवत्त्वस्य देवतागुणमात्रतया तद्धितेन देवतात्वोक्तेर्गुण्यपेक्षत्वादग्निवत्त्रयस्त्रिंशतापि देवैस्तद्धितयुक्ता चोदना न विरुध्यतइत्याह * पत्नीवत्त्वेति * अग्न्याख्यगुणान्वयमात्रे तद्धितपर्यवसानात्त्वष्टृवत्त्रयस्त्रिंशतो ऽप्यनपेक्षमाशङ्क्य सामानाधिकरण्यनिर्देशाविशेषादगृह्यमाणविशेषतयाग्निमात्रेणापर्यवसानमाह * अविशिष्टो हीति * अगृह्यमाणविशेषत्वे ऽप्येकेन गुणेनाकाङ्क्षानिवृत्तेर्गुणिद्वयान्वयो न युक्त इत्याशङ्क्याह * न चेति * गुणिद्वयान्वये ऽपि चोदनोक्तस्य पत्नीवत्त्वस्य गुणत्वाविरोधेन चोदितया गुणिद्वयानिषेधान्मन्त्रगम्यानेकापि गुणिभूता देवता युक्तेत्याशयः । अग्न्यन्वये पत्नीवान् देवतात्येकवचनान्तेन त्रयस्त्रिंशदन्वये पत्नीवतो ऽस्य देवता इति बहुवचनान्तेन विग्रहापत्तेः सकृच्छ्रुते च शब्दे विग्रहद्वयविरोधाद् गुणिद्वयान्वयश्चोदनया निषेत्स्यतइत्याशङ्क्याह

* न च मान्त्रवर्णिक्यामिति * बहुवचनान्तेन विग्रहमात्रेण गुणिद्व्यान्वयोपपत्तेर्विग्रहद्वयविरोधोऽपि नास्तीत्याशयः। एवमप्येकगुणान्वयेन निवृत्तापेक्षस्य नित्यसापेक्षत्वाभावात् त्वष्ट्रपेक्षायामिव गुणान्तरापेक्षायामपि सापेक्षत्वात्तद्धितो नोत्पद्येतेत्याशङ्क्याह * न च प्रमाणान्तरेति * त्वष्टुर्मन्त्रवर्णाख्येन प्रमाणान्तरेण देवतात्वानवगमात्तद्धितेनैव त्वष्टृसापेक्षस्य पत्नीवतो देवतात्वस्यावगम्यमानत्वात्तद्धितप्रकृतेः सापेक्षत्वं तद्धितस्यानुत्पत्त्यापादकं दूषणमुक्तम्। इह तु देवतान्तरानपेक्षस्यैव पत्नीवतो देवतात्वे तद्धितेनोक्ते पत्नीवत्त्वस्य गुणरूपत्वेन गुण्यपेक्षत्वात्तद्धिताविरोधिना मन्त्रवर्णाख्येन प्रमाणान्तरेणागृह्यमाणविशेषतयैकेन गुणिनाकाङ्क्षानिवृत्त्ययोगाद् गुणिरूपायां देवतायां तद्धितप्रकृतित्वानपेक्षपत्नीवच्छब्दस्य गुणोक्तिप्रयुक्तगुणसापेक्षत्वं तद्धितस्य दूषणं न भवति यदि हि तद्धितो ऽन्यसापेक्षपत्नीवन्तं देवतात्वेन विदध्यात्ततः प्रकृतिसापेक्षत्वनिमित्तमनुत्पत्त्यापादकदोषं तद्धितः प्रतिपद्येतेत्यर्थः। अग्नेस्त्रयस्त्रिंशतश्च देवानां गुणित्वाभ्युपगमे पत्न्यः सन्त्येषां त्रयस्त्रिंशतो देवानामग्निसहितानामित्यस्मिन्नर्थे मन्त्रगतपत्नीवच्छब्दमनुब्रूयात्तद्धितोत्पत्तेरभ्युपगमनीयत्वात्तत्रापि सापेक्षत्वदोषः स्यादित्याशङ्क्याह * मन्त्रस्य त्विति * मन्त्रस्याग्निसापेक्षमपि त्रयस्त्रिंशद्देवरूपगुणित्वं न वदतामनुप्रकृतौ पत्नीशब्दस्य सापेक्षत्वाभावान्न विरोध इत्यर्थः। गुणस्यैकेनैव गुणिना नैराकाङ्क्ष्यात् गुणित्वं न वदतामनुप्रकृतौ पत्नीशब्दस्तस्य सापेक्षत्वाभावान्न विरोध इत्यर्थः। गुणस्यैकेनैव गुणिना नैराकाङ्क्ष्यात् गुणिद्वयस्यान्योन्यसापेक्षत्वं विरुद्ध्येतेत्याशङ्क्याह * समुच्चयेति * अग्निमन्त्रेण त्रयस्त्रिंशद्देवानपेक्षस्याग्नेः त्रय-
८०८।१ स्त्रिंशद्देवमन्त्रेणाग्नेरप्यभिधानात्समुच्चयमुपपादयति * न स्यादिति * परिवेष्टृत्वेनाग्न्युक्तेर्न मन्त्रात्समुच्चयावगतिरित्याशङ्क्याह * स त्विति * अग्नेपत्नीवत्सोमं पिबेति पानचोदनया त्रिंशन्मन्त्रस्थया चाग्नआयाहीत्यागमनचोदनया देवतारूपतया सिद्धमग्निमभिदधत्त्रयस्त्रिंशतो देवानां देवतात्वमाहेत्यर्थः। तेनाग्नेस्त्रयस्त्रिंशद्देवपत्नीवत्पतित्वस्यैत्येवमूहः कार्य इति पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * कथं परिवेष्टृत्वेन देवतात्वसिद्धिरित्याशङ्क्याग्नीत्कर्तृकाध्येषणोक्त्याग्नीधस्वाम्यात्तदनुष्ठानेऽपि स्वाम्याभावे परिवेष्टृत्वायोगसूचनादध्येष्यत्वेन च प्रेषणानर्हतया गुणभूतत्वायोगसूचनादग्नेश्च देवतात्वातिरिक्तस्वाम्ययोगाद्देवतात्वसिद्धिरिति परिहारसूचनार्थं तत्परिवेष्टृत्वेन देवतात्वं मन्त्रव्याख्यया दर्शयतीत्याह

*तदिति*मन्त्रव्याख्यार्थमिमं हीति भाष्यं व्याचष्टे *याज्यामिति* म-
न्त्रस्य विश्वामित्रार्थत्वादग्नीषोऽध्येष्टृत्वायोगमाशङ्क्य याज्योच्चारयितृ-
त्वेनाध्येष्टृतोपपादिता । छन्दसीत्यनुवर्त्तमाने व्यवहिताश्चेति सूत्रा-
द्व्यवहितान्वयोपपत्तिः छन्दसीत्यनेनोक्ता । आयाहीत्याख्यातान्व-
यागत्येऽध्याहारस्ततश्चैत्यनेनोक्तः । इदमिति भाष्यावयवस्यानुष्वधपद-
व्याख्यार्थत्वोक्त्यै पदपाठवत्पूर्वस्वधाशब्दाव्याख्यार्थो ऽन्नशब्दः सो-
मयागविनियोगानुसारात्सोमविषयत्वेन व्याख्यातः आवहेत्याख्या-
तस्योत्तराख्यातान्वयायाहूयेति पदस्य भाष्ये व्याहृतस्य ततो ऽन-
न्तरमित्यर्थः प्रतीत्यावगतिस्ततश्चेत्यनेनोक्ता तर्पयेत्यस्य मादयत्यर्थ-
व्याख्यार्थत्वोक्त्यै * मादयत्युक्तम् * ऋषिप्रत्ययेनार्थतथात्वानश्च-
यः । अत्र हीति भाष्यं व्याख्यातुमाह * तेनेति * नत्वित्याशङ्कानि-
रासार्थं सत्यमिति न च चोदनयेति वार्तिकेन किमत इत्याशङ्कानि-
रासार्थं न च मान्त्रवर्णिका इति भाष्यं न च मान्त्रवर्णिकयामित्यने-
नागतावेक्षणेन व्याख्यातत्वादव्याख्याय त्रिशश्चैवं स्याद्विधानाग्निस्तु-
त्यर्थं सङ्कीर्त्यमानत्वादेवमुपलक्षणनिरासार्थं नैवमिति पूर्वसूत्राव-
यवानुषङ्गेण सूत्रव्याख्यार्थमेवं प्राप्तइत्यादिसङ्कीर्त्यते भाष्यमाक्षिप्य
व्याचष्टे * एवमिति * कुत इति हेतुप्रश्नभाष्यव्याख्यार्थं कुत इत्यु-
क्त्वा सहीत्युत्तरभाष्यं पूर्वार्द्धेन व्याख्यायोत्तरार्द्धे ऽनेन वेत्याशङ्का-
निरासार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याख्यातम् । पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * पा-
वत्नीतेति * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * न चेति * देवतात्वेन चोदित-
स्याग्नेर्दातृलक्षितैश्वर्यप्रकाशनरूपस्तुत्यर्थत्वेन त्रिशङ्कीर्त्तनादित्यर्थः ।
कथमिति प्रश्नभाष्यं व्याचष्टे * कथमिति * न हीत्यादिप्रत्याय्य-
तीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * अप्रसिद्धेति * यस्यान्यतोप्रासिद्धेश्वरत्व-
स्याग्नेर्दातृत्वं कीर्त्यते तस्यैश्वर्यार्थं तद्दातृत्वकीर्त्तितं प्रतीयते न
हि तस्य दातृत्वकीर्त्तनस्य मुख्यो दातृत्वरूपो ऽर्थः सम्भवनार्ह इति
न शब्दाध्याहारेण योज्यम् । श्लोकार्थमुपपादयति * यदि हीति * ८०५।१
देवतात्वेन चोदितस्याग्नेरकरणात्प्रकथनात्कीर्त्तनाख्यः प्रकथनार्थं
करोतिः । मादयतेस्तर्पणमात्रवाचित्वाद्दातृत्वाख्यविलम्भयितृत्वं च
कीर्त्यतइति न त्वितिभाष्येणाशङ्क्य लक्षणया विलम्भनकीर्त्तनोक्त्य-
र्थं उच्यतइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * मादयस्वेत्यपि चेति * यथेष्टवि-
नियोज्यत्वरूपपरस्वत्वापादनाभावेन दानस्यापि मुख्यस्याभावाद्दे-
वतोद्देशेन द्रव्यत्यागमात्रं दानत्वेन विवक्षितमिति भाष्ये त्यागोक्त्या
सूचितम् त्यक्तत्वकीर्तने ऽप्यैश्वर्यं कीर्त्तनार्थत्वं कथमिति न त्विति
भाष्येणाशङ्क्य लक्षणयैश्वर्यकीर्त्ततोक्त्यर्थं तदुच्यतइत्यादिभाष्यं व्या-

चष्टे * दातृत्वमपीति * केवलस्य च पत्नीवतो देवतात्वनोदनाच्च त्रयस्त्रिंशतो देवतात्वमित्यपि चेति भाष्येणोक्ते सत्यं चोदनयेति भाष्योक्तदेवतान्तरनिषेधनं त्विति भाष्येणानुपलब्धनिषेधे ऽपि मान्त्रवर्णिकदेवतान्तराभावस्य परार्थेनेत्यादिभाष्येणोक्तत्वाद्देवतान्तराभावोक्त्यर्थमुच्यतइति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय तद्धितसामर्थ्याद्देवतान्तरोक्त्यर्थमपि चेत्यादिभाष्यं पत्नीवत्त्वस्य गुणस्य गुणापेक्षायां मन्त्रवर्णादग्नेस्त्रयस्त्रिंशतो देवानां च समुच्चयेन गुणित्वावगतेः पत्नीवदग्नित्रयस्त्रिंशद्देवरूपस्य प्रकृत्यर्थस्यानपेक्षस्यैव तद्धितेन देवतात्वाभिधानमभिप्रेत्य न च प्रमाणान्तरगम्यायामिति वार्त्तिकेन सापेक्षत्वाद्दोषस्य परिहृतत्वादयुक्तमाशङ्क्य पत्नीवान्देवता ऽस्यैत्येकवचनान्तविग्रहे त्रयस्त्रिंशद्देवानामग्रहणात्पत्नीवन्तो ऽस्य देव इति बहुवचनान्तविग्रहे ऽप्येभिरग्ने इति मन्त्रनिर्दिष्टस्याग्नेः पात्नीवच्छब्दसामानाधिकरण्याभावेन गुणित्वायोगान्मन्त्रद्वयनिर्दिष्टयोश्च गुणिनोरन्योन्यानपेक्षसिद्धयोर्गुणावयवप्रतीतेरन्योन्यसापेक्षत्वनिमित्तबहुवचनान्तविग्रहे अग्नेः पत्नीवन्नित्येकवचनान्तनिर्दिष्टस्याग्नेः परामर्शायोगाद् गुणसमुच्चयायोगेनैकेन गुणिना नैराकाङ्क्ष्यावगतेरितरस्य गुणित्वान्वयायोगाद्देवतात्वेनान्वयमापाद्य सापेक्षतोक्तेति सूचनार्थं व्याचष्टे * विस्पष्टं चेति * एतच्चोदनावशेनेति भाष्यं पूर्वपक्ष्युक्तमन्त्रार्थनिरासार्थत्वेन स्पष्टत्वादव्याख्याय पत्नीवांश्चेत्यादिभाष्यं शङ्कोत्तरत्वेनावधारणपूर्वं व्याचष्टे * कथं पुनरिति * सामानाधिकरण्यस्यानिश्चायकत्वं शङ्कते * नन्विति * तद्धितस्य निःसंख्यदेशने विगृह्योच्चारणे निःसंख्यप्रातिपदिकार्थायोगात्संख्यायां कल्प्यमानायां नियतक्रमत्वात्संख्यानामेकादिक्रमेण कल्प्यत्वादेकत्वकल्पनेनानुपपत्तौ परिहृतायां द्वित्वबहुत्वकल्पने प्रमाणाभावादेकत्वाख्याविशेषाभिव्यक्तेरेकवचनान्तनिर्दिष्टत्वादग्निरेव पत्नीवांस्तद्धितेन गृह्यतइत्येवं सामानाधिकरण्यस्य निश्चायकत्वं समाधत्ते * सत्यमिति * एतदेव विवृणोति * तत्रेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * त्रयस्त्रिंशतो देवानां पात्नीवते देवतात्वाभावोक्त्यादिव्याजेन देवतात्वविचारे तात्पर्यं सूचितम् ॥

भक्षणे ऽनुवषट्कारदेवताया अनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १६ ॥

वषट्कारश्च कर्तृवत् ॥ ३७ ॥

अनुवषट्कारे यागे भूतभव्यसमुच्चारणन्यायाद्वस्तुसा-

मध्यर्थात्सोमो ऽङ्गम । अनुशब्दसामर्थ्याद्वा प्रतिपत्तिकर्मत्वावगतेरनुवषट्कारयाग एवाङ्गमित्यनुवषट्कारदेवतार्थं पृथक्सोमग्रहणाविध्यभावाद्वहति तेन शेषेण संयोजयति देवतामिति वषट्कारदेवतार्थं यद्धविर्वहति तच्छेषेणानुवषट्कारदेवतासंयोजनार्थवायवादिशेषेणानुवषट्कारयाज्यायाः सद्भावे वक्ष्यमाणत्वात्सोमग्रहणकाले ऽनुवषट्कारे वर्तेत प्रयोजनार्थं वषट्कारयागानन्तरं नष्टे सोमे ऽर्थकर्मत्वात्सोमान्तरं गृहीत्वानुवषट्कारे याज्याकार्यात्प्रतिपत्तिकर्मत्वाद्वा लुप्यतइति प्रयोजनार्थं वा लैङ्गिकविनियोगविचारे तात्पर्यात्पादलक्षणसङ्गती स्पष्टत्वादनुवषट्कारदेवतात्वेताभिप्रेतस्याग्ने वीहीति मन्त्रवर्णेन देवतात्वावगमान्मन्त्रविशिष्टानुवषट्कारयागचोदनया च देवतापेक्षितया मान्त्रवर्णिकदेवताग्रहणेनाग्नेर्देवतान्वयस्यैकान्तिकत्वात्पूर्वाधिकरणव्युत्पादितदेवतात्वरूपलक्षणन्यायप्रत्युदाहरणरूपेणात्र पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिं सूचयन्पूर्वपक्षमाह * अनुवषट्कारेति * वायव्यैन्द्रवायववदेकपात्रस्थस्यापि सोमस्यानेकयागाङ्गत्वाविरोधान्मन्त्रवर्णाच्च सोमद्रव्यकत्वावगमे ऽपि प्रतिपत्तित्वावेदकान्यदीयसोमद्रव्यकत्वानवगमादनुवषट्कारयागस्यार्थकर्मत्वावगतेरर्थकर्मभूतसोमयागाङ्गत्वरूपा प्राकृतकार्यापन्नत्वादनुवषट्कारदेवतोपलक्षणीयेत्यर्थः । वषट्कारश्च नैवं स्यात्पानकर्तृवद्वषट्कारशब्देनानुवषट्कारदेवताया लक्षितलक्षणयोक्तायाः प्रतिपत्तिकर्माङ्गत्वेन प्राकृतकार्यापत्त्यभावात्प्रकृतदेवतासंस्कारभूतस्योपलक्षणस्यातिदेशतो प्राप्तेरित्येवमुपलक्षणनिरासार्थं नैवमिति पूर्वसूत्रानुषक्तं तत्पूर्वं सूत्रावयवानुषङ्गेण सूत्रव्याख्यार्थमेवमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * पश्चात्तनाध्वर्य्वादिः पाता पूर्वस्य होत्रादेः पातुः प्रतिपत्तिकर्मपानाङ्गत्वेन प्राकृतदेवताकार्यानापन्नस्योपलक्षणं प्रकृतितो ऽत्रातिदेशेनाप्राप्तत्वाद्यथा ऽनुकुर्वीत तथैतामपि अनुवषट्कारदेवताप्रतिपत्तिकर्मानुवषट्कारयागत्वेन वा कृतार्थकर्मदेवताकार्यानापन्नत्वान्नोपलक्षयेदित्यध्याहारेण योज्यम् । पूर्वेतरसूत्रस्थैनैवं शब्देन त्वष्टारं तूपलक्षयेदित्येतत्सूत्रोक्तोपलक्षणीयत्वपरामर्शात्प्रमाणवानध्याहारः प्रतिपत्तिकर्माङ्गभूतस्यापि स्विष्टकृतः सूक्तवाके ऽग्निर्होत्रेणेदं हविरजुषतेत्युपलक्षणवदुपलक्षणाविरोधाद्धोत्रादेश्चादेवतात्वेनानुपलक्षणोपपत्तेरनुवषट्कारदेवतायाः प्रतिपत्तिकर्माङ्गत्वे ऽप्युपलक्षणीयत्वशङ्कानिरासार्थत्वेन न हीति भाष्यव्याख्यार्थमप्राकृतपदमिन्द्रप्रदानाख्यप्रकृतस्थेषु भक्षेष्वनुवषट्कारदेवतोपलक्षणाभावादित्येवं व्याचष्टे * न हीति *

मन्त्रे तु वषट्कारदेवतावाच्यग्निपदानात्मनः प्रकृतौ वोहाभावादनुपलक्षणे ऽपि विकृतावूहस्यावश्यकत्वादुपलक्षणं भविष्यतीत्याशङ्कोपलक्षणाभ्युपगमे यदर्थकर्म ज्योतिष्टोमाभ्यासात्मकं प्रकृताविन्द्राख्यया देवतया कृतं तद्विकृतावग्न्याख्यया ऽनुवषट्कारदेवतयाधिकार्यं नच तत्क्रियते सङ्कर्षोक्ते सोमस्याग्ने विहीत्यनुयजतीत्यनेनैन्द्रवायवादियागे मन्त्राख्यगुणविधिं पूर्वपक्षयित्वा मन्त्रविशिष्टकर्मान्तरविधेर्वक्ष्यमाणत्वे तु वषट्कारयागस्येन्द्रप्रदानवत् ज्योतिष्टोमावयवभूताभ्यासत्वनिरासन्तादर्थ्येन च पृथक् सोमग्रहणादैन्द्रवायवादियागार्थत्वेन च गृहीतस्य कर्मान्तरार्थत्वायोगादनुशब्दाच्च पूर्वयागानुसारप्रतीतेस्तदीयद्रव्यप्रतिपत्त्यर्थत्वावगमाद्यद्वा यत्सोमस्याग्ने विहीत्यनुवषट् करोति तेनैव संस्थितात्सोमात्भक्षयन्ति स एव सोमस्य स्विष्टकृद्भाग इति च द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थस्विष्टकृद्यागरूपत्वसंस्तवादपि प्रतिपत्तिकर्मत्वावगमादर्थकर्मत्वेन सकृदनुष्ठानापत्तेर्द्विदेवत्यादिष्वनुवषट्कारनिषेधरूपाल्लिङ्गावगतप्रत्यभ्यासावृत्तिविरोधात्सङ्कर्षे च स्विष्टकृत्तन्त्रानुष्ठानं पूर्वपक्षयित्वा पृथक्त्वेनावृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादित्येवं परिहारार्थत्वेन यत्र नामेति भाष्यव्याख्यार्थतयाप्यप्राकृतपदमेवावृत्त्यावषट्कारदेवतायाः प्राकृतदेवताकार्यानापन्नत्वेनोपलक्षणस्य प्रकृतितो ऽतिदेशेनाप्राप्तेरित्येवं व्याचष्ट * न चेति * तस्मादित्यकर-
८१०।२ णार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

अनैन्द्राणाममन्त्रकभक्षणाधिकरणम् ॥ १७ ॥

क्त्वाचिन्तारूपम् ।

छन्दःप्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात् ॥ ३८ ॥

इन्द्रपीताधिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनस्यानैन्द्रसोमभक्षणानाममन्त्रकत्वस्य यथादेवतं चेति सूत्रेणाक्षिप्तस्य समाधानार्थत्वेनैव सूत्रव्याख्यार्थं स्थितादिति भाष्यं व्याचष्टे * स्थितादिति * इन्द्रपीताधिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपात् स्थितादित्यर्थः । तुहितमन्त्रप्रयोगनिरासेनामन्त्रकं त्वपूर्वपक्षप्रयोजनसमाधानार्थतया तु शब्दव्याख्यार्थं नैतदितिभाष्यं व्याचष्टे *नेति* सामाधानहेतुत्वेन समानविधानेष्वनैन्द्राणाममन्त्रत्वइत्येतत्सूत्रस्थसमाविधानशब्दोक्तप्रकृतिविकारभावाभावस्मरणार्थं कस्मादित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * ज्योतिष्टोमक्रियायाः एकत्वेन कथम्भावात्मकप्रकरणभेदाभावादेकस्य कथम्भावस्योपदेशपूरितत्वे निराकाङ्क्षणेनातिदेशिकधर्मग्राहित्वरूपाविकृतित्वायोगादपूरितत्वे वान्यस्यैव धर्माभिधानाशक्तेर्धर्माधातृत्वरू-

षप्रकृतित्वायोगादात्मानमेव प्रति प्रकृतिविकृतिता न युक्तेत्यर्थः । छन्दःप्रतिषेधोक्तिव्याख्यार्थं यल्लिङ्गमित्यादिभाष्यमसम्बन्धव्यवायापत्तेरुत्कृष्य व्याख्येयत्वादुपक्ष्य तावज्ज्योतिष्टोमस्याभेदाद् प्रकृतिविकृतित्वायोगे ऽपि प्रकृतानां प्रकृतित्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थमुच्यतऐन्द्रसोम इत्यादिपूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपसूत्रस्थभाष्योक्तप्रकृतानां प्रकृतिविकृतिभावादुक्तमिति भाष्येण स्वर्गकामो यजेतेति यागस्यैव फलान्वयश्रुतेः धर्मत्वरूपेण अभ्यासानां निष्फलत्वादशक्यवगतभेदस्याभ्यासानां धर्मकत्वाभावात्प्रकृतिभावायोगोक्त्यर्थं नैतदिति भाष्यं य एते ऽभ्यासविशेषा ऐन्द्रा अनैन्द्राश्च भिन्ना नैते यागा येन फलवत्तया धर्मग्राहित्वात्प्रकृतिविकृतित्वार्हाः स्युः यदि चाधर्मका अपि भिन्नयागान्वयिनः स्युस्ततः प्रकृतिविकृतिगतयागद्वाराप्यभ्यासानां प्रकृतिभावः शक्येत न त्वेतदप्यस्त्येकयागत्वादित्येवं व्याख्यातुमाह *यदि हीति* न चेति भाष्यं गुणानां परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वास्यादित्यनेनापि न्यायेनाभ्यासानां यागगुणत्वाद् गुणरूपधर्मान्वयानर्हत्वोक्त्यर्थतया भासमानगुणानामपि प्रयाजादीनां गुणान्वयाभ्युपगमे ऽपि साक्षात्फलवत्त्वाभावे ऽपि चाभ्यासानां फलवद्यागोपकारित्वेन परम्परया फलवत्त्वान्मैत्रावरुणाद्यभ्यासानां श्रयणादिधर्मग्राहित्ववत्सर्वोपदेशिकातिदेशिकधर्मग्राहित्वोपपत्तेः प्रकृतिविकृतित्वसम्भवादयुक्तमाशङ्क्याभ्यासार्थधर्मविध्यभावाशयत्वेन व्याचष्टे *न चेति* यागधर्मत्वायाभ्यासद्वारा योगोपकारित्वादैन्द्रप्रदानमात्रद्वारापि च यागोपकारित्वोपपत्तेः प्रदानानां भेदात्सोमफलचमसयोरिव कर्मैक्ये ऽपि प्रकृतिविकृतित्वोपपत्तिशङ्कानिरासार्थत्वेन सर्वगामित्वादीति सूत्रावयवस्य सर्वाभ्यासगामित्वात्सोमस्य तद्धर्माणां चेत्येवं व्याख्यार्थं तेनेति भाष्यं व्याचष्टे *येन त्विति* भाष्योक्तार्थोपपादनायाभ्यासानां धर्मग्रहणस्य यागीयत्वसर्वाभ्यासगामित्वादिति व्याख्यान्तरमप्यनेन सूचितम । यथा च सवनान्तवर्तिनां ग्रहाणां प्रातःसावनिकैः सह सामानविध्यं सप्तमपादाधिकरणे वक्ष्यते तथानैन्द्राणामैन्द्रैः सहेति दार्ढ्यार्थं दृष्टान्तमाह *यथेति* कथम्पुनर्ह्रस्यत इत्यादिपूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपभाष्योक्तं मन्त्रवर्णात्सामस्य धर्माणां चैन्द्रप्रदानविषयत्वं यत्त्वति भाष्येणानुभाष्य परिहारार्थमिन्द्रस्येत्यादिभाष्यं तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे *न चेति* सोमेन यजेतेति प्रत्यक्षश्रुत्या सर्वप्रदानविषयत्वबाधाद् गुणरोधेन सङ्कोचो न युक्त इत्यर्थः । भवत्विह साधनवशेन साध्यस्य नियम इत्यादिपूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपवार्त्तिकमाह वसन्तादिवशेनाग्निहोत्रादेस्त्रैवर्णिक-

विषयतया सङ्कोचवन्मन्त्रवशेनासोमस्येन्द्रप्रदानविषयतया सङ्कोचसम्भवं वैषम्योक्त्या परिहरति * न च यथेति * आहवनीयस्यानारभ्यवादेन सर्वहोमार्थत्वात्सङ्कोचवत्त्वं युक्तं मन्त्रस्य तु सर्वस्तोमार्थत्वानवगमान्न सङ्कोचकता युक्तेत्यर्थः । मन्त्रस्य वाक्यात्सर्वार्थत्वानवगमे ऽपि प्रकरणार्थसर्वार्थत्वं भविष्यतीत्याशङ्कां निरस्यन्नैतदेवमितिभाष्यं स्वरूपतो व्याचष्टे *प्रकरण इति * सामर्थ्यावगतेन्द्रार्थसोमप्रकाशकत्वमात्रेणापि प्रकरणपाठोपपत्तेर्न सर्वसोमार्थत्वे प्रमाणमस्तीत्याशयः । अभिषेककालीनसोमग्रहणविषयत्वान्मन्त्रस्य तदा च विवेकाभावेनेन्द्रसोममात्रविषयत्वायोगादिन्द्रसम्बन्धिनः सोमस्य ग्रहणं मन्त्रेण स्मार्यते देवतान्तरसम्बन्धिनो ध्यानादिनेत्येतद्व्याख्यापरितोषेणैतदेवमिति भाष्यं कर्मव्युत्पत्त्या ग्रहणशब्दोक्तो ग्राह्यः सर्वः सोमो मन्त्रेणेन्द्रसम्बन्धितया सङ्कल्पनीया देवतान्तरसम्बन्धितया ध्यानादिनेत्येवं व्याख्यातुमाह * अथ वेति * यथेन्द्रागच्छेति सुब्रह्मण्याख्ये मन्त्रे प्रकृतदेवतामात्रोपलक्षणार्थं मुख्यतयेन्द्रः प्रकाश्यतइत्येकादशे सुब्रह्मण्याधिकरणे वक्ष्यते तथेहापि भविष्यतीति स्वयं परिहारान्तरमाह * अथ वा सुब्रह्मण्यावादिति * देवताशब्दपर्यायेण च शब्देन देवतान्तरप्रकाशनसम्भवप्रदर्शनार्थत्वकल्पनायोगादेतत्परिहारापरितोषेणान्यथा परिहरति * अथ वा धीयेतेति * तुशब्दोक्तोहितमन्त्रप्रयोगनिरासे हेतु सर्वगामित्वादिति सूत्रावयवोक्तमुक्तमुपसंहरति * तस्मादिति * उपेक्षितं छन्दःप्रतिषेधशब्दव्याख्यार्थं यल्लिङ्गमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * यत्त्विति * समानविधानत्वे ऽसिद्धान्तन्यायेनानूहितमन्त्रप्रयोगाज्जगच्छब्दः शब्दप्रयोगे प्राप्तोऽनुष्टुप्छन्दः शब्दविशिष्टोहविधानत्वेनानुष्टुप्छन्दो विधानाभिधानमुपपत्स्यतइत्यर्थः । संस्थासामान्यविध्याशये ऽनुलिङ्गोक्तिः संस्थाधिकरणवक्ष्यमाणेन संस्थानां विकारत्वेन निराकार्येत्याह * अथ वेति * पूर्वपक्षप्रयोजनसमाधानोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं सोमस्य प्रत्यक्षश्रुत्या सर्वाभ्यासविषयत्ववद्भक्षणस्य सर्वसोमविषयत्वानवबोधान्मन्त्रवशेनैन्द्रसोमविषयतया भक्षसङ्कोचापत्तेर्मन्त्राभावे भक्षणाभावादयुक्तमित्याशङ्कां निरस्यन्व्याचष्टे * तस्मादिति * सामर्थ्यावगतेन्द्रसोमविषयतया भक्षसङ्कोचापत्तेर्मन्त्राभावे भक्षणाभावादयुक्तमित्याशङ्कां निरस्यन् व्याचष्टे * तस्मादिति * सामर्थ्यावगतेन्द्रसोमभक्षार्थत्वमात्रेण प्रकरणपाठोपपत्तेः सर्वसोमभक्षार्थत्वप्रमाणाभावान्मन्त्रवशेन मानग्रहणयोरिव भक्षस्यापि सङ्कोचो न युक्त इत्याशयः ।

ऐन्द्राग्नभक्षस्यामन्त्रकताधिकरणम् ॥ १८ ॥

ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गाभावात्स्यात् ॥ ३९ ॥

समानविधानत्वोपपादनेनोहितमन्त्रप्रयोगात्पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपपरिहृते ऽन्यसहितेन्द्रदेवत्यसोमभक्षणे तूहितमन्त्रप्रयोगोपपत्तेरमन्त्रकत्वं पूर्वपक्षप्रयोजनं सर्वानैन्द्राव्यापकत्वेनाक्षिप्य व्यापकत्वोक्त्यर्थमेतदधिकरणमिति सूचनायैव पूर्वपक्षप्रयोजनसाधनस्थिते ऽन्यथाक्षिप्य समाधातुं चिन्त्यतइति अभिधानार्थस्यैवमिति भाष्यस्याथशब्देन व्याख्यां सूचयन् सन्देहभाष्यं पूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं च सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * अथेति * सहितशब्दो ऽनैन्द्रान्तराणाममन्त्रकत्वे ऽप्यैन्द्राग्ने ऽनैन्द्रे ऽपि मन्त्रसद्भावात्प्रयोजनस्याव्यापकत्वेनान्यथाक्षेपसूचनार्थः। इन्द्रपीतशब्दस्येन्द्रादेवत्योक्त्यर्थत्वादैन्द्रदेवत्यतायाश्चतुर्थाधिकरणे निरस्तत्वात् कुतो ऽन्यसहितेन्द्रदेवत्ये सोमे व्यपदेश इति प्रश्नोत्तरत्वेन लिङ्गभावादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं यस्य हीत्यादिपीतमवयवान्तरमिन्द्रेसमित्यन्तं भाष्यं व्याचक्षाणो यस्यैन्द्राग्नी देवता तस्येन्द्रो न देवतेति कृत्वेन्द्रपीतोक्त्या देवतात्वानुक्तेराग्नेयोक्ततुल्यतेत्येवमाद्यं तावद्भाष्यावयवं व्याचष्टे * कुत इति * इहेन्द्रपीतशब्दे सापेक्षत्वे सत्यसामर्थ्याद्यदाग्नेयसाम्यं प्रतीयते तादिन्द्रस्य देवतात्वाकीर्त्तनाद्विष्यतइत्यर्थः। वैषम्यं विवृण्वन् छकयनइति भाष्यावयवं व्याचष्टे * आग्नेयां हीति * केवलेन्द्रदेवत्ये ऽपि हुतशेषस्य मुख्येन्द्रदेवत्यत्वाभावे चौपचारिकस्य कीर्त्यत्वापत्तेः श्रौतस्यैवेन्द्रपीतत्वस्य मन्त्रार्थवादावगतस्योपचारात् कीर्त्तनसम्भवे लाक्षणिकदेवतात्वकीर्त्तनायोगात्पानाख्यो व्यापारो विशेषणं तस्येचेन्द्राग्निदेवत्ये प्रत्येकं सङ्कल्प्यमानत्वलक्षणदेवतात्वाभावे ऽपि केन चिद् धुताशिष्टरूपेण शेषविषयभूतेन मन्त्रार्थवादावगतस्यौपचारिकस्य विद्यमानत्वान्न सापेक्षत्वापत्तिरित्याशयः। सौत्रलिङ्गोक्तिव्याख्यार्था विशेषणोक्तिः हुतविषयत्वात्पीतव्यपदेशस्य केवलेन्द्रदेवत्ये ऽपि हुतशेषस्येन्द्रपीतत्वं नास्तीत्याशङ्कानिरासार्थं यस्य हीत्यवयवान्तरमसम्बद्धव्यवायापत्तेरनुकृष्य व्याख्येयत्वादुपेक्ष्य तावदुभाभ्यां पेये कथमेकस्य पातृतेत्यादिशङ्कानिरासार्थं तस्येति भाष्यावयवं व्याचष्टे * यस्य चेति * अनेकपेये प्रत्येकपेयो ऽल्पत्वनिमित्तेन पातृव्यापाराल्पत्वेन पातृत्वव्यपदेशव्याप्यतादर्शनादिन्द्राग्निपीते ऽप्यधर्मस्येन्द्रपीतत्वं वक्तुं चाक्यमित्यर्थः। यस्य हीत्युपेक्षितं भाष्यं

व्याचष्टे * न चेति * भक्षणकाले वर्त्तमानस्य हुतशेषस्य देवतोद्देशेनाहुतत्वात्साक्षादिन्द्रपीतत्वाभावे ऽपि हुतावयवगतमिन्द्रपीतत्वमहुते ऽप्युपचर्येन्द्रपीतव्यपदेशो युक्त इत्यर्थः । केवलेन्द्रदेवत्ये हुतशेषस्येन्द्रेणापीतत्वात्तद्गतेन्द्रपीतत्वोपचाराद्धुतादिविशिष्टे तत्पीतत्वात्तद्गतेन्द्रपीतत्वोपचाराध्दुतादिविशिष्टे तत्पीतव्यपदेशोपपत्तावपि इन्द्राग्निदेवत्ये हुतस्यापि कृत्स्नस्येन्द्रेणापानात् । हुतशेषे किङ्गतेन्द्रपीततोपचार्येनेत्याशङ्क्याह * न च तत्रेति * हुतार्धगतमिन्द्रपीतत्वमुपचरिष्यते इत्याशयः । तस्मादित्यव्यापकत्वोपसंहारभाष्यं
८।१।२ व्याचष्टे * तस्मादिति *

एकस्मिन्वा देवतान्तराद्विभागवत् ॥ ४० ॥

लिङ्गभावशब्दोक्तस्य पातृताविशेषणत्वस्य निरासार्थो देवतोक्तिरिति सूचयन् देवतान्तरोक्तिं व्याचष्टे * सत्यमिति * उभयपीतस्याप्यर्द्धे ऽन्यतरपीतव्यपदेशवदुभाभ्यां सङ्कल्पितस्यार्द्धे ऽन्यतरसङ्कल्पाव्यपदेशोपपत्तेरैन्द्राग्ने ऽपीन्द्रस्य देवतात्वसद्भावाद्देवतान्तरोपयोगमाशङ्क्य * न चेत्युक्तम् * देवतात्वस्येह पातृत्वेन भक्षणीयत्वादैन्द्राग्ने चाग्निसहितस्येन्द्रस्य पातृत्वादग्निसहितस्यैव देवतात्वं भक्षणाय व्यपदेक्ष्यत इत्याशङ्क्य समासात्केवलस्येन्द्रस्य पातृत्वप्रतीतेः तस्य चार्द्धविषयत्वतया देवत्वस्याप्यर्धमात्रविषयतयैव भक्षणीयत्वापत्तेरुद्देशापाद्यस्य च देवतात्वस्यार्धमात्रविषयोद्देशभावेनार्द्धविषयत्वायोगादिन्द्रस्यैन्द्राग्ने देवतात्वायोगसूचनार्थं * तद्धितेत्युक्तम् * अनेन च नात्रकल्पत इत्यन्तं भाष्यं देवतान्तरोक्तिव्याख्यार्थमित्यपि सूचितम् । तदुक्तमिति भाष्येणैकस्मिन्निति पूर्वपक्षप्रयोजनाव्यापकत्वशङ्कापरिहारार्थस्य सूत्रावयवस्य केवलएवेन्द्रदेवताया मन्त्रः स्यान्नान्यसंहित इन्द्र इत्येवं व्याख्या व्यवस्था शब्दवत्सूत्रोदाहरणाद्विभागरूपचतुर्द्धाधिकरणविषयसिद्धान्तसूत्रोदाहरणाच्च विभागो यथैकस्मिन्नग्नौ देवतायां नान्यसहित इत्येवं विभागवदिति सूत्रावयवव्याख्या सूचितेति सूचयन् सूत्रावयवद्वयं व्याचष्टे * तस्मादिति * आहेतिभाष्येण चतुर्द्धाकरणाधिकरणेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहारार्थमुच्यत इतिभाष्यं व्याचष्टे * अनेनैव चेति * सूत्रव्याख्यया तात्पर्यतः कृत्स्नं व्याख्याय नास्य सोमस्याहुतमवयवान्तरं देवतया पीयते न च हुतेनावयवान्तरेण देवतया पीतेनाहुतमवयवान्तरं देवतापीतं भवतीत्येवमर्थान्तरस्येत्याद्यभाष्यं हुते ऽप्यवयवे देवतायाः पातृत्वा-

भावादयुक्तमाशङ्क्याभ्युपेत्यवादमात्रत्वेन व्याचष्टे * यद्यपि चेति* अशक्यत्वं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे *चमसस्थो हीति* देवतायाः पातृत्वस्य नवमे निराकरिष्यमाणत्वादग्निमुखा वै देवा इत्याद्यर्थवादालोचनया ऽग्नौ मुखेति क्षेपस्य पेयत्वावगमान्मुखनिक्षिप्ते पेये मुखितः पातृत्वप्रसिद्धेः पीतव्यपदेशस्य हुतविषयतावसीयतइत्याशयः । उक्तेन प्रकारेण केवलेन्द्रदेवत्यहुतशेषस्यापीन्द्रपीतत्वायोगादिन्द्रपीतोक्तिरिन्द्रदेवतत्वलक्षणार्थेत्यभिधानार्थं तेनेति भाष्यमिन्द्रदेवत्यत्वस्यापि मुख्यस्य हुतशेषे ऽनुपपत्तेरिन्द्रदेवस्य च समुदायस्यैकदेशहोमेन नष्टत्वादभक्ष्याप्रकाश्यत्वायोगादुपचाराद्धुतशेषस्येन्द्रदेवत्यत्वव्यपदेशाभ्युपगमे त्विन्द्रपीतत्वस्याप्युपचारो व्यपदेशोपपत्तेः श्रौतार्थवत्यर्थत्यागायोगादयुक्तमाशङ्क्योपपादयन् व्याचष्टे * तस्मादिति * हुते ऽपि पीतव्यपदेशस्यौपचारिकत्वेनाहुतेत्यन्ताविद्यमाने ऽपीतव्यपदेशस्यादृष्टार्थत्वापत्तेरिन्द्रदेवत्यस्य तु समुदायस्य मुख्यस्यैव विद्यमानस्याहुतेस्तुत्यर्थत्वोपपत्तेरदृष्टकल्पनातश्च लक्षणाया ज्यायसीत्वाद्देवतात्वमेव भक्ष्यमाणस्य शेषस्योपलक्षणं न पीततत्येत्याशयः । यद्यपि च हुते सोमावयवे परमार्थतः पीतत्वं स्यात्तथापि समुदायसमुदायिनोरभेदात्समुदायधर्मस्येन्द्राय सङ्कल्पितत्वस्य समुदायिभूतभक्ष्यमाणशेषधर्मताया मुख्यत्वसम्भवात् पीतेन चापीतलक्षणायामिन्द्रशब्दस्योपपदस्य पिबतेर्धातोर्निष्ठाप्रत्ययस्य चानभिधेये वृत्त्यापत्तेः सङ्कल्पलक्षणायां तु धातुमात्रस्य भक्षणावृत्त्यापत्तेर्नाहुते पीततोपचरितुं शक्यत्याह * न चेति * सङ्कल्पस्य यजमानधर्मत्वात्सङ्कल्पितत्वभक्षणार्था सङ्कल्पोक्तिः । सङ्कल्पितत्वस्य भक्ष्यमाणशेषधर्मतामुपपादयितुमाह * एकदेशे ऽपि हीति * पिबतेः स ८१३।२
ङ्कल्पभक्षणार्थतामुपसंहरति * अत इति * निर्वपतेर्यागभक्षणार्थत्वाभावे यागप्रतीतिप्रयोजनत्वमात्रेण दृष्टान्तत्वम् । पूर्वपक्षप्रयोजनाव्यापकत्वशङ्कापरिहारमुपसंहरति * तेनेति* चिन्तायाः प्रयोजनं मन्त्रार्थे ऽनुसन्धेये पूर्वपक्षे देवतोद्देशेन हुतत्वमनुसन्धेयं सिद्धान्ते देवतोद्देशेन त्यक्तत्वमिति ।

गायत्रच्छन्दः इत्यादिमन्त्राणामनेकच्छन्दस्के विनियोगाधिकरणम् ॥ १९ ॥

छन्दश्च देवतावत् ॥ ४१ ॥

पूर्वाधिकरणोक्तसापेक्षसमासायोगापवादार्थत्वेनाधिकरण-

स्यानन्तरसङ्गतिमाह * इदमिति * ऐन्द्रेष्वेव ज्यौतिष्टौमिकसोम-भक्षणेषु मन्द्रादिमन्त्रः प्रयोक्तव्य इन्द्रपीताधिकरणपूर्वपक्षप्रयो-जनं पूर्वोक्तं सर्वेषु ज्योतिष्टोमिकसोमभक्षणेष्विति सिद्धान्तप्रयो-जनं च सिद्धान्तसूत्रे वक्ष्यमाणं गायत्रच्छन्दस्त्वसामर्थ्यरूपेण लिङ्गे-न नैकछन्दस्के ज्योतिष्टोमादुत्कर्षशङ्कायाक्षिप्यानुत्कर्षसिद्धान्तेन समाधानात् पादलक्षणङ्गतिसूचनायामपिशब्दः । यथान्यसहिते-न्द्रदेवत्यकर्मणि भक्षमन्त्रो न लिङ्गेन विनियुज्यते तथा-न्यसहितया गायत्रच्छन्दस्कयापीत्येवं प्रयोजनाक्षेपसूत्रं व्याचष्टे * तत्रेति * केवलं गायत्रच्छन्दस्कः सोमयागो नाम्नातो ऽपि मन्त्रग-तगायत्रछन्दस्त्वविशेषणसामर्थ्यं कल्पयिष्यते बृहस्पतिसवे वा गा-यत्रमेतदहर्भवतीतिश्रुतेः केवलगायत्र्युपयुक्तेत्याशयः । सर्वेषु वा भावादेकच्छन्दस इति सूत्रमाक्षिप्तप्रयोजनसमाधानार्थत्वेनावतार-यति * इतीति * मन्त्रास्याविधायकत्वेनापूर्वयागकल्पकत्वायोगा-द् बृहस्पतिसवे ऽपि गायत्रत्वश्रुतेरविहितच्छन्दोविशेषाज्यादि-विषयत्वेनापि सम्भवे प्रातरनुवाकादावनिर्देशप्राप्तसप्तच्छन्दस्क-त्वादिबाधायोगाद्यस्तं मधुनेतयइति सूक्तमुखीये इत्यादिनानाच्छन्दो-विधानाच्च केवलगायत्रीच्छन्दस्तुतित्वानुपपत्तेः एकच्छन्दस्कसो-मयागाभावात्सर्वेषु सोमयागेषु मन्द्रादिमन्त्रस्यादित्ये च एन्द्राग्ने लिङ्गाभावात्स्यादित्येतत्सूत्रस्थस्य स्याच्छन्दस्यैकस्मिन्वा स्यादित्येवं तदनन्तरसूत्रे ऽनुषक्तस्य छन्दश्चाक्षेपसूत्रे ऽस्य बुद्धिस्थीकृतस्यानुष-ङ्गेण योज्यम् । इन्द्रपीतसमासवद्गायत्रच्छन्द समासे ऽपि सम्ब-न्धिशब्दत्वनिमित्तनित्यसापेक्षत्वाभावात्कथमनेकच्छन्दसां गायत्र-च्छन्दस्त्वविशेषणमित्याशङ्क्याह *यत्र नामेति * सम्बन्धिशब्दस्यापि गुर्वादेर्नित्यसापेक्षस्य शिष्यादिनिरपेक्षगुर्वाद्यभावहेतुकत्वात्सम्बन्धि-शब्दत्वाभावे ऽपि गायत्रच्छन्दस्त्वविशेषणस्य छन्दोन्तरनिरपेक्षस्या-भावान्नित्यसापेक्षता नास्तीत्याशयः । यदि तु तत्र केवलाग्निदेवत्यो ऽभ्यामवत्सर्वव्यापारपरिहाराय द्विदेवत्यो ऽप्यग्रहीष्यतइति भाष्यस्यार्थः पाठनोपपादनपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे *उक्तं हीति* वेदोक्ते-र्वेदविहितकर्मलक्षणार्थत्वाद्वेदत्रयविहितानामपि सोमयागानां मध्ये कस्य चित्केवलगायत्रछन्दस्कत्वे नास्तीत्युक्ते बृहस्पतिसवे गाय-त्रमेतदहर्भवतीतिश्रुतेः केवलगायत्रछन्दस्कत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्ते * तत्रापि* क चित्प्रातरनुवाकादावङ्गाख्यसाधनांशच्छन्दोन्तराणा-मवश्यं भावित्वादित्युक्तम् । छन्दोन्तरव्यावृत्तौ गायत्रस्य विशेष-णत्वायोगेन सामर्थ्याभावात्समासो न स्यादित्याशङ्क्य गायत्रच्छन्दः ।

एवास्येति छन्दः शब्दलक्षितः छन्दः कार्यासत्त्वव्यावृत्त्या विशेषणा-त्वोपपत्तिसूचनार्थं तेनेति भाष्यं व्याचष्टे * अत इति * रथन्तरं सामैवास्येत्येवं विशेषणत्वविवक्षया दृष्टान्तः । रथन्तरस्य वैकल्पिकत्वाद् बृहत्पक्षे सामकार्यस्तोत्रसाधनत्वाभावापत्तेस्तद्व्यावृत्त्यै विशेषणार्थकत्वाद्गायत्रस्य तु वैकल्पिकत्वेन नित्यं छन्दः कार्यस्तोत्रशस्त्रादिसाधनत्वात्पक्षे ऽप्यभावानापत्तेर्न विशेषणानर्थक्याद्वैषम्यमाशङ्क्य सम्बन्धिशब्दत्वाभावे ऽपि विशेषणत्वायोगमात्रनिमित्तान्नित्यसापेक्षत्वात्सामर्थ्याविघातसूचनार्थं दृष्टान्तत्वोक्तिर्न सत्त्वासाम्येन व्यावृत्त्यर्थत्वाभावे ऽपि चास्त्यर्थत्वेन विशेषणार्थवत्तेति सूचयितुमाह * अत एव चेति * छन्दोन्तराणामवश्यम्भावित्वात्केवलगायत्रच्छन्दस्त्वाभावेनोक्तस्य निरपेक्षविशेषणत्वायोगे ऽस्यातो रथन्तरसामत्वमिवेत्यतः परामृष्टस्यानेन येन शब्देन परामर्शः । तस्मादिति पक्षद्वयप्रयोजनसमाधानार्थं भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति पक्षोक्तप्रयोजनसम्भवे यस्याश्चिन्तायाः प्रकृतेन्द्रपीताधिकरणशेषत्वसिद्ध्यै तत्प्रयोजनसमाधानप्रयोजनतास्माभिरुक्ता।

॥ एकादशाधिकरणोक्तस्य उपसंहारः ॥

सर्वेषां वैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य भक्तिपानत्वात्सवनाधिकारो हि ॥ ४२ ॥

मन्द्रादिमन्त्रो लिङ्गेनानैन्द्रसोमभक्षणेषु न विनियुज्यतइति प्रकृताधिकरणपूर्वपक्षनिरासेन सिद्धान्तोक्त्यर्थमेतत्सूत्रमिति सूचनार्थं यदुक्तमित्यनुभाष्य व्याख्यातुमाह * स्थितादिति * छन्दःप्रतिषे- ८१४।१
धसूत्रेणैवोहनिरासात्सर्वेषं मन्त्रवत्त्वमित्येवमुक्ते सिद्धान्तसिद्धावप्यनूहितस्यानैन्द्रेष्वसामर्थ्याल्लिङ्गेन विनियोगानुपपत्तेरूहेनानैन्द्राणां मन्त्रवत्त्वमित्येकदेशिनः पुनः प्रत्यवस्थानशङ्कानुत्थानायैकशब्देनैकरूपत्वावाचिनोहो निरस्त इत्येवमैकमन्त्र्यं शब्दव्याख्यार्थं सर्वेषामित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अनिन्द्रेति * लिङ्गेनानैन्द्रेष्वपि मन्त्रो विनियुज्यते ततश्च तेष्वपि मन्त्राः प्रयोक्तव्या इति सिद्धान्तस्तत्प्रयोजनं च तन्त्रोक्तम । तत्पुरुषबलीयस्त्वेनेन्द्रपीतशब्दस्यैन्द्रसोमवाचितया ऽनैन्द्रेष्वशक्तेः कुतो लिङ्गेन विनियोग इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन सवनाधिकारो हीति सूत्रावयवस्येन्द्रपीतत्वोक्तेर्बहुव्रीहित्वेनैन्द्रपीतसवनवाचित्वादनैन्द्रस्यापि च सोमस्येन्द्रपीतसम्बन्धितया प्रकाशयितुं शक्यत्वात्तत्रापि विनियोगोपपत्तिरित्येवं व्याख्यार्थं नैन्द्रपीत इत्यादि-

सामानाधिकरण्यादित्यन्तम्भाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * नैवमिति * अनेन चाधिकारोक्तेर्विषयवाचित्वादिन्द्रपीतशब्दः सवनविषयो हीत्येवं सूत्रावयवो व्याख्यातः। प्रातर्यस्य सोमस्य सवनमभिषव इति प्रातःसवनशब्दस्यापि बहुव्रीहित्वेन सोमसामानाधिकरण्योपपत्तेः प्रात सवनशब्दस्यावयवव्युत्पत्त्या सोमवाचित्वकल्पना न युक्तेत्याशयः यद्यपि च वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यत्विति षष्ठ्यन्तसोमशब्दसामानाधिकरण्यसिद्धौ प्रातःसवनशब्दस्यावयवव्युत्पत्त्या सोमवाचित्वं तथाप्याद्यक्रतुभागगतस्य कृत्स्नस्य सोमस्य प्रातरभिषवात्प्रातःसवनशब्दस्य क्रतुभागगतकृत्स्नसोमवाचित्वापत्तेः सोमशब्दस्य च सवनसम्बन्धिवाचित्वात्प्रातःसवनसम्बन्धित्ववाचिनं शब्दं विना सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः प्रातःसवनशब्दःछप्रत्ययान्तः प्रसज्येतेत्याह * कुत इति * अतो देवसोमयस्त्वमिन्द्रपीतस्य प्रातःसवनस्य सम्बन्धी तस्य तेऽवयवं भक्षयामीत्येवं षष्ठी योज्या न तु यस्य प्रातः सवनस्य सम्बन्धीद्रपीतः तस्येत्युपसंहरति * अत इति * षष्ठ्यन्तस्य सोमशब्दस्याख्यातान्वयायोगादल्पभक्षणोपदेशात्स्वावयवसम्बन्धाधिक्यप्रतीत्या सोमस्येति षष्ठीत्युक्ते कथमश्रुतावयवान्वयप्रतीतिरित्याशङ्क्य प्रतीतिसिद्ध्यै सोमाश्रयतावयवोक्ता। किं चापूर्वसंयोगाविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च सर्वत्र प्रधानपूर्वभूतभक्षयामिपदसामर्थ्यात्प्राप्तस्य गुणभूतेन्द्रपीतपदाशक्त्या सङ्कोचो ऽङ्गीकार्यः । तस्यापि तु सवनविषयत्वेन शक्त्युपपादनान्न सङ्कोचकता युक्तेत्याह * तेनेति * अनीन्द्रपीतेष्वपीति शेषः । अन्यपदार्थत्वेन बहुव्रीह्यपेक्षया तत्पुरुषस्य स्वपदार्थप्रधानत्वेन व्यधिकरणबहुव्रीह्ययोगाच्च सोमविषयतैवेन्द्रपीतोक्तेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन भक्तिपानत्वादिति सूत्रावयवावतारणोनुक्तिमाशङ्क्य व्याचष्टे * कस्मादिति * समुदायस्येन्द्रदेवत्यस्येन्द्रपीतोक्त्या विवक्षितस्यावयवहोमेन नष्टस्य सोमेतिसम्बन्धार्थत्वात्प्रत्यक्षवचनेन शब्देन व्यपदेष्टुमशक्यत्वाद् धुतशेषे च भक्त्या पानोक्त्यापत्तेः तत्पुरुषायोगे च बहुव्रीहेरव्यकार्यत्वात्कण्ठेकालादिवत् व्यधिकरणबहुव्रीहेरपि सम्भवात्पूर्वपक्षवद्प्रकृतिस्वरत्वाच्च बहुव्रीहित्वावगतेर्नैन्द्रपीतशब्दस्य सोमविषयता युक्तत्येवं भक्तिपानत्वादित्यवयवव्याख्यार्थं सत्यमित्यादिशब्द इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * सोमविषयत्वेनाभक्तपानप्रसङ्गादिन्द्रपीतोक्तः सवनविषयत्वं गृह्यते इत्येवं सूत्रावयवं योजयित्वा ऽन्य एवेति भाष्ये ऽन्यशब्दस्य समुदायवाचित्वसूचनपूर्वं पानोक्तेर्भक्तत्वोपपादनार्थम् * पूर्वेत्युक्तम् *

पिबतिना सङ्कल्पस्य विवक्षितत्वान्मुख्यत्वाविरोधः सङ्कल्पोक्त्या सूचितः। अवयवसम्बन्धशङ्कानिरासार्थैवकारः। देवतायाः पातृत्वाभावात्सवनविशेषत्वेऽपि भक्तिता तुल्येत्याशङ्क्योपपदधातुप्रत्ययानां त्रयाणामपि विशिष्टार्थोक्तिद्वारानभिधेयवृत्त्यापादकसोमविषयत्वापेक्षया धातुमात्रस्य नामधेयार्थवृत्त्युपपादिकायाः सवनविषयताया निर्दोषोक्त्यर्थं समानवर्तिक त्वित्यादिभाष्यस्य सोमपातृत्वनिरासार्थं भक्तिपानत्वसूत्रावयवशेषत्वसिद्धौ सोमविषयत्वानिरासतात्पर्यं सूचयितुमाह * न चेति * अधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति *

इति श्रीमत्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिभट्टमाधवात्मजभट्टसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्त्तिकटीकायां सर्वानवद्यकरण्यां न्यायसुधाख्यायां तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयःपादः समाप्तः॥

न्यायसुधायाम् ।

तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथोच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मताधिकरणम् ॥ १ ॥

श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥

वाक्यस्य लिङ्गद्वारा श्रुतिकल्पनेन विनियोगहेतुत्वात् लैङ्गिकविनियोगप्रकारचिन्तानन्तरं वाक्यीयविनियोगप्रकारचिन्तायाः सङ्गतिमाह * एवमिति * लिङ्गाधिकरणोपक्रमवदिहापि विशिष्टावृत्त्या विशिष्टरूपाविनियोगोक्तेर्विनियोगप्रकारोक्तिः वाक्यमरुणया क्रीणातीति प्रकरणाधिकरणभाष्यात् अरुणाधिकरणे वाक्यीयविनियोगप्रकारचिन्तां निराकर्तुमुच्चैरित्येव वाक्यमुदाहरणमित्याह * तत्रेति * वेदोपक्रमम्गाद्युपसंहारं चान्यदपि वाक्यमत्रोदाहरणमित्याह * तद्यदीति * तत्रेति वा सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * ऋगादिशब्दवाच्यानां पादादिसमूहसामान्यरूपाणां जातानां ऋगादिशब्दैर्ग्रहणं वेदानां वेत्येवं भाष्ये व्याख्याते शब्दार्थचिन्ताया लक्षणासङ्गतिमाशङ्क्यर्गादिमन्त्रप्रकाश्ये कर्मणि उच्चैस्त्वादिकर्मभ्रंशे च प्रायश्चित्तमित्येवं विनियोगचिन्ताफलत्वात् लक्षणसङ्गतिसूचनायोच्चैस्त्वेत्याद्युक्तं वाक्यव्यापारालोचने ऽपि पूर्वपक्षोद्भवसूचनायोपक्रमोपसंहारस्थपदान्वयानपेक्षश्रुतिवशत्वे जातग्रहणस्योक्ते श्रुतिविरोधात् सिद्धान्तायोगमाशङ्क्य विनियोगश्रुत्यव्यापारात् अविरोधो ऽभिधानोक्त्या च सूचितः। श्रुतिवशाद्वेदग्रहणाप्रतीतेः सन्देहायोगं शङ्कते *कुत इति* श्रुतिवशात्पूर्वपक्षसम्भावनातिशयायोक्ता वस्तुतस्तु अत्र पूर्वपक्षस्यापि वाक्येनैव करणात्पदानां वान्योन्यविरोधे सति एकवाक्यत्वायोगादेकानुरोधेनेतरस्य व्याख्येयत्वावगतेरुपक्रमोपसंहारस्थयोः श्रुत्योर्विरोधे बलाबलविशेषो ऽस्ति न वेति सन्देहाद्विशेषाभावे विध्युद्देशार्थवादविरोधे ऽङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादित्यनेन न्यायेन विध्युद्देशस्यार्थवादं प्रति प्राधान्यात् बलीयस्त्वावगतेर्विध्युद्देशरूपोपसंहारस्थवर्गादिश्रुतिबलीयस्त्वात् तदनुरोधेनार्थवादरूपोपक्रमस्था वेदश्रुतिर्व्याख्येया उपक्रमबलीयस्त्वे तु उ-

पक्रमस्थवेदश्रुत्यविरोधेनर्गादिश्रुतिव्याख्येयेति पक्षद्वयप्रतिभावात्सन्देहमुपपादयति * एकेति * एतदेवोपपादयति * उपक्रमे हीति * यो होता सो ऽध्वर्युरित्यादावुपक्रमोपसंहारयोर्द्वयोरपि विध्युद्देशस्थत्वे सति उपक्रमबलीस्त्वे ऽपि अत्रार्थवादरूपस्योपक्रमस्य विध्युद्देशेन बाधनिश्चयात्सन्देहायोगमाशङ्क्याह * स चेति * विध्युद्देशस्यार्थवादकृतप्ररोचनां विना पर्यवसानासम्भवासम्भवे ऽपि अर्थवादानर्थक्यपरिहारार्थवादैकवाक्यत्वाभ्युपगमे ऽपि विध्युद्देशबलीयस्त्वेन स्नेहमात्रस्याञ्जनसाधनत्वनिश्चयावगतेः प्ररोचनं विना पुंसः प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात् अर्थवादसन्निधौ चार्थवादानपेक्षस्य विध्युद्देशस्य प्रवर्त्तकत्वायोगेनार्थवादात् घृताख्यविशेषग्रहणात्पर्यवसानाभ्युपगमे तु घृतस्यैव साधनत्वनिश्चयात्प्ररोचनां विना पर्यवसानसम्भवासम्भवसन्देहात्स्नेहमात्रेणोक्त्याः शर्कराः घृतेनैव वेति सन्देहः सम्भवतीति परिहारेण यथासन्देहः समर्थितः तथेहापि समर्थयन्ती इत्यर्थः । पौनरुक्त्यं तर्हीत्याशङ्कते * एवं तर्हीति * विध्युद्देशे ऽञ्जनसाधनद्रव्यानुपादानात्सन्दिग्धार्थस्य दौर्बल्यं वक्तुं युक्तं न तु निश्चितार्थेत्याशङ्काधिक्यादारभ्यतइत्याशयेन परिहरति * नायमिति * विध्युद्देशस्य बलीयस्त्वादुच्चैस्त्वादिविधौ जातस्य विधेयोच्चैस्त्वादिविषयतेत्येवं पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं किं
८१६।३ तावदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * अत्राधिकरणपूर्वपक्षे विध्युद्देशस्योपक्रमस्थत्वात् बलीयस्त्वोपपत्तेः न तन्न्यायेनास्योपसंहारस्थस्य बलीयस्तता युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनोपक्रमस्थाया वेदश्रुतेर्लक्षणया जातविषयता युक्ता न तु ऋगादिशब्देन वेदानां लक्षणया ऽप्यधिकारो विषयीकारः सम्भवतीत्येवमावृत्त्या सूत्रव्याख्यार्थं वेदानामिति भाष्यं व्याख्यातुं लक्षणासम्भावनयान्योन्यान्वयं तावदाह * किं चेति * सूत्रावृत्तिसूचनार्थो किञ्चोक्तिः यथाग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विध्युद्देशस्थपश्वाख्यद्रव्यं सामान्यरूपत्वाद्वाक्यशेषभूतमन्त्रस्थेन छागाख्येन विशेषेण भावनावानेकधात्वर्थानुरञ्जनसहत्वेन सामान्यरूपत्वात् द्रव्यदेवतान्वयानुमितिवाक्यशेषस्थेन यागाख्येन धात्वर्थविशेषेण न विरुध्येत तथर्गादयो ऽवान्तरसमूहरूपत्वाद्विशेषस्थानीया महासमूहत्वात्सामान्यस्थानीयैर्वाक्यशेषस्थैर्वेदैर्न विरुध्यते किं त्वन्वीयन्ते ततश्च सम्भवति तावल्लक्षणेत्याशयः । लक्षणासम्भवे ऽपि वेदोक्त्यैवर्गादयो लक्ष्यन्ते न त्वर्गाद्युक्त्या वेद इति कुतो ऽवधारणेत्याशङ्कां निरस्यत् भाष्यव्याख्यां सूचयति * न कथं चिदिति * ब्राह्मणे ऽपि वेदप्रसिद्धेः सुतरां

न वदन्तीत्युक्तम् । पक्षद्वये ऽपि सामर्थ्येनोच्चैस्त्वादीनामृगादिमन्त्ररूपशब्दाख्यजातिधर्मत्वाद्वेदविषयत्वपक्षे ऽनेकवेदविहितानामृगादीनामुच्चैस्त्वोपांशुत्वरूपविरुद्धधर्मद्वयप्राप्तावष्टदोषविकल्पापत्तेर्जातविषयतैव युक्तेत्येवमावृत्त्यान्यथासूत्रव्याख्यार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * किं चेति * जातस्य तावदनेकवेदविहितत्वे ऽप्येकर्गादिरूपव्यवस्थानादेकोच्चैस्त्वादिधर्मावधारणादिशक्यं वेदानां त्वनेकजातसङ्कीर्णत्वाद्वेदविषयत्वपक्षे सामर्थ्यप्राप्तजातधर्मोच्चैस्त्वादिसङ्करः स्यादित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * ऋचो हीति * वेदविहितत्वस्य धर्मान्वयहेतुतयोत्तराधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् पठतिर्विधिलक्षणार्थः भाष्यस्थस्य ऋग्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वं तथेत्यनेनोक्तम् । उच्चैस्त्वादिविधानस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतेर्वेदविषयत्वे च प्रकरणेन वशीकारायोगात् प्रकरणबाधापत्तेर्जातविषयतैव युक्तत्येवमन्यथा सूत्रव्याख्यार्थं प्रकरणं चेति भाष्यं व्याचष्टे * ज्योतिष्टोमेति * प्रकृतज्योतिष्टोमत्यागे ऽपि प्रकरणस्यानादरादुल्लङ्घनम् । ऋग्वेदादिविहितस्य ऋगादिप्रकाशत्वस्यापि सर्वक्रतुसाधारण्यात्तद्धर्मत्वपक्षे ऽपि प्रकरणबाधाख्यदोषसाम्यापत्तेरनुवाक्याद्यर्थत्वेन प्रकरणापेक्षत्वात् प्राकरणिकयर्चा यत् प्रकाश्यते तदुच्चैरुच्चारितया प्रकाशनीयमिति वाक्यार्थप्रतीतेर्ज्योतिष्टोमिकजातविषयत्वेन व्यवस्थाभ्युपगमाद्दोषपरिहारं तु वेदविहितधर्मत्वपक्षे ऽपि प्राकरणिकेन ऋग्वेदेन यत् विधीयते तदुच्चैरुच्चरितेन शब्देन प्रकाशनीयमिति वाक्यार्थोपपत्तेर्ज्योतिष्टोमिकर्ग्वेदविषयत्वेन व्यवस्थया परिहारस्यापि साम्यापत्तेर्नैकः पर्यनुयोक्तव्य इत्याशङ्कते * नन्विति * ज्योतिष्टोमप्रकरणे यो वेदः तेन यद्विधीयतइति वाच्ये कृत्स्नवेदस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणेनाव्याप्तेः यावानित्युक्तं जातस्यर्गादिशब्दवाच्यवर्णसङ्घाते प्रत्येकं प्रवृत्तेः प्रकरणस्थर्गादेः समाप्तत्वाद्व्यवस्थोपपत्तेर्वेदत्वस्य तु प्रकणस्थे वेदभागे समाप्त्यभावात् व्यवस्थानुपपत्तेर्न परिहारतुल्यतेत्याह * नैतदिति * व्यतिरेकमुखेनातुल्यत्वमुपपादयति * सर्वेति * श्लोकद्वयेनान्वयमुखेन विवृणोति * ८१७।१
मन्त्रेति * विधिर्विधेयं तर्कश्च वेद इति विधिशब्दोक्तस्य विधायकब्राह्मणभागस्य विधेयशब्दोक्तानां च मन्त्राणां मननविध्यपेक्षितात्मतत्वतर्कणार्थजगज्जननात्मकार्याभिधायिनो "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे"त्याद्युपनिषद्भागस्य च वेदत्वस्मृतेस्तत्समूहे काठकाद्याख्ये क्रतुविषये वेदत्वं पादसमूहे त्वेकवाक्यभूतं जातं

पदसमूहे यजुर्जातम् अवच्छेदरूपभक्त्यवयवात्मकेष्वपर्वसमूहे साम जातं वर्ततइत्यर्थः । जातशब्दार्थसमूहसामान्यवाचितां वनादिशब्ददृष्टान्तेनोपपादयितुमाह * यथेति * सङ्घातसामान्यान्विता वृक्षादिसङ्घाता यथा वनादिशब्दवाच्याः तथा ऋगादिशब्दवाच्यानां पादादिसमूहानां सामान्यानि जातशब्देनोच्यन्तइत्यर्थः । जात्यधिकार इति भाष्येण भर्तृमित्रादिभिश्चाजातशब्दस्य जातिवाचितया व्याख्यानात्समूहवाचितया युक्तेत्याशङ्क्याह *जातिरेव त्विति * ऋगादिजात्ययोगम ।

विच्छिन्नयत्नव्यङ्ग्यैश्च नित्यैः सर्वगतैरपि ।
व्यतिरिक्तपदारम्भो वर्णैर्नात्रोपपद्यते ॥
अनारब्धे च गोशब्दे गोशब्दत्वं कथं भवेत् ।

इति वार्त्तिकोक्तगोशब्दत्वायोगन्यायेन तद्भूताधिकरणोक्तवाक्यत्वायोगवदुपपादयितुमाह * द्विवर्णे ऽपीति * प्रातिपदिकाशयो द्विशब्दः श्लोकं व्याचष्टे*यथैव हीति * भिन्नैः कण्ठादिभिः स्थानैरुच्चारणप्रकाराख्यैश्च करणैस्तद्धेतुभूतैश्च प्रयत्नैर्व्यङ्ग्यत्वेन क्रमवत्त्वादयुगपद्भाविनां वर्णानां वर्णसमुदायात्मकानां वा ऽक्षराणामक्षरसमुदायात्मकानां वा पदानां समूहे वाक्यान्त्ये वा वर्णे जातिरूपं वाक्यत्वं भ्रमणत्वादिवत् कल्पयितुमारभ्यमाणं नवान्त्यवर्णवेलायां तेष्वालोचनसम्भवः पदतद्वाक्यसम्बन्धबुद्धिव्यवधिबाधनादिति तद्भूताधिकरणोक्तात्तद्विलक्षणानां पदरूपाणां वाक्यावयवानां ग्रहणरूपैः पदार्थानां पदपदार्थसम्बन्धानां च स्मरणानुरूपैः प्रत्ययैः पदार्थानां चान्योन्याकाङ्क्षाभिर्व्यवधानाज्जात्याश्रया। ननु सन्धानेन जातिग्रहणायोगात् यथा नाध्यवसितं तथर्गादीनि जातिरूपाणि कल्पयितुं न शक्यानीत्यर्थः । अयुगपद्भावित्वेन तर्हि समूहस्याप्ययोगात्तत्सामान्यरूपं जातमपि न स्यादित्याशङ्क्याह * किंत्विति * अयौगपद्ये ऽर्थे एकार्थप्रतिपादकत्वलक्षणैकधर्मयोगात्समूहोपपत्तिरित्याशयः सामान्योक्तेर्जातिवाचित्वात्सामान्याभ्युपगमे जात्यपह्नवो न युक्त इत्याशङ्क्याह * यौगिकानामिति * साधारणवाच्ययं सामान्यशब्दो न जातिवाचीत्याशयः । जातोक्तेश्च समूहवाचितया लोकप्रसिद्धत्वात् न जातिवाचित्वव्याख्या युक्तेत्याह * लोके ऽपि चेति *

वेदो वा प्रायदर्शनात् ॥ २ ॥

८।८।२ किमिदमिति प्रश्नभाष्यावयवं व्याचष्टे * किमिति * गत्य-

र्थक्रमिसमानार्थत्वेनेणः प्रक्रमाख्योपक्रमवाची प्रायशब्द इत्युत्तरार्थं वेदेति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * एतद्भाष्यविवरणार्थं प्रजापतिर्वा इति भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * कुत इति प्रश्नभाष्यं पूर्वपक्षसूत्रस्थश्रुतिशब्दोक्तहेत्वनुसन्धानार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * यत्त्विति * वाक्येत्युत्तरभाष्याशयं व्याचष्टे * तत्रेति* विध्येकवाक्यत्वं विना ऽर्थवादत्वानवगमायात् विधिविरोधानवभासे ऽपि स्तुतिनिन्दाज्ञानानुत्पत्तेर्न विधिजन्येन ज्ञानेनार्थवादजन्यस्य ज्ञानस्य बाध्यत्वलक्षणं विध्यवादयोर्बलाबलं किं तु विधायकरूपविध्येकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थवादो निषेधरूपविध्येकवाक्यत्वात्त् निन्दार्थवाद इति विध्येकवाक्यत्वानुसारेणार्थवादस्वरूपावधारणलक्षणं तच्च विरोधकारणकत्वाभावात् न मुख्यपश्चाद्भावापेक्षं अतो जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयादित्यादेर्मुख्यस्याप्यर्थवादस्य पयसा ऽग्निहोत्रं जुहोतीत्याद्युपसंहारस्थविध्यनुरोधात् पयोहोमस्तुत्यर्थवादत्वाद्यवधारणं युक्तम्। इह तु श्रौतार्थज्ञानाद् बाध्यबाधकत्वलक्षणं बलाबलमालोच्यते तच्च विरोधहेतुकत्वात् मुख्यपश्चाद्भावापेक्षं न विध्यर्थवादपदस्थत्वालोचनाद्विपरीतं भवतीत्याशयः। यदि तु विध्यर्थवादत्वनिबन्धनमेव बलाबलं वाच्यमित्याग्रहस्ततः पश्चात्तनेष्वर्थवादेषु तदस्त्वित्यतिशयार्थमाह * य इति * मुख्यत्वर्वाद्विध्युद्देशत्वस्याप्यङ्गगुणविरोधन्यायाद् बलीयस्त्वहेतुता न विरुद्धेत्याशयः। पौरस्त्येष्वर्थवादेषु अङ्गत्वाद्दौर्बल्यं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह * ये त्विति * विरोधावस्थायां श्रुतस्य विध्युद्देशस्य स्वार्थपरत्वे ऽर्थवादान्वयापत्तेः सार्थवादस्य स्वयमप्ररोचकत्वेन केवलस्यापर्यवसानादलब्धात्मकस्य बाधकत्वानुपपत्तेर्मुख्यत्वेनार्थवादस्यैव बलीयस्त्वाद्विध्युद्देशगतत्वे ऽप्यृगादिशब्दानां दौर्बल्यं मित्याशयः। आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्सरस्वतीमाज्येन यजेतेतिश्रुतेरमुख्यस्याग्नावैष्णवस्य विकल्पेनाग्नीषोमीयैन्द्राग्नविकारत्वात्पौर्णमास्यमावास्यातन्त्रप्राप्तेनैव नैराकाङ्क्ष्यात्पाश्चात्यस्य सारस्वतस्योपांशुयाजविकारत्वहेतुकपौर्णमासतन्त्रनियमाप्रवृत्तिर्द्वादशाधिकरणे वक्ष्यते इह त्वेकवाक्यत्वप्रतीतेरुपक्रममात्रेण नैराकाङ्क्ष्याभावात् न तेन पौनरुक्त्यं शङ्कनीयं यद्युद्गातापच्छिद्यादद‌क्षिणेन यजेत यदि प्रतिहर्त्ता सर्वस्वदक्षिणेनेतिश्रुतेः द्वयोः क्रमेणावच्छेदे पूर्वनिमित्तकः प्रयोगः कार्यः परनिमित्तको वेति सन्दिह्य पूर्वनिमित्तस्य मुख्यत्वाद् बाधकत्वं पूर्वपक्षयित्वा पूर्वबाधं विनोत्तरात्मलाभानुपपत्तेः वैकृतेभ्यः पदार्थेभ्यः प्राक् प्राप्तप्राकृतपदार्थवत् पूर्वदौर्बल्यस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वात् मुख्यस्या-

र्थवादजन्यस्य वेदज्ञानस्य पाश्चात्यविध्युद्देशजन्येन जातज्ञानेन बाध्यता युक्तेत्याशङ्कते * ननु चेति * उत्पन्नस्योत्तरभानस्य विरोधिपूर्वज्ञानबाधं विनोत्पत्त्ययोगेन बाधकत्वादेकवाक्यस्थानां च पदानामन्योन्यज्ञानानपेक्षज्ञानोत्पादकतायामेकवाक्यत्वभङ्गापत्तेरन्योन्यसापेक्षज्ञानोत्पादकतायामेकवाक्यत्वभङ्गापत्तेरन्योन्यसापेक्षज्ञानोत्पादकत्वावसायात् पूर्वपदजन्यज्ञानविरोधिनो ज्ञानस्योत्तरेण पदेनानुत्पादितस्य बाधकत्वानुत्पत्तेर्नात्र पूर्वदौर्बल्यन्याय:
८१९।४ सम्भवतीत्याशयेन परिहरति * नैतदिति * श्लोकं व्याचष्टे * ये हीति * पूर्वपदस्योत्तरपदाननुरोधवृत्तित्वे ऽप्येकवाक्यत्वविघातात् एकवाक्यस्थेष्वपि पूर्वदौर्बल्यं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह * पूर्वप्रतीतं चेति * जातस्योच्चैस्त्वादिवद्विधेयत्वाभावेन पूर्वप्रतीताद्विधेयविषयात् अनधिकत्वात् पूर्वप्रतीतवेदरूपविधेयविषयत्वाभावेन च पूर्वप्रतीताननुगुणत्वादनपेक्षितत्वेनाप्रतिपाद्यतया बलीयस्ता नाशङ्कितुमपि शक्येत्याशय: । सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते योजयति * तदिहेति * वेदानां विधेयविषयत्वस्य पूर्वं प्रतीतेर्विधेयमात्रापेक्षणात् जातस्यान्वयायोगेनाप्रतिपाद्यत्वान्न बाधकतेत्यर्थ: । वेदानामर्थवादाद्विधेयविषयत्वप्रतीतौ विध्युद्देशकीर्त्तनमनर्थकं स्यादित्याशङ्क्याहार्थवादस्थ एव त्विति । वेदानां विधेयत्वं विधेयतैव वेत्यर्थवादात्सन्देहे विषयत्वनिर्णयस्य विध्युद्देशकीर्तनाधीनत्वात् यद्यपि वेदो ऽर्थवादाद्विधेयविषयतया भाति तथापि निर्णयार्थं विध्युद्देशो कीर्त्तनीय इत्याशय: । भाष्यव्याख्यार्थं सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * प्रायदर्शनोक्तेर्भूयोदर्शनवाचित्वेन प्राप्त्युक्त्यर्थत्वमङ्गीकृत्य वेदो व्यापकत्वेन हेतुलक्षणव्याप्यत्वशून्यत्वात् न ऋगादीन् लक्षयितुं शक्त: स एव ऋगादिभिर्व्याप्यत्वेन हेतुलक्षणयुक्तै: शक्यो लक्षयितुमित्यन्वयात्स्वयं सूत्रव्याख्यां सूचयितुमाह * वेदश्चेति * वेदाव्यभिचारात् ऋगादीनामृगाद्युक्तिमात्रेणर्गादिरूपवेदावयवप्रतीतिसिद्धे: तल्लक्षणार्थत्वे वेदोक्तिरनर्थिका तस्मादृग्बहुलो वेद इत्येवमादिमध्यमपदलोपिसमासत्वेनैवर्ग्वेदाद्युक्तिर्व्याख्येयेत्यप्यनेन ग्रन्थेन सूचितम् । अर्थवादादेव च वेदानां विधेयोच्चैस्त्वादिविषयत्वप्रतीतिसिद्धेर्व्यवस्थामात्रार्थत्वेनर्ग्वेदाद्युक्तीनामनुवादप्रायत्वादनुवादानां च लक्षणवृत्तिदर्शनाद्विध्युद्देशस्थानामपि ऋगाद्युक्तीनां लक्षणयावृत्तिरविरु-
८२०।१ द्धेति व्याख्यान्तरं सूचयितुमाह * यथा वेति * यस्मादिति भाष्यं सकलवाक्यवचनव्यक्त्युक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तेनेति * त-

स्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

लिङ्गाच्च ॥ ३ ॥

ऋग्भिः प्रातारत्याद्यृक्छब्दस्य लक्षणयैव वेदे प्रयोगादलिङ्गत्वमाशङ्क्याह * लक्षणापि चेति * त्रिषु पादेषु द्वौ वेदौ ऋक्शब्दं च सङ्कीर्त्य वेदैरिति चतुर्थे पादे बहुवचनेनोपसंहरतीति कृत्वा वेदवचनमृक्शब्दं दर्शयतीत्येवं लिङ्गत्वोपपादनार्थं द्वावित्यादिभाष्यममुख्यपादद्वयस्थवेदसङ्कीर्त्तनस्यादावुपन्यासेन मुख्यं वा पूर्वचोदना लोकवदित्यस्य विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वमित्यस्माद्भिन्नाधिकरणतया समसंख्यविरोधविषयत्वमङ्गीकृत्यान्त्यस्य मुख्यत्वे ऽपि भूयोनुसारित्वसूचनात् चतुर्थपादानालोचने ऽपि ऋक्शब्दस्य यजुर्वेदसामवेदशब्दसाहचर्यात् वेदविषयत्वज्ञानं भवति बहुवचनान्यथानुपपत्त्या तु तदेव दृढीक्रियतइत्येव व्याचष्टे * त्रिष्वेव तावदिति * तथा चाध्येतारस्तत्रैव सुतरां प्रयुञ्जतइति पूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तं ऋगादौ वेदप्रयोगमनुभाषणपूर्वं परिहरति * यस्त्विति * धर्मोपदेशसूत्रमसम्बद्धपदव्यवायापत्तेः स्वस्थानादुत्कृष्य

त्रयी विद्याख्या च तद्विदि ॥ ५ ॥

इति सूत्रं तावत् बलीयसा शाब्देन प्रयोगोपन्यासानर्थक्यादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * यद्वा चेति * प्रश्नपूर्वं प्रयोगमुपपादयति * कथमिति * पञ्चविंशब्राह्मणप्रथमप्रपाठके महन्मे वोच इत्यादि यजुः पाठात् छन्दोगानां ज्ञानत्रयत्वं त्रयीविद्यशब्दस्य वेदविषयत्वे ऽपि ऋगादिशब्दानां किमायातमित्याशङ्क्याह * अत इति * सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * ८२१।१

व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति चेत् ॥ ६ ॥

पक्षद्वये ऽपि लिङ्गेनोच्चैस्त्वोपांशुत्वयो ऋगादिशब्दरूपश्रुतिसम्बन्धितयैव प्रयोज्यत्वाद्वेदविहितपदार्थधर्मत्वपक्षे यजुर्वेदविहितत्वेन ऋचामृग्वेदाव्यतिक्रमे यजुर्वेदविहितत्वेनोपांशुत्वप्राप्तावपि ऋग्वेदविहितत्वेनोच्चैस्त्वस्याप्यपरिहार्यत्वात् वेदाख्यश्रुतिविहितत्वनिमित्तस्योपांशु उच्चैर्वा प्रयोगस्य पाक्षिकान्यथात्वापत्तेः जातधर्मतैवोचितेत्यपि चेति भाष्यव्याख्यातपूर्वपक्षसूत्रार्थानुभाषणार्थत्वेनैतत्सूत्रव्याख्यार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * अनुभाषणेति *

न सर्वस्मिन्निवेशात् ॥ ७ ॥

ऋग्वेदविहितानां यजुषां यजुर्वेदपाठमात्रेणोपांशुत्वे यजुर्वेदविहितानां चर्चां ऋग्वेदपाठमात्रेणोच्चैस्त्वे सति विधिविरोधाद्दोषः स्यात् सर्वस्मिंस्त्वृग्जाते यजुर्जाते च ऋग्वेदविहिते उच्चैस्त्वनिवेशाद्यजुर्वेदविहिते चोपांशुत्वनिवेशादेकवेदविहितस्य धर्मद्वयसम्बन्धाप्रसक्तेर्न दोष इत्येवं सूत्रव्याख्यार्थं नैषदोष इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * न पाठमात्रेणेति * करोतेर्विध्यनभिधायित्वात्कथं वेदविधेयतोक्तिरित्याशङ्क्य वेदस्य कर्त्तव्यत्वज्ञापनरूपकरणत्ववाचिन्या तृतीयया विधायकत्वाभिधानात्करोतेर्विध्यभिधायकत्वोपपादनार्थं प्रमाणेनेत्युक्तम् । एवमपि वेदद्वयविहिते ऽग्निहोत्रादौ विकल्पो ऽपरिहार्य इत्याशङ्क्याह * यदि त्विति * भूयस्त्वेनोभयश्रुतीत्यनेन न्यायेनाग्निहोत्रस्य याजुर्वेदिकत्वावगतेः सर्वं वास्य बर्हिष्यं सर्वैः परिगृहीतं य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहातीत्यार्ग्वेदिकस्य विधेरुदयकालत्वलक्षणगुणविध्यर्थं प्रकरणाज्जीवनार्थत्वावसायान्नोच्चैस्त्वोपांशुत्वयोर्विकल्पापत्तिः विशेषानवधारणे तु विकल्पो ऽप्यदोष इत्याशयः ।

वेदसंयोगान्न प्रकरणेन बाध्येत ॥ ८ ॥

उच्चैस्त्वादिविधानस्य जातिष्टोमप्रकरणे श्रुतेर्वेदाधिकारत्वे प्रकरणबाधापत्तेः जाताधिकारः स्यादित्येवं प्रकरणं चेति भाष्यं व्याख्यातं सूत्रार्थं यदुक्तमिति भाष्येणानुभाष्य तत्परीहारार्थत्वेन वेदसंयोगात् ऋग्वेदादिविहितत्वलक्षणात्सर्वस्मिन्ज्योतिष्टोमाद्यतिरिक्ते ऽपि क्रतावुच्चैस्त्वादिनिवेशः प्राप्तो न प्रकरणेन बाधितुं शक्य इति कृत्वा यत्प्रकरणं बाध्यते स न दोषः वाक्येन प्रकरणबाधस्य युक्तत्वादित्येवं सूत्रव्याख्यार्थं वेदेति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय वेदसंयोगात्सर्वस्मिन्निवेशं प्राप्तं न प्रकरणानुरोधेनोच्चैस्त्वादिधर्मो बाधेतेति द्वितीयान्तविपरिणतनिवेशोक्त्यङ्गीकारेण धर्म इत्यध्याहाराधिक्येन च सूत्रव्याख्यामभिप्रेत्य पाठान्तरमुदाहरति * बाधेतेति वेति * पूर्वपाठे प्रथमान्ततया निवेशशब्दविपरिणामः ।

धर्मोपदेशाच्च न हि द्रव्येण सम्बन्धः ॥ ९ ॥ (१)

ऋग्धर्मत्वेनोपदिष्टस्योच्चैस्त्वस्य पुनःसामधर्मत्वेनोपदेशाच्च

(१) अत्र चतुर्थसूत्रं व्याख्यातं वार्तिके ।

ऋगादिशब्दैर्वेदो ऽधिक्रियतइत्येवं सिद्धान्तसूत्रोक्तप्रतिज्ञानुषङ्गेण सूत्रपूरणसूचनार्थं लिङ्गाच्चेति सूत्रानन्तरमेतत्सूत्रकृतमपि पूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन स्वस्थानादुत्कृष्येदानीं व्याख्येयमिति सूचयितुं जात्याधिकारपक्षं ऋग्धर्मत्वोपदेशेनैवोच्चैस्त्वस्य सामधर्मत्वसिद्धेः सामान्वयो न वक्तव्य इत्येवं पूर्वपक्षनिरासार्थमेव सूत्रशेषं व्याचष्टे * जातेति * प्रजापतिहृदयादिसंज्ञानां साम्नामृग्ग्रहीतत्वात् तदर्थं साम्नामुच्चैस्त्वोपदेशो भविष्यतीत्याशङ्कते * अनृक्केति * जा- ८२२।१२
तधर्मपक्षे प्रकरणानुग्रहसम्भवेनाप्राकरणिकेषु प्रजापतिहृदयादिषु उच्चैस्त्वविध्ययोगात्तादर्थ्यं न सम्भवतीति परिहरति * नेति * तादर्थ्याभ्युपगमे ऽप्यल्पविषयत्वान्मन्दप्रयोजनत्वापत्तिरित्याह * अल्पेति * वेदो ऽधिक्रियतइत्यनुषङ्गेण सूत्रपूरणं सूचयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादपीति *

॥ आधाने गानस्योपांशुताधिकरणम् ॥ २ ॥

गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वात् मुख्येन वेदसंयोगः ॥ ९ ॥

उच्चैस्त्वादेर्वेदधर्मत्वे स्थिते प्रसङ्गादुत्पत्तिवेदधर्मत्वं वेत्यत्र चिन्तेति परमतेन तावदधिकरणं वर्णयन् आधानसाम्नां विधानस्य वेदान्तरीयत्वाभावादनुदाहरणत्वमाशङ्क्य कृत्वाचिन्तात्वसूचनपूर्वं सन्देहं पूर्वपक्षं चाह * इदानीमिति * उत्पत्तिवेदधर्मः कर्त्तव्यः। प्रयोगवेदधर्मो वेति सन्देहार्थः वेदव्यपदेशनिबन्धनत्वादुच्चैस्त्वादिधर्माणां प्रत्यात्मव्यवस्थितोत्पत्तिविधिविषयस्य च साक्षाद्वेदव्यपदेशोपपत्तेः। प्रयोगविधिविषयत्वस्य त्वङ्गेषु प्रधानद्वारत्वेन साक्षाद्वेदव्यपदेशहेतुत्वायोगात् यस्याङ्गस्य यत्र वेदे विधानं तस्य तद्वेदधर्मः स्यादिति वदता यत्सामवेदिकैर्वारवन्तीयादिवाक्यैर्विधीयते सामवेदेनैतत्साक्षात्क्रियते यजुर्वेदेन तु प्रधानद्वारेत्येवं पूर्वपक्षभाष्यव्याख्या सूचिता। अङ्गप्रधानयोर्भिन्नवेदविहितत्वरूपे व्यतिक्रमे अङ्गे स्वरूपनिबन्धनधर्मानुरोधेन प्रधानद्वारप्राप्तस्य धर्मस्य बाधलक्षणो ऽतिक्रमः कार्यः। प्रधानद्वारधर्मानुरोधेन वा स्वरूपनिबन्धनस्येति सन्देहे प्रधानसादुगुण्यार्थत्वादङ्गधर्मानुष्ठानस्य प्रधानद्वारधर्मानुरोधेन स्वरूपनिबन्धनधर्मव्यतिक्रमस्य न्याय्यत्वात्प्रधानद्वारकः प्रयोगवेदसंयोगः क्रियतइत्यनेन विवक्षित इत्येवं सूत्रव्याख्यां सूचयन् सिद्धान्तमाह * इतीति * गुणे स्वरूपतः

प्राप्तस्य धर्मस्य बाधनमित्यर्थः । भाष्ये ऽपि स्वरूपनिबन्धनो धर्मो गुणोक्त्योक्तः । प्रधानद्वारको मुख्योक्त्या । अपरोक्तेर्विरोधिधर्मान्तरार्थतामवश्यकर्त्तव्यतोक्त्या सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे * अवश्येति * तदर्थत्वादिति हेतुव्याख्यार्थं कुत इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * तथा हीति * प्रधानद्वारप्राप्तेनैव धर्मेणाङ्गस्यापि स्वादुगुण्यसिद्धेरभ्युपेत्यवादमात्रेण * यद्यपीत्युक्तम् * आधानस्येत्यादिभाष्यं सिद्धान्तोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * प्रयोगविधेरङ्गप्रधानवाक्यैकवाक्यत्वलभ्याङ्गप्रधानविशिष्टभावनाविषयत्वेन कल्प्यत्वादनाम्नातत्वेन वेदत्वानुपपत्तेर्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्विति शास्त्रार्थायोगात् यजुर्वेदेन यद्विनियुज्यते तदुपांश्विति शास्त्रार्थावगतेः सामवेदिकोत्पत्तिविधिविहितेष्वाधानसामसु उपांशुत्वाप्राप्तेर्नोच्चैस्त्वबाधकता युक्तेति पूर्वपक्षाशयं दूषयितुमुपन्यस्यति *नन्विति * प्रधानेन सहाङ्गानामेकदेशकालकर्त्तृत्वसिद्धये ऽङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरन् तस्मात्स्यादेकदेशत्वमित्येकादशाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे प्रकाराख्यविधानरूपेति कर्त्तव्यताकाङ्क्षाकरणाख्यप्रधानविषयेन दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिप्रयोगविधिनोपदेशस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रयोगविधेरपि वैदिकत्वोपपत्तेः करोतेश्चानुष्ठानात्मकप्रयोगवाचित्वाद्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्विति शास्त्रार्थोपपत्तिरित्याशयेन परिहरति * नैतदिति * प्रधानेन सहैकवेदविहितानामङ्गानां वाक्यैकवाक्यत्वापन्नवाक्यसमूहात्मकमहावाक्यार्थभूतानामङ्गप्रधानविशिष्टभावनाविषयवैदिकप्रयोगविधिप्रयोज्यत्वसम्भवे ऽपि वेदान्तरविहितानामेकवाक्यत्वायोगात् न तत्प्रयोज्यत्वोपपत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं विधेस्त्वेकश्रुतित्वात् अपर्यायविधानात् नित्यवत् भूताभिसंयोगादर्थेन युगपत्प्राप्तेर्यथाप्राप्तं शब्दार्थो नीतः तत्तस्मात्सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यादित्येकादशाधिकरणान्तरसिद्धान्तसूत्रं पठति * तथेति * साङ्गप्रधानप्रयोगविधेरेकप्रधानप्रयोगविधिश्रुतिनिबन्धनत्वेनापर्यायेणाकादाचित्कत्वेन सर्वाङ्गानां विधानावगतेर्नित्यवच्छ्रुतानां च तथाभूतानां श्रुत्यादिप्रमाणोपनयलक्षणसन्निधानाविशेषात्सन्निकर्षविप्रकर्षानादरेण प्रधानान्वयावगतेरनिर्ज्ञातोपायपरिमाणत्वेन च प्रधानोपकाररूपेणार्थेन सर्वेषामपेक्षितत्वात् युगपत्प्राप्तेर्यथाप्राप्ते च स्वशब्दार्थे विकल्पायोगात् निवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति सर्वर्त्विजां निवीतवद्यथाप्राप्तस्याङ्गसमूहस्य सर्वस्य स्वप्रधानप्रयोगविधायिशब्दविषयत्वावगतेः सर्वाङ्गप्रयोगे फलसिद्धिः स्यादिति समन्त्याङ्गप्रयोगोपपादनायैकका-

ण्डाम्नाननिमित्तैकवाक्यत्वाभावे ऽपि अङ्गप्रधानानामन्योन्यापेक्षा-
वशात्सर्वाङ्गानुगृहीतेन प्रधानेन फलं भावयेदित्येवं वाक्यैकवा-
क्यत्वकल्पनया सन्निकृष्टविप्रकृष्टानां सर्वेषामङ्गानां प्रधानप्रयोग-
विधिप्रयोज्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् वेदान्तरीयाणामप्यङ्गानां प्रधान-
प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वोपपत्तिरित्याशयः । अतः प्रधानप्रयोगविधिप्र-
योज्यत्वेनाङ्गानां वेदान्तरोत्पन्नानामपि प्रधानप्रयोगवेदप्रयोज्यत्वा-
त्साङ्गस्याधानस्य याजुर्वेदिकत्वेनासाम्नामुपांशुत्वोपपत्तिरित्युपसंह-
रति * तस्मादिति * स्वयमेव तर्ह्याधानवत्साम्नामपि यजुर्वेदप्रयोज्यत्वा- ८२३।१
दुपांशुत्वप्राप्तेः प्रधानद्वारत्वायोगाद्दूबलीयस्ता न युक्तेत्याशङ्कते * एवं
तर्हीति * प्रधानोपकारित्वेनाङ्गधर्मस्याप्युपांशुत्वस्य प्रधानधर्मत्वा-
भ्युपगमे तूच्चैस्त्वस्यापि प्रधानधर्मत्वापत्तेरपरिहार्या तुल्यबलतेत्याह
* अथेति * साक्षादङ्गविधावप्युत्पत्तिविध्यालोचने साम्नां याजुर्वेदिक-
त्वाभावादुपांशुत्वाप्राप्तेः प्रधानस्यैव तु साङ्गस्य यजुर्वेदसम्बन्धा-
त्साम्नामुपांशुत्वप्राप्तेः दुर्निराकरा प्रधानद्वारतेति परिहरति * उ-
च्यतइति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * आधानसामोत्पत्तेर्व-
स्तुतो याजुर्वेदिकत्वे ऽपि सामवैदिकत्वं कृत्वाचिन्तारम्भादित्याश-
यः । साङ्गं कुर्यादित्युपबन्धस्य याजुर्वेदिकत्वेन साङ्गस्योपांशु-
त्वावधारणात्स्वरूपेण चाङ्गस्योपांशुत्वसंस्पर्शाभावे साङ्गस्योपांशु-
त्वायोगात्स्वरूपेण संस्पर्शापत्तिरित्याशङ्कते * नन्विति * साङ्ग-
विधौ विशेषणत्वेनाङ्गविधानाद्विशेषणविधेश्च विशिष्टविधिफलत्वे-
नानाम्नानाद्वैदिकत्वानुपपत्तेराधानसाम्नां याजुर्वैदिकत्वाभावेनो-
पांशुत्वाप्राप्तेरुपांशुत्वरूपो धर्मः प्रधानद्वारैवाङ्गानि प्राप्नुवन्नङ्गधर्म
इत्येवं कथ्यते न त्वङ्गस्य स्वरूपेणोपांशुत्वापादिका यजुर्वेदे सा-
क्षाच्चोदनास्तीति परिहरति * नेति * अतो नोपांशुत्वोच्चैस्त्वयो-
स्तुल्यबलतेत्याह * ततश्चेति * बलीयस्त्वे ऽप्युपांशुत्वस्य विरो-
धाभावे बाधकत्वायोगाद्विरोधो ऽतिक्रमोक्त्योक्तः प्रधानद्वाराप्यङ्गं
प्राप्तस्य धर्मस्य बाधे साक्षात्प्रधानवैगुण्यानापत्तेरङ्गवैगुण्यद्वारस्य
तु प्रधानवैगुण्यस्योच्चैस्त्वबाधे ऽपि तुल्यत्वेन नोपांशुत्वस्य बा-
धकत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्य प्रधानेन * न हीत्युक्तम् * उपांशु-
त्वस्य साङ्गप्रधानधर्मत्वादङ्गे ऽप्युपांशुत्वबाधे साक्षात्साङ्गप्रधानवै-
गुण्यापत्तेरुच्चैस्त्वस्य त्वङ्गधर्मत्वात्तद्बाधेन साक्षात्प्रधानवैगुण्या-
नापत्तेर्वैषम्यमित्याशयः । उच्चैस्त्वोपांशुत्वयोर्वेदविशेषविधेयत्वो-
पलक्षितकर्माङ्गत्वेन विधानादुत्पत्तिवेदविधेयत्वस्य चाङ्गेष्वनन्य-
द्वारत्वात्साक्षात्प्राप्तेः प्रयोगवेदविधेयत्वस्य तु प्रधानद्वारत्वाद्विप-

रीतं बलाबलमितिप्रात्यात्मिकत्वाद्व्यपदेशधर्माणामिति वार्त्तिकोक्तं पूर्वपक्षाशयं दूषणायानुसन्धत्ते * नन्विति * वैषम्ये ऽपि नोच्चैस्त्वस्य बाध्यतेत्यपिशब्दार्थः। प्रधानवैगुण्यापादकत्वेन साक्षात्प्राप्तेर्बलीयस्त्वहेतुत्वाभावात् शीघ्रावगतिहेतुत्वमात्रं वाच्यं तच्च षष्ठाधिकरणन्यायाद्दौर्बल्यमेवापादयतीत्याशयेन दूषयति * सत्यमिति * प्रधानवद्स्वरबलीयस्त्वाभ्युपगमे ऽनिष्टापत्तिं शङ्कते * ननु चेति *
८२४।१ वचनेन न्यायादनिष्टापत्तिं परिहरति * सत्यमिति * सामिधेन्यनुवचनादीनां ऋग्वेदे ऽन्वाधानमन्त्रादीनां च यजुर्वेदे विधानात् पूर्वपक्षन्यायेन नानावेदस्वरप्राप्तौ सिद्धान्तन्यायेन बाधितायां विशेषविपर्ययेण मन्द्रादिवचनेन प्रधानेषु सामान्यवचनप्राप्तोपांशुत्वबाधपूर्वमङ्गेषु तद्बाध इत्यर्थः। स्वप्रधानानामिष्ट्याख्यानां पशुबन्धाख्यानां च दर्शपूर्णमासविकृतीनां दार्शपौर्णमासिकं मन्द्रादिस्वरत्रयं चोदकात्प्राप्तं बाधित्वा प्रत्यक्षयाजुर्वैदिकप्रधानप्रयोगवचनलक्षणोपदेशवशेनप्रधानविधायियजुर्वेदनिमित्तोपांशुत्वस्वरप्रसक्तौ सामवेदविहिते श्येने ऽङ्गान्युद्गातृभिः कार्याणीति वेदोपदेशात्पूर्ववद्वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युरिति सप्तमपादान्त्याधिकरणसूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्यादधिकारसामर्थ्यादव्यक्तः शेष इत्यनेन पूर्वसूत्रस्थपूर्ववच्छब्दनिर्दिष्टप्रत्युपस्थापितप्राकृतधर्मपरामर्शिनं तच्छब्दं चोदकप्राप्तान्यङ्गान्यधिकृत्य वैकृतप्रयोगवचनप्रवृत्तेश्चाधिकारशब्दश्चोदकवाचिनमभिप्रेत्य प्रयोगवचनेन प्राकृतधर्मग्रहणात्प्राकृतानाञ्च धर्माणाञ्चोदकसामर्थ्येनानर्त्विक्कर्तृकाणामेव प्राप्तेः स्वकीयचोदकप्राप्तनानर्त्विक्कर्तृकधर्मयुक्तः श्येनादिः स्यात् यस्तूद्गात्रादिः सामान्यसमाख्यानिमित्तत्वात् अव्यक्तः कर्त्ता स शेषे प्राकृतधर्मव्यतिरिक्ते कन्टकवितोदनादावपूर्वे श्येनाङ्गे भविष्यतीति सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् तेनैव न्यायेनात्रापि चोदकबलीयस्त्वात् काम्येष्टिव्यतिरिक्तानां दर्शपूर्णमासविकृतीनां साङ्गानां चोदकप्राप्तमन्द्रादिस्वरत्रयं काम्येष्टीनां तु यज्ञाथर्वणं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु कर्त्तव्या इति काम्यशब्दवाच्ये प्रधाने विशेषवचने नोपांशुत्वविधानादङ्गमात्रे स्वरत्रयं युक्तमित्याह * तथेति * ज्योतिष्टोमाङ्गभूतानां तु दर्शपूर्णमासविकृतीनां दर्शपौर्णमासिके मन्द्रादिस्वरत्रये चोदकात् प्राप्तप्रयोगवचनेन बाध्यमाने तद्ग्रहणाद्वेति वक्ष्यमाणेन चोदकबलीयस्त्वेनोज्जीविते ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकत्वेनोपांशुधर्मकत्वात्प्रवृत्तत्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यादित्यष्टमाधिकरणपूर्वपक्षवक्ष्यमाणस्य क्लृप्तोपकारत्वाद्दार्शपौर्णमासिकानां धर्मा-

णां ग्रहणस्य कृत्स्नविधानात्तत् पूर्वत्वमिति सिद्धान्ते निराकरिष्यमाणत्वेनाभावाद्दार्शपौर्णमासिकमन्द्रादिस्वरत्रयाशङ्कानुपपत्तेः तदङ्गभूतानां दर्शपूर्णमासविकृतीनामपि प्रस्तुतसिद्धान्तन्यायेन ज्योतिष्टोमगतोपांशुत्वप्राप्तिं बाधित्वा दीक्षणीयाद्युद्देशेन विशेषवचनविहितेषुं स्वरेषु तेनैव न्यायेन साङ्गानां प्राप्तेषु मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीत्यादिविशेषवचनैः सवनविभागे विहितानां मन्द्रादि (स्वरत्रयाशङ्कानुपपत्तेः तदङ्गभूतानां दर्शपूर्णमासविकृतीनामपि प्रस्तुतसिद्धान्तन्यायेन ज्योतिष्टोमगतोपांशुत्वप्राप्तिं बाधित्वा दीक्षणीयोद्देशेन विशेषवचनविहितेषु स्वरेषु स्वरेषु तेनैव न्यायेन साङ्गानां प्राप्तेषु मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीत्यादिविशेषवचनैः सवनविभागे विहितानां मन्द्रादि[1]) स्वरकाणामुच्चारणानां सर्वेषां ज्योतिष्टोमाङ्गानामपि गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन प्रतिस्वं साङ्गं प्रयोगं प्रयोगं त्रेधा विभज्य प्राकृतमन्द्रादिभिराज्यभागान्तत्वाद्यनादरात्सर्वथा साम्याभावे ऽपि त्रेधा विभक्तयज्ञभागधर्मत्वेन तुल्यानां मन्द्राद्युच्चारणानां प्राप्तौ यत्किंचिदिति वाक्याच्च सर्वेषां दैक्षात्प्राचामुपांशुत्वप्राप्तौ प्रधानमात्रवाचिना शब्देनोद्दिश्य यावत्या वाचा कामयीत तावत्या ऽनुब्रूयादित्यादिस्वरविशेषविधानात्प्रधानमात्रे स्वरविशेषात्तदङ्गेपूपांशुतेतिं व्यवस्था दैक्षे तु मन्द्रयाज्यभागान्तमित्यादिविभागेन प्राप्तस्य प्राकृतस्य स्वरस्य गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन ज्योतिष्टोमगतोपांशुत्वप्रसङ्गाद्वारितस्य सवनविभागविहितेन मन्द्रादिस्वरेण गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायादेव दैक्षप्राप्तेनोभयानुग्रहायाज्यभागान्तादिविभागेन साङ्गदैक्षप्रयोगं त्रेधा विभज्य प्रयोज्यतया ऽवगतेन प्रतिप्रसवः प्राकृतस्य वा स्वरस्याङ्गभूते दैक्षे स्वरूपतः प्राप्तस्य प्रधानतः प्राप्तेन सवनविभागस्वरेण बाधात्सवनविभागतुल्यदैक्षविभागाश्रयाणान्मन्द्रादिस्वरकस्योच्चारणस्य सम्पादनं कार्यमनुबन्ध्यादिष्वपि सवनविभागस्वरद्वारप्राप्ता मन्द्राद्युच्चारणाविशेषाद्दैक्षेण व्याख्याता इत्याह * एवमिति * तथा ज्योतिष्टोमस्येति तु पाठे तथा प्राप्ते सतीत्यध्याहार्यम्। ततो ज्योतिष्टोमस्येति पाठस्तु सुगमः यत्किञ्चिचिदित्येनैवोपसत्स्वप्युपांशुता न युक्तेत्याशङ्क्योपसंहारे यत्किं चिदिति वीप्सार्थप्रतीतिविरोधापत्तेर्दीक्षणीयास्वरप्रशंसार्थत्वेन चार्थवत्त्वोपपत्तेर्नोपसंहारार्थत्वं सम्भवतीतिसूचनायोपांशूपसत्स्वित्युक्तं विप्सार्थयत्किञ्चिच्छब्देन सर्वव्यापित्वोक्त्योपसंहारानर्हत्वं सूचितं सवनीयादिष्वपि साङ्ग

१ अयं पा० २ पु० ना०।

प्रयोगं त्रेधा विभज्य मन्द्राद्युच्चारणानां दैक्षन्यायेनोचितत्वात्तद-
तिक्रमेणानूबन्ध्यादिषु दैक्षन्यायातिदेशो न युक्त इत्याशङ्क्याह * सु-
८२५।१० त्याकालेति * मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीत्यादिवाक्यस्थानां सवनो-
क्तीनां सोमयागावयववाचित्वेन सवनीयादिवाचित्वाभावाद्यथा दी-
क्षणीयाद्युद्देशेन विहिताः स्वरास्तदङ्गेषु न भवति यथा वा दीक्ष-
णीयादिषु सुत्याकालबहिर्भूतेषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु सवनसम्बन्धेन
विहिताः स्वरा न भवन्तीत्याशङ्क्ते * ननु सवनशब्दानामिति *
सप्तम्या सवनानामाधारत्वप्रतीतेः कर्ममध्ये ऽनुष्ठानादेव च कर्मणा-
माधारत्वप्रसिद्धेः कर्मकाले चानुष्ठानं विनानुष्ठानस्य कर्ममध्यत्वा-
सिद्धेः सवनकाले तत्प्रयुज्यते तत्र सर्वत्र मन्द्रादिविध्यवगमात्
सवनीयादिष्वपि यथासवनमेव स्वरा भवन्तीति परिहरति *
नेति * एतदेव व्यतिरेकतो ऽन्वयतश्च यथाक्रमं श्लोकद्वयेन वि-
वृणोति * यदिति * यत्प्रातःसवनस्याङ्गं चरन्ति तन्मन्द्रमित्य
ङ्गव्यतिरेकजनितषष्ठ्याश्रयणात्सवनाङ्गमन्त्रप्रतीतिराभिमता । सव-
नानामाधारत्वमात्रविवक्षायां स्तोत्रशस्त्रयाज्यानुवाक्यादिरूपाणां स-
वनाङ्गमन्त्राणां सवनाख्यसोमयागावयवभूतावान्तरसमुदायावयव-
त्वेन सवनेभ्यो ऽत्यन्तभेदाभावादाधेयत्वानुपपत्तेर्वपया प्रातः सवने
चरन्तीत्यादिवच्च सवनं प्रत्याधेयत्वेनाश्रुतत्वान्न यथा सवनं मन्द्रा-
दिस्वरः स्यादित्याशङ्क्त * केचिदिति * व्यतिरेकतो ऽन्वयतश्च
यथाक्रमं श्लोकं व्याचष्टे * आधार इति * षष्ठीप्रयोजनस्य मन्द्रा-
दिस्वरलाभस्य षष्ठ्यभावे ऽपि सवनाधारत्वाविशेषेण स्तोत्रादिष्व-
प्यवगतत्वेन सम्भवात् स्तोत्रादौ मन्द्रादिस्वराभावापत्तिरूपो दोषो
नास्तीति परिहरति * इतीति * अङ्गानङ्गविषया इत्युक्ते परिहारो
ऽभिधीयतइत्यध्याहारेण योज्यम् । अत्यन्तभेदाभावे ऽपि आधेयत्वं
८२६।२ दृष्टान्तेनोपपादयन् श्लोकं व्याचष्टे * यथा हीति * अङ्गानङ्गविषया
द्वयोक्तिः । याज्यानुवाक्यादिसान्निपत्योपकारिमन्त्रव्यतिरिक्तस्य त्वा-
रादुपकारिणः स्तोत्रादेः कृत्स्नस्य मन्त्रजातस्य निःफलसवनाङ्ग-
त्वायोगेन ज्योतिष्टोमाङ्गत्वावसायात्सवनीयाद्यङ्गान्तरवस्तोत्राद्यपि
प्रत्याधारत्वमात्रं सवनानां न तु प्रधानतेति सवनीयादितुल्यता वक्तुं
शक्येत्याह * यदि वेति * सुत्योक्त्यात्र ज्योतिष्टोमो विवक्षितः ।
सवनान्तरगते सवनीयादौ स्तोत्रादौ च यथासवनस्वरमुपपादितम-
पूर्वे स्तोत्रादौ स्वरान्तरप्राप्तिक्रमोक्तिपूर्वमुपसंहरति * नानेति *
सवनीयादिव्यावृत्तिशङ्कानिरासाय समस्तोक्तिः । सुत्यकालीना-
न्यङ्गानीति मध्यमपदलोपीसमासः । सर्वेष्वेकाहाहीनसत्रेषु

ज्यौतिष्टोमिकस्वरन्यायमितिदिशति * एतेनेति * सर्वे-त्र वाचनिकस्वरलाभव्युत्पादनेनातिप्रापत्तौ परिहृतायामुच्चैर्भवे-त्यादिविहितस्य नानावेदस्वरस्य निर्विषयत्वं शङ्कते * क पु-नरिति * को विषय इत्यर्थः। श्येनादावौद्गात्रादिसमाख्या-प्राप्तस्य कर्त्तुः प्राकृताङ्गव्यतिरिक्तापूर्वाङ्गविषयत्ववत् नानावेदस्व-रस्यापूर्वमङ्गं विषयो भविष्यतीति परिहरति * उच्यतइति * एतदेव विवृणोति * यदिति * येषां प्राकृतानामङ्गानां प्राकृतस्व-रस्तद्वत्यां विकृतौ चोदकेन प्रयोगवचनबाधात् प्रयोगवचनं च वि-नाङ्गं प्रधानधर्माप्राप्तेरपूर्वे ऽङ्गस्ववेदस्वरोपपत्तिसूचनार्थम् * प्राकृ-तेत्युक्तम्। प्रयोगवचनस्याबाधाभ्युपगमे ऽपि वेदान्तरीयतोक्ता। सविषयइति पूरणीयं प्राकृतेष्वङ्गेषु चोदकप्राप्तेन स्वरेण प्रयोगव-चनप्राप्तस्वरबाध ऽप्यपूर्वे ऽङ्गे चोदकाप्रवृत्तेः प्रयोगवचनप्राप्तस्वर-बाधायोगात् वेदान्तरीयैश्चाङ्गवाक्यैः प्रत्यक्षैकवाक्यत्वाभावे ऽप्यङ्गा-ङ्गिनामन्योन्यापेक्षाकल्पितैकवाक्यत्वशब्दादान्तरीये ऽप्यङ्गे वेदान्त-रीयप्रधानप्रधानप्रयोगविधिप्रवृत्त्युपपत्तेः गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन वेदान्तरीये ऽप्यप्रधानप्रयोगविधेर्वेदान्तरीयाङ्गैकवाक्यत्वायोगा-द्वेदान्तरीये अङ्गे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः वेदान्तरीये ऽङ्गे प्रधा-नवेदस्वराप्राप्तिसूचनार्थं वेदान्तरीयेऽपूर्वेऽङ्गे प्रधानद्वारस्य स्व-राख्यस्य धर्मस्य भावान्न सविषय इत्येवमपि पक्षं दूषयति * नन्विति * समानवेदस्थं तर्ह्यङ्गप्रधानस्वराविरोधिस्वरत्वेनाबा-ध्यस्वकीयस्वरत्वान्नानास्वरविधिविषयो ऽस्त्विति पक्षान्तरं शङ्कते * एवं तर्हीति * कन्टकवितोदनादेः प्रधानवेदविहितस्याव्यक्तः शेष इत्यनेन विषयत्वकल्पनादत्रापि समानवेदविहितस्यैव विषयता युक्तेति सूचनार्थम् * शेषेष्वित्युक्तम् * अङ्गे नानावेदस्वरस्य प्रधा-नस्वराविरोधित्वं वदता प्रधाने ऽवश्यं नानावेदस्वरविधिरभ्युपग-न्तव्य इत्यापाद्य गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायात्प्रधानद्वारैवापूर्वे ऽङ्गे त-द्वेदस्वरलाभोपपत्तेरङ्गविषयस्वरविधेर्नैष्फल्यप्रसङ्गात् सो ऽपि वि-षयो न भवतीत्येवमेनमपि पक्षं दूषयति * सो ऽपीति * प्रधानमेव तर्हि यथाप्रकृतांप्राप्तशेषाङ्गकं स्वसमानवेदस्थापूर्वाङ्गान्तरकं विषयो ऽस्त्विति पक्षान्तरं शङ्कते * तदेव तर्हीति * दार्शपौर्णमासिकेन म-न्द्रयाज्याभागान्तमित्यादिना ज्यौतिष्टोमिकेन वा मन्द्रं प्रातः सवनइ-त्यादिना स्वरेण तस्य प्रधानस्यावरुद्धत्वात्सो ऽपि विषयो न भव-तीत्येवमेतमपि पक्षं दूषयति * नेति * प्रधानस्यात्मीयवेदस्वराभावे प्राकृतस्य स्वरस्य प्राकृताङ्गमात्रान्वयित्वेनापूर्वाङ्गान्वयानुपपत्तेः प्र-

धानद्वाराङ्गे स्वरलाभायोगात् अङ्गमेव तर्हि विषयो भविष्यतीत्यपू-
र्वाङ्गविषयबाधेव पुनः प्रत्यवतिष्ठते * न तर्हीति * प्रधानद्वारापू-
र्वाङ्गस्य नानावेदस्वरप्राप्त्यभावे ऽपि यः प्रधानस्य प्राकृतस्य प्राकृत-
स्वराख्यो धर्मः तस्यैव देशादिवत्प्रयोगाङ्गत्वेन प्रकृतिवद्विकृतावपि
प्रयोगवचनाश्रयत्वावगतेरपूर्वे ऽप्यङ्गे ऽभावान्नाङ्गं नानावेदस्वरवि-
धिविषय इत्येवं परिहरति * नैवमपीति * प्रकृतस्य स्वरस्य च य-
ज्ञभागधर्मतया देशबद्धमुपांशुत्वमिति नवमाधिकरणन्यायेन स्थित-
त्वाद्यज्ञभागपतितस्यापूर्वस्याप्यङ्गस्य प्राकृतस्वराख्यधर्मलाभोपपत्ते-
र्नापूर्वमङ्गं नानावेदस्वरविधिविषय इत्याह * अपि वेति * ननु
त्सरा वा एष यज्ञस्य तस्माद्यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु
चरन्तीत्युदाहृत्य उपांशुताग्नीषोमीयप्राग्भावित्रिपदार्थधर्मो यज्ञभागध-
र्मो वेति सन्दिग्धे यज्ञशब्दस्य प्रयोजनवत्तरत्वादर्थवादस्थत्सराशब्द-
त्यागेन विध्युद्देशस्थप्राचीनशब्दान्वयप्रतीतेर्यज्ञभागधर्मत्वं पूर्वपक्ष-
यित्वा तस्मादित्यादिपदव्यवधानेन यज्ञस्य प्राचीनमित्यन्वयायोगात्
प्राचीनस्य चोद्देश्यत्वेन विशेषणानपेक्षत्वाद्यज्ञभागस्य चैकत्वात्
यत्किञ्चिदिति बहुविषयविप्सार्थप्रतीत्ययोगापत्तेर्यज्ञस्य त्सरेत्यन्वये
ऽपि स्तुत्यर्थत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेः पदार्थधर्मत्वस्य तस्मिन्नधिकरणे
सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् कथं तेन न्यायेन मन्द्रादिस्वरस्य यज्ञभा-
गधर्मता स्थितेत्याशङ्कानिरासार्थम् * वेधेत्युक्तम् * यत्किञ्चित्प्रा-
चीनमित्यत्र यज्ञशब्दानन्वयाद्यज्ञभागधर्मत्वे निराकरिष्यमाणे ऽपि
प्रातः सवनादिशब्दानां यज्ञभागवाचित्वादाज्यभागान्तादिशब्दाना-
मप्येकवचनान्तत्वेनाञ्जसा यज्ञभागवाचित्वावगतेः नवमाधिकरणपू-
र्वपक्षन्यायेन मन्द्रादेर्यज्ञभागधर्मतावसीयतइत्याशयः। यूपावटस्त-
रणबर्हिषः प्राकृतलवनादिधर्मानन्वयवत् अपूर्वस्याङ्गस्य प्राकृतस्व-
रानन्वयशङ्कानिरासाय पूर्वस्याप्यङ्गस्य प्राकृतयज्ञभागाख्यकार्या-
रम्भकत्वेनाप्राकृतकार्यबर्हिषस्तुल्यत्वं निरस्तम्। नानावेदस्वरस्य नि-
र्विषयत्वशङ्कामुपसंहरति * तस्मादपीति * ज्योतिष्टोमे च नाना-
वेदस्वरानिवेशे सति वाक्यबलीयस्त्वादन्यत्र निवेशे ऽपि त्यान्तनं
ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नानानर्थक्यापत्तिर्ज्योतिष्टोमनिवेशाभावत्वे ऽत्य-
न्तानर्थक्यं स्यादित्याह * प्रकरणेति * शङ्काद्वयस्यापि परिहारं
प्रतिजानीते * अत्रेति * सर्वेषां दर्विहोमानामपूर्वत्वेन प्राकृतधर्मा-
ग्राहित्वात्प्रायशब्दश्च याजुर्वेदिकत्वादङ्गभूतेषु प्रधानद्वारस्वरप्राप्ता-
वपि स्वतन्त्रेषु दर्विहोमेषु उपांशु यजुषेति विधानमर्थवदित्याह *
८२७। उपांश्विति * एवं निर्विषयत्वशङ्कापरिहारे ऽपि ज्योतिष्टोमे निवे-

शाभावात् प्रकरणाम्नानानर्थक्याशङ्काऽपरिहृता स्यादित्याशङ्क्य ऋक्सामवेदस्वरविधानयार्नैमित्तिकं ज्योतिष्टोमाङ्गं काम्ये चानङ्गेऽपि ज्योतिष्टोमाङ्गाश्रितत्वादन्तः क्रतुप्रयोज्ये सार्थकत्वात् ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नानार्थवत्त्वोपपत्तेस्तत्साहचर्यादस्यापि प्रकरणाम्नानमर्थवद्भविष्यतीतिसूचनार्थस्तावच्छब्दः। इतरयोरपि स्वरयोः काम्यनैमित्तिकेषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु निवेशेन सविषयता अन्तर्ज्योतिष्टोमप्रयोगाच्च प्रकरणाम्नानार्थवत्त्वेत्याह * ऋक्सामेति * वेदनिमित्तस्वरलक्षणार्था वेदोक्तिः कस्यां श्रितत्वलक्षणाङ्गोक्तिः। तत्र विशेषविहितमन्द्रादिस्वरसद्भावात् नार्थवत्त्वेत्याशङ्कानिरासपूर्वमेतदेव विवृणोति * मन्द्रमिति * सामवेदविहितं प्रवर्ग्याङ्गमहावीरभेदनिमित्तकमङ्गमुदाहरति * तथेति * एकपदार्थात्मकत्वेनाभिमर्शनस्याग्नीषोमीयवत्त्रेधा विभागायोगात्सुत्याकालत्वाभावेन च सवनीयादिवद्यथासवनमेकस्वरत्वायोगात्प्रधानद्वारस्वराप्राप्तेरात्मीयवेदस्वराबाधादुदाहरणत्वाविरोधेऽप्यमन्त्रकत्वे स्वरविषयत्वायोगापत्तेर्मन्त्रप्रतीकग्रहणनैमित्तिकवर्णर्ग्वेदिकस्य काम्यस्य चोभयविधस्योदाहरणस्य सूचनार्थादिशब्दः। यजुर्वेदविहितत्वनिमित्तमुपांशुत्वमप्येवं विधयजुर्वेदविहितैकपदार्थात्मककाम्यनैमित्तिकाङ्गविषयमुदाहार्यमित्याह * एवमिति * सुत्योत्तरकालेषु वानुबन्ध्यादिषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु मध्ये ऽवभृथाङ्गभूतानां साम्नामादिशब्दोक्तानां चानुबन्ध्यादिसाम्नां परिसामाख्यानां परितः सामानातिव्युत्पत्त्या ऽवभृथादिप्रयोगाद् बाह्यत्वावगतेरवभृथादिप्रयोगविधिविधेयत्वाभावेनावभृथादिद्वारस्वरप्राप्त्यभावात्साक्षाज्ज्योतिष्टोमाङ्गत्वाभावेन चाग्नीषोमीयादिवत्सवनविभागस्वरेण विषयतया ग्रहणाभावाद् बाधकाभावेन स्वरूपतः प्राप्तो यथावेदमेव स्वरो युक्त इति कृत्वा नानावेदस्वरोपदेशादुच्चैस्त्वासिद्धेः नानावेदस्वरोपदेशस्य निर्विषयत्वं प्रकरणाम्नानानर्थक्यं वा नास्तीत्याशयेनोदाहरणान्तरमाह * तथेति * सवनविभागविहितमन्द्रादिस्वरलक्षणार्था सवनोक्तिः। सुत्योत्तरकालत्वात्प्राचीनभागविहितोपांशुत्वप्राप्त्यभावे सवनविहितेन च स्वरेण विषयतया ग्रहणाभावान्मन्द्रादिस्वराभावे पारिशेष्यादुच्चैस्त्वसिद्धेः वेदस्वरविध्यानर्थक्यमाशङ्क्याह * अन्यथा हीति * परिसामसु प्रयोगसमवायिस्वराभावे दीक्षणीयाद्यङ्गप्रयोगसमवाय्युपांशुत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह * दीक्षणीयादीति * दीक्षणीयादिपरिसाम्नां दीक्षणीयादिप्रयोगानन्तर्गतत्वेऽप्यग्नीषोमीयप्राचीनत्वाविशेषादुपांशुतेत्याशयः। प्रवर्ग्यसाम्नामपि त-

ग्नीषोमीयप्राचीनत्वात्प्रवर्ग्यप्रयोगबहिर्भावाच्च प्रवर्ग्यस्वरोच्चैस्त्वाप्राप्तेः उपांशुत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * प्रवर्ग्येति * करणविभक्त्या साङ्गस्योच्चैस्त्वविधानात् प्रवर्ग्यप्रयोगबहिर्भावे ऽपि च पशुप्रयोगबहिर्भूतस्य दीक्षाकालस्य यूपच्छेदनस्य पश्वङ्गत्वाविरोधवत् प्रवर्ग्यसाम्नां प्रवर्ग्याङ्गत्वाविरोधादुच्चैस्त्वमित्याशयः । प्रासङ्गिकं परिसमाप्य साङ्गप्रधानसंयोगादुपांशुत्वं तु गम्यतइत्येतेन प्रकृतमेवं तर्हि स्वयमेवाङ्गानां याजुर्वैदिकत्वादुपांशुत्वं न गुणप्रधानधर्मविरोधद्वारमिति शङ्कानिरासमुपसंहरति * प्रधानेति * शङ्कानिरासोपसंहारवत्सूचनार्थस्तुशब्दः परमतेन वर्णितमधिकरणं आधानसाम्नां यजुर्वेदविहितत्वेन वेदान्तरीयत्वाभावादुदाहरणत्वायोगेन तावद् दूषयति * य इति * सामवेदेनैतद्क्रियते यद्वारवंतीयादीभिरिति भाष्ये वारवन्तीयादिसामरूपं यद्गानं पठ्यते तत्सामवेद इति करोतेः पाठार्थत्वाद्वारवन्तीयादिभिरिति तृतीयायाश्चेत्यम्भूतलक्षणार्थत्वात्स्वरूपपाठमात्रं सामवैदिकमपेक्ष्योपचारात्सामवेदेन क्रियतइत्युपन्यासो न तु लिङादिव्यापारात्मिकायां विधानक्रियायां कारकहेतुं सामवेदमभिप्रेत्येति स्वमतेनोदाहरणं समर्थयितुमाह * तत्रेति * पाठस्य शब्दाभिव्यञ्जकत्वेनोत्पादकत्वोपचारोपपत्तेरुत्पादनवाचिकरोत्यर्थत्वसम्भवसूचनायोत्पत्त्युक्त्याऽस्मिन् व्याख्याने पाठो विवक्षितः । एवं पूर्वपक्षभाष्यव्याख्ययोदाहरणसमर्थने सति पाठवेदधर्मौ बलीयान् विधिवेदधर्मो वेति चिन्तापत्तेः गुणे स्वरूपतः प्राप्तमुख्यद्वारप्राप्तयोर्विरोधे चिन्ताभावात्सौत्रौ गुणमुख्यशब्दौ नोपपद्येयातामिति कृत्वा कस्यां चित्सामवेदे शाखायामप्याधानसाम्नां विधिकल्पनेनोदाहरणं समर्थनीयमिति परमतेनाह*तत्त्विति*उपपत्त्युक्त्यात्र शब्दाभिव्यञ्जकत्वेन पाठस्योत्पादकत्वोपचारात् पाठो विवक्षितः । विनियोगोक्त्या च विशिष्टो ऽसाधारणो नियोग इतिव्युत्पत्त्या सर्वाङ्गप्रधानसाधारणप्रयोगविधिव्यावृत्त्यर्थमुत्पत्तिविधिप्राप्तात्मिकानेकपदार्थविषयत्वेनासाधारणत्वाद्विवक्षितः । सामवेदशाखायामाधानविधौ सत्यध्येतृभेदाभावाद्यजुर्वेदे पुनः श्रुत्यानर्थक्यापत्तेः शाखान्तरीयविधिवद्वेदान्तरीयाणामप्येकार्थानां विधीनां विकल्पेन विधायकत्वाभ्युपगमं विकल्पेन पूर्वपक्षकरणापत्तेरनुदाहृतसामवैदिकविधिकल्पनायोगाच्चैतत्समर्थनानुपपत्तेरुत्पत्तिविनियोगबलाबलस्यैव चिन्तनीयत्वादपठितानां मन्त्राणामज्ञातस्वरूपत्वाद्विनियोगाशक्तेः पाठस्य विनियोगं प्रत्युपकारित्वात् पाठाख्यामुत्पत्तिं गुणशब्देन मुख्यशब्देन च पाठं प्रत्युपका-

र्थत्वलक्षणात्प्राधान्यात्प्राथम्याद्वोत्पत्तिविधिं विवक्षित्वाधिकरणं वक्ष्यमाणाप्रकारेणारम्भणीयमिति परमतनिरासपूर्वं स्वमतेनाधिकरणवर्णनं प्रतिजानीते *तदा त्विति * कीदृगारभ्यतइत्यपेक्षायां विषयसन्देहपूर्वपक्षसिद्धान्तान् सहेतुकान्सङ्क्षेपेणाह * यत्त्विति * भाष्यमपि पाठवेदस्वरानुरोधेन वेदस्वरानुरोधेन वा पाठवेदस्वरमिति जिज्ञासायां पाठवेदस्वरो बाधयितुं युक्तो विधिवेदस्वराश्चानुग्रहीतुं युक्त इत्येतावद् गुणोक्त्या पाठवेदस्वरो मुख्योक्त्या च विधिवेदस्वरो विवक्षित इत्येवं व्याख्याय शेषं विधानार्थत्वात्पाठस्य विधीयमानस्यैव च मन्त्रस्य स्वरापेक्षत्वाद्विधानकालावगतस्यैव स्वरस्य यादृक्सामवेदाभ्यां विधीयते तदुच्चैः प्रयोज्यं यजुर्वेदेन यद्विधीयते तदुपांश्वित्येवं चोदनार्थत्वावगतेः यदृक्सामवेदयोः पठ्यते तदुच्चैः यजुर्वेदे पठ्यते तदुपांश्वित्येवं विधानाभावात् पाठकरणेन विधिविषयाख्यगुणयुक्तः सम्पद्यतामित्येतदर्थमध्येता पाठे प्रवर्त्तते तत्र चेत्स्वरचोदनार्थाज्ञानात्पाठवेदस्वरप्रवृत्त्या विधिवेदस्वरहानिर्भवति ततश्चोदिताकरणात्फलमेव नावाप्तं भवति विधिवेदस्वरानुष्ठानात्तु पाठवेदस्वरहानौ तस्याचोदितत्वान्न स्वार्थहानिः गुणश्च सामगानं पाठात्मकं प्रधानमाधानम् आधानाङ्गत्वेन विधीयमानं तस्य च याजुर्वेदिकत्वादुपांशुता गुणः स सामवेदाख्यपाठवेदधर्ममुच्चैस्त्वं बाधतेत्येवं व्याख्येयम् । भाष्यानुसाराद्व्यतिक्रमशब्दं बाधवाचिनं सन्देहोक्त्यर्थत्वाद्वा विरोधवाचिनमभिप्रेत्य नियममात्रेण च पूर्वपक्षं कृत्वा स्वयं व्यभिचारवाची व्यतिक्रमशब्दो नियमविकल्पाभ्यां च पूर्वपक्ष इत्येतावतान्यथाधिकरणं वर्णयति * अथ वेति * सामान्यतो वेदान्तरीयाङ्गमात्रविषयत्वादस्याधिकरणस्य कृत्वा चिन्तया ऽधानसामोदाहरणमित्याशयेनोक्तमेव परमतेनाधिकरणार्थं स्वरूपतो दूषयितुं स्मारयति * अथ वैवमिति * स्वरूपताङ्गविधायिना वेदेनाङ्गस्य स्वरविधावुपलक्षणं बलवत्प्रधानद्वाराङ्गविधायिना वेति चिन्तायां गुणे स्वरूपतो धर्म इत्यनेनैव न्यायेन प्रधानद्वाराङ्गविधायिनेति निर्णयात्प्रात्यात्मिकवेदधर्मबाधेन प्रधानवेदधर्मः कार्य इत्यधिकरणार्थो व्यपदेशद्वारोक्तः । प्रधानद्वाराङ्गे प्राप्तेन धर्मेण स्वरूपतः प्राप्तस्य धर्मस्य बाधपक्षे प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे वेदान्तरीयेषु स्तोत्रशस्त्रादिष्वङ्गेषु तद्ग्रहणाद्धोत तच्छब्दपरामृष्टप्रात्यात्मिकवेदसमाख्याप्राप्तकर्त्तारं विकृतौ तत्सूत्रव्युत्पादितबलीयस्त्वप्रात्यात्मिकचोदकप्राप्तकर्त्तारं बाधित्वा प्रधानवेदसमाख्यानकर्त्तृप्राप्तेः स्थितसिद्धान्तबाधप्रसङ्गात् नैवं चिन्ता युक्तेत्याह

* एतस्मिंस्त्विति * यथाचोदकप्रापिताङ्गग्राहित्वात्प्रयोगवचनश्चोदकात् दुर्बलस्तथा प्रात्यात्मिकोपदेशरूपविधिप्रापिताङ्गग्राहीत्वात्ततो ऽपि दुर्बल इति सूचनार्थं चोदकबलीयस्त्वव्युत्पादनार्थः सूत्रोपन्यासः । प्रात्यात्मिकाङ्गविधेरतिदेशस्य च प्रापकत्वेन बलीयस्त्वात्प्रकृतौ विकृतौ चाङ्गवेदसमाख्यातकर्तृग्रहणे ऽनुस्वरस्याप्यङ्गवेदसमाख्यातस्यैव ग्राह्यत्वापत्तेः प्रधानस्वरग्रहणं न युक्तमित्याह * अर्थात * करोते प्रयोगवाचित्वाद्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्विति प्रयोगविधिविहितस्योपांशुधर्मकत्वप्रतीतेर्याजुर्वैदिकप्रयोगविधिविहितत्वेनोपांशुत्वेत्राधानसाम्नां युक्तेति यत्प्रयोगवचनपरिगृहीतत्वादन्यत्राप्युत्पन्नानामङ्गानां यत्रैव प्रधानं तत्रैव विधिरिति वार्त्तिकेनोक्तं तन्निरासंसूचनायैवकारः । प्रधानप्रयोगविधिविधेयत्वे ऽङ्गानामेकादशे वक्ष्यमाणा ऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादेः केवलस्याङ्गवाचिशब्दरहितत्वेन साङ्गप्रधानप्रयोगविधानाशक्तेः करणविभक्तिनिर्देशात्साङ्गत्वावगमे ऽप्यङ्गविशेषानवगतेः साङ्गत्वस्य वैकाङ्गसाहित्यमात्रेणाप्युपपत्तेः सर्वाङ्गोपसंहारानादरप्रसङ्गात् श्रुत्यादिस्मृत्याचारपर्यन्ताङ्गप्रापकसर्वप्रमाणसहितस्यैव दर्शपूर्णमासादिवाक्यस्य साङ्गप्रधानप्रयोगविधायित्वाद्घोषस्य च पदान्तरस्य पारार्थ्यादाख्यातं यो ऽपि मन्यते । वाक्यं प्राधान्ययोगेन वाक्यार्थे चापि भावनामित्याख्यातस्य वाक्यताद्घोषवत् प्राधान्यमात्रेणोपपत्तेस्तादृशस्य चानाम्नातत्वेनोहादेर्मन्त्रत्ववद्वेदत्वाभावाद्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्विति वाक्यार्थानुपपत्तेर्यजुर्वेदेन यद्विधीयते तदुपांश्वित्येष एव वाक्यार्थो युक्त इत्याशयः । करोतेश्च विधिवाचिनस्तद्विशेषप्रयोगविधिपरत्वे सत्युत्पत्तिविधिपरत्वायोगेनाङ्गे स्वरूपतो धर्माप्राप्तेस्तस्य प्रधानद्वारप्राप्तेन धर्मेण सह बलाबलचिन्ता न युज्येत उत्पत्तिविधिवाची करोतिः प्रयोगविधिवाची वेति चिन्तायां तु गुणे स्वरूपतो धर्म इत्यादिग्रन्थानुपपत्तिः तस्मात्पाठार्थः करोतिर्विधानार्थो वेति सन्दिह्योत्पादनार्थत्वात्करोतेः पाठस्य च शब्दाभिव्यञ्जकत्वेनोत्पादनत्वोपचारोपपत्तेर्विधाने ऽत्यन्ताप्रसिद्धवाचकशक्तिकल्पनायोगात्पाठार्थः करोतिरिति पूर्वपक्षयित्वा पाठे वेदस्य करणत्वायोगादृचेत्यादितृतीयाभङ्गापत्तेः करोतेस्तु लक्षणया क्रियाप्रवृत्तिहेतुभूतविशेषापेक्षायां प्रयोगविधेः कल्पत्वेनैवद्विशेषव्यपदेशायोगस्योपपादितत्वात्कार्ये ज्ञाते ऽधिकारः स्यादिति चाधिकारज्ञानस्य प्रयोगविध्यधीनकार्यज्ञानपूर्वकत्वाभिधानेनाधिकारविधेः प्रयोगविधिपूर्वकत्वावसायात्सुतरां वेदविशेषव्यपदेशा-

कत्वानुपपत्तेरनुवादकत्वाभ्युपगमे चानर्थक्यापत्तेः प्रकरणेन स्तोत्र-
शस्त्राद्यङ्गान्वयार्थो वेदान्तरीयस्थो विधिरिति सूचनायाविच्छिन्ने
कथम्भावे यत्प्रधानस्य पठ्यते अनिर्ज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्ग-
तेति प्रकरणस्य कथम्भावात्मकत्वाभ्युपगमात् प्रधानानीत्युक्तं व्यप-
देशोक्त्या सामवेदविहितत्वधर्मः कार्य इति फलतश्चिन्तोक्ता भाष्ये
चैकावधारणाभावरूपा निश्चयोक्त्या विकल्पेन पूर्वपक्षकरणादुत क-
दाचिद्विपरीतमिति कदाचित्पदाध्याहारेण पूर्वपक्षवचनव्यक्ति-
र्व्याख्येया इतरत्रेति भाष्यं चिन्ताप्रयोजनोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * त-
त्रेति * यस्मिन्वेदे स्वरूपेण विधीयन्ते तेन व्यपदेष्टव्यत्वात् तद्वेद-
धर्मो भविष्यतीत्यर्थः । शाखान्तरवन्नित्यं सर्वेषु वेदेषूत्पत्तिप्रती-
८२९।। तेर्द्धर्मविकल्पाशयत्वेन तावत्पूर्वपक्षभाष्यं परमतेन व्याचष्टे * कि-
मिति * शाखान्तरवदध्येतृभेदाभावात् नित्यं सर्वेषु वेदेषु उत्प-
त्त्यानर्थक्यापत्तेर्विशेषाभावे चान्यतरत्रोत्पत्त्यनिर्णयात् स्वमतेनोत्प-
त्तिविकल्पार्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * पूर्वपक्षनिरासार्थत्वेनैवं
प्राप्तइति भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * यथा शाखान्तरे सर्वत्र
नित्यकर्मोत्पत्तेर्विरुद्धैकादशद्वादशकपालत्वादिधर्मविकल्पस्तथा वे-
दान्तरे ऽध्येतृभेदाभावो सर्वत्र नित्यकर्मौत्पत्त्ययोगात् स्वराख्यधर्म-
विकल्पो न युक्त इत्याद्यपूर्वपक्षनिरासे वैधर्म्यदृष्टान्तः नित्यवदा-
म्नानाच्छाखान्तरवत् वेदान्तरे ऽप्युत्पत्तिविधिविकल्पेन युक्त इति
द्वितीयपूर्वपक्षनिरासे वैधर्म्यदृष्टान्तः । अतो ऽनेकवेदस्थविधायकम-
ध्ये नित्यमेवैकः कश्चित् कर्मणा विधायको ऽन्यस्तु प्रकरणेन गुणा-
न्वयसिद्ध्यर्थमित्युत्तरार्द्धार्थः सूत्रव्याख्यार्थं भूयस्त्वेनेत्यादिभाष्यं
विशेषनिर्द्धारणहेतूक्त्यर्थत्वेनावधारणपूर्वं परमतेन तावद्व्याचष्टे *
सत्त्विति * एकैकस्याङ्गस्य करणनिराकाङ्क्षीकारणाशक्तेरङ्गभूय-
स्त्वेनेतिकर्त्तव्यतेत्याशयः । एकैकस्याङ्गस्येतिकर्त्तव्यतात्वाभ्युपगमे
ये च भूयांसो गुणाः सा बह्वीति कर्त्तव्यता तस्माद् बह्वीति कर्त्तव्य-
तासान्निध्याख्यकर्मानुग्रहार्थं कर्त्तव्यता चोदनालिङ्गावगतेर्थद्भूति-
कर्त्तव्यतया लिङ्गभूतया कर्त्तव्यताचोदनानुमानं युक्तमित्येवं परम-
तेनैवान्यथा व्याचष्टे * यजुर्वेद इति * यजुर्वेदे ज्योतिष्टोमोत्प-
त्तावपि करोतिवाच्यस्यानुष्ठानस्य वेदत्रयाधीनत्वादेकवेदकार्यत्व-
व्यपदेशानुपपत्तेरेकवेदाधीनानुष्ठानस्यैव दर्विहोमादेर्नानावेदस्वर-
विषयत्वाम्नानाभावात् ज्योतिष्टोमादौ स्वरचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्य वि-
हितानुष्ठानाशक्तेर्यजुर्वेदेन यस्मात् ज्योतिष्टोमो विधीयते तस्मा-

(१) प्रधानेत्यधिकं २ पु० ।

स्तेन क्रियतइत्युच्यतइति करोतेरनुष्ठानहेतुविधिलक्षणार्थत्वात् ज्यो-
तिष्टोमादेरेकवेदकार्यत्वव्यपदेशोपपत्त्युक्त्यर्थं यजुर्वेदेन हीति भा-
ष्यमनुष्ठेयत्वप्रमापकत्वाद्विधेरनुष्ठानहेतुहेतुत्वमुपपादयन् व्याचष्टे *
अतश्चेति* यजुर्वेदेन ज्योतिष्टोमस्य कर्त्तव्यत्वप्रमा क्रियत इति कृत्वा-
यजुर्वेदेन विधीयमानो ज्योतिष्टोमस्तेन क्रियतइति करोत्यर्थो भव-
तीत्यन्वयः। यस्माद्यजुर्वेदेन विधीयते अविहितानुष्ठानाशक्तेश्चानुष्ठे-
यताज्ञापनरूपस्य विधानाख्यस्य लिङादिव्यापारस्य वेदेन पुंसि प्रव-
र्त्तमाने द्वारतावसीयते तस्मात्तेन क्रियतइत्युच्यतइति मुख्यार्थतये-
व करोतिव्याख्यार्थमेतद्भाष्यमित्येवमन्यथा व्याचष्टे * अथ वेति *
कर्त्तव्यत्वकरणाख्येनैव व्यापारेणानुष्ठानमपि यद्वेदाद्भवति तद्वेदेन
क्रियतइत्येवं व्यपदिश्यतइत्यर्थः। परमतेन भूयस्त्वव्याख्यां दूषयि-
तुमुपशङ्कते * नन्विति * एकैकस्याङ्गस्येतिकर्त्तव्यताभूयस्त्वं लि-
ङ्गमित्येतावद्व्याख्यां प्रश्नपूर्वं दूषयति * कुत इति * दृष्टान्तेनै-
तदेवोपपादयति * यादृशस्य हीति * दार्ष्टान्तिकं योजयति * त-
थेति * व्याप्तिमात्रापेक्षत्वेन भूयस्त्वानपेक्षत्वान्नायं भूयसी स्यात्
स्वधर्मत्वमित्यस्य विषय इत्याशयः। गुणभूयस्त्वैवेतिकर्त्तव्यतेत्या-
द्यां व्याख्यां दूषयति * नैव हीति * प्रत्येकं करणोपकारिणामेवा-
ङ्गानामुपादेयत्वात् संहतानां प्रयोगो न तु संहतानामुपकारित्वेत्या-
शयः। एकैकस्याङ्गस्येति कर्त्तव्यतात्वे ऽपि वेदान्तरस्थप्रधानानुवाद-
स्यानुसन्धानक्लेशापादकत्वात् बह्वङ्गविधौ च क्लेशबहुत्वापत्तेर्वेदा-
न्तरस्थप्रधानानुवादे वाल्पाया एव विधेयत्वस्योचितत्वात् भूयस्त्वा-
याः प्रधानविधिलिङ्गतेत्याशङ्कते * तत्रेति * एकाङ्गविधेये गुणार्थेन
प्रधानविधिना अनुसन्धीयमानस्य बुद्धिविच्छेदकाभावेनाङ्गान्तरवि-
धेये पुनरनुसन्धानानपेक्षत्वात् बह्वङ्गविधाने ऽपि क्लेशाधिक्यं ना-
स्तीत्याशयेन परिहरति * उच्यतइति * वेदान्तरस्थस्य प्रधानस्य
वेदान्तरीयाङ्गापेक्षायां वेदान्तरीयाङ्गान्वयसिद्ध्यर्थं वेदान्तरीयप्रधा-
नविध्यधीनत्वाभ्युपगमात् स्वतो वेदान्तरीयाङ्गानपेक्षत्वावगतेरनपे-
क्षितार्थविधेश्च क्लेशबहुत्वापत्तेर्भूयस्त्वस्य प्रधानविधिलिङ्गत्वं श-
ङ्कते * तत्रेति * प्रधानस्य प्रत्येकमङ्गापेक्षायामङ्गाधिक्ये क्लेशाधि-
क्यापत्तिस्तस्य तु युगपत्सर्वाङ्गापेक्षाभ्युपगमाद्यावदङ्गवाक्यं सकृ-
दपेक्षोत्पत्तेरङ्गवाक्यबहुत्वादेवाक्लेशेन बहुविधिः सेत्स्यतीत्याशयेन
परिहरति * नैतदिति * परव्याख्यादूषणोपसंहारपूर्वं स्वमतेन
कर्मनिष्पत्त्युपयोगिद्रव्यदेवतारूपाङ्गसाकल्यार्थतया भूयस्त्वं व्या-
ख्यातुं प्रतिजानाति * तस्मादिति * व्याचष्टे * इहेति * एतदे- ८३०।२

च तत्र हि द्रव्यदेवतारहिते कर्ममात्रं प्रस्तुतस्तोत्रशस्त्रयाज्यानुवाक्यादिमात्रं विधीयतइति शाखान्तराधिकरणवार्त्तिकेन दृढयति * तथा चेति * यजुर्वेदे तु समस्तस्य द्रव्यदेवतात्मकस्य कर्मरूपस्याम्नानात् स्तोत्रादिभिर्विनापि यागनिष्पत्तिशक्तेस्तोत्रादिनिरपेक्षक्रियाविधानं शक्यमित्याह * यजुर्वेदे त्विति * स्तोत्राद्यङ्गग्रहणं तर्ह्यनर्थकं स्यात् इत्याशङ्क्याह * वचनेति * व्याख्याते ऽर्थे सूत्रं योजयति * अत इति * त्रिष्वपि वेदेषु ज्योतिष्टोमाम्नानादुभयोक्तिरनुक्तेत्याशङ्क्याह * ऋक्सामेति *

॥ प्रकरणस्य विनियोजकताधिकरणम् ॥ ४ ॥

असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्त्तव्यतार्थित्वात् ॥ ११ ॥

श्रुत्यादीनि च विनियोगे कारणानीति वक्ष्यन्ते इति प्रतिज्ञातत्वात् । श्रुत्यादित्रयस्य विनियोगकारणत्वमनुक्त्वा प्रकरणादेर्विनियोगकारणत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्कानिरासार्थमुक्तानीति वृत्तसङ्कीर्त्तनभाष्यं तेषामर्थेन सम्बन्ध इत्यादिना कथं च विनियुज्यतइति प्रतिज्ञाचिन्तनेन श्रुत्यादीनां विनियोगकारणत्वस्यानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य वृत्तविनियोगप्रकारचिन्तानुकीर्त्तनार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * एवं तावदिति * तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नाय इत्यत्र यैरर्थैर्येषां शब्दानामौत्पत्तिकः सम्बन्धः तेष्वर्थेषु वर्त्तमानानां शब्दानां सर्वकारकान्वितक्रियारूपवाक्यार्थप्रमाणत्वोक्त्या प्रत्येकश्रुतिरूपाणां पदकारकविभक्त्याख्यानां शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययार्थान्वयरूपे क्रियान्वितकारकरूपे चार्थे व्यापाराभिधानात् लिङ्गस्य विनियोगकारणत्वे सिद्धे ऽपि यदि कश्चिच्छब्दस्य तात्पर्यानवधारणात् विज्ञानानुत्पादकत्वे प्रामाण्यायोगाद्वेदस्य च प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वेन प्रमाणान्तरतो ऽर्थतात्पर्यावधारणायोगाद्वेदान्तर्गतस्य श्रुत्यादेर्विनियोगकारणत्वायोगं शङ्केत तद्भ्रमापनुत्तये ऽध्ययनविधानार्थे विनियोगात्तात्पर्यावधारणे विनियुक्तशब्देनोक्ते पुरुषार्थानुबन्धिन्यर्थे विधिना विनियोगाच्छ्रुत्याद्यर्थस्याङ्गत्वाख्यपुरुषार्थानुबन्धित्वे प्रधानोक्त्योक्ते श्रुत्याद्यनपेक्षस्य विधेः समीहितविशेषे विनियोजकत्वायोगात् श्रुत्यादेर्ज्ञापकत्वेन ज्ञेये लिङ्गाद्विनियोगोपपत्तिसूचनार्था ज्ञेयोक्तिः पुरुषार्थानुबन्धिन्यङ्गान्वयरूपे ज्ञेये ऽध्ययनविधिना श्रुत्यादीनां विनियोगात्तात्पर्यावधारणे यस्य श्रुत्यादेर्यस्मिन्नर्थे विशेषतात्पर्यं तस्मिन्नेव तस्य विनियोजकत्वसिद्धेस्तेषामर्थाधिकरणादिभिः विनियोगविशेषचिन्तानर्थक्यमाशङ्क्य श्रुत्यादिभिर्यस्य य-

दङ्गत्वं ज्ञापयितुं शक्यते तस्य तदङ्गत्वं ज्ञापयेदिति सङ्कीर्णता-त्पर्यावधारणात् सङ्कीर्णविनियोजकत्वसिद्धावपि विनियोगविशे-षचिन्तार्थवत्त्वसूचनार्थं सङ्कीर्णरूपेण विनियुक्तानि सन्ति विशेष-रूपेणाख्यातानीत्युक्तम्। विनियुक्तानीति पाठे तु प्राधान्येनैतद-ध्यायद्वये ऽङ्गत्वरूपे ऽर्थे तद्भूताधिकरणप्रथमान्त्यन्यायाभ्यां सङ्की-र्णानि सन्ति तेषामर्थाधिकरणादिभिर्विविक्तानि कृत्वा वर्णितानी-त्यर्थः। अनेन चैतद्भाष्यस्था विनियोगोक्तिर्विशब्दावृत्तिर्विनियोगवि-शेषार्थत्वेन व्याख्याता। एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगादिति ग्र-हाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे ऽवघातादीनां श्रुतिसंयोगाद्यत्रस्याभ्युपगमे सम्मार्गाद्यपि एकवचनश्रुतिसंयोगादेकस्मिन्नेव ग्रहादौ व्यवतिष्ठे-तेत्यभिधानादवघातादिर्विनियोगविशेषकारणत्वेन श्रुतेरर्थाभिधान-सामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यादित्यत्र सामर्थ्यशब्दान्मन्त्रविनियो-गविशेषकारणत्वेन लिङ्गस्य सूत्रितत्वे ऽपि वाक्यस्य क्वचिद्विशे-षकारणत्वेनासूत्रितत्वाद्विनियोगकारणानीति बहुवचनायोगमाश-ङ्क्य परमतेन साक्षाद्वाक्यस्य विनियोगविशेषकारणत्वं केन चि-त्सूत्रेणानुक्ते ऽपि श्रुत्यन्तर्गतत्वात् लिङ्गान्तर्गत्या च वाक्यस्य विनि-योगविशेषकारणत्वसिद्धेर्बहुवचनमुपपादयितुमाह*तत्रेति* विनियु-ज्यते ऽनयेति विनियोगशब्दस्य विनियोजकवाचित्वाद्विनियोजिका-त्मिकायाः श्रुतेः सामर्थ्यात्मकस्य च लिङ्गस्यान्तर्गतं वाक्यमिति कृत्वा वाक्यशब्देनाग्रहणेन साक्षान्न सूत्रितमित्युक्तं ऽन्तर्गत्युपपादनार्थं यथाशुद्धावघातादिविध्ययोगेन केवलपदप्रयोगाच्च व्रीह्यादिश्रवणे स-त्यश्रुतावहेतुत्वादिकल्पनानुपपत्तेरवहन्त्यादिसमर्पकव्रीह्यादिपदान्त-रसन्निध्यपेक्षत्वात् विध्यात्मिकायाः श्रुतेर्वाक्यान्तर्गततया विनियोग-स्यापि प्रतियोग्यनपेक्षस्यायोगात् केवलपदप्रयोगाभावाच्च श्रुते च प्र-तियोगिनि सत्यश्रुतप्रतियोगिकल्पनानुपपत्तेः प्रतियोगिनि समर्पकप-दान्तरसंनिध्यपेक्षत्वात् विनियोजकात्मिकाया अपि श्रुतेर्वाक्यमन्त-र्गतं लिङ्गविनियोज्यस्य कर्मसमवेतार्थस्य निर्वपामीत्यादिपदस्य के-वलस्य प्रयोगाभावेनासमवेतार्थसवित्रादिपदान्तरसन्निध्यपेक्षत्वात् वाक्यस्यैव लिङ्गं विनियोज्यत्वावगतेर्विनियोगविषयत्वस्यैव च सा-मर्थ्यस्य लिङ्गत्वात् लिङ्गस्यापि अन्तर्गतं वाक्यमित्युक्तम्। अन्यत्रा-न्तर्गतत्वे बहुवचनायोगोपपत्तेः श्रौतसामान्यविनियोगापेक्षिताविशेष-विनियोगहेतुत्वमात्रेण वाक्यस्य श्रुत्यन्तर्गतिः सामान्यविशेषरूपवि-षयभेदात्तु श्रुतिवाक्ययोर्भेदो ऽस्त्येव, लैङ्गिकपदविनियोगापेक्षि-तवाक्यविनियोगहेतुत्वमात्रेण च लिङ्गान्तर्गतिः पदवाक्यरूपवि-

षयभेदात्तु लिङ्गवाक्ययोर्विषयभेदो ऽस्त्येवेति प्रायशब्देनोक्तम् ।
श्रुतेः सामान्यमात्रे पर्यवसानायोगात् वाक्यविनियोगपर्यन्तत्वाव-
गतेर्लिङ्गस्य च पदमात्रे पर्यवसानायोगात् वाक्यविनियोगपर्यन्त-
त्वावगतवाक्यस्य विशेषणविशेष्यभावमात्रे व्यापाराच्छ्रुतिलि-
ङ्गाभ्यां विनियोगे वाक्यस्य विनियोगकारणत्वाभावेनैव बहुवच-
नसमर्थनानुपपत्तेरपरितोषात्स्वमतेन वाक्यविनियोगपर्यन्तत्वावगते[1]
ग्रहणाभावे ऽपि प्रायशब्देनोपक्रमोपसंहारैकवाक्यत्वस्य विनियो-
गकारणत्वाभिधानात् वाक्यमपि साक्षाद्विनियोगविशेषकारणत्वेन
सूचितमित्येवं बहुवचनं समर्थयितुमाह * अथ वेति * विशेष-
विहितस्यापि अरुणयेति वाक्योदाहरणं न युज्येतेत्याह * अथ
त्विति * सामान्यमात्रविनियोगेन श्रुतिपर्यवसानाभ्युपगमे त्वै-
न्द्र्युदाहरणे श्रुतिलिङ्गविनिरोधो बलाबलाधिकरणवक्ष्यमाणो न यु-
८३१।१ ज्येतेत्याह * अथेति * कथं तर्ह्यरुणयेत्यस्य वाक्योदाहरणत्वमित्याश-
ङ्क्याह * तस्मादिति * उदाहरणद्वये ऽपि विशेषविनियोगव्यापृतश्रु-
त्यपेक्षितविशेषणविशेष्यभावसमर्पणेन वाक्यस्य श्रुत्यन्तर्गतेर्दर्श-
यितुं शक्यत्वात् विनियोजकत्वस्य तूभयत्रापि अभावात् उभयस्य
साक्षाद्विनियोगविवक्षया श्रुत्युदाहरणत्वे विनियोगौपयिकविशेष-
णविशेष्यभावविवक्षया च वाक्योदाहरणत्वे सम्भवत्यपि गुणस्य
क्रियासाधनद्रव्यान्वयं विना श्रुत्यवगतक्रियाङ्गत्वानिर्वाहात् श्रुतेश्च
द्रव्यान्वये व्यापाराभावात् वाक्यगम्यस्यारुण्यस्यैकहायनीद्वारता-
र्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यादित्यत्रोक्तेति सूचनाया-
रुणयेत्यस्य वाक्योदाहरणतेत्याशयः । श्रुत्यादित्रयवत् प्रकरणा-
दित्रये ऽपि कथं च विनियुज्यत इत्यंशः कस्मान्न चिन्त्यत इत्याश-
ङ्क्याह * इदानीमिति * व्रीहीनित्यादिपरमापूर्वसाधने ऽवघातादि-
विनियुक्ते ऽवान्तरापूर्वसाधने वेत्यादिश्रौतविनियोगविशेषचिन्तायां
गौणे मुख्ये च लिङ्गं मन्त्रं विनियुङ्क्ते मुख्य एवेति । लैङ्गिकविनियो-
गविशेषचिन्तायां वाक्यमुपक्रमानपेक्षमुच्चैस्त्वादीनि विनियुङ्क्ते
तदपेक्षं वेति वाक्यीयविनियोगविशेषचिन्तायाः श्रुत्यादिबलाबल-
चिन्तानपेक्षत्वात् पृथक्करणं युक्तं पूर्वप्रमाणविनियुक्ताङ्गव्यतिरि-
क्तानां प्रकरणादिविनियोजकं सर्वेषामेव वेत्येवं प्रकाराया विनि-
योगविशेषचिन्तायास्तु श्रुत्यादिबलाबलचिन्तान्तर्गतत्वादेतादृश्या-
श्च विनियोगविशेषचिन्तायाः प्रकरणादिष्वयोगान्न तेषु विनियोग-
विशेषचिन्ता कार्येत्याशयः । अधिकारलक्षणस्य प्रकरणस्यानन्तर्य-

(१) स्वमतेन वाक्येति २ पु० भ० ।

लक्षणस्य क्रमस्य रूढिशब्दलक्षणायाश्च समाख्यायाः सिद्धान्तेऽपि विनियोजकत्वानभ्युपगमादितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षालक्षणस्य प्रकरणस्य सादेश्यलक्षणस्य क्रमस्य यौगिकशब्दलक्षणायां समाख्यायाश्च पूर्वपक्षे सद्भावस्याप्यनभ्युपगमाद्विनियोगकारणत्वचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्येतिकर्त्तव्यतार्थित्वाद्देशसामान्यात्तदर्थत्वादिति सूत्रावयवैः स्वरूपेणासंयुक्तं प्रकरणाच्छेष इति प्रधानभूताध्यायार्थवाचितया सर्वत्रानुवर्त्तमानशेषशब्दानुषङ्गात् पञ्चम्या च ज्ञापकहेतुत्वोक्तेः क्रमश्चेति चकारेण पञ्चम्यर्थानुकर्षणादाख्या चैवमित्येवं शब्देन च तदतिदेशाद्विनियोगसामर्थ्येन दर्शयतीत्युक्तम्। सद्भावेनेतिवाच्ये यत्किञ्चिद्रूपप्रकरणादिसद्भावस्योभयसिद्धत्वात् स्वाभिमतरूपप्रकरणादिसद्भावस्य साध्यत्वसूचनार्थो स्वरूपोक्तिः। वैदिके चार्थे शब्दातिरिक्तप्रमाणाभावात्। शब्दस्य च साक्षच्छ्रवणाक्षरसामर्थ्याकाङ्क्षितयोग्यार्थपदसंनिध्यतिरिक्तविनियोगकारणभूतप्रकाराभावात्। श्रुत्यादीनि त्रीण्येव तादर्थ्यबोधाख्ये विनियोगे कारणानीत्याशये किमेतावन्त्येवेति पृष्टमोदनं पचेत्युक्त्वा तण्डुलानानय काष्ठान्याहरोदकं स्थाल्यादि चोपनयेत्युक्ते लोके तण्डुलोपनयनादीनां पाकाङ्गत्वप्रतीतेः पदसन्निधिवद्वाक्यसन्निधावपीतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां विनियोगहेतुत्वावसायाद्देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रेभ्यः शुक्लनीलपीतवस्त्राणि देयानीत्युक्ते च शुक्लवस्त्रादीनां यथाक्रमं देवदत्ताद्यङ्गत्वप्रतीतेः सादेश्यनिमित्तस्य सन्निधिर्विनियोगहेतुत्वावसायाद्देवदत्तीयः पाक इत्युक्ते देवदत्तस्य पाकाङ्गत्वप्रतीतेर्यौगिकशब्दस्य विनियोगहेतुत्वावसायाच्छाब्दे व्यवहारे वा शाब्दस्यार्थस्यान्वयायोगादितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षासादेश्ययौगिकत्वानामपि विनियोगकारणभूतशब्दप्रकारवाचित्वावगतेस्तान्यपि विनियोगकारणानीत्याशयेन नेतिभाष्येण निरस्य भावनायाः सन्निपत्योपकारीतिकर्त्तव्यतान्वयमात्रेणेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षानिवृत्तेरारादुपकारीतिकर्त्तव्यतानाकाङ्क्षत्वात् सन्निपत्योपकारिण्याश्चेतिकर्त्तव्यतायाः श्रुत्यादिगम्यत्वेन प्रकरणगम्यत्वाभावात् नेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षालक्षणं प्रकरणमस्तीत्याशयेन प्रकरणमात्रविषयं प्रश्नान्तरं किमपरमिति भाष्येण कृत्वाधिकरणरक्षणार्थं पूर्वपक्षे कार्ये प्रश्नो न युक्त इत्याशङ्क्य विपर्ययवत् सन्देहाज्ञानयोरपि सिद्धान्तप्रतिकूलत्वात्पूर्वपक्षत्वसम्भवसूचनार्थं त्रैविध्यप्रसिद्धेन प्रश्नेन पूर्वः पक्षः कृत इति प्रश्नेनैवेति भाष्येणोक्तं तत्सर्वं तात्पर्येण व्याचष्टे * तत्रेति * त्रयमपि क्रमेणोपपादयति * यावद्धीति * सूत्राधीनज्ञान-

स्य पुंसः कथनात् प्राक् सन्देहाज्ञाने सम्भवत इत्याशयः । नदीत्वप-र्वतत्वफलत्वरूपेणानिश्चितेषु प्रश्नस्य लोके द्वैविध्यप्रसिद्धिदर्शनार्थं भवति चेति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं पूर्वपक्षमुपसंहरति * त-स्मादिति * अस्य पूर्वपक्षस्याधिकरणत्रयसाधारण्यसूचनादिया-दिशब्दः तदित्यादिसिद्धान्तभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * इतीति * करणत्वस्यातिशयितसाधकत्वरूपसाधकतमत्वलक्षणत्वादतिशयस्य चापेक्षितत्वादपकृष्टसाधकत्वरूपामितिकर्त्तव्यतां विना करणत्वा-नुपपत्तेः सन्निपत्योपकारिणश्च प्रोक्षणमन्त्रादेर्यागानिष्पादकभाव-नाकरणीभूतद्रव्यदेवतादीनि कर्त्तव्यतात्वेन फलभावनाकरणीभूत-यागादीतिकर्त्तव्यतात्वाभावावश्यम्भाविन्यारादुपकारीतिकर्त्तव्यता-काङ्क्षेति सूचनार्थः करणवाची प्रधानशब्दः । सन्निपत्योपकारी-तिकर्त्तव्यतान्वयमात्रेणाकाङ्क्षानिवृत्त्यभावः कथम्भावाविच्छेदोक्त्यो-क्तः । असंयुक्तोक्तिव्याख्यानायानिर्ज्ञातेत्युक्तम् * प्रकरणेना-ङ्गतेति वदता * शेषः परार्थत्वादिति सूत्रस्थशेषशब्दानुषङ्गः सूचि-तः । सिद्धान्तोपपादनार्थं यदीतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षिण इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * दर्शेति * दर्शपूर्णमासयोरुपकाराख्यानुग्रहापेक्षायां प्र-याजादीनां च साध्यापेक्षायां सत्यामपि यथाविकृतेरुपकाराकाङ्क्षायां विकृतौ चातिदिष्टानां प्रयाजादीनां साध्याकाङ्क्षायाः प्राकृतप्रमाण-सिद्धेनोपकारेण निर्वृत्तेर्न विकृतौ प्रकरणं प्रवर्त्तते । तथा यदि द-र्शपूर्णमासयोः सहायभूतप्रयाजादीनां साध्य उपका-रो ऽन्यतः सिद्धः केन चित्प्रमाणेनोपलभ्येत ततो द-र्शपूर्णमासयोरपि न प्रकरणं प्रवर्त्तेत न त्वेतदस्ती-तिसूचनार्थं * तथेत्युक्तम् * वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यस्य च प्र-कृतिलिङ्गभूतेनालभतिना दैक्षोपकारस्य स्वपदे मासमग्निहोत्रं जु-होतीत्यत्र अग्निहोत्रोक्त्यानारभ्याग्निहोत्रधर्मातिदेशात्तद्गतस्योपका-रस्य स्ववाक्ये दैक्षप्रकरणे च दर्शपूर्णमासिकप्रयाजादिदर्शनाद्दैक्षे पौर्णमासधर्मातिदेशावगतेः स्वतोपकारस्य स्वप्रकरणे प्राकृतप्रमाण-सिद्धस्योपलम्भात्तद्वैषम्यसूचनार्थं * स्वेत्युक्तम् * एवं सत्यपि यदि प्रकरणालोचनाद्दर्शपूर्णमासयोः का चित्प्रवृत्तिरव-गम्येत ततस्तद्गतप्रमाणसिद्धेनोपकारेण नैराकाङ्क्ष्यं स्यान्न त्वेतदस्ती-ति सूचनार्था प्रकरणान्तरोक्तिः । शब्दस्यापि प्रत्यक्षादिपञ्चका-न्तर्गतत्वात्तन्निरासेनैव निरासे ऽपि लौकिकवैदिकशब्दभेदविवक्षया भेदेनोक्तिः । दर्शपूर्णमासयोः सहायभूतप्रयाजादीनां च साध्यभूत उपकारो ऽन्यतः सिद्धो न केन चिल्लौकिकेन वैदिकेन वा प्रमा-

केनोपलक्ष्यतइत्युक्ते ऽर्थात् प्रोक्षणावघातादिजन्येन सांनिपातिकेनैवोपकारेणोपकाराकाङ्क्षानिवृत्तेर्दर्शपूर्णमासयोरारादुपकाराकाङ्क्षायाशङ्क्य * अवश्यश्चेत्युक्तम् * यदि त्वित्यनेनाभावशङ्कायां प्रकरणाख्यारादुपकारप्रमाणसद्भावाग्निरस्तायां सन्निधिमात्रादन्वयानुपपत्तेः प्रकरणे पदसन्निध्यभावाद्वाक्यसन्निधेश्च विप्रकृष्टत्वेनान्वयहेतुत्वायोगान्न प्रकरणं प्रमाणमित्याशङ्क्य * न हीत्युक्तम् * वि- ८३२।६
श्वजिद्वत्फलाध्याहारेण दर्शपूर्णमासफलानुषङ्गेण वा साक्षात्पुरुषार्थभूतं स्वर्गाद्येव प्रयाजादीनां साध्यत्वेन कस्मान्न कल्प्यतइत्याशङ्क्य यद्यान्यत्स्वर्गादिसाध्यं कल्प्येत तस्येज्याधिकरणन्यायाद्दर्शपूर्णमासनामविशेषितयज्युक्तेनाग्नेयादिषट्केण सह सम्बन्ध्य निराकाङ्क्षीभूतस्य न प्रयाजादौ सम्बन्धाकाङ्क्षास्तीत्युक्त्वा दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजादीनां च परस्परमुपकार्योपकारित्वनियमसिद्धिरन्योन्याकाङ्क्षाधीनाङ्गाङ्गिसिद्ध्यर्थमुपसंहृता । प्रयाजादेश्च स्वर्गार्थत्वशङ्कानिरासेन तानि तत्रैवेत्यादिप्रयोजनभाष्यस्य प्रयाजादीनि दर्शपूर्णमासयोरेव विनियुज्यन्ते न स्वर्गे तथाग्निहोत्रे ज्योतिष्टोमे वा यदेवं विधं पदार्थजातं तदप्यग्निहोत्रएव ज्योतिष्टोमएव विनियुज्यते न स्वर्गइति व्याख्या सूचिता फलकल्पनानुषङ्गाभ्यां चेह पूर्वपक्षश्चतुर्थोपान्त्ये फलवाक्यस्थेन यजिना प्रयाजादीनामपि ग्रहणादित्यपौनरुक्त्यं स्पष्टम् । इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षिप्रधानसन्निधौ पठितानां प्रोक्षणप्रयाजादीनां बहूनामुदाहरणानां स्पष्टत्वात् प्रकृते विनियुज्यन्तइति प्रयोजनस्योक्तत्वात् प्रयोजनोदाहरणप्रश्नावनर्थकावाशङ्क्य सन्निपत्योपकारिणां प्रोक्षणादीनां क्रियाङ्गभूतद्रव्याद्यन्वयेन नैराकाङ्क्ष्यादुभयाकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेन क्रियायां विनियोगानुपपत्तेरुदाहरणत्वायोगात्क्रियाङ्गभूतद्रव्याद्यङ्गत्वद्वारा तु तेषां क्रियाङ्गत्वाभ्युपगमे ऽधिकारलक्षणप्रकरणानुगृहीतेन श्रुत्यादिनैव तत्सिद्धेः कथम्भावलक्षणेन प्रकरणेन विनियोगायोगात्तैरेव च क्रियायां इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षानिवृत्तिसिद्धेराराादुपकारिणां प्रयाजादीनां विनियोगायोगात्प्रयोजनानुपपत्तेः प्रयोजनोदाहरणे पृष्ट्वा सन्निपत्योपकारिणामुदाहरणत्वायोगे ऽपि आरादुपकारिणामुदाहरणत्वं तद्विनियोजनं च प्रयोजनमिति भाष्यव्याख्यासूचनायासंयुक्तोक्तेः सन्निपत्योपकारिणां प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थत्वसूचनार्थं परमतेन तावत्सन्निपत्योपकारिणामारादुपकारिणां च प्रकरणविनियोज्यतामभिप्रेत्यासंयुक्तोक्तेः । प्रश्नपूर्वं प्रयोजनमाह * असंयुक्तेति * द्वित्वबहुत्वयुक्तस्य प्रतिपद्विधानस्य श्रुत्या द्विबहुयजमा-

नक्तत्वन्तरसंयुक्तस्य पूष्णो ऽहं देवयज्यया पशुभिर्जनीषीयेत्याद्यनुमन्त्रणेषु च पूषादिशब्दानां लिङ्गात् तच्छेषाणां चाहमित्यादीनां वाक्येन पूषादिदेवत्योष्टपशुसंयुक्तानां ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासप्रकरणाभ्यां विनियोगनिवृत्त्यर्थमित्युत्तरार्थः । प्रोक्षणादीनां श्रुत्यादिभिर्व्रीह्यादिसंयुक्तानां दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमप्रकरणाभ्यामविनियोगापत्तेर्विशेषणमध्याहरति * प्रकरणेति * पदार्थान्वयरूपवाक्यार्थप्रतिपादनमात्रे वाक्यव्यापारस्य स्योनं ते सदनमित्यादेः सुमनस्यमान इत्यन्तस्य वाक्यविनियोगाक्तेरेकवाक्यत्वापगमने सामर्थ्यनिमित्तविनियोगाङ्गत्वस्य स्योनं त इत्यस्य पूर्वेण सहैकवाक्यतामभ्युपेत्योपस्तरणे समर्थेनेत्यादिभाष्यालोचनया प्रतीतेः प्रतिनियतावेतौ श्रुतिवाक्यसम्बन्धावेकः शेषशेषिरूपेभ्यां विशेषणविशेष्यात्मकइत्यादिवार्त्तिके वाक्यस्य विनियोजकताया निषेत्स्यमानत्वात्तत्सामान्येनारुणावाक्ये ऽपि वाक्यस्याविनियोजकत्वावगतेरारुण्यस्य वाक्येन क्रयसम्बन्धायुक्तत्वादेतत्प्रयोजनानुपपत्तेः स्वमतेनासंयुक्तस्य ग्रहणस्य सन्निपत्त्योपकारिणां प्रकरणविनियोगनिवृत्तिप्रयोजनत्वं सूचयितुमाह * नत्त्विति * श्रुत्यादीनां सर्वेषामेव परदौर्बल्यात् पूर्वसंयुक्तएवार्थे परस्याविनियोगसामर्थ्यात्सामर्थ्यालोचनयैव श्रुत्यादिसंयुक्तानां प्रकरणविनियोगनिवृत्तेः सिद्धत्वादसंयुक्तमिति यत्सूत्रं तच्छ्रुत्यादिसंयुक्तानां प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थं न भवति । किं तु संयुक्तशब्देन सन्निपत्त्योपकारित्वाभिधानात् । सन्निपत्त्योपकारिणां प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थमित्याशयः ।

क्रमस्य विनियोजकताधिकरणम् ॥ ५ ॥

क्रमश्च देशसामान्यात् ॥ १२ ॥

वैदिके ऽर्थे शब्दातिरिक्तप्रमाणाभावात्सादेश्ययौगिकत्त्वयोश्च विनियोगहेतुभूतशब्दप्रकारत्वाभावात् । न क्रमसमाख्ये विनियोगकारणे इत्याशयेनाथेत्याद्य ऽधिकरणद्वयस्थे विकृतीनां प्राक्प्राकृताङ्गान्वये ऽप्यज्ञातोपायपरिमाणत्वादश्रुतफलत्वेनाङ्गत्वयोग्येषु कर्मसु सन्निहितेषु सत्सङ्गाकाङ्क्षानिवृत्त्यसिद्धेर्वैकृतकर्मसन्निधानस्य प्रकरणत्वादुपांशुयाजस्य विप्रतिपन्नजातशत्रुमत्कर्तृकैन्द्राग्नकर्मद्वयस्य वा ब्राह्मणपाठादनुमन्त्रणमन्त्रस्य याज्यानुवाक्यायुगलद्वयस्य वा मन्त्रसंहितायां पाठादेकप्रदेशवाक्यपाठसादेश्याभावेन तद्धेतुकबुद्धिविपरिवृत्त्याख्यसन्निध्ययोगादीक्षस्य च स एव औपवसथ्ये ऽहनि द्वि-

देवत्यः पशुरालभ्यतइतिश्रुत्यौपवसथ्याख्ये ज्योतिष्टोमप्रदेशे ऽनुष्ठानोक्तावप्युपाकरणादीनां दैक्षाङ्गत्वावगमात्प्रागौपवसथ्ये ऽनुष्ठानावगतेरेकप्रदेशानुष्ठानाख्यानुष्ठानसादेश्याभावेन तद्धेतुकस्यापि सन्निधेरयोगान्न फलवत्सन्निधिलक्षणः क्रमो ऽस्ति निर्वापादीनां च समाख्यां विनाध्वर्य्वादिसम्बन्धानवगतेराध्वर्यवादिसमाख्या यौगिकशब्दलक्षणा नास्तीत्याशयेन * किं चेति * द्वितीये च प्रश्नभाष्ये एकहेलया व्याचष्ट * पूर्ववदेवेति * किमुक्तेभ्यो ऽन्यदपि प्रमाणमस्तीति किञ्चेति भाष्यार्थः । फलोपकारत्वेन प्राकृतानामङ्गानां निराकाङ्क्षीकरणसामर्थ्यस्य दशमे गृहमेधीयाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वान्निवृत्ताकाङ्क्षायाः सांग्रहण्यादिकाया विकृतेः सन्निध्याम्नातानाम् अश्रुतफलानामामनहोमादिकर्मणां सन्निहितफलवत् कर्मोपकाराख्यसाध्यसम्भवे कल्पनागौरवापादकस्वर्गफलत्वकल्पनायोगात् विकृतिफलानुषङ्गस्य फलसम्बन्धोक्तहेतुत्वादितरस्य प्रधानं स्यादिति चतुर्थाधिकरणे परिधिमन्त्राद्यसम्बद्धपदव्यवायेन निराकरिष्यमाणत्वात् सन्निहितविकृत्यङ्गतां विनानर्थक्यापत्तेर्निराकाङ्क्षस्योपाध्यायस्य शिष्याकाङ्क्षयाकाङ्क्षोत्थापनवत्सन्निध्याम्नातधर्माकाङ्क्षयाकाङ्क्षोत्थापने ऽपि स्वतो नैराकाङ्क्ष्यादुभयाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणत्वानुपपत्तेर्वैकृतधर्मसन्निधिः क्रम एव भिन्नग्रन्थाम्नातानामपि च कर्ममन्त्राणामुपकारकोपकार्याकाङ्क्षायां ब्राह्मणाधीतैः कर्मभिर्मन्त्रसंहिताधीतेषु मन्त्रेषु उपकारत्वेन मन्त्रैश्च कर्मसूपकार्यत्वेनालोच्यमानेष्वादित आरभ्यालोचनादाद्यग्रन्थप्रदेशाधीतयोः कर्ममन्त्रयोरन्योन्यं द्वितीयप्रदेशाधीतयोश्चान्योन्यमित्येवं क्रमेण बुद्धौ विपरिवृत्तेः सर्वस्वसंवेद्यत्वेनापह्नवायोगात् पाठसादेश्यहेतुको दैक्षाङ्गत्वानवगमे ऽपि चोपाकरणादीनां पाठक्रमेणौपवसथ्याख्ये दैक्षप्रदेशे ऽनुष्ठानावगमात् अनुष्ठानसादेश्यहेतुको ऽपि फलवत्सन्निध्याख्यः क्रमो ऽस्तीति क्रमो देशसामान्यादित्येतावतोक्ता चकारेण पूर्वसूत्रस्थप्रकरणादिति पञ्चम्युक्तशेषहेतुत्वानुकर्षणात्सो ऽपि शेषहेतुरिति एवं सूत्रव्याख्यां सूचयन् सिद्धान्तमाह * तत्रेति * क्रमो ऽपि विनियोगकारणमित्येतावताद्ये प्रश्ने निरस्ते द्वितीयप्रश्ननिरासार्थे वैकृतकर्मसन्निधिरपि क्रम एवेत्येवकारेण सूचितम् । दधिमन्त्रैन्द्राग्नयाज्यानुवाक्यायुगलोपाकरणादीनां शेषित्वाभिमतकर्मविशेषसंनिधिपाठाभावे ऽप्येकदेशत्वाख्येन देशसामान्येन बुद्धिपरिवृत्त्याख्यसन्निधिरूपः क्रमः प्रतीयतइत्युक्ते देशसामान्यव्याख्यार्थं द्वैविध्योक्तिः देशसामान्यहेतुकक्रमद्वैविध्ये सति 'कस्मात्पाठसादेश्यमात्रे आ-

ष्यक्तोक्तामित्याशङ्क्य दैक्षस्य श्रुत्योपाकरणादीनां चौपवसथ्याहानुष्ठेयाग्नीषोमीयप्रणयनोत्तरकालपाठेन पाठक्रमादौपवसथ्ये ऽहन्यनुष्ठेयत्वावगतेरेकप्रदेशानुष्ठानाख्यस्यानुष्ठानसादेश्यस्य स्पष्टत्वात् सुप्रतिपाद्यं सन्निधिहेतुत्वं मत्वा पाठसादेश्यस्यास्पष्टत्वेन सन्निधिहेतुत्वस्य दुःप्रतिपादस्य प्रतिपादनार्थेति परिहारं सूचयन्पाठसादेश्योपपादनपूर्वं सन्निधिहेतुत्वमेव तावदुपपादयति * विनापीति * अपिपदं प्रकारान्तरवाची पाठसादेश्यहेतुकस्य क्रमस्य विनियोगहेतुतामुपपादयति * चेनेति * ऐन्द्राग्नयोर्याज्यानुवाक्यायुगलयोरैन्द्राग्नाभ्यां प्रधानाभ्याम् देवताप्रकाशकत्वाल्लिङ्गस्य च सामान्यस्य सम्बन्धिं विना विनियोजकत्वायोगात् काम्ययाज्याकाण्डसमाख्यया च कर्मविशेषान्वयाख्यसामान्यसम्बन्धानवगतेः क्रमेण विनियोगे ऽप्यनुमन्त्रणस्य प्रधानेनानाकाङ्क्षितत्वात्क्रमेण विनियोगो न युक्त इत्याशङ्क्य प्रधानस्यानुमन्त्रणानाकाङ्क्षत्वे ऽप्यनुमन्त्रणाकाङ्क्षया ऽकाङ्क्षामुत्पाद्य विनियोगो भविष्यतीति परिहारं सूचयन्ननुमन्त्रणविनियो-
८३३।४ गे क्रमस्य हेतुतामुपपादयति * तथेति * आद्यानुमन्त्रणस्याद्यशेष्यन्वयान्निराकाङ्क्षतया द्वितीयादीनां अनुमन्त्रणादीनां द्वितीयादिभिः शेषिभिः सम्बन्धेन भाव्यमित्यर्थः। एवं तर्ह्यग्नेरहं देवयज्ययेत्याद्यनुमन्त्रणानि क्रमविनियोज्यत्वेन कस्मान्नोदाहृतानीत्याशङ्क्याधिकारलक्षणप्रकरणेन दर्शपूर्णमासान्वयाख्ये सामान्ये सम्बन्धे सर्वेषामनुमन्त्रणानामनवगतद्वारविशेषान्वयाय व्यवस्थापेक्षायामाग्नेयादियागाङ्गत्वेनानुमन्त्रणानामाग्नेययागादिप्रकाशनसामर्थ्याल्लिङ्गेन व्यवस्थासिद्धेः क्रमानपेक्षत्वात् अस्पष्टलिङ्गतया लिङ्गेन व्यवस्थापयितुमशक्यमनुमन्त्रणमुदाहरति * तत्रेति * लिङ्गेनाव्यक्तलिङ्गमन्त्रव्यवस्थानभ्युपगमे प्रकरणात्सर्वार्थत्वापत्तेः । क्रमेण विनियोगो न सिद्ध्येदित्याशङ्कते * ननु चेति * अबाधसम्भवे बाधपक्षस्यानाश्रयणीयत्वात् उपांशुयाजस्य विशेषितया ग्रहणे द्वयानुग्रहसम्भवात् । न क्रमो बाधनीय इति परमतेन दूषयितुमुपन्यस्यति * तत्रेति * उपांशुयाजमात्रार्थत्वे प्रकरणावगतसर्वार्थत्वबाधापत्तेर्न द्वयानुग्रहः सम्भवतीत्याशयेन दूषयति * शक्यन्त्विति * अनुमन्त्रणस्याश्रुतावृत्तिदोषापत्तेः । सर्वार्थता युक्तेत्याशङ्क्य प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिर्न्याय्यैवेति सूचनार्थं प्रति * प्रधानेत्युक्तम् * आग्नेयादीनां लिङ्गावगतैरनुमन्त्रणान्तरैर्नैराकाङ्क्ष्यादुभयाकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेनास्यानुमन्त्रणस्याग्रहणं न सम्भवतीति स्वमतेन परिहारमाह * तत्रेति * स्पष्टलि-

ङ्गानां लिङ्गेनास्पष्टलिङ्गस्य च प्रकरणेन विनियोगाद्विषमशिष्ट-विकल्पापत्तेरपि नास्य प्रकरणेन ग्रहणमित्याह * न चेति * अदृष्टार्थत्वेनैकार्थ्यानवगमात् विकल्पानापत्तिं शङ्कते *अदृष्टार्थानामिति *

मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रस्थत्वेन संस्मरन् ।
शेषिणे तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणमित्येवम् ॥

लक्षणेनैषां यागानुमन्त्रणाख्यया यागस्मृत्यर्थत्वावगतेः । कृतस्यापि च यागस्याकृतत्वशङ्कायामश्रद्धानिमित्तवैगुण्यापत्तेः शङ्कानिवृत्तौ कृतस्य यागस्य प्रत्येकस्मृत्याख्यप्रत्यवेक्षापेक्षत्वात् दृष्टार्थत्वावगतेरेकैकेन च मन्त्रेण तत्सिद्धेर्दुर्वारा विकल्पापत्तिरिति परिहरति * नेति * कृतयागस्मरणस्यानुष्ठानानौपयिकत्वात् कालविप्रकृष्टाभावेन चाकृतत्वशङ्कानुपपत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थत्वायोगात् पदार्थमध्ये क्षुतादिनिमित्तविष्णुस्मरणवददृष्टार्थत्वे ऽपि भिन्नानां मन्त्राणाम् क्षतिमन्त्रवदेकप्रयोजनत्वकल्पनानुपपत्तेरैन्द्रवायवादिग्रहणवच्च समुच्चयमन्तरेणागत्यभावात्समुच्चयानाश्रयणीयत्वावगतेर्न समुच्चय युक्त इत्याह * सत्यपि चेति * गत्यन्तरे सतीत्येतद्विवृणोति * आग्नेयादिभिरिति * मन्त्राणां चाक्रियात्वेनानितिकर्त्तव्यत्वारूपत्वात् स्वमते प्रकरणविनियोज्यत्वानुपपत्तेरभिधानक्रियाद्वारा विनियोज्यत्वावगमे ऽपि अस्पष्टलिङ्गाभिधायकतायोगान्नास्य प्रकरणविनियोगः सम्भवतीत्याह * किं चेति * उपांशुयाजे ऽपि तदभिधानाशक्तेर्नाविनियोगः स्यादित्याशङ्क्य क्रमादुपांशुयाजाङ्गत्वावगतेः सन्निहिताभिमुखवाचिमध्यमपुरुषयोगात् प्रकरणसन्निहितानेकयागत्यागेन क्रमसन्निहितैकोपांशुयाजाभिधानसामर्थ्यावगतेरुपांशुयाजे विनियोगोपपत्तिसूचना * यासीत्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे * दृब्धनामेति * युष्मदर्थविषयमध्यमपुरुषान्तरत्वेनासिशब्दस्य सन्निहितवाचित्वे ऽपि सर्वेषां प्रकृतत्वेन सन्निधानात् अभिधानापत्तिमाशङ्क्य सन्निहितवाच्याभिमुख्यस्य युष्मदर्थत्वादुपांशुयाजस्यैव च मन्त्राकाङ्क्षोत्पादिताकाङ्क्षत्वेनाभिमुखत्वात् मन्त्रित्वेनावान्तरनिराकाङ्क्षीकृतत्वेनानभिमुखत्वात् मन्त्रित्वेनावान्तरनिराकाङ्क्षीकृतत्वेनानभिमुखानामाग्नेयादीनां सन्निधाने ऽप्यनभिधानसूचनायाभिमुखोक्तिः सादेश्येनोपांशुयाजस्यात्यन्तसान्निध्यात्तस्यैवाभिधेयता युक्तेति परिहारसम्भवे ऽपि अतिशयार्थाभिमुखोक्तिः । स्वमतेनोक्तपरिहारमुपसंहरति * ततश्चेति * तथैन्द्राग्नं कर्मेत्यादिभाष्येणोदाहृतो याज्याकाण्ड- ८३४।२
क्रमस्तयोश्चाङ्गाङ्ग्यपेक्षवेलायामित्यादिवार्त्तिकनाभयाकाङ्क्षया क्र-

मस्य विनियोगहेतुत्वाभिधानादव्याख्यात इत्याह * याज्येति * अनुष्ठानदेशः क्रमः कस्मान्नोदाहृत इत्याशङ्क्य पशुधर्माधिकरणे क्रमस्य प्रकरणविरोधपरिहारेण पशुधर्माणां दैक्षशेषत्वे वक्ष्यमाणो अनुष्ठानदेशलक्षणोऽपि क्रमो विनियोगहेतुत्वेन सुज्ञानो भविष्यतीति मत्वेत्याह *अनुष्ठानेति* वैकृतधर्मैकर्मसन्निधेस्तु प्रकरणत्वशङ्कायाश्चतुर्थे मध्यस्थं यस्य तन्मध्यइत्यस्मिन्नधिकरणे स्वातन्त्र्यशङ्कायाश्च फलवद्धोकहेतुत्वादिनरस्य प्रधानं स्यादित्यस्मिन्निराकरिष्यमाणत्वेन क्रमस्य निःसन्दिग्धत्वात् । निराकाङ्क्षपांशुयाजसन्निधेश्च विनियोजकत्वस्योक्तत्वात् पृथगनुदाहरण लिङ्गक्रमसमाख्यानादित्यत्र लिङ्गस्य क्रमसमाख्यासापेक्षत्वमात्रोक्तेः क्लृप्तस्य विनियोजकत्वाभिधानादिहोदाहरणम् ॥

समाख्यायाः विनियोजकताधिकरणम् ॥ ६ ॥

आख्या चैवं तदर्थत्वात् ॥ १३ ॥

आख्याया विनियोगहेतुत्वाभावाशयस्याथेति प्रश्नभाष्यस्य यौगिकत्वलक्षणसमाख्यात्वाभावाशयस्य च किञ्चेत्यस्य प्रयोगे च व्याख्यानत्वात् समाख्यापि क्रमविशेषत्वहेतुः क्लृप्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञानेन चाध्वर्यवादियौगिकत्वात्समाख्या चैवमित्येवं सूत्रव्याख्यार्थे समाख्या चेति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * यौगिकीति * क्लृप्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञाने समुदायशक्तिकल्पनायोगात्सम्बन्धनिमित्तैवेषाख्यैत्येतावता यौगिकत्वाख्ये समाख्यात्वे व्युत्पादिते तस्या विनियोगहेतुत्वोक्त्यर्थमध्वर्य्वादिना प्रकृत्यर्थत्वेन सहान्वाधानादेः प्रत्ययार्थस्य कश्चित्सम्बन्धो ऽस्तीत्येवं सामान्याकारेण स्ववाच्यविशिष्टार्थान्यथानुपपत्त्या प्रतीते सम्बन्धे ऽपि निःशेषसामान्यायोगात् विशेषापेक्षायां शेषशेषिलक्षणसम्बन्धविशेषं बोधयतीत्युक्ते विशेषबोधोपपादनार्थमृत्विजां कर्माणि प्रति कर्तृतया शेषत्वेन चरणाभरणाभ्यां परिक्रीतत्वादनुष्ठेयत्वेन शेषिभूतकर्मापेक्षायामनुष्ठातृत्वेन च शेषिभूतानां कर्मणां कर्तृशेषभूतापेक्षायां प्रत्ययार्थस्यान्वाधानादेः प्रकृत्यर्थस्य चाध्वर्योरन्योन्यसामीप्येन बुद्धौ स्थापनादित्युक्तं समाख्याया निर्दोषत्वायानादिप्रसिद्धता यच्छब्देनोक्तेति सूचनार्थे पौरुषेय्यामपि तावद्दीक्षानुवाकादिसमाख्यायामनादित्वान्न दोषो ऽस्ति आध्वर्यवादिसमाख्यायां तु दोषशङ्कापि नास्तीत्युक्तिपूर्वमुक्तार्थं व्याचष्टे * आध्वर्यवादीति * आध्वर्यवशब्दवाच्यत्वेनान्वाधानादेरध्वर्युशब्दवाच्यत्वेन चर्त्विजो ऽन्वाधानादिकर्तृकत्वक-

ल्पना भवतीत्युक्ते कस्मात्तर्ह्याध्वर्युसमाख्या भाष्ये नोदाहृतेत्या-
शङ्क्यैकयापि समाख्यया द्वयोरपि कर्तृकर्मणोः श्रुत्यर्थाभ्यां नियम-
सिद्धेरिति सूचनार्थं प्रत्युक्ति । प्रत्ययलोपस्य प्रातिपदिकप्रत्या-
पत्तेर्वा स्मृत्यभावात् कथमाध्वर्यवन्कर्त्रध्वर्युणा व्युत्पत्तिरित्याशङ्क्य
प्रकृते ऽध्वर्युप्रातिपदिकादृत्विग्विशेषवाचितया प्रसिद्धादाध्वर्यवश-
ब्दास्तद्विकारत्वेन व्याकरणालोचनयावगताध्वर्यवकर्मवाचित्वात्म-
केन प्रकृत्यानुरूपेण विकाराद्वाध्वर्यवशब्दार्थान्वयस्य निमित्तत्वायो-
गेनौपचारिकादन्वाधानादिवाचितयावगतादौदमेघवत् प्रसिद्धा-
ध्वर्यवशब्दादर्थेनाध्वर्युशब्दस्तत्र प्रकृतित्वेनावगतो ऽन्वाधानाद्या-
ध्वर्यवकर्तृवाचित्वात्मकेन विकारानुरूपेणानुमीयतइत्युक्तं शब्दा-
धिकरणप्रकृतिविकृत्योश्चेति पूर्वपक्षसूत्रोक्तं प्रकृतिविकारइति सूत्रे
विकारोक्त्यानुभाष्य शब्दान्तरोक्त्या निरस्तत्वात् प्रकृतिविकारोक्ती
न युक्ते शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वोक्तेश्चाध्वर्यवशब्दप्रवृत्तावप्यध्वर्युश-
ब्दार्थान्वयस्य निमित्तत्वायोगान्नोपचारतोऽपि प्रकृतिविकारता युक्ते-
त्याशङ्क्य व्याकरणप्रत्ययौपचारिकी प्रकृतिविकारतोक्ता वस्तुतस्तु
यद्यप्यध्वर्य्वाध्वर्यवशब्दौ प्रकृतिविकारत्वाभावादन्योन्यानपेक्षौ नि-
त्यं चार्थान्वितौ तथापि शब्दस्यार्थे प्रयोगाख्यायाः प्रकृतेः कूटस्थ-
नित्यत्वाभावात् नित्यस्य च नैमित्तिकत्वे ऽपि अविरोधादाध्वर्यव-
शब्दप्रवृत्तौ वाच्यत्वेनाध्वर्युशब्दार्थान्वयस्य निमित्तत्वादध्वर्युश-
ब्दस्याध्वर्यवशब्दं प्रति निमित्ततामुपचर्य प्रकृतिविकारत्वव्याख्यान-
मित्याह *यद्यपि चेति* प्रवाहनित्यत्वस्य नैमित्तिकत्वाविरोधसूच-
नार्थं सर्वयौगिकानामिति यदुक्तं तदुपपादयितुमाह * न हीति *
एवमपि शब्दानां कूटस्थनित्यत्वे ऽपि सम्बन्धज्ञानापेक्षस्य शब्दप्रवृत्तौ
निमित्तत्वात्सम्बन्धज्ञानस्य च कादाचित्कत्वान्निमित्तत्वान्निमित्त-
त्वाविरोधवद्राजादिशब्दस्यापि राज्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतरा-
ज्याद्यन्वयापेक्षितराज्याद्यर्थोक्तिद्वारा राज्यादिशब्दं प्रति निमि-
त्तत्वात् सम्बन्धज्ञानापेक्षत्वेन चार्थोक्ते कादाचित्कत्व-
निमित्तता न विरुद्धेत्याह * निमित्तेति * समाख्याहेतुकाद्विनियो-
गात्प्रागाध्वर्यवाख्यस्यान्वाधानादेरध्वर्युसम्बन्धाप्रतीतौ शब्दे यौगि-
कत्वज्ञानाशक्तेः प्रतीतौ वा समाख्याया विनियोगहेतुत्वायोगापत्तेर्यौ-
गिकत्वायोगात् रूढित्वेनान्योन्यानपेक्षत्वे ऽप्यध्वर्य्वाध्वर्यवसमा-
ख्ययोरध्वर्योः कर्तव्यापेक्षायामध्वर्युसमाख्यासादृश्यादाध्वर्यवस-
माख्यायामुपनिबध्यमानायामन्वाधानादेः कर्तव्यत्वावगमात् । अ-
न्वाधानादेश्च कर्त्रपेक्षायामध्वर्युसमाख्यायामुपतिष्ठमानायामध्वर्योः

कर्तृत्वावगमात् एष समाख्याहेतुको विनियोगः सेत्स्यतीति भर्तृमि-
श्रादिमतं दूषयितुमुपन्यस्यति * तत्रेति * यत्रातिदेशो धर्मसम्ब-
न्धे सारूप्यादुपस्थापनस्य सामर्थ्यं प्रसिद्धं तत्रापि तावद्रूढिः सारू-
प्यहेतुकस्योपस्थापनस्य नास्त्यत्र त्वौपदेशिके क्रियाकर्तृसम्बन्धे सा-
रूप्यहेतुकस्योपस्थापनस्य सामर्थ्यं दूरोत्सारितमित्येवं दूषयति *
८३६।५ न त्विति * उपस्थापनस्य नित्यमुपस्थापकापेक्षत्वादुपस्थापकसारू-
प्यसापेक्षत्वे ऽपि सामर्थ्यशब्देन सह समासाविघातः । कण्वरथन्त-
रशब्दस्य यौगिकत्वे सत्यरथन्तरे रथन्तरे रथन्तरशब्दस्य वत्यर्थक-
ल्पनया शब्दोक्तात्सादृश्यात्प्रवृत्तेः सादृश्यस्य च धर्मसामान्यल-
क्षणत्वात् रथन्तरधर्मातिदेशकत्वं स्यात् रूढित्वात्तु शब्दसादृश्येन
रथन्तरशब्दोपस्थापनद्वारा रथन्तरोपस्थापने ऽपि शब्दसादृश्यस्य प्र-
त्यक्षस्य गम्यत्वेन शाब्दत्वात्तद्वारेण रथन्तरोपस्थापने शब्दस्याव्यापा-
रान्नातिदेशना युक्तेति दार्शमिकदृष्टान्तेन रूढिसादृश्यहेतुकस्योप-
स्थापनस्यातिदेशिकधर्मान्वयासमर्थतोपपादिता । उपदेशे तु वत्यर्था-
नपेक्षणेन शब्दोक्तस्यापि सारूप्यस्य हेतुत्वाभावात् सादेश्यवच्च
सारूप्याभावात्सादेश्यवच्च सारूप्यसम्बन्धं विनानर्थक्याभावेन
सम्बन्धाभिमुख्यरूपेणानुपस्थापकत्वात् स्वरूपमात्रेण चोपस्थापने
ऽपि गोगवयवत्सम्बन्धाप्रतीतेरशाब्देन सारूप्येणोपस्थापने शाब्द-
स्याव्यवहारात् वैदिके च शब्दव्यतिरिक्तप्रमाणाभावात् रूढिसारूप्य-
स्य क्रियाकर्तृसम्बन्धस्ये शक्तेर्दूरोत्सारितता किमुतेत्यनेनोक्तार्थाद्वा
सम्बन्धमात्रे ऽपि सारूप्यहेतुकत्वोक्तस्योपस्थापनस्य शक्तिर्नास्ति त-
द्विशेषे तु क्रियाकर्तृसम्बन्धे दूरोत्सारितेत्यर्थः । भाष्यकृतो ऽपि रू-
ढितानभिमतेति सूचयितुमाह * याचकादीति * परपक्षे दोषमु-
क्त्वा स्वपक्षे दोषं परिहर्तुं निर्दोषत्वं प्रतिजानीते * तस्मादिति
अनुभाषणपूर्वं परिहरति * यद्यपीति * सत्यं समाख्याहेतुकात् वि-
नियोगात्प्रागध्वर्युणाध्वर्यवानुष्ठानादध्वर्य्वाध्वर्यवयोः सम्बन्धे प्र-
त्यक्षप्रमाणं नास्ति तथाप्यध्वर्युणाध्वर्यवं कार्यमित्येवं रूपं श्रुत्याख्यं
प्रमाणं समाख्यया क्रमादपारम्पर्येणाङ्गाङ्गिसम्बन्धबोधाख्याद्विनि-
योगात् प्रागनुमाय सम्बन्धे प्रमाणं भविष्यतीत्यर्थः । सम्बन्धात्प्रा-
ग्यौगिक्याः समाख्यायाः प्रवृत्तिरयुक्तेति यदुक्तं तत्परिहर्तुमाह *
वेदे हीति * अनादित्वोपलक्षणार्था वेदोक्तिरनादिसमाख्याप्रमाण-
कस्य सम्बन्धस्यानादित्वादिदानीं ततः समाख्यातृप्रयोगात् प्रागेव पू-
र्वेष्वनुष्ठातृषु निष्पत्तेस्तस्मिन् प्रतीते सतीदानीन्तनेषु प्रयोक्तृषु स-
माख्या प्रवृत्तेत्यर्थः । समाख्यातः प्रागङ्गाङ्गिसम्बन्धप्रतीतौ समा-

ख्याप्रमाणं न स्यादित्याशङ्क्यानुष्ठातृषु निष्पन्नस्यापि सम्बन्धस्या-
मीभिर्मीमांसकमूलप्रमाणं विना याज्ञिकानुष्ठानमात्रादविश्वसद्भिः प्र-
तिपत्तेः समाख्याख्यमूलप्रमाणदर्शनेनैव वयं मीमांसकाः सम्बन्धं
प्रतीपद्यामहइत्याह * वयं त्विति * सम्बन्धप्रतिपत्तिं विना सम्ब- ८३५॥११
न्धिनिमित्तायाः समाख्याया दर्शनायोगात्समाख्यादर्शनेन सम्बन्धप्र-
तिपत्तौ अन्योन्याश्रयत्वं स्यादित्याशङ्क्य क्लृप्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञा-
नेनावयवार्थाभावविनिश्चयं च विना समुदायकल्पनायोगात्स-
म्बन्धज्ञानपूर्वं प्रयोक्तृत्वा समाख्या ज्ञायते पश्चात्सम्ब-
न्धो ज्ञायतइत्याह . * तेनेति * कथं तर्हि सम्बन्धस्य
प्रथमतोक्तेत्याशङ्क्य वस्तुस्थित्येत्याह * वस्तुतस्त्विति * सम्ब-
न्ध ऽपि सम्बन्धस्याज्ञाने तत्प्रतिपादिकायाः समाख्यायाः प्रवृत्ति-
रयुक्तेत्याशङ्क्य सम्बन्धस्याप्रतीतावप्यसत्त्वनिश्चयाभावमात्रेण क्लृ-
प्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञाने समुदायशक्तिकल्पनायोगात् । प्रयोक्तृत्वा-
याः समाख्यायाः श्रोतारं प्रति ज्ञेयत्वेन प्रवृत्तिरयुक्तेत्याह * स चे-
ति* अन्यप्रयुक्तसमाख्यादर्शनाच्छ्रोतुः सम्बन्धप्रतिपत्तिसम्भवे ऽपि
अनवगते सम्बन्धे तत्प्रतिपादिकयाः समाख्याया वक्तुरप्रयोगादप्र-
युक्तायाश्च श्रोतुर्दर्शनायोगात् न सम्बन्धिप्रतिपत्तिरित्याशङ्कानिरा-
सपूर्वं यौगिक्याः समाख्यायाः सम्बन्धमात्रावगमे ऽपि तद्विशे-
षाङ्गाङ्गिसम्बन्धावगतिः कथमित्याशङ्कां निरस्यति * यदि हीति *
प्राक्सम्बन्धावगमे ऽपि नित्यत्वात्समाख्यायाः पूर्वं वृद्धप्रयोगदर्शना-
त्सर्वेषां नित्यं प्रयोगोपपत्तावुक्तायां सम्बन्धनिमित्तायाः समाख्या-
यास्तं विना कथं नित्यं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य सम्बन्धस्य प्रवाहनित्यतोक्ता
ससमाख्यावगतस्य सम्बन्धसामान्यस्य विशेषं विनानुपपत्तेर्वि-
शेषान्तरानुक्तेश्चाध्वर्योश्चाध्वर्युं वृणीतेति विधिना वरणेनाध्वर्युमुपा-
ददीतेत्येवंविधानात्सामान्यतो ऽङ्गत्वादन्वाधानादेश्च क्रतूपकारित्वेन
समूहितत्वात्सामान्यतो ऽङ्गत्वे ऽवगतेर्विध्यनुगृहीतया समाख्यया-
ङ्गाङ्गित्वलक्षणः सम्बन्धविशेषो ज्ञायतइति द्वितीयाशङ्कानिरासाशयः
अनेन चैवं वेदे ऽपीति भाष्यस्याकृतकमध्वर्युत्वाद्याधानाद्याख्ययोः
प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः सामान्यतः सम्बन्धप्रतिपादकमाध्वर्यवशब्दमु-
पलभ्य निर्विशेषसामान्यायोगात् तस्मिन्नङ्गाङ्गिसम्बन्धबोधस्य वि-
नियोगविषयभूते ऽङ्गाङ्गित्वलक्षणे सम्बन्धविशेषे प्रत्ययो भवती-
ति शङ्काद्वयनिरासार्थत्वेन व्याख्या सूचिता वैदिकस्य क्रियाकर्त्रा-
दिसम्बन्धस्य प्रमाणान्तरादनवगतेः सम्बन्धनिमित्तसमाख्योदाह-

(१) सद्भावे ऽपीति २ पुस्त० ।

रणायोगः । प्रमाणान्तरात्सम्बन्धावगतौ वा सामाख्यानिकविनियोगोक्तिर्निष्प्रयोजनेत्याशयत्वेन किमिहेति प्रश्नभाष्यव्याख्या यौगिकत्वायोगशङ्कावार्त्तिकेन सूचिता ऽधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * रूढित्वनिरासोपसंहारायैवकारः ॥

श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ॥ १४ ॥

श्रुत्यादीनि विनियोगे करणानीति अंशे चिन्तिते तेषां प्रबलदुर्बलत्वांशचिन्तायाः सङ्गत्युक्त्यर्थोक्तानीति भाष्यं व्याचष्टे
८३६।१ * इदानीमिति * समवायोक्तेर्व्याख्यापूर्वं प्रयोजनमाह * तत्रेति * विरोधानपेक्षस्यासमवायस्य चिन्ताऽविषयत्वान्न्यूनतां शङ्कते * तत्रेति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * एक एव हीति * प्रमाणानां परस्परानुग्रहे समवायस्य निमित्तत्वोपपादनार्थं निर्विशेषसामान्यायोगात् श्रुत्या वाक्यं स्वरूपप्रयुक्तं त्वेवानर्थक्याद्वाक्येन प्रकरणमपेक्षितमित्युक्तम् । समवायोक्त्यैव विरोधसिद्धेर्न विरोधग्रहणं कार्यमिति परिहरति * नेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * तुल्यबलत्ववाचिन्या समानोक्त्या संशब्दस्यान्यूनानधिकैकार्थत्वव्याख्यानात् । विषयोक्त्या चापहाराख्यविच्छेदार्थविशब्दपूर्वात् बन्धनार्थात्सिनोतेरौनोरच्प्रत्ययान्तादुत्पन्नया विनाशब्दस्यापहरणनिमित्ताधःकरणार्थत्वादेकस्मिन्नन्यूनाधिके ऽर्थे ऽपहरणानान्यदधःकृत्यायागमनं समवायशब्दार्थत्वेनोक्तं यत्र त्वेकः शेष स्तावानेव चेत्यादिविवरणवार्त्तिकालोचनया चैकशब्दस्यान्यूनानधिकैकत्वाविषयार्थत्वावसायादपहार्ये च प्रार्थनातिशयादर्शनेनार्थशब्दस्य प्रार्थनावाचितया पदार्थलक्षणार्थत्वावसायात्समानविषयत्वरूपः समवायः श्रुत्यादीनां प्रमाणानामन्यूनानधिकैकशेषापहारित्वे शेषाणां चान्यूनानधिकैकशेष्यपरिहारित्वे सत्यवगम्यतइति उत्तरार्द्धार्थः । श्लोकं व्याचक्षाणो विषयोक्त्यापहारानपेक्षबोध्यवदरुणावाक्ये प्रमाणानां समवायो नास्ती त्याह *अरुणादौ तावदिति * श्रुत्यादीनामेकत्रारुणादौ शेषे मिश्रणात्कथं न समवाय इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन पूर्वार्द्धं व्याचष्टे *न हीति* प्रमाणस्य प्रमेयविशेषविषयत्वात् शुद्धस्यैवारुण्यस्य क्रियामात्रान्वयित्वेन श्रुतिप्रमितक्रियान्वयस्य चारुण्यस्य श्रुत्युक्तकारकापेक्षितक्रियासामान्यान्वयमात्रेणापर्यवसानात् भूयः क्रियाविशेषे

ऽपेक्षाविशेषेण क्रयान्वयितया वाक्येन क्रयान्वयपर्यन्तत्वे ऽपि म-स्यारुण्येन समीहितप्रयोजनानवाप्तेः प्रयोजनविषये ऽपेक्षान्तरे सति ज्योतिष्टोमापूर्वसम्बन्धिनः क्रयस्य सम्बन्धिनः सतो ऽरुणैकगुणस्य ज्योतिष्टोमान्वयितया प्रकरणेन प्रमेयत्वात् विषयनानात्वेनाविरुद्धा सर्वेषां विनियोजकतेत्यर्थः। कथं कारकश्रुत्यारुण्यस्य क्रियान्वयप्रमितिरित्याशङ्क्य पदश्रुत्युक्तकारकान्वयद्वारा क्रियान्वयोपपत्तिसूचनार्थां कारकोक्तिः श्रुत्यादिकल्पितिः प्रमीतः क्रियायाः सह कारकद्वारा सम्बन्धो यस्यारुण्यस्येति विग्रहः विशेषस्य सामान्यं प्रत्याश्रयत्वेन विषयत्वाद्विशेषणविशेष्यान्वयमात्रे वाक्यस्यावस्तुनो व्यापारो नाङ्गाङ्ग्यन्वयाख्ये विनियोगे प्रौढ्याभ्युपेत्य तत्र विनियोगे वाक्यव्यापारे विषयतोक्तेति सूचनार्था विषयतोक्तिः। क्रयस्येत्यारुण्यव्यतिरेकजनिता षष्ठी । प्रकरणसमर्थितज्योतिष्टोमापूर्वसाधनार्थत्वेन श्रुतिव्यापारपर्यवसानाच्छ्रुत्यपेक्षितशेषिस्वरूपसमर्पणमात्रे प्रकरणव्यापारसूचनार्थं ज्योतिष्टोमविशिष्टस्य क्रयस्य शेषित्वाद्विशेषणीभूतस्य ज्योतिष्टोमस्यापि शेषितामभिप्रेत्य ज्योतिष्टोमार्थत्वोक्तिरिति प्रकरणेन ज्योतिष्टोमिकस्य क्रयस्य शेष इति पूर्वोक्तेनाविरोधः।

अर्थापत्त्या च बुध्यन्ते सम्बन्धिभिः प्रमाणकम्।

इतिवद्विनियोगे व्याप्रियमाणया श्रुत्या ऽपेक्षितस्य शेषित्वस्य वाक्येनापूर्वसाधनांशस्य च प्रकरणेन समर्पणाद्वाक्यप्रकरणयोर्विनियोजकश्रुतिसहायत्वं विवक्षित्वा सर्वेषां विनियोजकत्वोक्तिः। प्रकरणेनापूर्वसाधनांशसमर्पणात्प्राक्श्रुतिव्यापारापर्यवसानायैवारुण्यस्य क्रियार्थत्वं श्रुत्येत्यनेनोक्तम्। एकविषयापहारलक्षणस्तु समवायो ऽरुणादावनाशङ्क्य एवेति दर्शयितुमाह *न चेति* वाक्यादिप्रमाणकविशेष्यान्वयग्रहणात्। श्रुत्यादिप्रमाणकशेष्यन्वयबाधकप्रसक्तौ सत्यां श्रुत्यादिना स्वप्रमेयशेष्यन्वयाबाधार्थम् एष वाक्यादिप्रमेयाच्छेषिणः शेषो ऽपह्रियेत तद्बाधप्रसक्त्यादर्शनेन त्वपहारात्प्राचीनैकविषयापहारित्वलक्षणः समवायः सम्भवतीत्याशयः। ज्ञानस्य बाधस्यानिवार्यत्वात् प्रसक्तौ दर्शयतइत्यध्याहार्यम् एतदेव विवृणोति * न हीति * क्व तर्हि प्रमाणसमवायः सम्भवतीत्यपेक्षायां स चैकार्थ्ये प्रमाणानामित्येतद्व्याख्यायोत्तरमाह *यत्र त्विति* एकस्या एवास्या एवान्यूनाधिकाया ऐन्द्र्या लिङ्गेन गार्हपत्यादयः श्रुत्यैन्द्रार्थत्वज्ञानाच्छ्रुत्या चेन्द्रादपहृत्य गार्हपत्यार्थत्वज्ञानात् श्रुतिविषयो लिङ्गं सः परस्परेणापहार्यः समानं विषयो ययोस्ते तथोक्ते तयोर्भावस्तत्त्वं तल्लक्ष- ८३७।१

णमस्येति विग्रहः । विशेषाणां चावगम्यतइत्येतद्याचष्टे * तथेति * एकस्मिन्नेव गार्हपत्ये शेषिणि तुल्योपस्थापनजन्योपकारनिबन्धनत्वाद्यान्यूनानधिकेन लिङ्गेनैन्द्रीतो गार्हपत्यमपहृत्याग्नेय्यास्तदुपकारसाधनत्वेन शेषत्वप्रतीतेः श्रुत्या चाग्नेयीतो ऽपहृत्यैन्द्र्याः शेषत्वप्रतीते एकशेषिविषयापहारित्वाच्छेषयोः समवाय इत्याशयः । तुल्य उपकारः शेषान्वये निबन्धनमस्येत्याद्ये शेषविशेषणे द्वितीयेत्येकेन शेषेणोपकारः साधितो ऽस्येति विग्रहः । श्लोकार्थस्य विरोधग्रहणाकार्यत्वे हेतुतामुपपादयितुमाह *स चेति* विरोधं विना नापहारः सम्भवतीत्याशयः । प्रमाणविषये शेषे शेषविषये च शेषिण्येकत्वविशेषणस्यान्यूनानतिरिक्तत्वविशेषणस्य च यथाक्रमं फलानि दर्शयितुमाह * यत्र पुनरिति * शेषैकत्वविशेषणस्य समिद्यागादिषु शेषभेदे प्रमाणासमवाये निवृत्तफलत्वे ऽभिहिते कथं तर्ह्याग्नेयादिशेषिभेदे तद्यथा श्रुतिलिङ्गविरोधवार्त्तिके विरोधोक्त्या प्रमाणसमवायो वक्ष्यतइत्याशङ्क्य भिन्नोपकारसाधनशेषभेदो ऽत्र विवक्षित इति सूचनार्था स्पष्टोक्तिस्तावन्मात्रत्वविशेषणफलं यत्र वा तस्येत्यनेनोक्तं शेष्येकत्वविशेषस्याग्नेयादिशेषिभेदे समवायनिवृत्तिफलत्वं तथेत्यनेनोक्तम् । तुल्योपकारित्वनिबन्धनविशेषणफलोक्त्यर्थं यत्र शेष्यैक्ये ऽपि शेषिगतमाधिक्यं यथा दर्शपूर्णमासयागाङ्गानामेकस्मिन्नाग्नेयादौ शेषिण्युपकार्यस्थेन शेषित्वात्प्रत्यङ्गं चोपकारभेदात्सामिद्यागजन्यावान्तरोपकारोपकार्यत्वेनाग्नेयस्य समिद्यागशेषित्वात्तनूनपाद्यागजन्यावान्तरोपकारोपकार्यत्वेन तनूनपाद्यागशेषतेत्येवमवान्तरोपकारनिबन्धनमाधिक्यं तच्छेषाणां शेष्याख्यविषयान्यत्वादसमवाय इत्युक्तं यत्र शेषभेदो यत्र वा तस्यैव शेषस्य किञ्चिदाधिक्यं तत्र प्रमाणानां शेषाख्यविषयत्वादन्यसमवायस्तथा यत्राशेषाणां शेष्याख्यविषयान्वयादसमवाय इति प्रत्येकं तत्रेत्यस्यान्वयसूचनार्थो ऽपिशब्दः एवं सत्यपि विरोधविषयत्वाद् बलाबलचिन्तायाः साक्षाद्विरोधग्रहणमेव कस्मान्न कृतमित्याशङ्क्य विरोधे सत्यपि समवायाभावे प्रत्यक्षेण श्रुत्यादिना विनियोगे कृते ऽपि श्रुत्यनुमानमूलभूतानामाकाङ्क्षानिवृत्तभावेन श्रुत्यनुमानद्वारा लिङ्गादिजन्यविनियोगप्रतिबन्धायोगात् सर्वेषां तुल्यत्वापत्तेर्विरोधं विना बाध्यबाधकत्वायोगात् विरोधापादनद्वारा समवायस्यैव बाधहेतुत्वे ऽपि समवायस्यैव बलाबलचिन्ताविषयत्वात्समवायग्रहणमेव कार्यमिति परिहारं सूचयितुमाह * इतीति * समवाये सतीतिकरणार्थे समवायाभावश्च महिषवद्विरोधसम्भवे ऽप्येकेन इतरप्रतिबन्धायोगात् सर्वेषां तु-

ह्यत्वापत्तेर्बलवदबलत्वायोगादित्याशयः। समिद्यागादीनामङ्गानाम-वान्तरोपकारभेदे ऽपि परमोपकाराभेदेन भिन्नोपकारसाधनशेषभेदा-भावात् प्रमाणसमवाय्येकपरमोपकार्यत्वेन चैकस्य शेषिणो ऽभिन्नाप-कारोपकार्यत्वनिबन्धनाधिक्याभावाच्छेषसमवाये सत्यपि विरोधा-भावात्। समवायस्य विरोधव्यभिचारावगते कथं समवायग्रहणा-द्विरोधशक्तिसिद्धिरित्याशङ्क्याह *यस्त्विति* फलं भावयेद्यागेनेत्थ-मित्यपर्यायेण यौगपद्येनाङ्गानां परमोपकारे विधानात् श्रुत्यादीनां च प्रत्येकविनियोजकतया यौगपद्येनानेकाङ्गविनियोजकत्वायोगात् प्रयोगवाक्यस्यैव विनियोजकत्वावगतेस्तस्य च एकत्वेन शेषप्रमा-णानां भेदाभावात् समवायस्य च भेदाधिष्ठानत्वात् असमवायः। शेषाभेदस्य च भिन्नोपकारसाधनत्वेनेह विवक्षितत्वात् परमोपका-रापेक्षया च शेषाणां भिन्नोपकारसाधनत्वाभावात् असमवाय इत्यु-क्ते प्रात्यात्मिकविध्यालोचनयाङ्गानां प्रत्येकमुपकारसाधनत्वावग-मात्संहत्यैकोपकारसाधनत्वायोगमाशङ्क्य समिद्यागेन भावयेत् तनू-नपाद्यागेन भावयेदिति प्रात्यात्मिकविधिभिर्व्यापारभेदावगतेः प्रत्ये-कं बुद्ध्या व्याप्रियमाणानां भृत्यादीनाम् एकस्मिन् छत्रुजयाख्ये स्वा-म्युपात्तानेकव्यापारसाध्ये संहत्य साधनत्ववदङ्गानां प्रात्यात्मिक-भिन्नव्यापारधारा संहत्यैकोपकारस्य साधनत्वोपपत्तेः शेषत्वस्यैव उपपत्तिसूचनार्था व्यापारभेदोक्तिः। एवमप्येकस्यैव प्रधानस्य हविर्मन्त्रादेः शेषस्यैकस्मिन्नेव पुरोडाशप्रथनादौ शेषिणि श्रुत्या लिङ्गेन च विनियोगात् प्रमाणसमवायस्य विरोधव्यभिचारावगतेः समवायग्रहणाद्विरोधासिद्धिरित्याशङ्क्य लिङ्गस्यैव तत्र प्रमाणश्रुते-रर्थवादत्वेऽभ्यासादिप्रयोजनान्तरार्थत्वात् तत्र प्रमाणसमवाय इ-त्याह * तथेति * न्यूनत्वशङ्कापरिहारम् उपसंहरति*तस्मादिति* स्तोकशो बलाबलसम्प्रधारणस्य चिकीर्षितस्यौचित्योक्त्यर्थमनेका-र्थेति भाष्यमनेकेषु अर्थेषु वाच्यवृत्तिदर्शनादेकार्थवृत्तित्वे च द्वयोर्द्वयोः सम्प्रधारणायोगात् अयुक्तमाशङ्क्यैकार्थ-वर्त्तित्वोक्तिः। एककालविषया सम्प्रधारणा चैकै-कस्याभिप्रेतेत्येवं परिहर्त्तुमाह * तत्रेति * सूत्रे कृत्स्नशो बलाबलो-क्तेर्भाष्ये स्तोकशः सम्प्रधारणस्यानौचित्यशङ्कानिरासार्थत्वं षण्णा-मप्येकस्मिन्नेव काले बलाबलकथनीयत्वोक्त्या सूचितम्। एकैकस-म्प्रधारणस्याभिप्रेतत्वे द्वयोक्तिरयुक्तेति आशङ्क्यैकैकस्य द्वितीयेन सहैत्येवमर्थत्वेन द्वयोक्तिं व्याख्यातुमाह * यत्त्विति * एकैकस्मिन् श्रुत्यादिरूपे ऽर्थे बलाबलत्वाग्वर्त्तते इत्येवमेकार्थवर्त्ति-

त्वाद्वाच इत्येतावदन्यथा व्याचष्टे * एकार्थेति * एतदेवोपपादयति * तानि हीति * बलाबलं प्रति श्रुत्यादीनां प्राधान्यात् प्रतिप्रधानं बलाबलोक्तिरावर्त्तनीयेत्याशयः । एवमप्येकैकस्य पञ्चभिः सह सम्प्रधारणीयत्वात् द्वयोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * तत्रेति * श्रुत्यादिबाधितेन लिङ्गादिना बाध्यस्य वाक्यादेः वाक्यादिबाधकस्य लिङ्गादेर्बाधकेन श्रुत्यादिनेत्यर्थः । एतदेव विवृणोति * यानि हीति * तत्रेतिभाष्यं श्रुतिलिङ्गबलाबलसम्प्रधारणस्य प्राधान्योक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तत्रेति * किंपुनरित्युदाहरणप्रश्नभाष्यम् अनेकोदाहरणप्रश्नभाष्यम् अनेकोदाहरणसद्भावात् अयुक्तमाशङ्क्य न किञ्चिदुदाहरणं सम्भवतीत्येवमाशयत्वेन व्याचष्टे * किमिति * केवलस्य पदस्य श्रवणसामर्थ्याभ्यां विनियोगादर्शनाच्छ्रुतिलिङ्गयोः स्वकीयस्य विनियोगसामर्थ्यस्य वाक्यीयविनियोगसामर्थ्याद्विवेको न लक्ष्यत इत्यर्थः ऐन्द्र्येत्युत्तरभाष्यं विवेकहेत्वनभिधानादयुक्तमाशङ्क्याह
८३८।१ * वक्ष्यमाणेति * अत्रेति सन्देहभाष्यमाहोस्विल्लिङ्गमिति भाष्ये लिङ्गबलीयस्त्वोक्त्यैन्द्रस्यैवेत्यपि नियमस्य उक्तत्वाद्यदि तु लिङ्गं बलीय इत्यस्मिन्नुज्जीविष्यमाणत्वादयं नहि विरोध इति भाष्यं चोपपादयिष्यमाणत्वादविरोधात् कः खल्वपीतिभाष्येण समुच्चयस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् । चतुर्थसन्देहप्रतीतेर्न्यूनमाशङ्क्योपलक्षणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह *किमिति* यदीति सन्देहहेतुभाष्यमप्युपलक्षणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह *यदीति* ऐन्द्र्यधिकरणे श्रुतिबलेन मन्त्रस्य यथार्थत्वाभिधानात् पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह * यत्त्विति * का पुनरिति प्रश्नभाष्यं श्रुतेः ऐन्द्र्या गार्हपत्यमितिद्वितीयाविभक्तिर्लिङ्गं मन्त्रेषु वचनसामर्थ्यमिति प्रकरणाधिकरणोपक्रमभाष्ये स्वरूपस्योक्तत्वात् अयुक्तमाशङ्क्य श्रुतिलिङ्गयोर्वाक्याद्विवेकाभावाश्रयत्वेन व्याचष्टे * तेनैवेति * केवलपदप्रयोगाभावादिति वार्त्तिकोक्तेन सर्वेषु वाक्यत्वाशयेन श्रुतिलिङ्गरूपे ऽर्थे वाक्यत्वभ्रान्त्या पूर्वोक्तमपि स्वरूपं पृच्छतीत्यर्थः । श्रुतिरित्युत्तरभाष्यं भ्रान्तिनिरासकविवेकानभिधानादयुक्तमाशङ्क्य येन यत्तावच्छब्दस्येत्यादिभाष्ये वक्ष्यमाणविवेकाभिप्रायेणोदाहरणाभावाशयस्य प्रश्नस्यैन्द्र्येतिभाष्येणोत्तरमुक्तं तेनैवाभिप्रायेणेदमप्युत्तरमित्याह * तत्रेति * प्रश्नशेषनिरासं विनोत्तरत्वायोगात् । उत्तरोक्त्या तेनैवाभिप्रायेणेतिपदद्वयानुषङ्गस्तेनैवेत्यस्य च वक्ष्यमाणविवेकविषयत्वपरामर्शित्वं सूचितम् अथेति प्रश्नभाष्यं वाक्यस्य श्रुतिलिङ्गाभ्यां विवेकाभावाशयत्वे व्याचष्टे * परः पुनरिति * संहत्येत्युत्तरभाष्याशयमाह * सिद्धान्तेति *

पदसमूहस्यैकवाच्याभावादयुक्तमाशङ्क्य द्वेधा व्याचष्टे * यद्यपि ८३९।२
चेति * वाक्यार्थङ्गमयन्ती सतीत्याद्यव्याख्यानेन गमनमात्रल-
क्षणार्थो ऽभिदधाति द्वितीये त्वेकेन पदाभिहितैकगम्यमानेन वा-
क्यार्थेन पदसङ्घातस्य प्रयुक्तत्वात् सङ्घातं पदार्थं स्वस्वपदार्थम-
भिदधाति पदानि वाक्यमित्यर्थः । पदार्थाभिधानानपेक्षस्य पदस-
ङ्घातस्य वाक्यार्थवाचितायाः उपसंहारस्य उपक्रमानुरोधवृत्तित्वेन
वाक्यार्थव्याख्यासिद्धान्तभङ्गापत्तः । पदार्थाभिधानद्वारतोक्ता प्र-
श्नाशयविवरणार्थं यदित्यादिभाष्यं भाष्यं व्याचष्टे * तदिति *
वेदे मन्त्रव्यतिरिक्तस्य शब्दस्य लिङ्गविनियोज्यत्वाभावात् प्रकर-
णोपक्रमे मन्त्रविनियोगहेतुलिङ्गस्वरूपप्रदर्शनार्थं मन्त्रेषु वचनसा-
मर्थ्यमित्युक्तम् । कारकविभक्तिश्रुतेरेव च विनियोगहेतुत्वात्कार-
कविभक्त्युपलक्षणार्थद्वितीयाविभक्तेः श्रुतितोक्ता का पुनरत्र श्रुतिः ।
किं लिङ्गमित्यनेन त्वैन्द्र्युदाहरणे ऽत्र शब्देन श्रुतिलिङ्गयोः स्पृ-
ष्टयोरिन्द्रशब्दस्य देवताभिधानसामर्थ्यं लिङ्गमित्युक्तम् । गार्हपत्यं
प्रातिपदिकान्वयं च विना विभक्तिमात्रात् गार्हपत्यप्राधान्याप्रती-
तेः लिङ्गविरोधाभावेन बलाबलं विनोदाहरणत्वाप्रसङ्गात् गार्हपत्य-
श्रवणश्रुतितोक्ता इह पुनः श्रुतिलिङ्गवाक्यानाम् लक्षणतो विवे-
कार्थं सामर्थ्यमात्रस्य लिङ्गलक्षणत्वे ऽप्यर्थान्तरविषयत्वे लिङ्गस्य
श्रुतिवाक्याभ्यां विवेकस्पष्टविषयत्वाच्छब्दविषयलिङ्गस्य श्रुतिवा-
क्याभ्यां विवेकार्थाभिधानसामर्थ्यलक्षणं यदर्थमभिधातुं सामर्थ्यं
तच्छब्दस्य लिङ्गमिति वदतोक्तं विध्यभिधानश्रुत्या लिङ्गवाक्याभ्याम्
अविवेकशङ्कायां तद्वदेव विनियोगश्रुतिरपि अविवेकापन्नपदार्थस्य
स्वरूपेणान्वितत्वेनैकार्थत्वाभिधानेन तच्छ्रवणमितिकृत्वा श्रुतिरिति
तच्छब्दाध्याहारेण श्रुतिमात्रलक्षणमुक्त्वा श्रोतृजन्यस्य श्रवणशब्द-
वाच्यत्वाप्रसिद्धेः शब्दजन्यार्थज्ञानाख्यस्याभिधानस्य श्रवणशब्दवा-
च्यत्वायोगात् पर्यायश्रुतिवाच्यता न युक्तेत्याशङ्क्य सो ऽर्थः
श्रुत्यावगम्यतइति कृत्वा श्रुतिजन्यार्थावगमाख्यमभिधानं लक्षणया
श्रुतित्वेन व्यपदिश्यतइत्युक्तं व्यवायार्थज्ञानस्यापि तर्हि शब्दश्र-
वणाख्यश्रुतिजन्यत्वाच्छ्रुतित्वापत्तिरित्याशङ्क्यापदार्थाभिधानानपे-
क्षाच्छब्दश्रवणाद्यो ऽर्थो गम्यते स एवानया श्रुत्या गम्यतइतिव्यप-
दिश्यते न तु पदार्थाभिधानद्वारा गम्यमानो वाक्यार्थ इत्युक्तं सं-
हत्यार्थमित्यनेन तु वाक्यमात्रलक्षणस्यैवोक्तत्वान्नेहान्यलक्षणं वाच्यं
इत्येकार्थमित्यनेनोक्तमित्येवं भाष्यं व्याख्येयम् । तदेतदित्यादिना
लिङ्गादित्यन्तं भाष्यं श्रुत्यादित्रयसङ्करनिरासार्थत्वेन व्याख्यातुं

शङ्कां तावदाह * सामर्थ्येति * एतदेव विवृणोति * तथा हीति * एतच्छङ्कानिरासार्थत्वेनार्थतो भाष्यं व्याचष्टे * सत्यमिति* यद्यपि ब्राह्मणे मन्त्रे च शक्तिरभिधानाख्या श्रुतिश्चास्ति तथाप्यैन्द्र्या गार्हपत्यस्य प्रकाशनोक्तिः कार्येति शक्त्या नावगम्यते, इन्द्राङ्गत्वमतिश्चैन्द्र्या न श्रवणेनाभिधानद्वारा कृतेति श्रुतिलिङ्गयोः परस्परं विवेकः शक्यो वक्तुमित्याशयः । अभिधानद्वारत्वसूचनार्थम् * कार्त्तेन्युक्तम् * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * या हीति * ब्राह्मणपदस्थशक्त्यैन्द्र्यां गार्हस्पत्याङ्गतावगम्यते मन्त्रपदस्थया वेति विकल्प्याद्यपक्षे अन्यस्थया शक्त्यान्यविनियोगाद् ब्राह्मणपदस्थया शक्त्या नैन्द्रो मन्त्रो गार्हपत्याङ्गमवगम्यतइत्युक्ते ब्राह्मणपदानामेव तर्हि स्वया शक्त्या स्वेषु स्वेषु ऐन्द्रीत्यादिविनियोगसम्भवात् श्रुतित्वादभिमतेषु ब्राह्मणादिपदेष्वपि विनियोगहेतुशक्त्याख्यलिङ्गोपपत्तेर्न श्रुतेर्लिङ्गाद्विवेको ऽवगम्यतइत्याशङ्क्य लौककार्थविनियोगहेतुत्वे ऽपि तस्य लिङ्गस्य वैदिकविनियोगहेतुत्वाभावात् विवेकासिद्धिरिति परिहारसूचना * यैनाम्यैवेत्युक्तम् * प्रतिपदं शक्तिभेदे ऽपि सामान्याशयेनैकवचनं गार्हपत्योक्तावशक्तस्यैन्द्रस्य मन्त्रस्य गार्हपत्ये ऽपि विनियोगान्मन्त्रपदस्थया शक्त्या मन्त्रपदस्थङ्गार्हपत्याङ्गत्वं भविष्यतीति द्वितीयपक्षनिरासार्थं ब्राह्मणस्थैः पदैः मन्त्रपदस्थामशक्तिमिव शक्तिमप्यनपेक्ष्य स्वकीयेप्सिततमत्वाद्युक्तिसामर्थ्यवशात् ईप्सिततमत्वादिषु प्रवृत्तेरैन्द्रस्य मन्त्रस्य गार्हपत्याङ्गमन्त्रत्वमभिधीयतइत्युक्तं कथमशाब्दस्य अङ्गत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्य मन्त्रशक्तिग्रहणात्प्राक् स्वसामर्थ्यवशेनाङ्गत्वाभिधाने निष्पन्ने तदन्यथानुपपत्तिगम्यत्वेनाङ्गत्वाभिधानात्प्राक् शक्त्यग्रहणात् गृह्यमाणत्वरूपेण शक्त्यनपेक्षोक्तानां स्वरूपेणेति न चेत्यनेनोक्ते ऽनवगतापि विनियोगहेतुर्भविष्यतीत्याशङ्क्य ज्ञातस्यैव भावस्य परोक्षार्थज्ञापकत्वनियमाच्च ज्ञातायाः शक्तेरङ्गत्वाख्ये विनियोगे हेतुत्वोपपत्तिरित्याशयेन तेनेत्यनेन परिहृते विनियोगहेतुत्वाभावे कल्प्यमानानर्थक्यमाशङ्क्य कारकहेतुत्वात्कल्पनार्थवत्वं यद्यपीत्यादिना उक्ते शेषिज्ञापनेनैव मन्त्रस्याङ्गत्वादज्ञातशक्तिकस्य च ज्ञापकत्वायोगात् अङ्गिज्ञापकरूपे ऽङ्गत्वे कारकताप्ययुक्तेत्याशङ्क्य विनियोगवाक्यस्य पौरुषेयत्वे सति प्रमाणान्तराग्राह्यस्यार्थस्य स्वयमाक्षेपाशक्तेरङ्गत्वाभिधानात् । प्राक् विनियोज्यमन्त्रप्रयोक्तुः शेष्यभिधानशक्तिज्ञापनमपेक्ष्यं स्यात् वेदत्वेन त्वस्यापौरुषेयत्वात् स्वयं प्रमाणान्तरावगतगौणशक्त्याक्षेपत्वोपपत्तेः म-

न्त्रप्रयोगकाले शक्तिज्ञानापेक्षायामपि विनियोगकाले ऽनपेक्षणात् युक्ता सद्भावमात्रेण शक्तेः कारकतेति यदि त्वित्यनेन सूचयित्वा पूर्वार्द्धोक्तश्रुतेर्लिङ्गादिविवेकस्तस्मादित्यनेनोपसंहृतः। अङ्गत्वज्ञापनाख्यविनियोगविषयत्वेनाङ्गत्वं लक्षणया विनियोगत्वेनाभिप्रेत्य विनियोगस्याभिधेयत्वोक्तिः लिङ्गस्य श्रुतितो विवेकार्थम् उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * कदेति * इन्द्राभिधानशक्त्यालोचनात् मन्त्रस्येन्द्राङ्गत्वशक्तिज्ञाने सत्यङ्गत्वं कस्मान्नाभिधीयतइत्याशङ्क्य मन्त्राङ्गत्वस्य सिद्ध्यर्थासौ शक्तिर्नाङ्गित्वाभिधानसिद्ध्यर्थेति कृत्वाभिधानतया मन्त्रस्याङ्गत्वाभिधायिना युक्तेति परिहारसूचनार्थं न चेत्युक्तत्वाभ्युपगम्याङ्गत्वाभिधानं विधिं विना विहितस्यापि अङ्गस्य सत्काविचदनादरणीयत्वात् मन्त्रस्य चाभिधायकत्वेनाभिधानश्रुत्येन्द्रस्य मन्त्रस्येन्द्राङ्गत्वसिद्धिरिति न विहिता इत्यनेनोक्ते ब्राह्मणे ऽप्यङ्गत्वविधानस्य प्रागनुक्तत्वात् कस्य चिदभावस्य शङ्कां निराकर्त्तुम् * ब्राह्मणे त्वित्युक्तम् * यथा ब्राह्मणेऽभिधानान्यथानुपपत्तिगम्यत्वेनाभिधानात् पश्चाच्छक्तेर्ज्ञानाद्विनियोगहेतुत्वायोगेनाभिधानस्यैव प्राथम्याद्विनियोगहेतुत्वं तथा मन्त्रे ऽप्यभिधानस्यैव प्राथम्याद्विनियोगहेतुत्वापत्तेर्न लिङ्गस्य श्रुतितो विवेकः शक्यो ऽवगन्तुमित्याशङ्कते * ननु चेति * इन्द्रस्वरूपमात्रस्याभिधानमिति विवेकहेतुमाह * सत्यमिति * विनियोगानभिधाने विनियोगशक्तेः कल्पकाभावेनासिद्धेः। स्वरूपाभिधानशक्तेश्चाभिधानमात्रहेतुत्वेन विनियोगहेतुत्वाभावाच्च न शक्त्येन्द्राङ्गत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह * अन्यैव चेति * स्वरूपाभिधानान्यथानुपपत्त्या तच्छक्तौ कल्पितायां स्वरूपाभिधानशक्तिबलेन विनियोगयोग्यत्वाख्या शक्तिः कल्प्यते ततश्च विनियोक्तुं शक्यत्वात् कल्पितया श्रुत्या विनियुज्यतइत्याशयः। पाकादौ शक्तस्यापि देवदत्तादेर्विनियोक्तारमननुविदधानस्य विनियोक्तुमशक्यत्वदर्शनाद्यो यत्कर्त्तुं शक्तस्स तत्र विनियोक्तुं शक्य इति नियमानुपपत्तेः कथमभिधानशक्त्या विनियोक्तुं शक्यत्वं कल्प्यतइत्याशङ्कां प्रश्नपूर्वं निरस्यति * कथमिति * असौ शक्तो न ह्यशक्त इति कर्मोत्पन्ननिष्ठान्ताभ्यां शक्यत्वाशक्यत्वोक्तेः प्रकरणाम्नातस्य मन्त्रस्य प्रकरण्यङ्गत्वे ऽवगते कथं तस्योपकरिष्यतीत्यपेक्षायां शक्त्यालोचनया अनेन मन्त्रेणेन्द्रमभिदध्यादिति विनियोजकश्रुतिकल्पनादवश्यविनियोज्यत्वावगतेः विनियोक्तुमशक्याभिधानशक्तिकल्पितयापि श्रुत्युक्तिविनियोज्यत्वायोगात् अभिधानशक्त्या विनियोज्यत्वे शक्य इत्यर्थः। श्लोकव्याख्यानाय शक्तश्चेत्र विनियु-

ज्यते मा विनियोजि न ह्यवश्यविनियोज्यता केन चिदवगतेत्याशङ्काभिधानशक्त्यैव श्रुतिकल्पनाद्वारा ऽवश्यविनियोज्यतावगतेतिसूचयितुमाह * ततश्चेति * हेतौ चशब्दः ततो ऽभिधानत्वाच्छ्रुतिकल्पनाद्वारा यो विनियोगो ऽभिमतः सद्वितीयाद्विनियोक्तुं शक्यत्वरूपात् सामर्थ्यात्कल्पयिष्यत उपपादयिष्यत इत्येतदर्थमभिधानशक्तिबलेनाविनियोक्तुं शक्यत्वं कल्प्यतइति क्रियार्थायां क्रियायाम् उपपदस्मृतेन लृट्प्रत्ययेन विनियोगशक्तिः कल्प्यतइत्युपपदार्थीकृताविनियोक्तुं शक्यत्वकल्पनक्रियया कल्पयिष्यत इति क्लृप्तसामर्थ्यंचाचककल्पयत्युक्तोपपादनक्रियार्थत्वाभिधानार्थः अभिधानशक्तिमात्रात् विनियोगोपपत्तेर्विनियोक्तुमशक्यत्वकल्पना न कथितेत्याशङ्क्य न प्रथमसामर्थ्यमात्राद् विनियोगोपपत्तिरित्याह * नेति * एतदेवोपपादयति * प्रथमेन हीति * पूर्वेणावगतो ऽपि विनियोगो द्वितीयं विना न निर्वहतीत्याशयः । श्रुतिलिङ्गयोर्विवेकमुक्तं स्पष्टयति * अत इहेति * श्रुतौ जातत्वरूपेणासत्येव सामर्थ्ये मन्त्रस्याङ्गत्वोच्यते लिङ्गं त्वनुक्ताङ्गत्वसामर्थ्यमात्रं प्रतीयते इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे

८४१।२ * अविद्यमानमेवेति * ज्ञानत्वरूपेणाविद्यमानमेवाभिहितस्याङ्गत्वविधानात् कल्प्यमित्यर्थः । तदेतदित्यस्य श्रुत्यादित्रयपरामर्शित्वसूचनार्थं सामर्थ्यपूर्वकत्वादित्यादिवार्त्तिकेनानाशङ्कितमपि श्रुतिलिङ्गाभ्यां वाक्यस्याविवेकं निरस्यति * वाक्ये पुनरिति * सर्वेष्वेवेति भाष्यात् श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणं श्रुत्यादित्रयविवेककथनस्य सर्ववाक्येषु विवेकज्ञानार्थत्वावगतेर्वाक्यप्रकरणादिविरोधोदाहरणेषु प्रकरणादिविवेको ऽपि कस्मात् भाष्ये न पृष्टः कथितो वेत्याशङ्क्याह * कथं भावेति * तदाचष्टइत्यस्मिन्नर्थे विवेचिते इति णिन्प्रत्यययोगेन कथित इति वाच्ये प्रत्ययानुग्रहार्थो धातुः व्याख्याते ऽर्थे श्रुत्यादित्रयशङ्कानिरासप्रतिज्ञानार्थं तदिति भाष्यावयवं योजयति * तदिति * लिङ्गाच्छ्रुतिविवेकोपपादनार्थं न त्वेवमिति भाष्यावयवं योजयति * गार्हपत्ये पुनरिति * का पुनरत्र श्रुतिरित्यादिभाष्येण श्रुत्यादिविवेकोक्तेः । ऐन्द्र्युदाहरणे श्रुतिलिङ्गविरोधोपपादनार्थत्वसूचनार्थत्वेन यदि त्विति भाष्यं व्याख्यातुमाह * इतीति * यद्येवमित्यादिभाष्ये चोभयोर्वाक्यत्वात् श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणत्वायोगे शङ्कितेनैव श्रवणात् गम्यते नापि शब्दान्तरस्य समीपे उच्चारितसामर्थ्यमप्यस्ति येनैतत् गम्यतेत्यनेनैन्द्रीत्वस्य वाक्यीयस्य श्रौतत्वनिरासे ऽपि न त्वेवमस्यामृचि सामर्थ्यमालोच्यैव वाक्यात् ऐन्द्र्या गार्हपत्योपस्थानं भवतीति अनेन गार्हपत्याङ्गत्वस्य लै-

ङ्गिकत्वनिरासे ऽपि वाक्यीयत्वानिरासात् वाक्यीयत्वाभ्युपगमे प्रतीते यथा गार्हपत्यशब्दमात्रात् गार्हपत्यप्राथम्यप्रतीतावपि ऐन्द्रत्वस्य वाक्याधीनत्वादैन्द्रीवाक्ये वाक्यस्य विनियोजकताभ्युपगम्यते तथेन्द्रशब्दमात्रस्य लिङ्गादिन्द्राङ्गत्वप्रतीतावपि शेषाणां मन्त्रपदानाम् इन्द्राङ्गत्वस्य वाक्याधीनत्वात् केवलस्य च पदस्याप्रयोज्यत्वेनाविनियोजकत्वात् मन्त्रे ऽपि वाक्यस्य विनियोजकताभ्युपगन्तव्येत्याशङ्कोत्थानादथ वेति भाष्येणोभयत्र वाक्यस्य विनियोजकत्वे निरस्ते मन्त्रे केवलस्य पदस्याभिधानाशक्यत्वे ऽनिराकाङ्क्षीकरणसमर्थपदान्तरान्वयं विना सम्पूर्णव्यवहारानङ्गत्वेनाप्रयोज्यतया विनियोक्तुमशक्यत्वात् इन्द्राभिधानशक्तेन्द्रपदैकवाक्यत्वाच्चावशिष्टानामपि पदानां विशेषणाभिधानद्वारेन्द्रप्रकाशनशक्त्युपपत्तेः पदमात्रे च लैङ्गिकविनियोगस्य पर्यवसानाभ्युपगमे लिङ्गविरोधाद्वाक्येन कृत्स्नमन्त्रविनियोगापत्तेरिन्द्रपदसामर्थ्येन कृत्स्नमन्त्रविनियोगाय पदान्तराणाम् इन्द्रविशेषणाभिधानासामर्थ्यसम्पादनमात्रे वाक्यव्यापारावगमात् लिङ्गेनैव कृत्स्नमन्त्रविनियोगसिद्धेर्न वाक्यस्य विनियोजकतेतीन्द्रशब्दवत् कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्रप्राधान्यमिति भाष्येणोपपादितत्वात् लिङ्गत्वमभ्युपगम्य ब्राह्मणवाक्यस्य विनियोजकत्वनिरासयुक्त्यनभिधानादेव तर्हि लिङ्गवाक्ये इति भाष्येण पुनः प्रत्यवस्थानमिति व्युत्क्रमेण परेषां भाष्यव्याख्यां दूषयितुम् उपन्यस्यति * अत्रेति * प्रश्नपूर्वकमपकर्षहेतुमाह * कुत इति * शङ्कावादिनैव तर्हि लिङ्गवाक्ये इति लिङ्गशब्देनेन्द्रोपस्थानकस्य प्रमाणस्य लिङ्गत्वाभ्युपगमात् पुनर्वाक्यत्वाभिधानाशक्तेस्तं निरासार्थम् अथ वेति भाष्यमेवं तर्हि त्यतःपश्चादसम्बन्धमित्याशयः । क्व तर्हि अथ वेत्ययं ग्रन्थो योजनीय इत्यपेक्षायां यत्र यद्येवमिति भाष्ये द्वयोर्वाक्यत्वं शङ्क्यते तत्रैव तदभिधीयतइत्यादिना ततो गार्हपत्येन द्वयोर्वाक्यत्वसम्भवे ऽपि श्रुतिलिङ्गयोस्तावदन्योन्यविवेको ऽस्तीत्युक्ते वाक्याद्विवेकोक्तये ऽथ वेत्यनेनैकवाक्यत्वव्यापारनिरासो च कल्प्यते इत्यभिधानपूर्वकं श्लोकं व्याचष्टे * यत्रेति * दूषयति * न त्विति * यद्येवमिति भाष्येण श्रुतिलिङ्गयोर्वाक्यत्वोक्त्या वाक्यादविवेकं शङ्कित्वा श्रुतिलिङ्गवाक्यानि विवेक्तव्यानीति अनेन द्वितीयासामर्थ्यात् गार्हपत्यप्राधान्यप्रतीतेः श्रुते लिङ्गत्वेन लिङ्गादविवेकः मन्त्रेन्द्राभिधानात् इन्द्रप्राधान्यात् इन्द्रप्रतीते लिङ्गस्य श्रुतित्वेन श्रुतेरविवेकः वाक्यं चर्ग्वेदष्टवाग्नेरजायतेत्यादिभिरुपक्रमस्थैः पदैर्वेदाभिधानादुच्चैरृचेत्यादीनां चोपसंहारस्थानाम् ऋगादिशब्दानां ८४२।१

वेदाभिधानसामर्थ्यात् उच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मत्वप्रतीतेर्वाक्यस्य श्रुतिलिङ्गाभ्याम्। अविवेक इति शङ्कात्रयसूचनाच्छङ्काचतुष्टयमध्ये कदाचनस्तरीत्यनेन मन्त्रेणेत्यादिभाष्येण लिङ्गश्रुतिवाक्याभ्यां विवेकाभिधानात् तृतीयाशङ्कालिङ्गांशे चाद्यां परिहृत्य नत्वेवमित्यादिना श्रुतेर्लिङ्गात् विवेकाभिधानात् द्वितीयां परिहृत्य वाक्यस्य श्रुतिलिङ्गाभ्यामविवेक इत्यनिष्टापादनं कृत्वा तदेतत्सर्वेष्वेव समवेतं विविक्तं च दृश्यतइति प्रतिज्ञामात्रेण निरासासिद्धेस्तत्परिहारमुपपाद्य तत्परिहारकाले ऽपि लिङ्गयोर्वाक्यादविवेक इत्याद्यशङ्कां लिङ्गांशेनापि शब्दान्तरस्य समीपे उच्चरितस्य सामर्थ्यमस्तीत्यनेन परिहृतत्वादुपेक्ष्यैवं तर्हीत्यनेन श्रुत्यंशे ऽनुभाष्य नैतदेवमित्यनेन श्रुतेर्वाक्यादविवेके ऽपि श्रुतेरेव लिङ्गविरोधेन वाक्यस्येत्यपि विवेकाभ्युपगमेन परिहारे दत्ते लिङ्गस्यापि तर्हि वाक्यादविवेकाभ्युपगमापत्तेः कृत्स्नस्य मन्त्रस्य श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगात् कृत्स्नस्य मन्त्रस्यैन्द्रे विनियोजकेन वाक्येन विनैव श्रुतेर्विरोधप्रतीतेः पदमात्रविनियोजकेन लिङ्गेन विरोधाभावात् श्रुतिवाक्ययोरसम्प्रधारणापत्तेर्न श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणता युक्तेति लिङ्गांशे वाक्यत्वादाशङ्कापरिहारार्थत्वाशङ्कया नापि शब्दान्तइत्यनेन परिहृताया अपि श्रुतिदृष्टान्तेन पुनरुज्जीवनमाशङ्क्याथ वेत्यनेनोभयोर्वाक्याद्विवेकाभिधानात्परिहारः सम्भवतीत्याशयः। एतच्चाथवेत्यस्याद्यशङ्कापरिहारार्थादादौ निवेशो युक्त इत्यपकर्षवाद्याशयमापाद्योक्तं प्राक्काथ चेत्यनेनोभयोर्वाक्यत्वे निरस्ते श्रुतेर्वाक्यत्वशङ्कानुत्थानात् एवं तर्हीत्यत्र वाक्यशब्दो न युज्येतेत्याह * अपि चेति * अपकर्षवाद्युक्तम् अपकर्षकारणं त्रेधा निरस्यति अत यो देवताविशेषं वक्तुं शक्नोति इन्द्रशब्दः सो ऽस्यामृचि विद्यते कर्मसमवेतत्वात् चैन्द्रशब्दोक्तया देवतया प्रयोजनमस्तीति एवशक्त्यालोचनमात्रेण सा उपस्थातव्या इत्येवं गम्यते न त्विन्द्रशब्दश्रवणमात्राच्छब्दान्तरसमीपाद्वेत्युक्ते कथं मिन्द्रशब्दशक्तिमात्रात् कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्राङ्गत्वावगतिरित्याशङ्क्य येन कारणेनेन्द्राभिधायकः शब्दो ऽस्मिन् मन्त्रे प्रयुज्यते तदेकवाक्यत्वेन चावशिष्टानि पदानि प्रयुज्यन्ते तेन कारणेन कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्राङ्गतावगम्यते इति शक्त्येकवाक्यत्वाभ्यां मन्त्रस्येन्द्राङ्गतावगमाभिधानात् वाक्यसङ्कीर्त्तनमेव लिङ्गं श्रुतिलिङ्गविरोधाभिधायिनो ऽभिमत इति मन्यमानेनाक्षेप्ता यद्येवं विधं लिङ्गं तवाभिमतं तथापि लिङ्गवाक्यविरोधापत्तेः श्रुतिविरोधादाहरणता न युक्तेत्यभ्युपेत्यवादमात्रेण लिङ्गत्वस्योक्तत्वात् आक्षेप्तुर्वाक्यत्वा-

भिप्रायस्य नापिशब्दान्तरस्य समीपे उच्चरितस्य सामर्थ्यमस्ती-
त्यनेन केवलस्य वाक्यस्य विनियोजकत्वं निरस्यतापनीतस्यापि
लिङ्गसहितं वाक्यं विनियोजकं भविष्यतीति शेषमपनेतुमथ वेत्य-
नेन उभयत्र वाक्यस्य निरासो युज्यते यद्वा श्रुतेरेव केवलया वा-
क्यात् विवेकायैन्द्रीवाक्यस्थस्यैवैकवाक्यत्वस्य विनियोगं प्रत्यकार-
णता विवक्षिता न मन्त्रस्थस्य दृष्टान्तार्थं तु मन्त्रस्थस्यैकवाक्यत्वस्य
कारणत्वं पूर्वोक्तमेव प्रसङ्गात् स्मारितमित्येवं यथान्यासमेव स्थि-
ते ग्रन्थसन्दर्भे व्याख्यानं कार्यमिति भावे कृत्योत्पत्तेरर्थः स्वमतेन
यथान्यासमेव व्याख्यातुमेवं तर्हीति भाष्यस्य वाक्यं श्रुतादित्यवयवं
ऐन्द्र्याः केचिदुपस्थानार्हपदार्थं प्रति तृतीयाङ्गत्वप्रतीतेर्गार्हपत्यस्य
च कं चिन्मन्त्रं प्रति द्वितीययाङ्गत्वप्रतीतेर्वाक्यत्वे सत्यपि श्रुतेरपि
विनियोजकत्वासम्भवेन श्रुतिलिङ्गविरोधसम्भवादयुक्तमाशङ्क्योप-
पादयति * तत्रेति * श्रुतेर्वाक्यात् विवेकाभावे ऽपि श्रुतेरेवात्र
लिङ्गविरोधो न वाक्यस्येत्याशङ्कापरिहारार्थं नैतदिति भाष्यमैन्द्र्या-
रुणादिवाक्ये श्रुत्या क्रियामात्रे वाक्येन क्रियाविशेषे प्रकरणेन प्राक-
रणिके विनियोग इत्येवं वादिमते ऽथ वेत्यस्य वाक्यव्यापारनिरा-
सार्थत्वायोगात् भाष्यद्वये ऽपि श्रुतिविरोधमात्रोक्तेः पौनरुक्त्यमाशङ्क्य
प्रतिपादकश्रुतिविरोधोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * नैतदिति* गार्हपत्यशब्द-
स्य यौगिकत्वात् गौणत्वाद्वेन्द्रार्थत्वाभावे ऽपि द्वितीयायाः सप्तम्यर्थ-
वृत्त्या गार्हपत्यसमीपे तिष्ठन्निन्द्रमुपतिष्ठेतेत्यैन्द्र्या विरोधो भविष्य-
तीत्याशङ्क्य विभक्तिश्रुत्यनुग्रहीतया प्रातिपदिकश्रुतेर्विरोधोक्त्यर्थम-
ग्निसमीपं चेति भाष्यावयवं व्याख्यातुम् अग्निसमीपं वा लक्षयेदित्यु-
क्तम् । समुदायप्रसिद्धिपरित्यागोक्त्या गौणत्वसामीप्ये लक्षणयो-
र्निरासः । अथ वेतिभाष्ये प्रतिपदिकश्रुत्यनुगृहीतविभक्तिविरोधो-
क्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * श्रुतिविरोधयोः प्रातिपदिकविभ- ८४३।५
क्तिभेदादपौनरुक्त्ये ऽपि लिङ्गविरोधस्य नापि शब्दान्तरस्य समी-
पे रुच्चरितस्य इत्यनेन मन्त्रे वाक्यस्य विनियोजकत्वनिरासेनोक्त-
त्वात् श्रुतिवच्च लिङ्गवैलक्षण्यानुपलम्भान्नैकवाक्यत्वादिन्द्रप्राधान्यं
किं तु इन्द्रशब्दवत्वात् मन्त्रस्येति लिङ्गस्यैव श्रुत्या विरोधो न वा-
क्यस्येति लिङ्गविरोधोक्तेः कथमपौनरुक्त्यम् इत्याशङ्क्य नापीत्यनेन
केवलस्य वाक्यस्य विनियोजकत्वे निरस्ते ऽपीन्द्रशब्दस्य लिङ्गेनाव-
शिष्टानां च पदानां वाक्येन विनियोगात् लिङ्गसहितस्य वाक्यस्य
कृत्स्नविनियोजकत्वावगतेः पदमात्रविनियोजकत्वेन च लिङ्गस्य
कृत्स्नमन्त्रविनियोजकतया श्रुत्या विरोधाभावात् वाक्यस्यैव श्रुत्या

विरोध इत्येवं वाक्यत्वविषयदीर्घदूषदोषापनयार्थं केवलस्य सम्पूर्णं-व्यवहारानङ्गत्वेनाप्रयोज्यतया विनियोगानर्हत्वात् इन्द्रविशेषणनोक्तिद्वारा चावशिष्टानामपि पदानामिन्द्राकिशक्त्युपपत्तेः श्रुतिवाक्याभ्यां सामान्यविशेषविनियोगयोश्च पदमात्रकृत्स्नमन्त्रविनियोगयोरन्योन्योपकारित्वाभावेन विरोधाल्लिङ्गविरोधिवाक्येन स्योनादिमन्त्रवत् कृत्स्नमन्त्रविनियोगायोगात् लिङ्गविनियोगापेक्षितपदान्तराणामिन्द्रविशेषणोक्तिसामर्थ्यस्य सम्पादनमात्रे वाक्यस्य व्यापारो न विनियोग इत्येवम् । एकवाक्यत्वस्य विनियोगव्यापारनिरासमात्रार्थं नैकवाक्यत्वात् इन्द्रप्राधान्यमित्युक्तमित्येवं परिहरति * लिङ्गेति * श्रुतिवाक्ययोर्द्वयोरपि अत्र विनियोजकताभ्युपगमे श्रुत्यनपेक्षस्य वाक्यस्य लिङ्गाविरोधाद्वाक्यानपेक्षाया श्रुतेरपि ऐन्द्र्यास्तृतीयाश्रुत्येत्यादिवार्त्तिकोक्तन्यायेनाविरोधात् श्रुतेरेव विरोधो न वाक्यस्येति परिहारो न युक्त इत्याशङ्किताक्षिपति * कथं पुनरिति * आक्षेपनिरासोक्तेरेतत्परिहारार्थत्वेन भाष्यव्याख्यानापरितोषात्स्वमतेनाप्यथ वेति भाष्यस्य मन्त्रवद्ब्राह्मणे ऽपि एकवाक्यत्वस्य विनियोगव्यापारनिरासार्थत्वेन व्याख्यासूचनार्थं विरोधे शीघ्रप्रवृत्तया श्रुत्या लिङ्गादिकल्प्यश्रुतिप्रतिबन्धवदविरोधे ऽपि क्रियासामान्यस्य विरोधित्वेन साक्षात्परम्पराया वा पुरुषार्थाननुबन्धितया शेषित्वाद्धात्वर्थानवच्छिन्नभावनाश्रयत्वेनासामान्योक्तेः संस्थाधिकरणभाष्ये धात्वर्थानवच्छिन्नाया भावनाया धर्मान्वयस्य निराकरिष्यमाणत्वेन दोषत्वात् । महत्वात्सामान्ये वा विनियोगायोगेन क्रियाविशेषे ऽङ्गविनियोगं विना तृतीयाश्रुत्यपर्यवसानात् विधेश्च स्वविषयस्य साक्षात्स्वतः समीहिताङ्गत्वे समीहित विशेषणसमर्पणद्वारा द्वितीयायाः प्रकृत्यर्थे ऽङ्गविनियोजकत्वख्यातोक्तविधिविहितस्यैवाङ्गस्य द्वितीयाविनियोज्यत्वावगतेरङ्गमात्रविनियोगे पर्यवसानायोगादक्षरश्रवणकृत एवायं गार्हपत्याङ्गप्रत्यय इति वार्त्तिकाच्च विशेषविनियोगएवश्रुतिपर्यवसानावगतेरैन्द्र्या गार्हपत्याङ्गत्वबोधाख्ये विनियोगे शीघ्रप्रवृत्तया श्रुत्या वाक्यकल्प्यश्रुतिप्रतिबन्धाद्विनियोगव्यापारानुपपत्तेर्न वाक्यलिङ्गविरोध इत्येवं परिहरति * उच्यत इति * कल्प्यश्रुतिप्रतिबन्धसूचनार्था दृष्टान्तोक्तिः । सैव प्रवर्त्तत इति । एवकारेण वाक्यप्रवृत्तिं निरस्तामुपपादयितुं श्रुतिकल्पनप्रतिबन्धोक्तौ पूर्वप्रवृत्त्युक्तिः श्रुतेः शीघ्रं प्रवृत्तावपि सामान्यविषयत्वादविरोधे वाक्यप्रवृत्तेश्च निरासाद्वाक्यविरोधमाशङ्क्य श्रुतिलिङ्गविरोधवाक्ये चाविरोधं वक्तुं

विषयत्वं सूचयितुमाह * यश्चेति * विशेषविषयत्वं विना प्रतियोगित्वायोगात् प्रतियोग्युक्त्या विशेषविषयत्वं सूचितं परिहाराशयाज्ञानाच्छङ्कते * ननु चेति * तृतीयया गार्हपत्यमेव प्रत्यैन्द्र्याः शेषत्वोक्तेर्द्वितीयया चैन्द्रीमेव प्रति गार्हपत्यशेषित्वोक्तेः श्रुत्यैव विशेषविनियोगकृतवाक्यस्य विनियोजकत्वायोगात् विशेषविनियोगप्रवृत्त्याश्रुत्यपेक्षितविशेषणविशेष्यान्वयमात्रार्थत्वावगतेश्श्रुतेरेव लिङ्गविरोधेन वाक्यस्येति स्वाभिमतपरिहाराशयविवरणेनाशङ्कां निरस्यति *कथमिति*एकश्रुतिकृतो ऽन्यो वाक्यकृत इत्येवं प्रत्येकं व्यवस्थितेनाङ्गाङ्ग्यन्वयस्य वाक्यकृतत्वाभावाद्वाक्यस्य लिङ्गविरोधाभावे ऽपि श्रुतिकृतस्य सामान्यतो ऽङ्गाङ्ग्यन्वयस्य कथं विरोध इत्याशङ्क्य विशेषित एवाङ्गाङ्ग्यन्वयः श्रुत्या क्रियतइति सूचयितुम् * तत्रेत्युक्तम् * निष्प्रतिद्वन्द्व्युक्त्या वाक्यस्याङ्गाङ्ग्यन्वये व्यापाराभावः स्पष्टीकृतः क्रीणात्यरुणयेत्यत्र समवायो हि सत्यपीत्यादेस्तु परमते स्थित्वोक्तत्वादिह चारुण्यस्य क्रियासम्बन्धः श्रुत्येत्यादिश्चैतद्ग्रन्थानुसारेणैव व्याख्यातत्वान्न पूर्वापरवार्त्तिकविरोधः । तद्भाष्योक्तं द्वितीयाश्रुतेर्लिङ्गविरोधमुपपाद्य विध्यानर्थक्यपरिहारायैन्द्रव्यतिरिक्ताङ्गत्वस्यैन्द्र्याः कल्प्यत्वेनाख्यातान्वयाधीनत्वात् वाक्यानपेक्षायास्तृतीयाश्रुतिरपि लिङ्गविरोधायोगात्। स्वानभिमतमपि तृतीयाश्रुतेर्लिङ्गविरोधं प्रौढिप्रदर्शनायाह * अथ वेति * श्रुतिलिङ्गविरोधोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * श्रुतिलिङ्गवि- ८४४।१
रोधोपपादनस्य सूत्रोक्तसमवायोपपादनार्थत्वं सूचयितु श्रुतिलिङ्गविरोधोपपादनभाष्यं व्याख्याय भाष्ये शेषव्याख्यानात् प्राक् सूत्रं व्याख्यातु पूर्वपक्षं तावदाह * किं तावदिति * श्रुत्याद्यनुमानद्वारा लिङ्गादीनां प्रामाण्यात्प्रत्यक्षादिविरोधे च लिङ्गादिभिः श्रुत्यादेः प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धयात्येवश्रुतेः कल्पयितुमशक्यत्वात् कथं तुल्यबलतेत्याशयेन प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * स्वशक्तेरित्यनेन स्वतः प्रामाण्यात्स्मृतिवैरूप्यं सूचितम् । स्वतः प्रामाण्यस्यापि न क्वचिद्बाधात् अप्रामाण्यं प्रत्यक्षादिवद्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * सर्वत्रेति * प्रत्यक्षादावपि किञ्चित्प्रमाणमेव कश्चिच्च प्रमाणाभास एवेति नियतैकरूपप्रकारद्वयातिरिक्ताद्वैरूप्यलक्षणप्रकारान्तराभावात् प्रमाणस्याभासता । आभासस्य वा प्रमाणता नास्तीत्युक्ते स्वतो ऽन्यथात्वाभावे ऽपि वाक्यात्प्रमाणस्य प्रामाण्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य बाधकलक्षणत्वात्प्रामाण्यस्य न कदाचित्प्रमाणस्य बाधो बाध्यस्य वा प्रमाणतेत्युक्ता अपि तर्हि प्रमाणाभासा एव बाधिष्य-

न्ते इत्याशङ्क्य प्रत्यक्षस्येन्द्रियसन्निकर्षार्थविषयत्वात् इन्द्रियार्थसन्निकृष्टार्थविषयसञ्चारे ऽनुमानस्य व्यापकविषयत्वाद्व्यापकविषयत्वाद्व्यापकविषयसञ्चारे प्रमाणाभासतेति एवं सर्वेषां विषयान्तरहेतुत्वात् प्रमाणाभासत्वस्य श्रुत्यादीनां चाभिधेयाच्छक्यादन्विताद्दितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षसमीपाम्नातात्समानदेशात्समाख्यानात् स्वविषयाद्विषयान्तरसञ्चाराभावेन प्रमाणाभासत्वं नास्तीत्युक्तम् । नचानुत्पत्तिविनाशसंस्कारोच्छेदे फलापहाराणां बाधप्रकाराणां मध्ये कश्चिदत्र सम्भवतीत्याह * न चेति * बाध्यत्वाभिमते विज्ञाने स्मृत्याख्यकार्यदर्शनेनानुच्छेदोपपादनार्थं स्मृतिहेतुतोक्ता तुल्यबलत्वं पूर्वपक्षं सप्रयोजनमुपसहरति * तस्मादिति * बलाबले वैपरीत्यपूर्वपक्षान्तरमाह * बाधस्त्विति * श्रुत्यादिकल्पनाद्वारापि लिङ्गादीनां प्रामाण्यविरोधे ऽपि स्मृतिवच्छ्रुत्यादिचतुष्टयान्यतरमूलत्वायोगेन श्रुत्यादिकल्पनस्य दुर्वारस्योक्तकल्पनापेक्षत्वेन श्रुत्यादिभ्यः पश्चात्प्रवृत्तेः कल्प्यश्रुत्याद्यपेक्षत्वे ऽपि च विरोधिश्रुत्याद्यनपेक्षश्रुतत्वात् । पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायेनैव वैपरीत्यं युक्तमित्येव । श्लोकं व्याचष्टे * श्रुत्यादीनामिति * परदौर्बल्यहेतुत्वेन सिद्धान्त्युक्तस्य विप्रकर्षस्य पूर्वदौर्बल्यापादकत्वाद्विपरीतसाधनतामुक्त्वा विप्रकर्षवैपरीत्यादपि बलाबलवैपरीत्यमित्याह * किं चेति * यद्यपि श्रुत्या विनियोगः प्रतीयते तथाप्यशक्तस्य नावकल्प्यतइत्यपिशब्दार्थः । सामर्थ्यैकवाक्यस्य त्वाकाङ्क्षारूपाणां तु लिङ्गवाक्यप्रकरणानामेकवाक्यत्वाकाङ्क्षासन्निधिरूपैर्वाक्यप्रकरणस्थानैर्विना रूपमेव नास्तीत्यर्थः । श्रुतेः शक्त्यपेक्ष्यत्वे ऽपि विनियोगानुसारिशक्तिकल्पनया विनियोगो ऽवकल्पतइत्याशङ्क्याह * उत्पत्तीति * प्रागविद्यमानसामर्थ्यविनियोगादपि विनियोजकावस्थया च श्रुत्या विरोधाभावात्सामर्थ्यस्यैवाविनियोजकत्वावगतेर्बलीयस्त्वादनुमानकालवगतस्येन्द्रियविषयसामर्थ्यस्य श्रौतविनियोगकाले निवर्त्तनाशक्तेर्गार्हपत्यशक्तिकल्पनायोगाच्छक्त्यनुसारेणेन्द्र एव विनियोगो युक्त इत्यर्थः । लिङ्गस्य वाक्यापेक्षतामुपपादयति * केवलेति * केवलस्य पदस्याप्रयोजकत्वे वा विनियोजकत्वात् लिङ्गेन कृत्स्नमन्त्रविनियोगार्थैव मन्त्रवाक्यस्यासमेवतार्थस्यापि देवस्येत्यादेः पदस्य समवेतार्थनिर्वपामीत्यादिपदेन सहैकवाक्यतालक्षणसम्बन्धबलेन निर्वापादिविषयशक्तिकल्पनेन विनियोगदर्शनात् । लिङ्गस्य वाक्यापेक्षावगते यस्य मन्त्रान्तरस्थपदस्य यत् मन्त्रान्तरस्थपदेन सहैकवाक्य-

तालक्षणः सम्बन्धो न विद्यते । तस्यैव विनियोज्यपदार्थविषय-
शक्तिर्न कल्प्यते । तस्मिन्सीद तवैव सदनं कृणोमीत्यनेन सहैकवा-
क्यतालक्षणे सम्बन्धे सति तदन्यथानुपपत्त्यैव तस्मिन्सीदेत्यादेः
सदनकरणविषयशक्तिसिद्धेः स्योनं तइत्यादेश्च सीदेत्यनेन सहैक-
वाक्यतालक्षणसम्बन्धान्यथानुपपत्त्या सादनविषयसिद्धेर्वाक्यस्यैव
लिङ्गाद् बलीयस्तेत्यर्थः । वाक्यस्य प्रकरणापेक्षामुपपादयति * तथे- ८४५।५
ति * प्रकरणस्य क्रमापेक्षितामुपपादयति * तथा सर्वाकाङ्क्षा
इति * आकाङ्क्षायाः सम्बन्धसिद्ध्यर्थत्वादसम्भवत्सम्बन्धिवैफ-
ल्यापत्तेः । नाकाङ्क्षा युक्तेति सूचनार्थम् * सम्बन्धं वेत्युक्तम् *
समाख्यायां कथं बलीयस्त्वेत्यपेक्षायामाह * समाख्या पुन रिति *
वैपरीत्यपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * समुच्चयेन पूर्वपक्षमाह ।
* अथ वेति * सूत्रेण सिद्धान्तमाह * इतीति * प्रश्नपूर्वं लिङ्गा-
दौ विनियोगाख्यसामर्थ्यस्य विप्रकर्षहेतुमाह * कुत इति * पूर्वार्द्धं
व्याचष्टे * यदेव हीति* पठितश्रुतिग्रहणे प्रत्यक्षः समुदायो पठि-
तश्रुतिग्रहणे लिङ्गादीत्याशयः । षोढावस्थानोपपादनार्थं पूर्वपक्षा-
शयमुपन्यासपूर्वं दूषयितुमाह *कथं पुनरिति* चोदनाशब्दाद्विधा-
य्येव श्रुतिः प्रमाणम् । न विनियोक्त्रीत्याशङ्क्य शब्दमात्रमेव ध-
र्मप्रमितिशक्तिप्रदर्शनार्थं चोदनाशब्देन विवक्षितमिति सूचनार्थम्
* तथा चेत्युक्तम् * एवं सति षट्प्रकारत्वं भवतीत्याह * तत्रेति *
उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाह * ततश्चेति * प्रस्थितयोः प्रवृत्तयोर्मध्य- ८४६।१
इत्यर्थः । विरोधे ऽपि श्रुतिकल्पनस्य दुर्वारत्वात् । श्रुतिकल्पनत्व-
निबन्धनविप्रकर्षस्य बलाबलवैपरीत्यापादकत्वं बाधो यदि कल्प्येते-
ति द्वितीयपूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तं निराकर्त्तुमाह * तस्मिंश्चेति * आ-
काङ्क्षारूपप्रकरणावगतसामान्यव्यापेक्षत्वेनाकाङ्क्षासहितस्य लिङ्गस्य
विनियोजकश्रुतिकल्पनत्वे नैराकाङ्क्ष्ये ऽसति सामग्रीवैकल्याच्छ्रु-
तिकल्पनानुपपत्तेः श्रुतिं विना विनियोगासिद्धेर्लिङ्गप्रामाण्याद्वैप-
रीत्यं दूरोत्सारितमित्याशयः न केवलं प्रकरणानुमानान्यथानुपप-
त्तेः परिहृतत्वात् श्रुतिकल्पनायोगात् किं तु विध्याकाङ्क्षासहिताना-
मेव श्रुत्यादीनां विनियोजकत्वात् । प्रत्यक्षाया च विनियुक्ते मन्त्रे
विध्याकाङ्क्षानिवृत्तेर्विध्याकाङ्क्षाविरहादपीति सूचयितुं सान्निकृष्टो न
लभ्यते प्रकृष्टो ऽपि वैदिकः*अपवादस्तु तस्य स्यात्*प्राप्तः संन्निहितो
यदेत्यनुषङ्गाधिकरणवार्त्तिकोक्तामाकाङ्क्षां विना कल्पितस्य वैदिकत्वं
स्मारयति * वर्णितं चेति * विप्रकर्षस्य विपर्ययसाधनत्वनिरास-
मुपसंहरति * तस्मादिति * वृद्धश्लोकेनैतदेव द्रढयति * आह चे-

ति * इममेव श्लोकं व्याचष्टे * श्रुत्यादीनां हीति * पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यमिति न्यायस्यान्योन्यानपेक्षबुद्धिजन्मविषयत्वात् सापेक्षे लिङ्गादावप्राप्तिसूचनार्थम् * न हीत्युक्तम् * विप्रकर्षवैपरीत्यं श्रुत्यापि नासमर्थस्येति वार्त्तिकोक्तं दूषयितुमनुभाषते * नन्विति * दूषणंप्रतिजानाति * सत्यमिति * प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * शक्तिकल्पने विनानुपपत्त्यपरिहारे ऽपि अङ्गत्वरूपज्ञानोत्पादनेन श्रुतेःशक्त्यपेक्षेति पूर्वार्द्धेनोक्ते जातस्याप्यङ्गत्वज्ञानस्य शक्तिं विना कथं प्रमितत्वनिर्वाह इत्याशङ्क्य निरासार्थमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे * विनियोगेति * स्वाभाविकशक्तिनिवृत्त्या शक्त्यन्तरस्यानेकत्र

८४७।१ दर्शनान्नैवानुपपत्तिरिति परिहारं सूचयितुमाह * तत्रेति * स्वाभाविकशक्त्यनिवृत्त्ययोगवादी स्वाभिप्रायं प्रकटयति * ननु चेति * अनुमेयस्य लिङ्गस्य दुर्बलतरत्वोक्त्यानुमापिकायाः श्रुतेर्दुर्बलत्वं सूचितम् । विनियोगात्प्राक् सामर्थ्ये कल्प्यमाने तत्कल्पिकायाः श्रुतेस्तदानीमविनियोजकत्वाच्छ्रुतिविरोधाभावेन प्रत्यक्षस्य सामर्थ्यविनियोजकत्वापत्तेः कल्प्यस्य सामर्थ्यस्य प्रत्यक्षदुर्बलतरतापद्येत । ननु विनियोगात्प्राक् तत्कल्पनास्तीत्याह * सत्यमिति * एवं विप्रकर्षवैपरीत्यनिरासेन बलाबलवैपरीत्ये निरस्ते मन्त्रप्रकरणिनोश्च नैराकाङ्क्ष्योक्त्योभयत्र विनियोगनिरासात् । समुच्चयपूर्वपक्षस्यापि निरासे सूचिते विनियोजकश्रुत्यपेक्षितस्य शक्तिकल्पनस्य पश्चाद्भावं सिद्धान्त्युक्तमाश्रित्य विप्रकर्षतुल्यत्वादन्यूनतां शङ्कते * नन्विति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वथा हीति * एवं विधाविप्रकर्षसाम्यं बलाबलसाम्येनोपपादयतीति परिहरति * सत्यमिति * प्रश्नपूर्वं बलाबलसाम्यानापादकतामुपपादयति * कुत इति * लिङ्गविनियोगाभिधानात् पूर्वं श्रुत्यनुमानात् विनियोगाभिधानस्य दूरत्वं श्रुतौ तु विनियोगोत्तरकालं शक्त्यनुमानं न विनियोगोक्तेर्दूरतेत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे *लिङ्गे हीति* श्रुतौ विनियोगप्रत्ययस्योत्पत्तिविक्षेपाभावे ऽपि प्रमितत्वनिर्वाहाय विक्षेपस्य लैङ्गिकेन विनियोगप्रमितिविक्षेपेण साम्यात्तुल्यबलतैव युक्तेत्याशङ्क्याह * सहेति * प्रस्थानप्राप्यत्वेन विनियोगस्य देशत्वोपचारात् सह विनियोगाख्यं देशं प्रस्थितयोः सतोः प्रमाणयोर्येन विक्षेपेण कृत्वा प्रमाणस्य चिरेण विनियोगप्राप्तिः सम्भवति तस्यैव दौर्बल्यकरत्वाद्विनियोगप्रत्ययोत्पत्त्युत्तरकालं तस्य प्रमितिप्रयोजकनिर्दोषकारणजन्मत्वावगमे प्रमितत्वावश्यम्भावावगमात् । प्रमितित्वनिर्वाहायापवादकशक्तिनिरासार्थं शक्त्यनुमानविक्षेपे ऽपि न विनियोगविपरीतता नापि तुल्यो

विप्रकर्ष इत्यर्थः । प्रत्युपयुज्यतइति हिशब्दान्वयाध्याहारार्थं युगलान्तरेष्वेतमेव न्यायमतिदिशति * एतेनेति * प्रकरणाम्नातत्वस्य देवस्यत्वेत्यादेरसमवेतार्थस्य पदस्य प्रकरणाङ्गत्वे ज्ञाते कथमुपकरिष्यतीति सन्देहे यथा शक्नोतीत्यवधारिते कथं शक्नोतीत्यपेक्षायां निर्वपामीत्यादिवत् प्रत्यक्षसामर्थ्याभावात् समवेतार्थनिर्वपामीत्यादिपदैकवाक्यतामनुमाय तदन्यथानुपपत्त्या प्रकरस्यपेक्षितोपकारजननसामर्थ्यकल्पनपूर्वम् अनेन प्रकरणिनमुपकुर्यादिति श्रुतिमनुमाय विनियोगावगते उपांशुयाजादिसन्निध्याम्नातस्य च दब्धिमन्त्रादेरुपांशुयाजादिप्रत्याकाङ्क्षादर्शनाच्छिष्याद्याकाङ्क्षायाश्च स्वतो निराकाङ्क्षे ऽप्युपाध्यायादावाकाङ्क्षोत्पादकत्वदर्शनेनास्या अप्युपांशुयाजादावाकाङ्क्षोत्पादकत्वावगते उपांशुयाजादेर्दब्धिमन्त्राद्याकाङ्क्षामनुमाय तदेकवाक्यत्वसामर्थ्यश्रुत्यनुमानपूर्वं विनियोगावगतेराध्वर्यवादिसमाख्यातस्य च कर्मणो ऽध्वर्य्वादिसम्बन्धदर्शनात्तत्सन्निधिमनुमाय तदाकाङ्क्षैकवाक्यत्वसामर्थ्यश्रुतिकल्पनपूर्वं विनियोगावगतेः परस्य वाक्यादेः पूर्वं लिङ्गाद्यननुमाय विनियोगोक्तिरेव (दर्शनन निर्वापादिविशेषणीभूतस्य स्वार्थाभिधानद्वारा स्वार्थे विशिष्टनिर्वापादिप्रतिपादनसामर्थ्यमनुमायानेनेन निर्वापादि प्रकाशयेदिति श्रुतिकल्पनद्वारा विनियोगावगतेः प्रयाजादेश्च प्रकरणाम्नातस्योभयाकाङ्क्षादर्शनात् प्रकरणिना सहैकवाक्यतैवं) नोपपद्यते पूर्वेण तु लिङ्गादिना वाक्याद्यनुमायैव पूर्वं श्रुत्याद्यनुमात्रेण विनियोगे कृते प्रत्यक्षदृष्टस्य सामर्थ्यादनेकवाक्यत्वाद्यन्तरेण प्रमित्यनिर्वाहान्निर्वापार्थे परस्य वाक्यादेर्नान्तरेणैकवाक्यत्वादिलिङ्गाद्युपपद्यते इत्येवं नान्तरीयकत्वेन सद्भावमात्रं विनियोगहेतुत्वाद्यपेक्ष्या इति बलाबलवैपरीत्यनिरासार्थं नान्तरीयकतोक्ता एकवाक्यत्वादिभिर्विना सामर्थ्यादेर्दृष्टमात्रस्याप्रमितत्वेन श्रुत्यादिकल्पनाद्वारा विनियोजकत्वायोगमाशङ्क्याप्रमितस्यापि गृहाभावादेर्निर्दोषकारणजनितत्वाख्यप्रमितिप्रयोजकयुक्तजातविषयत्वमात्रेण बहिर्भावादिकल्पकत्ववत्सामर्थ्यादेरपि प्रमितिप्रयोजकत्वाद्युक्तज्ञानविषयत्वमात्रेणैकवाक्यत्वादिभिर्विना ऽनुपपद्यमानस्यैकवाक्यत्वादिकल्पकत्ववत् श्रुत्यादिभिर्विनानुपपद्यमानत्वात् श्रुत्यादिकल्पकत्वस्याप्युपपत्तिसूचनायेति * इत्युक्तम् * सर्वलौकिकानामेव प्रतिपत्तिः सर्वस्वसंवेद्येत्यर्थः । वाक्यादीनामपि श्रुतिकल्पनमात्रेण लिङ्गवद्विनियोजकत्वोपपत्तेर्लिङ्गादिकल्पनानपेक्षत्वाच्छ्रुतितः सर्वेषां दौर्बल्ये ऽपि अन्योन्यं तु-

(१) अयं पा॰ १ ना॰ ।

८४८।२ न्यबलतैव युक्तेत्याशङ्कते * आहेति * विनियोगसि-द्ध्यै विनियोजकां श्रुतिं कल्पयितुं प्रवृत्तैर्वाक्यादिभिरसमर्थाविनि-योगायोगेनाङ्गाङ्गिप्रतिपादकशब्दैकवाक्यतां च विनाङ्गाङ्ग्यन्वयायो-गेनैकवाक्यतामकल्पयित्वा एकवाक्यतायाः कल्पयितुमशक्यत्वात् समाख्यायाश्चाकाङ्क्षां विनैकवाक्यत्वायोगे साकाङ्क्ष्यमकल्पयित्वा एकवाक्यतःकल्पयितुमशक्यत्वात् समाख्यायाश्चाकाङ्क्षां कल्पयितुं प्र-वृत्तवाक्यसंहितालम्बनेन सन्निधिमकल्पयित्वा कल्पयितुमशक्यत्वा-ल्लिङ्गादीनां यथाक्रममेकादिभिः श्रुतिसमर्थैकवाक्यत्वाकाङ्क्षासन्नि-ध्याख्यैर्वस्तुभिर्व्यवधिकारितं विनियोगं प्रति विप्रकर्षवैषम्यं बलाब-लापादकमिति परिहरति * तदिति * लिङ्गवाक्ययोर्मध्ये तावद् वा-क्यस्यार्थविप्रकर्षमुपपादयितुं प्रतिजानाति* श्रुतिमात्रेति * प्रश्नपूर्व-मुपपादयति *कथमिति* असमवेतार्थवाचिनाम्पदानां समवेतार्थ-वाचिना पदेनैकवाक्यत्वात्समवेतार्थाभिधानशक्तिं कल्पयित्वा श्रुतिः कल्प्यतइत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * सर्वत्र हीति * देवस्य त्वा सवि-तुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टंनिर्वपामीतिम-न्त्रपदानां देवादिविशिष्टनिर्वापप्रकाशनेन प्रयोगार्हत्वोक्त्या सकल-स्यैव मन्त्रस्य प्रयोगार्हत्वाभिधानेनैकदेशस्याप्रयोज्यत्वसूचनात्ततः शब्देन च प्रयोगार्हत्वं प्रतिपन्नानां विनियोज्यत्वाभिधानाद्वाक्यसह-कृतेन लिङ्गेन सकलमन्त्रविषयश्रुत्यनुमानं सूचितम् । एवं तर्हि स्योनन्ते तस्मिन् सीदेत्यनयोरपि तच्छब्दयोगावगतैकवाक्यत्वानुप-पत्त्या तस्मिन् सीदेत्यस्यापि सदनकरणे स्योनन्त इत्यस्यापि च पु-रोडाशसदनेन सामर्थ्यकल्पनोपपत्तेर्लिङ्गे बाधो न युज्येतेत्याशङ्क्याह * तथेति * द्वयोः समवेतार्थत्वसम्भवे भेदेन विनियोगाय प्रस्था-नाद्विरोधावगतेर्युक्तो बाध इत्याशयः । प्रस्थित इति भावोत्पन्नया निष्ठया प्रस्थानमुक्तम् । लिङ्गेनैकत्र प्राप्तवतो वाक्येनान्यत्र नेतुमश-क्यतां लिङ्गाच्च प्राप्नुवतः स्वप्रकाश्ये ऽर्थे तेभ्यो वाक्यादागच्छ-द्भ्यो ऽवकाशदातृतां प्रश्नपूर्वमुपपादयितुं वाक्याल्लिङ्गस्यार्थस-न्निकर्षमाह * कथमिति * केवलस्य पदस्याप्रयोज्यत्वात् वाक्यस-हकृतेन लिङ्गेन सकलस्यैव मन्त्रस्य विनियोगावगतेः तच्छब्दप्रयोगे-ण च स्योनादेः सुमनस्यमानान्तस्यैकमन्त्रस्यावगमादकेनैव सामर्थ्येन तावतः पदसमूहस्य विनियोगसिद्धेः सामर्थ्यान्तरकल्पनानापत्ति-
८४९।२ रित्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * समुदायो हीति * कल्पया-म्यन्तस्य स्वार्थविशिष्टोपस्तरणप्रकाशेन नैराकाङ्क्ष्यात् तत्प्रकाशित-स्योपस्तरणसंस्कृतस्य सदनशब्दोक्तस्य स्थानस्य तच्छब्देन ग्रहणात्

सादनत्वविशेषणत्वे ऽपि उपस्तरणविशेषणेन कल्पयाम्यन्तानां सादनविशेषणत्वानुपपत्तेः श्रुत्योपस्तरणविनियोगानपेक्षकल्पयाम्यन्तो ऽवयवः सादने विनियोक्तुमशक्यः तस्मिन्सीदेत्यादेश्च स्वार्थविशिष्टसादनप्रकाशेन नैराकाङ्क्ष्यात् तत्प्रकाशितस्य सादनस्योपस्तरणक्रियाविशेषणत्वे ऽपि सादनविशेषणानामुपस्तीर्णस्थानादीनामुपस्तरणक्रियाविशेषणत्वानुपपत्तेः सादनविनियोगानपेक्षस्तस्मिन्नित्यादिरवयवो नोपस्तरणे विनियोक्तुं शक्य इत्याशङ्कानिरासाशयः। समुदायविनियोगस्यावयवविनियोगापेक्षत्वात् शक्त्यन्तरकल्पनापेक्षत्वे ऽपि एकवाक्यतयैव शक्तिद्वयस्यापि कल्प्यत्वात् विप्रकर्षसाम्यशङ्कां निराकर्त्तुम् अवयवस्यैकवाक्यत्वमात्रमन्योन्यानपेक्षोपस्तरणसादनरूपभिन्नार्थाभिधानशक्त्यवगमात् प्राक्शब्दालोचनया प्रत्यक्षवच्छीघ्रं प्रतीयते न उपस्तरणविशिष्टसादनरूपस्य साधनविशिष्टोपस्तरणरूपस्य चैकार्थस्याभिधाने शक्तिरन्योन्यानपेक्षार्थाभिधानशक्तिस्तु स्वविशेषणविशिष्टैकार्थप्रत्यायनेन प्रागेव सिद्धेत्युत्तरश्लोकव्याख्यार्थं तत्र समुदायेत्यादिना लिङ्गाद्वाक्यस्य विप्रकर्षोक्तिः पूर्वबाधसिद्ध्यै प्रकरणे मन्त्राम्नानस्य नैराकाङ्क्ष्यमुक्तं साधयितुं प्रकाशकयोर्मन्त्रयोर्लैङ्गिकेन विनियोगेन नैराकाङ्क्ष्यमुक्त्वा प्राकरणिकप्रकाशनाख्योपकारनिवृत्त्या प्रकरणिनो ऽपि नैराकाङ्क्ष्यं प्रकाश्ययोरर्थयोर्नैराकाङ्क्ष्योक्त्या वक्तुं कल्पयाम्यन्तमन्त्रावरुद्धत्वात् उपस्तरणस्य तस्मिन्नित्यादिमन्त्राग्राह्यत्वे तस्मिन्नित्यादिमन्त्रावरुद्धत्वाच्च सादनस्य कल्पयाम्यन्तमन्त्राग्राहकत्वे ऽभिहिते सादनस्योपस्तरणस्य सादनविशिष्टतया प्रकाश्यत्वात् कल्पयाम्यन्तमन्त्रमात्रेण तथा प्रकाशयितुमशक्यत्वात्। उत्तरमन्त्रग्राहितामुपस्तरणस्य वा सादनं प्रत्युपसर्जनत्वेन सादनस्योपस्तरणविशिष्टतया प्रकाश्यत्वात् तस्मिन्नित्यादिमन्त्रमात्रेण च तथा प्रकाशनाशक्तेः पूर्वमन्त्रग्राहितामाशङ्क्य * स्वप्राधान्ये चेत्युक्तम् * अतश्च लिङ्गवाक्ययोस्तावत् बलाबलं सिद्धमित्याह * तस्मादिति * लिङ्गबलेन दृश्यमानैकवाक्यत्वबाधे लिङ्गविनियोज्यस्य पदस्य यावद्भिः पदैर्विना नैराकाङ्क्ष्यं न सम्भवति तावता लिङ्गापेक्षितेन वाक्येन विनियोगे व्यतिरिक्तानामसमवेतार्थवाचित्वात्पृथक्प्रयोगानर्हाणामपि लिङ्गेन बाधाद्विनियोगापत्तेः शिष्टानि त्वसमवेतार्थाभिधायित्वादित्यादिवार्त्तिकेन देवस्य त्वेत्यादीनां निर्वापे विनियोगोक्तिर्विरुद्धेत्याशङ्कते * नन्विति * भिन्नप्रयोजनत्वे सति याज्यानुवाक्यादिवदेकवाक्यत्वाभावापत्तेर्भिन्नप्रयोजनकत्वायोगेन न समुच्चयः सम्भवतीत्युक्तं यष्टृनुज्ञाप्रकाशनं चेह प्र-

योजनान्तरं शङ्कनीयं तस्य च नवमे निराकरिष्यमाणत्वेनायोगात् प्रयोजनान्तरशङ्काप्रयुक्तोत्पत्त्यशयायावश्यम् * चेत्युक्तम् * लिङ्गविनियोज्यस्य पदस्य देवस्यत्वेत्यादिपदाद्देवस्य त्वेत्यादीनां लिङ्गविनियोज्याभिर्निर्वपामिपदैकवाक्यत्वं विनानर्थक्यापत्तेस्तत्परिहाराय वाक्यस्याप्यनुग्राह्यत्वात् निर्वापविनियोगोक्तिरविरुद्धेत्याशयेन प-
८५०।२ रिहरति * अत्रेति * अगत्युपपादनपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे* यानि हीति*क्लृप्तनिर्वापान्वयोऽग्नये जुष्टमित्यादिभिर्निराकाङ्क्षीकृतो ऽपि निर्वापो देवस्येत्यादीनां साकाङ्क्षत्वात् उत्पन्नपुनराकाङ्क्षः सन् देवस्येत्यादिपदप्रकाश्यत्वं प्रतिपद्यत इत्युक्ते निराकाङ्क्षस्यान्योन्याकाङ्क्षोपपत्त्युपपादनार्थं प्रकरणप्राप्तैर्धर्मैर्निराकाङ्क्षीकृतानामप्युपांशुयाजादीनां निराकाङ्क्षफलवत्सन्निधिलक्षणेन क्रमेणाकाङ्क्षामुत्पाद्यानुमन्त्रणादिधर्मप्राप्तिं प्रयाजादीनां च प्रकृत्यन्वयेन निराकाङ्क्षीकृतानामपि विकृत्याकाङ्क्षयोत्पन्नाकाङ्क्षाणां विकृतिगमनं दृष्टान्तयित्वात्यन्तसाम्यार्थं मन्त्रशेषस्यैकमन्त्रावयवान्वयेन निराकाङ्क्षीकृतस्यापि मन्त्रान्तरव्यवायाकाङ्क्षामुत्पाद्य मन्त्रान्तरान्वयं दृष्टान्तयितुं यथाक्लृप्तावसकृदुच्चारितमन्त्रशेषयुक्तायां विचारितायां सकृदुच्चारितमन्त्रशेषत्वात्प्रतियोगित्वेनानुषङ्गाधिकरणे प्रसक्ते मन्त्रशेषार्थो यथैकमन्त्रावयवान्वितशेषप्रकाशितत्वेन निराकाङ्क्षीकृतो ऽपि मन्त्रान्तरावयवानां साकाङ्क्षत्वात्पुनरुत्पन्नाकाङ्क्षः सन् पुनरुच्चारितपूर्वमन्त्रशेषप्रकाश्यत्वं प्रतिपद्यतइति व्याख्यातं इत्यत्र यथाक्लृप्ताविति पाठे यथा सोमलक्षणं वस्तु सद्गुणादिपदैः प्रकाशने तु निराकाङ्क्षीकृतमपि मन्द्रादीनां तृप्यन्तानां पदानाम् अनुष्ठेयतृप्तिप्रकाशने कर्मानङ्गत्वापत्तेः भक्षणावयवो भूततृप्तिप्रकाशनो ऽर्थत्वेन साकाङ्क्षत्वात्पुनरुत्पन्नाकाङ्क्षः सन्मन्द्रादिप्रकाश्यत्वं प्रतिपद्यतइति व्याख्यातमित्येवं तृतीयं दृष्टान्तमुक्त्वा विप्रकृष्टप्राप्तानामपि देवस्येत्यादीनां निर्वापसम्बन्धोपपत्तेः निर्वापविनियोगविरोधमुपसंहृत्य पदान्तराणि यत्रार्थमिति श्लोकावयवं व्याख्यातुम् * येषां त्वित्युक्तम् * देवस्येत्यादिपदानामानर्थक्यापत्तावपि लिङ्गेन बाधो निर्वापे विनियोगमाशङ्क्याह * सर्वेषामेवेति * विधिना सामान्यतः समीहिताङ्गतयाकाङ्क्षितस्य विशेषमात्रबाधे श्रुत्यादीनां व्यापारादानर्थक्यापत्तौ च समीहिताङ्गत्वायोगान्न श्रुत्यादीनां व्यापारः सम्भवतीत्याशयः । क्वेष्यतइत्यपेक्षायां नवमाद्यसिद्धप्रकरणेन श्रुतिबाधमुदाहरति * तद्यथेति * श्रुत्या स्वरूपेण शेषित्वं प्राप्तं प्रकरणप्राप्तेन प्रकृतापूर्वसाधनीभूतानि व्रीह्यादीनि समीहिततया शेषित्वं बाधित्वा प्रकरणलभ्यं

यदपूर्वसाधनत्वं तत्कृतः प्रोक्षणादिसम्बन्धो नवमाद्ये भविष्यतीत्यर्थः। दधस्येत्यादिना निर्वापाङ्गत्वाविरोधापत्तेर्लिङ्गस्य वाक्याद् बलीयस्त्वायोगाशङ्कायाः परिहारमुपसंहरति * तेनेति * येन कारणेन लिङ्गस्य वाक्याद् बलीयस्त्वेऽपि नानिष्टापत्तिस्तेनेत्यर्थः। लिङ्गबलीयस्त्वानभ्युपगमे एवंत्स्येकोपक्रमोपसंहारदर्शनैकवाक्यत्वस्य भक्षानुवाकेन गतस्य लिङ्गेन बाधो भक्षानुवाकाधिकरणोक्तो विरुध्येतेति सूचयितुमाह * तथा चेति * वाक्यात्प्रकरणस्यार्थं विप्रकर्षं प्रतिज्ञापूर्वकमुपपादयितुमाह * वाक्येति * अङ्गाङ्गिसम्बन्धत्वाभावेऽपि उभयाकाङ्क्षामात्रेणाङ्गाङ्ग्यन्वयायोगावगतेराकाङ्क्षातोऽङ्गाङ्गिवाक्यरूपाणां शब्दानां सङ्गतिरनुमातव्येत्युक्तं श्लोकं व्याचष्ट * प्रकरणे हीति * वाक्यानामित्यनेन प्रकरणेऽङ्गाङ्गिवाक्यानां प्रत्यक्षा सङ्गतिर्नास्तीत्यर्थः सूचितः। वाक्ये पदानां सङ्गतिः प्रत्यक्षेत्यर्थः। विप्रकृष्टत्वव्याख्यार्थम * ततश्चेत्युक्तम् * यावदितरत्र प्रकरणे सामर्थ्येन श्रुतिः कल्प्यतइत्यनुषक्तेन पदेन कल्प्यमानाया वर्त्तमानत्वोक्तेस्तावदितरत्र वाक्ये श्रुत्यङ्गाभिहित इत्यनेन च विनियोगाभिधानस्य भूतत्वोक्तेः प्राकरणिकश्रुतिकल्पनात्प्राक् वाक्ये ऽपि विनियोगाभिधानमुक्तं वाक्यात्प्रकरणस्यार्थविप्रकर्षं फलेनोपसंहरति * तस्मादिति * करणात्क्- ८५।१।५
मस्यार्थविप्रकर्षं प्रतिजानाति * तथेति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * प्रकरणमाकाङ्क्षातः प्रकृतिश्रुतेरर्थं विनियोगं प्रति गच्छति क्रमस्य तु विनियोजकत्व सिद्ध्यर्था श्रुतिराकाङ्क्षां विना गौरश्व इत्यादेः सन्निधानेऽप्यन्वयादर्शनात् आकाङ्क्षामपि इतराकाङ्क्षातो यथैकवाक्यत्वसामर्थ्यकल्पनपरम्परया कल्पयितुमारभ्यन्ते इत्यर्थः। दब्धिमन्त्रस्यानिर्ज्ञातपरिमाणोपायत्वे त्वनिवृत्ताकाङ्क्षतयोपांशुयाजे साकाङ्क्षे क्रमेण विनियोगाभ्युपगमात् क्रमे ऽप्युभयाकाङ्क्षायाः प्रत्यक्षत्वात् अङ्गाकाङ्क्षयाङ्ग्याकाङ्क्षाकल्पनोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * क्रमो नामेति * मन्त्रस्याक्रियात्वेनानितिकर्त्तव्यतारूपतया इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षेणोपांशुयाजेनाभिधानक्रियानपेक्षितस्याकाङ्क्षितुमशक्यत्वात् दब्धिमन्त्रस्यापि ज्ञातलिङ्गत्वेनाभिधानक्रियाद्वाराकाङ्क्षितुमशक्यत्वान्नोपांशुयाजस्य स्वतो मन्त्राकाङ्क्षास्तीत्याशयः। निरपेक्षाणां सतां प्रधानानामनुष्ठानदेशतः पाठदेशतो वाङ्गानां सान्निध्यमात्रं क्रम इत्यनुष्ठानतोक्त्या पाठस्याप्युपलक्षणादित्यर्थः। उपांशुयाजस्य दब्धिमन्त्रानपेक्षत्वसाकाङ्क्षत्वे निष्ठापादनेनोपपादयितुमाह * यदि त्विति * निराकाङ्क्षसन्निधेः क्रमत्वे

साकाङ्क्षसन्निधाख्येन प्रकरणेन सह क्रमस्य क्वचित् समवायायोगान्न क्वचित्क्रमप्रकरणविरोधे प्रकरणं युक्तमित्याशङ्क्याह * अत्र चेति * विकृतित्वेन प्राकृतैरङ्गैर्निराकाङ्क्षीकरणात् क्रमस्थमहाप्रकरणोपनिपाताच्च प्रकरणसमवायस्तु सम्भवतीत्याशयः । दैक्षस्यापि तर्हि ज्यौतिष्टोमिकमहाप्रकरणोपनिपाताद्दर्शपूर्णमासाविकृतित्वाच्चोदाहरणत्वोपपत्तेः पशुधर्माणां क्रमप्राप्ते दैक्षाङ्गत्वं प्रकरणेन बाध्येतेत्याशङ्क्य सन्निपत्योपकारिणां प्रकरणाविनियोज्यत्वाभावादनुदाहरणत्वसूचनार्थम् * प्रायेणेत्युक्तम् * राजसूयादिमहाप्रकरणान्तरगतास्त्वध्यभिषेचनाद्यासु ज्योतिष्टोमादिविकृतिषु शौनःशेपाख्यानादीनां माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यतइत्यादिना प्राकृतमाहेन्द्रस्तोत्राद्यङ्गसबन्धित्वेन विधानात् माहेन्द्रस्तोत्राद्यङ्गत्वावगतेर्निरङ्गस्य माहेन्द्रस्तोत्रादेर्वैगुण्यादानिष्टमुपकारं प्रकृतौ शौनःशेपाख्यानाद्यनपेक्षमपि प्रतिविकृतौ तद्रहितस्यासाधनत्वावगमादतिदिश्यमानानाम्माहेन्द्रस्तोत्रमुपदिश्यमानाङ्गवैशिष्ट्यं विनातिदेशापर्यवसानावगतेर्विकृतिकथम्भावाकाङ्क्षायामपनिवृत्तायामेव शौनःशेपाख्यानाद्युपनिपातादवान्तरप्रकरणेन माहेन्द्रस्तोत्रादिद्वाराभिषेचनीयाङ्गत्वप्रकरणबाधमहाप्रकरणान्तर्गतानामपि विकृतीनां नोदाहरणता युक्तेति मध्यस्थं यस्य तन्मध्य इति चतुर्थाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनाशङ्क्य माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रति अभिषिच्यतइत्यस्याभिषेचनीयाङ्गभूतमाहेन्द्रस्तोत्रदेशे ऽभिषेकान्तः शौनःशेपाख्यानमभिषेचनीयप्राकृताङ्गानुवादेन विधानादभिषेचनीयकथम्भावग्राह्यत्वाशङ्कां निराकर्तुं यत्प्राकृतानुवादेनान्यदनुष्ठानविधानार्थत्वेनानुत्पत्तिविधेयत्वादुत्पत्तिविधिवेलायामेव तत्प्रयोजनापेक्षणादभिषेचनीयात् । बहिरुत्पन्नान्महाप्रकरणात् राजसूयाङ्गत्वावगत्या च कृतार्थत्वेन माहेन्द्रस्तोत्रसंयोगस्य देशार्थत्वोपपत्तेस्तद्द्वाराभिषेचनीयाङ्गत्वकल्पनायोगात् क्रमेणैवाभिषेचनीयाङ्गता कल्पनीयेति सर्वासां वा समत्वाच्चोदनातः स्यान्न हि प्रकरणं तद्देशार्थमुच्यते तस्य मध्य इति तदीयसिद्धान्तन्यायेनोदाहरणसमर्थनं सूचयितुमाह * तासु हीति * शौनःशेपाख्यादीनामभिषेचनीयप्राकृताङ्गानुवादेन विधानादभिषेचनीयकथम्भावग्राह्यत्वाशङ्कां निराकर्तुं यत्प्राकृताङ्गानुवादेनोत्पन्नमिति वाच्ये प्राकृतानुयाजोद्देशविहितपृषदाज्यवद्विधानार्थानूदितप्राकृताङ्गानुवादेनाप्युत्पन्नस्याङ्गस्य सन्देशाभिव्यक्तकथम्भावग्राह्यत्वसूचनार्थं प्राकृताङ्गमध्यपतितत्वेनेत्युक्ते प्राकृताङ्गगुणविधानतः प्रागतिदेशापर्यवसानात्कथम्भावानिवृत्त्यभ्युपगमे ऽपि तिष्ठन्तं पशुं प्र-

यजन्तीति प्राकृताङ्गापकर्षविधानात्प्रागुत्पन्नानामुपकरणादीनामपि दैक्ष्यप्रकरणग्राह्यत्वापत्तेः क्रमविनियोज्यत्वोक्तिर्विरुध्येतेत्याशङ्क्य क्लृप्तोपकारप्राकृताङ्गग्रहणे प्रवृत्तस्य कथम्भावस्य स्वतोऽक्लृप्तोपकारात्पूर्वाङ्गग्राहित्वायोगात्प्राकृताङ्गान्वयस्य च पूर्वाङ्गग्रहणहेतोः प्राकृताङ्गगुणविधितः पुरस्ता द्व्यवस्थितेष्वङ्गेषु अभावात् प्रकरणाग्राह्यत्वापत्तिसूचनार्थं पुरस्तादित्युक्तम्। एवमन्योन्याकाङ्क्षायाः प्रत्यक्षत्वशङ्कां क्रमप्रकरणविरोधोदाहरणायोगाशङ्कां च निरस्यन् प्रकरणाक्रमस्यार्थविप्रकर्षं दर्शयितुमारभते * तथेति * क्रमसमाख्ययोर्मध्ये क्रमे सम्बन्धार्थान्योन्याभिमुख्यरूपेण सन्निधानाख्यं परस्परपर्युपस्थापनं वेदरचितत्वात् प्रत्यक्षमित्यनेकात्समाख्यायामप्रत्यक्षमिति विप्रकर्षसिद्ध्यर्थमुक्ते ऽपेक्षां विना सम्बन्धायोगात् समाख्योक्तसम्बन्धमात्रेणापेक्षासिद्धेर्विप्रकर्षायोगमाशङ्क्य संशब्दस्यैकीभावार्थत्वात् सम्बन्धशब्दस्य च नियमार्थत्वात् अवयवव्युत्पत्त्या ऽऽलोचनया नियम्यते। यदेकस्य सम्बन्धास्यार्थशब्दयोरित्याद्युदाहरणालोचनया च सम्बन्धस्यैकनियमरूपत्वावगतेः सम्बन्धिनोः केन चिदभिन्नेन सम्बन्धहेतुना विना सम्बन्धायोगादसिद्धात्मलाभेन च सम्बन्धिनाकाङ्क्षायाः कल्पयितुमशक्यत्वादेकत्र निधानाख्यसम्बन्धिनोः सन्निधानं सम्बन्धहेतुत्वेनावश्यं कल्पनीयम्। पौरोडाशिकसमाख्यावतं शुन्धध्वमिति मन्त्रस्य पुरोडाशपात्रशुन्धनेन सह न किञ्चित्पाठतोऽनुष्ठानतो वा देशैक्यं वेदेन विरचितमस्ति येन मन्त्रपुरोडाशपात्रशुन्धनेन सह तन्निमित्तसम्बन्धार्थं सम्बन्धिनोरन्योन्याभिमुख्यं स्यादाभिमुख्यानपेक्षं च भवदपि न विनियोगायालमिति सर्वत्र हीत्यादिनोक्तम्। समाख्या पुनः प्रत्यक्षमेव सम्बन्धं वदन्तीति पूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तं समाख्यायाः श्रुतितुल्यत्वमनुभाषते * नन्विति * ८५२।१
दूषयति * नैतदिति * श्रुत्यभिधेयादङ्गाङ्गित्वविशेषरूपात्सम्बन्धात्सामाख्यानिकस्य सम्बन्धस्य सामान्यरूपात्मनोक्त्या श्रुतितुल्यत्वे निरस्ते ऽप्यतिशयार्थं कल्प्यतोक्त्याभिधानं निरस्तम्। लौकिक्याः समाख्याया वैदिकसम्बन्धप्रतिपादने विप्रकर्षसूचनापूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * अर्थानामिति * यापि वैदिकी समाख्यानवगतसम्बन्धार्थप्रतिपादने प्रवर्त्तते सापि तावन्नाङ्गाङ्गित्वं प्रतिपादयतीति वदता विप्रकर्षो लौकिक्याः सूचितम्। येन केनचिदित्यनेन सामान्यरूपतयान्यत्वं व्याख्यातम्। सर्वत्र हीति वार्त्तिकेनाङ्गाङ्गिसम्बन्धस्यैव सन्निध्यपेक्षोक्तेति भ्रान्त्या समाख्या·

कल्पितस्य सम्बन्धमात्रस्य सन्निधिकल्पनहेतुकविप्रकर्षाभावशङ्कां निराकर्तुमाह * सम्बन्धमात्रस्य चेति * यदेतत्किञ्चिदभिन्नं सम्बन्धिनामस्तीत्यवगम इत्यध्याहारेण योज्यम् । सम्बन्धस्य सन्निध्युक्तः क्रमसमाख्याबलसिद्ध्यर्थत्वं दर्शयितुमाह * तत्रश्चेति * विप्रकर्षमेव प्रपञ्चयति * समाख्या हीति * सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * एतदेव द्रढयितुं वृद्धानाम् । श्लोकपञ्चकं पठति * आह चेति * अतश्च यत्पूर्वपक्षवार्त्तिके विरोधो ऽपि बाधायोगो-
८५३।१० त्त्यर्थे क्वचिदस्य प्रमाणत्वमित्युक्तम् । तदयुक्तमित्याह * तस्मादिति * यदपि नित्यं च प्रमाणाभासस्यैव बाध इत्युक्तं तदप्यनुभाषणपूर्वं परिहरति * यत्त्विति * यदपि श्रुत्यादिषट्कस्य समस्तेत्यादिवार्त्तिकेन विषयान्तरसञ्चाराभावेन लिङ्गादीनां क्वचित्प्रमाणाभासत्वायोगात् बाध्यत्वं न युक्तमित्युक्तं तदपि दूषयितुं प्रश्नपूर्वं प्रमाणाभासतामुपपादयति * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * श्रौतविनियोगान्यथानुपपत्त्या यज्ञसाधनत्वगुणयोगेनेन्द्र इत्यर्थानुसारादैन्द्रशब्दस्य गार्हपत्यपरत्वावगतेरिन्द्रोपस्थानस्य शक्यत्वेन लिङ्गाविषयत्वात् स्योनन्ते सदनं तस्मिन् सीदेत्यनयोश्च लिङ्गाद्भिन्नवाक्यत्वावगतेरनन्यत्वेन वाक्याविषयत्वात् पौर्णमासीदेवतापदशेषाणां च वाक्यादमावास्यादेवतापदैकवाक्यत्वाभावावगतेरामावास्यप्रयोगेणैतिकर्त्तव्यत्वेनानाकाङ्क्षणादमावास्यादेवतापदशेषाणां पौर्णमासीप्रयोगेणानाकाङ्क्षणात् प्रकरणविषयत्वानुपपत्तेः शौनः शेपाख्यादीनां च प्रकरणात् प्रकृतसर्वसाधारण्यावगतेरभिधेयनीयमात्रसन्निध्यभावेन क्रमाविषयत्वात् शुन्धनमन्त्रस्य च क्रमात् सान्नाय्यपात्रशुन्धनार्थत्वावगतेः पौरोडाशिकसमाख्याया भूम्ना दर्शपूर्णमासकाण्डविषयत्वावगमेन पुरोडाशमात्रकाण्डपरसमाख्यानाविषयत्वाल्लिङ्गादीनां विषयान्तरसञ्चारो विषयापहारोक्त्या बलाबलवद् बाधिते विषये व्यापाराभावसिद्धेः सूचितः। बाधहेतुकत्वाद्व्यापाराभावस्य बाधात् प्राक् व्यापारोपक्रमे सत्यपि बाधाद्विषयान्तरसञ्चारावगमोत्तरकालसमाप्तव्यापारत्वात् प्रमाणाभासतेत्यन्यथाप्रमाणाभासतामुपपादयितुमाह * अथ वेति * प्रमाणाभासतामेवोपसंहरति *तेनेति* यदपि नच तदुत्थापितं ज्ञानमित्यादिवार्त्तिकेन बाधप्रकारासम्भवात् बाधो न सम्भवतीत्युक्तं तदपि उत्पत्तिप्रतिबन्धाख्यबाधाभ्युपगमेन परिहरति * अनुत्पन्नमेव चेति* व्यापारोपक्रमप्रतिबन्धसूचनायैवकारः व्यापारोपक्रमप्रतिबन्धसूचनायैवकारः व्यापारोपक्रमपक्षे आन्तरालिकश्रुतिलिङ्गादिकल्पनरूप-

ज्ञानमिथ्यात्वकल्पनायेत्थम्भूतकल्पनार्थं तया तृतीयया बाधप्रकार-
तोक्ता। शेषशेषिज्ञानं तु पक्षद्वये ऽप्यनुत्पन्नमेव बाध्यते वस्तुकथनार्थं
चेह प्रकारान्तरस्यानाशङ्कनीयतोक्ता न तूपपादनासामर्थ्यादिति सू-
चयितुं यो ऽप्यनुमानादीनां प्रत्यक्षादिभिरुत्पन्नबाधो बाधग्रन्थे वक्ष्य-
ते। तमपि तत्रैवोपपादयिष्याम इत्याह * यो ऽपि चेति * एकैकस्य ८५४।१
भाष्ये बाध्यत्वोक्तेः सूत्रे परशब्दस्य अनन्तरपदमात्रविषयत्वभ्रान्ति
निराकर्तुं व्यवहितपराणामपि बाध्यत्वस्य प्रपञ्चनीयतामाह * एव-
मिति * श्रुतेर्वाक्यविरोधे सोदाहरणं बलाबलं प्रपञ्चयति * यथे-
ति * आनन्तर्यसामानाधिकरण्यावगमात् वाक्यसामर्थ्यादेकहाय-
न्याद्यङ्गत्वेनारुणादि प्राप्नुवदित्यर्थः। षष्ठीश्रुतेः प्रकरणविरोधमुदाह-
रति * श्रुतीति * षष्ठीश्रुतिसंयोगाविशेषेऽप्यनुवचनानामेव प्रकरणावि-
रोधो न द्वादशत्वस्येति परमतं दूषयितुमुपन्यस्यति * अनुवचनानां
चेति * एवकारार्थे चकारः। दूषयति * न त्विति * स्वविशेषणवैशिष्ट्यं
विना वैगुण्यापत्तेरिति कर्तव्यत्वायोगेनाभिप्रेतादिश्यमानानामुप-
सदामुपदिश्यमानद्वादशत्ववैशिष्ट्यात् प्रागतिदेशापर्यवसानादहीन-
कथम्भावग्राह्यता ऽविरुद्धेत्याशयः। विप्रकर्षं दर्शयति * इहापि
चेति * ज्योतिष्टोमे विच्छन्तदानाय कयाचिद्विकृत्या न हीयतइति
व्युत्पत्त्या ऽहीनश्रुत्युपपत्तेर्नेदं श्रुतिविरोधोदाहरणं युक्तमित्याश-
ङ्क्याह * नैव हीति * श्रुतेः प्रश्नपूर्वं क्रमाविरोधमुदाहरति * ८५५।२
श्रुतीति * रशना तद्धर्मांश्च दर्भमय्यादयः क्रमादग्नीषोमीययागा-
ङ्गतया यूपं परिव्ययतीति द्वितीयाश्रुत्या रशनाया यूपाङ्गत्वे ऽव-
गते दर्भमयी रशना भवतीत्यादौ रशनाश्रुत्या रशनात्वैकार्थसमवा-
यियूपाङ्गत्वं लक्षयित्वा तदुद्देशेन दर्भमयीत्वादिविरोधात् तद्धर्मे-
श्चास्याङ्गमित्यर्थः। यूपस्याग्नीषोमीयाङ्गत्वात् स्वधर्मिकाया रश-
नाया यूपाङ्गत्वे ऽपि ज्योतिष्टोमाङ्गक्रयाङ्गस्यारुणयस्य ज्योतिष्टोमा-
ङ्गवदग्नीषोमीयाङ्गत्वोपपत्तेरविरोधमाशङ्क्यालौकिकत्वेन यूपस्य
स्वरूपोत्पत्त्यर्थमेव रशनादिधर्मान्वयोपपत्तेः क्रयवत् प्रकृतापूर्वसा-
धनत्वानपेक्षणात् यूपस्वरूपे विधीयमानानां रशनादीनामग्नीषो-
मीयाङ्गत्वानुपपत्तेः यूपस्य च पशुयागप्रयोगात् बहिरुत्प-
न्नत्वेनागृह्यमाणविशेषतया सर्वपशुयागसाधारण्यात् रशनादीनां
यूपाङ्गत्वे सवनीयस्याप्राकृतत्वे ऽपि परिव्याणान्तरे साधारण्याव-
गतेरग्नीषोमीयाङ्गत्वसाधारण्यापत्तेः विरोधं सूचयितुमाह * एत-
द्यूपेति * रशनया यूपं परिव्ययतीत्यग्नीषोमीये विहितात्परिव्या-
णात् स आश्विनं ग्रहं गृहीत्वोपनिष्क्रम्य यूपं व्ययतीति सवनीये

विहितस्य परिव्याणस्य भेदे ऽपि लौकिकत्वात् परिव्याणस्य स्व-
रूपे धर्मविध्ययोगेन यूपान्वयप्रत्युक्तत्वात् धर्मान्वयस्य यूपसा-
धारण्यात् धर्माणामपि साधारण्यप्रतीतेः परिव्याणद्वये ऽपि र-
शनायाः समानविध्यनुचनायेणगतावित्यस्माद्धातोरेतेस्तुड्वेन्युणा-
दिसूत्रेणातिप्रत्ययस्य तुडागमसहितस्य विहितत्वादेति सर्वत्राग-
च्छतीत्यर्थविवक्षया साधारणवाच्ये तच्छब्दप्रयोगादेतस्य पशु-
त्रयसाधारणस्य यूपस्य यदेकं परिव्याणमग्नीषोमीये परं च स-
वनीये विहितं तस्योभयस्य साधारणशेषे रशना धर्मसंहितःश्रु-
त्यावगम्यते अतस्तद्विरुद्धेन क्रमेणाग्नीषोमीययशुयागमात्राङ्गतां न
यातीत्यर्थः । विप्रकर्षं श्लोकद्वयेन दर्शयति * यावदिति * श्रु-
तिसमाख्याविरोधं प्रश्नपूर्वमुपसंहरति * श्रुतीति * पौरोडा-
शिकसमाख्याते काण्डे पठितत्वात् समाख्याविरोधे ऽभिहिते दर्श-
पूर्णमासप्रकरणे वर्त्तमानत्वात् प्रकरणाविरोधमाशङ्क्य साधारण्या-
त्तस्यैवात्रापि मन्त्रविनियोगे विरोधाभावमुक्त्वा प्रकरणाबहिर्भावे
ऽपि सर्वार्थप्रतीतेर्विरोधापरिहारमाशङ्क्य नचाविज्ञातलिङ्गानां प्रक्रि-
या विनियोजिकेतिन्यायेनानुन्मीलितलिङ्गत्वात् प्रकरणाविनियोज्यत्वे
क्रमेण चेति चकारेण सूचिते तसीत्यस्य सामर्थ्ये सन्निधावुपसंहनन-
मित्यनेन न्यायेनात्रापीषेत्वेति युष्मदर्थविषयत्वात् सन्निहिताभि-
धायित्वान्तशब्दायोगात् प्रथमपदार्थे ऽग्निप्रणयनेनाम्नातमन्त्रकत्वा-
त् मन्त्राकाङ्क्षे क्रमेण विनियोगावगतेः श्रुतिक्रमाविरोधापत्तेरित्या-
शङ्क्य क्रियापदशून्यत्वेनानुन्मीलितलिङ्गत्वात् क्रमस्य विनियोगमाश-
ङ्क्यावुक्तायां क्रियापदशून्यत्वे ऽपि यागानुमन्त्रणसमाख्यानात् सामा-
न्यतो यागाङ्गत्वावगमाद्दर्विहोममन्त्रस्य क्रमविनियोगोपपत्तिवत् पौ-
रोडाशिकसमाख्यानादिषेत्वेत्यस्यापि सामान्यतः पुरोडाशयागाङ्ग-
त्वे ऽवगते क्रमेणाग्निप्रणयने विनियोगोपपत्तिमाशङ्क्यानुमन्त्राख्या
क्रिया विशेषवद्दर्विहोममन्त्रसाध्यक्रियाविशेषावगमात् न क्रमस्य
विनियोगे शक्तिरिति परिहारसम्भवे ऽपि अभ्युपेत्य क्रमविनियोगं
क्रमसमाख्ययोस्तावन्न विरोध इति परिहारसूचनार्थम् * पुरोडाश-
स्यैव चेत्युक्तम् * विप्रकर्षं दर्शयति * तत्रापीति * लिङ्गस्य
प्रकरणादिविरोधोदाहरणानि प्रतिजानाति * एवमिति * प्रक-
रणं विरोधं तावदुदाहरति * तत्रेति * विप्रकर्षं दर्शयति * याव-
न्नेति* माहेन्द्रग्रहयागक्रमे पठितस्यैन्द्रस्य प्रगाथस्य लिङ्गेनापकर्षः
८५६।४ क्रमविरोधोदाहरणमित्याह * अलिङ्गेति * अनिष्टापादनार्थत्वाच्चा-
पकर्षोक्तेरपरितोषात् प्रतिवचनमिति पञ्चमपादाधिकरणस्थितमुदाह-

रणमाह *स्थितेति* विप्रकर्षं दर्शयति *यावद्धीति* उदाहरणमाह ८५६।४
तथेति परिवीरसि परित्वादेवीर्विशोऽव्ययन्तां परीमं रायस्पोषो यजमानं मनुष्या इतिकरणमन्त्रस्य युवासुवासाः परिवीत आगात्स-उ श्रेयान् भवति जायमान इति क्रियमाणानुवादिमनोतासूक्तस्य प्रकरणात् ज्योतिष्टोमान्वयावगतेर्मनोतायै हविषो ऽवदीयमानस्यानुब्रूहीति मनोतोद्देशेनावदीयमानपश्वाख्यहविरर्थत्वेन प्रैषाच्च पशुदेवताया मनोताशब्दवाच्यत्वावगमेन पशुयागान्वयावगतेन सामान्येन लिङ्गेनाग्नीषोमीयकर्म बाधित्वा सवनीयाङ्गत्वावगमस्योदाहरणत्वं शङ्कते * कथमिति * श्रुत्या लिङ्गबाधान्न मनोतासूक्तस्य सवनीयाङ्गतेति परिहरति * नेति * कासौ श्रुतिरित्यपेक्षायां श्रुतिमुदाहरति * एवं हीति * मनोतायां तु वचनादविकारः स्यादित्यत्र वायव्ये पशावतिदेशप्राप्तस्य मनोतासूक्तस्योहनिवाह्यत्वेनास्याः श्रुतेर्व्याख्यास्यमानत्वात्। न दैक्षे विनियोजकता युक्तेत्याशङ्क्याह * अनया हीति * दैक्षक्रमे ऽधीतायाः श्रुतेर्लिङ्गप्राप्तोत्कर्षनिरासार्थत्वेन दैक्षार्थत्वसम्भवे दूरस्थे वायव्यादावूहनिवार्यत्वायोगात् लैङ्गिकोत्कर्षनिरासेन च लिङ्गस्यानाहत्यर्थे ऽभिहिते ऽर्थत्वान्मुख्यस्यार्थत्वाभावेनान्यायनिगदत्वात् बहुवचनान्तपाशशब्दवदनूह्यासिद्धेर्मनोताधिकरणविरोधाभावाल्लिङ्गेनोत्कृष्यमाणा मनोता कार्ये श्रुत्या वारितेत्याशयः। आग्नेय्येवेत्येवकारेणानाग्नेयीनिषेधावगतेः प्रकृतौ चानाग्नेय्या मनोतायाः प्राप्त्यभावेन निषेधायोगाद्विकृतौ त्वतिदेशप्राप्तायास्त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति मनोताया वायव्यादिवैकृतपशुदेवताया प्रकाशकाशक्तेस्तस्मादश्नोहेनिवर्धानूहनिषेधाद्वाय्वादिदेवतस्य सूक्तान्तरस्य मनोताकार्ये प्राकृतस्यैव कारकश्रुत्यानिषेधोपपत्तेर्वायव्यादिपशावनाग्नेयादिसूक्तान्तरत्वे रूपविकारनिषेधार्थैवेयं श्रुतिर्न दैक्षादावाग्नेयसूक्तोत्कर्षार्थेत्याशङ्क्य द्वेधैवकारमुपादयति * द्विदेवत्ये ऽपीति * द्विदेवत्ये यद्यप्येकदेवत्याग्नेय्यशक्ता तथापि सैव कार्या न तूत्कृष्टव्येत्याद्यव्याख्यायामेवकारार्थः द्वितीयायां कार्यैवेत्यर्थः। भक्षानुवाकस्थान्ये हि सवितरित्यादिवाक्यानि समाख्यानात् भक्षाङ्गत्वरूपाय विनियोगाय प्रस्थितानि सन्ति लिङ्गेन ग्रहणादिषु विनियुज्यन्तइति यत् भक्षानुवाकाधिकरणे स्थितं तदेकं सलिङ्गसमाख्याविरोधोदाहरणं यच्चाग्निरुक्थे पुरोहितइत्यादीनां मनोर्ऋचां पृथूपजास्तं स बाध इति पृथुपाजवत्योश्च याज्यासमाख्यां बाधित्वा लिङ्गेन सामिधेनीकार्ये विनियोगइति लिङ्गक्रमसमाख्यानादित्यत्रोक्तवदपरमित्याह * लिङ्ग-

ति * विप्रकर्षं दर्शयितुं भक्षाङ्गत्वरूपसम्बन्धाभिमुखार्थस्य कस्य चित्सामान्यस्यादिशब्दोक्तस्य वाक्यादेः कल्पनयेत्युक्तम् । वाक्यानि लिङ्गेन विनियुज्यन्तइति वदता लिङ्गस्य कृत्स्नमन्त्रविनियोजकतोक्ता परिव्याणकरणमन्त्रे परिवीरसिपदव्यतिरिक्तानां परित्वादेवीर्विशोऽव्ययन्तामित्यादिपदानां क्रियमाणानुवादिमन्त्रे च परिवीतपदव्यतिरिक्तानां युज्येत्यादिपदानां लिङ्गे विनियोक्तुमारभ्यमाणाभ्यां परिवीरसिपरिवीतपदाभ्याम् एकवाक्यत्वात् स्वनीयार्थे द्वितीये ऽपि परिव्याणे विनियोगो वाक्यक्रमविरोधोदाहरणमित्याह * वाक्येति * परिवीतपदोक्त्या परिवीरसिपदमप्युलक्षितम् । सन्ध्यासमाप्त्यादिपदेषु लिङ्गेन ग्रहणादौ विनियोक्तुमारभ्यमाणेषु सन्ध्यासमित्यादिपदैकवाक्यगतानां शेषाणां पदानां भक्षणादर्वाचीनग्रहणादावेव वृत्तिविनियोगाख्या वाक्यसमाख्याविरोध उदाहार्येत्याह *वाक्यसमाख्ययोरिति* आवृत्तिरितिपाठे त्वाङो ऽर्वागर्थवाचित्वात् भक्षणात्प्रागनुष्ठीयमानत्वात् ततो ऽर्वाचीनेषु वृत्तिर्विनियोग इत्यर्थः । यद्वा भक्षणे शेषाणां पदानामावृत्तिर्विनियोग इति समाख्याप्राप्तभक्षणाङ्गत्वाबाधो वृत्तिप्रतिषेधेनोक्तम् । एकपदमात्रे लैङ्गिकविनियोगापर्यवसाने चालिङ्गविरोधिना वाक्येन शेषपदविनियोगायोगात् शेषपदमात्रस्य कृत्स्नवाक्यत्वाभावेनाविरोधेन वाक्येन विनियोक्तुमशक्यत्वात् पदान्वये तु तस्य चैकवाक्यत्वस्य पदार्थान्वयत्वाभावेन वाक्यप्रतिपाद्यत्वाभावात् आत्माश्रयदोषापत्तेश्चात्मनेवात्मनो विनियोगाच्छेषाणां पदानां लिङ्गविनियोज्यपदार्थोपसर्जनीभूतार्थप्रतिपादनशक्तिमात्रमेकवाक्यत्वादवसीयते । ननु विनियोग इत्यपरितोषात् उदाहरणान्तरमाह * तथेति * चेतनस्य कर्मफलाभाक्तं विना कर्तृत्वायोगात् । समाख्याकर्तृत्वस्य यजुर्वेदाध्ययनलब्धाध्वर्युसंज्ञस्य पुंसः कर्मफलभाक्तेन प्राधान्यावगतेः समाख्यातोऽध्वर्य्वर्थत्वावगमे ऽपि वाक्यावगतस्य स्वर्गकामार्थस्य समाख्यानुरोधेन यजुर्वेदाध्यायिस्वर्गकामविषयकल्पनया सङ्कोचायोगाद्वाक्येन च समाख्याबाध इत्याशयः । कर्त्रधिकरणे निषत्स्यमानस्याख्यातेन कर्त्रभिधानस्याज्ञानात् श्रुतिसमाख्याविरोधोदाहरणत्वं शङ्कते * नन्विति * कर्त्रधिकरणसिद्धान्तस्मारणेन निरस्यति * नात्रेति * प्रयाजादीनां पुरोडाशमात्राङ्गत्वस्य प्रकृतप्रधानमात्राङ्गत्वेन बाधः प्रकरणसमाख्याविरोधोदाहरणमित्याह* प्रकरणेति * श्रुत्यादीनां शेषमात्रत्वेन शेषिविषयत्वाभावात् शेष्यैकविषयत्वे ऽपि शेषभेदे प्रमाणसमवायानुपपत्तेरुपस्मरणे कृत्स्नो

मन्त्रः स्योनादिसुमनान्तः प्रयोज्यः कल्पयाम्यन्तो वेत्येकस्मिन्नुपस्तरणाख्ये शेषिणि समुदायावयवरूपयोस्समवाये ऽपि लिङ्गवाक्ययोः समवायायोगात् बलाबलचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्य शेषसमवायद्वारा प्रमाणसमवायसूचनार्थं शेषसमवायोदाहरणानि दर्शयिष्यन् विरोधवृत्तवर्तिष्यमाणसङ्कीर्तनं तावत्करोति * एवं तावदिति * श्रुतेस्तावल्लिङ्गविरोधमुदाहरति * तद्यथेति * ऐरं कृत्वोद्गेयमिति श्रुतेर्वाक्यविरोध इत्याह * श्रुतीति * पूर्ववदपरितोषादुदाहरणान्तरमाह * तथेति * प्रकारविरोधमुदाहरति * प्रतिष्ठाकामेति * एकविंशतिसंख्याविशिष्टस्यानुवचनान्तरस्यानु- ८५८।१
श्रुत्या नमः प्रवक्त इति दर्शपूर्णमासाङ्गभूतनिगदानन्तरं प्रयोज्यावगतेर्निगदस्य च जातवेदो रमया पशून्मयीति लिङ्गेन सामिधेनीवदग्निप्रकाशनाङ्गत्वात् सामिधेन्यनुवचनाङ्गत्वाभावेनानुवचनेन प्रयोक्तुमशक्तेः एकविंशतिसंख्यायाश्च संख्येयापेक्षया संख्याविशिष्टानुवचनचोदनासामान्येनानुवचनान्तरस्य दार्शपौर्णमासिकस्य सामिधेन्यनुवचनविकृतित्वात्सामिधेनीनां संख्येयत्वेनातिदेशात् तासां वार्थाभिधानकर्मत्वेनानुवचनप्रयुक्तत्वात् अतः प्रयोज्यनिगदसामिधेन्यनुरोधेन पुरुषार्थस्याप्यनुवचनान्तरस्यान्तःक्रतुप्रयोज्यत्वादेकविंशतिसंख्याविशिष्टेनानुवचनान्तरेण प्रतिष्ठां कामयमानस्य नित्य फलार्थे वा दर्शपूर्णमासप्रयोग इत्युक्तम्। अन्तः क्रतुप्रयोज्यत्वादेव पुरुषार्थेनाप्यनुवचनान्तरेण प्रसङ्गात् क्रतूपकारसिद्धेः श्रुतिप्रकरणविरोधोदाहरणसिद्ध्ये ऽङ्गत्वोपचारः प्रतिष्ठाकामस्येति षष्ठ्या दर्शपूर्णमासप्रयोगव्यतिरेकजातत्वमनुवचनान्तरस्यान्तःक्रतुप्रयोज्यबलेनाङ्गीकृत्य षष्ठीश्रुतिप्रयोगाङ्गतोक्ता। क्रमविरोधमुपहरति * पशुकामेति * चमसोत्पत्तिसन्निधावपः प्रणयतीति श्रुतस्य कारणत्वेनान्वयस्य विवक्षितत्वात् कर्तृव्यापारत्वलक्षणस्य शब्दतः साधनापेक्षितत्वावगमे ऽपि चमसस्य साधनत्वानुक्तेः शब्दतः साध्यापेक्षित्वानवगमात् शब्दानपेक्षवस्तुमात्रायाश्चापेक्षाया दण्डो ऽस्ति। गामानयेत्युक्ते ऽपि दण्डेनानयेत्यप्रतीतेः शाब्दं व्यवहारानुयोगित्वादन्यतराकाङ्क्षालक्षणेन क्रमेण च समस्याङ्गता गोदोहनेन पशून् कामयमानस्यापि दर्शपूर्णमासप्रयोगे सामान्यतः प्राप्ता श्रौतात्तु गोदोहनात्तस्मिन् प्रयोगे चमसनिराक्रियेत्यर्थः। गोदोहनस्यापि क्रत्वर्थे प्रणयनाश्रिततयान्तःक्रतुप्रयोज्यत्वबलेन पशुकामस्येति षष्ठ्या दर्शपूर्णमासप्रयोगव्यतिरेकजनितत्वाङ्गीकारात् गोदोहनस्यदर्शपूर्णमासप्रयोगाङ्गतायाः प्रासङ्गिकोपकारि-

त्वेनोपचरितायाः श्रौतत्वं श्रुतिक्रमविरोधोदाहरणत्वसिद्धये ऽभिप्रेतं समाख्याविरोधमुदाहरति * वाजपेय इति * स्वाराज्यकामस्य कर्त्तृतेत्यध्याहारः कर्त्रधिकरणपूर्वपक्षे स्थित्वोदाहृतत्वेनैतदपरितोषात् उदाहरणान्तरमाह * तथेति * लिङ्गस्य वाक्यविनियोगमुदाहरति * स्योनादेरपीति * एकस्मिन्सादनाख्ये शेषिण्येकसमुदायावयवात्मकशेषसमवायः प्रथमश्लोकेनैकस्मिन्नुपस्तरणाख्ये शेषिणि द्वितीयेनोदाहृतः । पुरोडाशव्यापारस्य सदनस्याननुष्ठेयत्वेनाप्रकाश्यत्वात् प्रयोजकसादनलक्षणार्था सदनोक्तिः, हविः संस्कारार्थत्वे ऽप्युपस्तरणस्य हविराधारपात्राभिमुखक्षारणरूपत्वेनाभिघारणं विवक्षितम् एतयोः समुदायावयवयोः पूर्वोदाहृतत्वाद्विवेकमाशङ्क्याह * अनेकेति * अनेकयोः शेषिणोरन्योन्यविशिष्टशुद्धरूपयोरेकस्य शेषित्वमभिप्रेत्य प्रागुदाहृतौ सम्प्रत्येकस्य सादनस्योपस्तरणस्य वा शेषिणो ऽनेकसमुदायावयवरूपाशेषान्वयमभिप्रेत्येत्यर्थः । पूर्वार्द्धं श्लोकद्वयेन व्याचष्टे * पूर्वमिति * कल्पयास्यन्तस्योपस्तरणवाचित्वात्तस्मिन्नित्याद्येकवाक्यत्वेन सादनाङ्गत्वायोगमाशङ्क्य साभिघारणोक्त्योपस्तरणस्य सादनेनोपसर्जनतोक्ता शेषः सादनविशिष्टे ऽभिघारण इत्याध्याहार्यं तस्यैवोत्तरार्द्धं व्याचष्टे
८५९॥ * एकैकस्मिंस्त्विति * द्वयोरवयवयोः समुदायापन्नयोर्वाक्यादेकस्य तु लिङ्गेनैकस्मिंच्छेषिणि यस्मिंच्छेषत्वं प्राप्तं तत्सम्प्रति उदाहरणत्वेन गृह्यतइत्यर्थः । सादनोपस्तरणाख्यशेषिभेदेनोदाहरणभेदात् विशिष्टोपपत्तिः समुदायस्य विकल्पेन समुच्चयो न वा शेषिद्वये विनियोगो यथालिङ्गं वावयवस्येत्येकस्यैव लिङ्गवाक्यबलाबलोक्तिप्रकारस्य भाष्यकृतोक्तत्वात्प्रकारचतुष्टयोक्तिर्भाष्यानारूढेत्याशङ्क्याह * एकस्मिन्नेवेति * यद्यप्येक एव मार्गो भाष्यकृतोक्तः तथापि किमुपस्तरणे पुरोडाशसादने च प्रयोक्तव्य उतोपस्तरण इत्येतावता भाष्येण निष्कृष्टेनोपस्तरणे कृते यत्पुरोडाशसादनमित्येवं विशेषणविशेष्यभावप्रतीतेरुपस्तरणविशिष्टे सादने स्वप्रधाने चोपस्तरणे प्रयोक्तव्या इति अनेकयोः शेषिणोरेकशेषविषयप्रमाणद्वयसमवायादेको मार्गः पुरोडाशसादने स्वप्रधाने चोपस्तरणे प्रयोक्तव्य इत्यनेकयोः शेषिणोरेकशेषविषयप्रमाणद्वयसमुदायादेको मार्गः पुरोडाशसादने कार्ये यदुपस्तरणमिति विपरीतविशेषणविशेष्यभावात्सादनविशिष्टे उपस्तरणे स्वप्रधाने सादनइति द्वितीया ऽपि किं कृत्स्न उपस्तरणे प्रयोक्तव्य इति कल्पयास्यन्तइत्येतावतैकस्मिन्नुपस्तरणे शेषिणि समुदायावयवरूपशेषद्वयसमवायात् तृतीयः किं कृ-

स्त्नः पुरोडाशसादने प्रयोक्तव्य उत तस्मिन्सीदेत्येवमादिरेत्येताव-त्तैकस्मिन्पुरोडाशसादने शेषिणि तस्यैव शेषद्वयस्य समवायाच्चतु-र्थं इति मार्गचतुष्टयमेकस्मिन्नेव मार्गे यत्सङ्कीर्त्तनमव्यक्तं प्रतीयते तद्व्याख्यातृभिरात्मना स्वयं विवेक्तव्यमित्यर्थः। लिङ्गस्य प्रकरणा-दिविरोधानुदाहरति * लिङ्गस्येति * लिङ्गेन प्राप्तेनेत्यध्याहार्य्य वाक्यस्य प्रकरणविरोधमुदाहरति * वाक्येति * शेषद्वयसम-वायमुपपादयति * प्रकरणेन हीति * गार्हपत्यस्योपरि हविःस्थापनं विधाय वेदिकरणविधानात् विधिपाठक्रमेणार्थादवगतस्य तदधि-वासनोत्तरकालस्य प्रकरणेनाङ्गतया ग्रहणमुपपादयितुं विधानो-क्तिः कालाख्यविशेषणप्रधानानुष्ठानलक्षणार्थत्वादुत्तरकालविधान-हेतुकस्योत्तरकालस्य ग्रहणमित्यर्थः। एवमप्यमावास्यायामिति स-प्तमीश्रुत्यैव पूर्वेद्युः कालस्यामावास्याङ्गत्वोपगतेर्वाक्यप्रकरणविरो-धोदाहरणता न युक्तेत्याशङ्क्याह * न चेति * शेषिणः शेषेण सह सम्बन्धाख्यशेषित्वं न वदतीत्यर्थः। तावत्या दीक्षणीयामनुब्रूयादि-त्यादिवत्सप्तम्युक्तस्याधिकरणत्वस्याधेयव्याप्यत्वात् प्राधान्यापेक्ष-कत्वेन सप्तम्याः शेषित्वे प्रमाणत्वमाशङ्क्य स्वरादिवत् कालस्य कर्म मध्यपातित्वलक्षणाधेयत्वाभावात् कालं प्रति कर्मणोऽधिकर-णत्वायोगोक्तिः (प्रतिपदासम्बन्धिकार्यमिति अपेक्षायां बहिष्पवमान-स्तोत्राङ्गत्वावगतेर्नित्यप्रतिपत्सम्बन्धिन एव द्वितीयपादादिप्रभृति-द्वितीये) वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणत्वोपपादनमुपसंहरति * त-स्मादिति * बाध्यबाधकतातूपपादितत्वात् सिद्धैवेत्याह * स चेति * क्रमविरोधं प्रश्नपूर्वमुदाहरति * वाक्येति *इति राजन्याय प्रतिपदमितीतिकरणश्रुत्या विनियोगात् श्रुतिक्रमविरोधोदाहरणत्व-शङ्कां निराकर्तुं पादमात्रमित्युक्तं श्रुतिविरोधात्स हि वाक्येनापि द्वितीयादिपादविनियोगो न युज्यतेत्याशङ्क्य विरोधार्थं प्रतीकोक्तिः वृषा पवस्व धारयेत्याद्यपादाम्यां विनियोगेनोपास्मै गायता नरः पवमानायेन्दवे अभिदेवं इयक्षत इति नित्यायाः प्रतिपादं तुल्या-र्थत्वेनाद्यस्यैव पादस्य निवर्त्तितत्वात् द्वितीयादिपादविनियोगस्य श्रुत्या विरोधे सति द्वितीयपादात्प्रभृति कस्याः प्रतिपदसम्बन्धिका-र्यमिति अपेक्षायां बहिष्पवमानस्तोत्राङ्गत्वावगतेर्नित्यप्रतिपत्सम्ब-न्धिन एव द्वितीयापादादिप्रभृति द्वितीयातृतीयत्वलक्षण यथासं-ख्यं क्रमविनियोगप्रसङ्ग इति तत्रेत्यनेनोक्तम्। ततश्चैकस्मिन् बहि-ष्पवमानस्तोत्रे शेषिणि द्वितीयपादप्रभृतिशेषद्वयसमवायमुदाहर-

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

णपूर्वं दर्शयितुमाह * तद्यथेति * वृषेति प्रथमान्तस्य पदस्य पवमानायेत्यादिभिश्चतुर्थ्यन्तैरेकवाक्यतोपगमनासामर्थ्याल्लिङ्गेन क्रमस्य विरोधे सम्भवति ततो जघन्येन वाक्येन विरोधोक्तिरयुक्तेत्याशङ्कते * नन्विति * मत्सरादिपदवत्पवमानायेत्यादीनामपि सोमलिङ्गत्वान्न लिङ्गविरोध इति परिहरति * नेति * एकवाक्यत्वोपगमनशक्त्यार्थं तु लिङ्गमेकवाक्यत्वेन कल्प्यत्वात्ततो ऽपि जघन्यमित्याशङ्काशयनिरासार्थं दर्शयितुमाह * विभक्तीति * मरुत्वतइत्यस्यापि चतुर्थ्यन्तत्वादेकवाक्यत्वायोगमाशङ्क्य मरुत्वत इत्यस्य देवतावाचिनो वृषेत्यादिद्रव्यवाचिपदानन्तर्यान्मरुत्वद्द्रव्यत्वेन सोमद्रव्यस्तुत्यर्थत्वात् सोमस्तुत्यर्थवृषादिपदैकवाक्यत्वोपपत्तिर्मत्सरादिपदानां च वृषादिपदवत्सोमवाचित्वेन स्पष्टमेव वृषादिपदैः समानविषयत्वं विप्रकर्षोक्तिमिषेण सूचयितुमाह * तदिति * स-
८६७।२ माख्याविरोधमुदाहरति * वाक्येति * समुच्चयाशङ्कानिरासाय * केनेत्युक्तम् * तत्रेत्यनेन विप्रकर्षस्यानाशङ्क्यतोक्ता । प्रथमाया अभ्यभिहितकारकविभक्तित्वादिति कर्त्रधिकरणवार्त्तिके प्रथमायाः कारकविभक्तित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रथमाश्रुतेः समाख्याविरोधमाशङ्क्य कर्त्तरि प्रथमाश्रुत्यभावात् आख्यातसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या च प्रातिपदिकस्याख्यातोक्तभावनाक्षिप्तकर्तृत्वाश्रयत्वेन कर्त्रधिकरणवार्त्तिकोपपत्तेः । प्रथमायाः कारकविभक्तित्वाभावाच्छ्रुतिविरोधवादिनाख्यातस्य कर्तृवाचिता वैयाकरणानाभ्युपगन्तव्येत्यापाद्य तदसम्भवोक्त्या निरस्यति * नचेति * प्रकरणस्य क्रमविरोधमुदाहरति *क्रमेति* पूर्वं श्रुतिवाक्यविरोधाविषयत्वेनास्योदाहृतत्वात्क्रमविरोधोदाहरणत्वायोगमाशङ्क्य स्तोत्रापेक्षयेयुक्तत्वायाग्नेयग्रामेत्युक्तं सामशब्दो ऽत्र स्तोत्रवाची पूर्वं किमपेक्षयेत्याशङ्क्य यज्ञायज्ञीयसामापेक्षयेत्याह * पूर्वं त्विति * समाख्याविरोधमुदाहरति * प्रक्रियेति * वाक्यसमाख्याविरोधविषयतया ऽस्योदाहृतत्वात् । प्रकरणसमाख्याविरोधोदाहरणत्वायोगमाशङ्क्य ज्योतिष्टोमं प्रतीत्युक्त्वा तस्य हीत्यादिना विविक्तविषयत्वं विवृत्तं क्रमसमाख्याविरोधं प्रश्नपूर्वमुदाहरति * क्रमेति * लिङ्गेनापूर्वकर्मद्वयाङ्गत्वापत्तेः लिङ्गक्रमविरोधोदाहरणत्वमाशङ्क्याह * लिङ्गं त्विति * सामान्यसम्बन्धापेक्षत्वेन लिङ्गस्यान्यतश्च सामान्यसम्बन्धानवगतेः क्रमसमाख्ययोर्मध्ये यद्बलीयस्तदपेक्षत्वात् बाधेन विनियोजकत्वं न सम्भवतीत्याशयः। श्रुत्योः समवाये दौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् लिङ्गयोः समवाये पारदौर्बल्यम्।अर्थविकर्षादित्येवमादिसूत्रा-

भ्युपगमेन सजातीयबलाबलप्रदर्शनं सुखग्रहणार्थं प्रवृत्तानुकी-
र्त्तनपूर्वं प्रतिजानाति * एवमिति * शेषैकत्वेन सा-
क्षाच्छेषभेदेन शेष्येकत्वे शेषसमवायद्वारा श्रुत्यादीनां वि-
जातीयैः समवायस्य चिन्तितत्वोक्त्या सजातीयसमवायस्यापि द्वे-
धा चिन्तनीयत्वं सूचितम्। कारणदोषजन्यत्वात् मिथ्यात्वस्य अ-
नाप्तप्रणीतत्वस्य च शब्ददोषत्वात् पौरुषेयत्वाद्वेदे ऽनुपपत्तेः वेदा-
र्थज्ञानस्योत्पन्नस्य मिथ्यात्वज्ञापनलक्षणबाधायोगात् । सामान्य-
शास्त्रादीनां बाधायोगमाशङ्क्य लिङ्गादिवत्सामान्यशास्त्रादेरपि ज्ञेया-
सद्व्युदासप्रकाशनलक्षणापरिच्छेदफलविज्ञानोत्पादकत्वप्रतिबन्धल-
क्षण एव बाधोक्तिस्तु बाधग्रन्थे वक्ष्यमाणाज्ञानमात्रोत्पादकत्वाशयेति
सूचयितुम् * यथा चेत्युक्तम् * श्रुत्युदाहरणानि तावद्दर्शयितुं
सामान्यविशेषसन्दिग्धपौर्वापर्यविरोधाविषयत्वेन भिन्नायाः श्रु-
तेरेकस्मिन् शेषे समवायो दर्शनीय इत्याह * तद्यथेति * सामा-
न्यविशेषश्रुत्योरेव चतुर्द्धाकरणाख्यशेषयोर्विरोधमुदाहरति * पुरो- ८६१।३
डाशमिति * प्राप्नुवदित्यनेन प्राप्तबाधः सूचितः। एकस्मिन्नवभृथ
होमे शेषिणि आहवनीयस्य आहवनीयाख्यशेषद्वयसमवाये सामा-
न्यविशेषश्रुत्योर्विरोधमुदाहरति * तथेति * अपूर्वत्वेनावभृथे चतु-
रवत्तहोमाप्राप्तेराहवनीय (प्राप्त्युदाहरणान्तरमाह *तथेति* अक-
रणविरोधमुदाहरति * प्रतिष्ठाकामेति * एकविंशतिसंख्याविशि-
ष्टस्यानुवचनान्तरस्यानुश्रुत्या नवइति दर्शपूर्णमासाङ्गभूतनिगदान-
न्तरं प्रयोज्यावगतिनिगदवस्यवज्मातवेदो रमया पशुन्मेधालिङ्गेन
सामिधेनीवदग्निप्रकाशनाङ्गत्वात् सामिधेन्यनुवचनाङ्गत्वाभावे
सानुवचनविकृतित्वात्सामिधेनीनां सङ्ख्येयत्वेनातिदेशात् तासां
चार्थाभिधानकर्मत्वेनानुवचनप्रत्युक्तत्वाभावादतः प्रयोगनिगदसा-
मिधेन्यनुरोधेन पुरुषार्थस्याप्यनुवचनान्तरस्यातः सन् प्रयोज्यत्वा-
देकविंशतिसंख्याविशिष्टेनानुवचनान्तरेण प्रतिष्ठाकाममानस्य नित्ये
फलान्तरे वा दर्शपूर्णमासप्रयोगइत्युक्तम्। तन्न: क्रतुः प्रयोज्यत्वादेव
पुरुषार्थेन[1]) प्राप्त्ययोगमाशङ्क्यातिदिशतो होमाप्राप्तावप्यवभृथे जुहो-
तीति उपदेशादेव प्राप्तिं दर्शयितुं जुहोति सामानाधिकरण्योक्तिः ए-
कस्मिन्वैश्वदेवयागशेषिण्यामिक्षावाजिन इति चतुर्द्धा पञ्चमरूपेण
सन्दिग्धायाः श्रुतेर्वैश्वदेव्यामिक्षेत्यसन्दिग्धस्वाङ्कितश्रुत्या विरोध
इत्याह *सन्दिग्धेति* एकस्मिन् ज्योतिष्टोमे शेषिणि पूर्वोद्गात्रविच्छेद-
निमित्ता दाक्षिण्यप्रतिहर्त्रवच्छेदनिमित्तसर्वस्वदाक्षिण्यरूपशेषद्वय-

(१) भयं पा० २ पुस्तके ना०।

समवाये पूर्वशेषविषया दाक्षिण्यश्रुतेः । य इष्ट्येति वाक्येनैकस्मिन्
पर्वणि शेषे सोमेष्टिश्रुत्योः समवायो ऽङ्गगुणविपर्येष्टिश्रुतेरेकस्मिन्
श्येन प्रयोगशेषिणि प्राकृतबर्हिर्वैकृतशराख्यशेषद्वयसमवाये प्राकृ-
तविषयाया बर्हिष्षिद्वर्बोध्यासादयतीति बर्हिश्रुतेः प्राप्तत्वेन विप्र-
कर्षायोगात् बाध्यत्वायोगमाशङ्क्य विप्रकर्षाभावे ऽपि विज्ञानो-
त्पादकत्वाभावात् बलवद्विरोधपरिहारं च विना तात्पर्यस्यावधार-
णाभावात् । विषयपरिच्छेदकरूपज्ञानाख्यज्ञानविशेषोक्तिप्रतिबन्ध-
लक्षणबाध्यत्वं सम्भावयितुमाह * एवमिति * प्राकृतवैकृतावि-
रोधग्रहणायादिशब्दः । एकस्मिन्संख्याख्ये भावनाख्ये च शेषे प-
दैकाभिधानश्रुत्योः समवाये पदश्रुतेरेकाभिधानश्रुत्या बाधात् श्लो-
कद्वयेनोदाहरति * तथेति * लिङ्गद्वयस्यैकस्मिन् शेषे शेषद्वयस्य
च एकस्मिञ्छेषिणि समवाये स्योनमित्येवोदाहरणमित्याह * तथा
लिङ्गेति * किमत्र लिङ्गद्वयमित्याशङ्क्याह * एतच्चेति * तदेषो
ऽर्थविप्रकर्षो यत् स्योनं त इत्यस्य प्रत्यक्षसादनाभिधानसामर्थ्यं
मुख्यमित्यादिभाष्येण विशेषं द्रढयितुमाह * इतीति * एकस्मिन्
वैश्यप्रयोगे शेषिणि पाञ्चदश्यसाप्तदश्याख्यशेषद्वयसमवाये वा-
क्ययोर्विशेषमुदाहरति * वाक्ययोरिति * उदाहरणत्वोपपा-
दनपूर्वं विशेषमाह * उभयत्रापीति * सामान्यश्रुतिवत् सा-
मान्यवाक्यस्यापि विशेषविषयज्ञानोत्पादने साङ्कर्याद्विप्रकर्ष इत्या-
शयः । एकस्मिन्नभिक्रमणे शेषे प्रकरणयोः समवायमुदाहर-
ति * प्रकरणयोरिति * विरोधोपपदानपूर्वं विशेषमाह * महाप्रक-
रणेन हीति * सन्देशाभिव्यक्त्यावान्तरप्रकरणस्थस्याङ्गस्य स-
न्देशभूतश्रुत्यादिसंयुक्तत्वेन महाप्रकरणाय ग्राह्याभ्यामाद्यन्ताभ्यां
अवान्तरप्रकरणयङ्गाभ्यां व्यवधानादवान्तरप्रकरणिनः प्रयाजादेर्महा-
प्रकरणस्पर्शे विनाभिक्रमणादेर्महाप्रकरणस्पर्शानुपपत्तेस्तमनुभूयै-
वान्तरप्रकरणान्वयः प्रत्यासत्तेर्वाक्यस्थानीयत्वात् पूर्वं भवतीत्याश-
यः । आद्यस्य युगलस्य द्वितीयकर्मणः पूर्वत्वात् द्वितीयस्य चाद्या-
त् परत्वात् पौर्वापर्यक्रमेणाद्यस्य द्वितीयाङ्गत्वावगतेर्द्वितीयस्य पौ-
र्वापर्यक्रमेणाद्याङ्गत्वात् द्वितीयाङ्गत्वानवगतेर्यथासंख्यक्रमेण त्व-
वगतेरेकस्मिन्नाद्ये द्वितीये वा शेषे क्रमद्वयसमवाये पौर्वापर्यक्रमेण
चाद्यस्य यथासंख्यक्रमेण द्वितीयस्य च पौर्वापर्यक्रमेणाद्यस्य च य-
थासंख्यक्रमेणाद्याङ्गत्वावगतेरेकस्मिन्नाद्ये द्वितीये वा शेषिणि शेषद्व-
८६।२।२ यसमवाये क्रमयोर्बलाबलमुदाहरति * क्रमयोरिति * सादेश्य-
लक्षणस्यैव क्रमस्य विनियोक्तृत्वाभ्युपगमात् पौर्वापर्यस्य क्रम-

त्वाभावमाशङ्क्य सन्निधिरूपत्वेन क्रमस्य विनियोक्तृत्वात् पौर्वापर्यस्यापि सन्निधिरूपत्वाविशेषेण विनियोक्तृत्वसम्भवे ऽप्यबाधितपौर्वापर्यादर्शनेन विनियोक्तृत्वानभ्युपगमाद्धस्तावनेजनोलपराजिकास्तरणादिपौर्वापर्यवच्च प्रकरणादिना बाधाभावाद्यथासंख्यक्रमेणाबाधे विनियोक्तृत्वापत्तेस्तेन बाधः सम्भवति न चेति सम्प्रधारणा युक्तेति परिहारसूचनार्था प्रत्यासत्त्युक्तिः । एकस्मिन् पोत्रियाख्यकर्मणि शेषिणि पोत्रध्वर्य्याख्यशेषद्वयसमवाये पोत्रियमिति विशेषसमाख्यया आध्वर्यवमिति समान्यसमाख्याया बाधस्तस्येति । सप्तमपादसूत्रबद्धः समाख्याद्वयविरोधोदाहरणमित्याह * समाख्ययोस्त्विति * सन्दिग्धासन्दिग्धश्रुत्याद्युक्तोदाहरणेषु मध्ये कैकस्मिञ्छेषे प्रमाणद्वयसमवायः क्वैकस्मिञ्छेषिणि शेषद्वयसमवाय इत्याशङ्कास्मदुक्तप्रकारविवेकं सूचयितुमाह * शेषेति * उपकारपृष्ठभावेन पदार्थशास्त्राणामप्यतिदेशाभ्युपगमादानुमानिकेष्वपि श्रुत्यादिषु बलाबलस्य विचार्यत्वं वृत्तानुकीर्त्तनपूर्वं प्रतिजानाति * एवं तावदिति * एतदेव विवृणोति * तत्र वेति * शरमयं भवतीत्यादीनां प्रत्यक्षगम्यानां श्रुत्यादीनां बर्हिषि हवींष्यासादयतीत्यादिभिः श्येने ऽनुमानगम्यैः श्रुत्यादिभिः सह पशौ चानुमेयानां प्रयाजादिविषयाणां श्रुत्यादीनां पशुपुराडाशे प्रयाजादिविषयैरानुमानिकैः श्रुत्यादिभिः सह बलाबलमनुत्पन्नमेव चेह श्रुत्यभावाच्छेषज्ञानम् । बाध्यतइति पूर्ववार्त्तिकोक्तेन मार्गेण व्याख्येयमित्यर्थः । कीदृग्व्याख्येयमित्यपेक्षायाम्प्रत्यक्षाणामानुमानिकैः सजातीयैः सह विरोधे प्रत्यक्षाणां बलीयस्त्वमाह* तद्यथेति * विजातीयविरोधे पूर्वस्यापि श्रुत्यादेरानुमानिकस्य परेणापि लिङ्गादिना प्रत्यक्षेण बाध इत्याह * विपरीतो ऽपि चेति * यथा कृष्णलेषु कृष्णलानवहन्तीत्यवहननातिदेशानुमितिश्रुतिप्राप्तावघातस्तुषकरणविमोचनसामर्थ्येन प्रत्यक्षेण तुषरहितेषु कृष्णलेष्वशक्यत्वावगमात् बाध्यतइत्युदाहरणमाह * यथेति * लिङ्गमात्रेषु वचनसामर्थ्यमिति करणाधिकरणोपक्रमभाष्ये मन्त्रसामर्थ्यस्य लिङ्गत्वाभिधानात्कृष्णलगतस्यासामर्थ्यस्यालिङ्गत्वं नास्तीत्याशङ्क्याह*सर्वेति* लैङ्गिकगौणमुख्यार्थविषयविनियोगप्रकारचिन्तायां मन्त्रस्यातिरिक्तविषयत्वायोगात्तदनुकीर्त्तनार्थे भाष्ये लैङ्गिकविनियोगसिध्यै लिङ्गविशेषलक्षणं तदित्याशयः । सामर्थ्यमात्रस्य लिङ्गत्वे भाष्यसम्मतिमाह * तथा चेति * प्राप्त्युक्त्या प्रापकं विवक्षितत्वालिङ्गदर्शनोक्तेः प्रापकोपोद्बलार्थत्वाद्यत्प्रापकमनेन लिङ्गेनोपोद्बलनीयम् ।

तत्किमिति पृष्टे ऽनन्यथासम्भवोक्त्यानन्यगतित्वलक्षणमाध्यताया: प्रापकत्वाभिधानात् सामर्थ्यरूपता लिङ्गस्य भाष्यकृतो ऽभिमता ज्ञायतइत्याशयः । भवत्वन्यार्थदर्शनस्य प्रापणासमर्थत्वादलिङ्गत्वम् । तस्य तु श्रुतिविरोधे बाधोक्तिर्न वेति पृच्छति*यत्पुनरिति *सन्देहोपपादनार्थं श्रुतेरानुमानिकत्वं लिङ्गस्य प्रत्यक्षत्वे ऽभिहिते कृष्णलावघातवदेव तद्यन्यत्राप्यानुमानिक्या: श्रुतेः प्रत्यक्षलिङ्गबाध्यत्वसिद्धेः प्रश्नो न युक्त इत्याशङ्क्यातिदेशानुमेयाया: श्रुतेर्वैकृतप्रयोगवाक्यैकवाक्यतयानुमेयत्वाभ्युपगमात् समस्तप्राकृतवैकृताङ्गप्रापकश्रुत्यादिप्रमाणपर्यालोचनयानुमीयमानायां श्रुतौ विरोधपरिहारार्थं बलवत् प्रमाणाविरुद्धार्थाविषयतयानुमानादशब्दरूपस्य वा लिङ्गस्य गौणसामर्थ्यायोगादसमर्थस्य च विनियोगायोगादवघातविषयप्रत्यक्षसामर्थ्यरूपलिङ्गानादरे विनियोगानुपपत्तेस्तस्याः श्रुतेः प्रत्यक्षलिङ्गबाध्यत्वसम्भवे ऽपि स्मृत्यनुमेयाया: श्रुतेः स्वातन्त्र्येण पठ्यमानतयानुमेयत्वाभ्युपगमेन प्रत्यक्षश्रुतितुल्यत्वावगमाद्गर्भे नुनौ जनिता दम्पती कर्देवस्त्वष्टा जनिता विश्वरूप इत्यादेर्मातुलदुहितृपैतृष्वसेयीविवाहादिद्योतनार्थस्यान्यार्थदर्शनसामर्थ्यरूपस्य लिङ्गस्यानादरे ऽपि पैतृष्वसेयीं मातुलसुतां सगोत्रां च परिणीय चान्द्रायणं चरेत्परित्यज्यैनां मातृवत् बिभृयात् इतिस्मृत्यनुमेयया श्रुत्या मातुलदुहितृपैतृष्वसेयीविवाहनिषेधादेरशक्यत्वाभावाद्वैषम्यसूचनार्थम् * यथेत्युक्तम् * उत्तरमाह * तत्रेति * प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे ऽपि स्मृतिमूलश्रुतिकल्पनाया दुर्वारत्वस्यैतावत्त्विह वक्तव्यमित्यादिविरोधाधिकरणवार्त्तिकोक्तत्वेन लिङ्गविरोधे मूलान्तरशङ्कया दूरोत्सारितत्वादयथार्थश्रुताश्रुतिमूलत्वं मूलान्तरोक्त्याभिप्रेतम् । यमेन स्वभगिनीं यमीं प्रति आवयोर्गर्भे दम्पती प्रजापतिर्जनितेत्यभिधानात् भ्रातृभगिन्यपत्ययोरन्योन्यं दाम्पत्यौचित्यश्रौतकत्वे ऽनभिमतस्य गर्भेत्विति लिङ्गस्यौचित्येन वैवस्वतयोर्यमयम्योः संवादः षड्भ्युग्भिर्यमीमिथुनार्थं यमं प्रोवाच सतां नवमी युग्भिरनिच्छत्प्रत्याचष्टइति शौनकस्मृतगर्भेत्वित्यृचः पञ्चमीत्वेनानायुक्तत्वाद्यम्याः स्वभ्रातरं यमम्प्रति गर्भस्थावेवावां दम्पती जनितेत्यभिधानार्थतया भ्रातृभगिन्यपत्ययोर्दाम्पत्यौचित्यद्योतकत्वायोगमाशङ्क्य मम सप्तपुरुषान्तरात्तव च त्र्यन्तरेयो गर्भस्तज्जातयोस्तावत्स्त्रीपुंसयोर्दम्पतीतावश्यं स्वभाविनी तद्वरमावयोरेवान्योन्यसम्पर्काद्यो गर्भो भविष्यति तज्जातयोः स्त्रीपुंसयोर्दम्पतिता ऽस्त्वित्येवं यमीवचनत्वे ऽपि भ्रातृभगिन्यपत्ययोर्दम्पतीत्वौचित्यद्योतकत्वाविरोधसूचनार्थम्* न त्वित्यु-

कम * आयाहीन्द्रपथिभिरीणितेभिर्यज्ञमिमन्नो भागधेयं जुषस्वाभितृप्ताञ्जुहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिवेति अस्यामप्यृचि घृतसेकतृप्तवपाख्यं भागधेयं जुषस्वेत्युक्तं वपायाः सेव्यत्वलक्षणं नामत्वं दृष्टान्तेनोपपादयितुं यथा मातुलस्य योषा रूपं जहुशब्दवाच्यमपत्यं यथा च पैतृष्वसेयी पुंसो भागो भजनीया सेव्या तथा वपा तद्वत् सेव्येत्यभिधानं स्रुचौ व्यूहति प्राचीं जुहूं प्रतीचीमुपभृतमिति स्रुग्व्यूहनविधिवाक्यशेषे च समानात्पुरुषदत्ता चाद्यश्च जायते इत्यनेनैकस्मात्पुंसो जाताभ्यां भ्रातृभगिनीभ्यां पुरुषाद्त्ता भोक्ता पुरुषसन्तानो वाद्यश्च भोग्यस्त्रीसन्तानो जायतइत्युक्तेर्भ्रातृभगिन्योरेव भोक्तृभोग्यतेत्याशङ्का निरासार्थमुत तृतीये सङ्गच्छामहै चतुर्थे सङ्गच्छामहा इति यं देवन्दीव्यमाना जात्या आसतद्वेत्यनेनैकस्मात्पुंसो जाताभ्यां भ्रातृभगिनीभ्यां द्वितीयाभ्यां स्वभार्यास्वपतिसंपृक्ताभ्यामेकस्मात्पुमानन्यस्मात् स्त्रीत्येवं जातेतृतीये ततो वा जाते चतुर्थे विवाहाख्यां सङ्गतिं कुर्म इत्येवं दीव्यमानाः क्रीडमानाः श्लाघ्यमानाः जात्याः कुलीना यस्मादासते तस्मादेकस्माद्भोक्ता भोग्यश्च जायते इत्यभिधानं भ्रातृभगिन्यपत्ययोर्दम्पतित्वौचित्यद्योतकलिङ्गमनन्यगतित्वात् स्मृतिं बाधते तस्मात्पुत्रिकाकरणे दुहितुः स्वत्वनिवृत्त्यभावात्सापिण्ड्यानिवृत्तेः ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।
अनन्यपूर्विकाङ्कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥

इति सपिण्डोद्वाहनिषेधात्तद्विषयत्वेन पैतृष्वसेयमातुलसुतापरिणयननिषेधस्मृतिर्व्याख्येया अतएव ।

पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्रीयां मातुरेवच ॥

मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेदिति ।

गमने प्रायश्चित्तमुक्त्वा ।

एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत बुद्धिमान् ।
ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतन्ति ह्युपयन्नधः ॥

इति पैतृष्वसेयादिपरिणयननिषेधे ज्ञातित्वैव सपिण्डताख्याहेतुत्वेनोक्ता भगिनीत्वस्य पैतृष्वस्रीयविशेषणत्वाभावे चतुष्ट्वापत्तेरेतास्तिस्र इतित्वस्यानुपपत्तिप्रसङ्गात्पितृष्वसुः पुत्रिकाकरणे तृतीयः पुत्रः पुत्रिकैवेति पुत्रिकायाः पुत्रत्वस्मृतेः । अभ्राते च पुंस एति प्रतीचीति मन्त्रे चाभ्रातृकादुहिता पुत्रिकाकरणात्पुंसः प्रतीचीनं पुत्रत्वङ्गच्छतीति पुत्रिकायाः पुत्रत्वदर्शनात् पुत्रिकायाः स्वभ्रातुः पुत्रं प्रति पितृव्यत्वापत्तेः ।

पितृव्यदुहितुश्च भगिनीत्वविशेषणेन पुत्रिकायां पितृष्वसुर्या दुहिता पैतृष्वसेयीति प्रतीतेर्मातृभ्रातुश्चासत्वविशेषणेन पुत्रिकाया मातुर्यो भ्राता सपिण्डस्तस्य दुहितुरङ्गत्वेत्यर्थावगमात् पैतृष्वसेयीमातुलदुहितृपरिणयननिषेधः पुत्रिकाकरणविषयो निश्चीयते । वसुदेवाङ्गजाता च कौन्तेयस्य विरुध्यतइत्यादिवार्त्तिकं त्वभ्युपेत्यवादमात्रत्वेन व्याख्येयम् । मातुलदुहितृपरिणयनस्याश्वविक्रयादिवत् दुराचारत्वस्मृतिपितृसन्ताने सप्तमान्मातृसन्ताने च पञ्चमादर्वाक्पुत्रिकाकरणाभावमाश्रित्य परिणयनविषयेति सर्वमनवद्यम् । न केवलमानुमानिकस्यैव श्रुत्यादेः परेण लिङ्गादिना प्रत्यक्षेण बाधं किन्त्वानर्थक्यापत्तौ प्रत्यक्षस्यापीत्याह * सर्वत्रेति * विपरीतबाधोदाहरणार्थसाधनविशेषलक्षणार्थो जातिनाध्यवसीयते । व्रीहिजातिरहितं यत्साधनं किं तद्यतस्तन्दुला भवन्ति तत्प्रोक्षितव्यमिति तन्दुलनिर्वृत्तिकरणता हि साधनं न द्रव्यतेति नवमाधिकरणभाष्यम् अर्थतः पठति * तदिति * श्रौतं व्रीहिस्वरूपमनादृत्य प्रकरणगम्यापूर्वसाधनांशलक्षणो सृजातिना व्यवहिताः प्रमेयाख्याश्रयबलाबलवैपरीत्यादपि प्रमाणबलाबलवै-
८६३।२ परीत्यं भवतीत्याह * तथेति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वेति * एतदेव लोकसिद्ध्योपपादयति * तथा चेति * श्रुतिलिङ्गविरोधापादनभाष्यस्य सूत्रोक्तसमवायोपपादनार्थत्वसूचनार्थं वृत्तवर्त्तिष्यमाणकीर्त्तनं करोति * एवमिति * किन्तावदित्यादिपूर्वपक्षभाष्यलिङ्गस्य श्रुत्यपेक्षत्वेनासम्भवादर्थविषयप्रतिज्ञानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * तत्रेति * श्रुत्यपेक्षत्वाभ्युपगमे ऽपि यस्मिन् विषये विरोधो नास्ति तस्मिन् यल्लिङ्गस्य श्रुतिकल्पनहेतुभूत समवेतार्थोक्तिसामर्थ्यं करणाम्नातं च रूपं तस्य विरोधविषये ऽपि तुल्यत्वात् श्रुतिकल्पनाविघात. तुल्यबलत्वोपपत्तिं प्रदेशान्तरेत्यनेनोक्ता यथाश्रुतेर्विरोधाविरोधयोस्तुल्यं रूपम् । तथा लिङ्गस्यापीति श्रुतिदृष्टान्तेन लिङ्गस्य रूपतुल्यत्वं द्वयोरपीत्यनेनोपपादितया पूर्वार्धं व्याचष्टे * स्वत एवेति * श्रुतिलिङ्गजन्ययोर्ज्ञानयोस्तुल्यरूपत्वेन श्रुतिलिङ्गत्वोपपादनार्थं न हीति भाष्यं श्रौतविनियोगान्यथानुपपत्तिकल्पितया गार्हपत्योक्तिशक्त्येन्द्रोक्तिशक्तिबाधात् श्रुत्याख्यलिङ्गरूपविकल्पेन लिङ्गस्य ज्ञानोत्पादकत्वानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * न हीति * रूपोक्त्या शक्त्यभिधानादज्ञातत्वशक्तिकस्य मन्त्रस्य विनियोक्तुमशक्यत्वात् विनियोगात् प्राक् शक्तिनिरूपणं कार्यं स्वारसिकेन्द्रोक्तिजनितेन्द्राङ्ग-

त्वज्ञानबाधा न शक्येत्यर्थः लिङ्गजन्यस्य ज्ञानस्य सविचिकित्सत्वा-ल्लिङ्गस्य सारूप्यशङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं लिङ्गादपि सन्देहाख्यवि-चिकित्सानुत्पत्तेरयुक्तमाशङ्क्य विक्षेपार्थत्वेन विचिकित्सोक्तिं व्या-ख्यातुमाह * नन्विति * स्वतःप्रामाण्यात् विक्षेपायोगमाशङ्क्य * नहीत्युक्तम् * नैतदिति परिहारभाष्यं श्रुत्यपेक्षत्वेन कुतश्चित् लिङ्गान्निर्विक्षेपप्रत्ययायोगादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * परःपु-नरिति * भवतु लिङ्गात्प्रत्यय इति भाष्यात् लिङ्गेन ज्ञानोत्पादनं सिद्धान्तिनाप्यभ्युपगतत्वात् । ऐकान्तिकभ्रान्त्या गृहीत्वा ज्ञानस्यो-त्पन्नस्य विक्षेपे ऽपि दोषाभावेन सविक्षेपत्वस्य सविचिकित्सत्वस्य वाच्यत्वात् सन्देहो विपर्ययो ऽनध्यवसायो वा सदसत्तासाधारणा-ज्ञानरूपो विचिकित्साशब्देनोक्त इति मत्वा सन्दिग्धबुध्यभावान्नैतदे-वमिति वाचकाभावेन च विपर्ययायोगात्पारिशेष्यादिन्द्राङ्गत्वलक्षण-यैन्द्रीत्वसदसत्त्वयोर्मध्येऽन्यतरानिश्चयरूपो ऽनध्यवसायाख्यो भवति तस्याविरोधे ऽपि विषयसदसत्त्वादन्यत्र परिच्छेदफलविज्ञानरूपत्वा-भावेनाप्रामाण्यात् बलाबलचिन्तानुपपत्तेर्बाध्यत्वे ऽपि न पूर्वपक्ष-हानिः । यतस्तु कदाचनेति स्पष्टेन्द्रलिङ्गात् इन्द्रदेवत्यो ऽयं मन्त्रो भवत्येवेति । एवं सत्त्वनिश्चयरूपे निर्विचिकित्साख्यः प्रत्ययो भव-ति सप्रामाण्याविशेष्याद्विकल्पितुमर्हतीति पूर्वपक्ष्याहेत्यर्थः । न-न्विति शङ्काभाष्यश्रुतिविरोधे मन्त्रस्येन्द्रपरत्वायोगात् विज्ञानोत्पा-दकशब्दसहकारितात्पर्यावधारणाभावे विज्ञानापरपर्यायाध्यवसाया-ख्यनिर्विचिकित्सत्वानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य सविचिकित्सो हीति भा-ष्यवदिहापि विक्षेपार्थे विचिकित्सोक्तिरित्येवं व्याचष्टे * नन्व-ति * नैतदिति परिहारभाष्यं विक्षेपे ऽप्यविरोधिश्रुतिविकल्प-नोत्तरकालं प्रामाण्यासम्भवादयुक्तमाशङ्कानध्यवसायाख्यविचिकि-त्साशयत्वेन व्याचष्टे * इतरस्त्विति * काममित्यादि न लिङ्गं वि- ८६४।८
नियोजकमित्यन्तं शङ्काभाष्यं सिद्धान्तिनः सार्वत्रिकलिङ्गात्प्रामा-ण्यानुज्ञानौचित्यादयुक्तमाशङ्क्य विरोधे तावत्प्रामाण्यं नास्त्येवत्ये-वमर्थत्वं कुपितोक्त्या सूचयन् व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * वि-चिकित्सोक्तेर्विक्षेपार्थत्वव्याख्यया लिङ्गस्य चाप्राप्तबाधोक्तेरेतद्भा-ष्यविरोधं शङ्कते * कथं पुनरिति * यदि सविचिकित्सोक्त्या सविक्षेपताच्यते कथं भाष्यकृता सविक्षेपकत्वम् सविचिकित्स-शब्दवाच्यत्वेन परित्यज्य संशयो यः स विचिकित्सशब्दवाच्यत्वेन लोके प्रसिद्धः स एवात्र सविचिकित्सत्वेनोच्यते लिङ्गस्य वा प्रा-प्तबाधाभ्युपगमे कथं लक्षणस्य चाप्राप्तबाधाभ्युपगमे कथं लिङ्ग-

परिज्ञातत्वं भाष्यकृतोच्यते नास्मिन् विषयद्वये भाष्यविरोधो वार्त्तिकस्येत्याशयः वशब्दार्थे एवशब्दः । श्रुत्यविरोधे लिङ्ग-विनियोज्यस्य मुख्यार्थतात्पर्यावधारणा लिङ्गस्याङ्गत्वरूपार्थविषय-परिच्छेदकविज्ञानोत्पादकत्वे ऽपि विरोधतात्पर्यानवधारणात् शक्तिप्रकरणाम्नानलक्षणलैङ्गिकज्ञानमात्रोपपादकसामग्रीसद्भावे ऽपि विषयपरिच्छेदकस्वरूपज्ञानविशेषात्मना विज्ञानोत्पादकतात्पर्यावधारणाख्यसामग्र्यभावात्सदसत्वसाधारणाज्ञानरूपो ऽनध्यवसायः । संशय एव प्रतिभादितुल्यो यस्माद्भवति तस्माद्यद्यपि पूर्वपक्षिणाक्षेपेणाविरोधो ऽपि प्रामाण्यं त्यज्यते तथापि तद्वरमङ्गीकुर्मः । न तु विरोधे प्रामाण्यमित्येवमर्थत्वात् भाष्यस्य न तद्विरोधाख्यो दोषो वार्त्तिकस्यास्तीत्याह * नैष इति * ज्ञेयसत्वानिश्चयतुल्यत्वात् सन्दिग्धत्वोक्त्या नाध्यवसाय एवोक्तः । शक्तिप्रमाणाम्नानमात्रस्य च लैङ्गिकज्ञानसामग्रीत्वाभ्युपगमेनाविरोधे ऽपि ज्ञानमात्रोत्पत्तिरुक्ता वस्तुतः श्रुतिकल्पनां विना लिङ्गस्य विनियोक्तृत्वायोगात् आकाङ्क्षां च विना श्रुतिकल्पनां विना लिङ्गस्य शक्तेराकाङ्क्षायामपि सामग्रीत्वावगमात् प्रत्यक्षया च श्रुत्यान्यत्र विनियुक्तस्य मन्त्रस्याकाङ्क्षानिवृत्तेः सामग्र्यभावेन ज्ञानमात्रस्याप्युत्पत्त्ययोगात् प्रामाण्यशङ्कैव नास्तीत्यभिधानार्थं यदेवेत्यादिभाष्यावयवं व्याचष्टे * यदि चेति * सामान्यतो लिङ्गप्रामाण्योक्त्यर्थमात्रेत्यादिप्रमाणमित्येतत्परिहारभाष्यं सिद्धान्तिना सार्वत्रिकप्रामाण्यापह्नवादयुक्तमाशङ्क्य काममित्यादिभाष्येण सिद्धान्तिना विरोधविषयएवाप्रामाण्यं शङ्कितं ऽपि पूर्वपक्षी भ्रान्त्या सार्वत्रिकप्रामाण्यापह्नवं सिद्धान्तिकमतं मत्वा प्रकरणवादित्यादिभाष्येण प्रामाण्यमार्गं दर्शयन्ती-
८६५।१ त्याह * परास्त्विति * इममेव लिङ्गप्रामाण्यमार्गं द्रढयितुमाह * तदेतदिति * यद्वा सार्वत्रिकं लिङ्गाप्रामाण्यं सिद्धान्त्यनभिमतं न विरोधविषया प्रामाण्योक्तिसौकर्यार्थं काममिति भाष्येणाशङ्कितं तन्निरासार्थं च सामान्यतः प्रामाण्यमत्रेति भाष्येण पूर्वपक्षेनोक्तमित्येवमन्यथा भाष्यद्वयं व्याचष्टे * अथ वेति * तुल्यबलत्वाभावे ऽप्यविरोधात् समुच्चय इति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * अभ्युपगम्यापीति * एकस्यानेकार्थता विरुद्धेत्याशङ्क्य प्रयाजादिजन्यस्योपकारस्यैकस्याप्यनेकार्थत्वादर्शनादविरोधोक्त्यर्थं न चेति भाष्यावयवं व्याख्यातुमाह * तद्यथेति * अश्रुतावृत्तिदोषापत्तेः विरोधाशङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं व्याचष्टे * सकृदिति * प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तेर्न्याय्यत्वात् विरोधपरिहारार्थमुप-

स्थापयतीति भाष्यं व्याचष्टे * नेति * एकस्येन्द्रशब्दस्य मुख्यजघन्यवृत्तिद्वयविरोधशङ्कार्थमयं तर्हीति भाष्यं व्याचष्टे * इन्द्रेति * प्रयोगभेदेन विरोधपरिहारार्थं नेति ब्रूम इति भाष्यं व्याचष्टे * नेति* इन्द्रार्थत्वे मुख्यवृत्तेः सम्भवस्य गार्हपत्यार्थत्वे द्वारसम्भवस्याश्रवणादित्यर्थः। अत इत्युपसंहारभाष्यं समुच्चयपूर्वपक्षानुरूपत्वादयुक्तमाशङ्क्य परं लक्षणार्थत्वेन तुल्यबलोक्ति व्याचष्टे * तस्मादिति * एवमिति सिद्धान्तप्रतिज्ञाभाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * कुत इत्याद्यवगम्य तं प्रश्नपूर्वमुपपत्तिभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * विधेरस्य मन्त्रस्य सामान्यतः समीहिताङ्गत्वे विधितो ऽवगतेर्द्वितीयया गार्हपत्यस्येप्सिततमत्वेन समाहितत्वोक्तेर्गार्हपत्याङ्गतोक्ता भवतीत्याशयः। श्रुत्याख्यस्य वचनाभावे ऽपि प्रकरणलभ्यसामान्यसम्बन्धे ऽस्य लिङ्गाद्विनियोगो भविष्यतीति अत्राभिधीयतइत्यादिपूर्वपक्षभाष्योक्तानुभाषणार्थं नन्विति भाष्यं व्याचष्टे * यत्विति * वैदिके ऽर्थे शब्दातिरिक्तप्रमाणायोगात् श्रुत्यभावे लिङ्गादेः प्रामाण्येन सम्भवतीति परिहारार्थं नैतदित्यादिविप्रकृष्टः श्रुत्यर्थाल्लिङ्गमित्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * श्रुतिं विना प्रामाण्याभावे लिङ्गस्य श्रुत्यभावे नुपपत्त्यभावात् श्रुतिसद्भावकल्पकत्वायोगात्प्रामाण्यापत्तेर्बलाबलचिन्तानुपपत्तिशङ्कार्थं तदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * परस्त्विति * अध्ययनविधितो मन्त्रस्य सामान्यतः समीहितार्थत्वे ऽवगते तद्विशेषापेक्षायां प्रकरणेन प्रकृते कर्मणि समीहितविशेषत्वेन समर्पिते यदुद्देशेन विधिविषयत्वाख्यस्य तादर्थ्यस्यानेनेदं कुर्यादित्येवं रूपाङ्गाङ्गिवाचिशब्दाभावे ऽनवगते समीहितविशेषार्थत्वं च विना सामान्यतो ऽवगतस्य समीहितार्थत्वस्यानिर्वाहात्तन्निर्वाहायानेन यजेतेति श्रुतौ प्रकरणेन कल्पितायां कथं मन्त्रेण यागं कुर्यादित्यपेक्षायां यथा शक्नुयादिति सर्वाख्यातसाधारणोपबन्धात्सामान्यतः शङ्काद्वारा ऽवगमे तद्विशेषापेक्षायां लिङ्गनाभिधानाख्ये द्वारविशेषे समर्पिते ऽपि पूर्ववदेव मन्त्राभिधानयोरन्वयवाचिशब्दाभावे ऽन्वयानवगतेरभिधानद्वारानेन मन्त्रेण यजतेति द्वारद्वार्यन्वयवाचिशब्दकल्पने ऽस्या लैङ्गिकविनियोगान्यथानुपपत्तिलक्षणार्थापत्त्या ऽवगतश्रुतिमूलत्वेन लिङ्गप्रामाण्योक्त्यर्थमन्त्रेत्यादिश्रुतिमूल एवायमर्थ इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * लिङ्गस्य श्रुतिकल्पकत्वे ८६६॥
सति विरोधे ऽपि श्रुतेरेव कल्पकत्वाविघातात् प्रामाण्याविघातशङ्कार्थं यदीत्यादि अर्हतीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * परस्तु मदीयमेवेति* नापीत्यादि बाध्यतइत्यन्तं भाष्यं प्रामाण्यविकल्पाख्यदोषपरिहारार्थं-

त्वेन व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * विकल्पायोगोपपादनार्थं यत्नास्त्वित्याद्यर्थविप्रकर्ष इत्यन्तं भाष्यावयवं व्याख्यातुम् * विरोधे चेत्युक्तम् * भाष्ये च लिङ्गभूतस्येन्द्रशब्दस्येन्द्रोक्तिमसामर्थ्यमालोच्यानेन मन्त्रेणेन्द्रोपस्थानमित्ययं ततो ऽर्थो च गम्यतइत्युक्ते सामर्थ्यादिन्द्रशब्दमात्रविनियोगः स्यात् न कृत्स्नमन्त्रस्येत्याशङ्क्य कृत्स्नमन्त्रविनियोगविषयश्रुत्यनुमानाय प्राग्भवन्तीति कृत्स्नस्य मन्त्रस्यैकवाक्यतामपेक्ष्य * आलोच्येत्युक्तम् * तदस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य इति श्रुतेः सन्तापादिष्वनुमानशब्दस्य पाठमङ्गीकृत्याप्रत्ययोत्पत्तिमलिङ्गेन पदमात्रविनियोगात् वाक्यीयकृत्स्नमन्त्रविनियोगायोगस्मृत्यनुमेयश्रुतिवच्च लिङ्गाद्यनुमेयायाः श्रुतेः क्व चिदपाठादपाठं च विना विशिष्टक्रमकवस्तुसमूहार्थश्रुत्यसम्भवात् लिङ्गादिभिः श्रुत्यनुमानायोगमाशङ्क्य पदमात्रस्य निराकाङ्क्षार्थं शक्तत्वेनाप्रयोज्यतया विनियोगानर्हत्वात् पादमात्रे लैङ्गिकविनियोगानर्हत्वात् पदमात्रे लैङ्गिविनियोगपर्यवसानानुपपत्तेः प्रथममिन्द्रपदैकवाक्यत्वालोचनया कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्रोक्तिसामर्थ्यरूपं लिङ्गज्ञानं ततः कृत्स्नमन्त्रसामर्थ्यालोचनयोच्चरितेनाप्यनेन मन्त्रेणेन्द्रो ऽभिधेय इति शब्देन प्रयोगवाक्यैकदेशतयाभिसंहितेनोच्चारणक्रमाभावे ऽपि अभिधानक्रमात्सम्भवाद्विशिष्टक्रमकवर्णसमूहात्मकत्वेनास्य मन्त्रस्येन्द्राङ्गस्वरूपो ऽर्थो ऽभिहितो ऽर्थो भवतीति विज्ञानमित्येवं शङ्काद्वयपरिहारार्थं प्रथमं तावदिति भाष्यद्वयमविरोधे श्रुतिकल्पनापपत्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुम् * यत्र हीत्युक्तम् * प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे लैङ्गिकश्रुतिविकल्पनायोगोक्त्यर्थं तदनादित्यादिभाष्यावयवं व्याख्यातुम् * यत्र त्वित्युक्तम् * गार्हपत्योपस्थानाख्येनैकेनैवोपकारेण निर्ज्ञातेन मन्त्रवाक्यस्य कृतायागोपकाराख्यप्रयोजनत्वात् प्रकरणस्य च कृतयागाङ्गत्वबोधाख्यप्रयोजनत्वान्निराकाङ्क्षत्वं तत्रेत्यनेनोक्तप्रयोजनाख्यः सन्निहितोक्त्यर्थः । चातुर्वर्ण्यादिवत्स्वार्थिकस्यानेन भाष्यस्थेन सामर्थ्यशब्देनोक्तः । विकल्पस्य चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किं चेति * अष्टदोषत्वेनान्याय्यत्वोपपादनार्थं नित्यवच्चेतिभाष्यं व्याचष्टे * स्वतन्त्रयेति * श्रुत्युपन्यासेन लिङ्गमप्युपलक्षितमिति सूचनार्थम् * लिङ्गेन चेत्युक्तम् * चोदितं सन्न कृतमित्यनेन श्रुतं चेति भाष्यावयवं व्याख्यायाचोदितं सत्कृतमित्यनेनाश्रुतं सत्कृतं भवतीत्येवमश्रुतमिति भाष्यावयवे व्याख्याते व्युत्क्रमव्याख्यायां को हेतुरित्याशङ्क्य चोदितस्यापीतरालोचनेनाचोदितत्वापत्तिं हेतुं सूचयितुम् * तदपेक्षेत्युक्तम् * अन्यतराश्रयणे सति इतरकरणस्य चोदितत्ववदाश्रीयमाणस्य

नियमार्थेन शास्त्रेणार्थादन्यनिवृत्तेरितराकरणस्यापि चोदितत्वात् दोषो ऽकृतेनेत्याशङ्क्येतरन्न कार्यमिति निषेधाभावान्नियमस्य च स्वविषयनियतत्वमात्रपर्यवसानेनान्यनिवृत्तावव्यापारात्प्रकरणमपि चोदितमिति नास्ति येनाकृतत्वस्यादोषत्वं स्यादिति तदकरणमपीत्यनेनोक्तमश्रुतस्याप्यनिषिद्धत्वेनादुष्टं करणमित्याशङ्क्य न शास्त्रपरिमाणत्वादित्यनेन न्यायेन पदार्थयत्तानियमात् अधिकपदार्थकरणे चयत्ताबाधापत्तेरश्रुतकरणदोषत्वोक्त्यर्थं यावांश्चेति भाष्यं व्याचष्टे * श्रुतेति * तुल्यत्वोपपादनार्थं उभयत्र हीति भाष्यं व्याचष्टे * प्रसिद्धीति * विकल्पपक्षनिरासोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मात्तावदिति * समुच्चयपक्षस्याविरोधात्खल्वपीत्यादिपूर्वपक्षभाष्योक्तस्यानुभाषणपूर्वं निरासार्थमथेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * यस्त्विति * विरोधोपपादनार्थं यत्कृतसामर्थ्ययोरि- ८६७।१
त्यादिभाष्यं प्रश्नपूर्वं व्याचष्टे * कथमिति * भाष्यस्य वाक्योक्तिव्याख्यार्थो मन्त्रोक्तिः कृतप्रयोजनोक्तेर्नैराकाङ्क्ष्यसिद्ध्यर्थत्वसूचनार्थम्[1]* निराकाङ्क्षइत्युक्तम * यस्मान्मन्त्रप्रकरणे द्वे अपि निराकाङ्क्षे कृते लिङ्गस्य च विनियोगरूपो ऽर्थः साकाङ्क्षाभ्यां मन्त्रप्रकरणाभ्यां साध्यः तस्माल्लिङ्गं श्रुत्या विरुध्यतइत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे * एक इति * मन्त्रप्रकरणयोर्नैराकाङ्क्ष्ये सति हविष्कृदेहीति त्रिवरघ्नन्नाह्वयतीत्यादिवच्छ्रुतेरपि विनियोजकत्वायोगात् लिङ्गविनियोज्यपदातिरिक्तपदमात्रसमूहस्य चाकृत्नवाक्यत्वेनाविनियोज्यत्वे विनियोगयोर्द्वयोरप्ययोगात् लिङ्गविनियोज्यं पदैकवाक्यतायाश्च लैङ्गिकविनियोगापेक्षत्वस्य निःसन्दिग्धत्वात् लिङ्गेन सह तुल्यबलत्वशङ्कानुपपत्तेर्भाष्योक्तं लिङ्गवाक्यविरोधोदाहरणापरितोषात्स्वयमुदाहरणान्तरं तावदाह * लिङ्गेति * होता यक्षन्मि- ८६८।२
त्रावरुणाप्रशास्तारा प्रशास्त्रऋतुना सोमं पिबतां प्रशास्तर्यजेति प्रैषः। प्रशास्तृशब्दस्य मैत्रावरुणवाचित्वात् स्वशक्त्या मैत्रावरुणयागे नियुङ्क्ते। ततश्च मैत्रावरुणस्य नियोज्यत्वेन नियोक्तृत्वायोगाद्विनियोगार्थे प्रेष्येषु मैत्रावरुणविधिर्न केवलेष्विति सूचनार्थं हौत्रप्रवचनाधीनत्वविशेषणं को ऽनुष्ठाने विशेषइत्यपेक्षायामाह *तत्रेति* मैत्रावरुणस्य यागे नियोगे ऽस्मिन्नूस्तस्य प्रैषे कर्तृत्वाशक्तेः अशक्तस्य च विनियोगायोगात् वाक्येन प्रैषे विनियोगायोगमाशङ्क्य वाक्या-

---

(१) प्रैषे शक्त्यनुपपत्तेस्तद्व्यतिरिक्तस्य लिङ्गेन विनियोगावगमान्मैत्रावरुणविनियोजकस्य वाक्यस्य विरोधावगतेर्युक्तोदाहरणतेत्यर्थः। अनुवाक्यापूर्वकेष्वेव इत्यधिकं २ पु०।

वगतेन प्रैषकर्त्तृत्वेन लिङ्गानवगतयागकर्त्तृत्वबाधात् होतुरेव सामाख्यावगतं यागकर्त्तृत्वं बाधकाभावेन यागे नियोगावगतमैत्रावरुणस्य प्रैषे शक्त्यविरोधोक्तौ त्वात्मनि चेत्युक्तं केन परेण मैत्रावरुणो यागे नियोक्तव्य इत्यपेक्षायां स च परो होता नियोक्ता विप्रतिषेधे समवायाविशेषादितराभ्यामन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यादिति सूत्रशेषोक्तेन न्यायेन विज्ञायत इत्युक्तेऽपकृष्टस्योत्कृष्टकार्यकारित्वप्रसिद्धेर्मैत्रावरुणादुत्कृष्टस्य होतुर्मैत्रावरुणकार्यकारित्वायोगान्मैत्रावरुणादपकृष्टस्यानन्तरस्य होतृपुरुषत्वेन मैत्रावरुणसदृशस्याच्छावाकस्यैवानेन न्यायेन मैत्रावरुणकार्यकारित्वप्राप्तेरपरितोषात्समाख्ययोर्होतृकर्त्तृकत्वं प्रैषस्योक्तं प्रैषार्थे ऽपि तर्हि यागे समाख्यया होतैव कर्त्ता स्यादित्याशङ्क्य यागांशे लिङ्गेन समाख्याबाधः प्रैषार्थेत्यनेनोक्तः । मन्त्रब्राह्मणयोर्विरोधे मन्त्रस्य तु ब्राह्मणचोदितार्थप्रकाशनात् तत्परतन्त्रवृत्तेरित्यैन्द्र्यधिकरणवार्त्तिके मन्त्रस्य ब्राह्मणानुरोधवृत्तित्वोक्तेः प्रैषमन्त्रानुरोधेनेह ब्राह्मणवाक्यबाधो न युक्त इत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * ब्राह्मणोक्त्या श्रुतिस्तत्र विवक्षितेत्याशयः । कीदृक् लिङ्गमित्यपेक्षायामाह * यदि हीति * मैत्रावरुणस्य प्रैषकारित्वे होतुः समाख्यावगतप्रैषकार्ये यागकारित्वापत्तेर्यागनियोज्योक्त्यर्थेन प्रशास्तृशब्देन होता वाच्यः । स च मैत्रावरुणकार्यलोपं मत्वा न शक्यो वक्तुमित्याशयः । मैत्रावरुणस्य प्रैषार्थकारित्वे ऽपि होतृशब्दो मैत्रावरुणे ऽनर्थकः स्यान्न युक्तो ऽनर्थको ऽभ्युपगन्तुमिति लिङ्गद्वयविरोधस्यैतदुदाहरणम् । ततश्चोपक्रमस्थेन होतुर्यष्टृत्वलिङ्गेनोपसंहारस्थस्य प्रशास्तुर्यष्टृलिङ्गस्य बाधः स्यादित्याशयेन शङ्कते * ननु चेति * ऋग्वेदविहितकर्मकारित्वगुणयोगेन होतृशब्दस्यार्थवत्त्वाभ्युपगमे प्रशास्तृशब्दस्यापि तुल्यार्थवत्त्वेत्याह *गौण इति* आदिरित्यादिशब्दसूचितं होतृशब्दस्य गौणत्वायोगं प्रकटयितुमाह *अपि चेति* शङ्काशयं प्रकटयन्नुपसंहरति * तस्मादिति* होतृशब्दस्य होतरि मुख्यायां वृत्तौ ऋग्वेदविहितकर्मकारित्वस्य निमित्तत्वेन मैत्रावरुणेष्ट्यां वृत्तौ निमित्तत्वायोगात् कार्यापत्तिरेव निमित्तं वाच्या मैत्रावरुण एव होतृकार्यम् ऋग्वेदविहितं करोति न तु मैत्रावरुणकार्यं प्रैषानुवचनं होतेत्याशयेन परिहर्त्तुमाह * अत्रेति * एवमपि होतृशब्दस्य गौणत्वदोषो परिहृतः स्यादित्याशङ्क्य * सर्वथा तावदित्युक्तम् * अगत्या च मुख्यस्यापि गौणत्वं न दोषायेत्याशयः । अध्वर्यवो यजयन्ति विनिषद्योद्गातारः स्तुवन्तीत्यादौ च मुख्यर्त्विग्वाचिनोरध्वर्यूद्गातृशब्दयोस्तत्पुरुषेष्वपि

प्रयोगदर्शनात् होतृशब्दस्यापि मुख्यर्त्विग्वाचिनस्तत्पुरुषमैत्रावरु-
णवाचिता कल्पयितुं युक्तेति सूचयितुमाह * सर्वे एवेति * अथाह
यद्धोता यक्षद्धोता जक्षदिति मैत्रावरुणो होत्रे प्रेष्यत्यथ कस्मादहो-
तृभ्यः सद्भ्यो होत्राशंसिभ्यो होता यक्षद्धोता यक्षदिति प्रेष्यतीति
चाहोतृषु होतृशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं पृष्ट्वा प्राणो वै होता प्राणः सर्वे
ऋत्विजः प्रतिप्रतिवचनालोचनायां होतृशब्दस्य गौणता-
वसीयतइति सूचनार्थः सर्वशब्दः। अतो होतृलिङ्गत्वाभावान्नायं प्रै-
षमन्त्रो होतारं प्रयुङ्क्ते किं तु प्रशास्त्रलिङ्गत्वात् प्रशास्तारमेवेति नेह
लिङ्गयोर्विरोध इत्युपसंहर्तुमाह * तस्मादिति * एतत्प्रैषानुवच-
नमात्रविषय एव लिङ्गेन वाक्यबाधो नार्थेषु प्रैषानुवचनेष्वित्याह *
न चेति * भाष्यकारोदाहरणमाक्षिपति * स्योनमिति * श्लोकं
व्याचष्टे * सत्यपीति * पुरोडाशाधारस्य पात्रस्य सीदति पुरो- ८६९।२
डाशो ऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सदनशब्दवाच्यस्याभिघारणमाधारद्वा-
रा पुरोडाशसंस्कारार्थत्वाद्भाष्यकृतोपस्तरणत्वेनोक्ते निश्चलत्वफल-
प्रतिष्ठापनपर्यन्तं सादनं मन्त्रवर्णात्कार्यमिति सूचनाय प्रतिष्ठाप-
नोक्तिः स्योनादिकल्पयाम्यन्तपदसमूहात्मकमेकं वाक्य तस्मिन्नि-
त्यादिसुमनस्यमानान्तपदसमूहात्मकमपरमित्यर्थैकत्वादेकं वाक्यं
साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादित्यत्र वाक्यैकत्वविशेषण-
प्रत्युदाहरणत्वेनोक्तत्वात् सकलस्य स्योनादेः सुमनस्य-
मानान्तस्य पदैकवाक्यत्वायोगे ऽपि तस्मिन्निति त-
च्छब्दाद्वाक्यद्वयैकवाक्यतावगम्यते यद्यपि किं सकलस्यो-
नादिसुमनस्यमानान्तपदसमूहात्मकावान्तरवाक्यभेदशून्यं वाक्यं
लिङ्गविनियोज्यत्वविचारो न सम्भवति तथापि किमेक एवावान्तर-
वाक्यरूपांशो लिङ्गबलीयस्त्वाद्विनियुज्यते वाक्यबलीयस्त्वाद्वा द्वि-
तीयो ऽपि द्वितीयांशेन सहैको ऽशो विनियोज्यः केवलो वेत्येवं
विचारः सम्भवतीति परमतेन तावत्समाधत्ते * तत्रेति * म-
न्त्रप्रकाश्यस्यार्थद्वयस्य विशेषणविशेष्यत्वेनोक्तावान्तरवाक्यभे-
दायोगात्स्वातन्त्र्येणोक्तौ विधेयत्वाभावेनाङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षाभावात्
वाक्यैकवाक्यत्वानुपपत्तेरिहावान्तरवाक्यभेदे सति वाक्यैकत्वायो-
गात् सत्यपि च वाक्यैकवाक्यत्वे लिङ्गस्यावान्तरवाक्यविनियोगेन
पर्यवसानसम्भवेन वाक्यान्तरैकवाक्यत्वानपेक्षाल्लिङ्गानपेक्षितस्या-
वान्तरस्यार्थान्तरे च लिङ्गविनियोगेन निराकाङ्क्षीकृतस्य लिङ्गवि-
नियोज्यावान्तरवाक्यैकभूतावान्तरवाक्यान्तरविनियोजकतया लि-
ङ्गापेक्षेण वाक्येन विनियोगाशक्तेर्वाक्यस्य विनियोजकत्वायोगा-

त्सत्यपि विनियोजकत्वे लिङ्गस्य वाक्यानेकत्वनिश्चयाद्वाक्यस्य लिङ्गापेक्षत्वनिश्चयात्तुल्यबलत्ववाक्यबलीयस्त्वयोः शङ्कानुपपत्तेरेतत्समाधानापरितोषादन्यथा समाधत्ते * अथ वेति * श्लोकं व्याचष्टे * तस्मिन्निति * साकाङ्क्षावयवत्वे सत्यप्यर्थैक्याभावादेकवाक्यत्वायोगमाशङ्क्य साकाङ्क्षावयवत्वेनैवार्थैक्यस्य कल्पयितुं शक्यत्वादिदमेवैकवाक्यत्वे प्रधानकारणमित्युक्त्वा साकाङ्क्षावयवत्वे नार्थैक्यकल्पनं शक्तये हीत्यादिनोपपादितं यदीत्यादिना लिङ्गबलीयस्त्वस्य नानावाक्यत्वानापादकतोपपादिता वाक्यस्य तर्ह्यलब्धात्मकत्वाद्विरोधो बलाबलचिन्ता वा न युक्तेत्याशङ्क्याह * तेनेति * वाक्यस्यात्रात्मलाभो ऽस्ति न वेत्येवमिह चिन्त्यते तेन लब्धात्मकस्य वाक्यस्य लिङ्गेन सह विरोधे सति बलाबलमिव वाक्यात्मलाभस्याशङ्क्यमानस्य बलाबलसहितो लिङ्गवाक्ययोर्विरोध इति भाष्यस्थविरोधोक्त्या चोक्तो ननु लब्धात्मकस्य वाक्यस्येति वदता सूचिते वाक्यात्मलाभस्य भाष्यानारूढत्वमाशङ्क्य कृत्स्नमन्त्रविनियोगोक्तिद्वारा कृत्स्नस्यैकमन्त्रतोक्तेत्युक्तम् अनेन न कृत्स्न एको मन्त्र इति कृत्स्न उभयत्र विकल्पेन समुच्चयेन वा प्रयोक्तव्य उत कल्पयाम्यन्त एको मन्त्रस्तस्मिन् सीदेत्येवमादिरपर इतिकृत्वा विभक्त्येत्येत्र सन्देहभाष्यव्याख्यां सूचिता वाक्यात्मलाभ एव कथं तर्हि कस्मात्साक्षान्न विचारित इत्या-

८७०॥ शङ्क्याह * तत्रापीति * साकङ्क्षावयवत्वेनापाततो वाक्यात्मलाभप्रतीतेर्लिङ्गेन वाक्यभेदप्रत्ययेन बाधे सत्यनिर्वाहादबाधे तु निर्वाहाद्वाक्यात्मलाभसद्सद्भावार्थं बाधकसदसद्भावविचार इत्याशयः । किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * तुल्यबलत्वे पूर्वपक्ष्यमाणे कृत्स्नो मन्त्र उभयत्र प्रयोज्य इति पूर्वपक्षवचनव्यक्त्यसम्भवमाशङ्क्य पुरोडाशसादने चेति चकारेण विभज्य प्रयोगो ऽपि पाक्षिकः सूचितः पुरोडाशसादने वेति वाशब्दाध्याहारेणोभयत्र विकल्पेन कृत्स्नप्रयोगस्य शब्दावृत्त्या समुच्चयेन कृत्स्नप्रयोगो ऽभिहित इत्येवं पूर्वपक्षवचनव्यक्तिभाष्यव्याख्यां सूचयितुमाह * तदा चेति * लैङ्गिकविनियोगपक्षे विभज्य प्रयोगो वाक्यीयविनियोगपक्षे विकल्पेनोपस्तरणसादनयोर्मध्ये ऽन्यतरत्र समुच्चयेन वोभयत्र समुदायः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । विभज्य प्रयोगस्य वाक्यभेदापेक्षत्वात्समुदायप्रयोगस्य वा भेदापेक्षत्वात् वाक्यभेदाभेदयोस्त्वार्थभेदाभेदापेक्षत्वात्तावत एव च स्योनादेःसुमनस्यमानान्तस्य मन्त्रसमूहस्यैको ऽर्थो भिन्नो वेत्यनवस्थितमन्त्रशास्त्रार्था-

योगाद्विभज्य समुदायप्रयोगयोर्विकल्पो न सम्भवतीत्याशङ्कते* कथं पुनरिति * समुदायावयववैकल्पिकप्रयोगोपादकवैकल्पिकाभिन्नाभिन्नरूपतेत्यर्थशब्देनोक्ता। एकस्याप्यतो देवा अवन्तु न इत्यादेर्मन्त्रस्य देवविष्णवादिवैकल्पिकदेवतास्मृत्या वैकल्पिकानेकार्थत्वावगमात् एकस्यापि स्योनादेः सुमनस्यमानान्तपदसमूहस्य विशेष्यभावापन्नैकार्थत्वं स्वतन्त्रार्थपरत्वं वेत्येवं वैकल्पिकानेकार्थत्वाविरोधेन वैकल्पिकवाक्यभेदाभेदविकल्पाविरोधाद्विभज्य समुदायप्रयोगयोरविरुद्धो विकल्प इत्याशयेन परिहरति * सर्वथेति * कथं प्रमाणतो भिन्नाभिन्नरूपतया ऽनवस्थितस्योनादिसुमनस्यमानान्तमन्त्रशास्त्रार्थावगतिरित्यपेक्षायामाह * लिङ्गेति * वाक्यबलीयस्त्वपूर्वपक्षोक्त्यर्थमथ वेति भाष्यं व्याचक्षाणस्तस्मिन्पक्षे प्रकारेण विभज्य प्रयोगसूचनाशङ्कां निराकर्त्तुमाह * यदा त्विति * यथा लिङ्गाच्छीघ्रप्रवृत्तेः श्रुतिर्लिङ्गाद् बलीयसी। तथा यस्य येन सह सम्बन्ध एकवाक्यतया न विद्यते न तस्य तद्विषया शक्तिः कल्प्यते इति वार्त्तिकोक्तेन न्यायेन लिङ्गस्य केवलपदविनियोगे पर्यवसानायोगेन पदान्तरैकवाक्यत्वापेक्षित्वात् वाक्यमपि लिङ्गात् शीघ्रं प्रवृत्तेस्ततो बलीय इत्यभिधानार्थं तद्धीत्यादिभाष्यं व्याख्यातुम् * श्रुतिर्वेत्युक्तम्* एवमित्यादिप्रयोजनमस्तीत्यन्तं सिद्धान्तभाष्यं व्याचष्ट*एवमिति*तस्मिन्नित्यस्याप्युपलक्षणस्योनादि रिति स्योनादिह-उपस्तरणप्रकाशनाय तस्मिन्नित्यादिश्च सादनप्रकाशनाय स्वतो ऽवगतेन सामर्थ्येन विनियोगान्निराकाङ्क्षः शक्यते कर्त्तुमिति यत्तु साकाङ्क्षत्वं कल्पयितुमारभते * तत्तस्मिन्निति * तच्छब्दाधीनं तच्च वैश्वदेवीतिवन्नैकवाक्यत्वापादकसाकाङ्क्षत्वं कर्त्तुं शक्नोतीत्यध्याहारेण योज्यं वाक्यात्मलाभहेतोः साकाङ्क्षावयवत्वस्य तच्छब्दादापाततः प्रतीतस्यापि स्वतो ऽवगतेन सामर्थ्येन बाधादेकवाक्यत्वस्यात्मलाभ एव नास्ति कुतस्तस्य तुल्यबलत्वं बलीयस्त्वं वा शङ्क्येतेत्याशयः। स्योनादेः कल्पयाम्यन्तस्य स्वकार्यसामर्थ्येन विनियोगनिराकाङ्क्षोक्त्या केवलस्य पदस्य लिङ्गविनियोज्यत्वशङ्कानिरासो ऽपि सूचितः तस्मिन्नित्यादेर्नैराकाङ्क्षोक्त्यार्थस्य प्रकरणादेव इत्यादेर्विनियोज्येतेत्यन्तस्याद्यस्य श्रौतं व्याख्यानमकृत्वा स्योनादेर्नैराकाङ्क्षा ऽर्थस्य तथेत्यादेः पाश्चात्यस्य श्रौतव्याकरणं स्योनादेर्नैराकाङ्क्षस्य स्पष्टत्वसूचनायेतिसर्वस्तावदित्यनेन सूचनपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * सर्वस्तावदिति * उपलक्षितभाष्यव्याख्याप्रकरणार्थं

(१) चाद्येत्यधिकं २ पु०

मं* न चेत्युक्ते*तच्छब्दस्य पूर्वापेक्षत्वात्कथं च परस्य पूर्वेण विना- नर्थकत्वानापत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थत्वेन श्लोकान्त्यपादव्यानाख्यार्थ-म् * यद्यपि चेत्युक्तम् * नास्तीत्यस्य न पुरोडाशसादनइत्यस्य च भाष्यावयवस्यान्त्येनैव पादेन व्याख्येति सूचनार्थम् * तस्मादि-त्युक्तम् * एवमिति भाष्यस्य तस्मिन्सीदेति पुरोडाशसादना-भिधानसामर्थ्यादित्यादिना सामर्थ्यावगतसादनविनियोगमात्रेण निराकाङ्क्षोक्तेः सामर्थ्यस्य विनियोजकप्रमाण्याभावेन वोपस्तरणे विनियोगोक्तेस्तस्मिन्सीदेत्यस्योपस्तरणार्थात्सामर्थ्याभावाभिधानात् पुरोडाशसादने ऽपीति भाष्यस्य तत्तथेत्यादिना सामर्थ्यावगतेरुप-स्तरणविनियोगमात्रेण नैराकाङ्क्ष्योक्तेः सादनं च विनियुज्यमानस्य स्योनमित्यस्य प्रयोजकवाचिप्रयोजनशब्दोक्तविनियोगाक्षेपकसाम-र्थ्याख्यप्रमाणाभावेन सादने विनियोगानर्हत्वोक्तेरर्थात्सामर्थ्याभा-वाभिधानात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह * एवमिति * अर्थसिद्धस्यापी-तरविषये सामर्थ्याभावनिरूपणस्य दार्ढ्यायेत्यर्थः । तस्मिन्नित्यस्य सादने विनियोगान्नैराकाङ्क्ष्ये स्योनमित्यस्याप्युपस्तरणे विनियो-गान्नैराकाङ्क्ष्ये सतीति भाष्यस्यैवशब्दार्थः । यत्स्योनं तद्धत्येत-स्येति भाष्यस्य सदेत्यनेन सीदेत्यस्य पुनरिति भाष्यस्य च पूर्वे-ण सहेत्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह * यत्रेति * तस्मिन्नित्यस्यैकत्र सादने सामर्थ्यस्य । तस्मिन्सीदेति पुरोडाशाभिधानसामर्थ्यादिति भाष्योक्तस्य इतरस्योपस्तरणवदिति भाष्येण स्योनमित्यस्य चैक-त्रोपस्तरणे सामर्थ्यस्य तथेति भाष्योक्तेरस्येतरत्र सादने पुरोडाश-सादने ऽपीति भाष्येण नास्ति सामर्थ्यमित्यनुषङ्गसहितेनाभावं दर्शयित्वा तच्छब्दालोचनयैकवाक्यत्वस्यावगतस्यार्थैक्यं विनानुपप-त्तेरवयवद्वयस्येतरेतरविषयं सामर्थ्यावश्यं भावमाशङ्क्य सत्यन्त-स्मिन्सीदेत्यस्य पूर्वैकवाक्यत्वादुपस्तरणे पूर्वस्य च पदैकवाक्य-त्वात्सादने शक्तिस्तथापि स्वरूपेणोभयोर्मन्त्रयोरुभयार्थविषयशक्त्य-भावाद्विनियोगस्य श्रुत्यर्थविप्रकर्ष इत्युक्ते तस्मिन्सीदेति यत्स्यो-नादिशब्दानामप्युपस्तरणाख्यसदनकरणोक्तिःशक्तेः सदनम् करो-मीत्येतदेकवाक्यत्वाधीनत्वेन तत्त्वायोगाद्विप्रकर्षतुल्यत्वमाशङ्क्य स-दनशब्दवत् स्योनसुशेवशब्दयोर्द्वितीयान्तत्वेन कृणोतिकर्मभूतस्य सदनशब्दोक्तस्य स्थानस्य ग्रहत्वसुसुखत्वरूपस्तुत्यर्थत्वेन तेशब्दस्य

---

(१) प्रकटनार्थमि० २ पु० पा० ।

(२) यत्रैकेति २ पु० पा० ।

च स्थानापेक्षितस्थातृपुरोडाशसमर्पकत्वेन घृतस्य धारयेत्यस्य च करणसमर्पकत्वेन कल्पयामिशब्दस्य च सदनक्रियाया रचनारूपस्तुत्यर्थत्वेन कृणोमिपदैकत्वस्य स्पष्टत्वात् स्योनादेः कल्पयाम्यन्तस्य सदनकरणोक्तिशक्तिः स्पष्टत्वरूपेण प्रत्यक्षत्वेन प्रथमावगतत्वान्मुख्येति वदता यत्स्योनं तद्दत्यस्येति भाष्येणात्मनिबन्धनं स्वरूपनिबन्धनं शक्त्याख्यं धर्ममुपनीय सिद्धत्वेनोक्ता तस्मिन्नित्यादेरपि तर्हि पुरोडाशसादनाख्यं सदनक्रियाफलोक्त्यर्थत्वेन कृणोमिपदैकवाक्यत्वात् सदनकरणोक्तिशक्तिस्तुल्येत्याशङ्क्य सदनक्रियाया मन्त्रविधेयत्वाभावेन फलानपेक्षत्वात् तच्छब्दस्य च पूर्ववाक्योक्तसदनपरामर्शित्वसम्भवेनैकवाक्यत्वानाक्षेपत्वात् बलात्कृणोमिपदैकवाक्यतामापाद्य सदनकरणोक्तिशक्तिः पाश्चात्यत्वेन जघन्येति वदता सीदेत्यस्य पुनरितिभाष्येणेतरमन्त्रान्वयवैकवाक्यत्वनिबन्धनस्य शक्त्याख्यसुधर्मस्य तेनाकाङ्क्ष्ये सत्येकवाक्यत्वकल्पनायोगेन तन्निबन्धनं शक्तिकल्पनायोगान्निराकरणं कृतं ततश्च भिन्नार्थत्वान्न पौनरुक्त्यमित्येवं सकलो ग्रन्थो निराकुलीकार्य इत्यर्थः । एवमप्येकवाक्यत्वोपगमनशक्त्याख्यलिङ्गविप्रकर्षार्थत्वोक्त्यर्थस्य सत्यमेवमित्यादिभाष्यस्य सीदेत्यनेनोत्तरस्य त्वित्यनेन चापिचेत्यादिभाष्यस्य च न ह्यस्मिन् विनियुज्यमानस्य किं चिदपि प्रयोजनमस्तीत्यनेन पौनरुक्त्या परिहारात्कथं सकलस्य ग्रन्थस्यानाकलतेत्या-
शङ्क्याह * पूर्वश्चेति* को वा अर्थविप्रकर्षः प्रस्तुतस्तत्र प्रकरणवत ८७।११
इत्यादिना लिङ्गं बलवत्तरमित्यनेनैकस्यावयवस्य स्वार्थेऽभिधानशक्त्याख्यविनियोगप्रमाणसद्भावात्तस्य च श्रुतिकल्पनमात्रान्तरितत्वात्सन्निकृष्टो विनियोगाख्यश्रुत्यर्थः अवयवान्तरार्थे त्वभिधानशक्त्याख्यप्रमाणाभावेन वाक्यस्य विनियोजकतयाऽभ्युपनीयत्वात्तस्य च लिङ्गश्रुतिकल्पनान्तरित्वात् विप्रकृष्ट इत्येववाक्यस्य लिङ्गापेक्षयार्थे विप्रकर्षप्रस्तावे पूर्वकृते अवयवद्वयस्यैकवाक्यत्वावगमादैकार्थ्ये च विनैकवाक्यत्वायोगात् एकस्मिन्नर्थे शक्ते शक्तिनियुक्ते इत्याशङ्कानिरासार्थं ततः स्योनमित्येषशब्दमित्यादिभाष्येण लिङ्गेन बाधापत्तेरेकवाक्यबाधायोगापत्तेर्विरोधस्यापरिहारार्थत्वमाशङ्क्यैकवाक्यत्वोपगमनशक्तेर्लिङ्गत्वविधिप्रकृष्टार्थत्वेन बाध्यत्वस्योचितत्वात् वाक्यभेदोपपत्तेः शक्यशक्त्योर्विरोध इत्येवं शक्यशक्तिभ्यामविरोधिन योपपाद्यत्वेन प्रयोगभूताभ्यां सत्यमेवमित्यादिभाष्येणैकवाक्यत्वोपगमनशक्त्याख्यस्य लिङ्गस्य सन्धानशक्त्याख्यलिङ्गापेक्षयार्थविप्रकर्षप्रस्तावो मध्ये कृत इत्यस्य तावद्भाष्ये सीदेत्यस्य पुनरित्यनेनोत्तरस्य

त्वित्यनेन चार्थभेदादपौनरुक्त्यम् । अनेनापि चेति भाष्येण वाक्यस्य तन्निर्वाह्यार्थस्य शब्दलिङ्गस्याभिधानशक्त्याख्यलिङ्गापेक्षया दृष्टार्थत्वविशेषनिमित्तार्थविप्रकर्षप्रस्तावो न ह्यस्मिन्नित्यनेन च प्रमाणस्य चोक्तौ पौनरुक्त्यं तत्तच्छब्दावगतैकवाक्यत्वनिर्वाहायैकवाक्यत्वोपगमनशक्त्याख्यालिलङ्गात्कल्पितादेकवाक्यत्वनिर्वाहे ऽवगते ऽप्यवयवान्तरोक्तक्रियाविशेषणोक्तिद्वारावयवान्तरस्यावयवान्तरार्थाभिधानशक्तेः कल्प्यत्वात् स्वप्रधानभूतस्वार्थोक्त्या च निराकाङ्क्षणावयवारुत्तरार्थविशेषणीभूतस्वार्थोक्तौ च दृष्टार्थत्वापत्तेरस्यार्थविशेष्यस्यावयवान्तराकाङ्क्षां कल्पयित्वान्तरभिधानशक्तित्वात्कल्पनपूर्वकरूपार्थकल्पनाद्विप्रकर्षो प्रधानभूतस्वार्थमात्रोक्तौ च दृष्टसमवेतार्थत्वेनावयवान्तरार्थाकाङ्क्षाकल्पनाभावात्संनिकर्ष इत्येवमाशयशब्दादपि वेति भाष्यस्येत्यर्थः । एवमित्यादिभाष्यस्य तु निरूपणादाढ्यार्थत्वेनाद्यप्रस्तावान्तत्वात्मध्यमप्रस्तावार्थत्वं न युक्तमित्यनवद्यम् * तस्मादिति लिङ्गबलीयस्त्वसिद्धान्तोपसंहारभाष्यं * तस्मादिति * अथेति भाष्येण वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे कीदृग्बलाबलमिति पृष्ट्वा प्रकरणस्वरूपप्रश्नार्थं किं पुनरिति भाष्यमितिकर्त्तव्यतार्थित्वलक्षणस्य स्वरूपस्य सूत्रकृतैवोक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य शब्देनेतिकर्त्तव्यतार्थित्वरूपेण भावनानभिधाने वस्तुवृत्त्या तदर्थित्वे ऽपि अङ्गप्रधानवाक्यानामन्योन्यानाकाङ्क्षत्वेनैकवाक्यत्वायोगापत्त्या तदनुमानद्वारविप्रकर्षायोगापत्तेः प्रकरणस्य वाक्यार्थविप्रकर्षेण दौर्बल्यं वक्तुमितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्वेन भावनाभिधानस्य प्रकरणलक्षणकत्वकथनायैतद्भाष्यमिति सूचयितुमाह * किं पुनरिति * प्रकरणस्य विनियोगसामर्थ्योपपादनायेतिकर्त्तव्यतार्थित्वादिति सूत्रावयवः । न तु लक्षणकथनायेति न चेत्यनेनोक्ते वस्तुवृत्त्येतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायाः सद्भावे ऽपि शब्दस्पर्शाभावे शब्दैकसमधिगम्ये ऽर्थे प्रामाण्याभावापत्तेर्विनियोगसामर्थ्यस्याप्यसिद्धेस्तत्रैवैतल्लक्षणं वाच्यमित्याशङ्क्य शब्दस्पर्शविनीतकर्त्तव्यताकाङ्क्षायाः परमार्थतो विनियोगप्रामाण्याभावे ऽपि शब्दोक्तार्थत्वमात्रेण प्रामाण्यं वक्तुं शक्ष्यामीति प्रौढिसूचनार्थं तत्र लक्षणानुक्तिरिति सूचयितुम् * तदित्याद्युक्तम * यद्वा न लक्षणजिज्ञासयायं प्रश्नः किं तु वाक्यक्रमाभ्यां भेदजिज्ञासयेत्यन्यथागतार्थत्वं परिहरति * अथ वेति * वाक्यात्तावदभेदशङ्कां दर्शयितुमारभते * साकाङ्क्षेति * इतिकर्त्तव्यतान्वयं विना भावनाकर्त्तव्यत्वोक्त्यपर्यवसानात्प्रकरणे ऽप्याकाङ्क्षायाः शब्दस्पष्टत्वाविशेषसूचनार्थं पदसाकाङ्क्षत्वोक्तिः प्रकरणस्य वा-

क्यसमूहात्मकत्वेन पदसमूहात्मकात् वाक्यात् भेदो ऽस्मा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * यावतां पदानां विभज्यमानानां साकाङ्क्षत्वं संहत्यमानानां चैकप्रयोजनत्वं तावतां वाक्यतेत्येतावन्मात्रोपलक्षणत्वाद्वाक्यस्य तन्निरपेक्षायां पदसंख्यायां प्रमाणभावे नैराकाङ्क्ष्यात् प्राक् वाक्यत्वात् प्रकरणेऽपि पदानामेकसमूहो न वाक्यानामित्यपरं बहुपदमित्यनेनाशङ्कानिरासार्थं सूचिते ऽवान्तरवाक्यार्थवशेनावान्तरसमूहाख्यवर्गान्तरकृतात्यन्तभिन्नवाक्यत्वादेकवाक्यत्वायोगमाशङ्क्यावान्तरसमूहीकृतत्वेऽपि महावाक्यार्थाख्यप्रयोजनवशेन महासमूहापत्तेरेकवाक्यत्वोपपत्तिरुक्ता एतदेव न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वादिति वेदाधिकरणसूत्रस्थभाष्यसम्मत्या द्रढयति * वक्ष्यति हीति * क्रमादभेदशङ्कां दर्शयति * अथ वेति * कर्त्तव्यस्येत्यादिभाष्यत्रयं लक्षणत्रयोक्त्यर्थत्वेनाभासमानत्वादयुक्तमाशङ्क्य आद्यमेव लक्षणोक्त्यर्थं द्वितीयं लक्षणोपपादनायावयवव्युत्पत्त्यर्थं तृतीयं रूढित्वशङ्कानिरासाय यौगिकत्वमुपपादयितुं पर्यायोक्त्यर्थमित्येवं व्याचष्टे * तदिति * तत्वं प्रकरणस्य प्रकरणत्वं प्रकरणशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं सर्वप्रकरणेष्वनुवृत्तमन्यतो व्यावृत्तं लक्षणभेदो ऽवयवार्थोक्तिः प्रकरणशब्दपर्यायो विध्यादिशब्दः तैस्तैः प्रकरणं निरूपयतीत्यर्थः एतदेव विवेक्तुं कर्त्तव्यस्येतिभाष्यं तावत्तेन प्रकरणोक्त्यर्थतया व्याचष्टे * तत्रेति * इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायाः शाब्दत्वोपपादनार्थं कर्त्तव्यतोक्तिं द्वेधा व्याचष्टे * कर्तव्येति * सेति कर्त्तव्यताकप्रधानसाध्यत्वेनापूर्वस्येतिकर्त्तव्यतां विना साध्यत्वायोगात्साध्यत्वोक्त्या भावनाया वा सेतिकर्त्तव्यताकप्रधानावच्छिन्नाया विधेयत्वेतिकर्त्तव्यतां विना विधेयत्वायोगाद्भावनाविधेनेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्वरूपेण भावनोक्तिसूचनायानुष्ठापकप्रयोगविधिविषयत्वलक्षणार्थत्वेन कर्त्तव्यतोक्तिव्याख्यार्थानुष्ठेयत्वोक्तिभावनार्थत्वाकर्त्तव्यत्वोक्तेः स्त्रीलिङ्गत्वापत्तेर्भावनाशब्देन भावनोक्ताकर्त्तव्यत्वोक्तेः साध्यार्थत्वे फलवाचित्वापत्तेर्वापूर्ववाचित्वं स्यादित्याशङ्कते * साध्यांशेति * फलं भवद्भावयेदनेनेत्थमिति साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यतावच्छिन्नाया भावनाया युगपत्प्रयोगविधिविषयत्वात्त्रयाणामपि भावनांशानामेककालत्वावगतेः फलस्य चानिर्ज्ञातकालत्वेन साधनेतिकर्त्तव्यताकालत्वावगमात्स्वर्गादेश्च कालान्तरभावित्वेन साधनेतिकर्त्तव्यताप्रयोगेण सहैककालत्वाख्यसमवायाभावादपूर्वस्य तु यदा त्वाद्यपरिस्पन्दात्प्रभृत्या फललाभः क्रिया पूर्वापरीभूता लक्ष्यते वर्त्तते तदेति न्यायेन फ-

लनिष्पत्तिपर्यन्तं पूर्वापरौदासीन्यावस्थान्तरालकालैक्यात् प्रयोगसमवायोपपत्तिस्तस्यैव कर्त्तव्यत्वावधारणाच्च फलं कर्त्तव्यमिति परिहरति * नेति * अपूर्वस्य फलत्वाभावात्तन्निष्पत्तिमात्रेण प्रयोगसमाप्त्ययोगात्स्वर्गादिनिष्पत्तिपर्यन्तं कालैक्यात्स्वर्गादेरपि प्रयोगसमवायोपपत्तिमाशङ्क्य पूर्वापरौदासीन्यावस्थान्तरालवर्त्तिप्रयोगबाह्यस्य कालस्य प्रयोगपरिच्छेदकत्वायोगात्स्वर्गादेश्चान्तरालवर्त्तित्वाभावाच्च तन्निष्पत्तिपर्यन्तकालैक्यानुपपत्तेः फलसिद्ध्यर्थत्वाच्चापूर्वस्यापि इत्युद्देश्यत्वलक्षणफलत्वोपपत्तेस्तन्निष्पत्तिमात्रेण प्रयोगसमाप्तिसूचनार्थम् * तत्सिद्ध्यर्थेत्युक्तम्. * यस्य च शब्दार्थेन फलं साध्यते नापूर्वं कृत्वेति भावार्थाधिकरणभाष्ये द्वितीयया पूर्वस्य कृतिकर्मत्वाभिधानेन कर्त्तव्यत्वावधारणं द्रढयितुं तदवयवं पठति * तेनेति * नवमाद्यसूत्रे च यज्ञेन क्रियते इति व्युत्पत्त्या पूर्वस्य यज्ञकर्मशब्दोक्तस्य कर्त्तव्यतया चोद्यमानत्वेन हेतुना प्रयोजकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्तस्यैव कर्त्तव्यतासूत्रकृतो ऽभिप्रेतेति दर्शयितुमाह * तथा चेति * कर्त्तव्यताङ्गीकारेणेति तथाशब्दस्यार्थः फलदेवतयोश्चेति नवमाधिकरणे पूर्वपक्षसूत्रे चागन्मस्वः सञ्ज्योतिषा भूमेति फलप्रकाशके मन्त्रे फलस्याग्नेरुज्जितिमनुज्जेषमित्यादिषु देवताप्रकाशकेषु देवतायाः प्रयोजकत्वमुपन्यस्य चोदनातो हि तादूगुण्यमिति सिद्धान्तसूत्रे कर्त्तव्यतया चोद्यमानत्वे नापूर्वस्य मन्त्राणामपि नवमाद्यन्यायेनापूर्वाङ्गगुणत्वागतेःफलदेवतयोः कर्त्तव्यत्वाभावेन प्रयोजकत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वात्फलस्याकर्त्तव्यता सूत्रकृतो ऽभिप्रेतावसीयतइत्याह * फलेति * इतिकरणसूत्रावच्छेदायोपन्यासपूर्वनिराकार्यप्रयोजकत्वपरामर्शाय चावर्त्तनीयः कर्त्तव्योक्तिं द्वेधा व्याख्यायेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षोक्तिं द्वेधा व्याचष्टे * तत्रेति * कर्त्तव्यस्य य इति कर्त्तव्यताविषया आकाङ्क्षाभिलाषस्तस्य यद्वचनमिति व्यधिकरणस्य षष्ठ्यन्तन्तपदद्वयस्याद्ये व्याख्याने ऽभिप्रेतत्वात्तस्येति षष्ठ्यां प्रयोज्यायां कर्त्तव्यतानुक्ताविति कर्त्तव्यताया अभावेनापूर्वनिष्पत्तावपि भावनायाश्च विधेयत्वायोगे ऽपि शब्दविरोधाभावात्कयाचिदितिकर्त्तव्यतयावश्यम्भाव्यमितिकर्त्तव्यता ऽऽकाङ्क्षायाः शब्देनाक्षेपायोगेन शब्दत्वापत्तेः शब्दे च सिध्यर्थमितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षेण कर्त्तव्यत्वस्य निमित्ते च सूचनार्थं तत्रेति सप्तम्यर्थे त्रल्प्रयोगेण षष्ठ्यर्थो लक्षितः पर्यायेणेति कर्त्तव्यतोक्तिव्याख्यानायानुग्रहोपयोगोक्तिः भावव्युत्पन्नत्वेनाकाङ्क्षोक्तौ ल्युजन्तयाकाङ्क्षणोक्त्या व्याख्यातायामाकाङ्क्षापद-

स्य स्त्रीलिङ्गत्वप्रसिद्धेः पुल्लिङ्गत्वायोगमाशङ्क्य पुल्लिङ्गत्वसिद्ध्यै घञ-न्ततायामुक्तायामलौकिकप्रयोगापत्तेर्घञन्तत्वायोगमाशङ्क्याकाङ्क्षायाः शाब्दत्वसिद्ध्यै वाच्यत्वं विवक्षितुं परमतेन षष्ठीसमासमभिप्रेत्येयं व्याख्यातिव्याख्यायतइत्यनेन सूचितं साकाङ्क्षत्वापादकेन रूपेणापू-र्वस्य भावनाया वाभिधानमात्रेणाकाङ्क्षायाः शाब्दत्वोपपत्तौ तद्वाचि-शब्दकल्पनायोगादेतद्व्याख्याख्यानापरितोषेण कर्मत्रयेण प्रत्ययम-भिप्रेत्योपपादसमासतया स्वमतेन व्याख्यातुं यद्वेत्युक्ते ऽस्यां व्या-ख्यायां पदद्वयस्यापि सामानाधिकरण्याद्भनपदेनान्वयः पूर्वस्यां तु वैयधिकरण्यादितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाया विधिवाक्ये केन चिच्छब्देना-नभिधानाद्वचनोक्तिमयुक्तामाशङ्क्य व्याचष्टे * वचनेति * आद्य-व्याख्याते ऽङ्गप्रधानवाक्यैकवाक्यत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पितेन क-थमितिशब्देन प्रत्यायनं द्वितीये त्वपूर्वकर्त्तव्यत्वपक्षे यागेनापूर्वं कृ-त्वा स्वर्गं भावयेदिति साध्यसाधनान्वयान्यथानुपपत्त्या कल्पितेना-पूर्वकर्त्तव्यत्ववाचिना पूर्वं कृत्वेति शब्देन भावनाकर्त्तव्यत्वपक्षे श्रु-तेनैव विधिशब्देनेत्यर्थः वचनविशेषणस्य किं प्रयोजनमित्यपेक्षाया-माह * एतदिति * प्रमाणान्तरेण प्रतीयमानत्वे ऽपि शाब्दत्व सिद्धेः शब्देनेत्यध्याहार्ये आकाङ्क्षाशब्देन प्रत्यायनशङ्कां निवर्त्तयितु-माह * तेनेति * भावनेत्यत्राप्यभिधीयमानेत्यनुषञ्जनीयं भावव्यु-त्पत्त्याकाङ्क्षाया भावनाया वा प्रकरणत्वोक्तिः आकाङ्क्षावतो ऽपूर्वस्य प्रकरणत्वानुपसंहारेणापूर्वनिष्पत्तिभावनयेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षणाद-पूर्वस्याकाङ्क्षोक्ता वस्तुतस्त्वंशत्रयान्विता भावना विध्युत्तरकालं क-ल्प्यत्वेनापूर्वस्य प्रागप्रतीतेराकाङ्क्षायोगाच्चाव्यामिकयाश्चापूर्वप्रयुक्तत्वो-क्तेर्भावनाया धर्मप्रयोजकस्यापूर्वनिष्पत्त्यर्थत्वाशयत्वेन व्याख्यातुं शक्यत्वाच्चापूर्वस्याकाङ्क्षास्तीति सूचितं प्रारम्भो हीति भाष्यं यस्मा-द्यः प्रकरणशब्दवाच्यो ऽर्थः स क इत्यपेक्षायामवयवार्थानुसारात् क्रियायाः प्रारम्भो ऽवसीयते क्रियामवयत्वाच्चाकाङ्क्षायाः क्रियारम्भत्वं न सम्भवति तस्माच्चाभिधानानपेक्षाप्रकरणं किं त्वंशत्रयान्वितकर्त्त-व्यभावनाभिधानाख्यक्रियारम्भात्मकत्वादाकाङ्क्षाभिधानं साकाङ्क्ष-भावेनाभिधानं वा प्रकरणमित्येवमुपलक्षणोपपादनायावयवार्थभेदेन प्रकरणोक्त्यर्थतया व्याचष्टे * इदानीमिति * लक्षणोपपादनार्थ-त्वसूचनायेदानींशब्दः क्रियाप्रारम्भवाचित्वं प्रकरणशब्दस्योपपादयि-तुमाह * तत्रेति * अवयवालोचनया क्रियामात्रारम्भप्रतीतेर्वच-नविशेषणमयुक्तमाशङ्क्याकाङ्क्षाभिधानस्य क्रियान्तरारम्भत्वायो-गादंशत्रयोपेतां भावनाभिधानक्रियारम्भत्वोक्त्यर्थत्वेनोपपादयितु-

माह * का पुनरिति * किं विषया वचनक्रियेत्यपेक्षायां तस्येत्येतेन कर्त्तव्यस्य भावनाख्यस्यार्थविषयत्वेन परामर्शं सूचयन्वचनोक्तेश्च वाक्यवाचित्वाशङ्कां निवर्त्तयन्नवतारितं भाष्यावयवं व्याचष्टे * अर्थेति * भाष्ये स इत्यस्य प्रकरणपरामर्शित्वे ऽप्यारम्भ-शब्दसामानाधिकरण्यात्पुल्लिङ्गत्वाविरोधः इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्व-रूपेण भावनाभिधानस्यांशद्वयोपेतभावनाभिधानक्रियारम्भत्वमु-पपादयितुमारभते * भावनेति * ऽयंशभावेनाभिधानक्रियायाः प्रयोगवाक्यव्यापाराद्यतः प्रयोगवाक्यस्य प्रवृत्तिस्तस्य तदारम्भ-त्वात्किं केन कथमिति च फलकरणेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्वापादकेन भावयेदिति अनेन रूपेण भावनाभिधानस्य प्रयोगवाक्यप्रवर्त्तक-त्वात्तस्यैव ऽयंशभावनाभिधानक्रियारम्भतावसीयतइत्याशयः। प्रयो-गवाक्यस्यास्मात् प्रवृत्तिरिति व्युत्पत्त्या प्रवर्त्तकं प्रवृत्तिशब्देनोक्तं य-स्मादाद्यप्रयोगवाक्यप्रवर्त्तकं सम्भाविताभिधानक्रियारम्भस्तस्मादिति कर्त्तव्यताकाङ्क्षभावनाभिधानस्य भावनाभिधानक्रियारम्भता युक्ते-त्यर्थः। फलाकाङ्क्षाया एव तर्ह्याद्यत्वादारम्भत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * फलेति * फलद्वयमात्रसाध्यत्वेनाद्यांशद्वयपूरणस्य प्रकरणानपेक्ष-तयेतिकर्त्तव्यतालाभमात्रस्यानेकवाक्याधीनसिद्धित्वेन प्रकरणापे-क्षत्वादितिकर्त्तव्यतालाभे च फलकरणाकाङ्क्षयोर्हेतुत्वाभावेन प्रक-रणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वेनावक्तव्यत्वात्कथम्भाव एवेति क-र्त्तव्यतालाभाभावाद्धेतुप्रकरणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वेनोच्यते इत्युक्ते कथम्भावस्य फलकरणाकाङ्क्षोत्तरकालत्वेनानादिभूतत्वा-दारम्भत्वायोगमाशङ्क्य तेषामनेकेषां वाक्यान्तराणां समस्तानामा-लोचनापेक्षयेत्युक्तं वचनशब्देनाभिधानवाचिना ऽविधानस्याप्युप-लक्षणं सूचयितुं विधानोक्तिः यथा च करणशब्दस्य स्वरसतः क्रियामात्रवाचित्वे ऽप्यागमस्य क्रियान्तरायोगाद्योग्यतयाभिधाना-ख्यक्रियाविशेषणवाचितावसीयते तथारम्भवाचिनः प्रशब्दस्य स्व-रसतः कथं किं भावविषयत्वावगमे ऽपि किं भावस्येतिकर्त्तव्यता-लाभाहेतुप्रकरणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वायोगाद्योग्यतयाङ्गवा-क्यालोचनादिभूतकथम्भावविषयतापीति सूचयितुमाह * करणे-ति * स एष इति भाष्ये प्रकरणशब्दस्य रूढि-त्वेनायौगिकतया क्रियारम्भवाचित्वाभावान्न तद्वशेनाकाङ्क्षा-भिधानलक्षणतावसातुं शक्येत्याशङ्क्यारम्भवाचिविध्यादिशब्दपर्या-यत्वात्प्रकरणशब्दस्यारम्भवाचित्वोपपादनार्थं पर्यायेण प्रकर-णोक्त्यर्थतया व्याचष्टे * स एष इति * विध्यादिशब्दमात्र-

स्य पर्यायत्वात् विध्यन्तापेक्षोक्त्यानर्थक्यमाशङ्क्य परिहर्तुमाह * आदीति * दृष्टान्तायान्तशब्दस्य सम्बन्धिशब्दतोक्ता विध्यन्तशब्दस्यार्थमाह * विध्यन्तोनामेति * विध्यन्तापेक्षया विध्यादित्वे तत्समस्तालोचनापेक्षया कथं भावः प्रकरणमभिधानविधानक्रिययोरारम्भ इति वार्त्तिकं विरुध्येतेत्याशङ्क्याह * तस्य चेति * अनेकेषां प्रयाजाद्यङ्गवाक्यानां वाक्यार्थानां च प्रयाजादीनां प्रयाजादिप्रयोजनानां चालोचनानि विधिमध्यभूतानि यस्येति बहुव्रीहिणा मत्वर्थोक्तेरङ्गवाक्याद्यालोचनाख्यविधिमध्यसहितविध्यन्तापेक्षयैव विध्यादित्वं भाष्यकृतो ऽभिप्रेतं नतु विध्यन्तमात्रापेक्षया विध्यन्तोक्तिरूपलक्षणार्थेत्याशयः। विध्यन्तमात्रापेक्षाया च कथं भावस्यादित्वे विध्यन्तादित्वप्रसिद्ध्यापत्त्या विध्याद्दित्वप्रसिद्ध्ययोगापत्तेरङ्गवाक्याद्यालोचनाख्यविधिमध्यसहितविध्यन्तापेक्षयादित्वे त्वादिभूतविधिभागव्यतिरिक्तसमस्तोत्तरविधिभागसमूहं विधित्वेनाभिप्रेत्य विध्यादित्वप्रसिद्ध्युपपत्तेरेतत्प्रसिद्धिबलादपि विध्यन्तमात्रापेक्षयादित्वं निराकर्त्तुमाह* इतीति * हेत्वर्थेनेतिकरणेनात एव मध्यसहितान्तादित्वाद्धेतोर्विध्यादित्वप्रसिद्धिर्युक्तेत्युक्ते प्रसिद्धेरप्रामाण्याशङ्कानिरासायाचार्याणामित्युक्तम् आद्यन्तव्यपदेशयोर्वा मध्यापेक्षत्वात्तत्सम्बन्धित्वेन मध्योक्त्यर्थो ऽयं ग्रन्थः वाक्यक्रमाभ्यां प्रकरणस्य भेदे जिज्ञासया प्रश्नपक्षे कर्त्तव्यस्येत्यादिभाष्येण भेदसिध्यै प्रकरणस्वरूपस्य वाक्याद्भेदसिध्युपयोगित्वोक्त्यर्थत्वेन वाक्यं त्विति भाष्यव्याख्यां सूचयितुमाह * तत्र चेति * वाक्यार्थोक्तेः प्रयोजनत्वाभ्युपगमे तन्मात्रपर्यवसानेनानपेक्षत्वाद्वाक्यानामन्योन्यान्वयायोगः प्रयोजनत्वानभ्युपगमे पर्यवसानायोग इत्याशङ्क्य वाक्यार्थस्य प्रमेयत्वेन प्रमाणभूतवाक्यप्रयोजनत्वात्तत्प्रतिपादनेन वाक्यानां स्वप्रयोजनादाकाङ्क्षानिवृत्तिलक्षणे पर्यवसाने सत्यपि वाक्यार्थभूतभावनाकार्यदृष्टादृष्टप्रयोजनापेक्षावशेनान्योन्यान्वयोपपत्तिसूचनार्थम् * कियत्यपीत्युक्तम् * पदानामपि पदार्थोक्त्याख्ये प्रयोजने पर्यवसितानां वाक्यप्रयोजनभूतवाक्यार्थोक्त्याख्यकार्यान्तरापेक्षावशेनान्वयाद्विशेषमाशङ्क्याह * तथेति * पदमप्यधिकाभावात्क्मारकाश विशिष्यत इत्यनेन न्यायेन पदार्थानां प्रमेयत्वाभावेन प्रमाणप्रयोजनत्वायोगात्र तन्मात्रे पर्यवसानं सम्भवतीत्याशयः। वाक्ये पदानामन्योन्यान्वयादौ विभज्यमानानां प्रयोजनलेशे ऽपि तृप्तिर्नास्ति किं त्वन्योन्यान्वयेनैव वाक्यार्थस्य प्रयोजनलाभ इत्यर्थः क्रमात्तु प्रकरणस्य भेदमने कस्याम्नायमानस्य सन्निधिविशेषाम्नानमात्रं हि क्रम इति

प्रकरणात्क्रमस्य दौर्बल्योक्त्यर्थं भाष्यं व्याचक्षाणा वक्ष्याम इत्याह * क्रमेण त्विति * वाक्यक्रमाभ्यां प्रकरणस्य भेदमुपसंहरति * तस्मादिति * तयोरित्युदाहरणप्रश्नभाष्यमनकोदाहरणसद्भावादयुक्तमाशङ्क्य साकाङ्क्षपदसन्निधिमात्रं हीत्यादिवार्त्तिकोक्तेन प्रकरणे ऽप्ये-
८७३।१ कवाक्यत्वशङ्का येनेत्येवमुपपादयति * किमिहेति * सूक्तवाकेत्युदाहरणभाष्यं सूक्तवाकाख्यस्यापि निगदस्य दर्शपूर्णमाससान्निधिपाठेन तदेकवाक्यत्वशङ्कासम्भवादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * सिद्धान्तेति * साक्षाद्दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यत्वायोगे ऽपि सूक्तवाकविधायिनः सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरतीतिवाक्यस्य विधायकभावलक्षणेनान्वयेन सूक्तवाकैकवाक्यभूतस्य दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यत्वात्तद्द्वारा सूक्तवाक्यस्य दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यत्वं भविष्यन्तीत्याशङ्क्य विधेयविधायकत्वलक्षणस्यान्वयस्यैकार्थ्यानापादकत्वेनैकवाक्यत्वानापादकत्वे भिन्नप्रवृत्तित्वात्तया सूचिते मन्त्रब्राह्मणयोर्द्वयोरपि प्रहरणाख्यैकार्थ्याविषयत्वेनैकवाक्यत्वापादकमाशङ्क्य विषयैक्ये ऽपि विधायकस्मारकत्वलक्षणव्यापारभेदादेकवाक्यत्वायोगो ऽभिहितः । अग्नये पावकायेत्यादिवदिन्द्राग्नीपदस्याग्नीषोमाख्यपौर्णमासीदेवताविशेषवाचित्वादग्नीषोमपदस्य चेन्द्राग्नाख्यामावास्यादेवताविशेषणवाचित्वादन्योन्यैकवाक्यत्वोपपत्तेर्लिङ्गविरोधाभावेन देवतापदोत्कर्षाभावात्तदेकवाक्यत्वहेतुकशेषोत्कर्षसिद्धान्तायोगेन सन्देहायोगमाशङ्क्योपपादनपूर्वं सन्देहोक्त्यर्थं तत्र हीत्यादिभाष्यं सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * लिङ्गादिति * निष्कृष्टे त्विति भूतनिष्ठया देवतापदनिष्कर्षस्य कृत्स्नोपदेशावुभयत्र सर्ववचनमित्येतदधिकरणसिद्धत्वं स्मारितं तच्छक्त्या विकल्पेन प्रकरणस्य शेषप्रापकत्वपक्षे ऽविवृधेतामित्यादिप्रतीकत्वमङ्गीकृत्य कृत्स्नस्येदं हविरजुषेतामवीवृधेतामहोज्यायो ऽक्रातामिति शेषस्य बहुवचनेन चेन्द्रादिपदशेषाणामप्युदाहरणत्वं सूचितं देवतापदरहितानां शेषाणां देवताविशेषणवाचित्वायोगेनाप्रयोज्यत्वमाशङ्क्य प्रयोगसमवेतदेवताविशेषणवाचितयैव प्रयोगसमवेतदेवतापदशेषैः सह विकल्पेन प्रयोगोपपत्तिसूचनार्थम् * तद्रहिता अपीत्युक्तम् * प्रकरणस्य विकल्पेनानेकशेषविनियोजकत्वं मत्वा यावत् कृत्व इति भाष्यावयवं समुच्चयेनानेकशेषप्रयोगोक्त्यर्थतया भासमानं सर्वप्रयोगमात्रोक्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुमाह* प्रकरणेनेति* विकल्पपक्षे शेषोदाहरणभाष्याणामाञ्जस्यापत्तेरस्या व्याख्याया परमतत्वसूचनार्थस्तावच्छब्दः द्विवचनयोगिनः शेषस्य द्विवचनयोगिना शेषेण सहैकवचनयो-

गिनश्चैकवचनयोगिभिः सह वैलक्षण्याद्विकल्पोक्त्यानर्थक्यापत्तेरेकवचनयोगिना द्विवचनायोगिनश्चैकवचनयोगिभिः सह विकल्पस्य वक्तव्यत्वात्तत्र लिङ्गात्समानसंख्ययोरेव विशेषणविशेष्यत्वावगतेः प्रकरणबाधः स्यादित्याशङ्क्याह * लिङ्गमपीति * अवैलक्षण्ये ऽग्नीषोमपदशेषस्येन्द्राग्निपदान्विते प्रजापत्यादिपदशेषस्य चेन्द्रादिपदान्वये पाठक्रमेण देवतापदात् प्राक् प्रयोज्यत्वाभावात् देवतापदशेषस्य तु पश्चात्प्रयोज्यत्वात्प्रयोगक्रमवैलक्षण्यार्थत्वेन विकल्पोक्त्यर्थवत्त्वोपपत्तेर्लिङ्गानुसारेणैवोभयोः पौर्णमास्यमावास्ययोः सर्वशेषप्रापकत्वान्न लिङ्गविरोधः प्रकरणस्येत्याशयः। प्रयोगसमवेतदेवतापदशेषस्य स्ववाक्यस्थत्वाद्देवतान्तरपदशेषस्य तु वाक्यान्तरस्थत्वाद्विषमशिष्टत्वेन विकल्पानुपपत्तेः प्रकरणबलीयस्त्वात्सर्वे शेषा विकल्पेन प्रयोक्तव्या वाक्यबलीयस्त्वाद्वा प्रयोगसमवेतदेवतोपदेशे एव नियमेनेति सन्देहो न युक्त इत्याशयेनाशङ्कते * ननु चेति * आत्मीयानात्मीयत्वलक्षणे विषमशिष्टत्वे सत्यपि प्रकरणेनापनीतदेवताकस्यापि वाक्यान्तरस्थस्य शेषस्य विकल्पेन प्रयोज्यत्वप्राप्तेर्वाक्येन तु स्ववाक्यस्थस्यैव नित्यं प्रयोज्यत्वप्राप्तेः वाक्यप्रकरणविरोधे सति वाक्यबलीयस्त्वं विना स्ववाक्यशेषनियमाश्रयणायोगाद्विकल्पोऽत्यविरुद्ध इत्याशयेन परिहरति * सत्यमिति * प्रकरणस्यापर्यायवृत्तित्वेन युगपत्सर्वाङ्गग्राहित्वादसमवेतविशेषणान्वयप्रकाशनस्य चादृष्टार्थत्वाच्छास्त्रैकसमधिगम्यत्वेन चादृष्टस्यैकैकस्माच्छेषादपृष्टसिद्ध्यवगतेरिदं हविरजुषेतामित्येतावतो विभागमन्त्रवद्विकल्पसम्भवे ऽव्यवीवृधेतामित्यादेर्विकल्पायोगाच्छेषोदाहरणाभाष्यस्य चास्मिन्पक्षे ऽनाञ्जस्यापत्तेर्यावत् कृत्व इति भाष्यावयवस्य सर्वप्रयोगमात्रोक्त्यर्थत्वव्याख्यानायापरितोषात्स्वमतेन समुच्चयार्थत्वव्याख्यासूचयन्नन्यथासन्देहं दर्शयितुमाह * असकृद्वेति * सकृदसकृत्प्रयोगयोरविरोधपक्षायोगसूचनार्था विरोधोक्तिः अवीवृधेतामिति शेषेणासकृत्प्रयुक्तेनेष्टां देवतं विशिंषतां प्रस्तरं प्रहरेदिति प्रकरणकल्प्ययासकृत्प्रयुक्तेनेति वाक्यकल्प्याया वा श्रुतेः शेषस्येष्टदेवतापदैकवाक्यत्वपूर्वकेष्टदेवताविशेषणोक्तिसामर्थ्यकल्पनापूर्वकत्वाविशेषादेकवाक्यत्वस्य च वाक्यप्रकरणयोर्द्वयोरप्याकाङ्क्षाहेतुकत्वाविशेषात्तुल्य बलतेति पूर्वपक्षोक्त्यर्थं किं तावदित्यादिभाष्यमाकाङ्क्षाख्यप्रकरणपूर्वकत्वेन नैकवाक्यत्वस्य लिङ्गादिव प्रकरणादपि विप्रकृष्टार्थत्वाद्वाक्यस्य दुर्बलतेति पूर्वपक्षान्तरोक्त्यर्थं चाथवेति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम्। एवमित्यादिसिद्धान्त-

भाष्ये वाक्यबलीयस्त्वसिद्ध्यै वाक्ये पदैकवाक्यत्वप्रत्यक्षतोक्तिं पदैकवाक्यत्वस्याकाङ्क्षाविशेषादयुक्तमाशङ्क्याकाङ्क्षानवगमे ऽप्यन्योन्यान्वयायोग्यपदसमभिव्याहारमात्रे ऽप्यैकवाक्यत्वावगत्याशयत्वेनोपपादयितुमाह * क्लृप्तेति * वाक्यस्य वाक्यार्थाख्यप्रयोजनलाभेन नैराकाङ्क्ष्यरूपात्परिपूर्णत्वात्प्रकरणे वाक्यैकवाक्यत्वस्याप्रत्यक्षत्वोपपादनपूर्वं विप्रकर्षोपपादनार्थमितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षस्येत्यादिभाष्यं सूक्तवाकमन्त्रात्मकस्य वाक्यस्य ब्राह्मणात्मकदर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यत्वायोगात्प्रहरणसंयुक्तत्वेन प्रकृतयागैकवाक्यतया तदभिधानसामर्थ्यकल्पनपूर्वकप्रकृतयागाभिधानार्थत्ववाचिश्रुतिकल्पनस्यायुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * कथम्भावेन हीति * इत्थं यजेतेति कथम्भावाख्यप्रकरणानुमितायां श्रुतौ दर्शपूर्णमासवाक्यविहितयागानुवादेन तदङ्गत्वेन सूक्तवाकविधिरेकवाक्यतयोपचरित इति सम्बन्धोक्त्या सूचितं प्रहरणसंयुक्तत्वात्साक्षात्प्रकृतयागाङ्गत्वाभावे ऽपि प्रकृतयागापूर्वान्वयिनि रूपे सूक्तवाकस्याङ्गत्वसिद्ध्यै सामान्यसम्बन्धानुमानपूर्वं प्रहरणाङ्गतया विहितसूक्तवाकस्थापनीतदेवतापदशेषाणामात्मीयैर्वाक्यान्तरस्थत्वादन्यदीयैर्देवतापदैः क्लृप्तस्य वाक्यशेषान्वयत्वाच्छेषान्तराकाङ्क्षैः सह पुनःशेषान्तराकाङ्क्षामुत्पाद्यान्वयकल्पनेति प्रहरणाङ्गत्वाद्यपेक्षितसामान्यसम्बन्धसिध्यै प्रहरणाङ्गत्वद्वारा प्रकृतयागाङ्गत्वोक्तिरिति तथाशब्देन सूचिते सामान्यसम्बन्धापेक्षया शेषाणां वाक्यान्तरस्थदेवतापदान्वये स्ववाक्यस्थदेवतापदान्वये च तुल्यत्वेनोभयसाधारण्याद्विप्रकर्षया वाच्यत्वमाशङ्क्य सर्वशेषप्रयोगसिद्ध्यर्थत्वं सामान्यसम्बन्धोक्तेः सूचयितुम् * यावदाम्नानमित्युक्तम् * भाष्ये चाभिधेयो ऽयं प्रकृतो याग इति वाच्यं श्रौतप्रहरणाख्यद्वारविशेषान्वयस्य सामान्यान्वयापेक्षत्वसूचनाय पूर्वकालत्वाच्चार्थाभिहित इति भूतनिष्ठा साक्षाद्यागाभिधाने ऽपि श्रुतिविहितयागाङ्गभूतप्रहरणाभिधानद्वारा यागाभिधानोपपत्तिसूचनार्थं तस्मात्सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति सामान्यान्वयापेक्षत्वसूचनाय वक्ष्यमाणभाष्योदाहृतश्रुतिविहितद्वारपरामर्शायैवंशब्दः प्रकृतयागापूर्वसाधनभूतप्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वेन सूक्तवाकविधिमात्रात् सूक्तवाकस्य विशेषणभूतप्रकृतयागसिद्धेः प्रकृतापूर्वलक्षणामात्रे प्रकरणव्यापारो न त्वङ्गत्वावेदने यागेतिकर्त्तव्यताभूतप्रहरणाकरणत्वेन सूक्तवाकस्य यागेतिकर्त्तव्यतात्वाभावात्प्रकरणाविनियोज्यत्वानुपपत्तेः सन्निपत्योपकारिणां च प्रकरणाविनियोज्यत्वस्यासंयुक्तं प्रकरणादित्यसंयुक्तत्वोक्त्या पर्युद-

स्तत्वादितिसूचयितुं प्रहरणाङ्गत्वविधिमात्राद्यागाङ्गत्वासिद्‌ध्युक्त्यर्थं भवतीत्युक्तम् एषो ऽत्रेति भाष्यमुपपादितार्थविप्रकर्षोपसंहारार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * इतीति * तस्मादिति भाष्यं प्रकरणबाधसिद्धान्तोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * इतिकर्तव्यताकाङ्क्षत्यादिभाष्येण सूक्तवाक्यस्य दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यतायाः प्रत्यक्षत्वनिरासे ऽपि देवतान्तरपदशेषाणामुत्कर्षायेष्टदेवतापदैकवाक्यतायाः प्रत्यक्षत्वस्य निरसनीयस्यानिरासादुत्कर्षासिद्धेः कथं देवतान्तरपदशेषाणां निष्कृष्य प्रयोगसिद्धिरित्याशङ्क्य प्रकरणसामर्थ्यालोचनं विना देवतान्तरपदशेषाणामिष्टदेवतापदैकवाक्यत्वस्यानवगतेरप्रत्यक्षत्वं सिद्धमङ्गीकृत्य येन कारणेन यद्यप्यप्रत्यक्षा सती पौर्णमासी देवतापदशेषाणाममावास्यादेवतापदैकवाक्यतानुमातुमारभ्यते तथापि प्रत्यक्षेणामावास्या देवतापदैः सहाम्नातानामेव शेषाणाममावास्यादेवतापदैकवाक्यत्वावगतेः प्रत्यक्षविरोधान्नानुमानं सम्भवति वस्तुतस्तु शेषाणां स्ववाक्यदेवतापदान्वयाद्देवतापदानां च स्ववाक्यशेषान्वयात्प्रकरणाम्नानार्थत्वोपपत्तेर्निराकाङ्क्षाणां देवतापदान्तराणां शेषान्तराकाङ्क्षोत्पादनाशक्तेर्न प्रकरणस्यानुमानारम्भे सामर्थ्यमस्ति तेन कारणेन निष्कृष्य प्रयोगसिद्धिरिति तेन शब्दोत्कर्षसहितेन तच्छेषाणामपि निष्कृष्य प्रयोग इति भाष्यावयवानुषङ्गेण परिहारार्थं तेनेत्यादिभाष्यं क्लृप्तशेषैरिति वार्त्तिकेनानागतावेक्षणन्यायेनार्थतो व्याख्यातत्वाद्विपरीतबाधपूर्वपक्षस्य चाथेति भाष्येणानुभाष्य निरासार्थं न यदित्यादिभाष्यं वाक्ये पदैकवाक्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वोक्त्या वाक्यस्य लिङ्गापेक्षया विप्रकर्षः प्रकरणापेक्षया सन्निकर्ष इत्युपपादितार्थत्वादव्याख्याय चिन्ताप्रयोजनं विवेक्तुमाह * ततश्चेति * देवतापदान्तरशेषाणां नित्यमपकर्षसिद्धान्तप्रयोजनमुक्त्वा तुल्यबलत्वपूर्वपक्षे प्रकरणस्य विकल्पेन सर्वशेषप्रापकत्वे वाक्याश्रयणे नित्यमपकर्षः प्रकरणाश्रयणे पाक्षिकः समुच्चयेनासकृत्प्रयोगप्रापकत्वे तु प्रकरणाश्रयणे सर्वशेषविनियोग इति प्रयोजनं सूचयितुं न पाक्षिक इत्याद्युक्तम् । बलाबलविपरीतपूर्वपक्षे तु न पाक्षिक एवापकर्षः सर्वदेवताविनियोग इत्युभयत्राप्यवधारणं कार्यम । अथेति प्रश्नभाष्यस्यार्थतः पाठपूर्वमाशयं व्याचष्टे * अथेति । अनुक्तमुदाहरणं ज्ञातुमशक्नुवतः श्रोतुरज्ञानादापानतो ज्ञातं च निश्चेतुमशक्नुवतः संशयात्तावत्सम्भवत्येव प्रश्नः तावतिकस्यापि तुल्यक्रमाणामैन्द्राग्नादीनां कर्मणां याज्यानुवाक्यायुगलानां चाना-

रभ्याधीतत्वेन कस्य चित्प्रकरणेऽनाम्नानाद्दभ्रिमन्त्रस्य शुन्धनमन्त्रस्य च यथासंख्यलक्षणक्रमविनियोज्यस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्नातस्यापि शुन्धध्वमिति सन्निहितोपसंहारियुष्मदर्थविषयशब्दसामर्थ्यात्मकलिङ्गविरोधेन दभ्रिमन्त्रस्य चास्पष्टलिङ्गत्वेनापि प्रकरणाविनियोज्यत्वायोगाद्यथासंख्यलक्षणपाठसादेश्यहेतुकस्य क्रमस्य प्रकरणविरोधे कस्य चिदुदाहरणस्यानुपपत्तेरनुष्ठानसादेश्यहेतुकात्‌।क्रमादभिषेचनीयाङ्गत्वावगतेः प्रकरणाच्च राजसूयाङ्गत्वावगतेरुदाहरणत्वेनाभिमतस्य पुरतात्परस्ताद्वाम्नानसन्निधिनैव लक्षणेन सन्दशाभिव्यङ्ग्यावान्तरप्रकरणत्वप्रसङ्गान्न किञ्चिदुदाहरणमस्तीति विपर्ययदार्ढ्याय सम्भवतीत्यर्थः।राजसूयइत्युत्तरभाष्यमाशयोक्तिपूर्वं व्याचष्टे * शङ्कृत्विति * कथं शक्यमित्यपेक्षितनैकस्याम्नायमानस्येति भाष्यवक्ष्यमाणाकाङ्क्षारहितसन्निधिमात्रलक्षणत्वात्क्रमस्येति सूचयितुं तद्भाष्यकारीयं पुरस्तात्परस्ताद्वाम्नानसन्निधानलक्षणेन क्रमस्यावान्तरप्रकरणत्वापत्तिनिरासमुपपाद्यैव तावत्सप्रयोजनसन्देहोक्त्यर्थं यदीतिभाष्यं शौन शेपाख्यानादीनां सामान्यतोऽङ्गत्वासिद्धेस्तद्विशेषचिन्तायोगादयुक्तमाशङ्क्यापि वाङ्गर्मानिज्याः स्युरिति चतुर्थाधिकरणसिद्धान्तसूत्रेऽङ्गत्वस्य वक्ष्यमाणत्वान्सन्देहविपर्ययाभावेनोपपादयन्यदि तुल्यबले सर्वेषां वाभिषेचनीयस्य वेति विकल्प इत्यध्याहारेण त्रेधा सन्देहोक्त्यर्थतया व्याख्यातुमाह * तयां चेति * विपर्ययो विप्रतिपत्तिशब्देनोक्तः । समस्तैकाङ्गत्वयोः समुच्चयायोगादुक्तप्रकारेण त्रेधैव विचार्यतइति इतिकरणान्वयः । कैमर्थ्यचिन्ताया बलाबलचिन्ताप्रयोजनत्वसूचनार्थम्‌ * प्रकरणस्येत्युक्तम * आकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वानां त्रयाणाम् एकवाक्यत्वापादकत्वेनेष्टत्वादाकाङ्क्षालक्षणस्य प्रकरणस्य सन्निधिलक्षणस्य च क्रमस्य तुल्यबलत्वोक्त्यर्थं किं तावदित्यादिभाष्यं सम्बन्धार्थत्वादाकाङ्क्षायाः सन्निधिं च विना सम्बन्धायोगात्सर्वासामाकाङ्क्षाणां सन्निहितावलंबिनीत्वावगतेराकाङ्क्षालक्षणस्य प्रकरणस्य वाक्यादिव सन्निधिलक्षणाक्रमादर्थविप्रकर्षात्‌ दुर्बलतेतिबलाबलवैपरीत्यपूर्वपक्षान्तरोक्त्यर्थं चापि वेति भाष्यमेव मिथ्याद्यर्थविप्रकर्षादित्यन्तं च सिद्धान्तभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय सन्निधिलक्षणस्य क्रमस्यावान्तरप्रकरणत्वेन महाप्रकरणान्सन्निकृष्टार्थत्वावगतेर्नार्थविप्रकर्षः सम्भवतीत्याशयत्वेन कोऽत्रेति प्रश्नभाष्यव्याख्यां सूचयन्नवान्त-
८७४।५ रप्रकरणत्वापत्तिनिरासमुपपादयितुं शङ्कते * ननु चेति * एतच्छङ्कानिरासार्थत्वेन प्रकरणवत इत्यादेः सन्निधिविशेषाज्ञानमात्रं

हि क्रम इत्यन्तस्योत्तरभाष्यस्य व्याख्यां सूचयन्नवान्तरप्रकरणत्वापत्तिनिरासमुपपादयति *नैष इति* अनेन चावान्तरप्रकरणवत्वेनाभिमतस्याभिषेचनीयस्य यदि शौनःशेपादिपाठकाले साकाङ्क्षत्वं स्यात्ततस्तत्संनिधावाम्नातेन शौनः शेपाख्यानादिना स्ववाक्यार्थपरिपूर्णेनाथवान्तरप्रकरणलक्षणवाक्यैकवाक्यतावकल्पेत तस्य त्वाभिषेचनीयस्य विदेवनशौनः शेपाख्यानादिभ्यः प्रागेव निराकाङ्क्षीकृतत्वेनावान्तरप्रकरणवत्त्वायोगान्न तल्लक्षणैवाक्यतावकल्पत इत्येवं प्रकरणवत इति भाष्यावयवव्याख्या सूचिता। प्रत्यासन्नविदेवनाद्युल्लङ्घनेन प्राकृतधर्मापेक्षा न युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनाभिषेचनीयाख्यस्य कृतोपकारापेक्षत्वतोऽक्लृप्तोपकारान्संनिहितान्धर्मानुल्लङ्घ्यातिदेशतो धर्मलाभाय प्रकृत्यपेक्षत्वादाकाङ्क्षारहितसंनिधिमात्रलक्षणक्रमवत्त्वापत्तेः संनिधिमात्रलक्षणे क्रमे शौनःशेपाख्यानादिनाम्नातेनार्थैकवाक्यत्वं नावकल्पतइत्येवं न त्विति भाष्यावयवव्याख्यां सूचयितुमाह * सत्यामपीति * क्रमत्वे सत्यपि साङ्ग्रहण्यादेस्तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्यादिभिरेकवाक्यत्वोपपत्तेरनवक्लृप्त्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य प्रकरणविरोधेनानवक्लृप्त्युक्तिमुपपादयितुमाह * निराकाङ्क्षस्य हीति * अभिषेचनीयवत्सर्वेषां राजसूयशब्दवाच्यानां सोमेष्टिपशुबन्धानां विकृतित्वेन प्राकृतैर्धर्मैर्निराकाङ्क्षीकृतत्वात्कथम्भावायोगमाशङ्क्याह * तदीया हीति * प्रात्यात्मिकापूर्वसिद्ध्यै कथम्भावस्य प्राकृतैर्धर्मैर्निवृत्तावपि समस्तसाध्यफलापूर्वसिद्ध्यै कथम्भावस्य पवित्राख्यात्सोमयागादारभ्य क्षत्रस्य धृत्याख्यसोमयागपर्यन्तमनुवृत्तेस्तन्मध्यपातिविदेवनादिस्पर्शात्तत्कथम्भावेन विनियोगः सिद्ध इत्याशयः। अवान्तरप्रकरणापत्तिनिरासमुपसंहरति * अत इति * कस्यां चिदपि तर्हि विकृतौ प्रात्यात्मिकं प्रकरणं न स्यादित्याशङ्क्याह * यस्यां त्विति * प्रकृतमङ्गमनूद्य तत्सम्बन्धित्वेन वैकृतमङ्गं यस्यां विधीयते तत्सम्बन्धित्वेन वा विहितस्य वैकृतस्याङ्गस्यैकस्य विधीयमानादङ्गात्पुरस्तादपरस्य च परस्तादवस्थितस्य मध्ये स्वतन्त्रमङ्गं यस्यां विधीयते प्रधानाद्वा पुरस्तात्प्राकृताङ्गानुवादेन विहितस्याङ्गस्य परस्तात्स्वतन्त्रमङ्गं परस्ताद्वा प्राकृताङ्गानुवादेन विहितस्य पुरस्तात्स्वतन्त्रमङ्गं यस्यां विधीयते तस्यां कथम्भावगृहीतप्राकृताङ्गवर्त्तित्वात्कथम्भावग्रहीतप्राकृताङ्गानुवादेन विहिताङ्गद्वयमध्यवर्त्तित्वाद्वा प्रकरणोपपत्तिरिति यथायोगमध्याहारावृत्तिभ्यां योज्यम्। अभिषेचनीयेऽपि तर्हि माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यतइति वाक्येन प्राकृतमाहेन्द्रस्तोत्रसम्बन्धित्वेन विधान-

लक्षणायोगात्प्रकरणोपाख्यानादीनां प्राकृतवर्त्तित्वात्पश्वादिषु प्राकृतसामिधेन्यनुवादेन विधीयमानसात्पदश्यवत्प्रकरणपाठो भविष्यतीत्याशङ्क्याह *न चेति* शौनःशेपाख्यानादीनां माहेन्द्रस्तोत्रकाले ऽनुष्ठानविधाने ऽपि स्तोत्राङ्गत्वाभावेन स्तोत्रद्वारा कथंभावग्रहणायोगात्प्रकरणव्यापारो न सम्भवतीत्याशयः । तात्पर्यतो व्याख्याते प्रकरणवत इति भाष्ये शौनः शेपाख्यानादेः परिपूर्णत्वोक्तिं प्रकरणवतैकवाक्यत्वात्प्रयोजनालभेन नैराकाङ्क्षलक्षणपरिपूर्णत्वायोगादयुक्तामाशङ्क्योपपादयति * सन्निधाविति * क्रमस्यावान्तरप्रकरणत्वाशङ्कानिरासार्थलक्षणोक्त्यर्थे ऽनेकस्येति भाष्ये ऽनेकविशेषणानर्थक्यमाशङ्क्यानेकस्य मध्ये कस्य चित्सन्निधावाम्नानमित्येवं रूपस्य सन्निधिविशेषाम्नानस्य नान्तरीयकत्वादेकाङ्गत्वं विनाप्येकसन्निध्युपपत्तिसूचनायानेकोक्तिर्न लक्षणविशेषणायेत्येवमुपपादयितुमाह * अनेकस्येति * नान्तरीयकतामुपपादयति * यो हीति * एकस्यापि तर्हि प्रकरणिनो ऽर्थे ऽनाम्नायमानस्य प्रकरणापाठावश्यम्भावात्प्रकरणपाठो ऽपि नान्तरीयकः स्यादित्याशङ्क्याह * नत्विति * क्रमवदङ्गत्वं विनापि क्रमस्योपपत्तिरूपं यादृशं नान्तरीयकत्वं तादृशं प्रकरणवदङ्गत्वं विनापि प्रकरपाठस्योपपत्तिरूपं नान्तरीयकत्वं नास्ति कश्चित्प्रकरणवन्तं प्रत्यङ्गत्वाभावे बहिरपि पाठसम्भवात्प्रकरणपाठस्यादृष्टार्थत्वापत्तेरित्याशयः। सन्निधिलक्षणस्य क्रमस्यावान्तरप्रकरणत्वाभावे ऽप्याकाङ्क्षासन्निध्योस्तुल्यवेदकवाक्यत्वहेतुत्वाच्च क्रमस्याकाङ्क्षालक्षणात्प्रकरणाद्विप्रकर्षः सम्भवतीति तुल्यबलत्वपूर्वपक्षाशयस्याकाङ्क्षानपेक्षान्सन्निधिमात्रादेकवाक्यत्वानवगतेः क्रमे चाप्रत्यक्षत्वाकाङ्क्षायाः प्रकरणे तु प्रत्यक्षत्वाद्विप्रकर्षोपपादनेन निरासार्थे सत्रेत्यादिभाष्यं सन्निहितालम्बनत्वेनाकाङ्क्षायाः सन्निध्यपेक्षत्वाद्विपरीतबलाबलपूर्वपक्षस्यानुभाषणपूर्वमाकाङ्क्षणीयान्वयं विनानुपपत्तिरूपत्वेनार्थापत्त्याख्यप्रमाणतया ऽऽकाङ्क्षायाः साक्षादेकवाक्यत्वावगतिहेतुत्वात्संनिधेस्त्वाकाङ्क्षणीयविषयविशेषसमर्पणद्वारैकवाक्यत्वावगतिहेतुत्वाद्विषयविशेषसमर्पणायाकाङ्क्षायाः संनिध्यपेक्षत्वे ऽप्येकवाक्यत्वावगमाय सन्निध्यनपेक्षत्वाद्वाक्यापेक्षयार्थविप्रकर्षात्प्रकरणस्य दौर्बल्ये ऽपि क्रमापेक्षयार्थसन्निकर्षादबलीयस्त्वेत्येवं निरासार्थं वाथेत्यादिभाष्यम् एकग्रन्थेन संकृष्य व्याचष्टे * अत इति * क्रमस्य सन्निधिविशेषमात्रत्वेनावान्तरप्रकरणत्वाभावे सतीत्येवं तत्र सन्निधिविशेषम्नानसामर्थ्यादिति भाष्यस्थतत्रशब्दव्याख्यासूचनार्थं व्याख्यातभाष्योक्तक्रमलक्षणपरामर्शायातः शब्दः क्रमसमाख्याविरो-

धोदाहरणपक्षभाष्यमपि पूर्ववत्रेधा व्याख्येयमित्याह * क्रमेति * ८७५।१
अधिकृत्य कृते ग्रन्थइत्यनुवर्त्तमाने पुरोडाशाट्ठञिति स्मृतेः पौरोडा-
शिकसमाख्यायाः पुरोडाशविषयग्रन्थवाचित्वावसायान्मन्त्रपुरो-
डाशपात्रशुन्धनसम्बन्धाख्यविनियोगहेतुत्वस्य तद्धितशब्दकृतत्वेन
बलीयस्त्वात्परदौर्बल्यसिद्धान्तोपयोगिविरोधोदाहरणत्वायोगाद्यौ-
गिक्याश्च समाख्याया विनियोगहेतुत्वनिरासाद्रूढित्वाभ्युपगमेन
सारूप्यमात्रेण विनियोगहेतुतया दौर्बल्यायोगान्न किञ्चिदुदाहरणं
सम्भवतीति वक्तुं शक्यत्वे ऽपि पौरोडाशिकसमाख्यायाः समस्ते
दर्शपूर्णमासकाण्डे पुरोडाशानलङ्कुर्विति वद्गौणत्वाच्छ्रुतितुल्यत्वश-
ङ्कापि नास्तीति अतिशयोक्त्यर्थत्वेन पौरोडाशिकमित्युदाहरणभाष्यं
व्याख्यातुमाह * पौरोडाशिकमिति * पुरोडाशपात्रशुन्धनार्थत्वा-
भावे पौरोडाशिकसमाख्यानुपपत्तिशङ्कापि समस्तकाण्डवाचित्वो-
क्त्या निरस्तालिङ्गाच्छुन्धनार्थत्वावगमे ऽपि पात्रशुन्धनार्थत्वानवगमा-
त्पात्रविशेषसन्देहो न युक्तः पात्राणामेव प्रक्षालनाख्यशुन्धनविधा-
नाशुन्धनार्थत्वलिङ्गवशेन पात्रशुन्धनार्थत्वरूपविशेषावगमे ऽपि तु-
ग्रहादिपात्रशुन्धने ऽपि लिङ्गाद्विनियोगावगतेः क्रमसमाख्ययोर्द्वयो-
रपि बाधप्रसङ्गान्सन्देहायोगमाशङ्क्य प्रकरणाद्दार्शपौर्णमासिकत्ववि-
शेषलाभ इत्येवं सन्देहोपपादनार्थत्वेन दर्शपूर्णमासकाण्डे शुन्धनार्थि-
मन्त्रे समाम्नाते सतीत्येवं तत्रशब्दं व्याचक्षाणस्तत्रेति सन्देहभाष्यं
व्याचष्टे * स चेति * प्रकरणावगतस्य सामान्यसम्बन्धस्य द्वार-
विशेषसम्बन्धापेक्षत्वात्प्रकरणविरोधस्य निर्णीते प्रकरणेनेति भाष्य-
व्याख्यायां निराकरिष्यमाणत्वेनानाशङ्क्यत्वसूचनार्थम् *सामान्येने-
त्युक्तम् * विनियोगविषयविशेषचिन्तायाः फलतो बलाबलचि-
न्तार्थत्वसूचनार्थता समाख्यानस्येति भाष्यावयवस्य सूचयितुम् *
इतरदित्युक्तम् * तुल्यफलत्वाद्विकल्पो विरोधाभावाद्वोभयत्रेति
पूर्वपक्षद्वयान्तरमपि किंशब्देन सूचितम् । पौरोडाशिकासमाख्यायाः
पौरोडाशिकापौरोडाशिकसमुदायवाचित्वे ऽप्यर्थवत्त्वाय श्रुत्यादिप्र-
मानवगतद्वारविशेषस्य पुरोडाशशब्दान्वयार्थत्वावगतेस्तत्र बलीयस्त्वे
पुरोडाशमात्रपात्रशुन्धनार्थतोक्ता । समाख्योक्तसम्बन्धस्याकाङ्क्षावि-
नानुपपत्तेः सन्निधिमकल्पयित्वा ऽप्याकाङ्क्षाकल्पकत्वसम्भवान्स-
माख्यायाः क्रमाद्विप्रकर्षायोगाशयेन तुल्यबलत्वपूर्वपक्षोक्त्यर्थं किं
तावदित्यादि स्यातामित्यन्तं भाष्यमते इत्यादिचावृत्त्या विच्छिन्नं द्वे
अप्येते ऽविरोधाद्विनियोगकारणे इत्येवं समुच्चयपूर्वपक्षान्तरोक्त्यर्थं
यदि वेति भाष्यं च समाख्यायाः श्रुतितुल्यत्वाद् बलाबलवैपरीत्य-

पूर्वपक्षान्तरोक्त्यर्थमित्येकहेलया पूर्वपक्षभाष्यद्वयव्याख्या पूर्वमेवमित्यावर्त्य विप्रकर्षादित्यन्तं सिद्धान्तभाष्यं व्याचष्टे * तुल्येति * दृष्टबाधत्वोक्त्या क्रमस्य विप्रकर्षः समाख्यायाश्चादृष्टबाधत्वोक्त्या सन्निकर्षो विवक्षितः । कथमर्थविप्रकर्ष इत्यपेक्षायामुपादिश्यते हि हि क्रमे समाम्नानात्साान्नाय्यसम्बन्ध इत्यादिभाष्ये वक्ष्यमाणामुपपत्तिमनागतावेक्षणन्यायेन दर्शयति * तथा हीति * यावति प्रदेशे ब्राह्मणे साान्नायपात्रशुन्धनं तावत्येव मन्त्रसंहितायां शुन्धनमन्त्रपाठाद्वेदरचितत्वेन क्रमे सादेश्यं प्रत्यक्षत्वाच्छीघ्रं दृश्यते समाख्यायां तु सम्बन्धान्यथानुपपत्त्या कल्प्यत्वाद्विलम्बेनेत्यर्थः *कः पुनरिति* सम्बन्धस्यावाच्यत्वे ऽप्यन्तर्णीतिसम्बन्धस्य सम्बन्धिनो ऽभिधानात्सम्बन्धानुपपत्तिमात्रेणाकाङ्क्षाकल्पनसिद्धेरेकस्मिन्नेव च क्षणे सादेश्यसम्बन्धाभ्यामाकाङ्क्षाकल्पना न विप्रकर्ष इति तुल्यबलत्वपूर्वपक्षे प्रश्नाशयः । वैपरीत्यपूर्वपक्षे तु श्रुत्यभिधेयस्याङ्गाङ्गिसम्बन्धस्य समाख्यावाच्ये सम्बन्धिन्यन्तर्णीतत्वेन श्रुतितुल्यत्वात्समाख्यायाः क्रमस्यैव प्रकरणादिव समाख्यातो ऽप्यर्थविप्रकर्ष इत्याशयः । निर्ज्ञात इत्युत्तरभाष्ये प्रकरणव्यापारोक्त्यानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति * निर्ज्ञात इति * अविरोधोपपादनार्थं विरोधं तावच्छङ्कते * कथं पुनरिति * मन्त्रस्य संन्निपत्त्योपकारित्वेन प्रकरणविनियोज्यत्वाभावेन सामान्यान्वयमात्रे प्रकरणव्यापारात्तस्य च द्वारविशेषापेक्षत्वादविरोधे इत्याशयेनाविरोधमुपपादयति * नैष इति * लिङ्गाच्छुन्धनसंयुक्तस्य मन्त्रस्य प्रकरणेन क्रत्वङ्गत्वबोधाशक्तेः शुन्धनस्वरूपाङ्गतायामानर्थक्यप्रसक्तिपरिहारायापूर्वसाधनांशलक्षणामात्रार्थं प्रकरणव्यापारापेक्षणादेकापूर्वसाधनांशलक्षणया चानर्थक्ये परिहृते ऽपूर्वान्तरसाधनांशलक्षणायां प्रकरणव्यापारापेक्षणादेकापूर्वसाधनांशलक्षणया चानर्थक्ये परिहृते पूर्वान्तरसाधनांशलक्षणायां प्रकरणाम्नानात्सर्वार्थत्वावगतिसूचनार्थं प्रकृतदर्शपूर्णमासाख्ययागषट्कान्यतरार्थत्वावधारणोक्ता । परिहा-
८७६।१ राशयाज्ञानाच्छङ्कामपरिहृतां मत्वा पुनः शङ्कते * नन्विति * परिहाराशयं विवृणोति * नावश्यमिति * मन्त्रस्यैकप्रकरण्यन्वयेन कृतार्थत्वादानर्थक्यपरिहारे ऽप्यन्येषां पुरोडाशाज्ययागाख्यानां प्रकरणिनां पात्रशुन्धनमन्त्राभावे वैगुण्यापत्त्या ऽपूर्वाख्यप्रयोजनरूपार्थासिद्धेर्मन्त्रस्य सर्वार्थत्वमाशङ्क्य मन्त्रस्य यागान्तरपात्रशुन्धनाङ्गत्वाभावात्तच्छुन्धनस्यामन्त्रकत्वे ऽपि वैगुण्यानापत्तेर्यागान्तराणां क्वचिदप्यंशे मन्त्राभावे ऽभियुक्तानां दृष्टान्ते ऽर्थेषु कर्मसु मन्त्रा-

दरदर्शनादमन्त्रमन्ये यत्किञ्चिदूधुयते च हुताशने। सम्वत्सरकृतं पापं तत्पावमानीभिरहं पुनामीत्यादिलिङ्गाच्च वैगुण्यं वाच्यं तच्च प्रोक्षणादिष्वङ्गान्तरेषु मन्त्रसद्भावान्नोपपद्यतइति परिहारसूचनार्थम् * मन्त्रान्तरैरपीत्युक्तम् * क्रमात्पूर्वं च प्रकृतक्रत्वन्वयाख्यसामान्यविनियोगविषयश्रुतिकल्पने ऽपि क्रमविरोधाभावात्पात्रशुन्धनाख्यद्वारविशेषान्वयविषयश्रुतिकल्पनकाले च पात्रशुन्धनस्य सन्निपत्योपकारित्वेन प्रात्यात्मिकयागोत्पत्त्यपूर्वमात्रपर्यवसायित्वात्तेषां चापूर्वाणां धर्मान्वये ऽन्योन्यानपेक्षतया युगपत्पर्यालोचनायोगायावत्प्रकरणमेकैकयागापूर्वसाधनीभूतं पात्रशुन्धनं प्रतिद्वारविशेषान्वयविषयां श्रुतिं कल्पयितुमारभते तावत्क्रमेण सान्नायपात्रशुन्धनविषयाकाङ्क्षाख्यप्रकरणकल्पनापेक्षेणाप्येकविषयतयान्यालोचननिमित्तविक्षेपशून्येन कल्पितत्वात्प्रकरणेन कल्पयितुमारभ्यमाणाया द्वारविशेषान्वयविषयायाः श्रुतेः क्रमकल्पितश्रुतिविषयभूतसान्नायपात्रविषयतयोपसंहारापत्तेः प्रकरणेन सर्वार्थत्वानवधारणादविरोध इत्याह * सामान्येति * समाख्याया अपि तर्हि समस्तदर्शपूर्णमासवाचित्वेनानेकविषयश्रुतिकल्पनापत्तौ क्रमकल्पितैकविषयश्रुतिविषयोपसंहारसम्भवादविरोधापत्तिरित्याशङ्क्यानेकविषयत्वे पौरोडाशिकसमाख्यानर्थक्यापत्तेर्द्वारापेक्षिणां धर्माणां पुरोडाशमात्रद्वारान्वयार्थेयं समाख्येत्यवसायाद्विरोध इति परिहारं सूचयितुमाह * समाख्या पुनरिति * लौकिकस्त्विति भाष्यमवैदिकत्वेनास्याः समाख्याया वैदिके ऽर्थे प्रामाण्यायोगोक्त्यर्थमिति भ्रमं निवर्तयितुं विप्रकर्षात्समाख्या दुर्बला नत्ववैदिकत्वादित्याह * विप्रकर्षाच्चेति * समाख्योक्तेन सम्बन्धेन संनिधिमकल्पयित्वैवाकाङ्क्षाकल्पनाद्विप्रकर्षाभावमाशङ्क्य सम्बन्धिनोरेकत्र नियमरूपत्वात्सम्बन्धस्यैकत्र सम्बन्धिद्वयनिधानाख्यं सन्निधिं विनात्मलाभाभावेनाकाङ्क्षाकल्पनाशक्तेर्विप्रकर्षोपपादनपूर्वं विप्रकर्षोक्त्यर्थस्योपदिश्यते हीति भाष्यस्य साान्नाय्यपात्रशुन्धनेन सह शुन्धनमन्त्रस्यैकत्र नियमरूपः सन्निधिः क्रमे पाठेनैवोपदिश्यते ऽवगम्यते समाख्यायां नावगम्यतइत्येवं संशब्दस्यैकीभावार्थत्वाद् बन्धशब्दस्य च नियमार्थत्वात्सम्बन्धशब्देन सन्निध्युक्तिमङ्गीकृत्य व्याख्यासूचनेन विप्रकर्षं दर्शयति * सर्वो हीति * वैदिकत्वे ऽपि तर्हि समाख्याया विप्रकर्षसिद्धेर्लौकिकत्वेन चाप्रामाण्यस्य भक्तानुवाकसमाख्यायां निरस्तत्वाल्लौकिकस्त्वित्यादिभाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्य वैदिकाङ्गाङ्गिसम्बन्धविप्रकर्षस्य लौकिक्यां समाख्यायामतिशयाख्यप्रकर्षदर्शनार्थ-

त्वेनोपपादयति * लौकिकस्त्विति*यद्येवमित्याशयाशङ्काभाष्यं लौकिकत्वेनाप्रामाण्यस्य सिद्धान्तिनानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्याज्ञाताशयशङ्कात्वेनोपपादयति * परस्त्विति * नैष इत्यादि न प्रमाणमित्यन्तं परिहारभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * कीदृगुत्तरमित्यपेक्षायामाह * यदि हीति * एतदेवभाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुः पौरोडाशिकशब्द इति भाष्यावयवं तात्पर्यतस्तावद् व्याचष्टे * पौराडाशिकेति * भवति चेति भाष्यावयवस्याशयं तावदाह * शब्दश्चेति * वाच्यवाचकसम्बन्धस्यानादित्वेनानाप्तत्वेनानाप्तत्वदोषाभावात्पुरोडाशाङ्गमितियौगिकत्वस्मृतेश्च प्रयोगमूलभूताया विद्यमानत्वेन यौगिकत्वाद्विनियोजकत्वोपपत्तेर्नाप्रमाणमित्युक्ते पुरोडाशान्वयस्य पौरोडाशिकशब्दवाच्यस्यातीन्द्रियत्वेन वाच्यवाचकसम्बन्धस्यातीन्द्रियत्वात्स्मृतेरपि निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यापत्तेर्न तन्मूलत्वेन शब्दप्रमाणता युक्तेत्याशङ्क्य याज्ञिकैरनुष्ठीयमानस्य पुरोडाशान्वयस्य प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः सम्बन्धस्यापि प्रत्यक्षत्वसम्भवोक्त्यर्थम् * पौरोडाशिकेत्ययुक्तम् * तदेतद्वैदिकत्वे ऽपि शब्दस्य प्रामाण्यं दृष्टान्तैर्दर्शयतीत्याह * तदिति * सान्नायपात्रशुंधनक्रमे शुन्धनमन्त्राम्नानं दर्शपूर्णमासयोरिदं प्रकरणं शुन्धध्वं दैव्यायेत्यादिपदानामेकवाक्यत्वं काठकादिसमाख्यातवाक्यसमूहरूपः शब्दो वेद इत्यादिष्वर्थेषु यथा पुरुषः प्रमाणं तथा पौरोडाशिकशब्दोऽस्य मन्त्रस्य वाचक इत्यस्मिन्नर्थे पुरुषः प्रमाणमित्यर्थः । न हीति भाष्यावयवं पुरुषप्रामाण्योपपादनायैन्द्रियकत्वो-
८७७।२ क्त्यर्थत्वेन तावद्व्याचष्टे * सर्वत्र हीति * अध्येतृपुरुषस्यक्रमाम्नानादिदर्शनपूर्वं श्रोतॄणां सर्वत्र क्रमाम्नानादौ क्रमादिशब्दप्रयोगप्रवृत्तिरित्यर्थः । अनिन्द्रियरूपवेदविषयत्वाभावात्पुरुषस्यास्मिन्नर्थे प्रमाणता युक्तेत्येवमर्थत्वेनैतमेव भाष्यावयवं व्याचष्टे * समानेति* पदानामन्योन्यान्वयलक्षणैकवाक्यत्वहेतुभूतस्यान्योन्यसन्निधेर्वेदेनानभिधाने ऽप्येकवाक्यत्वस्यैकार्थ्यनिबन्धनत्वाद्वेदार्थस्य चानन्यप्रमाणकत्वादर्थोक्तिद्वारैकवाक्यत्वस्यापि वेद एव वक्तेत्याशङ्क्य वेदानुक्तस्याप्येकवाक्यत्वस्य पदार्थाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्ववशेन ज्ञातुं शक्यत्वान्न वेदो वक्तेति परिहारसूचनार्थम् * परस्परेत्याद्युक्तम्* उपपद्यत इतिभाष्यावयवं पूर्वमैन्द्रियकत्वोक्तावतः शब्दाध्याहारेण पुरुषप्रामाण्योपसंहारार्थत्वेन स्पष्टत्वादव्याख्याय वेदविषयत्वाभावोक्तिपक्षे मूलभूतप्रमाणाभावात्तर्ह्यप्रामाण्यं पुंसां स्यादित्याशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * किं तर्हीति * दृश्यतइत्यनेन

प्रत्यक्षमूलतोक्ता। पुरुषदोषनिरासायानादित्वे तैरपीत्यनेनोक्ते ऽन्धपरम्परान्यायनिवृत्त्यै दर्शसम्भवोक्तिः। ये त्विति भाष्यावयवमतीन्द्रियत्वे सर्वलोकप्रसिद्धवेदादिविवेकबाधापादनेनैन्द्रियकदृढीकरणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * अन्यथा हीति * बुद्धादिवाक्यानामपि तर्ह्यप्रामाण्यभयेनैन्द्रियकविषयताभ्युपगन्तव्येत्यतिप्रसङ्गशङ्कां वैषम्योक्त्या निराकर्तुमाह * अनेकान्त * तस्मादिति परिहारोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * उपदिश्यते हीत्यादिभाष्योक्तस्य समाख्यायां सादेश्यलक्षणस्य सन्निधेः कल्पनीयत्वेन विप्रकर्षस्य समाख्योक्तसम्बन्धमात्रेणाकाङ्क्षादिकल्पनासिद्धेः सादेश्यस्याकल्पनीयत्वेनायोगमाशङ्क्य सर्वत्र हि केन चिदभिन्नेन सम्बन्धो ऽवकल्पतइति सूत्रव्याख्यावार्त्तिकेन सादेश्यस्य कल्पनीयत्वोपपादनादुक्तादिपरामर्शित्वायोगेनान्यत्राप्यस्य ग्रन्थस्यासामर्थ्यान्नोत्कर्षो युक्त इत्याशङ्क्याह * विज्ञातेति * श्रुत्यादिबाधप्रस्तावेन बाधान्तराणामपि बुद्धिस्थत्वात्सर्वनाम्ना परामर्शोपपत्तावुक्तायां सन्निधानात्प्रकरणस्य बलीयस्त्वात्प्रकृतश्रुत्यादिपरामर्श एव युक्त इत्याशङ्कानिरासार्थम् * विज्ञानेत्युक्तम् * बाधान्तरप्रकारोक्तेः स्वतन्त्रोपयोगसिध्यै मिमांसाशास्त्रोपनिबद्धतोक्ता। बाधान्तराणां बुद्धिस्थत्वे ऽपि श्रुत्यादिबाधप्रकारोक्त्यैव ज्ञातप्रकारोक्तेः स्वतन्त्रोपयोगमाशङ्क्याह * तेषां चेति * एवमपि प्रकृतोपयोगाभावात्तत्प्रश्नो न युक्त इत्याशङ्क्य प्राप्तबाधस्य मिथ्यात्वज्ञापनरूपत्वान्मिथ्यात्वस्य दोषजनत्वाद्वेदे चानाप्तोक्तत्वदोषाभावात्सामान्यादिशास्त्रस्य प्राप्तबाधाभ्युपगमे शास्त्रार्थप्रतिपत्तुरपरामृष्टप्रतियोगिशास्त्रत्वस्य दोषत्वाभ्युपगमापत्तेस्तस्य च लिङ्गादिष्वपि सम्भवात्प्राप्तबाधोपपत्तौ बाधस्य सर्वत्रैकप्रकारत्वसम्भवे प्रकारान्तरकल्पनायोगाल्लिङ्गादिभिर्बाधकविषयप्राप्त्यै श्रुतेरवश्यानुमेयत्वादनुमितायाश्च श्रुतेः सामान्यशास्त्रादिवद्विषयव्यवस्थया विरोधपरिहारायोगात्प्रत्यक्षश्रुतितुल्यत्वेन चात्यन्तबाधायोगात्तुल्यबलत्वेन विकल्पापत्तेर्व्युत्पादितमपि श्रुत्यादिषु परदौर्बल्यं न सम्भवति शास्त्रार्थे प्रतिपत्तुं परम्परामृष्टप्रतियोगिशास्त्रत्वस्य क्लृप्तदोषवच्छब्दे संक्रान्त्ययोगाच्छाब्दज्ञानमिथ्यात्वापादकदोषत्वानुपपत्तेर्लिङ्गादिषु प्राप्तबाधायोगेनाप्राप्तबाधाभ्युगमे तु तेनैव हेतुना सामान्यशास्त्रादिष्वपि अप्राप्तबाधापत्तेः सामान्यशास्त्रादेर्ज्ञानजनकत्वाभावेन विशेषशास्त्रानवरुद्धे विषये प्रामाण्याभावापत्तेः सार्वत्रिको बाधः प्रसज्येतेति कृत्वा वेदेन क चिद्बाधः सम्भवतीति

सुचनात्प्रकृतोपयोगं दर्शयितुमाह * सर्वत्रेति * बाधस्यानेकप्रकारत्वस्य वायोगान्न क्वचिद्बाधः सम्भवतीत्येवमाशयत्वे प्रश्नस्य श्रुत्यादावपि साधारण्यापत्तेः श्रुत्यादिविषयत्वनिरासो न युक्त इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * सर्वबाधान्तरविषयत्वेन प्रश्नं व्याख्यातुमाह *प्रत्यक्षेणेति* स्तम्भो ऽयमित्यादिना बाह्यार्थविषयप्रत्यक्षेण निरालम्बनानुमानम् । मृगतृष्णादिप्रत्ययाश्च तत्सम्प्रयोगजकत्वादिप्रत्यक्षादिप्रमाणलक्षणरहितत्वात्प्रमाणाभासाः प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षाभासो ऽनुमानेनानुमानाभास इत्येवं यथास्वं प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः औदुम्बरीस्पर्शनादिश्रुत्या सर्ववेष्टनादिस्मृतिः । आप्तस्य मन्वादेरविगीतया नात्मानं घातयेत्प्राज्ञ इत्याद्यया स्मृत्या केदारं पातयेद्देहमित्याद्यनाप्तपाखण्ड्यादिस्मृतिः । भार्याश्चतस्रो विप्रस्येत्याद्याप्तस्मृतिरपि ।

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसंग्रहः ।
न तन्मम मतमिति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिभिर्विगीता—

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिमित्याद्यया अदृष्टार्थया न जातु ब्राह्मणं हन्यादित्यादिस्मृत्या जिघांसन्तञ्जिघांसीयादित्यात्मरक्षणादिदृष्टार्था पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाहूयराज्ञे निवेद्यनिवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभि र्हुत्वा प्रतिगृह्णीयादित्याद्यया होमादिति कर्तव्यतायुक्तपुत्रप्रतिग्रहादिविषयत्वात्प्रिभवया स्मृत्या न शेषो अग्ने अन्यजातमस्तीत्यादे शेषो ऽपत्यमन्योत्पादितं नास्तीत्याद्यभिधायित्वेन दत्तकपुत्रनिषेधादिलिङ्गत्वात्तत्प्रमया यस्य येनापादितो विप्रकर्ष इत्याह * स चेति * तदेनेषामित्यादेरधिकरणार्थोपसंहारभाष्यस्य प्रत्यक्षानुमादिबाधप्रकारोक्त्यर्थादर्थेत्यादिभाष्यात्प्रागपकृष्य व्याख्येयत्वं सूचयितुमधिकरणार्थं संक्षिप्योपसंहरति * एवमिति * सामान्यादिविषयायाः श्रुतेरपि विशेषादिविषयेण बाधात्यस्य विशेषविषयायाश्च समाख्यायाः सामान्यविषयां समाख्यां प्रति बाधकत्वस्य सजातीयबलवार्त्तिके ऽभिहितत्वान्नित्यं श्रुतेर्बाधकता समाख्यायाश्च बाध्यता न युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थं यथाभाष्यावस्थितानाम् * मध्यइत्युक्तम् * अथेत्यादि न तन्मिथ्येत्यन्तस्य भाष्यस्याक्षेपपूर्वमेतदधिकरणोक्तश्रुतिलिङ्गादिबाधप्रकारोक्त्यर्थं तया परमतेन व्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्यति * इदानीमिति * श्रुतिलिङ्गादिमात्रविषयत्वे तत्र तत्रेति वीप्सायोगमाशङ्क्य पञ्चधा विभक्तश्रुतिलिङ्गादियुगलविषयत्वेन विप्सोपपादनार्थम् * द्वयोर्द्वयोरित्युक्तम् * यदिति भाष्यं व्याचष्टे

* तद्यदि तावदिति * अथेति भाष्यं व्याचष्टे * समवायेति * प्राप्ते बाधकविषयमित्यादिबाधप्रकारोक्त्यर्थं भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * विरोधाविरोधसाधारणभूतात्सामर्थ्यैकवाक्यत्वाकाङ्क्षासादेश्ययौगिकत्वंरूपाल्लैङ्गिकादिविनियोगज्ञानकारणाद् बाधकस्य श्रुत्यादिजन्यस्य ज्ञानस्य विषयमैन्द्यादिकं प्राप्तं सल्लैङ्गिकादिविनियोगज्ञानं बाधकेन मृषात्वेनावगम्यतइत्युक्ते लिङ्गादेर्विप्रकृष्टार्थश्रुत्यादिविरोधेऽननुमितश्रुतितया विनियोजकज्ञानजनकत्वायोगात्प्राप्तबाधायोगमाशङ्क्य विरुद्धार्थविषयज्ञानजनकत्वं विना लिङ्गादेर्विरोधायोगेन बाधायोगान्मृषात्वावगतेः प्रागवस्तुतो सत्यामप्याकाङ्क्षायां श्रौत्याकाङ्क्षारोपेण श्रुत्यनुमानद्वारोत्पन्नस्य विनियोगज्ञानस्य श्रुत्यादिजनितेन ज्ञानान्तरेण विरोधे सति विप्रकर्षालोचनया वास्तवनैराकाङ्क्ष्यमध्यवसायश्रुत्यनुमानमृषात्वावगतिसूचनार्थत्वेन भाष्यस्थपूर्वशब्दव्याख्यार्थम् * पूर्वमित्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपि चेति * सामान्यस्येति भाष्येणोपपत्तेरुक्तत्वाद्विनोपपत्तेरि- ८७८।९
त्ययुक्तमित्याशङ्क्य सामर्थ्यादिरूपाणां लिङ्गादीनां साक्षाद्विनियोगकारणताभावात्साक्षात्करणभूतायाश्च श्रुतेरभावादसिद्धेयमुपपत्तिरित्याह * यद्पीति * श्रुत्यनुमानाभ्युपगमेन तुल्यबलतैवापद्यतइत्याह * अथ त्विति * अविद्यमानाकाङ्क्षारोपेणानुमितायाः श्रुतेर्वस्तुतो ऽसत्वान्न तुल्यबलत्वापत्तिरित्याशङ्क्य पश्चाद्भावाभ्युपगमेन विप्रकर्षो वाच्यः तदा च पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायेनानुमितयैव श्रुत्येतरश्रुतिबाधापत्तेस्तद्विनियोगवशेन नैराकाङ्क्ष्याध्यवसायायोगाच्छ्रुत्यनुमानमिथ्यात्वकल्पना न युक्तेति परिहारं सूचयितुमाह * यदि चेति * पूर्वबाधापत्तिं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * श्रुत्यादाविति * परव्याख्यादूषणोपसंहरपूर्वं स्वमतेन व्याख्यातुमुपक्रमते * तस्मादिति * बाध- ८७९।१
ग्रन्थान्तेऽधिकरणोपसंहाराद्यद्यप्येष ग्रन्थः श्रुत्यादिबलाबलप्रकरणान्तःपातित्वेन श्रुत्यादिविषयः प्रतिभाति तथापि तेषु न घटतइति कृत्वोत्कृष्यतइत्यर्थः। तत्रेति सर्वनाम्ना प्रकृतश्रुत्यादित्यागेनाप्रकृतबाधान्तरविषयभूतप्रत्यजिनो जातास्तस्य तेनेतरस्य त्वित्याद्या तद्यथा मनुष्यराजआगते अन्यस्मिन्वार्हत्युक्षाणं वा वेहतम्वाक्षदन्त इत्याद्यर्थवादप्रभवा च महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेदित्याद्यामागामनागामदिति वधिष्ठेत्यादिर्विधिश्रुतिप्रभवयागो ब्राह्मणाऽनलाम्भांसिनोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत् न निन्दा ताडने कुर्यादित्याद्यया सूर्याविदेव धूमवत्क्रन्दद्यादित्यादिस्मृत्या विवाहचतुर्थेऽन्हि

वधूवस्त्रपरिधानाद्याचारः । वृद्धव्यवहाराभियुक्तानामपि म्लेच्छानां हस्त्यादौ पीलवादिशब्दप्रयोगाचारोऽभियुक्ततराणामार्याणां वृक्ष-विषयप्रयोगाचारेण । अक्ताः शर्करा इति सन्दिग्धमसन्दिग्धेन घृतस्तवनेन दुर्बलक्रमाशयं वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति वेदवाक्यं बलवत्पदार्थाश्रयेण श्रुतादिनिमित्ताचमनवाक्येन उपसंहारस्थमृगा-दिपदमुपक्रमस्थेन वेदपदेन सान्नाय्याज्ययोरित्यन्तास्पष्टार्थे अवघाता-द्योषधे नियमादृष्टार्थेनावघातादिना पशुपुरोडाशस्यारादुपकारित्वं सन्निपत्योपकारित्वेन दध्ना जुहोतीति विशिष्टविधिपक्षे विशेषण-विशेषणविशेष्यरूपानेकार्थविधानं गुणविधिपक्षेऽल्पार्थविधानेन एकस्यार्थस्यानेकगोगाव्यादिशब्दत्वम् एकगोशब्दत्वेन एकस्य च शब्दस्यानेकव्यक्त्याकृत्यर्थत्वमेकाकृत्यर्थत्वेन प्रतिगृहीतुरिष्टिरिति पक्षे वरुणायेति चतुर्थ्याः पञ्चम्यर्थत्वेनाश्वमनयदिति नयतेश्च प्र-तिगृह्णात्यर्थत्वेन कल्पनात्स स्वां देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्य-निर्दिष्टवरुणपरामर्शित्वाद्दातृत्वे च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देव-ताशब्दस्याविवक्षितार्थत्वाद् बहुबाधो दातुरिष्टिरिति पक्षे वरुणायेति चतुर्थ्याः पञ्चम्यर्थत्वेनाश्वमनयदिति नयतेश्च प्रतिगृह्णात्यर्थत्वेन कल्पनात्स स्वां देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्यनिर्दिष्टवरुणपरा-मर्शित्वाद्दातृत्वे च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देवताशब्दस्याविव-क्षितार्थत्वाद् बहुबाधो दातुरिष्टिरिति पक्षे वरुणायेति चतुर्थ्याः पञ्च-म्यर्थत्वेनाश्वमनयदिति नयतेश्च प्रतिगृह्णात्यर्थत्वेन कल्पनात्स स्वा-न्देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्यनिर्दिष्टवरुणपरामर्शित्वाद्दातृत्वे च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देवताशब्दस्याविवक्षितार्थत्वाद् बहुबा-धो दातुरिष्टिरितिपक्षे प्रतिगृह्णातिमात्रस्य दाने कल्प्यत्वादल्पबाधे-न सामवेदोत्पन्नं वारवन्तीयादियजुर्वेदविहितत्वेनोपांशुत्वप्राप्त्यो-च्चैस्त्वरूपेण परशाखाविहितं वार्तामात्रेणावगतं यावत्स्वयं श्रूयते तावत्स्वशाखाविहितेनाग्नीषोमीयादर्वाद्दशकपालत्वाद्येकादशकपा-लत्वादिना नित्यं सामधेनीपाञ्चदश्यं वैश्यनिमित्तेन साप्तद-श्येन नित्यं पाञ्चदश्यं नैमित्तिकवशात्साप्तदश्यम्पुरुषार्थेनैकै-विंशत्यादिनानारभ्याधीतं साप्तदश्यं प्रकरणाधीतेन पाञ्चदश्येन सर्वस्वं दाक्षिण्यादाक्षिण्यानिमित्तभूतप्रतिहर्तुदूगात्रपच्छेदपौर्वा-पर्यात्सर्वस्वदाक्षिण्यादाक्षिण्ययोः पौर्वापर्येणापद्यमानयोर्विरोधे पू-र्वपरेण प्राकृतं बर्हिरादि वैकृतेन शरादिना। प्रयोगवचनाश्रितं श्येने-प्रकृतष्वङ्गेषु उद्गातृकर्तृकत्वं चोदकाश्रयेण नानार्त्विक्कर्तृकत्वेन। निः प्रयोजनं निगदेषु परसम्बोधनार्थेषु उपांशुत्वं सप्रयोजनेनोच्चैस्त्वेन।

आग्नेयाग्नीषोमीययोर्ब्राह्मणक्रमो मन्त्रक्रमेण देवताश्रयमैन्द्रपुरो-
डाशादौ साम्नायविध्यन्तादिद्रव्याश्रयेणौषधविध्यन्तादिना। पश्चा-
दप्याम्नातमुपांशुयाजविकारभूतं सारस्वतं कर्मामावास्यायामुपांशु-
याजमङ्गीकृत्यामावास्यातन्त्रप्रवर्तकतयाभासमानं पूर्वाम्नातेनाग्नीषो-
मीयविकारभूतेनाग्नावैष्णवेन पौर्णमासतन्त्रप्रवर्त्तकेनाऽल्पं पञ्चद-
शरात्रे ऽग्निष्टुत्कर्माग्नेयीसुब्रह्मण्याप्रवर्त्तकं भूयसा ज्योतिरादिनैन्द्री-
सुब्रह्मण्याप्रवर्त्तकेन गौणं बर्हिर्मन्त्रप्रकाश्यं कुशसदृशं मुख्येन
कुशेन सामान्यविहितमाहवनीयादि विशेषविहितेन पदादिना सा-
वकाशं यत्किञ्चित्प्राचीनमित्यग्नीषोमीयप्राग्भाविपदार्थविहितमुपां-
शुत्वं दीक्षणीयादिमात्राङ्गतया विहितेन स्वरेणान्यत्र निरवकाशे
ऽनाङ्गमाधाने ऽग्निहोत्रहवणीप्रधानेन निर्वापेणाऽङ्गधर्मो दीक्षणी-
यादौ पर्वकालत्वं प्रधानधर्मेण सुत्यायाः पर्वकालत्वेन बाध्यत इति
यत्तत्तत्रोच्यते तत्सर्वं प्राप्तमप्राप्तं वा बाध्यतइत्यर्थः। सर्वश-
ब्देनैकाभिधानश्रुत्या पदश्रुतिबाधो ऽपि सूचितः। किञ्चेति भाष्ये-
णाप्राप्तबाधपक्षे को दोषः प्राप्तबाधपक्षे क इति पृष्टे बाधकविष-
यमप्राप्तस्य बाधे दोषोक्त्यर्थं यदीतिभाष्यं यदि बाध्यं सामान्यशा-
स्त्रादिज्ञानानुत्पादकत्वाद् बाधकस्य विशेषशास्त्रादेर्विषयभूतं हो-
मादि अप्राप्तं ततो विरोधाभावात्किं बाध्यतइत्येवमर्थत्वेन भास-
मानं बाधकज्ञानविषयविरुद्धज्ञानाभिमुख्यमात्रेणानुत्पादितज्ञानस्या-
पि सामान्यराज्यादेरन्योन्यराज्याभिमुख्यमात्रेणानपहृतराज्याना-
मपि राज्ञामिव विरोधोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य विरोधविषयभूतपदहो-
मादिवदविरोधविषयभूते ऽग्निहोत्रहोमादावप्याहवनीयाधिकरण-
त्वादिज्ञानानुत्पादकत्वेनातुल्यत्वात्सार्वत्रिकबाधापत्त्यर्थत्वेन व्या-
ख्यातुमाह *तद्यदि तावदिति* सामान्यशास्त्रादेः प्रत्यक्षेण स्वरूपे- ८८०।२
णाभावायोगे ऽपि ज्ञानोत्पादेन प्रवृत्त्यभावेनाहवनीयादिविनियोज-
कत्वरूपेणाभावापत्त्युक्त्यै विनियोजकस्येत्युक्तम्। अनेन च किं
बाध्यतइति भाष्यस्थस्य किंशब्दस्य स्तोकवाचि किञ्चित् शब्दैकदेश-
त्वात्किमिव च रेतो विक्रियतइत्यादिदर्शनाद्वा स्तोकवाचित्वाभ्यु-
पगमपूर्वं विरुद्धलक्षणया सर्ववाचित्वमभ्युपगम्याव्ययत्वाभ्युपग-
मेन च सप्तम्यर्थत्वाचित्वमभ्युपगम्य सर्वत्र बाध्यतइति भाष्यार्थः
सूचितः। ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धस्य विरोधनिबन्धनत्वादविरोधविषये
प्रतिबन्धकाभावेनोत्पादकत्वोपपत्तेः नाप्रवृत्तिनिमित्ताऽसत्तुल्यत्वा-
पत्तिरित्याशयेन * अथेति * सामान्यादिशास्त्रस्यापर्यवसाना-
द्विशेषादिषु प्रवृत्तावपि सामान्यादिद्वारैव प्रवृत्तेर्विषये भेदाभावेन

ज्ञानभेदायोगात्क्व चिदंशे ज्ञानोत्पत्तिः प्रतिबध्यते क्व चिन्नेत्यनुपपत्तेरविरोधविषये प्रतिबन्धाभावेन * ज्ञानोत्पादकत्वच्छास्त्रस्यासत्तुल्यत्वानापत्तौ विरोधविषये ऽप्यसत्तुल्यत्वापत्त्ययोगाद्विशेषादिशास्त्रेण सह तुल्यबलत्वापत्तिः । पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायाद्वा विपरीतबाधापत्तिरित्याशयेन परिहरति * तत्र इति * ज्ञानभेदाभावेनोत्पत्तिप्रतिबन्धाप्रतिबन्धव्यवस्थायोगसूचनार्थम् * न हीत्युक्तम् * सर्वमेतदुदाहरणनिष्ठतया विवृणोति * तेनेति * सामान्यविशेषशास्त्रयोस्तुल्यबलत्वं विपरीतो वा बाधो ऽस्त्वित्याशङ्कमानस्य लोकप्रसिद्धिविरोधसूचनार्थं लौकिकोदाहरणम् । ज्ञानोत्पादने शास्त्रप्रवृत्तौ ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धाशक्तेरप्राप्तबाधवाचिना ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धार्थे शास्त्रप्रवृत्तिप्रतिबन्धस्य वाच्यत्वात्सन्मते शास्त्रस्याकिञ्चित्करत्वेनासत्तुल्यत्वापत्त्युपपादनाया ऽप्रवृत्तिशब्दः । नहीति वार्त्तिकावयवव्याख्यानायाप्यतो प्रतीत्यनेनैकस्य ज्ञानस्य सदसत्त्वविरोधात्तज्जनकस्य शास्त्रस्य सदसत्तुल्यत्वविरोधमुक्तमेकस्यापि शब्दार्थसम्बन्धस्य ज्ञानं हिं पुरुषाधारं तद्भेदाच्च विरुध्यत इत्यादिसम्बन्धग्रन्थवार्त्तिकोक्तग्रहणाग्रहणविरोधवत्सदृष्टान्तत्वेन वोक्तां घानन्धसमीपच्छरूपग्रहणाग्रहणाविरोधवदेकस्यापि शास्त्रस्य ग्रहणाग्रहणाविरोधाद् गृहीतस्यैव च शास्त्रस्य ज्ञानजनकत्वात्क्व चिदंशे ज्ञानजनकत्वं क्व चिन्नेत्यविरोधोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्यांशभेदे ऽपि प्रमातृभेदाभावाच्छास्त्रस्य ग्रहणाग्रहणाविरोधायोगो न चात्रेत्यनेनोक्तः । प्रमातृभेदाभावे ऽपि विषयभेदेन तदधीननिरूपणाज्ज्ञानभेदादज्ञातज्ञानाख्यशास्त्रनात्मकशास्त्ररूपभेदावगतेः सदसत्त्वविरोधो नास्तीत्याशङ्क्याह * न चेति * सकृच्छ्रुतस्य शास्त्रस्यानेकार्थपरत्वायोगाद्विषयभेदो न सम्भवतीत्याशयः । सामान्यशास्त्रस्य च व्यक्तिविषयत्वाभावादतिदेशशास्त्रस्यैकपदार्थविषयत्वाभावाद्विषयभेदो नास्तीत्याह * व्यक्तीति * व्यक्तिवाचित्वपदार्थातिदेशपक्षयोः शास्त्रस्वरूपेण भेदे ऽपि स्वरूपभेदाभावसूचनार्थं कदा चिद्भिन्नत्वं भवेदित्युक्तम् । आकृतिवाचित्वयागगामिपदार्थसमुदायव्यापारातिदेशयोरपि सामान्यशास्त्रस्यानुष्ठानार्हव्यक्तिपर्यवसायित्वादतिदेशशास्त्रस्य च पदार्थपर्यवसायित्वाद्व्यक्तीनामङ्गाख्यानां च पदार्थानां भिन्नत्वात् भिन्नविषयत्वेन शास्त्रभेदो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * आकृतीति * प्रवृत्तिप्रतिबन्धलक्षणबाधाभ्युपगमे सामान्यवाचिना ब्राह्मणादिशब्देन व्यक्तिलक्षणायाः प्रकृतिसादृश्योक्तिद्वारभूतयागगतव्यापारवाचित्वात् जनकपदार्थावान्तरकार्यलक्ष-

णाद्वारायाः पदार्थलक्षणायाः प्रवृत्तित्वेनाभिप्रेतायाः प्रतिबद्धत्वेन नाभावाद्व्यक्तीनां पदार्थानां वा विषयत्वानुपपत्तेर्विषयभेदो न सम्भवतीत्याशयः। व्यक्त्यादिलक्षणात्मकप्रवृत्तिप्रतिबन्धलक्षणबाधाभ्युपगमे विषयभेदाभावेन शास्त्रभेदाभावात्सदसत्त्वविरोधपरिहारायोगे ऽपि सर्वत्र प्रवृत्तस्य सामान्यादिशास्त्रस्य विशेषादिशास्त्रेण स्वविषयानिवृत्तिलक्षणबाधाभ्युपगमे विषयभेदाच्छास्त्रभेदोपपत्तेर्विरोधपरिहारो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * एतेनेति * व्यक्तिषु सामान्यशास्त्रप्रवृत्तिहेतोर्ब्राह्मणशब्दस्य पदार्थेषु चातिदेशशास्त्रप्रवृत्तिहेतोः प्रकृतिवच्छब्दस्य सर्वव्यक्तिषु सर्वपदार्थेषु तुल्यत्वेन कस्याश्चिद्व्यक्तेः कस्य चिद्वा पदार्थस्य वर्जनायोगादनेन ततो ऽवश्यमित्यादिवार्त्तिकोक्तेन प्रवृत्तिप्रतिबन्धनिमित्तशास्त्राभावापादनलक्षणबाधनिरासेन निवर्त्तनाख्योत्कालनलक्षणो ऽपि बाधो निरस्त इत्यर्थः। सूत्रकृत्सम्मत्या किं चिद्वर्जनायोगं द्रढयितुमाह * तथा चेति * अनारभ्याधिकरणे ऽनारभ्यविधिना विकृतिष्वपि खादिरत्वादिप्राप्तेस्तद्वर्जं चोदकवचनमित्यनारभ्यवादानां प्रकृतिमात्रार्थत्वसिद्धान्तहेतोः प्रकृतिविकृत्यर्थत्वे द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वशङ्कार्थमुक्त्वा चोदकस्यानारभ्यविधितो दौर्बल्यं तेनैव विकृतिनैराकाङ्क्ष्याच्चोदकाभावापत्त्या तत्प्राप्यप्रयाजादिदर्शनादितिचेदिति सूत्रेणाशङ्क्य न चोदनैकार्थ्यादित्यनेनानारभ्यचोदनायाः खादिरत्वाद्येकार्थपरत्वेन स्रुवाद्यविधानाद्विकृतिनैराकाङ्क्ष्यकरणाशक्तेश्चोदकस्य दौर्बल्ये ऽप्यनारभ्यविध्यप्राप्तप्रयाजादिप्रापकत्वोपपत्तिमुक्त्वा सिद्धान्तैकदेशिमतेन द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वमभ्युपेत्य सङ्क्षेपविस्तररूपत्वेन हेतुना प्रयाजादिप्रायकत्वोपपत्तिमुक्त्वा सिद्धान्तैकदेशिमतेन द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वमभ्युपेत्य संक्षेपविस्तररूपत्वेन हेतुना प्रयाजादिविधिदृष्टान्तेन खादिरादिर्विधेः प्रकृतिमात्रार्थत्वानुमानमुत्पत्तिरिति चेदित्यनेनाशङ्क्य न तुल्यत्वादित्यनेनाशङ्क्य न तुल्यत्वादित्यनेनामनहोमादिविधेर्विकृत्यर्थस्यापि सङ्क्षेपविस्तररूपत्वदर्शनेनानैकान्तिकत्वादनुमानायोगमुक्त्वा चोदनार्थकार्त्स्न्यात्तु मुख्यविप्रतिषेधात्प्रकृत्यर्थमित्यनेनानारभ्यविधेः स्वविधेयखादिरत्वाविषयभूतस्रुवादिप्राप्त्यै चोदकापेक्षत्वेन चोदकस्यैव बलीयस्त्वादनारभ्यविधिविषयवर्जनानुपपत्तेः कृत्स्नस्य प्राकृताङ्गजातस्य चोदकचोदनार्थत्वावगमेनानारभ्यविधेर्विकृत्यर्थत्वे मुख्यस्य विकृतिविधेश्चोदकः शेषो ऽनारभ्यविधिर्वेति विप्रतिषेधापत्तेस्तत्परिहारायानारभ्यविधानं प्रकृतिमात्रार्थमिति द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वशङ्कानिरासेन सिद्धा-

न्तमुपसंहरिष्यंश्चोदनार्थकात्स्न्यार्द्धेतोर्न प्राप्तवर्जनमित्यसिद्धत्व-
शङ्कोत्तरं सूत्रकृद्दास्यतीत्यर्थः । शुद्धस्य च वर्जनव्यापाराभावात्स-
म्भवद्वर्जनव्यापारस्य च वक्त्राशयस्य वेदे ऽनुपपत्तेर्न किं
८८।१। चिद्वर्जनं सम्भवतीत्याह * पौरुषेये ऽपि तावदिति *
वक्त्राशयानुरोधेन पुंवाक्यस्यार्थप्रतिपादकत्वाच्छब्दव्यापारं वि-
नापि तत्र वर्जनरूपस्यार्थस्य यन्मया ब्राह्मणेभ्यो दधीति प्रयुक्तं
तत्कौण्डिन्यवर्जमित्येवं वक्तृहृदये वर्त्तमानतया वर्जनं भवेदिति
हृदये वर्त्तमानो ऽर्थो हृदयार्थ इतिमध्यमपदलोपिसमासाभ्युपगमेनो-
क्तेवर्जनस्याशब्दार्थत्वे सत्यनावृत्य त्वमाशङ्क्यानुविधेयपुरुषाशयार्थत्वे-
नाद्दत्यत्वसूचनायेश्वरेत्युक्तम् । सामान्यशास्त्रस्यैकत्वे ऽपि तत्क-
ल्प्यव्यक्तिशास्त्रभेदात्सदसत्त्वविरोधपरिहारमाशङ्क्य सामान्यशा-
स्त्रस्यैवापर्यवसानाद्व्यक्तिपरपरत्वेनानुष्ठेयार्थत्वोपपत्तेः शास्त्रान्तरक-
ल्पना न युक्तेत्याशयेन परिहरति * न चेति * अतो लिङ्गादि-
ष्वप्राप्तबाधस्योक्तत्वादवश्यम्भाविबाधैकरूप्यसिद्ध्यै यदि सामान्य-
शास्त्रादिष्वप्यप्राप्तबाधो ऽभिप्रेतस्ततो विरोधविषयवदविरोधविषये
ऽपि बाधापत्तेर्नावकल्पतइति यदीतिभाष्यार्थमुपसंहरति * तस्मा-
दिति * प्राप्तबाधपक्षे दोषोक्त्यर्थमथेतिभाष्यं प्राप्तस्य सामान्या-
दिशास्त्रस्याशक्य बाधेत्येवमर्थत्वेनाभासमानमुत्पादितज्ञानत्वेन बाध-
कविषयप्राप्तस्यापि तज्जनितज्ञानमिथ्यात्वकल्पनया बाधोपपत्तेरयु-
क्तमाशङ्क्य प्राप्तं चेत्सामान्यशास्त्रादि बाध्यते ततो लिङ्गाद्यपि बाधै-
करूप्यसिद्ध्यै प्राप्तमेव बाध्येत तस्य च बाधकसमानविषयश्रु-
तिकल्पनं विना बाधकविषयप्राप्तययोगात्कल्पितायाश्च श्रुतेः प्र-
त्यक्षया सहाविशेषात्तुल्यबलत्वापत्तेः पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायाद्वा क-
ल्प्याया एव पाश्चात्यत्वेन बाधकत्वापत्तेः कथं लिङ्गादि बाधितुं
शक्यमित्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * अथेति * दोषजन्यत्वा-
न्मिथ्यात्वस्य शब्दे चानाप्तोक्तत्वस्यैव दोषत्वाद्वेदे च तदयोगा-
त्प्राप्तबाधायोगमाशङ्क्यमित्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * अथेति *
दोषजन्यत्वान्मिथ्यात्वस्य शब्दे चानाप्तोक्तत्वस्यैव दोषत्वाद्वेदे च
तदयोगात्प्राप्तबाधायोगमाशङ्क्य तात्पर्यावधारणानपेक्षस्य शब्द
स्य विषयपरिच्छेदकज्ञानाख्यविज्ञानानेनुत्पादकत्वात्सर्वांशोपेतभा-
वनाविषयसमस्तोत्सर्गापवादरूपशास्त्रालोचनं च विना तात्प-
र्यानवधारणात्सामान्यादिशास्त्रमात्रलोचने विज्ञानोत्पत्त्यनुपपत्ते-
र्विज्ञानापेक्षया वेदे सर्वत्राप्राप्तबाधे ऽपि लिङ्गादिना ब-
लवद्विरोधिश्रुत्यनुमानाभावेन ज्ञानमात्रमपि नोत्पाद्यते सा-

मान्यशास्त्रादिना ऽनुविरोधे ऽपि ज्ञानमात्रमुत्पाद्यतइति वैलक्षण्यप्रदर्शनाय ज्ञानमात्रापेक्षयात्र प्राप्तबाधोक्तिर्ज्ञानमात्रस्य च विज्ञानत्वाभावादविज्ञाने तु दोषाणां व्यापारो नैव विद्यते कारणाभावतस्त्वेव तत्सिद्धं नस्त्वदुक्तिवदिति स्वतो ऽप्रामाण्याभिधानाद्दोषाभावे ऽप्यप्रामाण्योपपत्तिरिति सूचनार्थः कथञ्चिच्छब्दः । तत इत्यादिना ततो लिङ्गाद्यपि प्राप्तमेव बाध्येत तच्च कथं शक्येत बाधितुमिति साध्याहारभाष्यव्याख्या सूचिता । कथं शक्येतेति यद्भाष्यकृतोक्तं तत्र श्रुत्यादीनां प्राप्तबाधे इति तच्चेत्यध्याहारसूचनायोक्तं कथं तद्बाधितुमशक्यमित्यपेक्षायां न चेतदुत्थापितं ज्ञानमनुत्पन्नं शक्यं वक्तुमित्यादिवार्त्तिकोक्तोपपत्तिसूचनार्थश्चकारः । प्रश्नभाष्यस्य वेदे क्वचिद् बाधो न सम्भवतीत्येवमाशयत्वं सूचयन्नुपसंहरति * अत इति * बाधमार्गस्यैकरूप्यं युक्तं तच्च न घटतइतिकृत्वा न क्वचिद् बाधो वेदे घटतइत्यर्थः । प्राप्तमित्युत्तरभाष्यं प्रश्नाशयानतिक्रमादयुक्तमाशङ्क्य प्रश्नाशयं तावन्निरस्यति * तदिति * प्रमाणवत्त्वान्नरूप्यमवगम्यमानं यस्मादिह वेदे न किञ्चिद्विरुणद्धि तस्मान्न बाधस्यैकप्रकारत्वनियमो ऽस्तीत्यर्थः । बाधप्रकारनानारूप्यस्यानुभवसिद्धत्वेन प्रमाणवत्त्वं बाध्यनानारूप्यदृष्टान्तेनोपपादयन्नुत्तरार्द्धं व्याचष्टे * यथैवेति * य एते ऽनुमानादयो ऽङ्गधर्मपर्यन्ताः षट्त्रिंशदन्योन्यं भिद्यमाना बाधविषया वर्णितास्तेषु भिन्नरूपत्वस्यैव प्रमाणवत्त्वाद्यथैकरूप्यं नाङ्गीकृतं तथा बाधप्रकारनानात्वस्यापि गम्यमानत्वेन प्रमाणवत्त्वाद्वेदे ऽपि ज्ञानमात्रापेक्षया प्राप्तबाधोपपत्तेश्च बाधविरोधित्वाभावाद् बाधप्रकारेष्वप्यैकरूप्यं नाङ्गीकार्यमित्यर्थः । बाधप्रकारनानात्वोक्त्यर्थत्वेन प्रश्नाशयनिरासकतयोपपादयितुमुत्तरभाष्यं श्रुत्यादिबाधव्यतिरिक्तविषयत्वेनोपपत्तिपूर्वं व्याख्यातुमाह * तत्रेति * लिङ्गादेरप्यप्राप्तबाधपक्षे सामान्यशास्त्रादिवत्सदसत्त्वविरोधापत्तिमाशङ्क्य सामान्यशास्त्रादेर्विरोधविषयभूते कौण्डिन्यादौ शास्त्रान्तरप्रतिबन्धायाः प्राप्तितः प्राप्त्यन्तरस्याविरोधविषयभूते माठरादावभ्युपगमात्सदसत्त्वविरोधापत्तिरुक्ता कदा चनस्तरीरसीत्येतन्मन्त्रस्थैन्द्र्योक्तिशक्त्यात्मकस्य तु लिङ्गस्य तस्मिन्नित्यस्य च स्योनाद्येकवाक्यत्वात्मकस्य वाक्यस्याविवृधतामित्यस्य च दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्नानात्मकस्य प्रकरणस्य शौनः शेपाख्यानादश्चाभिषेचनीयसन्निध्यात्मकस्य शुन्धनमन्त्रस्य च पौरोडाशिकाख्यात्मिकाया क्वचिद्विनियोजकत्वानभ्युपगमेन विरोधविषयप्राप्तितः प्राप्त्यन्तरानभ्युपगमान्न तत्राप्राप्तबाधे ऽपि सदसत्त्वविरोधो

ऽस्तीत्युक्तम् । श्रुत्यादिव्यतिरिक्तसर्वबाधाविषयत्वेन प्रश्नभाष्यव्याख्यानादुत्तरभाष्यस्यापि तद्व्यतिरिक्तसर्वबाधविषयत्वशङ्कापत्तेस्तन्निरासार्थम् * ये ऽर्थात्युक्तम् * अर्थविप्रकर्षहेतुकत्वेन श्रुत्यादिच्छायानुपातिनो ये बाधास्ते सर्वे ऽर्थविप्रकर्षाख्यस्य हेतोरतस्मिंश्च निर्ज्ञाते कृतसामर्थ्ययोर्वाक्यप्रकरणयोर्नैतदेवं कल्पयितुं शक्यमिन्द्रोपस्थानं शब्देनाभिहितमितीत्यादिभाष्येणाप्राप्तबाधसामर्थ्यकथनात्तद्बाधेनैवाप्राप्तबाधतया व्याख्याता इत्यर्थः । सदृशवाचिना ऽऽदिशब्देन पूर्वोद्दिष्टो ऽनुमानबाधो ऽनन्तरोद्दिष्टा च परशाखाविहितान्तबाधाव्यवहितोद्दिष्टाश्चानारभ्याधीतप्रयोगवचनाश्रितप्राग्भ्राक्रमदैवताश्रयगौणबाधा गृहीताः । अनुमानस्य प्रत्यक्षविरोधे पक्षस्यैव साध्यशून्यत्वेन विपक्षत्वात्तत्र हेतोर्वृत्तेरनैकान्तिकत्वेन कारणाभावात्सर्ववेष्टनादिश्रुतेश्च छिन्नाङ्गुलव्यतिरिक्तसर्ववेष्टनादिविषयत्वसम्भवेनाशेषवेष्टनश्रुतिकल्पनाशक्तत्वाद्दनाप्तस्मृतेश्च श्रुत्यकल्पकत्वस्य स्पष्टत्वाद्विगीतायाश्चाप्तस्मृतेरप्यापद्विषये ऽल्पदोषत्वार्थत्वसम्भवेन निर्दोषत्वावेदकश्रुत्यकल्पकत्वादाततायिवधस्मृतेश्चात्मरक्षणप्रयत्नमात्रार्थत्वसम्भवेन वधपरश्रुत्यकल्पकत्वाल्लिङ्गार्थवादप्रभवयोश्च स्मृत्योस्तन्मूलत्वेनैव श्रुत्यकल्पकत्वाद्वधूवस्त्रपरिधानाचारस्य चाऽश्रीरा तनूर्भवति रुशती पापयामुपापतीर्यद्वधो वाससा स्वमङ्गमभिधित्सत इत्यादिलिङ्गाद्वधूवशत्वफलत्वावगतेर्वधूबन्धुभिस्तद्वशत्वसिद्ध्यै प्रवर्त्तितत्वसम्भवेन श्रुतिकल्पनाशक्तत्वाद्धस्त्यादौ च पिल्वादिशब्दप्रयोगाचारस्य सादृश्यादि मूलत्वसम्भवेनानुपपत्त्यक्षयाद्वाचकाशक्तिकल्पनाशक्तेः सन्दिग्धस्य च विध्युद्देशस्यासन्दिग्धवाक्यशेषापेक्षत्वेन तद्विरुद्धार्थविध्यशक्तत्वात् दुर्बलक्रमाद्याश्रयस्य च बलवत्पदार्थविप्राप्त्यपेक्षत्वेन तद्विरुद्धक्रमादि विध्यशक्तत्वादुपसंहारस्य चोपक्रमापेक्षत्वेन तद्विरुद्धार्थविध्यशक्तत्वादवघातादिविधेश्चौषधे नियमादृष्टार्थत्वेन परिहृतानर्थक्यस्याज्यसान्नाय्ययोरत्यन्तादृष्टार्थावघातादिविध्यशक्तत्वादग्नीषोमीयपशुपुरोडाशयागविधेश्च लिङ्गावगतदेवतासंस्काराख्यसन्निपत्योपकारार्थयागविधानेन परिहृतानार्थक्यस्य प्रकरणावगम्यारादुपकारार्थयागविध्यशक्तत्वादल्पार्थविधानेन च कृतार्थस्य विधेरनेकार्थविध्याशक्तत्वादेकस्य च शब्दस्य वाचकशक्तिकल्पनेन तदशक्तिजशब्दान्तरप्रयोगोपपत्तेः शब्दाशक्तिकल्पनस्याशक्यत्वादेकस्य वार्थस्य वाच्यशक्तिकल्पनया तदविनाभावेनार्थान्तरप्रत्ययोपपत्तेरर्थान्तरशक्तिकल्पनस्याशक्यत्वाप्रातिगृह्या-

त्रिमात्रबाधेन चाश्वप्रतिग्रहेष्टिवाक्योपपत्तेर्बहुबाधकल्पनस्याशक्यत्वादुच्चैर्ऋचा क्रियतइति च करोतेर्विधिवाचित्वेनोत्पत्तिवेदस्वरविध्यशक्तत्वात्परशाखाविहितस्य च मूलानिश्चयात्प्रागश्रद्धेयत्वेनानुष्ठेयत्वादनारभ्याधीतस्य च विकृतिप्रकरणावगताविकृत्यन्वयनिराकाङ्क्षीकृतस्य प्रकृत्यन्वयकल्पनाशक्तेः प्रयोगवचनस्य च चोपेक्षत्वेन तद्विरुद्धार्थविध्यशक्तत्वात्प्रयोगसमवायिमन्त्रक्रमकल्पितक्रमविधायिश्रुतिकल्पनाशक्तेः स्वरूपसमवाय्यन्तरङ्गद्रव्यसामान्ययुक्तसुसदृशप्रकृतिलाभसम्भवे शब्दमात्रसमवायिबहिरङ्गदेवतासामान्ययुक्तस्य कर्मणो मन्दसदृशत्वेन यदि सुसदृशमन्यल्लभ्यते तत्र मिथ्या भवति विसदृशत्वान्मन्दसादृश्ययुक्तमित्यनेन न्यायेन विसदृशत्वात्प्रकृतित्वकल्पनाशक्तेः पूर्वान्मिन्त्रकर्मतन्त्रप्रवृत्त्या च प्रसङ्गलब्धोपकारस्य पश्चादाम्नातस्य कर्मणः स्वकीयतन्त्रप्रवर्त्तकत्वाशक्तेः मुख्ये ऽर्थे मन्त्रविनियोजकलैङ्गिकश्रुतिकल्पनेन च मन्त्रप्रकरण्याकाङ्क्षायां निवृत्तायां गौणे ऽर्थे विनियोजकश्रुतिकल्पनाशक्तेः सर्वेष्वेष्वप्राप्तबाध इत्याशयः । प्राप्तबाधोक्तिस्तर्हि किं विषयेत्यपेक्षायाम् * ये त्वित्युक्तम् * प्राप्तिहेतुप्रश्नार्थं कथमितिभाष्यं ब्राह्मणशब्दादेः प्राप्तिहेतोः स्पष्टत्वादयुक्तमाशङ्क्य लिङ्गादौ सामर्थ्यादेः प्राप्तिहेतोर्भावे ऽपि बलवता श्रुत्यादिना प्रतिबन्धादप्राप्तिवत्सामान्यशास्त्रादावपि बलवता विशेषशास्त्रादिना प्राप्तिहेतुप्रतिबन्धादप्राप्त्या भाव्यमित्येवमाशयत्वेन व्याख्यातुमाह * कथमिति * आकाङ्क्षासहकृतस्य सामर्थ्यादेः प्राप्तिहेतुत्वाद् बलवद्विनियोगेनाकाङ्क्षानिवृत्तौ शुद्धस्य सामर्थ्यादेः प्राप्तिहेतुत्वाभावादप्राप्तिर्युक्ता ब्राह्मणशब्दादेस्तु विरोधाविरोधयोः साधारणरूपस्य शुद्धस्यैव प्राप्तिहेतुत्वात्प्राप्तिहेतुभूतब्राह्मणादिशब्दानाश्रितत्वेन च विशेषशास्त्रादेः प्रतिबन्धकत्वायोगान्नेहाप्राप्तिर्युक्तेत्येवमाशयं सामान्यस्येत्युत्तरभाष्यमवतारयति * उत्तरमिति * विरोधाविरोधसाधारण्यवाचिना सामान्यशब्देनाविरोधासाधारणाकाङ्क्षानपेक्षत्वं सूचितम् । प्रमाणाभासे सामान्यरूपस्य कारणस्य चक्षुरादेः प्रमाणविरोधे ऽपि नित्ये च सामिधेनीपाञ्चदश्ये क्रतुप्रकरणाम्नानस्य वैश्यप्रयोगे ऽपि नित्यनैमित्तिकयोश्च क्रत्वर्थयोः पाञ्चदश्यसाप्तदश्ययोर्गुणकामप्रयोगे ऽपि पूर्वस्मिंश्च सर्वस्वदाक्षिण्ये निमित्तभूतस्य प्रतिहर्त्रवच्छेदस्योद्गात्रवच्छेदे ऽपि प्राकृते च बर्हिषि प्रकृतिवच्छब्दस्य शरोपदेशे ऽपि सामान्यविहिते चाहवनीये होमत्वस्य पदादिहोमे ऽपि निष्प्रयोजनं च परसम्बोधनार्थमुपांशुत्वे यजुर्वेदविहितत्वस्य नि-

गदेष्वप्याग्नेयीसुब्रह्मण्याप्रवर्तकत्वे चाग्निष्टुत्वस्य भूयो विरोधे ऽपि सावकाशे चोपांशुत्वे ऽग्नीषोमीयप्राग्भावित्वस्य दीक्षणीयादिष्वप्यग्निहोत्रहवण्यङ्गकत्वे च निवापत्वस्याधाने ऽप्यङ्गधर्मे च दीक्षणीयायाः पर्वकालत्वे मुख्यत्वेनानुपसञ्जातविरोधत्वस्य प्रधानसोमयागधर्मपर्वकालत्वविरोधे ऽपि विद्यमानत्वात्प्राप्तिः सम्भवतीति भाष्यार्थसूचनायोत्तरशब्दः । कथं प्राप्तिकारणस्य विरोधाविरोधविषययोः साधारणरूपतेत्याशङ्क्य ब्राह्मणप्रकृतिवच्छब्दयोस्तुल्यहेतुत्वेन किं चिद्वर्जनासम्भवादिति वार्त्तिकेन सामान्यातिदेशप्राप्तिकारणयोर्विरोधाविरोधसाधारण्योक्त्या सर्वेषां प्रमाणाभासादिप्राप्तिकारणानां चक्षुरादीनां साधारण्यं तुल्यन्यायतया दर्शितं भवतीत्याह * दर्शितमिति * प्राप्तस्य बाधायोगाशयमथेति प्रश्नभाष्यमुपपादयितुं नचैतदुत्था-
यितुं ज्ञानमनुत्पन्नं शक्यं वक्तुमित्यादिपूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तां बा-
८८२।१ धायोगोपपत्तिमनुभाषते * यस्त्विति * अनुष्ठानाख्यफलवियोगाशक्तिस्त्वर्थसत्वपरिच्छेदाख्यफलवियोगलक्षणबाधोपपादनेन निराकरिष्यमाणत्वान्नानुभाषिता । नैवेत्युत्तरभाष्यं नोत्पन्नं ज्ञानं प्रतिबध्यते न च स्वरूपेण संस्काररूपेण चाबाधकवशान्नश्यति किं तु मिथ्यात्वेनावगम्यतइति मिथ्यात्वज्ञापनरूपबाधोक्त्यर्थत्वेनावतारयति * तत्रेति * विषयासत्वव्युदासप्रकाशफलज्ञानविशेषरूपविज्ञानमिथ्यात्वस्य दोषजन्यत्वाद्वेदे च दोषाभावात्तन्मिथ्यात्वानुपपत्तेर्वेदे ज्ञानमात्रस्य प्राप्तस्य बाधो विवक्षितो विज्ञानस्य त्वप्राप्तस्यैवेति सूचयितुं भाष्यविशब्दानादरेण ज्ञानमित्येतावदुक्तम् । भाष्यं त्वकारप्रश्लेषेण विज्ञानत्वाभावोक्त्यर्थत्वेन दोषाभावाद्विज्ञानमिथ्यात्वायोगशङ्कानिरासार्थमविज्ञानमेतदिति विज्ञानत्वाभावग्राहकं प्रत्ययान्तरं विज्ञानरूपं भवतीत्यविज्ञानरूपाद् बाध्यप्रत्ययाद्विज्ञानरूपत्वेन बाधकप्रत्ययस्य वैलक्षण्योक्त्यर्थमन्तरशब्दमङ्गीकृत्य व्याख्येयम् । एतदेव विवृणोति * शास्त्रान्तरं हीति * परिकल्पनोक्त्या सामान्यादिशास्त्रजनितस्य ज्ञानस्य विषयसत्वपरिच्छेदकत्वलक्षणविज्ञानत्वाभावाध्यवसाने ऽभिहिते यथा तर्हि गौरिति पदमात्रस्य गोसत्वपरिच्छेदकत्वाभावात्प्रमाणान्तरेण गवाभावावगमे ऽपि विरोधो न भासते तथास्यापि विशेषादिशास्त्रेण विषयाभावावगमे ऽप्यविरोधापत्तेर्बाधो न युज्येतेत्याशङ्क्य, नेह ज्ञानस्य विषयसत्वापहारलक्षणो बाधो ऽभिमतः किं तु सामान्यादिशास्त्रस्य भ्रान्त्यवगतकौण्डिन्यादिविषयवत्वापहारलक्षणो ऽनन्यगतिना विशेषादिशास्त्रेण

बाध इति भ्रान्तिशब्देन सूचिते भ्रान्तौ को हेतुरित्यपेक्षायां सामान्यरूपेण कारणेन ब्राह्मणशब्दादिना कौण्डिन्यादिव्यतिरिक्तेषु ब्राह्मणादिषु सामान्यादिशास्त्रस्य तात्पर्यमित्येवंरूपाया बुद्धेरपहारेण ब्राह्मणादिमात्रे तात्पर्यभ्रान्ति सामान्यादिशास्त्रस्य ब्राह्मणादिमात्रविषयत्वभ्रान्तौ हेतुं सूचयितुम् * सामान्येत्युक्तम् * बाध्यशास्त्रस्य बाधकशास्त्रावरुद्धविषयताया भ्रान्तत्वे प्राप्तत्वयोगात्प्राप्तबाधोक्तिर्विरुद्धेत्याशङ्क्य चक्षुरादेरसन्निकृष्टे मृगतोयादौ स्वकार्यप्रमाणज्ञानजननाशक्तेस्तद्विषयत्वाभावे ऽपि दोषसहितचक्षुरादिजन्यस्य मृगतृष्णादिज्ञानस्यासन्निकृष्टविषयत्वोपपत्तिवत्सामान्यादिशास्त्रस्य तात्पर्यशून्ये कौण्डिन्यादौ स्वकार्यप्रमाणज्ञानजननाशक्तेः कौण्डिन्यादिविषयत्वाभावे ऽपि ब्राह्मणादिमात्रतात्पर्यभ्रान्त्याख्यदोषसहितसामान्यादिशास्त्रजन्यस्य ज्ञानस्य ब्राह्मणादिमात्रविषयत्वोपपत्तिसूचनार्था दृष्टान्तोक्तिः। ज्ञानस्य विषयसत्त्वापहारलक्षणबाधाभावे मिथ्येति प्रत्ययान्तरं भवतीति भाष्यं न घटेतेत्याशङ्क्य विषयसत्त्वपरिच्छेदफलबुद्धित्वलक्षणविज्ञानत्वाभावनिश्चयेन विषयसत्त्वपरिच्छेदाख्यात्फलाद्वियोगलक्षणो बुद्धेर्बाधो मिथ्याशब्देन विवक्षित इति सूचयन्भाष्यार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * भ्रमेरनवस्थानार्थत्वात्सत्त्वव्यवस्थाहेतुपरिच्छेदकनिरासार्थो ऽयं भ्रान्तिशब्दः। यद्वैतदविज्ञानमिति कृत्वा सत्त्वेनापरिच्छिद्यमानत्वात्कौण्डिन्यादिरर्थो सन्निति प्रत्ययान्तरं शास्त्रं वार्थसत्त्वापरिच्छेदकमिति प्रत्ययान्तरं भवतीत्यर्थासत्त्ववाचिनं शास्त्रस्यार्थसत्त्वपरिच्छेदकत्वाभाववाचिनं वा मिथ्याशब्दमिति करणावृत्तिं चाङ्गीकृत्येदं भाष्यं व्याख्येयमिति सूचनायार्थं * शास्त्रं वेत्युक्तम् * किमित्याशङ्क्याभाष्यं सामान्यादिशास्त्रजनितस्य ज्ञानस्य विज्ञानत्वेनाभासमानस्यापि विज्ञानत्वाभावरूपमिथ्यात्वज्ञापनेन निरासे विशेषादिशास्त्रजनिते ऽपि ज्ञाने विज्ञानत्वानाश्वासापत्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * किं त्विति * पदादिजन्यस्य ज्ञानस्य विषयसदसदसत्त्वसाधारण्यात्स्वत एव विज्ञानत्वाभावो ऽवसीयते न तु प्रत्ययान्तरबलेनेति वैषम्यसूचनार्था प्रत्ययान्तरोक्तिः। यस्येत्युत्तरभाष्यं शास्त्रान्तरविरोधे यथाश्रुते तात्पर्यावधारणायोगात्तन्निरपेक्षस्य शास्त्रस्य विज्ञानजनकत्वाभावाद्विज्ञानत्वनिरासो न तु विरोधम्। विनेति व्यवस्थोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तदिति * यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्यय इति भाष्ये कारणदोषज्ञानबाधकज्ञानयोर्विषयव्यभिचारित्वलक्षणविज्ञानमिथ्यात्वज्ञा-

पकत्वेनोक्त्योर्मध्ये बाधकविज्ञानस्य विज्ञानत्वाभावलक्षणज्ञानमि-
थ्यात्वज्ञापकत्वोक्तौ कारणदोषज्ञानस्यापि बाधकज्ञानवद्विषयास-
त्वज्ञापनेनैव विषयसत्वपरिच्छेदकत्वलक्षणविज्ञानत्वाभावज्ञापक-
८८२।२ त्वस्याप्युपपत्तेः कस्मान्नेह तज्ज्ञापकतोक्तेत्याशङ्क्याह * यत्त्विति *
शाब्दविज्ञानमिथ्यात्वहेतुत्वेन प्रसिद्धस्यानाप्तप्रणीतत्वाख्यस्य वि-
ज्ञानकारणशब्दस्य दोषस्य वेदे ऽनुपपत्तेर्न तत्र ज्ञानस्य मिथ्या-
त्वज्ञापकत्वं सम्भवतीत्याशयः । दोषाभावे निष्कारणं मिथ्यात्वं
न सम्भवतीति चेत् । सत्यम् । नोत्पन्नस्य विज्ञानस्य विषयव्य-
भिचारित्वलक्षणं मिथ्यात्वं वेदे सम्भवति किं तु विशेषशास्त्राद्य-
वरुद्धे विषये सामान्यशास्त्रादेर्विज्ञानोत्पादकतैव नास्ति । यथोक्त-
माग्नेयाधिकरणे परिहृत्य च विशेषविधिविषयं सामान्यशास्त्राणि
प्रवर्त्तन्तइति । जञ्जभ्यमानाधिकरणे च न हि प्रवृत्तानि शास्त्राणि
केन चिदपि निवर्त्यन्ते किं तर्ह्युदित एवैषां प्रवृत्तिप्रतिबन्धो ऽवधा-
र्यत इति दशमेनेदानीं किमतिदिश्यतइति व्याख्यायत इति दश-
माद्यवार्त्तिकालोचनयापत्तिदशशास्त्रादेर्विरोधिशास्त्रविषये विज्ञानु-
त्पादकतावसीयते श्वेतो ऽवधावतीत्यादौ त्वनेकार्थप्रतिभाने ऽपि
यत्रैवार्थे ऽर्थप्रकरणादिना तात्पर्यमवधारितं तत्रैव विज्ञानजनकत्व-
दर्शनाद्विज्ञानोत्पादने तात्पर्यावधारणस्य शब्दसहकारित्वावगतेः
सामान्यशास्त्रादेश्च विशेषशास्त्राद्यविरोधार्थे तदनवरुद्धे ऽर्थे ता-
त्पर्यावसायात्तात्पर्याख्येन शब्दव्यापारेण विशेषशास्त्राद्यवरुद्धविष-
यवर्जनोपपत्तेः कक्षान्तरितसामान्यविशेषेषु हि दुर्लभः सामान्य-
वचनः शब्दो जायते लक्षणाबलादितिवार्त्तिके दुर्लभोक्त्या सामा-
न्यवाचिनः शब्दस्य विरोधिशास्त्रान्तरविषयवर्जनावगतेर्न तत्र वि-
ज्ञानजनकत्वोपपत्तिः चोदनार्थकार्त्स्न्योक्तिस्तु ज्ञानमात्राशयत्वेन
व्याख्येया एतदेवाभिप्रेत्य पौर्वापर्यपरामृष्टः शब्दो ऽन्यां कुरुते म-
तिमित्युक्तमन्य एवैकदेशेन शास्त्रस्यार्थः प्रतीयते । अन्यश्च परि-
पूर्णेन समस्तार्थोपसंहृतादिति च वक्ष्यते इहापि यथा चैषां
विप्रकर्षाद्विजातीयैः सह बलाबलमेवं सजातीयैरपि यत्र हे-
तुसाम्यं तत्र दर्शयितव्यमित्युपक्रम्य सामान्यविशेषादिश्रुतिबलाब-
लोदाहरणात्सामान्यादिशास्त्रस्याप्राप्तबाधोक्तिर्विज्ञानापेक्षया प्राप्त-
बाधोक्तिस्तु ज्ञानमात्रापेक्षयेत्यवसीयते ।

ज्ञानमात्रस्य चोत्पत्तिर्न प्रामाण्यसञ्ज्ञिका ।
स्मृतौ पदार्थबाधे च प्रामाण्यानुपलब्धितः ॥
अतो विरोधिविषये विज्ञानोत्पत्त्यभावतः ।

दोषाभावे ऽपि सामान्यशास्त्रादेर्न प्रमाणता ॥
न च प्रामाण्यजनकं ज्ञानमात्रस्य कारणम् ।
किं तु ज्ञानविशेषस्य विज्ञानस्यैव कारणम् ॥

सर्वं चैतत्तन्त्रसारे विस्तरेणोपपादितम् । प्रधानलक्षणे चास्माभिस्तस्मादुपरम्यते । बाधग्रन्थस्य श्रुत्यादिबाधव्यतिरिक्तबाधविषयत्वे ऽधिकरणोपसंहारभाष्यात्प्राक्पाठायोगशङ्कानिरासपूर्वं तदेतेषामित्याद्युपसंहारभाष्यं कः शेषः केन हेतुना शेषः कथं च विनियुज्यते श्रुत्यादीनि च विनियोगकरणानि वक्ष्यन्ते तेषां च बलवत्तेति भाष्यात्पञ्चानामेव शेषप्रकाराणामथातः शेषलक्षणमिति सूत्रेणाध्यायार्थत्वेन प्रतिज्ञातत्वप्रतीतेस्तेषां च सर्वेषामुक्तत्वाद्यत्कारणमिति च कारणशब्देन विनियोगकारणत्वतद्विशेषरूपयोश्चतुर्थतृतीयप्रकारयोरुपसंहारसम्भवादुपकारित्वादिरूपे च शेषे तद्धेतुकस्योपकारादेः प्रत्यक्षादिगम्यत्वेन श्रुत्यादिप्रमाणकत्वाभावात्प्रमाणवाचिना कारणशब्देनैवाद्ययोरप्युपसंहारसंभवादहीनो वेत्याद्युत्तरसूत्रग्रन्थस्य चाध्यायान्तरत्वसम्भवादध्यायोपसंहारपरत्वेनाभासमानमधिकरणोपसंहारार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * प्रासङ्गिकमिति * प्राक्पाठोपपत्तिसूचनार्था प्रासङ्गिकोक्तिः । अध्यायोपसंहारार्थत्वशङ्कानिरासार्थाधिकरणोक्तिः चतुर्थोपक्रमे तृतीये ऽध्याय इति भाष्येण प्रयुक्तिलक्षणस्य शेषेणानन्तर्योक्तेः मध्ये ऽध्यायान्तरानुपपत्तिसूचनार्थाधिकरणान्तरोक्तिः ॥

द्वादशोपसत्ताया अहीनाङ्गताधिकरणम् ॥ ८ ॥

अहीनो वा प्रकरणाद्गौणः ॥ १५ ॥

अध्यायसमाप्तिपर्यन्तस्योत्तरचिन्ताजातस्य लक्षणासङ्गतिं शङ्कते * ननु चेति * विरोधविषयस्यैव बलाबलचिन्ताविषयत्वात्को विरोधस्य विषयः को वा नेति विरोधविषयपरिशोधनार्थतया बलाबलचिन्ताविषयत्वेन सङ्गतिमाह * तदिति * कस्मिन्प्रदेशे कस्य प्रमाणस्य केन प्रमाणेन सह विरोधाविरोधचिन्तेत्यपेक्षिते पशुधर्माधिकरणात्प्राचीनेषु तावदधिकरणेषु प्रकरणस्य क चिच्छ्रुत्या क चिल्लिङ्गेन क चिद्वाक्येन सहेति दर्शयितुमाह * तत्रेति * भाष्योदाहृताग्निष्टोमयुक्तवाक्यवच्छाखान्तरीयं सान्हयुक्तमपि वाक्यमिहोदाहरणमिति दर्शयितुमाह *ज्योतिष्टोमइति* सान्हशब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वेन तद्योगिनी त्र्युपसत्तापि सन्दिग्धत्वाच्चिन्तनीयेत्याशङ्क्य वाक्यशेषात् सान्हशब्दार्थप्रसिद्धेस्त्र्युपसत्ताया निःसन्दिग्ध-

त्वात् द्वादशोपसत्तामात्रचिन्तेत्युपपादनार्थमाह * तत्रेति * प्रक-
८८३।२ रणस्य श्रुतिविरोधाविरोधत्सन्देहात्सन्देहमुपपादयति * यदीति *
पूर्वपक्षप्रतिज्ञाया वाशब्दोक्तत्वं दर्शयितुमाह * किमिति * कथं
वाशब्देन ज्योतिष्टोमार्थत्वप्रतिज्ञेत्याशङ्क्य भाष्योक्तसन्देहनिवृत्तिद्वा-
रेव सिद्धान्तनिवृत्तिद्वारापि प्रतिज्ञार्थत्वोपपत्तिसूचनार्थं सिद्धान्ते-
नेत्युक्तं परदौर्बल्योक्त्या सिद्धान्तोद्भूतेस्तेनोपक्रमो युक्त इत्याशयः ।
प्रकरणस्य श्रुतिविरोधशङ्कोत्तरत्वेनाहीनो गौण इति सूत्रावयवद्वयं
व्याख्यातुं नन्विति भाष्ये नाहीनस्येति षष्ठीश्रुतिविरोधमाशङ्क्य त-
त्परिहारार्थं न बाधिष्यतइति भाष्यमुपपादयितुमाह * न चेति *
न समासार्थत्वेन गौणोक्तिव्याख्यार्थं न हीयतइतिभाष्यं व्याचष्टे *
अस्ति चेति * मध्योदात्तत्वेनाहः समूहवाचिरवप्रत्ययान्तत्वावसा-
याञ्नञ्समासत्वायोगमाशङ्क्य स्वरस्याशाब्दत्वेन श्रुतित्वाभावाद्विरोधे
अनादरणीयत्वं सूचयितुमाह * अत इति * यतो ऽहीनशब्दस्य
ज्योतिष्टोमाभिधानसामर्थ्यास्तित्वाच्छ्रुतिविरोधः शक्यः परिहर्तुमि-
त्यतः शब्दार्थः । नञ्समासे गौणोक्तिः कथमित्याशङ्कानिरासाय *
अहानीत्युक्तम् * स्वमतेनाहानि द्वेधा व्याचष्टे * सहीति * त्या-
गवाचिनो जहातेः कर्मकर्त्तरि निष्ठोत्पत्तौ प्रतियोगिना सोमयागा-
न्तराणां समानजातीयत्वेन प्रतिपन्नानामपि कर्मत्वेन कर्तृत्वेन वा-
न्वयायोगादपायरूपत्यागापेक्षितापादानत्वेनान्वयं कुतश्चिदिति पञ्च-
म्योक्त्वा निष्ठार्थोक्त्यै हीयतइत्युक्तं कर्मणि निष्ठायामेनमिति द्वितीय-
या निष्ठार्थमुक्त्वा प्रतियोगिनां कर्तृत्वेनान्वयोक्त्यै * जहतीत्युक्तम् *
हीनोक्तेर्न्यूनवाचित्वे तन्निषेधोपपादनार्थं परिपूर्णत्वोक्त्यै * कृत्स्ने-
त्युक्तम् * दक्षिणयेतिभाष्योक्तामहानिव्याख्यां दक्षिणादीनां सोम-
यागान्तरवत्समानजातीयत्वस्यान्यस्य चाप्रतिपत्तिनिमित्तस्यानुपा-
दानेन प्रतिपत्त्ययोगादिच्छामात्रं वानुसृत्य दक्षिणादिभिरहीनत्वविक-
ल्पे क्रियमाणे ऽनवस्थितसमासार्थापत्तेः सहस्रदाक्षिणादिभ्यश्च
साद्यस्क्रादिभ्यः क्रतुभ्यो ज्योतिष्टोमस्य दक्षिणाभिर्न्यूनत्वात्क्रतुकर-
णाख्यैश्च सवनीयपशुभिः संस्थान्तरे ऽत्यग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोम-
स्य न्यूनत्वाद्दूषयति*यत्विति*फलस्य तु साक्षात्परिमाणाश्रुतेस्तेन
न्यूनत्वं कल्प्यत्वान्नोक्तम् । तेनेत्यहानिव्याख्योपसंहारभाष्यं स्वम-
तमेवानुसृत्य व्याचष्टे * तस्मादिति * स्वमतेनैवाहानिकर्त्तरि नि-
ष्ठामुत्पाद्य तृतीये प्रकारेण व्याख्यातुम् * न चेत्युक्तम् * कर्मनिष्ठा-
पक्षव्याख्यातेन निष्ठार्थमुक्त्वा प्रतियोगिनः कर्तृत्वेन तृतीययान्वयं
वक्तुं * केन चिद्वेत्युक्तम् * स्वरानादराद्वा प्रत्ययान्तत्वानिश्चये

ऽपि नञ्समासेनापि कथं निश्चयेत्याशङ्क्य प्रकरणसामर्थ्यान्निश्चये ऽभिहिते नञ्समासे ऽपि गौणवृत्त्यभावाद्गौणोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याने-नेत्याद्युक्तम् ॥

असंयोगात्तु मुख्यस्य तस्मादपकृष्येत ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमस्याहीनशब्देन सह वाच्यवाचकलक्षणसम्बन्धाभावा-दहीनसंयुक्ता द्वादशोपसत्ता ज्योतिष्टोमादपकृष्येतेत्येवं सिद्धान्तसूत्रं श्लोकद्वयेन व्याचष्टे * मुख्यइति * गुणयोगेनाप्यहीनशब्दसम्बन्धो नास्तीति कथं च नेत्यनेनोक्तं भाष्यात् द्वादशोपसत्त्वासंयोगप्रतीतेरही-नशब्दासंयोगव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षसूत्रनिर्दिष्टाहीनशब्दा-संयोगव्याख्यायां तत्सङ्गतत्वेन बुद्धिस्थद्वादशोपसत्त्वस्यापकृष्येते-त्यनेनान्वयसौकर्यायान्यथाव्याख्येति परिहारसूचनार्थं तेन * सङ्गते-त्युक्तम् * प्रश्नपूर्वं द्वादशोपसत्ताया ज्योतिष्टोमासंयोगोपपादनार्थं कथमित्यादिभाष्यं षष्ठीश्रुतेः । सम्बन्धमात्रवाचित्वे ऽपि निर्विशे-षसामान्यायोगात्सम्बन्धविशेषापरत्वापेक्षायां विधीयमानसंख्यापे-क्षिताङ्गाङ्गिसम्बन्धविशेषपरत्वावगत्या विनियोजकत्वस्य निवीतं मनुष्याणामिति पुरुषप्रधानो निर्देश इत्याद्विनिविताधिकरणभाष्यव-क्ष्यमाणन्यायेनावगमान्नञ्समासाच्च ज्योतिष्टोमेनाप्येकवाक्यत्वोपप-त्तेरयुक्तमाशङ्क्य वाक्यमरुणया क्रीणातीति भाष्यवदिदमपि विशेषा-न्वये वाक्यस्यापि व्यापारोक्तेन तु श्रुत्यभावाशयमहीनोक्तिश्चाह-र्गणवाचिन्यभिप्रेतेति सूचयितुमाह * द्वादशत्वमिति * नन्वि-तिभाष्यं पूर्वपक्षोक्तश्रुतिविरोधपरिहारानुभाषणार्थत्वेन व्याचष्टे * यत्त्विति * नेतीत्यनुभाषणपरिहारभाष्यमौपचारिकत्वाख्यस्य मु-ख्यत्वप्रतियोगिनो गौणत्वस्य पूर्वपक्षिणानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य गौ-णत्त्वौपचारिकत्वं विवक्षितं नञ्समासात्मिकावयवव्युत्पत्तिर्वेति विकल्प्याद्यकल्पनिरासायैतद्भाष्यमित्येवं व्याचष्टे * तदिति * प्रकरणबाधापत्तेर्मुख्यसम्भवोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य न प्रकरणानुरोधे-नेत्युक्तम् । यो विदग्धः स नैर्ऋत इत्यादौ नैर्ऋतादिशब्दानां प्रकर-णानुरोधेनापि श्रुत्यर्थत्यागो ऽदृष्ट इत्याशङ्क्याह * न चेति * विधावप्यष्टावुपभृतीत्यष्टशब्दस्य श्रुत्यर्थत्यागेन चतुष्टद्वयलक्षणा-र्थता दृष्टेत्याशङ्क्याह * नचास्येति * चतुष्टद्वयवाचिशब्दान्तरा-भावादष्टशब्देन तल्लक्षणाभ्युपगता ज्योतिष्टोमवाचिनस्त्विह सान्ह-शब्दस्य भावान्नाहीनशब्देन तल्लक्षणा युक्तेत्याशयः । आद्यकल्प-निरासमुपसंहरति * तस्मादिति * नन्वितिभाष्येण द्वितीयं क-

त्पमाशङ्क्य तन्निरासार्थं नेतीतिभाष्यं मध्योदात्तत्वोक्त्या समूहवाचिखप्रत्ययान्तत्वेनावयवव्युत्पत्त्याऽहर्गणवाचित्वोक्त्यर्थत्वेनाभासमानमहर्गणात्मकेष्वपि सत्रेष्वहीनशब्दप्रयोगाभावेन केवलयौगिकत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्य योगरूढ्याशयत्वेन व्याख्यातुमाह * न चेति * अहीनशब्दस्याखण्डस्याहर्विशिष्टगणवाचित्वे ऽनेकशक्तिकल्पनापत्तेः समुदायप्रसिद्ध्ययोगादहीनशब्दावयवभूतस्याहः शब्दस्याहःपरिमिते सोमयागाभ्याससमूहे समुदायप्रसिद्ध्या नञ्समासनिरासादित्येवं व्याख्येयं विशेषणभूतश्च नञ्समासो ऽनेन निषिद्ध्यते न विशेष्यभूतावयवव्युत्पत्तिः । समुदायप्रसिद्ध्यैव नञ्समासनिरासेन नञ्समासचिन्हभूताद्युदात्तत्वाभावेन तन्निरासो ऽनर्थक इत्याशङ्क्योपचयार्थत्वेनार्थवत्त्वं चशब्देन सूचयंस्तथासतीति भाष्यं व्याचष्टे * न च नञ्समासस्येति * नञित्यन्वाख्यानाख्यलक्षणसद्भावाच्चिन्हं वाची लक्षणशब्दः चिन्हाभावमुपपादयति * नञ्समासे हि सतीति * नञ्समासस्य तत्पुरुषत्वात् बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्यतः प्रकृत्या पूर्वपदमित्यनुवर्त्तमाने तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्या इति स्मृत्या ऽव्ययाख्यस्य नञः पूर्वपदस्योदात्ताख्यप्रकृतिस्वरत्वान्वाख्यानादित्याशयः । मध्येतिभाष्यं खप्रत्ययांतत्वोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * मध्येति * कथं मध्योदात्तत्वात्खप्रत्ययान्तत्वाध्यवसानमित्याशङ्क्याह * तथा सति हीति * आद्युदात्तश्चेतिप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वविधानादाकारे प्रकृतिस्वरः सिद्ध्यतीत्युक्ते आयनेयीनीयियः फढखच्छघां प्रत्ययादीनामिति प्रत्ययादिभूतस्य खकारस्येनादेशविधाने यीनादिशब्दस्याप्रत्ययत्वादादेशादावीकारे कथमुदात्तस्वरसिद्धिरित्याशङ्क्यायनादिष्वादेशेषु स्वरसिद्ध्यर्थमुपदेशो विद्यते येषां फगादिप्रत्ययानां तद्भावस्य वचनङ्कार्यमितिस्मृतेरादेशसम्बन्धिन्यपीकारे * स्वरः सिध्यतीत्युक्तम् * तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं मध्योदात्तत्वोपपादितसिद्धान्तहेत्वहर्गणवाचित्वोपसंहारपूर्वकत्वेन व्याख्यातुमाह *तस्मादिति * सान्हाहीनशब्दयोः सह प्रयोगेणापर्यायत्वावगतेर्मुख्यस्य सान्हशब्दस्यार्थेन सहाहीनशब्दस्यार्थेन सहाहीनशब्दस्य वाच्यवाचकलक्षणसम्बन्धाभावादित्येवं सूत्रव्याख्यार्थमपि चेतिभाष्यं व्याचष्टे * अपि चेति * अर्थान्तरवाचित्वाभावे ऽहीनशब्दानर्थक्यापत्त्युक्त्यर्थत्वेन व्याख्याय शब्दद्वयानर्थक्यापत्त्युक्त्यर्थत्वेनैतदेव भाष्यं व्याचष्टे * प्रकरणाद्धेति * अहीनशब्दस्यार्थान्तरवाचित्वे ऽपि सा-
८८५।२ न्हशब्दस्यानर्थकान्त दवस्थमेवेत्याशङ्क्याह*अर्थान्तरत्वे त्विति*निस्र-

उप सद इत्युपसदनुवादेन त्रित्वविधिमात्रेण नैराकाङ्क्षादहीनशब्दा नुषङ्गानुपपत्तेरहीनशब्दस्य च सान्हशब्दवांत्रित्वद्वादशत्वमध्यपाठाभावेनोभयान्वयानवगतेरनूद्यमानाहीनसन्निधेश्च प्रकरणविरोध्यहीनाङ्गत्वानापादकत्वात्कथं त्रित्वस्याहीनान्वयापत्तिरित्याशङ्क्य वस्तुतो ऽहीनान्वयानापत्तावप्यानन्तर्यात्तदन्वयापत्तिभ्रमं निवर्तयितुं सान्हशब्द इति सूचनायानन्तर्यादित्युक्तम्। द्वादशोपसत्त्वं ज्योतिष्टोमे विधीयते ऽहीने वेत्येवं यथाभाष्यमधिकरणं व्याख्यातं स्वमतेनाहीने द्वादशत्वविध्ययोगमभिप्रेत्याक्षिपति * न त्विति * यथाहीनस्य द्वादशोपसत्त्वौचित्ता तथा ज्योतिष्टोमस्य श्रुत्युपसत्त्वौचित्यरूपेण त्रित्वस्तुत्यै द्वादशता ऽनूद्यते न त्वहीने विधीयत इत्याक्षेपार्थः। स्वाभिप्रेतत्वे ऽप्याक्षेपस्य स्तुत्यर्थतयैकवाक्यत्वसंभवे वाक्यभेदापादिका विध्यर्थता न युक्तेति तूष्णीकोक्त एवाक्षेपहेतुर्युक्तो ऽत्र त्वन्यप्रकरणे ऽन्यधर्मविधेरन्याय्यतान्यधर्मविधौ विच्छिन्नस्य प्रकरणस्यानुसन्धानक्लेशा ऽहीने च द्वादशत्वप्राप्तिरिति हेतुत्रयं परमतेनोक्तमिति सूचनार्थः किलशब्दः स्वमतेन ज्योतिष्टोमे द्वादशत्वं विधीयते वाक्यान्तराद्वाहीने प्राप्तं त्रित्वस्तुत्यर्थमनूद्यत इत्येवमधिकरणं प्रश्नपूर्वं व्याचष्टे * कथं तर्हीति * श्लोकं व्याचष्टे * एतदिति * अहीनसम्बन्धद्वादशत्वोक्तेर्ज्योतिष्टोमसम्बन्धित्रित्वस्तुत्यर्थत्वे प्रकृतज्योतिष्टोमोपयोगसम्भवात्प्रकरणविरोधाविरोधचिन्तास्मिन्नधिकरणे न युज्येत इत्याशङ्कते * नन्विति * द्वादशत्वस्य विधेयत्वे प्रकरणस्य तद्विनियोजकत्वाद् बाधो विरोधत्वे नेत्येवं विरोधाविरोधचिन्तामुपपादयति * नैष इति * प्रकरणस्याविनियोजकत्वे ऽपि द्वादशत्वस्य प्रकृतज्योतिष्टोमसम्बन्धित्रित्वस्तुत्यर्थत्वेन प्रकरणपाठानर्थक्याभावात्प्रकरणबाधोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * अन्यत्त्विति * प्रकरणपाठार्थवत्त्वे ऽपि विनियोगएव प्रकरणस्य प्रामाण्याद्विनियोगाभावे बाधो भवतीत्याशयः। द्वादशाहीनस्येत्यस्य स्तुत्यर्थत्वेन त्रित्वविध्येकवाक्यत्वसम्भवे वाक्यभेदानेकादृष्टकल्पनापादकविध्यर्थत्वायोगाद्वादशत्वस्याविधेयत्वेत्युक्तेन हेतुत्रयेण विधेयता निराकर्तुमशक्येति सूचयितुमाह * यदा त्विति * क्रत्वन्तरान्वयाख्यविशेषसम्बन्धविधिनैवापूर्वान्वयाख्यसामान्यसम्बन्धाक्षेपे गौरवापत्तेः किलान्यप्रकरणे ऽन्यधर्मविधेरन्याय्यत्वं वाच्यं सत्यां च गतौ गौरवं दोषो नासत्यं क्रत्वन्तराङ्गविधिश्च क्रत्वन्तरविधायित्वाभावेनातुल्यकक्षत्वात्पूर्वोत्तराङ्गसन्दंशावगतं प्रकरणं विच्छेत्तुं न शक्नोतीति उत्तराधिकरणन्यायोक्त्या सूचितम्। शाखाभेदाश्चा-

पौनरुक्त्योपपत्तेर्विधित्वसम्भवे स्तुतेः प्रयोजनत्वायोगाद्विधितैव युक्तेति सूचनार्थम् * शाखान्तरेत्युक्तम् * स्तुत्यर्थत्वे ऽप्येवं प्रकरणमनुगृहीतं भवति प्रकरणं बाधित्वेति पूर्वपक्षभाष्यसिद्धान्तभाष्ययोः पूर्वपक्षं हीत्यादिवार्त्तिकोक्तोपपत्तावपि विधित्वपक्षे एवभाष्यार्जवं यथाभाष्यनोक्तोक्तम् । ज्योतिष्टोमगतस्युपसत्त्वस्तुत्यर्थत्वे तस्मादपकृष्येतेति सूत्रावयवस्याप्यनार्जवापत्तेर्यथासूत्रमिति
८८६।२ कस्मान्नोक्तमित्याशङ्क्याह * सर्वथा तावदिति * द्वादशत्वस्याहीनसम्बन्धित्वेनोक्तस्य पक्षद्वये ऽपि ज्योतिष्टोमानन्वयसाम्यादपकर्षोक्तिरविरुद्धेत्याशयः प्रकरणविच्छेदशङ्कानिवृत्तिसूचनाय * एतावदि त्युक्तम् *

॥ कुलायादौ प्रतिपदोरुत्कर्षाधिकरणम् ॥ ९ ॥

द्वित्वबहुत्वयुक्तं वा चोदनात्तस्य ॥ १७ ॥

अतिदेशाधिकरणत्वेनानन्तरसङ्गतिं सूचयन्संदेहभाष्यं व्याचष्टे * पूर्ववदेवेति * का तर्ह्यधिका शङ्केत्याशङ्क्याह * एतावदिति * ज्योतिष्टोमानन्वयिगुणद्वाराप्युत्कर्षसिद्धेः पूर्वपक्षायोगमाशङ्क्य * कथंचिदित्युक्तम् * आशङ्कितः प्रकृतेन सम्बन्धो यस्येति समासार्थः प्राथम्यादस्य पूर्वपक्षत्वशङ्कां निवर्त्तयन् मुख्यस्य ज्योतिष्टोमस्य द्वित्वबहुत्वनिमित्तयुक्तमपि प्रति यद्विधानं तस्माज्ज्योतिष्टोमादपकृष्येतेति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रार्थानुकर्षणार्थत्वेन चकारव्याख्यार्थं द्वित्वेति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * सिद्धान्तेनाधिकरणोपक्रमो येनेति समासार्थः । असंयोगोपपादनार्थत्वेन तस्य ज्योतिष्टोमस्य यजमानद्वित्वबहुत्वाचोदनादित्येवमचोदनात्तस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थं नहीति भाष्यं व्याचष्टे * न तावदिति * अन्यतः सिद्धद्वित्वबहुत्वानुवादेन द्वित्वबहुत्वे निमित्तीकृत्य द्विबहुशब्दप्रवृत्त्यवगमेनानयोर्वाक्ययोः प्रतिपन्मात्रविधिपरत्वात्संख्या प्रतिपद्रूपानेकार्थविधौ च वाक्यभेदापत्तेर्नेह वाक्यद्वयं ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन द्वित्वबहुत्वे विधीयेते इत्यर्थः । अविहितत्वाच्चेति वार्त्तिकस्य वक्ष्यमाणार्थानाक्षेपापेक्षया तावच्छब्दः संख्यानपेक्षस्य यजमानस्य यजमानानपेक्षाया वा संख्याया नित्यत्वेन संख्यायाश्चाव्यवस्थितत्वाधिक्येन निमित्तत्वायोगान्मृष्यामहे हविषा विशेषणमिति वद्यजमानविशिष्टाया निमित्तत्वे ऽपि न वाक्यभेदाप्रत्तिः प्रतिपत्प्रकरणे च यजमानद्वित्वे निमित्ते युवं हिस्थः स्वर्पतो इति कुर्यादिति निमित्तोद्देशेन मन्त्रे विहिते प्रकरणादेवं प्रतिपत्त्वावगतेर्यदग्नये च प्रजापतये च

सायं जुहोतीति कालोद्देशेन देवतायां विहितायां प्रकरणप्राप्तजुहोत्यनुवादवत्प्रकरणप्राप्तप्रतिपदनुवादसम्भवाच्च प्रतिपत्तिनिमित्तयोर्द्वयोरुद्देशाद्वाक्यभेदापत्तिः । प्रतिपत्त्वेनैव च मन्त्रविधिमभिप्रेत्य प्रतिपद्विध्युक्तिः । अनेकस्तोत्रीयागणात्मके स्तोमे कस्याश्चित्स्तोत्रीयाया नियमेनादित्वप्राप्तेराद्यस्तोत्रीयत्वाख्यप्रतिपत्त्वप्राप्तेः स्तोमविधिनैव सिद्धत्वात्स्वरूपेण प्रतिपद्विध्यनुपपत्तिः । एकस्य यजमानस्य ज्योतिष्टोमानुष्ठानाशक्तावशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायात् ज्योतिष्टोमेऽपि विहितयजमानैकत्वत्यागेनार्थात्तद्द्वित्वबहुत्वप्राप्तिर्भविष्यतीति आशङ्क्य आख्यातादेकत्वविशिष्टस्यैव कर्तृत्वावगतेरेकत्वाभावेनाधिकाराभावादेव त्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषयत्वानुपपत्तेर्नार्थाद्द्वित्वप्राप्तिरिति परिहारमुत्तरसूत्रद्वयारूढमप्येकत्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषयत्वसदसद्भावसन्देह एवात्र सन्देहहेतुरिति सूचनार्थं तस्य द्वित्वस्य बहुत्वस्य वा ज्योतिष्टोमेऽर्थाक्षेपाभावादित्येवमचोदनात्तस्येति सूत्रावयवारूढं कर्तुमाह * अविहितत्वाच्चेति * यथेतिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुलालादिषु त्विति * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति *

पक्षेणार्थकृतस्येति चेत् ॥ १८ ॥

एकाशक्तिपक्षेणापन्नादर्थाद्वाभ्यां बहुभिर्वा कृतस्य ज्योतिष्टोमस्य द्वित्वबहुत्वसंयोगो भविष्यतीति प्रतिपद्विधानस्यार्थप्राप्तद्वित्वबहुत्वसंयोगविषयत्वकल्पनोक्तेर्बीजं तावदाह * प्रकरणाच्चेति * द्विबहुश्रुतिविरोधात्प्रकरणबाधमाशङ्क्याह * न चेति * साक्षाद्यज्ञान्तरसम्बन्धाश्रवणेऽपि द्वित्वबहुत्वसम्बन्धश्रवणाच्छ्रुतिविरोधोऽपरिहार्य इत्याशङ्क्याह * यजमानेति * द्विबहुश्रुत्योरङ्गाङ्गिभावार्थत्वे प्रकरणगम्याङ्गाङ्गिभावबाधकत्वस्यानिमित्तार्थत्वे तु भिन्नविषयत्वेनाविरोधान्न बाधकतेत्याशयः । द्वित्वबहुत्वश्रुत्योर्द्विबहुयजमानकर्तृकक्रतुलक्षणया तदङ्गत्वावेदकत्वात् विरोधो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * लक्षणापि लौकिकीत्याद्युक्तैवेत्याशङ्क्याह * न हीति * श्रौतद्वित्वबहुत्वाङ्गत्वावेदकत्वादेव तर्हि विरोधो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * द्वित्वादीति * श्रौतस्य द्वित्वादिसम्बन्धस्य निमित्तमात्रौपयिकत्वेऽपि संक्रान्त्यादौ निमित्ते फलार्थस्नानादिविधिवत् द्वित्वादौ निमित्ते प्रतिपद्विधेः फलार्थत्वसम्भवात्स्वातन्त्र्योपपत्तेर्न ज्योतिष्टोमे निवेशो युक्त इत्याशङ्क्याह * फलेति * फलकल्पना-

यामश्रुतफलतत्साधनेतिकर्त्तव्यताकल्पनागौरवापत्तेः प्रकृतकृत्व-न्वयकल्पनैव ततो ज्यायसीति वाच्ये प्रकरणप्रमाणकत्वेन कल्पना-लाघवादिति हेतुसूचनार्थं कर्मव्युत्पत्त्या प्रकृतवाची प्रकरणशब्दः प्रयुक्तः। एतदन्तेन च प्रकरणादित्यादिवार्त्तिकेनेति चेदिति सूत्रावय-वं तस्मादपकृष्येतेत्यनुकृष्टसूत्रावयवार्थानुभाषणार्थत्वेन व्याख्याय पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रस्थेन प्रकरणाविति हेतुना मण्डूकप्लुति-न्यायादत्रागतेन परिहारोक्त्यर्थं बाध्येतेत्यन्तं भाष्यं व्याख्यातम् । असंयोगादित्यनुकृष्टसूत्रावयवार्थानुभाषणार्थत्वेनावृत्त्येति चेदिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं बाध्यतामिति भाष्यं व्याचष्टे * यद्विति * तत्परिहारार्थत्वेनार्थकृतस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थमसत्यपीतिभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * अचोदनात्तस्येति सूत्रावयवोक्तामुपपत्तिं
८८७।२ निराकर्त्तुमाह * न हीति * हित्वबहुत्वयोरर्थप्राप्त्युपपादनार्थत्वेन पक्षेणेति सूत्रावयवव्याख्यार्थं य एक इति भाष्यं व्याचष्टे * अस्ति चेति * एकस्याशक्तावपि यजेतेत्येकत्वश्रुतिविरोधान्नानेकयजमान-प्राप्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्य परमतेन तावत्परिहारं विवक्षितं हीत्यु-त्तरसूत्रस्थभाष्यसूचितमाह * न चेति * वक्ष्यमाणानालोचनेन प्र-त्यवस्थाने सर्वविचाराणामनवस्थानापत्तेरतत्परिहारापरितोषादश-क्तिकृताङ्गत्यागन्यायेनैकत्वत्यागादनेकयजमानप्राप्तिरिति स्वमतेन प-रिहारान्तरोक्त्यर्थमवश्येतिभाष्यं व्याचष्टे * सत्यामपि चेति * षष्ठे सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथाभूतोपदेशादिति सूत्रेण नित्ये ऽपि प्रयोगे सर्वाङ्गानुष्ठानशक्तौ सत्यां प्रवृत्तिर्युक्ता विधेस्त्वेकश्रुतित्वा-दपर्यायविधानात्सन्निधानेन श्रुतिभूताभिसंयोगादर्थेन युगपत्प्राप्ते-र्यथाप्राप्तं स्वशब्दार्थौ निर्वर्तितव्यस्तस्मात्सर्वप्रयोगे स्यादित्येकादशा-धिकरणन्यायेन सर्वाङ्गोपेतप्रयोगोपदेशादिति पूर्वपक्षयित्वा ऽपि वाप्येकदेशे स्यात्प्रधाने ह्यर्थनिर्वृत्तिर्गुणमात्रमितरत्तदर्थत्वादि-त्यनेनाङ्गैकदेशे ऽपि शक्तौ सत्यां नित्ये प्रयोगे प्रवृत्तिर्युक्ता शक्त्यपेक्षत्वे ऽप्यधिकारस्य सर्वाङ्गानुष्ठानशक्तेरनित्यत्वेन नित्यं सर्वाङ्गोपेतं कुर्यादिति विध्ययोगाद्यदा सर्वाङ्गोपेतं कर्त्तुं श-क्नुयात्तदा कुर्यादिति विध्यर्थाभ्युपगमे च यावज्जीवादिश्रु-त्यवगतनित्यत्वविरोधापत्तेर्यावन्त्यङ्गानि कर्त्तुं शक्नुयात्तावद्भि-रुपेतं नित्यं कुर्यादिति विध्यर्थावसायाद्यावच्छक्यङ्गोपेते प्रधाने ऽनुष्ठिते विध्यर्थनिष्पत्तेरितरस्य चाशक्यस्याङ्गस्य प्रधानार्थत्वेन गुणमात्रत्वाद् गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यादिति दशमाधिकरण-न्यायेनाङ्गलोपे ऽपि प्रधानानुष्ठानस्य युक्तत्वादिति सिद्धान्तयिष्य-

माणत्वाद्यजमानैकत्वमपि कदा चित्परित्यज्यानेके यजेरन्नित्युक्ते कर्त्तुरेवाधिकारादेकत्वविशिष्टस्यैव च कर्त्तृत्वादेकत्वत्यागे ऽधिकाराभावाद्यागानुष्ठानं न युक्तमित्याशङ्क्य बहुषु बहुवचनं द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति बहुद्व्येकशब्दानां संख्याप्रधानत्वाभ्युपगमात्कर्त्तुरेकत्वे द्वित्वे बहुत्व इति च व्याख्यानात्संख्याविशेषणत्वेन संख्यान्वयात्प्रागेव कर्तृत्वप्रतीतेरेकत्वत्यागे ऽपि कर्तृत्वसद्भावेनाधिकारसद्भावाद्यागानुष्ठानोपपत्तिसूचनार्थम् * यथैवेत्युक्तम् * सूत्रतात्पर्यमुपसंहरति * तत्रश्चेति * प्रतिपद्विधानान्यथानुपपत्तिरूपदर्थात्कल्पितया ज्योतिष्टोमस्य द्विबहुयजमानकत्वश्रुत्या विहिताभ्यां द्वाभ्यां बहुभिर्वा कृतस्य ज्योतिष्टोमस्य द्वित्वबहुत्वसंयोगो भविष्यतीत्येवं स्वयमन्यथार्थकृतस्येति सूत्रावयवं व्याचष्टे * अथ वेति * ज्योतिष्टोमेन द्वौ बहवो वा यजेरन्निति श्रुतिकल्पने द्विबहुश्रुत्योर्द्वित्वबहुत्वविधिं विनानर्थक्यापत्तेरनन्यगतित्वेन निरवकाशत्वाद्यजेतेत्येकवचनाख्यातश्रुतेराख्यातानां मध्ये कस्मिंश्चिदाख्याते प्रयोक्तव्ये प्राथम्यात्प्रयोगोपपत्तेर्गत्यन्तरसम्भवेन सावकाशत्वादेकत्वमत्यन्तं बाध्येतेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनैतत्प्रतिपद्विधिपक्षेणेति सूत्रावयवं व्याचष्टे * सा चेति * यदि च हेतुरवतिष्ठेतेति न्यायात् शूर्पत्वैकार्थसमवायिनो ऽन्नकरणावान्तरसामान्यस्य होमसाधनत्वहेतुत्वान्यथानुपपत्त्यान्वयविधिः कल्प्यमानो यथा शूर्पविषयएव कल्प्यते तथा द्वित्वादिनिमित्तप्रतिपद्विशेषविध्यन्यथानुपपत्त्या द्वित्वादिविधिः कल्प्यमानः प्रतिपद्विशेषपक्ष एव कल्प्यत इत्याशयः। न त्वेतद्युक्तं प्रतिपद्विशेषनिमित्तद्वित्वादिविधिकल्पने ऽन्योन्यनिमित्तत्वापत्त्या ऽन्योन्याश्रयापत्तेः निमित्तानपेक्षद्वित्वादिविधिकल्पने तूपास्मै गायता नर इति प्रतिपदं कुर्यादिति नित्यायाः प्रतिपदो नैमित्तिक्या प्रतिपदाबाधेनार्थाद्द्वित्वबहुत्वयोस्तन्निमित्ताभ्यां प्रतिपद्भ्यामेकविषयत्वनियमे ऽपि तद्विधायिन्योः श्रुत्योः प्रतिपद्विशेषानपेक्षत्वात्सर्वत्र प्राप्तेरेकत्वचोदनाया विरोधपरिहारायोगेन बाधे सत्युपास्मै गायता नर इत्यस्या अपि प्रतिपदो ऽनन्यगतित्वाद्द्विबहुयजमानकयोरेव प्रयोगयोर्विकल्पेन निवेशापत्तेः। तस्मात्प्रौढिमात्रेणेयं व्याख्याकृता।

न प्रकृतेरेकसंयोगात् ॥ १९ ॥

प्रकृतिशब्दं स्वयं तावत्प्रक्रियतइतिकर्मव्युत्पत्त्या प्र-

कृतवाचित्वेनासंयोगात्तु मुख्यस्येति मुख्यशब्दस्तु ज्योतिष्टो-
मोक्त्यर्थतया व्याचष्टे * प्रकृतीति * यथाभाष्यं व्याचष्टे
* औपदेशिकत्वाद्धेति * आतिदेशिकं सदेकत्वं प्रयोगाख्यस्यार्थ-
स्यैकेन कर्तुमशक्यत्वात्तद्द्वारेण कपालवद्बाध्येत द्विविधे ऽपि तु
ज्योतिष्टोमप्रयोगे तस्यैकवचनश्रुत्या प्रत्यक्षविहितत्वान्नार्थवशेन बा-
धो युक्त इत्यर्थः। विवक्षितं हीति भाष्यमविवक्षाशङ्कानिरासार्थत्वेन
व्याचष्टे * न चेति * षष्ठाद्यन्यायेन पुरुषस्य प्रधानतयोद्देश्यत्वे-
नैकत्वस्य पुंस्त्ववदुद्देश्यविशेषणत्वमविवक्षाकारणमस्तीत्याशङ्क्य प्रा-
धान्यस्य भावनानिष्पादकत्वाख्यगुणत्वान्यथानुपपत्तिकल्प्यत्वेन गु-
णत्वमेव शास्त्रव्यापारादाख्यातोक्तस्यैकत्वस्य भावनाक्षिप्तगुणभूतो-
पादीयमानकर्तृविशेषणत्वाद्विवक्षोपपादयिष्यत इत्याह * यथा
चेति * यत्रापि हीति भाष्यमेकत्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषय-
त्वाभावोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * यद्यपीति * भावनासंख्ययोरेक-
प्रत्ययवाच्यत्वाद्भावनाप्रतीतिकाल एव संख्याप्रतीतेस्तदा च भावना-
क्षेप्यस्य कर्तुरप्रतीतत्वेन विशेषणत्वायोगाद्धात्वर्थेन तु निष्पाद्यत्वा-
द्यथा कथं चिन्निष्पादकाक्षेपे ऽप्यक्रियात्वेन स्वतन्त्रनिष्पादकक-
र्तृरूपाक्षेपायोगाद्यावदेवेह धात्वर्थः प्रतीतस्तावदेव कापि भाव-
ना कर्ता कश्चिद्भविष्यतीत्यवधार्येत इति कर्त्रधिकरणवार्तिके च
धात्वर्थेन स्वतन्त्रनिष्पादककर्त्राक्षेपस्य वक्ष्यमाणस्य प्रौढिमात्रत्वा-
त् बहुद्व्येकशब्दानां संख्यामात्रस्य वाच्यत्वान्व्याख्यानमित्येवं पर-
त्वात्प्रथमप्रतीतत्वेन संख्याया एव विशेषणत्वावगतेर्यजेतेत्येकव-
चनादेकत्वविशिष्टस्यैव कर्तृत्वप्रतीतेरेकत्वाभावे कर्तृत्वाभावेना-
धिकाराभावान्नैकत्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषयता युक्तेत्याश-
यः। यदि त्वन्याङ्गत्यागे ऽप्येकस्या शक्तिः स्यात्ततो गुणलोपे च
मुख्यस्य क्रिया स्यादिति न्यायात्प्रधानानुरोधेन गुणभूतैकत्व-
त्यागः शङ्क्येत न त्वेतदस्तीत्याह * शक्नोति हीति * कर्तृविशेषण-
त्वाभ्युपगमे ऽप्येकत्वस्य त्यागो न युक्त इति प्रौढिं दर्शयितुमाह
* उत्पत्तीति * सोमेन यजेतेत्युत्पत्तिचोदनास्थत्वेनैकत्वस्य कर्मरू-
पत्वावधारणात्तत्त्यागे कर्मण एवाननुष्ठितत्वापत्तेरुत्पत्तिकाले च
बहुदक्षिणत्वाद्येकाशक्तिहेत्वनवगमेनानुपसञ्जातविरोधावस्थायां श्रु-
तत्वाद्वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति च प्रयोगचोदनास्थत्वेनानु-
ष्ठानप्रत्ययप्रत्यासन्नतया बलवत्त्वादित्याशयः। तस्मादिति भाष्यं
सूत्रार्थोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * स्वयं व्याख्याते
पक्षेणेतिशङ्कासूत्रार्थे विकृतौ क चिद्द्वित्वबहुत्वाभ्यामपि संयोगा-

सद्भावेनार्थाक्षेपायोगो स्त्वर्थत्वेन प्रकृतेरेवैकत्वसंयोगनियमादित्येयं व्याख्यातुमाह * यत्विति * प्रतिपद्विशेषनिमित्तो यजमानसंख्याविशेषो यजमानसंख्याविशेषनिमित्तश्च प्रतिपद्विशेष इत्यन्योन्याश्रयापत्तेः प्रतिपद्विशेषनिमित्तद्विबहुयजमानकत्वश्रुतिकल्पनायोगात्प्रतिपद्विशेषानपेक्षश्रुतिकल्पने चैकत्वचोदनाविरोधापरिहाराद्यजमानसंख्याविशेषविशिष्टप्रतिपद्विशेषविकल्पनपूर्वं तदन्यथानुपपत्त्या विशेषणभूतसंख्याविशेषविधिं कल्पयित्वा संख्यान्तरपक्षे प्रतिपद्विशेषविध्यभावात् संख्याविशेषस्यार्थान्निमित्तत्वं वाच्यं कुलायादौ तु संख्याविशेषप्राप्तेर्गौरवलक्षणवाक्यभेदापत्तेश्च न विशिष्टविधिः सम्भवतीत्याशयः । अथेत्यादिभाष्येण वासनाविति द्विवचनवत् ज्योतिष्टोमे ऽपि पत्न्याशयं द्विवचनं बहुवचनं वा भविष्यतीत्याशङ्क्य वैषम्योक्त्यर्थमुच्यतइत्यादिभाष्यं व्याख्यास्यंस्स्वयं तावद्धर्मप्रजासम्पन्ने दारेषु नान्यं कुर्वीतेति दारान्तरनिषेधेनैकपत्नीकत्वनियमात्पत्न्याशयस्य द्वित्वस्य नित्यत्वेन निमित्तत्वं न सम्भवतीति परिहारमाह * पत्नीति * व्याचष्टे * बहुभ्य इति * ८८८।२
बहुशब्दस्यैकशेषत्वाभावान्मध्यप्रतीकेन बहुत्वयुक्तं वाक्यं गृहीत्वा तुल्यन्यायत्वाच्च चकारेण द्वित्वयुक्तं वाक्यमन्वाचष्टयास्मिन्वाक्यद्वये यो यजमानशब्दः स पुमान् स्त्रियेति लक्षणाद्विरूपैकशेषः कल्प्येत सच पुंबहुत्वस्य पुंद्वित्वस्य वा सत्राहीनेषु विहितस्य द्विबहुवचनाभ्यां स्वरसात्प्रतीतेर्निष्प्रमाणक इत्येवं योज्यं निमित्तोपादानानर्थक्यदोषोक्तिप्रसङ्गेनेह त्विति भाष्यावयवं व्याख्याया सम्भवादिति भाष्यावयवं व्याचष्टे * क्षौमे इति * ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीतेत्युत्पत्तिशिष्टैकत्वविरोधिपुन्द्वित्वविध्ययोगात् क्षौमाख्यगुणविधानार्थत्वेन च वाक्यार्थवत्त्वोपपत्तेः पुन्द्वित्वाप्राप्तिमगतिहेतुं सूचयितुं गुणस्य तु विधानत्वात्पत्न्यां द्वितीयशब्दः प्रयुक्तः क्षौमवाक्ये पुन्द्वित्वाविधाने ऽप्यन्यत्र क्व चिद्द्विधिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थम् * न हीत्युक्तम् * अपि चेतिभाष्यं व्याचष्टे * एकेति * विकल्पेनार्थवत्त्वमाशङ्क्य नित्यनैमित्तिकत्वेन विषमशिष्टत्वाद्विकल्पायोगो ऽभिहितः । तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्ये तस्मादुक्तदृष्ट्ये एवेति सिद्धान्तोपसंहारभाष्येण गतार्थमाशङ्क्यापिशब्देन युक्त्यन्तरोपसंहारार्थत्वं सूचयन् व्याचष्टे * तस्मादपीति * न चाहीनवदप्रकृतयज्ञसम्बन्धो ऽस्तीत्यादिवार्त्तिकेन क्रत्वन्तरान्वयावेदकप्रमाणाभावाद्यजमानद्वित्वबहुत्वस्वरूपान्वये चानर्थक्यापत्तेरुत्कर्षायोगमुक्तमनुभाषणपूर्वं द्वेधा परिहरति * यत्विति *

ज्योतिष्टोमस्य प्रतिपन्निमित्तभूतयजमानद्वित्वबहुत्वसंयोगाभावात्प्रतिपदोरुत्कर्षो ऽपि क्रत्वन्तराङ्गत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य द्विवचनान्तयजमानशब्दोपस्थापितस्य द्वियजमानकस्य 'यज्ञस्याहीनवच्छ्रुत्या बहुवचनान्तोपस्थापितस्य च बहुयजमानकस्य तादर्थ्यचतुर्थ्याप्राधान्याभिधानाच्छ्रुतिं प्रमाणं सूचयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति *

॥ जाघन्या अनुत्कर्षाधिकरणम् ॥ १० ॥

जाघनी चैकदेशत्वात् ॥ २० ॥

जाघनीपत्नीसंयाजान्वयविधिर्दर्शपूर्णमासयोः पशौ वेति चिन्तायाः प्रकरणस्य पूर्वैः सविरोधाविरोधचिन्तात्वाभावेनासङ्गतिमाशङ्क्य निमित्तत्वेनोद्देशभूतयोर्द्वित्वबहुत्वयोः प्रकृतकर्मासंयोगात्तत्संयुक्तानां पत्नीसंयाजानामप्युत्कर्षे प्रसक्तमपवदितुं चिन्तैषेति विरोधाविरोधचिन्ताफलभूतोत्कर्षानुत्कर्षचिन्तात्वात्सङ्गतिमाह * उत्कर्षेति * जाघन्यास्तृतीययाङ्गत्वोक्तेः संस्कार्यत्वायोगेनोत्कर्षकत्वायोगादुत्कर्षशङ्कानुपपत्तेरधिकरणानारम्भमाशङ्क्य पश्ववयवत्वेन पशुं विनोपादानाशक्तेरवयवत्वेनैव चात्वालादिवदवयव्यप्रयोजकत्वादङ्गत्वानुपपत्तेः प्रयाजशेषवत् तृतीयाभङ्गेन संस्कार्यत्वं न्यायाभासात्पुरुषबुद्धिप्रभवाच्छङ्क्यतइति परिहारसूचनार्था बुध्युक्तिः क्रियतइति वक्तुं प्रयुक्तस्य प्रत्ययस्यानुग्रहार्थं कस्मिंश्चिद्धातौ प्रयोज्ये नित्याया प्रतिपदः प्रकृतौ विहितायाः कुलायादिष्वप्यतिदेशात्प्राप्तिं प्रसङ्गाद्वारयितुं प्रतिपदन्तरविधिर्युक्तः जाघन्यास्तु प्रकृतावप्रस्तुतत्वान्न युक्तः संस्कारविधिरित्याशङ्क्य पत्नीसंयाजानां प्रकृतावारादुपकारित्वेन विहितानां प्रसङ्गात्पशावनिर्देशप्राप्तानां जाघनीसंस्कारार्थत्वविधेर्युक्तत्वसूचनार्थं प्रसङ्गवाची प्रस्तौतिः प्रयुक्तः। प्रश्नपूर्वं सन्देहहेतूक्त्यर्थं कथमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * जाघन्येति * कीदृग्वचनव्यक्तिद्वयमित्यपेक्षितं पत्नीसंयाजानां गुणत्वं जाघन्याः प्राधान्यमित्येका जाघन्या गुणत्वं पत्नीसंयाजानां प्राधान्यमिति द्वितीयेतिविवरणार्थं यदीत्याद्युक्तं सर्वपशुप्रकृतित्वादग्नीषोमीयगतेत्युक्तं संस्कार्यत्वोपपादनायोत्तराङ्गत्वात्पत्निसंयाजानां तत्काले पशुकार्यस्य प्रधानस्य कृतत्वात्तदवयवभूताया जाघन्याः कृतार्थतोक्ता नेह पत्नीसंयाजानामुत्कर्षानुत्कर्षचिन्ता किन्त्वस्य वाक्यस्येत्येतद्विधानमिति भाष्यस्थविधानशब्देनोक्तमिति सूचनार्था

विधानोक्तिः। किं तावदित्यादिभाष्योक्तं पूर्वपक्षं सङ्गृह्णाति * किमिति * अचोदनादित्यस्य पूर्वाधिकरणाद्यसूत्रस्थस्य हेतोर्जाघन्याः पशुरहितयोर्दर्शपूर्णमासयोश्चोदयितुमशक्यत्वादित्येवमर्थाङ्गीकारेणोत्कर्षहेतुतयानुषक्तस्य व्याख्यार्थेन जाघन्यामिति भाष्येण प्रतिज्ञाते सन्निपत्योपकारित्वे कथमिति प्रश्नाक्षिप्तयोर्हेतूक्त्यर्थमारादुपकारित्वमपेक्ष्य सन्निपत्योपकारित्वस्य पशुपुरोडाशाधिकरणन्यायेनाभ्यर्हितत्वादित्युक्तम्। शब्दादितिभाष्ये शब्दोक्तेरेकपदोपादानलक्षणश्रुतिवाचित्वसूचनायान्यत्र चेत्युक्तम्। सौत्रं हेतुमेकदेशश्चेति भाष्यव्याख्यातं स्पष्टयितुमेकदेशेत्युक्ते विद्यमानैकदेशिसंयोगस्यैकदेशद्रव्याप्रयोजकत्वहेतुतया वक्ष्यमाणस्येहैकदेश्यभावेनाभावादेकदेशो प्रयोक्ष्यतइत्याशङ्क्य परप्रयुक्तश्रुतैकदेश्येकदेशग्रहणे सम्भवत्यन्यप्रयोजकता न युक्तेति सूचनार्थम् * तथा सति चेत्युक्तम् * ८८९।१
अपकृष्येतेत्यहीनाधिकरणसिद्धान्तसूत्रावयवस्य द्वित्वबहुत्वयुक्तं चेति चकारानुकृष्टस्येहापि जाघनी चेति चकारेणानुकृष्य पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थत्वेन व्याख्यार्थं भाष्यस्थमुत्कर्षपदं व्याख्यातुमुत्कर्षोक्तिः। नन्वित्याशङ्कायाः परिहारे सत्यमित्यादावुच्यते शब्दस्योत्तरग्रन्थशेषत्वभ्रमं निवर्त्तयितुमाह * सेति * एवं सतीति भाष्यं पत्नीसंयाजानां सन्निपत्योपकारित्वोक्तिप्रयोजनोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * परं चेति* कर्मानुष्ठानं कथ्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्यानुष्ठानकथनार्थं परं भाष्यमित्यर्थः। कस्मान्नोत्तरग्रन्थशेषतोच्यते शब्दस्येष्यत इत्याशङ्क्याह * यदि पुनरिति * विहितत्वाभ्युपगमेन परिहारे दत्ते पत्नीसंयाजान्यजतीति वाक्यान्तरेण विहितत्वे सति दर्शपूर्णमासयोर्जाघन्यभावे ऽपि पत्नीसंयाजानुष्ठानापत्तेः पूर्वपक्षीष्टोत्कर्षासिद्धिप्रसङ्गादनिष्टापत्तिपरिचोदनाच्छायापतनयुक्तमेवेत्याशङ्क्योत्तरेत्युक्तम्। पशौ जाघनीप्रतिपादनार्थत्वे ऽपि दर्शपूर्णमासयोरारादुपकारित्वेनानुष्ठानविरोधाज्जाघनी त्वित्यादेर्नोत्तरत्वं सम्भवतीत्याशयः। अतः परिहारवाचिवचनत्वेनैवैवं सतीत्यादिग्रन्थजातं जाघनीवाक्येन पत्नीसंयाजसंस्कृता जाघनी कार्येति वचने सति वाक्यान्तराद्दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजानुष्ठाने ऽपि जाघनीवाक्यात्पत्नीसंयाजेषु जाघनी प्रतिपाद्यते तस्मात्पशौ हृदयादिनिष्पत्तिप्रयोजनत्वेन विशस्यमानं पशुमनुनिष्पन्नाया जाघन्याः प्रतिपत्तिरित्येवं योज्यमित्युपसंहरति * तस्मादिति * जाघनीवाक्यस्य जाघनीसंस्कारार्थतया पत्नीसंयाजविधायित्वे सति क्रत्वन्वयनिरपेक्षाणां जाघनीस्वरूपान्वये नैष्फल्यापत्तेः प्रतिपच्छब्दात्क्रतुगामित्वप्रतीतिवदनेनैव

वाक्येन जाघनीशब्दात्पश्वाख्यक्रतुगामित्वप्रतीतेरभ्युपगमनीयत्वात्प्रकरणगम्यदर्शपूर्णमासगामित्वबाधापत्त्या तत्राकरणप्राप्तेदर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजा इति भाष्यं न युज्येतेत्याशङ्कते * नन्विति * जाघनीवाक्यं विना पश्वाख्यक्रतुगामित्वासिद्धौ वाक्येन प्रकरणबाधाद्दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजाकरणं प्राप्नुयादतिदेशात्तु तद्गामित्वप्रतीतिसम्भवे वाक्यस्य तत्राव्यापारादतिदेशेन चोपदेशात्मकप्रकरणबाधायोगात्प्रत्युतातिदेशेनात्मलाभार्थं प्रकरणगम्यदर्शपूर्णमासाङ्गत्वापेक्षणात्तत्राकरणाप्राप्तेन भाष्यविरोध इत्याशयेन परिहरति * प्राप्नुयादिति * उत्कर्षोक्तिस्तर्हि विरुद्ध्येतेत्याशङ्कते * तेन तर्हीति * वाक्योत्कर्षो ऽत्र विवक्षितो न विधेयोत्कर्ष इति परिहरति * सत्यमिति * पाठोत्कर्षशङ्कानिरासार्थं विकृतावित्युक्तम् । जाघन्याः पश्वेकदेशत्वात्पशुं विनोपादानाशक्तेरङ्गत्वेन चोदयितुमशक्यत्वात्पशौ कृतार्थत्वात्प्रतिपाद्यत्वावगतेरुद्देश्यत्वाज्जाघनीवाक्यमपकृष्येतेत्येवं सूत्रं योज्यमित्याशयः ।

चोदना वा ऽपूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

जाघनी वेति भाष्यं पूर्वाधिकरणाद्यसूत्रस्थानुषक्ता चोदनादितिशब्दोक्ताविधेयत्वनिरासार्थत्वेन वाशब्दव्याख्यार्थतयाभासमानं पूर्वपक्षसूत्रस्थचकारानुकृष्टापकृष्येतेतिशब्दोक्तोत्कर्षप्रतिज्ञानिरासाभावे पूर्वपक्षसिद्धान्तसूत्रयोरन्योन्यासङ्गत्यापत्तेः प्रथमान्तजाघनीशब्दपरेण तु चकारेण पञ्चम्यन्तभावव्युत्पन्नाचोदनादिति शब्दानुकर्षणमङ्गीकृत्य ऽविधेयत्वपूर्वपक्षप्रतिज्ञानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य सौत्रेण वाशब्देनोत्कर्षप्रतिज्ञायां निरस्तायां तद्धेतुत्वेनाभिमतोद्देश्यत्वनिरासार्थत्वेन सौत्रचोदनाशब्दव्याख्यार्थतया व्याख्यातुमाह * नवेति * जाघनी संस्कार्या सत्युद्दिश्यमानत्वादुत्कर्षिका स्यात्सा तु तृतीयया पत्नी सयाजाख्येषु यागेष्वङ्गत्वावगतेः संस्कार्यत्वाभावान्नोद्दिश्यते किं तूपादीयते ततश्चेह दर्शपूर्णमासयोरेवैतद्वाक्यं विधानाख्यं कार्यं कुर्वन्नोत्कृष्यतइति श्लोकार्थः । भाष्ये विधेयत्वोक्तेरुपादेयत्वसिद्ध्यर्थत्वसूचनायोपादीयतइत्युक्तम् । पत्नीसंयाजाङ्गत्वेनाज्यस्य विहितत्वाज्जाघनीविध्यानर्थक्यमाशङ्क्य विकल्पेनार्थवत्वसूचना * याज्यावदित्युक्तम * विधेयत्वसिद्ध्यर्थत्वेनापूर्वत्वादिति हेतुव्याख्यार्थं कुत इत्यादिभाष्यं स्पष्टत्वाद्व्याख्याय पत्नीसंयाजा इति भाष्यं स्वरूपेण विहितानामपि जाघनीसंस्कारार्थत्वेन विधेयत्वोपपत्तेः सत्यं वि-

हिता इत्यादिपूर्वपक्षभाष्ये ऽभिहितत्वादयुक्तमाशङ्क्य तत्सन्निधे-र्गुणार्थेन पुनः श्रुतिरित्यनेनापि न्यायेन जाघन्या विधेयत्वोक्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * सर्वत्रैवेति * जाघनीवाक्यस्यैवंविधशब्दोक्तप्रत्य-भिज्ञायमानधात्वर्थवत्त्वोक्त्यर्थतां भाष्यस्य वक्तुं ततश्चानन्तरवि-हितत्वान्मनसि विपरिवृत्तेरशक्यः पत्नीसंयाजानाम् * विधिरि-त्युक्तम् । ततश्चेति चकारार्थः । अनन्तरविहितस्यापि स्विष्टकृ-द्यागस्योत्तरार्द्धसंस्कारार्थत्वेन विधिवदेषामपि जाघनीसंस्कारा-र्थत्वेन विधिर्भविष्यतीति सत्यमित्यादिपूर्वपक्षभाष्योक्तपरिहार-निरासार्थं यद्यपि जाघनीसम्बन्धः पत्नीसंयाजानामविहितस्तथापि जाघन्याः प्राप्तत्वभावेनोद्देश्यत्वायोगात्सम्बन्धिद्वयोद्देशं च विना सम्ब-न्धिनो ऽपि विधेयत्वापत्त्या गौरवापत्तेः प्राकाशावध्वर्यवे ददातीत्या-दिवत्सम्बन्धविधौ तात्पर्यायोगादक्रियात्वेन जाघन्याः स्वान्तन्त्र्येण विध्ययोगे ऽपि पत्नीसंयाजोद्देशेन तत्सम्बन्धं नान्तरीयकमङ्गीकृत्य तस्या एव विधेयता युक्तेति जाघनीसम्बन्ध इत्यादिना लक्षणत्वेन चात्र पत्नीसंयाजा इत्यन्तेन भाष्येणोक्ते कथं तेषामुद्देश्यतावगम्यत इति क-थमिति भाष्येण पृष्ट्वा पत्नीसंयाजानां जाघन्यन्वये विधेयत्वोपादेय-त्वात्पत्न्यन्वये चानुवाद्यत्वप्राधान्योद्देश्यत्वाद्वैरूप्यादत्तेः विधेयत्वा-योगादित्यभिधानार्थं पत्नीसम्बन्धादित्यादिभाष्यं दार्शपौर्णमासि-कानां पत्नीसंयाजानां पशावतिदेशात्प्राप्तानां जाघन्यन्वयविधेः पू-र्वपक्षीष्टत्वात्तेषां च पत्न्यन्वयस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वाद्वैरूप्यानापत्तेर-युक्तमाशङ्क्य स्वरूपतो प्राप्तानामन्यान्वयविध्ययोगेन जाघन्यन्वयवि-धेः स्वरूपप्राप्त्यनुवादापेक्षत्वात्पशौ च प्राप्तानां दर्शपूर्णमासप्रकरण-स्थेन वाक्येनाप्रत्यभिज्ञायमानत्वेनानुवादायोगादपूर्वस्य यागस्य जा-घनीसंस्कारार्थत्वेन विधिः पूर्वपक्षिणां वाच्य इत्यापाद्य दूषणोक्त्य-र्थतया व्याख्यास्यन्पूर्वपक्षीष्टं पक्षं दूषयितुमाह * न चेति * पा-शुकपत्नीसंयाजानुवादसम्भवाभ्युपगमे ऽप्युद्देश्यत्वायोगाज्जाघन्या नोत्कर्षकत्वं सम्भवतीत्याह * न च जाघन्या इति * इहोपादीय-त इति वार्त्तिकेन पाशुकत्वानपेक्षपत्नीसंयाजान्वये जाघन्याः संस्का-र्यत्वे निरस्ते ऽपि पाशुकपत्नीसंयाजान्वये संस्कार्यत्वादुद्देश्यत्वं भ-विष्यतीत्याशङ्कापूर्वं निरस्यति * संस्कार्यत्वादिति * पशौ जाघ-न्याः कृतार्थत्वमतिक्रमकारणमाशङ्क्य कृतार्थत्वावेदकशेषादिशब्दा-भावाशयेन निरस्यति * यदि चेति * पूर्वपक्षनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * पाशुकत्वानपेक्षपत्नीसंयाजान्वयपक्षे तु पत्नीसं-याजानां प्रकरणगम्यदर्शपूर्णमासाङ्गत्वविरोधापत्तेर्जाघनीसंस्का-

८९०॥१ रार्थत्वायोगान्नोत्कर्षशङ्काप्यस्तीत्याह * न चेति * पत्नीसंयाजोक्त्या ऽस्मिन्पक्षे पदार्थोत्कर्षः सूचितः । वाक्याज्जाघन्यङ्गत्वावगतेः प्रकरणबाधं शङ्कते * वाक्येति * अनुत्पन्नानां पत्नीसंयाजानां जाघन्यां विनियोक्तुमशक्यत्वात्पत्नीसंयाजान्यजतीत्युत्पत्तिवाक्यापेक्षित्वेनार्थविप्रकर्षाद्वाक्यमपीदं न बलीय इति परिहरति * नेति * एतदेव विवृणोति * यदि हीति * एवमपि तुल्यबलत्वापत्तेर्दौर्बल्योक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य जाघनीफलालोचनाद्विप्रकर्षाधिक्यमाह * न चेति * अतः पशौ दर्शपूर्णमासयोर्वा प्राप्तानां पत्नीसंयाजानां जाघनीसंस्कारार्थत्वविध्ययोगादपूर्वस्य यागस्य तादर्थ्यविधिः पूर्वपक्षिणा वाच्य इत्यापाद्य दूषणोक्त्यै पत्नीसम्बन्धादिति भाष्यमित्येवं व्याचष्टे * न चेहेति * भाष्ये च पत्नीसम्बन्धादित्यनेन वैरूप्ये सूचिते सर्वयागेषु सपत्नीकस्यैवाधिकारात्पत्नीकर्तृकत्वप्राप्तेः पत्नीशब्दस्य तदनुवादत्वेनाविधायकत्वाद्वैरूप्यानापत्तिमाशङ्क्यानर्थक्यापत्तेर्बहुपत्नीकर्तृकत्वस्य च नित्यमप्राप्तेर्देवपत्नीदेवत्यत्वनिमित्तपत्नीसंयाजनामधेयावगतत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च पत्नीशब्दस्य देवनाभूतदेवपत्नीवाचित्वावगमेन देवतारूपगुणविधायित्वावगमाद्वैरूप्यस्या ऽपरिहार्यत्वसूचनार्थं नात्र यजमानपत्नीभिर्योगो ऽन्वीयते येन सर्वयागानां पत्न्यन्वयप्राप्तेः पत्नीशब्दो ऽनुवादः स्यात्किं तु यस्य यागस्य देवपत्न्यो देवतात्वरूपेण साधनत्वेनोच्यन्ते तासां चापूर्वे यागे प्राप्तचभावेन विधेयत्वापत्तेरपरिहार्यं वैरूप्यमित्युक्तम् । एतद्भाष्यविवरणार्थत्वेनार्थेत्यादिप्रश्नोत्तरभाष्यं व्याख्यातुमाह * तत्रेति * जाघन्याख्यद्रव्यपत्न्याख्यदेवताविशिष्टयागविध्युत्तरकालं यागकैमर्थ्याकाङ्क्षायां जाघनीप्रतिपादनार्थत्वावगमे ऽपि जाघन्युद्देशेनाविधानाद्वैरूप्यपरिहारशङ्काया निरासस्सूचनार्थत्वेन जाघन्यां त्विति भाष्यस्थं तुशब्दं व्याख्यातुमाह * अल्पार्थेति * पत्नीविशिष्टयागोद्देशेन जाघनी विधियज्ञे विशिष्टानुवादलक्षणवाक्यभेदशङ्कानिरासार्थत्वेनास्ति त्विति भाष्यं व्याख्यातुं शङ्कापातनिकायै सिद्धान्त्यभिमतवचनव्यक्त्युपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं पश्चात्पठितमपि तावद्व्याचष्टे * तस्मादिति * शङ्कानिरासार्थत्वेनास्ति त्विति भाष्यमिदानीं व्याचष्टे * नन्विति * पत्नीसंयाजावान्तरप्रकरणात्पत्नीविशिष्टत्वप्राप्तेः पत्नीशब्दानादरादित्यर्थः । अवान्तरप्रकरणाद्विशेषलाभं दृष्टान्तेनोपपादयति * यथैवेति * यत्वित्यादिभाष्यं स्पष्टत्वाद्व्याख्याय तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

एकदेश इति चेत् ॥ २२ ॥

पूर्वपक्षसूत्रोक्तोत्कर्षहेत्वनुभाषणार्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थमथेति
भाष्यं व्याचष्टे *अथ यदिति * एकदेशत्वस्याप्रयोजकत्वे हेतुताया
न्यायसिद्धत्वसूचनार्थं चतुर्थाधिकरणसूत्रं पदकर्माप्रयोजकमित्ये-
तत्सूत्रस्थाविपरिणताप्रयोजकपदानुषङ्गसहितं पठितम् * न प्रकृते-
रशास्त्रनिष्पत्तेरिति[1]) * सूत्रं परिहारार्थत्वेनावतारयति * तत्रेति*
नञं व्याख्यातुमाह * स नामेति * यद्यप्येकदेशो द्रव्यं यस्य ८९।१।२
यागस्येति चतुर्थाधिकरणसूत्रस्यैकदेशद्रव्यशब्दार्थस्तथाप्येकदेशद्र-
व्यो ऽपि जाघनीशब्दो जाघन्या नाप्रयोजको नानुपादायक इत्येवं
नञं व्याख्यातुं गत्यर्थात् द्रवतेर्धातोर्द्रव्यशब्दव्युत्पत्तिमङ्गीकृत्यैक-
देशो द्रव्यो गम्यः प्रतिपाद्यो यस्य शब्दस्येत्येकदेशद्रव्यशब्दार्थं
कृत्वा एकदेशवाची शब्दो ऽर्थस्यानुपादायको यस्य सम्बन्धि-
शब्दत्वात्प्रतिसम्बन्धिनं च विना सम्बन्ध्युपादानाशक्तेरन्यतः
सिद्धप्रतिसम्बन्धिसम्भवे च तदाक्षेपाशक्तेरन्यतः सिद्धत्वेन प्रकृ-
तस्य प्रतिसम्बन्धिनो ग्रहणं विनार्थो न ज्ञायते जाघनीशब्दस्य तु
जातिवाचित्वेन सम्बन्धिशब्दत्वाभावात्तदर्थभूताया जाघन्याः प-
शुयानाङ्गत्वेन सिद्धस्य पशोर्ग्रहणं विनाप्युपादातुं शक्यत्वान्ना-
नुपादेयत्वेनोत्कर्षकत्वमित्युक्तम् । न प्रकृताविति भाष्ये प्रकृतौ दर्शपू-
र्णमासयोरित्यवयवं दैक्षवैषम्योक्त्यर्थसौत्रप्रकृतिशब्दव्याख्यार्थत्वा-
दुत्कृष्यानेन विशसनादिप्रकारेण पशुतो निष्पन्नया जाघन्या पत्नी-
संयाजाः कार्या इत्यनेन रूपेण जाघनीशास्त्रेण नोच्यते किं त्वविशि-
शिष्टा विधीयत इत्येवं भाष्यशेषं व्याख्यातुमाह * रूपं चेति *
यथा कथञ्चिच्छब्देन विशसनाद्युत्पत्तिप्रकारनियमाभावं येन केन
चिदित्यनेन च क्रयाद्युपादानप्रकारनियमाभावमुक्तमनोचासोऽन्यार्थे-
नोपपादयितुं रूपं चेति सप्तमाधिकरणसिद्धान्तसूत्रं पठितम् । यदि
चेयं पृथग्भूता न प्रचरेत्ततः पशुं विना न शक्यतोपादातुं नत्वेदस्ती-
त्येवमर्थत्वेन सतिभाष्यं व्याख्यातुमाह * नचेति * पृथक्त्वावय-
वयवशब्दः छागप्रकृतिकत्वनियमस्यापि चाभावाद्विशसनादिनि-
यमो दूरापास्त इत्याह * नचावश्यमिति * दैक्षे ऽपि तर्ह्यनियमः
स्यादित्याशङ्क्य वैषम्योक्त्यर्थसौत्रप्रकृतिशब्दव्याख्यार्थं प्रकृतौ दर्श-
पूर्णमासयोरिति भाष्यावयवमुत्कृष्टमिदानीं व्याख्यातुमाह * अ-
ग्नीषोमीये ऽपीति * पश्ववयवप्राप्तौ दर्शपूर्णमासयोर्दैक्षप्रकृतित्वा-

---

(१) इदं सूत्रं वार्त्तिकेव्याख्यातम् ।

भावात्प्रकृत्युक्त्यानर्थक्यमाशङ्क्य कर्मव्युत्पत्त्या प्रकृतवाचित्वेन दर्शपूर्णमासोपलक्षणार्थतयोपपादयति * प्रकृतीति * भाष्ये च सप्तम्यर्थे षष्ठीव्याख्यार्थम् * प्रकृताविन्युक्तम् * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं संस्कार्यत्वाभावेनोत्कर्षकत्वा ऽयोगे ऽपि दार्शपौर्णमासिकेषु पत्नीसंयाजेष्वाज्यावरोधेन जाघन्यनवकाशादुत्कर्षापत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयन्व्याचष्टे * तस्मादिति *

सन्तर्दनस्य संस्थानिवेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सन्तर्दनं प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलोपात्स्यात् ॥ २४ ॥

दीर्घसोम इति सप्तमीश्रुत्या प्राधान्यानुक्तेरधिकरणत्वस्य च सन्तर्दनं प्रति यागस्यायोगात्केन सहात्र प्रकरणस्य विरोधाविरोधचिन्तेत्यपेक्षायामाह * इहेति * ज्योतिष्टोमोक्त्या प्रकरणविरोधाविरोधचिन्तात्वसूचनपूर्वं हनू वा एते यज्ञस्य यदभिषवणे इ- त्याभिषवणफलकयोः प्रक्रमोक्त्या सन्तर्दनीयत्वसूचनपूर्वं ज्योतिष्टोम इत्युदाहरणभाष्यं व्याचष्टे * ज्योतिष्टोम इति * सम्पूर्वस्य तर्दतेरर्थं व्याचष्टे * भित्त्वेति * द्वयोः समीभूतयोः संश्लेषार्थं संश्लेषप्रदेशौ भेदनेन तनूकृत्यैकस्योपर्यपरं स्थापयित्वा संश्लेषयेत् इति यावत् । तत्रेति सन्देहभाष्यं कर्तृतो वेत्यादिपक्षान्तराणामपि वक्ष्यमाणत्वान्न्यूनमाशङ्क्याग्निष्टोमपक्षवत्कर्तृपक्षे ऽप्यविरोधाविशेषाद्भाष्यमतेन च संस्थापक्षे ऽप्यविशेषाद्विरोधस्य च सत्राहीनपक्षवदग्निष्टोमान्यमात्रपक्षे ऽप्यविशेषाज्ज्योतिष्टोम एवेत्यनेनाग्निष्टोमकर्तृसंस्थापक्षाणामाहोस्विदित्यनेन च सत्राहीनाग्निष्टोमान्यमात्रपक्षयोः संग्रह इति सूचयितुमाह * तत्रेति * कियन्तो ऽत्र पक्षाः सम्भवन्तीत्यपेक्षायामाह * एते चेति * अग्निष्टोमसंस्थातोक्त्यर्थः शुद्धशब्दः । सन्तर्दनं प्रकृतानर्थलोपादित्येतावत्सूत्रव्याख्यार्थमुच्यतइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * दीर्घसोमशब्दार्थस्य दीर्घकालत्वस्य सोमयागत्वस्य च प्रकृतावग्निष्टोमे ऽप्यलोपादित्येवं व्याख्यार्थं दीर्घेत्युक्ताग्निष्टोमोदाहरणशङ्काभावेन दीर्घाख्यप्रयोजनलोपाद् धृत्यर्थत्वार्थवादायोगशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याख्यार्थम् * सन्तर्दनेत्युक्तम् * क्रयणद्रव्याणां विकल्पदृष्टान्तत्वायोगसूचनार्थं स्वयं दृष्टान्तान्तरमुक्तम् । अग्निष्टोमनिवेशप्रतिज्ञार्थत्वेनावृत्त्या प्रकृतिशब्दव्याख्यार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याख्यातुमनुत्कर्ष इत्युक्ते कर्मव्युत्पन्नेन प्रकृतिशब्देनाग्निष्टोमोक्तेः प्रकरणाख्यानुत्कर्षहेतुसूचनार्थत्वं सूचयितुम् * प्रकरणेत्युक्तम् * दीर्घसोमत्वस्याग्निष्टोमे

प्युपपत्तेर्वाक्यविरोधाभावे ऽप्यसन्नर्दनविरोधादुत्कर्षमाहेति भाष्येणाशङ्क्य तन्निरासार्थत्वेन क्रयणद्रव्यवद्विकल्पो भविष्यतीत्येवं क्रयणवच्छब्दव्याख्यार्थमुच्यतइत्यादिभाष्यं द्वादशे क्रयणेषु विकल्पः स्यादेकार्थत्वादितिसूत्रेण क्रयसाधनानां द्रव्याणां विकल्पं पूर्वपक्षयित्वा समुच्चयो वा प्रयोगे द्रव्यसमवायादित्यनेन समुच्चयो वा प्रयोगे द्रव्यसमवायादित्यनेन समुच्चयस्य सिद्धान्तयिष्यमाणत्वादयुक्तमाशङ्क्य तत्रत्यपूर्वपक्षाशयत्वेन व्याख्येयमित्याह * क्रयणार्थादिति * पूर्वपक्षस्य स्थायित्वादत्र युक्ता दृष्टान्ततेत्याशङ्क्यानतिविशेषकरत्वात्क्रयप्रयोगे द्रव्याणां समुच्चयोपपत्तेरिति विकल्पापवादकस्य सिद्धान्तहेतोः सन्नर्दनासन्नर्दनयोरभावेन पूर्वपक्षन्यायस्याप्यनपोदितत्वाद्युक्ता दृष्टान्ततेत्याह * न चेति * यद्वा नायं विकल्पे दृष्टान्तः किं त्वनर्थलोप इति स्वयमन्यथा क्रयणवच्छब्दं व्याचष्टे * असन्नर्दनेति * कथमयं दृष्टान्तो नार्थलोपे योज्य इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * अग्निष्टोमनिवेशपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति *

उत्कर्षो वा ग्रहणाद्विशेषस्य २५ ॥

सूत्रव्याख्यार्थमुत्कृष्येत वेति भाष्यं व्याचष्टे । वाक्येति * अग्निष्टोमस्यापीष्ट्याद्यपेक्षया दीर्घत्वाद्दीर्घसोमशब्दसंयोगोपपत्तेः कथमुत्कर्ष इति प्रश्नोत्तरत्वेन ज्योतिष्टोममिति भाष्यं व्याख्यातुमाह * कुत इति * सोमयागस्य दैर्घ्यमुक्तं न कर्ममात्रस्य तत्तु सोमयागान्तरापेक्षयैवेत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * नहीति * सोमयागान्तरस्याप्यनुपादानान्नापेक्षा युक्तेत्याशङ्कते * नन्विति * बुद्धिस्थत्वायोपादानापेक्षणात्सोमयागान्तरस्य चानुपादाने ऽपि सजातीयत्वाद् बुद्धिस्थत्वोपपत्तेर्युक्ता ऽऽपेक्षेति परिहरति * यद्यपीति * सोमशब्देन चोपादानं सामान्यतो ऽस्तीति परिहारान्तरमाह * विशेषणेति * एवं च सति ज्योतिष्टोमस्य दैर्घ्यायोगाद्दीर्घसोमशब्देनान्ये ऽनूद्यन्त इत्युपसंहरति * तत्रेति * भाष्ये सत्रशब्दस्यान्यमात्रोपलक्षणार्थतान्योक्त्या सूचिता । दैर्घ्यस्य विशेषणत्वे विरोधिव्यावृत्त्या विशेषणत्वप्रसिद्धेर्विरोधिह्रस्वत्वव्यावृत्त्या विशेषणत्वप्रसङ्गात्तद्द्विरात्रादिषु च सहस्रसंवत्सरात्प्राचीनेषु ह्रस्वत्वव्यावृत्तदैर्घ्याभावात्सहस्रसंवत्सरमात्रग्रहणापत्तेः सत्राणीति भाष्ये बहुवचनं न युज्येतेत्याशङ्क्याह * तेषां चेति * द्विरात्रादिस्थस्य दैर्घ्यस्य त्रिरात्राद्यपेक्षह्रस्वत्वाव्यावर्तकत्वे ऽपि दैर्घ्यबुद्धेर्ह्रस्वापेक्षत्वाद्विरात्रादेश्च द्विरात्राद्य- ८९.३।२

पेक्षया ह्रस्वत्वाभावेनानपेक्षणीयत्वाज्ज्योतिष्टोमवच्च निरतिशयत्वाभावेनान्यानपेक्षह्रस्वत्वायोगाज्ज्योतिष्टोम एवान्यानपेक्षह्रस्वत्वेन प्रथमं ह्रस्वतया बुद्धिस्थत्वाऽन्येषामपेक्षायाः कारणमालम्बनं विषयोऽपेक्षणीयस्ततश्च ज्योतिष्टोमापेक्षह्रस्वत्वव्यावृत्तस्य दैर्घ्यस्य द्विरात्रादिष्वपि भावाद् बहुवचनं युक्तमित्याशयः । अपेक्षणीयस्यापेक्षाकारयितृत्वाद्वा णिजन्तात्करोतेर्ल्युटि कृते व्युत्पन्नेन कारणशब्देनोक्तिः। तच्छब्दसापेक्षत्वे ऽप्यपेक्षाशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्समासाविघातः । सोमयागानां मध्ये ज्योतिष्टोमस्यैवान्यानपेक्षह्रस्वत्वेन प्रथमं प्रतियोगितया बुद्धिस्थस्यातिक्रमायोगादिति वा योज्यम् * कर्तृतो वा विशेषस्य तन्निमित्तत्वात् * नोत्कृष्येति भाष्येण वाशब्दं व्याख्यायानुत्कर्षे वाक्यविरोधपरिहारायोक्तस्य षष्ठीसमासत्वस्यानुपपत्तेर्यत्कर्तृकल्पनविक्षेपाद्दैर्घ्यस्य चानवस्थितत्वात्कर्मधारयापेक्षया च दौर्बल्यात् क्लिष्टस्यानुत्कर्षप्रमाणं विना कल्पनाशक्तेराद्यसूत्रस्थप्रकृतिशब्दसूचितप्रकरणाख्यप्रमाणाख्यप्रमाणोक्त्यर्थमेवमिति भाष्यं दुर्बलप्रमाणानुरोधेन दीर्घसोमश्रुतेः क्लिष्टकल्पनायोगादयुक्तमाशङ्क्याबाधपक्षसम्भवे बाधपक्षस्यायुक्तत्वादुपपादयितुमाह * यथा कथं चिदिति * दीर्घसोमसंयोगाख्यस्य विशेषस्य कर्तृद्वारत्वे कादाचित्कत्वात्सन्तर्दनं प्रति निमित्तत्वोपपत्तेः सन्तर्दनस्य नैमित्तिकत्वान्नित्यासन्तर्दनबाधेन ज्योतिष्टोमे निवेशोपपत्तिसूचनार्थं तन्निमित्तत्वादिति सूत्रावयवं नैमित्तिकत्वाभावे ऽपि विकल्पेन निवेशोपपत्तेरुक्तत्वेनातिशयमात्रार्थत्वादनादृत्य कर्तृतो विशेष इत्येतावत्सूत्रावयवव्याख्यार्थं दीर्घेति भाष्यं व्याख्यातुमाह * सचेति* स्वपत्यधिकरणे कर्मधारयाद्दौर्बल्यस्य वक्ष्यमाणत्वाच्छब्दासमासानुपपत्तेः कर्तृद्वारता न युक्तेत्याशङ्क्याह * नचेति * परविशेषणत्वस्य षष्ठ्यर्थलक्षणाया वा दौर्बल्यहेतोस्तत्र वक्ष्यमाणस्य प्रमाणबाधापत्तावनादरणीयत्वात्स्वरगतं पूर्वपरनिपातलक्षणं वा विशेषं विना षष्ठीसमासो ऽशक्यो निराकर्तुमित्याशयः ।

क्रतुतो वार्थवादानुपपत्तेः स्यात् ॥ २७ ॥

न चेति भाष्येण कर्तृपक्षनिरासार्थतया वा शब्दं व्याख्याय क्रतुत इति सूत्रावयवस्य पूर्वसूत्रस्थप्रथमान्तविपरिणतविशेषशब्दानुषङ्गेण क्रतुत एवायं विशेषो न कर्तृत इत्येवं व्याख्यार्थं क्रतुत इति भाष्यं व्याचष्टे * क्रतुत एवेति * कर्मधारयबलीयस्त्वोपपादनार्थत्वेनार्थवादेति सूत्रावयवं षष्ठीसमासे पूर्वपदेन

स्वप्रधानभूतार्थाभिधानायोगादित्येवं व्याख्यातुं क्रतुद्वारदीर्घसोमसंयोगाख्यविशेषोक्तः कर्मधारयप्रतिज्ञार्थत्वं सूचयितुमाह * समानाधिकरणेति * स्वयं तावत्कर्मधारयबलीयस्त्वोपपादनार्थत्वेनार्थवादेत्यवयवं हेतुप्रश्नपूर्वं व्याचष्टे * किमिति * स्वयमेव क्रतुदैर्घ्यस्य निमित्तत्वे बहुसोमाभिषवाद्दारणशङ्कां निवर्तयितुं दार्ढ्याकाङ्क्षायां सन्तर्दनस्य दीर्घसाधनत्वादृष्टार्थस्य विधानस्य सम्भवतः कर्तृदैर्घ्यनिमित्तपक्षे दारणानाशङ्कनेन दार्ढ्यानाकाङ्क्षणादनुपपत्तेरित्येवं क्रतुदैर्घ्यनिमित्तत्वोपपादनार्थत्वेन दीर्घसोमत्वाख्यस्य विशेषस्य क्रतुद्वारत्वोपपादनार्थत्वेन वा व्याचष्टे * एवं चेति * विशेषस्य कर्तृद्वारत्वे वाक्यशेषायोगादित्येवं हेतुप्रश्नपूर्वं व्याख्यार्थं कुत इत्यादिभाष्यं कर्मधारयबलीयस्त्वेनात्यन्तादृष्टार्थं नियमादृष्टार्थं नियमादृष्टार्थेन बाध्यतइति बाधग्रन्थोक्तेन च न्यायेन क्रतुद्वारत्वनिश्चयात्सन्देहाभावेन वाक्यशेषान्निर्णयोक्त्यनुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य न्यायोपोद्बलनार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तथेति * क्रतुद्वा- ८९४।२
रत्वोपपादनस्य प्रकृतोपयोगमाह * तस्मादिति * मृदुदेशस्थापनेनापि दार्ढ्योपपत्तेर्दीर्घकाले ऽपि सोमयागे सन्तर्दननियमस्यादृष्टार्थत्वात्साम्यमाशङ्क्य * अत्यन्तमेवेत्युक्तम् * स्वसमवेतस्यैव वानुरञ्जकत्वाद्विशेषणत्वप्रसिद्धेः कर्तुश्च क्रतावसमवायाद्यदेतद्दीर्घेण कर्त्रा क्रतोर्विशेषणं तत्सन्तर्दनशोषितया प्रमित्सिते सोमयागरूपे ऽनन्तःपातित्वेन सम्बन्धद्वारतया व्यवहितत्वाद्बाह्यं यत्तु स्वसमवेतेन दैर्घ्येण विशेषणं तत्प्रमित्सितक्रतुरूपान्तःपातित्वेन सन्निकृष्टत्वादन्तरङ्गं तस्मादेतदेव ज्याय इत्याह * बाह्यं चेति * तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

संस्थाश्च कर्तृवद्धारणार्थाविशेषात् ॥ २८ ॥

कर्मधारयसम्भवे षष्ठीसमासायोगात्कर्तृद्वारदीर्घसोमत्वसम्भवान्नोत्कर्षो युक्त इत्येवं शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रव्याख्यार्थमिदमिति भाष्यं व्याचष्टे * परिचोदनापदेति * किमिति भाष्येण किं प्रकाराणि पदानीति पृष्ट्वा शङ्कापदप्रकारोक्त्यर्थमथेत्यादीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * मा नामेति * संस्थानां ज्योतिष्टोमेन सह प्रकरणतुल्यत्वस्य संस्थाधिकरणेन निराकरिष्यमाणत्वात्संस्थास्वपि निवेशे प्रकरणानुग्रहायोगमाशङ्क्याह * प्रकरणेति * वक्ष्यमाणानालोचनेन शङ्काया मन्दत्वादित्थं संस्थाधिकरणविरोधपरिहारानुपपत्तेरग्निष्टोमसंस्थाया निष्फलत्वेन प्रकरणायोगात्प्रकरणस्य ज्योतिष्टोमीयत्वा-

वगतेर्ज्योतिष्टोमस्य च संस्थाचतुष्टये ऽप्यनुवृत्तेर्ज्योतिष्टोमसमाप्तिविशेषरूपाणां फलवतां संस्थान्तराणां प्रकरणाविशेषस्य निराकर्तुमशक्यत्वात्प्रकरणाविशेषे ऽपि च नित्यानित्यसंयोगविरोधान्नित्याग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमगृहीतत्वेन नित्यानां धर्माणामनित्याभिः संस्थाभिः प्रकरणेनाग्रहणोपपत्तेः संस्थाधिकरणवक्ष्यमाणाऽसामानविध्या विरोध इत्यन्यथा परिहरति * अथ वेति * अग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमवाच्यग्निष्टोमशब्दः । तस्मात्संस्थास्वेव सन्तर्दननिवेश इति शङ्कामुपसंहरति * तस्मादिति * अभिषूयमाणसोमधारणे सन्तर्दनप्रयोजने ऽर्थवादोक्ते कर्तृदैर्घ्यइव संस्थास्वप्यविशेषेणार्थवादायोगसाम्याद्यथा दीर्घः कर्त्ता न सन्तर्दननिमित्तं तथा संस्था अपीत्येवं सूत्रव्याख्यार्थमुच्यतइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * इतीति * श्लोकं व्याचष्टे * सत्यपीति * सन्तर्दनाभावे ऽपि धृतिसिद्धेरितिकरणपरामृष्टं सन्तर्दनं धृत्यै वृथा धृत्यर्थं न भवतीत्येवं धृत्या इति पदत्रयस्यावृत्त्या व्याख्या दृष्टार्थत्वोक्त्या सूचिता। उक्थ्यादिषु वार्थस्य विद्यमानत्वादिति सूत्रस्य सोमवृद्धिं विना प्रदेयवृद्ध्ययोगाद्धारणं संस्थासु विशेषो ऽस्तीत्याशङ्काशयविवरणार्थत्वेन नवेत्यादिभाष्यं व्याख्यातुमाह * प्रदानेति * स्तोकसोमग्रहणात्सोमवृद्धिं विनापि प्रदानवृद्धिसम्भवशङ्कानिरासार्थं पूर्णं चेत्यादिभाष्यावयवं व्याख्यातुमन्यूनेत्युक्तम् । उपरि बिलाद् गृह्णातीति पूर्णग्रहणविधानान्न न्यूनग्रहणं युक्तमित्याशयः । अविशेषात्स्तुतिर्व्यर्थेति चेदिति[1]) सूत्रस्य तोयवृद्ध्या प्रदानवृद्धिसम्भवान्मुष्टिवृद्ध्या पर्ववृद्ध्या वा सोमवृद्धिर्दशमुष्टित्रिपर्वनियमविरुद्धा न युक्तेति परिहाराशयविवरणार्थत्वेनेति चेदित्यादिभाष्यं व्याख्यातुमाह * नेति * पदोत्तराशयविव-
८९५।१ रणोपसंहारार्थं तस्मादुत्कर्ष इति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

स्यादनित्यत्वात् ॥ २९ ॥

परिचोदनापदानामेव सिद्धान्तत्वोक्त्यर्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थे नैतदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * स्यादिति * प्रकरणानुग्रहादिति भाष्यावयवव्याख्यार्थम् तेनैवेत्युक्तम् । संस्थासु सन्तर्दननिवेशो ऽप्यर्थवाद उपपन्नः स्यादित्येवमावृत्त्या स्याच्छब्दव्याख्यार्थमर्थाच्चेति भाष्यं व्याचष्टे * प्रदानेति * तोयवृद्ध्या प्रदानवृद्धिसम्भवशङ्कानिराससूचनार्थत्वेन भाष्यस्थां प्रदेयोक्तिं व्याख्यातुमाह * तोयेनेति * मुष्टिपर्वसंख्याविरोधात्सोमवृद्ध्ययोग पूर्वपक्षोक्तं केनेति भाष्येणानु-

(१) इदं सूत्रं भाष्ये व्याख्यातम् ।

भाष्य पर्वदैर्घ्यात्सोमवृद्धिसंभवोक्त्यर्थत्वेनानित्यत्वादिति सूत्रावय-
वव्याख्यार्थं विप्रकृष्टेतिभाष्यं व्याचष्टे * स चेति । * तृतीयस- ८६५।२
वनेशोरकस्याभिषूयमाणस्यानेकपर्वणः स्थूलपर्वणश्च ग्रहणादपि प्र-
देयवृद्ध्युपपत्तेः दीर्घपर्वत्वकल्पनायोगशंकां तस्यापि दशमुष्टेरेव सोमा-
दुपादानात्स्थौल्ये ऽपि प्रदेयवृद्ध्यसंभवान्नित्यविरोधेन च बहुपर्वत्व-
स्यासंभवान्निराकर्तुं स्थौल्येत्युक्तं । सप्तमीषष्ठ्योस्तंत्रेण द्विवचनं
योज्यं । पर्वदैर्घ्यं विधिं विना कथं गम्यतइत्याशंक्य प्रदानवृ-
द्धिमुष्टिपर्वसंख्यासंभवान्यथानुपपत्त्येति परिहारं सूचयितुमाह
* तथा सतीति । * सत्राहीनेषु संतर्दननिवेशे पर्वदैर्घ्यं विनापि
प्रदानवृद्धिमुष्टिपर्वसंख्यासंभवोपपत्तेर्नान्यथानुपपत्तिरस्तीत्याशंक्य
संस्थासु दीर्घसोमशब्दोपपत्तेर्वाक्याविरुद्धेन प्रकरणेन संस्थास्वेव
निवेशावगमान्नान्यथोपपत्तिरस्तीति परिहारं सूचयितुमाह * प्रक-
रणेति । * प्रकरणस्योपपत्तिराविरोधः । संस्थासु च निवेशे
सोमशब्दवाच्याया लतायाः स्वत एव दैर्घ्योपपत्तेः कालद्वार-
दैर्घ्यकल्पनायाः सोमशब्दस्य यागपरत्वकल्पनायाश्चाभावादांज-
स्येन दीर्घसोमशब्दोपपत्तिरित्याह * शक्यं चेति । * विप्रकृष्ट-
पर्वत्वस्यानित्यत्वादिति सूत्रावयवोक्तत्वोपपादनायोक्ते ऽर्थे सूत्रा-
वयवं योजयति * अनित्यत्वादिति । * दशमुष्टित्रिपर्वत्वनिय-
मेनाग्निष्टोमसंस्थायां नियतस्य सोमपरिमाणस्योक्थ्यादिसंस्था-
स्वप्यतिदेशप्राप्तस्य प्राकृतनियमाबाधे बाधायोगात्कथमनियतत्वा-
ख्यमनित्यत्वमित्याशंक्य दशमुष्टित्रिपर्वत्वानियमाबाधेपि दीर्घपर्वग्रह-
णाख्येनोपायांतरेणाग्निष्टोमसंस्थागतं परिमाणं बाधितुं शक्यमि-
त्याह * शक्यं हीति । * दीर्घसोमशब्दस्य दीर्घकालसोमयागवा-
चित्वेन संतर्दनविध्यपेक्षितांगिसमर्पणोपयोगसंभवे ऽनपेक्षितनिमित्त-
मात्रसमर्पणोपयोगापादकलतादैर्घ्यवाचित्वाभ्युपगमायोगाद्दीर्घकाल-
सोमयागमात्रवाचित्वावगतेः संस्थास्विव सत्राहीनेष्वपि संत-
र्दनविध्यवगमात्तेषु च केषांचिदह्नामग्निष्टोमसंस्थत्वेन प्रदान-
वृद्धिरहिततया प्रदेयवृद्ध्यै लतादैर्घ्यकल्पनायोगान्नेदं भाष्यकारी-
यमनित्यत्वोक्तिव्याख्यानं युक्तमित्येवं विप्रकृष्टेति भाष्यं दूषयति
* नन्विति । * सत्राहीनेष्वप्युक्थ्यादिसंस्थेष्वहस्सु प्रदानवृद्ध्य-
र्थप्रदेयवृद्धिसिद्ध्यै लतादैर्घ्यकल्पनसंभवेन पूर्वपरिमाणातिक्रमस-
म्भवात्सामस्त्येन भवनमुपपत्तिःसंभवोक्त्योक्ता । यत्र प्रदेयवृद्धि-

रपेक्ष्यते तत्र लतादैर्घ्यकल्पनं भविष्यतीत्याशंक्य दशमुष्टयवशि-ष्टलताद्रवीकरणविधानवशिष्टानां लतानामनियतपरिमाणत्वादतिरि-क्तलताद्रवीकरणेन प्रदेयवृद्ध्युपपत्तेर्न कश्चिल्लतादैर्घ्यकल्पना युक्ते-ति परिहारं सूचयन्नवशिष्टलताभ्यूहपरिमाणस्यानित्यत्वादित्येवं सूत्रावयवं व्याचष्टे * अत इति । * यद्वा न प्रदेयवृद्धिप्रका-रोपपादनायानित्यत्वोक्तिः किं तु स्यादिति सूत्रावयवेन प्रकरणानु-ग्रहात्संस्थासु संतर्दनं स्यादित्युक्ते संस्थानां प्रकरणाभावस्य संस्था-धिकरणे वक्ष्यमाणत्वात्संस्थास्वपि निवेशे प्रकरणविरोधापत्तेस्तद-नुग्रहो न संभवतीति ब्रुवाणस्य न संस्थानां प्रकरणाभावो वक्ष्यते किं तु प्रकरणाविशेषे ऽपि नित्यानित्यसंयोगविरोधादसमानतेति सूचनार्थं धर्मांतराणां नित्याग्निष्टोमगृहीतत्वेन नित्यत्वादनित्याभिः संस्थाभिरग्रहणं संतर्दनस्य तु नित्याग्निष्टोमागृहीतत्वेनानित्यत्वात्सं-स्थाभिर्ग्रहणमविरुद्धमित्युत्तरमनित्यत्वोक्त्योच्यतइत्येवं व्याख्येयमि-त्याह * संस्थाधिकरणेति * तृतीयसवे ऽभिषूयमाणांशुपरि-माणस्यानित्यत्वादित्येवं व्याख्यांतरार्थम् * अपि चेति * अपिचेति भाष्यमेकस्याप्यंशोर्दशमुष्टेस्त्रिपर्वण एव सोमादुपादानात्प्रदेयवृद्धिका-रणत्वानुपपत्तेर्दूषयति * तृतीयेति * विहितावशिष्टांशवभ्यूहपरि-माणानियमेनैव प्रदेयवृद्धिसिद्धेर्विप्रकृष्टपर्वत्वकल्पननिरासेऽवशि-ष्टांशवभ्यूहपरिमाणानित्यत्वाशयत्वेनानित्यत्वोक्तिव्याख्यया सूचि-तेपि प्रकरणविरोधशंकोत्तरत्वेनानित्यत्वोक्तिव्याख्यापक्षेण केन चि-द्भाष्येणानित्यत्वोक्तिव्याख्यायते विप्रकृष्टेति भाष्यद्वयं तु विप्रकृष्टपर्व-त्वात्तृतीयसवनेंऽशोरेकस्याभिषूयमाणस्यानेकस्थूलपर्वत्वात्प्रदेयस्य सो-मस्य वृद्ध्याख्यो विशेषःस्यादित्येवं प्रदेयवृद्धिप्रकारोपपादनार्थत्वेना-वृत्त्या स्याच्छब्दव्याख्यार्थमिति सूचनायैकस्मिन्नप्यंशौ विप्रकृष्टपर्व-त्वमात्रं प्रदेयवृद्धिकारणं वाच्यं न त्वनेकस्थूलपर्वतेत्याह * अत इति * मात्रशब्देनैव कारणांतरनिराससिद्धावपि कारणांतरनि-रासमात्रे तात्पर्यं न तु विप्रकृष्टपर्वत्वस्य कारणत्वोक्ताविति सूच-नायैवकारः । तस्मादिति सिद्धांतोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मा-दपीति * संस्थावत्सत्राहीनेष्वपि निवेश इति स्वाभिमतसिद्धांत-सूचनायापिशब्दः । अनुत्कर्षप्रतिज्ञालोचनया प्रकरणानुग्रहोपपत्त्या-लोचनया च संस्थामात्रनिवेशसिद्धांतावगतेः सत्राहीनेष्वपि निवे-शसूचनार्थो ऽपिशब्दो न युक्त इत्याशंक्य संस्थामात्रनिवेशसिद्धांता-

योगं प्रतिजानाति * नत्विति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * एष वाव प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वाथान्येन यजेतगर्त्तपत्यमेव तज्जायते प्रावमीयत इति ज्योतिष्टोमात्प्राग्यदन्ययजनं तद्गर्तपतनतुल्यं तस्माद्योन्येन प्राग्यजेत सजरां मृत्युं प्राप्नोतीति निंदाकल्पप्राग्यजननिषेधद्वारज्योतिष्टामोत्तरकालत्वविधिवाक्ये य एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणादिति पञ्चमाधिकरणेनैतच्छब्दस्याग्निष्टोमसंस्थमात्रज्योतिष्टोमवाचितामुक्त्वाथान्येनेति संस्थानां सन्निधानादित्यनेनान्यशब्दस्य सर्वनामत्वेन सन्निहितवाचित्वाद्यागांतराणां च संस्थाभिर्व्यवधानात्संस्थामात्रवाचित्वं पूर्वपक्षयित्वा तत्प्रकृतेर्वापत्तिविहारौ न हि तुल्यंयषूपपद्येते इत्यनेनान्यशब्दस्यानंतर्याख्यसंनिध्यपेक्षायामुक्थ्यमात्रवाचित्वापत्तेस्तस्य च स्वशब्देनोक्तिसंभवं संदेहापादकान्यशब्दानर्थक्यप्रसंगाद्बुद्धिस्थत्वाख्यसांनिध्यपेक्षावगतज्योतिष्टोमप्रकृतिकत्वेन च सर्वेषां तद्विकाराणां बुद्धिस्थत्वाविशेषादग्निष्टोमान्यमात्रवाचितायाः सिद्धांतयिष्यमाणत्वाद्यथान्यशब्दो ऽग्निष्टोमान्यमात्रे ऽवकल्पते तथादीर्घसोमशब्दो पीत्यर्थः * श्लोकं व्याचष्टे यथैवेति * संस्थानां प्रकरणसद्भावा- ८९।६।३

भ्युपगमे ऽपि वाक्येनप्रकरणबाधात्सर्वधर्मतैव युक्तेति प्रौढिप्रदर्शनार्थं प्रकरणेनेत्युक्तं। वस्तुतस्तु प्रकृतिवच्छब्देन संस्थानां निराकांक्षीकृतत्वात्प्रकरणं नास्तीत्यथवास्त्येव संस्थानां प्रकरणमिति पूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तं प्रकरणाविशेषं निराकर्तुमाह * प्रकृतिवच्छब्देति कथं तर्हि दैक्षाद्यानां विकृतीनां प्रकरणेन पृषदाज्यादिग्रहणमित्याशंक्य पृषदाज्येनानुयाजान्यजतीति प्राकृतानुयाजानुवादेन पृषदाज्यविधानात् प्राकृतांगग्रहणवेलायामेव पृषदाज्यग्रहणप्रतीतेस्तदानीं च नैराकांक्ष्याभावात्प्रकरणेन पृषदाज्यं यथा गृहीतं तथा यदि संस्थाभिर्गृहीतं किंचित्प्राकृतमंगमनूद्य संतर्दनं विधीयेत ततस्ताभिः प्रकरणेन संतर्दनं गृह्येत न त्वेतदस्ति ज्योतिष्टोमधर्ममध्यपातित्वात्संतर्दनस्येत्याह * नहीति * संस्थानामपि ज्योतिष्टोमांतःपातित्वेन सन्निधानाविशेषात्फलवत्वाविशेषाच्च ज्योतिष्टोमस्यैव दीक्षणीयादयो धर्मा न संस्थानामिति कथं गम्यतइत्याशंक्य नासौ साध्यस्य भवंती साधनेन संबध्यतइत्यादिसंस्थाधिकरणभाष्यवक्ष्यमाणन्यायसूचनार्थं प्रथमं ज्योतिष्टोमार्थतयोपदिश्यमानतोक्ता। संस्थानां धर्माकांक्षासद्भावाभ्युपगमे ऽपि संस्थांतरप्रकरणे

संतर्दनापाठाच्च संतर्दनविधिवेलायां संस्थानां प्रकरणमस्तीत्याह * इतश्चेति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * असंबद्धपदव्यवायेनैव प्रकरणवत्सन्निधानाख्यस्य स्थानस्यापि निवृत्तेस्तदपि न संस्थासु संतर्दनविनियोजकमिति स्थानंवेत्यनेन प्रसंगादुक्ते कथं तर्हि संस्थासु संतर्दननिवेश इति किं तर्हीत्यनेन पृष्टे वाक्यमेवेत्युक्तम् । दीर्घसोमशब्दस्य लतादैर्घ्यवाचित्वात्संस्थास्वेव च तार्तीयसवनिके सकृदभिषवे प्रदेयवृद्ध्यै लतादैर्घ्यापेक्षणाद्वाक्यमपि तास्वेव विनियोक्ष्यतीत्याशङ्क्याह * तन्नेति * दशमुष्टयवशिष्टलताभ्यूहपरिमाणानियमादतिरिक्तलताभ्यूहेनैव प्रदेयवृद्धिसिद्धेर्लतादैर्घ्यानपेक्षणादपेक्षिताङ्गिसमर्पणोपयोगित्वार्थे च दीर्घसोमशब्दस्य यागपरत्वावसायात्कर्मधारयेण च यागवाचित्वसंभवे दीर्घः सोमोऽस्मिन्नस्तीति बहुव्रीह्याश्रयणायोगाद्दीर्घकालसोमयागमात्रवाच्ययं शब्द इत्याशयः । सूत्राणि तु पदोत्तरसूत्रेण संस्थास्वेवेत्यवधारणां निरस्योक्थ्यादिषु वेति सूत्रेणापिशब्दार्थे वाशब्दमङ्गीकृत्योक्थ्यादिषु चेति चकारयुक्तमेव वा पाठं कृत्वोक्थ्यशब्देन वा संस्थास्तत्रोऽप्यादिशब्देन च सत्राण्यहीनांश्चोक्त्वा संस्थासु सत्राहीनेषु च दीर्घसोमशब्दार्थस्य दीर्घकालसोमयागत्वस्य विद्यमानत्वात्संतर्दनं स्यादिति द्वितीयपूर्वपक्षोक्तं सत्राहीनमात्रविषयतयोत्कर्षनिरासेनाग्निष्टोमान्यमात्रविषयतयोत्कर्षे सिद्धान्तिते संस्थासु प्रदेयस्य सोमस्य दशमुष्टित्रिपर्वत्वनियमेन वृद्ध्याख्यविशेषाभावान्निरालम्बनस्तुत्यापत्तेरग्निष्टोमान्यमात्रविषयसिद्धान्तायोगमविशेषादिति सूत्रेणाशङ्क्यावशिष्टांश्वभ्यूहपरिमाणस्यानियतत्वात्संस्थास्वपि प्रदेयस्य वृद्ध्याख्यो विशेषः स्यादित्यन्त्यसूत्रेण परिहियत इत्येवं व्याख्येयानि सिद्धान्तसूत्रस्थमनुत्कर्षभाष्यं प्रकरणानुग्रहभाष्यं चोपेक्षणीयम् ॥८॥

प्रवर्ग्यनिषेधस्य प्रथमप्रयोगविषयत्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥

संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात्स्यात् ॥३२॥

वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधचिन्तात्मकत्वेनावान्तरप्रकरणसंगतिसूचनपूर्वं विषयोक्त्यर्थं ज्योतिष्टोम इतिभाष्यं बह्वीषु शाखासु प्रवर्ग्यस्यानारभ्याधीतत्वेन ज्योतिष्टोमप्रकरणपाठाभावादयुक्तमाशङ्क्यानारभ्याधीतत्वेऽप्यव्यभिचारिक्रत्वन्वयाभिरूपसद्भिर्वाक्यकृतेनान्वयेन क्रत्वन्वयं प्राप्तस्य प्रकृतौ वेतिन्यायेन ज्योतिष्टोमगमनासयतया

तावत्परमतेनोपपादयति * प्रवर्ग्य इति। * सर्वार्थत्वे द्विरुक्तत्वा पत्तिं प्रकृते योजयितुं * तत्र हीत्युक्तम् । * एवं ज्योतिष्टोमगमने ऽपि ज्योतिष्टोमप्रकरणे प्रवर्ग्यपाठाभावाद्भाष्यानुपपत्तिमाशङ्क्य ज्योतिष्टोमे न्यायाद्भवतं प्रवर्ग्यमिति भाष्यार्थो न तु ज्योतिष्टोमे प्रकृत्येत्येवं भाष्यव्याख्यां सूचयितुं * तेनेत्युक्तं । * येन कारणेन ८९७।२
प्रवर्ग्यो ज्योतिष्टोमं गच्छति तेन कारणेन ज्योतिष्टोम इत्याह न तु ज्योतिष्टोमे प्रकृतत्वेनेत्यर्थः । एवं व्याख्यायां प्रवर्ग्यनिषेधस्य ज्योतिष्टोमाङ्गत्वपूर्वपक्षोपयोगसंभवे ऽपि प्राकरणिकज्योतिष्टोमाङ्गत्वाभावात्प्रकरणविरोधाविरोधचिंतात्मकत्वासिद्धेः संगत्यनुपयोगप्रसङ्गादेतद्याख्यानापरितोषेणर्जुवृत्त्यैव स्वमतेनोपपादयति * कौषीतकीति । * मृदूक्त्यर्थस्तदाशब्दः । अस्मिन्पक्षे ज्योतिष्टोमप्रकरणे प्रवर्ग्य प्रकृत्येति व्याख्यासूचनार्थं तमित्यनेन ज्योतिष्टोमप्रकरणएवोपसद्यः प्रागुत्पन्नमित्युक्तं । द्वितीयतृतीयशब्दयोर्योगवाचित्वशङ्कानुपपत्तेः प्रयोगवाचित्वस्य निःसंदिग्धत्वात्तत्साहचर्येण प्रथमशब्दस्यापि प्रयोगवाचित्वावसायात्सिद्धान्तोपयोगित्वेन द्वितीयेत्यादिवाक्यशेषो भाष्ये पठितो न तूदाहरणत्वेनेति सूचनार्थं निषेधमात्रं पठितम् । भाष्योक्तस्य संदेहस्य हेतुभूतं संदेहमाह * तत्रेति । * य एतेनेत्येतच्छब्दवत्प्रथमयज्ञशब्दस्यापि प्रकरणादग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमवाचित्वावगतेरतिरात्रसंस्थज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगपक्षे निषेधायोगादतिरात्रसंस्थस्य प्रथमाहारे प्रतिषेध इत्यादिवक्ष्यमाणवार्तिकानुपपत्तिशङ्कानिरासायैतच्छब्दपदस्य सर्वनामत्वाभावेन प्रकृतवाचित्वनियमाभावात्प्रकरणानुरोधेनवश्रुतिसंकोचायोगात्सर्वसंस्थज्योतिष्टोमवाचितोक्त्यै भाष्यानारूढमपि सर्वसंस्थ इत्युक्तम् । किं तावदिति भाष्येण पूर्वपक्षं प्रतिज्ञाय कुतइति हेतुं पृष्ट्वा वाक्यविरोधे प्रकरणव्यापारात्सौत्रहेत्वपरितोषेण ज्योतिष्टोमाङ्गत्वप्रतिज्ञार्थस्य सौत्रस्य क्रतुशब्दस्यैवावृत्त्या प्रथमशब्दस्य वाचकतया ज्योतिष्टोमाख्यक्रतुसंबंधित्वादित्येवमर्थत्वमंगीकृत्य हेत्वर्थतयापि व्याख्यार्थं प्रथमशब्दस्य ज्योतिष्टोमाख्ययज्ञवाचित्वं प्रथमेति भाष्यावयवेन प्रतिज्ञाय तदुपपादनार्थत्वेनापि क्रतुशब्दव्याख्यार्थं * यज्ञेत्युक्तं * तत्प्रथमयज्ञशब्दे प्रथमश्चासौ यज्ञश्चेति प्रथमशब्दस्य सामानाधिकरण्यलक्षणाद्यज्ञसंयोगादेष वा वेति वाक्यं वा प्रयोगलक्षणाज्ज्योतिष्टोमाख्ययज्ञसंयोगादित्येवं द्वेधा व्याचष्ट *यज्ञशब्देति । * आद्यव्याख्यायामुद्भिदादि-

वत्सामानाधिकरण्यं नामत्वहेतुः द्वितीयस्यां वैदिकः प्रयोगः क्रतुशब्दोऽपि प्रथमशब्दस्य समानाधिकरणतया प्रयुज्यमानतया वा क्रतु संबंधित्वादित्येवं द्विधा योज्यः। प्रथमशब्दस्य ज्योतिष्टोमे प्रवृत्तिनिमित्तोक्त्यर्थं तस्य हीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * य इति । * अन्वाचयत्वेन सौत्रहेतुव्याख्यार्थमेवं चेतिभाष्यं व्याचष्टे * तथा चेति । * एवं चेत्यनेनैव ज्योतिष्टोमवाचित्वपरामर्शाद्यदीति भाष्यावयवानर्थक्यमाशंक्य शंकोत्तरत्वेन व्याख्यास्यंच्छंकां तावदाह * ननु चेति । * एतच्छंकोत्तरत्वेन यदीतिभाष्यावयवं व्याख्यातुमाह * कथमिति । * वाक्येनैकप्रयोगविषयत्वकरणे ऽपि ज्यौतिष्टोमिकत्वार्थे प्रकरणापेक्षणात्तदनुग्रहो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * नहीति । * यागान्तरीयप्रथमप्रयोगविषयत्वेऽपिवाक्येोपपत्तज्यौतिष्टोमिकत्वाश्रयणस्य वाक्यकृतता न युक्तेत्याशंक्याह * यदि हीति । * पारिशेष्यानुगृहीताद्वाक्यादेव ज्यौतिष्टोमिकप्रथमप्रयोगविषयत्वसिद्धेः प्रकरणस्य न किंचित्कार्यमस्तीत्यवधारणाद्बाधः स्यादेवेत्यर्थः॥ प्रथमशब्दोक्तसंख्यायुक्तं प्रवर्ग्यनिषेधनं ज्योतिष्टोमाख्यस्य क्रतोरङ्गं स्यादित्येवं सूत्रयोजनद्वारा पूर्वपक्षोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं प्रथमशब्दस्य संख्यावाचित्वाभावादयुक्तमाशङ्क्य संख्यावाचित्वाभावेऽप्यादित्ववाचित्वादादित्वस्य चैकत्वसंख्यापेक्षत्वाद्द्वित्वादिसंख्यानिबंधनद्वितीयत्वाद्यनपेक्षित्वादेकत्वसंख्यैकांतिकत्वावगतेः संख्यावाचित्वोपचारेणेयं संख्यावाचित्वोक्तिरित्युपपादनं सूचयन् व्याचष्टे * तस्मादिति ।* प्रकरणादपीत्येवं सौत्रहेतुव्याख्यासूचनायापिशब्दः॥

नैमित्तिकं वा कर्तृसंयोगाल्लिङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् ॥३३॥

प्रथमशब्दस्यावर्तितक्रतुशब्दोक्तयज्ञवाचित्वव्यावृत्त्यर्थतया वाशब्दव्याख्यार्थं नवेतिभाष्यं प्रवर्ग्यनिषेधस्य प्रथमप्रयोगनिमित्तत्वसिद्धान्तप्रतिज्ञार्थनैमित्तिकशब्दपरत्वाद्वाशब्दस्य पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थक्रतुशब्दोक्तसर्वप्रयोगस्थक्रत्वङ्गत्वव्यावृत्यर्थत्वप्रतीतेरयुक्तमाशङ्क्य हेतुव्यावृत्तिं विना पूर्वपक्षाव्यावृत्तेस्तद्व्यावृत्त्यर्थत्वेनाप्यावृत्त्या व्याख्या
८९८।२ युक्तेति सूचनपूर्वं यज्ञस्य प्रयोग इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * यदीति अतःप्रयोगस्यैषप्रथमशब्दो वाद इत्यध्याहारेण भाष्यव्याख्यासूचनाय * एषइत्युक्तं । * प्रथमशब्दस्य प्रयोगवाचित्वोपपादनार्थत्वेन कर्त्राद्यप्रवर्त्तनाख्यकर्तृसंयोगनिमित्तत्वात्प्रथमशब्दस्य प्रयोग एव च

कर्तृसंयोगोपपत्तेरित्येवं कर्तृसंयोगादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं कर्मेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * प्रथमेति। * शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वोक्त्यर्थत्वेन पञ्चमीव्याख्यानायाभिधेयत्वोक्तिः। अप्रयुज्यमानात्रस्थस्य कर्मणः कर्त्रनपेक्षत्वात्स्वरूपेण कर्तृसंयोगानुपपत्तावप्येत एवाहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा गृहपतिसप्तदशादीक्षित्वासमो ऽप्याग्नीस्तन्मुखाः सत्राण्यासनइत्यादौ प्रथमशब्दाज्ज्योतिष्टोमप्रतीतेस्तत्स्वरूपमेव प्रथमशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं प्रयोग इति भाष्यं व्याचष्टे * तद्योगादिवेति। * कर्मस्वरूपनिमित्तसूत्रशब्दसन्निधिपठितस्य प्रथमशब्दस्य कर्मस्वरूपनिमित्तत्वप्रतीतेः कर्तृसंयोगशब्दोक्तकर्त्राद्यप्रवर्त्तननिमित्तता न युक्तेत्याशङ्क्य प्रथमप्रयोगस्थस्यैव ज्योतिष्टोमस्य तस्मादपि प्रथमशब्दात्प्रतीतेः कर्मस्वरूपनिमित्तता न युक्तेति परिहारं सूचयितुमाह * सापि चेति। * एतदेव प्रयोगानुसारेण द्रढयति * न हीति। * द्वितीयादिज्योतिष्टोमप्रयोगे प्रथमशब्दप्रयोगाभावात्कर्मवाचित्वाभावो निश्चीयतइत्याशयः। अयजमानस्येति षष्ठ्या ज्योतिष्टोमव्यतिरेकजनितत्वमङ्गीकृत्य प्रथमं यजमानो ऽतिरात्रेण यजेतेति पश्चाश्रयणात्प्रथममग्निष्टोमसंस्थं ज्योतिष्टोमयागमकुर्वाणस्य यः पश्चादग्निष्टोमसंस्थो ज्योतिष्टोमस्तस्य लोके प्रथमयज्ञो नाम न भवतीति योज्यम्। एवमपि प्रथमयज्ञशब्दस्य प्रथमप्रयोगवाचित्वे यागांतरप्रथमप्रयोगस्यापि प्रवर्ग्यनिषेधनिमित्तत्वापत्तेः प्रथमप्रयोगस्थज्योतिष्टोमवाचितैवावसीयतइत्याशंकानिरासार्थं श्रुतिश्चेति भाष्यं व्याख्यातुमाह * ततश्चेति। * विप्रकर्षो ऽप्येष वावेति वेदाश्रितत्वात्।

गौणं लाक्षणिकं वापि वाक्यभेदेन वा स्वयम्।
वेदो यमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत्॥

इत्येतेन न्यायेनाश्रयणीय इत्याशंक्याह * तत्र चेति * क्रतुवाचिज्योतिष्टोमशब्दैकवाक्यत्वासिद्ध्यै तत्र लक्षणाऽऽश्रिता इह तु प्रयोगवाचित्वे ऽपि यज्ञशब्दसामानाधिकरण्यस्य लिङ्गस्येति सूत्रावयवेनोपपादयिष्यमाणत्वात्तद्वशेन लक्षणाकल्पनानुपपत्तेः प्राथम्यनिमित्तत्वायोगो लक्षणाहेतुर्वाच्य इत्यापाद्य नत्विहेत्युक्तं लक्षणाश्रयणे ऽपि पूर्वपक्षाष्टमिद्धभावस्तत्प्रयोगस्थो ऽपि तावदित्यादिनोक्तः। श्रुतिश्चेति भाष्यनिरसनीया शङ्का येनाशयेनोत्तिष्ठति तं निरसितुमु-

पन्यस्यति * नन्विति * विधित्वे प्राप्त्यनपेक्षित्वाद्यस्य कस्य चि-त्प्रथमप्रयोगो निमित्तं स्यान्निषेधत्वेन तु प्राप्त्यपेक्षित्वाल्लौकिक-व्यापाराद्यर्थेन च प्राप्त्यभावात्प्राप्तिसामर्थ्येन सोमयागप्राप्तेस्तेष्वपि मध्ये ऽनारभ्यवादन्यायेनैष वावेत्यत्र च ज्योतिष्टोम एव प्रथमशब्द-प्रयोगाद्य एतेनेति वा प्राथम्यविधायकाच्छब्दान्निमित्ताभावेनान्यत्र निषेधाप्राप्तेर्ज्योतिष्टोमस्यैवाद्यं प्रयोगमयं निषेधो गच्छतीत्येवं निर-स्यति * प्राप्नुयादिति * प्राप्त्यभावान्निवर्त्तमान इति पाठे तु लौकिकव्यापारेभ्य इत्यादीनां पञ्चम्यन्तत्वेनान्वयः । ज्योतिष्टोमस-मानाधिकरणो ज्योतिष्टोमप्राथम्यविधायी वाशब्दो ज्योतिष्टोमप्रथ-मशब्दः । ज्योतिष्टोममिति पाठे त्वनारभ्यवादन्यायेन ज्योतिष्टोमं गच्छति प्रथमयज्ञ इति प्रथमशब्दाच्च तस्याद्यं प्रयोगं गच्छती-त्यर्थः । ज्योतिष्टोमिकप्रथमप्रयोगगामित्वे च निषेधस्य द्वितीयादि-प्रयोगस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य व्यक्त्यन्तरत्वेऽपि ज्योतिष्टोमत्वजात्यैक्या-त्प्रत्यासत्तेस्तस्यैव द्वितीयादीन्प्रयोगानपेक्ष्य प्रथमशब्दोपपत्तेराद्यस्य भवति यत्किंचित्प्रथमप्रयोगगामित्वे तु दर्शपूर्णमासादिद्वितीयप्रयो-गानपेक्षणे ऽपि दूरस्थसोमयागान्तरद्वितीयादिप्रयोगापेक्षायां विप्र-कर्षः स्यादित्याह * एवंचेति * अनेन च तुल्यन्यायतया प्रथमश-ब्दस्य ज्योतिष्टोमवाचित्वे दूरस्थद्वितीयादियज्ञान्तरापेक्षायां विप्र-कर्षः स्यादिति सूचना द्वितीयादीनपेक्ष्येति भाष्योक्तविशेषणफलं दर्शितं भवति । प्रथमप्रयोगनिमित्तत्वसिद्धान्तप्रतिज्ञार्थनैमित्तिक-पदव्याख्याद्वारा सिद्धान्तोपसंहारार्थं तस्मादितिभाष्यमथेति भाष्ये-णैष वावेति वाक्ये प्रथमशब्दस्य ज्योतिष्टोमाख्यक्रतुसामानाधिकार-ण्येन प्रयोगाक्रतुवाचितेत्येवमर्थत्वेन पूर्वपक्षसूत्रस्थक्रतुशब्दोक्तं हेतु-मनुभाष्यलक्षणयेत्यनेन ज्योतिष्टोमसामानाधिकरण्याख्यस्य ज्यो-तिष्टोमवाचित्वलिङ्गस्य प्रथमशब्दवाच्येन प्रयोगेण ज्योतिष्टोमलक्षणा-निमित्तकत्वान्न क्रतुवाचित्वसाधकतेत्येवमर्थमङ्गीकृत्य यत्त्वित्यनेन च प्रथमयज्ञशब्दे यज्ञशब्दसामानाधिकरण्याक्रतुवाचितेत्येवमर्थ-त्वेन क्रतुशब्दोक्तं हेतुमनुभाष्य तदपीत्यनेन यज्ञशब्दसामानाधि-करण्याख्यस्य लिङ्गस्य भावव्युत्पत्त्या यज्ञशब्दस्य प्रयोगवाचित्वनि-मित्तकत्वान्न क्रतुवाचित्वसाधकतेत्येवमर्थमङ्गीकृत्य लिङ्गस्येति सु-व्याख्येयवचनेन परिहारे वक्ष्यमाणे ऽपि प्रकरणादिति पूर्वपक्षहेत्वपरिहा-राद्युक्तमाशङ्क्य प्रकरणबाधाशयत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति *

दीर्घसोमशब्दवत्प्रथमयज्ञशब्दस्याप्यपेक्षिताङ्गिसमर्पणोपयोगसंभवे
नपेक्षितनिमित्तमात्रोपयोगस्यान्याय्यत्वात्प्रथमप्रयोगाङ्गस्य च निषे-
धस्य यदा प्रथमः प्रयोगस्तदैव प्रवृत्युक्त्यै नैमितिकत्वोक्त्युपपत्तेःसप्त-
म्या चांगित्वानभिधानाद्वाक्येनैव प्रकरणगम्यं सर्वप्रयोगस्थज्योति-
ष्टोमांगत्वं बाधित्वा प्रथमप्रयोगमात्रांगत्वावगते * वाक्येनेत्युक्तम् *
एवमप्युत्कर्षानभिधानाज्ज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगे न प्रवर्जितव्यमिति
सिद्धान्तोपसंहारार्थप्रतीतेस्तत्र चाग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति विधिना
निषेधस्य बाधात्क्रत्वन्तरप्रथमप्रयोगविषयत्वावगतेरुपसंहारभाष्य-
माक्षिपति * तत्र त्विति । * विधेर्द्वितीयादिप्रयोगाविषयत्वेना विरो ८२६।१
धमाशङ्क्य यत्प्रवर्ग्यं प्रवृञ्जन्तीत्यनेनैव द्वितीयादिप्रयोगे विधिसिद्धेः
पुनः विद्ध्यानर्थक्यप्रसङ्गादाद्यप्रयोगविषयतोक्ता । प्राप्त्यपेक्षत्वे ऽपि
निषेधस्य पूर्वविधिनैव प्राप्तिसिद्धेः पुनर्विध्यनपेक्षत्वान्न तेन बाधः
संभवतीत्याशंक्य सावकाशतोक्ता। अग्निष्टोमसंस्थक्रत्वन्त रप्रथमप्रयोग
ऽप्यतिदेशप्राप्तेनाग्निष्टोमवाक्येन निषेधबाधापत्तेः प्राथम्यस्य च
क्रत्वन्तरेष्वभावान्न निषेधस्य क्रत्वंतरप्रथमप्रयोगगमनं युक्तमित्येव-
मेतद्व्यवस्थानुपपत्तेरग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे निषेधबाधेऽप्यतिरात्रसंस्थ
ज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगविषयो निषेधो भविष्यतीत्यन्यथाव्यवस्था-
मभ्युपगम्य तद्विषयत्वेनोपसंहारभाष्यं परमतेन समाधातुमाह * त-
त्त्विति । * अग्निष्टोमशब्दस्याग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमवाचित्वात्कथ-
मग्निष्टोमस्य क्रत्वन्तरे विद्यमानतेत्याशङ्क्य श्रौतसंस्थावाचित्व-
त्यागेन लाक्षणिकज्योतिष्टोमवाचिता न युक्तेति परिहारसूचनार्थं
* संस्थारूपस्येत्युक्तम् । * आहारः प्रयोगः । य एतेनानिष्ट्वेत्ये तच्छ-
ब्दस्याग्निष्टोमपरामर्शितायाः पञ्चमे वक्ष्यमाणत्वान्नातिरात्रस्य प्रथ-
मप्रयोगोऽस्तीत्याशङ्क्याह * विहितश्चेति । * अग्निष्टोमविधेर्निषेधे-
नानपेक्षितत्वादग्निष्टोमस्यापि चान्यत्र विद्यमानत्वोक्त्या सामान्यरू-
पत्वाभिधानान्निषेधबाधकत्वं न संभवतीत्याशङ्क्य पूर्वविधिनैव
सिद्धेः पुनर्विध्यानर्थक्यप्रसङ्गादाद्यप्रयोगविषयत्ववत्क्रत्वन्तरेष्वति-
देशप्राप्तेर्विध्यानर्थक्यप्रसङ्गेनैव ज्योतिष्टोमविषयत्वस्याप्यवगमाद्वि-
शेषविषयत्वेन बाधकत्वमुपपादयितुमाह * सोऽयमिति । * द्विती-
यादिप्रयोगेषु क्रत्वन्तरेषु वान्यतः प्राप्त्यालोचनया ज्यौतिष्टोमिकाद्य-
प्रयोगाख्यविशेषविषयत्वावगमे ऽपि स्वारसिकसामान्यविशेषविषय-
त्वालोचनया बाध्यबाधकभावप्रसिद्धेर्निषेधस्य चाग्निष्टोमातिरात्रा-

घप्रयोगयोर्द्वयोरेव सामान्यरूपत्वाद्विधेस्तु बहुषु द्वितीयादिषु क्रत्वन्तरेषु च सामान्यरूपत्वाद्विधेर्बाधकता शङ्कितुमपि न शक्येत्येतामपि व्यवस्थां दूषयति * एतदपीति । * स्वमतेनातिरात्रप्रथमप्रयोगे नित्यं न प्रवर्जितव्यमग्निष्टोमप्रयोगे विकल्पेनेत्येवं भाष्यव्याख्यां सूचयितुमन्यथाव्यवस्थामाह * अत इति । निषेधत्वे ऽतिरात्रप्रथमप्रयोगे ऽपि विकल्पस्यापरिहार्यत्वात्पर्युदासत्वनिरासार्थस्य चोद्यतइत्यादेर्वक्ष्यमाणस्य वार्त्तिकस्याग्निष्टोमवाक्यातिरात्रप्रकृतिवच्छब्दशेषत्वनिरासमात्रार्थत्वोपपत्तेरग्निष्टोमवाक्यस्य च प्रतिप्रसवार्थताया वक्ष्यमाणत्वादतिरात्रप्रथमयोगे ऽपि नित्यं पर्युदासो ऽग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे त्वग्निष्टोमवाक्येन प्रतिप्रसूतत्वान्नञ्युक्तेन चानारभ्यवादप्राप्तस्य पर्युदासाद्विकल्प एवेत्येवं व्याख्येयम् । प्रतिषेधोक्तिं यथाश्रुतां विहितोक्तिं चाप्राप्तविध्याशयां मत्वा पर्युदासेन संभवद्विकल्पपरिहाराणां नञ्युक्तानां वाक्यानां पर्युदासत्वस्यापि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादिति दशमाधिकरणसिद्धांतसूत्रेण वक्ष्यमाणत्वादस्य पर्युदासत्वावगतेरग्निष्टोमवाक्यशेषत्वे च तस्य पर्युदासापेक्षितप्राप्तिसमर्पणमात्रे व्यापाराभ्युपगमापत्तेरनारभ्यवादादेव च प्राप्तिसिद्धेरग्निष्टोमवाक्यानर्थक्यप्रसङ्गादनारभ्यवादशेषत्वावगमादनभ्यारम्यवादस्य चाग्निष्टोमवाक्यविहितप्रवर्ग्यायां प्रकृतावानर्थक्यापत्तेर्विकृत्यर्थत्वावगमादतिरात्रातिरिक्तायां च विकृतौ प्रथमप्रयोगाभावादनारभ्यवादशेषस्य पर्युदासस्यातिरात्रमात्रविषयत्वावगतेरग्निष्टोमवाक्यस्य पर्युदासानन्वयान्नित्यमेव वाग्निष्टोमे प्रवर्ग्यप्राप्तेर्विकल्पो न युक्त इत्याशंकते * किंचित्पुनरिति । * अग्निष्टोमवाक्यादेव प्राप्तिसिद्धेरनारभ्यवादो ऽनर्थक इति विपरीतं कस्मान्न स्यादित्याशङ्क्य सामान्यविषयत्वेनानारभ्यवादस्य बहुविशेषव्यापित्वान्नैकस्मिन्विशेषे प्राप्तावप्यानर्थक्यापत्तिरिति परिहारसूचनार्थं * सामान्येत्युक्तं । * अग्निष्टोमवाक्यस्य प्रकृतावनारभ्यवादस्य च विकृतौ प्रापकत्वात्पर्युदासस्योभयशेषत्वोपपत्तेरग्निष्टोमविधेर्निरपवादत्वायोगशङ्कां निराकर्तुं * न चेत्युक्तम् * पर्युदासत्वे सिद्धान्त्यभिमते ऽपि विकृत्यर्थानारभ्यवादशेषत्वे ऽग्निष्टोमवाक्यशेषत्वे चाग्निष्टोमे विकल्पासिद्धेरग्निष्टोमवाक्यशेषत्वे चातिरात्रप्रथमप्रयोगे ऽप्यकरणासिद्ध्याधिक्यात्तन्निरासार्थं सिद्धान्त्येकदेशी विकृत्यर्थानारभ्यवादशेषभूतपर्युदासत्वे

ऽग्निष्टोमविधेर्निरपवादत्वाद्विकल्पो न युज्येत शक्यं त्विहेत्यादिवार्तिके वक्ष्यमाणेन तु न्यायेनानारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वायोगादतिरात्रे ऽतिदेशप्राप्तस्यानारभ्यवादस्य शेषो वाच्य इत्याद्यतिरात्रकथंभावपूरणवेलायामपाठात्तत्प्रकृतिवच्छब्दप्राप्तानारभ्यवादशेषत्वानुपपत्तेर्दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्य तौ न पशौ करोतीत्यस्य पशुप्रकृतिवच्छब्दप्राप्ताज्यभागवाक्यशेषत्वायोगेन पर्युदासत्वायोगान्निषेधत्वं यथा ऽपूर्वे चार्थवादः स्यादिति दशमाधिकरणेन सौम्ये ऽध्वरइत्यस्य तौ न पशौ करोतीति निषेधशेषतयार्थवादत्वसिद्धै भाष्यकृता वक्ष्यते तत्तथा न प्रथमयज्ञइत्यस्यापि निषेधत्वावगमाद्युक्तो विकल्प इत्येवं विकल्पायोगचोद्यं निराकर्तुमाह * उच्यत इति । * दृष्टान्तत्वेनाग्निष्टोमवाक्यशेषत्वस्यानुपपन्नत्वं तावत् त्वयैवोक्तमित्युक्तम् । षष्ठ्यर्थे सप्तमी । अपिशब्देनानारभ्यवादसूचनात्ततो ऽनारभ्यवादस्यातिरात्रवाक्यावयवभूतस्य न प्रथमयज्ञ इति शेषः स्याद्यद्यतिरात्रकथंभावपूरणवेलायां पठयेत संस्थानां त्वसमानविधानत्वेन ज्योतिष्टोमकथंभावपूरणवेलायास्तदीयत्वायोगान्नैतत्तदीयकथंभावपूरणवेलास्थत्वेन पठितं येनोपदेशतो ऽतिरात्रवाक्यावयवभूतस्यानारभ्यवादस्य न प्रथमयज्ञइत्येतद्वाक्यं शेषः स्यादित्युक्ते ऽतिदेशतस्तर्ह्यतिरात्रप्रकृतिवच्छब्दप्राप्तस्यानारभ्यवादस्य शेषो भविष्यतीत्याशङ्क्यातिरात्रावान्तरप्रकरणे पाठाभावादसाधारणातिरात्रकथंभावपूरणवेलास्थत्वेनापि न पठितः येनातिदेशतो ऽतिरात्रवाक्यावयवभूतस्यानारभ्यवादस्य शेषः स्यादित्युक्ते ज्योतिष्टोमप्रकरणपठितस्याप्यतिरात्रप्रकृतिवच्छब्दप्राप्तानारभ्यवादशेषत्वं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य व्यवहितत्वेनैकवाक्यत्वायोगो न हीत्यनेनोक्तः । प्राकृतानामंगशास्त्राणां विकृतौ स्वरूपेणातिदेशस्य दशमाद्ये निषेत्स्यमानत्वात्प्रकृतिवच्छब्देनैवोपकारादिपरंपरयातिदेशावगतेरतिदेशप्राप्तानारभ्यवादशेषत्ववादिना प्रथमप्रयोगप्रवर्ग्यवर्जं प्रकृतिवदतिरात्रेण यजेतेत्येवमेकवाक्यता कल्प्येति मत्वा प्रकृतिवच्छब्दस्येत्युक्तम् । न प्रथमयज्ञइत्यस्य पर्युदासत्वपक्षे विकृतिविषयत्वायोगोक्त्या कुपितश्चोदयिता निषेधत्वपक्षे ऽपि प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादित्यनेन न्यायेन विकृतिविषयत्वायोगात्प्रकृतिमात्रविषयत्वावगतेः प्रकृतौ च वैकल्पिकत्वाद्विकृतावतिदेशप्राप्तस्यापि वैकल्पिकत्वापत्तेर्नाति- ९००।२

रात्रप्रथमप्रयोगे निषेधस्य नित्यत्वं सिद्धांत्युक्तं समर्थितं भवतीत्येवमनिष्टापादनेनैकदेशिनमाक्षिपति * नन्विति । * पार्श्वस्थेऽतिरात्रे निषेधस्य नित्यत्वसिद्ध्यै पर्णतादेर्जुह्वाद्यंगत्वान्निरंगस्य चजुह्वादेरनुपकारित्वेनातिदेशायोगाद्विकृतौ जुह्वादिप्राप्त्यैव प्राप्तिसिद्धेरनाभ्यवादस्यानपेक्षितत्वाद्विकृतावनुपपत्तेः प्रकृतिमात्रविषयत्वं युक्तं निषेधस्य तु प्रवर्ग्यानंगत्वात्प्रवर्ग्यप्राप्तिमात्रात्प्राप्त्यसिद्धेरौपदेशिकनिषेधप्राप्तिसंभवे चातिदेशिकप्राप्त्यनपेक्षणाद्विकृतावपि निषेधोपदेशस्यापेक्षितत्वेनोपपत्तेर्निषेध्यस्य च प्रवर्ग्यस्योभयत्र प्राप्तेर्न प्रकृतिमात्रविषयता युक्तेत्याशयेनाक्षेपं परिहरति * प्राप्नुयादिति । * यथा जुह्वादेः प्रकृतौ शीघ्रं प्राप्तेर्विकृतौ च विलम्बेन प्राप्तेस्तत्प्राप्त्यपेक्षस्य पर्णतादिविधेः प्रकृतिमात्रार्थजातं तथा प्रवर्ग्यस्यापि प्रकृतौ शीघ्रं विकृतौ विलंबेन प्राप्तेस्तत्प्राप्त्यपेक्षस्य निषेधस्य प्रकृतिमात्रार्थत्वं भविष्यतीत्याशंक्य जुह्वादेः पर्णतादिप्रतिप्राधान्यासिद्ध्यै क्रत्वपूर्वसाधनत्वापेक्षणात्प्रतिक्रतु चापूर्वभेदात्सकृत्प्राकृतवैकृतापूर्वसाधनीभूतजुह्वाद्युद्देशेन पर्णतादिविध्यनुपपत्तेः शीघ्रप्राप्तप्राकृतापूर्वसाधनीभूतजुह्वाद्युद्देशेन पर्णतादि विधाय कृतार्थस्य विधेर्विकृतौ व्यापाराभावो युक्तः निषेधस्य तु प्रवर्ग्यस्यापूर्वसाधनत्वानपेक्षणात्सकृद्यथाप्राप्तप्रवर्ग्यानुवादेन निषेधोपपत्तेः शीघ्रमंथरप्राप्त्यालोचना न युक्तेति वैषम्यसूचनार्थं * प्राप्तिमात्रेत्युक्तं । * निषेध्यस्य प्राप्तिमात्रं निषेधोऽपेक्षते तेनापूर्वसाधनतामित्यर्थः । एकदेश्यग्निष्टोमविकल्पायोगचोद्यनिरासमात्रं ममाभिप्रेतं न त्वतिरात्रं निषेधस्य नित्यत्वसमर्थनमपीति मत्वा प्रवर्ग्याननुष्ठानस्य प्रवर्ग्यानंगत्वेऽपि क्रत्वंगत्वसद्भावात्सर्वांगेषु च युगपच्चोदकप्रवृत्तेर्विकृतावतिदेशतः प्रवर्ग्यप्राप्तिवेलायामेव पवर्ग्याननुष्ठानस्यापि प्राप्तत्वेन निषेधोपदेशस्याप्यनपेक्षणादनुपपत्तेरिह निषेधेऽपि प्रकृतिमात्रवियत्वं वक्तुं शक्यमित्येवं पार्श्वस्थनिरासेन चोदयित्रापादितं प्रकृतिमात्रविषयत्वमनुजानाति । * शक्यं त्विति । * इहापीत्यपिशब्दोऽध्याहार्यः । प्रकृतौ प्राप्तिनिषेधयोर्द्वयोरप्यौपदेशिकत्वेन तुल्यबलतया वैकल्पिकत्वाद्विकृतौ त्वातिदेशिक्याः प्राप्तेरौपदेशिकेन निषेधेन नित्यं बाधाद् द्विरुक्तत्वानापत्तिं पार्श्वस्थः शंकते * ननु चेति । * प्राप्त्यपेक्षत्वान्निषेधस्य, दुर्बलाया अपि प्राप्तेर्निषेधेनात्यंतबाधायो-

गस्य दशमाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे वक्ष्यमाणत्वाद्द्विरुक्तत्वापत्तिं समाधत्ते * नैतदिति । * सूत्रार्थमुपपादयति * यस्येति । * अतश्च निषेधस्य प्रकृतिविकृतिविषयत्वाभ्युपगमे ऽप्यतिरात्रे निषेधनित्यत्वासिद्धेस्तदभ्युपगमो ऽनर्थक इत्येवं पार्श्वस्थनिरासमुपसंहरति । * अत इति । * एवं सति सिद्धान्त्यनिष्टविकल्पापत्तिशंकाया ननु प्रतिषेधो ऽपि सन्निधिवार्तिककृतायाः कः परिहार इत्याशंक्य न प्रथमयज्ञ इत्यस्यातिरात्रवाक्यैकवाक्यभूतानारभ्यवादशेषत्वमात्रनिरासो• ममाभिप्रेतो न पर्युदासत्वनिरासो येनातिरात्रे सिद्धान्त्यनिष्टो विकल्पः प्रसज्येतेति सूचयन्नेकदेश्यनिष्टापत्तिशंकां परिहर्तुमाह * तस्मादिति । * विकृतावपि निषेधोपदेशस्यानपेक्षितत्वेन द्विरुक्तत्वादुपदेशातिदेशयोश्च शीघ्रमंथरत्वलक्षणप्राप्तिकालवैषम्यान्न प्रथमयज्ञइत्यस्य प्रकृतावेव व्यापारो न त्वतिरात्रे ऽतिदेशो नापदेशेन वा प्राप्तानारभ्यवादशेषत्वेऽप्यता वदग्निष्टोमे विकल्पायोगचोद्यनिरासायाभिप्रेतं वरं निषेधत्वाद्वतियात्रे विकल्पेन भवितव्यमित्यभ्युपेत्य वादमात्रेण प्रतिषेध एवायमिति प्रागुक्तं न तु निषेधताभिप्रेता येन विकल्पः स्यात्प्रकृतावेव त्वनारभ्यवादशेषभूतस्य पर्युदासस्यातिरात्रेतिदेशात्प्राप्तंर्नित्यमकारणं सेत्स्यतीत्येवं वरमतिरात्रे विकल्पेन भवितव्यमित्यनुषंगेण योज्यम् ॥ चोदयितृकृताक्षेपपरिहर्तृपार्श्वस्थनिरासेन गतकोपश्चोदयिता ऽनिष्टापादनं त्वत्काएकदेशिनइत्यादिनान्वयः न प्रथमयज्ञ इत्यस्य यत्प्रवर्ग्यं प्रवृंजन्तीत्यनारभ्यवादशेषत्वमभ्यनुज्ञायातिरात्रवाक्यैकवाक्यभूतानारभ्यवादशेषत्वाख्यविशेषमात्रनिरासात्प्रकृत्यर्थानारभ्यवादशेषत्वाभ्युपगमेनानारभ्यवादस्य च विकृत्यर्थतायां न प्रथमयज्ञइत्यस्यातिरात्रकथंभावपूरणवेलायामपाठे ऽपि पर्युदसनीयप्रवर्ग्यप्रापकस्यानारभ्यवादस्य प्रकृतावव्यापारादग्निष्टोमवाक्यप्राप्तप्रवर्ग्यपर्युदासाभ्युपगमे चातिरात्रप्रथमप्रयोगे पर्युदासभावेन नित्यमनुष्ठानापत्तेर्निषेधत्वाभ्युपगमे चान्याप्यविकल्पापत्तेरतिरात्रवाक्यैकवाक्यभूतानारभ्यवादशेषत्वस्य निराकर्तुमशक्यत्वात्तन्निराकरणेनारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थत्वाभ्युपगमे सत्यग्निष्टोमवाक्येनैव प्रकृतौ प्रवर्ग्यविधिसिद्धेरनारभ्यवादस्यानर्थक्यप्रसंगाद्विकृत्यर्थत्वावगतेस्तच्छेषेण न प्रथमयज्ञइत्यनेनातिरात्रप्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यपर्युदासादतिरात्रे नित्यमप्रयोगो ऽग्निष्टोमे चापवादान्नित्यं प्रयोगः सेत्स्यतीत्याशयेनै•

कदेशिनश्चोद्यनिरासं दूषयितुमाह * न न्विति । * एकदेश्यानर्थ-क्यदोषपरिहारं शंकते * नैव इति * प्रवर्ग्यस्यानारभ्योत्पन्नस्यापि पर्णतादिवत्प्रकृतौ विनियोगसिद्धेर्व्यापारभेदेनानर्थक्यपरिहारायोगाद्विकृत्यर्थतैवानारभ्यवादस्य युक्तेति चोदयिता स्वाशयं प्रकटयति * अथ वेति * पर्णतादिवदुत्पत्तिवाक्ये प्रकृतिविशेषाव्यभिचारिद्वारसंयोगाश्रुतेर्दर्शपूर्णमासादीनामपि च प्रकृतीनां भावाज्ज्योतिष्टोमाख्यप्रकृतिविशेषोपसंहारार्थत्वेनार्थवान्विनियोगे भविष्यतीत्येक-
६०।११ देशी शंकते * नत्विति * प्रवर्ग्योत्पत्तिवाक्ये प्रकृतिविशेषादव्यभिचारिद्वारसंयोगाश्रवणे ऽपि पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण चरंतीत्यनुष्ठानस्थानवाक्ये ज्योतिष्टोमाव्यभिचार्युपसदाख्यद्वारसंयोगश्रुतेर्नोपसंहाराय विनियोगापेक्षेति चोदयिता परिहरति * न शक्यमिति * साप्तदश्यं सामिधेन्याख्यद्वारसंयुक्तमपि प्राकरणिकेन पांचदश्येन विकृतिष्वप्यतिदेशप्राप्तेन द्वारावरोधात्कृत्वन्वयासमर्थमिति कृत्वा पशुमित्रविंदादिप्रकरणाधीतेन साप्तदश्यवाक्येनोपसंह्रियते यत्प्रवर्ग्यमित्ययं त्वनारभ्यवादो ऽनन्यावरुद्धोपसद्द्वारतयोपसंहारमनपेक्ष्यैव ज्योतिष्टोमाख्ययज्ञान्वये शक्तत्वेनोपसंहारानपेक्षत्वान्नोपसंहारमर्हतीत्यर्थः ॥ अनारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वमुपसंहरति * अतश्चेति * अनारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वे ऽपि न प्रथमयज्ञ इत्यस्यातिरात्रकथंभावपूरणवेलायामपठनातिरात्रवाक्यैकवाक्यभूतानारभ्यवादशेषत्वायोगान्नातिरात्रप्रथमयोगे नित्यमप्रयोगो ऽग्निष्टोमे च नित्यं प्रयोगः सेत्स्यतीत्याशंक्यानारभ्यवादस्य प्राकरणिकेनाग्निष्टोमवाक्येनोत्कालनात्प्रकृतावव्यापारे ऽप्यग्निष्टोमवाक्यालोचनात्प्राक्प्रकृतिं प्रविष्टस्य शेषो भूत्वा ऽनारभ्यवादसहितः पर्युदासः पश्चादतिरात्रं गमिष्यतीति परिहारं सूचयंश्चोदयिता स्वाभिप्रेतसिद्धिमुपसंहरति * तथा सति चेति * केवलविधिस्पर्शोपपादनार्थं वाक्यद्वयशेषत्वनिरासो न चैक एव शेष इति वार्त्तिकोक्तो न हीत्यनेन स्मारितः। एकदेशी स्वाशयप्रकटनेनानारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वं निरस्यति * एतावत्त्विति * प्रकृतौ प्रागुपसदः प्राप्नुवंति पश्चाद्विकृताविन्युपसत्प्राप्तिकालवैषम्यात्प्रकृतौ प्रागुपसत्प्राप्तेरुपसंहारवाक्याभावे ऽपि प्रवर्ग्यः प्रकृतिं गच्छेत्किमुताग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति विस्पष्टोपसंहारकवाक्यसद्भाव इत्युक्ते पुरस्तादुपसदामित्यनेन क्रत्वन्वयाख्यसामान्यसंबंधादगमान्नोपसंहारः संभवतीत्या-

शंक्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठाच्चतुर्द्धाकरणस्यावगतक्रत्वन्वयस्याप्याग्नेयं चतुर्द्धा करोतीत्यनेनोपसंहारदर्शनादविरोधमुक्त्वा प्रकृत्यर्थत्वे ऽनारभ्यवादस्यानर्थक्यशंकानिरासायोत्पत्त्यर्थत्वेनार्थवत्वं पूर्वोक्तं स्मारितं कौशीतकिब्राह्मणे ज्योतिष्टोमप्रकरणाधीतप्रवर्ग्यवाक्यसमानार्थत्वात्प्यनारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थतैवाभ्युपगंतव्येत्याह * एवं चेति । * सिद्धान्तैकदेशिनाऽनारभ्यवादस्य विकृत्यर्थत्वनिरासेन चोद्यवादिनि निरस्ते परमसिद्धांतीचोद्यवाद्युक्तं पर्युदासत्वमेकदेश्युक्तं चानारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थत्वमभ्यनुज्ञायैवानारभ्यवादाग्निष्टोमवाक्ययोर्द्वयोरुत्पत्तिविनियोगार्थत्वेनैकवाक्यत्वे वाक्यद्वयस्याप्यग्निष्टोमे प्रवृणक्तीत्येतन्मात्रार्थनिष्पत्तेर्न प्रथमयज्ञइत्यस्यानारभ्यवादशेषत्वे ऽग्निष्टोमवाक्यशेषत्वे वा विशेषाभावादग्निष्टोमवाक्यशेषत्वे ऽपि चाग्निष्टोमवाक्यानर्थक्यापत्तिलक्षणविरोधाभावादविनियुक्तोत्पन्नमात्रप्रवर्ग्यपर्युदासे च पर्युदसनीयस्य क्रत्वर्थत्वाभावेन पर्युदासस्य क्रत्वर्थत्वानापत्तेरानर्थक्यप्रसंगाद्विनियुक्तपर्युदासत्वायाग्निष्टोमवाक्यशेषत्वापत्तेरग्निष्टोमे नित्यमकरणापत्त्या विकल्पासिद्धेरग्निष्टोमवाक्यस्यैकदेश्युक्तं विनियोगार्थत्वं दूषयति * यदि तर्हीति * किमर्थत्वेन तर्ह्यग्निष्टोमवाक्यं विकल्पसिद्ध्यै वर्णयितुमाह * अत इति । * विनियोगार्थत्वेनार्थवत्वोपपत्तौ विकल्पापादिका प्रतिप्रसवार्थता न युक्तेत्याशंक्य प्रकृत्यर्थादनारभ्यवादादेवाग्निष्टोमप्रवर्ग्योपसंहारसिद्धेश्चतुर्द्धाकरणवदनेकत्र प्राप्तस्यैकत्रोपसंहारप्रयोजनत्वायोगाद्विनियोगानर्थक्यसूचनायानन्यप्रयोजनत्वोक्तिः । न प्रथमयज्ञइत्यस्य प्रतिषेधत्वे ऽतिरात्रे प्रतिप्रसवाभावे ऽप्यतः सर्वथाऽतिरात्रे विकल्पेन भवितव्यमिति वार्तिके स्वयमेव विकल्पस्योक्तत्वादग्निष्टोमे चानारभ्यवादविहितप्रतिषेधादेव विकल्पसिद्धेः प्रतिप्रसवानर्थक्यप्रसंगात्पर्युदासत्वे तु नित्यमकरणप्राप्ते विकल्पसिद्ध्यै प्रतिप्रसवार्थत्वोपपत्तेरग्निष्टोमे च विकल्पे सत्यप्यतिरात्रे ऽतिदेशप्राप्तस्य पर्युदासस्य नित्यमकरणापादकत्वेनार्थवत्वोपपत्तेः पर्युदस्तवाची प्रतिषिद्धशब्दः ॥ अकर्तव्यत्वोक्त्यर्थनिषेधविषयीकृतस्य कर्तव्यत्वोक्तः प्रतिप्रसवत्वेन प्रसिद्धत्वात्पर्युदासस्य चाकर्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वलक्षणनिषेधत्वायोगस्य विधानामेकदेशः स्यादिति दशमाधिकरणसिद्धांतसूत्रावयवेनोक्तत्वात्पर्युदस्तस्य प्रवर्ग्यस्य प्रतिप्रसवो न युक्त इत्याशंकते * नन्विति । प्रतिषे-

प्रोक्ते[कर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थलक्षणोयोभिधेयंयस्यास्तदङ्गावयवस्तत्त्वंतस्मा-
दित्यर्थः[1]]कर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वलक्षणार्थत्वान्नायं पर्युदासोकर्त्तव्यत्वोक्त्य
र्थं इति दशमेपर्युदासस्य विध्येकदेशत्वोक्त्योक्तमित्यर्थः । यद्यपि पर्यु-
दासस्यापि प्राप्तिमभ्यनुज्ञायैव प्रवृत्तेः शास्त्रीयायाश्च प्राप्तेरत्यन्तबा-
धायोगान्निषेधवदन्याय्यविकल्पापादकत्वेनायुक्तत्वमाशंक्य विधिना
कर्त्तव्यत्वोक्तेर्निषेधेन चाकर्त्तव्यत्वोक्तेः कर्त्तव्यत्वाकर्त्तव्यत्वयोश्च
विरुद्धत्वेनैकस्मिन्काले समावेशायोगाद्विकल्पापत्तिः पर्युदासस्य तु
पर्युदस्यमानव्यतिरिक्तार्थविषयतया विध्युपसंहारार्थत्वेन विध्यनुग्रा-
हित्वात्कर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थे विधिविरुद्धाकर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वानुपपत्तेर्नवि-
कल्पापत्तिरित्यभिधानार्थं पर्युदासस्याकर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वायोगो वि-
धिनामेकदेशः स्यादिति सूत्रावयवेनोक्तस्तथापि पर्युदस्यमानव्यति-
रिक्तार्थविषयत्वोक्तेः पर्युदस्यमानवर्जनफलत्वात् फलतो कर्त्तव्यतो
क्त्यर्थत्वावगतेरिह पर्युदासेन प्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यस्याकर्त्तव्यत्वानु-
क्तावनारभ्यवादेनैव प्रथमप्रयोगे ऽपि कर्त्तव्यत्वसिद्धेरग्निष्टोमवा-
क्यानर्थक्यप्रसंगात्तदर्थवत्त्वाय पर्युदासो ऽप्ययमकर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थ
इति ब्रूम इति परिहरति * अग्निष्टोमेति । * पर्युदासापेक्षितप्रा-
प्तिसमर्पणार्थत्वेनाग्निष्टोमवाक्यार्थवत्त्वं भविष्यतीत्याशंक्य न चासा-
वग्निष्टोमवाक्यस्य शेषो भवतीत्यादिवार्त्तिकेनाग्निष्टोमवाक्यैकवाक्य-
तया पर्युदासत्वायोगस्य दर्शितत्वान्नैवमर्थत्वं संभवतीत्याह * न
६०२।१ हीति । * अनारभ्यवादस्याग्निष्टोमव्यतिरिक्तविषयत्वेन तच्छेषस्य-
पर्युदासस्याप्यग्निष्टोमव्यतिरिक्तविषयत्वाद्भिन्नविषयस्याग्निष्टोमवा-
क्यस्य तत्प्रतिप्रसवार्थता न युक्तेत्याशंक्याह * न चेति । * तेन
पर्युदासाग्निष्टोमवाक्ययोर्द्वारैक्यकविषयत्वात्पर्युदस्तप्रतिप्रसवार्थ-
ता ऽग्निष्टोमवाक्यस्य युक्तेत्याशयः । पर्युदासाभ्युपगमे तस्य नित्य-
वर्जनफलत्वप्रसिद्धेरग्निष्टोमे तु विहितप्रतिषेधाद्विकल्प इति सि-
द्धांतवार्त्तिकोक्तो विकल्पो न युज्येतेत्याशंक्य पर्युदासत्वे ऽप्युभयोः प-
र्युदासप्रतिप्रसवयोःसामर्थ्याद्विकल्पसिद्धिमाह । * अतश्चेति । *
एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति । * पर्युदासत्वे सति
भाष्ये वार्त्तिके च प्रतिषेधोक्तिः किमर्थेत्याशंक्य प्रतिषेधवत्पर्यु-
दासस्याप्यस्य फलतो कर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वादौपचारिका प्रतिषेधो
क्तिः प्रतिप्रसवोपपत्त्यर्थेति सूचयितुमाह * ततश्चेति । * यद्विक-

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

त्पभयेनान्यत्र पर्युदास आश्रीयते स विकल्पो ऽत्र पर्युदासे सत्यपि प्रतिप्रसवबलादापन्न इति कृत्वा प्रतिप्रसवस्याकर्त्तव्यत्वोक्तिं विनानुपपत्तेः प्रतिप्रसवसिद्धौ पर्युदासवृत्तेर्नञ्शब्दस्याकर्त्तव्यत्वोक्तौ तात्पर्याभावे ऽपि नञ्शब्दसामर्थ्यादकर्त्तव्यत्वप्रतीतेः प्रतिषेधोक्तिर्भाष्यकारादिभिराश्रितेत्यर्थः। मुख्यनिषेधस्यानभिमतत्वसूचनार्थं * वरमित्युक्तम्। * अग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे विकल्पसिद्धिमुपसंहरति * तेनेति। * अयं च विकल्पो वाक्यान्तरेण विकल्पकारिणः प्रतिप्रसववाक्यस्य प्रकृष्टश्रोत्रियब्राह्मणकर्तृकाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगविषयतयोपसंहारात्तन्मात्रविषयः। अप्रकृष्टश्रोत्रियाणां ब्राह्मणानां प्रकृष्टश्रोत्रियाणामपि च क्षत्रियादीनां त्वग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे पर्युदस्तत्वात्प्रतिप्रसवाभावाच्च नित्यं प्रवर्ग्याभाव इत्याह * अत्रापीति। * श्रोत्रियशब्दस्य च्छंदोऽध्येतृवाचित्वादनधीतवेदस्य च कर्मण्यप्रवृत्तेः श्रोत्रियत्वस्य विशेषणत्वायोगं शङ्कते * कथं पुनरिति। * अनुष्ठानान्यथानुपपत्तिप्राप्तश्रोत्रियत्वमात्रविशेषणफलत्वे वचनस्यानर्थक्यापत्तेर्विशेषणवचनसामर्थ्यात्पाठतो ऽर्थतश्चातिशयेन वेदज्ञानवाञ्छ्रोत्रियो गम्यतइति परिहरति * सत्यमिति। * प्रकर्षेण गतिर्ज्ञानं यस्येति बहुव्रीहिविग्रहः। अर्थज्ञत्वसूचनार्थं गतिशब्देन * ज्ञ नमुक्तम्। * एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति * यथेति। * अध्यापयितृवाचिनोऽनूचानविशेषणस्य प्रयोजनमाह * अनूचानेति। * एवं सत्यतिरात्रे ऽप्यतिदेशात्प्रकृष्टश्रोत्रियब्राह्मणकर्तृकाद्यप्रयोगे विकल्पापत्तेरतिरात्रप्रथमाहारे नित्यं प्रतिषेध इति सिद्धान्तवार्त्तिकोक्तं नित्यमकरणं न युज्येतेत्याशङ्कते * तदिति। * अतिरात्रे न प्रथमयज्ञ इति पर्युदासेनातिदेशप्राप्तेन पर्युदासात्प्रतिप्रसवनिमित्ताग्निष्टोमसंस्थत्वाभावेन च प्रतिप्रसवानतिदेशान्नित्यमकरणमुपपादयति * तत्रेति। * अग्निष्टोमसंस्थत्वस्य प्रतिप्रसवनिमित्तत्वे ऽतिरात्राद्विकृत्यन्तरेष्वग्निष्टोमसंस्थेषु पर्युदासप्रतिप्रसवयोरतिदेशाद्विकल्पशङ्कां निराकर्तुमाह * विकृत्यन्तरेष्विति * पर्युदसनीयप्रथमप्रयोगायोगेन पर्युदासस्यैव तत्रायोगादित्याशयः। इष्टाग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमस्यैव विकृतिषु प्रवृत्तेरग्निष्टोमसंस्थासु विकृतिषु पर्युदसनीयप्रथमप्रयोगायोगात्पर्युदासायोगे ऽप्युक्थ्यादिसंस्थासु विकृतिषूक्थ्यादिसंस्थायाः प्रागनिष्टत्वेन सजातीयोक्थ्यादिसंस्थापेक्षया प्राथम्यसंभवात्पर्युदासातिदेशोपपत्तेः प्रतिप्रसवानिमित्ताग्निष्टोमसंस्थ-

त्वाभावाच्च प्रथमप्रयोगे ऽतिरात्रवर्जित्यमकरणापत्तेर्विकृत्यन्तरेष्व-विशेषेण नित्यानुष्ठानोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्ते * नन्विति । * एतदपे-क्षया प्रथमयज्ञइत्यविशेषितात्प्रथमशब्दात्सर्वप्रवर्ग्यान्वयार्हे सोम-यागप्रयोगापेक्षप्राथम्यप्रतीतेस्तस्य च विकृत्यन्तरे कस्मिंश्चिदयोगा-ऽपर्युदासातिदेशो न युक्त इत्याशयेन परिहरति * नैतदिति । * तत्र तु केषां चिदित्यादिवार्त्तिकोक्तस्याग्निष्टोमवाक्येन ज्योतिष्टो-माद्यप्रयोगविषयेण बाधान्निषेधस्य क्रत्वन्तराद्यप्रयोगविषयत्वप्रतीतेः ज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगेन अवर्जितव्यमित्युपसंहारो न युक्त इत्युप-संहारभाष्याक्षेपस्य क्रत्वन्तरेषु प्रथमशब्दाप्रवृत्त्या निषेधाप्रवृत्तेर्निरासं सूचयन् ज्योतिष्टोमातिरात्रप्रथमप्रयोगे नित्यं न प्रवर्जितव्यं ज्यो-तिष्टोमाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे विकल्पेनेत्येवमर्थाङ्गीकरणेनोपसंहारसम-र्थनमतिरात्रप्रथमाहारे नित्यं प्रतिषेध इत्यादिवार्त्तिकोक्तमनारभ्य-वादस्य प्रकृत्यर्थतायां सिद्धायामित्यादिवार्त्तिकोपपादितमुपसंहरति *तस्मादिति । * आक्षेपवाद्युक्तक्रत्वन्तरप्रथमप्रयोगविषयत्वनिरास-सूचनार्था केवलोक्तिः ।

पौष्णपेषस्य विकृतौ निवेशाधिकरणम् ॥ १३ ॥

पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेताचोदनात्प्रकृतौ ३४ ।

तत्र संदेह इत्यादिभाष्येणापूर्वन्यायव्युत्पादनार्थत्वेन प्राकृत्या देवतायाः पूषशब्देनाचोदितत्वात्पूषान्वितं पेषणं प्रकृतौ न संभ-वतीत्येवं सूत्रं व्याख्यायाऽथ वेत्यादिना संदेहायोगेनापूर्वन्यायव्युत्पा-दनार्थत्वायोगादुत्तरचिन्तावतारार्थप्राप्त्यर्थत्वेन व्याख्याते श्रुतिप्रक-रणविरोधे प्रकरणनिवेशे श्रुत्यर्थस्यात्यन्तबाधापत्तेः प्रकरणबाधेनो-त्कर्षो युक्तः इह तु भागशब्दस्य सेव्यवाचित्वे देवतायाः सेवि-तृत्वायोगेन विकृतावपि पूषभागायोगाद्वाक्यानर्थक्यापत्तेः पूषश-ब्दस्य पूष्णो हस्ताभ्यामिति मंत्रे यजमानवाचित्वदर्शनाद्यजमान-वाचित्वावगतेर्यजमानभागस्य च प्रकृतावपि सद्भावाद्विरोधानु-पपत्तेर्देवतोद्देशेन त्याज्यद्रव्यवाचित्वस्य च देवतावाचिपूषशब्दस-मभिव्याहारात्मकं वाक्यं विना ऽनवगतेः सन्निहितवाचिसर्वना-मार्थबहुव्रीहिश्रुत्या वैश्वदेवीति तद्धितश्रुत्येव देवतान्वितद्रव्यप्रती-तावपि वाक्येनैव प्रकरणस्य विरोधावगमात्प्रकरणाबाधेनापि च पूषशब्दस्य गुणवृत्त्या प्राकृतदेवतावाचित्वाभ्युपगमेन वाक्योपपत्तौ

प्रकरणस्यात्यन्तबाधायोगात्कथं विकृत्यर्थत्वप्राप्तिरित्याशङ्क्याह
* संतर्दनादीति । * पदार्थपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थस्य पदार्थबाधे ९०३।५
वाक्यार्थबाधापत्तेर्यथा दीर्घसोमशब्दस्य कर्तृदैर्घ्यवाचित्वाभ्युपगमेन प्रथमशब्दस्य वा ज्योतिष्टोमवाचित्वाभ्युपगमेन वाक्यस्य प्रकरणाविरोधोपपत्तावपि मुख्यपदार्थबाधेन वाक्यार्थबाधापत्तेः संतर्दनवाक्येन प्रवर्ग्यनिषेधवाक्येन वा प्रकरणं बाधितं तथात्रापि वाक्येन प्रकरणबाधात् विकृतिषु पूषदेवत्ये कर्मणि विहितं पेषणं निविशते चरुद्रव्यकास्वेव वेत्युत्तरचिन्तोक्तिप्रसक्त्यर्थं प्राप्यत इति [इत्यर्थ-इत्यन्वयः१] कूलं पिपतिषतीतिवत्सना प्रत्यासत्तिवाचिना बुद्धिस्थत्वलक्षण [पंचमी२] प्रत्यासत्तिप्रसक्त्यभिधानाद्विवक्षाशब्देनाभिधानप्रसक्त्युक्ते[कर्मधारयात्प्रत्यासत्तिरूपाप्रसक्तिरित्यर्थः ३] रर्थः ।

पौष्णपेषस्य चरावेव निवेशाधिकरणम् १८ ॥

तत्सर्वार्थमविशेषात् ३५ ।

यथाभाष्यं स्पष्टार्थत्वात्पूर्वपक्षसूत्रस्य पाठमात्रं कृतम् ।

चरौ वार्थोक्तं पुरोडाशे ऽर्थविप्रतिषेधात्पशौ न स्यात् ३६ ।

चरादिति भाष्येण चरौ वेति सूत्रावयवं चरावेवेत्यवधारणार्थवाशब्दयुक्तत्वेन सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थतया व्याख्यायार्थप्राप्तत्वेन विध्ययोगात्पुरोडाशे न स्यादित्येवं हेतूक्त्यर्थत्वेनार्थोक्तं पुरोडाशे न स्यादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं पुरोडाशे तावदित्यादिभाष्यं सामर्थ्यप्राप्त्युक्त्यर्थतया भासमानमयुक्तमाशङ्क्योपकारप्राप्त्युक्त्यर्थतया व्याख्यातुमाह * यदीति । * उपदेशात्प्राप्तिसंभवे ऽतिदेशात्प्राप्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य विकृतौ पेषणसाध्यपिष्टसिद्ध्याख्योपकाराप्राप्तौ तत्साधनत्वेन पेषणोपदेशायोगात्पिष्टसिद्ध्याख्योपकारप्राप्त्यै प्राक्प्रवृत्तेनातिदेशेनापर्यायप्रवृत्तित्वात्पेषणस्यापि प्राप्तेरुपदेशानर्थक्यसूचनार्थं पूर्वतरेत्युक्तम् । पुरोडाशे ऽर्थप्राप्तत्वे ऽपि पेषणस्यानुष्ठेयत्वान्न स्यादिति सूत्रावयवमयुक्तमाशङ्क्य पेषणोपदेशनिरासार्थत्वेन व्याख्यार्थस्तदर्थं तावदिति भाष्यावयवः । प्रधानाख्यार्थविरोधापत्तेः पशौ पेष-

---

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति २ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ३ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

द्योपदेशो न स्यादित्येवमर्थेति सूत्रावयवव्याख्यार्थं पशौ चेत्याद्यव-दास्यतइत्यन्तं भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * पशौ चेति * नन्वितिभा-ष्येण हृदयादिशब्दानां स्थानविशेषस्थमांसविशेषवाचित्वात्पेषणे ऽपि च तादूप्यानपायात्प्रधानवैगुण्यानापत्तिरित्याशङ्क्य हृदयत्वादिजा-त्याख्याकारवाचित्वाज्जातेश्च संस्थानविशेषविशिष्टव्यक्त्याश्रयत्वेन पे-षणादाश्रयभूतव्यक्तिनाशे सामान्यान्यपि चैतानि नश्यन्त्याश्रयनाशात इत्यनेन नाशाद्वैगुण्यापत्त्युपपादनार्थं नेतीति भाष्यं व्याचष्टे * तद्धी-ति । * स्वमतेन ह्यवदानं जुहोतीत्यस्य यागे ह्यवदानोपसंहारकत्वा-योगं मत्वा पशुत्वजातेरमूर्त्तत्वात्तद्यक्तेश्च विशसनेन नाशात्साधन-त्वायोगे ऽपि हृदयादीनामवयवानामवदानोद्धरणे ऽपि पुरोडाशव-त्प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनानाशात्साधनत्वोपपत्तेर्हृदयत्वादिजातीयेन व्य-क्तिविशेषेण प्रधानं साधयितव्यमित्युक्त्वा भाष्यकृन्मतेनोपसंहारकत्वं मत्वा ततोवत्तेनावदानेनेत्युक्तम् । हृदयादेरप्युद्धृतावदानावस्थस्यैव साधनत्वान्न चेति पक्षद्वयसाधारणम् । यद्यपीत्याशङ्कापरिहारभाष्यं व्याचष्टे * पुनरिति । * आकारा हृदयादय इत्याकारशब्दवत्तदाकृ-तिक इत्याकृतिशब्दस्यापि जातिवाचित्वशङ्का ऽऽकारोक्त्या निरस्ता। पारिणामिकस्यैव हृदयादेर्हृयत्वादिजात्याश्रयत्वात्कृत्रिमाद्धृदयादे-रवदाने ऽपि वैगुण्यापरिहारसूचनार्थत्वेन तथापीत्यपिशब्दं व्याख्यातुं * मृद्वयादिवदित्युक्तम् । * उत्सादनदेशमोहे ऽपि को दोष इत्या-शङ्क्योत्सादनदेशादिति श्रुत्यर्थानिष्पत्त्याख्यं दोषमुक्त्वोत्कर्त्तनार्थत्वेनो-त्सादोक्तिव्याख्यानायोत्कृत्तोक्तिः । तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति । * अदन्तकत्वहेतूक्त्या पेषणस्य भोजनार्हत्व-सिद्ध्यर्थत्वेन भोजनत्वोपचरितयागकालत्वावसायादवदानानन्तर्या-वसायात्तत्काले च न प्राप्तिर्विप्रतिषेधो वेति परिहारस्याविशेषादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवेनादन्तकत्वहेतोः पशुपुरोडाशयोरप्यविशेषादित्येव-मर्थेन विवक्षितत्वात्सिद्धान्तोपसंहारो न युक्त इत्याशङ्कते * नन्विति । * स्वमतेनावदानातिरिक्तस्यापि पुरोडाशस्य हृदयादेश्च यागाङ्गत्वं मत्वा तच्छेषाश्चेत्युक्तम् । पेषणस्य भोजनार्हत्वसिद्ध्यर्थत्वेन भोजनत्वोपच-रितयागकालत्वद्योतनार्थतामदन्तकत्वहेतोः सूचयितुं * दास्यन्तइ-त्युक्तम् । * सिद्धान्तोपसंहारभाष्योपपादनार्थं प्राप्तिविप्रतिषेधपरि-हारशङ्कां दूषयितुमाह * उच्यतइति । * ह्यवदानं जुहोतीत्यनेनावत्त-स्य होमविधानादवदानक्रियां च विनावत्तहोमाशक्तेरर्थादवदा-

नक्रियायाः प्राप्तेर्द्विर्हविषो ऽवद्यतीत्यस्य च द्विरभ्यासमात्रविध्यर्थत्वोपपत्तेरविधेयत्वेन पृथक्पदार्थत्वाभावस्य पंचमे मुष्टिकपालावदानाञ्जनाभ्यञ्जनवपनपावनेषु चैकेनेति सूत्रेणावदानोदाहरणे ह्यवदानमात्रेणानुसमयं पूर्वपक्षयित्वा सर्वाणि त्वैककर्म्यादेतेषां तद्गुणत्वादित्यनेन ह्यवदानादिना प्रदानान्तेनानुसमयं सिद्धान्तयितुमैककर्म्योक्त्या वक्ष्यमाणत्वान्मध्ये व्यवधानं न युक्तमित्यर्थः। हेत्वन्यथानुपपत्त्या न्यायानुपेतमपि व्यवधानमाश्रयिष्यतइत्याशङ्क्य हेतुमात्रमदन्तत्वमित्यनन्तराधिकरणसूत्रे हेतूक्तेः स्तुतिमात्रार्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वान्न यागकालत्वद्योतनार्थतास्तीत्याह*हेतुवन्निगदस्य चेति* तस्मात्फलीकरणानन्तरमेवेह पेषणस्य विधेयत्वान्न प्राप्तिविप्रतिषेधपरिहारः संभवतीत्युपसंहरति * तेनेति। * वैरूप्यापत्तेरपि न सर्वत्र विधिर्युक्त इत्याह * उपनीतेति। * पुरोडाशसिद्ध्यर्थपिष्टाख्यकार्यलोपाच्चरौ निवृत्तिः। पशुप्रकृतौ सायं दोहे विध्यभावेनातिदेशतो ऽप्राप्तेः पशौ चानुपदेशादत्यन्ताप्राप्तिः। एवमपि पुरोडाशमात्रविषयत्वे पशुमात्रविषयत्वे ऽपि वैकरूप्यसंभवात्कथं चरुमात्रविषयत्वावधारणेत्याशङ्क्याह * तत्रेति। * अत्यन्ताप्राप्तविधावदृष्टार्थत्वकल्पनागौरवापत्तेरनुवादे च वैयर्थ्यापत्तेर्नान्यविषयता युक्तेत्याशयः॥ ९०४।१

चरावपीति चेत् ३७।

चरुशब्दस्यौदनवाचित्वादन्योन्यासंलग्नत्वलक्षणवैशद्ययुक्ततण्डुलनिष्पन्नस्य चान्नस्यौदनत्वप्रसिद्धेः पेषणे वैशद्याभावेनाचरुत्वापत्तेश्चरावपि पाकात्प्राक्पेषणे ऽर्थविप्रतिषेधप्रसंगस्य तुल्यत्वाद्धेतुवशेन न्यायं बाधित्वा यागकालत्वाभ्युपगमेन परिहारस्य च पशुपुरोडाशयोरपि साम्यात्पर्यनुयोगपरिहारसाम्येनैकस्यापर्यनुयोज्यत्वोक्त्यर्थत्वेन यथाभाष्यं स्पष्टत्वात्सूत्रस्य पाठमात्रं कृतम्।

न पक्तिनामत्वात् ३८।

ओदनशब्दस्यावस्रावितानवस्रावितयोस्तुल्यप्रयोगतया नवस्रावितपाकनिमित्तत्वायोगेन विशदश्रपणनिमित्तत्वावसायाच्चरौ वैशद्यानपेक्षायामनोदनत्वापत्तेरोदनो वा प्रयुक्तत्वादिति दशमाधि-

करणसिद्धान्तसूत्रे चरुशब्दस्यौदनवाचिता वक्ष्यमाणा विरुध्येतेत्या-शङ्काप्रादितिमोदनेनेति वैशद्याख्यचरुविशेषविधिसूचनार्थे वाक्य-शेषे प्रयुक्तौदनशब्दवशेन चरुशब्दस्य स्थालीवाचित्वपूर्वपक्षनिवृत्त्यै तत्रौदनशब्दा नवस्रावितान्तरूष्मपक्वत्वमात्रवाचित्वे वा सूपशाकादे-रपि चरुत्वापत्तेस्तन्निवृत्त्यै सूपादिव्यतिरिक्तत्वोपलक्षणार्थो न तु चरुशब्दस्यौदनवाचित्वोक्त्यर्थो ऽवस्रावितौदने चरुशब्दाप्रयोगादि-त्येवं विरोधपरिहारसूचनार्थं सत्यमित्यादिभाष्येण यद्यप्योदने चरु शब्दः प्रयुज्यते विशदतण्डुलनिष्पन्नमेव चान्नमोदनत्वेन प्रसिद्धं तथापि पिष्टैरपि तण्डुलैर्निष्पन्ने चरुशब्दप्रयोगाद्वैशद्यानपेक्षत्वावगतेः पिष्टवि-शदसाधारणसूपादिव्यतिरिक्तान्तरूष्मपक्वत्वाख्यचरुशब्दप्रवृत्तिनिमि-त्तोपपत्तेश्च पिष्टसिद्धे चरुशब्दस्य गौणत्वकल्पनायोगान्न वैशद्यापेक्षे-त्यस्मिन्नर्थे सूत्रयोजनपूर्वं नञर्थव्याख्यार्थं न चराविति भाष्यं व्याचष्टे *न चराविति ।* हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन पक्तिनामत्वादिति सूत्रावयवव्या-ख्यार्थं कथमित्यादिभाष्यमाशयवो व्याचष्टे*कथमिति।* पिष्टौदन इति भाष्यावयवं पिष्टविशदसाधारणौदनमात्रवाची चरुशब्दो न तु विशद-लक्षणौदनविशेषवाचीत्येवमर्थत्वेनाभासमानं पिष्टतण्डुलनिष्पन्ने ऽन्ने क्वचिदुपचारादोदनशब्दप्रयोगादर्शनादवस्रावितेे च विशदतण्डुलनिष्प-न्नौदने ऽपि चरुशब्दाप्रयोगादयुक्तमाशङ्क्य पिष्टतण्डुलनिष्पन्ने ऽन्ने क्वचिदुपचारादोदनव्यपदेश्ये मुख्ये चौदने विशदतण्डुलनिष्पन्नान्नलक्षणे चरुरिति प्रयोक्तारो भवन्तीत्येवं भाष्यव्याख्यां सूचयंछ्लोकं व्याचष्टे *ओदनेति*अनवस्रावितपाकेनेति भाष्ये नवस्रावितविशेषणेनावस्रावि-तौदननिवृत्तावप्यन्तरूष्मविशेषणमपि मण्डकादिनिवृत्त्यै विवक्षितमि-ति सूचनार्थं पिष्टौदनयोरनवस्रावितान्तरूष्मपक्वत्वं सामान्यमित्यु-क्तम् । सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति ।* पक्षोक्तमितिभाष्यं प्रयोजनाभावचोद्यस्य प्रयोजनसंदेहस्य वा पक्षोक्तत्वोक्तिव्यावर्त्य-स्याभावादयुक्तमित्याशङ्क्ने*पक्षोक्तमिति*पुरोडाशे पक्षद्वयेपि पेषणा-सद्भावाच्चिन्ताप्रयोजनाभावमाशङ्क्य चिन्तायाः पशुपुरोडाशयोरविशेषे सत्यपि न पेषणस्य पुरोडाशार्थत्वं निवर्त्यत्वेन चिन्ताप्रयोजनं किं तु पश्वर्थत्वं निवर्त्यत्वेन प्रयोजनमित्येवं प्रयोजनसमाध्यर्थत्वेन भा-ष्यमुपपादयितुमाह * एतावान्वेति ।* पुरोडाशे ऽप्यवदानानन्तरम-प्राप्तमदृष्टार्थं पेषणं पूर्वपक्षे सिद्धान्ते तु तन्नास्तीति विशेषसूच-नायापिशब्दः ।

पौष्णपेषणस्यैकदेवत्ये निवेशाधिकरणम् ॥१५॥

एकस्मिन्नेकसंयोगात् ३९।

पौष्णमित्यादिभाष्येण प्रासङ्गिकसङ्गत्युक्तिपूर्वं संदेहमुक्त्वा सौ-
मापौष्णे विधितोऽर्द्धपेषणनिश्चयादुदाहरणाभाव किं द्विदेवत्य इति
भाष्येणाशङ्क्य राजसूयइत्यनेनैन्द्रापौष्णस्योदाहरणत्वमुक्त्वैकस्मिन्नेव
पूष्णि देवतायां पेषणं न सद्वितीय इति सिद्धान्तोक्त्यर्थत्वेन
सूत्रव्याख्यार्थं किमिति भाष्यं देवताभागधर्मत्वं विना सर्वपेषणे
धर्मविप्रतिषेधसूत्रोक्तभागसंकरासिद्धेर्देवताभागधर्मत्वाभ्युपगमेन प-
दसाध्यावगम्यनिरपेक्षपूषसंयोगधर्मविप्रतिषेधाभ्यां सिद्धान्तोक्त्यर्थ-
त्वावगमात्तयोश्चापि वेति पूर्वपक्षसूत्रवक्ष्यमाणन्यायेन सुपरिहरत्वा-
द्युक्तमाशङ्क्योपक्रममात्रार्थतयोपपादयितुं सर्वं भाष्यं संक्षिप्य व्या-
चष्टे * इदानीमिति । * उपक्रमते तावदित्यन्वयादुपक्रममात्रत्वो-
क्तिः। तद्धितसमासवत्पदमात्रे ऽपि समर्थः पदविधिरिति साम-
र्थ्यापेक्षत्वस्मरणात्सापेक्षत्वे च व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यव्याघाताप-
त्तेर्निरपेक्षस्य पूष्णः प्रपिष्टभागसमासार्थत्वलक्षणात्संयोगादित्येवं
केवलचतुर्द्धाकरणदृष्टान्तोक्तिभ्यां हेतुव्याख्यासूचनार्थं केवलेति भाष्यं
व्याचष्टे * पूषेति। * तथाभूतोक्त्या निरपेक्षपूषसंयुक्ततोक्ता ॥

धर्मविप्रतिषेधाच्च ४०।

सूत्रव्याख्यार्थं द्विदेवत्य इत्यादि भाष्यं संक्षिप्य व्याचष्टे। * इत- १०५।१
श्चेति। * तत्र यद्यऽथाविरोधमिति भाष्यस्थयद्यथशब्दसूचितवि-
कल्पव्याख्यार्थं पूर्वार्द्धं स्पष्टत्वादव्याख्याय तत्रेत्यादिसविप्रतिषि-
द्धैतत्यन्तभाष्यावयवव्याख्यार्थं तृतीयं पादं व्याचष्टे। *अर्द्धेति।*
पिष्टस्य तण्डुलेषु विलयनादवैशद्येनानोदनत्वे ऽपि चरोर्वैशद्यानपे-
क्षत्वात्कथमचरुत्वापत्तिरित्याशङ्क्यान्योन्यासंलग्नत्वलक्षणस्वाभावि-
कवैशद्यानपेक्षत्वे ऽपि पाकविशेषापाद्यान्योन्यावयवानन्तर्गतिलक्ष-
णवैशद्यापेक्षत्वादचरुत्वापत्तिं पाकनिमित्तञ्चेति भाष्यावयवोक्तां प-
रिहारत्वेन वक्तुं पाकवैशद्येन हीत्त्युक्तं अथेत्यनेनेषत्पक्वेषु स्था-
ल्यां पिष्टनिक्षेपाद्वैशद्यसिद्धिमाशङ्क्य तत इत्यनेन पिष्टतण्डुलभागयो-
र्द्वयोरप्येकयागसाधनत्वेनैकहविष्ट्वात्कृत्स्नस्य च हविषो हर्वींषि श्रप-

यतीति युगपद्धपणविधानाद्धपणार्थस्य निक्षेपस्यापि यौगपद्यमिहातिदेशाद्गम्यमानं * बाध्येतेत्युक्तम् ।* अथेत्यादिक्रियेतेत्यन्तभाष्यावयवव्याख्यार्थं चतुर्थं पादं व्याचष्टे * पूषेति । * अर्द्धपेषणवत्पृथक्करणाशक्तावपि बुद्ध्या निष्कर्षसंभवाद्वैगुण्यमाशङ्क्य सर्वपेषणेऽर्द्धपेषणवत्पिष्टापिष्टविवेकाभावाद्यावान्पिष्टो भागस्तावान्पूष्ण इत्येवं बुद्ध्या निष्कर्षायोगसूचनार्थं भागसङ्करोक्तिः । भाष्ये भागस्य प्रदेयावदानप्रकृतित्वात्प्रकृतिव्यत्ययोक्तावपि स्वमतेन कृत्स्नस्य भागस्य प्रदेयत्वं मत्वा भागव्यत्ययोक्तिः । द्विदेवत्ये हविषि देवताभेदाद्भागकल्पनामापाद्य सर्वपेषणे संकरापादनेन व्यत्ययापादनाद्वैगुण्यापादनमपेषणपक्षे ऽपि साम्यादेकस्मिन्पक्षे पर्यनुयोगानुपपत्तेरयुक्तमित्याशङ्कते * ननु चेति । * अपेषणे संकरानापत्तेः पर्यनुयोगासाम्यमाशङ्क्य दानात्प्राग्यविशोऽपृथक्करणाद्दानकाले च भिन्नदेवतान्वयसिद्ध्यर्थमर्द्धमस्यै देवताया अर्द्धमस्या इति बुद्ध्या पृथक्करणात्संकरापत्तिमुपपादयति । * तथा हीति । * दानवेलायां बुद्ध्या निष्कर्षाभावे प्रागपृथक्करणे ऽपि संकरस्य व्यत्ययानापादकत्वेन तन्निमित्तवैगुण्यापादकत्वासिद्धेः पूर्वविशेषणसामर्थ्यलभ्यं पश्चात्पृथक्करणमपि विवक्षितम् । अतो ऽधिष्ठानभेदे ऽपि व्यासङ्गित्वेन देवतात्वस्याभेदाद्दानकाले बुद्ध्या निष्कर्षहेत्वभावेन व्यत्ययापत्तिद्वारवैगुण्यानापत्तिर्यथा पेषणशून्येषु द्विदेवत्येषु निर्दोषत्वात्संकरोऽङ्गीकृतस्तथा पेषणयुक्तेष्वपि निर्दोषत्वादङ्गीकार्य इति परिहारसाम्यं सूचयितुमाह * स चेति । * वैगुण्यं विरोधोक्तं मिश्रोक्त्या चापृथक्करणम् ॥ अपेषणवादमते धर्माणां यागापूर्वप्रयुक्तत्वात्तस्य चैकत्वात्तत्साधनकृत्स्नद्रव्याश्रितत्वेन पृथक्करणानपेक्षतया द्रव्यस्य पृथक्करणाभावात्कृत्स्नस्य युगपद्दानोपपत्तेर्भागाभावेन संकराभावाद्वैगुण्यानापत्तिः पेषणवादिमते तु देवताप्रयुक्तत्वाभावे द्विदेवत्ये पेषणप्रयोजकपूषदेवत्ययागापूर्वप्रयुक्तत्वेनानवस्थितत्वात्प्रयोजकाभावे [नापेषणापत्तेर्देवताप्रयुक्तत्वस्याभ्युपगमनीयत्वाद्देवताभेदाद्द्रव्यपृथक्करणापत्तेर्युगपद्दानविधानाच्च दानकाले संकरापत्तेर्वैगुण्यापत्तिरितिवैषम्योक्त्या परिहरति * उच्यतइति * एवमिदमंशद्वाभ्यां मिश्रस्य युगपद्दानपरामर्शादस्मत्पक्षे धर्माणां यागापूर्वप्रयुक्तत्वादिदंदानमेवंमिश्रस्य युगपदविरुद्धं भवेद्भवत्पक्षे तु पेषणस्य देवताप्रयुक्तत्वेन भिन्नदेवतान्वयार्थं द्रव्यपृथक्करणाक्षेपान्मिश्रस्य युगपद्दानं

विरुद्धमित्यर्थः । द्विदेवत्येष्वपेषणे ऽपि वैगुण्यं समानमिति यदुक्तं तदैन्द्रापौष्णविषयं द्विदेवत्यान्तरविषयं वेति विकल्प्याद्यकल्पे तावत्प्रयोजकाभावादेवापेषणसिद्धेर्वैगुण्यापत्तिसाम्योक्तिर्व्यर्था । द्वितीये तु प्रयोजकाभावात्पृथक्करणापत्त्या संकरानापत्तेस्तन्निमित्तवैगुण्यानापत्तिरिति सूचयन् पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * अस्मत्पक्षे पुनरिति । * सद्वितीयपूषदेवत्ये तस्य पेषणस्य पूषदेवत्ययागापूर्वप्रयुक्तत्वेनावस्थितत्वात्प्रयोजकाभावे नै] वाप्रवृत्तिस्ततश्च वैगुण्यसाम्योक्तिर्व्यर्थेत्याशयः । इत्येवेत्यप्रवृत्तिशब्दादपकृष्यहेत्वर्थेनेतिकरणेनैवकारो ऽन्वेतव्यः । द्विदेवत्यान्तरेष्वपि यागापूर्वप्रयुक्तत्वप्रकारतैवेतिकृत्वा देवताया गुणभूतत्वात्तदनुरोधेन प्रधानाङ्गत्यनौचित्येन युगपत्सर्वहविर्दानस्याभ्युपगमनीयत्वात्तदर्थं सर्वस्मिन्हविष्यादित आरभ्य सहक्रियमाणे पृथक्करणाभावेन दोषतयोक्तस्य संकरस्य दानकाले ऽनाश्रयणादङ्गीकृतत्वोक्तिरयुक्तेत्याशयः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * भवता पुनरिति । * असंकीर्णमपेक्षत इति हेतोरसंकीर्णभागदानादुष्टानौचित्यान्मिश्रदेवतोद्देशपूर्वकदानविध्यात्तिस्युगपत्कृत्स्नदानसिद्धौ दानकाले संकरापत्तेर्वैगुण्यापत्तिरपरिहार्येत्याशयः । एवं द्विदेवत्ये ऽर्द्धस्य कृत्स्नस्य वा पेषणं स्यादिति पक्षद्वयं तुल्यबलत्वेन विकल्प्य दूषणोक्त्यर्थत्वेन तत्र यदीत्यादिभाष्यं व्याख्यायाधुनैतदेव भाष्यं यदिपिष्येत तत्र तस्मिन्पक्षे पूष्ण एव भागः पिष्यते नेतरस्ततश्च पाकवैषम्यापत्तिरित्येवमन्यथा व्याख्यातुमाह * आदिश्चेति । * यदा ६०६।२
त्वसंकीर्णभागं देवतापेक्षते तदा तु सर्वपृष्ठायां रथचक्रमात्रैकपुरोडाशविधौ यावद्देवतं चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदवदिहापि चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदापत्तेर्निर्वापवेलायामेव भागकल्पनादर्द्धपेषणमेवोचितं न सर्वपेषणमित्यर्द्धपेषणस्य पूर्वपक्ष्यभिमतत्वसूचनार्थश्चकारः । अथेतिभाष्यमर्धपेषणौचित्ये ऽपि पाकवैषम्याख्यविरोधपरिहारार्थं कृत्स्नपेषणं पूर्वपक्ष्यनभिमतमप्याशङ्क्य वैगुण्यापादनेन निरासार्थमित्येवमन्यथा व्याख्यातुमाह * अथेति । * अपेषणवादिमते ऽपि संमोहशब्दोक्तसंकरसाम्येनैकस्य पर्यनुयोज्यत्वात्संकरे ऽप्यदोष इत्याशयेन तत्र को दोष इति पृष्ट्वा ऽस्मत्पक्षे यागापूर्वप्रयुक्तत्वाद्धर्माणां द्विदेवत्ये ऽपि च हविषि यागापूर्वैक्येन चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदायोगाद-

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

नुत्पन्नभागविवेकस्य हविषो विविक्तदेवतान्वयानवधारणात्संकराख्यो दोषो न जायते भवत्पक्षे तु देवताप्रयुक्तत्वं विना द्विदेवत्ये पेषणप्रयोजकपूषदेवत्ययागापूर्वाभावेन पेषणासिद्धेस्तत्सिद्ध्यै देवताप्रयुक्तत्वाभ्युपगमाद्देवताभेदेन चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदनिबन्धनभागविवेककल्पनापत्तेश्चतुर्मुष्टिद्वयैककिरणाक्षेपकवचनाभावाच्च रथचक्रमात्रपुरोडाशवन्निर्वापोत्तरमेककिरणानुपपत्तेरसंकीर्णभागदानौचित्याद्द्वन्द्वावगतेरितरेतरयुक्तदेवतोद्देशपूर्वकदानविध्याक्षिप्तसक्तत्कृत्स्नदानासिद्ध्यै दानकाले संकरकरणाद्वैगुण्यापत्तिरित्यतुल्यपर्यनुयोगोक्त्यर्थमन्यस्येति भाष्यमित्येवं ननु चैतत्सर्वमित्यादिवार्तिकोक्तयोः शङ्कापरिहारयोरेतद्भाष्यारूढत्वसूचनार्थं * यावदित्युक्तम् । * कृत्स्नपेषणानौचित्ये ऽपि देवताप्रयुक्तत्वेन चतुर्मुष्टिनिर्वापभेदाद्धविर्भेदावगतेर्भेदेनैव पाकान्नार्द्धपेषणे ऽपि पाकवैषम्यापत्तिरित्याशङ्कते * पात्रेति । * विहितैकत्वविरोधिचरुभेदापादकत्वाद्भेदेन पाको न युक्त इति परिहरति * नेति * आचार्यप्रयुक्तद्वितीयान्यथानुपपत्त्या शाखान्तरीयमैन्द्रापौष्णं चरुं निर्वपेदिति द्वितीयान्तचरुशब्दयुक्तं वाक्यं प्रकल्प्य तस्मादपीति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अत इति * ॥

अपि वा सद्वितीये स्याद्देवतानिमित्तत्वात् ॥ ४१ ॥

पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थमपिवेतिसूत्रावयवं व्याचष्टे *सद्वितीयेपीति *वाशब्दस्य निरपेक्षपूषसंयोगधर्मविप्रतिषेधहेतुकसिद्धान्तनिवृत्यर्थत्वसूचनायैवकारः । निरपेक्षपूषसंयोगधर्मविप्रतिषेधाभ्यां सद्वितीये पूष्णि देवतायां सत्यां चरावपेषणावगतेः कुतः पेषणं स्यादिति हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन देवतानिमित्तत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं देवतानिमित्तमिति भाष्यं व्यतिरेकमुखेन तावद्व्याचष्टे *कुत इति ।* पूरुषोद्देशेन त्यज्यमानत्वलक्षणपूषदेवत्यत्वाख्यस्य पौष्णत्वस्य साक्षात्प्रयोजकत्वे प्रयोजकपूषदेवत्ययागापूर्वसाधनद्वारत्वे वा द्विदेवत्ये देवताभूतेन पूष्णा योगाभावात्पेषणं न स्यात्त्वत्वेनद्वयमप्यसत्यित्याशयः। पौष्णत्वस्य साक्षात्प्रयोजकत्वे यागोक्तिलक्षितयागापूर्वसाधनत्वानपेक्षस्य पौष्णस्य हविषः पेषणं प्रति शेषित्वापत्तेः पौष्णत्वस्य प्रयोजकत्वसूचनार्था पौष्णाङ्गत्वोक्तिः। द्वारत्वे पौष्णस्य सतो यागापूर्वसाधनस्य शेषित्वापत्तेर्द्वारत्वसूचनार्था तस्य पौष्णस्य सतो-

यागापूर्वाङ्गस्याङ्गं यदि स्यादिति पौष्णपरामर्शिना तच्छब्देन समानाधिकरणेन पौष्णत्वस्य यागापूर्वसाधनविशेषणत्वोक्तिः । अन्वयमुखेनैतदेव भाष्यं व्याचष्टे * पूषेति । * सीदतेस्तस्मिन्सीदेत्यादौ तिष्ठत्यर्थे प्रयोगात्तिष्ठतेश्चाधिपूर्वस्यास्मिन् ग्रामे देवदत्तो ऽधिष्ठातेत्यादौ स्वाम्यवाचित्वदर्शनात्सीदत्यधितिष्ठति स्वामी भवतीत्यस्मिन्नर्थे सीदतेः क्विप्प्रत्ययमुत्पाद्य सदो ऽधितिष्ठतः स्वामिनो भाव इति व्युत्पत्त्या सद्भावशब्देन स्वामित्वाभिधानात्सद्वितीयपूषोद्देशेनापि च त्यक्ते द्रव्ये गणोद्देशेनापि दत्ते ग्रामादौ तदंशे प्रत्येकं यथेष्टविनियोक्तृत्वलक्षणस्वाम्यदर्शनादर्द्धे केवलस्य पूष्णः स्वाम्योपपत्तेर्नवमे चापूर्वप्रयुक्तत्वे वक्ष्यमाणे ऽपि द्वारविशेषानपेक्षायां स्रुगादिष्वपि पेषणापत्तेर्द्वारविशेषस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वाद्भागश्रुत्यालोचनया यत्पूषस्वामिकत्वाख्यपूषभागत्वद्वारापूर्वसाधनं तत्पेषणीयमित्येवं पूषभागत्वस्य द्वारत्वावगतेः पूष्णो यः सद्भावो ऽधिष्ठातृभावः स्वामिभावस्तन्निमित्तं तद्द्वारापूर्वसाधनत्वप्रयुक्तम् पेषणमित्यर्थः । द्वारानपेक्षस्य पूर्वसाधनत्वमात्रस्याप्रयोजकत्वेनापूर्वसाधनत्वस्य प्रयोजकत्वे द्वारस्य निमित्तत्वावगमान्निमित्तोक्त्या देवतास्वामिकत्वस्य द्वारत्वाभ्युपगमे सद्वितीयाग्निदेवत्ये ऽपि पुरोडाशे ऽर्द्धस्य केवलाग्निस्वामिकत्वाच्चतुर्द्धाकरणं स्यादित्याशङ्क्य देवतातद्धितात्तत्राग्न्युद्देशेन त्याज्यत्वस्य द्वारतावगम्यते ऽत्र तु भज्यते सेव्यतइति व्युत्पत्त्या भागशब्दस्य सेवनार्हत्ववाचित्वाद्देवतायाश्च भोक्तृत्वाभावेन मुख्यदेवतासेवनार्हत्वायोगाल्लक्षणया स्वत्ववाचित्वावगतेः स्ववाक्योपात्तद्वारासम्भवे च द्वारान्तरकल्पनायोगात्पूषस्वत्वस्यैव द्वारमिति वैषम्यसूचनायैतच्छब्दः । अनेन च सूत्रभाष्ययोर्दैवताशब्दः स्वामित्ववाची न तु त्याज्यद्रव्योद्देश्यत्ववाचीति सूचितम् । चरौ पेषणविधेः प्राकृतपेषणप्रतिप्रसवार्थत्वात्प्रकृतौ च यागोत्पत्तिवाक्यस्थदेवतातद्धितालोचनया देवतोद्देशेन त्याज्यस्य द्वारत्वावगमात्तस्यैवेहातिदेशाद्द्वारत्वावगतेरनपेक्षितद्वारान्तरकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्य भागशब्देनैव पूषस्वताया द्वारत्वस्योक्तत्वेन कल्पनीयत्वाच्छ्रुतेन च द्वारेणातिदेशिकद्वारबाधान्नेह पूषोद्देशेन त्याज्यताया द्वारता युक्तेति सूचयितुमाह * नेति । * न पूषदेवत्यद्रव्यनिमित्तमिति वाच्यद्रव्यान्वयानपेक्षाया देवतायाः

सम्बन्धाभावेन द्रव्यपेषणे निमित्तत्वायोगाद्द्रव्यान्विताया निमित्तत्वस्याभ्युपगमनीयत्वेनान्वयस्य द्विष्ठत्वाद्द्रव्यस्यापि निमित्तान्तर्भावापत्तेः पूषदेवत्यस्य द्रव्यस्य निमित्तत्वनिषेधायोगमाशङ्क्य द्रव्यदेवतान्वयस्य निमित्तत्वे सत्यपि स्वस्वामिभावात्मको ऽन्वयो निमित्तं न तूद्दिश्यत्यागात्मक इति सूचनायोद्दिश्यत्यागात्मके ऽन्वये देवताया गुणत्वे देवताश्रुतिरिति न्यायेन गुणत्वात्स्वस्वामिभावात्मके तु स्वामित्वेन प्राधान्याद् गुणत्वेन देवताया निमित्तत्वनिरासशङ्कायोद्दिश्यत्यागात्मकस्य द्रव्यदेवतान्वयस्य निमित्तत्वनिरासार्थं पूषणं प्रति प्रधानभूतं सद्द्रव्यं न निमित्तमिति विवक्षितत्वात्तद्धितनिर्देशे देवतायाः प्रकृत्यर्थत्वेन विशेषणत्वात् गुणता द्रव्यस्य प्रत्ययार्थत्वेन विशेष्यत्वात्प्रधानता युक्ता ऽत्र त्वन्यपदार्थत्वात्प्रधानतैव पूष्णो युक्ता न गुणतेत्युपपत्तिं सूचयितुं न पूषविशेषितद्रव्यनिमित्तं पेषणं किं तु पूषविशेषणभूतद्रव्यनिमित्तमिति विशेषितशब्दप्रयोगः । द्रव्य शब्दे प्रयोज्ये वस्तुलक्षणो गुणप्राधान्यरूपो ऽत्र विशेषणविशेष्यभावो विवक्षितो न तु शब्दलक्षणो ऽवच्छेद्यावच्छेदकरूप इति द्योतनार्थो वस्तुशब्दः । पूषा प्रपिष्टभाग इत्यन्यपदार्थत्वेन प्रधानतया पूष्णः श्रवणात्स्वाम्यलक्षणदेवताभूतपूषनिमित्तं पेषणं न तूद्देश्यभूतपूषनिमित्तमिति देवतानिमित्तमिति भाष्येणोक्ते देवतायाः स्वाम्यस्य त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वापाद्यत्वाद्विदेवत्ये चैकस्योद्देश्यत्वाभावाद्विदेवत्ये केवलस्य पूष्णः स्वाम्यायोगमाशङ्क्य सकृद्देवदत्तयज्ञदत्तोद्देशेन दत्ते द्रव्ये ऽर्द्धस्य देवदत्तः स्वामीति व्यपदेशान्मिश्रोद्देशस्याप्यर्द्धे प्रत्येकस्वाम्यापादकत्वप्रसिद्धेः स पूषा द्विदेवत्ये ऽपि द्रव्ये यः स्वकीयत्वेन भजनीयत्वोपचारादर्द्धत्वाञ्च भागस्तस्मिन्देवता स्वामी भवतीत्येवं परिहारसूचनार्थत्वेन स च द्विदेवत्ये ऽपि भागे भवतीत्येतावद्भाष्यमवच्छिद्य व्यतिरेकमुखेन व्याख्यातुमाह * व्यासङ्गित्वाच्चेति * गुणभूतोद्देश्यत्वलक्षणदेवतात्वस्य द्विदेवत्ये व्यासङ्गित्वाद्यद्यपि पूषोद्देशेन त्यज्यमानत्वनिमित्ता पूष्णः प्राधान्यरूपा पूषविशिष्टता न स्यात्तथापि पूषा विशिष्टभूतः प्रधानभूतः स्वामिभूतो न नास्ति किंत्वस्त्येवेत्युक्ते देवताया भोक्तृत्ववत्स्वाम्यस्यापि नवमे निषेत्स्यमानत्वेनैकदेवत्ये ऽपि पूष्णः स्वाम्याभावाद्विदेवत्ये सुतरामभाव इत्याशङ्क्य यागस्य देवतारा-

धनार्थत्वनिरासार्थं देवताया यथेष्टविनियोक्तृत्वाख्यस्वाम्याभावेना-दातृत्वादनाराध्यत्वोक्तौ यथेष्टविनियोक्तृत्वाख्यस्वाम्यनिषेधे ऽपि जीवत्पितृकस्य यथेष्टविनियोक्तृत्वाख्यस्वाम्यभावे ऽपि पितृद्रव्ये ऽन्यं प्रति यथेष्टविनियोज्यत्वप्रतिबन्धापादकत्वाख्यस्वाम्यसद्भावव-द्देवताया अपि स्वोद्देशेन त्यक्ते द्रव्ये ऽन्यं प्रति यथेष्टविनियोज्य-त्वप्रतिबन्धापादकत्वाख्यं स्वाम्यं देवस्वं ब्राह्मणस्वं च लो-भेनोपहिनस्ति य इत्यादिस्मृतेर्देवतोद्देशेन त्यक्ते यथेष्टविनियोगा-र्हत्वप्रसिद्धे चास्त्येवेति परिहारसूचनार्थत्वेन भाष्यस्थाया भागो-क्तेर्भजनीयवाचितायां व्याख्यार्थं पूष्णः स्वकीयाख्यो भागो न नास्ति किं त्वस्त्येवेत्युक्तम् । द्विदेवत्यस्य द्वयोर्देशेन त्यक्तत्वादेकस्वामिकत्वा-योगमाशङ्क्यान्योद्देशेन त्यक्तस्य यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमित्यादिस्मृत्या-लोचनया यथेष्टविनियोगानर्हत्वावगतेर्देवतोद्देशेन त्यागस्यानन्यवि-नियोज्यत्वलक्षणदेवतास्वत्वापादनपर्यन्तत्वावगमाद्देवताद्वयोद्देशेन त्यक्ते द्रव्ये द्वयोः स्वाम्ये ऽवगते दम्पतिवद्देवताद्वयस्य संहत्यैकद्र-व्यसाध्यकर्मकारित्वाभावाज्जायापत्योर्न विभागो विद्यतइतिवच्च वि-भागनिषेधाभावात्संहत्य स्वाम्यानवगतेरनेकस्वामिके च विभागं विना प्रत्येकं स्वाम्यायोगाद्विभक्तस्यैकैकस्वामिकत्वोपपत्तिसूचना-र्थत्वेनार्द्धवाचितयापि भागोक्तिव्याख्यार्थं स्वकीयाख्यो वा भागो न नास्तीति विवक्षार्थो वाशब्दः । मनोताधिकरणभाष्ये चाग्नी-षोमीये पशावग्नेर्देवतात्वाभावे ऽपि समवेतत्वोक्तेर्द्रव्यान्वयानपेक्ष-स्वरूपसत्तामात्रार्थत्वे ऽग्नेः कर्मसमवायाभावेनाप्रकाश्यत्वापत्तेर्द्र-व्यान्वितत्वोक्त्यर्थत्वावसायाद्विदेवत्ये चैकस्याग्नेः स्वस्वामिभावाति-रिक्तद्रव्यान्वयायोगान्निर्विशेषान्वयसामान्यायोगाच्च स्वामित्वेनाग्नि-रसमवेतो न भवति किं तु स्वामित्वेन समवेतएवेति वक्ष्यमाण-त्वादुद्देश्यत्वातिरिक्ता देवतायाः स्वामिता द्विदेवत्ये ऽपि चैकस्या भाष्यकृतो ऽभिप्रेतेति स्वाम्योक्त्यर्थत्वेन सर्वनिभाष्यव्याख्यौचित्य-सूचनायाह * यथेति । * व्याख्यातं भाष्यार्थं विवृण्वन्नुपसंहरति * तेनेति । * अर्द्धस्य पूषभागत्वे ऽप्यर्द्धपेषणे पाकवैषम्यापत्तेः स र्वपेषणे भागसंकरापत्तेरपेषणमाशङ्क्य भागस्यार्द्धस्यैव पेषणात्प्र-कृष्टपिष्टभागः सुपक्वपिष्टभागः पूषाकृतो भवतीत्येवं परिहारार्थत्वेन सचेत्येतदेव कृत्स्नं भाष्यं सर्वापेषणे ऽपि पौष्णभागानुरोधेनेतरस्य

पेषणीयत्वात्पेषणकाले ऽवश्यमस्मिन्द्रव्ये ऽर्द्धं पूष्णो ऽर्द्धमिन्द्रस्येति बुद्ध्या निष्कर्षणीयत्वापत्तेर्दानकाले ऽपि पुनरभ्युन्नीतवद्यत्पेषणकाले पूषभागत्वेन निष्कृष्टं तत्पूष्णे यदिन्द्रभागत्वेन तदिन्द्रायेति बुद्ध्या निष्कर्षसंभवान्न संकरापत्तिरिति प्रौढिसूचनार्थत्वेनापि भाग इत्यपिशब्दव्याख्यापूर्वं व्याचष्टे * तस्येति । * अस्य भागः पेष्टव्य इत्युपसंहारभाष्यस्थभागशब्दालोचनया सर्वपेषणस्यानभिमतत्वसूचनाय श्रुतोक्तिः । स्थाल्युपरिभागे वस्त्रादिना पिष्टधारणादिप्रकारेण केन चिन्नैपुण्येन पचनाद्युगपन्निक्षेपपात्रैक्ययोः पाकगुणतया पाकानुरोधेन बाधाद्वा पाकदोषाभावं निरूप्योपपाद्य पेषणं कार्यमेवेत्यर्थः ॥ न यथेत्यादि भाष्यं यथा चतुर्द्धाकरणइति पूर्वपक्षभाष्योक्तदृष्टान्तवैषम्योक्त्यर्थत्वेन दृष्टान्तानुभाषणपूर्वं व्याचष्टे * अथेति । * समर्थयोरेवेति भाष्यस्थैवकारसूचितस्याविघातस्य सापेक्षत्वदोषाभावहेतुत्वोक्त्यर्थया सामर्थ्याविघातादिति पंचम्या न त्वत्रेति भाष्यस्थस्य तुशब्दस्यातो नात्रेत्येवमतःशब्दार्थे व्याख्येयत्वं सूचितम् । पदमात्रे सामर्थ्यापेक्षत्वस्मृतेः प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थान्वयसिद्ध्यर्थत्वात्प्रथमान्तपदोक्तस्य च पूष्णो देवतात्वे ऽन्यापेक्षस्यापि प्रत्ययार्थलिङ्गसंख्यान्वये स्वाभाविकनिरपेक्षान्वयावगमेनान्यापेक्षायोगादेकसंयोगादितिसूत्रावयवोक्तनिरपेक्षसंयोगाविरोधसूचनार्थं *न किं चिदित्युक्तम् । * तस्मादिति पूर्वपक्षसूत्रार्थोपसंहारभाष्यस्थं तस्माच्छब्दं सापेक्षत्वदोषाभावोक्तिसूचितस्य द्विदेवत्ये ऽपि पूष्णः स्वामित्वेन पेष्टव्यद्रव्योपलक्षणत्वसंभवस्यार्द्धपेषणहेतुत्वेन परामर्शार्थतया व्याख्यातुमाह * इतीति * ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४२ ॥

पेषणस्य भोजनार्हत्वापादनार्थत्वलिङ्गादपि भोजनार्हत्वोपचरितादन्तकपूषस्वामिकत्वद्वारत्वावगतेर्द्विदेवत्ये ऽपि पेषणं गम्यतइत्येवमर्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं लिङ्गमपीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अदन्तको हीति । * पेषणमितीति भाष्यस्थमितिकरणमेतत्प्रभृतिस्तुतिर्दर्शयतीत्येवं प्रभृत्यर्थत्वाद्द्विदेवत्ये ऽपि पेषणं दर्शयतीत्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * न चेति । * तथा सौम्या पौष्णं तथार्द्धमिति च लिङ्गद्वयान्तरोक्त्यर्थं भाष्यद्वयमेकहेलया व्याचष्टे * तथेति * ।

वचनात्सर्वपेषणं तं प्रति शास्त्रवत्त्वादर्थाभावाद्धि चरावपेषणं भवति ॥ ४३ ॥

चोद्यपदोक्त्यर्थं कस्मादिति भाष्यमननुवादत्वात्पूर्वपक्षलिङ्गत्वयोगोक्त्यै पूर्ववाक्येनैव द्विदेवत्ये ऽपि पेषणविधौ सोमापौष्णे ऽपि तेनैव पेषणासिद्धेर्नेमपिष्टादिविध्यानर्थक्यप्रसङ्गात्सिद्धान्तलिङ्गत्वोक्त्यै वेत्येवं द्विधा व्याचष्टे *विधित्वादिति।* अस्मात्पिष्टविधानादङ्गीकृतात्सर्वत्र चरौ पशौ पुरोडाशे च पेषणं प्रसज्येतेत्यनिष्टापादनरूपोत्तरत्वेन वचनादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थमुच्यतइत्यादिनेमपिष्टेत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * अत इति। * चरुमनूद्य सर्वत्र सोमापौष्णे ऽन्यदेवत्ये च पेषणं विदध्यादित्यपि पुरोडाशे चेति चकारेण सूचिते चर्वनुवादेन पेषणविधावपि चरोर्नेमपिष्टान्वयवत्सोमापौष्णान्वयस्यापि विधानादन्यदेवत्ये पेषणानापत्तिमाशङ्क्य सोमापौष्णनेमपिष्टाभ्यां चरोः सम्बन्धविधौ नेमपिष्टसम्बन्धे चेति चकारसूचिते च सोमापौष्णानुवादेन पेषणविधावपि सोमापौष्णस्य नेमपिष्टान्वयवच्चर्वन्वयस्यापि विधानात्पशुपुरोडाशयोः पेषणानापत्तिमाशङ्क्य चरुनेमपिष्टाभ्यां सोमापौष्णसम्बन्धविधौ वाक्यभेदोक्त्यर्थत्वेन भाष्यं व्याख्यातुं * चरुं वेत्याद्युक्तम्। * यो यः सोमापौष्ण इत्यनेन यो यश्चरुरित्यप्युपलक्षितमिति सूचयितुं सर्वत्र चरौ सर्वत्र च सोमापौष्णे पेषणं * प्राप्नोतीत्युक्तम्। * सर्वपेषणापत्तौ को दोष इत्याशङ्क्याह * ततश्चेति * विविच्यानर्थक्यं विवृणोति * तदिति। * तत्रेत्यस्मिन्नर्थे तदित्यव्ययं। आनर्थक्यस्यैकदेशानुवादत्वहेतुकत्वं पूर्ववच्छब्देनोक्तम्। सूक्तस्य सोमापौष्णस्यापि पेषणाशक्तेः पेषणविधौ हविर्विशेषणानपेक्षसोमापौष्णोद्देशायोगेन मृष्यामहे हविषा विशेषणमितिवच्चर्वाख्यहविर्विशिष्टस्यैव सोमापौष्णस्योद्देश्यत्वावगमाद्विध्यानर्थक्यापत्तेश्चापूर्वसाधनत्वापादकदेवतान्वयानपेक्षचरूद्देशायोगेन सोमापौष्णशब्दोक्तदेवतान्वयविशिष्टस्यैव चरोरुद्देश्यत्वावगमाच्च सर्वपेषणापत्तिरित्याशङ्क्य पेषणार्हत्वालोचनयैव सोमापौष्णशब्दस्य हविर्विषयत्वावगतेरुपधानार्थस्य च चरोर्देवतान्वयाभावे ऽप्यपूर्वसाधनत्वसंभवेन देवतान्वयानपेक्षताया विशेषणानपेक्षत्वात् दुर्वारा सर्वपेषणापत्तिरिति परिहारसूचनार्थत्वेन तं पेषणविधावुद्देश्यं सो-

मापौष्णं चरुं वा सर्वं प्रतीत्योपलक्षणीकृत्योद्दिश्य पेषणस्य शास्त्र-विषयत्वाख्यशास्त्रवत्त्वसंभवादित्येवं तं प्रतीतिसूत्रावयवव्याख्यार्थं तं प्रतीति भाष्यं व्याचष्टे * तं प्रति हीति । * भाष्यवार्त्तिकयोः सो-मापौष्णशब्देन चरुरप्युपलक्षितः । सर्वपरामर्शित्वेन तच्छब्दव्याख्यार्थ-मात्रशब्दव्याख्यानायाविशेषितशब्दः । शास्त्रवत्त्वादिति पंचमीं व्या-ख्यातुं भाष्ये हिशब्दाध्याहारसूचनार्थो हिशब्दः । सोमापौष्णमा-त्रमुद्दिश्यपेषणस्य शास्त्रविषयत्वसंभवे ऽपि पुरोडाशे ऽर्थादेव प्राप्ते पशौ च हृदयाद्याकृतिकावयवोत्सादद्देशापादानकावदानसाध्यप्रधा-नरूपार्थाभावापत्तेर्विध्ययोगेन पारिशेष्यात्केवलचरुविषयत्वमाशङ्क्य पुरोडाशे ऽर्थादासमन्तात्सर्वस्य पेषणभावापत्तेश्चरौ त्वन्योन्याव-यवानन्तर्गतिलक्षणपाकवैशद्यासिद्ध्या चरुशब्दवाच्यचरुत्वाख्यार्था-भावापत्तेश्चरुशब्दोपलक्षिते च पशौ प्रधानाख्यप्रयोजनरूपार्थाभावा-पत्तेर्हि यस्मादपेषणं भवति सर्वपेषणं न संभवति न त्वर्द्धपेषणं न संभवति तेनेदमर्द्धपेषणवचनं सर्वत्र संभवतीति परिहारार्थ-त्वेनार्थाभावाद्धीत्यादिसूत्रावयवव्याख्यार्थं पुरोडाशइतिभाष्यमश्रुतपु-रोडाशशब्दाध्याहारापत्तेरभावादभावादिति च दीर्घह्रस्वाकारयुक्तत्वे-नार्थाभावशब्दस्याश्रुतावृत्त्यापत्तेश्चरुशब्दस्य चार्द्धपेषणव्यावृत्त्यै स-र्वपेषणवाचित्वकल्पनापत्तेर्वचनात्सर्वपेषणमिति सूत्रावयवानुषङ्गा-पत्तेश्चापरितोषादुपेदयस्वयमर्थाभावादिति सूत्रावयवमुत्तरावयवाद-वच्छिद्योद्देश्यस्य विशेषणान्वये वाक्यभेदापत्तेर्विशेषणरूपार्थाभावा-त्सर्वं प्रति पेषणस्य शास्त्रवत्त्वमित्येतत्सूत्रावयवार्थोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * विशेषणेति । * तस्मान्नेमपिष्टत्वविधिपक्षे चरावेव-पेषणं यदभिमतं तन्न भवतीति पेषणशब्दसमस्तस्यापि नञो वि-वक्षितार्थत्वलाभान्यथानुपपत्त्या भवतिशब्दान्वयमभिप्रेत्य विधित्वे सर्वपेषणापत्त्युपसंहारार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * एतस्मिन्निति । * अस्मिन्व्याख्याने यस्मादेवं तस्मान्नास्य विधित्वाभ्युपगमेनालिङ्ग-ता विपर्ययसाधनता च शङ्कनीयेत्येवं हिशब्दो योज्यः । नन्वङ्गनाश-भयादित्याशङ्कापरिहारयोः पुरोडाशइति भाष्यव्याख्यातस्यार्थाभावा-दित्यादिसूत्रावयवस्यैतच्छङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यार्थत्वं सूचयितुं तत्रे-त्यादिभाष्यात्प्रागपकृष्यव्याख्यार्थं नन्वित्याशङ्काभाष्यं तावद्व्याचष्टे * नन्विति । * शङ्काभाष्यस्योपलक्षणार्थान्वयसूचनायार्थप्राप्तत्वा-

दित्युक्तम् । अर्थोक्तमित्यादिपूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रावयवारूढत्वं शङ्काया वक्तुमुक्तोक्ता । नेनीति परिहारभाष्यमप्युपलक्षणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * नेति । * पुरोडाशेऽर्थप्राप्त्यप्रसङ्गं तावदुपपादयति- * सर्वेति । * अर्द्धपेषणे पिण्डानिष्पत्तेस्तत्साध्यपुरोडाशानिष्पत्तिमाशङ्क्य शिथिलपिण्डनिष्पत्त्यापि पुरोडाशनिष्पत्तिमाह * तावतापीति * पशावर्थविप्रतिषेधाप्रसङ्गमुपपादयति * हृदयादीनामपीति । * उत्सादस्योत्कर्त्तनस्य यो हृदयाद्येकदेशो देशस्तद्वर्जमेकदेशान्तरे ऽपिष्यमाणानां हृदयादीनां तेषामाकारनाशः स्यादिति पूर्वाधिकरणभाष्योक्तस्य संस्थाननाशस्यात्यन्तमनापत्तेर्हृदयत्वादिजात्याश्रयभूतायाः संस्थानविशेषविशिष्टाया व्यक्तेरप्यत्यन्तमनाशेन जातेरनाशात्तस्योत्सादंदेशं प्रति मुह्येयुरिति भाष्योक्तस्य मोहस्यानापत्तेर्हृदयत्वादिजातिकावयवोत्साददेशापादानकावदानसाध्यप्रधानाख्यार्थविप्रतिषेधाप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ प्रसङ्गान्तरोः सर्वपेषणे भागसंमोहः स्यादिति धर्मविप्रतिषेधसूत्रस्थभाष्योक्तस्य कस्या देवताया को भाग इति मोहस्य तुल्यन्यायत्वात्पशौ प्राप्तस्यार्द्धपेषणे प्रसक्त्यभावमाह * इतरेति * इतरस्य देवतान्तरभागस्य य उत्साददेशस्तस्य देवतान्तरभागावदानापादानतया स्पष्टत्वेन पूषभागः पिष्टो ऽपि सन्यो देवतान्तरभागोत्साददेशव्यतिरिक्तादुत्साददेशादवत्तः स पूषभाग इत्येवमुपलक्षणसंभवान्न मोहापत्तिरित्यर्थः । अनेन चाङ्गनाशशब्दोऽवदानप्रकृतित्वे नाङ्गस्य हृदयादेर्विनाशो ऽपादानत्वेन चाङ्गस्योत्साददेशस्य मोहो देवताङ्गस्य वार्द्धस्य मोह इत्येवं त्रेधा व्याख्यातः । पेषणस्य देवतानिमित्तत्वे पूषवाक्येनैव द्विदेवत्ये पेषणसिद्धेर्विध्यानर्थक्यप्रसङ्गाददृष्टार्थत्वावगतेः सद्वितीयपूषोद्देशेनाप्यपिष्टादर्द्धादवदानाविरोधात्त्रिविधो ऽप्यङ्गनाशो न प्रसज्यत इति परिहारान्तरार्थमपिष्टादिति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति । * भाष्यकारीयामर्थाभावाद्वीत्यादिसूत्रावयवव्याख्यामुपसंहरति * तस्मादिति । * विधित्वे सर्वपेषणापत्तौ सूत्रेणोक्तायां सर्वपेषणापत्तावपि को दोष इत्याशङ्कावतारादुत्तरत्वेन सोमापौष्णोद्देशे चरुशब्दानर्थक्यं चरूद्देशे सोमापौष्णशब्दानर्थक्यमिति दोषोक्त्यर्थत्वात्तत्रेति भाष्यमिदानीं व्याचष्टे * इतीति । * भाष्यवार्त्तिकयोश्चरूक्त्या सोमापौष्णोऽप्युपलक्षितः । पेषणेतिभाष्यं पेषणैविधावनिष्टापत्त्युक्ते पूर्वपक्षलिङ्गपेषणानुवादोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * इति चर्विति । * नेमार्द्धपिष्ट-

वाक्ययोः पेषणानुवादोपपादनस्य पूर्वपक्षलिङ्गत्वसिध्युपयोगोक्त्यर्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * अतश्चेति । *

एकस्मिन् वाऽर्थधर्मत्वादैन्द्राग्नवदुभयोर्न स्यादचोदितत्वात् ॥ ४४ ॥

एकस्मिन्वेति पूर्वपक्षनिरासप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थमेकेति भाष्यं व्याचष्टे * एकस्मिन्नेवेति । * हेतुप्रश्नोत्तरत्वेनार्थधर्म्मत्वादिति सूत्रावयवस्य व्यतिरेकमुखेन व्याख्यानार्थं नैष इति भाष्यं देवतानिमित्तत्वादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवेन हविषः पेषणाख्यधर्मान्वये पूष्णो देवताशब्दोक्तस्य स्वामित्वस्य व्यधिकरणत्वेन साक्षान्निमित्तशब्दोक्तद्वारत्वायोगात्पूषस्वत्वाख्यस्य पूषभागत्वस्य द्वारत्वोक्त्या पेषणस्य पूषभागभूतापूर्वसाधनधर्मत्वाभिधानाद्देवताधर्मत्वानुक्तेस्तन्निरासन्यायोगादयुक्तमाशङ्क्य पूषभागधर्मत्वनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * कुत इति । * न देवताधर्म इति वदता न देवता भागधर्म्म इत्युक्तमित्यर्थः ॥ अन्वयमुखेन व्याख्यार्थं कस्येत्यादियागइत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * पूषेति । * यागस्य यो ऽर्थः प्रयोजनमपूर्वं तद्धर्मः पेषणमित्युक्ते पूर्वधर्मस्याप्यपूर्व्वसाधने ऽनुष्ठेयत्वात्साधनस्य च द्वारविशेषानपेक्षायां स्रुगादिष्वप्यनुष्ठानापत्तेर्द्वारविशेषे ऽवश्याभ्युपगमनीये भागश्रुत्यालोचनया पूषस्वामित्वाख्यस्य पूषभागत्वस्य द्वारत्वावगतेः पूषभागधर्मत्वाविरोधमाशङ्क्य देवतोद्देशेन त्याज्यत्वस्य प्रकृतौ द्वारतया ऽवगतस्येहाप्यतिदेशाद्द्वारत्वावगतेः पूषभागत्वस्य द्वारत्वकल्पना न युक्तेति परिहारसूचनार्थं पूषदेवत्यस्य पूषोद्देशेन त्याज्यस्य धर्मः सन् यागार्थस्यापूर्वस्य धर्मो न तु पूषभागधर्मः सन्नपूर्वधर्म्म इत्युक्तम् । प्रपिष्टभागशब्दाद्यो भागः सप्रपिष्ट इति भागोद्देशेन पेषणविधानात्पूषभागधर्मत्वप्रतीतेः पूषभागत्वस्योपदेशतो द्वारत्वावगमादातिदेशिकपूषदेवत्यत्वद्वारबाधावगतेः कथं देवताभागत्वस्य द्वारत्वनिरासार्थो देवताभागधर्मत्वनिरास इति कथमिति भाष्येण पृष्ट्वोच्यतइत्यनेन पितृधने पुत्रस्येव स्वतः सिद्धे भागे निरस्ते नन्वितिभाष्येण स्वतःसिद्धदेवताभागाभावे ऽपि देवतायै दानात्तस्याभागो भविष्यतीत्याशङ्क्योच्यतएतद्धीत्यादिनास्तिपूष्णो भाग इत्यन्तं भागाभावोक्त्यर्थं भाष्यं व्याचष्टे * न तावदिति *

परिग्रहात्प्राक्स्वस्वामिसम्बन्धानापत्तावस्वपरिग्रहात्स्तेयापत्तेः परिग्रहाख्यपरिग्रहीतृव्यापारानपेक्षादुद्देशत्यागाख्याद्दातृव्यापारमात्रात्स्वस्वामिसम्बन्धापत्तिमाशङ्क्य प्रतिग्रहीतृव्यापारानपेक्षत्वे ऽपि दानस्य परेच्छाधीनविनियोगार्हत्वाख्यपरस्वत्वापादनपर्यन्तत्वात्परो यथेष्टविनियोगं करोत्वित्येवं संकल्पपर्यन्तान्योद्देशपूर्वस्वत्यागसंकल्पाख्याद्दातृव्यापारात्स्वस्वामिसम्बन्धापत्तेर्देवतायाश्च विग्रहादिराहित्येन यथेष्टविनियोक्तृत्वायोगात्तदिच्छाधीनविनियोगार्हत्वापादनपर्यन्तोद्देशत्यागाशक्तेर्न देवतास्वत्वापत्तिरिति परिहारसूचनार्थं यश्चेत्यादि भाष्यावयवं व्याख्यातुं * कर्मसाधनो हीत्याद्युक्तम् । * नवमनिषिद्धभोक्तृत्वाद्यभ्युपगमेन पूर्वपक्षायोगात्तन्निरासानर्थक्यापत्तेर्देवताया यागसाध्यस्वर्गादिस्वाम्याभावात्स्वर्गादिदानाशक्तेर्यागानाराध्यत्वसिद्ध्यै देवतोद्देशेनात्यक्तस्वर्गादौ स्वाम्ये नवमे निषेत्स्यमाने ऽपि देवतोद्देशेन त्यक्ते हविषि स्वाम्यानिषेधाद्देवतोद्देशेन त्यक्तस्य हविषो देवतास्वत्वाख्यं तद्भागत्वं भविष्यतीति पूर्वपक्षाशयनिरासार्थत्वेनायं ग्रन्थो यथेष्टविनियोगं सेवनाख्यभजनत्वेनोपचर्य यथेष्टं विनियुज्यतइति कर्मसाधनभागशब्दव्युत्पत्तेर्यो ऽयं यथेष्टं विनियुङ्क्ते स तस्य भागो न च देवता हविर्यथेष्टं विनियुङ्क्ते नवमे विग्रहादिनिषेधेन यथेष्टविनियोक्तृत्वानिषेधादित्येव योज्यः । देवताया यथेष्टविनियोक्तृत्वाख्यस्वाम्यायोगे ऽपि देवतोद्देशेन त्यक्तस्यान्येनाविनियोज्यत्वादन्यं प्रति यथेष्टविनियोज्यत्वप्रतिबन्धापादकत्वाख्यस्वाम्योपपत्तेः पूष्णो भागः संभवतीत्याशङ्कानन्यविनियोज्यत्वाख्यपूषस्वत्वलक्षणपूषभागत्वसंभवेपि तद्भागत्वस्यार्वागनुपयोगित्वात्पेषणाख्यस्य धर्मस्य देवताभागधर्मत्वे निष्प्रयोजनत्वापत्तेर्न देवताभागधर्मता युक्तेति परिहारार्थमथापीत्यादिभाष्यं व्याख्यातुमाह ।* अथापीति ।* अन्यं प्रति यथेष्टविनियोज्यत्वप्रतिबन्धलक्षणस्य स्वीकारस्या स्मिन्ग्रन्थे भजनत्वोपचाराद्यद्यपि देवता हविरन्यं प्रति यथेष्टविनियोज्यत्वप्रतिबन्धापादनात्स्वीकुर्यात्तथापि देवतायाः प्रयोजकत्ववारणार्थं नवमे फलदातृत्ववारणात्तद्भागधर्मत्वे पेषणस्य निष्प्रयोजनत्वप्रसङ्गात्तद्धर्मत्वानुपपत्तेः पूषभागत्वस्य द्वारत्वायोगाद्देवतोद्देशद्रव्यत्यागाख्यो याग एवापूर्वस्य धर्मान्वये द्वारमित्यर्थः । प्रयोजकत्ववारणोक्त्या तद्धेतुफलदातृत्ववारणे देवताभागधर्मत्वे पेषणस्य निष्प्रयोजनत्वोपपादनार्थं सूचितम् । भागोक्त्या देवताया

इति भाष्यस्था षष्ठी भागव्यतिरेकजनितत्वेन व्याख्याता यागोक्त्या भागशब्दस्य त्याज्यद्रव्यवाचित्वे सूचिते तर्हि समासश्रुत्या भागशब्दवाच्यस्य देवतोद्देशेन त्याज्यस्य साक्षात्पेषणान्वयावगतेर्देवतोद्देशेन त्याज्यत्वस्य द्वारमात्रत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्कानिरासायापूर्वधर्मत्वव्युत्पादनार्था नवमाद्यन्यायोक्तिः । नावमिके देवताधिकरणे देवतायाः प्रयोजकत्ववारणार्थं फलदातृत्ववारणात्पेषणस्य देवताराधनप्रयोजनत्वायोगाद्देवताभागधर्मत्वे देवताराधनार्थत्वेन प्रयोजनवत्त्वासिद्धावप्यपूर्वसाधने कृतस्यापूर्वार्थत्वाभ्युपगमात्तत्र च स्रुगादौ पेषणप्रसक्तिपरिहारार्थं द्वारविशेषापेक्षायां भागश्रुत्यालोचनया ऽनन्यविनियोज्यत्वलक्षणपूषभागतया यदपूर्वसाधनं तत्पेष्टव्यमिति पूषभागत्वस्य द्वारत्वावगतेः पूषभागे ऽनुष्ठानलक्षणं पूषभागधर्मत्वं विना पेषणस्याविधेयत्वेनापूर्वसिध्यर्थत्वायोगात्पूषभागधर्मत्वे सत्येवापूर्वसिद्ध्याख्यप्रयोजनवत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदनेति दाशमिके देवताधिकरणे देवतायाः स्वरूपेण कर्मणि समवायनिषेधेनान्यविनियोज्यत्वप्रतिबन्धलक्षणव्यापारायोगाद्दातृव्यापारेणान्यविनियोज्यत्वप्रतिबन्धे ऽपि देवताविनियोज्यत्वानापादनात्पूषस्वत्वाख्यपूषभागत्वानिष्पत्तेस्तस्य द्वारत्वायोगेन पूषणमुद्दिश्य त्यक्तस्यापि पूषभागत्वद्वारा ऽपूर्वसाधनत्वायोगात्तस्मिन्कृतस्य पेषणस्यापूर्वधर्मत्वासिद्ध्या ऽपूर्वसिद्धिप्रयोजनत्वायोगोक्त्यर्थस्यायागेतिभाष्यावयवस्यापूर्वधर्मत्वासिद्धेरित्येवं व्याख्यासूचनार्थं दाशमिकदेवताधिकरणन्यायोक्तिः ॥ पेषणस्यापूर्वधर्मत्वे कः पुनरर्थो यागइतिप्रश्नोत्तरभाष्ये यागधर्मत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्यापूर्वाविवक्षयैव वा नादराद्यागोक्तिरिति परिहारं तद्व्याख्यानन्तरं वाच्यमयागेत्याद्यानामपि यागोक्तीनामनादरहेतुकत्वसूचनार्थं बहुयागोक्तिसन्निधावाह * भाष्येति । * पूषयागसाधनस्य द्रव्यस्य पूषभागत्वाभावे पूषप्रधानबहुव्रीहिस्थेन भागशब्देन पूषयागलक्षणाशक्तेर्दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्नातस्य च पेषणस्य पूषयागे प्राकरणिकविनियोगायोगात्पूषयागाङ्गत्वं न स्यादित्याशङ्कार्थं कथं तर्हीति भाष्यं व्याचष्टे *कथं तर्हीति । * यागोक्तेः पूषयागाख्यविशेषपरत्वसूचनार्थो ऽत्र शब्दः। पूषोद्देशेन त्याज्यस्य द्रव्यस्य पूषभागत्वाभावे भागशब्दस्य यागलक्षणाशक्तिं तर्हिशब्दसूचितामुपपादयितुं * वाक्येत्युक्तम् । *

यागोक्तेरनादृत्यत्वसूचनाया* पूर्वेण वेत्युक्तम् ।* देवतावाचिपूषश-ब्दसमभिव्याहारात्मकवाक्यगम्यपूषोद्देशत्याज्यद्रव्यवाचित्वेन भा-गशब्देन पूषयागलक्षणात्पेषणं यागधर्मो भविष्यतीति परिहारार्थमु-च्यतइति भाष्यं देवतास्वेन पेषणस्य भागश्रुत्या संयोगाद्वाक्यलभ्यो-यागसंयोगो न युक्त इति प्रश्नाशयविवरणार्थं च ननु चेति भा-ष्यमुत्तराशयविवरणार्थं चोच्यते भागाभावादित्याद्युक्तमित्यन्तं भा-ष्यमेकग्रन्थेन तात्पर्यतो व्याचष्टे * तत्रेति * भागाभावोक्त्योक्तस्य मुख्यदेवतास्वाख्यभागरूपार्थासंभवस्य देवताभागसंयोगायोगहेतोर्या-गलक्षणार्थत्वोपपादने तात्पर्यसूचनार्थं * मुख्येत्युक्तम् । * भाष्ये दे-वतायाः स्वामित्वान्वितेन भागेन पेषणस्य संयोगो देवतासंयोगो विवक्षितः । देवताभागान्वयायोगे ऽपि यागान्वयः कथमिति तथापि त्विति भाष्येणाशङ्क्य भागोक्त्या पूषोद्देशत्याज्यत्वलक्षणद्वारा याग-लक्षणादिति परिहारोक्त्यर्थं तदुच्यतइत्यादिदेवतेत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * परस्येति । * तच्छब्देन व्याख्येयभाष्यनिर्दिष्टपूषपरामर्शात्पूषोद्दे-शेन त्याज्यतेत्यर्थः । उभयोरित्यादिसूत्रावयवव्याख्यार्थं नचेत्यादि-सम्बन्धइत्यन्तं भाष्यमुपेक्ष्य केवले त्वित्याद्येवेत्यन्तं भाष्यं सेव्यवाचिना भागशब्देन कथं त्याज्यलक्षणेत्याशङ्क्यान्यस्मै संकल्पितस्योद्देश्यं प्र-ति भागवत्वप्रसिद्धेः पूषोद्देशेन त्याज्यतया संकल्पितस्य भागशब्देन लक्षणोपपत्त्युक्त्यर्थत्वादपकृष्य व्याख्येयमिति मत्वादौ व्याचष्टे * स चेति । * असावित्यनेन तस्मै संकल्पित इति व्याख्येयो निर्दिश्यमा-नसंकल्पितपरामर्शादेकदेवत्ये स त्याज्यो ऽर्थः पूषविशिष्टः संक-ल्पितो भागो भवतीति पूषभागव्यपदेशो युक्त इत्यर्थः । उपेक्षितं भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * द्विदेवत्ये पुनरिति । * ऐन्द्राग्नवदि-ति भाष्योपेक्षितसूत्रावयवव्याख्यार्थं * यथैवेत्युक्तम् । * इह पुनः पूषपदस्येतिपूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तं वैषम्यं परिहरति * यद्यपि चेति । * इह द्विदेवत्ये पूषभागशब्दाप्रवृत्तिरित्यर्थः । एकैकोद्देशं विना द्वयो-द्देशायोगाद्द्विदेवत्ये ऽपि केवलपूषभागत्वापत्तिमाशङ्क्य येन कार-णेन संकल्पो भागव्यपदेशहेतुस्तेनकारणेन यद्यपि पूषास्वशब्दोच्चार-णेनेत्[भाष्ये इन्द्रापूष्णोरुच्चारणमित्यन्वयः शब्दव्यतिरेकजनिता च षष्ठी तेनेन्द्रापूष्णोर्वाचकस्येन्द्रापूषशब्दस्योच्चारणं कुर्वन्नित्यर्थः एकदे-शभूतपूषशब्दोच्चारणस्य समस्तोच्चारणे हेतुत्वात् । उपकारकमिति वोच्चारणविशेषणम् । अर्थाच्चोपकार्यद्विदेवत्यत्वसंकल्पलाभ इति

भाव:१]।इन्द्रापूषशब्दोच्चारणं द्विदेवत्य चरुसंकल्पोपकारि कुर्वन् द्विदेवत्यचरुसंकल्पोपकारी स्यात्तथापि पूष्णं द्विदेवत्यस्यासंकलनान्न तस्य पूष्णः सद्विदेवत्यो भागव्यपदेशार्ह इति परिहारार्थं तन्नेति भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपि चेति । * यत्रैकः पूषा देवतेत्येवमेकस्मिन्निति सूत्रावयवयोजनार्थं केवल इति भाष्यं यत्रोभे देवते इत्येवं चोभयोरिति सूत्रावयवयोजनार्थं नैन्द्रापौष्णादिष्विति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ॥

हेतुमात्रमदन्तत्वम् ॥४५॥

यददन्तत्वं देवताभागधर्मत्वे लिङ्गमुक्तं तद्धेतुवन्निगदार्थवादमात्रत्वाद्यागापूर्वधर्मत्वपक्षे ऽप्युपपन्नमित्येवं सूत्रव्याख्यार्थं यदुक्तमितिभाष्यं व्याचष्टे * यत्त्विति । *

वचनं परम् ॥ ४६ ॥

यत्परं नेमपिष्टार्द्धपिष्टवाक्ययोः पेषणानुवदनं देवताभागधर्मत्वे लिङ्गमुक्तंतत्पेषणविधित्वेनाननुवादत्वादलिङ्गमित्येवं सूत्रव्याख्यार्थमथेत्यादिभवतीतीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे*नेमेति। * वचनात्सर्वपेषणमितिसूत्रे सोमापौष्णसम्बन्धे नेमपिष्टसंबंधे चेति भाष्योक्तां वाक्यभेदशङ्कां नन्वितिभाष्यानूदितां स्वयं तावन्नेमपिष्टवाक्ये सर्वविशेषणविशिष्टयागभावनाविधानादर्धपिष्टवाक्ये चार्धविशिष्टपेषणविधानात्परिह रति*विशिष्टेति । * विशिष्टविधौ च सति वचनादिति सूत्रोक्तामपरिहृत्य विधित्वाभ्युपगमेन लिङ्गपरिहाराशक्तेर्वचनमित्यनेन विशिष्टविधित्वस्यैवोक्तत्वादनेकार्थविधिलक्षणवाक्यभेदशङ्कानुपपत्तेर्नन्वितिभाष्येण गौरवलक्षणवाक्यभेदशङ्कोक्तेत्यापाद्यागतौ गौरवस्यादोषत्वं वक्तुमगौरवपक्षसंभवे तदाश्रयणेन गौरवं परिह्रियते इह त्वगौरवपक्षासंभवादानर्थक्यपरिहारार्थं गौरवाभ्युपगमो न दोषायेत्येवं परिहारार्थमुच्यतइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अविशिष्टेति । * तस्मादिति भाष्यं सूत्रार्थोपसंहारद्वाराधिकरणार्थोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * ॥

इतिश्रीमत्त्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिमाधवभट्टोपाध्यायात्मजसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्तिकटीकायां सर्वानवद्यकारिण्यां न्यायसुधाख्यायां तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयःपादःसमाप्तः ॥

---

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

॥ ॐनमः श्रीगणेशाय ॥

निवीतस्याऽर्थवादत्वे प्रथमाधिकरणम् १ ।

निवीतमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् १।

निवीतस्य मनुष्यधर्मत्वादिचिन्तायां प्रकरणस्य केन सह विरोधाविरोधचिन्तेत्याशङ्क्य श्रुत्या मनुष्यधर्मत्वस्य लिङ्गात्सर्वकर्मधर्मत्वस्य वाक्याच्च मनुष्यप्रधानकर्मधर्मत्वस्यावगतेस्त्रयेण संहेति दर्शयितुमाह * स एवेति * । प्रासङ्गिकानन्तरचिन्ताद्वयेनासंगतिशङ्कानिरासार्थप्रासङ्गिकसमाप्त्या यः प्रकृता बुद्धिस्थीकृतः स एवेत्युक्तं शुद्धमनुष्यातिथ्याङ्गत्वपक्षयोर्वा प्रकरणादुत्कर्षात्पक्षान्तरेषु चानुत्कर्षादुत्कर्षानुत्कर्षफलत्वं स एवेत्यनेनोक्तम्॥प्राचीनावीतस्यापि पितृप्रधाने कर्मणि विधावुत्कर्षापत्तेः सन्निधौ च निवीतोक्तेर्व्यवहितोपवीतश्रुत्यर्थत्वसिद्धान्तायोगप्रसङ्गात्प्राचीनावीतमपि कस्मान्न चिन्तितमित्याशङ्क्य शुद्धपितृधर्मत्वादिपक्षासंभवात्तस्यात्राचिन्तनीयतां सूचयितुमाह * तत्रेति । * अत्रैवैते सर्वे पक्षाः संभवन्ति न प्राचीनावीतं पितृणामित्यत्रेति सावधारणं व्याख्येयं शुद्धकर्मयुक्तशब्दाभ्यां मनुष्यधर्मोक्तेः पक्षद्वयोक्त्यर्थतोक्ता । विध्यर्थवादचिन्तायां विरोधाविरोधचिन्तात्मकत्वाभावेनासंगतिमाशङ्क्याह * यौ त्विति ।* नोपन्यस्य याविति द्वितीयार्थवाचिना कृत्येन प्राधान्यं निरस्तं भाष्यकृतोपक्रमे विध्यर्थवादचिन्तायाःकृतत्वात्प्राधान्यशङ्कां निराकर्त्तुमाह * यस्त्विति ।* कृत्वाचिन्तात्वमेवोपपादनपूर्वं विवृणोति * न हीति ।* विधिं विना सामान्यतोऽङ्गत्वासिद्धेस्तद्विशेषं मनुष्याङ्गत्वादिबोधिश्रुत्याद्यव्यापारसूचनार्थां मात्रोक्तिरिति हेतोः कृत्वा चिन्तात्वेन विधिरिति प्राक्प्रस्तुत्येतिचिन्तात्वेनेति शब्दाध्याहारेणेति योज्यम् । विध्यर्थवादचिन्तायाः प्राधान्याभावेऽपि प्राक्प्रस्तावोपपत्तिसूचनार्थौ प्रथमपश्चाच्छब्दौ विधिवन्निगदानामपि शोभतेऽस्य मुखं य एवं

वेदेत्यादीनामर्थवादाधिकरण एवावस्थितार्थवादत्वानामौदुम्बराधिकरणे विधित्वशङ्कामात्रनिरासाद्विधित्वायोगोऽर्थवादत्वोक्त्या विवक्षितः यो भाष्यकृता विध्यर्थवादपक्षोपन्यासपूर्वको लक्षणानुरूपमनुष्यधर्मत्वादिपक्षोपन्यासः कृतः स कृत्वा चिन्तारूपेणेति यदुक्तं तद्दिग्विभागपरुषिदितपरकृतिपुराकल्पाधिकरणेष्वपि योज्यमिति प्रसङ्गादाह * परेष्वपीति ॥ * परकृतिपुराकल्पाधिकरणे माषपाकौ मनुष्यमात्रधर्मौ वृष्णिसगोत्रधर्मौ वेत्येतावन्मात्रविचारेण कर्मयुक्तमनुष्यधर्म्मत्वाद्यविचाराद्यथासंभवमित्युक्तम् । निवीतमिति कीर्त्तनं वचनं स च मनुष्यधर्म्म इत्येवं वचनं परमिति पूर्वाधिकरणान्त्यसूत्रस्थविधिवाचिवचनशब्दानुषङ्गेण विधित्वमनुष्यधर्मत्वपक्षद्वयप्रतिज्ञातार्थत्वेन निवीतमिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं किमिति पूर्वपक्षभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय विधित्वप्रतिज्ञायां हेत्वपेक्षायामौदुम्बराधिकरणपूर्वपक्षसूत्रोक्तहेतूक्त्यर्थं यदीति भाष्यं व्याचष्टे *तत्रेति* तच्छब्देनाप्राप्तविधिताऽस्मिन् सूत्रे सूचिता । षष्ठ्याख्यस्य शब्दस्य मनुष्यप्रधानत्वादित्येवं मनुष्यधर्मत्वहेतूक्त्यर्थत्वेन शब्दस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थं विधिश्चेदिति भाष्यं व्याचष्टे * अहीनादीति * । प्रकरणानुरोधाच्छ्रुतेरन्यथाव्याख्यानौचित्यसूचनायाहीनाद्यधिकरणन्यायोक्तिः । अहीनादेः प्रकृतकर्मानन्वयाद् द्वादशोपसत्त्वादेस्तद्युक्ताहीनधर्मत्वायोगेऽपि मनुष्याणां प्रकृतकर्मान्वयसंभवादबाधकस्यापि बाधायोगात् प्रकरणानुगृहीतया श्रुत्या प्रकृतकर्मयुक्तमनुष्यधर्मत्वसूचनार्थश्चकारः । प्रश्नपूर्वं मनुष्यप्राधान्योपपादनार्थं कथमित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * तेषां हीति । * षष्ठ्युक्तसम्बन्धसामान्यस्य विशेषापेक्षायां षष्ठ्या विध्यपेक्षिताऽङ्गाङ्गित्वाख्यसम्बन्धविशेषसमर्पणेन विनियोजकत्वाद्विहितस्याविहितसम्बन्ध्यङ्गत्वावगतेरेकस्मिंश्च वाक्ये विधेयद्वयायोगान्निवीतस्यैव विहितत्वान् मनुष्याङ्गत्वेनाविहितानां मनुष्याणां निवीताङ्गतेत्याशयः स्वत्वशब्देनाङ्गत्ववाचिनोपकारकशब्दो भाष्यस्थोऽङ्गवाचितया व्याख्यातः प्रकरणा[१]ख्याङ्गत्वेन साक्षात्कर्तृसमीहितसाधनत्वोपपत्तौ पारम्पर्य-

१ निव्यानस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वावगतेः फलवत्त्वेन समीहितत्वावसायान्मनुष्याणामिव कृदन्तनिवीतशब्दयोगेन कर्तृवाचिन्याष्षष्ठ्या ऽङ्गतां नन्वीति भाष्येणाऽऽशङ्क्य कर्तृत्वस्य स्वर्गकामादिवत्प्राधान्येऽप्यविरोधात्कर्तृभूतमस्तु इति द्वितीयपुस्तके ऽधिकः पाठः ।

समीहितनिव्यानाङ्गत्वं कल्पनायोगात्क्लृप्तिबलेन निव्यानस्यैव मनुष्याङ्गता युक्तेति परिहारार्थं प्रकरणाद्धीति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय कर्तृवाचितृतीयाऽभावान्मनुष्याणां निव्यानाङ्गत्वानवगतेऽपि निव्यानस्यैव मनुष्याङ्गता युक्तेति परिहारार्थमपिचेति भाष्यं व्याचष्टे * गुणेति । * षष्ठ्यत्र कृद्योगेन कर्तृवाचिनीत्वाद्गुणविभक्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य सम्बन्धमात्रवाचिनीयं षष्ठी न कर्तृवाचिनीति षष्ठीत्विति भाष्येणोक्ते तदुपपादनार्थं तत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * अर्थादेव चेति । * अतो मनुष्यप्रातिपदिकश्रुत्यानर्थक्यपरिहारायापि तद्धर्मतेत्युपसंहरति* अतो पीति ।*

अपदेशो वार्थस्य विद्यमानत्वात् २ ।

मनुष्यार्थस्य निवीतस्य लोके विद्यमानत्वादिति हेत्वर्थोपपादनार्थं निवीतं हीति भाष्यं विधेयत्वेनाभिमतस्य गलवेणिकाबन्धाख्यनिव्यानस्य युद्धादन्यत्राप्राप्तेर्विधिसंभवादयुक्तमाशङ्क्य परिकरबन्धाख्यनिवीताशयत्वेन व्याचष्टे * निवीतमिति । * उपवीतश्रुतेश्चानुवादप्रयोजनस्यार्थवादो वेति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वान्नानर्थक्यापत्तिरित्याह * स त्विति । *

विधिस्त्वपूर्वत्वात्स्यात् ३ ।

अप्राप्तविधित्वे निरस्तेऽपि नियमविधित्वप्रतिज्ञार्थस्य विधिस्त्विति सूत्रावयवस्य व्याख्यार्थं विधिरेवेत्यादिभाष्यं संक्षिप्य व्याचष्टे * विधिरेवेति । * पूर्ववत्त्वादपदेशः स्यान्न त्वयं निव्याननियमः पूर्ववानित्येवं पूर्वसूत्रस्थापदेशोक्त्यनुषङ्गेण व्यवधारणकल्पनयापूर्ववत्त्वात्स्यादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं पूर्ववानित्यादिभाष्यं पक्षेऽपि प्राप्तौ संभवन्त्यामश्रुतलिङ्गादिकल्पनया विधिकल्पना न युक्तेत्याशयहेतुप्रश्नोत्तरत्वेन व्याचष्टे * कुतइति । * नित्यवत्कीर्त्तनान्यथानुपपत्त्या पक्षे प्राप्तस्यापि कल्प्यो विधिरित्युत्तराशयः । गलवेणिकाबन्धस्तु युद्धादन्यत्र पक्षेऽप्यप्राप्त इत्याह* कण्ठेति*

स प्रायात्कर्मधर्मः स्यात् ४ ।

नियमविधित्वे पक्षे प्राप्तस्य नियमविषयत्वात्कर्मार्थत्वेनैव च पक्षप्राप्तेः समान्यतः कर्मधर्मत्वे नियमविधितोऽवगते विशेषापेक्षायां

दर्शपूर्णमासाख्यकर्मधर्मप्रदेशाम्नानेन, दर्शपूर्णमासकथंभावस्पर्शावगमात्तद्धर्म इत्येवं तृतीयपूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं यदुक्तमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * सतीति * । प्रायोक्तिव्याख्यार्था प्रदेशोक्तिः ॥

वाक्यस्य शेषवत्वात् ॥५॥

कर्माङ्गत्वे मनुष्योक्त्यानर्थक्यापत्तेः प्रकरणबाधभयाच्छुद्धमनुष्याऽङ्गत्वानभ्युपगमेपि प्रकृतकर्मयुक्तमनुष्याङ्गत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य कर्मयुक्तमनुष्याङ्गत्वे, याजमानास्तु तत्प्रधानत्वादित्यनेन न्यायेन यजमानत्वापत्तेर्निवीतवाक्यस्य चाध्वर्यवसमाख्यात्मकशेषसम्बन्धान्निवयानस्याध्वर्युकर्तृकत्वावगतेः कर्मयुक्तमनुष्याङ्गताप्ययुक्तेति परिहारार्थत्वेन वाक्यशेषसमासपरेण भावप्रत्ययेन सम्बन्धोक्तिमाभिप्रेत्य सूत्रव्याख्यार्थं निवीतमित्यादिभाष्यसमाख्यानुरोधेन श्रुतिबाधायोगादयुक्तमाशङ्क्य मनुष्यश्रुतेर्विधित्वेनानुवादत्वेन वा द्विधा संभवे समाख्याया विधित्वानुवादत्वयोरसंभवादत्यन्तबाधा न युक्तेत्येवमाशयोक्तिपूर्वं व्याचष्टे*द्विधेति ॥ * मनुष्याङ्गत्वे तु लोहितोष्णीषादिवद्गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यादिति वक्ष्यमाणेन न्यायेन समाख्याया नियामकत्वायोगादत्यन्तबाधः स्यादित्याह *मनुष्येति*कर्माङ्गत्वेन केवलं बाधाभावः किंत्वन्यतोऽध्वर्युकर्तृकत्वानवगमादनुग्रह एवेत्याह * इतरथेति । * पूर्वसूत्रस्थप्रातिज्ञानुषङ्गेण सूत्रं योजयितुमाह * तस्मादपीति * ।

तत्प्रकरणे यत्तत्संयुक्तमविप्रतिषेधात् ॥६॥

उच्यत इत्यादिभाष्येण शुद्धकर्माङ्गत्वनिरासं सूत्रानारूढत्वादयुक्तमाशङ्क्योक्तपक्षनिरासं विना पक्षान्तरपरिग्रहायोगात्प्राकरणिकमनुष्यप्रधानान्वाहार्यपाकादिकर्माङ्गत्वपक्षापरिग्रहार्थाक्षिप्तशुद्धकर्माङ्गत्वनिरासार्थत्वेनोपपादयितुमाह * प्रथमं तावदिति । * उपपादितं भाष्यं व्याचष्टे * श्रुत्या हीति । * प्रकरणे यन्मनुष्यसंयुक्तं कर्म तत्र निवीतं निविशते न शुद्धे प्रकृते कर्मणि सर्वेषां श्रुतिप्रकरणसमाख्यानामविरोधाच्छुद्धप्रकृतकर्मनिवेशे श्रुतिविरोधापत्तेरित्येवं सप्तम्यर्थे तदित्यव्ययाङ्गीकरणेन सूत्रव्याख्यार्थं नेतीत्यादि भाष्यं संक्षिप्य व्याचष्टे * तदिति । * सर्वोक्त्या प्रकरणं चेति चकारस्य समा-

ख्याग्रहणार्थत्वं सूचितं कथमस्माद्वाक्यान्मनुष्यप्रधानकर्माङ्गत्वप्रतीतिरित्याशङ्क्याह * मनुष्याणामिति । * एवंसत्यातिथ्ये निवेशः कस्मान्नभवतीत्याशङ्क्याह * तदपि चेति । * अन्वाहार्यदानेन यत्स्वसिद्ध्यर्थमादीयते गृह्यतेऽन्वाहार्यपाकादि तत्सर्वमन्वाहार्यदानादिशब्देनोक्तं । अतो यदिह दर्शपूर्णमासयोर्मनुष्याणां कर्म तत्र निव्यातव्यमिति वाक्यार्थो भवतीत्युपसंहरति * अत इति । *

तत्प्रधाने वा तुल्यवत्प्रसंख्यानादितरस्य तदर्थत्वात् ॥ ७॥

पूर्वसूत्रस्थतत्संयुक्तशब्दोक्तमनुष्यप्राधान्यपुनर्वचनस्य प्रकरणविशेषणपरिसंख्यार्थत्वेन तत्प्रधानकर्मनिवेशप्रतिज्ञाव्याख्यार्थं नैतदित्यादि भाष्यं व्याचष्टे * प्रकरणेति । * हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन तुल्यवदिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं कुत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति *। उपव्ययतइत्यनेनैव देवप्रधाने दर्शपूर्णमासाख्ये कर्मण्युपवीतप्राप्तेरुपवीतं देवानामित्यस्य विधित्वायोगात्तुल्यानि चैतानि वाक्यानीति बहुवचनायोगमाशङ्क्य तुल्यवत्कीर्त्तनादेवोपवीतं देवानामित्यस्यापि देवप्रधानकर्ममात्रे प्राप्त्यै विधित्वोपपत्तिसूचनार्था त्रयोक्तिः । भाष्ये तु दर्शपूर्णमासमात्रेऽपि विध्यभ्युपगमे षष्ठ्यन्तोक्तप्रधानस्य कर्मणः प्रकृतकर्मान्तरान्वयानपेक्षत्वसाम्यात्तुल्यवत्कीर्तनाविरोधोक्त्यै प्रौढिसूचनार्थं दर्शपूर्णमासयोरित्युक्त्वा देवानामिति सामान्यश्रुतौ कथं विशेषावगतिरित्याशङ्क्य * प्रकृतयोरित्युक्तम् * । तुल्यवत्कीर्तनादेव च मनुष्यशब्दस्य पितृदेवतुल्यसनकादिमनुष्यवाचित्वावगतेर्दर्शपूर्णमासयोश्च पितृप्रधानवद्देवतुल्यमनुष्यप्रधानस्यापि कर्मणोऽभावात्प्रकरणसमाख्यानुग्रहानुपपत्तेरातिथ्ये प्रकरणानपेक्षं विदधातीत्युक्तं।क्लिष्टोऽपि चायं पक्षो मनुष्यदेवत्ये कर्मणि निवीतस्मृतेः पितृदेवत्ये च प्राचीनावीतस्मृतेर्मूलान्तरादर्शनेन तच्छ्रुतिमूलत्वसिद्ध्युपयोगितया स्मृत्युपबृंहितत्वाद्बलीयस्त्वेनोपन्यस्तः । श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति । * कथमिति भाष्यं शङ्कार्थं मनुष्याणामित्युत्तरार्थं मनुष्याणामेवेति पुनः शङ्कार्थमित्येवं परमतेन तावद्व्याचष्टे * कथमिति *। मनुष्यश्रुत्या मनुष्याङ्गत्वावगमाच्छ्रुत्यनादरे वा प्रकरणेन दर्शपूर्णमासाङ्गत्वावगमादुभयादरे वा प्रकणस्थमनुष्यप्रधानकर्माङ्गत्वावगमान्नातिथ्ये विधिर्युक्त इत्येतच्छङ्कोत्तरत्वेनेतरस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थत्वेन कथमिति शङ्कायामनुष्याणामित्युत्तरानुपपत्तेर-

तद्व्याख्यानापरितोषात्स्वमतेन कथमित्यादि नमनुष्यप्रधानइत्यन्तं भाष्यमेकग्रन्थत्वेन व्याचष्टे * समस्त एव चेति * । एतच्छङ्कोत्तरत्वेनेतरस्येति सूत्रावयवस्य फलकल्पनापत्तेर्मनुष्यग्रहणस्वार्थान्वयायोगेन मनुष्यप्रधानकर्मप्रतिपत्त्यर्थत्वान्न मनुष्याङ्गनिव्यानं मनुष्यशब्दस्य चालौकिकसनकादिमनुष्यवाचित्वेन तत्तत्प्रधानस्य कर्मणो लौकिकत्वायोगादलौकिकस्य च पितृयज्ञादिवदपूर्वैकान्तिकत्वेनापूर्वान्वयसिद्ध्यै दर्शपूर्णमासैकवाक्यत्वानपेक्षणान्न दर्शपूर्णमासस्थमनुष्यप्रधानकर्माङ्गतेत्येवं व्याख्यार्थमुच्यत इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * सत्यमिति * निवीतसम्बन्धार्थत्वादिति भाष्ये निवीतेन सम्बन्धो यस्य तत्प्रधानस्य कर्मणस्तन्निवीतसम्बन्धमिति बहुव्रीहिणा तदर्थत्वादिति तच्छब्दपरामृष्टं तत्प्रधानकर्मोक्तं प्रतिपाद्यत्वेनैव च कर्मणः शब्दप्रयोजनत्वात्तत्प्रधानप्रतिपत्तिप्रयोजनतोक्तेतिसूचयितुं *तत्प्रधानेत्युक्तम् * । नचेत्यनेन तदुक्तमित्यादिवाक्यशेषो मनुष्यप्रधानकर्माङ्गत्वे सत्यलौकिकसनकादिमनुष्यप्रधानस्य कर्मणो पूर्वैकान्तिकत्वेनानपेक्षितप्रकृतकर्मैकवाक्यत्वकल्पने प्रकरणस्याव्यापाराद्वाक्येनैव निवीतस्य मनुष्यार्थकर्मान्वयकरणात्तस्य च दर्शपूर्णमासान्वयकरणाद्वा वाक्यभेदापत्तेः समेषु वाक्यभेदः स्यादिति क्लृप्त्यधिकरणन्यायेन विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वाभावाद्भिन्नवाक्यत्वमुक्तमिति भिद्येत हि तथा वाक्यमित्यन्तेनोक्ता तदेवेतरस्येति सूत्रावयवयोजनपूर्वं विवरीतुं मनुष्यशब्दस्यालौकिकमनुष्यवाचित्वसूचनार्थत्वमितरशब्दस्याभिप्रेत्यालौकिकार्थस्य मनुष्यग्रहणस्य तत्प्रधानकर्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात्तेनैवातिथ्याख्यकर्मप्रतिपत्त्यर्थेन प्रत्यक्षेण मनुष्यशब्देन निवीतशब्दस्यैकवाक्यत्वावगतेस्तन्मात्रेण चापूर्वैकान्तिककर्मान्वयान्निव्यानस्यानर्थक्यपरिहारसिद्धेर्न प्रकृतैकवाक्यता युक्तेतीतरस्येत्यादिनोक्तमित्येवं व्याख्यातः। तदुक्तमिति तच्छब्दस्य सप्तम्यर्थाव्ययत्वसूचनार्थं * तस्मिन् सतीत्युक्तम् * ।

अर्थवादो वा प्रकरणात् ॥८॥

औदुम्बराधिकरणसिद्धान्तोपसंहारार्थत्वेनास्य सूत्रस्य विधित्वशङ्कानिरासार्थत्वाद्विधित्वायोगसिद्धान्तोक्त्यर्थत्वेन वाशब्दव्याख्यार्थं

नवेत्यादिभाष्यं प्रकरणादुत्कृष्येत संभवंस्तत्रेति प्रकरणबाधापत्त्याख्यहेतूक्त्यर्थत्वेन प्रकरणोक्तिव्याख्याभाष्यालोचनयातिथ्याङ्गत्वमात्रनिरासार्थतया भासमानं प्रकरणानुग्रहायातिथ्याङ्गत्वे निरस्ते दर्शपूर्णमासान्वाहार्याङ्गत्वपक्षयोर्निरस्तयोरपि प्रकरणबलेनोज्जीवनापत्तेः सर्वप्रकारविधित्वनिरासायोगादयुक्तमाशङ्क्य मनुष्यप्रधानेनान्वाहार्येण दर्शपूर्णमासाख्यकर्मयुक्तेन सम्बन्धाश्रुतेस्तदङ्गत्वे निव्यानस्य मनुष्यप्रधानकर्मान्वयकल्पनान्मनुष्यप्रधानस्य च कर्मणो दर्शपूर्णमासान्वयकल्पनाद्वाक्यभेदापत्तेर्दर्शपूर्णमासाख्येन वा कर्मणा सम्बन्धाश्रुतेस्तदङ्गत्वे मनुष्यश्रुतिबाधापत्तेर्मनुष्याङ्गत्वे च फलकल्पनापत्तेः प्रागेवोक्तत्वादातिथ्याङ्गत्वे तु निव्यानस्मृतेरेतच्छ्रुतिमूलत्वसिद्ध्यै कर्मव्यतिरेकजनितषष्ठीकल्पनेन तदन्वयकल्पनसंभावनायामपि निष्कारणप्रकरणोत्कर्षापत्तेर्विधिरयं स च मनुष्ये तत्प्रधाने वा तिथ्याख्ये न्वाहार्याख्ये वा कर्माणि दर्शपूर्णमासाख्ये कर्मणीति यदुक्तं तत्रास्तीति यथार्थयोगविभागेन सर्वपक्षनिरासार्थतया व्याख्यातुमाह * सर्वथेति * । अनुपात्ताः सम्बन्धिनो येषां सम्बन्धाख्यानां व्यतिरेकाणां तैरनुपात्तसम्बन्धिभिर्व्यतिरेकैरिति विग्रहः । संभवन्निति भाष्योक्तविशेषणफलोक्त्यै * सति चेत्युक्तम् * । प्रकरणसंभवोपपादनार्थवादोक्तिव्याख्यार्थं कथमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अस्ति चेति । * विधित्वशङ्कानिरासेन दृढीकरणं सिद्धोक्त्या विवक्षितम् ।

विधिना चैकवाक्यत्वात् ॥१॥

न केवलं सर्वविधिप्रकारायोगान्नविधिः किंतु विध्येकवाक्यत्वादपीत्येवं सूत्रव्याख्यार्थमितश्चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * उपव्ययत इति । * प्राचीनावीतविधिव्यवधानादुपवीतविध्येकवाक्यत्वायोगमाशङ्क्य प्राचीनावीतकीर्तनस्यापि विधित्वनिरासमूचनार्था प्राचीनावीतोक्तिः । यदीतिभाष्यं विध्येकवाक्यत्वस्य विधित्वनिरासहेतुत्वोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * न हीति । * द्वयोः स्वातन्त्र्येण विधीयमानयोरङ्गाङ्गित्वराहित्यनान्योन्यानन्वयन्नैकवाक्यतेत्यर्थः एकवाक्यत्वयोगोपपादनार्थं वचनेति भाष्यं पाठपूर्वमुपपादयति * वचनेति * भाष्यस्थभेदोक्तिव्याख्यानायान्यतोक्ता , किमपेक्षयेत्यपक्षाया * मन्या चेत्युक्तम् * नास्त्यत्र विधायक इत्यादि न किंचित्कल्पनीयमि-

त्यन्तं भाष्यं प्राप्तानुवादत्वाख्यैकवाक्यतारूपोपपादनार्थत्वेनापकृष्य व्याख्येयमिति सूचयितुं प्रश्नपूर्वमनुवादप्रयोजनोक्त्यर्थं प्राप्तस्य किमर्थेनेत्यादिभाष्यमव्याख्यायैव व्याचष्टे * न चेति । * ब्रह्मयज्ञाङ्गभूतमनुष्यतर्पणग्रहणायादिशब्दः । एतच्चातिथ्यप्रयोगवचनमिति भाष्योक्तायाः शङ्कायाः स्वयं निरासायोक्तम् । आतिथ्यानङ्गस्यातिथ्यप्रयोगविध्यग्रहणमङ्गं सत्प्रयोगवचनेन गृह्येत न चाविहितमङ्गं भवतीति कर्त्रधिकरणभाष्येण द्वितीयप्रतीकोदाहृतेन द्रढयितुमाह * वक्ष्यति हीति । * प्रयोगविधिविहितत्वादेवाङ्गत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तत्रेति । * अनङ्गस्य प्रयोगविध्यग्रहणे सत्यङ्गत्वात्प्रयोगविधिना विधिः प्रयोगविधिना चाङ्गतेत्यर्थः ॥ नैतदेवमितिभाष्योक्तं शङ्कानिरासं व्याख्यातुं प्रत्यक्षोपवीतविध्येकवाक्यत्वसम्भवे परोक्षातिथ्यप्रयोगविध्येकवाक्यत्वयोगादपि नातिथ्यगतस्य विधायकस्य निवीतसम्बन्धित्वकल्पनं युक्तमित्याह *प्रत्यक्षेण चेति ॥ * इह पुनरिति भाष्यं व्यतिरेकमुखेनानेकेषामन्योन्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वानामदृष्टानां कल्पनापत्त्या परोक्षैकवाक्यत्वायोगोपपादनसूचनार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तथा सति चेति । * हिशब्दार्थे चशब्दः । तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं स्वाभिमतं श्रुतिप्रकारं दर्शयन् व्याचष्टे * तस्मादिति ॥ * निवीतमयोग्यमित्यव्याख्यातभाष्योक्तं स्तुतिप्रकारं व्याचष्टे * विपर्ययेण वेति * यज्ञोपवीत्येवाधीयीताध्यापयेद्यजेत याजयेद्वेति कठशाखाविहितस्य नवतन्तुकत्रिवृद्ग्रन्थिकस्य यज्ञोपवीतस्य प्राचीनावीतनिवीतत्वाख्ययोर्विन्यासविशेषयोः स्मृतिप्राप्तं पितृमनुष्यप्रधानकर्मविषयत्व यज्ञोपवीतविन्यासस्य विधेयोपवीतवद्वासोविन्यासत्वाभावेऽपि विन्यासत्वसास्यात् श्रुत्यालम्बनवासोविन्यासविशेषलक्षणस्योपवीतस्य देवप्रधानकर्ममात्राङ्गत्वापादकमुपवीतं देवानामित्यस्य विधित्वं निराकर्त्तुं स्तुतिप्रकारोक्त्यर्थमुपवीतं तत्र योग्यमिति भाष्यमिति सूचनार्थं दर्शपूर्णमासाख्यविशेषणं चिन्ताप्रयोजनं विधित्वे वासोविन्यासविशेषलक्षणं निवीतमातिथ्ये कार्यमर्थवादत्वे न कार्यम् ।

उपवीतं लिङ्गदर्शनात्सर्वधर्मः स्यात् ॥१०॥

भाष्यकृतः सूत्रषट्कोपेक्षणे कारणमाह * अत इति । * अनार्षेयत्ववादिनामुपपत्तिमाह * तथा चेति । * यज्ञोपवीती हीत्यस्य नवत-

न्तुकत्रिसूत्रत्रिवृद्ग्रन्थिकब्रह्मसूत्रविषयत्वेन वासोविन्यासविशेषरूपस्योपवीतस्य सर्वधर्मत्वे लिङ्गत्वाशङ्कायोगादुपव्ययत इत्यस्य च विधित्वाभावे समस्तवाक्यानर्थक्यापत्तेरनुवादत्वाशङ्कायोगात्सर्वकर्मार्थाचारप्राप्तोदगग्रत्वानुवादोपपत्तेश्च ये पुर इत्यस्य विधित्वशङ्कायोगाद्दण्डे निधाय समिधमनुद्रवतीति वाक्यप्राप्तोपरिधारणानुवादोपपत्तेश्चोपरि हीत्यस्य विधित्वसिद्धान्तायोगादनत्यन्तसारभूताख्योपपत्यन्तरसूचनार्थश्चकारः॥ वृत्त्यन्तरेषु व्याख्यानादनार्षेयतां निरस्य निवृत्त्यन्तरेति चकारसूचितामुपपत्तिं निरस्यति *सन्ति चेति।* कठोक्तान्निरस्यति *व्यवहितेति।* अतो जैमिनीयत्वाद्याख्या कार्येत्याह *तस्मादिति।* व्याख्यानात्सारत्वशङ्कां निवर्त्तयितुं मात्रशब्दः। उपव्ययतइत्यनुवादत्वात्सर्वदैवकर्मार्थं विधित्वाद्वा दर्शपूर्णमासमात्रार्थमिति सूत्रद्वयेनैकमधिकरणमुदर्कं चेति सूत्रस्थचशब्दसमर्थनार्थं विधिर्वेत्यस्य यज्ञोपवीती हीत्युदाहरणान्तरविषयत्वव्याख्यानेपि तृतीयचतुर्थसूत्राभ्यां विधेरित्येकरूपपूर्वपक्षकरणात्पञ्चमसूत्रेण चानुवादइत्येकरूपसिद्धान्तकरणादधिकरणद्वयस्यैक्यमङ्गीकृत्य सूत्रत्रयेण द्वितीयं षष्ठेन सूत्रेणोपरिहीत्यनुवादे विधिर्वेति तृतीयमित्येवं कैश्चित्त्रीण्यधिकरणानि रचितानि अन्यैर्विधिर्वेति सूत्रेणोपव्ययत इत्यनुवादे विधिर्वेत्यधिकरणान्तरकरणाच्चत्वारीति द्विधा षट्सूत्रीं व्याख्यातुमारभते *तत्रेति।* विधिर्वेत्यधिकरणान्तरे सिद्धविधित्वाभ्युपगमेनाद्याधिकरणचिन्तामधिकरणचतुष्टयवादिमतेनाह *प्रथमं तावदिति।* अधिकरणत्रयवादिमतेनाह *ये त्विति।* एतन्मताभ्युपगमेनैव तावदाद्यसूत्रेण पूर्वपक्षमाह *किमिति।* उपवीतस्य सर्वार्थत्वाभावेपि कर्मान्तरे ब्रह्मसूत्रानुवादोपपत्तिमाशङ्क्य दक्षिणोत्तरवासोविन्यासलक्षणप्राचीनावीतसाहचर्याद्यज्ञोपवीतशब्दस्य सव्योत्तरदक्षिणाधरवासोविन्यासवाचिसूचनायास्येत्युक्तम्। सर्वार्थतां विनोपवीतस्य जीवदग्निहोत्रे ऽनुवादायोगाद्दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थेन च वाक्येन विधौ सर्वार्थत्वायोगादुपव्ययत-इत्यस्यानुवादत्वावगतेः प्रकरणायोगेन तद्बाधोक्त्ययोगमाशङ्क्याभ्युपेत्य वादत्वसूचनार्थं*मेतामित्युक्तम्।* यद्यप्यनुवादात्मिका प्रक्रिया तथाप्येषा कर्मान्तरे ऽनुवादो ऽन्यथानुपपत्तिलक्षणसामर्थ्यरूपतया लिङ्गत्वाद्बाधितेत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे*तृतीयेति॥* अन्यथानुपपत्तिमुपपादयितुमाह। *न चेति*। आनर्थक्यमुपपादयति *यद्वि

हीति । * इतश्च दर्शपूर्णमासस्थोपवीतानुवादो न युक्त इत्याह *न चेति*। अग्निहोत्रेऽपि सायमग्निप्रजापत्योः प्रातर्वा सूर्यप्रजापत्यो-र्द्वयोरेव देवतात्वाद्बहुवचनायोगमाशङ्क्याह * अग्निहोत्रे त्विति । * पूर्वपक्षसूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * ।

न वा प्रकरणात्तस्य दर्शनम् ।

न वेति सूत्रावयवमनुषङ्गेण पूरयति * न वेति । * प्रकरणा-दिति सूत्रावयवं हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन व्याचष्टे * कुत इति । * तस्येति सूत्रावयवं लिङ्गदर्शनपरिहारार्थत्वेनानुभाषणपूर्वं व्याचष्टे * अथेति * प्राप्तिशून्यस्य लिङ्गस्यासाधकत्वादुपवीतं देवानां देवल-क्ष्ममेव तत्कुरुत इत्यनयोश्चार्थवादत्वेन प्रापकत्वाभावात्सुपरिहर-त्वसूचनार्था परिहृतमिति निष्ठा । विप्रकृष्टत्वाद्दर्शपूर्णमासस्थोपवी-तानुवादायोगं परिहरति * सन्निकृष्टेति । * बहुवचनायोगं द्वेधा परिहरति * बह्विति । * जीवदग्निहोत्रे विधिः कस्मान्न भवतीत्या-शङ्क्य प्राचीनावीतीति विध्यन्तरैकवाक्यत्वाद्विधित्वायोगं सूचयितु-माह * ततश्चेति । *

विधिर्वास्यादपूर्वत्वात् १२ ।

अधिकरणचतुष्टयवादिमतेनैतत्सूत्रमस्मिन्नेवोदाहरणे विध्यनुवा-दचिन्तार्थत्वेन व्याख्यातुमारभते * तदेवेति ॥ *अस्मिन्मते पूर्वाधि-करणे पक्षद्वयेऽपि विधीयमानस्यैवोपवीतस्य दर्शपूर्णमाससर्वार्थत्व-विचाराद्विधित्वे नवधारिते विचारायोगं शङ्कते * कथंपुनरि-ति ॥ * एतदधिकरणसिद्धविधित्वाभ्युपगमेन पूर्वाचिन्तेति परिहर-ति * सिद्धेनेति । * पूर्वपक्षमाह * किमिति * यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्य-मित्यादिस्मृतिविहितस्य ब्रह्मसूत्रस्यैवोपव्ययत इत्यनेन विन्यासवि-शेषः कीर्त्त्यत इति पूर्वपक्षाशयः । श्लोकं व्याचष्टे * नित्येति । * पुरु-षार्थस्यापि ब्रह्मसूत्रस्य प्रौढ्या पुरुषं हि परित्यज्य नानृतं प्राप्यते क्रतौ पुरुषे तन्निषिद्धं चेन्निषिद्धन्तत्क्रतावपीति वार्त्तिकवक्ष्यमाण-न्यायेन क्रतावपि प्राप्तेरनुवादोपपत्तिं वक्तुं पुरुषार्थब्रह्मसूत्रस्मृतिरु-दाहृता दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञोपवीतीति स्मृत्यापत्तेर्मूलमूलिभावयोगसू-चनार्थं * सर्वदेत्युक्तम् * नत्वेत्यनेनोत्तरार्द्धव्याख्या ॥ अनुवादकैम-र्थ्याकाङ्क्षायामन्यार्थप्रशक्तैरप्येवमादिभिः. क्रतुः प्रयुज्यमानो

बह्वङ्गत्वेन प्रशस्त इति कर्त्रधिकरणपूर्वपक्षवार्त्तिकवक्ष्यमाणन्यायेन दर्शपूर्णमासस्तुत्यर्थत्वसूचनायाह * एवं चेति ।* स्तुत्यर्थत्वमात्रसाम्येनावैलक्षण्योक्तिः । सिद्धान्तोक्तयर्थत्वेन सूत्रं व्याख्यातुमाह * एवमिति । * दर्शपूर्णमासविध्यसन्निधानेनास्य तत्स्तुत्यर्थत्वायोगान्निवीतप्राचीनावीतकीर्तनस्याप्यविधीयमानोपवीतस्तुत्यर्थत्वायोगादानर्थक्यापत्तिरित्येवं तृतीयपादं व्याचष्टे * नहीति । * वर्त्तमानापदेशश्च न विधावुपपद्यतइत्येतत्परिहारार्थत्वेन निवीतं मनुष्याणामित्यादेः श्रुतिछ्नाभासमानस्य श्रुतित्वनिर्वाहान्यथानुपपत्त्या प्रयोगवचनेन च प्रकरणपठितस्य सर्वस्याङ्गत्वसिद्धै विध्यपेक्षणादुपव्ययत इत्यस्य पञ्चमलकाररूपविधित्वकल्पनेत्येवं चतुर्थं पादं व्याख्यातुमाह * वर्त्तमानेति । * प्रयोगवचनार्थवादयोः पञ्चमलकारत्वनिश्चायकत्वात्तद्द्वारा विधित्वज्ञानोपयोगे भिहिते विध्येकवाक्यत्वं विनार्थवादत्वानवगतेस्ततः पञ्चमलकारत्वनिश्चयायोगमाशङ्क्य वर्त्तमानापदेशस्याप्यप्राप्तार्थत्वेनानुवादत्वायोगादानर्थक्यपरिहारार्थं विधिवदाभासनात्तदेकवाक्यत्वेनाभासमानस्यार्थवादत्वस्य निर्वाहार्थं विधित्वनिश्चयोपपत्तिसूचनार्थं तदाभासत्वादित्युक्तम ॥ नन्वेवं सति वर्त्तमानापदेशेष्वनाकाङ्क्षणादर्थवादा न संबद्ध्येरन्नित्याशङ्क्यैवमेतत्तथापि तु प्रमाणान्तरप्राप्त्यभावात् क्वचित्प्रयोगवचनेन क्वचित्पञ्चमलकारेणाथवा श्रुतवर्त्तमानान्यथानुपपत्त्या कल्पिते विधित्वेर्थवादानां संगतिरित्यर्थवादाधिकरणवार्त्तिकेर्थवादान्वयस्य विधित्वकल्पनपूर्वकत्वोक्तेरर्थवादमात्रेण विधिशक्त्यवधारणायोगादङ्गं सत्प्रयोगवचनेन गृह्यते न चाविहितमङ्गंभवतीति कर्त्रधिकरणभाष्ये च प्रयोगवचनग्रहणस्य विधित्वकल्पनपूर्वकत्वोक्तेः प्रयोगवचनेन विधिशक्त्यवधारणायोगात्प्रयोगवचनार्थवादयोर्विधित्वद्योतकमात्रत्वं गत्वा प्रयोगवचनादिभ्यो विधिशक्तिर्व्याख्यातेत्युक्तम् ॥ स्मृतिभिः प्राप्तिं पूर्वपक्षोक्तामनुभाषणपूर्वं परिहरति *यत्त्विति* नित्ययज्ञोपवीतीति स्मृत्युक्तस्य ब्रह्मसूत्रस्य पुरुषधर्मत्वेपि यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यमिति स्मृत्युक्तस्य ब्रह्मसूत्रस्य कर्मार्थत्वादनुवादोपपत्तिमाशङ्क्योपव्ययतइत्यस्य वासोविन्यासविशेषविधायित्वसूचनायापूर्वोक्तिः । सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति ।* यदापि शिष्टाकोपाधिकरणभाष्यभङ्गवार्त्तिकोपव्ययतइत्यस्य

ब्रह्मसूत्रविधायिताऽभ्युपेयते तदाऽप्यस्य विधेर्दर्शपूर्णमासधर्मभ्रेषे याजुर्वैदिकं प्रायश्चित्तमिति प्रयोजनस्य कर्त्रधिकरणे तुल्यन्यायतया वक्ष्यमाणत्वान्नानर्थक्यमित्याह * अस्य चेति ॥ * परमार्थतस्त्वन्यथोपवीतमन्यथायज्ञोपवीतमुपवीतं हि कर्त्तुर्वासोविन्यासो यज्ञोपवीतं तु सूत्रस्य विन्यासविशेषस्ततसमाचारतः सर्वकर्मार्थं प्राप्तमुपवीतं तु प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासयोरेव यज्ञोपवीतेन चास्याविरोधात्समुच्चय-इति टुप्टीकायां वार्त्तिककृतोक्तत्वात्सन्दिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदः स्यादित्यत्र च कर्त्तुश्च वासोविन्यासमात्रं गुणो भवत्युपवीतं नामेति भाष्यकृतोक्तत्वान्नानेन ब्रह्मसूत्रं विधीयते शिष्टाकोपाधिकरणे तु यज्ञोपवीत्येवाधीयीताध्यापयेद्यजेत याजयेदित्यनेनैव च ब्रह्मसूत्रस्य श्रौतत्वसिद्धावप्यभ्युच्चयायैतदुदाहृतम् । अधिकरणत्रयवादिमतेनैतदेव सूत्रं यज्ञोपवीती हीत्युदाहरणे पूर्वपक्षोक्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुमारभते * एवं चेति । * सूत्रस्य पूर्वपक्षोक्त्यर्थत्वसूचनायाह * तत इति ॥ * उपव्ययत इत्यस्याप्राप्तवासोविन्यासविषयत्वाद्विधित्वोपपत्तावपि यज्ञोपवीतीत्यस्य स्मृतिप्राप्तब्रह्मसूत्रविषयत्वान्न विधितेत्याशङ्क्यास्यापि वासोविन्यासरूपप्राचीनावीतसाहचर्याद्वासोविन्यासविषयत्वसूचनायैतद्वाक्योक्तस्य यज्ञोपवीतस्य ब्रह्मसूत्रत्वाभावेनापूर्वत्वादप्राप्तत्वादित्येवं सूत्रं व्याख्येयमित्याह * पूर्ववदेवेति । * विधित्वे च प्रकरणस्थानामग्निहोत्रदेवतानां सायंप्रातःकालीनानामग्निसूर्यप्रजापत्याख्यानां देवेभ्यइत्यनेनोक्तेः प्रकरणबहुवचनयोरनुग्रहोऽनुवादत्वे त्वप्रकृतैकसान्नाय्यदेवतोक्तेर्बाध इत्याह * एवं चेति । * हिशब्दयोगेनानुवादसारूप्याद्विधित्वायोगमाशङ्क्याह * तस्मादिति । * विधित्वासिद्धान्तोक्त्यर्थत्वेनैतत्सूत्रव्याख्याने विधित्वापवादायोत्तराधिकरणारम्भो युज्यते पूर्वपक्षोक्त्यर्थत्वेन त्वेतत्सूत्रव्याख्याने नुवादत्वसिद्धान्तमनुक्तोत्तराधिकरणान्तरारम्भो न प्रयुज्येतेत्याशङ्क्य दोहयतीत्याख्यातयुक्तस्यापि प्रतीयमानविध्यन्तरैकवाक्यत्वस्यानुवादत्वे सिद्धन्तिते ये पुरउदञ्चइत्याख्यातशून्यस्य प्रतीयमानविध्यन्तरैकवाक्यत्वस्यापि कथं चित्प्राप्तिसम्भवाद्विधित्वपूर्वपक्षकरणाशक्तेराख्यातशून्यस्य च विधित्वनिरासं विनाऽऽख्यातयुक्तस्य विधित्वनिरासाशक्तेरन्तरागार्भिणीत्वान्मध्येऽधिकरणान्तरोपपत्तिं सूचयितुमाह * एतस्मिंश्चेति । *

उदक्त्वं चापूर्वत्वात् ॥ १३ ॥

उदाहरणं तावदाह * तस्मिन्नेवेति । * उदाहरणनिष्कर्षपूर्वसन्देहमाह * तत्रेति । * सूत्रेण पूर्वपक्षमाह * किमिति । * अतिदेशोपपादनायाधिकां शङ्कां दर्शयितुमाह * न चेति । * विधिप्रत्ययशून्यत्वाद्विधित्वायोगशङ्कां निरस्य तत्पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति । * ६।६।१

सतो वा लिङ्गदर्शनम् ॥ १४ ॥

सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे * आचारेति । * प्राप्तस्यैतद्दर्शनं कीर्त्तनमित्युक्ते श्रुत्यपेक्षाचारप्राप्तस्य निरपेक्षया श्रुत्यनुवादायोगमाशङ्क्याचारमूलभूतश्रुत्यन्तरप्राप्तानुवादिनीयं श्रुतिरिति सूचनार्थंप्रापकस्य श्रुत्यन्तरस्येदं प्राप्त्यपेक्षत्वाल्लिङ्गं द्योतकमिति दर्शनोक्तिसमानाधिकरणया लिङ्गोक्त्योक्तम् । सौत्रप्रतिज्ञासूचितं हेतुं प्रश्नपूर्वमाह * कुत इति * लिङादिरहितोक्त्याधिका शङ्कोक्ता । श्लोकं व्याचष्टे * यच्छब्देति * । ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायच्छदित्यविधायकस्याख्यातस्य तिङान्तिङो भवन्तीति व्यत्ययकल्पनया विधित्वं स्यान्नत्वत्राख्यातमात्रमप्यस्तीत्याख्यातोक्त्योक्तम् ॥ आचारदार्ढ्यार्थं यान्यग्रवन्ति दर्भसमित्स्रुगादीनि द्रव्याणि तानि प्रागग्राण्युदगग्राणि वा कुर्यादिति स्मृतावुदाहृतायामुदक्संस्थत्वविधानार्थं तर्ह्यप्राप्तार्थत्वात्पुर उदञ्चो दर्भा इतिवाक्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य तस्यापि प्राप्तिं दर्शयितुं यान्येकदेशे क्रमेण निधेयत्वात्समाप्तिमन्ति दर्भपात्रादीनि तानि प्राक्संस्थान्युदक्संस्थानि वेति स्मृतिरुदाहृता । सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * स्मृतिपरामर्शी तच्छब्दः । निवीतवच्च विपर्ययेण श्रुतिरनुवादप्रयोजनमित्याह * तथैव चेति * जीवदग्निहोत्रं पुराशब्देनोक्तम् । यज्ञोपवीतीत्युदाहरणस्थितात्पूर्वपक्षादपि दर्शपूर्णमासयोः सतः प्राप्तस्यैवोपवीतस्य दर्शनं कीर्त्तनं हिशब्दोक्तहेत्वाख्यलिङ्गयुक्तत्वेन प्राप्तापेक्षत्वादित्येवमेतदेव सूत्रं लिङ्गयुक्तदर्शनमिति मध्यमपदलोपिसमासाङ्गीकरणेनोत्तरमित्याह * स्थितादपीति * एवं लिङ्गदर्शनशब्दव्याख्यार्थंहिशब्दवत्त्यादिवार्त्तिकवक्ष्यमाणप्रकारेणैतदेवसूत्रमुत्तरमित्यर्थः । अग्निहोत्रप्रकरणे वासोविन्यासरूपयज्ञोपवीत-

प्राप्त्यभावादनुवादायोगमाशङ्क्य हिशब्दप्रतिविधिशक्तेर्विधित्वकल्पनातो यत्रतत्रस्थप्राप्त्याश्रयणमेवानुवादत्वावगमेनापेक्षितत्वाद्युक्तमिति संप्रधारणपूर्वमाह * प्रकरणे चेति * । अनुवादापेक्षितप्रकरणप्राप्त्यलाभलक्षणप्रकरणबाधचोद्ये सन्निकृष्टासंभवे विप्रकृष्टानुवादो प्याश्रीयत इत्युत्तरं देवेभ्य इति बहुवचनबाधचोद्ये च प्रकृतिविकृतिदेवतालोचनेनोपपत्स्यत इत्युत्तरमुक्तमित्याह *प्रकरणेति* । यज्ञोपव्ययत इत्यस्य विधित्वे सर्वानुवादो व्यर्थो हीति कारणमुक्तं तद्यज्ञोपवीतीत्यत्र प्राचीनावीतीति विध्यन्तरसद्भावात्तत्स्तुत्यर्थत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेर्नास्तीत्याह * अस्त्येवेति * । अत्रापि सिद्धान्तमुपसंहरति *तस्मादिति * । अन्तरागर्भिणीविचारे विधौ यजुर्वेदविहितत्वात्तद्भ्रेषे यदि यजुष्टो भव इति दक्षिणे जुहुयादिति प्रायश्चित्तं स्मृत्याचारप्राप्तानुवादे तयोरज्ञातवेदविशेषमूलत्वाद्यद्यविज्ञाते भूर्भुवः स्वरिति सर्वा अनुद्रुत्याहवनीये जुहुयादिति प्रायश्चित्तमिति प्रयोजनं स्पष्टत्वादनुक्त्वैतदधिकरणसिद्धान्तप्रयोजनमाह * इतीति * ।

विधिस्तु धारणे पूर्वत्वात् ॥ १५ ॥

पूर्वाधिकरणसंगतिमाह *इदानीमिति* । उदाहरणमाह * तत्रैवेति।* दिष्टं विधिप्राप्तमायुः पर्यवसानं तत्प्राप्तो दिष्टगतो मृतस्तस्याग्निहोत्र इत्येवं व्याख्यासूचनार्थं *तत्रैवेत्युक्तं* । उदाहरणानिष्कर्षपूर्वं संदेहमाह *तत्रेति।* पूर्वपक्षमाह *हिशब्देति* स्रुग्दण्डे समिधमुपसंगृह्यानुद्रवतीति वाक्यात्स्रुग्दण्डे समिधमभ्युद्गृह्णन्ननुद्रवतीत्यस्माद्वा स्रुग्दण्डे निधाय समिधमनुद्रवतीत्यस्माद्वा स्रुग्दण्डोपरिधारणप्राप्तावपि हविरुपरिधारणात्प्राप्तेराचारतः प्राप्तिरुक्ता । प्रश्नपूर्वमाचारतः प्राप्तिमुपपादयति * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * देवतार्थस्येति । * आचारस्य च श्रुते मूले संभवत्यश्रुतमूलकल्पनायोगात् स्रुग्दण्ड इति सप्तम्या दण्डस्याधारत्वोक्तेस्तदुपरिधारणावगमेऽपि वितस्तिमात्रया प्रादेशमात्रया वा समिधा दंडस्योपरि हविराधारभूतस्रुग्बिलसमीपे धृतमूलयांगुष्ठमात्रया करपुष्करमात्रस्रुग्बिलस्थसमस्तहविःप्रच्छादनशक्तावपि कतिपयहविःप्रच्छादनसंभवात्स्रुग्दण्डइति विधेरपि हविरुपरिधारणप्रयोजनत्वावगतेर्वाक्यादपि प्राप्तिः संभवतीति सूचयितुमाह *स्रुग्दण्डइति । * पूर्वपक्षमुपसंहृ-

रति * तस्मादिति । * पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रमेव तदधिकरण-
पूर्वपक्षे वाशब्देन समुद्रो वा महासत्व इतिवदिवार्थेन यज्ञोपवीती
हि ये पुर उदञ्च इतिदृष्टान्तोक्त्यानुवादत्वप्रतिज्ञासूचनाद्दर्शनश-
ब्दोक्तादाचारात्तन्मूलभूताच्च द्योतकशब्दापरपर्यायलिङ्गशब्दोक्ता-
त्प्रापकाद्वाक्यात्सतः प्राप्तस्योपरिधारणस्यानुवाद इत्येवं कर्मधार-
यीभूताल्लिङ्गदर्शनशब्दात्परायाः प्रथमायाः पञ्चमीरूपविपरिणामाङ्गी-
कारेण व्याख्यातुं *प्राप्तस्यैवेत्युक्तम्।* सूत्रेण सिद्धान्तमाह * इती-
ति ॥ * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * सत्यमिति ॥ * समिधः समस्तहविः
प्रच्छादनासामर्थ्येनाचारतोप्राप्तावपि कतिपयहविःप्रच्छादनशक्तेरीष-
दानतिशक्तस्य सोमचमसस्याश्वशफस्य वा सोमचमसो दक्षिणेत्या-
दिवचनसामर्थ्यादानत्यर्थत्वावगमवत्स्रुग्दण्ड इति वचनसामर्थ्या-
त्प्रच्छादनार्थत्वेन प्राप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कते * नन्विति । * हविः-
समीपे समिद्ग्रहणविधानेपि प्रच्छादनसंयोगाश्रुतेस्तादर्थ्यायोगाद-
प्राप्तिरिति परिहरति * भवेदिति । * समस्तायाश्च सामिधोद
ण्डोपरिधारणविधानाद्धविषोवाग्धारणीयत्वेनेषत्प्रच्छादनेऽप्यशक्तेः
सुतरामप्राप्तिरित्याह * श्रुग्दण्डइति । * हिशब्दयोगाद्वर्त्तमा- ६२१।२
नापदेशाच्चानुवादतां पूर्वपक्षोक्तां परिहर्तुमाह * न चेति । * हिश-
ब्दावगतैनैकवाक्यत्वेनोक्तामनुवादतां हिशब्दस्यागरूपव्यवधारण-
कल्पनयैकवाक्यत्वापादकहिशब्दानुवादसारूप्यभङ्गाद्भिन्नवाक्यत्वा-
वगतेः परिहरति * अत इति । * व्यवधारणकल्पनां दर्शयति
* पित्र्य इति । * स्रुग्दण्डदेशत्वनियमात् श्रुग्दण्डस्यैवाधस्तादुपरि
वा धारणमिह विधीयते न तु हविष इति सूचनार्थं स्रुग्दण्डस्येत्यु-
क्तम् ॥ वर्त्तमानापदेशत्वेनाभासमानस्याप्याख्यातस्याप्राप्तार्थ-
विषयत्वेन पञ्चमलकारत्वकल्पनया विधित्वोपपत्तिमाह * विधि-
त्वे चेति । * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति । *

दिग्विभागस्यानुवादत्वम् । अधि० २

दिग्विभागश्च तद्वत्सम्बन्धस्यार्थहेतुत्वात् ॥ १६ ॥

निवीताधिकरणातिदेशार्थत्वेनाधिकरणद्वयस्य तुल्यत्वात्सहा-
रम्भार्थं परुषिदितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वदित्यधिकरणान्तरसूत्रमप्य-
नेन सह पठितम् । मनुष्याणां.प्रतीचीदिक्सम्बन्धस्यानुष्ठानसौक-
र्यरूपप्रयोजनभूतार्थे हेतुभूतत्वाद्विधिं, विनापि प्राप्तेर्विधित्वायो-

गोक्त्यर्थश्च सम्बन्धस्येति सूत्रावयवोऽर्थस्य विद्यमानत्वादिति निवीताधिकरणद्वितीयसूत्रावयवोक्तार्थस्मृतिमात्रार्थत्वेन मन्दप्रयोजनत्वान्न पठितः सूत्रे समासनिर्देशेऽपि यत्परुषिदितमिति वाक्यानुकरणत्वात्परुषीतिविभक्तेर्लुङ्न कृतः । द्वन्द्वैकवद्भावाच्च विदग्धमित्येकवचनम् । अधिकरणद्वयस्य निवीताधिकरणातिदेशत्वं दर्शयितुमाह * दिग्विभागेति * दिशो विविच्य भजनं दिग्विभागः पर्वणि लवणं परुषिदितं मनुष्यसम्बद्धेषु रौद्रे च संदेह इति भाष्याद्यदन्तरा तन्मनुष्याणामित्यस्यैव निष्क्वं मनुष्याणामित्यस्यैव च मनुष्यधर्मत्वादिपक्षविषयत्वेपि विध्यर्थवादसंदेहे देवपितृसम्बद्धानामप्युदाहरणत्वात्परुषिदितं घृतादीनामित्युक्तम् । विदग्धवाक्ये मनुष्यधर्ममनुष्यप्रधानप्राकरणिकाप्राकरणिककर्मधर्मपक्षाणां रचनायोगादावृत्तेनादिशब्देन घृतादेरादिरिति षष्ठीसमासीभूतेन पूर्णवाक्यग्रहणं भाष्यं रौद्रे चकारान्नैर्ऋते च संदेहः किमन्तरा मनुष्याणां पूर्णं मनुष्याणां निष्पक्वं मनुष्याणां यो विदग्धः स नैर्ऋतो यो श्टतः स रौद्र इत्येते विधयस्तदा च मनुष्यसम्बद्धाः किंमनुष्याणां शुद्धानां प्रकृतकर्मयुक्तानां वा धर्मा उत सर्वे प्रकृतकर्मधर्मा अथ प्रकरणे यन्मनुष्यप्रधानं कर्म तत्र मनुष्यसम्बद्धा निविशेरन् रौद्रत्वं नैर्ऋतत्वं चाश्टतविदग्धत्वयोर्निमित्तयोः प्रकरणे निविशेयातामथवा यत्किंचिद्रौद्रं नैर्ऋतं च हविस्तत्राश्टतविदग्धत्वे निविशेयातामुतातिथ्ये मनुष्यसम्बन्धा निविशेरन्नथवा सर्वे ऽर्थवादा इत्येवं व्याख्येयम् । दिग्विभागपरुषिदितादौ का ऽधिका शङ्का यन्निवृत्त्यै निवीताधिकरणातिदेशो ऽधिका शङ्का संभवे वा दिग्विभागपरुषिदितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वदित्येकत्रैवाधिकरणे सर्वोदाहरणोपपत्तेरधिकरणभेदो ऽनर्थक इत्याशङ्कते * का पुनरिति * द्विविधामप्याशङ्कां निराकर्त्तुं दिग्विभागस्य तावन्निवीतेन परुषिदितादिभिश्चतुल्यतामाह * तदिति * दिग्विभागस्याभजन्तेत्याख्यातान्वयाद्विधेयत्वप्रतीतेर्निवीतेन तदुपलक्षितैश्चपरुषिदितादिभिरतुल्यत्वावगतिरित्याशङ्काद्वयनिरासार्थं निवीतोक्तेरुपलक्षणार्थत्वाभ्युपगमेन वाच्ये पुराकल्परूपत्वे नास्याख्यातस्य विध्यशक्तिमाशङ्क्योपाख्यानमात्रानर्थक्यापत्तेर्यस्मात्पूर्वे मनुष्याः प्रतीचीमभजन्त तस्मादिदानीन्तना अपि तां भजेरन्नित्येवं

विध्यनुमानाच्छ्रुतस्यैव वाऽऽख्यातस्य भजेरश्निति विपरिणामकल्पनया पुराकल्पाभासत्वेपि विधिपरत्वसूचनार्थं पुराकल्पसारूप्योक्त्याख्यातमुपलक्षितम्। लङ्गाद्ययभूतत्वाविवक्षासूचनार्थं भजातिधात्वर्थमात्रमर्थोऽस्याख्यातस्येति बहुव्रीहिणोक्तम्। मनुष्यसम्बद्धस्य कैमर्थ्यचिन्तोदाहरणस्याख्यातभावमाशङ्क्यानुषङ्गिणेत्युक्तम्॥ भजस्यर्थवादोनुषङ्गि चेति विग्रहः। दिग्विभागस्याख्यातान्वयादतुल्यत्वेप्युत्तराधिकरणोदाहरणानामाख्यातानन्वयाद् विदग्धव्यतिरिक्तानां च षष्ठयन्तशब्दान्वयाधिक्याच्च निवीतस्य साम्यप्रतीतेः कथं तद्तुल्यत्वाशङ्केत्याशङ्कां निरस्यन् तेषामतुल्यतामाह *इतरेषां त्विति।* पर्वादेर्लूयमानबर्हिःप्रदेशस्य लवनक्रियां प्रत्यधिकरणत्वेन पूर्णादेश्च ग्रहणक्रियाविशेषणस्य ग्रहणप्रयोजनभूतां ग्राह्यद्रव्यपरिमाणक्रियांप्रति साधनत्वादतिशयविवक्षायां करणत्वेन घृतादेश्च स्नेहनाक्रियां प्रति करणत्वेनाद्यपरिस्पन्दप्रभृतिपकत्वाख्यफलसिद्धिपर्यन्तक्रियाक्षणप्रचयात्मिकायाश्च श्रपणक्रियायाः प्रचयसाधनीभूतश्रपणक्रियाक्षणबहुत्वसंख्यासाध्यत्वेन यावद्भिःक्षणैःफलसिद्धिस्तावद्भ्योऽधिकसंख्यक्षणानुष्ठानाख्यविदहनस्य न्यूनसंख्यक्षणानुष्ठानाख्यस्य चाश्रपणस्य श्रपणक्रियां प्रति साधनत्वादितरेषां पर्वादीनां लवनादिक्रियाख्यफलोत्पत्तेः स्पष्टत्वेन विधावपि फलकल्पनक्लेशाभावान्निवीतातुल्यत्वमातिरित्युक्ते कर्मधर्मसिद्धेरेव फलत्वात्फलकल्पनाभावेऽपि मनुष्याणामिति षष्ठयन्तसम्बन्धात्कर्मधर्मत्वबाधेन मनुष्यधर्मत्वप्रतीतेः पुरुषं प्रति फलकल्पनापत्तेर्निवीततुल्यतामाशङ्क्य पुरुषानुष्ठेयासु लवनादिक्रियासु पर्वादीनां कारकत्वेनान्तर्गतस्वरूपत्वात्क्रियाफलेनैव फलवत्त्वसिद्धेः पुरुषार्थभोजनकारकस्यौदनादेरिव पुरुषं प्रति फलोत्पादकत्वव्यपदेशोपपत्तेर्नादृष्टफलकल्पनापत्तिरिति सूचनार्थं मनुष्यसम्बन्धे यः पुरुषं प्रति फलोदयः सो पि पुरुषक्रियान्तर्गतात्मत्वाद्धि स्पष्ट इत्युक्तम्। विधिशक्तिप्रतिबन्धकभूतार्थवाच्याख्यातयोगिपुराकल्पशून्यत्वेन दिग्विभागाधिकरणादधिका शङ्कापीतरोक्त्या सूचिता। श्लोकं व्याचष्टे *स्वाभाविकमिति।* दिशो व्यधिकरणकारकत्वेन सर्वक्रियाङ्गत्वात्तद्विधावपि फलकल्पनक्लेशाभावसाम्योक्त्यैव दिग्ग्रहणम्॥ आख्यातयोगनिमित्तविधिलाघवस्य तु दिश्यसाधारण्यादधिकरण-

भेदोपपत्तिः । सर्वशब्दो दिङ्मात्रविषयः विध्यनपेक्षोक्त्यै स्वाभाविकोक्तिः । निवीतादेस्त्वविघ्नसमाप्तिप्रतिबन्धकवैयग्र्यापादकशीतादिवारकत्वेन क्रियाङ्गत्वसंभवेपि शीताद्यभावे निवीतादिना विनाप्यवैयग्र्योपपत्तेः स्वाभाविकक्रियाङ्गत्वाभावाद्वैषम्यसूचनार्थं न निवीतवदित्युक्तम् । एतावनेतरेषां फलोदयो विस्पष्ट इत्येताव्द्याख्याय मनुष्यधर्मत्वपक्षेपि फलकल्पनक्लेशानापत्त्युक्त्यर्थत्वेनैतावदावृत्त्या कृत्स्नश्लोकव्याख्यार्थं तत्रेत्यनेन दिगादेः सामान्यतः क्रियासाधनत्वेपि प्रतीच्यादिविशेषनियमस्य फलकल्पनापत्तेः क्लेशमाशङ्क्य दिगादिसामान्यसाध्यस्य क्रियासिद्ध्याख्यस्य फलस्य क्लृप्तत्वाद्विशेषनियमफलमात्रकल्पने ऽप्यल्पकल्पनात् क्लेशाभावमुक्त्वा तदपि चेत्यनेन नियमे फलस्याप्यविघ्नक्रियासमापनस्यात्यन्तादृष्टत्वाभावात्क्लेशलेशो ऽपि नास्तीत्युक्तं वैदिकक्रियासाधननियमस्यादृष्टार्थत्वात्तद्व्यावृत्त्यै लौकिकोक्तिः । लौकिकक्रियासाधननियमावधित्वमेव वचनव्यक्तिभिः स्पष्टयितुमाह * तेनेति ।* वैदिकीनामपि क्रियाणां वैधत्वानपेक्षणे लौकिकत्वाद्वैधत्वानपेक्षासूचनार्था यावच्छब्देन सर्वलौकिकवैदिकक्रियाव्याप्त्युक्तिरविरुद्धा ॥ प्रतीच्यादेर्मनुष्यप्राधान्यसिद्ध्यै तन्नियमफलस्याविघ्नसमापनस्य मनुष्याभिमतत्वसिद्ध्यर्थं कर्मणः स्वार्थस्य विशेषणं स्वाम्यर्थस्यापि कर्मणो भृतिलाभार्थत्वात्स्वार्थत्वोपपत्तिः । बर्हिर्लवनप्रक्रमाद्धर्मविषयत्वावगतिः । पूर्णस्य क्रियाङ्गत्वसिद्ध्यै प्रस्थादौ घृतादिग्रहणस्य ग्राह्यद्रव्यपरिमाणार्थत्वप्रसिद्धेरविहितामपि परिमाणक्रियामध्याहृत्य मातव्यमित्युक्तं वेदभाष्यस्थौ निष्पक्वायुतशब्दौ व्याख्यातुं * विलीनेत्युक्तम् * । विदग्धाश्रृतत्वयोर्निमित्तयोर्नैर्ऋतरौद्रत्वविधावभ्युदितेष्टिवन्नैमित्तिक्या देवतयोत्पत्तिशिष्टनित्याग्न्यादिबाधापत्तेर्यो नैर्ऋतः स विदग्धो यो रौद्रः सो श्रृत इति व्यवहितान्वयकल्पनां मत्वा विदहनाश्रयणविध्युक्तिः । अतो तुल्यत्वाशङ्कोपपत्तेर्युक्तो ऽतिदेश इत्युपसंहरति *तेनेति*। तत्र विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकमित्यनेनैव तावद्विधिरिति निवीताधिकरणवार्त्तिकोक्ताया वचनं परमिति पूर्वपादान्त्यसूत्रस्थवचनशब्दानुषङ्गेण विधित्वप्रतिज्ञायाः परेष्वप्यधिकरणेष्वेनद् योजयितव्यमिति वार्त्तिकोक्तस्य दिग्विभागपरुषिदितादिवाक्यमपि विधिरित्यादियोजनस्य सम्भवे ऽपि प्रतीचीं मनुष्या इत्यत्र

षष्ठीश्रुत्यभावादिग्विभागो मनुष्यधर्मः षष्ठीशब्दस्य मनुष्यप्रधानत्वादिति योजनायोगमाशङ्क्य मनुष्या अभजन्तेति सामानाधिकरण्यश्रुत्याशयत्वेन मनुष्यधर्मपक्षे दिग्विभागसूत्रं योजयितुमाह * तत्रेति *। विदग्धं तदुपलक्षितं चाशृतं सामानाधिकरण्यनिर्दिष्टनैर्ऋतरौद्रधर्मः सामानाधिकरण्यश्रुतिलक्षणस्य शब्दस्य नैर्ऋतरौद्रप्रधानत्वादित्येवं विदग्धं च तद्वदित्युत्तरसूत्रावयवयोजनाप्यनेनैव सूचिता। अन्तरादितं मनुष्याणां पूर्णं मनुष्याणां निष्पक्कं मनुष्याणामिति मनुष्यधर्मः षष्ठीशब्दस्य तत्प्रधानत्वादित्येवं वाक्योपलक्षणार्थैः परुषिदितादिशब्दैर्मनुष्यधर्मादिपक्षेषु मनुष्यसम्बद्धतत्तद्वाक्यावयवोदाहरणं मत्वा परुषिदितपूर्णघृतं च तद्वदित्युत्तरसूत्रावयवं योजयितुमाह * इतरेषु त्विति * तादर्थ्यमित्यनुषङ्गः। दिग्विभागादिरपि निवीतवद्पदेशः प्रतीच्यादिसम्बन्धस्य सौकर्यादिरूपार्थहेतुत्वेन विधिं विनापि विद्यमानत्वादित्येवं निवीताधिकरणद्वितीयसूत्रार्थातिदेशार्थत्वेन सूत्रद्वयं योजयितुमाह * तथेति * यथा तद्वच्छब्देनातिदेशान्मनुष्यधर्म इत्यभिधीयते तथापदेशो वेत्यपीति तथाशब्दार्थः। अर्थस्य विद्यमानत्वादित्यतिदिष्टसूत्रावयवार्थोपपादनार्थत्वेन सम्बन्धस्यार्थहेतुत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थे प्रत्यङ्मुखा इति भाष्ये प्रांशुपदार्थानुष्ठानोक्तिमनुष्ठानशैघ्र्ये दिशोऽकारणत्वादयुक्तामाशङ्क्य सौकर्याशयत्वेनोपपादयितुं सौकर्योक्तिः सम्बन्धस्येति सूत्रावयवस्यार्थस्येति सूत्रावयवोक्तापदेशहेतूपपादनार्थत्वसूचनार्थं तद्गतविद्यमानशब्दोक्तप्राप्तिहेतुत्वं पंचम्योक्तं पृष्ठतइति भाष्यावयवमुदङ्मुखस्य प्रायशः पृष्ठत आदित्यकरणसंभवेऽपि प्रत्यङ्मुखस्यापराह्णे पृष्ठत आदित्यकरणासंभवादयुक्तमाशङ्क्य पूर्वाह्णविषयत्वेन कृत्वा शब्दाध्याहारेण च व्याख्यातुं पूर्वाह्णे हीत्युक्तम्। पूर्वाह्णस्यैव च प्रायेण व्यापारकालत्वात्कालान्तरे प्राप्त्यभावेऽप्यविरोधः। सम्बन्धस्येत्यस्यैव सूत्रावयवस्य परुषिदितसूत्रे चशब्देनानुकृष्टस्यान्तरादितोदाहरणे मूलपर्वान्तरालसम्बन्धस्य सूक्ष्मप्रदेशविशेषनियमाभावेन प्रयत्नगौरवानपेक्षतया लाघवरूपार्थहेतुत्वादित्येवं व्याख्यार्थमुपरीतिभाष्यं पूर्णोदाहरणे च पात्रसंमिताख्यपूर्णसम्बन्धस्य प्रयत्नगौरवाभावेनान्यूनानतिरिक्तसुष्ठुमानलक्षणसाधनलाघवाख्यार्थहेतुत्वादित्येवं व्या

ख्यार्थं पूर्णे पीति भाष्यं तुल्यप्रायव्याख्यार्थत्वाद्विदग्धाश्रृतोदाहरणयोः सम्बन्धस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थमश्रृतमिति भाष्यं मध्येपठितमुपेक्ष्य व्याख्यातुं *तथेत्युक्तम्।* मूलपर्वणोरन्तराद्भेलवने सति लवनस्यायत्नसाध्यत्वात्पूर्णग्रहणे च सति ग्रहणप्रयोजनभूतस्य ग्राह्यद्रव्यपरिमाणस्यायत्नसाध्यत्वादन्तरालवनपूर्णयोः प्राप्तिरित्यर्थः। विदग्धोदाहरणेऽनुवादपक्षेस्वरसतो रौद्रनैर्ऋतयोरुपादेयतयावगतयोरप्यनुवादसंभवेन विपरीतवचनव्यक्त्याश्रयणायोगाद्यो विदग्धः स कृष्ण इति विवक्षितेऽर्थे कृष्णवर्णनिर्ऋतिशब्दवाच्यपृथिवीसम्बन्धस्य हेतुत्वादित्येवं सम्बन्धस्येति सूत्रावयवव्याख्यां कारणगुणप्रक्रमेण कार्यगुणारम्भप्रसिद्ध्यैव ज्ञातुं शक्यत्वाद्भाष्यकृतोपेक्षितां दर्शयितुं *तथाविदग्धइत्युक्तम् ॥* अश्रृतोदाहरणेऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयादिति यास्कस्मृतेर्द्धात्ववयवस्यापि धात्वर्थवाचित्वकल्पनया व्याख्यावगमाद्रौशब्दस्य रुजत्यर्थरोगवाचित्वं दकारस्य च ददात्यर्थदानवाचित्वं कल्पयित्वा रोगदानाख्यावयवार्थसंम्बन्धरूपस्य रोगदत्वस्यास्मृतत्वरूपार्थहेतुकत्वादित्येवं सम्बन्धस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थमश्रृतमिति भाष्यमुपेक्षितं व्याख्यातु *मश्रृते चेत्युक्तम्।* निष्पकसम्बन्धस्य सुखरूपार्थहेतुत्वादित्येवं सम्बन्धस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थमायुतमिति भाष्यं विलीनेति वार्त्तिकावयवेन निष्पकायुतशब्दसामानाधिकरण्योक्त्या निष्पकशब्दव्याख्यार्थतया सूचितस्यायुतशब्दस्य व्याख्यानान्न व्याख्यातम्। विधिस्त्विति सूत्रार्थातिदेशार्थत्वेन सूत्रद्वयं योजयितुमाह * नियोगतस्त्विति । * सप्रायादिति वाक्येति च सूत्रद्वयार्थातिदेशार्थत्वेन विदग्धवर्जं सूत्रद्वयं योजयितुमाह *प्रकरणेति ।* भाष्यकृतात्वप्राप्तिविधिपक्षो दिग्विभागसूत्रयोजनार्थेनार्थवत्वाद्विधिरिति भाष्येण परुषिदितसूत्रयोजनार्थेन चार्थवत्वान्मनुष्यसम्बन्धाच्चेतिभाष्यान्निष्कृष्टेनार्थवत्वाद्विधय इत्यवयवेन विधिस्त्विति सूत्रोक्ते नियमविधिपक्षे प्यर्थात्सूत्रद्वययोजनासिद्धेर्मनुष्यश्रुतिविरोधेन चातितुच्छशुद्धकर्मपक्षे स प्रायाद्वाक्येति सूत्रद्वयोक्ते योजनस्य मन्दप्रयोजनत्वान्न सूत्रत्रयार्थातिदेशार्थत्वेन योजितम्। तत्प्रकरणे यदितिसूत्रार्थातिदेशार्थत्वेन योजयितुमाह * सर्वेति । * वाक्यप्रकरणानुग्रहायेतिभाष्ये वाक्यप्रकरणानुग्रहादिति भाष्ये च प्रकरणोक्त्या कर्मधर्मत्वप्रमाणत्वसाम्यात्समाख्याप्युपलक्षितेति

सूचनार्थः सर्व्वशब्दः। एतत्सूत्रार्थातिदेशार्थत्वेन परुषिदितसूत्रयोजनार्थमन्वाहार्य इति भाष्यं दर्शपूर्णमासदक्षिणाभूतान्वाहार्याङ्गभूतास्तरणगर्भेष्वन्तरालवनसम्भवेपि ज्योतिष्टोमदक्षिणासु च व्रीहियवतिलमाषरूपासु प्रस्थादिसंमितत्वरूपपूर्णत्वमंभवेपि ज्योतिष्टोमदक्षिणायां कस्यांचित्स्नेहकार्याभावेन निष्पक्षासंभवाद्यक्तमाशङ्क्य दक्षिणासु चेतिचकारोक्ते नवनीतेनाभ्यङ्क्ते इति विहिते ऽभ्यञ्जने यजमानसंस्कारार्थत्वान्मनुष्यप्रधाने विलीनत्वगुणविधानेन निष्पक्कत्वापन्नस्य नवनीतस्य निवेशोपपत्तिसूचनार्था मनुष्यप्रधानोक्तिः॥ तत्प्रधाने वेति सूत्रार्थातिदेशार्थत्वेन योजयितुमाह * वाक्येनेति *। भिन्नत्वाद्वाक्यानामिति दिग्विभागसूत्रस्थेन परुषिदितसूत्रस्थेन च वाक्यभेदप्रसंगादिति भाष्यावयवेनोक्तस्य दक्षिणादौ निवेशे वाक्यभेदप्रसङ्गस्य प्रकरणसमाख्याबाधार्थत्वसूचनार्थं *प्रकरणेत्युक्तम् * षष्ठ्यन्तसम्बन्धापन्नमनुष्यप्राधान्यशङ्कानिरासार्थं * फलेत्युक्तम् ॥* अर्थवादो वेति विधिना चेति च सिद्धान्तसूत्रद्वयार्थातिदेशार्थत्वेन योजयितुमाह * तेनापि सहेति। * पर्वप्रदेशत्वग्रहचमसपात्रबिलाधिकत्वनवनीताविद्रवणविधिशेषत्वं चकारेणोक्तम्॥ कीदृशी स्तुतिरित्याशङ्क्य यथा प्रतीच्युदीची वा दिङ्मनुष्याणां पितॄणां वा दक्षिणोचिता तथा प्राची देवानां यथा च मूलपर्वान्तराले दर्भलवनं मनुष्याणां समूलं च दर्भलवनं पितॄणामुचितं तथा पर्वणि देवानां यथा च पात्रबिलसंमितं ग्रहणं मनुष्याणां पात्रबिलाधो ग्रहणं पितॄणामुचितं तथा देवानां पात्रबिलादधिकग्रहणमित्यौचित्येन प्रतीच्यादिदक्षिणादि च मनुष्याणां पितॄणां च यथाक्रममुचितं न देवानां प्राच्या देवे तु तेषामुचितमिति विपर्ययेण वा स्तुतिरिति प्रकारद्वयमाह *सम्यगिति। * यत्प्रतीच्यादियन्मनुष्यादिसम्बन्धत्वेन श्रुतं तत्तत्सम्बन्धित्वेन सम्यगुचितमित्येवं सम्यक्कृतोक्तयौचित्योक्तेर्यथाविदितो नुवादो मनुष्यादिर्विषयो यस्य प्रतीच्यादेस्तद्विधेयस्य प्राच्यादेर्विषयो देवाख्यादन्यमनुष्यादिविषयमित्येवं च यथाविदितान्यविषयोक्त्या बहुव्रीहिद्वयगर्भकर्मधारयभूतया विपर्ययोक्तेः सम्यक्कृतत्वेनौचित्येन यथाविदितविषयान्यविषयत्वेन विपर्ययेण वा स्तुतेर्निवीतोदाहरणे यथौचित्येन स्तुतिस्ततोत्राप्यौचित्येन तत्र विपर्ययेण स्तुतावत्रापि विपर्ययेणेत्यंवांचित्रेकेनातिदेशात्सिद्धि-

रित्यर्थः । विदग्धोदाहरणे वा विदग्धाशृतत्वयोः कार्ष्ण्यरोगदत्वा-पादकत्वेनाप्राशस्त्यादविदहनश्रपणमेव प्रशस्तमित्येवं रूपत्वेनौचित्यविपर्ययरूपत्वाभावाद्विदग्धोदाहरणाद्विवेकेनोदाहरणान्तरेष्वीदृश्याः स्तुतेः सिद्धिरिति विवेकोक्त्या सूचितम् ।

पर्युषितदितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वत् ॥ १७ ॥

अनृतवदननिषेधस्यक्रतुधर्मत्वम् । अधि० ३

अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ १८ ॥

निवीताद्यधिकरणवदिहापि प्रकरणत्रयेणसह प्रकरणस्य विरोधाविरोधचिन्तेति शङ्कानिरासायास्मिन्नधिकरणे श्रुत्या सहोत्तरस्मिँल्लिङ्गवाक्याभ्यां तदुत्तरयोर्वाक्येन सहेति लाघवायाधिकरणचतुष्टयस्य प्रकरणसङ्गत्युक्तिपूर्वं प्रस्तुताधिकरणविषयं विविनक्ति * तेनैवेति * ॥ अकर्मक्रतुसंयुक्तमित्युदाहरणोक्त्यर्थे सौत्रे पदद्वये , प्रतिषेधाद्दर्शपूर्णमासादिप्रकरणगता इति पदाभ्यां व्याख्याते निषेध्यैदमर्थ्यनिर्णयान्निषेधैदमर्थ्यनिर्णयसिद्धेः सन्देहायोगात्तेषामुदाहरणत्वायोगमाशङ्क्यैतदधिकरणकार्यप्रवृत्तिकैमर्थ्यविचारात्प्रागनवधारितैदमर्थ्यपदार्थविषयतयोदाहरणे विशेषिते,नार्षेयं वृणीते[1] नानुयाजेषु येयजामहंकरोतीतिवद्विधिप्राप्ते विकल्पापत्तेर्निषेधायोगान्निषेधे कैमर्थ्यनिर्णयस्य निषेध्यैदमर्थ्यनिर्णयाधीनत्वानुपपत्तेस्तन्निमित्तसन्देहायोगाशङ्कानिरसायोदाहरणविशेषणानर्थक्यमाशङ्क्यानृतवदनादीनां विधिं विना प्यपूर्वानपेक्षलौकिकक्रतूपकारार्थत्वेन पुरुषोपकारार्थत्वेन वा तत्साधनसामर्थ्यात्प्राप्तानां निषेधोपपत्तिरुक्ता ॥ तत्रेति भाष्येण किमयं निषेधो दर्शपूर्णमासाङ्गभूतस्यानृतवदनस्य ततश्च प्रकरण एव निषेधनिवेशो यं प्रायेण वाचोनृतवादिनीत्वात्पुरुषार्थत्वेन प्राप्तस्यानृतवदनकर्मणो यं निषेधस्ततश्च पुरुषधर्म इति वदता[1] निषेध्यनिषेधयोरपि कैमर्थ्यसंदेहमुक्तम् । हेतुहेतुमद्भावेनोपपादयितुमाह * तेष्विति* निषेधकैमर्थ्यनिर्णयस्य प्रवृत्तिकैमर्थ्यावधारणाधीनत्वोपपा-

---

१ इदं सूत्रं प्रथममेव १३६० पृष्ठस्य २४ पङ्क्तौ समग्र्य व्याख्यातं भाष्यकृता ।

दनार्थं यदर्थो चेति प्रतिज्ञाय निषेधेन निषेध्यस्यानिष्टहेतुत्वज्ञापना-
दिष्टविपरीतस्य वानिष्टत्वेनात्मापकारे च्छया निषिध्यक्रियायां प्रवृ-
त्तावात्मापकारस्यानिष्टत्वं क्रतूपकारेच्छया तु प्रवृत्तौ क्रत्वपकारस्या-
निष्टत्वात्पुरुषोपकारार्थक्रियावाचिना शब्देनोपकारार्थितया पुरुषमुप-
स्थापयता पुरुषापकारस्यैवानिष्टतयोपस्थापनेन क्रत्वपकारस्य
शब्दस्पर्शायोगादात्मोपकारार्थिनश्च क्रत्वपकाराख्यानिष्टहेतुत्वज्ञाप-
नेपि निवर्तयितुमशक्यत्वात्पुरुषार्थक्रियानिषेधेन निवृत्तिसिद्धौ
क्रत्वर्थायाः क्रियायाः क्रत्वपकाराख्यानिष्टहेतुत्वाकाङ्क्षानुपपत्तेः
क्रतूपकारार्थक्रियावाचिना वाशब्देनोपकारार्थितया क्रतुमुपस्था-
पयता क्रत्वपकारस्यैवानिष्टतयोपस्थापनेन [¹पुरुषापकारस्य शब्द-
स्पर्शायोगात्क्रतूपकारार्थिनश्चात्मापकाराख्यानिष्टहेतुत्वज्ञापनेपि नि-
वर्त्तयितुमशक्यात्क्रत्वर्थक्रियानिषेधेन] पुरुषार्थायाः क्रियायाः पुरु-
षापकाराख्यानिष्टहेतुत्वाकाङ्क्षानुपपत्तेरन्यार्थक्रियानिषेधस्यान्यार्थ-
त्वायोगे नहीत्यनेनोक्तेस्त्वपायमांसभक्षणादिपुरुषार्थक्रियानिषेधस्य
क्रत्वर्थत्वाभ्युपगमाद्व्यभिचारमाशङ्क्य तस्यामिनिषिद्धानुष्ठाना-
पादितवैगुण्यात्क्रतोः फलानुत्पत्तेः पुरुषस्य क्रतुसफलकामस्येष्टफ-
लालाभाख्यानिष्टप्रसंगात्तत्परिहारार्थत्वेपुरुषार्थसिद्धेरव्यभिचारसू-
चनार्थं *सर्वथेत्युक्तम * ॥ अतोनिषेधकैमर्थ्यनिर्णयार्थत्वात्प्रवृत्ति-
कैमर्थ्यचिन्तापि युक्तेत्युपसंहरति * तस्मादिति * सर्वेष्वेवाख्याते-
ष्वित्यादिसिद्धान्तभाष्यं वक्ष्यमाणस्य कर्तुराख्यातानभिधेयत्वस्य
प्रवृत्तिकैमर्थ्यनिर्णयार्थत्वाद्व्यञ्जनामुपपादयितुमाह *प्रवृत्तीनाम-
पि * अनारभ्याधीतानां निषेधानां निषेध्येदमर्थ्यावधारणं विनेदम-
र्थ्यावधारणाशक्तेर्निषेध्येदमर्थ्यावधारणायाख्यातचिन्ता युक्ता प्रकर-
णाधीतानां त्वनृतवदनादिनिषेधानां स्त्रीगमनमांसभक्षणादिवत्प्रकर-
णादेवेदमर्थ्यावधारणोपपत्तेर्निषेधैश्चसाक्षात्स्वेदमर्थ्यावधारणायाख्या-
तानां कर्तृवाचित्वावाचित्वेन चिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्याह * ताव-
च्चेति* एवंपदार्थवाक्यार्थसंघातैरुपकल्पितां विशिष्टां भावनां प्राप्य-
वृत्तिर्विधिनिषेधयोरिति न्यायेन विधिवन्निषेधस्यापि विशिष्टभावना-
विषयत्वादनृतादिनिषेध्यवदनभावनादिविशेषणवत्पुरुषार्थत्वक्रत्वर्थ-
त्वयोरपि विशेषणयोर्निषेधविषयत्वावगतेराख्यातानां च कर्तृवा-

१ इदं द्वितीयपुस्तके नास्ति।

चित्वावाचित्वान्यतररूपेण निर्णयं विना स्त्रीगमनमांसभक्षणादिवदनृतवदनादीनैकान्तिकपुरुषार्थत्वाभावेनानुयाजादिवच्चैकान्तिकक्रत्वर्थत्वाभावेन तत्क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वनिर्णयार्थयोगान्निषेधानां स्वविषयभूतविशिष्टभावनाप्राप्त्यर्थमाख्यातापेक्षोपपत्तेस्तच्चिन्ता युक्तेत्याशयः । आख्यातचिन्तायाः संदेहभाष्यारूढत्वोक्तौ येन कारणेन क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वनिर्णयं विना भावनायाः साध्यांशस्यैवापूर्णत्वेनापूर्णतया विधिनिषेधविषयत्वायोगादन्यतोनवधारितैकान्तिकक्रत्वर्थपुरुषार्थत्वायाश्च भावनायाः पुरुषवाचिकमिपदाद्यन्वयं विना पुरुषार्थत्वानवधारणाद्बलवत्प्रमाणविरोधपरिहारं च विना प्रकारणेन क्रत्वर्थत्वानवधारणात्कर्तृवाचित्वावाचित्वेनाऽऽख्याते निर्णयं विना क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वनिर्णयासिद्धिस्तेन कारणेनाख्यातशब्दाः किंपुरुषार्थां भावनामभिदधति क्रत्वर्थां वेत्येतत्संदेहभाष्येनार्थादुक्तं भवतीत्याह *तेनेति* अनुवादकस्याख्यातस्य कर्तृवाचित्वेऽपिपुरुषार्थत्वात्तेपाशङ्केर्विधायकत्वविशेषणसूचनार्थं विध्युक्त्याख्यातोपलक्षणम् । विधायकाख्यातचिन्तायां समिदादिवाक्यस्थानामप्याख्यातानामुदाहार्यत्वापत्तेः प्रतिषेधाउदाहरणमितिविशेषणानर्थकयामाशङ्क्य प्रवृत्तिकैमर्थ्यचिन्ताकाले सर्वेषामुदाहरणत्वेऽपि तस्याः प्राधान्याभावाद्विशेषणार्थवत्त्वोपपत्तिं सूचयितुमाह * ततश्चेति * प्रधानचिन्ताकाले विधीनामुदाहरणत्वनिरासायैवकारः एतस्मिन्नधिकरणे प्रयाजादीनामाख्यातगम्यपुरुषार्थत्वनिरासेऽपि प्रकरणाधिकरणे विश्वजिदादिवत्फलकल्पनया पुरुषार्थत्वमाशङ्क्य निरासादपौनरुक्त्यम् ॥ विधायकाख्यातवशेन प्रवृत्त्यैतदमर्थ्यनिरूपणेनानृतं वदेदित्यस्या विधायकत्वान्न तद्वशेन प्रवृत्त्यैदमर्थ्यं निरूप्येतेत्याशङ्क्यावान्तरवाक्यार्थविवक्षायां विधायकत्वोपपत्तिसूचनार्थं प्रवृत्तिकैमर्थ्यचिन्तां विवृणोति * तथेति * यथा प्रवृत्तिकैमर्थ्यचिन्ताकाले समिदादौ चिन्ता तथात्रापीति तथाशब्दार्थः । अनृतस्यैव निषेध्यत्वेनैदमर्थ्यस्य निरूप्यत्वादनिषेध्यवदनकैमर्थ्यचिन्तानर्थक्यमाशङ्क्यानृतैदमर्थ्यनिर्णयार्थत्वं वदनैदमर्थ्यनिर्णयस्य सूचयितुमाह * यदर्थं चेति * अवान्तरवाक्यार्थविवक्षया विधायकत्वोपपत्तावपि महावाक्ये वान्तरवाक्यार्थस्याविवक्षितत्वादविधेयत्वेनानृतवदनस्य प्रयोजनानां काङ्क्षत्वात्कैमर्थ्यचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्य निषेधरूपमहा-

वाक्यार्थवेलायां विधेर्निषेधपरत्वेनानृतवदनस्याविधेयत्वेपि शेषस्य निषेधात्परिशिष्टस्य निषेध्यस्यानृतवदनस्य निषेधान्वयायावश्य-मनुवदितव्यत्वादप्राप्तस्य चानुवादायोगात्प्रापकं च विना प्राप्त्य-योगात्प्रापकस्य च लौकिकस्यापि रागादेरैदमर्थ्यावधारणापेक्षत्वा-दनुवादसिद्ध्यै प्रापकोक्तयेऽवान्तरवाक्यार्थस्यावश्यविवक्षणीत्वं सू-चयितुमाह * प्रतिषेधेति * निषेधोपलक्षितमहावाक्यार्थवेलायां यद्यपि निषेधपरो विधिरविधिर्वाविधिविरुद्धो नञ् तथापि यत एव निषेधपरो ऽत एव शेषस्य निषेध्यस्यानुवाद्यत्वादवधारि-तैदमर्थ्यस्यैव च विशिष्टां भावनां प्राप्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोरिति न्यायेन निषेध्यत्वात्तादृशस्यैवानुवाद्यत्वावगतेरनुवादसिद्ध्यर्थं प्रापकोक्तये ऽवान्तरवाक्यार्थे विवक्षित्वानृतवदनकैमर्थ्यचिन्ता कार्येत्यध्याहारेणावृत्तविधिशब्दाकारप्रश्लेषेण च व्याख्येयम् । सकृ-च्छ्रुतस्याख्यातस्य निषेधनिषिध्यरूपार्थद्वयविधायित्वायोगमाशङ्क्य नञोभावमात्रवाचित्वेन निवर्तनाख्यनिषेधार्थत्वायोगाच्छ्रुतस्य विधि-र्नञनुरक्तस्य निषेधपरत्वपक्षे निषेध्यानुवादान्यथानुपपत्तिगम्यं प्रा-पकमङ्गीकृत्य यत्पुरुषार्थं क्रत्वर्थं वानृतवदनं तन्न कुर्यादिति वचनव्यक्तिरभावमात्रवाचिनोपि विधिप्रत्ययोक्तकर्त्तव्यत्वाभा-वाख्यानिवर्त्तनार्थत्वोपपत्तेर्नञ्मात्रस्य निषेधपरत्वपक्षे तु यत्क्रत्वर्थं पुरुषार्थं वानृतवदनं कुर्यात्तन्नेतिश्रुतविधिप्रत्ययसंहितेन प्रापकसं-हितं निषेध्यमनूद्य नञ्मात्रेण निषेधोक्तौ वचनव्यक्तिरित्याह * ततश्चेति * उभयत्रोपलक्षणार्थं पुरुषार्थक्रत्वर्थोक्ती । शेषानु-वाद्यत्वपरामर्शार्थं ऽततः शब्दः । एकत्र विधेर्निषेधपरत्वपक्षेऽ पर-त्रत्वविधेर्नञोनिषेधपरत्वपक्ष इत्यर्थः ॥ यतश्चावधारितैदमर्थ्यमे-वशेषमनुवाद्यं ततः सर्व्वस्य निषेध्यैदमर्थस्य निषेध्यैदमर्थ्यस्य च विधेर्निषेधपरत्वे साक्षादाख्याताधीनत्वान्नञोपि निषेधपरत्वे कर्त्त-व्यत्वाभावाख्यनिषेधप्रतियोगिकर्त्तव्यतोक्तेराख्याताधीनत्वेनाख्या-ताधीनत्वादाख्यातेन कर्त्तोच्यते नचेत्याख्यातगता चिन्ता सर्वेष्वे-वाख्यातेष्वित्यादि सिद्धान्तभाष्ये भविष्यतीति कर्त्तुराख्यातानभि-धेयत्वस्य वक्तव्यतामुपपादितामुपसंहरति * ततश्चेति । * ऐदमर्थ्यनिरूपणस्याख्यातायत्तत्वमुपपादयितुमाह * तत्रेति ॥ * कर्त्तुराख्यातवाच्यावाच्यत्वचिन्तामानर्थक्यनाशिप्तुमाह * ननु चे-

ति। * वैयाकरणेन कर्त्रभिधानाभ्युपगमात्प्रयाजादीनां क्रत्वर्थत्वाभ्युपगमाच्चेहाङ्गता धात्वर्थातिरिक्तभावनानभ्युपगमेपि धात्वर्थसामान्यंभावनामभिप्रेत्य भावप्रधानमाख्यातमिति स्मृतिमूलत्वसूचनार्थं भावनाप्रधानाख्यातवादिमिमांसकं प्रति बोधनार्थं च भावनाप्रधानत्वोक्तिः। अनिष्पादितायाः क्रियायाः क्रत्वर्थत्वायोगान्निष्पादककर्त्रन्वयस्य प्रकरणानुगुणत्वोक्तिः॥ आख्यातवाच्यं कर्त्तारं प्रति भावनायाः श्रौतेन प्रधानतया त्रयेण सह प्राकरणिकस्य क्रतुं प्रत्यङ्गतयाऽन्वयस्यातुल्यकक्षत्वेनाविरोधं संमार्गभावनाया ग्रहदशापवित्रान्वयाविरोधदृष्टान्तपूर्वमन्वयमुखेन तावद्विवृणोति *तद्यथेति॥* द्वावपि प्रत्यङ्गतयान्वये द्वयोः शेषिणोरेकशेषसमवायलक्षणो विरोधः प्राधान्येन त्वन्वये द्वयोः शेषयोरेकशेषिसमवायलक्षणो विरोधः स्यान्नत्वेतद्द्वयमप्यस्तीति व्यतिरेकमुखेन विवृणोति *यदि त्विति॥* क्रतुप्राधान्येन सह कर्त्तुः प्राधान्यस्योभयोः शेषिणोरेकशेषसमवायलक्षणो विरोधः स्यादित्यर्थः। अतः श्रुतिप्रकरणयोर्नानाविषयत्वेनैकविषयत्वाख्यसमवायाभावाद्विरोधानुपपत्तेः श्रुत्या प्रकरणबाधायोगात्कर्त्तुराख्यातवाच्यवाच्यत्वचिन्तानर्थिकेत्याक्षेपमुपसंहरति * अत इति।*अङ्गत्वेन कर्त्तुर्वाच्यतामाक्षेप्त्राऽभिमतामभ्युपेत्यैवतावत्प्राधान्यमुपपादयति * नैतदिति। * श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपीति। * पाकादिशक्तस्यापि काष्ठादेर्ज्वलनादिव्यापारं विना पाकादिसाधकत्वाख्यकारकत्वाभावप्रसिद्धेः सव्यापारस्यैव कर्तृरूपकारकत्वेनाख्यातवाच्यत्वावगमापरोद्देशेन व्याप्रियमाणत्वस्यैव चाङ्गत्वात्कर्तृशक्त्यतिरिक्तव्यापारवत्त्वाख्याङ्गत्वरूपेणाख्यातवाच्यत्वोपपत्त्यर्था साधकापेक्षोक्तिः। एकपदोपादानेप्यनृतवदनादिक्रियायाः श्रुत्या कर्त्तारं प्रति प्राधान्यावगतेः प्रयोजनाकाङ्क्षावेलायामप्यङ्गत्वेन कर्त्रन्वयानिष्पत्तेर्विप्रकृष्टस्यापि यागं प्रत्यङ्गत्वेनान्वयस्याविरोधाद्ग्रहणोपपत्तिमाशङ्क्य यथाग्नीषोमीयमिति तद्धितश्रुत्या प्रकृत्यर्थभूतयोरग्नीषोमयोर्द्रव्यद्वारा द्रव्यदेवतान्वयकल्प्ययागाङ्गत्वोक्तावपि यागस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां तयोरेव संस्कार्यत्वाख्यप्रयोजनत्वलक्षणप्राधान्यावगतेः सांनिपत्योपकारिणश्च संस्कारातिरिक्तापूर्वकल्पनाभावेन गौरवानापादकत्वात्तत्संभवे कल्पनागौरवापादकादुपकारकत्वकल्पनानुपपत्तेः सर्वपाकादिसम्बन्धे द्व्याकारा-

स्तण्डुलादय इत्यनेन च न्यायेन पूर्वावगतस्याङ्गत्वस्योत्तरकालावगतेन प्राधान्येनाविरोधात्पशुयागाङ्गभूतस्य पुरोडाशयागस्य पशुयागसमवेताग्नीषोमसंस्कारार्थत्वं दशमे वक्ष्यते तथाख्यातश्रुत्या कर्त्तुरनृतवदनाङ्गत्वोक्तावप्यनृतवदनस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां कर्त्तुरेव क्रतुसमवेतस्य संस्कार्यत्वलक्षणा प्रधानता न विरुद्धेत्याह * नचेति ॥ * प्रकर्षसेचनक्रियायामव्याप्रियमाणत्वेनानङ्गभूतास्वप्यप्सु ६२५।१
करणरूपकारकत्ववाचिप्रोक्षणीशब्दप्रयोगाद्देवतायां च कारकत्वाभावेप्यङ्गत्वाभ्युपगमादङ्गत्वातिरिक्तशक्तिमात्ररूपेण कारकत्वावगतेः काष्ठादेश्चाव्याप्रियमाणावस्थायां कारककार्यकरत्वाभावात्पुत्रे न ममैष पुत्र इतिवत्कारकत्वाभावापत्तेरङ्गत्वानपेक्षस्य कर्तृत्वमात्रस्याख्यातवाच्यत्वादङ्गत्वानुक्तेः प्राधान्याविरोध इत्यन्यथाक्षेपं परिहरति * अथ वेति * कर्तृत्वमात्रोक्तावङ्गप्रधानत्वान्यतरानिर्णयायोगमाशङ्क्यार्थविध्यपेक्षितं प्रयोजनमालोच्य गुणप्रधानत्वं भविष्यतीत्युक्ते द्वेधापि प्रयोजनाविशेषो योग्यत्वानुसाराद्योग्यत्वाविशेषे च विवक्षानुसारादित्युक्तम् । कर्तुर्वाच्यत्वे प्राधान्येनैवोक्त्यापत्तिरित्यन्यथाश्लोकद्वयेन परिहरति * यद्वेति * प्रत्ययार्थत्वाविशेषाद्भावनां प्रति प्राधान्यायोगमाशङ्क्याख्यातवाच्यकर्तृवादिनाख्यातवाच्यभावनानभ्युपगमाद्धात्वर्थ एव भावनाप्रधानत्वादित्याक्षेपवार्त्तिकस्थेन भावनाशब्देनोक्त इति सूचनार्था प्रकृत्यर्थोक्तिः ॥ क्रमवशोक्तिसूचितस्य नागृहीतविशेषणन्यायस्योभावित्यादिसूचितस्य च प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत स्तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येनेति स्मरणस्याख्यातेप्यपवादाभावोक्त्यर्थत्वेनाविशेषोक्तिं व्याचष्टे * नहीति * कृद्ग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्यापूर्वं द्वितीयं श्लोकं व्याचष्टे * तेनेति * पाचकः पठतीति कृदुक्तस्य कर्तुः प्रधानभूतस्य पाकविशिष्टस्यैव पठनान्वयवदाख्यातोक्तस्यापि प्राधान्ये सति पठनविशिष्टस्यैव पाकान्वयावगमापत्तेः पावको गृहे पठतीत्यादिप्रयोगे च गृहादीनां सन्निध्यविशेषे ऽप्याख्यातपदोक्तेनैव धात्वर्थेनान्वयावगमात्सामान्यरूपेण न्यायेनावस्थितं प्रत्ययार्थप्राधान्यमाख्यातेप्युत्सर्गतः प्राप्तं प्रतीतिवैलक्षण्यरूपेण न्यायान्तरेणापोद्यतेत्याशङ्क्ते * ननु चेति * न्यायान्तरं विवृणोति * तथा हीति * चतुर्थपादपूर्वकं श्लोकं व्याचष्टे * द्रयो-

स्तावदितिॐप्रतीतेरपवादकत्वोपपादनार्थं ॐ नचेत्युक्तम् ॐ आख्याते कर्तुरुपसर्जनत्वोक्तिर्धात्वर्थप्राधान्यसिद्ध्यर्था प्रत्ययार्थप्राधान्यविषयौत्सर्गिकन्यायापवादार्था चेति विकल्प्य कर्तुरुपसर्जनत्वेप्याख्याते भावनायाः प्राधान्यात्तस्याश्च स्वपदस्थधात्वर्थविशिष्टाया एव पदान्तरार्थान्वयाभ्युपगमेनानिष्टापत्त्यभावाद्गृहादीनां चाधिकरणादिकारकाणां कारकभूतेन कर्त्रान्वयार्हत्वात्क्रियात्मिकां भावनां प्राधान्येनाख्यातोक्तामुक्त्वा कृदन्तपदस्थधात्वर्थाक्षिप्तोपसर्जनभूतभावनान्वयायोगात्कृदाख्यातसन्निध्यविशेषेप्याख्याते नैवान्वयोपपत्तेर्धात्वर्थप्राधान्यापादकहेत्वभावान्न तावदाद्यः कल्पः आख्याते च मत्पक्षे भावनायाः प्रत्ययार्थभूतायाः प्राधान्यानपवादेनौत्सर्गिकप्रत्ययार्थप्राधान्यविषयन्यायापवादायोगान्न द्वितीयोपीति परिहर्तुमाह ॐ उच्यतइति ॐ पूर्वार्द्धं व्याचष्टे ॐ भावेति ॐ कर्तुः प्राधान्याभावेपि प्रधानभूतां भावनां प्रति धात्वर्थस्योपसर्जनत्वप्राधान्यानापत्तौ भावप्रधानत्वोक्त्या सूचितायां तथापि प्रतीतिवशाद्धात्वर्थस्य प्राधान्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य भावनाकाङ्क्षत्वेन धात्वर्थाद्यन्वयात्तस्याश्च प्रयत्नात्मकत्वेनेच्छायोनित्वेच्छाविषयत्वार्हपुरुषार्थरूपभाव्याकाङ्क्षत्वाद्धात्वर्थस्यापुरुषार्थत्वेन भाव्यत्वानुपपत्तेर्नित्यं कर्तुः प्राधान्ये गुणत्वे वा करणत्वान्न कदा चित्प्राधान्यमिति सर्वत्र स्थितमितीह जन्मनीति व्याख्यानायोक्ते धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयत इति धात्वर्थस्यैव भावशब्दवाच्यत्वेन स्मृतस्य भावप्रधानमाख्यातमिति प्राधान्यस्मृतेर्धात्वर्थप्राधान्यशङ्कानिरासायान्यदेव हि धात्वर्थसामान्यं करणात्मकं अन्यच्च भावनानामसाध्यत्वेन व्यवस्थितमित्यत्राख्याते प्रधानतया स्मृतस्य भावनाख्यस्य भावस्य धात्वर्थादन्यतोक्तेत्युक्तम् । धात्वर्थस्य भावत्वस्मृतिस्तु नपुंसके भावे क्त इत्यादौ शुद्धः सामान्यरूपो धात्वर्थ एव भावो भिधीयते न तु तस्य भावत्वतत्ताविख्यादाविव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्येवं व्याख्येयेत्याशयः । द्वितीयकल्पनिरासार्थत्वेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातुं शङ्कते ॐनन्वितिॐ ततश्चौत्सर्गिकन्यायापवादार्थं कर्तुरुपसर्जनत्वोक्तिरित्याशयः । कर्तुरुपसर्जनत्वेपि मत्पक्षे प्रत्ययार्थभूताया भावनायाः प्राधान्यानिवृत्तेः कर्तृप्राधान्यनिवृत्त्यापि नौत्सर्गिको न्यायो निवर्त्स्यतीति कर्तृप्रत्ययार्थत्वरूपे तु

बाधायोगाल्लक्षणान्यथानुपपत्तिकल्पितमूलभूतप्रमाणान्तरोपबृंहितल- क्षणबलेन लौकिकीं कर्तुरुपसर्जनत्वप्रतीतिं बाधित्वा प्राधान्यमभ्यु- पगन्तव्यमिति तत्रेत्यादिनोक्का त्रिविधमप्याक्षेपपरिहारमुपसंहर्तु- * मितीत्युक्तम्।*आक्षेपा परिहारत्रयमप्ययुक्तं मत्वानन्तरमेव ताव- त्परिहारं यद्वै तदविशेषेणेति श्लोकद्वयोक्तं दूषयितुमारभते * आह- ति। * सम्बन्धोक्तेर्गुणप्रधानभावाशयत्वात्तादर्थ्योक्तेश्च भावप्रत्य- यान्तसमासत्वेनाङ्गाङ्गिसम्बन्धवाचित्वाद्यत्र व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादाव- ङ्गाङ्गित्वलक्षणं गुणप्रधानभावं श्रुतिरुपादत्ते तत्रैकस्य प्राधान्यो- क्तावितरस्य तादर्थ्यं प्रसज्यते प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्त्वङ्गाङ्गित्वानपे- क्षविशेषणविशेष्यत्वमात्ररूपं गुणप्रधानत्वं प्रकृतिप्रत्ययान्वयात्म- कपदश्रुत्या प्रतीयते एवं च सति प्रत्ययार्थस्य विशेष्यत्वलक्षणप्रा- धान्योक्त्या धात्वर्थस्य विशेषणत्वलक्षणोपसर्जनत्वावगमेऽपि ताद- र्थ्यनियमो नास्तीत्यर्थः । राजपुरुषदृष्टान्तं विवृणोति * तथाहीति। * आदिशब्दगृहीतं दृष्टान्तं विवृणोति * अपि चेति * निःसंदिग्धं प्रधानत्वमस्येति बहुव्रीह्यर्थः । पदश्रुत्याङ्गाङ्गि त्वानुक्तावपि श्रुत्युक्तविशेषणविशेष्यत्वानुसारेणाङ्गाङ्गित्वनियमा- शङ्कानिरासायाङ्गाङ्गित्वस्य विशेषणविशेष्यत्वानुसारित्वनियमाभा- वे चतुर्थाधिकरणभाष्यसंमतिमाह * तथा चेति ॥ *तदेव भाष्यमू- हेन प्रकृते योजयति * तेनेति। * एवं प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेर्विशे- षणविशेष्यत्वाख्यगुणप्रधानत्वाशयत्वाङ्गीकारेण क्रियायाः कर्त्रर्थ- त्वप्रसङ्गाभावमुक्त्वाधुनाङ्गाङ्गित्वाख्यगुणप्रधानत्वाशयत्वेऽप्यभिधा - निकाङ्गाङ्गित्वाशयत्वान्न वास्तवः क्रियायाः कर्त्रर्थत्वप्रसंगः प्रत्युत प्राधान्याख्येन तात्पर्येण कर्तृत्वाभिधानात्कर्तुरेव क्रियार्थत्वप्र- सङ्ग इत्याह*अपि चेति॥*यद्यपीह व्याकरणे प्रसिद्धेनाभिधानिकेना- ङ्गित्वाख्येन प्राधान्येन कर्तृत्वमभिधीयते तथापि कर्तुः प्राधान्येना- भिधानात्क्रियायास्तादर्थ्यप्रसङ्गइति यदुक्तं तन्नास्तीत्युक्ते कथमि- त्यपेक्षायां तदुपपादनार्थं यस्मात्प्राधान्याभिधानस्मृत्या तात्पर्यतः क- र्तृत्वस्य वाच्यत्वावधारणाद् गुणत्वं वाच्यमवधारितं भवतीति योज्यं ततस्तात्पर्यतइति तु पाठः स्पष्टार्थः। श्लोकं व्याचष्टे * प्राधान्येति । * व्याकरणे वस्त्वर्थमनपेक्ष्यशब्दार्थेन व्यवहारात्प्रकृत्या स्वार्थावच्छिन्नप्रत्ययार्थं प्रतीत्यर्थं स्वार्थाभिधानात्तात्पर्येण प्रत्यया-

र्थपरत्वेन प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां स्वार्थाभिधानात्मकमाभिधानिकेन शेषित्वेनाभिधानं प्राधान्याभिधानं विवक्षितं नतु वास्तवेन शेषित्वेनाभिधानं प्राधान्याभिधानोक्त्या विवक्षितं तस्मादिह व्याक्रियायामाख्यातस्य कर्तृत्वपरत्वाभ्युपगमे गुणताऽऽख्यातेनोक्ता भवतीत्युक्ते कथं तात्पर्येण कर्तृत्वोक्त्या भवतीत्याशङ्क्य नहीत्युक्त्वा नतदिति श्लोकावयवव्याख्यार्थं * तेनेत्युक्तम् * प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थं प्रतीत्यर्थत्वाभावेनाभिधानिकाङ्गाङ्गित्वानभिधानात्मकेनौदासीन्येन कर्त्रभिधानपक्षेप्याख्यातेन कर्त्तुर्गुणतोक्ता भवति, आभिधानिकप्राधान्याभिधानपक्षे तु सुतरामिति तदर्थसूचनायैतद्गुणत्वाभिधानमौदासीन्याभिधानात्मकाद्वितीयपरिहारपक्षेप्यतिदेष्टव्यमित्याह * एतदिति । * एतदेवोपपादयितुं द्वितीयं परिहारमनुभाषणपूर्वं दूषयति * यत्त्विति । * तत्राप्याभिधानिकाङ्गाङ्गित्वानभिधात्मकौदासीन्याख्यकेवलाभिधानपक्षेपि वास्तवाङ्गाङ्गित्वानपेक्ष्यवस्तुरूपेण कर्त्रभिधाने सति वास्तवौदासीन्यरूपेणावस्थानाद्यथेष्टं यथायोग्यं वा वास्तवमङ्गाङ्गित्वं कर्त्ता प्रतिपद्येत तस्य तु कर्तृत्वरूपेणाभिधानात्कर्तृत्वस्य च वास्तवगुणत्वैकान्तिकत्वाद्वास्तवौदासीन्याभिधानं नास्तीत्यर्थः । यद्यप्यादौ गुणत्वेनेति श्लोकोक्तमाद्यं परिहारमनुभाषणपूर्वं दूषयति * यद्यपीति ॥ * श्रुतिविरोधं विवृणोति * आख्यातेन हीति । * पशुपुरोडाशे देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागात्मकस्य यागस्योद्देश्यदेवतासाध्यत्वाद्देवतायास्तद्धितश्रुत्युक्तस्य द्रव्यद्वारा यागाङ्गत्वस्य यागप्रयोजनाकाङ्क्षावेलायामुद्देशांशेन संस्कार्यत्वाख्यप्राधान्यावगमे प्यव्यावृत्तेरिह त्वंशभेदाभावाद्व्यावृत्त्यापत्तेर्वैषम्यसूचनार्थं * व्यावर्त्तयतइत्युक्तम् ॥ * श्रुतिविरोधे प्यानर्थक्यापत्तौ बलाबलवैपरीत्यात्सन्निधिनोपकार्यत्वाख्यप्राधान्योपपत्तिमाशङ्क्य सन्निधितो बलवता प्रकरणेनानर्थक्यपरिहारसंभवे सन्निधिनानर्थक्यपरिहारयोगमाह*नचेति।*श्रुत्यविरोधात्सन्निधिनैवानर्थक्यपरिहारोपपत्तिमाशङ्क्य प्रकरणस्याप्यविरोधमाह *यथैवेति।* गुणत्ववत्प्राधान्यस्याप्याख्यातश्रुत्यैव विधिरूपयोक्तेर्बलाबलविशेषाभावमाशंक्योभयोक्त्यशक्तेःप्राधान्योक्तौ गुणत्वत्यागापत्त्याख्यातवाच्यगुणत्ववादिना गुणत्वातिरिक्तकर्तृत्वानभ्युपगमात्कर्तृत्वत्यागापत्तेः स्वामित्वाख्यप्राधान्यायोगात्कर्मत्वाख्यप्रा-

धान्यापत्तेः कर्मणि लकारोत्पत्तौ यगात्मनेपदसंप्रसारणशीयुट्कर-णादुद्येतेत्यन्यरूपशब्दः स्यान्नतुवदेदित्येवंरूप इत्याह *नचेति।* कर्त्र-न्तराभावेन कर्त्रीप्सिततमत्वाख्यकर्मत्वायोगादाध्यमानत्वोक्तिः। कर्तृत्वस्य द्व्यात्मत्वादुभयोक्त्युपपत्तिं शङ्कते * अथेति ॥ * कर्तृ-त्वस्य क्रियावेलायामेव सिद्धत्वात्स्वामित्वस्य तु भोगकालभा-वित्वात्साधकरूपमेव कर्तृत्वं न स्वामिरूपमिति न तावद्द्व्यात्मकं कर्तृत्वं यदि तु स्वाम्यं विना कर्तृत्वायोगात्कर्तृत्ववाचिनाऽऽस्वाख्यातेन-स्वाम्योक्तिः शङ्क्यते ततो नन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वाद्विपरीतसा-धनो हेतुः स्यादिति परिहरति * एतदिति* ॥ कर्तृत्वमात्राभिधानो-पपादनार्थत्वेन प्रामाणान्तरगोचरोक्तिं व्याचष्टे * यद्यपीति * तदेवाभिधीयतइत्येवकारार्थं तश्चेति चशब्दव्याख्यसूचनार्था मात्रो-क्तिः ॥ स्वाम्योक्त्यर्थस्वर्गकामादिशब्दानर्थक्यापत्तेरपिनाख्याते-न स्वाम्योक्तिरित्याह * तथा चेति *। श्लोकार्थमुपसंहरति*तस्मा-दिति* । काष्ठादौ फलोद्देशाभावेन स्वाम्याभावेपि काष्ठानि चल-न्तीत्यादिप्रयोगे कर्तृत्वोक्तेरपि द्व्यात्मकमेव कर्तृत्वमित्यवधारणायो-गादगुणत्वमेव केवलं कर्तृत्वमित्याह * अतश्चेति * ॥ इतश्चेत्यर्थः ॥ श्लोकं व्याचष्टे * व्यापिहीति * ॥ परिहारत्रयदूषणमुपसंहरति * तस्मादिति * । परिहृतौ तृतीयं परिहारं समाधातुं तत्रैतत्प्रसज्ये-तेत्यादिवार्त्तिकोक्तं तावद्दूषणंपरिहरति * अत्रेति * । विशेष-णत्वरूपेणोपसर्जनत्वेन प्रकृत्या स्वार्थावच्छिन्नप्रत्ययार्थाभिधानार्थे-स्वार्थाभिधानमित्येवंरूपस्याभिधानधर्मतया धर्मधर्मिणोरत्यन्तभे-दाभावेनाभिधानात्मकस्य तादर्थ्यस्योपात्तत्वादभिधानस्य चा नुष्ठानार्थत्वात्प्रकृत्यर्थानुष्ठानस्य प्रकृत्यर्थावच्छिन्नप्रत्ययार्थानुष्ठानार्थ-त्वात्प्रकृत्यर्थोऽङ्गं प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यनुष्ठानविषयमपिशब्दात्स्व-रूपविषयमपि तादर्थ्यं तादृगेवाङ्गीकार्यमित्यर्थः । वस्तुधर्मभूतस्या-ङ्गाङ्गित्वस्याभिधानधर्मभूताङ्गाङ्गित्ववैपरीत्ये राजपुरुषदृष्टान्तस्य विशेषणतया राजेतिवार्त्तिकोक्तस्य साध्यविकलतामाह*राजेति* राजाभिधानस्य राजविशिष्टपुरुषाभिधानार्थत्वलक्षणशब्दार्थवृत्त्या-लोचनया राजाख्यस्य वस्तुनोपि पुरुषाख्यं वस्तु प्रत्यङ्गत्वप्राप्तेति कृत्वा साध्यविकलो दृष्टान्तइत्याशयः । राजपुरुषमानयेत्यादौ राजा-ज्ञतदुर्दर्शनप्रहाद्यर्थे राजपुरुषानयने राजाज्ञाकरत्वे पुंसो राजाङ्ग-

त्वावगमाद्राज्ञोऽङ्गता न युक्तेत्याशङ्क्य तत्रापिशब्दार्थवृत्यालोचनया राज्ञोङ्गत्वावगमेपि राजासानुष्ठानार्थानयनान्वयान्यथानुपपत्तिलक्षणप्रमाणान्तरवशात्प्राधान्यकल्पनेत्याह *प्रमाणान्तरेणेति*। विशेषणसमासश्रुत्युक्ताङ्गत्वविरोधाद्वाक्यलभ्यानयनान्वयान्यथानुपपत्त्या विपरीतकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्यसक्तूनां द्वितीयाश्रुत्युक्तप्राधान्यविरोधेपि वाक्यलभ्यहोमान्वयान्यथानुपपत्याङ्गत्वकल्पनवद्विपरीतकल्पनोपपत्तिं सूचयितुं शब्दार्थविपरीतकल्पनंसक्त्वधिकरणे दर्शितमित्याह * तच्चेति * । व्यभिचारात्तर्हिविशेषणसमासश्रुतेर्नाङ्गत्ववाचिता युक्तेत्याशङ्क्य प्रमाणान्तरवशाद्विपरीतकल्पनामात्रेण शब्दार्थत्वाभावो न भवतीति तत्रैवोक्तमित्याह *न चेति*। राजपुरुषशब्दस्याङ्गाङ्गिभावबाचित्वे राज्ञोंगत्वाभावात्प्रयोगे न युज्येतेत्याशङ्क्याह * यश्चेति * । राज्ञः प्राधान्ये प्रसिद्धेर्गुणत्वं नास्तीत्याशङ्क्य प्रतिज्ञाहेतुप्रश्नपूर्वमुपपादयति । * अस्ति चेति * गुणत्वप्राधान्ययोर्हेतुहेतुमद्भावेनाविरोधसूचनार्था तावत्पश्चाच्छब्दाभ्यां पौर्वापर्योक्तिः । द्व्यात्मकत्वे प्राधान्यमपि कस्मान्नविवक्ष्यतइत्याशङ्क्य विवक्षातिवेति यदुक्तं तद्व्याचष्टे * तत्रेति * । उपकारकोपकार्योक्तिभ्यामङ्गप्रधानत्वे लक्षणयोक्ते पुरुषस्य राजान्वय विवक्षया राजपुरुषोयामिति प्रयोगे निर्विशेषान्वयोक्त्यानर्थक्यापत्तेर्विशेषाकाङ्क्षायामभिधानगतस्याङ्गाङ्गित्वाख्यस्यान्वयविशेषस्य बुद्धिस्थत्वेनाभिधेयगततयापि कल्पनाद्वस्तुतोपि राज्ञो ङ्गत्वं पुंसश्चाङ्गितास्तु राजपुरुषमानयेत्यादिप्रयोगे त्वानयनादिक्रियान्वये संयुक्तस्य पुरुषस्योपलक्षणार्थं राजान्वयोक्तेः सामान्यमात्रेणाप्युपलक्षणोपपत्तेर्विशेषानाकाङ्क्षत्वान्नशब्दार्थवृत्यालोचनया वस्तुतो राज्ञोङ्गत्वप्राप्तिरित्याशङ्क्याह * प्रयोगेति * । निर्विशेषस्याप्यन्वयस्योपलक्षणत्वोपपत्तावपि निर्विशेषसामान्यायोगादभिधानगतस्य चाङ्गाङ्गित्वाख्यस्यान्वयविशेषस्याभिधेयगतान्वयसामान्यविशेषायोगाद्वास्तवाभिधेयगतान्वयसंभवे चाभिधानगतस्यान्वयविशेषस्याभिधेयसमारोपायोगाद्वास्तवस्य चाङ्गाङ्गित्वस्य पदवेलायामेव प्रतीतेः प्राथम्यादाभिधानिकस्य त्वङ्गाङ्गित्वस्य पदान्तरवक्ष्यमाणक्रियोपयोगं पुरुषस्यापेक्ष्यालोच्य तदुपलक्षणार्थं राजान्वयोक्तेराभिधानिकेनापि चाङ्गाङ्ग्यन्वयेनोपलक्षणोपपत्तेर्वास्तवाङ्गाङ्ग्यन्वयानाकाङ्क्षणा-

द्वाक्यवेलायां प्रतीतेर्जघन्यत्वाद्राज्ञा भृतिदानेन पुरुषस्योपकार्यत्व-विवक्षायां राजपुरुषशब्दप्रयोगो राजाज्ञाकरत्वेनोपकारकत्वविवक्षायां वा पुरुषराजशब्दप्रयोग इति व्यवस्थाहेतौ वास्तवेङ्गाङ्गित्वाख्ये थेद्वये पदान्तरवक्ष्यमाणक्रियोपयोगमनपेक्ष्यैव तावत्पदवेलायामेव संभवति सत्यानयादिपदान्तरवक्ष्यमाणक्रियोपयोगस्यानादृत्य वास्त-वाङ्गाङ्गित्वं यथाकथंचिदन्वयमात्रापेक्षया वैवक्षिकाङ्गाङ्गित्वविशेष-मात्रेण क्लिष्टव्यवस्थाश्रयणं न युक्तमित्याशयः शैघ्र्यविलम्बाख्यविशे-षोक्त्यर्थं तावद्वक्ष्यमाणोक्तौ तत्पुरुषसमासस्य वोत्तरपदार्थप्राधा-न्यवाचित्वाद्वास्तवाङ्गाङ्गित्वाभावे निरालम्बनत्वापतेः प्रयोगासं-भवात्तदन्यथानुपपत्त्यापि वास्तवाङ्गाङ्गित्वकल्पनसूचनार्था विद्य-मानोक्तिः । अतो वास्तवमेवाङ्गाङ्गित्वं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमालोच्य राजपुरुषशब्दप्रयोगाद्वास्तवमेवराज्ञः पुरुषाङ्गत्वं विवक्षितमित्युपसं-हरति *तेनेति* उपकाराख्येनाङ्गत्वफलेनाङ्गत्वोपपादनार्थोपकारकृ-तोक्तिः। भृतिदानोपादेयं पुरुषं प्रति स्वामिनोङ्गत्वसंभवेपि गां गर्भ-दासं वा प्रत्यङ्गत्वाभावाद् देवदत्तस्वं गौर्गर्भदासो वेत्यादिः प्रयोगो वास्तवाङ्गाङ्गित्वाविवक्षायां तत्स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि वस्तुगतौ वोपकारतोङ्गत्वेनोपचर्यते नत्वभिधानमताङ्गताभिधेयगतत्वेनोप-चर्यत इत्याह * यत्रापीति * । देवदत्तादानांगवादीन्युत्यौपचारि-काङ्गत्वाविवक्षायां मुख्यबुद्ध्भावापत्तिभयेनाङ्गत्वानपेक्षोपकारित्व-लक्षणोपसर्जनत्वाभ्युपगमेऽप्येतदुपकारकत्वं शेषफलत्वाच्छेषस्यैव प्रत्यासन्नतरं शेषिफलत्वाभावात्तु न शेषिणः प्रत्यासन्नतरमिति कृत्वोपकारकत्वस्य शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वविज्ञानात्संभवच्छेषत्वस्य धा-त्वर्थादेकरूपकारकत्वलक्षणेनोपसर्जनत्वेन प्रत्ययार्थं कर्तारं प्रत्य-ङ्गत्वावगतेः कर्तुः प्रधानसिद्धिरिति सूचयितुमाह * अथापीति * । निःसंदिग्धप्रधानत्वमिति वार्त्तिकोक्तस्य पाचकादिदृष्टान्तस्य साध्यविकलतामाह * याचकादावपिचेति * यथा राजपुरुषादि-शब्दे राजादीनां पुरुषादीन्प्रत्यङ्गत्वं तथापाचकादिशब्देपि देवद-त्तादेः पाकादिकृतवृत्तिलाभाद्युपकारद्भावात्पाकादिक्रियाणां देवद-त्तादीन् प्रत्यङ्गत्वं विवक्ष्यते प्राधान्यं तु निष्पाद्यत्वेनावस्थानात्स-दपि न विवक्ष्यते ततश्च वस्तुधर्मभूतस्याङ्गाङ्गित्वस्याभिधानधर्म-भूताङ्गाङ्गित्ववैपरीत्येपाचकादिदृष्टान्तस्य साध्यविकलतेत्याशयः

यथा कर्मोत्पन्नकृदन्ते पक्वादिशब्दे कर्मभूतानोदनादीन् प्रत्यङ्गत्वं तथा कर्तृभूतानपि देवदत्तादीन् प्रतीति सूचनार्थं *सर्वत्रेत्युक्तम्* शब्दार्थवृत्त्यालोचनया वास्तवाङ्गाङ्गित्वाभ्युपगमे प्रोक्षितशब्दे कर्मोत्पन्नकृदन्ते शब्दार्थवृत्त्या प्रोक्षणस्य द्रव्यार्थत्वाद्वस्तुवृत्त्यापि द्रव्यर्थत्वापत्तेः प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति प्रोक्षिताभ्यां दृषदुपलाभ्यां पिनष्टीति वाक्याभ्यां विहितं प्रोक्षणमवहननपेषणप्रयुक्तमपूर्वप्रयुक्तं वेति नावमिकी चिन्ता तादर्थ्यं विना प्रयुक्त्ययोगान्न युज्यतेत्याशङ्कते * नन्विति * द्रव्यार्थत्वे पि द्रव्यकार्यप्रयुक्त्यविरोधाद्धन्तिपिषिस्वरूपेणोलूखलादिद्रव्यकार्येणोलूखलाद्यर्थं प्रोक्षणं प्रयुज्यते ऽपूर्वसाधनांशेन वा हन्तिपिषिगतेनेति नावमिकचिन्तोपपत्तेः प्रोक्षणस्य द्रव्यार्थतेष्टैवेति परिहरति * कस्य वेति * शङ्कापरिहाराशयौ क्रमेण विवृणोति * नन्विति * तादर्थ्यस्य तदधीनविधिविषयत्वाख्यत्वात्तत्प्रयुक्तत्वस्य च तत्तत्प्रयोजनत्वाख्यत्वात्तादर्थ्यतत्प्रयुक्तत्वयोरभेदाशयेन द्रव्यार्थत्वान्यप्रयुक्त्योर्विरोधाशङ्कानुपपत्तेर्द्रव्यार्थत्वे द्रव्यस्यैव शेषित्वात्प्रयोजकत्वापत्तेरन्यप्रयुक्तिविरोधः शङ्कनीयः सोपि द्रव्यार्थत्वे पि धर्मस्य नवमाद्यन्यायेन कार्यप्रयुक्तत्वाद् द्रव्यधर्मः प्रोक्षणं हन्तिपिषिस्वरूपात्मकेन द्रव्यकार्येणादृष्टार्थधर्मानपेक्षेणाप्यानन्तर्यात्प्रयुज्यते इत्याद्यतण्डुलपिष्टादिनिष्पादनद्वारा हन्तिपिषिसाध्यस्यौषधयागापूर्वस्य व्यवहितत्वे प्यदृष्टार्थधर्माकाङ्क्षत्वात्तत्साधनांशेन हन्तिपिषित्वैकार्थसमवायिनोलूखलमुसलादिद्रव्यकार्येणेत्येवं चिन्तोपपत्तेर्नास्तीति परिहाराशयः ॥ इतिकरणस्य प्रकारवाचित्वाद्यस्मादेव प्रकारो विचारस्तस्माद्द्रव्यार्थत्वेऽवस्थितेपि न विरुद्ध्यत इत्यावृत्तस्य हिशब्दस्यापि शब्दार्थवाचित्वाङ्गीकारेण योजकम् । यद्यपूर्वमनेन क्रियते ततोऽस्याऽपूर्वं प्रयोजकं यदि हन्तिपिषी ततस्तौ प्रयोजकावित्यादिभाष्येण प्रयुक्तिनिर्णयार्थं तादर्थ्यस्यापि तत्राधिकरणे विचाराद् द्रव्यार्थत्वविरोधमाशङ्क्य यदुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति पिनष्टि वा तत्प्रोक्षिताभ्यामिति तृतीयानिर्देशात्साधनीभूतयोरुलूखलमुसलयोर्दृषदुपलयोर्वा प्रोक्षणं प्रत्यङ्गित्वावगतेः किमवघातं पेषणं वा करोतीति हन्तिपिष्योः कर्मत्वेन करोत्यर्थान्वयाद्यदुलूखलमुसलयोर्दृषदुपलयोर्वा हन्तिपिषिसाधनत्वं तदर्थं प्रोक्षणमुतावघातेन वा पेषणेन वा करो-

तीति करणत्वेनान्वयाद्यत्तयोरपूर्वसाधनत्वमित्युलूखलमुसलापरित्यागेनैव तादर्थ्यविचारादविरोधमाह * यो पिचोति * यद्वा द्रव्यस्य स्वरूपेण प्रत्ययार्थत्वाभावात्प्रकृत्यर्थं प्रत्यङ्गित्वानुपपत्तेः कारकरूपेणाङ्गित्वस्याभ्युपगमनीयत्वात्कृदुक्तस्य च कारकरूपस्य द्रव्योपसर्जनत्वेना निष्कर्षातिरोहितत्वेनात्मार्थतया क्रियाग्रहणाशक्तेः प्रोक्षणस्य कर्मभूतोलूखलादिद्रव्यार्थत्वायोगेप्याख्यातोक्तस्य कारकरूपस्य स्वप्राधान्यान्निष्कर्षप्रतीतेराविर्भूतत्वेनात्मार्थतया क्रियाग्रहणशक्तत्वाद्वदनस्यकर्त्रर्थत्वाविरोध इति वैषम्योक्त्यानिष्टापत्तिं परिहरति * तिरोहितं चेति * पाचकादिशब्दे कर्तृत्वस्यापि कृदुक्तस्य तिरोहितत्वेन क्रियाग्रहणशक्तिश्चकारेण सूचिता। श्लोकं व्याचष्टे ॥ * कृदन्तेति। * यदेतद्विशेषणत्वेनोपसर्जनत्वं तदेव शेषत्वमप्यापादयतीत्यादिवार्त्तिकोक्तस्य श्रुत्युक्तविशेषणविशेष्यत्वानुसारेणाङ्गाङ्गित्वानियमस्य न श्रुतिर्ब्रूते वाक्यार्थो नेतीति पश्वेकत्वाधिकरणभाष्याविरोधमाशङ्क्यैकाभिधानश्रुतिबलीयस्त्वेनैकपदोपादानश्रुत्यवगतद्रव्यार्थत्वया - धाशयं तद्भाष्यमित्येवं विरोधपरिहारसूचनार्थं तथाचेत्यादिवार्त्तिकोक्तामङ्गाङ्गित्वस्य विशेषणविशेष्यत्वनियमाभावे भाष्यसंमतिमनुभाषणपूर्वं निरसितुमाह * यत्त्विति । * श्लोकं व्याचष्टे * कारकोपसर्जनीभूतस्येति * ॥ तेनात्रापीतिवार्त्तिकोक्तमूहेन भाष्ययोजनं निरसितुमाह * नत्विति । * प्राधान्येनेह कर्त्तृत्वमिति वार्त्तिकोक्तं तात्पर्याख्येन प्राधान्येन कर्त्तृत्वोक्तौ कर्त्तुरेकक्रियार्थत्वापत्तिमनुभाषणपूर्वं क्रियाफलभोक्तृत्वात्मकस्वाम्याख्यं प्राधान्यं विना कर्त्तव्यत्वावगतिपूर्वककर्तृत्वानिर्वाहाद्विधायकेनाख्यातेन प्राधान्यपर्यन्तकर्तृत्वोक्तेर्गुणत्ववत्प्रधानतापि कर्त्तुः प्राप्नोतीत्येवं निरस्यति *यत्त्विति । * अधिगम्य ममेदमनुष्ठेयमिति ज्ञात्वा क्रियेत्यर्थात्युपसर्गस्यान्तर्गतगमनक्रियायोगविषयत्वाङ्गीकारेणाधिक्रियोक्तेरनुष्ठेयत्वावगतिपूर्वकानुष्ठानाख्यामधिक्रियां विना शास्त्रीयेर्थे कर्तृत्वानिर्वाहात्कर्तृणामधिक्रिया वगम्यते सा च चेतनानां प्रेक्षापूर्वकारिणां फलोद्देशादृते न भवेदित्युक्तेनानृतं वदेदित्यत्र विध्यभावेनानुष्ठेयत्वावगत्यभावात्तत्पूर्वकानुष्ठानाख्याधिकाराभावात्फलोद्देशकल्पनायोगमाशङ्क्यानन्दितनिषेधायोगादप्राप्तस्य चानुवादायोगात्प्रापकं च विना प्राप्त्ययोगादशाब्दस्य च प्रापकस्य शाब्दे व्यवहारेऽन्वयायो-

गान्निषेध्यतयापि शास्त्रगम्येऽर्थे विधिरवगम्यत इति विधिश्चेत्येतावतोक्ता पुनः सकलमुत्तरार्द्धं विधिरप्यधिक्रियावत्फलोद्देशं विनात्मानं लभेतेत्येवं योज्यमित्येवं श्लोकं व्याख्यातुमाह *यद्यपीति।* अनुष्ठेयत्वावगतिपूर्वकानुष्ठानवाचित्वेनाधिक्रियोक्तिव्याख्यानायानुष्ठानोक्तिः कृत्यल्युटो बहुलमिति स्मृतेरनुतिष्ठतीति व्युत्पत्यानुष्ठातृत्ववाचिनी अनुष्ठेयत्वावगतिपूर्वकानुष्ठातृत्वात्मकस्यापि कर्तृत्वस्य गुणात्मकत्वात्प्राधान्यविरोधशङ्कानिरासस्सूचनार्था मात्रोक्तिः प्रेक्षापूर्वकारिणां फलोद्देशं विनाऽधिकारायोगेपि मन्दधियां निष्फलेपि कर्मणि यादृच्छिकानुष्ठेयत्वावगतिपूर्वकानुष्ठानाख्याधिकारदर्शनात्फलोद्देशाव्यभिचारमाशङ्क्य यदृच्छया प्रवृतस्य वेदेन कर्तृत्वानुक्तेः स्वसम्बन्धिप्रेरणावगतिहेतुकानुष्ठेयत्वावगतिपूर्वकस्यैवानुष्ठानस्य वैदिकेषु कर्मस्वधिकारशब्दे विवक्षितत्वाच्चितीसंज्ञानइतिसम्यग्ज्ञानाख्यसंज्ञानवाचिच्चेतयातिधातूत्पन्नचेतनशब्दवाच्यानां प्रकृष्टधियामेवाधिकारो न मन्दधियामिति सूचयितुं *तादृशामेवेत्युक्तम्।* निषेध्यतयापि शास्त्रगम्यार्थेधिक्रिया विधियुक्तत्वादवगम्यत इत्येवं विधिश्चेत्युत्तरार्द्धावयवव्याख्यार्थं विधियुक्ताश्चेत्युक्त्वावृत्तैतदवयवसहितोत्तरार्द्धव्याख्यानार्थं* नचेत्युक्तम॥*अनुष्ठेयत्वावगतिपूर्वकानुष्ठातृत्वात्मककर्तृत्वात्मलाभान्यथानुपपत्त्या विध्यात्मलाभान्यथानुपपत्त्या वा फलोद्देशकल्पनस्य कर्तृप्राधान्यसिद्ध्युपयोगमाह *तेनेति।* प्रकरणावगतक्रत्वर्थत्वाबोधनापि तर्हि पारंपर्येणानृतोक्तिनिषेधस्य पुरुषोपकारित्वसिद्धेर्न तद्बाधेन श्रुत्या साक्षात्पुरुषोपकारिता कल्पनीयेत्याशङ्क्याह *साक्षादिति।* फलाश्रवणेन पुरुषापेक्षितफलसाधनतया पुरुषार्थत्वायोगात्पुरुषसंस्कारकत्वेन पुरुषार्थत्वस्य वाच्यत्वापत्तेः शुद्धस्य च पुंसो निष्प्रयोजनत्वेनासंस्कार्यत्वात्क्रतुयुक्तस्य तु प्रकरणं विनाऽवगतेस्तस्य च श्रुत्या बाधाज्ञ कथं चित्साक्षात्पुरुषोपकारः संभवतीत्याशङ्क्य शुद्धपुरुषधर्मत्वायोगेपि संस्कार्यस्य पुंसः क्रत्वर्थत्वसिद्ध्यै श्रुत्या प्रकरणस्यापेक्षितत्वेन तस्मिन्नंशेऽ बाधात्प्रकरणावगतक्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारत्वेन साक्षात्पुरुषोपकारसंभवमुपपादयितुमाह *नचेति।* क्रत्वर्थस्य पुंसो ऽदृष्टोपकारित्वेनादृष्टकार्ययोग्यत्वाधानलक्षणसंस्कारानपेक्षत्वात्फलभोक्तृत्वयोग्यतायाश्च साङ्गप्रधानानुष्ठानमात्रात्सिद्धेस्तदाधा-

नलक्षणस्यापि संस्कारस्यानपेक्षणात्क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारताप्ययुक्तेत्याशङ्कते * क इति । * प्राप्तस्याप्योदनादेर्भोज्यस्य रोगादिना भोक्तृतायामयोग्यस्य भोजनादर्शनात्फलसाधनतातिरिक्तभोक्तृत्वायोग्यताधानापेक्षोपपत्तेर्यजमानास्तु तत्प्रधानत्वादित्यत्र वक्ष्यमाणाया ग्रन्थगौरवभयादत्रानभिधानेपि सामान्यतः पुरुषार्थत्वावधारणमात्रात्प्रकरणागम्यक्रत्वर्थत्वव्यावृत्तिः सेत्स्यतीति परिहृति * सर्वथा तावदिति * भोक्तृत्वायोग्यताधानाख्यस्य चोपकारविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वाविशेषाभावात्सामान्ययोगः शङ्कनीय इत्याह * तद्विशेषेति । * तस्मादाभिधानिकेनापि प्राधान्येन कर्त्रभिधाने वास्तवप्राधान्यसिद्धेः श्रुत्या क्रियायाः क्रत्वर्थत्वावधारणान्न प्रकरणेन क्रत्वर्थत्वं सेत्स्यतीति तृतीयपरिहारसमाधानमुपसंहरति * तस्मादिति । * द्वितीयाद्यपरिहारयोः प्राधान्यांशानुक्तिसाम्यादेकहेलया परिहारद्वयं समाधातुं यद्यपि कर्तृत्वं साधकत्वेनेत्यादिवार्तिकोक्तन्यायेन कर्तृवाचिना प्रत्ययेन प्राधान्यांशो नोक्तः कर्तृत्वे चानन्तर्गतस्तथापि कर्तृत्वान्यथानुपपत्तिद्वारा प्रत्ययेन प्रत्यायितस्वाक्रियायाः प्रयोजनाकाङ्क्षावेलायां सम्बद्ध्यत इत्याह * यद्यपि चेति । * श्रुत्यानुक्तस्यापि स्वामित्वाख्यस्य प्राधान्यांशस्य लक्षणया प्रत्यायनं तावद् दृष्टान्तपूर्वमुपपादयति * यथेति * कर्तृत्वस्योक्तस्य पुरुषं प्रति इतिर्गमनं प्राप्तिरिति व्युत्पत्त्या प्रतीतिशब्देनोक्तया कर्तृत्वसिद्ध्या फललिप्सां विनानुपपद्यमानया स्वामित्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः । लक्षणया स्वामित्वाख्यस्य प्राधान्यस्य प्रत्यायनेप्यशाब्दत्वाच्छाब्द क्रियया न्वयायोगमाशङ्क्य प्राधान्यप्रत्यायनार्थं प्रत्ययेन गुणत्वात्मककर्तृत्वोक्तेः प्रत्ययस्य प्राधान्ये तात्पर्यावसायात्तात्पर्यवृत्त्या शाब्दत्वं दृष्टान्तपूर्वमुपपादयितुमाह * तत्रेति । * गुणत्वस्य प्राधान्यविरोधित्वात्तत्सिद्ध्यर्थत्वायोगमाशङ्क्य भिन्नविषयत्वेनाविरोधमाह * गुणभावो हीति । * ते शब्दोक्तस्य कर्तृप्रत्ययार्थवादिनो वैयाकरणस्य मते धात्वर्थातिरिक्तभावनाभावाद्भिन्नविषयत्वायोगशङ्कानिरासपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * यस्यापीति * करोतिसामानाधिकरण्येनाख्यातप्रत्ययस्य तदर्थवाचित्वावगतेः करोतेश्च धात्वर्थसामान्यवाचित्वे पाकं करोति पाकेन करोतीति वा धात्वर्थस्य कारकत्वेन करोत्यर्थान्वयायो-

गापत्तेर्धात्वर्थातिरिक्ता भावना प्रत्ययवाच्या यद्यप्यभ्युपगम्यते तथापि सैव कर्त्तारमङ्गङ्करोति न धात्वर्थ इति कथमवसीयत इत्याशङ्क्य ततश्चेत्युक्तं धात्वर्थोऽपि तर्हि कर्त्रनभिधानपक्षवद्भिधानपक्षे ऽपि भावनाङ्गमेवास्त्वित्याशङ्क्यानभिधानपक्षे भावनाक्षेपं विना कर्त्रन्वयानवगतेरनुष्ठानासिद्ध्यर्थेन च कर्त्राक्षेपस्यानुष्ठानयोग्यभावनावगत्युत्तरकालत्वात्करणाद्यन्वयं च विनानुष्ठायोग्यत्वाभावात्कारणत्वेन धात्वर्थस्यान्वयाद्भावनाङ्गत्वं युक्तम्। अभिधानपक्षे त्वादावेव कर्त्रन्वयावगतेः सकलकारकसमवधातृत्वलक्षणत्वाच्च कर्तृत्वस्य सकलकारकसमवधानात्प्रागसिद्धेः सिद्धे कर्त्रन्वये भावनायाः सिद्ध्यव्यभिचारित्वेन कारकानाकाङ्क्षत्वाद्धात्वर्थान्वयानुपपत्तेर्भावनायां व्यापृतः कर्त्ता धात्वर्थं विना भावनां कर्तुमशक्नुवन्नात्मन एव कर्तृत्वसिद्ध्यै धात्वर्थमङ्गं करोतीत्युक्तम्। द्वावप्यङ्गीकरोतिशब्दौ त्विप्रत्यययुक्तौ भिन्नविषयत्वोक्तेराख्यातेन हि श्रुत्यैव गुणपर्यायात्मना कर्तृत्वमभिहितं तत्पश्चाद्यावर्त्तयतः। श्रुतिविरोध आपद्यत इति वार्त्तिकोक्तविरोधनिरासोपयोगमाह * नचेति * चकारेण ततश्चेत्युक्तं विषयान्यत्वोक्त्या विवृतम्॥ नचैक एव प्रत्ययः सकृदुच्चरितः शक्नोति गुणत्वप्रधानत्वे युगपदभिधातुमिति वार्तिकोक्तयुगपदुभयरूपोक्त्यशक्तिनिरासेऽपि विषयान्यत्वोक्तेरुपयोगमाह * यदीति * सकृदुच्चरितस्यापि प्रत्ययस्याविरुद्धानेकभावनाकर्तृसंख्योपग्रहविशेषाद्यर्थवाचित्वाभ्युपगमेनानेकार्थोक्त्यशक्तेर्विरोधनिबन्धनत्वावसायात्कर्तुश्च गुणप्रधानत्वयोर्भिन्नविषयत्वेनाविरोधाच्च प्रत्ययस्योभयरूपोक्त्यशक्त्याख्यो विप्रतिषेध इत्युक्ते भावनाधात्वर्थाख्यावच्छेदकरूपविषयभेदेऽपि कर्त्राख्याश्रयरूपविषयैक्याद्विरोधमाशङ्क्य ह्रस्वदीर्घत्ववद् गुणप्रधानत्वयोरापेक्षिकत्वेन शुक्लकृष्णत्ववत्स्वभावतो विरोधाभावादाश्रयैक्यमात्रेण विरोधायोगोक्त्यै स्वभावतश्चेत्युक्तेऽर्थगतविरोधाभावेऽपि विशेषणविशेष्यभावानापन्नानेकार्थोक्तौ शब्दतात्पर्यभेदापत्तेर्भावनाकर्तृसंख्यादिवच्च गुणप्रधानत्वयोर्विशेषणविशेष्यत्वाभावादेतत्परिहारापरितोषात्स्वमतेन गुणत्वं शब्दाद् गम्यते प्राधान्यं गुणत्वान्यथानुपपत्तिसामर्थ्यादित्येवमुभयरूपोक्त्यशक्त्याख्यविरोधपरिहारे ऽर्थवत्यनेनोक्ते कर्तृप्राधान्यस्याशाब्दत्वे धात्वर्थस्य कर्त्रर्थ-

त्वायोगमाशङ्क्य धात्वर्थविशिष्टस्य कर्त्तुर्भावनाङ्गत्वे शब्देनोक्ते कर्त्रङ्गत्वं विना धात्वर्थस्य तद्विशेषणत्वायोगात्कर्तृतार्थापत्तिकल्पेन शब्दान्तरेण तदङ्गत्वोक्तिमभिप्रेत्य कर्त्रभिधाने पक्षे सर्वथाशब्दात् सामर्थ्याद्वा प्रतीतौ कर्त्तुः प्राधान्यप्रशक्तेर्धात्वर्थस्य पुरुषार्थत्वं प्राप्नोतीत्युक्तम् ॥ अनया चाख्यातप्रत्ययोक्तां भावनां प्रति कर्तुर्गुणत्वाद्धात्वर्थंप्रति प्राधान्याद्भिन्नविषयत्वोक्त्या कृदन्ते भावनानुक्तेर्धात्वर्थमेव प्रति गुणप्रधानत्वप्रसङ्गाद्विषयैक्येनाख्यातशब्दस्य पाचकादिशब्देभ्यो विशेषसूचनाद्बहिष्टं विशेषान्तरमाह * अयं चेति । * पाचकमानयेत्यादावानयनादिक्रियान्तरान्वयित्वेन कृदुक्तं पुरुषमुपलक्षयितुमुक्तस्य धात्वर्थस्याभिधानिकाङ्गत्वाख्यशब्दार्थवृत्तिमात्रेण विशेषणापरपर्यायोपलक्षणत्वसिद्धेर्न वास्तवाङ्गत्वाकाङ्क्षा नानृतं वदेदित्यादौ तु क्रियान्तरान्वयानुपादानेनोपलक्षणयाभिधानिकाङ्गत्वाख्यशब्दार्थतया विशेषणत्वस्यानाकाङ्क्षितत्वाद्वास्तवमेवाङ्गत्वं धात्वर्थस्य विशेषणत्वान्यथानुपपत्तेः परिशेषादवधार्यत इति तत्रेति विशेषणसामर्थ्येन सूचनाद्विपर्ययमित्याशयः । धात्वर्थलक्षणार्था धातूक्तिः । श्लोकं व्याचष्टे * शब्दार्थेति * राजपुरुषादिशब्देभ्यो व्याख्यातस्योभयप्रकारविशेषोक्त्यै राजपुरुषं चेत्युक्तम् । कर्त्रभिधानपूर्वपक्षप्रयोजनसमाधानमुपसंहरति * तस्मादिति * विधिना सामान्यतो धात्वर्थानां पुरुषार्थत्वेऽवगते साक्षात्परंपरया वा पुरुषार्थतेति विशेषापेक्षायामेकपदोपादानलक्षणया श्रुत्या साक्षात्पुरुषार्थत्वावगमात्प्रकरणगम्यस्य क्रत्वर्थस्य श्रुतिविरोधोपसंहारार्था प्रमाणोक्तिः । परंपरया पुरुषार्थत्वाभ्युपगमाच्छ्रुतिप्रकरणयोरविरोधसंभवेपि श्रुत्या साक्षात्पुरुषार्थत्वावगमात्प्रकरणबाधाभ्युपगमे सति लक्षितस्यापि तात्पर्यवृत्त्या श्रौतत्वादनभिधानपक्षात्पुरुषार्थत्वापत्तेः सिद्धान्तप्रयोजनाभावात्कर्तुराख्यातवाच्यावाच्यत्वचिन्तानऽर्थिकेत्याक्षिपति * नन्विति * पदानां वाक्यार्थप्रतिपत्त्यर्थत्वाच्छ्रौतेनार्थेन वाक्यार्थप्रतीत्यनुपयोगे लाक्षणिकार्थतात्पर्यं युक्तं । आख्यातस्य तु श्रौतेनैव भावनाख्येनार्थेनोपयोगसंभवात् लाक्षणिकेर्थे तात्पर्यानुपपत्तेरवाच्यत्वे कर्तुरशाब्दत्वापत्त्या वाक्यार्थानन्वयप्रसङ्गात्प्राधान्यासिद्धेर्न धात्वर्थस्य साक्षात्पुरुषार्थत्वापत्तिरित्याशयेन परिहरति * नैष इति * कर्तु-

वाक्यार्थानन्वये लक्षणानर्थिकेत्याशङ्क्य गङ्गादिसम्बन्धिनीरादिस्वरूपे गङ्गादिशब्दानामिव कर्तृस्वरूपे प्रत्ययस्य तात्पर्याभावात्स्वरूपेणाशाब्दतया कर्तुर्वाक्यार्थानन्वयात्सर्वाकाङ्क्षापूरणाशक्तेः प्राधान्यायोगेऽपि भावनानिष्पादकरूपशब्दतात्पर्यविषयत्वाच्छाब्दत्वोपपत्तेस्तेन रूपेण भावनाख्यवाक्यार्थान्वयसिद्ध्यै लक्षणार्थवतीति सूचयितुं कर्त्तारमन्तरेण भावना न सिध्यतीति कृत्वा लक्षणा नतु तस्य कर्तृत्वाधिष्ठानस्वरूपेण सर्वाकाङ्क्षापूरणायेति लक्षणेत्यनेनोक्तम् ॥ श्लोकोपपाद्यं तावदर्थं नैष दोष इत्यनेन सूचितम् । अभिधानपक्षेऽपि भावनान्वयपरत्वाच्छब्दस्य धात्वर्थान्वयस्याशाब्दत्वापत्तिशङ्कां निरस्यन् व्याचष्टे * अभिधीयमानो हीति * श्रुत्युपात्तस्य योग्यत्ववशेनार्थान्तरान्वये तात्पर्यावसायादनेकान्वययोग्यस्यागम्यमानविशेषतया सर्वान्वयसाधारणतात्पर्यावगतेः सर्वाकाङ्क्षापूरणशक्तत्वान्न कस्मिंश्चिदन्वये शास्त्रार्थत्वहानिः लक्ष्यमाणस्य तु लक्षणातः प्राक्तावच्छास्त्रानुक्तत्वेन शास्त्रतात्पर्यविषयत्वाख्यादर्त्तव्यत्वायोगाल्लक्षणाकालेऽपि तद्बीजस्य शास्त्रस्य कर्तृस्वरूपे तात्पर्यस्योपसंहारे सति तस्य शास्त्रतात्पर्यविषयत्वाध्यवसायात्सर्वान्वये शास्त्रप्रमाणं भवेन्न तु कर्तृस्वरूपे प्रत्ययाख्यस्य शास्त्रस्य तात्पर्यं संभवतीत्याशयः । एतदुपपादनार्थत्वेन श्लोकपूर्वार्द्धं यः शब्दः श्रौतेनार्थेन वाक्यार्थेनोपयुज्यते स लाक्षणिकार्थपर्यन्तं तात्पर्यवृत्त्या यातीत्येवं व्याचष्टे * सर्वमेवेति * लक्षणया वगतमर्थं प्रत्यात्मानं तात्पर्यया वृत्त्या प्रापयतीत्यर्थः । तृतीयपादं तुशब्देनोक्तव्यतिरेकाभिधानमनादृत्याख्यातप्रत्यये श्रौतेन भावनाख्येनार्थेन पदार्थान्तरान्वितभावनात्मकवाक्यार्थोपयुक्ते सति न लाक्षणिकार्थपर्यन्तंतात्पर्यगमनं युक्तमित्येवं व्याख्यातुमाह *श्रुत्यर्थ एव चेति* अन्यपरे शब्दे कर्त्ता न वाक्यार्थोपयोगित्वेन गृह्यतेत्युक्ते कर्तुरप्युपयोगः संभवन् कस्मान्न गृह्यत इत्याशङ्क्य सकृदुच्चरितस्य श्रौते लाक्षणिके चार्थे वृत्त्याख्यव्यापारायोगेनार्थद्वयोद्देशेन वृत्त्याख्यतादर्थ्यापरपर्यायार्थद्वयतात्पर्यायोगात्तद्द्वारार्थद्वयोपयोगित्वानवकल्पनात्पूर्वशब्दाल्लक्षणया परस्यावगतस्य संभवद्वाक्यार्थोपयोगस्यापि चशब्दतात्पर्यविषयत्वाभावाद्वाक्यार्थानन्वयवल्लाक्षणिकत्वे कर्तुः संभवदुपयोगस्याप्यनन्वये नचेत्यादिनोक्तेऽन्यपरा-

च्छब्दात्कर्त्रवगत्ययोगमाशङ्क्य निष्पादकत्वेन भावनासम्बन्धित्वान्निष्पादनान्यथानुपपत्तिबलाद् गम्यत इत्यन्यपरेपीत्यनेनोक्ते गङ्गादिशब्दात्तीरादिवत्तात्पर्यवृत्त्या गम्यत्वशङ्कायां च केवलोक्त्या निरस्तायां भावनादिनिष्पादनान्यथानुपपत्तिबलात्कर्तृप्रतीतिवत्प्राधान्यं विना चेतनस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः कर्तृप्रतीतिरन्यथानुपपत्तिबलात्प्राधान्यकल्पनामपि करिष्यतीत्याशङ्क्य प्रकरणगम्यक्रतूपकारद्वारकर्त्रभिमतस्वर्गादिसिद्ध्युपयोगिनद्व्यापिकर्तृप्राधान्यात्कर्तृत्वानुपपत्तिपरिहारोपपत्तेर्न साक्षात्प्राधान्यकल्पना शक्येति परिहारसूचनार्थं * या चेत्युक्तम् * कर्तुर्वाक्यार्थानन्वये लक्षणानर्थक्यशङ्कानिरासार्थत्वेन चतुर्थं पादं व्याख्यातुमाह * तदा चेति * प्राधान्यप्रतिपत्तेः निष्प्रमाणकत्वे मात्रोक्त्या शब्दव्यापारनिरासेनोपपादिते शब्दात्कर्तृप्राधान्यानवगमेपि भावनयैव कर्तृव्यापाररूपत्वात्कर्तृस्वरूपोपसर्जनत्वावगतिवत्प्रयत्नरूपतयेच्छायोनित्वात्कर्त्रभिमतसाधनत्वं च विना कर्त्रिच्छानुदयाद्भावनानिष्पत्त्यसिद्धेर्भावनायाः कर्त्रभिमतसाधनत्वावगमात्कर्तुः प्राधान्यावगतिरपि भविष्यतीत्याशङ्क्य प्रकरणगम्यक्रतूपकारद्वारकर्त्रभिमतस्वर्गादिसिद्ध्युपयोगितयापि कर्त्रिच्छोदयोपपत्तेरिच्छायोनित्वेनापि साक्षात्प्राधान्यकल्पनाऽशक्तिसूचनार्थं * नहीत्युक्तम् * लक्ष्यमाणस्यापि कर्तुर्भावनोक्तिमात्रात्प्रतीतस्य प्रकरणगम्याक्रतूपकारात्सन्निकृष्टतरत्वात्साक्षादुपकारसंभवे च पारंपर्योपकारकल्पनायोगात्साक्षात्प्राधान्यकल्पनैवयुक्तेत्याशङ्क्य आख्यातशब्दस्य प्राधान्येतात्पर्याभावाच्छ्रुत्यासाक्षात्प्राधान्यानवगतेः पारम्पर्योपकारिण्यपि च कर्त्रिच्छासंभवादिच्छायोनित्वेपि भावनायाः साक्षात्प्राधान्यावगतौ शक्त्यभावेन लिङ्गस्यापि तत्र प्रामाण्याभावात्साक्षात्प्राधान्यकल्पना निष्प्रमाणिकेत्याह * तेनेति * येन कारणेन शब्दः कर्त्रवगतौ न व्याप्रियते नच भावना कर्तृप्राधान्यावगतौ शक्ता तेन कारणेनाख्यातशब्दरूपा श्रुतिर्भावनासामर्थ्यरूपं वा लिङ्गं प्राधान्यप्रमायामुदासीनमित्यर्थः ॥ श्रुतिलिङ्गयोः साक्षात्प्राधान्यप्रमायां व्यापाराभावेपि कर्तुः सन्निकृष्टतरत्वात्साक्षात्प्राधान्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य सन्निकर्षस्य सन्निधित्वेन स्थानत्वात्तस्य च प्रकरणाद्दौर्बल्यात्तद्विरोधे प्रामाण्यं नास्तीत्याह * नचेति * कर्तृवाच्यावाच्यत्ववि-

चारस्यार्थवत्त्वमुपपादितमुपसंहरति * तस्मादिति * किंप्राप्तमिति भाष्यं पुरुषस्यायं वदनाख्यः पदार्थ उपदिश्यते ततश्चायं निषेधः पुरुषस्य धर्म इत्येवं शुद्धपुरुषधर्मत्वपूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थत्वेन व्याचष्टे * किमिति * प्राप्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य प्राप्त्युक्त्यै प्रायेणेत्युक्तम्। कः पुरुषस्योपकार इत्यपेक्षायां प्रत्यवायपरिहारार्थमित्युक्तम्॥ प्रश्नपूर्वं हेतूक्त्यर्थं कुत इत्यादिभाष्यं पुरुषस्य प्रयत्नशब्दवाच्यभावनालक्षितस्य च विधेः श्रवणादित्येवं व्याचष्टे * कुतइति * श्रुतेः पुरुषो विधिश्च प्रतीयते स चोभयः पुरुषधर्मत्वपक्षे ऽर्थवान् क्रत्वर्थे हि वदने ऽनर्थको भवेदित्यर्थः। वदनमनुतिष्ठेदिति भाष्यावयवेनानुष्ठाता विधिश्च श्रुत्या गम्यत इति वदताऽऽद्ये भाष्यावयवे व्याख्याते श्रुतस्याप्यनुष्ठातुर्गुणत्वेनान्वयाद्वदनस्य पुरुषार्थत्वासिद्धिमाशङ्क्य कर्तृणां शास्त्रगम्ये ऽर्थे इति वार्त्तिकोक्तेन न्यायेन कर्तृत्वस्य विधेश्चापुरुषार्थे कर्मण्यात्मलाभायोगात्तदुभयश्रुत्यर्थवत्त्वाय तस्य पुरुषेण समीहितेन प्रधानभूतेन सम्बन्धो ऽन्वयः। पदश्रुत्या गम्यत एव दर्शपूर्णमासाख्यकर्मणान्वयः प्रकरणात्ततश्च प्रकरणगम्यक्रत्वर्थत्वबाधेन पुरुषार्थतैव युक्तेत्येवं परिहारार्थे तस्येत्याद्येष शब्द इत्यन्तं भाष्यावयवं श्लोकेन व्याख्यातं सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे * समानेति * योऽपि चेत्यनेन पुरुषस्येति भाष्यावयवो ऽपकृष्य व्याख्यातः। कर्त्रभिधानस्यापि पुरुषधर्मपक्षे ऽर्थवत्ताऽपिशब्दाभ्यामुक्ता प्रयोगवचनेनैवोपनीतस्य प्रधानकर्तुस्तदङ्गभूतधात्वर्थविधानात्प्रात्यात्मिकः कर्तृविधिर्द्धातुनोपनीतमात्रस्य च धात्वर्थस्य प्रयोगवचनेनैव विधानात्प्रात्यात्मिको धात्वर्थविधिरनर्थक इत्यावृत्त्या योज्यम्। व्याख्यातेर्थे इतरथेति भाष्यावयवं वदनमनुतिष्ठेदित्येवं सकर्तृकधात्वर्थविध्यर्थो वदेदिति यः शब्दः स क्रत्वर्थत्वपक्षे वदनं भवतीत्येतावत्यर्थे भवेत्ततश्चाविवक्षितकर्तृविध्याख्यस्वार्थो भवेदित्येवं योजयति * तदिति। * प्राप्तेः पुरुषधर्मत्वोपसंहारार्थं [तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे *तस्मादिति। * प्राप्तः पुरुषार्थत्वेप्यकर्मेति सूत्रावयवोदाहृतस्य कथं पुरुषार्थतेत्याशङ्क्य प्राप्तिपुरुषार्थत्वादेवेति परिहारार्थं] यस्य चेति भाष्यं व्याचष्टे *ततश्चेति॥ * निषेधपुरुषार्थतैवात्र पूर्वपक्षार्थः। पुरुषार्थता तु तत्सिद्ध्यै

१ इति द्वितियपुस्तके नास्ति।

पुरुषप्रयत्नस्येत्यादिभाष्येणोपादितेति सूचनार्थं निषेधपुरुषार्थता-मुपसंहरति * अत इति । * एतावता च भाष्येण पूर्वाधिकरणसूत्रस्थतद्वच्छब्दबुद्धिस्थीकृतस्य मनुष्यधर्मशब्दस्य तत्प्रधानत्वादिति निवीताधिकरणाद्यसूत्रावयवस्येहानुषङ्गमङ्गीकृत्याकर्मानृतनिषेधनं मनुष्यधर्मं आख्यातशब्दस्य अनुष्यप्रधानत्वादित्येवं लक्षणौपयिक-पूर्वपक्षार्थत्वेनाकर्मेति सूत्रावयवं व्याख्यायेदानीं सचेति भाष्येण यतोकर्ममनुष्यधर्मः स च नानृतं ब्रूयादिति स्मृत्यैव मनुष्यस्य प्राप्तोऽतः स्मृत्यैव मनुष्यसंयोगान्नानृतं वदेदिति क्रतुसंयुक्तं वचनं नित्यानुवाद इत्येवं सकलं सूत्रं योजनीयमित्याह *सूत्रमिति * उपनयन-समकालत्वोक्तेः स्मृतिमूलत्वाच्छ्रुतेरनुवादत्वायोगशङ्कानिरासार्थत्व सूचनार्थं दर्शपूर्णमासयोः कृतारम्भणीयत्वेनाधिकारात्प्रागेवेत्युक्तम् ॥ क्रतुसंयुक्तोक्तिमाक्षेपपूर्वं त्रेधा समाधत्ते * कथं पुनरिति * प्रकरणप्राप्त्या संयुक्तत्वस्य पूर्वपक्षविरुद्धत्वेनावाच्यत्वशङ्कानिरासार्था बाधार्हत्वाशया बाधगोचरोक्तिः । श्लोकं व्याचष्टे * यदेत-दिति । * शुद्धपुरुषधर्मविषयत्वाच्छ्रुतेर्दर्शपूर्णमासाभ्यां प्राक्प्रवृत्ता-मपि स्मृतिं प्रति मूलत्वसम्भवाच्छ्रुतमूलत्यागाश्रुतमूलकल्पनयोश्चा प्रमाणकत्वादनुवादत्वायोगशङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति । * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति । * नैषेत्यादिपरिहारभाष्यं शङ्कानिरासाशक्तत्वात्तदसम्बन्धत्वेनाक्षेप्तुमारभते*यत्त्विति*नैतच्छङ्कया सम्बद्धमित्युक्ते पुरुषधर्मत्वोक्तेः क्रतुसंयुक्तपुरुषधर्माशयत्वेनापि सम्भवात्तद्विषयायाश्च श्रुतेः शुद्धपुरुषधर्मविषयस्मृतिमूलत्वायो-गाच्छङ्कानिरासशक्तत्वेन तत्सम्बन्धोपपत्तिमाशङ्क्य यदि श्रुतिश्च-प्रकरणाद्बलीयसीति प्रकरणबाधमनुक्त्वैव पुरुषधर्मत्वमात्रमुक्त्वानु-वादतोक्ता स्यात्ततः श्रुतिप्रकरणानुकूल्येन क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वाव-सायाद्भिन्नविषयत्वं स्यात्प्रकरणबाधोक्त्या तु श्रुतेरपि शुद्धपुरुषध-र्मविषयत्वावसायान्मूलत्वशङ्का निराकर्तुमशक्येति परिहारसूच-नार्थं प्रकरणबाधानुवादोक्त्योः पौर्वापर्येण हेतुनेत्युक्तम् ॥ एतदेव विवृणोति * तथाहीति । * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * क्रत्वर्थ-त्वपूर्वपक्षानुपन्यासात्क्रतुयुक्तपुरुषार्थतैव क्रत्वर्थोक्त्या विवक्षिता संभवमात्रेण वा क्रत्वर्थोक्तिः श्रुतेः पुरुषमात्रधर्मविषयत्वेप्यविशेष-श्रवणेनोपनयनात्प्रागपि प्रवृत्तेः स्मार्त्तानां तु धर्माणामुपनयनादिर्नि-

थम इत्युपनयनकालत्वोपदेशाच्छ्रुतिमूलत्वे तद्विरोधं प्रागुपनयना-
त्कामचारवादभक्षा इति स्मृत्यालोचनया श्रुतेरप्युपनयनात्प्रागप्र-
वृत्त्यभ्युपगमे वाहिताग्निर्न क्लिन्नं दारवभ्यादध्यादित्यादीनां शुद्धपुरु-
षधर्माणामप्युपनयनकालत्वादर्शनाद्दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्नानार्थव-
त्त्वार्थं दर्शपूर्णमासाधिकारसमकालत्वापत्तेस्तन्मूलत्वे स्मृतेः सत्यं
ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्नब्रूयात्सत्यमप्रियम्। प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः स-
नातन इति सर्वकालीनपुरुषधर्मत्वोपदेशविरोधमभिप्रेत्योपनयनकाल
एवेत्यादिभाष्योपपत्तिमाशङ्क्योपनयनकालत्वोपदेशस्याविशेषेण
श्रौतस्मार्तपुरुषमात्रधर्मविषयत्वादाहिताग्न्यादिवच्चानृतनिषेधे ऽधि-
कारिविशेषानुपादानात्प्रकरणानुरोधेन च श्रुतिसंकोचायोगान्मूल-
मूलिभावे ऽप्युपनयनकालत्वसर्वकालीनपुरुषधर्मत्वोपदेशाविरोधान्नै-
तदपिभाष्यमुपपादयितुं शक्यमिति सूचनार्थं * का चेत्युक्तम् ॥ *
आक्षेपमुपसंहरति * तेनेति । * समाधातुमारभते * नैष इति । *
दोषाभावं प्रश्नपूर्वमुपपादयितुमाह * कथमिति * शुद्धपुरुषधर्मतया
यः पूर्वपक्षो कर्मेत्येतावता मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वादित्यनु-
षङ्गसहितो न क्रतुयुक्तपुरुषधर्मतया कृत्स्नेन सूत्रेणानुषङ्गसहितेनेति
पक्षद्वयं भाष्यात्प्रतीतेर्भाष्यकृत्संमतं तृतीयानुवादमात्रतयानुषङ्गा-
नपेक्षसूत्रमात्रात्प्रतीतेः सूत्रकृत्समीहितत्वेन भाष्यकृतो मत इत्येवं
तन्त्रेण संमतोक्तिर्द्वेधा व्याख्येया।तत्राद्येमूलमूलित्वं संभवति परयो-
स्त्वनुवादतेत्यर्थः ॥ श्लोकं व्याचष्टे *यदीति*कैमर्थ्यानपेक्षविध्यनु-
वादचिन्ताया लक्षणासंगतेरनुवादत्वमात्रपूर्वपक्षायोगादनुवादत्वे च
तादर्थ्याक्षेपकविध्यभावेन क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वपूर्वपक्षस्याप्ययोगात्सू-
त्रापरितोषेण शुद्धपुरुषार्थत्वपक्षः तस्मिंस्तु विध्येकान्तिकत्वाद्वि-
कल्पशून्ये ऽनुषङ्गपर्यालोचनया गृहीते कृत्स्नसूत्रागमनापत्तेः सूत्रो-
क्तानुवादत्वसमर्थनार्थं विधित्वे जञ्जभ्यमानन्यायेन क्रतुयुक्तपुरुष-
धर्मत्वापत्तेः पुरुषमात्रे च स्मृतितोऽनृतनिषेधात्क्रतुयुक्तस्यापि पुंसः
प्राप्ते विधियोगात्स्वचेति भाष्येणानुवादत्वं ब्रवीतीत्यर्थः ॥ स चेति
भाष्येण क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वानुवादत्वोक्तौ मूलमूलित्वाऽऽशङ्का न यु-
क्तेत्याशङ्क्याज्ञाताशयत्वेनोपपादयति * तत्रेति । * नैषेति परिहार-
भाष्यं क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वाशयद्वितीयपूर्वपक्षाविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे
*सिद्धान्तेति*पूर्वपक्षान्तरमेव सौत्रत्वसूचनार्थं सिद्धान्तत्वेनोक्तम्।

परैर्वर्ज्जनार्थत्वाच्छुद्धपुरुषधर्मत्वपक्षवर्जनेन क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपक्षं गृह्णाति सूत्रगृहीतं द्योतयतीत्यर्थः ॥ एतदेव विवृणोति * नैवेति * अभिक्रमणस्याभिक्राममिति धातुसम्बन्धाधिकारविहितप्रत्ययश्रुत्या होमाङ्गतयावगतस्यारादुपकारित्वे वीप्सानुवादायोगापत्तेर्होमसाधनसंस्कारत्वेन सन्निपत्योपकारित्वावगमाद्धोमसाधनपुरुषधर्मनाहवनीयप्रत्यासत्तिजननसामर्थ्यलक्षणलिङ्गगम्या न विरुध्यते । अनृतोक्तिनिषेधादेस्तु क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे याजमानास्तु तत्प्रधानत्वादित्यनेन न्यायेन भोक्त्रंशपातित्वापत्तेः साधनांशपातित्वाभावेन क्रतुसाधनभूतपुरुषधर्मत्वाभावात्प्रकरणगम्यं क्रत्वङ्गत्वं विरुद्ध्येतेत्याशङ्क्य भोक्त्रंशपातिनोपि पुरुषधर्मस्य पुंसो भोक्तृत्वयोग्यतां विना क्रतोः फलसाधनत्वासिद्धेरात्मनः साधनत्वसिद्ध्यै पुंसो योग्यताधानार्थं क्रतुनापेक्षितत्वात्प्रकणाविरोधमूत्रनायाभिक्रमणवदित्युक्तम् । धर्मप्रणिहितमनसो रागाद्ययोगाद्वर्जयतितरामित्युक्तम् । अनेन च यदि नानृतं ब्रूयादिति स्मृतिर्दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थश्रुतिमूलिका स्यात्ततो दर्शपूर्णमासयोरिति विशेषणं स्मर्येत नतु स्मर्यते प्रत्युतोपनयनादिनियम इति स्मरंतो ऽनृतोक्तिनिषेधादेरुपनयनकाल एवोपदेष्टारो भवन्तीत्येवं भाष्यं व्याख्यातम् । अपिचेति भाष्यं क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोपदेशिश्रुतिमूलत्वेपि स्मृतेः पुरुषधर्मोपदेशित्वाविरोधादयुक्तमाशङ्क्यैषधर्मः सनातन इति स्मरंतः शुद्धपुरुषधर्म इत्युपदिशन्ति नतु क्रतुयुक्तपुरुषधर्म इत्युपदिशन्तीत्यवं युक्त्यंतरोक्त्यर्थतया नैषा तस्या मूलमित्यनेनैव भाष्येण सहान्वेतव्यमित्याह * अपिचेति * क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोपदेशित्वोक्त्युपपत्तेर्मूलमूलिभावनिरासाशक्तत्वात्पूर्वभाष्यान्वयायोगमाशङ्क्य यस्मात्स्मृतेः केवलपुरुषधर्मोपदेशितानेन भाष्येणोच्यते तस्मादेतद्भाष्यं पूर्वभाष्येण सह योज्यमिति विवक्षितुं स्मृतेः केवलपुरुषधर्मोपदेशित्वेनैतद्भाष्योक्तेन हेतुनेत्युक्तम् । ततश्च क्रतुयुक्तपुरुषधर्मपक्षपरिग्रहार्थं भाष्यैकवाक्यत्वेनास्य भाष्यस्य पक्षान्तरपरिग्रहार्थत्वाभावाद्द्वावेव पूर्वपक्षाविति सूचनायैवकारः । केवलशब्दाध्याहारशून्येन भाष्येण स्मर्त्तारः पुरुषधर्म इत्युपदिशन्ति क्रतुधर्मविषया त्वेषा श्रुतिस्तस्मान्नास्याः स्मृतेर्मूलमित्येवं शुद्धपुरुषधर्मक्रतुयुक्तपुरुषधर्मपक्षाभ्यां पक्षान्तरं परिगृह्यत इत्येतदेव भाष्यमन्यथा व्याचष्टे * अथवेति * पूर्वभाष्यैकवाक्यान्वयनिरासायैवकारः । क्रत्वर्थत्वस्य सिद्धान्तत्वा-

त्पूर्वपक्षे तत्परिग्रहो न युक्त इत्याशङ्क्यानुवादत्वसिद्ध्यै सिद्धान्त्य-भिमता क्रत्वर्थतास्मिन्पूर्वपक्षे विवक्ष्यते न तात्पर्येणेति सूचयितुमेत-द्भाष्यसूचितविचारान्तरप्रदर्शनपूर्वं पूर्वपक्षसूत्रं योजयति * नैवेति * नात्रपक्षान्तरपरिग्रहावसरे क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वोपन्यासोऽत्राधिकरणे क्रि-यत इत्यर्थः। क्रत्वर्थत्वाभ्युपगमेनानुवादत्वोक्तौ स्मार्त्तस्य संयोगस्या-न्यविषयत्वाद्धेतुत्वायोगं शङ्कते *ननु चेति*। प्रासङ्गिकैकविषयत्वा-द्धेतुत्वमुपपादयितुमाह *सत्यमिति। * श्लोकं व्याचष्टे * यद्य-पीति * प्रसङ्गप्राप्तार्थत्वोपपादनार्थं * नहीत्युक्तम्। * पक्षान्तर-परिग्रहे ऽपिचेति भाष्यस्य योजनामस्मदुक्तां सूचयितुमाह * न चेति * ॥ यद्वा नैषेत्यादिसमस्तमेव भाष्यं क्रत्वर्थत्वमभिप्रेत्य मूल-मूलित्वशङ्कोत्तरमित्यन्यथा व्याचष्टे * अथवेति * क्रतुयुक्तपुरुष-धर्मत्वाशयेनानुवादत्वे स चायमिति भाष्येणोक्ते तदाशयाज्ञानान्न न्विति भाष्योक्तायाः शङ्कायाः पूर्वपक्षाशयविवरणेन परिहारार्थं नैषे-तिभाष्ये क्रत्वर्थत्वाशयायोगमाशङ्क्य योर्थो नानृतं वदेदित्यनेन श्रुतिबलात्प्रकरणं बाधित्वा पुंसो निषेध्यः स स्मृत्यैव निषिद्ध स्तेन पुरुषार्थेन निषेधसंयोगेन क्रतावपि प्रसङ्गान्निषेधसंयोगासि-द्धेर्नित्यानुवादोयमित्येवं सचायमित्यपि भाष्यमस्मिन्व्याख्याने क्रत्व-र्थत्वाशयमेवेति परिहारसूचनाय * आदि त एवेत्युक्तम्। * श्रुतमू-लत्यागेनाश्रुतमूलकल्पनायोगमनुवादमात्रानर्थक्यं चाशङ्क्य प्रकरण-बाधापत्तेः श्रुतस्य मूलत्वायोगान्मूलान्तरकल्पनोपपत्तिं दर्शपूर्ण-मासस्तुतिं वानुवादप्रयोजनं सूचयितुमाह * अतइति। * कीदृशी प्रशंसेत्यपेक्षायामाह * अन्यार्थेति * ।

विधिर्वा संयोगान्तरात् ॥ १९ ॥

पुरुषार्थत्वाविशेषाभ्युपगमेनानुष्ठानाननुष्ठानविषयत्वेन संयो-गान्तरव्याख्यार्थं नियमानुष्ठानेनेत्यादिभाष्यं पुरुषार्थत्वाविशेषस्य शुद्धपुरुषार्थत्वपक्षादन्यत्रायोगात्तस्मिंश्च पक्षे ऽनुवादत्वानुक्तेरयुक्त-माशङ्क्य शुद्धपुरुषार्थत्वपक्षे ऽनुवादत्वानुक्तावपि भाष्यकृतलक्ष-णानुरूपचिन्तार्थं निवीताधिकरणाद्यसूत्रस्थमनुष्यधर्मशब्दानुषङ्गम-भिप्रेत्य पुरुषस्यायमुपदिश्यत इत्यादिभाष्येण सूत्रस्य व्याख्याततत्वा-न्मनुष्योक्तेश्चाञ्जसा शुद्धमनुष्यविषयत्वावगमात्तदनुषङ्गसहितेनाक-

र्मेति सूत्रावयवेन शुद्धपुरुषधर्मतामुक्तानुवादत्वोक्तेः शुद्धपुरुषधर्मपक्षेप्यनुवादतोक्तेति कस्य चिद् भ्रान्तिसम्भवात्सिद्धान्ती तस्मिन्पक्षे मूलमूलित्वाभ्युपगमेनाप्यनुवादत्वनिरासशक्तोपि वस्तुनो मूलमूलित्वाभावात्संयोगान्तरत्वेनानुवादतां निरस्यतीति परिहारं सूचयितुमाह * केवलेति * स्वाभिमतत्वसूचनार्था भाष्यकारोक्तिः । कीदृशं संयोगान्तरं वर्णयतीत्यपेक्षयामाह * स्मृतौ हीति * तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * भावार्थविधित्वशङ्कानिरासार्थं भाष्ये प्रतिषेधस्येत्युक्तम् । सत्यनियमस्मृत्यैवानृतनिषेधसिद्धेरनुवादत्वनिरासायोगं शङ्कते * ननु चेति * एतच्छङ्कानिरासेपि फलभेदनिमित्ताद्विषयभेदादित्येवं संयोगान्तरोक्तिं योजयितुमाह * नैतदिति * फलभेदेपि श्रुतिविषयस्यानृतनिषेधस्यार्थात्स्मृतितः सिद्धेर्विषयैक्यादनुवादत्वापत्तिमाशङ्क्य सर्वात्मना विषयैक्यं विनानुवादत्वानापत्तिमाह * सनामेति * फलस्य विधेयनिषेध्यत्वाभावेन विधिनिषेधविषयत्वायोगात्तद्भेदनिमित्तविषयभेदायोगमाशङ्क्य साध्यसाधनसम्बन्धे विधिना प्रतिपादिते लक्ष्यमाणत्वमुभयोरित्यनेन न्यायेन फलस्यापि विषयत्वोपपत्तिं सूचयितुमाह *अस्ति चेति* प्रश्नपूर्वं फलभेदमुपपादयति *कथमिति* विधिः श्रेयःसिद्ध्यै प्रेरणायां प्रवर्त्तेत इत्यनेन विधेः श्रेयःसिद्धिफलत्वे निषेधः पापशब्दवाच्यान्नरकपातसाधनान्निवर्त्तयतीत्यनेन च निषेधस्य नरकपातसाधनान्निवर्त्तकत्वोक्त्या निषिद्धानुष्ठानापाद्यनरकपातनिवृत्तिफलत्वे भिहिते सत्यविधेरप्यर्थतोनृताख्यात्पापान्निवर्त्तकत्वेन नरकपातनिवृत्तिफलत्वोपपत्तेः फलभेदायोगमाशङ्क्य विधितो भेदेन यो निषेधः स एव नरकनिवृत्तिफलो नतु विधिः सन् योर्थान्निषेधतामनुभवतीति भेदोक्त्या सूचिते प्रेरणायां प्रवर्तमानस्यैव विधेः फलकल्पकत्ववन्निषेधस्यापि निवारणायां प्रवर्त्तमानस्यैव फलकल्पत्वादार्थे च निषेधे तद्वाचिशब्दाश्रवणादर्थात्प्रतीतस्यापि च निषेधस्य पूर्वोधावतीत्यत्रापरस्यैव वाक्यार्थान्वयाभाविनान्वयसिद्ध्यै शब्दकल्पकत्वाभावान्निवारणायां प्रवर्त्तमानशब्दाभावेन फलकल्पना न युक्तेत्युपपत्तिसूचनार्थो प्रवर्त्तमानोक्तिः । श्लोकं व्याचष्टे * कल्पमिति * विषयभेदेनानुवादत्वायोगमुपपादितमुपसंहरति * तस्मादिति * सत्यं ब्रूयादिति सत्यविधिवत्प्रियं च नानृतं

ब्रूयादित्यनृतनिषेधस्यापि स्मृतौ भावादनुवादोपपत्तिं शङ्कते *आहेति* सत्यं ब्रूयादित्यनेन विहितेपि सत्यवचने प्रियं ब्रूयादिति प्रियमात्रविध्यालोचनयाऽनृतस्यापि प्रियस्यानुज्ञाप्रतीतेरप्रियानृतनिवृत्तिमात्रेण च सत्यनियमोपपत्तेर्यद्यप्रियं ब्रूयात्तदनृतमित्येवं प्रियं च नानृतं ब्रूयादित्यनेनापि प्रियं ब्रूयादित्येतच्छेषभूतेन प्रियस्य सत्यत्वविशेषणाविधानात्संयोगान्तरत्वमुपपादयितुमाह *उच्यतइति* नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यस्य प्रजापतिव्रतस्थत्वाद्व्रतशब्देन वानुष्ठेयवाचिनेक्षणाभावस्याननुष्ठेयस्य वक्तुमशक्यत्वादिति यानीक्षणसंकल्पविधौ युक्तिस्तदालोचनया तत्र स्मृतावेष धर्मः सनातन इति व्रतशब्दवद्धर्मशब्देनानुष्ठेयवाचिनानृताभावस्य वक्तुमशक्यत्वात्पर्युदासस्य विधिरित्यर्थे पर्युदासे सत्यनीक्षणसंकल्पविधिवदनृतसंकल्पविधिः कस्मान्नेष्ट इत्याशङ्क्यानृतादन्यस्य तत्प्रतियोगिनः सत्यस्यान्यवाचिना नञोक्तिसंभवे संकल्पस्याप्रतियोगित्वाच्छीघ्रमबुद्धिस्थस्योक्त्ययोगं सूचयितुमाह * अनृतमिति * पर्युदासत्वोक्तेः प्रकृतसंयोगान्तरत्वोपपादनोपयोगमाह *ततश्चेति* दर्शपौर्णमासिकस्याप्यनृतनिषेधस्य तैत्तिरीयशाखायामेव देवानभ्यारोहन्ति य एषां यज्ञमभ्यारोहतीति दर्शपूर्णमासयाजिनं निर्दिश्य तस्यैतद् व्रतमित्युपक्रमाम्नानात्पर्युदासत्वापत्तेः संयोगान्तरत्वायोगमाशङ्क्य तस्य संकर्षे दाक्षायणयाजिविषयताया वक्ष्यमाणत्वान्नेह कश्चित्पर्युदासहेतुरस्तीत्याह * नहीति * दये तत्वेनेनेति शास्त्रेण तस्मादनृतं न वदेदिति प्रकृतस्यानृतस्य प्रीत्युत्पादनाख्यदयार्थे प्राप्तेर्विकल्पशक्तिं पर्युदासहेतुमाशङ्क्य तां प्राप्तिमनपेक्ष्यापि निषेधात्मलाभोपपत्तेर्विकल्पप्रसक्तिं निरस्यति*शास्त्रेति*दशमे प्रतिषेधःप्रदेशेनारभ्यविधाने च प्राप्तप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः स्यादिति सूत्रेण पूर्वपक्षयित्वाऽर्थप्राप्तवदिति चेदित्यनेनार्थप्राप्तसुरापानादिनिषेधे विकल्पानापत्तिवच्छास्त्रप्राप्तनिषेधेप्यनापत्तिमाशङ्क्य न तुल्यहेतुत्वादुभयशब्दलक्षणमित्यनेन वैषम्यं वक्ष्यतीत्यर्थः। यथा भाष्यं सूत्रार्थमुपसंहरति *तस्मादिति।* केवलपुरुषार्थत्वपक्षे भाष्यकारीयसंयोगान्तरव्याख्यादूषणपूर्वं स्वयं क्रतुयुक्तापुरुषार्थत्वपक्षे संयोगान्तरव्याख्यां प्रतिजानीते*यदा त्विति*व्रतशब्दव्यतिरेकेण तत्समानार्थधर्मशब्दव्यतिरेकेणापिच न संशयं प्रपद्येत नाकस्मान्नाप्रियं वदेत् नाहितं

नानृतं चैव न स्तेनः स्यान्नवार्द्धुषीत्यादिस्मार्त्तनिषेधसद्भावेन शुद्ध-पुरुषार्थपक्षे संयोगान्तरं न संभवतीति प्रत्यवस्थानस्य दुर्वारत्वा-त्क्रतुयुक्तपुरुषार्थपक्षे संयोगान्तरं व्याख्येयमित्यर्थः । मृदूक्तौ यदा तदा शब्दौ । कथं व्याख्येयमित्यपेक्षायामाह*स्मार्त्त इति ।*ईदृश-स्य संयोगान्तरस्यानुवादत्वहेतुतयोक्तत्वाद्विधित्वहेतुना न युक्तेत्या शङ्कते * नन्विति । * सत्यनियमस्मृत्यार्थादनृतनिषेधेऽपि फल भेदनिमित्ताद्भिन्नविषयत्वादनुवादत्वायोगवत्पुरुषमात्रस्यानृतनिषेधे-नार्थात्क्रतुयुक्तस्य पुंसो नृतनिषधेप्यनुवादत्वायोग इति परिहरति * नैतदिति । * फलभेदमेवोपपादयितुं स्मार्त्तस्य निषेधस्य नरक-परिहारफलतामाह * यो हीति । * अनृतापाद्यदोषपरिहारार्थत्वे नृतनिषेधस्यानृतापादितदोषत्वेनाशुचिनानुष्ठीयमानस्य क्रतोः शुचि-ना कर्म कर्त्तव्यमिति कर्माङ्गतया विहितशौचहान्या वैगुण्यापत्ते-र्वैदिरेव ह्यनाचम्य कुर्वतां विगुणा भवेदिति वार्त्तिकालोचनयाव-गमाच्छ्रौतनिषेधफलस्य क्रतुवैगुण्यपरिहारस्य स्मार्त्तेनापि निषेधे-नार्थात्सिद्धेः फलभेदायोगमाशङ्क्य क्षुतस्य श्लेष्माख्यमलबिंदूत्सर्ज-नात्मकत्वेनाशुचित्वापादकत्वाद्वैगुण्यापादकत्वं युक्तम् । अनृतोक्ते-स्त्वनृतं वदन्नाविर्मूलमात्मानं करोति स शुष्यति स उद्वर्त्तत इत्यर्थ-वादावगतदोषापादकत्वे प्यशुचितापादकत्वप्रमाणाभावान्न वैगु-ण्यापादकतेतिवैषम्यं सूचयितुमाह * तत्रेति * क्रतुयुक्तपुरुषध-र्माणामपि पुरुषद्वारा क्रत्वङ्गत्वेनातिक्रमे क्रतुवैगुण्यापादकत्वात्तद्वै-षम्योक्तौ शुद्धपुरुषधर्मातिक्रमैर्न क्रतवो विगुणीभवन्तीत्युक्तम् ॥ एतदेवोपपादयति * तथाहीति । * श्लोकं व्याचष्टे * क्रतवो हीति । * स्मार्त्तस्य निषेधस्य श्रौतनिषेधफलासाधनतामुपपादिता-मुपसंहरति * तेनेति । * श्रौतस्य निषेधस्य क्रतुवैगुण्यपरिहारफ-लतामाह * श्रौतः पुनरिति * श्रौतो निषेधः प्रकृतकर्मयुक्तपुरुष-धर्म इति कृत्वा ऽत्र श्रौते निषेधे वर्जितानृतेन पुंसा कृतौ दर्शपूर्णमासौ फलं साधयत इत्येषोर्थो ज्ञायत इत्यन्वयः । पुरुषस-मवेतदर्शपूर्णमासापूर्वसाधनत्वांशोद्देशेन विहितस्यानृतनिषेधस्याति-क्रमे पुंसो ऽपूर्वसाधनत्वासिद्धेः साधनाभावेनापूर्वसिद्ध्ययोगा-त्फलासाधनत्वमुपपादयितुमाह * प्रकरणेति ॥ * दर्शपूर्णमासापू-र्वसाधनीभूतो यः कर्त्तेत्येवं कर्तृपुरुषगतसाधनत्वोद्देशे पुंसो प्युद्दे-

श्यत्वेन निषेधशेषित्वात्तदतिक्रमे स्मार्तनिषेधातिक्रमवत्प्रत्यवायभा-
क्त्वापत्तेः फलभेदायोगमाशङ्क्य पुंसः प्रत्यवायापत्तिनिरासं प्रतिज्ञा-
पूर्वमुपपादयति * नत्विति * यत्र लक्षणमुद्दिश्य लक्ष्ये कार्यं विधी-
यते तन्मात्रग्रहणं तस्मिन्नित्यनेन न्यायेनोद्देश्यापूर्वसाधनांशलक्षण-
त्वोपक्षीणस्य पुरुषस्वरूपस्योद्देश्यत्वाभावादित्याशयः। क्रतुयुक्तपु-
रुषधर्मत्वपक्षे संयोगान्तरत्वमुपसंहरति * तस्मादिति। * सिद्धा-
न्तिनोभयविधस्यापि पुरुषधर्मत्वस्यानिष्टत्वादस्मिन्पक्षद्वये सिद्धा-
न्तिनः संयोगान्तरत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षाभ्युपगमेनानुवाद-
त्वनिरासमसामर्थ्यप्रदर्शनार्थत्वं संयोगान्तरत्वोक्तेः सूचयितुमाह
* इनीति। * क्रत्वर्थत्वपक्षेपि क्रत्वर्थनिषेधातिक्रमे क्रतोर्वैगुण्या-
ख्यप्रत्यवायपरिहारः फलं पुरुषार्थनिषेधातिक्रमे पुंसो नरकपाताख्य-
प्रत्यवायपरिहारइत्येवंविधेन फलविशेषेण संयोगान्तरत्वोपपत्तेस्त-
स्मिन्नपि पक्षे संयोगान्तरव्याख्या संभवतीत्याह * एव-
मिति॥ * क्रत्वर्थत्वक्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वपक्षयोर्द्वयोरपि श्रौतस्य
निषेधस्य क्रतुवैगुण्यपरिहारफलत्वेनैव नरकपरिहारफलात्स्मा-
र्तान्निषेधात्संयोगान्तरत्वव्याख्यायां पक्षद्वयेपि निषेधातिक्रमे
याजुर्वैदिकयज्ञाङ्गभ्रेषनिमित्तप्रायश्चित्ताविशेषापत्तेः प्रयोजन-
विशेषो न स्यादित्याशङ्क्य प्रयोजनविशेषाभावेपि पूर्वपक्षयुक्तानि-
त्यानुवादत्वनिराससिद्धेः पक्षद्वयेपि क्रतुवैगुण्यपरिहारफलत्वेन
संयोगान्तरव्याख्यौचित्यं सूचयितुमाह * तेनेति * प्रायश्चित्तवि-
शेषाख्यप्रयोजनभेदाभावसूचनार्थस्तावच्छब्दः॥ क्रतुवैगुण्यपरिहा-
रफलत्वेन संयोगान्तरत्वादनुवादत्वनिराससंभवेपि प्रयोजनविशे-
षाभावे क्रतुधर्मः क्रतुगतपुरुषधर्मो वेति चिन्ता निष्प्रयोजना स्यादि-
त्याशङ्क्य विधयो पि हि पूर्वस्मिन् पक्षे संस्कारताङ्गता इत्यादिवार्तिके
ऽनृतनिषेधस्य क्रतुगतपुरुषधर्मत्वे यजमानेनैवानृतं वर्जनीयं क्रतुधर्म-
त्वे यजमानेनर्त्विग्भिश्चेति प्रयोजनविशेषं वक्ष्याम इत्याह * यस्त्विष-
ति। * यजमानत्वे नृतवर्जनस्य भोक्तृत्वयोग्यताधानार्थत्वापत्तेस्तद-
तिक्रमे पुरुषगाभ्ययोग्यत्वाख्यप्रत्यवायप्रसंगात्कर्मशेषातित्वाभावेन
चापूर्वसाधनत्वांशोद्देशेनानृतनिषेधायोगात्तदतिक्रमेपि क्रत्वपूर्व-
सिद्ध्युपपत्तेः क्रत्वङ्गातिक्रमाभावेन च क्रतुवैगुण्यप्रसक्त्ययोगा
त्संयोगान्तरत्वासिद्ध्यापत्तेस्तत्सिद्ध्यर्थमिदानीमेव क्रतुयुक्तपुरुष-

धर्मत्वे ऽनृतवर्जनस्य पुरुषप्रत्यवायफलत्वाविशेषेण स्मार्त्तनिषेधात्संयोगान्तरत्वासिद्धावपि क्रतुधर्मत्वे क्रतुवैगुण्यपरिहारफलत्वात्संयोगान्तरं सेत्स्यतीति विशेषो वाच्य इत्याशङ्क्य दर्शपूर्णमासादिना पुरुषभोज्यतयैव फलस्योत्पादनीयत्वाद्भोक्तृत्वे वा योग्यं पुरुषं प्रति भोज्यतयोत्पादनाशक्तेर्भोक्तृत्वयोग्यताधानस्यापि क्रत्वपेक्षितत्वेन तदर्थानामपि धर्माणां क्रत्वर्थत्वाविरोधात्तदतिक्रमे तु वैगुण्योपपत्तेः क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वेपि क्रतुवैगुण्यपरिहारफलत्वेन संयोगान्तरत्वाद्विधेयत्वासिद्धेः प्रयोजनोक्त्यवसराभावेनेदानीमनुपयोगाच्च प्रयोजनविशेषो वाच्य इत्याह *उभयथापीति*क्रतुधर्मवत्तद्धनपुरुषधर्मत्वेपीत्यर्थः । पुरुषधर्मत्वपूर्वपक्षस्य सौत्रेण वाशब्देन निरासायानुभाषणार्थमाहेति भाष्यं व्याचष्टे *परस्त्विति*पुरुषप्रयत्नस्येति भाष्यावयवव्याख्यार्थमाख्यातशब्दस्य मनुष्यप्रधानत्वादित्यनेनानुक्तनिर्वर्तिताधिकरणाद्यसूत्रावयवोक्तेन कारणेनेत्युक्तम् । भाष्यस्य द्विविधपुरुषधर्मत्वानुभाषणार्थत्वं सूचयितुमाह *उभाविति*भाष्यस्थाद्विधिशब्दात्पर्युदासत्वशङ्कां निराकर्तुं सत्यविधेरित्युक्तं । क्रतुयुक्तपुरुषधर्म इतीतीतिकरणेनैव तावन्मात्रत्ववाचिनानुवादत्वांशवैकल्यं सूचितम् । मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वादित्यनुषक्तसूत्रावयवोक्तसहेतुकपुरुषधर्मत्वनिरासार्थत्वेन वाशब्दव्याख्यार्थमत्रेत्यादिप्रतीमइत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे *तत्रापीति* आख्यानशब्दस्य कर्तृवाचित्वाभावात्तत्प्राधान्यं न संभवतीत्याशयः। नन्विति भाष्येण कर्तुरप्याख्यातात्प्रतीतेर्वाच्यत्वमाशङ्क्य वाच्यवाचकलक्षणसम्बन्धापेक्षया सम्बन्धान्तरादभिधेयाविनाभावलक्षणात्कर्तृप्रतीतेरित्येवं तन्निरासेप्यावृत्त्या संयोगान्तरादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं सत्यमित्याद्यर्थादित्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे *या त्विति*कर्तुरशाब्दत्वोपपादनार्थं यदेत्यादि न स श्रौत इत्यन्तं भाष्यं सामान्यन्यायोक्तिपूर्वमुपपादयितुमारभते*सर्वत्रैव तावादिति*योग्यार्थापत्त्यनुदयो नुपलब्ध्योक्त्योक्तः । मध्यमोत्तमप्रथमपुरुषसंज्ञकाख्यातविशेषवाच्यो युष्मदस्मत्तद्व्यतिरिक्तत्वरूपो र्थः पुरुषः । क्रियाफलस्यात्मपरगामित्वाविभागाख्यस्तूपग्रहः स्वरितेतो ञकारेतो वा धातोः परादात्मनेपदपरस्मैपदाख्यादाख्यातविशेषाद्गम्यते लोकादज्ञानस्य विवेकस्य ज्ञानोपायो लक्षणं चेत्यनेनोक्तः ॥ कर्त्राक्षेपकत्वसिद्ध्यै भावनाया वाच्यत्व

मुपपादयति* तत्रेति । *कालादेर्व्यभिचाराद्गमकत्वायोगेपि कर्त्ता धात्वर्थो वा गमयिष्यतीत्याशङ्कते * कर्त्रेति । * कर्तुरप्रयतमानस्य पाकादौ कर्तृत्वासिद्धेस्तत्सिद्ध्यै गम्यमानायाः प्रयत्नाख्याया भावनायाः प्रयत्ननिष्पाद्येन च धात्वर्थेन स्वसिद्ध्यै गम्यमानायाः प्राधान्यप्रतीत्ययोगापत्तेस्तद्गम्यत्वं न संभवतीति परिहरति * नेति । * एतदेव विवृणोति *यदि हीति ।*भावनयाक्षेपसंभवात्कर्तुरवाच्यत्वे कालादेरप्यवाच्यतापद्येतेत्याशङ्क्याह*नचेति॥*कालादीनां मध्ये केन चिदन्येषामवगतिसंभवादवाच्यत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * एवमिति * कर्तुस्तु भावनयावगतिसंभवान्न युक्ता वाच्यतेत्याह * या दशास्त्विति *दह्यमानगृहान्तर्गततण्डुलपूर्णकाष्ठमयकुसूलसमीपस्थायां सोदकायां स्थाल्यामपावृतायां कथं चित्पतितानां तण्डुलानां कर्त्रभावेपि करणादिकारकान्तरमात्रात्पाकक्रियाख्यभावनासिद्ध्युपपत्तेर्भावनापि न कर्त्राक्षेपशक्तेत्याशयेनाशङ्कते * कारकान्तरेति * पाकादेर्धात्वर्थस्य कर्त्तारं विना कथं चित्सिद्ध्युपपत्तावपि तस्य भावनात्वाभावात्प्रयत्नाख्यायास्तु भावनायाः कर्त्तारं विना सिद्धिलक्षणव्यभिचारायोगादन्यान्वयमात्रात्मको व्यभिचारः शङ्कनीय इत्यापाद्य दूषयति * नेति * कस्मान्नान्यान्वयमात्रात्मको व्यभिचारोऽभ्युपगमनीय इत्याशङ्क्याह * द्विधा हीति * भावना च शिंशपात्वतुल्या ऽन्योर्द्धत्वतुल्येत्याह * भावनाचेति * शिंशपात्वस्यान्योन्यसापेक्षानेकवृक्षत्वाद्यन्वयादनेकभर्त्रन्वितद्रौपदीवद्व्यभिचारित्वाभावेपि भावनायाः परस्परानपेक्षानेककारकान्वयादेकात्यागेनान्यपुरुषगामिस्त्र्यन्तरवत्समुच्चये पि व्यभिचारित्वापत्तिमाशङ्क्याह * नचेति * सन्देहापादकोऽत्राव्यभिचारो विवक्षितो न स्त्रीणामिव प्रत्यवायापादकः समुच्चये च न सन्देहापत्तिरित्याशयः॥ अतः कारकान्तरान्वयः कारकान्तरावगतावपि शक्तिमापादयेन्न तु कर्त्रवगतावशक्तिमित्युपसंहरति * अत इति * युगपत्सर्वकारकान्विताया भावनायाः सर्वकारकगमकत्वोपपत्तावपि कर्मादित्यागेन कारकान्तरान्वितायाः कर्माद्यवगतावशक्तिवत्कर्तृत्यागेन कारकान्तरान्वितायाः कर्त्तारं विना सिद्धिलक्षणाद्यभिचारात्कर्त्रन्वयगतावशक्तिर्भविष्यतीत्याशङ्काशयं निराकर्तुमाह * यत्रापिनामेति * कारककान्तरत्यागेपि कर्तृत्यागो न कदाचिदस्तीति वक्तुं कर्मादिप्रतिभा-

वनाया इति गतिरिति व्युत्पत्त्या प्रतीतिशब्देनान्वयोक्तेरप्रतीतिशब्देनान्वयाद्यत्यागाभिधानाद्यत्राप्यासितिष्ठत्यादिप्रयोगे कारकान्तराणां भावनया त्यागाद्यभिचारः शङ्क्यते तत्रापि न कर्तुर्व्यभिचारशङ्केत्युक्ते सर्वकारकसाध्यत्वाद्भावनायाः कारकान्तराणामपि व्यभिचारायोगमाशङ्क्य भावनाया धात्वर्थद्वाराधात्वर्थकर्मान्वयादासितिष्ठत्यादेश्च धातोरकर्मकत्वाद्धात्वर्थद्वारकर्मान्वयानुपपत्तेः संप्रदानस्य च दानादिधात्वर्थविशेषान्वयिसंप्रदेयान्वयित्वेन धात्वर्थव्यवहिततया भावनातो बाह्यात्संप्रदेयादपि बाह्यादूग्राह्यादेरपि बाह्यत्वाद्यवहितत्वाच्चकारसूचिताच्च करणाधिकरणयोर्द्वारत्वर्थ [१ त्वादपादानस्य च ग्रहणादिधात्वर्थविशेषान्वयिग्राह्याद्यन्वयित्वेन धात्वर्थविशेषान्वयिग्राह्याद्यन्वयित्वेनधात्वर्थव्यवहिततया भावनातो बाह्यादूग्राह्यादेरपिबाह्यत्वादू] व्यवहितत्वेन भावनातो बाह्यत्वात्कर्मसंप्रदानापादानकरणाधिकरणशून्येषु धात्वर्थेषु कर्मादीन् प्रति भावनाया अगत्या कर्मादीनां भावनाव्यभिचारेपि कर्मादीनामेव च व्यभिचारो नतु कारकत्वसामान्यात्कदा चित्कर्तुर्व्यभिचारशङ्केत्युक्तम् । प्रयत्नस्य चेतनधर्मत्वेन चेतनं विनानुपपत्तेश्चेतनस्य प्रयत्ने स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वैकान्तिकत्वात्प्रयत्नात्मकभावनाख्यायाः क्रियायाः कर्तृशून्यायाः कस्याश्चिदभावात्कर्तुर्भावनाव्यभिचारायोगमुपपादयति * नहीति * कारकान्तरव्यभिचारसहितश्च कर्तुर्व्यभिचारः प्रयोजनवानेवेत्याह *नव्यभिचारेण वेति* तस्यैवाव्यभिचारेणेति सावधारणोक्त्या कारकान्तरव्यभिचारोक्तिः सुतरामित्यनेन प्रयोजनस्यावश्यकतोक्ता । किंप्रयोजनमित्यपेक्षिते भावनायाः केवलकर्तृप्रत्यायनशक्त्यवधारणप्रयोजनमाह * यावदिति * येषु धातुषु यानि कारकान्तराणि भावना व्यभिचरति तेषु तत्प्रत्यायनशक्त्यभावे यावत्तावच्छब्दाभ्यामुक्ते तथाप्यव्यभिचारिकारकान्तरप्रत्यायनशक्त्युपपत्तिमाशङ्क्य क्वचिद्व्यभिचारात्कर्तृवदैकान्तिककारकान्तरप्रत्यायनशक्त्यभावसूचनार्थं कर्तृप्रत्यायनशक्तिज्ञानस्य स्फुटतरतोक्ता । केवलकर्तृप्रत्यायनशक्तिज्ञानस्य प्रयोजनत्वोपपादनार्थं कारकान्तरव्यभिचारे सति भावनायाः केवलकर्तृप्रत्यायनशक्तिज्ञानात्कर्तुरसाधारण्येन भावनागम्यत्वात्संख्यान्वयसिद्धेर्न कारकान्तरव्य-

१ प्रथमपुस्तके धिकः पाठः ।

भिचारो निराकार्यः प्रत्युत समर्थनीय एवेत्याह * समर्थनीय एवेति * सम्बन्धे घटनीय इत्यध्याहार्यम्। कारकान्तरव्यभिचारसमर्थनपूर्वं कर्तुः संख्यान्वयघटनां विवृणोति * आसीति * कारकान्तराणां सर्वभावनास्वैकान्तिकत्वाभावेपि यस्यां भावनायां यत्कारकान्तरं गम्यते तस्यां तस्यापि कर्तृवद्गम्यमानत्वसाम्यात्संख्यान्वयः प्रसज्येतेत्याशङ्क्य कर्तृगतैव संख्या ऽऽख्याते गम्यते नान्यगतेति सर्वस्वसंवेद्यव्यवस्थादर्शनात्कर्तुर्वाच्यत्वपक्षवदवाच्यत्वपक्षेपि शब्दशक्तिव्यवस्थापि का कल्प्येति साम्यापादनेन परिहरति * कर्तृविशिष्टा चेति * वाच्यत्वपक्षे वाच्यावाच्यत्वव्यवस्थयैव संख्यान्वयानन्वयव्यवस्थासिद्धेः शक्तिकल्पनानापत्तिं शङ्कते * स चेदिति * वाच्यावाच्यत्वव्यवस्थाया अपि शक्तिं विनानुपपत्तेः साम्यमापादयति * तत्रेति * अवाच्यत्वपक्षे कीदृशी शक्तिः कल्प्येत्यपेक्षायामाह *यतइति* यस्मात्कर्तृगतां केवलां संख्यामतास्तिङ्रूपाच्छब्दात्प्रतीमस्तस्मात्केवलकर्तृगतसंख्याप्रतीत्याख्यात्कार्यात्तिङां संख्याभिधानशक्तिरेतावती कर्तृगतत्वपर्यन्ता प्रतीयत इत्यर्थः। कर्तृगतायामेव संख्यायां तिङो भिधानवशक्तिर्नान्यगतायामिति व्यवस्थायां को हेतुरिति पृच्छति * समानइति * ज्ञापकहेतुः पृच्छ्यते * कारकहेतुर्वेति * विकल्प्याद्यकल्पं तत्रावश्यमित्यादिना तद्विषयबुद्ध्याख्यस्य ज्ञापकहेतोः पक्षद्वयतुल्यत्वेनोक्तत्वात्प्रश्नायोगमाह * उक्तमिति * शक्तीनां स्वाभाविकत्वेन निर्हेतुकतयानुयोज्यत्वस्य शक्तयः सर्वभावानां नानुयोज्याः स्वभावत इत्याकृतिवादवार्त्तिके निरस्तत्वात्कारकहेतुप्रश्नोप्ययुक्त इत्याह * नचेति * एवमपि साम्यादन्यतरपक्षनिर्द्धारणायोगमाशङ्क्य वाच्यत्वपक्षे शक्तिद्वयकल्पनापत्तेर्वैषम्यमाह * अपि चेति * एकप्रत्ययोपादानमात्रात्कर्तृगतसंख्याभिधानसिद्धेस्तद्विषयशक्तिकल्पनानापत्तिशङ्कां स चेद्ब्रूयादिति वार्त्तिकोक्तां विवृणोति * नन्विति * तत्रैव प्रत्ययस्थेयमित्यादिवार्त्तिकोक्तपरिहाराशयं विवरीतुमापातनिकां तावत्करोति * कुतः खल्विति * विवृणोति * न चेति * भावनादीनामेकप्रत्ययोपादानाविशेषेपि क्व चिदाख्यातोक्तसंख्यान्वयादर्शनेनायोग्यत्वावशायाच्छब्दशक्तिकल्पनां विनापि संख्याया भावनाद्यनन्वयोपपत्त्यभिधाने सर्वकारकाणां गम्यमानत्वाविशेषेपि कारकान्तराणां क्व चिद्वाख्यातोक्तसंख्यान्वयादर्शनेनायोग्यत्वस्याविशिष्टत्वा-

अस्मत्पक्षेपि कर्तृगतसंख्याभिधानशक्तिकल्पनापत्तिरित्याह * यदि त्विति * कारकान्तराणां सुबाख्यशब्दान्तरोक्तसंख्यान्वयायोग्यत्वोक्तौ भावनादीनामपि सुबुक्तसंख्यान्वयायोग्यता समानेत्याह * अथेति * आख्याते भावनादीनामसिद्धत्वाख्याद्सत्वभावात्संख्यान्वयायोग्यत्वं शङ्कते * अथेहेति * अनुत्पन्नस्यापि भावनादेः सुबुक्तसंख्यान्वयदर्शनात्संख्यालिङ्गान्वयायोग्यत्वस्यैवासत्वभूतत्वप्रसिद्धेर्न तस्यायोग्यत्वहेतुतेति परिहरति * तदिति * । एतदेव विवृणोति *नहीति* एवं च सत्याख्यातोक्तैव संख्याया भावनादीनां चान्योन्या न्वयायोग्यत्वे हेतुर्वाच्या सा च कारकान्तरान्वयायोग्यत्वेपि तुल्येत्याह *तत्रेति* कर्तर्यनुक्ते कर्त्रन्वितसंख्योक्त्ययोगात्स्वरूपेण न्वोक्तायाः सर्वकारकेष्वविशेषात्कथमाख्यातोक्तत्वस्य कारकान्तरान्वयायोग्यत्वे हेतुतेति पृच्छति * कथमिति * । यथा त्वत्पक्षे कर्तुर्भावनादीनां चाख्यातोक्तत्वाविशेषेपि शब्दशक्तिवशात्संख्यायाः कर्तृमात्रान्वये योग्यता न भावनाद्यन्वये तथा कर्तृकरणादीनां कारकत्वाविशेषेपीत्युत्तरमाह * शब्देति । * असत्वभावाख्यायोग्यत्वहेतुनिरासाय दृष्टान्तसिद्धिमाह * इतीति ।* वाच्यत्वपक्षे यत्राख्याते कर्त्ता वाच्यस्तत्र तस्य संख्यान्वयो यत्र कर्म तस्येति व्यवस्था तत्तद्विशिष्टसंख्याभिधानविषयशब्दशक्तिवशाद्युक्ता । अवाच्यत्वपक्षे तु स्वरूपेणोक्तया संख्यया करणादीनामयोग्यत्वाद्नन्वयेपि कर्तृकर्मणोर्योग्यत्वाविशेषाच्छब्दशक्तेश्च कर्तृकर्मानवगाहित्वाद्व्यवस्था न युक्तेत्याशयेनाशङ्कते * ननु चेति । * क्व चिदाख्याते कर्त्ता वाच्यः क्व चित्कर्मेति व्यवस्थावत्क्व चित्कर्त्रन्विता संख्या वाच्या क्व चित्कर्मान्वितेति व्यवस्थापि शब्दशक्तिवशाद्युक्तेति साम्यापादनेन परिहरति * नैतदिति । * श्लोकं व्याचष्टे * यो हीति । * शक्तेः कर्तृकर्मविशिष्टसंख्याविषयत्वं विना व्यवस्थापकत्वायोगाद्व्यवस्थापकत्वसिद्ध्यै विशिष्टविषयत्वाभ्युपगमापत्तेर्विशेषणविषयत्वं च विना विशिष्टविषयत्वायोगाद्विशेषणभूतयोः कर्तृकर्मणोरपि शक्तिविषयतावश्याभ्युपगमनीयेत्याशङ्किता स्वाशयं विवृणोति * तत्रेति । * सुरभिचन्दनादिज्ञाने चक्षुषो गन्धादिविषयत्वाभावेपि गन्धादिविशिष्टद्रव्यविषयत्ववच्छब्दशक्तेः कर्तृकर्माविषयत्वाभावेपि तद्विशिष्टसं-

ख्याविषयत्वाविरोधाद्विशिष्टसंख्याज्ञानसिद्ध्यं विशेषणभूतयोः कर्तृकर्मणोर्ज्ञानमाश्रमादर्तव्यं नतु शब्दशक्तिजन्यज्ञानाख्याभिधानलक्षणज्ञानविशेषादरः प्रमाणवानिति परिहर्त्ता स्वाशयं विवृणोति * उच्यतइति। * श्लोकं व्याचष्टे * अगृहीत इति। * न चेदन्येनेत्यनेन चान्यतो वगतस्य विशेषणांशस्य विशेष्यांशस्य वा विशिष्टप्रत्ययाविषयत्वापवादाच्च शब्दजन्यकर्तृविशिष्टसंख्याज्ञानस्य कर्तृविषयतादरणीयेत्याह * सर्वेति * विशेषणविशेष्यभूतयोः कर्तृसंख्ययोराख्यातशब्दजन्यकर्तृविशिष्टसंख्याज्ञानविषयत्वाभावेपि विशिष्टरूपावयवत्वाद्विशेषणविशेष्ययोस्तज्ज्ञानं विना विशिष्टज्ञानानुत्पत्तेर्विशिष्टज्ञाने व्याप्रियमाणस्य शब्दस्य विशेषणविशेष्यज्ञानेपि व्यापारो वर्णीयत इत्याशङ्क्य शब्दव्यापारस्यार्थापत्तिरूपविशिष्टप्रत्ययकल्प्यत्वादर्थापत्तेश्चान्यथानुपपत्तिरूपत्वेनानन्यलभ्यावयवमात्रविषयत्वाद्बुद्धिद्वयस्याख्यातापेक्षितत्वे प्यनन्यलभ्यावयवबुद्धेः साक्षादाख्यातजन्यत्वादन्यलभ्यावयवबुद्धेस्त्वभिधेयाविनाभावद्वारा—ख्यातजन्यत्वादूविशिष्टबुद्धावाख्यातव्यापारोपपत्तेर्बुद्धिद्वये प्याख्यातव्यापारकल्पनायां नार्थापत्तिः प्रभवतीति सूचयितुमाह * सर्वत्र चेति। * एवमपि विशेषणस्य प्राक्प्रत्याय्यत्वाद्विशेषणत्वाभिमतस्य च कर्तुरवाच्यत्वे प्राक्प्रतीत्ययोगाद्वाच्यतैव युक्तेत्याशङ्क्य यथा ऽनन्यलभ्यत्वात्संख्याया न कथं चिदवाच्यता युक्ता तथान्यलभ्यत्वात्कर्तुर्वाच्यता न युक्तेति विशेषणत्वस्य वाच्यत्वानापादकत्वं वक्तुमाह * तदिहेति * कर्तृविशिष्टा संख्या विधीयमानेत्यादावन्वयमात्रविवक्षया कर्तुर्विशेषणत्वोक्तिः। वस्तुतस्तु धात्वर्थस्य पूर्वापरीभावलक्षणव्यापारत्वेप्यन्योत्पादानुकूलत्वलक्षणक्रियात्वाभावेन कर्त्रनाक्षेपकत्वात्साक्षेपकत्वेपि वा धात्वर्थज्ञानानन्तरमेव प्रत्ययवाच्यसंख्याज्ञानात्कर्तृज्ञानस्य च संख्याज्ञानसमकालधात्वर्थाविनाभावस्मृतिव्यवहितत्वेन संख्याज्ञानोत्तरकालत्वात्कर्तुर्विशेषणत्वानुपपत्तिः संख्यान्वयाच्च प्राक्कर्तृज्ञानाभ्युपगमे ज्योतिष्टोमे संख्यानपेक्षस्य कर्तुरविकारावगमादेकस्याशक्तावङ्गान्तरवदेकत्वस्यापि त्यागोपपत्तेर्यजमानानेकत्वसंभवेन द्वित्वबहुत्वयुक्तप्रातिपदुत्कर्षासिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात्संख्यैव कर्तृविशेषणं नतु कर्त्ता संख्याविशेषणमिति विशेषणभूतं विशेष्यभूतं वेत्यनवक्लृ-

त्या सूचितम् । कर्त्रनभिधानेपि शब्दानर्थक्यशङ्का नास्तीत्येकत्वसंचारोक्त्या सूचितम् । एकत्वाभिधानेपि भावनादेरिव कर्तुरप्यभिधेयत्वाविरोधशङ्काभिधेयाविनाभावाख्यगम्यमानलक्षणापन्नत्वोक्त्या निरस्ता यावदेवेह च धात्वर्थः प्रतीतस्तावदेव कापि भावना कर्ता च कश्चिद्भवतीत्यवधार्यत इति वार्तिकवक्ष्यमाणात्कर्तुः पूर्वज्ञानसंभवाद्विशेषणत्वोपपत्तिः सत्यपीत्यनेनोक्ता । विशेषत्वात्कर्तुर्वाच्यत्वशङ्कायाः प्रौढ्या विशेषणत्वाभ्युपगमेन परिहारमुक्त्वा पारमार्थिकपरिहारमाह * यदा त्विति * मृदूक्त्यै यदा शब्दः । संख्यापरिच्छेद्यत्वेनापेक्ष्यमाणस्य कर्तुर्भावनातः सिद्धावपि कारकान्तरानादरेण कर्तैव परिछेद्य इति नियमसिद्धिः कर्त्रभिधानशक्तिकल्पनाहेतुर्भविष्यतीत्याशङ्कां तिङुक्तायाः संख्यायाः कर्त्रन्वय एव योग्यत्वं न कारकान्तरान्वय इति शब्दशक्तिकृतयोग्यायोग्यत्वव्यवस्थोक्त्या निरस्तामपि तिङुक्ता संख्या कर्तारमेव परिछेद्यमपेक्षते न कारकान्तराणीत्याकाङ्क्षानाकाङ्क्षाव्यवस्थया निरसितुमनुभाषते *यस्त्विति* ततश्च समाने सर्वकारकाणां गम्यमानत्वे कस्मात्कर्तैवा संख्या सम्बध्यते न करणादिभिरपीति पूर्वोक्तशङ्कानुषङ्गेण पूरणीयं निरस्यति *न तैरिति* कर्तृप्रार्थनोक्त्याकाङ्क्षानाकाङ्क्षाव्यवस्थयान्वयानन्वयव्यवस्था सूचिता । आकाङ्क्षानाकाङ्क्षाव्यवस्थैव कथमित्याशङ्क्यायोग्यायोग्यत्वव्यवस्थावच्छब्दशक्तिवशेनेति परिहारं सूचयितुं * प्रतीतान्यपि त्विति * तिङ्रूपस्य शब्दस्य कर्त्राकाङ्क्षसंख्योक्तावेव शक्तिर्न कारकान्तराकाङ्क्षसंख्योक्तावित्याशयः संख्यायाः समानप्रत्ययोक्तभावनागम्यकर्त्रन्वयस्य पदान्तरानधीनत्वेनावाक्याङ्गतयाकाङ्क्षयोग्यत्वानपेक्षत्वाद्योग्यत्वाकाङ्क्षाभावेपि समानप्रत्ययोक्तगम्यत्वविशेषात्करणादीनामपि संख्याया ग्रहणं प्राप्नोतीत्याशङ्क्य सर्वत्र श्रौते वाक्यीये वा शब्दे व्यवहारे प्रतीत्याख्यसन्निधिवद्योग्यत्वापेक्षयोरप्यन्वयाख्यग्रहणकारणत्वान्न प्रतीतिमात्रेण करणादीनां ग्रहणापत्तिरित्याह * नहीति । * तिङुक्तायाः संख्यायाः सर्वस्वसंवेद्यकर्तृमात्रान्वयान्यथानुपपत्तिकल्पितशब्दशक्तिकृतकर्तृमात्रान्वयं योग्यत्वाकाङ्क्षावशादवाच्यत्वेपि कर्तुरेव संख्यान्वयोपपत्तिं कर्तृविशिष्टावेह संख्या गम्यत इत्यादिग्रन्थसंदर्भोक्तामुपसंहरति * तदत्रे-

ति। * तिङुक्तायाः संख्यायाः कारकान्तरानाकाङ्क्षत्वेपि कारकान्तराणां संख्यापरिच्छेदं विनानुपादेयत्वेन संख्याकाङ्क्षत्वादन्यतराकाङ्क्षयान्वयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह *नचेति। * प्रथमायास्तिङुक्तकारकाधिष्ठानत्वप्रतीतिहेतुत्वात्कारकविभक्तित्वे प्रथमाया अप्यभिहितकारकविभक्तित्वादिति वार्त्तिके वक्ष्यमाणेपि कर्त्तृसंख्यावाचित्वाभावेन सुबुक्तया संख्यया कर्तुः परिच्छेदात्संख्याकाङ्क्षोपपत्तिरित्याशयः। तिङुक्तायाः संख्यायाः समानप्रत्ययोक्तभावनागम्यकारकान्वयस्यापि सन्निध्यपेक्षायोग्यत्वकारणकत्वे प्रतीतेः प्राक्सन्निध्याद्यनवगमेनान्वितरूपप्रतीत्ययोगात्कर्तृगतसंख्याभिधानानुपपत्तेस्तत्सिद्ध्यै कर्तृमात्रान्वययोग्यत्वाकाङ्क्षाकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्यानवगतयोरेवाकाङ्क्षायोग्यत्वयोः कर्त्रन्वयप्रतीतिहेतुत्वं सूचयितुमाह * न चैषेति * अन्यानन्वितसामान्यरूपेण प्रतीतायाः संख्यायाः पदार्थस्य पदार्थान्तरान्वयवदाकाङ्क्षादिवशेनान्यान्वये सत्याकाङ्क्षादेरवगतस्यान्वयप्रतीतिहेतुत्वं स्यात् शुद्धसंख्याप्रतीत्ययोगात्त्वनवगतस्यैवाकाङ्क्षादेर्हेतुत्वावगतेस्तदनवगमेप्यन्वितरूपप्रतीतिर्युक्तेत्याशयः। वाक्ये पदार्थानामन्योन्यान्वयेवगतस्याकाङ्क्षादेर्हेतुत्वदर्शनात्पदेपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थानां चाऽनेकेषामन्योन्यान्वयेवगतस्यैव हेतुता स्यादित्याशङ्क्याह * कथितो हीति * अयमेव विशेषश्च कथ्यते पदवाक्ययोः। अर्थवद्भागतुल्यत्वे प्रकृतिप्रत्ययार्थतः। दृष्टा यथा हि साकाङ्क्षाः पदार्थाः केवलाः क्वचित्। स्वातन्त्र्येण गृहीताश्च विशिष्टार्थावबोधकाः। प्रकृतिप्रत्ययौ नैवं कदाचिदुपलक्षिताविति तद्भूताधिकरणवार्तिके वैषम्यस्योक्तत्वान्न वाक्यभागपदार्थवत्पदभागप्रकृतिप्रत्ययार्थानामपि साकाङ्क्षत्वदर्शनपूर्वकान्वयावगतिरित्याशयः। प्रत्ययस्य प्रकृतिपरत्वनियमाच्छुद्धप्रत्ययार्थानवगमेनाकाङ्क्षादेरवगत्ययोगाख्यवैषम्यहेतूक्त्यै पौर्वापर्येत्युक्तम्॥ कर्त्रनपेक्षशुद्धसंख्याप्रतीत्यभावे संख्यैव तिङ्वाच्या न कर्त्तेति विवेकावगत्ययोगमाशङ्क्य तिङं विनापि भावनान्यथानुपपत्त्या प्रतीतिसंभवात्पूर्वोक्ताद्विवेकावगत्युपपत्तिसूचनार्थं धात्वर्थमात्रात्कर्तृप्रतीतिसिद्धेर्भावनापि कर्तृप्रतीत्यै नापेक्षते किमुत तिङ्विभक्तिरित्यतिशयमाह * तदिति। * करोतेस्तृच्प्रत्यये कृते कर्तृशब्दव्युत्पत्तेः करोत्यर्थभावनान्वयिनः कर्तृत्वाद्भावनाज्ञानं विना कर्तृज्ञानायोगमाशङ्क्य कर्तृभावनयोर्द्वयोरपि धात्वर्थमात्रात्प्रतीति-

भावनोक्तयोक्ता। धात्वर्थगम्यत्वेपि कर्तुः प्रत्ययवाच्यसंख्याज्ञानसम-कालधात्वर्थान्यथानुपपत्त्यालोचनान्तरगम्यत्वेन संख्यातः प्राक्प्रतीत्ययोगात्प्राक्प्रतीते च कर्तरि संख्याया विशेषणत्वासम्भयोगापत्तेर्नैरपेक्ष्यलक्षणार्थः पूर्वशब्दः। अन्यलभ्यत्वात्कर्तुर्वाच्यकत्वेन नाधस्तिङपेक्षा नाऽऽशङ्क्यैव गमकभावनापेक्षाद्वारा तद्वाच्यतिङपेक्षां त्वाशङ्क्य भावनानपेक्षत्वान्नतरां तिङपेक्षेति तरपा सूचितम्। कर्त्रन्वितसंख्याभिधानेपि कर्त्रभिधाननिरासार्थो केवलोक्तिः॥ एवं समाने सर्वकारकाणां गम्यमानत्वे कस्मात्कर्त्रैव संख्या सम्बध्यते न करणादिभिरपीत्याशङ्कां तिङः कर्त्रन्वितसंख्याभिधानशक्तिकल्पनया परिहृत्य शुद्धसंख्याभिधानेपि प्रथमप्रतीतिकर्त्रन्वयनैराकाङ्क्ष्यात्संख्याया न पश्चात्प्रतीतकारकान्तरान्वय इत्यन्यथा परिहरति * यद्वेति। * श्लोकं व्याचष्टे * सत्यपीति। * ज्वलनाद्यवान्तरव्यापारशून्यानां काष्ठादीनां कारकत्वायोगादसमाहितानां चावान्तरव्यापारायोगात्समाधानस्य च कर्त्रधीनत्वात्कर्तुः प्रागपेक्षयान्वयोक्त्या स्वान्वयित्वेन प्राक्कर्त्ता ज्ञाप्यत इत्येवं पूर्वार्द्धं व्याख्याय सर्वधात्वर्थानुरञ्जनसहतया सामान्यरूपस्य प्रयत्नाख्यस्य व्यापारस्य भावनात्वात्तस्य कर्त्राश्रितत्वात्कर्त्तारमेवाविर्भावाख्यविशेषरूपेण प्रागुपस्थापयतीति पूर्वं तावदित्यनुषङ्गेण वदता स्वरूपेण ज्ञाप्यत इत्येवं व्याख्यातम्। तदेव व्यतिरेकमुखेन व्याख्यातुं कारकान्तराणां धात्वर्थान्वयित्वेन साक्षाद्भावनानन्वयाद्बहिरङ्गत्वं सर्वसाध्यसाधनेतिकर्तव्यताख्यभावनांशमध्ये यो ज्वलनादिरितिकर्त्तव्यतात्मको व्यापारस्तत्कारणत्वाद्वा बहिरङ्गतरतोक्ता। नचेत्यनेनोत्तरार्द्धव्याख्या कर्त्रधीनत्वात्कारकान्तरप्रवृत्तेस्तद्धेतुकप्राथम्योक्तिसूचितं कर्तुः प्राधान्यमनतिक्रमहेतुत्वेनोक्तम्। धात्वर्थेनापि भावनावत्कर्तृव्यापारतया कर्तुरेवाविर्भावाख्यविशेषरूपेण ज्ञापनात्तस्यैव संख्यान्वय इत्याह*अपिचेति।* कः पचत्यर्थोनाम येयं तण्डुलानां विक्लित्तिरिति तण्डुलविक्लित्तेः पाकफलत्ववचनात्फलसिद्धिपर्यन्तं सर्वकारकव्यापारसमूहवाचिनं धातुमङ्गीकृत्य प्राधान्यविशेषणे कृते समूहस्यैक्याद् गुणप्रधानत्वायोगमाशङ्क्य समूहसाधनसमूहीभूतप्रत्येककारकव्यापारभेदाद् गुणप्रधानत्वोपपत्तिसूचनायात्रान्तरविशेषणम्। सर्वेषां भावनाकारकत्वात्कर्तृत्वापत्तेः प्रत्ययोपात्तभावनाकारकं कर्त्तेति व्याकरणोक्तकर्तृलक्षणायोगवत्सर्वकारकव्यापाराणामेकधातूक्तत्वे गुणप्रधानत्वा-

योगाद्धातूक्तप्राधान्यव्यापारवत्त्वस्यापि कर्तृलक्षणस्यायोगमाशङ्क्य भावनाकर्तृसंख्यादीनामेकप्रत्ययोक्तत्वेपि प्रतीतिबलाद् गुणप्रधानत्वाविरोधवत्सर्वकारकव्यापाराणामेकधातूक्तत्वेपि गुणप्रधानत्वाविरोधसूचनार्थं न केवलमेतत्कर्तृलक्षणं व्यापारेङ्गीकृतं किन्तु लोकेपीत्युक्त्यर्थोपिशब्दः ॥ आविर्भूतरूपप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या कर्तुर्वाच्यत्वकल्पनामाशङ्क्य भावमाया धात्वर्थस्य व्यापारत्वेनाश्रितरूपतयाभिधानाच्छुक्लादिशब्दोक्तस्य गुणस्याविर्भूतरूपद्रव्यज्ञापकत्ववत्कर्त्रनभिधानेप्याविर्भूतरूपाश्रयभूतकर्तृज्ञापकत्वोपपत्तिं सूचयितुमाह *अभिहितवच्चेति*विशेषोक्त्याविर्भावो विवक्षितः॥गम्यमानस्याप्याविर्भूतरूपप्रतीत्युपपत्तौ कारकान्तराणामपि गम्यमानत्वाविशेषादाविर्भूतरूपप्रतीत्यापत्तिमाशङ्क्याह * कारकान्तरेष्विति * धात्वर्थस्य कारकान्तरानाश्रितत्वेन तादृशस्याश्रितरूपस्य ज्ञापकस्यार्थस्याभावात्कारकान्तराणामनादरहेतुकाभिभूतरूपप्रतीतिरित्यर्थः ॥ कारकान्तराणां गम्यमानत्वस्यासत्वप्रतिभाने कथं सत्त्वावधारणेत्याशङ्क्याविनाभावाख्यकारणसद्भावादित्याह * परमार्थेति * प्राथम्यप्राधान्याभ्यां कर्तुः संख्यान्वये कर्मणस्तदभावात्संख्यान्वयायोगं शङ्कते * नन्विति * भाव्यनिष्ठत्वाद्भावनायां भाव्यांशनिपातिनः कर्मणोंशान्तरेभ्यः प्रागपेक्षाग्रहणं च भावनारूपत्वानालोचनेनानादत्यव्यापाररूपत्वालोचनेन कारकापेक्षाग्रहणप्राथम्यादरात्कर्तुः कारकान्तरेभ्यःप्राथम्येपि व्यापारस्वरूपनिष्पादने कारकानां तुल्यत्वेनान्योन्यमङ्गप्रधानत्वायोगादुत्पादनाख्यभावनारूपे कर्त्रादीनामुत्पादकत्वेनोत्पाद्यं कर्म प्रत्यङ्गत्वात्कर्मणश्चोत्पाद्यत्वेनोत्पादकान् कर्त्रादीन् प्रति प्राधान्यादन्योन्यमङ्गप्रधानत्वोपपत्तेः कर्मणापि प्राधान्यात्संख्यान्वयो युक्त इत्याशयेन पृच्छति * कुत इति * शाब्दे संख्यान्वये कर्तुरिव शाब्दस्यैव प्राधान्यस्य हेतुत्वात्कर्मणश्च धातूक्तप्राधान्यव्यापारत्वाभावेन धात्वाख्यशब्दलक्षणप्राधान्याभावाद्भावनानाश्रयत्वेन च तद्वाचितिङाख्यशब्दलक्षणप्राधान्याभावात्संख्यान्वयानुपपत्तिरित्युत्तरमाह * प्राधान्येनेति * नात्रप्रयोगे धातुनौदनीभावमापत्स्यमानानां तण्डुलानां विक्लेदनाख्या क्रिया प्राधान्येनोक्ता न चौदनक्रिया भावनत्येतद्द्वयमुपपादयितुं माभूदोदनस्यैव धातूक्तप्राधान्यव्यापारवत्वात्कर्तृलक्षणात्कर्तुरेव च भावनाश्रयत्वप्रसिद्धेः कर्तृतेत्युक्ते कर्तृत्वे सत्यप्योदनः पच्यतां स्वयमेवेत्यादिवत्कर्म-

त्वस्यापि सद्भावात्कर्मसंख्याभिधानोपपत्तिमाशङ्क्य यद्त्र प्रयोगे तिङभिधेयं कर्मत्वं तन्न माभूदित्युक्तम् ॥ यद्वा यद्भावनारूपं तिङा प्राधान्येनाभिधेयं सा नौदनक्रियेत्येवमभिधेयोक्तिर्योज्या । श्लोकं व्याचष्टे * नात्रेति * कर्मत्वमुपपद्येतेत्यनेनाभिधेयोक्तिः कर्मत्वोपलक्षणार्था नकारश्चाभिधेयभावनोक्तिभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यामपि काकाक्षिवत्सम्बद्ध्यत इति सूचितम्। अकर्तृत्वादेव चेत्यनेन न भावनौदनक्रिया मा भूत्तस्यैव कर्तृतेत्यनुषङ्गेण न भावनेत्यवयवो व्याख्यातः । स्वातन्त्र्येण धात्वर्थनिष्पादकत्वाख्यकर्तृत्वसिद्ध्यर्थत्वेन प्रयत्नाख्याया भावनायाः कर्तृव्यापारत्वादित्याशयः। कर्मव्यापारस्य धातुना प्राधान्योक्तिनिरासस्याविर्भूत[[1]स्वरूपेण कर्मोपस्थानायोगोक्त्यर्थत्वसूचनार्थं * तेनेत्युक्तम् * कर्मव्यापारस्य भावनात्वे सति प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यात्प्राधान्येन्योन्यकर्मोपस्थापकत्वं स्यान्नत्वेतदस्तीत्याशयः ॥ नकेवलमोदनस्य कर्तृत्वापत्तेः] स्तद्व्यापारस्य प्राधान्योक्तिर्न संभवति किन्तु चेतनप्रवर्त्तकनियोगविषयत्वायोगादपीत्याह * अवश्यं चेति * पुंव्यापारस्य च प्राधान्यानुक्तावाख्यातेनानाक्षिप्तस्य पुंसः कर्तृत्वस्य पदान्तरोक्तेपि पुंस्याविर्भावायोगात्तृतीयानुपपत्तिः स्यादित्याह * आख्यातेति * पुंव्यापारप्राधान्याभावे चौदनाख्यकर्मव्यापारस्य पुंव्यापारेणाभिभवायोगादाविर्भूतव्यापारतयौदनस्य कर्तृत्वापत्तेः पुंसश्च प्रधानभूतव्यापारवत्वाख्यकर्तृलक्षणाभावेनाकर्तृत्वप्रसक्तेरोदनस्य कर्तुर्व्यापारेणाऽऽप्यमानत्वायोगात्कर्तृव्याप्यत्वाख्यकर्मलक्षणाभावेन कर्मत्वहान्यापत्तिर्यदि कश्चिच्छबादिविकरणायास्तिङः कर्त्रन्वितसंख्याभिधानशक्तिकल्पनावद्यग्विकरणायास्तिङः कर्मान्वितसंख्याभिधानशक्तिकल्पनया परिहारं वदेत्तथाप्योदनस्य यग्विकरणतिङुक्तकर्मसंख्यान्वयत्यागेन शब्विकरणतिङ्वाच्यकर्तृसंख्यान्वयस्य न्यायत्वान्नौदनः पच्यतामिति प्रयोगः स्यात्किमोदनः पचतामित्येवमेवेत्याह * तद्व्यापारेण वेति * फक्किकाद्वयेप्यन्यथाहीत्यनुषक्तव्यम् । शङ्कामुपसंहरति * तेनेति * दोषसाम्यापादनेन तावत्परिहरति * उच्यतइति * द्वयाश्रयमपि दोषमेको भ्रामयितुं पर्यनुयुञ्जीत मीमांसकस्तु विचारकुशलत्वाद् भ्रामयितुमशक्य इति सूचयितुं विचारयन्नित्युक्तम् ॥

(१) इति द्वितीयपुस्तके नास्ति।

परिहारसाम्यापादनेन परिहरति * सर्वथेति * लक्षणशब्दस्य व्यवस्थाकारणवाचित्वाद्यद्भवत्पक्षे कर्तुर्वाच्यत्वे शाब्दं प्राधान्यं कर्मणो वा वाच्यत्वे वास्तवप्राधान्यं व्यवस्थाकारणं तन्मत्पक्षे वाच्यसंख्यान्वयव्यवस्थाकारणं भविष्यतीत्युक्ते वाच्यत्वपक्षे विकरणभेदभिन्नशब्दशक्तिवशादेव व्यवस्थासिद्धेर्व्यवस्थाहेत्वन्तरानपेक्षामाशङ्क्य सर्वकारकाणामन्यलभ्यत्वाविशेषेपि क्व चित्कर्तृवाचिन एव शब्दस्य प्रयोगः क्व चित्कर्मवाचिन एवेति व्यवस्थासिद्धौ वाच्यत्वपक्षेपि हेत्वपेक्षास्तीति सूचयितुं सर्वथेत्युक्तम् । भवत्पक्षे कर्त्ता यल्लक्षणः सन् कर्म वा यल्लक्षणं सदभिधीयते तल्लक्षणस्यैव कर्त्तुः कर्मणो वा संख्या मत्पक्षे भिधीयत इत्यर्थः । दोषसाम्योक्त्यर्थमाद्यश्लोकं व्याचष्टे *तद्यदीति* व्याख्योपक्रमसूचनार्थं तत्र शब्दार्थे तदित्यव्ययम् । परिहारसाम्योक्त्यर्थं द्वितीयश्लोकं संक्षेपतस्तावद्व्याचष्टे *अथेति* । विस्तरतो व्याचष्टे *तदेतादिति* । भवनप्रकृतिरूपत्वाद्भावनाया भवनोपादानं विना भवितृरूपभाव्यान्वयानुपपत्तेर्भाव्यव्यापारस्य भवनस्य भावनावाचिना शब्देनोपादानाद्वस्तुलक्षणस्यापि कर्मप्राधान्यस्य शाब्दत्वेन शाब्दसंख्यान्वयहेतुत्वोपपत्तिसूचनार्थं भाव्यांशेन चेत्युक्तम् । सत्यपि कर्त्तुः शब्दार्थरूपेण प्राधान्ये वस्तुलक्षणस्य कर्मप्राधान्यस्य भाव्याकाङ्क्षाकाले प्रतीतेर्भावनास्वरूपावगतिकालकर्तृप्राधान्यप्रतीत्युत्तरकालत्वेन परतया समाप्तिः शब्दार्थ इति न्यायाद्विवक्षोचित्ये प्राधान्य इति शब्दाध्याहारेणोक्ते कर्तृप्राधान्योपपादनार्थं तिङ्धातुभ्यां यथासंख्येनाभिधीयमानौ प्रधानभूतौ सामान्यविशेषरूपौ व्यापारौ यस्य कर्तुस्तद्भावरूपे प्राधान्य इत्युक्तम् । सर्वधात्वर्थानुरञ्जनार्हत्वात्सामान्योक्त्या भावना विवक्षिता तद्विशेषणत्वाद्विशेषोक्त्या धात्वर्थः कर्तृप्राधान्याविवक्षायां तद्व्यापारप्राधान्योक्त्यानर्थक्यमाशङ्क्य कर्तृत्वसिद्ध्यर्थत्वसूचनार्थं व्यापारप्राधान्योक्तिमात्रेण कर्तृत्वलाभे सत्यपीत्युक्तम् । वैयाकरणमते कर्मणि मीमांसकमते कर्मसंख्यायां तिङुत्पत्तिरिति व्यवस्था वाशब्देन सूचिता । अकर्मका धातवो विशेषोक्त्योक्ता धात्वर्थकर्मणोकर्मकेषु धातुस्वभावाद्भावेपि वा प्रयोजनाभावादविवक्षायामपि भाव्याख्यकर्मनिष्ठत्वाद्भावनाया भावनाकर्मणो सत्वाविवक्षे क्व चिदप्ययुक्ते इत्याशङ्क्य सकर्मकेषु श्रुतया द्वितीयाख्यया सुपा स्वास्थ्यकामः शेत इत्यादिषु चाकर्मकेषु स्वास्थ्यं कामयत इत्यादि-

विग्रहलभ्यया सुपा कर्मप्राधान्याभिव्यक्त्युक्तिः कर्मणोपि संख्यान्वये महता प्रबन्धेन संख्यान्वये कर्तुरसाधारणोक्तेरानर्थक्यमाशङ्क्य करणादीनां संख्यान्वयनिरासार्थत्वं सूचयितुमाह * करणादीनां त्विति * शबादिविकरणायास्तिङः कर्तृगतसंख्यावाचित्वे यगिव-करणायाश्च कर्मगतसंख्यावाचित्वे विशिष्टसंख्यान्यथानुपपत्त्यैव विशेषणभूतकर्तृकर्माक्षेपसिद्धेर्यदा क्रियानुष्ठातव्या प्रतीयते तदार्थात्कारकव्यापारो गम्यते इति भाष्ये भावनागम्यत्वोक्तिर्विरुद्धेचे-तेत्याशयेनाशङ्कते * के चित्पुनरिति * कर्त्रनवगतौ तद्विशिष्टसंख्या-वगत्ययोगात्कर्तृविशिष्टसंख्यान्यथानुपपत्त्या कर्त्रनवगत्यभ्युपगमेन्यो-न्याश्रयापत्तेः शङ्कानुपपत्तिमाशङ्क्य शोणादिशब्दे विशेषणबुद्धिं विनापि विशिष्टबुद्धिदर्शनाद्विशेषणविशेष्यग्राहकप्रमाणद्वयसद्भाव ए-वविशिष्टबुद्धिर्विशेषणबुद्धिपूर्वकत्वानियमो न सर्वत्रेति सूचयितुं दृष्टा-न्तमाह *तद्यथेति*॥ शोणादौ शब्दभेदाभावादेकस्यच शब्दस्यैकश-क्तिकल्पनेनाभिधेयाविनाभावद्वारानेकार्थप्रत्यायकत्वसंभवेनैकशक्ति-कल्पनायोगादश्वत्वादेश्चान्यतोवगत्ययोगाद्विशिष्टस्य गुणस्य वा-च्यत्वं तदन्यथानुपपत्त्या च विशेषणभूताश्वत्वाद्यवगतिरिति युक्तं कर्तुस्त्वन्यतोवगतिसंभवेपि तद्विशिष्टायाः संख्याया वाच्यत्व-मभ्युपेत्य तयैव कर्त्राक्षेपाभ्युपगमे सति कर्तृन्यायेन गवादावपि गोत्वादिविशिष्टस्य संख्यादेर्वाच्यत्वमभ्युपेत्य तेनैव गोत्वाद्याक्षे-पसिद्धेरवाच्यत्वापत्तिरित्यनिष्टापादनेनाशङ्कां निरस्यति * तथा च सतीति * । एतदेव प्रश्नपूर्वं विवृणोति * कथमिति * । श्लोकं व्याचष्टे *एतावती चेदिति * गवादौ प्रकृत्यंशाद्गोत्वाद्यवगतिसि-द्धेरेकपदोपादानाच्चान्योन्यान्वयनियमसिद्धेरेकस्य शब्दस्य गोत्वा-दिविशिष्टसंख्याद्युक्तिशक्तिकल्पनायोगेनानिष्टापत्तिपरिहारे तु कर्तृ-संख्यादिष्वपि विशिष्टविषयशक्तिकल्पनां विनाप्यन्वयनियमसिद्धे-र्यद्वादिषु शुद्धसंख्याभिधानमभ्युपगतं तदेवाभ्युपगन्तव्यं ततश्च संख्यया कर्त्राक्षेपयोगाद्भावनयाक्षेपानभ्युपगमेनाभिधेयत्वसिद्धान्त-हान्यापत्तेर्भाष्ये भावनागम्यत्वोक्त्याशयेनाह * अयं त्विति * यत्तु दृष्टान्तबलेन शङ्कोत्थानमुक्तं तत्रापरे स्वबुद्ध्या रच्यते येन विशेष्यं तद्विशेषणमित्येव लक्षणस्य विशेषणस्याज्ञातस्य विशेषणत्वायोगा-त्सर्वत्र विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानपूर्वकत्वनियमावगतेः शोणशब्देप्य-श्वत्वरक्तत्वयोर्द्वयोरपि वाच्यत्वात्साध्यविकलं दृष्टान्तं मन्यन्तइत्याह

तत्रेति। श्लोकार्थमुपपादयति *कथं हीति*। यस्माच्छोणशब्दवाच्यरक्तत्वजातिविशिष्टोऽस्मावर्थो गुणत्वाद् गुणिनमश्वं गमयिष्यति तस्माच्छब्दानुक्तेऽप्यश्वत्वे तद्विशिष्टप्रत्ययो जायत इत्याशङ्कते *रक्तत्वेति*गवादौ रक्तत्वस्य व्यभिचारान्नाश्वगमकता युक्तेति परिहरति * नेति। * व्यभिचारेपि सामान्यस्य विशेषगमकत्ववद्रक्तत्वस्याश्वगमकत्वोपपत्तिमाशङ्क्य शोणशब्दान्निश्चितरूपाश्वबुद्धिर्जायते न विशेषबुद्धिवत्संदिग्धरूपा नच व्यभिचारिणो निश्चितबुद्धिहेतुतास्तीत्याशयेन परिहरति * ऐकान्तिकं हीति॥ * यच्चाश्वगमकत्वे गुणत्वं हेतुत्वेनोक्तं तद् द्रव्यमात्रगमकत्वे हेतुर्न तद्विशेष इत्याह * द्रव्यमात्रं त्विति। * श्लोकार्थोपपादनमुपसंहरति *तस्मादिति* रक्तत्वस्याश्वत्वागमकत्वेप्यश्वत्वस्य रक्तत्वगमकत्वसंभवे द्वयोर्वाच्यत्वायोगापत्तेस्तन्निरासायान्योन्येत्युक्तम्। अन्योन्यगमकत्वायोगेपि वस्त्वन्तराव्यभिचारित्वेन व्याप्तिज्ञानकालेवगतस्याश्वत्वस्य रक्तत्वस्य वा शोणशब्दप्रयोगकाले शब्दानपेक्षज्ञानसंभवे द्वयोरवाच्यत्वोपपत्तेस्तन्निरासार्थं वस्त्वन्तरेत्युक्तम्। वस्त्वन्तरेणाश्वत्वोपस्थानायोगमुपपादयितुमाह * नहीति * केवलाश्वत्वोपस्थापनं तावदनाशङ्क्यमेव यथा तु तत्र शोणशब्दे सत्वज्ञेयत्वादिवस्त्वन्तरसाधारण्येन द्रव्यत्वं रक्तत्वैनैकान्ततो ज्ञापितं तथाश्वत्वं न केनचिदेकान्ततो ज्ञापितमित्यर्थः। द्रव्यान्तरव्यावृत्तत्वरूपैकान्तिकतैवैकशब्दाभ्यामुक्ता कर्त्तुस्तु वस्त्वन्तरोपस्थापितस्य ग्रहणसंभवान्न तिङ्वाच्यतेत्युक्तमेवार्थं व्यतिरेकार्थं स्मारयति * कर्त्तुः पुनरिति * कारकान्तराणामपि भावनयोपस्थापनात्कर्तुः संख्यान्वयनियमायोगापत्तेस्तत्सिद्ध्यै वाच्यत्वकल्पनामाशङ्क्य विशेषरूपेणोपादानम् स्मारितम्॥ शब्दस्योच्चारणेन वाच्यबुद्धौ व्यापारणादनावृतोच्चारणस्य विरम्य व्यापारानुपपत्तेः पूर्वापरीभूतवाच्यद्वयबुद्धिजनकत्वायोगेन साध्यविकलत्वापरितोषात्स्वमतेन शोणशब्दवाच्यस्य गुणविशेषस्याश्वत्वैकान्तिकत्वात्तद्गमकत्वं युक्तं संख्यायास्तु प्रतिजाति विलक्षणविशेषाभावेन कर्त्रैकान्तिकत्वाभावान्न कर्तृगमकता युक्तेतिवैषम्यं वक्तुमुपक्रमते *अथवेति*मात्रशब्दोऽश्वत्वाभिधाननिरासार्थः। तथापि न तद्दृष्टान्तेन संख्यायां कर्तृगमकता युक्तेति वाक्यशेषः॥एकार्थसमवायित्वोक्त्या विशिष्टाभिधानमुक्तमिति भ्रान्त्या मन्वानः पृच्छति

कथमिति । भ्रान्ति निरस्यन्नुत्तरमाह *उच्यत इति*रक्तगुणस्य रक्तत्वजातेर्जात्यन्तरमवान्तरमेतच्छोणत्वं स्वभावादसत्त्वान्वयं प्राप्तमिति कृत्वा शक्तोत्यश्वत्वं गमयितुमिति शेषः। व्यतिरेकमुखेनोत्तरार्द्धं
६४६।२ व्याचष्टे *यदि हीति*॥ अन्येनानुपात्तेप्यश्वे तद्गतं गुणं वदन्निति वार्तिकोक्त एक एव शक्त्या श्वत्वविशिष्टरक्तत्वाभिधानपक्षे शोणशब्दो श्वत्वेन विशेषणमाकाङ्क्षेत् शोणोपि नैव वाजित्वमनुक्त्वा तद्गुणाभिधेति वार्तिकोक्ते वा विशेणविशेष्यरूपार्थद्वयाभिधानपक्षे शक्त्यन्तरमाकाङ्क्षेदित्युक्ते किमर्थमित्यपेक्षायां येन विशेषणेन शक्त्यन्तरेण वा कृत्वा शोणशब्दः स्वयमेवाश्वत्वैकार्थसमवायि रक्तत्वं वदेदिति विशिष्टोक्तिः प्रयोजनमुक्ता। अन्वयमुखेन व्याचष्टे *एष त्विति* इत्यव्यभिचाराद्धेतोः शोणत्वजातितोऽश्वत्वं प्रतीयत इति प्रत्युक्तेर्निश्चितप्रतीतिविषयत्वव्याख्यार्थं यथा रक्तत्वकृष्णत्वादितोऽश्वत्वे संशयो भवति नैवमित्युक्तम् । वैलक्षण्यानुपलम्भेनावान्तरजातिमपन्हुते * कीदृशं पुनरिति * । क्षीरादौ माधुर्याद्यवान्तरजातिवैलक्षण्यवच्चन्दनादौ च सौरभ्याद्यवान्तरजातिवैलक्षण्यवद्रक्तत्वादीनामपि प्रतिद्रव्यजात्यवान्तरजातिवैलक्षण्यस्य निपुणतो निरीक्षमाणैरुपलम्भान्नापन्हवः सम्भवतीत्याशयेनोत्तरमाह * उच्यत इति * जपाकुसुमादौ रक्ताद्यवान्तरजातेर्वाचकशब्दाभावेनाभावमाशङ्क्य विशेषवाचिशब्दरहितानामपि कृमिकीटाद्यवान्तरभेदानामनेकशो दर्शनात्सामान्यतो ऽभिधानेनापि च व्यवहारसिद्धेर्विशेषशब्दाभावेप्यवान्तरजात्यपन्हवायोगसूचनायोत्तरार्द्धः। श्लोकं व्याचष्टे * सर्वेति * गोत्वैकार्थसमवायिन्यां तु रक्तावान्तरजातौ लोके विशेषवाचिसाधुरोहिणीशब्दाभावेपि रोहिणिकेत्यपभ्रंशदर्शनादन्यत्रापि सर्वथा विशेषवाचिशब्दाभाव इत्याह * यथेति * रोहिणिकाशब्दस्य गोत्वैकार्थसमवायिरक्तावान्तरजातिवाचितामुपपादयितुमाह * न कदा चिदिति * शोणादिशब्दस्याभिधेयाविनाभावेनाश्वत्वादिगमकत्वादश्वत्वादेर्वाच्यत्वाभावमुपपादितमुपसंहरति * तस्मादिति * अश्वत्वैकार्थसमवायिशुक्लावान्तरजातिः कर्कत्वं मनुष्यत्वैकार्थसमवायिशुक्लावान्तरजातिर्गौरत्वं पद्मत्वैकार्थसमवायिशुक्लावान्तरजातिः पुण्डरीकत्वं रक्तावान्तरजातिः कोकनदत्वमित्याद्यादिशब्दाभ्यामुक्तम्। प्रतीतिमात्रात्राच्यत्वाशङ्कायोगोपपादनार्थो दृष्टान्तः॥ तिङो विशिष्टवाचितायां शोणादिशब्दानां दृष्टा

ऽत्वे निरस्ते कुमारादिशब्दानां दृष्टान्तत्वाशङ्कानिरासार्थं शोणादिन्यायं तेष्वतिदिशति *एतेनैवेति* मनुष्यत्वैकार्थसमवायिनी बाल्यावान्तरजातिः कुमारत्वम्, उष्ट्रत्वैकार्थसमवायिनी करभत्वं, हस्तित्वैकार्थसमवायिनी कलभत्वम्,अश्वत्वैकार्थसमवायिनी किशोरत्वं, गोत्वैकार्थसमवायिनी वत्सत्वं, महिषत्वैकार्थसमवायिनी वर्करत्वं, प्रतिप्राणिजाति बाल्यावान्तरजातिभेदं बाल्यगतस्वसंवेद्यचेष्टास्वरवर्णवैलक्षण्यात्साधयितुमाह *तथा हीति* युववृद्धत्वयोरपि प्रतिप्राणिजात्यवान्तरजातिभेदोक्त्यै बालत्वादावित्यादिशब्दः॥ शोणादिशब्दानां रक्तादिगुणावान्तरजातिवाचित्वात्तदविनाभावेनाश्वत्वादीनां प्रतीतिसिद्धेरवाच्यत्वाभ्युपगमे गवादिप्रातिपदिकानामप्येकवचनाद्यनुगृहीतानां गोत्वाद्येकार्थसमवाय्येकत्वादिसंख्यावान्तरजातिवाचित्वात्तदविनाभावेन गोत्वादीनामपि प्रतीतिसिद्धेरवाच्यत्वापत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं तिङ्वाच्यया संख्यया कर्त्राक्षेपशङ्कायाः केचित्पुनरित्यादिवार्त्तिकोक्ताया निरासायानिष्टापत्तिं तथासत्यनेनैव न्यायेनेत्यादिवार्त्तिकोक्तामनुभाषणपूर्वं निरस्यति *अथेति*गवादिजातिभेदेऽपि संख्याया वैलक्षण्यानुपलम्भेनावान्तरजातिभेदाभावादेकस्य च विरम्य व्यापारायोगेन पूर्वापरीभूतवाक्यद्वयबुद्धिजनकत्वस्यासंभवतोऽप्रसक्तेर्नानिष्टापत्तिरित्याशयः। व्यतिरेकमुखेन तावच्छ्लोकं व्याचष्टे*यदि हीति*गोत्वसंख्ययोरविभक्तावयवैकशब्दाभिधानाद्द्वयोर्मध्ये यद्यव्यभिचारितया हेतुभूतयान्यतरद्वाच्यत्वेनावधारितं प्रत्यविभक्तावयवस्यैकस्य शब्दस्य वाचकतावधार्येत ततोऽप्येवं कल्पेत नतु द्वयमप्यस्तीत्यर्थः। अन्वयमुखेन व्याचष्टे *संख्यायास्तावदिति*॥न चोभयोर्मध्येऽन्यतरस्यापीतराव्यभिचारोऽस्तीत्यर्थं श्लोकस्थचशब्दसूचितं न च संख्यासंख्येययोरिति वार्त्तिकव्याख्यानमुपपादयति*तथाहीति*।संख्याया गोत्वादिगमकत्वयोगेऽपि लिङ्गस्य प्रातिजाति विलक्षणत्वेनाव्यभिचारितया गोत्वादिबोधे प्रवृत्त्युपपत्तेः शोणत्वादितुल्यत्वाद्गोत्वादेरवाच्यत्वापत्तिरशक्यपरिहारेत्याशङ्कते *ननु चेति*। अचेतनेषु तावल्लिङ्गस्यागम्यमानत्वेनाभावाद्वृक्षत्वादिगमकत्वानुपपत्तेस्तद्वशेन वृक्षत्वादिजातीनां वाच्यतापह्नोतुमशक्येत्यव्यापकत्वेन तावच्छङ्कां निरस्यति *नैतदिति* वृक्षादिशब्देभ्यः पुंस्त्वाद्यवगतेरगम्यमानत्वासिद्धिमाशङ्क्य पुंस्त्वादिवाचिदेवदत्तादिशब्दस्वरूपवृक्षादिशब्दसामर्थ्यात्पुंस्त्वादिप्रतीतावपि चेतनेष्विवा

चेतनेषु प्रतिजाति विलक्षणस्य पुंस्त्वादेः प्रत्यक्षेणानुपलम्भाच्छब्दस्य च पदमभ्यधिकाभावात्स्मारकाश्च विशिष्यत इति पदार्थे प्रामाण्यनिषेधादभावावगतेर्न वृक्षत्वादिगमकत्वं संभवतीति सूचनार्था विलक्षणोक्तिः। चेतनेषु तर्हि प्रतिप्राणिजाति विलक्षणस्य लिङ्गस्य प्रत्यक्षेण प्रतीतेः शोणादिन्यायेन मनुष्यादिशब्दस्य मनुष्यत्वाद्येकार्थसमवायिस्त्रीलिङ्गावान्तरजातिवाचित्वं ब्राह्मण्यादिशब्दानां च ब्राह्मणत्वाद्येकार्थसमवायिस्त्रीलिङ्गावान्तरजातिवाचित्वमभ्युपगम्य मनुष्यत्वादिजातीनां लिङ्गविशेषादेव प्रतीतिसिद्धेरवाच्यत्वापत्तिः परिहर्तुमशक्येत्याश-

९५११३ ङ्क्याह *तथेति* यत्रापि चेतने प्रतिजाति विलक्षणं स्वाभाविकं स्त्रीत्वादि प्रत्यक्षेण प्रतीयते तत्रापि स्त्रीत्वस्य टाबाद्यन्वयसहकृतात्प्रातिपदिकात्प्रतीयमानत्वेन टाबाद्यन्वयात्प्राक् शुद्धात्प्रातिपदिकात्प्रतीयमानाया मनुष्यत्वादिजातेर्वाच्यतावधार्यत इत्यर्थः। स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात् टाबादयो भवन्तीति स्मृतेर्लिङ्गस्य प्रातिपदिकमात्रवाच्यत्वावसायाज्जातिगमकत्वोपपत्त्या शङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे *यद्यपीति* स्त्रीत्वस्य टाबाद्यन्वयात्प्राक्प्रतीयमानायां जातावप्रतीतावस्थत्वाज्जातिगमकत्वायोगेपि पुंस्त्वनपुंसकत्वयोष्टाबाद्यन्वयानपेक्षान्मनुष्यब्राह्मणादिप्रातिपदिकात्प्रतीतेर्मनुष्यब्राह्मणत्वादिजातिगमकत्वोपपत्तेर्जातीनामवाच्यत्वापत्तिरपरिहार्येत्याशङ्क्य टाबाद्यन्वयानपेक्षत्वेपि मनुष्यो मनुष्यं ब्राह्मणो ब्राह्मणमित्यादिविभक्त्यन्वयापेक्षत्वात् पुंस्त्वनपुंसकत्वप्रतीतेर्विभक्त्यन्वयात्प्राक् शुद्धात्प्रातिपदिकात्प्रतीयमानाया मनुष्यब्राह्मणत्वादिजातेर्वाच्यत्वावधारणमितिदिशति *तथा यत्रेति* स्वादिविभक्तेर्लिङ्गविशेषं प्रति वाचकत्वेन द्योतकत्वेन वा स्मृत्यभावेपि मनुष्य इत्यादौ विभक्त्यन्वयवेलायां पुंस्त्वप्रतीतेर्मनुष्यमित्यादौ चाकारान्तान्नपुंसकालिङ्गात्प्रातिपदिकात्परयोः स्वमोरतोमित्यमादेशेन स्मृतेन विभक्त्यादेशत्वाद्विभक्तिव्यपदिश्येनान्वये नपुंसकत्वप्रतीतेः शुद्धाच्च प्रातिपदिकात्कस्यचिल्लिङ्गस्याप्रतीतेर्विभक्तेर्वाचकत्वाभावेपि द्योतकत्वनिवारणा न शक्येति सूचनायाभिव्यज्यत इत्युक्तम् ॥ यत्र तर्हि शुद्धात्प्रातिपदिकाद् लिङ्गविशेषबुद्धिर्भवति तत्र लिङ्गविशेषादेव जातिबुद्धिसिद्धेर्जातीनामवाच्यत्वापत्तिरपरिहार्येत्याशङ्क्य परमतेन तावत्परिहारमाह * यत्र त्विति * हस्तिशब्दस्य पङ्कजादिशब्दवद्योगरूढित्वाद् गजत्वजातिविषयत्वेपि हस्तशब्दवाच्यशुण्डायोगेनावयवार्थप्रत्य-

भिज्ञानात्तत्तिरस्कारेणाश्वकर्णादिवज्जातिवाचित्वानुपपत्तेर्नृशब्दस्य पुमांशो वै नरः स्त्रियो नार्य इति लिङ्गदर्शनात्पुंशब्दवत्पुंस्त्ववाचित्वावगतेर्देवदत्तशब्दस्य च संकेतितव्यक्तिविशेषवाचित्वाद्धस्त्यादिशब्देषु जातीनां वाच्यत्वनिषेधाभ्युपगमेपि नानिष्टापत्तिलक्षणो विरोधः श्वादिषु त्वचेतनत्वेन वृक्षादिवद्वास्तवलिङ्गाभावाद्वास्तवस्य च शब्दसामर्थ्यात्प्रतीतस्यारोपितत्वेन वाऽस्यारोपितधूमवज्जातिगमकत्वायोगाद् लिङ्गवाचित्वाभ्युपगमेपि जातीनां वाचित्वनिषेधायोगान्नानिष्टापत्तिलक्षणो विरोध इत्यर्थः। श्रीतोयशब्दयोर्विभक्तिसद्भावाच्छुद्धस्य प्रातिपदिकस्य लिङ्गविशेषबुद्धिहेतुत्वासिद्धिमाशङ्क्य शरद्वारिशब्दवन्नियतस्त्रीनपुंसकलिङ्गत्वाद्विभक्त्यनपेक्षायां प्रागेवेत्यनेनोक्तायां हस्त्यादिशब्दानां तदनियतलिङ्गत्वाद्दैर्घ्यं च विना नृहस्तिशब्दाभ्यां पुंस्त्वप्रतीतेर्दैर्घ्यस्य च नृशब्देऽनङ् सावित्यधिकृत्य ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसां चेत्यनङादेशे सुविभक्तिनिमित्ते सति नकारान्तत्वान्नोपधाया इत्यधिकृत्य सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति सर्वनामस्थानाख्यसुविभक्तिनिमित्तत्वस्मृतेर्हस्तिशब्देप्यत इनिठनाविती नप्रत्ययान्तत्वादिन्हन्पूषार्यम्णां शावित्यधिकृत्य सौ चेति सुविभक्तावेव परभूतायां स्मृतेः शुद्धस्य प्रातिपदिकस्य लिङ्गविशेषबुद्धिहेतुत्वायोग इत्याशङ्कयान्वाख्यानमात्रार्थे विभक्तिनिमित्तदैर्घ्यस्मृतावपि हल्ङ्याब्भ्य इतिसूत्रेण सुविभक्तिलोपस्मृतेः प्रत्ययलोपे च क्विबन्तवत्प्रत्ययार्थस्यापि प्रातिपदिकमात्रावाच्यत्वाभ्युपगमाच्छुद्धस्य प्रातिपदिकस्य लिङ्गविशेषबुद्धिहेतुत्वोपपत्तेः सूचनार्थं तन्निवृत्तावित्युक्तम्। देवदत्तशब्दस्यानियतलिङ्गत्वात्सम्बोधनप्रयोगे च विभक्तिनिवृत्तौ पुंनपुंसकत्वसंदेहोत्पत्तेः शुद्धस्य प्रातिपदिकस्य लिङ्गविशेषबुद्धिहेतुत्वायोगमाशङ्क्य संकेताल्लिङ्गविशेषबुद्धिहेतुत्वोपपत्तिसूचनार्थो वशब्दः॥ हस्तिशब्दान्वाख्यानार्थं शुण्डायां हस्तशब्दोपचारेप्यनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वेन मुख्यवृत्त्या शुण्डायां हस्तशब्दवाच्यत्वाभावादवयवार्थप्रत्यभिज्ञानाभावेन हस्तिशब्दस्य जातिवाचित्वापह्नवायोगान्नृशब्दस्य च ङीबन्तत्वापन्नस्य नारीशब्दत्वापन्नस्य स्त्रियां प्रयोगाच्छुद्धस्य चेदं नृनपुंसकमिति नपुंसकेपि प्रयोगान्मनुष्यत्वातिरिक्ते च जात्यन्तरे क्व चिदप्रयोगान्मनुष्यत्वजातिमात्रवाचित्वावगतेरेवमनिष्टापत्तिपरिहारापरितोषात्स्वमतेन यद्यपि नृहस्तिशब्दयोर्दीर्घत्वापादिका द्वितीया मात्राविभक्तिस्थानीयत्वात्पुंस्त्ववाचिना प्राचीनं श-

द्रूपं जातिवाचीति विभागोऽर्थद्वयप्रत्ययात् प्राङ्ज्ञायते तथाप्यर्थद्वयप्रतीतौ क्रमेणोत्पद्यमानाया मात्राया विच्छेदोच्चारणाशक्तेर्ज्ञायते वा विधिस्तत्र व्यञ्जनान्तो न तूच्यत इति वदकथ्यमानस्यापि शब्दविभागस्य सर्वस्वसंवेद्यत्वात्प्राचीनेन शब्दभागेन जातिं प्राक्प्रतिपद्यते द्वितीयेन पुंस्त्वं पश्चादिति ज्ञानाच्च शुद्धान्नृहस्तिप्रातिपदिकाल्लिङ्गविशेषबुद्धिर्भवतीत्यन्यथानिष्टापत्तिं परिहरति * अथवेति * प्रतिजाति च लिङ्गवैलक्षण्यस्य संस्थानपरिमाणवैलक्षण्यातिरिक्तस्यानुपलब्धेः पुंस्त्वादिलिङ्गावान्तरजातिसद्भावे प्रमाणाभावेन कस्यचिच्छब्दस्य तद्वाचित्वायोगात्संस्थानपरिमाणे वैलक्षण्यात्मकस्य लिङ्गवैलक्षण्यस्य प्रतिलिङ्गव्यक्ति भिन्नत्वेनैकमुपलक्षणं विनैकशब्दवाच्यत्वायोगान्मनुष्यत्वादिजातिव्यतिरिक्तस्य चैकस्योपलक्षणस्याप्रतीतेर्जातेश्च साक्षाद्व्यक्तिधर्मभूतपुंस्त्वादिलिङ्गविशेषोपलक्षणत्वायोगान्मनुष्यजातीयव्यक्तिगतः पुंस्त्वादिलिङ्गविशेषो . मनुष्यशब्दवाच्यो ब्राह्मणादिजातीयव्यक्तिगतो ब्राह्मणादिशब्दवाच्य इति व्यक्तिद्वारा जात्युपलक्षितस्यैव लिङ्गविशेषस्य वाच्यत्वावगतेरपि जातिं प्रथमतरं प्रतिपद्यते इत्याह *किं चेति* एवं च सति यद्यवश्यमेकस्यैवार्थस्य वाच्यत्वमभ्युपेत्यार्थान्तरस्य गम्यताऽभ्युपेतव्या ततो वरं लिङ्गस्यैव गम्यतास्तु न तु जातेरित्याह *तेनेति* अङ्गगुणविरोधन्यायविरोधादपि लिङ्गस्य वाच्यतामभ्युपेत्य जातेर्वाच्यत्वनिरासो न युक्त इत्याह *नित्यं चेति * गोशब्दस्य द्विलिङ्गत्वात्पशुशब्दस्य च नियतलिङ्गत्वेन स्त्रियामपि पुंलिङ्गस्यैव प्रयोगात्तयोरादिशब्दोक्तेषु च दारमक्षिकादिशब्देषु नियतपुंस्त्रीलिङ्गेषु लिङ्गविशेषानभिव्यक्तेः शोणादितुल्यता शङ्कितुमेव न शक्येत्याह *न चेति* लिङ्गस्यावाच्यत्वे कथं प्रतीतिरित्यपेक्षायामाह * सेति * लिङ्गविशेषाव्यभिचारिण्याः कस्याश्चिदपि जातेरभावाद्यत्र चेतने वर्त्तमाना मनुष्यत्वादिजातिर्यत्र सामान्यान्यांशे लिङ्गं न व्यभिचरिष्यति तत्र गमयिष्यति यत्र त्वचेतने वर्त्तमानायाः खट्वात्वादिजातेर्यत्र वा विशेषांशे मनुष्यत्वादिजातेर्व्यभिचारे सत्यन्यतष्टाबादेस्तस्माच्छसो नः पुंसि न पुंसकाज्जस्शसोः शिरित्यादिविहितान्नत्वाशित्वादिविभक्तिविकारविशेषाद्वा स्त्रीत्वादिलिङ्गविशेषः प्रत्येष्यते ॥ तत्र तदेव टाबादि नत्वादि वा खट्वादावचेतने गमकमारोपकं चेतने वा वास्तवलिङ्गविशेषवाचकं टाबादेर्वाचकत्वाभावे वा स्त्रीत्वादिलिङ्ग-

व्यक्तिस्था जातिः प्रातिपदिकेनोक्तेत्येवं तेन टाबादिना प्रातिपदिकेन जात्यभिधानादनु पश्चाद्गृहीता द्योतिता सती जातिः प्रातिपदिकं वा तथाविधजातिवाचित्वेन द्योतितं सदचेतने गमकमारोपकं चेतने जातिर्लक्षिका प्रातिपदिकं वास्तवलिङ्गविशेषवाचकमिति गमकविशेषचर्चोपयोगाभावाद्यथेष्टं कल्पत इत्येवं व्याख्येयम्। टाबाद्यवगत स्त्रीत्वादिविशेषान्यथानुपपत्त्यैव लिङ्गसामान्यावगतिसिद्धेः संभावनामात्रेण जातेर्लिङ्गसामान्यगमकतोक्तेति सूचनार्थो गमयिष्यत्यपि शब्दः॥ गवादिशब्देष्वेकत्वादिसंख्यावान्तरजात्यभिधानात्पुंस्त्वादिलिङ्गावान्तरजात्यभिधानाद्वा शोणादिशब्दतुल्यत्वाशङ्काया अथ यदुक्तमित्यादिवार्तिकेनोपन्यासपूर्वं कृतं निरासमुपसंहरति*तस्मादिति*। गवादिप्रातिपदिकानामेकवचनाद्यनुगृहीतानामेकत्वाद्यवान्तरजातिवाचित्वेन गोत्वादिजात्यनभिधायितया शोणादितुल्यत्वस्य गवादिद्रव्यसंख्याया अवान्तरजातिभेदाभावादयोगेपि बहुषु बहुवचनं द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति सूत्रयोलेः कर्माणि चेत्येतदेकवाक्यतया कर्त्रादिकारकगतसंख्योक्त्यभ्युपगमस्य विशेषणमनुक्त्वा विशिष्टोक्त्यशक्तेर्विरम्य व्यापारापादकविशिष्टोक्तिविषयत्वायोगात्कर्तृत्वाद्येकार्थसमवाय्येकत्वाद्यवान्तरजात्युक्तिविषयत्वावगतेस्तदन्यथानुपपत्त्या कारकेष्वेकत्वाद्यवान्तरजातिसद्भावावगमात्तिङः शोणादितुल्यत्वोपपत्तिमाशङ्क्य द्रव्यवत्कारकेष्येकत्वादिवैलक्षण्यानुपलम्भेनैकत्वाद्यवान्तरजात्यभ्युपगमायोगादवान्तरजात्यभावेपि च कारकविशेषोक्तेर्विस्तरेणोपपादितत्वात्तिङ्यपि शोणादितुल्यत्वायोगमाह दिशति*पचत्यादीति*शोणादितुल्यत्वाभ्युपगमेपि सिद्धान्तसिद्धिस्तावतापीत्यनेनोक्ता। न शोणत्वादिवत्संख्याजातिभेदेषु भिद्यत इति वार्तिकोक्तेनैकत्वादिवैलक्षण्यानुपलम्भन्यायेन द्रव्यवत्कारकेष्वप्येकत्वाद्यवान्तरजात्ययोगेभिहितेऽनुपलभ्यमानानामप्येकत्वाद्यवान्तरजातिभेदानां कर्त्रादिकारकगतसंख्योक्त्यभ्युपगमान्यथानुपपत्त्या कल्पनाशङ्का प्रतिवस्तु चेत्यनेन कल्पनागौरवापत्त्या निरस्ता। शोणादितुल्यत्वनिरासस्य यदा क्रियाऽनुष्ठातव्या प्रतीयते तदार्थात्कारकव्यापारो गम्यत इति भाष्योपपादनार्थत्वसूचनार्थं भावनाधात्वर्थाभ्यां कर्त्रुपादानोक्तिः॥ यदा चैकत्वादेर्नावान्तरजातिभेदोस्ति तदैकत्वादेः कर्त्रैकान्तिकत्वाभावान्न संख्यया कर्त्रुपादानं संभवतीत्येवकारार्थः॥ एकत्वादेः कर्तृत्वैकार्थसमवाय्यवान्तरजात्यभ्युपगमेन कर्त्राक्षेपश-

क्तिमभ्युपेत्यान्यतः सिद्धे कर्त्तर्यनायासेन परिच्छेदकत्वोपपत्तौ स्वयं कर्त्राक्षेपतत्परिच्छेदाख्यव्यापारद्वयक्लेशाभ्युपगमो न युक्त इत्याह *किं चेति* श्लोकं व्याचष्टे *यदीति* भावनया सर्वकारकोपस्थापनात्कर्तृनियमासिद्धौ स्वयमाक्षेपमाशङ्क्य समर्थनीय एव चेषोऽर्थः संख्यासम्बन्धे कर्त्तुरसाधारणतासिद्ध्यर्थमित्यादिना कर्त्तुः कारकान्तरेभ्यो विशेषस्योक्तत्वान्नियमोपपत्तिमाह * भावनेति * कर्त्तुर्भावनयोपस्थानसंभवेपि संख्यान्वयनियमार्थानुपपत्त्या वाच्यत्वशङ्कानिरासार्थत्वेन यश्चार्थादितिभाष्यावयवं व्याख्यातुमाह*तस्मादिति* यद्यप्यनभिधेयस्तथापि कर्त्तुरेव संख्यां प्रतिविशेषणत्वस्य विशेष्यत्वस्य वा सिद्धेरित्यर्थः ॥ कर्त्तुरश्रौतत्वेपि समानपदोपात्तभावनालक्षितत्वेन प्रकृतात् क्रतोः प्रत्यासन्नतरतया धात्वर्थं प्रति शेषित्वसिद्धेरनृतोक्तिनिषेधस्य पुरुषार्थत्वनिरासेन क्रत्वर्थत्वसिद्धौ कर्त्तुर्वाच्यत्वनिरासोऽनर्थक इत्याशङ्कानिरासार्थं यश्च न श्रौतं इति भाष्यं लक्ष्यमाणः पुनरादित एव नैष शास्त्रेणोक्त इत्येवं तावत्प्रतीयते नच तेनानुक्त आदर्त्तव्यो भवतीति वाच्यावाच्यचिन्ताप्रयोजनवार्त्तिकालोचनेनाश्रौतत्वे कर्त्तुर्निष्पादकत्वेन तल्लक्षणायामाख्यातशब्दस्य व्यापारानिष्पादकांशे तात्पर्यवृत्त्या शाब्दत्वाच्छाब्दधात्वर्थभावनान्वयोपपत्तावपि शेषित्वेन लक्षणाभावाच्छेषित्वांशे शब्दतात्पर्याभावनाशाब्दत्वाद् धात्वर्थभावनान्वयायोगसूचनार्थस्य वाक्यशब्दस्य शास्त्रवाचित्वावगतेरश्रौतस्य शास्त्रापरिगृहीतत्वेनानादृत्यत्वात्प्रकरणबाधकत्वं न संभवतीत्येवमर्थतया स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ॥ आहेत्याशङ्काभाष्यं यदा क्रियानुष्ठातव्येत्यादिभाष्योक्तेन न्यायेन कर्त्तुरवाच्यत्वावधारणादयुक्तमाशङ्क्य न्यायस्यागमविरोधोक्त्यर्थत्वेनोपपादयितुमाह * एवमिति * भाष्योदाहृतागमापरितोषात्स्वयं तावदन्यमागममुदाहरति * तथा हीति * लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इतिसूत्रावयवेन लः कर्मणि चेत्यनेन योगविभागात्सूत्रेण तिङर्थौ कर्तृकर्मणी इत्युक्ते सूत्रे कर्तृपदाभावात्कथमनेन कर्तुस्तिङर्थतेत्याशङ्कायां कर्त्तरि कृदित्येतत्कर्त्तरीत्यनुकर्षणार्थाच्चकारात्कर्त्तरि च लकारा भवन्तीति प्रतीतेरित्येवं निरस्तायां तथापि लकारार्थौ स्यातां न तिङर्थावित्याशङ्क्य स्थानिन्यर्थो देशतमादेशार्थमित्यादेशस्य स्थानिवद्भावविधानात्स्थानिनि लकारार्थकथनमादेशस्यार्थज्ञानार्थमिति प्रतीतेरित्युक्तम् ॥ एत-

च्छ्लोकोक्तेन लः कर्म्मणि चेति सूत्रार्थेनैव तद्व्यागमविरोधदर्शनसिद्धेः प्रकृतिप्रत्ययावित्युदाहरणं कर्तृकर्मणोस्तिङर्थत्वानभिधायित्वान्नागमविरोधोदाहरणत्वेन संगच्छत इत्याशङ्कते * ननु चेति * यद्वेतदविशेषेण स्थितं क्रमवशादुभौ प्रत्ययार्थे सह ब्रूतः प्रकृतिप्रत्ययावितीतिवार्त्तिकोक्तेन न्यायेन कर्तुः प्राधान्यस्यापि वाच्यत्ववदागमिकतया दर्शनीयत्वान्नासम्बद्धमिति परिहरति * कथमिति * एवमपि प्राधान्योक्त्यशक्तेरिदं भाष्यमयुक्तमाशङ्क्य प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थे सह ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येनेत्याचार्याणां प्रत्ययार्थप्राधान्योपदेशात्कर्त्ता शब्दार्थः कर्म चेति चाऽऽचार्याणां कर्तृकर्मणोः प्रत्ययार्थत्वोपदेशात्तस्य पुरुषसम्बन्धः श्रुत्यैव कर्मसम्बन्धः प्रकरणाच्छ्रुतिश्च प्रकरणाद्बलीयसीति यत्पूर्वपक्षेऽभिहितं तद्गम्यते युक्तं भवतीत्येवं व्याख्यातुमाह * तदिति * यस्मात्प्राधान्यमपिशब्दादभिधानं च दर्शयितव्यं तस्मादुभयमप्येतद्ग्रन्थः स्मृतिसिद्धं दर्शयति तस्मिन्नर्थे तदित्यव्ययमङ्गीकृत्य व्याख्येयम् ॥ ततश्चैष भाष्यार्थो भवतीत्याह * यस्मादिति * कोऽसौ कर्तृकर्मणोः शब्दार्थत्वोपदेश इत्यपेक्षायां कर्त्तरीत्युपदेशोदाहरणभाष्यं ननु कर्त्तरि कर्मणि च लकारः श्रूयत इति वक्ष्यमाणभाष्याल्लः कर्म्मणि चेत्यस्योदाहरणीयत्वप्रतीतेस्तद्विरुद्धमाशङ्क्य लः कर्मणि चेत्यत्र कर्तृकर्मवाचिपरशब्दाभावेन परसप्तमीत्वायोगाद्वाच्यसप्तमीत्वावगतेस्तदेवोदाहरणीयं भाष्ये तु कर्त्तरि शबिति सूत्रे कर्तृशब्दस्याशब्दस्याशब्दवाचित्वेन सार्वधातुके यगिति पूर्वसूत्रस्थेन सार्वधातुकशब्देनानुवर्त्तमानेनापि सामानाधिकरण्यायोगाल्लः कर्मणिचेति सूत्रविरोधात्कर्त्तरि वाच्ये शबितिव्याख्यानायोगेपि कर्त्तरि वाच्यं यत्सार्वधातुकं तस्मिञ्छबित्यवयवः प्रयोक्तव्य इत्येकैर्व्याख्यानादन्यैस्तु तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति सूत्रपरिभाषितपरसप्तमीत्वसंभवे क्लिष्टव्याख्यापादकवाच्यसप्तमीत्वायोगं मत्वा कर्तृशब्दस्यानर्थक्यतदङ्गन्यायेन कर्तृवाचिशब्दवाचित्वमङ्गीकृत्य सार्वधातुकशब्दसामानाधिकरण्येन व्याख्यानात्पक्षद्वयेपि कर्तुः सार्वधातुकाख्यप्रत्ययार्थत्वद्योतकत्वेन कर्त्तरि शबिति सूत्रमुदाहृतमिति सूचयितुमाह * तत्रेति * अनेन च सार्वधातुके यगितिसूत्रेपि चिण् भावकर्म्मणोरिति पूर्वसूत्रस्थस्य भावकर्मशब्दस्यानुवर्त्तमानस्य भावकर्मणोर्वाच्ययोर्यत्सार्वधातुकं तस्मिन् यगित्यवयवः प्रयोक्तव्य इत्येकेषां

भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परत्रावस्थिते यगित्यन्येषां व्याख्या सूचिता सार्वधातुके यगिति सूत्रे च भावकर्मणोरिति शब्दद्वयानुवृत्तावपि प्रकृतानुपयोगाद्भावशब्दानुवृत्तिमुपेक्ष्य कर्मशब्दमात्रानुवृत्तिप्रदर्शनार्थं कर्मणि यगित्युदाहरणं भाष्याकृतोक्तं न त्वेतत्सूत्रमिति ल: कर्मणीति सूत्रावयवे सूत्रोक्त्या कर्मणः प्रत्ययार्थत्वोक्त्यै सूत्रमेतदेव न तु कर्मणि यगितीदृक्सूत्रमस्तीत्येवं परिसंख्यारूपेण सूचितत्वात्कर्मणीति भाष्यावयवो न व्याख्यातः तस्मादित्याशङ्कोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * उच्यत इति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * तत्र नामेति * गौणलाक्षणिकयोरपि स्वाभाविकार्थपरत्वाख्यसाधुत्वसद्भावान्न साध्वसाधुविवेकविषयत्वाद्व्याकरणस्य वाचकावाचकविवेकविषयत्वापत्त्या वाच्यावाच्यविवेकविषयत्वापत्तिः॥ आगमस्य न्यायविषये तात्पर्याभावात्तद्विषयत्वाभावेपि न्यायविरुद्धार्थाभिधायित्वात्तद्बाधकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य तात्पर्यं विनाऽऽगमस्य प्रामाण्याभावाद्बाधकत्वायोगमाह * न चेति* न्यायस्य वाच्यगम्यमानविषयत्वेन सर्वस्वसंवेद्यत्वादतद्विषयत्वानिमित्ते दौर्बल्ये निरस्तेप्यनन्यलभ्योर्थो वाच्योन्यलभ्यो गम्य इति न्यायस्य सामान्यविषयत्वात्कर्त्तान्यलभ्योपि वाच्य इति विशेषविषयेणागमेन बाधोपपत्तिमाशङ्क्य सामान्यविषयस्यापि न्यायस्य न्यायापेक्षत्वेन मन्थरात्पौरुषेयागमाच्छीघ्रं प्रवृत्तेः प्रत्यक्षस्येवानुमानादिना बाधायोगसूचनार्थं प्रत्यक्षवदित्युक्तम् ॥ आचार्याणामाप्तत्वावधारणात्तद्वाक्यानामप्रामाण्यायोगमाशङ्क्याप्तवाक्यस्यापि स्तुत्याद्यर्थस्य स्वरूपार्थे प्रामाण्यादर्शनात्तात्पर्यशून्यार्थे प्रामाण्यायोगमाह *तेनेति* अभ्युपेत्यवादत्वं चास्य परिहारस्य द्योतयितुं यद्यपि तावदित्युक्तम्। अपि चेति वास्तवपरिहारभाष्यं व्याचष्टे*ते त्विति* लः कर्माणि चेति प्रत्यक्षाचार्योक्तिश्रुतेस्तदपवादायोगशङ्कार्थं नन्विति भाष्यं व्याचष्टे *नन्विति*। नासावित्यादिनत्रापरं वचनमित्यन्तं परिहारभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे *सत्यमिति* एकदेशालोचनमात्रेण शास्त्रविरोधोद्भावनस्याशक्यत्वं प्रश्नपूर्वमुपपादयति *कुतइति* स्वैरात्मीयैरेकदेशान्तरैः सहैकवाक्यभूतानि सन्ति युक्तं संपूर्णमुपदेशं कुर्वन्तीतीत्थंभूतलक्षणार्थामेकवाक्यतयेति तृतीयामङ्गीकृत्य व्याख्येयम्। ततश्चैकदेशस्यापरिपूर्णत्वेनाप्रामाण्यात्तद्विरोधो

नोद्भावनीय इत्याशयः। न केवलमेकदेशस्याप्रामाण्यात्तद्विरोधो नोद्भावनीयः किं त्वनिष्टापत्तेरपीत्याह *यदीति* यदि चेति चकारोऽध्याहार्यः। सुरा पातव्येत्येतावतो वाक्यत्वाभावेनाशास्त्रत्वात्तद्विरोधायोगेऽपि लः कर्मणि चेत्येतावतः स्वार्थबोधात्समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया। वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायत इत्यनेन न्यायेन वाक्यान्तरैकवाक्यत्वेऽपि वाक्यत्वसद्भावात्तद्विरोधोद्भावनोपपत्तिमाशङ्क्योत्सर्गरूपस्याग्निहोत्रादिवाक्यस्य दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचतीत्याद्यपवादरूपवाक्यान्तरैकवाक्यत्वेऽपि केवलस्य शास्त्रत्वानपह्नवात्तद्विरोधापत्तिरित्यनिष्टापत्त्युदाहरणान्तरमाह*तथेति* व्याकरणेऽपि क्ङिति चेत्यपवादरूपवाक्यान्तरैकवाक्यत्वानपेक्षोत्सर्गरूपगुणवाच्यमात्रालोचनेऽनिष्टापत्तिः स्यादित्याह*व्याकरणेऽपीति* एकदेशालोचनमात्रेण शास्त्रविरोधोद्भावनायोगमुपपादितमुपसंहरति *तस्मादिति*। सर्वाण्येव हि शास्त्राणीति श्लोकोपात्तमेकदेशस्यापरिपूर्णत्वेनाप्रामाण्यं वृद्धश्लोकेन द्रढयति *आह चेति* समस्तां शास्त्रावयवोपसंहृत्तिं विना तात्पर्यानवधारणादनवधारिततात्पर्यानवधारणादनवधारिततात्पर्यस्य च शब्दस्य प्रामाण्यार्हज्ञेयपरिच्छेदकविज्ञानानुत्पादकत्वादपरिपूर्णेन शास्त्रैकदेशेनातात्त्विकोऽर्थः प्रतीयेत समस्तावयवोपसंहृतौ सत्यां परिपूर्णेन शास्त्रेण तात्त्विक इत्यर्थः। व्याकरणे तु विशेषतो नैकदेशेन तात्त्विकोऽर्थः प्रतीयत इत्याह * विशेषेण त्विति*विशेषहेतुमाह *तत्र हीति*। अतो लः कर्मणि चेत्यागमस्यैकदेशान्तरैः पूर्णस्य योऽर्थस्तद्विरोधः कर्त्रनभिधानन्यायं बाधेत न चासावस्तीत्याशयत्वेन भाष्यव्याख्यामुपसंहरति *तेनेति* कियद्भिरेकदेशान्तरैर्लः कर्मणीति प्रत्ययविधिः परिपूर्णो भवतीत्यपेक्षायामाह *इह चेति*प्रत्ययकार्यपरत्वादिसिद्धये प्रत्ययसंज्ञाधिकारकसूत्रं स्थाननियमार्थं परत्वसूत्रं सामान्यविशेषाभ्यां स्वरनियमायाद्युदात्तानुदात्तसूत्रे प्रकृतिसूचनार्थं धातुसूत्रं माङि लुङित्यादौ लकारस्योपपदविशेषं निमित्तीकृत्य विधानात्तृतीये धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टस्योपपदसंज्ञासूत्रं लकारविधेर्वचनसूत्रैकवाक्यत्वाभ्युपगमे लकारादेशत्वात्तिङामिव शतृशानजादीनामपि संख्यावाचित्वशङ्का शत्रादीनां कृत्संज्ञाविधायकलकारार्थमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येण कर्तृरूपार्थविधौ तिङामिव कृतां वचनसंज्ञाभावेन वचनसूत्रैकवाक्यत्वायोगान्निवर्त्त-

यितुं प्रसङ्गात्कृत्संज्ञासूत्रं पठितम् । विशेषविहितानां प्रत्ययानां नित्यं सामान्यविहितप्रत्ययबाधकत्वे प्राप्ते तृतीयधात्वधिकारविहितानामसरूपाणामस्त्रीविषयाणां च पाक्षिकबाधकत्वोक्त्यै वासरूपसूत्रे लकारविशेषस्यार्थविशेषविध्युपलक्षणार्थं वर्त्तमानसूत्रं लकाराणामर्थविधौ कर्त्तरीत्यनुवृत्तिसिद्ध्यै कृत्सूत्रपाठः । सर्वकर्मकाकर्मकधातुपराणां लकाराणां व्यवस्थायार्थविध्यर्थं लसूत्रं लकारस्यादेशद्वारा वाचकत्वोक्त्यै लस्येति सूत्रं तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङित्यादेशसूत्रं तिबाद्युक्त्या लक्षितम् ॥ आत्मनेपदसंज्ञका लकारादेशाः केभ्यो धातुभ्यः कस्मिन् वा विषये भवन्तीत्यपेक्षिते नुदात्तेभ्यो ङकारेभ्यो वाऽऽदिशब्दाद्भावकर्मादिविषयेऽन्येभ्योऽपि धातुभ्यः इत्युक्त्यर्थान्यनुदात्तङित आत्मनेपदमित्यादीनि ।[[1]सर्वाणि सूत्रलक्षितानि परस्मैपदसंज्ञकानां लकारादेशानां धातुविषयोविवेकोक्त्यर्थानि]शेषसूत्रप्रभृतीनि सर्वाणि सूत्राणि;शेषसूत्रपाठेनोपलक्षितानि । मध्यमोत्तमप्रथमपुरुषसंज्ञकानां लकारादेशानां विषयविवेकोक्त्यर्थानि युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः, प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च, अस्मद्युत्तमः, शेषे प्रथम, इति चत्वारि सूत्राणि युष्मदित्यनेन लक्षितानि नवसु परस्मैपदेषु नवसु चात्मनेपदेषु मध्ये त्रयाणामाद्यानां प्रथमसंज्ञा, मध्यमानां मध्यमसंज्ञा, मन्त्यानामुत्तमसंज्ञा, विधातुं तिङ्सूत्रं, मेकैकस्य क्रमेणैकवचनादिसंज्ञाविध्यर्थं तानीतिसूत्र वाच्यसंख्याविशेषोक्त्यै बहुद्विसूत्रे, इत्येतावता लकाराख्यप्रत्ययविधिः परिपूर्यत इतीतिकरणान्वयः । ततश्चैतावतामेकवाक्यत्वान्न लः कर्मणि चेत्येतावन्मात्रालोचनेन विरोधोद्भावनं युक्तमित्याशयः । अस्माद्धातोरेतदुपसर्गाद्यन्वितादेतदर्थवाचिनोऽयं प्रत्ययो भवतीत्यनेन रूपेण प्रत्ययविधावेतावता पूर्णेऽपि कीदृगसौ प्रयोज्य इति प्रयोक्तव्यप्रत्ययरूपविधेर्लोपादिसूत्रापेक्षत्वाल्लोपादेश्चेत्संज्ञादिसूत्रापेक्षत्वात्तेषामपि प्रत्ययविध्येकवाक्यत्वावगतेः पूर्वोदाहृतसूत्रैकवाक्यता निःसंदिग्धैवेत्याह ,* पराणि चेति * उपदेशेऽजनुनासिक इत्यादीनि संज्ञारूपेणाऽऽद्यन्तौ टकितावित्यादीनि परिभाषारूपेणादिशब्दाद्व्यत्ययो बहुलमित्यादीनि बाहुलकरूपेण प्रवर्त्तमानानि शास्त्राणि तस्य लोप

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

इत्यादीनि लोपशास्त्राणि लिङः सीयुडित्यादीन्यागमशास्त्राणि से-र्घ्यपिच्चेत्यादीनि वर्णविकारशास्त्राण्यादिशब्दात्कृतेराद्यन्तविपर्ययश्चेत्यादीनि वर्णविपर्ययशास्त्राणि। तत्रैवमित्यादि कर्मणि चेत्यन्तं भाष्यमुपपादयितुं सामान्यन्यायं तावदाह *एकवाक्यता चेति* एकेषां सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावः केषां वैयधिकरण्येनेत्यपेक्षायां समानविभक्त्यन्तानां सामानाधिकरण्येनेति विशेषणेनार्थाद्भिन्नविभक्त्यन्तानां वैयधिकरण्येनेति सूचितम्। वैयधिकरण्येऽत्यन्तभिन्नार्थत्वाद्विशेषणविशेष्यत्वायोगमाशङ्क्यात्यन्ताभिन्नस्य विशेष्ये स्वानुरूपबुद्धिजनकत्वाख्यविशेषणत्वायोगेऽपि कारकानवच्छिन्नायाः क्रियायाः शेषानवच्छिन्नस्य च शेषित्वस्य निरूपणाशक्तेः क्रियाकारकयोः शेषिणोश्चावच्छेद्यावच्छेदकत्वाख्यविशेषणविशेष्यत्वोपपत्तिसूचनार्थं वैयधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावस्य द्विरूप्योक्तिः। विशेषणविशेष्यत्वं विनैकवाक्यत्वासिद्धौ सामान्यविभक्त्यन्तानां च सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यत्वे सर्वेषामेकवाक्यत्वेनाभिमतत्वात्समानविशेषणविशेष्यत्वसामानाधिकरण्ययोर्वाच्यत्वापत्तेर्न्यूनत्वं भाष्यस्याशङ्क्याह * तदिहेति * तत्र नैवं भवतीति प्रतिपक्षनिरासार्थेन भाष्यावयवेन युक्तायुक्तचिन्ता हृदि कृतेति सूचनायोच्यत इति वाच्ये चिन्त्यत इत्युक्तम्। बह्वादिशब्दानां संख्याविशिष्टसंख्येयवाचित्वादेकत्वविशिष्टे कर्त्तरि द्वित्वविशिष्टयोः कर्त्रोर्बहुत्वविशिष्टेषु कर्तृष्विति सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यतयैकवाक्यत्वेऽपि कर्त्तरि लकारश्रुतिरापद्येतेत्याशङ्कानिरासार्थं बह्वादिशब्दानां संख्यामात्रवाचितां विस्तारेणोपपादयितुमारभते * तत्र तावदिति * महाभाष्येऽपि प्रश्नपूर्वं संख्येयवाचित्वमुपक्रम्य शब्देषु बहुषु वचनमित्युच्यमाने वृक्षा इत्येकशेषे शब्दैक्याद्बहुवचनं न प्राप्नोति प्रातिपदिकार्थेष्वित्युच्यमाने वैयाकरणपक्षे जात्यभावादवयवातिरिक्तावयव्यभावाच्चावयवानामेव वृक्षादिप्रातिपदिकार्थत्वात्तद्बहुत्वात्सर्वत्र बहुवचनं प्राप्नोति विभक्त्यर्थपक्षेऽपि कर्मादीनामेकत्वादिविशेषणत्वेनोपादानाद्विभक्त्यर्थत्वानुपपत्तेरयुक्तमिति संख्येयपक्षे दोषाभिधानात्संख्यावाचिताऽवधारितेत्याह* पातञ्जलेऽपि चेति * न केवलं पक्षान्तरेषु दोषाभिधानान्महाभाष्ये संख्यावाचित्वावधारणं गम्यते किन्त्वेकत्वादिष्वपि विभक्त्यर्थेष्ववश्यं कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे

कर्मणा बहुत्व इत्युत्तरभाष्ये बह्वादिशब्दविकरणादपीत्याह * बहुत्व इति * स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यो न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इत्याशङ्कां चान्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इति [[1]भाष्येण निरस्यति*कथमिति*पृष्टे यदा गुणिना गुणो व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति स्वप्रधानस्तदा गुणो न भवति द्रव्ये षष्ठ्यन्तरस्यापि भावप्रत्यये गुणप्रधानो भवति निर्देश इति]व्युत्पादनादपि महाभाष्ये संख्यावाचित्वावधारणं गम्यत इति सूचयितुमाह * कथमिति * कथं व्याकृतमित्यपेक्षायामिह कदाचिद् गुणो गुणिविशेषको भवति तद्यथा पटः शुक्ल इत्यादिसमस्तं महाभाष्यं व्याख्यातुं गुणविवक्षायास्त्रैविध्यं तावदाह *तथा हीति* तत्राद्यायां विधायां गुणशब्दस्य द्रव्यशब्दसामानाधिकरण्याभावेन प्रागेव निष्कृष्टत्वाद् द्वितीयायां सामानाधिकरण्येऽपि निष्कर्षस्याविवक्षितत्वान्निष्कर्षकारिभावप्रत्ययानपेक्षा तृतीयायामेव तूपसर्ज्जनत्वविवक्षया गुणशब्दस्य द्रव्ये निवेशलक्षणं सामानाधिकरण्यं विवक्षित्वा निष्कर्षस्य विवक्षितत्वाद्भावप्रत्ययापेक्षेति विवेकमाह * यत्रेति * । [प्रणवस्य][2]प्राधान्यविवक्षायामपि गुणस्य वस्तुतो द्रव्योपसर्जनत्वात्तच्छब्दस्य द्रव्ये निवेशापत्तेर्निष्कर्षकारिभावप्रत्ययापेक्षणादेतद्भाष्यमयुक्तमाशङ्क्य शाब्दे व्यवहारे वास्तवोपसर्ज्जनत्वादनादराशयेनोपपादयति * स्वप्राधान्येति * उपसर्जनत्वानादरेऽपि संख्यायास्तार्किकप्रसिद्धगुणत्वानपायाद्यद्गुणसद्भावनिमित्तो द्रव्ये गुणशब्दनिवेशस्तस्य गुणस्य निष्कृष्याभिधाने त्वतलाविति स्मृतेर्भावे प्रत्ययापत्तिमाशङ्क्याङ्गत्वाख्यस्योपसर्जनत्वस्य व्याकरणे गुणत्वप्रसिद्धेः स्वातन्त्र्यविवक्षायामसौ बहुत्वादिवस्तुतो गुणोऽप्यनुपसर्जनत्वाद् गुणो न भवति ततश्च गुणद्वारं द्रव्ये तच्छब्दनिवेशायोगात्तदा स्वातन्त्र्यविवक्षाकालेऽसौ गुणः स्वकीयं शब्दं प्रत्ययं वा तद्गुणकस्य द्रव्यस्य सम्बन्धितया न भावयतीति कृत्वा भावकत्वनिमित्तभावत्वाभावान्न भाववाचिना त्वतलादिप्रत्ययेनोच्यत इत्युक्तं गुणशब्दस्य गुणद्वारा द्रव्यनिवेशाभावे च न केवलं भावप्रत्ययस्य भावकत्वाख्यवाच्याभावादनुत्पत्तिः किंतु निष्कर्षाख्यफलाभावादपीति पूर्वमेवेत्यनेनोक्तम् । बह्वादिशब्दानां स्वप्रधानगुणवाचित्वे प-

१ इत्यपि नास्ति । २ प्रागत्र स्थिति द्वितीयपुस्तकस्य पाठः ।

टस्य शुक्ल इतिवत्संख्येये कर्त्तरि कर्मणि वा नित्यं षष्ठ्यापत्तेः कर्त्रैकस्मिन्निति सामानाधिकरण्यायोगं शङ्कते * तदा तर्हीति * उत्सर्गतः षष्ठ्यापत्तावपि गुणोपसर्जनस्य प्रधानद्रव्यविवक्षाया द्रव्यशब्दस्य प्राधान्यात्तदनुरोधेन द्रव्यशब्दसामानाधिकरण्यवद् गुण्युपसर्जनगुणविवक्षायां गुणशब्दस्य प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणशब्दसामानाधिकरण्यं कादाचित्कमविरुद्धमिति परिहरति * सत्यमिति * ततस्तल्लक्षितव्यक्तिक्रियासम्बन्धचोदनाजातिव्यक्त्योरभेदो वाक्यार्थेषु विवक्षित इति जातिगुणशब्दानां द्रव्ये लक्षणयाऽभेदविवक्षया वाऽऽवृत्त्यभ्युपगमाद् गुणशब्दस्य द्रव्यशब्दानुरोधवृत्तित्वेपि गुणिशब्दानां गुणे वृत्त्यभावाद् गुणिशब्दस्य गुणशब्दानुरोधवृत्तिता न युक्तेत्याह * तुल्यो हीति * लक्षणाऽभेदविवक्षोपपत्तिमात्रात्सामानाधिकरण्ये द्रव्यशब्दानुरोधेन सामानाधिकरण्य वद् गुणशब्दानुरोधेनापि सामानाधिकरण्यस्याऽर्थप्रकरण्यानपेक्षत्वाच्छीघ्रं प्रतिभानापत्तेराश्रितरूपार्थवाचित्वस्याश्रयभूतार्थवाचिशब्दानुरोधवृत्तित्वं हेतुत्वावगमाद् गुणिनश्च गुणानाश्रितत्वाद् गुणिशब्दस्य गुणशब्दानुरोधेने[त्याशङ्क्याभेदविवक्षाहेतोस्तादात्म्यस्य लक्षणाहेतोर्वाऽविनाभावस्य द्विविधेपि]सामानाधिकरण्यायोगमाशङ्क्य रूपादिशब्दानामाश्रितरूपार्थवाचित्वे यथाऽऽश्रयभूतार्थवाचित्वादर्शनाल्लक्षणाभेदविवक्षाव्यवस्थापकशक्तिकल्पकसामानाधिकरण्यप्रयोगप्राचुर्याभावाच्च गुणिशब्दस्य गुणशब्दानुरोधेन सामानाधिकरण्यस्य शीघ्रमप्रतिभानोपपत्तेराश्रितरूपार्थवाचित्वस्य हेतुत्वनिरासमूचनार्थं यद्यप्यभेदोपचारलक्षणाहेतुर्द्विविधेपि सामानाधिकरण्ये तुल्यस्तथापि गुणिशब्दस्य गुणशब्दानुरोधेन सामानाधिकरण्यप्रयोगस्याप्राचुर्यान्नैतत्सामानाधिकरण्यं गुणशब्दस्य गुणिशब्दानुरोधेन सामानाधिकरण्यवच्छीघ्रं प्रतिभाति। अर्थप्रकरणवशात्तु कथं चिदापद्यमानो ऽयं प्रयोगो ऽभेदोपचारलक्षणाहेतुतुल्यत्वन्यायेनानुसर्त्तव्यतयोक्त इत्याह * तथापि त्विति * स्वप्राधान्यविवक्षायां गुणस्य द्रव्यपरतया स्वकीयशब्दप्रत्ययभावकत्वाभावेन भावत्वाभावान्महाभाष्यस्थाया गुणप्रधान इति गुणोक्तेर्भावोक्त्या व्याख्यामयुक्तामाशङ्क्य स्वकीयां भावोक्तिं योग्यत्वाशयतया व्याचक्षाण उपसंहरति * तस्मादिति * द्व्येकयोरिति द्विवचनान्य-

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति

थानुपपत्त्यापि संख्याप्रधानता ऽवसीयतइत्याह * एवं चेति * अन्यथानुपपत्तिमुपपादयति * अन्यथा हीति * अन्वयमुखेन श्लोकं व्याचष्टे * संख्ययेति * व्यतिरेकमुखेन व्याचष्टे * संख्या नेति * भावप्रत्ययेन कृत्वा स्पष्टं संख्याप्राधान्यं कस्मान्न निर्दिश्यत इति पृच्छति * कस्मात्पुनरिति * परमतेन तावदुत्तरमाह * वक्तीति * सूत्रकृतो निराशयत्वापत्तेरेतदुत्तरापरितोषात्स्वमतेनोपयुज्यमानातिरिक्तत्वाख्ये वैपुल्ये परिमाणविशेषात्मके वा महत्त्वे बहुः समुद्र इत्यादौ बहुशब्दवाच्यत्वेनावगते त्रिप्रभृतीनां च परार्द्धपर्यन्तानां द्वित्वातिरेके सामान्यरूपे त्रिप्रभृतिषु बहुशब्दप्रवृत्तिनिमित्ते बहुवचनापत्तेः केनापि प्रकारेण द्वित्वातिरिक्तसंख्यावाच्येव बहुवचनं स्यादित्येतदर्थं भावप्रत्ययं त्यक्त्वा बहुष्वित्युच्यत इत्युत्तरं बहुषु बहुवचनमित्येतदेव ज्ञापयत्याचार्यो नानाधिकरणवाची यो बहुशब्दस्तस्येदं ग्रहणं न वैपुल्यवाचिन इति महाभाष्यसूचितमाह * अथवेति * वैपुल्यमहत्त्वयोर्वैकल्पिकत्वेन वाच्यद्वित्वानापादकत्वात्तयोरिति द्वित्वातिरेकसामान्येन सह द्विवचनाविरोधः। बहुष्वित्यप्युक्ते कथं संख्यावाचित्वनियमावधारणेत्यपेक्षायां भेदा भिद्यमाना भूता निबन्धनमाश्रयो यस्याः सा भेदनिबन्धनेति नानाधिकरणत्वं हेतुगर्भं संख्याविशेषणकृतं वैपुल्ये महत्त्वे चैकैकाश्रयाश्रितत्वेनाश्रयबहुत्वादपि बहुवचनानुपपत्तेः संख्यायां त्वाश्रयबहुत्वाद् बहुवचनोपपत्तेर्बहुवचनान्तस्य बहुशब्दस्य संख्याविषयत्वावगमादित्याशयः। वाच्यान्तरपक्षे बहुवचनानुपपत्तिं द्रढयितुं यत एव संख्यावाचितां विना बहुवचनं नोपपद्यते तत एव वैपुल्यमहत्त्ववाचिन्येकवचनं प्रसिद्धमित्याह * अतश्चेति * इह चेत्येके मन्यन्ते तदेके न मन्यन्त इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोतीति महाभाष्येण वचनसूत्रस्थानां बहुद्व्येकशब्दानां संख्याप्राधान्यपक्षे तदेके मन्यन्त इत्यादिप्रयोगे प्येकत्वप्राधान्यापत्तिं मत्वैकवचनप्रसंगस्य चोदितस्य द्व्येकयोरिति संख्याप्राधान्यद्योतकाद्विवचनाभावेनेह संख्याप्राधान्याभावान्नैकवचनापत्तिरिति परिहारसंभवे प्येकशब्दोऽयं बह्वर्थ इत्युपक्रम्य तद्योऽन्यार्थे वर्त्तते तस्यैव प्रयोग इति महाभाष्येण वस्तुतो ऽन्यवाचित्वेन परिहारोक्तिरेकशब्ददृष्टान्तेन बहुशब्दस्यानेकार्थत्वदृढीकरणार्थेति सूचयितुमाह * यस्त्विति * बह्वादिशब्दानां संख्यामात्रवाचितामुपपादितामुपसंहरति *तस्मादिति*

एवमुक्तेन प्रकारेण बह्वादिशब्दानां संख्यामात्रवाचित्वे सति लः कर्मणि चेत्यस्य वचनसूत्रैकवाक्यतायाः कर्त्तरि लकारश्रुतिनिरासकत्वोपपत्तेरेकवाक्यत्वसिद्ध्यर्थस्य विशेषणविशेष्यत्वस्य प्रकृतागमविरोधपरिहारोपयोगित्वादनयोः कर्त्रैकत्वयोरन्योन्यान्वयानपेक्षस्तिपान्वयो विशेषणविशेष्यत्वापन्नयोर्वा कर्त्रैकत्वयोस्तिपान्वय इति विशेषणविशेष्यत्वचिन्ता युक्तेति बह्वादिशब्दाना संख्यामात्रवाचित्वोपपादनस्य विशेषणविशेष्यत्वचिन्ताकर्त्तव्यत्वसिद्ध्यर्थत्वं सूचयितुमाह * एवं सतीति * एकस्मिन्नित्यस्यैकवचनमात्रविषयत्वात्कर्त्तरीत्यस्य च लकारमात्रविषयत्वाद्विषयैक्याभावेन विशेषणविशेष्यत्वायोगमाशङ्क्य तिङ्विधान इत्यादिनैकतिङ्विषयतोक्ता । प्रतिपक्षनिरासार्थं तत्र नैषं भवतीति भाष्यावयवं व्याचष्टे * न तावदिति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति *कुतइति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति*कः प्राप्नोतीत्यपेक्षायां तिविधानसमासान्निष्कृष्य तिबितिवाच्यम् । विशेषणविशेष्यत्वापन्नयोस्तिबन्वयेऽक्त्यर्थे कथं तर्हीति भाष्यावयवं व्याचष्टे *तस्मादिति*·एकशब्दस्य संख्याप्राधान्यात्सामानाधिकरण्यनिर्देशायोगमाशङ्क्य सौत्रैकविभक्त्यन्तत्वालोचनात् सामानाधिकरण्यनिर्देशोपपत्तिमाह *सचेति*सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यत्वे व्याख्याभावे षष्ठ्ययोगमाशङ्क्य लक्षणावृत्त्याशया विभक्तिविपरिणामाशया वा षष्ठीति सूचयितुमाह*तत्रापीति*द्वयोः श्रौतत्वायोगो लक्षणावृत्तौ हेतुः । लक्षणाशब्देनाभेदोपचारोप्युपलक्षितः । एकस्य लक्षणावृत्तौ कर्तृशब्दस्यैव सा नैकशब्दस्येति कथमवधारणेत्याशङ्क्याह * सामानाधिकरण्ये तावदिति * अस्मिन् पक्षे षष्ठी न युक्तेत्याशङ्क्य सामानाधिकरण्योक्त्या विवक्षितं कर्तृसम्बन्धरूपमर्थं मुख्यवृत्त्या दर्शयितुं षष्ठी प्रयुक्तेत्याह*ततश्चेति* वस्तुगत्या कर्त्तुः संख्यां प्रत्युपसर्जनत्वाभावेपि शब्दार्थवृत्त्यौपसर्जनत्वात्तत्रैव षष्ठी युक्तेति सूचनायोपसर्जनोक्तिः । विपरिणामपक्षोपपादनपूर्वं कर्तृशब्द एव विभक्तिविपरिणामो युक्तो नैकशब्द इत्युपपादयति *अथवेति* एकविभक्त्यन्तत्वे सम्बन्धानवक्लृप्तौ षष्ठ्यभावे हेतावुक्ते देवदत्तयज्ञदत्तौ गच्छत इत्यादौ षष्ठ्यभावेपीतरेतरयोगादिसम्बन्धदर्शनाद्व्यभिचारमाशङ्क्य विशेषणविशेष्यस्वरूपत्वं सम्बन्धविशेषणमेवंजातीयकोक्त्या कृतम् । अनेकस्मिन् कर्त्तरि कारकान्तरस्थे चैकत्वेति योऽप्राप्तिरभिप्रेतोर्थो द्व्येकयोरिति द्विवचनान्यथानुपप-

त्तिलक्षणेन न्यायेन संख्यान्यस्य प्राधान्येपि द्वादशाहीनस्येत्यादिव-त्षष्ठी कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याहानादेर्वस्तुतः प्राधान्येपि व्याक-रणे वास्तवस्याङ्गप्रधानत्वस्याविवक्षितत्वाच्छब्दार्थवृत्त्या तूपसर्जन त्वात्षष्ठी युक्ता संख्यायास्तु शब्दार्थवृत्त्यैव प्राधान्यान्न युक्ता षष्ठीति परिहारसूचनार्थं * नित्यं चेत्युक्तम् * अर्थान्तरापत्तेरपि नैकशब्दे विभक्तिविपरिणामो युक्त इत्याह*दूरापगतश्चेति*। अर्थान्तरापत्तिं विवृणोति *यदि हीति* सत्यमुदाहृतमित्यादिवार्त्तिकोक्तमागमवि-रोधपरिहारमुपसंहरति * तस्मादिति * एवमित्यादिभाष्यशेषग्रह-णार्यादिशब्दैः शास्त्रेणानुगत इति वक्ष्यमाणत्वाच्छास्त्रार्थे दर्शिते इत्यवगतेः कर्त्तुरित्यादिभाष्येण शास्त्रार्थे दर्शित सत्येकत्वादय एव वाच्यतया शास्त्रेणानुगता इति कृत्वा कर्तृकर्मणोर्वाच्यत्वापह्नवस्य नागमविरोधइत्यर्थः। विशेषणभूतयोः कर्तृकर्मणोर्वाच्यत्वेपि तद्वि-शिष्टानामेकत्वादीनां वाच्यत्वोपपत्तिः प्रागेवोक्ता। संख्यामात्रस्य प्रत्ययवाच्यत्वोक्त्यर्थत्वेन सूत्रव्याख्यानस्योचितत्वोक्त्यर्थमेव वर्ण्य मान इत्यादिभाष्यमन्यतः प्राप्तः कर्तृकर्मणोरवाच्यतेति लौकिकन्या-यानुसारी सूत्रार्थो भवति सूत्राक्षराणि च द्व्येकयोरित्येतानि कार-कानभिधानमालोच्य संख्याप्रधानमालोच्य संख्याप्रधानत्वेन नीय-मानानि लोकप्रसिद्धिविपरीतान्योन्यसम्बन्धसंख्याकारकमात्रवा-च्यत्वापत्तिपरिहारार्थं विशेषणविशेष्यतोचितेति न्यायमनुगतानि भवन्तीत्येव तावद्व्याचष्टे *एवं चेति * आद्येनैव वा भाष्यावयवेन विशेषणविशेष्यत्वन्यायानुगततोक्तेत्यन्यथा व्याचष्टे *लौकिकमिति* स्वातन्त्र्योक्तिव्याख्यार्थेतरेतरनिरपेक्षोक्तिः । सूत्राक्षराणि चेति भा-ष्यावयवस्तर्हि गतार्थः स्याद्व्याकरणसंप्रदायागतविशेषणविशेष्यत्वे व्याख्याप्रकाराख्यन्यायानुगतत्वोक्त्यर्थत्वे त्वागमोपिचेत्युत्तरभाष्येण गतार्थः स्यादित्याशङ्क्य संप्रदायागतन्यायानुगतान्यपि सूत्राक्षरा-ण्येवमेव वर्ण्यमाने भवन्ति नान्यथेत्यपिशब्दार्थस्य च शब्दस्योत्क-र्षमङ्गीकृत्य परिसंख्यार्थत्वेन व्याचष्टे *न केवलमिति* स्वातन्त्र्येण लक्षणसूत्रव्याख्यानेन केवलं लोकप्रसिद्धिविपरीतग्राही सूत्रार्थः स्यात्किं तु व्याकरणगोत्रेण योनुसृतो न्यायो व्याख्याप्रकारस्तेना-व्यपेतानि वर्जितानि सूत्राक्षराणि स्युरित्यर्थः । व्याख्याग्रन्थानुगत-त्वस्योत्तरभाष्ये वक्ष्यमाणत्वग्रन्थकारातिरिक्तव्याख्यातृगतव्याख्या प्रकारानुगतत्वोक्त्यर्थत्वेऽर्थपौनरुक्त्यसूचनार्थं विशेष्यतया लक्षण-

व्याख्याने सूत्रार्थस्य कर्तृकर्मविशिष्टसंख्यावगत्याख्यलौकिकन्याया-नुगतत्वात्संप्रदायागतविशेषणविशेष्यत्वव्याख्याप्रकारान्यमपि च न्याय्य सूत्राक्षराणामनुगतत्वात्सर्वं न्याय्यं भविष्यतीत्युक्तम्। आग-मोऽपीति भाष्यं पूर्वभाष्यस्य द्वितीयव्याख्याने व्याख्यातृगतव्या-ख्याप्रकारमूलोक्त्यर्थत्वेन स्पष्टत्वाद्व्याख्यायाऽऽद्यव्याख्यायां शङ्को-त्तरत्वेन व्याख्यातुमवतारयति *तत्रेति* व्याचष्ट *द्वाभ्यामपीति* एकत्वादिषु विभक्त्यर्थेषु कर्मादिविशेषणस्य किं प्रयोजनमित्यपे-क्षायां कर्माद्यनपेक्ष्य बहुत्वादिसंख्यामात्रे द्वितीयाबहुवचनाद्यापत्ति-निवृत्तिं प्रयोजनमाह* इतरथा हीति* कर्मादय एव तर्ह्येकत्वाद्यन-पेक्षा विभक्त्यर्थाः सन्तु नैकत्वादय इत्याशङ्क्यानभिहित इत्यनभिहि-ताधिकारकरणान्यथानुपपत्त्यैकत्वादिषु विभक्तिविधिः सूत्रकृतोऽभि-प्रेतोऽवस्थीयत इत्याह * अनभिहितेति * एकत्वादीनां विभक्त्यर्थ-त्वाभावेपि कर्मादिषु विभक्तिविधौ तिङाद्यभिहितेष्वपि कर्मा-दिषु द्वितीयादिविभक्तिप्रयोगापत्तेस्तन्निवृत्तये ऽनभिहिताधि-कारोऽर्थो वा भविष्यतीत्याशङ्क्याभिहिताभिधानानार्थक्यापत्त्यैवा-प्रसक्तेः पर्युदासानर्थक्यमाह * अन्यत्रापीति * कटं करोति भीष्ममित्यादौ कटद्वितीययाभिहितेपि कर्मणि भीष्मादिद्वितीया-वत्प्रसक्तिमाशङ्क्य कटद्वितीयया भीष्मादीनां कर्मत्वानभिधा-नात्तदुक्त्यै भीष्मादिद्वितीयाऽर्थवतीति वैषम्यसूचनायान्यत्र कटं करोति भीष्ममित्यादिप्रयोगेप्यभिहिते कर्मादौ कटद्वितीयाद्य-भावादित्येतावत्युक्तेप्येको द्वौ बहव इति प्रातिपदिकाभिहितेप्येक-त्वादावेकवचनादिवत्प्रसक्तिमाशङ्क्य केवलप्रातिपदिकप्रयोगायोगाद्व-चनरहितविभक्त्यभावाच्च कस्मिंश्चिद्वचनेऽवश्यप्रयोक्तव्ये तु वादार्थैकवचनादिप्रयोगो युक्तः कर्मादौ त्वभिहिते प्रातिपदिकार्थ-मात्रविहितप्रथमाविभक्तिप्रयोगोपपत्तेर्द्वितीयाद्यप्रसक्तिरिति वैषम्य-सूचनायान्यत्रैकत्वादावप्यभिहितं विधानाभावादित्युक्तम्। कर्मादि-विशिष्टैकत्वादिविभक्त्यर्थपक्षे त्वनभिहितानां कर्मादीनामेकत्वादिषु द्वितीयादय इत्येतदर्थोऽनभिहिताधिकारो न चैतदनुक्तं गम्यत इत्याह *अनभिहितानां त्विति* तिङाद्यभिहितानां कर्मादीनां द्वितीयादिवा-च्यत्वायोगेन तद्वाच्यैकत्वादिविशेषणत्वायोगादनभिहितकर्मादिवि-शिष्टेष्वेवैकत्वादिषु द्वितीयादय इत्यनुक्तमपि न्यायाद्गम्यत इत्याशङ्क्य

[विशिष्टग्रहणं नेष्टमगृहीतविशेषणम् । अभिधानाभिधाने तु न केन चिदिहाश्रिते इति वार्तिकेनावाच्यस्यापि वाच्यविशेषणत्वोपपत्त्याभिधाना]विशिष्टवाचिशब्दवाच्यत्वाद्दोषोऽत्यन्तमयुक्तइत्याशयेन परिहरति*नहीति* एतच्चैकत्वादिनिरपेक्षकर्मादिविभक्त्यर्थपक्षेनभिहिताधिकारानर्थक्यं स्पष्टमेव महाभाष्यकृतोक्तमित्याह * तदेतदिति* एकत्वादिविशिष्टकर्मादिविभक्त्यर्थपक्षेप्यनभिहिताधिकारार्थवत्त्वादेकत्वादिनिरपेक्षेषु कर्मादिषु त्वित्यर्थः । नन्विति भाष्यं न चेह वयमेकत्वादिभिः कर्मादीन् विशेषयामः किं तर्हि कर्मादिभिरेकत्वादीन् विशेषयाम इति बहुवचनमहाभाष्येणैकत्वादीनां विशेषणत्वस्य निरस्तत्वात्संख्येयप्राधान्यं च द्व्येकयोरिति द्विवचनानुपपत्तिपरिहाराशक्तेर्यदा कर्मादय इत्यस्य पूर्वपक्षोक्तित्वावगमेनानुपन्यसनीयत्वादयुक्तमाशङ्क्य सिद्धान्तवचनत्वं मत्वाभ्युपेत्यवादत्वेन
६५६।२ व्याख्यानायोपन्यासोपपत्तिमाह * नन्विति * ॥ अभ्युपेत्यवादत्वेन यदा कर्मादय इत्यागमव्याख्यार्थमुच्यते इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * एतदिति * यदापि वचनमात्रस्थानां बहुद्व्येकशब्दानां संख्योपसर्जनसंख्येयप्रधानत्वेनैकत्वादीनां विशेषणत्वात्कर्मादयो विशेष्यत्वावगतेर्विभक्तिवाच्याः प्रतिभान्ति तदाप्येकत्वादय एकविशेषणत्वेनावस्थिता विभक्तिवाच्या इति विभक्त्यर्थपदावृत्त्याऽऽगमव्याख्यार्थे यद्यपि विशेषणमिति भाष्यावयवं व्याख्यातुं कर्मादयो विशेष्यभूताः प्राधान्येन हेतुना विभक्तिवाच्यतयाऽऽवोच्यन्त इत्युक्तम् । विशेषणमेव वाच्यत्वेनाज्ञातं ज्ञाप्यत इत्येवं भाष्यस्थं विधीयतेपदं व्याख्यातुमभिधीयत इत्युक्तम् ॥ यथेति दृष्टान्तभाष्यं व्याचष्टे * भवति हीति * विशेषणस्यान्यतोऽसिद्धिर्विशेष्यस्यान्यतः सिद्धिरितीदृश्यामित्यर्थः । यदापि कर्मादयो विभक्तिं प्रति प्रयोजनभूतास्तदाप्येकत्वादय एव विभक्तिवाच्या इत्याद्यायां विभक्त्यर्थपदावृत्तौ प्रयोजनवाक्यार्थशब्दो द्वितीयायां त्वभिधेयवाच्ये वेत्येतदेव भाष्यमन्यथा व्याचष्टे * अथवेति * एकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वागमस्तिङ्विषयः कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वागमः सुब्विषय इति परमतेनान्यथागमद्वयं व्याचष्टे *यद्वेति* यथासंभवं विषयविशेषे निवेशोपपत्त्यर्थमानिर्दिष्टविषयविशेषतोत्सृष्टोक्त्योक्ता कथं पश्चादुदाहृतस्य वचनस्य सु-

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

ब्विषयत्वावगतिरित्यपेक्षायां तत्र सुप्सु कर्मादीनां यत्करणाभिधायिन्या तृतीययेत्यादिव्यवहारदर्शनेन विभक्त्यर्थत्वाभ्युपगमादित्युक्तम्। सुप्सु कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वाभ्युपगमजातबलस्तदन्यथानुपपत्त्या तिङ्क्ष्वपि कर्तृकर्मणोर्विभक्त्यर्थत्वापादी पूर्वपक्षी शङ्कते * ननु चेति * अभियुक्तव्यवहाराविरोधपरिहारायावश्यं सुपां कारकवाचित्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वाद्बहुवचनादिशास्त्रवैरूप्यायोगाच्च तिङां कारकानभिधायित्वे सुपामपि कारकानभिधायित्वापत्तेस्तिङामप्यर्थापत्त्या कारवाचितावसीयत इत्याशयः। यस्मात्करणवाचिन्या विभक्त्या संयुज्यारुणिमानमरुणयेतिशब्दो निर्दिशति तस्मादरुणिमा करणमित्याहेत्यरुणाधिकरणभाष्यावयवार्थः। यस्मादेकवचनाख्यशब्दागमे सत्येकत्वस्य क्रियान्वयो दृश्यते तस्माच्छब्दवच्छब्दगम्यमेकत्वस्य क्रियाङ्गत्वमुपलभ्यत इत्युक्ते पदश्रुत्यैकत्वस्य प्रातिपदिकार्थाङ्गत्वावगतेर्वाक्याय क्रियाङ्गत्वायोगमाशङ्क्य यथान्येषां प्रातिपदिकार्थानां विभक्त्युक्तकारकद्वारा विभक्तिश्रुत्या क्रियाङ्गत्वज्ञानं तथैकत्वस्यापीति पश्वेकत्वाधिकरणसूत्रावयवेन वक्ष्यते पौरुषेयत्वेन व्याकरणस्य प्रमाणान्तरापेक्षत्वात्तदनुसारेण वैरूप्यमपि युक्तमित्याशयेनागमद्वयस्य व्यवस्थितविषयत्ववादिनामेव समाधानमाह *तत्रेति* बहुवचनादिशास्त्रस्यैकरूप्येप्यभियुक्तव्यवहाराविरोधपरिहारोपपत्तेरेकत्वादिविशेषणत्वागमस्य च पूर्वपक्षोक्तित्वादभ्युपेत्यवादमात्रत्वाद्वा तद्दर्शनापि सूत्रवैरूप्यकल्पनानुपपत्तेरेतत्समाधानापरितोषात्स्वमतेनान्यथाव्यवहाराविरोधपरिहारं प्रतिज्ञापूर्वमाह*अथेति*। शास्त्रानुक्तस्यापि सुप्सु कर्मादीनां वाच्यत्वस्य कर्माद्याश्रितैकत्वादिवाच्यत्वसिद्ध्यर्थमभियुक्तैरिष्टत्वान्नाभियुक्तव्यवहारविरोधापत्तिरित्याशयः। शास्त्राश्रितानभिधेयत्वस्य कर्मादेर्वाच्यत्वाभ्युपगमे शास्त्रविरोधमाशङ्क्य पारिभाषिकानभिधेयत्वोक्त्यभ्युपगमेन तावत्परिहरति*शास्त्रं हीति*॥ परमार्थतश्च कर्मादिवाच्यत्वे शास्त्रस्यौदासीन्यान्न विरोधशङ्काप्यस्तीत्याह *नच कर्मादय इति*एतच्च कर्मादीनामेकत्वादिविशेषणत्वं बह्वादिशब्दानां संख्याप्राधान्योक्त्या व्याख्याततत्वान्नापह्नोतव्यमित्याशयः। ततश्च सुप्स्वपि कर्मादीनां विशेषणत्वस्यैव शास्त्रेणोक्तत्वादेकत्वादिविशेषणत्वागमस्य सुब्विषयत्वोक्तिरयुक्तेति सूत्र-

यितुमाह * तस्मादिति * कर्मादिवाच्यत्वोक्तौ शास्त्रस्यौदासीन्ये सुप्सु वाच्यत्वं न तिङ्क्ष्विति व्यवस्था किंनिबन्धनेत्याशङ्क्य न्याय-व्यवस्थोपपत्तिमाह * तत्रेति * । शास्त्रेण कर्मादेः सुब्वाच्यत्वानुक्तौ सक्त्वधिकरणे द्वितीयायाः कर्मवाचित्वस्य कर्मणि द्वितीयेति शास्त्रोपदिष्टत्वोक्तिर्विरुध्येतेत्याशङ्क्य संख्याप्रधानत्वाद्विशब्दोक्तसंख्या-विशेषणत्वात्कर्मादेः शास्त्रेण श्रुत्या वाच्यत्वानुक्तावप्यर्थाद्वाच्यत्वो-क्तिमाह * अर्थापत्त्या वेति * न्यायाद् व्यवस्थां विवृणोति * तत्रेति * पारिभाषिक्यैव चेह कर्मादीनां विशेषणतोच्यते वस्तुतस्तु कारकवि-भक्तिभिः कारकस्यैव प्राधान्येनाभिधानाभ्युपगमादन्यथा चैकत्वादेः कारकद्वारा क्रियाङ्गत्वोक्त्ययोगापत्तेः संख्यैव कारकविशेषणमिति द्रष्टव्यम् । तिङ्क्षु भावनयोपस्थापनात्कारकस्यावाच्यत्वाभ्युपगमे सु-प्स्वपि निष्क्रियाकारकायोगेन क्रियावाचिआख्यातानपेक्षकारकपदप्र-योगभावादवश्यं भाविनाख्यातपदेनोक्तया भावनयोपस्थापनोपपत्तेः कारकस्यावाच्यत्वापत्तिं शङ्कते * ननु चेति * आख्यातपदात्प्राक्कारक-पदप्रयोगे तावत्कारकप्रतीत्यन्यथानुपपत्तेः कारकस्य वाच्यतावश्य कल्पनीयेति परिहरति * कथमिति * निष्क्रियकारकायोगेन क्रियान्वय-विवक्षातः प्राक्कारकविभक्त्यनुपपत्तेः कारकविभक्त्युच्चारणान्यथानुप-पत्त्या कल्प्यमानायाः कारकविवक्षायाः क्रियाविवक्षापूर्वकत्वकल्पना-त्प्रथमं सुबन्तप्रयोगेऽपि कारकप्रत्ययस्य क्रियाप्रतीतिपूर्वकत्वमुपपत्ति-मेव शङ्कते * नन्विति * उपदर्शिता विवक्षोक्तवक्तुर्वस्तुतः कारक-विवक्षायाः क्रियाविवक्षापूर्वकत्वेऽप्यर्थप्रतीतिनिरपेक्षस्य विभक्त्यु-च्चारणमात्रस्य कारकविवक्षापूर्वकत्वकल्पनायोगात् तत्र श्रोतुः क्रियाविवक्षापूर्वककारकविवक्षाकल्पनाद्वारा कारकप्रतीतेः प्राक् क्रियाप्रतीतिः सम्भवतीति परिहर्ता शङ्कां दूषयति * सत्यमिति * कारकमप्रतिपद्यैव पूर्वमविवक्षितक्रियाप्रतीत्यभ्युपगमेऽन्योन्याश्र-यत्वमुक्तं प्रश्नपूर्वं विवृणोति * कुत इति * । पूर्वार्द्धविवृतान्यो-

६६१।२ न्याश्रयोपपादनार्थमुत्तरार्द्धं विवृणोति * इयमिति * । जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति षड्विधा क्रियान्यतमक्रिया-शून्यस्य कस्यचित्प्रातिपदिकार्थस्याभावादथापरयाऽस्तिधातुः प्रथ-मपुरुषस्थवर्त्तमानविभक्तिपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते इत्याग-मगम्यास्त्यादिधातुवशाद्वा सर्वस्य प्रातिपदिकार्थस्य साक्रिय

त्वावगतेः क्रियाक्षेपद्वारा कारकाक्षेपः सेत्स्यतीति प्रातिपदिकार्थस्य क्रियागमकत्वोपपत्तेरस्त्यादिधातुनैव वा क्रियोपादानोपपत्तेरन्योन्याश्रयपरिहारं शङ्कते * अथेति * तिष्ठतिनात्र द्वितीयभावविकारोक्तौ प्रथमभावविकारवाच्यस्तिः । प्रातिपदिकार्थेनास्तितातिष्ठत्याद्यकर्मकक्रियाक्षेपेपि कर्मादिकारकाक्षेपायोगात्तत्प्रतिपादकशब्दं भाविन्योन्याश्रयमपरिहार्यमित्याह * तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * सामान्येन हीति * क्रियाशक्तिरूपत्वात्कारकस्य क्रियां विना भावनाशक्तेर्वाच्यत्वाभ्युपगमे क्रियाविशिष्टस्यैव वाच्यत्वप्रसंगान्नागृहीतविशेषणन्यायेन क्रियाया एव वाच्यत्वावगतेः क्रियया कारकाक्षेपोपपत्तिमाशङ्क्य कर्माद्याख्यानां कारकत्वाभिमतानां क्रियाविषयत्वेपि शक्त्यन्तरभेदेऽन्योन्यं च स्वत एव प्रतिकारकं वैलक्षण्याच्छोणत्वादेरिवाश्वत्वाद्यनपेक्षस्य क्रियानपेक्षाणां वाच्यत्वोपपत्तेः क्रियाया द्वितीयायादिविभक्तिवाच्यत्वानापत्तिमाह * न च विभक्तिरिति * विभक्त्युक्ता तु संख्या यथा क्रियाविशेषाक्षेपे कारकविशेषाक्षेपे वा न शक्ता तथा न शोणत्वादिवत्संख्याजातिभेदेषु भिद्यत इत्यादिवार्त्तिकेनोक्तमित्याह * न च संख्येति * तेनाख्यातात्प्राक्कारकविभक्त्यन्तपदप्रयोगे कारकातिरिक्ताक्रियाप्रत्यायकाभावादपरिहार्यमन्योन्याश्रयमित्युपसंहरति * अत इति * प्राक्कारकपदप्रयोगे कारकस्य वाच्यत्वमुपपादितमुपसंहरति * तस्मादिति * विलक्षणकार्यान्यथानुपपत्त्या स्वतो विलक्षणानामेव शक्तीनां कल्पनात्कर्माद्याख्यानां कारकशक्त्यवान्तरजातीनां कल्पनात्कर्माद्याख्यानां कारकशक्त्यवान्तरजातीनां क्रियाक्षेपकत्वायोगात् क्रियान्वयविवक्षातः प्राक्कारकावगमकतया नोत्पत्तव्यमित्याशङ्कामनुमोद्य शब्दमात्रात्कारकं प्रतिपद्य वक्ता प्राग्विवक्षितां क्रियां प्रतिपद्यत इति परिहारोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य निर्विषयशक्तिनिरूपणाशक्तेर्विषयभूतक्रियाक्षेपं विना शक्त्यात्मककारकोक्त्यपर्यवसानात्कारकोक्त्यपर्यवसानार्थत्वेन क्रियाक्षेपोक्तेरर्थवत्त्वसूचनार्थं कारकेण सह क्रियाया विषयविषयित्वलक्षणसम्बन्धसद्भावात्कर्मादिकारकविषयत्वार्हेन कर्मकक्रियाक्षेपोऽवश्यं वक्तव्य इत्याह * तत्सम्बन्धाद्वेति * । प्राक्कारकपदप्रयोगे कारकस्य क्रियाक्षेपायोगाद्वाच्यत्वानवगमेपि पश्चात्प्रयोगे क्रियाक्षेपोपपत्तेर्वाच्यत्वं भविष्यतीत्याशङ्कते * यदा तर्हीति । * प्राक्प्रयोगेऽवधारितायाः वि-

भक्तेः कारकाभिधानशक्तेः पश्चात्प्रयोगेष्यपह्नवो न संभवतीत्याशा-
९६२।३ येन परिहरति * सत्यमिति ।* शङ्काशयं विवृणोति* नन्विति ।* परिहाराशयं विवृणोति*न शक्यमिति* शक्तेरनित्यत्वे सम्बन्धस्य कथमनित्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्य नियम्यते यदेकस्य सम्बन्धः सोऽर्थशब्दयोरिति वार्त्तिके वाच्यवाचकशक्तिद्वयनियमस्य सम्बन्धतयोक्तत्वादित्युक्तम् । एवमपि शक्तिरेव सर्वदा न त्वशक्तिरिति कथमवधारणेत्याशयेनाशङ्कते * अथेति * अवधारणोपायोक्त्या परिहरति * तदिति * परिहारप्रतिज्ञार्थे तदितिवार्त्तिकावयवं तावद्याचष्टे*सर्वत्रैवेति*अवधारणोपायोक्त्यर्थं श्लोकं व्याचष्टे*सतामपीति* । अन्यतः सिद्ध्युक्त्या व्याख्यातस्य कृतार्थत्वस्यानारम्भहेतुतायां दृष्टान्तोक्त्यर्थं प्रतिबन्धसहकारिकारणान्तराभावोक्तौ । अव्याप्ततत्वदोषाभावोक्तिव्याख्यार्थं कार्यत्युक्तम् । असतश्चेत्यनेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातमुपपादयितुमनिमित्तेत्युक्तम् । सतोपि कार्यानारम्भकत्वापेपत्तिमसतश्च कार्यारम्भकत्वानुपपत्तिं सतोऽप्यग्रहणापपत्युक्त्यर्थेनासतश्च ग्रहणानुपपत्युक्त्यर्थेन 'विद्यमानस्य चार्थस्य दृष्टमग्रहणं क्वचित् । न त्वत्यन्तासतो रितत्वं कांश्चित्प्रत्युपपद्यत' इत्यादिसंम्बन्धग्रन्थवार्त्तिकेन द्रढयितुमाह*इतीति* श्लोकार्थमुपसंहरति* तस्मादिति* एकस्याः शक्तेः सदसद्भावविरोधात्सदैव युक्ता नासत्त्वेत्यवधारणोपायत्वेन सामान्यन्यायमात्रमेतदुक्तं वस्तुतस्तु लब्धात्मकत्वाच्छक्तेः कारकस्य विभक्तिश्रुत्युक्तत्वसंभवे नुमाननिरासेनाख्यातपूर्वेपि प्रयोगे कारकोक्त्याख्यकार्यारम्भकत्वोपपत्तेर्न कदा चिदसत्त्वशङ्कास्तीत्याह*लब्धात्मकत्वाच्चेति * । तदत्र नशास्त्रेणेत्यादिवार्त्तिकेन न्यायाद्व्यवस्थामुपपादितामुपसंहरति*अतश्चेति*वैयाकरणमतेन धात्वर्थातिरिक्तभावनाभावाभ्युपगमेपि धात्वर्थेनोपस्थापनासंभवात्कर्तृकर्मणोरवाच्यत्वेभिहिते तस्मिन् पक्षे संख्यावगमात्प्राक्कर्तृकर्मणोरुपस्थानस्यैकान्तिकत्वाद्विशेषणत्वेपि वाच्यत्वाशङ्का नास्तीति नियतेत्यनेनोक्तम् । वस्तुतस्त्वकर्तृकस्यापि कुसूलभेदनादिधात्वर्थस्य कदा चिद्दर्शनेन कर्त्रुपस्थानैकान्तिकत्वायोगाद्रुपस्थापकत्वेपि च धातुप्रत्यययोर्व्यवधानाभावात्प्रत्ययवाच्यसंभवाद्वाच्यत्वानापत्तिसूचनार्था नित्यानुमेयोक्तिः । भाष्ये कर्तृग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वसूचनार्था कर्मोक्तिः ॥ नन्विति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे-

* अथात्रेति * । कर्त्रभिधानव्याप्तहेत्वनुक्तेः कथमनेन भाष्येणानुमानमुक्तं भवतीत्याशङ्क्य कर्तृविशेषवाचिदेवदत्तादिपदस्थसंख्याविशेषानुवर्त्तनस्य भाष्योक्तस्य हेतोस्तत्सूचितस्य च सामानाधिकरण्यस्य हेतोस्तावत्कर्त्रभिधानव्याप्तिं प्रश्नपूर्वमुपपादयितुमारभते * क इति * । कर्तृत्वाधिष्ठानभूतो द्रव्यविशेषः कर्तृविशेषोऽत्रोक्तः । पचत्युक्तया च शब्विकरणः पचतिशब्दः । संख्यानुवर्त्तनेन भाष्योक्तेन देवदत्तादिपदस्थकारकविभक्तिप्रतिबन्धलक्षणं तद्विशेषणशोभनत्वाद्यन्वयलक्षणमपि च देवदत्तादिपदानुवर्त्तने सामानाधिकरण्यसूचनद्वारा सूचितमिति सूचनार्थं सर्वेत्युक्तम् । पचतिशब्दस्य कर्तृवाचित्वं देवदत्तशब्दानुवर्त्तनस्य सामानाधिकरण्यापादानद्वारा हेतुत्वसिद्धये सामानाधिकरण्यादनुवर्त्तनं भवति द्वयोरेकार्थतात्पर्याख्यैकार्थवृत्तिलक्षणैकविषयत्वे च सत्येकार्थविषयबुद्धिजनकत्वाख्यं सामानाधिकरण्यमवकल्पत इत्युक्ते विषयोक्त्या वा व्यत्वविवक्षायां पर्यायत्वापत्तिः शब्दव्यापारविषयत्वमात्रविवक्षायां तु साध्यासिद्धिरित्याशङ्क्य शब्दस्याभिधानातिरिक्तव्यापाराभावात्तद्व्यापारविषय्यभिधानविषयीभूतकर्तृत्वाभेदोपचाराद्देवदत्तादीनां पचतिशब्दव्यापारभूताभिधानविषयतया लब्धकर्तृत्वविषयत्वैर्देवदत्तादिशब्दैः सहैकविषयत्वनिबन्धनात् सामानाधिकरण्यात्पचतिशब्दस्य कर्तृवाचित्वसाध्यासिद्धिः पचतिशब्दवच्च देवदत्तादिशब्दानामभेदोपचारान्नेत्तु कर्तृत्वविषयव्यापाराभावात्पर्यायत्वानापत्तिरिति सूचयितु पचतिशब्देन देवदत्तादिसर्वपुरुषानुगतकर्तृत्वसामान्याभिधानद्वारा तद्विशेषभूतानां देवदत्तादीनां स्वव्यापारविषयीकृतत्वक्षिप्तत्वे सति पचतिशब्दस्य देवदत्तादिशब्दसामानाधिकरण्यं लभ्यते नान्यथेत्युक्तम् । आक्षेपहेत्वभेदोपचारोपपत्तिसूचनार्थं कर्तृत्वस्य सामान्यरूपतोक्ता जातिवाचिनां गवादिशब्दानां वारुणादिशब्दानां व्यक्तिद्रव्यवाचित्वाभावेऽपि तद्वाचिशाबलेयघटादिशब्दसामानाधिकरण्यवत्पचतिशब्दस्य कर्तृवाचित्वाभावेऽपि लक्षणया कर्तृपरत्वोपपत्तेर्देवदत्तादिशब्दैः सहैकविषयत्वात्सामानाधिकरण्यं भविष्यतीत्याशङ्कते *लक्षणा येति*। वैयाकरणमते धात्वर्थातिरिक्तभावनाभावाद्धात्वर्थेनैव लक्षणापत्तिमापाद्य विक्लेदनधात्वर्थपक्षे तावल्लक्षणाशक्त्यैव परिहरति *नेति* देवदत्तसमवेतस्य कर्तृत्वस्य पाकेनैकार्थसमवाया

भावेपि गङ्गयैव तीरस्य लक्षणोपपत्तिमाशङ्क्य सामानाधिकरण्यासिद्ध्यै च लक्षणाभ्युपगमात् तत्रान्यसमवेतलक्षणायामपि न सिद्ध्यतीति परिहारायैकत्वमभिन्नत्वं सामानाधिकरण्यमभेदोपचारो वा येनाऽऽश्रीयते गृह्यत आपाद्यते तण्डुलसमवेतमेव पाकेन लक्षयितुं शक्यमित्युक्तम् । यद्वा यथा लः कर्मणि चेति सप्तम्यन्तेन कर्मशब्देन कर्तृशब्देन वा सप्तम्यन्तबहुद्व्येकशब्दसामानाधिकरण्यसिद्ध्यै बहुत्वादिलक्ष्यमाणं कर्मत्वेन कर्मसमवेतमेकत्वादि लक्षयितुं शक्यते न कर्तृसमवेतमेव न कर्मसमवायि तथा पाकेनान्यसमवायिकर्तृत्वं न लक्षयितुं शक्यमिति दृष्टान्तायैतदुक्तम् । देवदत्तस्यानामधिश्रयणादीनां पाकत्वात्पाकेन कर्तृलक्षणोपपत्तिं शङ्कते *नन्विति* कः पचयर्थो नाम येयं तण्डुलानां विक्लित्तिरिति महाभाष्ये विक्लेदनस्य पाकत्वोक्तेरधिश्रयणादीनां पाकत्वायोगमाशङ्क्य यद्यपि विक्लित्तिः पच्यर्थ इत्युक्तं तथापि विक्लित्तेः पाकत्वे देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यायोगापत्तेर्धातूक्तव्यापारस्य च कर्तृत्वाभ्युपगमाद्देवदत्तव्यापारपाकत्वाभ्युपगमाद्देवदत्तव्यापारस्य पाकत्वाभावे तस्य कर्तृत्वायोगापत्तेर्विक्लित्तिफलस्याधिश्रयणादिव्यापारसमूहस्य पचिवाच्यत्वं नाधिश्रयणादिमात्रस्यैकैकस्येत्येवमर्थत्वेन विक्लित्तिः पाकफलमिति प्रयोजनवाच्यर्थशब्दाभ्युपगमेन भाष्यं व्याख्येयमिति सूचनायापि तस्य शब्दौ । यद्यपि महाभाष्यात्तण्डुलस्थः पाक इत्याभाति तथापि देवदत्तशब्दसामानाधिकरण्यसिद्ध्यै देवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्ध्यै च तस्य सम्बन्धिना पाकेन भाव्यमिति कृत्वाधिश्रयणादय एव भाष्ये पाकत्वेनोच्यन्त इत्यर्थः । यद्यप्यधिश्रयणादयः पाकत्वेनोच्यन्त इति कृत्वा पाकेन कर्ता लक्षयितुं शक्यस्तथाप्यत्र लक्षणाद्वारं सामानाधिकरण्यं संभवतीति परिहारं प्रतिजानाति *सत्यमिति* ॥ गोत्वारुण्यादीनां साक्षाद्व्यक्तिद्रव्यसमवायाद्विशेष्ये व्यक्त्यादौ स्वानुरक्तबुद्ध्युत्पादकत्वेन गवादिशब्दस्य विशेष्यपर्यन्ताभिधानव्यापारावगतौ हेतुभूते मतुब्लोपे वाच्याभेदोपचारे वा निमित्ततया विशेष्ये गवादिशब्दप्रवर्तकत्वात्सामानाधिकरण्यापादकत्वसंभवेप्यधिश्रयणादीनां देहसमवायाद्देहदेहिनोरभेदोपचाराद्देहात्मसमेवतत्वव्यपदेशोपि परिस्पन्दरूपत्वेन साक्षादमूर्तात्मसमवायायोगाद्देहस्य वाऽचेतनत्वेनाऽस्वातन्त्र्यात्कर्तृत्वानुपपत्तेरात्मन एव चेतनत्वेन स्वातन्त्र्यात्कर्तृत्वस्य न्या

श्यत्वाद्विशेष्यस्य कर्तृत्वाभिमतस्य देवदत्ताख्यस्यात्मनोऽधिश्रयणाद्यनुरक्तस्यानवगतेः पाकवाचिनो धातोः कर्तृपर्यन्तव्यापारावगतिहेतुभूते मतुब्लोपे वाच्याभेदोपचारे वाधिश्रयणादीनां निमित्तत्वायोगेन देवदत्ते पचिशब्दप्रवर्तकत्वायोगान्न सामानाधिकरण्यापादकत्वं संभवतीति वैषम्योक्त्योपपादयति *गोत्वेति*एतदेव दृष्टान्तैरुपपादयितुमुपसंहरति *अत इति* मतुब्लोपाभेदोपचारौ विना सामानाधिकरण्याभावे दण्डादिशब्ददृष्टान्तः। अधिश्रयणादयो देवदत्त इति प्रयोगाभावदृष्टान्तेनाधिश्रयणादीनां देवदत्ते स्वानुरक्तबुद्ध्यनुत्पादकतायामुपपादितायां रूपादिशब्दोक्तानां गुणानां द्रव्ये स्वानुरक्तबुद्ध्यनुत्पादकत्वेप्यरुणादिशब्दोक्तानामुत्पादकत्ववदधिश्रयणादिशब्दोक्तानामधिश्रयणादीनां कर्त्तरि स्वानुरक्तबुद्ध्यनुत्पादकत्वेपि पच्युक्तानामुत्पादकत्वोपपत्तिशङ्कानिरासार्थं पाको देवदत्त इति प्रयोगाभावदृष्टान्तोक्तिः। भाष्योक्तस्य कर्तृविशेषवाचिदेवदत्तादिपदस्थसंख्यानुवर्त्तनस्य सामानाधिकरण्यगमकत्वद्वारा कर्त्रभिधानगमकत्वात्सामानाधिकरण्येनैव तावत्कर्त्रभिधाने साध्ये कर्त्रभिधानन्यायेनैव कर्माभिधानस्यापि भाष्येभिमतत्वात्कर्माभिधानेपि साध्ये प्रयोगमाह *तस्मादिति* आद्येनादिशब्देन पच्यतेशब्दोपादानात्पचतिशब्दः कर्तृवाची देवदत्तादिकर्तृपदाभेदवर्त्तित्वात्पक्तृशब्दवत्पच्यतेशब्दः कर्मवाच्योदनादिकर्मपदाभेदवर्त्तित्वात्पक्वशब्दवदिति तन्त्रेण प्रयोगद्वयं द्वितीयेनादिशब्देन पाकादिशब्दवदिति वैधर्म्यदृष्टान्तः सूचितः। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे *अभेदेति* साक्षाद्भाष्योक्तेन हेतुनास्मिन्नेव साध्ये प्रयोगमाह *किंचेति* पचतिपच्यतइत्येवंप्रकारयोः शब्दयोरित्येवं धर्मिणोः कर्तृकर्मप्रकारयोर्वाच्ययोरित्येवं च वाचकत्वविषययोस्तथाशब्देनोक्तेः पचतिशब्दस्य कर्तृवाचित्वं कर्तृगतसंख्याविशेषानुवर्त्तनात्पक्तृशब्दवत्पच्यतेशब्दस्य कर्मवाचित्वं कर्मगतसंख्याविशेषानुवर्त्तनात्पक्वशब्दवदिति प्रयोगद्वये चशब्देन पाकादिशब्दे वैधर्म्यदृष्टान्ते सूचिते दाराः पचन्तीति दाराख्यस्य कर्तुरेकत्वेप्याख्याते बहुवचनदर्शनात्कर्तृगतसंख्यानुवर्त्तनस्य भाष्योक्तस्य हेतोस्तत्र कर्त्तरि कर्मणि वा भूतस्य विद्यमानस्य संख्याभेदस्यानुवर्त्तनाद्वित्येवं तद्भूतोक्त्या व्याख्यातस्यासिद्धत्वमाशङ्क्य कर्तुरेकत्वादिति भाष्योक्तेन कर्तृसंख्यानुवर्त्तनेन कर्तुर्विशेषवाचिशब्दोक्तसंख्यानुवर्त्तनं विवक्षितमिति सूचनार्थं कर्तृक-

मैशब्दोपात्तेत्येवं तच्छब्दोपात्तोक्त्या तद्भूतोक्तिर्व्याख्याता । श्लोकं व्याख्यातुमाह * पचतीति * येव कर्तृवाचिनि शब्दे संख्येत्यनेन शाब्दी संख्याऽत्र विवक्षिता न वास्तवीति हेत्वसिद्धिशङ्कानिरासार्थं सूचितं देवदत्तयज्ञदत्तयोः पाको देवदत्तस्य पाकावोदनस्य पाकौ शाकौदनयोः पाक इति वा वैधर्म्यदृष्टान्तसूचनायादिशब्दो तथैव वाचकत्वमित्यनेनोक्तयोः कर्तृकर्मवाचित्वपक्षयोर्दृष्टान्ता यैर्वाक्यैरुदाह्रियन्ते तान्येवं वक्तव्यानीत्यर्थः । कर्तृकर्मविशेषवाचिदेवदत्तौदनादिशब्दोक्तसंख्याविशेषानुवर्त्तनवत्कर्तृकर्मविभक्तिप्रतिबन्धकत्वस्यापि कर्तृकर्मविशेषस्यापि च सामानाधिकरण्यगमकत्वद्वारा कर्तृकर्माभिधानगमकत्वोपपत्तेः कर्तृविभक्तिप्रतिबन्धकत्वेन हेतुना कर्त्रभिधाने साध्ये कर्मविभक्तिप्रतिबन्धकत्वेन च हेतुना कर्माभिधाने साध्ये प्रयोगमाह * किंचेति * पचतिपच्यतेशब्दयोः कर्तृकर्मवाचित्वप्रतिज्ञायाः किंचशब्देनानुकर्षणाद्धेतोः प्रतिज्ञाकाङ्क्षापूरणीया उभयप्राप्तौ कर्मणीति परिसंख्यायाः कर्त्रनभिधायित्वेऽपि कर्तृविभक्तिषष्ठीप्रतिबन्धकत्वसद्भावात्तयानैकान्तिकत्वशङ्कानिवृत्तयेऽभिहितत्वेन निमित्तेनेति विशेषणे कृते कर्मषष्ठ्याः कर्मणोऽभिहितत्वेनैव निमित्तेन कर्तृषष्ठीप्रतिबन्धकत्वात्तयानैकान्तिकत्वमाशङ्क्य कर्तुरभिहितत्वेन निमित्तेन कर्तृविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं कर्त्रभिधाने हेतुः कर्मणोऽभिहितत्वेन निमित्तेन कर्मविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं कर्माभिधाने हेतुरिति विशिष्टहेतूक्त्यै तयोरिति विशेषणान्तरं कृतं कर्तृकर्मणोरभिहितत्वेन निमित्तेनेति विशेषणसामर्थ्यात्कर्तृकर्मविभक्तिप्रतिबन्धकत्वहेत्ववगतेः प्रथमाविभक्तिप्रतिबन्धकत्वाभावाद्धेतोरसिद्धत्वं न शङ्कनीयम् ॥ प्रतिज्ञानुकर्षणार्थत्वेन किंचशब्दं व्याचष्टे *इतश्चेति* हेतूक्त्यर्थं पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * येनेति * प्रथमाविभक्त्यप्रतिबन्धकत्वेनासिद्धत्वशङ्कानिवृत्त्यै कारकविशेषणम् । अनभिहिताधिकारविहितोक्त्याभिहितत्वस्य निमित्तत्वे सूचितां युक्तिं विवृणोति * यद्वीति * पक्तृपक्वशब्दयोर्दृष्टान्तत्वोक्त्यर्थत्वेन साधर्म्यमिति श्लोकावयवव्याख्यार्थं पक्त्रित्युक्तम् ॥ पचतिशब्दस्य कर्त्रनभिधायित्वे साध्ये पच्यतेशब्दो वैधर्म्यदृष्टान्तः श्रुत्योक्तः पच्यतेशब्दस्य कर्माभिधायित्वे साध्ये पचतिशब्दो वैधर्म्यदृष्टान्तोऽर्थादुक्त इत्येवमन्यदिति श्लोकावयवं व्याचष्टे * साधर्म्यादिति * यो यद्विशेषबोधकः स तद्बोधक इति श्रोत्रादौ व्याप्तिदर्शनादेकत्वादिसं-

ख्यायाश्च संख्यान्तरपरिच्छेद्यात्कर्तुः स्वपरिच्छेद्यकर्तृव्यावर्तकत्वेन कर्तृविशेषरूपत्वात्कर्तृसंख्याबोधकत्वेनाख्यातस्य कर्तृबोधकत्वानुमानाशयतया कर्तुरेकत्वं वाच्यविषयीकृत्य येन कारणेनैकवचनं प्रयुज्यते तेन कारणेन कर्त्ता वाच्य इत्येवमेतद्भाष्यव्याख्यानायैतत्सूचितं प्रयोगमाह * इतश्चेति * पचतिपच्यतेशब्दाख्यस्य धर्मिविशेषणस्य कर्तृकर्मविषयत्वाख्यस्य च साध्यधर्मविशेषणस्याधिकारतो लाभात्पचतिशब्दादिः कर्तृकर्मणोर्बोधकः कर्तृकर्मविशेषबोधकत्वाद्यद्यद्विशेषबोधकं तत्तद्बोधकं यथा श्रोत्रं शब्दविशेषाकारबोधकं शब्दबोधकमिति प्रयोगार्थः ॥ श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * नागृहीतविशेषणन्यायबलेन कर्तृकर्मविशिष्टसंख्याबोधकतात्र हेतुत्वेन विवक्षितेति विप्रतिषेधोक्त्या सूचितम्। अभिधेयभावनाविनाभावद्वाराख्यातस्य कर्तृकर्मबोधकताया मीमांसकेनाप्यभ्युपेतत्वात्सिद्धसाध्यतामाशङ्क्य तद्विशेषवाचित्वात्तद्विशेषबोधकत्वाद्वा तद्वाचित्वसाधने कारकतद्विशेषसंख्यावाचिन्यां द्वितीयादिविभक्ताविव वृक्षत्वादिसामान्योक्त्यनपेक्षतद्विशेषशिंशपात्वादिवाचिनि शिंशपादिशब्देऽपि तद्विशेषवाचित्वतद्विशेषबोधकत्वयोः सद्भावेनानैकान्तिकत्वापत्तेः कर्तृकर्मवाचित्वसिद्ध्यै कर्तृकर्मबोधकत्वसाधनात्सिद्धसाध्यत्वपरिहारं सूचयितुमाह *नचेति * प्रयोगाभिप्रेतं साध्यमुपसंहरति * तस्मादपीति * । यदेकत्वं वाच्यं विषयीकृत्यैकवचनं प्रयुज्यते तद्येन कारणेन पचतिशब्दे कर्तुः सम्बन्धित्वेन कारणेन कर्त्ता वाच्य इत्येवं कर्तृविशेषदेवदत्तादिविशेषणा संख्यान्वयस्य कर्तृवाच्यत्वे हेतुतया भाष्योक्तस्य विशेषणमात्रोपलक्षणत्वात्कर्तृकर्मणी पचतिपच्यतेशब्दवाच्ये पचतिपच्यतेशब्दप्रयोगे कर्तृकर्मविशेषभूतदेवदत्तौदनादिविशेषणैः सम्बद्ध्यमानत्वाद्यच्छब्दप्रयोगे कर्तृकर्मणी विशेषणैः सम्बध्येते तच्छब्दवाच्ये यथा पक्तृपक्वशब्दवाच्ये यच्छब्दवाच्ये च न भवतस्तच्छब्दप्रयोगे विशेषणैर्न सम्बद्ध्येते यथा भावोत्पन्नाख्यातवाच्ये इत्येतद्भाष्यसूचितं प्रयोगं साधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तद्वययुक्तमाह*किंचेति*श्लोकं व्याचष्टे*इतश्चेति*यत्रेत्यनेनोत्तरार्द्धोक्तवैधर्म्यदृष्टान्तं सूचितं साधर्म्यदृष्टान्तं व्याख्याय वैधर्म्यदृष्टान्तव्याख्यार्थं यत्र त्वित्युक्तम्। जातिगुणशब्दानभिधेययोरपि व्यक्तिद्रव्ययोर्विशेषणान्वयदर्शनादनैकान्तिकत्वमाशङ्क्य विशेषणान्वयान्यथानुपपत्त्या तयोरपि वाच्यत्वकल्पनेनानैका

न्तिकत्वपरिहारं सूचयितुमाह*नचेति ।*पञ्चानामपि प्रयोगाणां भाष्यकाराभिप्रेतत्वं दर्शयितुमाह *तदिति* कर्तृविशेषदेवदत्तादिगतसंख्यायोगित्वमात्रेण भाष्योक्तेन कथं सामानाधिकरण्यादि दर्शितं भवतीत्याशङ्क्याह*तद्धनेति*भिन्नयोरर्थयोः संख्यैक्यनियमाभावेन पचतिदेवदत्तशब्दयोरैक्यं विना पचतिशब्दस्य देवदत्तशब्दगतसंख्यायोगित्वायोगादेकार्थलक्षणं सामानाधिकरण्यं विनानुपपत्तिस्तावत्स्पष्टा कारकविभक्तिप्रयोगे चानर्थक्यापत्तेराख्यातस्य कारकानभिधायित्वप्रसङ्गेन कारकवाचिना देवदत्तादिपदेन सहैकार्थ्यलक्षणसामानाधिकरण्यायोगप्रसंगात्कारकविभक्त्यप्रयोगं विना सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः प्रतिबन्धभावे च कर्मणि द्वितीयेत्यादिविधानादवश्यं कारकविभक्तिप्रयोगापत्तेराख्यातस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं विना कारकविभक्त्यप्रयोगानुपपत्तिरित्येवं परम्परया कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं विना तद्गतसंख्यायोगित्वानुपपत्तिः कर्तृभूतदेवदत्तादिगतसंख्याविशेषानुवर्त्तनाख्यस्य तद्गतसंख्यायोगित्वस्य तद्गतसंख्याया बोधकत्वं विनायोगात्तद्गतायाश्च संख्यायास्तद्विशेषत्वात्साक्षादेव तद्विशेषबोधकत्वं विनानुपपत्तिः । अर्थान्तरस्यार्थान्तरासामान्यरूपाविशेषणान्वयायोगाद्देवदत्तपचतिशब्दयोरैकार्थ्याभावे पचतिशब्दार्थस्य देवदत्तशब्दार्थविशेषणान्वयानुपपत्तौ विशेषणान्वयानुपपत्तौ विशेषणान्वयं विना विशेषणवाचिशोभनादिशब्दसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः शोभनादिशब्दोक्ताया अपि च संख्यायाः कर्तृगतत्वात्सामानाधिकरण्यं विनानुपपत्तिरित्येवं परम्परया कर्तृविशेषणान्वयं विना तद्गतसंख्याया योगित्वानुपपत्तिरित्याशयः । शङ्काभाष्यार्थमुपसंहरति*तस्मादिति*उच्यतइत्यादि नकेन चिद्बाध्यतइत्यन्तं परिहारभाष्यं कर्तुरवाच्यत्वे प्याख्यातश्रवणेनुष्ठेयक्रियावगमादवगमोपपत्तेर्वाच्यत्वप्रमाणार्थापत्त्यनुदयेनानुपलब्धिविरोधोक्त्यर्थतया व्याचिख्यासुराख्यातान्वयव्यतिरेकान्यथानुपपत्तिप्रभवया ऽऽर्थापत्त्याख्यातगम्यत्वावगमादनुपलब्धिविरोधायोगमाशङ्क्य सिद्धसाधनत्वापत्तेर्गम्यत्वमात्रस्यासाध्यत्वाद्वाच्यत्वसाधनार्थं शङ्काभाष्यं तत्र त्वनुपलब्धिविरोधोस्त्येवेति परिहारसूचनार्थं भाष्यसूचितैः पञ्चभिः प्रयोगैर्वाच्यवाचकशक्ततानुमीयते गम्यगमकत्वमात्रं वेति विकल्पाद्यकल्पे भाष्यं व्याख्यातुमारभते*तत्रेति*प्रतिज्ञादोषाणां सर्वप्रयोगसाधारण्येपि हेतुदोषाणां प्रतिहेतूपपादनवैलक्षण्यसूचनार्थं सामानाधिकरण्यासा-

वत्पचत्यादिशब्दः कर्तृकर्मवाचीति यदुक्तमित्युक्तम्। एकप्रमाणानुदयमात्रेणानुपलब्ध्यसिद्धेरर्थापत्तिभङ्गमात्रेणानुपलब्धिविरोधायोगमाशङ्क्यार्थापत्तिभङ्गमात्रेण सर्वप्रमाणानुत्पत्तिसिद्धेरित्युक्तम्। प्रमाणान्तराणां शक्तिविषयत्वाभावादेवानुत्पत्तेरर्थापत्तिभङ्गमात्रेण सर्वप्रमाणानुत्पत्तिसिद्धिमुपपादयितुमाह *सर्वेति।* अनुमानविरोधोक्त्यर्थतयैतदेव भाष्यं व्याख्यातुमाह *अनुमानेति* धात्वर्थस्याकर्तृकस्यापि क्वचिद्दर्शनेन कर्त्रविनाभावात्कर्तृकर्माविनाभूतार्थाभिधायित्वस्यासिद्धत्वमाशङ्क्य प्रत्ययस्य कर्तृकर्माभिधानानभिधानविचारविषयत्वात्तद्वाच्याया भावनायाः क्वचित्कर्तृव्यभिचाराभावेनासिद्धत्वपरिहारसूचनायात्यन्तोक्तिः। तिङः कर्तृकर्मवाचित्वाभावे प्रयोगमुक्त्वा कर्तृकर्मणोस्तङ्वाच्यत्वाभावे प्रयोगमाह *तथेति* तिङ्वाच्यया भावनया कदाचिदत्यज्यमानत्वादित्याद्यहेत्वर्थः। भावोत्पन्नलकारेषु तिङः कर्तृकर्मविषयव्यापाराभावेप्यभिधेयाविनाभावेन प्रतीयमानत्वादिति द्वितीयहेत्वर्थः यत्तिङ्वाच्येन न त्यज्यते तिङ्व्यापाराद्विनापि च प्रतीयते तन्न तिङ्वाच्यं यथा कर्तृत्वाश्रयभूतं देवदत्तादिद्रव्यं कर्मत्वाश्रयभूतं चौदनादिद्रव्यमित्याद्यदृष्टान्तार्थः। यद्यद्वाच्येन न त्यज्यते यद्व्यापाराद्विनापि च प्रतीयते तन्न तद्वाच्यं यथा शिंशपाशब्दवाच्येन शिंशपात्वेनात्यज्यमानं शिंशपाशब्दव्यापाराद्विनापि च प्रतीयमानं वृक्षत्वं न शिंशपाशब्दवाच्यमिति द्वितीयदृष्टान्तार्थः। कर्तृकर्मणी नाख्यातेनाभिधीयेते कारकत्वात्करणादिवत्कर्तृकर्मोत्पन्नस्तिङ्शब्दः कर्तृकर्मणोरवाचकः। आख्यातत्वाद्भावोत्पन्नतिङ्शब्दवदिति स्वयं प्रयोगद्वयमाह *कारकत्वादिति*। भाष्यानारूढमप्येतत्प्रयोगद्वयं सम्भवादुक्तमिति सूचयितुमाह *अपीति* एवमपीति पूरणीयं सर्वेषां प्रयोगाणां लोकविरोधं शङ्कापूर्वं निरस्यति *नन्विति* अभिधेयोऽर्थो गवादिशब्दानां जातिर्गम्यमानो व्यक्तिद्योत्यः प्रादीनामुपसर्गाणां गमनादिस्तिष्ठत्यादिधात्वर्थः विषयो योगरूढानां पङ्कजादिशब्दानां पद्मत्वाद्येकार्थसमवायिपङ्कजननकर्तृत्वादिवाचिनां पद्मत्वादिः। कर्तृकर्मणोराख्यातगम्यत्वमात्रानुमानमाख्यातस्य कर्तृकर्मगमकत्वमात्रानुमानं च कस्मान्न भाष्यकृता दूषितमित्याशङ्क्य सिद्धसाधनतयैव निरस्तत्वादिति परिहारं सूचयितुमाह *यद्यपि त्विति।* वाच्यवाचकशक्त्यनुमानस्य लोकविरोधोक्त्यर्थतयैतदेव भाष्यं व्याख्यातुमाह *लोकेति।* एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति

कुत इति । वक्तव्यं चैष वः शब्दो विनाशित्वेन साध्यत इत्यादिशब्दाधिकरणवार्त्तिकोक्तेन च मार्गेण वर्णात्मकशब्दः कारकवाचित्वेन साध्यते स्फोटात्मको वा जात्याद्यात्मको वेति त्रेधा शब्दविकल्पनया शक्त्यात्मकं कारकमाख्यातवाच्यत्वेन साध्यते द्रव्यात्मकं वेति द्वेधा कारकविकल्पेन शक्तिर्द्रव्यादत्यन्तव्यतिरिक्तात्यन्ताव्यतिरिक्ता वाव्यतिरिक्ता वेति त्रेधा व्यतिरेकाव्यतिरेकप्रश्नेन वर्णात्मकशब्दधर्मिपक्षे तवाप्रसिद्धविशेष्यः पक्षः स्फोटात्मकपक्षे मम जात्याद्यात्मकपक्षे द्वयोर्द्रव्यात्मककारकधर्मिपक्षे तव शक्त्यात्मकपक्षे मम व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तपक्षे तवात्यन्ताव्यतिरिक्तपक्षे ममात्यन्तव्यतिरिक्तपक्षे द्वयोः कारकधर्मिपक्षे वर्णस्फोटजात्यादिशब्दविकल्पनया तथैवाप्रसिद्धविशेषणः शब्दधर्मिपक्षे शक्तिद्रव्यकारकाविकल्पेन व्यतिरेकाव्यतिरेकप्रश्नेन च युगपद्धर्मधर्मिविकल्पेनाप्रसिद्धोभय इति प्रतिज्ञादोषा वैयाकरणं प्रति योज्या इत्याह *शेषा अपीति* ॥ सामानाधिकरण्यं श्रौतं लाक्षणिकमविशेषितं वा हेतुरिति त्रेधा सामानाधिकरण्याख्यहेतुं विकल्प्याद्यकल्पे तावदसिद्धतामाह*तथेति*वाशब्देन तृतीयः कल्पः सूचितः। संख्याद्यभिधानाभ्युपगमेपि कारकनिवृत्त्यर्थोऽऽद्यमात्रोक्तिः । शक्तिमात्रस्य कारकत्वे श्रौतसामानाधिकरण्यायोगमुपपादयति *देवदत्तादीति* । द्रव्यकारकपक्षेपि निर्व्यापारस्य कारकत्वायोगाच्छक्तिरहितस्य च व्यापारायोगाच्छक्तिविशिष्टस्यैव कारकतयाभ्युपगन्तव्यत्वेन कारकाभिधानपक्षे नागृहीतविशेषणन्यायाच्छक्तिमात्राभिधानापत्तेः श्रौतं द्रव्यशब्दसामानाधिकरण्यं यस्मान्न युज्यते तस्माच्छक्तिकारकपक्षे सुतरां न युज्यत इत्यतिशयार्थमाह *यस्यापि हीति* । द्रव्यशब्देन सहाख्यातस्य श्रौतसामानाधिकरण्यायोगेपि शक्तिवाचिना पाचकादिशब्देन कृदन्तेन सह श्रौतसामानाधिकरण्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तेस्तात्पर्याख्यायाः सामानाधिकरण्यशब्दवाच्यत्वाद्वाच्यार्थतात्पर्यं विना श्रौतसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः कृतां च कारकाख्यशक्तिवाचित्वेपि द्रव्योपसर्जनीभूतशक्तिवाचित्वेन शक्तौ तात्पर्याख्यवृत्त्यभावान्न कृदन्तेनापि सह श्रौतसामानाधिकरण्योपपत्तिरित्याशयेन परिहरति *शक्तीति* कारकपराख्यातप्रयोगेन कारकविभक्तिर्देवदत्तेनेति तृतीयादिनामिति द्वितीया वा

प्रयुज्यत इति न चेत्यनेनोक्तम् ॥ शक्त्यभाववादिवैशेषिकादिमतेन शुद्धस्य द्रव्यस्य कारकत्वात्कारकवाचित्वेऽप्याख्यातस्य द्रव्यवाचित्वोपपत्तेर्द्रव्यशब्देन सह श्रौतसामानाधिकरण्योपपत्तिमाशङ्क्याह * यस्य त्विति * । शक्तिमद्द्रव्यकारकपक्षेऽप्येकस्य द्रव्यस्यानेकशक्तिकत्वे युगपदनेककारकरूपत्वापत्तेरेकशक्तिकत्वावगमाशक्तेश्च स्वाभाविकत्वेन यावद् द्रव्यसद्भावमनपाय्यकाष्ठादिद्रव्यं काष्ठैर्दहतीत्यादिप्रयोगे केन चित्करणादिकारकरूपेणावधारितं तस्य काष्ठानि दहतीति कर्मादिकारकान्तररूपत्वविवक्षा न कदा चित्स्यादिति दूषणं तुल्यमित्याशङ्कते * शक्तीति* शक्तेः कारकत्वे करणादिशक्तेः कदा चित्कर्मादिकारकान्तररूपत्वविवक्षाभावेनैतच्छङ्कोत्थानायोगाच्छक्तिमत्पक्षोऽत्र शक्तिपक्षत्वेनोक्तः। आविर्भूताया एव शक्तेः कारकत्वापादकत्वात्सर्वासां च शक्तीनां युगपदाविर्भावाभावे द्रव्यस्यानेकशक्तिकत्वेऽपि न युगपदनेककारकरूपत्वापत्तिरित्याशयेन परिहरति * नेति* शुद्धस्यापि द्रव्यस्य कस्यां चित्क्रियायां करणत्वं कस्यां चित्कर्मतेति क्रियाभेदात्तत्र कारकरूपेणाभिधानोपपत्तिमाशङ्क्य क्रियाभेदेऽनेककारकत्वोपपत्तावपि क्रियैक्ये यदपेक्ष्य नानाकारकरूपत्वं स्यात्तस्यापेक्षा कारणस्य क्रियाभेदस्याभावाच्छक्तिवच्च द्रव्यस्य स्वरूपेण भेदाभावाच्चैककारकत्वेनावधारितस्य कारकान्तरत्वविवक्षोपपत्तिरित्याशयेन परिहरति * द्रव्यस्य त्विति * ॥ पाचकादिशब्दानां द्रव्यवाचित्वाभावेऽपि द्रव्यवाचिना देवदत्तादिशब्देन सह श्रौतसामानाधिकरण्यप्रसिद्धेर्नशब्दद्वयस्यैकस्मिन् वाच्ये तात्पर्यं श्रौतं सामानाधिकरण्यं किंतु वाच्येलाक्षणिके वा स्वभावतस्तात्पर्यं शुक्लादिशब्दानां तु समानविभक्त्यन्तद्रव्यशब्दसमभिव्याहारनिबन्धत्वेन द्रव्यपरत्वस्य स्वाभाविकत्वाभावान्न श्रौतं द्रव्यशब्दसामानाधिकरण्यं ततश्चाख्यातस्याकृत्यधिकरणन्यायाच्छक्तिमात्राभिधायित्वे कृदन्तवत्स्वभावतः शक्तिमद्द्रव्यपरत्वाच्छ्रौतसामानाधिकरण्योपपत्तिरित्याशङ्क्य स्वाभाविकैकार्थपरत्वलक्षणश्रौतसामानाधिकरण्याभ्युपगमे व्याख्यातस्य द्रव्यपरत्वाभावाच्छ्रौतद्रव्यशब्दसामानाधिकरण्यायोगं सूचयितुमाह * यदि चेति * शुद्धस्य द्रव्यस्याकारकत्वेन वाच्यताया दुराशङ्कित्वाच्छक्तिमतश्च शक्तिमनभिधायाभिधानशक्ते कृदन्तेष्वपि शक्तिमात्राभिधानावगमेनाख्यातस्य द्रव्यवाचित्वाशङ्काया दूरापास्तत्वाद् द्रव्यवाचिनोक्त्या स्वभावतो द्रव्यपरत्वं विवक्षितम्।प्रसंगात्सुपां कारकवाचि-

नीनां द्रव्यपरत्वनिरासः नामाख्यस्य प्रातिपदिकस्य द्रव्यपरत्वेपि धातोर्द्रव्यपरत्वनिरासार्थं तशब्दप्रयोगात्सुप्सु च तिङन्तेषु चेति विग्रहः कार्यः निपातोपसर्गाणां द्रव्यपरत्वनिरासस्सूचनार्थोऽपिशब्दः सत्वभावाल्लिङ्गसंख्याकारकान्वयार्हत्वात्सुप्सु तिङन्तेषु च लिङ्गकारकान्तरान्वयोऽपिशब्दोक्तेषु च निपातोपसर्गेषु लिङ्गसंख्याकारकान्वयः स्यादित्यर्थः । चतुर्थं पादं व्याचष्टे * यथैवेति । * तृतीयं व्याचष्टे * ततश्चेति * तिङन्तेषु पचतीति प्रयोगे कर्त्तुः पचति ब्रूहीति कर्मादिकारकान्तरयोगः पक्वं भुङ्क्ष्वेत्यादिवच्चादिशब्दोक्ते पच्यत इति प्रयोगे कर्मणः पच्यते भुङ्क्ष्वेत्यादिकारकान्तरयोगः सुप्सु चौदनमिति कर्मणः पक्वेन तृप्यतीत्यादिवदोदनं तृप्यतीति करणादिकारकान्तरयोगः प्राप्नोतीत्यर्थः । श्लोकार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * निष्कृष्यैवद्रव्यं सदभिधेयमित्येष्टव्येत्युक्त्या शक्तिमात्रे तात्पर्याभिधानाच्छक्तिमत्परत्वनिरासोपसंहारः सूचितः । शक्तिमात्रपरत्वेपि कारकान्तरयोगः कस्मान्न भवतीत्याशङ्कयासम्बन्धः समत्वात्स्यादित्यनेन न्यायेन शक्तेः शक्त्यन्तरायोगाद् द्रव्यस्य चैकशक्तिवशीकृतस्य शक्त्यन्तरायोगादित्याह*तथासति हीति* काष्ठैर्दहतीति प्रयोगे करणशक्तिवशीकृतानामपि काष्ठानां काष्ठानि दहतीति प्रयोगे कर्मशक्तियोगदर्शनात्तदेवेत्युक्तं येन कारणेन शक्तिमात्रपरत्वे सति प्राधान्यं प्रतिपद्यैकया शक्त्या वशीकृतस्य द्रव्यस्य शक्त्यन्तरान्वयार्हत्वं नास्ति तेन कारणेन कारकान्तरायोग इत्यर्थः । यथा निपातोपसर्गेषु लिङ्गसंख्याराहित्यं चकारात्कारकराहित्यं च सुप्सु तिङन्तेषु च लिङ्गराहित्यं कृदन्तवैलक्षण्येन सिद्धं तथा सुप्तिङन्तेषु कारकान्तराराहित्यमपि तेनैव कारणेन सिद्धमिति दृष्टान्तेन द्रढयितुमाह * लिङ्गेति * सुप्सु तिङ्क्षु च द्रव्यस्याप्राधान्यात्कारकान्तरान्वयवत्संख्यान्वयस्याप्यनुपपत्तावपि कारकशक्तिगतसंख्याभिधानात्संख्यायोगाविरोधः कारकशक्तीनां लिङ्गाभावेपि सुप्सु प्रातिपदिकार्थगताभिधानाल्लिङ्गयोगाविरोधः । श्रौतत्वविशिष्टस्य सामानाधिकरण्यस्य हेतुतायामुभयासिद्धतामुपपादितामुपसंहरति *ततश्चेति ।* लाक्षणिकमविशेषितं वेति कल्पद्वयं तथा सामानाधिकरण्यं श्रौतं लाक्षणिकं वेति वाशब्देनाविशेषितकल्पस्य गृहीतत्वसूचनार्थं सहानुभाष्याविशेषितकल्पे तावदने-

कान्तिकनामाह * अथेति । * श्रौतत्वविशेषणपक्ष एव हेतोः
साध्याविशिष्टत्वलक्षणप्रतिज्ञार्थैकदेशत्वेनान्यतरासिद्धत्वं वक्तुमार-
भते * यद्यपीति । * अधिकरणशब्दस्याश्रयवाचित्वात्कस्माद्वाच्यत्वं
विनार्थस्य शब्दाधिकरणत्वं न भवतीत्याशङ्क्य मीमांसकमते शब्दस्य
द्रव्यत्वेनानाश्रयत्वाद्वैयाकरणमते त्वाकाशाश्रयत्वादित्याह * सर्वे-
ति । * वाच्यत्वे तु विषयत्वाख्याधिकरणतायुक्तेत्याह * वाच्यस्य
त्विति । * विषयवाचित्वे ऽधिकरणशब्दस्य गौणलाक्षणिकयोरपि
विषयत्वोपपत्तेः कथं वाच्यत्वोक्त्यापत्तिरित्याशङ्क्य श्रौतत्वविशेष-
णाद्वाच्यत्वोक्त्यापत्तिमाह*तदपीति । * श्रौतसामानाधिकरण्यश-
ब्दनैकार्थवाचित्वोक्तावपि कथं प्रतिज्ञार्थैकदेशतेत्याशङ्क्यैवंविधप्र-
योगापेक्षेरित्याह * ततश्चेति *। एवं च सति प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वं भव-
तीत्याह * ततश्चानित्यइति । * शब्दयोः सामानाधिकरण्यं शब्दबु-
द्ध्योर्वार्थयोर्वार्थबुद्ध्योर्वेत्येवंप्रकारैरादिशब्दादेकार्थसमवायलक्षणमे-
कार्थप्रतिपादकत्वलक्षणं वैककार्यजनकत्वलक्षणं वेत्येवंप्रकारैश्च विक-
ल्पैः सामानाधिकरण्यं विकल्प्य तद्भूताधिकरणपूर्वपक्षवार्तिकप-
दानि तावद्वर्णा वेत्युपक्रम्यैकार्थसमवायेपि सर्वेषां व्योम्नि तुल्य-
तेत्येकार्थसमवायलक्षणशब्दसामानाधिकरण्यनिरासाद्व्यङ्ग्यास्ता-
वत्पृथग्भूताः पदार्थाः पदभेदतइत्येकार्थप्रतिपादनलक्षणानिरासा-
त्तथा तद्विषयाप्येतैर्बुद्धिर्नैकोपजन्यते जातु स्वविषया बुद्धिः प्रतिशब्द-
मसावपि न चैकज्ञानजननं भिन्नैस्तैः क्रमवर्त्तिभिरित्येककार्यजननल-
क्षणनिरासादेकात्प्रवृत्तिता तुल्या घटहस्त्यादिधीष्वपीत्येकार्थसम-
वायलक्षणपदार्थबुद्धिसामानाधिकरण्यनिरासादत एव विशिष्टाधी-
स्ताभिर्नैकोपजन्यत इत्येककार्यजननलक्षणानिरासान्न चैकव्यक्तिवृ-
त्तित्वे प्रमाणं गोत्वशुक्लयोरित्येकार्थसमवायलक्षणपदार्थसामानाधि-
करण्यनिरासान्न च वस्त्वन्तरारम्भः । पदार्थैस्तदनुग्रहादित्यादिना
चैककार्यजननलक्षणसामानाधिकरण्यनिरासात्तेनैव न्यायेनानियमो
वार्थान्तरत्वादन्यत्वं व्यतिरेकशब्दभेदात्स्यादिति षष्ठान्तपूर्वपक्ष
सूत्रेऽर्थयोरत्र सामानाधिकरण्यं न शब्दयोरिति भाष्ये व्यतिरेकश-
ब्दभेदादित्यर्थान्यत्वहेतुव्याख्यार्थे वक्ष्यमाणेन च पशुत्वान्वयेपि
गवादौ छागत्वव्यतिरेकादर्थैक्ये च पशुः छाग इति शब्दभेदानर्थ-
क्यापत्तेरित्यनेन न्यायेनासिद्धत्वमुद्भावनीयम्। अर्थयोरेकव्यक्त्याधा-

रत्वाच्छब्दयोर्वा गम्यमानैकार्थत्वात्सामानाधिकरण्यस्य गवाश्वादि-शब्दानामेकार्थवाचित्वाभावेऽप्येकाधारार्थद्वयवाचित्वलक्षणसामाना-धिकरण्याविशेषादनैकान्तिकत्वमुद्भावनीयमित्याह * तद्भूतेति * । मीमांसकैरपि गोशुक्लादिशब्दानां सामानाधिकरण्याभ्युपगमात्सर्व-प्रकारं विकल्पेष्वसिद्धत्वोद्भावनमयुक्तमित्याशङ्क्य परमार्थतः सामा-नाधिकरण्यसद्भावेऽप्यनुमानव्यवहारकाले वादिनं पराजेतुं सर्वप्र-कारं विकल्प्यासिद्धत्वोद्भावनं युक्तमिति व्यवहारकालविशेषणेनो-क्तम् ॥ कर्तृकर्माविनाभूतार्थवाचित्वादिभिश्चानुमानविरोधायोक्तैर्हे-तुभिस्तिङः कर्तृकर्मवाचित्वनिरासेन मुख्यसामानाधिकरण्यनिरासा-दसिद्धतोपपादनीयेत्याह * अनुमानेति । * तैरेव हेतुभिस्तुल्यबल-त्वाभ्युपगमे सप्रतिसाधनतापि वाच्येत्याह * सप्रतिसाधनता वेति । * यथा च पक्षहेतू विकल्पदूषितौ तथा दृष्टान्तोऽपि शक्तिपर-त्वाशयेन शक्तिमत्परत्वाशयेन वेति विकल्प्याद्यकल्पे साध्यहेतुविक-लत्वाभ्यां दूषणीय इत्याह * दृष्टान्तोऽपीति । * शक्तेः शक्तिमतो वा कार-कत्वे शक्तेरेवाकृत्यधिकरणन्यायेनाख्यातेष्विव कृदन्तेष्वपि वाच्य-त्वान्न वैयाकरणमते मीमांसकमते वा साध्यविकलत्वं संभवतीत्या-शङ्क्य शक्त्यभिधानोक्त्या शक्तिपरत्वस्य विवक्षितत्वाच्छक्तिमतश्च कारकत्वे शक्तावकारकत्वेऽपि नैव तात्पर्यायोगाच्छक्तेरपि कारकत्वेऽपि कृदन्तवैलक्षण्येन सुप्तिङन्तेषु शक्तिमात्रपरत्वोक्त्या कृदन्तानां शक्ति-मात्रवाचित्वेऽपि शक्तिमत्परत्वस्योक्तत्वाच्छक्तिमात्रपरत्वाशयेन दृष्टा-न्तोक्तौ भवत्येवमेतद् द्वयेऽपि साध्यविकलतेति परिहारसूचनार्थं नहीं-त्युक्तम् । हेतुविकलत्वोपपादनार्थं यच्च श्रौतं सामानाधिकरण्यमि-त्यादिवार्त्तिकोपपादिता देवदत्तवचनत्वादिति हेत्वर्थापत्तिः परामृष्टा । द्वितीयकल्पे कारकशक्त्यभिधानाख्यसाध्यधर्मस्य यो विशेषः स्वप्र-धानशक्त्यभिधानं नाम तद्विपर्ययद्रव्योपसर्जनीभूतशक्त्यभिधानाप-क्षद्धर्मविशेषविपर्ययसाधनत्वलक्षणं हेतोर्विरुद्धत्वमाह * पाचका-दीति * लाक्षणिकत्वविशेषणकल्पे प्रागनुभाषितेऽपि लाक्षणिकसा-मानाधिकरण्यस्य वाद्यनभिमतत्वेनापाद्य विकल्पमात्रत्वसूचना-यान्ते धर्मस्वरूपविपरीतसाधनत्वलक्षणं हेतोर्विरुद्धत्वमाह * अथ-वेति * श्रौतस्यैव सामानाधिकरण्यस्य वादिनो हेतुतयाभिप्रेतत्वा-ल्लाक्षणिकसामानाधिकरण्यस्य हेतुता वाच्येत्यापाद्य दोषोक्त्युपग-

दनार्थं यदेत्युक्तम् । अस्य विकल्पस्यानावश्यकत्वसूचनायाऽथवा-शब्दः । गौणत्वविशेषणकल्पोऽपीतरशब्देन सूचितः । गौणलक्षणावृत्त्योरपि शब्दवाच्यत्वाभावेर्थस्य शाब्दार्थान्तरानन्वयापत्तेः शब्दस्य वाचकत्वावगतेर्विपक्षाभावाद्विरुद्धत्वायोगमाशङ्क्याशब्द-स्वरूपनिमित्तबोधकत्वाभावेपि तात्पर्याख्यशब्दव्यापारस्य सर्वत्र भावाच्छाब्दत्वेनार्थान्तरान्वयोपपत्तेः सर्ववृत्तीनां वाजहत्स्वार्थत्वस्य तत्सिद्धिसूत्रे भाष्यकृतार्थाभिधाने सूत्रे चार्थेन नित्यसंयोगादित्यसंयोगादित्यवयवेन सूत्रकृतोक्तत्वाद्वाचकत्वाभावेन विपक्षत्वोपपत्ति-माह *न चेति* परेष्वपि प्रयोगेषु सर्वे पूर्वोक्ताः पक्षदोषाः सप्रतिसाधनत्वं च हेतुदोषः साध्यविकलत्वं च दृष्टान्तदोषजातं योज्यमित्याह * एवमिति * सामानाधिकरण्यविकल्पोक्तहेतुदृष्टा-न्तदोषनिवृत्त्यै यथासंभवोक्तिः । परेषु प्रयोगेष्वसाधारणान् दोषा-न्विवक्षन् कर्तृकर्मवाचिदेवदत्तौदनादिपक्षोक्तसंख्यानुवर्त्तमाना-दिति द्वितीयप्रयोगस्थं तावद्धेतुं देवदत्तादिपदेन कारकशक्तिगता संख्योक्तेत्याशयेनायं हेतुर्द्रव्यगतोक्तेत्याशयेन वेति विकल्प्या-द्यकल्पे शक्त्याश्रितायाः संख्याया देवदत्तादिपदवाच्यतया केनचिदनिष्टत्वादसिद्धत्वेन दूषयति *तद्धतेति* निपातोपसर्गेष्विव तिङ्क्ष्वपि द्रव्यस्योपसर्जनत्वेन कथंचेल्लक्ष्यमाणस्यापि संख्यान्वया-योगादप्रधानभूतस्यापि च संख्यान्वयाभ्युपगमे लिङ्गसंख्यारहितत्वं च द्रव्यप्रधानकृदन्तवैलक्षण्येन सिद्धमिति वार्त्तिकायोगापत्तेः शक्त्यात्मककारकाश्रिताः संख्या देवदत्तादिपदवाच्यतया केनचिन्नेष्यन्ते द्रव्याश्रितत्वाद् देवदत्तादिपदवाच्यानां संख्यानामि-त्यर्थः । द्वितीयकल्पेन देवदत्तादिपदोक्तकारकशक्त्याश्रयभूतद्रव्य-गतसंख्योपादानादिति हेत्वर्थापत्तेर्न केवलमसिद्धत्वं किंतु पाचका-दिशब्दे कारकशक्त्याश्रयभूतद्रव्यगतसंख्योपादानस्य तथाविधद्र-व्यपरत्वेन सह प्राप्तिदर्शनाद्यत्कारकशक्त्याश्रयभूतद्रव्यगतां संख्या-मसावाख्यातशब्द उपादत्ते तत्कारकशक्त्याश्रयभूतद्रव्यपर इति प्रतिज्ञापत्तेरभ्युपगमविरोधाख्यः पक्षदोषोपि स्यादित्याह * अथ रिवति * शुद्धद्रव्यवाचित्वप्रतिज्ञायाः प्रकृतानुपयोगेनानाशङ्क्य-त्वात्कारकशक्त्याश्रयभूतद्रव्यवाचित्वे च दृष्टान्ताभावात्तात्पर्याशया वाचकोक्तिः । अभ्युपगमविरोधोपपादनार्थं वैयाकरणो व्याख्या-

तस्य द्रव्यपरत्वं नेच्छतीत्युक्तम् । कर्तृकर्मशक्तिलक्षितद्रव्यगतसंख्योपादायिनि पक्तृपक्वादिशब्दे कर्तृकर्मशक्ति [[1]वाचित्वेदर्शनाद्योपलक्षितगतसंख्योपादायी स तद्वाचीति व्याप्तेराख्यातस्य कर्तृकर्मशक्तिसामान्यवाचित्वे साध्ये तल्लक्षितकर्तृकर्मशक्ति] व्यक्तिगतसंख्योपादायिनो व्याख्यातस्य गौणं शक्तिमत्संख्योपादायित्वं शक्तिवाचित्वे साध्ये हेतुर्भविष्यतीत्याशङ्क्य प्रसह्यकारित्वादिसिंहगुणानभिधायिन्यपि सिंहशब्दे प्रसह्यकारित्वादिगुणलाञ्छितदेवदत्तगतसंख्यावाचित्वाख्यहेतुवृत्तेर्गुणगुणिनोर्वा भेदोपचाराद् देवदत्तसंख्यावाचिन्यपि सिंहशब्दे गौणप्रसह्यकारित्वादिगुणसमूहसंख्यावाचित्वाख्यहेतुवृत्तेरनैकान्तिकतामाह * यदि त्विति * पाचकादिशब्दं च कुदंशो दृष्टान्तो विभक्त्यंशो वेति विकल्प्याद्ये कल्पे हेतुविकलत्वं द्वितीये साध्यविकलतेत्याह * पाचकादौ चेति * तेनाख्यातस्य कर्तृसंख्यावाचित्वेन हेतुना कर्तृवाचित्वे साध्ये कर्तृतत्संख्ययोर्वाचिका तृतीया विभक्तिर्दृष्टान्तयितव्या नतु पाचकशब्द इत्याह * तेनेति * सैव तर्हि दृष्टान्तोऽस्त्वित्याशङ्क्य तृतीयावत्कर्तृसंख्यावाचित्वात्कर्तृवाच्याख्यातमित्येवंविधप्रयोगपक्षे हेतुसाध्यविकलत्वनिमित्तहेतुदृष्टान्तदोषासंभवेपि कर्तृवाचिदेवदत्तादिपदसामानाधिकरण्यहेतुके प्रयोगे यथानुपलब्धिविरोधादयःपक्षदोषाःसप्रतिसाधनत्वं च हेतुदोषो विकल्पान् विनैव धर्मिविकल्पे नच प्रसिद्धविशेष्यत्वं पक्षदोष इति दोषाः संभवन्ति तथास्मिन्नपि प्रयोगे सभवन्तीत्याह * तत्रापीति * यद्यद्गतसंख्यावाचि तत्तद्वाचीति व्याप्तिविवक्षया चास्मिन् प्रयोगे गोव्यक्त्यनभिधायिन्यपि गोशब्दे व्यक्तिसंख्यावाचित्वदर्शनादनैकान्तिकतापि स्यादित्याह * इदमिति * इदमपरं दूषणं यदुतानैकान्तिकत्वमित्यर्थः । व्यक्तिवाचितायाश्चाऽऽकृत्यधिकरणे निरस्तत्वान्न व्यक्त्यभिधानवादिनापि वैयाकरणेन गोशब्दस्यापि पक्षत्वाभ्युपगमेनानैकान्तिकता परिहर्तुं शक्येत्याह * नवेति * सर्वकारकाणां भावनागम्यत्वाविशेषाद्वाच्यत्वं विना कर्तुरसाधारण्येन संख्यान्वयायोगाशयेनाख्यातं कर्तृवाचिकर्तृसंख्यावाचित्वात्तृतीयावदिति प्रयोगस्य तृतीयान्तपदोदाहर्तव्यत्वोक्त्या सूचितत्वाद्यद्यद्गतसंख्यावाचि तत्तद्वाचीति सामान्यव्याप्तिविवक्षानुप-

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

त्येगौशब्देनानैकान्तिकत्वोक्तिर्युक्तेत्याशङ्क्य कर्त्रनभिधानानुमानस्याभिधानशक्तिग्राहकयोग्यार्थापत्त्यनुदयलक्षणलक्षणाभावाख्यप्रमाणोपबृंहितत्वेन दृढतया बलीयस्त्वान्नत्विति शङ्काभाष्योक्तकर्त्रभिधानानुमानबाधकत्वे तत्तावत्प्रत्यक्षवद् दृढतया बलीयस्त्वान्न केनचिद्बाध्यतइति भाष्येणोक्तपाचकादिशब्दहृष्टान्तेन कर्तृविशेषवाचिदेवदत्तादिशब्दोक्तसंख्यानुवर्त्तनेन हेतुना कर्तृवाचित्वसाधने हेत्वसिद्ध्यादिदोषदुष्टत्वेन कर्तृवाचित्वानुमानस्य दौर्बल्याद्बाधो युक्तः। तृतीयादृष्टान्तेन तु कर्तृसंख्याभिधायित्वेन हेतुनाऽऽख्यातस्य कर्तृवाचित्वसाधने दोषाभावाद्विशेषणभूतकर्त्रभिधानं च विना कर्तृविशिष्टसंख्याभिधानाशक्तेः कर्तृविशिष्टसंख्योक्त्यन्यथानुपपत्तिलक्षणार्थापत्त्युपबृंहितत्वेनानभिधानानुमानवदभिधानानुमानस्यापि प्रत्यक्षवद् दार्ढ्यान्न बाधा युक्तेत्येकवचनेत्यादिभाष्येणाशङ्क्य बाधायोगेपि सप्रतिसाधनतावदपरिहार्येति कतरदिति भाष्येणात्रानुमानद्वयमध्ये कतरदनुमानं कतरदनुमानं बाधितुमर्हतीत्यावृत्ताभ्यां कतरदनुमानशब्दाभ्यामेकस्यामावृत्तौ प्रथमान्ताभ्यामन्यस्यां द्वितीयान्ताभ्यां वदतोक्ते तथापि संदेहापत्तेर्न निर्णयः स्यादित्याशङ्क्य यथेति भाष्येण कर्तृसंख्यावाचित्वादिति परकीयहेतोः सामान्यव्याप्तिविवक्षयानैकान्तिकत्वमुद्भाव्यैवमिति भाष्येणानभिधाननिर्णयस्य कृतत्वात्तद्व्याख्यार्थं गोशब्देनानैकान्तिकतोक्तेति सूचयितुमाह * कतरदिति * सर्वकारकानां गम्यमात्रत्वाविशेषेपि कर्तुरसाधारण्येन संख्यान्वयस्य विस्तरेणोपपादितत्वाद्विशेषणावगतिमात्रेण च विशिष्टाभिधानस्योपपादितत्वात्कर्तृविशिष्टसंख्योक्तान्यथानुपपत्तेः क्षीणत्वेनोपबृंहकत्वायोगात्तृतीयायाश्च कर्तृवाचित्वस्यानन्यथासिद्धकर्तृप्रतीतिप्रयुक्तत्वेन कर्तृसंख्यावाचित्वस्याप्रयोजकत्वात्स्वरूपप्रयुक्तसाहित्यलक्षणाया व्याप्तेर्विशेषरूपेणासंभवसूचनार्थो सामान्यव्याप्तेर्विवक्षयानैकान्तिकत्वोक्तिर्युक्तेत्याशयः ॥ तृतीयप्रयोगस्थं कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वादिति हेतुं सर्वकारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं हेत्वर्थो यत्किंचित्कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं वेति विकल्प्याद्यकल्पे प्रथमायाः कारकत्वाश्रयभूतद्रव्यपरत्वेन कारकविभक्तित्वेपि प्रतिबन्धाभावादसिद्धतामाह * यद्यपीति * द्वितीयकल्पे कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रात्कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठ्यां प्राप्तायामुभयप्राप्तौ

कर्मणीति पुनर्वचने कर्तृषष्ठीपरिसंख्यार्थत्वेन कर्तृषष्ठ्यपवादतया कारकविभक्तिषष्ठीप्रतिबन्धकत्वसद्भावादनैकान्तिकत्वमभिहितत्वेन निमित्तेन कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वादिति विशिष्टहेत्वभ्युपगमेपि कर्मवाचिन्यां षष्ठ्यां कर्मणोभिहितत्वेन निमित्तेन कर्तृषष्ठीप्रतिबन्धकत्वसद्भावादनैकान्तिकतेत्याह * अथेति * एतदेव विवृणोति *उभयेति* येन यत्कारकविभक्तिः प्रतिबध्यते तस्य तत्कारकाभिधाननिमित्ततत्कारकविभक्तिप्रतिबन्धकताया हेतुत्वेन विवक्षितायाः कर्माभिधाननिमित्तकर्तृषष्ठीप्रतिबन्धिकायां कर्मषष्ठ्यामभावादनैकान्तिकत्वपरिहारं तयोरभिहितत्वेनेति वार्त्तिकस्थेन तयोरिति विशेषणेन सूचितं दूषयितुमनुभाषते * यत्त्विति *तिङ्वाच्यभावनावगतत्वेन निमित्तेन तिङः कारकविभक्तिप्रतिबन्धकतयाऽभिधाननिमित्तत्वाभावाद्विशेषणासिद्ध्यापत्तेः कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वमात्रस्य हेतुत्वापादानसूचनेन दूषयति*तस्मादिति*श्लोकं व्याचष्टे* पचतीति*भावनया कर्तृत्वावगमात्कारकान्तरस्याप्यवगमोपपत्तेः कर्तृतैव देवदत्तस्येत्यवगमस्य कर्तृविभक्तिं विनायोगादवगममात्रस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेरभिधाने त्वभिहितत्वेनैव विशेषेण कारकान्तराव्यावृत्तिसिद्धेः कर्तृविभक्तिं विनापि कर्तृतैवाख्यातसामानाधिकरण्येनोक्तस्य देवदत्तस्येत्यवगतिसंभवादभिधानमेव प्रतिबन्धे निमित्तमित्याशयेन पूर्वपक्षी शङ्कते*कथं पुनरिति*असितिष्ठत्यादिषु करणानपेक्षणादित्यादिवार्त्तिकोक्तेन न्यायेन कारकान्तराणां व्यभिचाराद्व्यावृत्तिमाशङ्क्य यत्राव्यभिचारस्तत्राभिधानं विना व्यावृत्त्ययोगसूचनायानेकेत्युक्तम् । एकदेशिनः परिहारं दूषयितुमुपन्यस्यति * योग्यतेति * देवदत्तस्य सामान्यतः कारकत्वावगमं विना योग्यतया विशेषनिर्णयायोगात्सामान्यतः कारकत्वमुपपादयितुमाह*न चेति*एकदेशिनः परिहारमुपसंहरति *तस्मादिति* पूर्वपक्षव्यापकत्वेनैनं परिहारं दूषणपरिहारायैकदेशी स्वाशयं विवृणोति*अथेति*काष्ठादीनामप्याख्यातान्वयान्यथानुपपत्त्या सामान्यतः कारकत्वेऽवगते योग्यतया विशेषनिर्णयोपपत्तिरुक्तेनेत्यनेनोक्ता॥ पूर्वपक्ष्येकदेश्याशयं दूषयति *तादिति * एकदेशी

६७१।३ स्वाशयोपपादनार्थं काष्ठादीनां कर्तृत्वप्रतीतिमपह्नुते*आहेति *कर्तृत्वप्रतीतेः सर्वस्वसंवेद्यत्वस्यान्यथासिद्धिं तानैत्यनेनोक्तामुपपादयितुं

यस्त्वित्यनेन कारकविवेकस्य निपुणदृशां स्वसंवेद्यतोक्ता॥ निपुणदृक्स्वसंवेद्यत्वमेवोपपादयति*तथा हीति*श्लोकं व्याचष्टे* यं हीति* आख्यातसामानाधिकरण्यस्य कर्तृत्वभ्रान्तिहेतुत्वेन कर्तृत्वोपचारात्सामानाधिकरण्येनाभिधीयमानस्थाली तस्यैव धारणाख्यस्य व्यापारस्य साधनात्तदेवाधिकरणमेवं प्रतिपद्यत इत्यर्थः॥ अधिकरणत्वे स्थाल्याः कर्तृत्वाभिधानानर्थक्यमाशङ्क्य भ्रान्त्या भासमानकर्तृत्वाभिधानाभ्युपगमेऽप्यधिकरणत्वानपह्नवोक्तिसामर्थ्यप्रदर्शनार्था कर्तृत्वाभिधानोक्तिः॥ वस्तुतस्तु कर्तृत्वापादकव्यापारान्तरासाधनेन स्थाल्यां निरालम्बनकर्तृत्वाभिधानायोगाद्वस्तुतोऽधिकरणत्वेन स्थितत्वादधिकरणत्वेनैव स्थाल्युच्यत इति कल्पितं सच्छ्रेष्ठं भवतीत्याह * तस्मादिति * । अधिकरणतोक्तेः सिद्धान्त्यनभिमतत्वसूचनार्थं कल्पितं वरमित्युक्तम्॥ यदा च स्थाल्यादेर्वस्तुतः कर्तृत्वं नास्ति तदा प्रथमान्तैः स्थाल्यादिशब्दैः स्थाल्यादीनां निरालम्बनकर्तृत्वोक्तिदोषापत्तेरपि कर्त्तुराख्यातवाच्यता युक्तेति सूचयन् कारकविभक्तिप्रतिबन्धस्याभिधाननिमित्तकत्वे ऽधिकरणादीनां तत्संख्याया वाऽऽख्यातवाच्यत्वाभावादधिकरणाद्यभिधानहेतुकस्याधिकरणादिसंख्याभिधानहेतुकस्य वा सप्तम्यादिकारकविभक्तिप्रतिबन्धस्य स्थाली पचतीत्यादिप्रयोगेष्वयोगापत्तेर्न कारकविभक्तिप्रतिबन्धस्याभिधानहेतुकतायुक्तेत्याह *लकारेति * ॥ तयोरभिनत्वेनेति षष्ठ्यास्तयोः संख्याया अभिहितत्वेन निमित्तेनेति संख्याव्यतिरेकजनितत्वाभ्युपगमेऽप्यभिधानस्य निमित्तत्वायोगसूचनार्थं तिङा चेत्युक्तम्। आख्यातप्रत्ययस्य कारकवाचितायां लः कर्मणि चेति लकारद्वारा संख्यावाचितायाश्च बहुषु बहु वचनं द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति तिङ्प्रत्याहारग्राह्यबहुवचनादिद्वारान्वाख्यानादधिकरणादिष्वित्यत्र लकारोपादानेन तिङा चेत्यत्र च तिङुपादानेनाधिकरणादेस्तत्संख्यायाश्चाख्यातानभिधेयत्वेन्वाख्यानस्य प्रामाण्यं सूचितम्। स्थाल्यादिशब्दैः स्थाल्यादीनां कर्तृत्वोक्तेर्वैयाकरणेन नन्वेतत्काष्ठानि पचन्तीत्यत्र सम्भवतीति वदता स्वयमेवाभ्युपेतत्वादपगमनीयमित्यनिष्टापत्त्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याभ्युपगमनीयत्वोक्तेरवास्तवार्थाभ्युपगमदोषापत्त्युक्त्यर्थत्वसूचनार्थं बलादित्युक्तम्॥ अवगतिमात्रस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धहेतुत्वं कर्तृत्वादिकारकविशेषस्य योग्यता देवदत्तादिग-

तत्वव्यवस्थोपपत्तेस्तत्सिद्ध्यै कारकविभक्त्यनपेक्षा[१वोत्तिङुक्तसंख्याया योग्यतयैव सर्वकारकान्वयस्याप्यवगमात्सर्वकारकाणां स्वरूपावगत्यै संख्यावगत्यै वा कारकविभक्त्यनपेक्षा] पत्तेस्तिङुक्तभावनातः सर्वकारकावगमेन निमित्तेन तिङः सर्वकारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वप्रसंगात्तावगतिमात्रस्यापि कारकविभक्तिप्रतिबन्धहेतुता युक्तेत्याशङ्क्य तिङुक्तायाः संख्यायाः सर्वकारकान्वयायोगादेकेनैव कारकेणान्वयावगतेः कारकान्तराणां संख्यावगत्यै यथा स्वकारकविभक्त्यपेक्षोपपत्तेः कारकविभक्त्यानर्थक्यापादकत्वेन निमित्तीभूतस्य कारकावगमस्य संख्यावगत्यर्थत्वेन कारकविभक्त्यर्थवत्वोपपत्तौ कारकविभक्त्यानर्थक्यापादकत्वाख्यसहकार्यभावात्कारकावगमेपि कारकविभक्तिप्रतिबन्धाभावोपपत्तेर्निमित्तत्वाविघातं सूचयितुमाह*अनभिधानेत्विति* । सिद्धफलत्वोक्त्या कारकविभक्त्यानर्थक्यापादकत्वस्य सहकारित्वेऽभिहिते तस्य सहकारित्वोपपादनार्थं कारकविभक्तेः । कारकसंख्यावगत्याख्येन फलेन फलवत्त्वं विशेषणं कृतम्॥ अवगतिमात्रस्य निमित्तत्वे सर्वकारकविभक्तिप्रतिबन्धापत्तेर्न तस्य निमित्तता युक्तेति परिहारसूचितशङ्काशयमाह*नन्विति*॥ काष्ठादीनि पचन्तीति प्रयोगे सर्वकारकविभक्त्यनुत्पादप्रसङ्गादानिष्टापत्त्युक्त्ययोगमाशङ्क्य *सर्वदैवेत्युक्तम्* ॥ शङ्काशयनिरासार्थं परिहर्ता स्वाशयमाह *नैष इति *॥ शङ्किता स्वाशयं विवृणोति * नन्विति *॥ परिहर्ता स्वाशयं विवृणोति*कथमिति* एकस्यापि क्रियादेरनेककारकान्वयदर्शनादेकत्वमात्रस्य सर्वान्वयिशक्तिहेतुत्वायोगमाशङ्क्य सकृदुच्चरिततिङ्वाच्यसंख्यापरिच्छेद्यतया युगपत्सर्वकारका [२लोचने प्रत्येकालोचनादेकत्वात्यागेन बहुत्वापत्तेर्हेतुत्वं सम्बद्ध्यमानायां चेत्यनेनोक्तम् ॥ संख्याया युगपत्सर्वकारकान्वयायोगेपि विकल्पेन सर्वकारका]न्वयोपपत्तेः कदाचित्स्थाल्यादिभिरप्यन्वयसंभवात्सप्तम्यादिप्रतिबन्धोप्यवगतिमात्रस्य हेतुत्वं प्रसज्येतेत्याशयेन शङ्कते * विकल्प इति*। विकल्पाभ्युपगमेपि प्रथमान्ततां विना तिङुक्तसंख्यान्वयाभावात्प्रथमारहितेषु स्थाल्यादिषु कारकविभक्त्यानर्थक्यापत्त्याख्यसहकार्यभावात्सप्तम्यादिप्रतिबन्धाभावोपपत्तेर्नावगतिमात्रस्य हेतुत्वविघातापत्तिरित्याशयेन परिहरति*इष्ट एवेति *एकत्वसंख्याया युगप-

१इति प्रथमे धिकः पाठ । २ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

ऽसर्वकारकान्वयायोगेपि बहुत्वसंख्याया युगपत्सर्वकारकान्वयोपपत्तेर्बहुवचनान्ताख्यातप्रयोगे सर्वसाधारण्यसंभवाद्वगतिमात्रस्य हेतुत्वे कारकविभक्त्यभावप्रसक्तेर्न तस्य प्रतिबन्धहेतुतेत्याशयेनाशङ्कते *यदा तर्हीति* कारकैक्येप्यारध्यीयातामिति द्विवचनवत्कारकाश्रयभूतबहुत्वाद्यजेरन्निति वद्वैकरूपकारकव्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचनोपपत्तावनेककारकान्वयनिश्चयायोगमाशङ्क्याख्यातोक्तायाः संख्यायाः साक्षाद्भावनालक्षितकारकान्वयसंभवे कारकद्वारलक्षितद्रव्यान्वयायोगाद् द्रव्यान्वयाभ्युपगमे च दम्पत्योर्द्वयोर्यागे कर्तृत्वाद्यजेतेत्येकवचनायोगापत्तेः पारम्पर्यलक्षितत्वेनैव चैकरूपकारकव्यक्तिभिरप्यन्वयायोगादनेकविधकारकान्वयनिश्चयोपपत्तिसूचनार्थं संभवं धातुमात्रेण विवक्षित्वा समित्युपसर्गस्थाने विविधत्ववाची वीत्युपसर्गः प्रयुक्तः प्रथमापेक्षया कारकविभक्तयो विभक्त्यन्तरत्वेन विवक्षिताः ॥ अनेकविधानामपि कारकाणां संख्यान्वयार्हत्वरूपेण समप्रधानत्वेन वा तुल्यत्वविवक्षायां सर्वकारकविभक्त्यभावस्येष्टत्वादनिष्टापत्त्युक्त्ययोगोक्त्या परिहरति * इष्ट एवेति * स्थाल्यामोदनं काष्ठैर्देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राः पचन्तीति प्रयोगे तु बहुत्वस्य कर्तृमात्रगतत्वेन विवक्षिततया कारकान्तरगमनाशक्तेः कर्तृमात्रे पर्यवसानात्कारकान्तराणामनवगतसंख्यावगत्यर्थतया कारकविभक्त्यन्तरार्थवत्त्वोपपत्तेः पूर्ववत्सहकार्यभावेनैव सप्तम्याद्यप्रतिबन्धसंभवाद्भावगतिमात्रस्य हेतुत्वव्याहतिरित्याह *यदा त्विति* तदानीं न कारकान्तराणि गन्तुं शक्नोतीति कृत्वा कर्तृमात्रे पर्यवस्यति तनश्च कारकान्तराणां संख्यावगत्यै स्वविभक्त्यपेक्षोपपत्तेर्न विभक्त्यन्तराभावप्रसंग इत्युक्ते वचनेच्छया वस्तुरचनाशक्तेः शब्दस्य चेच्छामनपेक्ष्य वस्त्वनुसारित्वात्सर्वकारकान्वयार्हस्य बहुत्वस्य कर्तृमात्रगतत्वविवक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य यद्वा भावनया कर्ता प्रथमं प्रतिपाद्यत इति वार्तिकोक्तात्कारकान्तरेभ्यः कर्तुः प्रागगम्यमानतया प्राथम्यात्तदधीनत्वादितरकारकसमाधानस्येति वार्तिकोक्ताच्च कारकान्तरसमाधातृत्वेन प्राधान्यात्कर्तृमात्रगतत्वसंभवोक्त्या तन्मात्रगतत्वविवक्षोपपादने कृते प्राथम्यप्राधान्याभ्यां प्राक्कर्त्रन्वयेपि कारकान्तराणामपि संख्यापेक्षत्वात्तदन्वयस्यापि पश्चादुपपत्तेः कर्तृमात्रगतत्वविवक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य प्रातिपदिकमात्रप्रयोगायोगात्तदनु-

ग्राह्याया वश्यं प्रतिकारकप्रातिपदिकं प्रयोज्यविभक्त्युक्तसंख्यान्वया-त्कारकान्तराणां नैराकाङ्क्ष्यसंभवात्कर्त्रन्वयमात्रेण निराकाङ्क्षायाः संख्यायाः कारकान्तराकाङ्क्षावशेनाकाङ्क्षोत्थापनायोगात्पश्चादपि कारकान्तरान्वये कारणं नास्तीति तदतिक्रमेत्यनेनोक्ते प्रथमयैव तर्हि सर्वकारकाणां संख्यान्वयसिद्धेर्योग्यतया च कारकविशेषव्यवस्था-सिद्धेः कारकविभक्त्यानर्थक्यस्य सहकारिणः संभावाद्याहन्येनैवाव-गतिमात्रस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धहेतुतेत्याशङ्क्य स्थाल्या-दीनां योग्यतयैवाधिकरणत्वादिरूपकारकान्तरत्वावगतेः कर्तारं प्रति तदधीनप्रवृत्तित्वलक्षणगुणभावावगमसंभवेपि सप्तम्यादिवि-भक्तिश्रुत्यैव गुणभावप्रदर्शनार्थत्वेन कारकविभक्त्यर्थवत्त्वोपपत्ति-सूचनार्थं यदा कारकान्तराणि श्रुत्यैव गुणभूतानि दर्शयितव्यानीत्यु-क्तम् । कर्तृव्यक्तिबहुत्वात्कर्तृकारकैक्येपि बहुत्वोपपत्तिसूचनार्थं कर्तृष्वेवेति बहुवचम् । प्राथम्यप्राधान्यरूपाद्विशेषात्कर्तुरेवं संख्या-न्वयार्हत्वे कारकान्तराणां च कर्तारं प्रति गुणभावे सति शब्दस्य वस्त्वनुविधायित्वाद्वचनेच्छामात्रेण च वस्तुरचनाशक्तेरेवाविद्यमा-नस्य सर्वकारकाणां संख्यान्वयार्हत्वरूपेण समप्राधान्येन च तुल्य-त्वस्य विवक्षितुमशक्यत्वात्सर्वदा तिङ्वाच्यायाः संख्यायाः कार-कान्तरगमनाशक्त्यापत्तेः कर्तुरेव तिङ्वाच्यसंख्यान्वयार्हत्वाद्देवद-त्तस्य कर्तृत्वाभावे तिङो देवदत्तपदोक्तसंख्यानुवर्तनायोगापत्तेरने-ककारकसन्निपातेपि देवदत्तपदोक्तसंख्यानुवर्तनान्यथानुपपत्त्या क-र्तृत्वमेव भावनया देवदत्तस्यावगमितं न कारकान्तरत्वमित्यवगतिः संभवतीति स्वमतेन कथं पुनरिति वार्तिकोक्तपूर्वपक्षशङ्कापरिहारं सूचयन् सर्वेषां संख्यान्वयार्हत्वरूपेण तुल्यत्वाविवक्षायां कारकविभ-क्त्यभावस्यैवप्रष्टव्योक्तिरयुक्तेत्येकदेशिनं प्रति सिद्धान्त्याह * यदीति * देवदत्तस्य कारकान्तरत्वव्यावृत्त्या कर्तृत्वावधारणे देवदत्तपदोक्त-संख्यानुवर्त्तनान्यथानुपपत्तेर्हेतुतां संख्यया कर्तुः सदानतिक्रमित-व्यत्वोक्त्या सूचितामजानन्नेकदेशी सर्वेषां यथायथं कारकविशे-षावधारणं मत्वा तिङ्वाच्यया संख्यया कर्त्रनतिक्रमे स्थालीकाष्ठादीनां योग्यतावशेन कर्तृत्वव्यावृत्त्याधिकरणत्वाद्यवधारणात् स्थाली पच-तीति काष्ठादीनि पचन्तीति वा प्रयोगः कदा चिदपि न युज्येतेत्याशङ्कते *कथं तर्हीति * । सिद्धान्ती स्थाली पचतीत्यादिप्रयोगे संख्यया

कर्त्रतिक्रमो युक्तः स्थाल्यादीनां कर्तृत्वविवक्षा वेति संप्रश्नारणपूर्वं कर्तृविवक्षौचित्योक्त्या प्रयोगोपपत्तिमाह *उच्यत इति *॥ कर्त्रभिधानपक्षे कर्तृसंख्ययोरेकशब्दोक्तत्वेनान्योन्यनियमात्कर्त्रनतिक्रमावगतेः स्थाल्यादीनां तिङ्वाच्यसंख्यानुवर्तनान्यथानुपपत्त्या कर्तृत्वविवक्षाशङ्कयेतापि सापि त्वधिकारणादिप्रतिपत्तिहेतुभूतधारणादिव्यापारातिरिक्तव्यापाराभावेनैकदेशिना निरस्ता। अनभिधानपक्षे तु कर्तृत्वविवक्षायाः शङ्कितुमप्यशक्यत्वात्सप्तदशप्राजापत्यानिति बहुवचनेन प्रथमत्रित्वातिक्रमवत्पर्वकालत्वेन प्रधानवाजपेयातिक्रमवच्च तिङः स्थाल्यादिपदोक्तसंख्यानुवर्त्तनान्यथानुपपत्त्या कर्त्रतिक्रमेणाधिकरणाधिसंख्यावाचित्वकल्पनैव युक्तेत्याशयेन प्रश्नपूर्वं सर्वं कारकाणां स्वव्यापारेषु कर्तृत्वसद्भावात् स्थाल्यादीनां कर्तृत्वाविवक्षया तिङः स्थाल्यादिपदोक्तसंख्यानुवर्त्तनानुपपत्तिपरिहारोपपत्तेर्न कर्त्रतिक्रमेणाधिकरणादिसंख्यावाचित्वकल्पना युक्तेत्याशयेन परिहरति * कुत इति * प्राथम्यप्राधान्ययोग्यस्यानतिक्रमे हेतोः कदाचित्कर्तृत्वानपायात्कर्त्रतिक्रमायोगसूचनार्थं प्राथम्यप्राधान्यवाचिन्या मुख्योक्त्या तद्योगी कर्त्ता लक्षितः। कर्तृत्वविवक्षा यथेष्टं यस्माद् युज्यते तस्मान्न कर्त्रतिक्रमे कारणमस्तीत्यन्वयसूचनार्थो यस्माच्छब्दार्थे नन्विति निपातः। उत्तरार्द्धमुपपादयितुमाह * सर्वत्रैवेति * स्वव्यापारे च काष्ठादेः करणत्वाद्यसंभव इति तद्भूताधिकरणवार्त्तिके सर्वकारकाणां स्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्योक्तत्वात्तस्मिन्नेव चाधिकरणे तत्स्वातन्त्र्यावगत्यैव विनियुङ्क्ते प्रयोजक इत्यादिवार्त्तिकेन स्वव्यापारकर्तृत्वाद्विना प्रधानक्रियागतकारकवैचित्र्यानुपपत्त्युक्त्या स्वव्यापारे कर्तृत्वस्योपपादितत्वात्स्थाल्यादिव्यापाराणां पच्यर्थत्वात्पाकत्वविवक्षया यत्स्थाल्यादीनां स्वव्यापारे कर्तृत्वं तदेव पाके कर्तृत्वं विवक्षितमिति कल्पनं न्याय्यमित्यर्थः। ततश्च तिङ्वाच्यया संख्यया कर्त्रनतिक्रमेपि तिङः स्थाल्यादिपदोक्तसंख्यानुवर्त्तनोपपत्तेः कर्त्रतिक्रमहेत्वभावान्न कारकान्तरसंख्याभिधानकल्पनामित्येवं पूर्वार्द्धस्योत्तरार्द्धोपपाद्यत्वसूचनार्थं पश्चाद्व्याख्यायै न कारकान्तरेत्युक्तम्॥ संख्यया सदा कर्त्रनातिक्रमे सत्योदनः पच्यत इति प्रयोगायोगमाशङ्क्य वस्तुलक्षणकर्मप्राधान्यविवक्षाख्यस्य कर्मसंख्योक्तिकारणस्य तदेत

दवद्द्वयमावाभ्यामेवं परिहर्तव्य मित्यादिवार्तिकोक्तत्वात्कर्मान्वयोपपत्तिमाह * एवं तु सतीति * । कर्मान्वयानियमायोगात्तर्हि काष्ठानि पचन्तीत्यादौ करणादिसंख्योक्तिरपि न्याय्या स्यादित्याशङ्क्य कर्मवद्वस्तुलक्षणायाः कर्तृवद्वा शब्दलक्षणायाः प्राधान्यविवक्षायाः संख्यान्वयकारणभूतायाः करणादौ कदा चिदभावाद्यवस्थायाः करणादीनां तु न वस्तुलक्षणेत्यादिवार्तिकोक्तत्वात्परिहरति * न चेति * । प्राधान्यभावात्कारकान्तराणां तिङाद्यसंख्यान्वयायोगाभ्युपगमे तेनैव न्यायेन कर्मण एकत्वे द्वितीयैकवचनमित्येकत्वादिविशेषणत्वेन कर्मादिशब्दव्याख्यानात्कर्मादीनां प्राधान्याभावेनानभिहितत्वविशेषणत्वविशेषणान्वयस्याप्ययोगापत्तेरनभिहिताधिकारेणाभिहितत्वस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धे हेतुत्वान्वाख्यानायोगात्पूर्वपक्ष्यभिमताभिहितत्वस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धहेतुतापि न सिद्ध्येदित्याशयेनान्य एकदेशी प्रसंगादाह * तदा त्विति * अनभिधानस्य संख्याविशेषणत्वं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * । तस्य विभक्तिवाच्यविशेषणस्यासम्बन्धः समत्वादिति न्यायाद्विशेषणं न युक्तमित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * न हीति । एकेनैव विशेषणेन विशेष्यत्वसिद्धेर्विशेषणान्तरान्वयायोगमाशङ्क्य पुनरपीत्युक्तम् ॥ एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयितुमाह * तथा चेति * । संख्याविशेषणत्वेनानभिहिताधिकारव्याख्यामुपसंहरति * तस्मादिति * ॥ अनिष्टापत्त्यै तां व्याख्यां दूषयति * एतस्मिंस्त्विति * । संख्यामात्रविशेषणेनानभिधानेन तन्मात्रस्याभिहितस्य व्यावृत्तेः प्रथमया कर्मैकत्वानभिधानेप्येकत्वस्य तावदभिधानान्नानिष्टद्वितीयापत्तिरिति परिहारं शङ्कते * अथेति * । प्रथमायां प्रयुक्तायां द्वितीयानापत्तावपि तत्प्रयोगात्प्राग्द्वितीयापत्तिरनिवार्येति परिहरति *तदिति* । न केवलमनिष्टद्वितीयापत्तिः किंत्विष्टद्वितीयानापत्तिरपीत्याह * अपि चेति * । कर्मादिविशेषणानभिहितत्ववादिनोपि कटद्वितीयया कर्मैकत्वस्येव कर्मणोप्यभिहितत्वाद्भीष्मादौ द्वितीयाभावप्रसञ्जनं तुल्यमित्याशङ्कते । * नन्विति * विशेषणान्वयार्हत्वसूचनार्था विभक्त्यर्थतोक्तिः ॥ कर्मादिविशेषणानभिहितत्ववादिपक्षे तिङादिभिरन्यैश्चानभिहितत्वस्याभिहितपर्युदासकत्व । [प्राप्तौ तिङादिपुनर्वचनेनान्यैरनाभिहितत्वस्य पर्युदासक-

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

त्व] परिसंख्यानाद् द्वितीयायाश्च तिङादिभ्योऽन्यत्वात्तयाभिहितानां भीष्मादिगतानां कर्मणां द्वितीयाविषयत्वपर्युदासानुपपत्तेर्न द्वितीयाभावप्रसञ्जनं तुल्यमिति परिहरति * नेति *। संख्याविशेषणानभिहितत्ववादिपक्षेपि परिसंख्यातुल्यत्वेनाशङ्किता प्रत्यवतिष्ठते * न न्विति *। पर्युदासस्यापि निषेधवत्प्राप्तिपूर्वकत्वेन संख्यायां कृदाद्यभिहितत्वाप्राप्तेरयोगादनभिहितत्वस्य कृदाद्यभिहितपर्युदासकत्वाप्राप्तेः कृदादिविशेषणस्य पुनर्वचनत्वायोगेन परिसंख्यानायोगापत्त्या वैषम्यं परिहर्त्तुमाह * भवेदिति * तिङो भावनायां स्मृत्यभावेपि भावनावाचित्ववत्कृदादीनामस्मृतापि संख्यावाचिता भविष्यतीत्याशङ्क्य पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टइति स्मृतेद्धात्वर्थविषयत्वाभ्युपगमेनापि परिहारोक्तिशक्तिप्रदर्शनार्थं नापीत्युक्तम्। तिङादीनामिति वाच्ये कृदाद्युक्तिः किमर्थेत्याशङ्कानिरासहेतूक्तिपूर्वं वैषम्यमुपसंहरति * तेनेति *॥ अनिष्टापत्तीष्टानापत्ती उपसंहरति *अत इति* भीष्मादिभ्यो द्वितीयादिप्राप्तिव्यावृत्त्यर्थेनैवकारेणेष्टानापत्त्युपसंहारः सूचितः। पर्यनुयोगसाम्यवैषम्योक्त्योरनिष्टापत्तीष्टानापत्त्याख्यपर्यनुयोगद्वयसाधारण्यसूचनार्थः श्रुत्या निष्टापत्त्युपसंहारः। अतोस्य पर्यनुयोगद्वयस्य पक्षद्वयसाम्याख्यातपरिहारान्नत्रुचेति वार्त्तिकशङ्कितादन्यः परिहारो वाच्य इत्याह* इतीति *। कर्मादिवाच्यवादिमते तद्विशिष्टसंख्यावाच्यवादिमते वा नभिहितत्वस्य कर्मादिविशेषणतायामेवानिष्टापत्तीष्टानापत्त्योः परिहारः सम्भवति न तु संख्याविशेषणतायामिति तावत्कर्मादिविशेषणत्वाभ्युपगमेन परिहारवाच्यत्वसूचनायाह *न चेति*। एतदेवोपपादयति * तथा हीति *। परिहारार्थं कर्मादिविशेषणतामाह *यस्य चेति*॥ कर्मादिविशिष्टैकत्वादिवाच्यवादिमते कर्मादेर्विशेषणत्वाद्विशेषणान्वयायोगमुक्तं परिहरति *यद्यपि चेति*। परिहारोपपादनार्थं सामान्यन्याय तावदाह *समासस्थे हीति*। वाक्यसमासस्थयोर्विशेषणयोर्वैषम्यस्यावश्याङ्गीकार्यतां सूचयितुमाह * एवमादय एवं चेति * प्रकृतौ योजयितुमाह * वाक्यस्थाश्चेति *। पूर्वसिद्धान्तपक्षसाधारणे कर्मादिविशेषणत्वेनाभिधानस्योक्ते लब्धावकाशः पूर्वपक्षी सिद्धान्तेऽनिष्टतृतीयापत्तिं संख्यायां कारके वा धीर्विभक्त्या हि प्रवर्त्स्यत इत्यादिवार्तिकोक्तन्यायनिरस्तामप्यागमाविरोधे

न्यायस्याक्षमत्वादनिरस्तां मत्वा पुनः शङ्कते * सतश्चेति * कर्त्तरि तृतीयाविध्यभावात्संख्यायास्तु तिङाभिहितत्वात्कस्योक्तावै तृतीयाप्राप्तिरित्याशङ्क्य संख्यामभिधातुमिग्युक्तेनाभिहितत्वस्य विशेषणत्वाभावेनाभिहिताया अपि संख्यायाः पर्युदासायोगात्तृतीययाभिधानाविरोधसूचनार्थश्चकारः । ततः संख्याविशेषणत्वाभावात्कर्मादिविशेषणेनानभिहितत्वेन संख्यापर्युदासायोगाच्चेत्यर्थः । संख्यायां कारके वेत्यादिवार्त्तिके निरस्तायास्तृतीयाप्राप्तेः पुनः शङ्काऽयोगं शङ्कते * गतार्थत्वादिति * । शास्त्रेण पर्युदासायोगात्कृदाद्युक्तकारकगतसंख्याविषयायां कारकविभक्तौ गतार्थत्वस्य प्रतिबन्धकत्वदर्शनात्तिङ्प्रत्ययभावनाक्षिप्तकारकगतसंख्याविषयायामपि कारकविभक्तौ गतार्थत्वस्य प्रतिबन्धकत्वानुमानाशयत्व तस्य वार्त्तिकस्याप्राद्य भीष्मादिकारकविभक्तिभिरनैकान्तिकत्वेन हेतु दूषयति * नेति * । संख्याविशेषणत्वेऽनभिधानस्य भीष्मादिषु कारकविभक्त्यनापत्त्युक्त्याऽर्थाद्भीष्मादिकारकविभक्त्युत्पत्तेरिष्टत्वादनैकान्तिकतेत्यर्थः । इष्टप्रथमाविघातकारी चायं हेतुरित्याह *यदि चेति*। प्रातिपदिकानुग्रहार्थत्वेनार्थवत्त्वात्प्रथमायामानर्थक्याख्यगतार्थत्वाभावादिष्टविघातानापत्तिं शङ्कते * केवलेति * । तृतीयायामपि तर्हि प्रातिपदिकानुग्रहार्थत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेर्हेतोरसिद्धत्वं स्यादित्याह*नेति*एवमपि प्रथमातृतीययोर्विकल्पापत्तौ तृतीयानियमोपपादनार्था यथाविहितोक्तिः । अनुमानापादिते च तृतीयाप्रसङ्गे सति गतार्थत्वानुमानेन निरासः शङ्क्येत कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यागमेन त्वापादितत्वादागमविरोधे चानुमानाप्रामाण्यान्न तन्निरासोपपत्तिरिति पुनः शङ्काशयं पूर्वपक्षी प्रकटयति *न चैवमिति* । अनभिहिताधिकारस्थस्याभिधानशब्दस्य तेरभिधानाख्यशब्दव्यापारवाचिनस्तदेकार्थसमवेततात्पर्याख्यशब्दव्यापारलक्षणार्थत्वादनभिहितशब्दस्य शब्दतात्पर्यविषयत्वाख्यविशेषरूपेणानवगतत्वे वृत्तेरनभिहिताधिकाराख्येनागमेनैव तृतीयापर्युदासोपपत्तिं मत्वा सिद्धान्ती पुनः शङ्कां परिहरति *तस्मादिति* । तात्पर्यवृत्त्या कर्तृकर्मावगत्युपपादनार्थं कर्तृकर्मणोरशाब्दत्वे शाब्द्या संख्ययान्वयायोगापत्तेः संख्यान्वयसिद्ध्यर्थं शाब्दत्वसिद्धौ पचतिपच्यतेशब्दाभ्यां कर्तृकर्मणोरादृतत्वोक्तिः। अवाच्ययोरपि कर्तृकर्मणोः शब्दतात्पर्यविषय-

त्वसंभवे कारकान्तराणामपि गम्यमानत्वाविशेषेण शब्दतात्पर्यविषय त्वसंभवात्त्वविभक्तिप्रतिबन्धकत्वापत्तिमाशङ्क्य संख्यान्वयान्यथानुपपत्तेः शब्दतात्पर्यकल्पिकायाः कारकान्तरे स्वभावाद्वैषम्यमाह * कारकान्तराणीति * ॥ कर्तृकर्मणोरेवाख्यातात्तात्पर्यविषयतया प्रतीतिस्तन्निमित्तश्च संख्यान्वयो न कारकान्तराणामिति नियमे को हेतुरित्याशङ्क्य प्राधान्यविवक्षाहेतुकत्वात्तात्पर्यस्य कारकान्तराणां च कर्मवद्वस्तुलक्षणस्य कर्तृवद्वा शब्दलक्षणस्य प्राधान्यस्य विवक्षितुमशक्यत्वं नियमहेतुतया करणादीनां तु न वस्तुलक्षणा नापि शब्दलक्षणा प्राधान्यविवक्षास्तीत्यादिवार्तिकेनोक्तमित्याह * कारकत्वेति * ॥ नेह पच्यतइत्यादिषु भावे लकारोत्पत्तौ धात्वर्थभावनामात्रस्य विवक्षितत्वेन कर्तृकर्मानाश्रयणाद्धात्वर्थभावनयोर्व्यभिचारितया कर्तृकर्मागमकत्वाशङ्कां वैयाकरणैः स्वग्रन्थोक्तां कर्तृकर्मणोरसाधारण्येऽभिहिते समर्थनीय एव चैषोऽर्थः संख्यासम्बन्धे कर्तुरसाधारणतासिद्ध्यर्थमित्युपक्रम्याऽऽसितिष्ठत्यादिषु करणानपेक्षणादित्यादिवार्तिकोक्तस्य कारकान्तरव्यभिचारस्य बुद्धिस्थत्वात्तद्दृष्टान्तेन बुद्धिस्थां कर्तृकर्मानभिधानोपपादनाय परिहर्तुमनुभाषते * यत्त्विति * । तुल्यपर्यनुयोगापादनेन परिहरति *तत्रेति*। एकान्तान्निर्णयादन्य एकान्तो व्यभिचार इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति * ॥ शब्दस्य शक्त्या वाचकत्वात्तस्याश्च सकर्मकधात्वाद्यनुग्रहादन्यथात्वोपपत्तेर्व्यभिचारेऽपि वाचकत्वानिघातः । अर्थस्य त्वव्यभिचारिण एव गमकत्वाद्व्यभिचारे गमकत्वव्याहतिरित्याशयेन वैषम्यं शङ्कते * अथेति * ॥ अर्थकत्वेप्यव्यभिचारतुल्यत्वेऽपि च शुक्लादिशब्दोक्तस्यार्थस्य शब्दार्थान्तरान्वयार्हद्रव्यगमकत्वदर्शनाच्छुक्लत्वरूपादिशब्दोक्तस्य त्वदर्शनादर्थस्यापि शब्दविशेषापादितशक्तिविशेषवशेनैव गमकता तस्माद्यथैव शब्दानां शक्तिभेदोऽभिधांप्रति प्रत्येतव्यस्तथार्थानां लक्ष्यार्थान्तरगोचरइत्याद्युक्तटीकोक्तामभिप्रेत्य परिहारसाम्यमाह *तथेति*। अनुग्राहकसाम्यं दर्शयितुमाह * तच्चेति * । अकर्मकादश्यन्विकरणात्सर्वस्माद्धातोः श्यन्विकरणात्तु परस्मैपदिनः परो यतेशब्दः कर्मणोनभिधाताऽन्यस्मात्तु परः कर्मवाचिन्युपपदे सत्यभिधाता तदभावे विवक्षावशात्क्वचित्कर्माभिधायि क्वचिद्वाभिधायीति यथा विविच्यते तथागमकतापि विवेक्तुं

शक्येत्याशयः। अनुग्राहकानपेक्षायां तु ते शब्दस्य त्रिष्वपि दर्शनाद्यते-शब्दस्य च इयन्विकरणेष्वात्मनेपदिषु धातुष्वृतेरीयङिति ईयङ्प्रत्ययेषु धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङिति यङ्प्रत्ययेषु सार्व-धातुके यगिति यक्प्रत्ययेषु कर्त्तुः क्यङ्सलोपश्चेति क्यङ्प्रत्ययेषु च भावकर्तृकर्मसु त्रिष्वथ विशेषाद्भिधानपक्षेऽपि संदेहहेतुत्वं स्यादित्याह * इतरथेति * ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निष्कृष्टेर्थे नियम्यत इत्य-भिधानशक्तिनियमस्याप्यन्वयव्यतिरेकाधीनत्वाभ्युपगमेनाव्यभिचा-रावेक्षत्वाद्यभिचारे भिधातृत्वस्याप्यनुपपत्तेस्तद्वद्गमकत्वोपपत्त्यु-क्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य नामाख्यातादिसाकल्यवैकल्यानुगमे सति तद-र्थानुगमो दृष्टः पदवाक्यान्तराश्रय इत्याशङ्कितस्यान्वयव्यतिरेक-भङ्गस्यात्र ब्रूमः पदात्मानः सर्वेष्वेतेषु भिद्यत इत्यादितद्भूताधि करणवार्तिकोक्तेन परिहारेणाभिधातृत्वगमकत्वविषयं पक्षद्वयं समर्थनीयमित्येवं परिहारसाम्यमुपसंहरति * तस्मादिति * । साम्ये सति कथं वाचकपक्षत्यागेन गमकापेक्षावधारणेत्याशङ्क्य कर्तृकर्माविनाभूतार्थाभिधायित्वादिभिरनुमानविरोधायोक्तैर्हेतुभिरि-त्याह * ततश्चेति * । तत्पदाभेदवर्त्तित्वादित्यादिभिर्वाचकत्वहे-तुभिः सप्रतिसाधनत्वशङ्कानिरासायानभिधानहेतूनां निर्दोषतयेत-रेभ्यो विशेषो बलीयस्त्वाय विशेषोक्तिश्चोक्तः । कृदादिष्वनुभिहितश-ब्दस्य मुख्यत्वसंभवे लक्षणाश्रयणायोगेन मुख्यत्वावधारणात्म-कृच्छ्लनस्य वैरूप्यपरिहाराय तिङ्क्ष्वपि मुख्यत्वावगतेर्भाष्यकाराभि-मतलक्षणावृत्त्यपरितोषात्स्वयं मुख्यत्वाभ्युपगमेन पर्युदासोपपत्तिं वक्तुमारभते * अथ वेति * । अज्ञानाशयः पृच्छति * । कथंतर्हीति * गूढाशय उत्तरमाह * पर्युदस्तत्वादिति * । कर्त्रनभिधानाभ्युप-गमात्पर्युदासायोगं शङ्कते * कथमिति * । परिभाषिकाभिहितत्वाश-येन परिहरति * तिङेति * । पारिभाषिकाशयमज्ञात्वा पृच्छति * किमर्थं तर्हीति * । आशयप्रकटनेनोत्तरमाह * लोकेति * ॥ शब्दार्थान्वाख्यानस्य पारिभाषिकत्वायोगाशयेन सोपहासं शङ्कते * किमिति * ॥ अज्ञाताशयः परिहरति * वाढमिति * । शङ्किताशयं प्रकटयति * भवत्विति * । शङ्काशयं दृष्टविरोधेन दूषयति * कथ-मिति * लकारलक्षितानामादेशानां "कर्तृकर्मवाचित्ववर्णनाल्लकार-द्वारादेशानां वाचकत्वसिद्ध्यै लकारस्य वाचकत्ववर्णनाद्वा नाविद्य-

मानवाचकवर्णनं व्याकरणेस्तीति द्वेधा दृष्टविरोधपरिहारं शङ्कते * नन्विति * । आद्यपक्षे लक्षणादोषापत्तेर्द्वितीयपक्षे च परोक्षवृत्त्यान्वाख्यानदोषापत्तेः पक्षद्वयमप्ययुक्तमित्याह *नैतादिति* न्यायविरोधसूचनार्थश्चकारः। आद्यपक्षदूषणार्थं पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * लकारमिति। *द्वितीयपक्षदूषणार्थमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे * अथापीति * वस्तुनो लकारेणानभिधीयमानत्वादादेशोत्पत्तेः प्राग्लकारवाच्यत्वाध्यवसानाशक्तेस्तद्द्वारादेशवाच्यत्वान्वाख्यानं न युक्तमित्याशयः। पक्षद्वयमध्ये न्यतरपक्षसंभवेप्यर्थापत्तिभङ्गन्यायेन कर्तृकर्मणोरवाच्यत्वावगमादून्यायविरोधापत्तेरप्यविद्यमानवाचकवर्णनं गम्यत इति चशब्दव्याख्यार्थमाह *अन्ते चेति*। पक्षद्वये दोषद्वयस्योक्तस्योपेक्षणात्समाप्तावपीत्यन्ते चेत्यस्यार्थः। अतो न्यायविरोधेन कर्त्तृकर्मणोरादेशवाच्यत्वस्याप्ययोगाल्लकारवाचकत्वकर्त्तृकर्मवाच्यत्वयोर्मध्ये कस्मिंश्चित्पारिभाषिके कल्पनीये वाच्यत्वस्यादेशावस्थायामप्यसंभवेनैकान्ततः पारिभाषिकत्वस्याश्रयणीयत्वाल्लकारस्य तु स्वरूपेणासत्वेप्यादेशरूपेण सत्वात्संख्यान्वयरूपेण च कर्त्तृकर्मवाचित्वस्याप्यौपचारिकस्य सत्वाद्वाच्यत्वस्यैव पारिभाषिकत्वकल्पनायाः श्रेष्ठत्वावगतेर्लकारस्यासत्वाद्वाचकता पारिभाषिक्यस्तु न तु कर्तृकर्मणोर्वाच्यतेत्याशङ्का न कार्येत्याशयेनाह * मत इति * । संख्यान्वयरूपेण वाचकत्वस्येव वाच्यत्वस्याप्यौपचारिकस्य संभवात्पारिभाषिकता न युक्तेत्याशङ्क्य लकारावस्थायामौपचारिकस्यापि वाच्यत्वस्यायोगादादेशावस्थायां तु कर्तुरेवत्वे तिबितिविशेषणविशेष्यान्वयाभ्युपगमनेन कर्तृकर्मणोर्वाच्यसंख्याविशेषणत्वमात्रप्रतीतेर्वाच्यत्वानन्वाख्यानात्पारिभाषिकत्वैव युक्तेत्याशयेन परिहर्तुमाह *न हीति*। एतदेव मीमांसापक्षद्वयहेतूक्तिपूर्वं विवृणोति *तेनेति*। ततश्चैष सूत्रार्थो भवतीत्याह * तेनैतादिति * । प्रयोजनापेक्षायां च स्वशास्त्रव्यवहारार्थताऽवसीयत इत्याह *किं पुनरिति*। मुख्यत्वाभ्युपगमेन पर्युदासोपपत्तिमुपपादितामुपसंहरति *तस्मादिति*। एवं सति कर्तुरभिहितत्वेन निमित्तेन पचतिशब्दस्य कर्त्तृविभक्तिप्रतिबन्धकत्वात्कर्मणश्चाभिहितत्वेन निमित्तेन पच्यतेशब्दस्य कर्मविभक्तिप्रतिबन्धकत्वादित्येवं विशिष्टस्य हेतोर्विशेषेणासिद्धयोगापत्तेर्विशिष्टस्य चानैकान्तिकत्वाभावाच्च कश्चिद्दोषः स्यादित्याशङ्क्य कर्त्तृकरणयोस्तृतीया कर्मणि द्वितीयेत्यागमापादितस्य कारकाविभक्ति-

प्रसङ्गस्य पारिभाषिकेणाभिहितत्वेन प्रतिबन्धाख्यपरिहारसंभवेपि पारिभाषिकस्यावास्तवत्वाद्विशेषणासिद्धिरपहृतैवेति सूचयितुमाह * इतीति * उक्तेन प्रकारेण कारकविभक्तिप्रसङ्गमात्रं परिहृतं न तु संख्यायां कारके वा धीरित्यादिवार्तिकसूचिता विशेषणाऽसिद्धिः परिहृतेत्यर्थः । चतुर्थप्रयोगस्थं तद्विशेषावबोधकत्वादिति हेतुमनैकान्तिकत्वेन दूषयितुमाह * यत्त्विति * तद्विशिष्टाभिधायित्वस्यात्र हेतुत्वेन विवक्षितस्य शिंशपादिशब्देष्वभावान्नानैकान्तिकतेत्याशङ्क्य शुद्धसंख्याभिधानेपि प्राथम्यप्राधान्यविशेषात्कर्तृकर्मान्वयनियमस्य यद्वा भावनया कर्त्ता प्रथमं प्रतिपाद्यत इत्यादिवार्तिकेनोपपादितत्वाद्भावनासमकालसंख्याप्रतीतेश्च प्राक्कर्तृकर्मणोरप्रतीतत्वेन विशेषणत्वायोगाद्यतः कर्तृगतां संख्यां प्रतीमः केवलामत इत्यादिवार्तिकोक्तस्य तु विशिष्टसंख्याभिधानस्य परमतत्वात्तद्विशिष्टाभिधायित्वस्यासिद्धत्वापत्तेः कारकविभक्तिषु कारकवाचित्वस्य तद्विशिष्टसंख्यावाचित्वस्य च दर्शनाद्यद्यद्विशेषवाचि न तद्वाचीति सामान्यव्याप्तिविवक्षया तद्विशेषवाचिताऽत्र हेतुर्वाच्येति कृत्वा शिंशपादिशब्दैरनैकान्तिकतास्त्येव तद्विशेषबोधकत्वहेतुपक्षे त्विन्द्रियैरप्यनैकान्तिकत्वं सामान्यव्याप्तिविवक्षायां च तिङो द्रव्यविशेषकारकशक्तिवाचित्वेन द्रव्यवाचित्वस्यापि साध्यत्वापत्तेः पक्षस्यापि तिङः साध्यशून्यत्वात्तत्राप्यनैकान्तिकता भवन्तं प्रति वक्तुं शक्येत्याशयेन परिहर्तुमाह *तेनेति* ॥ पञ्चमप्रयोगस्थं तद्विशेषणैः सम्बध्यमानत्वादिति हेतुं जातिगुणशब्दानां गौः शुक्लोऽरुणा स्त्रीति व्यक्तिद्रव्यविशेषणगुणलिङ्गान्वयिनामप्याकृत्यरुणाधिकरणयोर्व्यक्तिद्रव्यवाचित्वनिरासादनैकान्तिकत्वेन दूषयितुमाह । * यदपीति * जातिगुणशब्दानां व्यक्तिद्रव्यवाचित्वाभ्युपगमेपि रसशब्दे द्रव्यविशेषणस्नेहाद्यन्वयिन्यपि द्रव्यवाचित्वाभावादनैकान्तिकतामाह *अपिचेति * अश्वशब्दे चाश्वारोहविशेषणहरणक्रियान्वयिन्यप्यश्वारोहवाचित्वाभावादनैकान्तिकतामाह * तथेति * या तु न च गम्यमानस्य विशेषणसम्बन्धो यथा धूमशब्दादग्नेरवगतस्येति वार्तिके गम्यमानस्य विशेषणान्वयानर्हतोक्ता सा धूमादिशब्दस्याग्न्यादौ
६७८।१ तात्पर्याभावान्न त्ववाचकत्वादिति सूचयितुमाह * यत्त्विति * । कर्त्रनभिधानोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * कर्त्रनभिधानव्युत्पादनफलश्रुतिप्रकरणाविरोधसिद्ध्युक्त्यर्थं न चेदिति भाष्यं

व्याचष्टे * ततश्चेति * इतरथेत्यादिपूर्वपक्षभाष्योक्तसिद्धान्तदोषानुभाषणार्थं यत्त्विति भाष्यं व्याचष्टे * यत्त्विति * । पुरुषः प्रयत्यते व्यापार्यतेनुष्ठाने प्रेर्यतेनेनेति व्युत्पत्त्या पुरुषप्रयत्नशब्देन विध्युक्तिसूचनार्था विध्यानर्थक्योक्तिः । कर्मधर्मपक्षोक्त्या कर्मयुक्तपुरुषधर्मपक्षेप्यानर्थक्योक्तेः सूचनार्थः शुद्धपुरुषार्थत्वोपसंहारः । दोषपरिहारार्थं तदित्यादिभवतीत्यन्तं भाष्यं प्रयोजनापेक्षत्वात्सामान्यतः किंचित्प्रत्यङ्गत्वेनावगतं सत्प्रकरणेन प्रकरण्यङ्गतया गृह्यते न चाविहितं सामान्यतोऽङ्गतयावगतं भवतीत्येवं व्याख्यातुमाह * तत्रेति * तावन्नास्य वदनस्य प्रयोजनमपेक्ष्यते विना चापेक्ष्यमाणेन प्रयोजनेन वदनधात्वर्थः सामान्यतोऽङ्गत्वानवगमान्न प्रकरणेन क्रत्वङ्गं प्रतीयत इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * विधीति * प्रकरणग्रहणोक्तेः प्रयोगवचनग्रहणसिद्ध्यर्थत्वसूचनार्थं * न चेत्युक्तम् * ॥ अङ्गत्वसिद्ध्यर्थतयाङ्गाविध्यर्थवत्त्वोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * साक्षाच्छब्दः प्रधानविषयः । पारम्पर्यशब्दोऽङ्गविषयः दर्शपूर्णमासोपकारसम्बन्धितया प्रयोजनभूतया तत्सिद्ध्यर्थमित्यर्थः । निषेधस्य क्रत्वर्थत्वसिद्धान्तसिद्ध्यै क्रत्वर्थवदनविषयत्वोपसंहारार्थमत इति भाष्यं व्याचष्टे * अतश्चेति * ततश्चेप शास्त्रार्थो भवतीत्युक्त्यर्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति * शास्त्रार्थोदाहरणोक्त्यर्थं तेनेत्यादिभाष्यं संकल्पानृतनिषेधोक्त्यर्थतया भासमानमयुक्तत्वापत्तेर्वदनानृतनिषेधोक्त्यर्थतया व्याचष्टे * तेनेति * । तर्ह्युदित्वेति वाच्यं न संकल्पयेतीत्याशङ्क्य वदनलक्षणार्था संकल्पोक्तिर्द्विणिजन्तत्वाद्वादित्वेत्यर्थसिद्धिरित्येवं द्वेधा व्याचष्टे * संकल्पयेति चेति * संकल्पितशब्दोऽप्येवं द्विधा व्याख्येयः । आहेति भाष्यं विध्यनुवादाचिन्ताप्रयोजनाक्षेपार्थत्वेन मूलमूलिभावसंयोगान्तरविधिचिन्ताप्रयोजनाक्षेपार्थत्वेन च व्याचष्टे * आहेति * स्मृतिमूलतया च विधाविति चकारार्थः । उच्यत इति भाष्यं पूर्वपक्षे स्मृतिप्राप्तक्रतुयुक्तपुरुषधर्मानुवादत्वात्तत्र क्रतौ निषेधातिक्रमे स्मार्त्तक्रत्वङ्ग [यद्यविज्ञाते भूर्भुवः स्वाहेत्याहवनीयहोतव्यमिति यद्विहितं प्रायश्चित्तं तत्कार्यं सिद्धान्ते क्रत्वङ्गतया यजुर्वेदविहितत्वाद्याजुर्वैदिकक्रत्वङ्गभ्रेषे यदि यजुष्टो भुवः स्वाहेत्य-

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

न्वाहार्यपचने होतव्यमिति यद्विहितं तत्कार्यमित्येवं विध्यनुवादचिन्ताप्रयोजनसमाधानार्थत्वेन तावद्व्याचष्टे *तस्मादिति* स्मृतिविहितक्रत्वङ्ग] भ्रेषनिमित्तत्वोक्त्यर्थतया भाष्यस्थस्मार्तशब्दव्याख्यार्था नैमित्तिकोक्तिः । यजुर्वेदविहितक्रत्वङ्गभ्रेषनिमित्तस्य प्रायश्चित्तस्य करणमित्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे * स्मृतौ चेति* चकारेण क्रत्वङ्गतया विहितत्वसूचनात्स्मृतौ क्रत्वङ्गत्वेन विहितस्य भ्रेषे यत्प्रायश्चित्तं तदेवानृतवदननिमित्तं कार्यमित्यर्थः । पूर्वपक्षप्रयोजनोपपादनार्थं स्मृतेस्त्वित्युक्तम् । मूलमूलिभावपूर्वपक्षे शुद्धपुरुषधर्मस्तत्रैवं सति भ्रेषगायत्रीमशुचौ दृष्टे चापले चानृतेऽपि चेति स्मृतिविहितं प्रायश्चित्तमित्येवं व्याख्यातुमाह*एवमिति* स्मृत्यैव नानृतं ब्रूयादित्यनया निषेधार्थस्य विधेयतया गायत्रीमनृते जपेदित्यनया च यज्ञाङ्गत्वानपेक्षस्य निषेधातिक्रमस्य प्रायश्चित्तनिमित्ततयानुस्मृतत्वात्स्मार्त्तमेव प्रायश्चित्तमित्यर्थः । मूलमूलिभावेऽप्यस्य निषेधस्य याजुर्वैदिकत्वाद्यदि यजुष्टः प्राप्तः पदार्थ आर्तिमार्छेयादित्येतावतश्च निमित्तत्वसिद्धेरुद्देश्यनिमित्तविशेषणस्य यज्ञान्वयस्य विवक्षायोगाद्यजुर्वेदविहितनिमित्तमेव भ्रेषे प्रायश्चित्तं स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * विशेषणाविवक्षाभ्युपगमेनैव तावत्परिहरति * नैतदिति * यज्ञशब्दस्यानिर्विषयनिर्देशकत्वानभ्युपगमे यजुष्ट इत्यस्य विषयानिर्देशकत्वायोगात्साकाङ्क्षत्वापत्तेर्यज्ञशब्दस्यैव यज्ञाङ्गलक्षणया विषयनिर्देशकत्वावगमाद्धविःशब्दवन्नाविवक्षितार्थता युक्तेत्याशयेन परिहारान्तरमाह * किंचेति * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * यदीति * यज्ञशब्दस्य तर्हि प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमविषयत्वावगतेर्दर्शपूर्णमासाङ्गभ्रेषे नैतत्प्रायश्चित्तं युज्येतेत्याशङ्क्याह * ज्योतिष्टोमेति * निमित्तस्योद्देश्यत्वाद्यज्ञविशेषणायोगशङ्कां निराकर्तुमाह*नत्विति*। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे *तस्मादिति* क्रतुयुक्तपुरुषधर्मविधिपूर्वपक्षेऽपि याजुर्वैदिकयज्ञाङ्गभ्रेषनिमित्तप्रायश्चित्तसाम्यात्क्रतुयुक्तपुरुषधर्मशुद्धक्रतुधर्मचिन्तायाः किंप्रयोजनमित्याशङ्कते * यदा त्विति * विहितानां निषिद्धानां च याजमानतां प्रति यजमानं वा वृत्तिं पूर्वपक्षप्रयोजनमाह * तदिति * कर्मव्युत्पन्ने विधिशब्दः आवृत्तिसूचनार्थो निषेधग्रहणार्थश्चापि शब्दः सर्वशब्दः क्रत्वन्तरगतपदार्थं ग्रहणार्थः । श्लोकं व्याचष्टे * सर्वे हीति * समिदादीनामारादुपकारित्वेऽपि प्रयोजनाविशेषाद् दृष्टान्तमात्रत्वेनोपादानमिति सूचनार्थं * तत्रेत्युक्तम् * निषेधानामननुष्ठानात्मकत्वा-

स्कथं याजमानत्वाशङ्कयोपपादयितुं प्रतिषेधेष्वपीत्युक्ते विषयविशेषोक्त्यै यद्यजमानेनात्मसंस्कारायोच्चार्यते तत्र वैकल्पिकानां प्रयोगारम्भेऽन्यतरपक्षावधारणे कृते पक्षान्तरकार्यताक्त्यात्मकमवैकल्पिकाशीर्मन्त्रादिस्वरूपोच्चारणोऽपि चान्यथोच्चारणात्मकं मृषात्वं न कार्यं यजमानसंस्कारार्थोच्चारणादन्यत्र यजमानाच्चान्येषां यथेष्टवादितेत्युक्तम् । सिद्धान्ते तु सर्वत्र सर्वेषां च निषेधादध्वर्य्वादिभिरपि नान्यथा कार्यं यजमानसंस्कारार्थमपि च क्रत्ववैगुण्यायैव वर्जनीयमित्याह * शुद्धेति * शुद्धक्रतुधर्मपक्षे कर्तुर्गुणभूतत्वाद्विध्यर्थवन्निषेधार्थेऽपि सामाख्यानिककर्तृनियमोपपत्तेर्न सर्वेषां वर्जनं युक्तमित्याशङ्कते * ननु चेति * गुणभावेऽपि कर्तुरनपेक्षितत्वान्नियमायोगमाह * सत्यमिति * नञश्च निपातत्वेन केवलाप्रयोगित्वान्नित्यनिषेध्यपदसाहचर्यलक्षणया श्रुत्यैव निषेध्य प्राप्त्यान्वयात्प्रकृतक्रत्वर्थस्य निषेधस्य तदर्थप्राप्तिसंभवे ऽन्यार्थप्राप्त्यनपेक्षत्वेऽपि यत्र प्रकृते ऽध्वर्य्वादौ कर्त्तरि निषेध्योऽर्थः प्राप्तस्तत्र सर्वत्र गच्छन्निषेधो न वार्यते समाख्ययेति युक्त्यन्तरमाह * श्रुत्यैव चेति * निषेधान्वयात्प्राङ् निषेध्यस्यानुष्ठेयत्वावगमात्कर्त्रपेक्षायां समाख्यया नियमोपपत्तेस्तदनुसारान्निषेधनियमोऽपि सेत्स्यतीत्याशङ्कते * नन्विति * निषेध्यमात्रे शास्त्रापर्यवसानात्कर्त्रपेक्षानुपपत्तेर्निषेधान्वये चानुवाद्यत्वेन निषेध्यस्य श्रुतेनापि कर्त्रा विशेष्यत्वायोगात्सामाख्यानिकेन विशेष्यता दूरोत्सारितेत्याह *नैतदिति* एतदेवोपसंहरति *तस्मादिति* क्रतुयुक्तपुरुषधर्मशुद्धक्रतुधर्मचिन्ताप्रयोजन [स्ये भाष्यानुकस्योक्तेस्तच्चिन्तानर्थवत् शङ्कानिरासार्थतां दर्शयन्सर्वत्र विधिषु निषेधेषु च क्रतुयुक्तपुरुषधर्मशुद्धक्रतुधर्मचिन्तायाः प्रयोजन] मस्तीत्युपसंहरति * तस्मादस्तीति * ।

जञ्जभ्यमानधर्माणां प्रकरणे निवेशः । अधिक ४

अहीनवत्पुरुषस्तदर्थत्वात् ॥ २० ॥

प्रकरणस्य पूर्वैः सर्वैर्विरोधाविरोधचिन्तात्मकत्वेनानन्तराधिकरणवदस्यापि प्रकरणसंगतिमाह * पूर्वत्रेति * तीर्थस्नानोदाहरणे लिङ्गवाक्याभ्यां मन्त्रोदाहरणे तु वाक्येनैवेत्यर्थः ॥ एकहेलयोदाहरणसंदेहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति स्मृतेर्जृम्भमाणायाः शानचोद्देश्यत्वाख्यस्य लक्षणस्योक्तत्वान्निमि-

१ इति द्वितीये नास्ति ।

त्तनां च विनोद्देश्यत्वायोगान्निमित्तत्वावगतिः शुद्धक्रतुधर्मत्वापवाद-तयानन्तराधिकरणसंगतिसिद्ध्यै प्रकरणविशेषोक्त्या क्रतुयुक्तपुरुष-धर्मपक्षवच्छुद्धक्रतुधर्मपक्षस्याप्युक्तत्वसूचनायाधिकारात्प्राप्तिं दर्श-यितुं कैमर्थ्यापेक्षायां निवीताधिकरणवत्पक्षत्रयरचनीयत्वेऽभिहिते पक्षा-नामपि रचनापत्तिमाशङ्क्यानन्तराधिकरणत्रयाणामेवोपन्यासादि-हानुवृत्तिरुक्ता किंतावदित्येतावता किंतावद्युक्तमिति पृष्टे प्राप्तमित्य-नेन यत्पूर्वाधिकरणात्प्राप्तं तद्युक्तमित्येवमित्येतावतो भाष्यस्य शुद्ध-क्रतुधर्मपक्षोक्त्यर्थत्वसूचनार्थं पूर्वाधिकरणेन क्रत्वर्थे स्नाने मन्त्रो-च्चारणे च प्राप्ते सूत्रेणान्यः पूर्वपक्षो गृह्यत इत्याह * तत्रेति * यथा हीनो द्वादशत्वं प्रकरणादुत्कर्षति तथा पुरुषः स्नानमन्त्रावित्येवं शुद्ध-पुरुषधर्मपक्षोक्त्यर्थत्वेनाहीनवत्पुरुषइति सूत्रावयवं व्याचष्टे * यथे-ति * तदर्थत्वादिति सौत्रं हेतुं भाष्यकृता स्नानोदाहरणे स्पष्टत्वाद-व्याख्यातं स्वयं स्नानस्य मलापकर्षणाख्यपुरुषोपकारसामर्थ्यात्म-केन लिङ्गेन पुरुषार्थत्वादित्येवं तावद्योजयितुमाह *स्नानं तावदिति* तीर्थविशिष्टस्य स्नानस्य विधेयत्वाद्विशेषणांशेन पुरुषोपकाराशक्तेर्लि-ङ्गाविरोधिना प्रकरणेन शुद्धक्रत्वर्थत्वमाशङ्क्य तीर्थविशिष्टस्य सुखा-वतरणाख्यपुरुषोपकारशक्त्यात्मकेन लिङ्गेन पुरुषार्थत्वादित्येवं योज-यितुमाह *तीर्थेति * अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते इत्यादिना भोजनादिपूर्व-भावित्वनियमरूपेण स्मृतं स्नानमनूद्यानेन तीर्थनियममात्रविधा-नाद्भोजनादिपूर्वभावित्वनियमस्य च पुरुषार्थत्वायोगेन तद्विशि-ष्टस्य स्नानस्यापि पुरुषार्थत्वायोगादेतद्वाक्यविहितस्य तीर्थनिय-मस्यापि पुरुषार्थता न युक्तेत्याशङ्क्य तदपि स्मरणं पुरुषार्थस्यैव स्नानस्य ततश्च भोजनादिपूर्वभावित्वनियमजन्यमदृष्टं पुरुषगाम्ये-व ज्ञापयति तेन कारणेन भोजनादिपूर्वभावित्वनियमयुक्तेनापि स्नानेनावधारितपुरुषोपकाराख्यप्रयोजनेनान्वयात्तीर्थनियमस्यापि पु-रुषार्थता ज्ञायत इत्याह * यदपीति * क्रियासामान्यवाचिना करोतिना ज्ञापनाख्यः क्रियाविशेषो लक्ष्यते किं पुनस्तीर्थनिय-मेन पुरुषापेक्षितं प्रयोजनं साध्यते येनास्य पुरुषार्थता स्यादित्या-शङ्क्य लिङ्गस्य पूर्वोक्तमेव तावत्प्रयोजनं स्मारयति * तत्रापीति * दुःखावतरह्रदादिमात्रनिवृत्त्यर्थत्वे सत्यवतरणदुःखानापत्तिरूपस्या-वतरणसुखस्य प्रयोजनत्वं युज्येत नियम्यमानान्यमात्रनिवृत्त्यर्थ-

त्वात्तु नियमस्योद्धृतोदकादेः सुखकरस्याप्यन्यत्वाविशेषान्निवृत्तिप्रतीतेस्तन्निवृत्त्यंशस्य नियमस्य दृष्टार्थता न युक्तेत्याशङ्क्यादृष्टं वाक्यगम्यं प्रयोजनमाह * अथापीति * अनेन च तीर्थस्नानस्य वाक्येन पुरुषार्थत्वावगमादिति सौत्रहेतुयोजना सूचिता । तीर्थस्नाने फलश्रुतेः फलसमर्थकत्वपूर्वपक्षं परामप्यधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वादयुक्तमाशङ्क्यास्मिन्नधिकरणे लैङ्गिकपुरुषार्थत्वनिरासे सति लिङ्गाविरोधिना प्रकरणेन स्नानस्य क्रत्वर्थत्वेन पारार्थ्यनिर्ज्ञानात्फलश्रुतेरर्थवादमात्रता सेत्स्यति इह तु लिङ्गविरोधिना प्रकरणेन पारार्थ्यनिर्ज्ञानाशक्तेः फलसमर्पकतारात्रिसत्रन्यायेन पूर्वपक्षयितुं शक्येति परिहारसूचनायैव भूतालिङ्गानुगृहीताद्वाक्यात्पुरुषसंयुक्तस्य तीर्थविशिष्टस्य स्नानस्य प्रकरणेनेश्वरमित्याह * न चेति * जञ्जभ्यमानोदाहरणे सौत्रहेतुव्याख्यार्थं ब्रूयादिति भाष्यमाख्यातश्रुत्या मन्त्रोच्चारणस्य पुरुषार्थत्वावगमादित्येवं व्याख्यार्थतया भासमानमाख्यातेन कर्त्रनभिधानादयुक्तमाशङ्क्य ब्रूयाच्छब्दसमभिव्याहृतपुरुषवाचिजञ्जभ्यमानशब्दश्रवणस्य पुरुषप्राधान्योक्त्यर्थत्वेनादृतत्वादित्येवं वाक्यीयपुरुषार्थत्वोक्त्यर्थतया हेतुव्याख्यार्थमिति सूचयितुमाह *यद्यपीति* लकारविधाविव कृद्विधावपि कर्त्तरीत्यस्य संख्याविशेषणत्वशङ्कानिरासायानन्यपरेत्युक्तम् । जञ्जभ्यमानशब्दस्य गुणभूतपुरुषोक्त्यर्थत्वेनाविरोधसंभवे प्रकरणबाधायोगाच्छुद्धपुरुषार्थत्वायोगं नन्वितिभाष्येणाशङ्क्य नात्र मनुष्या विधीयन्तइत्यादिनिवीताधिकरणभाष्योक्तेन न्यायेन पुंसो गुणत्वायोगं मत्वा परिहारार्थमुच्यतइत्यादिभाष्यं व्याख्यातुमाह * तेनेति *ब्रूतेरभिधानार्थत्वसूचनार्थं मन्त्रेणाभिधानमित्युक्तम् । जृम्भिकानिमित्तस्य मन्त्रोच्चारणस्येत्यनेनाप्यर्थाभिधानार्थस्यैवोच्चारणस्य विवक्षितत्वादविरोधः ॥ शुद्धपुरुषार्थतायामश्रुतफलकल्पनापरिशङ्कानिरासार्थं फलमपीति भाष्यं व्याचष्टे*पुरुषेति* । पूर्वपक्षोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे *तस्मादिति । उत्कर्षप्रतिज्ञानस्याद्यसूत्रावयवारूढत्वसूचनार्थो भाष्यशेषो यथाप्रकरणं भिन्त्वेत्यनेनैव व्याख्यातः ।

प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य तत्संस्कारो द्रव्यवत् ॥ २१ ॥

प्रकरणयुक्तस्यैव पुंसः स्नानेन मन्त्रवचनेन च संस्कारो न तु शुद्धस्य द्रव्यस्येव प्रोक्षणादिनेत्येवं सूत्रव्याख्यार्थं न

चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * पुरुषेति * लिङ्गवाक्यसमर्पितपुरुषसामान्याविरोधिपुरुषविशेषसमर्पकत्वेनाविरोधात्प्रकरणस्य बाधायोगसूचनार्थत्वेन तावत्प्रकरणविशेषादिति सूत्रावयवं हेतुप्रश्नोत्तरतया व्याचष्टे * कुतइति * ॥ प्रकरणस्य व्यावर्त्तकत्वाभावाद्विशेषसमर्पकत्वायोगमाशङ्क्य प्रकृतस्य क्रतूपकाराख्यफलस्य संनिहितत्वेन विशिष्टत्वाद्बलीयस्त्वात्तत्संभवे विप्रकृष्टपुरुषाभिमतस्वर्गाख्यफलकल्पनानुपपत्तेरकल्पने चानर्थक्यापत्तेर्व्यावर्त्तकत्वं विनापि विशेषसमर्पकत्वोपपत्त्युक्त्यर्थत्वेनाप्येतमेव सूत्रावयवं व्याख्यातुमाह * न चेति * दूरवर्तिनी फलश्रुतिः कल्पयितुं न युज्यत इति करोतिना कल्पनक्रियाविशेषलक्षणादर्थः । यदि कश्चित्प्रकृतसंयोगेपि लिङ्गवाक्याबाधस्य वक्ष्यमाणत्वाद्भ्रान्त्या शुद्धपुरुषसंयोगेपि प्रकरणाबाधं शङ्केत तं प्रत्याह * पुरुषमात्रेति * । अविरोधायोगशङ्कानिरासार्थत्वेन सौत्रहेतुव्याख्यानायाविरोधायोगशङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * ॥ एतच्छङ्कानिरासार्थत्वेन प्रकरणविशेषोक्तिव्याख्यार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याख्यातुमारभते * सत्यमिति * । जञ्जभ्यमानशब्दस्य यौगिकत्वेन व्यक्तिवाचित्वादाग्नेयीशब्दवच्च सर्वनामार्थवृत्तित्वाभावेन संनिहितार्थवाचित्वाभावादाग्नेय्यधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन सर्वव्यक्तिवाचित्वावगतेः प्रकृतजञ्जभ्यमानमात्रग्रहणे जञ्जभ्यमानशब्दार्थसाकल्यासिद्धिं प्रकृतस्य च पुंसः कर्मारम्भात्प्राचीनेनैव सर्वकर्माङ्गतया स्मृतिप्राप्तेन स्नानेनापकृष्टमलत्वान्न लिङ्गावगतमलापकर्षणार्थत्वं स्नानं प्रत्ययोग्यतामाशङ्क्य सर्वासां व्यक्तीनां जञ्जभ्यमानशब्दवाच्यत्वेपि प्रत्येकमेव वाचित्वादाग्नेयीवच्चोपादेयत्वाभावेनागृह्यमाणविशेषत्वाभावात्प्रकृतमात्रग्रहणेपि शब्दार्थसाकल्यसिद्धिं मलानां चापकृष्टानामपि पुनःपुनः प्रवृत्तिदर्शनादत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः श्रवत्येष दिवारात्राविति चोक्तत्वाद्योग्यत्वोपपत्तिमाह * न हीति * । प्राकरणिके जञ्जभ्यमाने समस्तः शब्दार्थः प्राकरणिके च स्नानशेषिणि योग्यत्वं न नास्ति किं चास्त्येवेत्यर्थः । स्नानशेषिपुरुषोपलक्षणार्थः स्नातृशब्दः । प्रकृतेपि पुंसि योग्यत्वशब्दार्थसाकल्यसंभवाल्लिङ्गवाक्ययोः प्रकरणेन स्वविषयादुत्कालनलक्षणबाधानापत्तावपि संकोचनलक्षणो बाधः प्रसज्येतैवेत्याशङ्क्य * न-

न्विति * । व्रीहिप्रोक्षणादिवदिहापि संकोचोपपत्तिमाशङ्क्य शुद्ध-पुरुषार्थत्वेऽग्निहोत्रादिवत्साक्षात्पुरुषोपकारित्वात्सुतरामर्थत्वोपपत्तेः शुद्धव्रीह्यर्थतायामिवानर्थक्यापत्त्याशङ्काभावाद्वैषम्यसूचनायायुक्त-तोक्ता। शक्तिमदर्थित्वस्याप्यधिकारेणापेक्षणादनर्थके कर्मण्यधिकारा-नुपपत्तेरशक्त्येवानर्थक्यापत्त्याप्यविशेषबुद्धिनिवृत्तेर्युक्तत्वात्प्रकरणा-वगतसन्निकृष्टक्रतूपकाराख्यफलसंभवे विप्रकृष्टफलकल्पनायोगेन शुद्धपुरुषार्थतायामानर्थक्यापत्तिपरिहारायोगाद्व्रीहिप्रोक्षणसाम्याश-येन परिहरति * एषा तावदिति । * विद्वत्त्वस्यापि शक्त्याधानायै-वापेक्षणेऽप्यविदुषः सामर्थ्यस्याप्यविज्ञानेनेन्द्रियदार्ढ्यादिहेतुकशक्ति सद्भावेऽप्यधिकारायोगात्पृथगुपादानम्। अगृहीताशयः प्रकरणाति-रिक्तव्यावर्तकायोगं मत्वानभ्युपगमनीयाभ्युपगमापत्तिं शङ्कते * नन्विति । * स्वयमेव मयानभ्युपगमनीयत्वज्ञानान्न ममानभ्युपग-मनीयप्रकरणविशेषकत्वाभ्युपगमापत्तिरित्याशयेन परिहरति * नैत-दिति । * प्रयाजादिष्विव मन्त्रस्नानयोरपि विनियोजकमेव प्रकरणं न तु विशेषणत्वं प्रतिपद्यत इत्युक्ते कथंभावाख्यस्य प्रकरणस्य विनि-योगार्थत्वाद्विशेषकत्वायोगेऽप्यधिकाराख्यस्य प्रकरणस्याग्न्यादौ विशेषकत्वदर्शनादत्रापि विशेषकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्योपादेय-त्वादाग्नेय्यादेर्विशेषणसंभवेऽपि जञ्जभ्यमानस्योद्देश्यत्वाद्विशेष्टुम-शक्यतोद्दिश्यमानोक्त्योक्ता विनियोजकत्ववद्व्यावर्तकतापि कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य प्रकरणस्य कथमिति प्रकाराकाङ्क्षारूपस्येत्थमित्यु-पायेतिकर्त्तव्यताद्यपरपर्यायप्रकाररूपादन्येन विशेष्यादिना नन्वया-दित्याह * न हीति। जञ्जभ्यमानस्योद्देश्यत्वाद्विशेषणायोगेऽपि स्नातीत्या-ख्यातोक्तभावनाक्षिप्तस्य कर्त्तुरुपादेयत्वाद्विशेषणोपपत्तेः कथंभावा-ख्यस्य प्रकरणस्य विशेषकत्वायोगेऽप्यपूर्वसाधनांशलक्षणायै पुंसोऽधि-काराख्यप्रकरणगृहीतत्वापेक्षणादधिकाराख्यात्प्रकरणाद्विशेषलाभो-पपत्तिमाशङ्क्याधिकाराख्यस्य प्रकरणस्य वाक्यप्राप्तेभ्यः पुरुषान्तरेभ्यो वाक्यविधेयक्रियाशेषिभूतपुरुषानिवर्त्तनात्मकविशेषणाख्यस्य व्यापा-रस्य वाक्यविरोधेन व्यावृत्तत्वाद्बाधितत्वान्न प्रस्तावलक्षणव्या-पारबाधे तद्गृहीतत्वापेक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य विशेषणाख्यव्या-पारबाधेऽपि बुद्धिस्थापनाख्यव्यापाराबाधाद्युक्तत्वसूचनार्थं व्यावृ-त्तव्यापारोक्त्योः सप्तम्यन्तयोरपेक्षोक्तेश्च प्रथमान्तायाः पाठेऽपि प्र-

करणगृहीतत्वापेक्षायामपि तद्व्यापारस्य बाधितत्वान्न प्रकरणं विशेषणमित्यर्थस्य विवक्षितत्वाद्यद्यपितथापिशब्दार्थौ निपातत्वादनेकार्थेनेतिकरणेन विवक्षित्वा यद्यपि प्रकरणगृहीतत्वापेक्षा भवति तथापि तद्व्यापारे बाधितेनैव तद्विशेषणमवकल्पत इत्येवं योज्यम् । युगपत्सर्वपदार्थविषयत्वात्तु प्रकरणव्यापारस्याद्यपदार्थादारभ्यान्त्यपदार्थपर्यन्तमनुवृत्तेः प्रकरणगृहीतत्वापेक्षायास्तद्व्यापारपर्यवसानोत्तरकालत्वं व्याख्यातुमुपक्रमते * कथं तर्हीति * द्रव्यवदिति सौत्रस्य दृष्टान्तस्य प्रकृतपुरुषप्रत्ययप्रकाशोक्त्यर्थत्वसूचनपूर्वं किंत्विति भाष्यं व्याचिख्यासुः प्रकरणस्य विशेषकत्वाभावेपि प्रकृतपुरुषग्रहणसिद्धिमुपपादयति * तथा हीति * श्लोकं व्याचष्टे * यथा-हीति * नन्वित्याशङ्काभाष्यं फलमपीति भाष्ये लृप्तत्वस्योक्तत्वात्फलकल्पनापरयुक्त्ययोगोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * ननु चेति * प्राणापानावेवेति फलश्रुत्युदाहरणेन तीर्थमिव हीत्यस्याप्युपलक्षणादन-योरिति द्विवचनोपपत्तिः । नेतीति परिहारभाष्यं फलस्य विध्यनधीनत्वादयुक्तमाशङ्क्य विधायकशब्दस्यात्राज्ञातज्ञापकवाचित्वात्फलज्ञापककामशब्दाभावोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * सत्यमिति * प्राणापानावेवेत्यस्याज्ञातचिरायुष्ट्वाख्यफलज्ञापकत्वाद्विधायकानुपलम्भोक्त्ययोगाशङ्कानिरासार्थं य एष इति भाष्यमेतावदत्रशब्देन गम्यते यस्यैवं लक्षणा जुहुस्तस्य पापश्लोकाश्रवणमिति जुहूतः क्रियते जुहूर्वा तदर्थेति नैतच्छब्द आहेति पर्णमय्यधिकरणभाष्यवक्ष्यमाणयुक्त्याशयत्वेन व्याचष्टे * फलेति * वर्त्तमानापदेशस्याप्रवृत्तप्रवर्त्तकत्वाभावात्तदाशयत्वेनैव विधायकाभावोक्तिः कस्मान्न व्याख्यातेत्याशङ्क्य * इतरथा पुनरिति * फलज्ञापकत्वाभावे सत्यानर्थक्यापत्त्याशङ्कानिरासार्थं स्तावकस्त्विति भाष्यं व्याचष्टे * द्रव्येति * पारार्थ्यहेतुकस्यार्थवादत्वस्य तत्र वक्ष्यमाणत्वात्कामशब्दव्यतिरिक्तेन शब्देन फलविधानाकरणस्य वक्ष्यमाणतोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य पर्णमय्यधिकरणसूत्र एव खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यादित्येवमाद्यायां फलप्रधानायां श्रुतौ फलमुच्यतइति वदता सूत्रकृता कामपदयुक्तायां श्रुतौ फलार्थत्वस्य वक्ष्यमाणतामाह * फलं त्विति * तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्यायाहेतिशङ्काभाष्यं शुद्धपुरुषार्थत्वाभ्युपगमार्थत्वेनाभासमानं फलकल्पनभयेन

शुद्धपुरुषार्थत्वनिरासादयुक्तमाशङ्क्य क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वाभ्युपगमार्थत्वेन व्याचष्टे * आहेति * । दर्शपूर्णमासविवित्यादिभाष्यावयवपाठपूर्वं कथमिति प्रश्नभाष्यं व्याचष्टे * कइति * । शङ्काशयोक्त्यर्थं योऽपिहीति भाष्यं व्याचष्टे * सर्वथा तावदिति * । अत्रेति परिहारभाष्यं क्रत्वन्तरेऽपि संस्कृतेन पुंसा प्रयोजनोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्याह * अस्येति * कोऽभावाशय इत्यपेक्षायां संस्कृतेन पुंसा क्रत्वन्तरे प्रयोजन कुतो नास्तीति प्रश्नपूर्वं गूढमाशयं विवृणोति * कुनइति * । श्लोकाशयं व्याचक्षाणो नैवेति परिहारभाष्यावयवं व्याचष्टे * यदीति * । निर्दोषशास्त्रोक्तस्य विज्ञानस्य दोषजन्यमिथ्यात्वज्ञापनलक्षणबाधायोगाद्बलवच्छास्त्राविरुद्धविषये विज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्ध एव शास्त्राणां बाधः क्व चित्प्राप्तबाधोक्तिस्तु ज्ञानमात्रोत्पत्त्याशयेत्यविरोधः । प्रतिबन्धप्रकारापेक्षायां संस्कृतेन त्विति भाष्यावयवं व्याचक्षाणः प्रकारमाह * सा चेति । नवमे व्रीहीन् प्रोक्षतीति श्रुत्या द्रव्यसंयुक्तं प्रोक्षणं त्रीन् परिधीनिति मन्त्रे लिङ्गात्संख्यासंयुक्तं सूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियत इति वाक्याद्धेतुसंयुक्तं होमं चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेदिति श्रुत्याग्नेयादिसमुदायसंयुक्तं मन्त्रं चोदाहृत्य प्रोक्षणादयो द्रव्यादिस्वरूपप्रयुक्ता अपूर्वप्रयुक्ता वेति संदेहे द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं चाश्रुतिसंयोगादिति सूत्रेण श्रुतिसंयोगात्तद्रूपलक्षितालिङ्गवाक्यसंयोगाच्च द्रव्यादिस्वरूपप्रयुक्तत्वं पूर्वपक्षयित्वार्थो वा स्यात्प्रयोजनमितरेषामचोदनार्थस्य गुणभूतत्वादित्यनेनार्थ्यमानमपूर्वं प्रयोजनं द्रव्यादीनामर्थ्यमानमपूर्वं प्रति गुणभूततया कर्त्तव्यत्वेनाचोदनादिति सिद्धान्तिते भाष्यकृता श्रुत्यादिगम्यस्वरूपान्वयविरोधात्प्राकरणिकापूर्वान्वयायोगमाशङ्क्यानर्थक्यभयात्स्वरूपान्वयाविवक्षया पूर्वसाधनत्वलक्षणाया वक्ष्यमाणत्वात्तेनैव न्यायेनेहाप्यपूर्वसाधनत्वलक्षणावगतेः प्रकरणं च विना क्रत्वैकान्तिकत्वाभावेन क्षणायोगात्क्रत्वन्तरस्य चाप्रकृतत्वात्प्रतिबन्धसिद्धिरित्यर्थः । अनेन च संस्कृतेन च पुंसा साध्यं प्रयोजकमपूर्वमन्यत्र नास्तीति भाष्ययोजना सूचिता । पुंसः साक्षादपूर्वसाधनत्वाभावात्प्रकृतपुरुषसंस्कारेऽप्यपूर्वाभावाविशेषं नान्विति-भाष्येणाशङ्क्योच्यतइत्यनेन साक्षात्साधनत्वाभावेऽपि दर्शपूर्णमास--द्वारा साधनत्वादपूर्वोत्पत्त्युपपत्त्याशयेन परिहृत्याहेत्यनेन क्रत्वन्त

रस्यापि तर्हि द्वारत्वसंभवात्प्रकृतग्रहणासिद्धिरिति पुनराशङ्क्योच्यते नान्यस्येत्यनेन संस्कारस्याप्रकृतक्रत्वन्तरगुणत्वायोगान्न तस्य द्वारत्वं संभवतीत्याशयेन परिहृते पुनराह प्रकृतस्यापीत्यनेन क्रत्वन्तरस्य संस्कारं प्रत्यशेषित्वादपूर्वोत्पत्तिद्वारत्वायोगे प्रकृतस्याप्यशेषित्वात् द्वारत्वायोगापत्तौ शङ्कितायामुच्यत आनर्थक्यादित्वादिनानर्थक्यापत्तेर्वाक्यीयशुद्धपुरुषार्थत्वबाधेन प्रकरणकल्प्यया प्रकृतक्रत्वेकवाक्यतया पुरुषवत्प्रकृतस्य क्रतोरपि शेषित्वावगतेरपूर्वोत्पत्तिद्वारत्वसंभवात्प्रकृते क्रतौ प्रयोजनमस्ति क्रत्वन्तरैकवाक्यत्वकल्पकाभावात्तु क्रत्वन्तरस्य शेषित्वानवगतेर्द्वारत्वायोगात्तत्र प्रयोजनं नास्तीति परिहारोक्तेर्गूढाशयविवरणार्थत्वसूचनार्थं पृथग्व्याख्या । तस्मादिति प्रकृतग्रहणसिद्ध्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * । मन्त्रोदाहरणे न्यायव्युत्पादनभाष्यस्योपलक्षणार्थत्वात्स्नानोदाहरणेऽपि तुल्यत्वसूचनार्थं स्नानेऽप्येतमेव न्यायमतिदिशति * एवमिति * । दर्शपूर्णमासावेव कुर्वत इत्येतन्नेत्याशङ्कायां नैव व्यावर्त्येत इत्यादेश्च परिहारस्य सप्तमपादाद्याधिकरणस्थसूत्रद्वयारूढत्वं दर्शयति * एतौ चेति * । इतरथा वदनं भवतीत्येतावत्यर्थे वदनमनुतिष्ठेदिति वदेदित्यविवक्षितस्वार्थः परार्थविध्यर्थो भवेदिति पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षभाष्योक्तायाः प्रकरणनिवेशपक्षे विध्यानर्थक्यापत्तिशङ्कापत्तिशङ्कायास्तुल्यन्यायतयेहापि प्राप्तायाः परिहारायानुभाषणार्थं यत्त्विति भाष्यं व्याचष्टे * यत्त्विति * एवं सतीत्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * । पूर्वाधिकरणोक्तपरिहारेण महास्यपरिहारस्य विरोधं शङ्कते * इह चेति * । केषांचिन्मतेन पूर्वपरिहारस्य सत्यत्वमाह * यथा तावदिति * । द्विती-
६८६।२ यस्यान्येषां मतेन सत्यत्वमाह * शक्यं त्विति * । पूर्वार्धं व्याचष्टे * विधिस्त्विति * एकादशे सर्वाङ्गसमुच्चयसिद्ध्यै सर्वेषामङ्गानामेकक्रतूपकाराख्यं प्रयोजनमिति कल्पनायाः पर्यायविधानेन हेतुना विधिशब्दवाच्यस्याङ्गग्रामस्यैकविधिश्रुतिकत्वं वदता सूत्रकृता सर्वाङ्गविधायकस्यैकस्य विधेर्वक्ष्यमाणत्वात्प्रात्यात्मकविधीनां च क्रमप्रवृत्तित्वेनाङ्गानां प्रयोगवचनविधीयमानतां विना विध्यैक्यायोगात्प्रयोगवचनस्यैव विधित्वावगतेः स एवैकः सर्वेषामङ्गानां विधिरित्यर्थः । न केवलं सूत्रानुसारात्प्रयोगवचनस्यैव विधित्वं किंतु युक्तत्वाद-

पीत्याह * पुरुषश्चेति * प्रवर्त्तकस्यैव विधित्वप्रसिद्धेरपरिपूर्णायां च भावनायां प्रवर्त्तनाशक्तेः साङ्गप्रधानविषयस्य प्रयोगवचनस्यैव विधिता युक्तेत्याशयः। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * तस्मादिति *। स्वमतेन परिहारद्वयस्यापि सत्यत्वमाह * अत्रेति *। पूर्वस्य तावत्प्रश्नपूर्वं साधुत्वमुपपादयति * कथमिति * विधित्वे सति द्वितीयोऽसाधुः स्यादित्याशयेन पृच्छति * अथेति *। प्रात्यात्मिकवाक्यार्थालोचनवेलायां विधित्वे सत्यपि प्रकरणकल्प्यवाक्यैकवाक्यतापन्नसमस्ताङ्गप्रधानवाक्यसमूहात्मकमहावाक्यार्थीभूतत्र्यंशपरिपूर्णभावनाविधिवेलायां प्रयोगविधिसिद्धप्रवृत्त्यनुवादाविरोधाशयेनोत्तरमाह * पूर्वेण हीति *। सोपपत्तिशङ्काग्रन्थद्वयसाधुतामुपसंहरति * अत इति।

व्यपदेशादपकृष्येत ॥२२॥

अहीनस्य फलवत्त्वेन ज्योतिष्टोमानङ्गत्वाद्गौणत्वापत्तेश्च ज्योतिष्टोमत्वाभावात्प्रकरणाद्बिगतस्य बहिर्भूतस्याङ्गतया द्वादशत्वस्यापदेशात्कीर्त्तनाद्युक्तोपकर्ष इत्येव वैषम्योक्त्यर्थत्वेनानुभाषणपूर्वं सूत्रव्याख्यार्थमथेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * प्रकरणइति।* सान्हशब्दवाच्यज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन त्रित्वापदेशाद्भेदेन द्वादशत्वापदेशादित्येवमन्यथावैषम्योक्त्यर्थत्वेन व्याख्यार्थं व्यपदेशाच्चेति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम्। ६८७।१

अपगोरणादीनां पुमर्थत्वम्। अ. ६॥

शंयौ च सर्वपरिदानात् ॥२३॥

न प्रजानीयादितीत्यादिशब्दार्थेनेतिकरणेन तस्मान्न ब्राह्मणायावगुरेन्न निहन्यान्न लोहितं कुर्यादिति निषेधवाक्यानां गृहीतानां भाष्यकृतोदाहरणतोक्तेति सूचनार्थं सौत्रं शंयुतशब्दं तदुपलक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे *शंयाविति।* भाष्ये क्रतुयुक्तपुरुषधर्मपक्षानवगमात्पूर्वापवादत्वेन सङ्गत्ययोगमाशङ्क्य तत्सिद्ध्यै शुद्धक्रतुधर्मः क्रतुयुक्तपुरुषधर्मः शुद्धपुरुषधर्मश्चेति त्रीन्पक्षानाह *तत्रेति।* भाष्ये तर्हि कथं द्वावेवपक्षावित्याशङ्क्य शुद्धक्रतुसम्बन्धस्य क्रतुयुक्तपुरुषसंबन्धस्य च प्रकरणगम्यत्वसाम्येनैकीकरणादित्याह * तेषामपीति *। प्रकारणादिति पूर्वपक्षभाष्यमवगोरणादेः क्रतौ विध्यभावेनाप्रसक्ते-

स्तन्निषेधस्य क्रत्वर्थत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्यामृतवदनवद्विध्यभावेप्य-र्थात्प्रसक्त्योपपादयितुमाह *समस्तेन चेति *। आख्यातेन कर्त्रनभि-धानाच्छ्रुत्यविरोधसूचनार्था समस्तोक्तिः। अन्य इति भाष्यं प्रस-क्त्युपपत्तिसूचनार्थत्वेन प्रश्नपूर्वं व्याख्यातुमाह*का चेति*। महा-पिठरपरिमितस्याप्यन्वाहार्यस्य सकुटुम्बर्त्विक्चतुष्टयापर्याप्तत्वा-दानत्यशक्त्युपपत्तिसूचनार्थश्चतुःशब्दः *। पूर्वसूत्रस्थापकृष्यतेति शब्दानुषङ्गेण मण्डूकप्लुत्या च व्यवहितस्यापि कर्त्रधिकरणपूर्वपक्ष-सूत्रस्थस्याकर्मशब्दस्यानुषङ्गेण शंयूपक्रमे वाक्ये यदकर्मनिषेधनं तत्प्रकरणादपकृष्येत सर्वावस्थस्य दर्शपूर्णमासकर्तृत्वावस्थानपेक्षस्य पुंसो नरकपरिहारार्थे ब्राह्मणावगोरणादीनां दानात्खण्डनान्नि-षेधादित्येवं सूत्रव्याख्यार्थमेवमितिभाष्यमनुभाषणपूर्वं पूर्वपक्ष-निरासाय प्रकरणस्य वाक्याविरोधोक्त्यर्थं च ननु प्रकरणादित्यादि-भाष्यं क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वशङ्कोक्तिनिरासार्थं च ननु जञ्जभ्यमानस्ये-त्यादिभाष्यं संक्षेपाद्व्याख्यातुं स्वयं च सर्वेभ्य ऋत्विग्भ्यो नृत्विग्भ्यो वा ब्राह्मणेभ्यः परिपालनाख्यवरदानादित्येवं सूत्रं व्याख्यातुमाह-* तथेति। * आद्यं पादं व्याचष्टे * यच्छब्दस्तावदिति। * सर्वस्य पुंसो ब्राह्मणावगोरणादिनिषेधसंयोगादित्येवं सर्वसंयोगोक्तिव्या-ख्यार्थं यो ब्राह्मणायेत्यर्थवादस्थो यच्छब्दः पुरुषमात्रमुपादत्तइत्युक्तं प्रकृतदर्शपूर्णमासयाजिपुरुषविषयत्वेनापि यच्छब्दोपपत्तेर्विध्यर्थवा-दसमभिव्याहारात्मकेन वाक्येन पुरुषमात्रस्य निषेधसंयोगायोगमा-शङ्क्य यच्छब्दस्योपक्रमस्थत्वादुपसंहारस्थनिषेध्योत्तरकालप्रकरण-व्यापारानुरोधेन संकोचायोगसूचनार्थं श्रुत्यैवेत्युक्तम्। योयं ब्राह्म-णस्यावगोरणादिनिषेधः स सर्वावस्थस्य पुंस इत्येवं च भाष्य-व्याख्या पुरुषोक्त्या सूचिता। अन्यथा सूत्रव्याख्यार्थत्वाद् द्वितीयं पादं तावदुपेक्ष्य क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वशङ्कोक्तिनिरासार्थत्वेन ननु जञ्जभ्यमानस्येवेत्यादिभाष्यव्याख्यार्थं तृतीयं पादं व्याख्यातुमाह * न चेति। * क्रतुयुक्तपुरुषापेक्षितभोक्तृत्वयोग्यताधानाख्यफलनि-रासेन पुरुषमात्रापेक्षितनरकपरिहाराख्यफलोक्त्यर्थत्वेन सौत्रपरि-शब्दव्याख्यासूचनार्थं नरकेत्युक्तम्। दोअवखण्डनइत्येतद्धातुरूपा-श्रयणेन खण्डनार्थतया दानशब्दस्य निषेधवाचित्वसूचनार्था प्रतिषे-धोक्तिः। नरकपरिहारार्थत्वस्य शुद्धपुरुषधर्मत्वहेतुतोपपादनार्थं स चे-

त्याद्युक्तम् । फलश्रुतिं द्विधा व्याख्यातुं शतेनेत्याद्युक्तम् । आद्यव्याख्याने यातनानुभवनमाख्यातार्थो द्वितीये यातनानिस्तरणम् । स्वयं फलस्य क्लृप्तत्वोपपादनार्थं निषेधेत्याद्युक्तम् । भाष्योक्तामुपपत्तिं दूषयितुं यत्त्वित्याद्युक्तम् । कथं तर्हि भाष्यसमर्थनेत्यपेक्षायां वर्त्तमानकालमुपादानेन योग्यानुपलब्ध्यभावात्तिङ्विभक्तिः फलज्ञापिकास्तीत्येव समर्थनसूचनपूर्वं नरकपरिहारार्थत्वस्य शुद्धपुरुषधर्मत्वहेतुतामुपसंहर्तुं तस्मादित्युक्तम् । अवगोरणादेर्वर्त्तमानकालशून्येनानिष्टफलोपादानेन कामपदोपबन्धमनपेक्ष्यावगोरणादिविषयनिषेधसिद्धेस्तस्य च पुरुषमात्रे संभवात्तत्परिहारार्थस्य निषेधस्य पुरुषधर्मतेत्यर्थः । वर्त्तमानकालशून्यतोक्त्यर्था मात्रोक्तिः । एवशब्देन कामपदानपेक्षतोक्ता । उपेक्षितं द्वितीयं पादं व्याचष्टे * तथा चेति ।* ६८८ १०
सौत्रपरिशब्दस्य परिपालनशब्दैकदेशत्वसूचनार्था पालनोक्तिः ।

प्रागपरोधान्मलवद्वाससः ॥२४॥

नास्याइत्युपगमननिषेधस्य क्रत्वर्थत्वशङ्कायोगाद्देवा वै शंयुमित्यादिवच्चोदाहरणभूतवाक्यशेषत्वाभावादुपन्यासानर्थक्यमाशङ्क्यान्यार्थमप्येतदुदक्या संभाषणनिषेधस्य शुद्धपुरुषधर्मत्वज्ञाने भवत्युपयोगीति कृत्वोदाहरणेन सहोपन्यस्तमित्याह * नास्याइति * । क्रतावुदक्या संवादस्य कथंचिदप्राप्तेर्निषेद्धुमशक्यत्वाच्छुद्धपुरुषनिवर्त्तनसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन सह प्रकरणस्याविरोधशङ्कायोगान्मलापकर्षणाख्यपुरुषोपकारसामर्थ्यात्मकलिङ्गवच्चेह क्रत्वक्रतुयुक्तपुरुषसाधारणधर्मत्वावेदकलिङ्गादर्शनात्क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपूर्वपक्षानुपपत्तेरनन्तराधिकरणवत्क्रतुयुक्तपुरुषधर्मतापवादत्वायोगाच्छुद्धक्रतुधर्मत्वमात्रापवादत्वे च कर्त्रधिकरणानन्तरं जञ्जभ्यमानाधिकरणानन्तरं वैतदधिकरणारम्भापत्तेरनन्तराधिकरणसंगत्ययोगमाशङ्क्यापरोधविधानात्क्रत्वर्थसंवादाप्राप्तावपि स्त्रैणस्य पुंसः क्रतुकालेपि पुरुषार्थसंवादप्राप्तिसंभवात्प्राप्तिवशत्वसामर्थ्यात्मकेन निषेधस्य क्रत्वक्रतुयुक्तपुरुषसाधारणधर्मत्वावेदकेन लिङ्गेन सह प्रकरणस्याविरोधात्समावेशोपपत्तेः क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपक्षोपि संभवतीति सूचयितुं पुरुषस्य सर्वत्र क्रतावन्यत्र वा निषेधस्ततश्च स्मृतिसमानार्थत्वेन तन्मूलत्वाद्विधिरिति विध्युक्त्या क्रतुयुक्तस्यैव पुरुषस्य निषेधस्ततश्च स्मृत्या सर्वदा निषेधप्राप्तेरतुल्यार्थत्वेन च मूलमूलित्वायोगादनुवादइत्यपि सूचितं भवतीत्यैवं

पक्षत्रयोक्त्यर्थत्वेन किं मलवद्वाससेति संदेहभाष्यं मलवद्वासः-शब्दव्याख्यापूर्वं व्याख्यातुमाह * मलवद्वासा इति । * किं प्राप्तमिति पूर्वपक्षभाष्यमयं निषेधो दर्शपूर्णमासयोस्तद्युक्तस्य वा पुंसः धर्म इत्येवं पूर्वपक्षद्वयोक्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुमाह *तत्रेति। * प्रकरणाग्राह्यानिषेधात्प्राक्कृतत्वात्प्रकरणवशाद्वाक्यसंकोचतया शुद्धपुरुषार्थत्वावेदकेन यच्छब्देन सह प्रकरणाग्राह्यविध्युद्देशान्तर्गतत्वाद्वा तद्वशाच्छक्यसंकोचतया क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वावेदकेन जञ्जभ्यमानशब्देन सह तुल्यपुरुषोपादायकस्य शब्दस्याभावाच्छुद्धक्रत्वर्थस्य संवादस्यायं निषेधस्ततश्च शुद्धक्रत्वर्थः । यद्वा यथा क्रतावपरोधविधानात्सहाधिकारनिषेधेऽपि पत्नीयजमानसाधारणस्य व्रीह्यादेः पत्न्यनुज्ञां विना क्रतौ विनियोक्तुमशक्यत्वादनुज्ञाप्रश्नार्थं संवादप्राप्तिस्तथा पुरुषोऽपि स्त्रैणत्वेन क्रतुयुक्त इव क्रतुयुक्तेऽप्यविशेषेण प्राप्तिसंभवात्क्रतूक्तिलक्षितक्रतुयुक्तपुरुषार्थस्य संवादस्य निषेधस्ततश्च क्रतुयुक्तपुरुषार्थ इत्युक्तं क्रतावुदक्या संभवादप्राप्तिसंभवे पुरुषार्थत्वज्ञापकपुरुषनिवर्त्तनसामर्थ्यात्मकलिङ्गाभावादविरोधिना प्रकरणेन शुद्धक्रत्वर्थत्वोपपत्तावपि क्रतुयुक्तपुरुषार्थताप्रमाणाभावादयुक्तेत्याशङ्क्य निषेधस्य साक्षात् क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वप्रमाणाभावेऽपि प्रियासंवादस्यानन्दजननसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन क्रत्वक्रतुयुक्तसर्वपुरुषार्थत्वावगतिसंभवात्सर्वप्रतिषेधानां प्रवृत्तिविषयत्वात्तदवधारणाधीनो निर्णय इत्यादिकर्त्रधिकरणवार्त्तिकाभिहितेनानृतवदनेदमर्थ्यावधारणाधीनतन्निषेधैदमर्थ्यावधारणन्यायेन संवादनिषेधस्यापि क्रतुयुक्तसर्वपुरुषार्थत्वावगत्युपपत्तेर्युक्ता मे यज्ञमन्वासाता इति मन्त्रोच्चारणलक्षणस्य यजमानकर्तृकस्य पत्नीसंवादस्य सहाधिकारप्रकाशनार्थत्वेन यजमानसंस्कारार्थस्य मन्त्रलिङ्गात्प्राप्तेस्तद्विषयत्वसंभवादपि निषेधस्य क्रतुयुक्ता पुरुषार्थता युक्तेत्यभिहितेत्यादिनोक्तम् । अग्ने गृहपतउपसमाहूय स्वर्देवानां पत्नीरुपमाह्वयध्वं पत्निपत्न्येषते लोको नमस्तेस्तु मा मा हिंसाः सुप्रजसस्त्वाय सुपत्नीरुपसेदिमेन्द्राणीवाविधवा भूयासमदितिरिव सुपुत्राश्चरित्वा गार्हपत्योपनिषदे सुप्रजास्त्वायेति मन्त्रस्य पत्नीप्रयाज्यत्वात्पतिपत्नीति संवादस्याध्वर्युकर्तृकतया यजमानकर्तृकतयानुपपत्तेर्देवपत्न्युपस्थानार्थत्वेन वास्य यजमानपत्नीसंवादत्वायोगात्पत्न्या च संवादोऽध्व-

र्योरिति भाष्ये तु क्रतुविनियोज्यद्रव्यानुज्ञाप्रश्नार्थस्य यजमानकर्तृकस्य संवादस्यापरुद्धेति रुकाशब्दोक्तयागसमानकर्तृकापरोधविधानेन प्राप्त्ययोगात्पत्न्याः प्रयोगाद्बहिरनुपनीतत्वेन मन्त्रशिक्षणाभावादर्थप्राप्तस्य तद्वाचनस्य यजुर्विदध्वर्युकर्तृकस्यायं निषेधोऽभ्युपगन्तव्यइत्यापाद्य दूषणाभिधानात्पत्नीत्ययं मन्त्रो यस्य युक्तो मे यज्ञमिति मन्त्रोच्चारणस्य संवादस्यादिरित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्याश्रयणेन पुनः पत्न्यभिध्यानजनितात्कामोद्रेकात्पत्नीसंवादप्राप्तिसंभवसूचनार्थं युक्ता मे यज्ञमिति मन्त्रः पत्निपत्न्येषते लोक इत्यादेरित्यनेनोक्त. । शुद्धपुरुषार्थस्यापि संवादस्य क्रतौ कथंचित्प्राप्तिसंभवे तन्निषेधस्य रूयुपायमासभक्षादिवत्प्रकरणक्रत्वर्थत्वोपपत्तेस्तन्निरासो न युक्त इत्याशङ्क्य नेहावगोरणादिवत्प्राप्तिसंभवाभ्युपगमे क्रत्वर्थत्वनिरासः किंतु क्रतौ कथंचित्प्राप्त्यसंभवेनेति सूचनपूर्वं मलवद्वासः संवादविषयं पदकर्मनिषेधनं तत्प्रकरणापकृष्येत प्रयोगारम्भात्प्रागेव मलवद्वाससोपनयनाख्यापरोधविधानादित्येवं सूत्रव्याख्यार्थमेवमित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे*इतीति* अपरोधविधानात्क्रत्वनुष्ठानान्निवर्त्तनेपि क्रतुविनियोज्यद्रव्यानुज्ञाप्रश्नार्थसंवादोपपत्तिमाशङ्क्यापरोधस्य रुकाशब्देन प्रयोगप्राग्भावविधानात्सर्वस्मादनुष्ठानसिद्ध्यर्थानुज्ञाप्रश्नादिसहितादनुष्ठानान्निवर्त्तनावगतेस्तदर्थोपि संवादे न प्राप्नोतीति परिहारार्थत्वेन सौत्रप्राक्छब्दव्याख्यार्थमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे*तामिति*तच्छब्देनानालम्भकालम्भानर्हा- ६८६।
परामृष्टा । क्रत्वनुष्ठानानौपयिकत्वेनोदक्यायाः क्रत्वर्थसंवादाप्राप्तौ पुरुषार्थेप्युपगमनादिव्यवहारे उपयोगात्पुरुषार्थस्यापि संवादस्याप्राप्तिः स्यादित्याशङ्क्यानुपयोगोपि स्वाच्छन्द्यात्संवादप्राप्त्युपपत्तेर्निषेधार्थवत्वोक्त्या पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * पुरुषस्य त्विति । * पुरुषार्थस्य संवादस्य प्राप्तिसंभवेपि नोदक्ययाभिभाषेतेति स्मृत्यैवं निषिद्धत्वान्निषेधानर्थक्यमाशङ्क्याह*यदि चेति । शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति वदसंदिग्धेपि यदीति संदिग्धवचनं स्मृतिप्राप्तनिषेधविषयायाः श्रुतेः स वायमर्थ उपनयनकाल एव पुरुषस्य प्रतिषिद्धस्तेन संयोगेनायं नित्यानुवाद इति कर्त्रधिकरणभाष्येनुवादत्वाभिधानान्मूलमूलित्वोक्तिमयुक्तामाशङ्क्य क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वेनुवादतोक्ता न तु शुद्धपुरुषार्थतायामित्याह*न हीति ।* शुद्धपुरुषार्थतायामिति शेषः ।

अन्नप्रतिषेधाच्च ॥ २४ ॥

निश्चितशुद्धपुरुषार्थत्वोपगमननिषेधसाहचर्यादपि संवादनिषेधः शुद्धपुरुषार्थ इत्येवं सूत्रं व्याख्यातुमाह * इतश्चेति * । अपकृष्येतेत्यनुषङ्गस्य शुद्धपुरुषार्थत्वप्रतिज्ञार्थत्वसूचनायापकृष्येतेति वाच्ये पुरुषमात्रधर्मइत्युक्तम् । उपगमननिषेधवाक्यसंवादनिषेधवादनिषेधवाक्यशेषत्वाभावात्कुतस्तद्वशेन निर्णय इति पृच्छति * कुतइति * । विशये प्रायदर्शनादित्यत्र संदिग्धस्य वस्तुनः प्राये वचननिर्णयत्वाभिधानाद्वाक्यशेषत्वेपि युक्ता निर्णायकतेत्युत्तरमाह * प्राये वचनेति * । अन्नादननिषेधस्याभ्यञ्जनवाक्यशेषादुपगमनविषयत्वनिर्णयोक्त्यर्थमभ्यञ्जनं वा इति भाष्यं व्याचष्टे * नास्याइति * । मैथुनस्याभ्यञ्जनशब्दवाच्यत्वाभावात्कथमस्माद् वाक्यशेषादन्नादननिषेधस्य मैथुनविषयत्वनिर्णय इत्याशङ्क्याभ्यञ्जनशब्दपर्यायस्य म्रक्षणशब्दस्य मैथुने प्रयोगदर्शनादभ्यञ्जनशब्दस्यापि मैथुनवाचित्वं गम्यत इत्याह * तथा हीति * । मैथुननिषेधस्यापि शुद्धपुरुषार्थत्वनिश्चयः कथमित्याशङ्कानिरासार्थं स चेतिभाष्यमुपगमननिषेधः प्रकरणेन प्रसक्तविषय इति कृत्वा प्रकरणादुत्कृष्टः शुद्धपुरुषार्थ इत्येवं लक्षणया विषयप्रसक्तिनिरासार्थत्वेन व्याख्यातुमाह *तच्चेति* शुद्धपुरुषार्थस्याप्युपगमनस्य ऋतुकालेपि रागतः प्रसक्तिसंभवात्तदहर्मांसमैथुने वर्जयेदितिवदस्यापि निषेधस्य क्रत्वर्थतोपपत्स्यत इत्याशङ्क्य तदहरित्यनेन क्रतुकाले ब्रह्मचर्यविधानात्पुरुषार्थस्याप्युपगमनस्याप्रसक्तेस्तन्निषेधस्य क्रतुकालीनत्वायोगान्न क्रत्वर्थता युक्तेत्याह *ब्रह्मचर्येति* इतीति भाष्यावयवमुपपादितं स्वरूपतो व्याचष्टे *तस्मादिति* एष इतिभाष्यमुपगमननिषेधस्य पुरुषधर्मत्वोक्तेः प्रकृतोपयोगोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे *ततश्चेति* सकलं वा भाष्यमुपगमननिषेधविषयतया पूर्वग्रन्थेन व्याख्यायानेन स्वयंप्रकृतोपयोगोक्तिः ॥

सुवर्णधारणादीनां पुमर्थत्वम् । अधि. ६

अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् ॥२५॥

अस्यापि विचारस्य क्रत्वर्थविषयत्वेनावान्तरप्रकरणसंगतिसंभवेप्यनारभ्याधीतेषु प्रकरणस्य पूर्वैः सह विरोधाविरोधचिन्तायो

गान्महाप्रकरणासंगतिमाशङ्क्य विरोधचिन्तात्वाभावेपि तत्फलभूतप्रकरणसमावेशासमावेशचिन्तात्वेन प्रकरणाधीतानां चान्यत्र गमनागमनचिन्तायां कृतायां तद्वैपरीत्येनान्यत्राधीतानां प्रकरणनिवेशानिवेशचिन्ताया बुद्धिस्थत्वात्प्रासंगिकत्वेन संगतिमाह *इदानीमिति* लिङ्गवतः शब्दस्य लिङ्गोक्त्याविवक्षितत्वाल्लिङ्गस्याप्यप्रकरणाधीतत्वोपपत्तिः अप्रकरणाधीतानां साकाङ्क्षफलवत्सन्निध्याख्यप्रकरणाभावेपि हिरण्यधारणवासःपरिधानशून्येषु कर्मसु कीदृग्धिरण्यं वासो वेत्यनाकाङ्क्षणात्तद्विशेषणत्वेन सुवर्णशोभनत्वाविध्यनुपपत्तेर्वासोहिरण्यशून्येषु च किं धर्मकं सद्धिरण्यं वासो वा पूर्वसाधनमित्यनाकाङ्क्षणात्तत्संस्कारत्वेन धारणपरिधानविध्यनुपपत्तेस्तद्वन्ति विशेषणाकाङ्क्षाणि संस्काराकाङ्क्षाणि वा कर्माणि प्रकरणशब्देनाकाङ्क्षाख्यैकदेशलक्षणयोक्तानि प्रधानकर्मविधिपक्षाविश्वजिदादिवत्फलकल्पनापत्तावपि क्रत्वर्थत्वपूर्वपक्षस्य क्लिष्टत्वात्संस्कारकर्मविधित्वेन पूर्वपक्षे भाष्यकृता वक्ष्यमाणेपि सुवर्णोद्देशेन हिरण्योद्देशेन वा धारणविधावुद्देशस्य विशेषणायोगादन्यतरशब्दानर्थक्यापत्तेः परिधानस्य वा श्रुतत्वात्क्रत्वनर्हत्वापादकत्वेन च संस्कारकत्वस्य दुराशङ्क्यत्वाद्धारणपरिधानयोः संस्कारविध्यनुपपत्तेरपरितोषात्स्वाभिमतं पूर्वपक्षं सूचयन्नुदाहरणपूर्वं संदेहमाह *तस्मादिति* धारणं संस्कार्यस्य यथोपात्तस्य संस्कार्यत्वेन विशेषणानाकाङ्क्षत्वात्सुवर्णत्वविशिष्टहिरण्योद्देशेन धारणाख्यसंस्काराविध्यनुपपत्तेर्हिरण्यानुवादेन सुवर्णत्वाविध्यवगमात्तस्य च क्रियायामव्याप्रियमाणस्यानाकाङ्क्षितसुवर्णत्वविध्ययोगादनुवाद्यत्वेपि भार्यत्वेन विशेषणीयत्वोपपत्तेर्हिरण्यधारणस्यानुवाद्यत्वाविरोधः वाससो विशेषणाकाङ्क्षासिद्ध्यै क्रियापेक्षायां योग्यत्वात्परिधानाक्रियात्वगते कर्मस्थवासःपरिधाने शोभनत्वाविध्यविरोधः। हिरण्यवासोनुवादनिरासार्थो प्रधानकर्मत्वोक्त्यर्थो च विशिष्टोक्तिः। धारयेद्वैणवन्दण्डं शुभे रौक्मे च कुण्डले न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सतीति स्नातकव्रतत्वेन नित्यत्वेन नित्यत्वस्मृतेः पुत्रजन्मनिमित्तवैश्वानरेष्टिवत्फलश्रवणेपि काम्यत्वाभावोक्त्यर्था नित्योक्तिः। स्वाभिमतपूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन सिद्धान्तसूत्रस्थं तुशब्दव्याख्यापूर्वं सिद्धान्तसूत्रं व्याख्यातुमाह *तत्रेति* तद्धर्म इति तच्छब्दो हीनवत्पुरुष इति जञ्जभ्यमा- ६६०।३

नाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रनिर्दिष्टपुरुषपरामर्शित्वेन पुरुषधर्मोक्त्या व्याख्यातः । क्रत्वर्थप्रमाणाभावोक्तिद्वारा पुरुषार्थत्वोपपादनार्थं तत इति सूत्रावयवं ततःप्रकरणवशेन निरस्तशुद्धपुरुषार्थत्वात्प्रकरणाधीताज्जञ्जभ्यमानमन्त्रोच्चारणादेरस्याप्रकरणाधीतत्वाद्वैषम्येण क्रत्वर्थत्वप्रमाणाभावेपि वाक्याद्वासोहिरण्यार्थत्वावगतेः पुरुषार्थत्वपारिशेष्याभावादयुक्तमाशङ्क्य हेतुप्रश्नपूर्वमुपपादयितुमाह *कुतइति* प्रकरणाधीतस्यापि पुरुषार्थत्वे फलपदकल्पनया फलस्य सन्निधिं कल्पयित्वा न्वयकल्पना तत्सिद्धयर्थं वा श्रुतेतिकर्त्तव्यताकल्पना प्रकृतस्यापि कर्मणो श्रुतेतिकर्त्तव्यतान्तरकल्पनेति कल्पनागौरवपरिहारार्थैव क्रत्वर्थाभ्युपगमादप्रकरणाधीतस्यापि कल्पनालाघवाख्येनैव प्रमाणेन क्रत्वर्थत्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन लाघवमात्रस्य प्रमाणत्वे ततः प्रकरणाम्नानादङ्गत्वाख्यविशेषासिद्धिप्रसंगादित्याकारप्रश्लेषेणावृत्त्यैतत्सूत्रावयवव्याख्यार्थं यद्यप्रकरणइति भाष्यं व्याचष्टे *प्रकरणाम्नानस्य हीति* । तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं पुरुषार्थत्वं विना सर्वविध्यपर्यवसानात्क्रत्वर्थस्यापि तद्द्वारा पुरुषार्थत्वस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात्तदसंभवे पारिशेष्यात्साक्षात्पुरुषार्थत्वावगत्युक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे *यतस्त्विति* ॥

अद्रव्यत्वात्तु शेषः स्यात् ॥२६॥

संस्कारविधित्वशङ्कायोगात्तदाशयेन पूर्वपक्षायोगेपि सूत्रयोजनशक्तिमात्रेण संस्कारविधित्वात्कर्माङ्गत्वपूर्वपक्षे भाष्यकृता कृतेति विशिष्टविधित्वाभ्युपगमेनापि कर्माङ्गत्व पूर्वपक्षे सूत्रयोजनशक्तोहमिति सूचनायानभिमतेपि विशिष्टविधित्वाभ्युपगमेन पूर्वपक्षे धारणं परिधानं वा द्रव्यत्वात्कर्मत्वसामान्येन बुद्धिस्थस्य फलवतो ग्निहोत्रादिकर्मणोङ्गं स्यादित्येवं स्वयं योजयितुं संदेहकाले उक्तमपि पूर्वपक्षमाह *यद्यपि तावदिति* । शङ्कोत्तरत्वेनाद्रव्यत्वादिति सूत्रावयवं योजयितुं शङ्कां तावदाह *न त्विति* । नञोन्यवाचित्वादद्रव्यशब्देन कर्मोक्तिमभिप्रेत्य परिहरति *सत्यमिति* । द्रव्यशब्देन देवताया अप्युपलक्षणं द्रुगताविव्यस्माद्धातोरचो यदिति यत्प्रत्यये कृते द्रव्यशब्दव्युत्पत्तेरुपगम्यत्वाद्धविशेषोपचरणीयत्वादावृत्तेन द्रव्यशब्देनैव देवतोक्तिं वाभिप्रेत्य द्रव्यदेवताभावेन यागत्वाभावात्प्रधानकर्मत्वानुपपत्तेः संस्कारकर्मत्वावगमादकर्माङ्गभूतयोश्च वासोहिरण्य-

योः संस्कारानर्हत्वात्कर्माङ्गं परिधानं धारणं चेत्येवं सूत्रव्याख्यार्थं नात्रेत्यादिभाष्यं मन्यतेशब्देनायुक्तं सूचयन् व्याचष्टे *एवं चेति*। यष्टव्योक्तेरुपलक्षणार्थत्वसूचनार्थो दानहोमोक्तिः। देवताया अप्यौपचारिकं संप्रदानत्वमभिप्रेत्याद्रव्योक्तिव्याख्यार्थं संप्रदानाभावोक्तिः। संस्कारकर्मत्वपक्ष एव द्रव्यशब्देन लक्षणया द्रव्यधर्मस्वातन्त्र्योक्तेर्गुणकर्मवाचित्वेनाद्रव्यशब्दं स्वयं व्याचष्टे *अथ वेति*। स्वाभिमतं पूर्वपक्षमाह * अथ वानेकार्थेति *। सुवर्णत्वविधेरपेक्षितपरिभाषामूलसमर्पकत्वेनोपयोगाधिक्यमाह *एवंचेति* रजतेपि दुर्वर्णरजतापेक्षया सुवर्णत्वसंभवेप्येकजातीयसर्वरजतव्यक्तिप्रत्ययबाधापत्तेर्दुर्वर्णरजतव्यावृत्त्ययोगाज्जातिद्वयेपि साधारणस्यापि हिरण्यशब्दस्य सकृदुच्चरिते वास्मिन् विवक्षैकैव इश्यतइत्यनेन न्यायेन सकृदुच्चरितस्य जातिद्वयपरत्वायोगात्कात्र जातिर्विवक्षितेति संदेहे सुवर्णत्वविशेषणस्य तद्व्यावृत्त्यर्थत्वावगमाद्रजतजातिमात्रव्यावृत्तिः साधारणोक्त्या सूचिता। अस्मिन् पूर्वपक्षे सूत्रं योजयितुमाह *अद्रव्यत्वादिति चेति*। भाष्यकृद्व्याख्यायामन्यतेशब्देनायुक्तत्वं सूचितं प्रकटयितुमाह *यत्त्विति* हविषि रूढस्य द्रव्यशब्दस्यावयवयोगेन देवतावाचित्वायोगातुत्सूत्रत्वम्। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे *अयागानामपीति* ॥

वेदसंयोगात् ॥५७॥

यजुर्वेदविहितपदार्थानुष्ठातृत्वाद्वेदसंयुक्तेनाध्वर्युणा योगस्याध्वर्यवसमाख्यारूपस्य कर्माङ्गत्वे योगाद्युक्तत्वादपि कर्मशेष इत्येवं संशब्दस्य ,वेदसंयुक्ताध्वर्युवाचित्वेन यागशब्दावृत्त्या च सूत्रव्याख्यार्थमाध्वर्यवमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * कर्माङ्गत्वे वेति * धारणपरिधारणानुवादेन सुवर्णशोभनत्वविधिपक्षे क्रियात्मकत्वेपि यस्य धारणपरिधाने विहिते तस्यैव तद्विशेषणेपि कर्तृत्वावगते. सुवर्णशोभनत्वयोस्त्वक्रियात्मकत्वेन कर्त्रपेक्षया एवाभावात्समाख्यायाः कर्तृनियमे व्यापारानुपपत्तेरेतत्सूत्रानर्थक्यमाशङ्क्य तदापि वैदिकत्वसामान्यस्य वेदसंयोगशब्दार्थत्वान्नानर्थक्यमित्याह*यदापीति*वैदिकत्वसामान्योक्तेः प्रयोजनापेक्षायां वासोहिरण्ययोर्लोकवेदसाधारण्याद्वैदिकमात्रानुवादायोगशङ्कानिरासं प्रयोजनमाह * तेनेति *

द्रव्यपरत्वाच्च ॥२८॥

संस्कारान्वयाद् द्रव्यत्वसूत्रे भाष्यकृतोक्तत्वात्तद्याख्याने स्य सूत्रस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्य न केवलमयागादित्वात्स्वभावाद्वा धारणपरिधानयोः संस्कारत्वं किन्तु द्रव्यप्राधान्यनिर्देशादपीति हेत्वन्तरोक्त्यर्थत्वेनापौनरुक्त्यमाह * पूर्वमिति * ॥
६६२।१ भाष्योपन्यस्ताप्ययागादिता स्वानभिमतत्वान्नोक्ता युक्तत्वेपि द्वितीयोदाहरणव्यापकत्वादुपचयहेतुतोक्ता । अन्येषां व्याख्यां भ्रान्तिमूलत्वेन दूषयितुं भ्रान्तिहेतुं तावदाह * तत्रेति * दूषयति * कृत्येति * संस्कारत्वसाधनद्वारास्य हेतोः पूर्वपक्षप्रतिज्ञान्वयोक्त्यर्थं द्रव्यसंस्कारश्चेति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

स्याद्वा संयोगवत्फलेन संबन्धस्तस्मात्कर्मैति कर्मैति शायनः२९

स्याद्वेति भाष्यं सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थत्वेन फलेनेति सूत्रावयवव्याख्यार्थतया भासमानमाद्यसूत्रेणैव सिद्धान्तोक्तेः पुरुषार्थत्वे फलकल्पनापत्तिशङ्कानिरासार्थत्वेन चैतदवयवव्याख्योपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य वाशब्देन कर्माङ्गत्वपूर्वपक्षे येन कर्मणेत्स देपवेसप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञे यज्ञे न्वायत्तइत्यादिवद्वाच्यसंयोगस्य खादिरः स्रुवो भवतीत्यादिवत्कर्माव्यभिचारिणो लिङ्गस्य कर्माङ्गविधिप्रमाणस्याभावान्निरस्ते फलककल्पनापत्तेः पुरुषार्थत्वायोगात्पारिशेष्यानुगृहीतो विधिरेव कर्माङ्गत्वे प्रमाणमित्याशङ्क्य फलेनेत्यवयवेन फलकल्पनक्लेशाभावोक्त्यपुरुषार्थत्वस्योपपादयिष्यमाणत्वात्पारिशेष्यनिरासार्थतया फलेनेत्यवयवेन पुरुषार्थत्वोपपादनाद्विधेरर्थः प्रयोजनं कर्मानङ्गत्वेपि स्यात्संभवेदित्येवंव्याख्यातुमाह * कर्मेति * वारुणीष्टिं प्रतिनिमित्तत्वाद्दिश्यमानस्यावेस्वदानस्य वैदिकत्वसामान्येन कर्माङ्गस्यैव निमित्तत्वावगमादित्यकर्माङ्गत्वे लिङ्गत्ववद्धिरण्यधारणस्यापि सुवर्णत्वं प्रति शेषित्वेनोद्देश्यमानस्य कर्माङ्गस्यैव शेषित्वावगमात्सुवर्णत्वस्य कर्माङ्गत्वलिङ्गत्वोपपत्तिमाशङ्क्य परिगृह्णीयादित्यनेन विहितत्वोपलक्षणात्कर्माङ्गस्यैव निमित्तत्वावगतिर्युक्ता भार्यमित्यस्य त्वविधायकत्वापत्तेरुपलक्षणत्वायोगाद्धिपत्योक्त्यै हिरण्येत्याद्युक्तम् । विशिष्टविधिपक्षे हिरण्यधारणानुवादेन सुवर्णत्वविधिपक्षे वा धर्माव्यभिचारिलिङ्गाभावात्कर्माङ्गत्वानवगमेपि संस्कारविधिपक्षे वासोहिरण्ययोः संस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या कर्माङ्गत्वावगतेर्धारणपरिधानयोः कर्माङ्गत्वे लिङ्गत्वे भविष्यतीत्याश-

ङ्गाप्रकरणाधीतत्वेनापूर्वसाधनलक्षणायोगाद्वासोहिरण्यस्वरूपसं-
स्कारापत्तेर्लिङ्गत्वानुपपत्तिरानर्थक्यापत्तिश्चाधिकेति परिहारसूच-
नार्थत्वेन सुवर्णस्येत्यादिनर्माङ्गमित्यन्तं भाष्यं व्याख्यातुमाह * ते-
नेति * लिङ्गाभावपरामर्शिना तच्छब्देन श्रुत्यादीनां चेति भाष्यस्य
लिङ्गाभावोक्त्यर्थत्वं सूचितम्। तस्मादितिभाष्यमैतिशायनो धारणं
परिधानं च प्रधानं कर्म मेनइत्यन्तसूत्रावयवोक्तप्रधानकर्मत्वसंभवो-
क्त्यर्थत्वेन फलेनेति सूत्रावयवव्याख्यार्थतया व्याख्यातुं प्रधानकर्म-
त्वं तावदुपपादयति * तस्मादिति *। कर्मानङ्गस्य प्रधानकर्मणः
प्रयोजनं विना विध्ययोगमाशङ्क्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां फलाश्रवणे-
पि भावनायाः स्वार्थत्वेन कर्त्रान्यथान्वयायोगात्सुवासस्येत्यत्र बहु-
व्रीहिणैव पुरुषाप्रधान्यावगमात्पुरुषापेक्षितेन फलेनान्वयोवगम्यतइ-
त्येवं तावत्फलेनेति सूत्रावयवं स्वयं व्याचष्टे * किमिति *॥ फल-
विशेषावगतिं विना समान्यतोवगतस्यापि पुरुषार्थत्वस्यानिर्वाहशङ्-
कोत्तरत्वेनाप्येतमेव सूत्रावयव पुरुषार्थत्वान्यथानुपपत्त्यैव फलवि-
शेषान्वयः सुकल्प इत्येवं व्याख्यातुमाह * नन्विति *॥ कर्मत्वसा- ९९३।१
मान्येन हीत्यादिपूर्वपक्षवार्त्तिके क्रियात्मकत्वेन वेदसंयोगसूत्रे च
वेदमूलत्वेन प्रयोजनाकाङ्क्षायां कर्मोपस्थापनस्योक्तत्वात्पुरुषार्थकर्म-
द्वारापि च पुरुषार्थत्वोपपत्तेः साक्षात्पुरुषापेक्षितफलविशेषकल्पना-
योगमाशङ्क्य विश्वजिन्न्यायावगतस्य स्वर्गस्यार्थवादावगतस्य वा
भ्रातृव्यदुवर्णत्वादेः स्वरूपेणाक्रियात्मकत्वे व्युत्पत्तिरूपेण क्रियाव्यु-
क्तत्वात्तेनैव च रूपेण फलत्वात्स्वर्गकामादिवाक्ये च वेदमूलत्वात्क-
र्मत्वसामान्यस्य वैदिकत्वसामान्यस्य च कर्मफले प्रत्युपस्थापकत्व-
साधारण्ये सति साक्षात्पुरुषार्थत्वसंभवे कर्मद्वारा पुरुषार्थत्वकल्प-
नायोगात्कर्मोपस्थापननिवृत्तिरित्याह * स्वर्गादिति * तस्मादिति
भाष्योक्तामार्थवादिकेन फलेनान्वयइत्येवमेतत्सूत्रावयवव्याख्यामनु-
सरति * अपिचेति * नन्वित्यादिभवतीत्यन्तं भाष्यं रात्रिसत्राधि-
करणन्यायाशयत्वेन व्याख्यातुमाह * सत्यपि चेति * चतुर्थे क्रतौ
फलार्थवादमङ्गवत्कार्ष्णाजिनिरिति पूर्वपक्षसूत्रे विषयत्वेनोक्ते क्रतौ-
प्रतितिष्ठन्ति हवाएते य एता रात्रीरुपयन्तीत्याद्यर्थवादावगतमेव
फलमात्रे यो मन्यते तस्य क्रियया सह गुणगुणिसम्बन्धनिर्देशेन
क्लृप्तसामान्यसम्बन्धत्वादितिवक्ष्यतीत्यर्थः। निर्देशादिति रात्रिस-

त्राधिकरणसिद्धान्तहेतोः प्रस्तुतोदाहरणयोर्योजनार्थमन्यस्मा च्चे-त्यादितादर्थ्याध्यवसान्तमित्यन्तं भाष्यं प्रत्यक्षपरोक्षोक्तिभ्यां फलत्रक-ल्प्यतोक्तेत्येवं व्याचष्टे * तत्र हीति * । तस्मादिति सूत्रावयवव्या-ख्यार्थं तस्मादितिभाष्यं संयोगवदितिसूत्रावयवस्य भाष्यव्याख्याना-द्यथा स्वर्गकामादिपदसंयोगे फलान्वयावगमस्तथेहापि वाक्यशे-षतां फलान्वयावगमात्प्रधानकर्मैति शायनो मेनइत्येवमन्यथाव्या-ख्यापूर्वं व्याचष्टे * तस्मादिति * । एतावताहैनसाऽयुक्तो भवती-ति पुरुषसंबद्धो दोषः कीर्त्यत इति प्रजापतिव्रताधिकरणभाष्ये दोषो-क्त्या प्रजापतिव्रतानामकरणनिमित्तदोषपरिहारार्थत्वस्यैतावता क-र्मणा कृतेन सता पापेनायुक्तो भवतीति वाक्यशेषार्थाभ्युपगमनेन वक्ष्यमाणत्वात्सुवर्णधारणवासः परिधानयोः काम्यत्वशङ्कानिरास-सूचनार्था नोद्यन्तमादित्यमीक्षेतेत्यादिप्रजापतिव्रताविषयत्वेन संयो-गदृष्टान्तोक्तिरित्यर्थान्तरन्यासेन सूचयितुमाह * तथा चेति * ॥

जयादीनां वैदिककर्माङ्गत्वम् । अधि ७ ।

शेषः प्रकरणेऽविशेषात्सर्वकर्मणाम् ॥३०॥

प्रकरणाधीतानां द्वादशोपसत्त्वादीनामन्यत्र [न मैनसानां] गमन-चिन्तायां कृतायामन्यत्राधीतानां सुवर्णधारणादीनां तद्वैपरीत्ये तु बुद्धि-स्थानां प्रकरणनिवेशानिवेशविचारे प्रसंगात्कृते तदनुप्रसंगेनास्याश्चि-न्तायाः संगतिसूचनार्थतया शेषत्वं त्विति भाष्यं व्याख्यातुमाह *इ-हेति* । धारणापरिधानयोः फलपरवाक्यशेषसमभिव्याहारलक्षणा-द्वाक्यात्पुरुषार्थत्वे व्युत्पादिते वाक्यावगतसिद्धि साधनकर्मार्थत्वानां जयाहोमादीनां तद्विपरीत्येन बुद्धिस्थानां सर्वर्द्धिसाधनकर्मार्थत्वं प्र-धानसादृश्यसामर्थ्यलक्षणाद्वा लिङ्गादाहवनीयसाध्यर्द्धिसाधनकर्मा-र्थतेति विशेषचिन्ताप्रसंगादवतरतीत्याशयः । योऽप्रकरणाधीतो वाक्यात्कर्मशेषोऽवगतः स विशेषाभावात्सर्वकर्मशेष इत्येवं पूर्वपक्ष-सूत्रव्याख्यार्थं किंतावदिति भाष्यं होमानामाहवनीयसाध्यत्वेनानाह-वनीयसाध्येषु कर्मसु प्रधानसादृश्यासम्भवात्प्रधानसादृश्यसाम-र्थ्यलक्षणेन लिङ्गेन वाक्यं बाधित्वा, हवनीयसाध्यकर्मार्थत्वावगतेर-युक्तमाशङ्क्यानाहवनीयसाध्यकर्मदेशे होमानुरोधेनाहवनीयनयनात्प्र-धानसादृश्योपपत्तेर्लिङ्गाविरोधोऽस्योपपादयति*पूर्वपक्षेति* लिङ्गा-

विरोधेपि वैदिकत्वसामान्याद्वैदिककर्ममात्रार्थत्वावगतेर्न च कृष्या-दीत्याहवनीये वर्त्तन्तइत्यादिसिद्धान्तभाष्यावगतकृष्यादिलौकिकक-र्मार्थपूर्वपक्षायोगशङ्कानिरासे वैदिकत्वसामान्यस्य सन्निधानापरपर्या-यपञ्चमस्थानाख्यप्रमाणत्वाद्वाक्यविरोधे प्रामाण्यायोगाच्छ्येनर्द्धिसा-धनकर्मत्वाविशेषादित्यविशेषोक्त्या सूचिते तथापि लौकिकानां दृष्टार्थत्वेनादृष्टार्थाङ्गानाकाङ्क्षत्वाददृष्टोपकारजननसामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेनादृष्टार्थकर्ममात्राङ्गत्वावगतेर्वाक्यबाधमाशङ्क्य दृष्टार्थाना-मपि विघ्नोपशमार्थं कृष्यादिनैव वैश्यो धनमर्जयेदित्याद्युपा-यनियमादृष्टार्थं वा ऽदृष्टार्थाङ्गाकाङ्क्षोपपत्तेः रोहिण्यां कृषिक-र्माणि कारयेत्पुरस्तात्कृषिकर्मणां प्राच्यां क्षेत्रमर्यादायां द्यावापृथि-वीयंबलिं हरेदित्यादिवदृष्टार्थाङ्गग्रहणेपि लिङ्गाविरोधसूचनार्थमोत्सै-र्दीतालिङ्गाविहितत्वेन कृष्याद्युपलक्षणं वक्तुमृद्धिमिच्छेदिति लिङ्गन्ते-नैव सन्तःशब्दो व्याख्यातः । अङ्गगुणाविरोधन्यायेनाहवनीयत्याग-शङ्का त्वाहवनीयसाध्येषु कर्मस्ववैगुण्यसम्भवे वैगुण्यापादकाङ्गत्या-गायोगादयुक्तेति सूचयितुमाह *तेनेति* । जयादिसंज्ञकानां होमा-नामफलत्वेनाङ्गानपेक्षत्वात्फलवत्स्वेव कर्मस्वाहवनीयविध्यवगते-राहवनीयत्यागोपपत्तिमाशङ्क्य साक्षात्फलाभावेपि फलवत्कर्माङ्गत्वा त्प्रयोजकत्वोपपत्त्याशयेन परिहरति *न चेति* । अनाहिताग्नेरनाह-वनीये जयादिहोमापत्तेराहिताग्निरप्यानाहवनीये जुहुयादित्याश-ङ्क्याग्निहोत्रादिवज्जयादीनामप्यनाहिताग्नेरभावादाहवनीयनैरपे-क्ष्यानवगतेस्तत्त्यागायोगं ब्रुवन् पूर्वपक्षमुपसंहरति *तेनेति* लौ-किकस्यापि कर्मणो नियमादृष्टाया दृष्टार्थाङ्गाकाङ्क्षोपपत्तिसूच-नार्थं वर्णव्यवस्थया कृष्याद्यर्जनोपायानियमविधिं बुद्धिस्थीकर्तुं वर्णानुरूपोक्तिः। अनारभ्यवादसंकोचापत्त्या सिद्धान्तायोगमाह*एवं चेति* प्रकृत्यर्थत्वेनारभ्यवादानां संकोचो युक्तएवेत्याशङ्क्याह *न चेति* । सर्वानारभ्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वन्यायविषयत्वाभ्युपग-मेपि विकृतिवर्ज्जनहेतोः पौनरुक्त्यापत्तेः कृष्यादिष्वभावात्तद्वर्जनं न युक्तमित्याह *कामं चेति ॥

होमास्तु व्यवतिष्ठेरन्नाहवनीयसंयोगात् ३१।

यस्मादेते जयादयो होमास्तस्मादाहवनीयसंयोगमालोक्य व्यव-तिष्ठेरन्नित्येवं ल्यब्लोपपञ्चम्याश्रयणेनाहवनीयसाध्यकर्माङ्गत्वसि-

द्धान्तोक्त्यर्थत्वेन पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थं तुशब्दव्याख्यापूर्वं सूत्रव्याख्यार्थं नचेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे *व्यवतिष्ठेरंस्त्विति* वाक्यात्सर्वकर्माङ्गतया गम्यमानानां कुतः प्रमाणाद्व्यवस्थेति प्रश्नपूर्वं प्रधानसादेश्यसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गमव्यवस्थाप्रमाणमाह *कुतइति* । कृष्यादौ भूम्यादेर्विहितत्वेनार्थप्राप्तत्वेप्यनङ्गत्वात्प्रयोगवचनग्रहणानुपपत्तेः प्रयोगवचनाधीनाङ्गप्रधानैकदेशत्वात्मिद्धिमाशङ्क्य प्रयोगाङ्गभूतदेशानपेक्षप्रयोगविध्ययोगादवश्यापेक्षितस्य देशादेर्दृष्टार्थत्वादविहितस्यापि लिङ्गेनाङ्गत्वावगतेर्द्रव्यार्जनोपायनियमार्थे कृष्यादिप्रयोगवाक्यग्रहणोपपत्तेः कृष्यादावप्यङ्गप्रधानैकदेशत्वात्सिद्धिसूचनार्था नित्योक्तिः । उत्तरार्द्धं तावद्व्याचष्टे *कर्षणमिति* आहवनीयत्यागेन पराभिमतपूर्वपक्षनिरासायाहवनीये जुहुयादिति पूर्वपक्षवार्त्तिकेङ्गगुणविरोधन्यायेनाहवनीयत्यागशङ्कानिरासस्य सूचितस्या व्यस्तितचैषामिति वक्ष्यमाणयुक्त्यनुसंधानार्थं सूचनायैकान्तेनेत्युक्ते पदहोमादिवदाहवनीयत्यागेपि वैगुण्योपपत्तिशङ्कानिरासाया विहितेत्युक्तम् । विदेशस्याप्यवभृथादेः प्रधानोपकारसामर्थ्यसद्भावेन प्रधानसादेश्यस्योपकारसामर्थ्यापादकत्वनिमित्तसामर्थ्यरूपत्वाभावाल्लिङ्गत्वानुपपत्तेर्व्यवस्थाप्रमाणत्वायोगशङ्कामप्स्ववभृथेन चरन्तीत्यादिवदिह वैदेश्यविध्यभावाद्बर्हिर्लवनादिवच्च संस्कारकर्मत्वाभावेन संस्कार्यद्रव्यदेशत्वावगतिनैराकाङ्क्षाहेतुकप्रधानदेशाग्रहणायोगाद्विधिं विना वैदेश्यस्य वैगुण्यजनकत्वापत्तेः सादेश्यस्योपकारसामर्थ्यापादकत्वनिमित्तसामर्थ्यरूपत्वाल्लिङ्गत्वोपपत्तिसूचनेन निरस्यन्पूर्वार्द्धं व्यतिरेकमुखेन व्याचष्टे *तत्रेति* । जयादेः कृष्याद्यङ्गत्वविध्यन्यथानुपपत्त्या वैदेश्याभ्यनुज्ञानावगतेः प्रधानसादेश्याख्यगुणाभावेन वैगुण्ये सत्यपि प्रधानोपकाराख्यफलदातृत्वावगमात्सादेश्यस्योपकारसामर्थ्यापादकत्वनिमित्ता सामर्थ्यरूपता न युक्तेत्याशङ्क्य जयादीनां वैगुण्यानापादकाग्निहोत्रादिविषयान्तरसम्भवे वैगुण्यापादककृष्यादिविषयं विध्यभावावगतेर्वैदेश्याभ्यनुज्ञाकल्पकार्थापत्त्यभावात्सादेश्यं विनोपकाराख्यफलदातृत्वकल्पनायोगेन परिहरति *अस्ति चेति* । अतः सामर्थ्याभावेनानाहिताग्न्यादिविषयत्वनिवृत्तिवत्कृष्यादिविषयत्वनिवृत्तिरपि युक्तेत्युपसंहरति *अतइति* । आहवनीयस्य कृष्यादिदेशनयनेन जयादेः प्रधानसादेश्योपपत्तिं पूर्वपक्षोक्तामनुभाषते ॥ *नन्विति* ॥ आहवनीयदेशे विलेखने

ति वाक्यार्थापत्तेर्निमित्तत्वाभावे चाश्वदानानामिष्टीः प्रति शेषित्वे-ऽप्येकदेशकालकर्तृत्वात्तन्त्रेणोपकारसिद्धेरसंख्ययेष्टिसंख्योपलक्षणा-योगप्रसंगान्निमित्तत्वसिद्धिमाह * तत्रेति * अथ वोभयत्रापि दातु-रिष्टिरिति वार्तिकदानस्यैव निमित्तत्वमङ्गीकृत्य पूर्वपक्षसिद्धान्तप-क्षयोर्वक्ष्यमाणत्वाद्दोषवान्योऽश्वप्रतिग्रहइत्येतदन्ताः प्रतिग्रहोक्तयो दानलक्षणार्थाः । वैदिकाश्वदाननिमित्तपक्षे कथंचिद् बुद्धिस्थक-त्वसंभवेनात्यन्ताबुद्धिस्थस्वर्गकल्पनापादकपुरुषार्थत्वायोगाल्लौकिक-पक्षे क्रतुस्वर्गयोरत्यन्ताबुद्धिस्थत्वसाम्येपि साक्षात्समीहितत्वे स्व-र्गस्यैव कल्पत्वात्क्रत्वर्थानुपपत्तेर्वैरूप्यभयेनाश्वदानमात्रनिमित्तपक्ष-भाष्यकृतोपेक्षितमपि मन्दाया अपि शङ्काया निराकार्यत्वात्सौत्रेण चतुःशब्देन निरासोपपत्तेर्निराकर्तुं त्रेधा संदेहमाह * तदिति * । कः पुनरिति प्रश्नभाष्यं विवक्षितदानविषयत्वे स्पष्टभेदत्वादयुक्त-माशङ्क्य यथाश्रुतप्रतिग्रहविषयत्वेनोपपादयितुमाह * कः पुनरिति *। लोक इत्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * इतरइति * स्वमतेनाविशेषपक्षनिरा-सार्थत्वेन तुशब्दं व्याख्यातुं तदुपन्यासपूर्वं सौत्रपूर्वपक्षं गृह्णाति * किमिति * । भाष्यमनुसंदधानो लौकिकं हि फलं कल्प्यमिति सिद्धान्तभाष्यवक्ष्यमाणस्यापि हेतोरुपलक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे * भा-ष्येति *॥ आद्ये हेतुं विवृणोति * नैमित्तिकं हीति * । द्वितीयं विवृणोति * फलं चेति * इतीत्यादिभाष्यं सिद्धान्तनिरासार्थत्वेन तुशब्दव्या-ख्यापूर्वं पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यर्थत्वेन व्याचष्टे * इतीति * । दोषो हीति भाष्येणेष्टिनिर्घात्यो दोषः श्रूयत इत्यध्याहारेणेष्टेर्दोषनिर्घातार्थत्वा-दित्येवंदोषादितिसूत्रावयवं व्याख्याय वमनेष्टिवद्दोषनिर्घातार्थत्वे-पि वैदिकनिमित्तकत्वाविरोधमाशङ्कानिरासार्थत्वेनापि लौकिक एव दोषसद्भावादित्येवमावृत्यायमेवावयवः सचेत्यादिभाष्येण व्याख्यात इति सूचयन् सूत्रशेषं प्रतिज्ञोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * कुतइति * । जलोदराख्यवरुणात्मकस्य दोषस्यानुपलब्धिविरोधमाशङ्क्य वृणो-तीति व्युत्पत्त्या पापवाचित्वेन वरुणशब्दं व्याचक्षाणो निषेधाभा-वेनानपेक्षितदोषोक्तौ तात्पर्यायोगाच्छास्त्रस्य दोषसद्भावे प्रामाण्यानु-पपत्तेः प्रत्यक्षादिना च दोषानवगतेः पापस्याप्ययोगमाशङ्क्य निमि-त्तव्यवस्थासिद्ध्यै दोषोक्तौ तात्पर्योपपत्तिं सूचयितुमाह * वरुणो-वा इति * । दोषोक्तेर्लौकिकविषयत्वाज्ञानान्निमित्तव्यवस्थापक-त्वायोगशङ्कानिरासार्थं सचायमिति भाष्यं प्राप्त्यभावेनानुवादायो-

गादयुक्तमाशङ्क्य न केसरिणो ददातीति निषेधाद्दं षप्राप्तिसूचनेनोपपादयितुमाह * तदपि चेति *। अनुवादत्वोक्त्यव्यवस्थाद्योतनप्रजनमाह * यदि हीति *। विधेयत्वायोगेनानुवादतामुपपादयितुमाह * नन्विति *फलत्वात्पापस्याविधेयत्वेपि तत्र कर्मविधिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति *॥ वाक्यान्तरनिषिद्धस्याश्वदानस्य फलापेक्षाया मज्ञातफलज्ञापनाख्योयं विधिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य दूरस्थस्य निषेधस्येहाबुद्धिस्थत्वान्न फलापेक्षास्तीत्याशयेन परिहरति * नचेहीति *। न केवलमभिधेयत्वादनपेक्षितत्वाच्च पापग्रहणं न विधीयते किंतु निमित्तनैमित्तिकान्वयमात्रे तत्कीर्त्तनोपपत्त्याद्पीत्याह * निमित्तेति *। दोषस्याप्रत्यक्षत्वेन क्वेति ज्ञातुमशक्यत्वाद्यत्र दोषस्तत्रानुवादः इत्ययुक्तमाशङ्क्य दोषनिषेधयोरत्यन्ताविनाभावाद्यत्र निषेधस्तत्र दोषइत्याध्याहारेण पूरयितुमाह * तस्मादिति * स च दोषो लौकिके भवतीति कृत्वा तत्रैवोपपद्यते नुवाद इत्यविधानार्थे सचालौकिक इत्यभिभाष्यं स च निषेधो लौकिकेऽनस्तत्रैव दोषो भवतीत्यध्याहारेण पूरयितुमाह * स चेति * दाननिषेधमात्रस्योपन्यसनीयत्वेपि प्रतिग्रहाविषयत्वेपि पूर्वपक्षोपपत्तिसूचनार्थं विश्वजित्प्रकरणे समाम्नानात्तत्प्रकरणाम्नातसर्वस्वदानवाक्यशेषत्वे पर्युदासत्वोपपत्तेरस्य लौकिकाश्वदाननिषेधत्वायोगमाशङ्क्य गुणवाक्यानामन्योन्यान्वयायोगाल्लौकिकदानविषयत्वेनापि च केसरिवाक्योपपत्तेर्वरुणाय यजामहानिषेधवाक्यवद्विषयप्राप्त्यै गुणवाक्यानपेक्षणात्केसरिवाक्यस्य सर्वस्वदानवाक्यशेषत्वानुपपत्तेः धर्मत्वभ्रान्त्यादिर्निमित्तप्राप्ताश्वदाननिषेधाच्च विकल्पानापत्तेः पर्युदासत्वायोगलौकिकस्य प्रतिषेध इत्यनेनैव सूचितमसंभवत्पर्युदासप्रतिग्रहनिषेधवाक्यसाहचर्येण द्रढयितुं वाक्यद्वयोपन्यासः। एतदन्तेन ग्रन्थेन श्लोकस्य द्वितीयं पादं व्याख्याय शङ्कोत्तरत्वेनोत्तरार्द्धं व्याख्यतुमाह * न त्विति। * दोषसंयोगादिति भाष्यमितिकरणस्यापकर्षं कृत्वा हेत्वर्थत्वमिति परामर्शत्वं च तन्त्रेणाङ्गीकृत्य दोषानुवादस्य लौकिकविषयत्वाद्धेतोरिष्टिदोषसंयुक्तत्वाल्लौकिक एव गम्यत इत्येवं व्याख्यातुमाह * अतश्चेति। * आहेति शङ्काभाष्यं व्याचष्टे * ननु चेति * उच्यतइत्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * उच्यतइति * दोषनिर्घातः कार्योऽस्या इति बहुव्रीह्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे * तदीति। * पुरुषानौपयिकत्वेन दोषस्वरूपस्य कर्म-

णाऽनपेक्षिततया स्वरूपेण दोषस्य फलत्वायोगात्स्वनिर्घातं पुरुषोपयिकत्वाद्विध्यन्वयार्हमन्यतोपेक्ष्यमाणस्यापनेयत्वरूपेण विधेयेष्ट्याकर्मान्वयोक्तेरिष्टेर्दोषनिघातार्थत्वे समर्थितेपि दानसामान्यस्य निमित्तत्वेन ग्रहणाद्वैदिकापि निर्दोष प्राप्ताया इष्टेर्दोषनिर्घातार्थत्वायोगक्रत्वर्थत्वस्याप्यापत्तेः सामर्थ्यात् लौकिकविषयनियमायोगमाशङ्क्यैकेन दोषनिर्घातेन प्रयोजनेन कर्मणो नैराकाङ्क्षे सति क्रतूपकाराख्यं प्रयोजनान्तरं न शक्यं कल्पयितुमित्युक्तम्। वरुणप्रमोचनोक्तेर्दोषार्थत्ववाचित्वसूचनार्थं व्याख्यातेर्थे भाष्यं योजयति * एतदिति ।* सचेतिभाष्योक्तं लौकिकस्य दातृदोषेण दुष्टतां भवेदितिभाष्योक्तां च वैदिकस्य निमित्तस्य दानात्मकत्वेनादुष्टतां लौकिकवैदिकनिमित्तसाम्येन दूषयितुमाह * यस्त्विति * लौकिकेश्वप्रतिग्रहे भवतीति यदुक्तं तद्वैदिकेप्यविशिष्टमिति सूचनार्थं पुनश्चेत्युक्तम् । भाष्यस्थं हेतुकर्तृशब्दं व्याख्यातुं दातुरित्युक्तम् । एतदेव विवृणोति * तथा हीति । * वैदिकस्य दानरूपत्वेनादुष्टतायाः

३३८।२ साम्योक्त्यर्थं पूर्वार्द्धं व्याचष्टे *यदीति* । अयाज्ययाजनादेव दोषो नाश्वप्रतिग्रहाद्वैदिकं भृतित्वादश्वप्रतिग्रहस्येति टुप्टीकोक्त्या युक्तं वैदिके प्रतिग्रहनिमित्तपापायोगमाशङ्क्य प्रतिग्राह्यमनङ्गीकार्यं याजना यस्य तस्माद्याजनं प्रतिगृह्णतोऽङ्गीकुर्वतः पापमयाज्ययाजननिमित्तमस्तीति योऽश्वमयाज्याद्भृतिरूपेण गृह्णात्येनं वरुणपापमयाज्ययाजननिमित्तं गृह्णातीति अर्थं मत्वा भाष्यकृतोक्तमिति सूचनायायाज्ययाजननिमित्तोक्तिः दोषरहितं यद्दानं तन्निमित्तं यद्युच्येतेत्यर्थः । लौकिकेपि दोषरहितं यद्दानं तदेव निमित्तमित्युक्ते दानस्यानिषेधेपि प्रतिग्रहीतुर्दोषोत्पादकत्वान्निषिद्धे प्रतिग्रहे प्रयोजकहेतुत्वाद्वा ब्रह्महत्यादिप्रयोजकव्यापारवद् दुष्टत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य लौकिकस्यापि दानस्य विहितत्वेन वैषम्यसूचनार्थं दातुर्व्यापारस्य प्रतिग्रहीतृदोषद्वारेणादुष्टत्वादित्युक्तम् । लौकिकस्य प्रतिग्रहस्य दातृदोषेण दुष्टतायाः साम्योक्त्यर्थमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे * अथेति । * वैदिकनिमित्तपक्षे तदुत्थापितकर्माङ्गत्वावगतेरङ्गप्रधानैककर्तृकत्वसिद्धयै दातुरिष्ट्यवगमान्निर्दोषनिमित्तं लौकिकपक्षे कर्माङ्गत्वानवगतेर्वाक्यस्वरसभङ्गहेत्वभावेन प्रतिग्रहीतुरेवेष्ट्यवगमाद्दोषवदित्याशङ्कां सुवर्णधारणवद्वैदिकत्वसामान्यस्य स्थानाख्यसन्निधिरूपतया वाक्येन बाधात्कल्पनागौरवापत्तेश्चात्यन्तानुपस्थितक्रतूपकारार्थत्वक-

रूपनायामपि साम्याद्दातृकर्तृकत्वावगतिं विना वैदिकनिमित्तकत्वा-
वगमात् दातृकर्तृकत्वावगत्यभ्युपगमेऽन्योन्याश्रयापत्तेर्विशेषावगतिहे-
तुभूतोपपत्त्यभावेनोपन्यासपूर्वं निरस्यति। * अथ वैदिक इति *
अस्मिंश्च वाक्ये दातृदोषहेतुकदोषाप्रतीतेर्वाक्यान्तरस्थे च शूद्रादि-
प्रयोगाच्छूद्रादिप्रतिग्रहनिषेधेऽनुवादस्य प्रतिग्रहस्य प्रतिग्रहाद्युपाय-
नियमविधिविरोधापत्तेर्निर्विशेषणस्य निषेधायोगाच्छूद्रादिविशे-
षणाभ्युपगमेऽपि तेनैव नैराकाङ्क्ष्यादश्वेन विशेषणानुपपत्तेः साम्याभा-
वेऽप्येतद्भाष्यद्वयमयुक्तमित्याह * किंचेति * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे
* न हीति * दूषणमुपसंहरति * तेनेति * दातृदोषेण दुष्टतोक्ति
यथाकथंचित्समादधानो द्वितीयभाष्याक्षेपाभ्युपगमेनाद्यभाष्याक्षेपं
परमतेन लौकिकवैदिकप्रतिग्रहवैषम्योक्त्या परिहरति * तत्रेति *
प्रतिग्रहस्य विध्यभावात् प्रतिप्रसवायोगशङ्कामुपन्यासपूर्वं दानवि-
धिनार्थात् प्रतिग्रहस्याक्षेपः साक्षादेव वा विधिरिति द्वेधा परिहर-
ति * तत्रैतदिति * दानसमाप्तिरूपस्य परस्वत्वापादनस्य, परस्मै
समर्पणं विना परस्वत्वानापत्तेः समर्पणाख्यदातृव्यापारात्मकत्ववत्
तत्परेण स्वीकरणमपि विना परस्वत्वानापत्तेः स्वीकरणाख्यप्रतिग्रही-
तृव्यापारात्मकत्वस्यापि भावात्परस्वत्वापादनविधिना स्वीकरणा-
ख्यप्रतिगृहविधिरित्याशयः। अदृष्टार्थेति कर्त्तव्यतायुक्तत्वकर्मसादृगु-
ण्यार्थत्वाभ्यामपि प्रतिग्रहस्य विधेयतावसीयतइत्याह * अपि चेति *
क इदं कस्मा अदादित्यादिमन्त्रवत्त्वादग्नीध्रे दद्दातीत्यादिक्रमविशे-
षप्राङ्मुखत्वादिनियमयुक्तत्वाद्वा दृष्टार्थेति कर्त्तव्यतापेक्षावगतेः कर्म-
मध्ये क्रियमाणत्वात्कर्माङ्गदक्षिणादानसंगतत्वेन च लोभप्राप्तयूप-
शाकटादिप्रतिग्रहवैषम्यात्कर्मसादृगुण्यार्थत्वावगतेः कथं विधिना न
विषयीक्रियत इत्यर्थः। मन्त्रवदिति ह्रस्वपाठे मन्त्रवद्यथा भवति तथा
क्रियमाण इति क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वम्। श्लोकं व्याचष्टे * य- ६६६।२
दीति * लौकिकवैदिकयोः प्रतिग्रहयोः सदोषनिर्दोषत्ववैषम्योक्त्या
परोक्तं परिहारं वैदिकस्यापि प्रतिग्रहस्य सदोषत्वोपपादनेन दूष-
यति * अत्रेति * श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * प्रतिगृहीतृव्यापार-
स्यापि परस्वत्वापादनरूपत्वेन दानसमाप्तित्वाद्दानविधिविधेयत्वं
परोक्तं प्रतिग्रहीतृव्यापारस्यात्मसत्वापादकत्वात्परस्वत्वापादक-
त्वायोगेन निरस्यति *यद्यपि चेति* विक्रयी त्वन्यः कर्मणोऽचोदित-
त्वादिति सूत्रवक्ष्यमाणविक्रयविध्ययोगदृष्टान्तेन प्रतिग्रहविध्ययोगं

द्रढयितुमाह * तेनेति * कर्मसादुगुण्यार्थत्वस्य विधेयत्वहेतोः कर्ममध्ये कर्माङ्गक्रयसंगतस्यापि क्रियमाणस्य विक्रयकर्मसादुगुण्यार्थत्वादर्शनादभिद्धत्वोक्त्यै दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः कर्मानङ्गतोक्ता। अदृष्टार्थेति कर्त्तव्यताविधानस्यान्यथाभ्युपपत्तेर्हेतुत्वं निरस्यति * यद्पीति * पुरुषार्थप्रतिग्रहानुवादेनेतिकर्त्तव्यताविधाविति कर्त्तव्यतायाः प्रकरणगम्यक्रत्वर्थत्वबाधापत्तिं शङ्कते *नन्विति* इज्यार्थयोर्दधिपयसोः प्रणीता कार्यश्रपणानङ्गत्वेपि श्रपणोपकारित्वात्तद्गतानां प्रणीता धर्माणां श्रपणाङ्गत्वोपपत्तिवत्प्रतिग्रहस्य क्रत्वनङ्गत्वेपि क्रतूपकारित्वात् प्रतिग्रहेतिकर्त्तव्यतायाः क्रत्वङ्गत्वोपपत्त्याशयेन परिहरति *नैषइति* प्रतिगृहस्य साक्षात् क्रतूपकारित्वायोगाद्दानद्वारा क्रतूपकारित्वोक्त्यै तदवसानत्वं दानस्योक्तम् । दधिपयसोः श्रपणापूर्वसिद्ध्यर्थत्वाभिरङ्गयोश्चापूर्वसाधनत्वायोगाच्छ्रपणापूर्वसाधनीभूतदधिपयोर्थतया चोदकेन प्रणीता धर्माणां विधानाच्छ्रपणाङ्गत्वं युक्तं प्रतिग्रहस्य त्ववैधत्वेनापूर्वसिद्ध्यर्थत्वायोगात्तदितिकर्त्तव्यतायां क्रत्वपूर्वं साधनीभूतप्रतिग्रहार्थतया विध्यनुपपत्तेः क्रत्वङ्गत्वायोगमाशङ्क्यार्त्विजेष्वपि पदार्थेषु यजमानस्यैव विधिना नियोज्यत्वात् क्रत्वपूर्वसिद्ध्यै दक्षिणां ददद् वृत्त्यर्थदक्षिणां प्रतिगृह्णन्तमृत्विजमानमयेत्तादिच्छामित्तुं चानुतिष्ठन्तामिति विध्यर्थप्रतीतेः प्रतिग्रहसमानकर्तृकत्वलक्षणेन संबन्धेनेतिकर्त्तव्यतायाः प्रतिगृहान्वयेपि क्रत्वपूर्वसाधनीभूतदानार्थत्वेन विधानात् क्रत्वङ्गत्वोपपत्तिं सूचयितुमाह * तेनेति * । प्रतिगृहस्यावैधत्वेनापूर्वानौपयिकत्वाददृष्टार्थेतिकर्त्तव्यतानपेक्षत्वमवैधत्वोक्त्यार्थादुक्तं तेनेत्यनेन परामृष्टम् इत्यनेन वैधदानेतिकर्त्तव्यतात्वेन प्रकारेण प्रतिगृहस्यापूर्वानौपयिकत्वेनादृष्टार्थेतिकर्तव्यतानपेक्षत्वेपीतिकर्त्तव्यताविधानं नेतव्यं गमयितव्यमुपपादनीयमित्यर्थः । गवादिप्रतिगृहस्यापि तर्ह्यविहितत्वेन क्रत्वर्थपदार्थपरिमाणबाधाख्यदोषापादकत्वादकार्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्याविहितस्यापि विहितदानाख्यपदार्थसिद्ध्यै प्रयोगविधिनानुमतत्वान्न पदार्थपरिमाणबाधापत्त्याख्यो दोषो नरकापत्त्याख्यस्तु दोषो निषेधाभावाद्नाशङ्क्यएवेत्याह * तत्रेति * । दानस्य विधिलक्षणत्वे सति दानाङ्गत्वेनाचोदितेपि प्रतिगृहे विहिते दाने साध्ये तत्सिद्ध्यै प्रयोगविधिना प्रतिगृहस्यानुमतत्वान्न तत्करणे पदार्थपरिमाणबाधापत्त्याख्यो दोष इत्युक्तेश्च प्रतिगृहोपि तर्हि विहितदानसिद्ध्यै प्रयोगविधिनानुमतत्वेन

पदार्थपरिमाणबाधानापादनापादकत्वाददुष्टः स्यादित्याशङ्क्यैतद्दोषाभावेपि नरकापादकत्वाद्दुष्टत्वं सूचयितुं गवादीनां प्रतिग्रहे निषेधाभावान्नरकाख्यो दोषो नास्तीति कश्चिच्छब्देनोक्तम्। चोदितेपीति पाठे दानमात्रेपि चोदित इत्येवं प्रतिग्रहस्याचोदितत्वोक्ता। अश्वप्रतिग्रहस्यापि तर्हि प्रयोगविधिनानुमतत्वादकरणे क्रतुवैगुण्यापत्तेः करणे च निषिद्धत्वान्नरकापत्तेः संकटं स्यादित्याशङ्क्याह *अश्वेति* दृष्टान्तेनैतदेव द्रढयितुमाह * यथेति * । परकीयपरिहारदूषणमुपसंहरति * अतश्चेति *। मतान्तरेणाक्षेपद्वयमपि परिहरति* केचित्पुनरिति * वैदिकत्वे निमित्तस्य तदुपस्थापितकर्माङ्गत्वात्प्रधानसमानकर्तृकत्वावगतेर्दक्षिणादातुश्च प्रधानकर्तृत्वाद्दातुरिष्टिर्लौकिकत्वे त्वनुपस्थापितकर्माङ्गप्रमाणाभावेन वाक्यस्वरसावगतप्रतिग्रहीतृकत्वबाधकप्रधानसमानकर्तृकत्वावगत्यभावात् प्रतिग्रहीतुरिति द्वितीयभाष्याक्षेपपरिहारः प्रतिग्रहस्योभयत्रापि भवेदेवमिति परोक्तानुज्ञार्थभाष्यावयवालोचनया भाष्यकृतोपि निषेधाद्विध्यभावेन च निषेधस्य विकल्पार्थत्वायोगान्नित्यवर्जनार्थत्वावगतेर्दोषवत्तां च विना नित्यवर्जनायोगाद्दोषवत्तयाभिप्रेतत्वावगमाद्वैदिके त्वश्वप्रतिग्रह इति भाष्यस्थस्य तु प्रतिग्रहशब्दस्य वचनेन तस्य कर्त्तव्यतावगम्यतइति भाष्ये वैदिकस्य विहितत्वोक्तेः प्रतिग्रहस्य च वैदिककर्मान्वयाद्वैदिकस्यापि विध्ययोगाल्लक्षणया दानार्थत्वावगमात् लौकिकेश्वप्रतिग्रह इत्यादिभाष्येण लौकिकवैदिकयोः प्रतिग्रहयोः सदोषनिर्दोषत्ववैषम्यानुक्तेः साम्यापादनेनाक्षेपो न युक्त इत्याद्यभाष्याक्षेपपरिहारः। वैदिकेन कर्मान्वयिना निमित्तेन कर्मोपस्थापनसंभवेपि दात्रर्थप्रधाने कर्मोपकारानाकाङ्क्षिणि प्रतिग्रहीतुस्तदर्थायामिष्टौ विधिना नियोक्तुमशक्यत्वाद्दातृकर्तृकत्वं विना कर्माङ्गत्वासिद्धेस्ततएवदातृकर्तृत्वकल्पनेन्योन्याश्रयप्रसंगादस्यापि परिहारस्यानुपपत्तेः स्वमतेन लौकिके वैदिके वा निमित्ते दातुरिष्टिरुत्तराधिकरणन्यायेन भाष्यकृतोक्ता न तु वैदिकत्वाशयेनेत्येवं द्वितीयभाष्याक्षेपं परिहरति*अथवेति * । दानस्य लौकिकस्याप्यदृष्टार्थत्वेन विधिस्पृष्टत्वान्निषेधानुपपत्तेर्न केसरिणो ददातीत्यस्याश्वव्यतिरिक्तरासभादिकेसरिविषयत्वेनाप्युपपत्तेर्दोषवत्त्वोपपत्तिमयुक्तामाशङ्क्याधर्मे धर्मत्वभ्रान्त्याश्वदानप्रवृत्तिवारणायाश्वस्यापि दाननिषेधोपपत्तेर्निषेधस्याश्वव्यतिरिक्तविषयत्वकल्पनायोगाद्दानमेव लौकिकं निषिद्धत्वाद्दोषवत्तयो-

क्तमित्याह * तत्रेति * अश्वदाननिषेधस्य भाष्यकृत्संमतिं दशमाधिकरणभाष्यपाठेनाह * तथा चेति * गौश्चाश्वश्चेत्यादिना द्रव्याणि निर्दिश्य तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति श्रुता संख्या महोपकारहेतुत्वाद्गवामेवेति सिद्धान्तितेश्वानां गोभ्योपि बहुमूल्यत्वेनोपकारकतरत्वात्तेषामेव संख्या प्रसज्येतेत्याशङ्क्याश्वानां दाननिषेधेन प्रत्यवायापादकत्वान्नोपकारतरतास्तीति भाष्यार्थः। अकार्यत्वाच्च ततः पुनर्विशेषः स्यादिति षष्ठाधिकरणे विश्वजित्प्रकरणाम्नातस्याप्यश्वदाननिषेधस्यासंभवत्क्रत्वर्थत्वप्रतिग्रहनिषेधसाहचर्याद्धर्मत्वभ्रान्त्यादिना चावैधेप्यश्वदाने निषेधोपपत्तेर्विध्यधीनात्मलाभत्वाभावात्सामान्यविधिना सह विकल्पायोगं मत्वाश्वानां दानमकार्यमेष हि विशेषोश्वानामन्येभ्यो द्रव्येभ्यो यदेषां दानं निषिध्यत इति भाष्येणाश्वानां निषिद्धत्वाददानं वक्ष्यतीत्याह * विश्वजित्यपीति * तत्रत्यभाष्ये श्वशब्दस्य केसरिमात्रोपलक्षणार्थत्वसूचनायादिशब्दः। पौण्डरीकादौ तर्ह्यश्वदानस्य विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पदोषः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह * पौण्डरीकइति * दानस्य निषिद्धत्वे रागतः प्रवृत्त्ययोगादननुष्ठानापत्तेर्लौकनिमित्ताभावादिष्टिविधिरनर्थः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह *तस्मादिति*। उच्चादिविदक्षिणावन्तोअमृत्युं अश्वदाः सहते सूर्येणेत्यादिमन्त्रवर्णो हिरण्यं गौर्वासोश्वो भूमिस्तिला घृतमन्नमितिदेयानीति स्मृतिश्च भ्रान्तिहेतुः मित्रस्य दायेन दानेनादिरादानं स्वीकारस्तेन प्रयोजनेनेत्यर्थः। अथ विक्रयनिषेधस्मृतेर्वा मूलान्तरादर्शनादस्यैव मूलत्वसिद्धौ ददातेर्विक्रयवाचित्वावगमायोर्थं विक्रीणीते तस्येष्टिर्भविष्यतीत्याह * यो वेति * ददातेर्विक्रयवाचितामुपपादयति * विक्रयेपि हीति * विक्रयोनेन कृतो न दानमित्यादिप्रयोगदर्शनाददृष्टार्थस्यैव स्वत्वत्यागपरस्वत्वापादनस्य ददात्यर्थत्वमाशङ्क्य बलीवर्दाः सन्ति न गाव इतिवत्सामान्यवाचिनोपि ददातेरदृष्टार्थदानविशेषलक्षणार्थत्वेन तत्प्रयोगोपपत्तेरनवगतार्थधात्ववस्थायां फलकल्पनानवसरेणादृष्टार्थत्वानवगमाददृष्टार्थत्वेवगते ददातेरर्थावगतिरर्थावगतौ वा दृष्टार्थत्वावगतिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेर्निरस्यति*न हीति * परद्रव्यग्रहणपूर्वस्य स्वद्रव्यत्यागस्य विक्रयशब्दवाच्यत्वाद्दानशब्दवाच्यत्वायोगमाशङ्क्याह * यद्यपि चेति * ददातेः स्वत्वत्यागपरस्वत्वापादनसामान्यवाचित्वं वृद्धप्रयोगेनोपपादयति । * तथा चेति * गृह्णातेरपि तर्हि क्रये प्रयोगात्तद्वाचित्वापत्तेः ।

क्रयस्यापि नोभयदतः प्रतिगृह्णातीत्यनेन निषेधप्रसंगाच्छिष्टगर्हापत्तिरित्याशङ्क्य प्रतिपूर्वस्य गृह्णातेः क्रये प्रयोगात्तद्वाचित्वापत्तेः क्रयस्यापि भावं सूचयितुमाह * क्रीत्वा चेति * गृहीतमित्येव वदति न तु प्रतिगृहीतमितीति सावधारणव्याख्येयं विक्रयस्यार्थिनिमित्तामुपपादितामुपसंहरति * तस्मादिति * । अश्वानां देयत्वं स्मृतेर्यै अश्वदा उत वा सन्ति गोदा ये वस्त्रदाः सुभगा स्तेषु राय इत्यादि-
मन्त्रवर्णाच्चाश्वदानस्यादुष्टत्वं शङ्कते * ननु चेति * मन्त्रवर्णसूच- १००।१
नार्थश्चकारः । स्मृतेर्मन्त्रवर्णस्य चानुवादत्वाद्विध्यनुसारेण व्याख्येयतां मत्वा परिहरति *यत्रेति* तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं प्रतिग्रहविषयत्वेपि पूर्वपक्षोपपत्तिसूचनेन वस्तुनो दानविषयत्वाभ्युपगमेन पूर्वपक्षेपि प्रौढिप्रदर्शनार्थं स च लौकिकेश्वप्रतिग्रह इत्यादिभाष्योपपादनार्थतया व्याचष्टे * तस्मादिति * अर्थवादो वा नुपपात्तात्समाद्याजे प्रतीयेत निर्वपेदितीत्यध्याहार्येति करणान्तं भाष्य दोषनिर्घातार्थत्वपूर्वपक्षहेतुनिरासप्रतिज्ञार्थत्वेन वाशब्दव्याख्यार्थतया व्याचष्टे * यदीति * जलवृद्ध्योदरवृद्धिलक्षणस्य जलोदराख्यस्य दोषस्य जलरोगाख्यवरुणग्रहणोक्त्योक्तस्याश्वप्रतिग्रहादनुपपन्नत्वादित्येवमनुपपातादिति वाशब्दोक्तप्रतिज्ञोपपादनार्थसूत्रावयव्याख्यार्थं सहीत्यादिजलोदरोपपात इत्यन्तं भाष्यं हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन व्याचष्टे *कुत इति* । निषिद्धाचरणजन्यस्य पापाख्यस्य दोषस्य पूर्वपक्षिणोक्तत्वाज्जलोदरानुपपातोक्तयोगशङ्कानिरार्थत्वेनेष्टिवाक्ये यो दोषः कीर्त्यते तन्निर्घातार्थता वाच्येत्यापाद्योक्तचर्थतयाध्याहारेणोत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाह *कर्मेति* तन्निर्घातार्थत्वस्य वाच्यत्वापादनार्था तस्य निर्घात्यत्वावधारणोक्तिः । एतदेव भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुः प्रसिद्धमित्यन्तं तावत्तस्य वरुणगृहीत इत्युच्यतइत्यनेन निर्दिष्टस्य वरुणग्रहणवचनस्य शब्दस्य जलोदरवाचित्वेन लोके प्रसिद्धत्वाद्यस्य जलवृद्ध्योदरं श्वयति वर्द्धते स वरुणाख्येन जलरोगेण गृहीतत्वाद्वरुणगृहीत इत्युच्यत इत्येवं व्याख्यातुमाह*जलोदरं हीति* न चेति भाष्यावयवं व्याचष्टे *न चेति* निदानं कारणं प्रतिजानातेः प्रतिपादनार्थतां श्रूयतेशब्दाभ्यामुक्त्वा गम्यतेशब्देन प्रतीतिवाचितोक्ता । न चानेनेतिभाष्यावयवं व्याचष्टे *नाप्येतस्येति* वर्त्तमानवरुणग्रहणानुवादेनेष्टिविधिमात्रार्थत्वान्नेष्टिवाक्यस्याश्वप्रतिग्रहस्य जलोदरनिदानत्वप्रतिपत्तौ व्यापार इत्यर्थः । पापेन ग्रहणं यस्मिन्नश्वप्रतिग्रहे

स निमित्तमिति पूर्वपक्षवार्त्तिकव्याख्यातभाष्यस्थदोषशब्दोक्ताया नरकफलताया अनुभाषणपूर्वं निरासार्थत्वेनानुपपत्तादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थतयाऽथेत्यादि भाष्यं व्याख्यातुं नरकस्येष्टिवाक्ये ऽनुपात्तत्वादित्येवं सूत्रावयवं तावद्व्याचष्टे *यस्त्विति* अथेत्यनुभाषणभाष्य व्याचष्टे *अथेति* तदेत्यादिबाध्येतेत्यन्तं निरासभाष्यं व्याचष्टे *तत इति* दानपक्षे त्यागदुःखदर्शनात्प्रतिग्रहपक्षे रक्षणादिक्लेशादैदिकेऽपि निमित्ते किंचिद्वरुणात्मकं वरुणग्रहणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं विद्यत इत्येवं सावयवप्रसिद्धिः संभवतीति निमित्तद्वारेणेष्टलौकिकविषयत्वं नावधारयितुं शक्यमित्यर्थः। भाष्यमपि तत्र तस्मिन्नवयप्रसिद्धिपक्षे यज्ञसंबन्धिन्यपि प्रतिग्रहे रक्षणादिना क्लेशेन वरुणग्रहणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेन वरुणगृहीतः स्यादिति कृत्वा लौकिकइत्येष पक्षो न व्यतिष्ठेत समुदायप्रसिद्धयश्च बाध्येतेत्येवंक्लेशेनेतीतिकरणाध्याहारेण योज्यम् । इष्टिकर्तुर्दातूरक्षणादिक्लेशाभावाद्रक्षणादिक्लेशोक्तिमयुक्तामाशङ्क्य द्वेधा समाधत्ते *रक्षणेति* । वैदिके दाने वरुणग्रहणशब्दप्रवृत्तौ स्वयं निमित्तान्तरमाह *धर्मोपि चेति* यस्तो देहेनाच्छाद्यते तत्र केवलेन पापेन हेतुनेत्यर्थः। इष्टेर्दोषनिर्घातार्थत्वाभावे वरुणग्रहणोक्त्यानर्थक्यशङ्कानिरासार्थं सौत्रार्थवादोक्तिव्याख्यार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे *तस्मादिति* स्तुतिस्वरूपोक्त्यर्थं यावद्वरुणगृहीतस्येत्याद्युन्मोचनी चेत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे *तत्रेति* । तिरोहितभेदोपमानवाचिना रूपकशब्देन भाष्यस्थोपमानोक्तिमुपमानविशेषविषयत्वेन व्याख्याय प्रकारवाचिना धर्मशब्देनेदानीन्तनस्याश्वदानस्य प्रजापतिकर्तृकाश्वदानसादृश्येऽपि दानस्य प्रतिग्रहस्य वा वरुणसादृश्याभावादिदानीन्तन्याश्चेष्टेर्वरुणान्मोचनीत्वरूपेण विवक्षितस्य प्रजापतिकर्तृकेष्टिसादृश्यस्याभावादुपमानेन स्तुत्ययोगशङ्कानिरासाय भेदोपचाराख्यो रूपकप्रकारः प्रजापतिर्वरुणायेत्याद्यर्थस्येदानीन्तनकालीनेर्थेध्याहारोपहेतुत्वेनोक्तः । दोषनिर्घातार्थत्वोक्त्यर्थत्वेन प्रयोजनवत्तरत्वसंभवे मन्दप्रयोजनस्तुत्यर्थता न युक्तेत्याशङ्क्यावश्यकत्वद्योतनार्थत्वेन स्तुतेः प्रयोजनवत्तरत्वोक्त्यर्थं तथेतिभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * तस्मादित्यादिसूत्रावयवव्याख्यार्थं तस्मादित्यादिभाष्यशेषं व्याचष्टे *ततश्चेति* अवाक्योपात्तफलाभावोक्त्या स्ववाक्यश्रुतभ्रातृव्यदुर्वर्णत्वाख्यफलसुवर्णधारणवैषम्यं सूचितम् । प्रतिग्रहशब्दस्य लक्षणया दानवाचित्वात्तस्य च

लौकिकस्य निषेधात् क्रत्वव्यभिचारित्वेन क्रतुसंनिधापकतोपपन्नेति सूचयितुं वैदिकोऽश्वदानाख्यप्रतिग्रहः कर्मान्तःपातित्वादङ्गीभूतं कर्मोपनयन्नुभयोरिष्टिज्योतिष्टोमादिकर्मणोः साकाङ्क्षत्वादङ्गाङ्ग्यन्वयं कल्पयतीत्युक्ते ज्योतिष्टोमादिकर्मणोऽङ्गिशब्देन फलवत्तयाङ्गान्वययोग्यत्वे सूचितेपि प्राकरणिकैरङ्गैर्नैराकाङ्क्ष्यादनारभ्याधीताकाङ्क्षानुपपत्तिमाशङ्क्योपनायकस्य दानस्य प्राकरणिकत्वेनाङ्गिकर्मदेशत्वादङ्गिकर्मकथंभावस्य तस्मिन् वृत्त्युपपत्तेर्ज्योतिष्टोमादिकर्मदेशाश्वदानवर्त्तिकथंभावापन्नस्यज्योतिष्टोमादिकर्मणोऽश्वदानेनोपस्थापनाद्यावतोऽश्वान् ज्योतिष्टोमाद्युपकारार्थं दद्यात्तावतोवारुणान्निर्वपेत्तदर्थमेवेति श्रुत्यर्थावगतिसूचनार्थं तद्देशेत्युक्तम् ॥

दातुर्वारुणेष्टिः अधिः ॥ ९ ॥

अचोदितं च कर्मभेदात् ॥३४॥

प्रसक्तानुप्रसक्त्या गतिमाह । * तत्रैवेति * सिद्धान्तायोगेन संदेहमाक्षिपति * कथं पुनरिति * समाधत्ते * उपक्रमइति * कीदृगुपक्रमइत्यपेक्षायामाह * प्रजापतिरिति * पौनरुक्त्यं शङ्कते* यदि तर्हीति * यदिशब्दार्थे यदितर्हीत्येकं पदं परिहरति * उच्यत इति * श्लोकं व्याचष्टे * यत्रेति* निःसंदिग्धस्य विध्युद्देशस्य वाक्यशेषस्य निर्णयायोगं सामान्यतो व्युत्पाद्य प्रकृते योजयितुमाह * अत इति * यतो निःसंदिग्धे विध्युद्देशे वाक्यशेषो न निर्णायकोऽतइह यद्यपि प्रजापतिर्वरुणायेत्यादिवाक्यशेषाद्दातुरिष्टिर्विज्ञायते प्रधानैककर्तृकस्य सान्तःप्रधानोपकारसामर्थ्यलक्षणात्स्वार्थाद्दातुरिष्टिर्विज्ञायते तथापि संदेहाभावेन संदिग्धेषु वाक्यशेषादित्यनेनार्थाद्वाकल्पनैकदेशत्वादित्यनेन च वाक्यशेषादितीति प्रभृतिवाचीतिकरणोक्तिनागतत्वादारम्भोपपत्तिरित्युक्ते कथं वाक्यशेषाद्दातृविषयत्वज्ञानमित्यपेक्षायां संप्रदानसमभिव्याहारेण नयतेर्दानार्थत्वावगमात् प्रजापतिर्दाता वरुण प्रतिग्रहीतेत्युक्त्वा स इत्यनेन प्रजापत्युपपादनात्स्वशब्देन चात्मीयवाचिना वरुणोक्तेर्दातुर्वरुणप्राप्त्यवगमात्स पर्यदीर्यतेत्यनेनाप्युदरमस्य थुप्रत्ययान्तवृद्धिवाचिश्वयतिधातुरूपश्वयथुशब्दवाच्यया जलवृद्ध्या विदीर्णमित्येतदर्थेन प्रजापतिर्वरुणं प्राप्तः सन् परिदीर्ण इति दातुर्वरुणप्राप्तिविवरणात्सपतमित्यनेन च दातुः प्रजापतेरेवेष्टिककर्त्तृत्वोक्तेर्वाक्यशेषाद्दातृविष- १००३।६

यत्वज्ञानमुपपाद्यात्मवाचिना स्वशब्देन प्रजापतेरेव देवतात्वोक्त्या-प्रतिग्रहीतृत्वाभिधानात्प्रजापतिरन्यस्मात्प्रतिगृह्य वरुणायादादि-त्यर्थसंभवात् प्रजापतेः प्रतिग्रहीतृत्वकीर्त्तनेन वाक्यशेषस्यापि प्रति ग्रहीतृविषयत्वोपपत्तिशङ्कानिरासायान्यस्मात् प्रतिगृह्येत्यश्रुतकल्प-नायोगादेकं सद्विप्रा बहुधा वदन्तीति मन्त्रवर्णालोचनया वरुण-प्रजापत्योरेकत्वमङ्गीकृत्य प्रजापतिरात्मनेश्वमदादित्युपक्रमार्थाभ्यु-पगमेन तस्य प्रजापतेरात्मा स्वा देवता वाच्या तच्च दानकर्तृत्वसं-प्रदानत्वयोर्विरोधाद् दातृत्वे मुख्ये कल्पिते संप्रदानत्वस्यान्यदीये द्रव्ये न्यदीयत्वापादकत्वद्दातृगुणयोगेन संप्रदानत्वे वा मुख्ये कल्पिते दातृत्वस्य संप्रदानगुणयोगेन गौणत्वापत्तेर्न युक्तमित्युक्ते प्रजापतये वरुणोश्वमदादित्येवं तर्हि प्रजापतेः प्रतिग्रहीतृत्वकीर्तन-मास्त्वित्याशङ्क्य नापीत्युक्तम् । वरुणस्याप्यात्मोद्देशेन निर्वापकर्तृ-त्वनिर्देशोपपत्तेः प्रतिग्रहीतृविषयत्वोपपत्तिमाशङ्क्य निर्वपतेर्याज-मानकर्मवाचित्वान्न वरुणस्येत्यादिनानुपपत्तिरुक्ता । दोषनिर्घातार्थत्वा-
१००४।८ भ्युपगमेपि दातृविषयत्वोपपत्तिसूचनार्थं तदुन्मोचनमित्युक्तम् । प्रधानैककर्तृकस्य सतः प्रधानोपकारसामर्थ्याविषयत्वेनापि सिद्धान्त सूत्रयोजनशक्तिसूचनार्थं यजनशेषत्वाच्चेष्टेः प्रधानसमानकर्तृक-त्वावगमात्स्वामिनश्च सतः प्रधानकर्तुर्वाजिदातृत्वाद्दातुरिष्टिरित्युक्ते यज्ञशेषतैव कथमित्याशङ्क्य वैदिके यस्मिन् कर्मणीत्यादि पूर्वाधिकरण-भाष्येण यज्ञाङ्गत्वस्योक्तत्वादित्युक्तम् । सन्देहाभावेप्यारम्भायोगमा-शङ्क्य विध्युद्देशार्थवादविप्रतिपत्तिर्विचाराङ्गसन्देहहेतुत्वेनोक्ता । विपत्तौ विकल्पापत्तिशङ्कानिरासायातुल्यकल्पविकल्पायोगाद्यवधार णकल्पनारूपेणान्यतरस्य विध्युद्देशस्यार्थवादस्य वा बाधेन दातृप्र-तिग्रहीत्रन्यतरविषयतया समस्तं विध्यर्थवादसमूहात्मक वाक्यं गम-यितव्यमित्युक्तं विध्युद्देशबलीयस्त्वेनार्थवादस्यैव बाध्यत्वानिश्चया-त्सन्देहशङ्कानिरासायोपक्रमोपसंहारबलाबलचिन्तयेति मध्यमपदलो-पिसमासेनोक्तम् । व्यवधारणेनान्यथाप्रतीयमानस्यार्थस्यान्यथाव-धारणे वाक्यार्थकल्पनायामप्रतीयमानार्थकल्पनापत्तिदोषशङ्कानि-रासार्थं लक्षणया प्रतीतिं सूचयितुं कथमपीत्युक्तम् । तथापि सन्देहा-भावेन संदिग्धेष्वित्यनेनागच्छाद्विध्युद्देशार्थवादयोर्विरोधादुपक्रमोप-संहारबलाबलसन्देहाच्च चिन्ताविषयोपलक्षणभूतसंदेहाभावेपि चि-न्ताङ्गसंदेहोपपत्तेः कथमपिक्लेशेन व्यवधारणकल्पनारूपेणान्यतरवा

धेनान्यतरविषयतया समस्तवाक्यगमनिकार्थमारम्भे युक्ते सति किं तावत् प्राप्तमित्यन्वयः। पूर्वपक्षसूत्रस्थस्य चशब्दस्य तुशब्दस्थानस्य संदेहनिवृत्त्यर्थत्वसूचनार्थं संदेहसमाधानोपसंहारग्रन्थैकग्रन्थतया पूर्वपक्षप्रश्नः । पूर्वपक्षसूत्रार्थोपपादनायार्थवादबाधोक्त्यर्थत्वप्रतिग्रहस्य कर्तुरिति पूर्वपक्षभाष्यस्य सूचयन्पूर्वपक्षयति *अर्थवादस्येति*अङ्गगुणाविरोधन्यायेनार्थवादासामञ्जस्येऽभिहितेऽर्थवादस्य विध्युद्देशाङ्गत्वे सति विध्युद्देशगुणयथाश्रुतत्वानुरोधेनार्थवादगुणयथाश्रुतत्वाबाधो· युक्तः तदेव तु कथमित्याशङ्क्य विध्युद्देशाधीनप्रवृत्त्त्याङ्गतामर्थवादासामञ्जस्य हेतुत्वेनोक्त्वा तदुपपादनार्थं वैध्युद्देशाङ्गतां विनानर्थक्यप्रसङ्गेऽभिहिते विध्युद्देशस्यापि तर्ह्यर्थवादं विना प्रवर्त्तनाशक्तत्वेनानर्थक्यप्रसंगादर्थवादाङ्गत्वापत्तिरित्याशङ्क्यार्थवादाभावे तस्यैव प्ररोचनशक्त्याविर्भावेनार्थवादं विनापि प्रवर्त्तनाख्यस्वार्थसिद्धेरित्युक्तम् । विध्युद्देशाङ्गत्वेप्युपक्रमस्थेनार्थवादेन दातृविषयत्वे वधारितं विध्युद्देशस्य विषयावधारणे व्यापाराभावात्कांस्यभोजिन्यायेनार्थवादानुरोधवृत्तित्वाविरोधमाशङ्क्य विधिस्तुत्योः समानविषय· त्वात् स्तुतिद्वारा विधिविषयोऽर्थवादेन समर्पणीय विध्यनपेक्षिनायास्तु स्तुतेः स्वरस्वतोऽर्थवादादप्रतीतेन विषयावधारणं संभवतीति यच्चेत्यादिनोक्तं प्रमाणान्तरानुसारित्वाच्च लक्षणवृत्त्याख्यमसामञ्जस्यं अर्थवाद एवायुक्तं न विधावित्याह * नित्य चेति * १००'१।२

दृष्टं चान्यत्रार्थवादेष्वसामञ्जस्यमित्याह * यथा चेति * अतो यथाज्या स्तुतिर्लक्षणया तत्संबन्धिचेतसावकविषया तथा दातृव्यापारस्तुतिस्तत्संबन्धिप्रतिग्रहीतृव्यापारविषयेत्युपसंहरति * तस्मादिति * सूत्रार्थमुपपाद्य यथाभाष्यं तावत्सूत्रं व्याचष्टे * तेनेति * । येन कारणेनार्थवादानुरोधेन विधिर्न प्रवर्त्तते तेन कारणेन प्रतिग्रहनिमित्तकत्वेन श्रुतमिष्ट्याख्यं कर्म दातुरचोदितमित्युक्ते वेदो वा प्रायदर्शनादित्यत्रोपक्रमस्यार्थवादानुरोधेनोपसंहारस्थाविधिव्याख्यानस्योक्तत्वान्निरस्तोयं पूर्वपक्ष इत्याशङ्क्योपसंहारस्थानामृगादिशब्दानामृग्भिः प्रातर्दिविदेव ईयत इत्यादिषु वेदे प्रयोगदर्शनाद्वेदलक्षणार्थता युक्ता प्रतिगृह्णातिस्तु दाने क्व चित् प्रयोगादर्शनाद्दानलक्षणार्थत्वानुपपत्तेर्दानप्रतिग्रहकर्मणोः शब्दभेदादेकशब्दप्रतिपाद्यत्वाभावादित्युक्तम् । समुच्चयस्येहाविवक्षितत्वाच्च शब्दमयुक्तमाश-

ङ्क्य तुशब्दार्थसंदेहनिवृत्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तुशब्देति । * व्याख्याविभवायान्यथा स्वयं द्वेधासूत्रं व्याचष्टे * यजमानं चेति *

सा लिङ्गादार्त्विजे स्यात् ॥३५॥

यथाभाष्यं तावदार्त्विजशब्दं यजमानविषयत्वेन व्याचष्टे * यजमान इति।* विभवार्थं स्वयं दानविषयत्वेन तावद्व्याचष्टे *अथवेति।* सेष्टिलिङ्गमालोच्य स्यादिति ल्यब्लोपपञ्चम्या दातृविषयत्वे[ऽभिहिते लिङ्गस्य संदिग्धार्थनिर्णायकत्वाद संदिग्धविध्युद्देशार्थविधारणहेतुत्वायोगमाशङ्क्य विध्यर्थवादविप्रतिपत्त्या संदेहोपपत्तिसूचनार्थत्वेन] पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रस्थयोर्वाशब्दयाज्ञशब्दयोर्व्यवहितयोरप्यपेक्षिततयानुषङ्गेण यज्ञाङ्गे दाने ऽनङ्गे वार्त्तिक्कर्मणीति संदिग्ध इत्येवं स्वयमेवान्यथा व्याचष्टे *अथ वा स्वामीति*किं लिङ्गमिति प्रश्नभाष्यं लिङ्गमन्त्रेषु वचनसामर्थ्यमितिप्रकरणाधिकरणोपक्रमभाष्य एव सामर्थ्याख्यलिङ्गलक्षणोक्तेरयुक्तमाशङ्क्य यतो लिङ्गाद्दातुरिष्टिस्तत् किमित्येष विशेषविषयत्वेन व्याचष्टे*कथं पुनरिति* कथं भूतेन पुनर्लिङ्गेनेत्यन्वयः । स्वयं तावदिष्ट्याख्यस्य कर्मणः प्रधानसमानकर्तृकस्य सतस्तदुपकारसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गमाह * तदिति * पूर्वपदानामिति भाष्योक्तं लिङ्गं व्याचष्टे * अपरमिति * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * पूर्वेति *। वैदिके यस्मिन् कर्मणीत्यादिभाष्येणेष्टेरश्वप्रतिग्रहवत् ज्योतिष्टोमादिकर्माङ्गत्वेऽवधारितेपि प्रस्तुताधिकरणपूर्वपक्षन्यायात् प्रतिग्रहीतृविषयत्वे सति भिन्नकर्तृकत्वेनाङ्गत्वबाधापत्तेः प्रायशब्दः । प्रतिपादितप्रायत्वोपपादनार्थं यदा हीत्याद्युक्तम् । अन्यो वा स्यात्परिक्रयादित्यत्राङ्गानामृत्विक्कर्तृकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिष्टेरप्यङ्गत्वादृत्विक्कर्तृकत्वोपपत्तिमाशङ्क्याङ्गानामपि यागरूपाणां याजमानत्वसूचनार्थं प्रधाने ज्योतिष्टोमादौ यथार्त्विज्यमृत्विगर्हमयागरूपमङ्गजातं दातुरितरैर्ऋत्विग्भिः कार्यं यजमानार्हं यागरूपं तथास्यामपीत्याह * तेनेति * पूर्वाधिकरणेनैव दातृविषयत्वसिद्धौ प्रस्तुताधिकरणानर्थक्यमाशङ्क्य वाक्यस्योपक्रमोपसंहारयोर्विरोधेन विधिरूपत्वेनोपसंहारबलीयस्त्वात् कृताया भ्रान्तेर्बलाबलविशेषानवधारणाद्वा कृतस्य संशयस्य व्युदासार्थं प्रस्तुतमधिकरणमित्याह * एवमिति * प्रस्तुतमेव पूर्वापेक्षयोत्तरमुक्तम्। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * तस्यापि चेति*।

१ इति द्वितीये नास्ति ।

प्रस्तुताधिकरणभाष्योक्तत्वसूचनार्थं तस्येत्युक्तम् । भाष्योक्तस्य वाक्यस्यापीदृशमेव सामर्थ्यमित्यनेन पूर्वपदानामिति भाष्यव्याख्यार्थतयोत्तरार्द्धे व्याख्याते भाष्याद्वाक्यसामर्थ्याप्रतीतेरुत्तरार्द्धस्य तद्व्याख्यार्थत्वायोगमाशङ्क्य पूर्वपदानां यथार्थमाञ्जस्येन वर्त्तमानानामुत्तरपदैः पूर्वपदाभिमुखैस्तदनुकूलैः सहैकवाक्यत्वलक्षणसंबन्ध इत्येवं संबन्धशब्दोक्तस्य वाक्यस्योपक्रमानुकूल्याधीनत्वोक्त्या तदापादनसामर्थ्यादितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणमित्यत्राकाङ्क्षाया विशेषणभूतायाः प्रकरणलक्षणत्वप्रतीतिवच्च विशेषणभूतस्यापि सामर्थ्यस्य किं लिङ्गलक्षणत्वप्रतीत्युपपत्तौ संबन्धोक्त्या सूचितायां कथं भाष्यस्थायाः संबन्धोक्तेर्वाक्यवाचितेत्याशङ्क्योपक्रमश्चोपसंहारश्चोपक्रमोपसंहारामितिद्वन्द्वैकवद्भावेन द्वन्द्ववाच्येतरेतरयोगोक्त्यान्योन्यपदान्वयरूपवाक्यवाचिना संबन्धोक्तेः सूचिता। वाक्यं च तत्संबन्धश्चोपक्रमोपसंहारंचेत्यन्तपदद्वन्द्वगर्भस्त्रिपदः कर्मधारयः । यावतोश्वानित्यादिपूर्वपदानुकूल्यस्य प्रतिग्रहीतृविषयत्वेप्युपसंदातृविषयेष्टिविधिसामर्थ्यायोगशङ्कानिरासार्थमिदं श्रूयते इत्यादिनिर्वपेदितीत्यन्तं भाष्यमतइह यद्यपीत्यादिना दातुरिष्टिर्विज्ञायतइत्यनेन वार्तिकेनानागतावेक्षणेन संदेहोपपादनवेलायामवयवशो व्याख्यातमपि तात्पर्यतो व्याचष्टे * न हीति *। दातुरिष्टिर्विज्ञायतइत्यनेनोक्तमित्यर्थः । आहेत्याशङ्काभाष्यं प्रतिग्रहस्य कर्तुरिति पूर्वपक्षभाष्योक्तार्थवादबाधानुभाषणार्थत्वेन व्याचष्टे * नन्विति * । एवंसतीत्यादिलक्षणया कल्प्यमित्यन्तभाष्यमुपक्रमस्याप्यर्थवादत्वेन दौर्बल्याद्विध्यर्थोपसंहारानुरोधेन व्याख्यानादुभयार्थवत्त्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * नैतदिति * । यदि लब्धात्मको विध्युद्देशः स्यात्ततस्तेन स्तुतिर्बाध्येत न त्वत्र प्रतिग्रहीतृविषयो विध्युद्देशः कल्पितो लब्धात्मक इत्येवं श्लोकं व्याचष्टे * यदीति *। कुतो लब्धात्मकत्वालब्धात्मकत्वे ज्ञायेते इति पृष्टोत्तरमाह * कुत इति * । पुरस्तादर्थवादेषु मुख्यं चेति न्यायाद्यथाश्रुतत्वावगमेप्येतन्न्यायबाधेन दीक्षणीयादिषु पूर्वानुष्ठेयत्वानाख्येयपर्वकालत्वबाधवदङ्गगुणविरोधन्यायाद्यथाश्रुतत्वबाधावगतेस्तदनुसारेण विध्यर्थकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्य प्रधानसादुगुण्यार्थस्याङ्गगुणस्य पर्वकालत्वदेः प्रधानगुणविरोधे सादुगुण्यार्थत्वायोगाद्बाधो युक्तः, अर्थवादानां तु यथाकथंचित्प्राशस्त्यप्रतिपादनमात्रेण विधिसादुगुण्यार्थ-

त्थसिद्धेस्तथाश्रुतत्वस्य प्रधानभूतविधिसादृगुण्यार्थत्वाभावेन ता-दर्थ्यादिति बाधहेत्वभावान्न युक्तो बाध इति वैषम्यं सूचयितुमाह * पुरस्तादिति * दक्षिणीया ज्योतिष्टोमादीनां पौर्वापर्यकृताद्बाध्य-बाधकत्वविशेषादङ्गगुणविरोधन्यायबाध्याद्विध्यर्थवादादीनां पौर्वा-पर्यकृतो बाध्यबाधकत्वविशेषोऽङ्गगुणविरोधन्यायबाध्यत्वाभावेनान्यो विषयो भवतीत्यन्योक्त्या वैषम्यं सूचितम्। अर्थवादगुणस्य यथाश्रुत-त्वस्य विधिसादृगुण्यार्थत्वाभावेऽप्यर्थवादस्य विधिसादृगुण्यार्थत्व-सद्भावादूगुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यादित्यनेन न्यायेन निर्वा-पेणाग्निहोत्रहवनिबाधवद्विधिनार्थवादबाधावगमात्पूर्वापरोच्चारण-कृतविशेष योगमाशङ्क्यार्थावधारणात् प्राग्विध्यर्थवादयोर्गुणप्रधान-त्वानवगमेर्गुणलोपन्यायाविषयत्वं सूचयितुमाह * सर्वत्रैव ताव-दिति * आग्नावैष्णवसारस्वतादिष्वङ्गाङ्गित्वशून्येषु मुख्याग्नावैष्णा-घनन्त्रे पौर्णमासमावास्योपांशुयाजविकारे सारस्वते प्रसङ्गेनोपक-रोति न पाश्चात्यसारस्वततन्त्रममावास्यमाग्नावैष्णवइत्यङ्गाङ्गित्व-शून्योग्नावैष्णवादिविषयद्वादशाधिकरणन्यायोपन्यासेनाङ्गाङ्गित्वशू-न्येन्द्रगार्हपत्यादिविषयश्रुतिलिङ्गाधिकरणन्यायोपन्यासेन च विध्य-र्थवादबाध्यबाधकत्वस्य गुणलोपन्यायाविषयत्वं सूचितम्। अनु-पजातत्वात् प्रतिद्वन्द्विविरोधिद्वितीयं विज्ञानान्तरमनुत्पत्त्यवस्थं यस्य पूर्वविज्ञानस्य तत्तथोक्तं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः। यद्यप्यन्यथात्वमापद्यते तथापि प्रतिपद्यतेऽङ्गीकरोतीत्यापिशब्दार्थः। सामान्यं न्यायं व्युत्पाद्य प्रकृते योजयन्नुपपादितमेवं सतीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * तदिहेति * । पश्चाद्भावितया विध्युद्देशस्यालब्धात्मक-त्वेन विध्यर्थवादयोर्वा गुणप्रधानप्रधानत्वस्यावधारणात् पश्चाद्भा-वितया विध्यर्थवादकृतबलाबलविशेषानाश्रयणाद्विध्युद्देशेनार्थवा-दबाधानुपपत्तेर्विध्युद्देशस्य प्रतिग्रहीतृविषयत्वे सत्युपक्रमोपसंहार-योर्विप्रतिपन्नार्थत्वेनानर्थक्यप्रसंगोक्त्यैवंसतीत्यादावुपसंहारोपीत्यन्ते भाष्यावयवे व्याख्याते पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यमित्यनेन न्यायेन पश्चाद्भा-विविध्यनुरोधेनार्थवादव्याख्ययोभयोःसंप्रतिपन्नार्थत्वादानर्थक्यपरि-हारमाशङ्क्य पौर्वापर्यबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयते अन्योन्यनिरपे-क्षाणां जन्म यत्र धियां भवेदिति वार्तिकोक्त्यान्योन्यनैरपेक्ष्यं विना परबलीयस्त्वायोगात्तथा सति विध्युद्देशस्य पश्चाद्भावितया बली-यस्त्वाख्यविशेषाश्रयणे सत्यन्योन्यनैरपेक्ष्यापत्तेरेकवाक्यत्वासंभव-

प्रसंगादित्युक्ते पृथग्वाक्यतैव तर्ह्यस्त्वित्याशङ्क्य पृथक्के विध्यर्थवादयोः प्ररोचनविधित्वसाकाङ्क्षत्वेन परिप्लुतार्थत्वापत्तावुक्तायां प्ररोचनान्तरकल्पनेन विध्यर्थवत्वं विध्यन्तरकल्पनेन चार्थवादार्थवत्वमाशङ्क्य परस्परेत्युक्तम्। मीमांसापूर्वमुपसंहारस्योपक्रमानुरोधवृत्तित्वोक्त्यर्थं तस्मादित्यादिभाष्यशेषं व्याख्यातुमवश्य भावात्मा- द्युक्तम्। न केवलमनुपसंजातविरोधावस्थायां श्रुतत्वादयमुपक्रमेऽनुग्राह्यः किंतु भूयस्त्वादपीत्यभिधानार्थमपिचेतिभाष्यं व्याचष्टे * कि- १०८७।६
चेति* चतुर्थीनयत्योरेवासामञ्जस्ये बहुसामञ्जस्योक्त्यागमाशङ्क्य प्रत्यगृह्णादितीतिभाष्यस्थेनेतिकरणेन भूत्यर्थेन देवताशब्दस्याप्यसामञ्जस्योक्तेर्बहुशब्दं भाष्यस्थमुपपादयति *प्रजापतिरिति* उपसंहारे गृह्णातिमात्रमसमञ्जसं तच्च नात्यन्तमित्यभिधानार्थं प्रतिगृह्णातीति भाष्यं व्याचष्टे *मम त्विति * उपसंहारस्थविधेरलब्धात्मकत्वेन दौर्बल्यमुपपादितमपि भाष्यस्थं शक्नोतिशब्दारूढं कर्तुं शङ्कानुभाषणपूर्वं विस्तरेणोपपादयति * यस्त्विति। * न त्वित्यनेन विधेरलब्धात्मकत्वयुक्तमुपपादयितुं सामान्यन्यायं तावदाह*सर्वत्र हीति*अत्रैव दशमाधिकरणसिद्धं दृष्टान्तमाह*तद्यथेति*सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति *एवमिति * कर्त्तव्यत्वाख्यविधिवद्विधिविषयस्यापि विधायकाख्यविध्येकसमधिगम्यत्वाद् विधिमात्रप्रार्थनायागशङ्कानिरासार्थवादस्यापि विधिस्तुत्येकविषयत्वान्यथानुपपत्त्या विधिविषयबोधशक्तिस्तुल्या चेत्यनेनोक्ता। विधयेष्टिविषयभूतस्य दातुरर्थवादावगतत्वाद्विधेयविषयानपेक्षत्वे त्र वाच्ये विधिविषयोऽप्यत्र नापेक्ष्यते किमुत विधेयविषयइत्यतिशयोक्तौ विधिमात्रप्रार्थनोक्ता। विधेयेष्टिविषयोक्त्यर्थः प्रतिगृह्णातिस्तर्ह्यनर्थकः स्यादित्याशङ्क्याह * अत इति * यथा चालब्धात्मकत्वेन विध्यविरोधो भाष्यस्थेन शक्नोतिना सूचितस्तथैकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यमुपसंहारासामञ्जस्य प्रमाणमपीति सूचयितुमाह * अन्यथा हीति* एककर्तृकस्याख्यानस्य परकृत्याख्यत्वेन पुराकृत्याख्यत्वेनपुरा कल्पाख्यत्वाभावात् पूर्वकालमात्रविवक्षया पुराकल्पोक्तिः। शक्नोतिसूचिताविध्यविरोधासामञ्जस्य प्रमाणोपपादनमुपसंहरति * तस्मादिति। * अर्थवादैकवाक्यतया प्रवृत्तिरसामञ्जस्याक्षेपिकेऽर्थशब्देन परामृष्टा। वाक्यानुरोधेन गृहीतिश्रुतिबाधायोगमाशङ्क्येतरथा वाक्यमेव नावकल्पेत तत्रानर्थका एव गौदिशब्दा भवेयुरिति वाक्याधिकरापगतवेदो वा प्रायदर्शनादितिसिद्धा-

न्तसूत्रस्थभाष्योक्तेनानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलमिति न्यायेन वाक्यात्यन्तानर्थक्यप्रसक्तौ श्रुतेरप्यसामञ्जस्य कल्पनौचितेति सूत्रयितुमाह * तदिति * वाक्यानुरोधात् श्रुत्यसामञ्जस्यौचित्यसूचनार्थं पूर्वपक्षसूत्रमप्यधिकरणोपलक्षणत्वेनोपन्यस्तम् । गतार्थत्वात्तद्द्वयानारम्भापत्तिरित्याशङ्क्यते * ननु चेति । * गतार्थतामभ्युपगम्यार्त्विक्कर्तृकप्रतिग्रहवाचित्वेन सौत्रार्त्विजशब्दव्याख्यानविप्रतिग्रहीतृविषयेष्टिसिद्धान्तप्रतिपादकभाष्यान्तरजनितभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थत्वेनारम्भमुप-
१००८।१३ पादयति * सत्यमिति * ऋगादिशब्दानां वेदेषु प्रयोगवद् गृह्णाते दाने क्वचित् प्रयोगादर्शनादृगादिवदवच्च दानप्रतिग्रहयोरेकदेशैकदेशित्वाभावेन लक्षणायाः क्लिष्टत्वादधिकाशङ्कोपपत्तेर्गतार्थतापि नात्यन्तमस्तीति सूचनार्था प्रायोक्तिः । सूत्रकृतो भाष्यान्तरजनित भ्रान्त्यपनयार्थारम्भायोगात् भाष्यकृतश्च सूत्रव्याख्यार्थमेवारम्भोपपत्तेर्भ्रान्त्यपनयार्थत्वायोगमाशङ्क्य भ्रान्त्यपनयार्थत्वाभावे स्य सूत्रद्वयस्य पूर्वाधिकरणान्तर्गतत्वेनापि व्याख्यातुं वाक्यत्वान्न गतार्थता त्वया व्याशङ्कितुं शक्यतेत्याह * इतरथा हीति * कथं शक्यामित्याशङ्क्य सूत्रद्वयमपि पूर्वाधिकरणसिद्धान्ताक्षेपसमाधानार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * यो नामेति * वैदिकत्वयागत्वसामान्ययोर्बुद्धिस्थत्वापादनार्थत्वेन सन्निधानाख्यस्थानरूपतया विध्युद्देशवाक्यबाधकत्वायोगादपरितोषेण यावतोऽश्वान् विनियुक्तः स दद्यादित्येवंविहिताश्वदानोपलक्षणत्वेन लिङ्गो वैदिकदानलिङ्गत्वेऽभिहिते विहितस्य दानस्य निमित्तत्वे क्रत्वैकान्तिकत्वेनेष्टेः क्रत्वर्थत्वादविहितस्य च क्रत्वनुपस्थापकत्वेन विधेयभावनोपस्थापितपुरुषार्थत्वापादकत्वाद्वैरूप्यापत्तेर्दानमात्रस्य निमित्तत्वायोगेन निमित्ततयोद्दिश्यस्यापि दानस्य विशेषणाकाङ्क्षणान्मृष्यामहे हविषा विशेषणमितिवद् विहितत्वस्य दानविशेषणत्वसंभवेऽपि निमित्तत्वोपयुक्तस्य लिङ्गो विशेषकत्वायोगाल्लिङ्गत्वायोगमाशङ्क्याप्राप्तनिमित्तत्वायोगात् प्रापकं च विनाप्राप्त्ययोगादात्मना च वाच्यत्वेनोपस्थापितस्य विध्याख्यस्य प्रापकस्य विरोधिनिषेधाभावात्संभवन्नुपस्थापितरागादिप्रापकाक्षेपाद्विधिप्रापितस्यैव निमित्तत्वबोधनान्निमितत्वोपयुक्तस्यापि विशेषकत्वोपपत्तिमपिशब्दसूचितां प्रकटयितुं वैदिको दानाख्यः प्रतिग्रहो लिङ्गा विधेयविधातृत्वाख्यसंबन्धसंबद्धो न लौकिक इत्युक्तम् । अनेन च यदि केवलवैदिकत्वेनैकरूपं दानं स्यात्ततो यागे दान इष्टिः

स्याद्दानस्य तु लौकिकवैदिकत्वरूपेण भेदाद्वैदिकमेव निमित्तमिति निर्णायाशक्तेर्यथा दोषनिर्घातार्थताऽभावाल्लौकिकैनैतादिष्ट्याख्य कर्म चोदितं तथा याज्ञेपि दाने न चोदितमिति चकारेण याज्ञेपीत्यभिधानादाक्षेपसूत्रार्थवर्णने निर्णयकारणाभावमुक्तं निरसितुं निर्णयकारणोक्त्यर्थत्वेन लिङ्गोक्तिर्व्याख्याता । उत्सूत्रैतदाक्षेपनिरासार्थत्वेन वैकीकृत्य सूत्रद्वयं हेत्वर्थे चशब्दमङ्गीकृत्य यस्माल्लौकिकं दानमचोदितं तस्माच्चोदितदानोपलक्षणार्थेन लिङ्गा लौकिके निमित्तत्वबुद्ध्यजननादृत्विक्संप्रदानके याज्ञे दाने सेष्टिर्लिङ्गाख्याल्लिङ्गात्स्यादित्येवं पूर्वसूत्रान्यथायोजनपूर्वमुत्तरसूत्रं पूर्ववत् योज्यमित्याह * अथ वेति । * केचित्त्वभेदमाचार्याः कर्मणामेव मन्वतइत्येतत्पक्षाश्रयणेन दानादिकर्मव्यक्तेर्देशकालादिभेदेपि गकारादिवर्णव्यक्तिवदभेदमङ्गीकृत्य लोकवेदयोर्दानाख्यस्य कर्मणो भेदाभावाद्वैदिकं निमित्तं न लौकिकमिति व्यवस्था न युक्तेत्याशङ्कायां स्वरूपभेदाभावेपि चोदिताचोदितत्वाद्युपाधिकृतभेदसद्भावाद्रूपभेदेपि हिंसादेर्भेदोङ्गानङ्गकारित इत्यनेन न्यायेन निमित्तत्वव्यवस्था युक्तेत्येवं निरासार्थत्वेन कर्मभेदादिति सूत्रावयवं व्याचष्टे * तत्रेति * । अधर्मशब्दवन्नञो विरुद्धवाचित्वान्निषिद्धवाचिनमचोदितशब्दमङ्गीकृत्य यस्मान्निषिद्धं लौकिकं दानं तस्मात्तस्य वेददृष्टेन सिद्धान्तेनाभावान् निमित्तत्वानुपपत्तेः सेष्टिरसंदिग्धसद्भावबोधकाल्लिङ्गाख्याल्लिङ्गादार्विजे स्यादित्येवमङ्गीकृत्यैवं सूत्रद्वयमुत्सूत्राक्षेपनिरासार्थत्वेनान्यथा व्याचष्टे * प्रतिषिद्धत्वाच्चेति * । यावच्छब्दस्य सप्तमीवन्निमित्ते स्मृ- १० ०६।५
त्यभावादेकस्याश्चेष्टेस्तन्त्रेणानेकदानोपकारित्वसंभवेप्यश्वसंख्याकेष्टिविषये यावच्छब्दोपपत्तेर्दानेष्ट्यन्वयमात्रे विधिपर्यवसानादिष्टेः कैमर्थ्यापेक्षायां वाक्यगम्यदानाङ्गत्वस्यागहेत्वभावेन दानस्यैवेष्टिं प्रति शेषित्वावगतेर्लौकिकस्य वा चोदितत्वेन निष्प्रयोजनत्वाच्छेषित्वानुपपत्तेः सेष्टिश्चोदितत्वेन प्रयोजनवत्त्वबोधकाल्लिङ्गाख्याल्लिङ्गादार्त्विजे स्यादित्येवमन्यथा व्याख्यां सूचयितुमाह * न चेति * अस्मिन्नपि व्याख्याद्वये कर्मभेदादिति सूत्रावयवं पूर्ववच्छङ्कानिरासार्थत्वेनैव व्याख्येयः । अधिकरणान्तरारम्भस्य भाष्यान्तरजनितभ्रान्त्यपनयार्थत्वोपसंहारायानेन प्रकारेण पूर्वाधिकरणान्तर्गततया चतुर्धा व्याख्याने संभवत्यपि यदधिकरणान्तरकरणं तद्भाष्यान्तरजनितभ्रान्त्यपनयनवशेनेत्याह * इतीति * । गतार्थत्वाभ्युपगमेनाधिकरणान्तरारम्भं

प्रौढ्योपपाद्य वस्तुतः प्रायशब्दसूचितशङ्काविशेषनिरासार्थत्वेनोपपाद-यितुमाह * गृह्णातीति * । वेदत्रयविदि त्रयीविद्यशब्दप्रयोगात् त्रयीशब्दस्य च त्रयींविदो विदु ऋचो यजूंषि सामानीति समभिव्याहारादृग्यजुःसामविषयत्वावगतेर्ऋग्यजुःसामशब्दानां वेदेषु प्रयोगाद्दग्भिः प्रातर्दिवि देवईयत इत्यत्र च वेदैरशून्य इति बहुवचनादृक-शब्दादेः स्पष्टं वेदे प्रयोगावगतेर्गृह्णातेस्तु दानक्रियायां क्वचित् प्रयोगादर्शनात् दानप्रतिग्रहयोश्च वेदगादिवदेकदेशैकदेशित्वाभावेनात्यन्तभेदाल्लक्षणानुपपत्तेर्गृह्णातिशब्दो दृढाभिप्रेतः प्रतिग्रहीतृविषयत्वभ्रान्तिं कुर्वन्कथं चिल्लक्षणया नेतव्य इत्येतदर्थं वाधिकरणान्तरकरणमित्यर्थः । कीदृशी लक्षणेत्यपेक्षायामाह * प्रयोजकेति * । यया कया चिदितिभाष्यावयवसूचितां लक्षणावृत्तिं दर्शयित्वा यो-हीत्यादिभाष्योक्तां मुख्यवृत्तिमुपपादयितुमाह * अथ वेति * । स्वतन्त्रस्य कर्त्तुः प्रयोजके हेतुसंज्ञके पि कर्त्तरि प्रयोजकव्यापारं प्रति स्वातन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वसद्भावात्तत्र च हेतुत्वविवक्षायां प्रयोजकत्वलक्षणत्वाद्धेतुत्वस्य प्रयोजकव्यापाराख्यं च तत्समर्थाचरणं विना प्रयोजकत्वायोगाद्धेतुमन्तं तत्समर्थाचरणाख्यं प्रयोजकव्यापारं वक्तुं हेतुमतिचेति सूत्रविहितो णिच्प्रत्यय उत्पद्यते हेतुत्वानपेक्षस्वातन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वविवक्षायां तु ज्वालनाद्यनभिधानेपि तदपेक्षया काष्ठादीनां पाके कर्तृत्वविवक्षोपपत्तिवत् प्रयोजकव्यापारानभिधानेपि तदपेक्षया प्रयोज्यव्यापारे स्वातन्त्र्यविवक्षोपपत्तेः । प्रयोजकव्यापारवाचिणिच्प्रत्ययाभावेपि यः प्रतिग्रहः प्रयोजकव्यापारे स्वतन्त्रः सत्करोति स गृह्णातीति शक्यो वक्तुमित्यर्थः । अनेन च येन संविधानाख्यातत्समर्थाचरणरूपेण प्रयोजककर्मणा प्रयोज्यक्रियाप्रणाड्यापि सिध्यति तत्प्रयोजककर्म य आचरति आभिमुख्येन चरति स्वातन्त्र्येण करोति स तस्याः प्रयोज्यक्रिया कर्तेति शक्यो वक्तुमित्येवं भाष्यं व्याख्यातं प्रयोजकक्रियाविषयस्य स्वातन्त्र्यस्य प्रयोज्यकर्मण्युपचारे दृष्टान्तोक्त्यर्थं यथेतिभाष्यमनुपात्तप्रयोजकक्रियाविषयस्य स्वातन्त्र्यस्य प्रयोजकर्मण्युपचारायोगादयुक्तमाशङ्क्य प्रयोज्यक्रियया प्रयोजकक्रियाक्षेपोक्त्योपपादयति * यथेति * । प्रयोजकव्यापारे हेतुकर्तृत्वाभावात्तद्वाचिनो धातोः परतो णिच्प्रयोगायोगापत्तेः प्रतिग्राहयतीति व्यवधारणकल्पनायोगप्रसङ्गाद् णिच्चूयस्यापि धातोः प्रयोजकव्यापारवृत्तौ दृष्टान्तोक्त्यानर्थक्यापत्तेःप्र

योजकव्यापारविषयस्य स्वातन्त्र्यस्य प्रयोज्यव्यापारे भाष्योक्तोपचारोपपादनायाक्षिप्तप्रयोजकव्यापारप्रयोज्यव्यापारवाचित्वोक्त्यर्थत्वेनैवास्य ग्रन्थस्य व्याख्येयत्वात्प्रयोजकस्य स्वामिनः संविधानाख्यो व्यापारोऽस्यास्तीति व्यधिकरणबहुव्रीहिं विगृह्य तच्च तत् प्रयोजकव्यापारं चेति विलेखनपरामर्शिना तच्छब्देन कर्मधारयविग्रहात्तस्मिन्नाक्षिप्तप्रयोजकव्यापारे विलेखने कृषिर्वर्त्तत इत्येवं योज्यम् । षडलोपादानसामर्थ्योपपादनाय नहीत्युक्तम् । भृतिदानाख्यस्य संविधानस्य विलेखनसमर्थविलेखित्राचरणत्वेन प्रयोजकव्यापारत्वोपपादनार्थं तत्समर्थमिति भाष्यावयवं व्याचष्टे * तेनेति * । दार्ष्टान्तिके योजनार्थमेवमितिभाष्यमप्याक्षिप्तप्रयोजकव्यापारप्रयोज्यव्यापारवाचित्वोक्त्यैव पूर्ववदुपपादयति * तद्वदिति । * प्रयोजकस्य दातुर्दानाख्यो व्यापारः प्रतिग्रहसमर्थप्रतिग्रहीत्राचरणरूपोऽस्यास्तीति व्यधिकरणबहुव्रीहिगर्भत्वात् स च प्रतिग्रहो सौ प्रयोजकव्यापारश्चेति कर्मधारयाक्षिप्तदानाख्यप्रयोजकव्यापारप्रतिग्रहाख्यप्रयोज्यव्यापारवाचितैव गृह्णातेरुक्ता । ग्रह उपादान इति प्रयोज्यव्यापारमात्रे गृह्णातिस्मृतेराक्षिप्तप्रयोजकव्यापारवाचित्वायोगमाशङ्क्याक्षिप्तेतरप्रयोज्यादिव्यापारवाचित्वेन धातूनां विचित्रशक्तित्वस्य कदाचिदभिधीयमानकर्मशक्त्याक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारः स्वयमाक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारो वेत्यादिभावार्थाधिकरणवार्त्तिकदर्शितत्वात् प्रयोज्यव्यापारमात्रवाचिनोपि प्रयोजकव्यापाराक्षेपकत्वाविरोधमाह * विचित्रेति * । पचेर्विक्लेदनफलकाधिश्रयणादिप्रयोजकव्यापारवाचित्वप्रसिद्धेर्विक्लेदनाख्यप्रयोज्यव्यापाराक्षेपकत्वं पक्तृकौशलविवक्षया च तण्डुलाः शीघ्रं विक्लिद्यन्तीति प्रयोगे प्रयोजकव्यापाराक्षेपं विना पक्तृकौशलविवक्षाऽशक्तेर्विक्लिदेः प्रयोजकव्यापाराक्षेपकत्वं भावार्थाधिकरणोक्तं युक्तं गृह्णातेस्तु दातृव्यापारानपेक्षे स्वयंग्रहणेपि प्रयोगात्प्रयोजकदातृव्यापाराक्षेपकता न युक्तेत्याशङ्क्य विक्लिद्यादीनां प्रयोजकव्यापाराक्षेपकत्वेनाप्रसिद्धानामपि पक्तृकौशलविवक्षादिसहकारिकारणसंनिधानात्तदाक्षेपकशक्त्यभिव्यक्तिवद्दातृव्यापाराक्षेपशक्त्यभिव्यक्त्युपपत्तेस्तदाक्षेपतामुपपादयितुमाह * तेषामिति * दातरि प्रतिग्रहीतृत्वोक्त्युपपत्त्युपसंहारार्थं तस्मादितिभाष्यं कर्तृव्यापारस्य प्रतिग्रहसमर्थप्रतिग्रहीत्राचरणत्वेन णिजर्थप्रयोजकव्यापारत्वा-

स्त्रिषयं स्वातन्त्र्यमन्यथा प्रतिग्रहविषयत्वेनावधार्यैदमवक्लृप्तं भवति यत्तु न दानं कुर्वन् प्रतिगृह्णातीत्युच्यत इत्येवं व्याचष्टे * तस्मादिति * ददातेर्दानस्यार्थेष्वसिद्ध्यै साध्यत्वात् प्रयोजनप्रतिग्रहप्रतिगृह्णातिशब्दः प्रयुक्तो न तु दातृव्यापारनपत्ते प्रतिगहमात्र इत्यर्थः। तस्य चेति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं ततश्च तस्य ददतां वारुणीष्टि-
१०१०।४ रित्येवं व्याचष्टे * इतीति * इतिकरणः, ततश्चेत्यस्मिन्नर्थे चकारव्याख्यार्थः। शाखान्तरे प्रतिग्रहीतृविषयत्वेनैवोपक्रमात् भाष्यान्तरकृतैव व्याख्यायुक्तेत्याशङ्क्य * एवमिति * वचनानालोचनयाधिकरणोपपत्तिं परमतेनाह * तत्रेति * न्यायव्युत्पादनस्यानुष्ठानार्थत्वाद्वचनविरोधितयार्थस्याननुष्ठेयत्वादेतत्समाधानापरितोषेण वचनालोचनेऽप्यधिकरणोपपत्तिं स्वमतेनाह * स त्विति * श्लोकं व्याचष्टे * यथोदाहृतेन तावदिति * अतिशयार्थं यद्यपिहीत्युक्तम् । शाखान्तरस्थदातृविषयोपक्रमवाक्यवत् कर्माऽङ्गत्वेनावगताया इष्टेः शाखान्तरे प्रभेदात्कर्माङ्गत्वावगतेस्तद्वशेनोपक्रमानालोचनेऽपि दातृविषयत्वावगत्युक्त्या यदि वाक्यान्तरं प्रतिग्रहीतृविषयं स्यात्तदा द्वयोर्भविष्यति न तु वाक्यान्तरमपि प्रतिग्रहीतृविषयं शाखान्तरावगतकर्माङ्गत्वेष्टिविषयतया स्पष्टं स्वातन्त्र्येण कर्माङ्गत्वमनपेक्ष्य प्रतिग्रहीतृविषयत्वावधारणाशक्तेरित्येवंप्रतिग्रहीतृविषयत्वनिरासार्थत्वेन पादत्रयं वास्तवार्थोक्त्यर्थतया व्याख्याय प्रतिग्रहीतृविषयत्वाभ्युपगमेऽपि दातृविषयत्वाविरोधोक्तिशक्तिप्रदर्शनायाथ त्वित्यनेनान्यथा व्याख्या कृता वाक्यान्तरविरोधापरिहारेण दातृविषयत्वव्याख्यां समाधाय प्रतिगृहीतृविषयत्वव्याख्यां पूर्वाधिकरणविरोधेन दूषयति। * प्रतिग्रहीत्रिति * । दातृविषयत्वव्याख्यायामार्त्विजशब्दानार्जवमाशङ्क्य पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रस्थस्य याज्ञशब्दस्यानुपसञ्जातविरोधावस्थायां श्रुतत्वादन्यथा वा शक्यव्याख्यानत्वात्तदनुरोधेनानार्जवौचित्यं सूचयितुमाह * यत्त्विति * । वचनालोचनेऽप्यधिकरणोपपत्तिमुपसंहरति * तस्मादिति * । वाक्यान्तरस्यापि प्रतिग्रहीतृविषये ह्यवधारणाशक्तेर्मृदूक्तिमात्रार्थस्तावच्छब्दः ।

पानव्यापच्च तद्वत् ॥ ३६ ॥

वमनस्याश्वप्रतिगृहवत्साक्षाद्वैदिकत्वाभावात् लौकिकवैदिकाविषयत्वसाम्येन चिन्तायाः प्रासङ्गिकत्वायोगेनासङ्गतिमाशङ्क्य नार-

र्थवादविषयत्वात् प्रसङ्गोपपत्तिं सूचयितुमाह * अयमपीति * । १०११।१
अश्वप्रतिग्रहवाक्यस्याप्यनारभ्यवादत्वोक्त्यर्थोऽपिशब्दः । साक्षाद्वमनस्य वैदिकत्वाभावेऽपि वमनीयसोमद्वारा वैदिकत्वोपपत्तेः लौकिकवैदिकाविषयत्वेनापि प्रसङ्गोपपत्तिमुत्तराधिकरणस्यापि चार्त्विजयाजमाननिमित्तचिन्तार्थत्वसाम्येन प्रसंगोपपत्तिं सूचयितुमाह * तत्रेति * क्रियतइति वक्तुं प्रत्ययं प्रयोक्तव्ये तदनुग्रहायाधिकरणरूपत्वादनुवादभूता विचारयतिर्धातुः प्रयुक्तः। निमित्तविवेकसहितसंदेहोक्त्यर्थं तत्रेत्याद्यासिव्यमानेसोमइत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * किमिति * भाष्यकारीयस्य लौकिकविषयत्वपूर्वपक्षमात्रातिदेशार्थत्वेन सूत्रव्याख्यानस्योपलक्षणार्थत्वं मत्वा स्वयं द्विविधपूर्वपक्षातिदेशार्थत्वेन तावद्व्याचष्टे * तत्रेति * व्यवहितातिदेशदोषपरिहारायाधिकरणद्वयातिदेशार्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * दोषात्त्वित्यधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरप्यस्मिन्नधिकरणातिदेशसंभवेऽप्युत्तराधिकरणे वैदिकसर्ववमननिमित्तत्वपूर्वपक्षकरणाहर्त्विङ्मात्रविषयाचोदितं चेत्यधिकरणपूर्वपक्षातिदेशायोगात् सिद्धान्तरूपेणेत्युक्तम् । जलोदरवदिन्द्रियवृद्धेरप्यनन्तरानुपलम्भेन दोषादित्याद्याधिकरणपूर्वपक्षहेतुनिरासादश्वप्रतिग्रहेष्टिवच्च वमनेष्टेरपि कर्माङ्गत्वेनैवार्त्विक्कर्तृकवमननिमित्तकत्वनिरासेन सर्वकर्तृकवमननिमित्तकत्वाद्द्वितीयाधिकरणपूर्वपक्षनिरासासिद्धेरधिकरणद्वयपूर्वपक्षायोगमाशङ्क्याह * केनचित्त्विति * कोऽसौ विशेष इत्यपेक्षायां प्रस्तुताधिकरणपूर्वपक्षे तावद्वैगुण्याख्यदोषनिरासार्थत्वाभ्युपगमेन सिद्धान्तिना दोषनिर्घातार्थत्वस्येष्टत्वाद्वैदिके च नाममात्रेण द्रव्यप्रतिपत्तिसिद्धेर्वैगुण्याभावेन तत्प्रतिसमाधानार्थतायामिष्टिविध्यानर्थक्यप्रसंगाल्लौकिके तु रसायनवैगुण्येनेन्द्रियहीनत्वाख्यदोषसंभवात्तत्प्रतिसमाधानार्थेष्टिविध्यर्थवत्त्वोपपत्तेर्विशेषमाह * तत्रेति * द्वितीयाधिकरणपूर्वपक्षेऽप्यश्वप्रतिग्रहवदेवेतिवार्तिके वक्ष्यमाणमृत्विक्कर्तृकवमननिमित्तत्वेऽपि यजमानकर्त्राविरोधाख्यं विशेषं सूचयितुं तावच्छब्दः । विशेषोक्त्यैव सिद्धं पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * ।

दोषात्तु वैदिके स्यादर्थाद्धि लौकिके न दोषः स्यात् ३७।

अतिदेशाधिकरणत्वेन पूर्वोक्तानामेव वैदिकत्वसामान्यफलकल्पनलाघवश्रुतदोषनिर्घातार्थत्वायोगानां सिद्धान्तहेतूनां वाच्यत्वात्ता-

नुपेत्य दोषनिर्घातार्थत्वेनैव सिद्धान्तोक्त्यनौचित्यं शङ्कते * तैरे-वेति * वैदिकत्वसामान्यस्यायोगात्फलकल्पनलाघवस्य चाऽत्रापि भाष्यकृतोक्तत्वादिन्द्रियवीर्यशब्दोपलक्षितसोमयागफलस्वर्गादिवृद्धेश्च वाक्योपात्ताया वमनजन्यत्वसंभवेनेष्टेस्तन्निर्घातार्थत्वसंभवाद्दोषनिर्घातार्थत्वेन सिद्धान्तोक्त्यौचित्यमाह * न हीति * पानमात्रात्प्रतिपत्तिसिद्धेर्वैगुण्याभावेनेन्द्रियवीर्य्यशब्दोपलक्षितप्रधानफलवृद्ध्ययोगाद्वैदिके दोषायोगमाशङ्क्याह *तथा हीति। * सम्यग्जरणान्तायाः प्रतिपत्तेर्विधानाद्वमनेन सोमपानजन्यप्रतिपत्तिव्यापत्तौ यथा सोमपानात्पूर्वं प्रधानफलं स्वर्गादि न भवति तथा सोमपाने कृतेपि न स्यादित्युक्ते सम्यग्जरणस्याविधानात्तत्पर्यन्तत्वायोगमाशङ्क्य पानस्योत्सर्गतः सम्यग्जरणपर्यन्तत्वात् पीतस्यापि च सोमस्य सम्यग्जरणात् प्रागविनष्टत्वात् प्रतिपत्त्यपेक्षोपपत्तेर्याज्ञिकानां चाग्नौ प्रतिपाद्यपुरोडाशादिभस्मसाद्भावादरदर्शनेन नाशपर्यन्तप्रतिपत्त्यवगमात्सुसमिद्धे जुहुयुरिति च प्रदीप्ताग्न्यधिकरणत्वनियमस्य दृष्टार्थत्वाय भस्मसाद्भावार्थत्वात् प्रतिपत्त्यर्थत्वावगतेस्तदादरस्य वेदमूलत्वाद्विशेषतश्च सोमपानस्य हित्वमेगात्राहारिवइत्यादिमन्त्रपाठात्सम्यग्जरणपर्यन्तत्वविध्यवगमं सूचयितुं * सम्यग्जीर्यते पीयमानमनेनेति * सम्यग्जरणसम्यग्जीर्णिसाधनं रूपमुत्सर्गाख्यः स्वभावो यस्य पानस्य तदनेनेति सम्यग्जरणेन प्रतिपाद्यद्रव्यरूपस्यान्तो नाशो यया प्रतिपत्त्येति वा विग्रहविवक्षया रूपोक्तिः। प्रतिपत्तिनाशेपीन्द्रियवीर्यनाशात्प्रधानफलस्य चेन्द्रियवीर्यशब्दाभ्यामनुक्तेर्वैदिके दोषायोगमाशङ्क्य यथाश्रुतस्य लौकिकेप्यभावात्कदा चिद्भावेपि वैदिकोपायानपेक्षत्वाद्दोषनिर्घातार्थश्रुतिविध्ययोगापत्तेर्वैगुण्यं वीर्यैन्द्रियवृद्ध्युक्त्या विवक्षितव्यम् । तच्च वैदिकेपि तुल्यमिति परिहारसूचनपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * न च तावदिति * अनेन चार्थाद्धीति सूत्रावयवो लौकिके पुनरिति भाष्यं च वैदिके दोषोपपादनार्थत्वेन व्याख्यातम् । वीर्यैन्द्रियवृद्ध्युक्तेरर्थवादमात्रत्वेनेष्टेर्दोषनिर्घातार्थत्वानवगमात्तद्वशेन वैदिकविषयत्वोक्त्ययोगशङ्कार्थत्वेनार्थापीति भाष्यं व्याचष्टे * अथ त्विति * दोषनिर्घातार्थत्वायोगशङ्कार्थत्वसूचनार्थस्तुशब्दः । दोषनिर्घातार्थत्वाभावाभ्युपगमेनापि वैदिकविषयत्वोक्तिप्रदर्शनेन परिहारार्थं तथापीति

भाष्यं व्याचष्टे * ततइति * वैदिकेपि वमनस्यानङ्गत्वेन क्रत्वनुपस्थापकत्वात् कल्पनापत्तिसाम्यमाशङ्क्य पानद्वारा क्रतूपस्थापकतामाह * वैदिके त्विति *। १०१२।१

सोमेन्द्रचरोर्यजमानपानव्यापाद्विषयत्वम्। अधि १०

तत्सर्वत्राविशेषात् ३८।

वैदिकविषयत्वेनैव कर्माङ्गत्वाद्यजमानकर्तृकत्वसिद्धेर्यो वमति स निर्वपेदिति सामानाधिकरण्याच्च तत्कर्तृकस्यैव वमनस्य निमित्तत्वावगतेः पूर्वपक्षायोगेनाधिकरणानारम्भमाशङ्क्य वमनस्य निमित्ततयोद्देश्यत्वेनाविवक्षितं समानकर्तृकत्वविशेषणत्वात् पूर्वपक्षोपपत्तेर्विचारोपपत्तिमाह * अथेति * तत्सर्वत्रेति सूत्रावयवव्याख्यार्थं तदेतदिति भाष्यं व्याचष्टे * किमिति * अविशेषोक्तिव्याख्यार्थं न विशेष इति भाष्यं प्रतिपत्तिविनाशविषयत्वेन व्याचष्टे * यथा चेति * हेत्वर्थे यथाचेति चशब्दः। इष्टेर्दोषनिर्घातार्थत्वात् स्वामिस्थस्यैव प्रधानफलभोक्तृत्वयोग्यत्वाविद्यालक्षणस्य दोषस्य निर्घात्यत्वाद्विशेषशङ्कानिरासार्थत्वेन वैगुण्यमात्रस्य दोषत्वाद्दर्त्विग्गनस्यापि च वैगुण्यस्य द्रव्यादिवैगुण्यवन्निर्घात्यत्वाद्दोषनिर्घातार्थत्वाख्योपि न विशेषइत्येवं भाष्यस्थं कश्चिशब्दं व्याचक्षाणस्तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * वीर्येन्द्रियविध्युक्तेरर्थवादमात्रत्वेन दोषनिर्घातार्थत्वे प्रमाणाभावाद्वारादुपकारित्वेव पूर्वपक्षिणोभिमतेति सूचनायाथापीत्युक्तम्। मृदूक्त्यर्थोथापिशब्दः।

स्वामिनो वा तदर्थत्वात् ३९।

आरादुपकारित्वाभ्युपगमेनापि सिद्धान्तोक्तिशक्तिप्रदर्शनार्थः सौत्रहेत्वनादरेण प्रतिज्ञां तावद्व्याचष्टे * यद्यपि तावादिति * प्रश्नपूर्वं निमित्तनैमित्तिकयोः सामानाधिकरण्येनैककर्तृकत्वावगमादिति स्वयं हेतुमाह *कुतइति* तेन वाक्यशेषस्थेन यच्छब्देन सह विध्युद्देशस्य संबन्धेपि विध्युद्देशे तच्छब्दाभावान्निमित्तनैमित्तिकयोरेककर्तृकत्वप्रतीत्ययोगमाशङ्क्य यत्तदोर्नित्यसंबन्धाद्यच्छब्देन तच्छब्दाक्षेपं दर्शयितुमाह *य इति। * तत्रापि सोमवामिन इति विध्युद्देशस्थया षष्ठ्या कर्तृभेदप्रतीतेः समुच्चयाङ्गीकरणेन चाबाधसंभवेन्यतर

बाधायोगाद्यो यजमानो वमति स निर्वपेत्सोमवामिनश्चर्त्विजः संब-
न्धी यो यजमानः स निर्वपेदित्यर्थावगतिमाशङ्क्यैकस्मिन् वाक्ये स्व-
कर्तृकस्यान्यकर्तृकस्य च वमनस्य निमित्तत्वोक्त्ययोगाद्वमनादित-
पातृवैगुण्यप्रतिसमाधानार्थत्वोक्तौ च सोमवामिनः आत्मनोर्थे निर्व-
पेदिति द्वादशाहीनस्येतिवत्तादर्थ्यषष्ठीसंभवे संबन्धिव्यतिरेकज-
नितषष्ठीकल्पनायोगात् कर्तृभेदाप्रतीतिं सूचयितुमाह *तत्रेति*
वमनस्य निमित्तत्वेनोद्देश्यत्वात्समानकर्तृकत्वविशेषणाविवक्षामा-
शङ्क्य यच्छब्दसम्बन्धात् प्राङ्निमित्तत्वाप्रतीतेस्तस्मात् पश्चात्प्रतीय-
मानस्य निमित्तत्वस्य कर्त्रैकत्वविशिष्टस्यैव प्रतीतेः कर्त्रैकत्वस्यो-
भयवदुद्देश्यान्तर्गतत्वेनोद्देश्यविशेषणत्वाभावाद्विवक्षोपपत्तिसूचना-
१०।३।२ र्थत्वेन श्लोकं व्याख्यातुमाह * न चेति * भाष्यमप्यस्मिन्नर्थे यत्र
ज्योतिष्टोमादौ कर्मणि सोमोऽवगम्यते तद्यजमानार्थं फलसिद्ध्यै
कार्यतयाकर्मार्थ्यतेऽपेक्ष्यतेऽनेनेत्यर्थोक्त्या कर्त्रभिधानाद्यजमानकर्तृ-
कसौमेन्द्रमपि कर्म यजमानकर्तृकं ततश्च यो वमति स निर्वपेदिति
सामानाधिकरण्याद्वमनकर्तृस्वामिकर्तृकमेव न च सोमवामिन इति
षष्ठ्यैववमनयोर्भिन्नकर्तृकतोच्यते षष्ठ्या हि सौमेन्द्रं कर्म सोमवाम्यु-
पकाराय श्रूयते न चैवं पुरुषार्थत्वोपपत्तेर्ज्योतिष्टोमादिकर्मानङ्गत्वा-
त्तत्समानकर्तृकत्वासिध्या तद्वशेन यजमानवमननिमित्तकत्वासिद्धिः।
यतो वमनोपस्थापितज्योतिष्टोमादिकर्मानयाष्ठ्योपकुर्यादिति कल्पना-
लाघवसहकृतार्थापत्तिकल्पितज्योतिष्टोमाद्युपकारवाचिपदाध्याहार-
सहितवाक्यावगतकर्माङ्गत्वानुवादित्वात् षष्ठ्यास्ततसौमेन्द्रं कर्म
ज्योतिष्टोमाद्यङ्गं सत्सोमवामिनः शक्नोत्युपकर्तुं ततश्च नर्त्विजः
सोमवामिनः शक्नोत्युपकर्त्तुमित्येवं योज्यम् । प्राप्तपदार्थोपसंहारकप्रयो-
गवाक्यावगतप्रधानसमानकर्तृकत्वबाधेनेष्टेः प्रापकवाक्यावगतवम-
नसमानकर्तृकत्वावगतिः ऋत्विक्कर्तृकवमनानिमित्तकत्वेऽप्यविरुद्धे-
त्याशङ्कार्थमथेतिभाष्यमृत्विगन्तराक्षेपेऽन्यन्तराक्षेपे च हेत्वभावा-
दयुक्तमाशङ्क्यार्त्विगर्थे कर्मणि यजमानार्थप्रधानदाक्षिण्यातिदेशप्रा-
प्तदक्षिणाबाधायोगात् स्वामिनि च तद्विरोधादृत्विगन्तराक्षेपोक्त्या
याजमानानां चाग्नीनामृत्विक्संबन्धाभावादग्न्यन्तराक्षेपोक्त्योपपा-
दयितुमाह * अथेति । * तथासतीत्यादिभाष्यं वृद्धसोमकर्माङ्गं वा
सौमेन्द्रं कर्म सोमवाम्यृत्विगङ्गं वा वाच्यं न च तद्द्वयमप्यृत्विगग्निषु
तदीयैर्ऋत्विग्भिः क्रियमाणे संभवति यतस्तत्र तेष्वात्मीयेष्वग्निषु

करणे देशभेदापत्तेः साङ्गं च प्रधानं प्रत्यध्वर्य्वादीनां गुणभूतत्वात्त-
त्समाप्त्युत्तरकालं करणेन कालभेदापत्तेर्ऋत्विग्भेदाच्च कर्तृभेदापत्ते-
र्नाध्वर्यादयो वृद्धसोमकर्मोपकाराख्यं फलं प्राप्नुवन्ति अध्वर्याद्यर्थं
च क्रियमाणे केवलपुरुषार्थत्वाश्रयणापत्तेर्निमित्तोपस्थापितक्रतूपका-
रद्वारावधारितयाजमानोपकारित्वत्यागप्रसंग इत्येवं व्याख्यातुमाह
* ततश्चेति * तदर्थमितिभाष्यावयवव्याख्यानायाथात्मार्थबुद्ध्यैवे-
त्याद्युक्त्या क्रियमाणे चेति चकारसूचितानिष्टापत्त्यन्तरव्याख्यार्थं
सूचितं सदृशं चेत्युक्तम् । इतीति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे
* तस्मादिति । * अङ्गसादुगुण्यार्थवमनसमानकर्तृकत्वबाधनेष्टेः
प्रधानसादुगुण्यार्थप्रधानसमानकर्तृकत्वावगतिः ऋत्विक्कर्तृकवमन-
निमित्तकत्वेऽप्यविरुद्धेति स्वयं शङ्कते * अथ त्विति । * पूर्वं यच्छ-
ब्दसंबन्धादिति वार्त्तिकनिषिद्धनिषिद्धनिमित्तनैमिकभिन्नकर्तृत्वापत्त्या
निरस्येति * तथा सतीति । * सोमवामिन इति षष्ठीश्रवणाद् भिन्न-
कर्तृकत्वसमर्थनमाशङ्क्योपक्रमावगतसमानकर्तृकत्वबाधेनोपसंहारा
वगतभिन्नकर्तृकत्वाभ्युपगमायोगादुपसंहारानुरोधेनोपक्रमेऽप्यश्रुतष-
ष्ठ्यर्थकल्पने तु स्वरसावगतसामानाधिकरण्यबाधापत्तेस्तदभ्युप-
गमे च स्वामिवमनस्यानिमित्तत्वापत्तेरुभयनिमित्ताश्रयणे वा वैरू-
प्यापत्तेः शब्दसामर्थ्यस्यावगतात्सामानाधिकरण्यात् स्वामिवमनस्यैव
निमित्तता युक्तेत्याह * तत्समर्थने चेति । * वक्ष्यमाणानां सर्वेषां
पक्षाणां संनिपत्योपकारित्वविषयत्वसूचनायारादुपकारित्वपदे स्वा-
मिवमननिमित्तपक्षमुपपादितमुपसंहरति * एवं तावदिति * स्वामि- १०१४।३
संस्कारातिरिक्तानां सर्वेषां पक्षाणामनभिमतत्वेऽपि सर्वपक्षेष्वृत्विग्व
मननिमित्तत्वानिरासव्यक्तिप्रदर्शनार्थं प्रतिपत्तिगतसम्यग्जरणप-
र्यन्तत्वनियमभ्रेषजनितफलवृद्धिसमानार्थत्वपक्षे तावदिष्टेः स्वामिक-
र्तृकत्वासंदेहात् सामानाधिकरण्यावगतवमनसमानकर्तृकत्वसिद्ध्यै
स्वामिवमननिमित्तत्वावसायमाह * यदा त्विति * वाक्यशेषोपनीतं
च तद्यागशेषप्रतिपत्तिनियमशेषोपजनितं च फललाभायोग्यत्वं चेति-
विग्रहः । लाभायोग्यत्वं तदाशङ्केति तच्छब्देन परामृष्टम् । ततश्च यच्छ-
ब्देनेष्टिवमनयोरेककर्तृकत्वनिर्देशाद्यजमानवमन एवेष्ट्या भावित-
व्यमिति वक्ष्यमाणानुषङ्गेण पूरणीयम् । येन केन चिद्भक्षितेऽपि प्रति-
पत्तिसिद्धेः सप्तकृत्वैरेव वषट्कर्त्रादिभिर्भक्षयितव्यमिति नियमस्य
भक्षयितृगतप्रयोजनापेक्षायां भागिस्तु ब्रह्मादीनामुपकारके. शक्यः

केनचित् प्रकारेण दृष्ट उपकारः कर्तुं भक्ष्यमाणैरित्यादिभाष्यं लोच-
नया भक्षयितृगतदृष्टसंस्कारार्थत्वावगतद्रव्यप्रतिपत्त्यात्मकस्यापि
च द्रव्यसंस्कारस्य भक्षणकाल एव निर्वृत्तत्वेन सम्यग्जरणानपेक्ष-
त्वात् सम्यग्जरणपर्यन्तत्वानियमस्यापि भक्षयितृसंस्कारापेक्षत्वेन
तादर्थ्यावगतेः संस्कारभ्रेषे कर्तृवैगुण्यं वृद्ध्याख्यमुपजातमिति वाक्य-
शेषवशात् कल्पनेप्यृत्विग्गतकर्मशेषसमापनसामर्थ्याख्यं संस्कार-
भ्रेषस्यापि यजमानफलविघ्नप्रसञ्जकत्वेनेष्टेस्तत्कृतयजमानफलवि-
घ्नप्रसंगनिवृत्त्यर्थत्वावगत्या यजमानकर्तृकत्वावसायाद्यच्छब्देन चेष्टि-
वमनयोः समानकर्तृकत्वनिर्देशाद्यजमानवमन एवेष्टिरित्याह
* यदापीति * समस्तां गोपेत प्रधानानुष्ठानविध्यन्यथानुपपत्त्यो-
त्तराङ्गानामपि फलापूर्वोत्पादने प्रधानोत्पत्त्यपूर्वसहकारित्वावगमा-
त्तदकरणे प्रधानोत्पत्त्यपूर्वाणां प्रधानानुष्ठानानन्तरमेव निष्पन्नाना-
मपि फलापूर्वोत्पादनाशक्त्यवगमवत्प्रतिपत्तेरपि प्रथमकृतसामवायि-
काङ्गमात्रानुगृहीतप्रधानान्तरमुत्पन्ने प्रधानोत्पत्त्यपूर्वे क्रियमाणायाः
प्रात्यात्मिकप्रधानोत्पत्त्यपूर्वसहकारित्वावगमात्तस्याश्च पूर्वोक्तान्न्या-
यान्मन्त्रवर्णाच्च सम्यग्जरणपर्यन्तत्वावगतेर्यस्मिन् सोमयागाभ्या-
से वमनात्प्रतिपत्तिभ्रेष्टा तज्जनितस्यापूर्वस्य सहकार्यभावात् फला-
पूर्वोत्पादनाशक्त्यवगतेस्तस्य फलापूर्वोत्पादनशक्त्याधानाख्यसंस्का-
रार्थेष्टिरित्ययमपि पक्षो यजमानफलविघ्नप्रसंगनिवृत्त्यर्थत्वेनेष्टेर्यजमा-
नकर्तृकत्वावसायाद्यच्छब्देनचेष्टिवनयोरेककर्तृकत्वानिर्देशाद्यजमान-
वमन एवेष्ट्या भवितव्यमित्येतेन न्यायेन व्याख्यात इत्याह * एते-
नेति * सम्यग्जरणपर्यन्तत्वानभ्युपगमेन वमने सत्यपि निषिद्धसेव-
नवद्विहिताकरणस्याप्यनापत्ति मत्वेष्टेर्दोषनिर्घातार्थत्वानाश्रयणादु-
ज्जृम्भानिमित्तमन्त्रोच्चारणवन्नैमित्तिकक्रतुपुरुषधर्मत्वाभ्युपगमेपि
स्वामिकर्तृकत्वाद्वमनसमानकर्तृकत्वाच्च स्वामिवमनमेव निमित्त-
मित्याह * यदापीति ।* वमनोपस्थापितक्रतुविवक्षया प्रकरणोक्तिः।
सिद्धान्तमुपपाद्य यथा च स्वामिवमनेन प्रतिपत्तिविनाशस्तथार्त्वि-
जेनापीति पूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तं भाष्यमनुभाषणपूर्वं निरस्यति । * य-
स्त्विति * कर्तृनियमरूपप्रतिपत्त्यंशजन्यत्वात्संस्कारांशत्वेनोक्तः ।
कथं समाध्यर्थत्वेनष्ट्या विधानामित्यपेक्षायामाह * सर्वेष्विति *
क्रत्वर्थताराद्दुपकारिता पुरुषार्थत्वं क्रतुगतपुरुषसंस्कारत्वं द्रव्यप्र-
तिपत्तिनियमभ्रेषभक्षयितृसंस्कारभ्रेषयोर्दोषोक्त्या विवक्षितत्वा-

द्व द्वौ दोषनिर्घातार्थत्वपक्षौ वान्तसोमयागाभ्यासापूर्वार्थत्वं चेति पञ्चस्वपि पक्षेषु ऋत्विग्वमननिमित्तेष्टिविधेर्निरस्तत्वात् द्रव्यप्रतिपत्तिश्लेषः कर्तृसंस्कारनाशो वा नेष्टिं गृह्णातीत्यर्थः। समाध्यपेक्षायामपि समाध्यर्थेऽस्यग्रहणात् क्रतुवैगुण्यमपरिहृतं स्यादित्याशङ्क्याह *अतश्चेति* । भुव स्वाहेत्याग्नीध्रीये होतव्यमिति सामान्यविहितेष्यनादरार्थः किंचिच्छब्दः। प्रस्तुताधिकरणानुपयोगेन चार्त्विग्वमनस्य दुष्टादुष्टत्वाविवेकवत् क्रत्वर्थत्वादिविवेकस्याप्यनादरणीयत्वान्न वयं विवेकानुक्त्योपलम्भनीया इत्याह * न चेति * नन्व- १०१५।२
ज्ञानार्थिनं तु प्रतिजञ्जभ्यमानशब्दस्य यः क्रतुयुक्तपुरुषवाचित्वपक्षः स एव यः सोमं वमतीति यच्छब्दस्यापि ग्रहीतव्य इत्याह * अथापीति। * दोषनिर्घातार्थत्वानाश्रयणेन जञ्जभ्यमानपक्षस्योक्तत्वाद्दोषात्तु वैदिके स्यादिति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे च दोषनिर्घातार्थत्वाभिधानात्सूत्रविरोधामिन्द्रियेण वीर्येणेत्यनियतानेकदोषकीर्तनस्य प्रधानफलोपलक्षणार्थत्वावगतेर्वरुणग्रहणवदनुपपत्त्यभावात्सोमपीथवृद्धिसंकीर्त्तने च योग्यानुपलब्धिविरोधस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वाद्धन्व मगात्रेत्यादिमन्त्रप्रकाश्यत्वान्यथानुपपत्त्या च सम्यग्जरणस्यानुष्ठेयत्वावगतेर्वमने सति विहितसम्यग्जरणाकरणनिषिद्धवमनसेवनापत्त्योरपरिहार्यत्वाद्वमनस्य दुष्टत्वावगतेर्दोषस्य च निर्हरणापेक्षत्वाद्दोषनिर्घातार्थत्वेन चेष्टेरपेक्षितपुरुषसंस्कारार्थविधिसंभवे, नपेक्षि[illegible]संस्कारा तदर्थविध्ययोगात्स्यायविरोधं चाशङ्क्य वाक्यशेषावगतं दोषनिर्घातार्थत्वं परिगृह्येत्येवं दोषनिर्घाताश्रयणसूचनार्थः परिशब्दः। स्वामिसंस्कारार्थतैव तदनर्थकयत्वोक्त्या सूत्रकृताप्युक्तेत्याह * तथा चेति * अनन्तरोक्तन्यायानुसारोपि चकारेण सूचितः। अस्मिंश्च पक्षे भाष्यं यथाश्रुतमेव योज्यम्। सौमेन्द्रस्य कर्मणः सोमवाम्यृत्विगुपकारार्थत्वेपि सोमवाम्युपकारार्थत्वश्रुत्युपपत्तेः कथं यजमानार्थत्वावगतिरित्याशङ्क्य क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारत्वाद्यजमानास्तु तत्प्रधानत्वादिति न्यायेन यजमानार्थत्वोपपादनार्थं सौमेन्द्रं कर्म वमनोपस्थापितकर्माङ्गतामनुभवदेव सोमवामिन उपकरोति यजमानस्यैव च तथोपकर्तुं शक्नोति नार्त्विजं ततश्च यजमानार्थत्वेन सौमेन्द्रस्य कर्मणः शास्त्रफलं प्रयोक्तरीत्यनेन न्यायेन यजमानकर्तृकत्वात्तस्य च वमनसमानकर्तृकत्वानिर्देशाद्यजमानं वमन एव सौमेन्द्रं कर्मेति पूरणीयम्।

लिङ्गदर्शनाच्च ४० ।

लिङ्गत्वमुपपादयितुमाह * व्यृद्ध्यत इति * सोमलक्षणस्य पुरोडाशादिभक्षणग्रहात्विक्त्वाशिष्टकर्मानुष्ठानसामर्थ्याधानाशक्तेस्तद्वैगुण्ये-पि च दक्षिणालाभाख्यफलाविघातात्स्वामिन एव पानात् प्रधानफलभोक्तृत्वशक्त्याधानाख्या समृद्धिस्तद्वैगुण्याच्च भोक्तृत्वशक्तिनाशाख्या वृद्धिरित्यर्थः । तस्मात्तस्यैव वमन इष्टिरिति सिद्धान्तमुपसंहरति * इतीति * ॥

आग्नेयाष्टाकपालचरोर्ह्यवदानमात्रस्य होतव्यत्वम् । अधि ॥११॥

सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात् ४१ ।

वैदिकस्य यजमानकर्तृकस्य सोमवमनस्यानिमित्तत्वेऽभिहिते देवतोद्देशेन ग्रहपात्रे चमसपात्रे वा गृहीतस्य सोमस्य सर्वस्य होतव्यत्वाच्छेषाभावेन पानानुपपत्तेस्तद्वमनस्य निमित्तता न युक्तेति पूर्वाधिकरणसिद्धान्ताक्षेपेण प्रत्यवस्थातुं तत्तुल्यन्यायपुरोडाशविचारादनन्तरसंगतिं ह्यवदानवाक्यस्याग्नेयादितद्धितश्रुत्याऽल्पं जुहोतीत्यस्य चैन्द्रवायवादितद्धितश्रुत्या सह विरोधाविरोधविचारद्वारा कृत्स्नस्य पुरोडाशस्य सोमस्य च प्रक्षेपोऽङ्गं ह्यवदानमात्रस्य सोमावयवमात्रस्य वेति शेषविचाराद्विरोधाविरोधप्रकरणशेषलक्षणसंगती चोदाहरणं संदेहभाष्ये च स्पष्टत्वादव्याख्याय पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं किंप्राप्तमिति भाष्यं सर्वत्यागस्य सिद्धान्तत्वेन पूर्वपक्षयितुमशक्यत्वात्सर्वप्रक्षेपार्थत्वेन व्याचष्टे * अष्टाकपालादीति * आग्नेयादितद्धितैर्देवतार्थत्वोक्तावप्यष्टाकपालादिशब्दैर्विषयसमर्पणादवगमितत्वोक्ता । समस्तस्य देवतार्थत्वेपि प्रक्षेपो ह्यवदानमात्रस्य भविष्यतीत्याशङ्क्यमानस्य त्यागस्य हस्तादिनोपादाय देशान्तरे प्रक्षेपं विनानभिव्यक्तेर्यथा च देवदत्तायेदं न ममेति स्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वापादनसंकल्पो मानसं दानमेवंविधशब्दोच्चारणं वाचिकं देवदत्तहस्ते प्रक्षेपः कायिकं त्रिविधदानपर्यवसानं च विना न देवदत्तीयत्वसिद्धिस्तथा त्यागस्यापि लोके त्रैविध्यप्रसिद्धेस्त्रिविधत्यागानन्तरमेव च गृहदेवतापूजादौ देवतास्वामिकत्वप्रसिद्धेः प्रक्षेपस्यापि त्यागान्तर्भावादनन्तर्भावेपि वा प्रक्षेपात्तस्यैव देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्य द्रव्यदेवतान्वयापादकत्वादाग्नेयादिचोदनयैव प्रक्षेपविध्यवगतस्तस्य चाहवनी-

याश्रयत्वविधानादग्निमुखार्थवादाच्च समस्तस्याहवनीयप्रक्षेपावगतिरुक्ता। न्यायावगतस्यापि प्रक्षेपस्य शेषकार्यविध्यन्यथानुपपत्त्याननुष्ठेयत्वावगमात्पूर्वपक्षानर्थक्यं शङ्कते *किं पुनरिति * परेषां समाधानं दूषयितुमुपन्यस्यति*मन्यामीति*दूषयति*नन्विति*। स्वमतेन समाधातुमुपक्रमते * अतइति * कोसावाभिप्राय इत्यपेक्षायामाह * विद्यमानेष्विति * श्लोकं व्याचष्टे * यदा हीति * शेषसद्भावे शेषकार्योत्पत्तौ विद्यमानैकदेशिसंयोगादिति चतुर्थाधिकरणसिद्धान्तहेतुना शेषकार्याणामेकदेशप्रयोजकत्वं सर्वप्रक्षेपेण शेषभावत्वप्रयोजकहेत्वभावाद् द्रव्यान्तरोत्पादनेन शेषकार्योपपत्तिरित्याशयः। पुरोडाशान्तरोक्त्या सान्नाय्ये ह्यवदानमात्रेपि दाधिपयस्त्वाविनाशात्सर्वप्रक्षेपाभावः सूचितः। अस्मिंश्च पक्षे द्रव्यस्य शेषकार्याङ्गत्वादेकाङ्गस्य चान्याङ्गयोगात्पञ्चानां शेषकार्याणामर्थे पुरोडाशपञ्चकोत्पादनसूचनार्थं बहुवचनं पुरोडाशान्तरेष्ववशिष्टवाचिशेषशब्दायोगं शङ्कते *शेषेति*अन्यवाचित्वेन शेषशब्दमुपपादयति *उच्यतइति* सिद्धान्तेन्यवाचित्वशङ्कानिवृत्त्यै नोऽस्माकं पूर्वपाक्षिणां मते हविरन्तराशयः शेषशब्दो भविष्यतीत्युक्तम्। दृष्टान्तद्वयव्याख्यापूर्वं श्लोकं व्याचष्टे*यथैवेति*। त्वाष्ट्रपात्नीवतपशुयागाख्यस्य पूर्वस्य कर्मणः पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्तीत्यनेनपर्यग्निकरणान्तस्यैव पर्यवसानविधानात्प्रत्ययानुग्रहार्थंसंस्थापयतिपरेण पञ्चमलकारेणाज्येन करोतीत्याज्यविशिष्टकर्मान्तरविध्यवगतेः शेषशब्दस्यैकावयवविगतोपयुक्तावयवान्यावयवत्वाख्यावशिष्टवाचित्वायोगात्तद्गतैकोपाध्यन्वितोपयुक्तैकपदार्थान्यपदार्थत्वगुणयोगेनानुबन्ध्यपशुयागान्वायात्यकार्यार्थत्वाख्यैकोपाध्यान्वितोपयुक्तपात्नीवतपशुयागान्याज्ययागाख्ये कर्मान्तरे पूर्वेणा कर्मणा ऽन्वायात्यकार्ये कृतेनुष्ठेयत्वाततताधिके त्वष्टृपत्नीविद्ववेद्यत्वसाम्यात् त्वत्सदृशे वा शेषशब्दप्रयोग इति यथा नवमान्त्ये वक्ष्यते यथा च ततः शेषेण विशिष्टदेशकुलजातिरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखवतो जन्म प्रतिपद्यन्त इति गोतमवचने स्वर्गफलस्य ज्योतिष्टोमादेर्निःशेषस्य स्वर्ग एवोपयुक्तत्वादन्यफलस्य च फलान्तरे व्यापारायोगाच्छेषशब्दोऽन्यस्य चित्रादेर्ज्योतिष्टोमाद्यतिरिक्तस्य तत्सदृशस्य वाचक इति गौतमीयेपि तच्छेषस्तस्माच्चित्राद्यपेक्षत्वयोति चित्रापरिहारवार्तिकेभिहितं तथा शेषात्स्विष्टकृते समवद्यति १०१६।८

शेषादिडामवद्यति शंयुवाककाले हविःशेषानृत्विजो भक्षयन्तीत्य-
त्रापि हविरन्तरं तेनैवाधिक्याद्यनपेक्षेणैवान्यत्वेन प्रधानस्वरूपसा-
धनातिरिक्ततदङ्गसाधनत्वादाधिक्येन वाशब्दात्पुरोडाशतया साह-
श्येन वा शेषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेन शेषादित्येवरूपेण शब्देनाभिधा-
स्यत इति वक्ष्यमाणानुषङ्गेण व्याख्येयम् । अङ्गभूतशेषकार्यार्थेषु पुरो
डाशेषु प्रधानार्थपुरोडाशाङ्गत्वोपचारेणाङ्गवाचिशेषशब्दो भविष्यती-
त्यन्यथोपपादयति * अथ वेति । * एवंसति मुख्यार्थत्यागदोषत्व-
माह * शेषेति * विद्यमानसंयोगायोगेन च शेषकार्याणां द्रव्यान्त-
रोत्पादनप्रयोजकत्वमेकदेशद्रव्यश्चेत्येतदधिकरणशङ्कासूत्रे तस्य वि-
द्यमानस्यैकदेशिनः समस्तस्य प्रधानदेवतायै निर्देशाच्छेषकार्यार्थ-
मन्यद्द्रव्यमर्थादुत्पाद्यमिति सूत्रकारोऽपि वक्ष्यतीत्याह * यथेति । *
शेषकार्यविधान्यथानुपपत्त्या सर्वप्रक्षेपाननुष्ठानावगमेऽपि प्रयोजनान्त-
रसद्भावाद्विचारोऽर्थवान् भविष्यतीत्यन्यथानर्थक्यशङ्कां परिहर्तुमार-
भते *अथापीति* न च प्रयोजनान्तरसद्भावेऽपि पक्षोक्तप्रयोजनाभा-
वाद्विचारानर्थक्यं शङ्कनीयं यतो नावश्यं पक्षोक्तेनैव प्रयोजनेन विचा-
राक्षेपकेण भाव्यं किंत्वन्यदपि प्रयोजनमाक्षेपकं संभवतीत्याह
* नावश्यमिति * इदमाऽन्यपरामर्शः । किं तदित्यपेक्षितेऽपि वा शेष-
१०१७।२ भाजां स्यादिति षाष्ठसूत्रबद्धं प्रयोजनमाह * यदेति * शेषकार्यार्थ-
शेषस्थापनाभ्युपगमे शेषकार्याङ्गत्वेन शेषविनियोगस्याभ्युपगमनी-
यत्वादुत्तरार्द्धादिचोदनाविनियुक्तैकदेशानुवादित्वेन च शेषशब्दस्य
विनियोजकत्वायोगादुत्तरार्द्धादिशब्दस्य च पुरोडाशकपालशब्दवद-
न्यार्थवाचित्वाभावेन समस्तपुरोडाशस्य प्रधानाङ्गत्वे तदेकदेशस्या-
न्यत्र विनियोगायोगात् प्रधानादेकदेशमाच्छिद्य स्विष्टकृदादौ विनि-
योगापत्तेः पुरोडाशस्यावयवशोऽनेककर्मसाधनत्वप्रसङ्गेनानेकप्रयु-
क्तत्वप्रसंगात् प्रधानार्थावदाननाशादिष्विव स्विष्टकृदाद्यर्थावदान-
नाशादिष्वपि हविरन्तरोत्पादनापत्तिः प्रधानचोदनावशेनैव तु शेष-
स्थापने शेषकार्याणां तत्प्रतिपत्त्यर्थत्वेनाप्रयोजकत्वापत्तेस्तदर्थावदा-
ननाशादिषु यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्वा दुष्येयुर्वापहरेयुर्वाज्येन
ता देवताः परिसंख्याय यजेतेति वचनात् स्विष्टकृद्यागस्याज्येन
करणेन बृहट्टीकायामुक्तोऽपि शेषकार्यान्तरायामकरणं षष्ठे वक्ष्यमाणं
सिद्धं भवतीत्याशयः । एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * ।

निरवदानात्तु शेषः स्यात् ॥ ४२ ॥

सिद्धान्तसूत्रव्याख्यार्थं निष्कृष्येत्यादिभाष्यं द्यवदानवाक्येन द्विरवखण्डनसंस्कृतस्य द्रव्यस्य चतुरवत्तवाक्यविहितहोमाङ्गत्वे हविर्वाक्येन च संस्कारस्य पुरोडाशादिहविर्विषयत्वेभिहितेपि कृत्स्नस्य हविषो द्विरवखण्डितस्य होमोपपत्तेः सर्वहोमनिरासादयुक्तमाशङ्क्यापरमपीत्यपिशब्देनावदेयावयवविधायि तत्परिमाणविधायि च वाक्यमुपन्यस्तमिति सूचयन् व्याचष्टे * यदीति * । द्विरवखण्डनसंस्कारस्य हविरन्तरविषयत्वशङ्कानिवृत्त्यै तस्मादित्युक्तम् । एवमादीत्यादिशब्देनोपस्तरणाभिघारणयोर्होतव्यद्रव्यचतुरवत्तत्वसंपादनार्थत्वद्योतकचतुरवत्तशब्दयुक्तत्वेन द्यवदानावृत्तावुपस्तरणाभिघारणाभावेपि चतुरवत्तानिष्पत्तेरुपस्तरणाभिघारणानर्थक्यापत्तिसूचनद्वारा द्यवदाननावृत्तिलिङ्गभूतं चतुरवत्तं जुहोतीति होमविधायि वाक्यं गृहीतम् ॥

उपायो वा तदर्थत्वात् ॥ ४३ ॥

वाशब्दोक्तद्यवदानमात्रहोमसिद्धान्तनिरासहेतुत्वेन संस्कारवाचितयोपायोक्तिव्याख्यार्थं यत् जुहोतीत्यादिभाष्यं यदष्टाकपालादिहविर्जुहोति तद्द्विरवखण्डनसंस्कारेण कृत्स्नं व्याप्तव्यमिति व्याप्यत्वाख्यकर्मत्ववाचिना संस्कर्तव्यमितितव्यप्रत्ययेन कृत्स्नहविर्व्याप्त्यभिधानाद्यवदानादिवाक्यानामाग्नेयादिवाक्यानुसारितोक्ता होतव्यमितिभाष्यावयवेन च होतव्ये द्रव्ये संस्कारमात्रं विधीयते न तु द्विरवखण्डितद्रव्यं साक्षाद्धोतव्यं विधीयते न पुरोडाशस्य व्रीहिवत्प्रदेयप्रकृतित्वकल्पनात् कृत्स्नहोमाभावः स्यादित्युक्तमित्येवं व्याख्यातुमाह *यदीति । प्रत्यासन्नतरोक्त्या साक्षात्प्रदेयविधायितोक्ता संस्कारवाक्योक्त्या प्रदेयवाक्यत्वं निरस्तम् । आद्यभाष्यावयवव्याख्यार्थमविरोधेनैव चेति वार्तिकावयवमुपपादयितुं शक्यते हीत्युक्तम्। अतो यत् कृत्स्नं हविर्जुहोति तत् द्विरवदायावदायेत्येवमुपायमिति द्यवदानशास्त्रार्थः पूर्वाग्नेयाद्युत्पत्तिवाक्यवशेन कृत्स्नस्य हविषो होमार्थत्वावगमाद्भवतीति सूत्रतात्पर्यं भाष्योक्तं विवृणोति *अतइति*। सिद्धान्त्युक्तशास्त्रार्थनिरासार्थत्वेन सौत्रवाशब्दव्याख्यार्थं न द्विरवखण्डितस्यभाष्येति व्याचष्टे * नैनेनेति । * सूत्रार्थोपसंहारार्थत्वेन

कृत्स्नं चेति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति । * अवदानशब्दस्था श्रुतक्रियाभ्यावृत्तिगणनार्थसुच्प्रत्ययकल्पनापत्तेर्द्विरवदायावदायेत्येवमर्थायोगाद्द्वयोरवदानयोः समाहारस्य अवदानशब्दार्थत्वावगतेरेकवचनाच्चैकस्यैव अवदानस्य होतव्यत्वप्रतीतेरेकवचनानादरे तु तदाक्षेप्यसमाहाराविवक्षापत्तेः यावद्भिरवदानाभ्यामेव दानवत्त्वापत्त्या द्वित्वनाशप्रसंगेनाद्यवदानस्य होमप्रसंगात् कृत्स्नहविर्विषयः सन् होमो यथाश्रुतैकावदानेतिकर्त्तव्यताकः सकृन्न शक्यः कर्त्तुमिति निष्कृष्टैकावदानेतिकर्त्तव्यताकत्वात् प्रदानस्य सर्वप्रदाने चेति कर्त्तव्यताबाधापत्तेर्द्यवदानातिरिक्तं शेषणीयमिति यत्सिद्धान्तसूत्रेणोक्तं तस्य कः परिहार इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनापोभिक्येनाभ्यासेन होमस्य कृत्स्नस्य द्रव्यस्याग्निगमनमाहवनीयप्राप्तिरित्येवमुपायोक्तिव्याख्यर्थतया कृत्स्ने चेत्यतदेव भाष्यं कृत्स्नं यस्माद्धोमार्थं तस्मादेवमुपायोऽभ्यासेन प्रक्षेपो न ह्यन्यथाभ्यासाभावे कृत्स्नं होतुं शक्यमित्यन्यथा व्याख्यातुं शङ्कते * यद्विति । * व्याचष्टे * ज्योतिष्टोमवादिति * होमाभ्यासोपपादनार्थत्वेन तदर्थत्वादिति सूत्रावयवं त्रेधा व्याचष्टे *तदर्थत्वादिति* । तच्छब्देनाद्यसूत्रस्थप्र-
१०१८।१ दानशब्दोपस्थापितदेवतापरामर्शी मत्वाऽऽद्या व्याख्या । प्रदानपरामर्शी मत्वा द्वितीया । कृत्स्नस्यापि हविषो यागार्थत्वे गुणभूतद्रव्यकात्स्न्यानुरोधेन प्रधानभूतयागावृत्त्ययोगमाशङ्क्य कृत्स्नस्य हविषो देवतान्वयान्यथानुपपत्त्या यागाभ्यासेऽवगते ज्योतिष्टोमवदभ्यस्तस्यैव यागस्य फलापूर्वसाधनत्वात् प्राधान्यं न तु सकृत् कृतस्य येन प्रधानावृत्तिरापद्येतेतिपरिहारसूचनार्थं तच्छब्देन प्रदानोपस्थापितापूर्वपरामर्शी मत्वा तृतीया । कृत्स्नस्य यागार्थत्वेप्येकदेशमात्रहोमोपपत्तेर्होमाभ्यासयोगमाशङ्क्याह * नैकदेशमात्रेति । * आग्नेयादिवाक्यस्य होमपर्यवसायित्वात्तस्य चोत्पत्तिवाक्यत्वेन बलीयस्त्वात्तदर्थसंपत्त्यै होमाभ्यासो युक्त इत्याशयः । अवदानाभ्यासोपपादनार्थत्वेनाप्येतमेवावयवं तच्छब्देनाद्यसूत्रानिर्दिष्टहविःपरामर्शी निरवदानस्य चानन्तरसूत्रोक्तस्य कस्येत्यपेक्षापूरकत्वं मत्वा व्याचष्टे *अथ वेति*

कृतत्वात्तु कर्मणः सकृत्स्याद्द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ४४

सकृत् अवदानेन कर्मणः कायस्य यावत् श्रुतस्य कृतत्वात्सकृदेव प्रदानं स्यान्न च द्रव्यानुरोधेन प्रदानावृत्तिर्युक्ता द्रव्यस्य गुणभूत-

त्वादित्येवहोममात्राभ्यासनिरासार्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थतया भासमानमुच्यतइत्यादिभाष्यं द्यवदानाभ्यासस्यापि शङ्कितस्यानिरासात्तन्निरासं च विना सर्वप्रदाननिरासासिद्धेरयुक्तमाशङ्क्य होमाभ्यासनिरासद्वारा द्यवदानाभ्यासस्यापि सूत्रनिरस्तता सकृद्द्यवदानेनेतिभाष्यावयवेनोक्ता। द्विरवखण्डनाविशिष्टमित्यनेन च द्यवदानशब्दो होमे द्रव्यविध्यर्थो न तु द्रव्ये संस्कारविध्यर्थ इत्यविधानादुपपादितेति सूचनायोभयाभ्यासनिरासार्थत्वेन तुशब्दं व्याचष्टे * नैतदिति *। हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन सूत्रशेषं व्याचिख्यासुर्द्यवदानशब्दस्य संस्कारविध्यर्थत्वाभावेपि हविर्वाक्यविहितस्य संस्कारस्य गुणभूतत्वादभ्यासोपपत्तेर्होमाभ्यासनिरासं विनाभ्यासनिरासायोगात्तन्निरासद्वारद्यवदानाभ्यासनिरासौचित्यं सूचयन् व्याचष्टे * कुत इति। * श्लोकं व्याचष्टे * द्विरिति। * नचैतयन्त्यभाष्यावयवाक्तामपि होमप्राधान्योपपत्तिं तानि द्वैधाधिकरणसूत्रोक्तत्वाद्यैरिति सूत्रोपन्यासेन प्राग्व्याख्याय भूतभव्यसमुच्चारणाख्योपपत्तिः षष्ठाद्यपूर्वपक्षसूत्रवक्ष्यमाणत्वात् द्रव्याणामिति सूत्रोपन्यासेन पश्चात् व्याख्याता। होमस्य प्राधान्येपि द्यवदानाभ्यासे सत्यवदानस्य प्रदानोपक्रमत्वात् प्रदानाभ्यासावश्यकत्वापत्तिस्तदनभ्यासेपि वा द्यवदानमात्राभ्यासेपि सकृत्कृत्स्नावत्तहविर्होमापत्तेर्होमाभ्यासनिरासद्वारा द्यवदानाभ्यासनिरासमावृत्तसौत्रसकृच्छब्दोक्तत्वेन सकृद्द्यवदानेनेति भाष्यावयवसूचितं द्विरवखण्डनाविशिष्टमितिभाष्यावयवोपपादितमपि द्विर्हविषावद्यतीति कृत्स्नहविरुद्देशेन संस्कारविधानात्सकृद् द्यवदानेन च कृत्स्नस्य हविषः संस्कर्तुमशक्यत्वादनुपपादितं मत्वा स्वयमुपपादयति * तस्मिंश्चेति। * द्यवदानाभ्यासस्यापि भाष्योक्तत्वसूचनायोभयाभ्यासनिरासे यदि हीत्यादिभाष्यं द्यवदानं वा वर्त्तेतेत्यध्याहारेण योजयितुमाह * यदीति। * होमानावृत्तावपि हूयमानद्रव्यानुवादेन द्विरवखण्डनविधानात् कृत्स्नस्य चाग्नेयादिवाक्याद्धोतव्यत्वावगतेरङ्गुष्ठपर्वमात्रावदानद्वयेन वा ऽनावृत्तेनाश्वशफमात्रस्य पुरोडाशस्य कृत्स्नस्य व्याप्त्यशक्तेरवखण्डनावृत्तिर्भविष्यतीति यज्जुहोति तत् द्विरवखण्डनेन संस्कर्त्तव्यमित्युपायसूत्रव्याख्यार्थभाष्योक्ताशङ्कामतः पूर्ववाक्यवशेनेति वार्त्तिकविवृतां दूषयति *न चेति*। लकाराद्द्रव्याप्रतीतावपि यच्छब्दाद् द्रव्यप्रतीतिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * योपीति * सोप्युपेक्षणीय इत्यनेन परमार्थालोचन- १०१६।२

कृतत्वाभावाद्द्रव्यप्रत्ययस्योपेक्षणीयतामुक्तामुपपादयितुं यद्यस्याव-दिकतायामुक्तायामवैदिकस्य व्याख्यानुच्चारणं किमर्थमित्याशङ्क्यानु-वादप्रदर्शनार्थमित्युक्ते कस्येत्यपेक्षायां जुहोत्यनुवादत्वोक्त्यै क्रियाविशे-षणतोक्ता । आग्नेयादिवचनात्कृत्स्नस्य होमार्थत्वावगतेरभ्यासेन सर्वप्रदानमिति कृत्स्नं चेति भाष्योक्तद्वितीयोपायसूत्रार्थानुभाषणार्थं यात्त्विति भाष्यं व्याचष्टे * यत्त्विति * द्रव्यस्य द्रवणीयस्य गमनी-यस्य होतव्यतयावगतस्य ह्यवदानमात्रस्य प्रदानं प्रति गुणभूत-त्वात्तेन च प्रदानस्य कर्मणः कृतत्वान्नाभ्यासो युक्त इत्येवं परिहारा-र्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं तन्त्रेत्यादिशेषइत्यन्तभाष्यं तात्पर्यतस्तावत् व्याचष्टे * यदिति । * अशेषस्य देवतया यागेनापूर्वेण वा ग्रहणे तादर्थ्ये सिद्धे सोमवद्यागावर्त्तकत्वं स्यात्तदेव त्वष्टाकपालादौ द्रव्या-वदानचोदनया कथं चनोपसंहारकत्वेन प्रदेयप्रकृतित्वापादकत्वेन वा कृत्स्नं प्रदेयत्वापवादान्न सिद्धमित्यर्थः। एतदेव भाष्यं विविच्य व्या चिख्यासुर्ह्यवदानचोदनाया होमान्न यस्य प्रत्यक्षत्वेनाग्नेयादिचोद-नायां होमान्वयादानुमानिकाद् बलीयस्त्वोक्तेरुपसंहारकत्वप्रदेयप्रकृति त्वापादकत्वाख्यापवादप्रकारद्वयसाधारण्येपि प्रदेयप्रकृतित्वपक्षस्या-पिच शब्दाद्द्वितीयत्वावगमेनोपसंहारपक्षस्याद्यत्वावगतेरुपसंहारो-क्त्यर्थसामान्यं खल्वपीतिभाष्यावयवसहितं तत्रेतिभाष्यावयवं व्याचष्टे * आग्नेयेति * अनुभाषणभाष्यस्थेन वचन-शब्देनाग्नेयचोदनाया निर्दिष्टत्वात्तत्रेत्यनेन परामर्शोपपत्तिः पुरो-डाशावयविनोद्विरवखण्डनेन नाशात्पुरोडाशावयविवाचिनोऽष्टाक-पालशब्दस्यावयवलक्षणार्थत्वावगतेराग्नेयशब्दात्पुरोडाशावयविवा-चिनोष्टाकपालशब्दः सर्वपुरोडाशावयवसाधारणः ह्यवदानशब्दस्तु मध्यपूर्वार्द्धावयवविशेषवाचीति भाष्यार्थः । प्रत्यक्षानुमानिक-त्ववैषम्योक्तेरानुमानिकस्य यथाश्रुतत्वानवकल्पनं प्रयोजनमाह * तस्मिश्चेति * स्वानुमानिकस्याष्टाकपालहोमान्वयस्यैकदेशि समर्पणायैकदेशविषयेण ह्यवदानहोमान्वयेन प्रत्यक्षेणाप्यपेक्षितत-यात्यन्तबाधायोगात्सं कोचमात्रं वैषम्योक्तेः प्रयोजनमवतिष्ठतेइत्याह * तेनेति * यथानारभ्याधीतं सामिधेनीसाप्तदश्यं पशुमित्राविन्दा-ध्वरकल्पादिप्रकरणाधीतैः साप्तदश्यैः पश्वादिविषयमेवोपसंह्रियतइ-ति दशमे वक्ष्यत इति दृष्टान्तार्थः । उपसंहारं विवृणोति * तत्रेति * अस्मिश्च पक्षे कृत्स्नस्य हविषो देवतार्थत्वादित्यसिद्धौ हेतुरित्याह

* अत इति * । पुरोडाशस्य प्रदेयद्व्यवदानप्रकृतित्वोक्त्यर्थमपिचेति भाष्यावयवं व्याचष्टे *किं चेति* श्लोकं व्याचष्ट *तद्धि तेन हीति* अस्मिन् पक्षेऽसिद्धोऽपि हेतुर्न कृत्स्नप्रदानसाधनायालमित्याह *तेनेति* कृत्स्नस्य साक्षाद्देवतोद्देशेन त्यागेऽपि द्व्यवदानमात्रहोमः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याग्नौ प्रक्षेपं विना देवतान्वयासिद्धिमधिकरणोपक्रमवार्त्तिकोक्तां मनसि निधाय प्रकारान्तरायोगं सूचयितुमाह *द्वाविवचेति ।* तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे *तस्मादिति*।

शेषदर्शनाच्च ॥४५॥

अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वाच्छेषशब्दस्यैकप्रयोजनसमुदायैकदेशादुपयुक्तादितरदेकदेशान्तरमुख्योऽर्थः । इतरमात्रं तु शब्दस्येव पञ्चाशङ्काया इत्येवमाशयत्वेन व्याचष्टे * एवमिति * चकारसूचितमर्थमाह * उत्तरार्द्धादिति * भाष्योक्तमाग्नेयचोदनाया व्याख्याप्रकारद्वयमपि दुदूषयिषुरुपसंहारपक्षानां च दूषयितुमुपक्रमते *अत्रेति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * यः क्लृप्तत्वादस्पष्टोऽपि सामान्यविषयो विधिर्यथा पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति यो वा सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयादिति सामिधेनीवत्कर्मविशेषविषयोऽप्यनारभ्याधीतत्वेन कर्मान्वयस्याक्लृप्तत्वादस्पष्टः स विशेषे विध्यन्तरावगते कस्मिंश्चिदुपसंह्रियेत । आग्नेयविधिस्त्वष्टाकपालाख्यावयविव्यक्तिविषयत्वेन सामान्यविषयत्वाशङ्कायोगादनुमितक्रियाविषयत्वेनास्पष्टत्वं वाच्यं तदपि तु क्रियानुमानं विना वाक्यान्तरान्वयायोगेन क्रियानुमानस्यावश्यकत्वादयुक्तं ततश्च न द्व्यवदानविधिनोपसंहारः संभवतीत्यर्थः । अनेनैव न्यायेनैन्द्रवायवादिविधेरप्यल्पं जुहोतीति विध्यन्तरेणोपसंहारो न संभवतीति सूचनायान्यैरिति बहुवचनम् । श्लोकं व्याचष्टे *साप्तदश्यं हीति। *द्रव्यदेवतान्वयस्य देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागाख्यक्रियागर्भत्वात्तन्निरपेक्षस्य विध्यशक्तेः क्रियान्वयास्पष्टत्वासिद्धौ देवतान्वयस्यास्पष्टता वाच्येत्यापाद्य सा निरस्ता। प्रस्तुतद्व्यवदानस्यैव देवतान्वयोऽस्फुट इत्याह *स हीति* बाधप्रकारविशेषत्वाच्चोपसंहारस्य दुर्बलस्य च बाध्यत्वान्नोत्पत्तिशिष्टतया बलीयसोऽष्टाकपालस्योपसंहारो युक्त इत्याह * उत्पत्तीति * भाष्याशयं दूषयितुमनुभाषते * तत्रेति * अनिष्टापादनेन दूषयति *नैतादिति * यथाश्रुतत्वायोग-

मात्रस्योपसंहारसिद्ध्यर्थं कल्पनासंभवोक्त्या विवक्षितत्वान्नानिष्टाप-
त्तिरित्याशङ्क्याष्टाकपालस्योत्पत्तिशिष्टत्वे बलीयस्त्वेनानुपसंहाराप-
त्तेरनिष्टापत्त्यपरिहारमाह*यदि हीति*स्वाच्छन्द्याज्जुहोतिवाक्यस्यै-
वोत्पादकत्वमङ्गीकुर्वाणं प्रत्याग्नेयवाक्यस्यानेकगुणविधायित्वापत्तेः
पौर्णमास्यधिकरणसूत्रोक्तवाक्यभेदापत्तिमाह * ततश्चेति * न चा-
नन्यक्रियायोगे वाक्यमेतत्समाप्यते। न च स्वार्थासमाप्तत्वाद्वाक्यान्तर
मपेक्षते ॥ इति पौर्णमास्यधिकरणवार्त्तिके चाग्नेयादिवाक्यानां वा-
क्यान्तरायोगस्योक्तत्वान्न वाक्यान्तरोत्पत्तेः कर्मणि गुणविधायिता
१०२१।२ युक्तेत्याह * न चेति *। स्पष्टत्वोपसंहारायोगमुपपादितमुपसंहरति
* अतइति * सामान्यं खल्वपीतिभाष्योक्तं सामान्यविषयत्वमुपसं-
हारकारणं पुच्छकर्णादिच्छेदे पशोरिव छिद्रखण्डनेपि पुरोडाशावयवि-
नः प्रत्यभिज्ञायमानस्य नाशायोगाशयेन निराकर्त्तुमाह*नचेति* पुरो-
डाशावयवनाशेप्यष्टाकपालशब्दस्य पुरोडाशशब्दवज्जातिवाचित्वा-
त्सामान्यविषयत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य यौगिकत्वाद्द्रव्यवाचित्वं सू-
चयितुमाह * अष्टाकपालेति * साक्षात्त्ववाचिना प्रत्यक्षशब्देन
सूचितं द्रव्यवाचित्वं द्व्यवदानशब्ददृष्टान्तेन यौगिकत्वात्साधयितुं द्व्य-
वदानेत्युक्तम्। छिद्रखण्डनेन पुरोडाशावयविनाशात्पुरोडाशवाचिना-
ष्टाकपालशब्देनावयवान् लक्षयता द्व्यवदानव्यतिरिक्तावयवप्राप्तिः
सर्वपुरोडाशावयवसाधारण्येन दुर्बलेति कृत्वोपसंहर्तुं शक्यते इति भाष्या-
शयं शङ्कते * नन्विति * । कतिपयावयवनाशेप्यवयविनः प्रत्यभि-
ज्ञानेनाऽनाशादवयवलक्षणायोगाशयेन निराकर्तुमाह * उच्यतइति *
अष्टाकपालशब्देनावयविवाचिना प्रयोजने पुरोडाशोक्तौ सामान्यवृत्तित्वं
स्यात्साक्षात्त्ववयवलक्षणामनपेक्ष्य पुरोडाशावयविविधानान्नाष्टाक-
पालशब्दः साधारणवृत्तिरित्यर्थः। व्यक्त्यनपेक्षाया जातेः साधनत्वायो-
गाज्जातिशास्त्राणां व्यक्तिलक्षणार्थत्ववदवयविनोप्यवयवानपेक्षस्य
साधनत्वायोगादवयविव्यक्तिवाचिनोप्यष्टाकपालशब्दस्यावयवलक्ष-
णार्थत्वकल्पनमाशङ्क्य मूर्तत्वेन व्यक्त्यपेक्षाया अपि जातेः
साधनत्वायोगाज्जातिशास्त्राणां व्यक्तिलक्षणार्थत्वं युक्तं अवय-
विनस्तु मूर्तत्वेन साधनत्वसंभवान्नावयविवाचिनो वयवलक्ष-
णार्थता युक्तेत्याशयेन परिहर्तुमाह * आकृतीति * । साक्षात्साधन-
त्वायोगाख्यं लक्षणाकारणं विनाप्यवयवशून्यस्यावयविनोऽसत्त्वेनासा-

धनत्वादवयविशब्दस्यावयवलक्षणार्थत्वं भविष्यतीत्याशङ्कते*अथेति*
एवं सति द्यवदानावयविनापि स्वावयवशून्यस्यासत्त्वेन साधनत्वाद्
द्यवदानशास्त्रस्यापि द्यवदानावयवलक्षणार्थत्वाद्दौर्बल्यापत्तिरिति
साम्यापादनेन परिहरति * तत इति * वस्तुतस्तु द्यवदानवदष्टाक-
पालस्यापि साक्षाद्विधानादेव प्राप्तिरित्याह *तस्मादिति * अष्टा-
कपालावयवानां देवतोद्देशेनात्यागे चतुर्धाकृतपुरोडाशावयवानां देव-
तार्थत्वाभावाद्यजमानं प्रत्यस्वत्वं तत्र तत्र वक्ष्यमाणं विरुध्येतेत्याश-
ङ्क्याष्टाकपालस्य देवतान्वयप्राप्त्या तदालीढानामवयवानामप्यवर्जनी-
यतया देवतान्वयप्राप्तेः साम्योक्तिर्न विरुध्यते न त्वेतावता चतुर्धा-
कृतपुरोडाशावयवानां स्वातन्त्र्येण देवतान्वयप्राप्त्यापत्तिर्येनाष्टाक-
पालचोदनावयवपरां कल्पनीयेति सूचयितुमाह * तत्प्राप्तौ चेति * ।
अवयवा अनुषज्यन्ते इति वाच्येऽवयवानुषङ्गोक्तेश्चतुर्धाकृतपुरोडाशा-
वयवानां यजमानं प्रत्यस्वत्वोक्त्यविरोधार्थत्वसूचनायान्तरशब्दः ।
अभेदविवक्षयाप्यवयवशब्दस्यावयवार्थत्वाभ्युपगमे द्यवदानाख्यपुरो-
डाशावयतवदवयवान्तराण्यपि साक्षादेव प्राप्तानि भवन्तीति तुल्य-
बलत्वापरिहारान्नोपसंहारोपपत्तिरित्याह * न चेति * द्यवदान-
विधिनाष्टाकपालविध्यनुपसंहारेऽप्यवयवान्तरपरिसंख्याया द्यवदान-
मात्रहोमः सेत्स्यतीत्याशङ्क्य परिसंख्यायास्त्रिदोषत्वेनायोगाच्चोदना-
द्वयार्थसमुच्चयाभ्युपगमेऽष्टाकपालचोदनाया द्यवदानावशिष्टपुरोडा-
शावयवविषयत्वापत्तेर्युगपच्च सर्वाङ्गयहोमेऽवखण्डनानर्थक्यापत्तेः
प्रदानोपक्रमत्वाच्चावदानस्यान्यहोमेन व्यवधानानौचित्यावगतेर्द्यव-
दानं हुत्वावशिष्टहोम इत्येवमनुष्ठानं प्राप्नोति शेषहोमेष्टाकपालविध्यर्था-
निष्पत्तेर्वा समुच्चयायोगात् कृत्स्नहोमद्यवदानहोमयोर्विकल्पोऽष्टाक-
पालबलीयस्त्वेन वा द्यवदानस्य तद्बाधकत्वायोगात्तेन च सह विक-
ल्पायोगात्कात्स्न्र्येनाशक्तत्वेन च समुच्चयात्कर्मान्तरकल्पकत्वेष्टाकपा-
लान्वयाभावाद्द्रव्यान्तराल्लौकिकादुपादानं द्रव्यान्तरादुपादाने वा समु-
दायस्याप्यविरोधात्पूर्वकर्मान्वयस्याप्युपपत्तेर्द्रव्यान्तरादुपादानसंभवे
च पुरोडाशोत्पादनाक्षेपापादकस्य पुरोडाशादुपादानस्यानौचित्यात्पु-
रोडाशादुत्पन्नस्य द्यवदानस्याष्टाकपालेन सह विकल्पानुपपत्तेर्द्रव्या-
न्तरादुत्पन्नस्य विकल्पसमुच्चयौ द्विर्हविषोवद्यतीति श्रुतेर्वा पुरोडा-
शाद् द्यवदानग्रहणावधारणाद् द्रव्यान्तरादुपादानानुपपत्तेः कात्स्न्र्ये-
नाशापत्तेश्च द्यवदानाष्टाकपालसमुच्चयायोगादाग्नेयचोदनाप्राप्ते च

होमे द्रव्यदानचोदनाया द्विरवखण्डनसंस्कृतद्रव्यान्वयाख्यगुणपरत्वात्कर्मान्तरविध्यशक्तेर्द्विरवखण्डनसंस्कृताष्टाकपालान्वयाख्यगुणाविषयत्वावगमाद्यावत्संस्कार्यं च संस्कारावृत्त्यौचित्याद्विशेषवदायावदाय कृत्स्नहोमपक्ष एव प्राप्नोतीत्याह * तेनेति * अवदानवाक्यस्योपसंहारकत्वायोगान्निरवदानहोमप्रमाणाभावेऽभिहितेऽस्यैव वाक्यस्य परिसंख्यार्थत्वेन प्रामाण्यमाशङ्क्य निरवदाने युक्तं द्विर्हविषो ऽवद्यतीत्यवखण्डनविध्यर्थवत्त्वान्यथानुपपत्त्या पुरोडाशावयवहोमवगते किमुद्धृतो ह्यवदानाख्योऽवयवो होतव्यस्तदन्यः कृत्स्नो वेति नियमापेक्षायां ह्यवदानवाक्येन नियमविधिर्निरवदानहोमे प्रमाणं भविष्यतीत्याशङ्क्य कृत्स्नहोमेऽप्युपायविधायिह्यवदानवाक्यापेक्षितावखण्डनोत्पत्तिविध्यर्थत्वोपपत्तेराग्नेयवाक्यविहितकृत्स्नहोमविरुद्धावयवहोमकल्पनायोगान्नियमविधिं निराकर्त्तुमाह * न
१०२२।१६ हीति* परिसंख्यायाः कथमत्यन्तदुष्टेत्यपेक्षायामवयवान्तरनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यान्तरार्थग्रहणं स्ववाक्यार्थह्यवदानहोमाविधानाच्च स्वार्थहानमाग्नेयवाक्यप्राप्तकृत्स्नहोमबाधात्प्राप्तबाधश्चेति दोषत्रयमाह * नित्यवदिति* इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यादिवत्फलतः परिसंख्यात्वेऽप्यप्राप्तविधानस्यैव वाक्यार्थत्वाद्दोषत्रयानापत्तिमाशङ्क्य सर्वावयवप्रापकस्याष्टाकपालशास्त्रस्य क्लृप्तत्वेनाप्राप्तविध्ययोगाद्दोषत्रयापरिहारमाह*तत्र हीति । * प्रमाणाभावमुपसंहरति*तस्मादिति ।* ह्यवदानावशिष्टानां चावयवानां यजमाने प्रत्यस्वत्वस्य द्रव्ये समत्वादिति सूत्रे तद्व्याख्यार्थे च प्रभवता हि शक्यं दातुं नाप्रभवतेति भाष्ये पुरोडाशस्याग्नये संकल्पितस्य नेष्टे यजमान इति चतुर्थाधिकरणभाष्ये च वक्ष्यमाणस्य विरोधापत्तेरप्याग्नेयत्वस्य ह्यवदानविषयतयोपसंहारो न युक्त इत्याह *यदि चेति* । देवतान्वयोपसंहारेऽपि त्यागानुपसंहारादविरोधशङ्कानिराससूचनायाऽर्थ्यते गम्यत आक्षिप्यत इति कर्मव्युत्पत्त्यार्थशब्दमाक्षेप्यवाचिनमङ्गीकृत्य योगार्थ आक्षेप्योऽस्येति बहुव्रीहिविग्रहेण योगार्थोक्त्याग्नेयत्वस्य देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागाख्ययोगाक्षेपकतोक्ता आग्नेयत्वस्यैव त्यागाक्षेपकत्वात्तदुपसंहारे त्यागस्याप्युपसंहारापत्तिरित्याशयः । समत्वोक्त्या कथं शेषावयवानां यजमानं प्रत्यस्वतोक्ता भवतीत्याशङ्कानिरासार्थमृत्विग्भिः साम्याद्यजमानस्येत्येव समत्वोक्तिर्व्याख्याता। देवतान्वयोपसंहारेऽपि निर्वापकाले केभ्यो व्रीहिभ्यो ह्यवदानं

निष्पत्स्यते केभ्यो नेति विशेषाज्ञानाद्यागादन्यत्रैतान्न विनियोक्ष्यामीति यथेष्टविनियोगार्हत्वलक्षणस्वत्वापनयनरूपस्य त्यागस्य कतिपयव्रीहि-विषयतयोपसंहाराशक्तेः समस्तचतुर्मुष्टिपरिमितव्रीहित्यागादस्व-त्वोक्त्या विरोधं शङ्कते *तत्रेति*। निर्द्धारितविशेषाज्ञानेपि यावद्भ्यो १०२३।३
व्रीह्यवयवेभ्यो ह्यवदानं निष्पत्स्यते तावतोन्यत्र न विनियोक्ष्यामी-त्येवं कतिपयत्यागोपसंहारशक्त्याशयेन निरस्यति *तदिति*श्लोकं व्याचष्टे *देवतार्थे हीति । * देवतान्वयविधिव्यतिरेकेण त्यागवि-धिर्वा तस्मिन् सति यागानुपयुक्तानामप्यदृष्टार्थत्यागोपपत्तेरधिक-त्यागहेतुः स्यात् प्रोक्षणादिसंस्कृतव्रीहिनिष्पादितपुरोडाशमध्यपूर्वा-र्द्धावदानद्वयस्य देवतान्वयान्यथानुपपत्तिर्वेति विकल्प्य न चात्रेत्य-नेनाद्यहेत्वभावोक्त्या सा चेत्यादिना च द्वितीयहेत्वभावोक्त्या केनेति काकुर्हेत्वभावोक्त्यर्थत्वेन व्याख्याता । ह्यवदानप्रकृतिभूतव्री-ह्यवयवमात्रत्यागेप्यवर्जनीयतया व्रीहिप्रतिनिधिभूतनीवारावयवसं-स्कारवत्समस्तव्रीहिसंस्कारोपपत्तेरित्याशयः। कर्मावयव्यभावेन चा-वयवानामेव विधेयत्वात्तेषां चानेकेषां साक्षादेकविधिव्यापारविषय-त्वायोगादवान्तरविशिष्टैकविधिनावयवान्तराक्षेपावगतेरुपक्रमावय-वेन चोत्तरावयवाननुष्ठानेप्युपपद्यमानानुष्ठानत्वादुत्तरावयवाक्षेपाश-क्तेः समाप्त्यवयवेनैव पूर्वावयवानुष्ठानं विनानुपपद्यमानानुष्ठानत्वा-त्पूर्वावयवाक्षेपावगतेस्तद्विशिष्टसमाप्तिविधानस्य सर्वत्रेष्टत्वात्समा-प्तेरुपक्रमं प्रति प्राधान्यावगमनाङ्गगुणविरोधन्यायात्समाप्तिगुणेनोप-क्रमगुणबाधावगतेर्निर्वापकालीनस्य चैतावतो व्रीहित्यागादन्यत्र न विनियोक्ष्यामीति यथेष्टविनियोगार्हत्वाख्यस्वत्वनिवृत्त्यात्मकस्य त्या-गस्य यागायैते व्रीहय इति संकल्परूपस्याग्नये दास्येग्नीषोमाभ्यां दास्ये इति मन्त्रप्रकाश्यदेवतान्वयार्थाक्षिप्तस्य यागोपक्रमत्वाद्धोमकालीनस्य न ममेति स्वार्थविनियोगार्हत्वाख्यस्वत्वनिवृत्त्यात्मकस्य त्यागस्य याग-समाप्तित्वाद्यावतो व्रीह्यवयवसमूहस्य होमकालीनत्यागाङ्गत्वं तावत एव निर्वापकाले त्यागविध्यवगतेर्ह्यवदानमात्रस्य योगाख्यदानाभ्युप-गमे तावन्मात्रनिष्पत्त्यर्थस्यैव त्यागान्नातिरिक्तानां स्वत्वापगम इत्याह *सर्वत्र चेति*होमकालीनस्य त्यागावयवत्वेन यागविधिनैव विधाना-त्तद्व्यावृत्त्या निर्वापकालीनत्यागसूचनाय यार्थाक्षिप्तविशेषणम् । दृष्टा-न्तेन त्याज्यावयवमिश्रत्वात्तत्सर्वत्यागशङ्कानिराससूचनपूर्वं श्लोका-र्थमुपसंहरति*अत इति*निर्वापकाले त्यागाद्यदस्वत्वं तच्छकटस्थ-

त्वेन त्याज्यमिश्रायवमिश्राणामपि चतुर्मुष्ट्यतिरिक्तानां यथा न
भवत्येवं होमकाले ह्यवदानातिरिक्तानां पुरोडाशावयवानां नास्वत्वं
स्यादित्यर्थः। चतुर्मुष्ट्यतिरिक्तानां निर्वापेण विभागाद्युक्तस्त्यागात्या
गविवेकः चतुर्मुष्टिपरिमितानां तु विभागाभावेन केभ्यो ह्यवदानं नि-
ष्पत्स्यते केभ्यो नेति विशेषाज्ञानात् कतिपयत्यागे च दानवेलायां
व्यत्यासापत्तेर्ह्यवदाननिष्पत्त्यर्थव्रीह्यवयवातिरिक्तानां निष्प्रयोजन-
स्यापि त्यागस्यावश्यकार्यत्वात्सर्वत्याग इति तत्रैव स्यादितिशङ्का-
शयं विवृणोति *अथेति*अष्टाकपालशास्त्रस्य समस्ताष्टाकपालाव-
यवसाधारणस्य त्यागव्यवहारप्रवर्त्तकत्वे प्रवृत्तस्य बाधायोगेन
ह्यवदानशास्त्रस्य ह्यवदानाख्याष्टाकपालावयवविशेषविषयस्य त्याग-
व्यवहारप्रवर्त्तकत्वायोगान्निर्वापकाले समस्ताष्टाकपालनिष्पत्त्यर्था-
नां चतुर्मुष्टिपरिमितानां सर्वेषां व्रीहीणां दातव्यत्वप्रक्रमे प्रक्रान्तास-
मापनदोषानापत्त्यै होमकाले सर्वप्रदानापत्तेर्ह्यवदानशास्त्रेण सम-
स्ताष्टाकपालशास्त्रं ह्यवदानातिरिक्तेभ्योऽष्टाकपालावयवेभ्यो ऽव्या-
वर्त्तयितुमिच्छता निर्वापकाल एवाष्टाकपालनिष्पत्त्यर्थेषु चतुर्षु मुष्टि-
षु मध्ये ये ह्यवदाननिष्पत्त्यर्था व्रीह्यवयवास्तानग्नये दास्य इत्येवं
त्याग इत्येवं त्यागव्यवहारः प्रवर्त्तनीय इति परिहरति *नैतदिति*
१०२४।३ श्लोकं व्याचष्टे*यदा हीति। * त्यागस्य याजमानत्वात्तद्व्यवहारनि-
रूपणायाग्नये दास्य इति याजमानमन्त्रार्थे प्रदर्शनीयेऽपि तस्मिन्मन्त्रे
निर्देशेन देवस्यत्वेति निर्वापमन्त्रस्थत्वाशब्दनिर्दिष्टविषयापेक्षणान्नि-
र्वापमन्त्रार्थप्रदर्शनं विनार्थप्रदर्शनाशक्तेः निर्वापेणाग्नये सेवानार्हं
यथा भवति तथा तान् करोमीत्याध्वर्यवनिर्वापमन्त्रार्थः प्रदर्शितः।
शास्त्रस्य सर्वत्यागव्यवहाराप्रवर्त्तकत्वेपि विशेषाज्ञानात् सर्वत्यागा-
पत्तिं शङ्कितां परिहर्त्तुं निर्वपन्नेव जानाति हीति शङ्कानिरासाशयं
विवृणोति*यद्यपीति।* एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति * सद्यथेति।*
चतुर्मुष्टिनिर्वापस्तर्ह्यनर्थकः स्यादित्याशङ्क्याह*यत्त्विति*। ह्यवदान-
मात्रविषयतयाग्नेयत्वोपसंहारे चतुर्धाकृतपुरोडाशद्रव्ये यजमा-
नस्यास्वामित्वसूचनार्थत्विक्साम्यवचनविरोधमुपपादितं दृष्टान्तपू-
र्वमुपसंहरति *अत इति * प्रदेयप्रकृतित्वपक्षेपि ह्यवदानावशिष्ट-
पुरोडाशत्यागायोगात्समत्ववचनविरोधेन प्रदेयप्रकृतित्वपक्षोऽपि नि-
रस्त इत्याह.*एतेनेति।* न केवलमागमविरोधेनैष पक्षः प्रत्युक्तः
किं तु अयुक्तत्वादपीत्याह*न चेति *। वैषम्यमुपपादयति*व्रीह्यो

हीति । * अदनीयानदनीयत्ववैषम्येण वस्तुशक्त्यशक्तिवैषम्यस्योक्तस्यानदनीयत्वेऽपि कृष्णलादौ शास्त्रवशाद्यागसाधनत्वशक्त्यवगतेरभ्युच्चयोपपत्तिमात्रत्वादुत्पत्त्युत्पन्नशिष्टत्ववैषम्येण च शास्त्रशक्तिवैषम्यस्याप्युत्पत्तिशिष्टयोरपि पशुसोमयोर्हृदयादिरसप्रकृतित्वदर्शनेनाभ्युच्चयोपपत्तिमात्रत्वादपरितोषेण व्रीहीणां पशुसोमयोर्विशसनाभिषवाभ्यामिवावघातेन नाशात् पुरोडाशस्य बुद्धिरवदानमात्रेणानाशाद्यागकाले विद्यमानत्ववैषम्येण यागसाधनत्वशक्त्यशक्तिवैषम्यं वक्तुं वाक्यान्तरशिष्टाश्चोत्पत्तिवाक्यशिष्टश्चेति चकाराभ्यां विनष्टाविनष्टत्वे सूचिते । समाप्तिश्च शब्दार्थत्वेन जुहोतेर्देवतोद्देशद्रव्यत्यागपूर्वप्रक्षेपात्मकहोमसमाप्तिभूतप्रक्षेपांशप्रधानतया होमपूर्वांशभूतयागाख्यदेवतोद्देशद्रव्यत्यागवाचित्वाभावात् प्रक्षेपांशं प्रति पूर्वोपक्रान्तत्वात् प्राधान्याच्चातिशयेन पूर्वस्मिन्नंशे यागाख्ये ह्यवदानस्य प्रक्षेपांशे च पुरोडाशस्याप्राप्तेर्भिन्नविषयत्वात् व्रीहिपुरोडाशयोस्तैकयागविषयत्वात्समर्थाधिकारविहितेन तद्धितेन ह्यवदानसापेक्षस्य पुरोडाशस्य देवतान्वयोक्त्ययोगेन प्रकृत्यपेक्षिणि ह्यवदाने चोदनायोगात् व्रीहीणां तु तृतीयोक्तस्य करणत्वस्य पुरोडाशोत्पादनावान्तरव्यापारव्यवधानेऽपि काष्ठानामिव ज्वालनावान्तरव्यवधानेऽप्यविरोधात् प्रकृत्यपेक्षिणि पुरोडाशे चोदनोपपत्तेर्वैषम्यान्तरद्वयमाह * न चेति * । पूर्वतरे होमांशे ह्यवदाने प्राप्ते प्रकृत्यपेक्षिणि च सति पुरोडाशश्चोद्यत इत्येतन्नास्ति येन व्रीहिपुरोडाशयोस्तुल्यत्वं स्यादित्याशयः । प्रदेयप्रकृतित्वपक्षनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * भाष्योक्तोपसंहारप्रदेयप्रकृतित्वात्मकपरिहारद्वयायोगे तदन्यपरिहारायोगस्य द्वावेव वैतौ व्याख्याप्रकारावित्यादिवार्त्तिकेनोक्तत्वात् कोऽन्यः सर्वप्रक्षेपपूर्वपक्षस्य परिहार इति पृच्छति *कस्तर्हीति*। इदं द्रव्यं नेतः प्रभृति कस्मिंश्चित् स्वकार्ये विनियोक्ष्यामीति संकल्परूपे मानसे त्यागे वाचिके च न ममेति शब्दोच्चारणरूपे कृतेपि हस्तादिनोपादाय क चिद्देशे निक्षेपरूपं कायिकं त्यागं विना यागापर्यवसानात् प्रक्षेपं विना यजत्यर्थानिष्पत्तेर्यागहोमयोरभेदं सत्याग्नेयचोदनया सर्वप्रक्षेपविधानात्सर्वप्रक्षेपस्य परिहार्यत्वं स्यात् प्रक्षेपं विनापि यजत्यर्थनिष्पत्तेस्तु यागहोमयोर्भेदादेव तयोश्च भेदे सतीत्यादिवार्त्तिकवक्ष्यमाणो ह्यवदानाष्टाकपालविध्योरविरोध एव परिहारो वक्तुं शक्यत इत्यु·

त्तरमाह * उच्यत इति *। व्यतिरेकमुखेनोत्तरार्थं पादत्रयं व्याचष्टे * यदीति *। सर्वप्रक्षेपप्राप्त्युक्त्या तृतीयपादे व्याख्याते पूर्वार्द्धव्याख्यार्थं तदा चेत्युक्तम्। अभेदस्य भ्रान्तिकल्पितत्वोपपादनार्थं यजेतेत्यनेन केवलस्य यागस्य कर्त्तव्यता चोद्यते न जुहोतिशब्दाभिहितस्येति शब्दान्तराधिकरणभाष्यान्यथानुपपत्तिलक्षणन्यायसिद्धत्वं यजत्युक्ते कर्मण्यनुवादार्थं जुहोतिश्रवणादासेचनोपलक्षितप्रक्षेपाधिको यागो होमो न तु यागमात्रं होम इति होमलक्षणार्थसूत्रवक्ष्यमाणत्वमभियुक्तप्रयोगेण द्रवद्रव्यप्रक्षेपवाचिनोपि चासेचशब्दस्य प्रक्षेपमात्रोपलक्षणार्थत्वेन लक्षणाव्याप्त्यभावात्समर्थयिष्यमाणत्वमुक्त्वा कथं समर्थयिष्यत इत्यपेक्षायां यथेत्यनेनाभियुक्तप्रयोगमुपन्यस्य यागस्य होमत्वाभावे दर्शपूर्णमासादिष्वाहवनीयाप्राप्तिस्ततश्च यजतिचोदितासु प्रकृतिविकृतिष्वाहवनीयाप्राप्तेर्जुहोतिचोदितानां च दर्विहोमत्वेनापूर्वतया प्रकृतिविकृतित्वाभावादग्नयश्च स्वकालत्वादित्यत्राग्नीनां प्रकृतिविकृत्यर्थत्वोक्तिः । प्रयाजादिषु च यजतिचोदितेष्वाहवनीयाप्राप्तिस्तासामग्निः प्रकृतितः प्रयाजवदिति दृष्टान्तोक्तिर्न युज्येतेत्याशङ्कां निराकर्तुं चतुरवत्तादिवाक्यैः प्रक्षेपाधिक्यविधानाद्धोमत्वापत्तेर्न कोपि दोषोस्तीति परिहारसंभवः परिहरिष्याम इति लृटोक्तः । अन्वयमुखेनोत्तरार्थं चतुर्थं पादं व्याचष्टे * तयोश्चेति * ततश्च प्रक्षेपाभावेप्यष्टाकपालस्याग्नेयत्वसिद्धेर्न सर्वप्रक्षेपापत्तिरिति परिहाराशयः । सर्वप्रक्षेपविधायिवाक्याभावेपि देशविशेषे निक्षेपं विना मानसत्यागानभिव्यक्तेस्तदाभिव्यक्त्यै सर्वप्रक्षेपापत्तिमाशङ्क्याह * तत्रेति *। देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागात् प्रागाचारप्राप्तेन शुचौ देशे प्रक्षेपेण त्यागाभिव्यक्तिसिद्धेर्न त्यागोत्तरकालमाहवनीये प्रक्षेपापत्तिरित्याशयः। आहवनीये प्रक्षेपाभावे नाशाभावाद्देवतायाश्च स्वत्वानापादनेन परस्वत्वानापत्तेस्त्यक्तस्याप्यनन्यपरिगृहीततृणोदकादिवत्स्वीकारसंभवाद्धुतावशिष्टे पुरोडाशे यजमान-
१०२६।२ स्यास्वत्वोक्तिर्विरुद्ध्येतेत्याशङ्क्याह *तत्परिपालनार्थं चेति * पूर्वसंकल्पनाशने को दोष इत्यपेक्षायां संकल्पाख्यमानसत्यागाभिव्यक्त्यै न ममेतिशब्दोच्चारणरूपवाचिकत्यागावश्यंभावादानुषङ्गिकानृतवदनजन्यदोषापत्तिसूचनायानृतं चेत्युक्तम्। अनन्यपरिगृहीततृणादिवत्परिग्रहाख्येन स्वत्वोपायेन पश्चात्स्वीकारेपि प्राचीनस्वत्वत्यागरूपसंकल्पानाशान्नानुषङ्गिकानृतवदनजन्यदोषापत्तिरित्याशङ्क्य संकल्प-

स्यैतावन्तं कालं न ममेत्येवंकालेनानवच्छेदाद्यावज्जीविकत्वावगतेः पुनः स्वीकारे नाशोऽपरिहार्य इत्याशयः। पदहोमादौ देवतान्वयायोगापत्त्याग्निमुखार्थवादस्यानादरणीयत्वं सूचयन् सर्वप्रक्षेपपरिहारोपपत्तिमुपसंहरति * तेनेति * । आर्थवादिकाहवनीयप्राप्त्यनादरत्वं सूचनार्थं पदस्येत्युक्तम्। द्व्यवदानमपि तर्हि न होतव्यमित्याशङ्क्याह * तथेति *। द्व्यवदानाख्यद्रव्यस्य चतुरवत्तवाक्यविहितहोमान्वयविधायिद्व्यवदानवाक्यं द्रव्यविशेषविधायि च मद्ध्यपूर्वार्द्धवाक्यं तत्परिमाणविधायि चाङ्गुष्ठपूर्ववाक्यमादिशब्देनोक्तानि। हविरन्तरद्व्यवदानहोमविषयत्वेनापि वाक्यान्तराणामुपपत्तेः पुरोडाशावयवभूतद्व्यवदानहोमावधारणाशक्तिमाशङ्क्य प्रकृतपुरोडाशग्राहित्वेन शक्तिं दर्शयितुमाह * सर्वाणि चेति *। द्रव्यस्य होमानुवादेन विधेयहोमविशेषणत्वेन वा विधौ प्रकृतस्य प्राप्तत्वेन विधेयत्वायोगाद्धोमस्य प्रकृतद्रव्यालम्बित्वायोगापत्तेस्तदुपपादनार्थं होमानुवादेन द्रव्यविधिं तावन्निरस्यति * तथा हीति *। द्व्यवदानवाक्ये चतुरवत्तवाक्यविहितहोमानुवादेन द्रव्यविधावपि द्विर्हविषोऽवद्यतीति वाक्यविहितद्विरवखण्डनसंस्कारसंस्कृतस्य प्रकृतस्यैव द्रव्यस्य होमान्वयमात्रविधानाच्चतुरवत्तवाक्ये प्रकृतस्य हविषश्चतुरवदानाभावादप्रकृते द्रव्यविधिर्वाच्यस्तस्मिंश्च होमविधानान्न द्रव्यविधिः संभवतीति सूचनार्थस्तावच्छब्दः। प्रकृतस्य हविषश्चतुरवदानाभावेऽप्युपस्तरणाभिघारणाभ्यां चतुरवत्तत्वसंपत्तेः प्रकृतस्य च द्रव्यस्याप्रतीतेर्विधेयहोमविशेषणत्वेनापि न द्रव्यविधिः संभवतीति सूचयितुं द्रव्यविशिष्टहोमविधिं निरस्यति *चतुरवत्तं चेति *। द्रव्यस्वरूपेण चतुरवत्तदानसंस्कृतरूपेण वा विशिष्टस्य होमस्याविधानेऽपि स्विष्टकृद्धोमे सकृदवदानस्य पुरोडाशस्य च सर्वहुतत्वविधावभिघारणावृत्त्या चतुरवत्तता संपादनीयेति सूचनार्थत्वाच्चतुरवत्तशब्दस्य नानर्थक्यापत्तिः। होममात्रविधानेऽपि होमस्य कर्मान्तरत्वादुत्पत्तिशिष्टयागावरुद्धद्रव्यशक्तित्वायोगमाशङ्क्य देवतोद्देशद्रव्यत्यागप्रक्षेपाख्यत्र्यंशहोममध्ये प्रक्षेपांशमात्रविधानात्तस्य चैकशब्दोक्तपूर्वांशद्वयगृहीतद्रव्यग्राहित्वात् प्रकृतद्रव्यग्राहित्वसिद्धिमाह * होमस्यापि चेति *। त्र्यंशस्य होमस्य मध्ये प्रक्षेपांशस्य समाप्तित्वाच्छ्रुत्याभिधानेऽपि प्रक्षेपमात्रस्य जुहोत्यर्थवाच्यत्वेन पूर्वांशद्वयानपेक्षस्य विध्ययोगात्तस्याप्यपूर्वस्यार्थाद्विध्यवगतेः प्रकृ-

तद्रव्यग्राहित्वाभावात्तद्वशेन प्रक्षेपस्य प्रकृतग्राहित्वासिद्धिमाशङ्क्य मीमांसापूर्वमाग्नीध्रमुपतिष्ठत इत्यस्य गौरवभयात् सिद्ध-सामान्यसंबन्धकृताग्नेयीग्राहित्ववदस्यापि सिद्धदेवतोद्देशत्यागप्रकृतद्रव्यग्राहितोक्ता । त्यागदेवतोद्देशाख्यमंशद्वयमवगतं येषामष्टाकपालादीनां तान्येव प्रक्षेपविधिना गृह्यन्त इत्यर्थः । अवगतत्यागदेवतोद्देशांशद्वयानामष्टाकपालादीनां प्रक्षेपसाधनत्वेयागसाधनत्वविरोधापत्तेस्तद्ग्रहणायोगशङ्कां निरस्यति *न चेति*। प्रक्षेपस्य यागवैपरीत्याभावात् प्रक्षिप्यमाणानां यागस्वरूपसाधनत्वाविघातेपि यदि प्रक्षेपस्य देवतान्तरान्वयात् प्रक्षिप्यमाणानां देवतान्तरान्वयः स्यात्ततोप्याग्नेयत्वादिबाधापत्तेर्यागीयाग्नेयत्वादिरूपसाधनत्वं विहन्येत न तु प्रक्षिप्यमाणानामपि देवतान्तरान्वयो ऽस्तीति सूचयितुं विरोधप्रकारद्वयोक्तिः। वाक्यान्तरवशात् प्रकृतद्रव्यावयवभूतह्यवदानहोमावधारण-
१०२७।३ मुपादितमुपसंहरति * तेनेति * । ह्यवदानप्रक्षेपेपि कृत्स्नपुरोडाशस्य यागसाधनत्वाविरोधसूचनायाष्टाकपालेनेत्युक्तम् । चतुरवत्तवाक्येनाधारविशेषानवच्छिन्नहोमविधौ पूर्वपक्षे यावद्धविःसद्भावमवदानावृत्त्या कृत्स्नप्रक्षेपेप्याहवनीयप्रक्षेपनियमाभावाच्छेषकार्याणां पुरोडाशान्तरप्रयोजकत्वोक्तिरयुक्ता स्यादित्याशङ्क्याहवनीयवाक्यादाहवनीयनियममाह *तत्रेति*' पुरोडाशस्य वेदिबर्हिःस्थितस्य वेदिबर्हिर्वाक्यवशाद्यागसाधनत्वं दृष्टान्तायोक्तम् । प्रसंगाद्विकृतिषु प्रक्षेपातिदेशानतिदेशनिर्णयार्थं स प्रक्षेपरूपो होमः किमाग्नेयादिवाक्यविहिताद्यागादन्यस्तदङ्गं तस्यैव वा रूपान्तरमिति चिन्तनीयमित्याह * स त्विति *। पूर्वपक्षं प्रतिजानाति *तत्रेति * । हेतुमाह * कर्मान्तरत्वेहीति * द्रव्यान्तराप्रासेर्गौरवानापत्तिमाशङ्क्य प्रक्षेपस्य प्रकृतयागोपयुक्तद्रव्यप्रतिपत्तित्वात् प्रकृतद्रव्यावलम्बित्वेपि त्यागोद्देशाख्यांशद्वयस्य प्रतिपत्त्यनौपयिकतया प्रक्षेपेणानपेक्षणात्तद्गृहीतदेवताग्रहणनियमानुपपत्तेश्चतुरवत्तशब्दवच्च प्रकृतापेक्षसंस्कारनिमित्तस्य शब्दस्य देवताविषयस्याभावेनाग्नेयीन्यायाभावाद् द्रव्यदेवताख्यभिन्नविषययोरपि च त्यागोद्देशयोरेकशब्दोक्तत्वोपलब्धेरेकशब्दोक्तत्वमात्रेण यागप्रक्षेपयोरेकविषयत्वकल्पनायोगाद्गौरवभयमात्रेण च प्रकृतदेवताग्रहणे नारिष्टहोमादिष्वपि प्रकृतद्रव्यदेवताग्रहणापत्तेर्देवतान्तरप्राप्त्या गौरवापत्तिरुक्ता । कीदृग्रूपान्तरं कथं च प्रक्षेपेणोपजायत इत्यपेक्षायां होमत्वं रूपान्तरमंशान्तरोपजनहेतुकप्रत्ययानि-

शयापत्त्या चोपजायतइत्याह *यथोक्तेन त्विति*। न्यायोऽशान्तरबुद्धिः। होमरूपस्य च यागविशेषरूपत्वान्न रूपान्तरापत्तिमात्रेण यागरूपविधानापत्तिरित्याह * न चेति। * एतदेव सदृष्टान्तमुपपादयितुमाह * सामान्ये हीति * रूपान्तरोपजननपक्ष एव च समस्तस्य पुरोडाशस्य यागसाधनत्वं सिद्ध्येत्कर्मान्तरत्वे तु सर्वकर्मणामन्योन्यं धर्मधर्मित्वाभावे चान्योन्यवैपरीत्यात्प्रक्षेपस्यापि वैपरीत्यापत्तेर्द्यवदानस्य त्यागविपरीतप्रक्षेपाख्यक्रियान्वयेन यागसाधनत्वव्याघातप्रसङ्गान्न समस्तस्य यागस्य साधनत्वं सिद्ध्येदित्याह *सोयामिति*प्रक्षेपमात्ररूपोयं चतुरवत्तवाक्यविहितो होमो यदि यागस्ततः समस्तेन क्रियते नान्यथेत्येवकारार्थः। होमस्य यागत्वे भेदोक्तिविरोधशङ्कानिरासायायमित्यनेन सिद्धयागान्वयद्रव्यग्राहिणो होमस्यात्र यागतोच्यते नत्वपूर्वद्रव्यग्राहिणो यागाद्भिन्नत्वेनाभिमतस्येति सूचिते कोस्य होमान्तरेभ्यो विशेष इत्यपेक्षायां प्रक्षेपमात्ररूपत्वाद्यागविशेषत्वोपपत्तेः सामान्यविशेषरूपत्वेन यागत्वाविरोधं स इत्यनेन सूचितं प्रकटयितुं द्याकारोक्तिः। समस्तस्य सामान्याकारसाधनत्वेपि द्यवदानमात्रस्य विशेषाकारसाधनत्वात् समस्तस्य द्याकारसाधनता न युक्तेत्याशङ्क्याकारयोः समस्तसाध्यत्वाभावेप्याकारिणः समस्तसाध्यत्वाविरोधं सूचयितुमाह * द्यवदानेनेति। * सामान्यरूपस्यानभिमतापि शेषसाध्यताकारिणः समस्तसाध्यत्वाविरोधसूचनायोक्ता। अस्मिन्नेव च पक्षे यागप्रक्षेपयोर्युगपदनुष्ठानं युज्यते कर्मान्तरत्वे तु प्रक्षेपस्य यागोपयुक्तद्रव्यप्रतिपत्तित्वात्पश्चादनुष्ठानापत्तेर्यौगपद्यं न युज्येतेत्याह * एकस्मिन्नेव चेति *। एकक्षणे निष्पद्यमानत्वादपि द्याकार इत्यर्थः। कथमेकक्षणे निष्पत्तिर्ज्ञायते इत्याशङ्क्याह *यदैव हीति*। अवदानादेः प्रक्षेपान्तस्यैकपदार्थत्वेन तावत् क्रियाक्षणव्याप्यस्य कालस्यैक्यात्तन्मध्ये वषट्कारानन्तरमनुष्ठीयमानस्य देवतोद्देशद्रव्यत्यागरूपस्य यागस्य वषट्कारानन्तरजुह्वरोपणाहवनीयोपरिनिधानन्यक्करणव्यवहितेन प्रक्षेपेण सहात्यन्तं कालैक्यायोगेपि यौगपद्योपपत्तिसूचनार्थं यदैव द्यवदानस्याहवनीये निक्षेपो द्विरवखण्डनेन प्रक्रम्यते तदैव याज्यानुवाक्याभ्यामुद्देश्यदेवतास्मारणद्वारा समस्तपुरोडाशविषयदेवतोद्देशस्मारणं क्रियत इत्युक्तम्। प्रक्षेपदेवतासंकल्पयोर्युगपदनुष्ठानमेव द्यवदानमात्रस्य

देवतासंकल्पभ्रान्तौ हेतुरिति प्रसङ्गात् सूचयितुमाह * तेनेति * । आश्रावयेत्याश्रावणाख्येन प्रैषेण देवतायै द्रव्यं दातुमाभिमुख्येन यजमानं श्रावयेत्यभिधानाज्जुहूस्थस्यैव च द्व्यवदानमात्रस्य संनिहितत्वादाभिमुख्येन श्रावणापपत्तेर्द्व्यवदानमात्रविषय एवाश्रावणोऽध्वर्युणाग्नीत्प्रैषणादस्तु श्रौषडिति च प्रत्याश्रावणाख्येन प्रैषार्थेन यदा श्रावयितव्यत्वेनाध्वर्युणोक्तं तदा श्रावितमस्त्वित्याग्नीध्राद् द्व्यवदानमात्रस्य यजमानं प्रत्याभिमुख्येन श्रावणाद्या द्व्यवदानमात्रस्य देवतान्वयभ्रान्तिः सा न कार्या तेन याज्यानुवाक्याभ्यां होत्रा क्रियमाणस्य देवतोद्देशस्मारणस्य समस्तविषयत्वेन हेतुनेत्यर्थः । होत्रा क्रियमाणस्य देवतासंकल्पस्मारणस्य कथं समस्तपुरोडाशविषयतावसीयत इत्याशङ्क्याग्नेयोऽष्टाकपाल इति वेदार्थानुसारेण समस्तविषययोस्त्यागदेवतोद्देशयोर्यजमानेनाग्नेयं समस्तः पुरोडाशो न ममेत्येवमध्वर्युणा च समस्तपुरोडाशमाभिमुख्येन यजमानं श्रावयेत्येवं देवतोद्देशस्य समस्तविषयस्यैव कर्त्तव्यत्वादित्याह * विद्वद्भ्या मिति * । अष्टाकपालश्रुत्यवधारितयजमानव्यापारसमस्तविषयत्ववशेनाध्वर्युव्यापारस्यापि समस्तविषयत्वावधारणसूचनार्थाद् ध्वर्युयजमानयोः साहित्यनिर्देशात् जातं त्यागस्याप्युभयकार्यत्वभ्रमं निवर्तयितुं यथाहोक्तिः । ततश्च कर्तव्यस्मृत्यर्थत्वात् स्मारणस्यापि समस्तविषयतावसीयतइत्यर्थः । अवगतत्यागदेवतोद्देशांशद्वयस्यैव तर्हि द्रव्यस्य प्रक्षेपविधानात् सोऽपि समस्तविषयः स्यादित्याशङ्क्य चतुरवत्तादिवेदार्थानुसारात्
१०२८।१ प्रक्षेपस्य द्व्यवदानमात्रविषयत्वोपपत्तिं सूचयितुमाह * अध्वर्युणो त्विति * । यागस्य द्व्याकारत्वे होमाहोमत्वलक्षणवैरूप्यापत्तिमाशङ्क्यानेकरूपत्वाख्यस्य वैरूप्यस्यास्माभिरेवेष्टत्वेनाऽनापाद्यत्वादशोभनत्वाख्यं वैरूप्यमापादनीयं द्व्यवदानाष्टाकपालवचनद्वयसामर्थ्यात्तु द्व्याकारस्यैव यागस्य शोभनत्वप्रतीतेर्न तच्छक्यमापादयितुमित्याह * न चेति * । रूपान्तरोपजनपक्ष एव समस्तस्य पुरोडाशस्य यागसाधनत्वं सिद्ध्येन्नान्यथेति यदुक्तं तन्नयथा पुरुषस्यैकस्मिन्नवयवेऽधिकं देशं गतेऽपि पूर्वदेशान्वयापगमरूपं वैलक्षण्यं न भवति तथा पुरोडाशस्य द्व्यवदानाख्येऽवयवेऽधिकं प्रक्षेपांशं गतेऽप्यौत्पत्तिकयागसाधनत्वोपपत्तेरुत्पत्तिवाक्याविरोध इत्येवं पुरोडाशस्य पुरुषवद्भावं

क्रियायाश्च देशवद्भावं दर्शयन्नुपसंहरति * अतइति * । प्रासङ्गिकाचिन्तायां पूर्वपक्षमुपसंहरति * । तस्मादिति * । सिद्धान्तमाह * अथवेति । * स्वतः कर्मान्तरत्वेन प्रसिद्धस्य प्रक्षेपस्यैकद्रव्याश्रितत्वमात्रेण प्रोक्षणादिवत्कर्मान्तररूपत्वायोगात् प्रोक्षणादिवदेव च प्रक्षेपस्य देवतोद्देशानालिङ्गितत्वेन देवतानपेक्षत्वात् संस्कारत्वेन च द्रव्यान्तरानपेक्षत्वाद् द्रव्यदेवतान्तरकल्पननिमित्तगौरवानापत्तेः संस्कारत्वेनैव च तं प्रति द्रव्यस्याङ्गत्वाभावात्तदन्वयेपि समस्तस्य यागसाधनत्वविघातनापत्तेः कर्मान्तरतैव युक्तेति सूचनार्थं तत्र शब्देनैकद्रव्याश्रितनोक्तेस्तत्रैकस्मिन्नपि द्रव्ये समवेतो यो यागः स प्रधानं यः प्रक्षेपः सोङ्गमित्यर्थः । एतदेवोपपादयति *तथा हीति* होमस्यारादुपकारित्वेनाङ्गत्वप्रसिद्धेः प्रधानद्रव्यवर्तिनश्चारादुपकारित्वायोगान्नाङ्गता युक्तेत्याशङ्क्य प्रधानद्रव्याश्रितत्वेनारादुपकारित्वायोगेपि निर्मूलायाः प्रसिद्धेरप्रमाणत्वेन प्रोक्षणादिवत्संस्कारत्वेनाङ्गत्वाविरोधमाह * यद्यपीति * । नच प्रधानद्रव्यवर्त्तित्वमात्रेणाङ्गत्वविरोधः । संस्कारत्वेनाङ्गत्वेपि प्रधानद्रव्यवर्त्तित्वोपपत्तेरित्याह *नहीति । * संस्काराणां प्रतिपत्त्यपूर्वसाधनत्वयोग्यताधानाख्यप्रयोजनातिरिक्तप्रयोजनाभावात्प्रधानात्प्रागनुष्ठानं च विना प्रधानस्य संस्कृतद्रव्यजन्यत्वासंपादनादपूर्वसाधनत्वयोग्यताधानाशक्तेः प्रधानसमकालस्य प्रक्षेपस्यापूर्वसाधनत्वयोग्यताधानप्रयोजनत्वायोगात्कृतकस्यैव च द्रव्यस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वेन प्रधानादूर्ध्वमनुष्ठानं विना प्रतिपत्तिप्रयोजनत्वायोगात्संस्कारत्वायोगमाशङ्क्य प्रतिपत्त्यनर्हत्वापादकस्य भाव्युपयोगत्वस्य प्रधानकालेप्यभावेन प्रतिपत्त्यविरोधात्प्रधानोत्तरकालायां चापूर्वसिद्धौ समकालस्यापि संस्कारस्य प्रधानसहायत्वोपपत्तेः प्रतिपत्त्यपूर्वसाधनत्वयोग्यताधानयोर्द्वयोरपि प्रयोजनयोः सिद्धौ संस्कार्यत्वेपि युगपदनुष्ठानोपपत्तिं सूचयितुमाह *संस्काराश्चेति* । प्रक्षेपस्य संस्कारार्थत्वे स्विष्टकृदादिवदप्रयोजकत्वापत्तेः प्रक्षेपात् प्राग् द्व्यवदानस्य नाशदोषापहारेषु पुरोडाशान्तरोत्पादनं निर्दशाद्वान्यदागमयेदिति षष्ठाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे शेषादवदाननाशे स्यात्तदर्थत्वादिति पूर्वपक्षसूत्रे च द्व्यवदानावशिष्टात्पुरोडाशाद् द्व्यवदानान्तरावदानं वक्ष्यमाणं विरुद्ध्येतेत्याशङ्क्य प्रक्षेपस्याप्रयोजकत्वेप्यसंस्क्रियमाणद्रव्यजन्यस्य प्रधानस्यापूर्वसिद्धावशक्तेरकृतावस्थत्वाच्च गुणानु-

रोधेनावृत्त्यनापत्तेः प्रधानेनैव पुरोडाशान्तरोत्पादनस्य शेषाद्वदानस्य वाक्षेपोपपत्तेरविरोधं वक्तुं पश्चात् प्रक्षेपपक्षमुपन्यासपूर्वं दूषयति * तत्रेति ।* उत्पत्तिशिष्टपुरोडाशसाधनत्वविरोधात् व्रीहिभिर्यागोऽशक्यः साधयितुमित्युक्तेऽभ्युच्चयहेतुमात्रत्वेनानादनीयावस्थतोक्ता। षष्ठाधिकरणविरोधापत्तेरपि न निर्वापकाले यागनिष्पत्तिरित्याह *यदि चेति *। पूर्वपक्षसूत्रग्रहणाद्यादिशब्दः। नवमे च देवता तु तदाशीष्ट्वात्संप्राप्तत्वात्स्वामिन्यनर्थिका स्यादिति सूत्रेणाऽऽशासानामेधपतिभ्यां मेधमिति मेधाख्यस्य पशोर्मेधपत्यर्थत्वाशिषो देवतायां पशुस्वामित्वसिद्ध्यर्थमुपपत्तेर्यजमाने तु पशुस्वामित्वस्य प्राप्तत्वात्तदाशासनानर्थक्यापत्तेर्देवतापर एव मेधपतिशब्दो न यजमानपर इति सिद्धान्तेऽभिहिते पशोश्च देवतायै प्रतिश्रुतत्वेनोत्सृष्टप्रायत्वाद्यजमानस्यौपचारिकमेधपतित्वापत्तेर्न तत्परो मेधपतिशब्द इति हेत्वन्तरोक्त्यर्थमुत्सर्गाच्च भक्त्या तस्मिन् पतित्वं स्यादिति सूत्रं व्याचक्षाणो भाष्यकारोऽपि काले देवतायै संभंत्स्यत इति निर्वापस्थानीयोपाकरणसंस्कृते पशाववदानप्रक्षेपकाले यागनिष्पत्तिं वदन् परकीयत्वसिद्ध्यै च यजमानस्य रक्षकत्वोक्त्याऽन्यपरिग्रहप्रतिबन्धार्हत्वलक्षणस्वाम्यानपगमं वदन्निर्वापकाले यागनिष्पत्तिं न मंस्यत इति सूचयितुमाह *भाष्येति *। किमर्थं तर्हि निर्वापकालेऽग्नये दास्य इति यजमानस्य मन्त्रोच्चारणमित्याशङ्क्य देवतोद्देशेन त्यक्ष्यमाणत्वसंकल्पनाद्यथेष्टविनियोज्यत्वलक्षणस्वत्वानिवृत्तिरूपत्यागार्थं न तु देवतोद्देशेनात्मविनियोज्यत्वलक्षणस्वत्वनिवृत्तिरूपत्यागात्मकयागार्थमिति सूचयन् दूषणमुपसंहरति * तेनेति *। कदा तर्हि
१०२९।२ यागो निर्वर्तत इत्यपेक्षायां प्रक्षेपकाले निष्पत्तिं स्वमतेनाह * स त्विति *। वषट्कृते जुहोतीति श्रुतेर्वषट्कारानन्तरकालस्य प्रक्षेपवेलात्वात्तस्मिन्नेव च काले याज्यानुवाक्याभ्यां स्मारितेन देवतोद्देशेन यागैकदेशभूतेन यागस्य रूपणादिति प्रक्षेपवेलायां यागनिष्पत्तेर्हेतुर्देवतोद्देशोऽवयवत्वाद्रूपकः स्मारकोऽस्येति रूप्यतेऽनेनेति करणव्युत्पन्नरूपशब्देन बहुव्रीहिणोक्तः। निर्वापकालीनस्याग्नये दास्य इति त्यागस्य प्रतिश्रवणरूपत्वेन यथेष्टविनियोगार्हत्वलक्षणस्वत्वानिवृत्तिमात्ररूपताभ्युपगमस्य यागरूपानन्तर्भावाभ्युपगमे प्राक् प्रतिश्रवणं विनापि यागानुष्ठानसंभवादानर्थक्यापत्तेरात्मविनियोगार्हत्वमात्राल-

क्षणात्मायत्वाव्ययस्वत्वनिवृत्तिरूपत्वाभ्युपगमेन यागरूपान्तर्भावोऽभ्युपगन्तव्य इत्याशङ्क्य प्राक्प्रतिश्रवणस्य दृष्टोपकारानवगमेऽप्यग्नये दास्य इति प्रतिश्रवणप्रकाशकमन्त्रविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितप्रतिश्रवणविधिवशेनादृष्टोपकारित्वावगमान्निर्वापकालीनप्रतिश्रवणनिष्पन्नयागादन्यत्राविनियोज्यत्वसंकल्परूपत्यागापेक्षयथाश्रुतेतिकर्तव्यताकत्वसिद्ध्यर्थत्वेनार्थवत्ता पूर्वानिर्वृत्तेत्यनेनोक्ता। अवदानादेः प्रक्षेपान्तस्यैकपदार्थत्वाभ्युपगमेन तावद्भिः क्रियाक्षणैर्व्याप्यस्य कालस्यैक्यावगतेस्तावत्कालमध्ये प्रक्षेपात्प्रागपि कृतस्य यागस्य प्रक्षेपकालत्वोपपत्तेर्यागस्य च स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इत्यर्थवादसामर्थ्याद्वषट्कारानन्तर्यप्रतीतेः प्रक्षेपस्य तु जुह्वरोपणादिव्यवधानात्पश्चाद्भावप्रतीतेरत्यन्तयौगपद्यायोगात्पश्चात्संस्कारत्वापत्त्यपरिहारमाशङ्क्य वषट्कारो द्वोध्यसंस्कारजन्यस्मृतिव्यवधानाद्यागस्याप्यत्यन्तानन्तर्यानुपपत्तेराहवनीयसमीपनयनक्षणे देवतोद्देशस्तदुपरिनिधानक्षणे द्रव्यत्यागस्तदनन्तरं प्रक्षेप इति यागप्रक्षेपयोरत्यन्तैकक्षणत्वाभावेप्यत्यन्तानन्तर्योपपत्तेस्तन्मध्ये नाशाद्यसंभवाच्च न्यायविरोधाद्यनापत्तेरत्यन्तानन्तर्ये च जायमाना बुद्धिः प्रमाणमित्यादिव्यवहारदर्शनाद्यौगपद्योपपत्तिमाह *तस्मिन्नेवेति*। प्रक्षेपस्य सर्वान्त्यांशत्वोक्तिविरोधापत्तेर्नात्यन्तैकक्षणत्वेऽभिनिवेष्टव्यम्। यागप्रक्षेपयोश्चैककालत्वे वषट्कृते जुहोतीति विहितकालेन प्रक्षेपेणैव यागकालोपलक्षणात् प्रक्षेपनिष्पत्त्यैव यागनिष्पत्त्युपलक्षणावगतेः प्रक्षेपानिष्पत्तौ यागस्याप्यनिष्पत्त्यवगमेन प्रक्षेपस्याप्रयोजकत्वेपि यागेन प्रयोक्तुं शक्यत्वान्नाशादिषु द्रव्यान्तरागमनन्यायाविरोध इति यागप्रक्षेपयोरेककालत्वोपपादनप्रयोजनमाह * तदुपलक्षितत्वादेव चेति *। स्विष्टकृदादीनां तु पश्चात्संस्कारत्वात् वैषम्यमित्याह *निर्वृत्तयागभावित्वात्त्विति*।प्रासङ्गिक्याश्चिन्तायाः प्रयोजनापेक्षायां प्रक्षेपस्य यागरूपान्तरत्वे समाप्तित्वेन शब्दार्थत्वात् प्राधान्येन विधेयत्वापत्तेर्जुहोतिचोदितत्वेन दर्विहोमत्वात् प्रकृतिविकारभावाभावं तावत्प्रयोजनं सूचयितुमाह * यदि चेति * । चतुरवत्तवाक्यविहितस्य प्रक्षेपमात्रस्य होमत्वाभावाद्यागस्य चाग्नेयवाक्यविहितस्य वाक्यान्तरविहितप्रक्षेपाधिक्याद् होमत्वापत्तावपि जुहोतिचोदनोत्पत्तित्वाभावाद्दर्विहोमत्वानापत्तेस्तदापत्तावपि च व्यवस्थितप्रकृति-

लाभाभावाख्यापूर्वत्वहेत्वभावात् प्रकृतिविकारभावाभावानापत्तेरेतत्-प्रयोजनापरितोषाद्विकृतिषु द्यवदानप्रक्षेपानिर्देशानतिदेशसिद्धं पारमार्थिकं प्रयोजनमाह * विकृतिषु चेति *। जुहोत्युक्तस्यापि प्रक्षेपस्य यागात्कर्मान्तरत्वेनाङ्गत्वाभ्युपगमेऽग्निहोत्रादावपि प्रक्षेपांशस्य दृष्टप्रतिपत्त्यर्थत्वे संभवत्यदृष्टफलार्थत्वस्यान्याय्यत्वाद्यागस्यैव फलान्वयापत्तेर्होमः फलवानित्यादिरुद्घोषो विरुध्येतेत्याशङ्क्य तत्र प्रकृतावगतत्यागदेवतोद्देशांशद्वयद्रव्यग्राहित्वाभावेन जुहोतेः प्रक्षेपमात्रवाचित्वाभावाद् देवतोद्देशद्रव्यत्यागप्रक्षेपांशत्रयवाचित्वावगतेर्द्व्याकारयागपक्षे त्र्यंशस्य होमस्य पूर्वांशद्वयभूतो यागः प्रक्षेपस्य तु समाप्तित्वाच्छब्दार्थत्वेन प्राधान्याभ्युपगमे याग एव प्रक्षेपाङ्गं भविष्यति न तु कथंचित्प्रक्षेपो यागाङ्गमित्याह * ये त्विति *। प्रक्षेपस्य चतुरवत्तादिवाक्येष्वपि जुहोतिचोदनोत्पत्तित्वसद्भावेन विशेषणानर्थक्यादसिद्धक्रियान्तरान्वयत्वात् जुहोतिचोदनायामेव सत्यां तदङ्गत्वेनोत्पत्तिर्विधानं येषां सौर्यादीनामित्यादिशब्दोक्तानां देवतान्वितानां द्रव्यविशेषाणां तेषु जुहोत्यर्थस्यांशत्रयात्मकस्य पूर्वांशद्वयभूतः सन्नात्मा तेषां द्रव्यविशेषाणां संबन्धिनः प्रक्षेपस्यैव वा यागोऽङ्गं भविष्यतीत्येवं सप्तमी बहुव्रीह्यङ्गीकरणेन तेषामिति षष्ठ्याश्च प्रक्षेपसंबन्धव्यतिरेकजनितत्वाङ्गीकरणेन व्याख्येयम् । प्रक्षेपमात्रस्य शब्दार्थत्वे पूर्वांशद्वयात्मकस्य यागस्यानुक्तत्वादवगतपूर्वांशद्वयद्रव्यग्रहणाभावाच्च द्रव्यद्वाराप्यप्रतीतेरङ्गत्वायोगमाशङ्क्याह * तत्र हीति *। तेषु द्रव्यविशेषेषु तेन तेषामिति षष्ठ्याक्षिप्तेन प्रक्षेपेणैवांशद्वयपूर्वकप्रक्षेपवाचिजुहोतिवाच्यत्वान्यथानुपपत्त्याक्षेपाद्युक्ताङ्गतेत्याशयः। जुहोतेः त्र्यंशवाचित्वे यजातिचोदनोत्पत्तिष्वष्टाकपालादिषु प्रक्षेपमात्रवाचिता न युक्तेत्याशङ्क्य त्र्यंशवाचिनोऽपि तदसंभवे तात्पर्यवृत्तिसंकोचाभ्युपगमेन युक्तेति दृष्टान्तेनोपपादयितुमाह * यजतीति *। यथानदगीयत्वाद्देवताविशेषालाभाच्च यूपशकलानां पूर्वांशद्वयविध्यशक्तेः प्रक्षेपमात्रवाची जुहोतिस्तथेह सिद्धत्वात् पूर्वांशद्वयविध्यशक्तेरित्येतावता साम्येन दृष्टान्तः। प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतं सर्वप्रदानपरिहारमुपसंहरति * एवं च सतीति *। जुहोतेस्त्र्यंशवाचित्वे पूर्वांशद्वयस्यापि द्यवदानमात्रविषयत्वापत्तेः प्रक्षेपमात्रवाचितैवंशब्देन परामृष्टा। उपसंहारपक्षापादितं दोषद्वयं चास्मि-

न् भिन्नविषयत्वपक्षे नापद्यत इत्याह * समस्तस्य चेति *। उपसंहारप्रदेयप्रकृतित्वोक्त्यर्थभाष्यद्वयातिरिक्तं च सर्वं सूत्रं भाष्यं च न विरुध्यत इति सूचयितुमाह *निरवदानाच्चेति*। द्व्याकारयागपक्षाश्रयणेन तत्राग्नेयवाक्येष्टाकपालस्य होमाख्ययागाविशेषरूपान्वयः प्रकृतयागान्वितान्ष्टाकपालग्राहिचतुरवत्तवाक्यविहितप्रक्षेपाधिक्यान्यथानुपपत्तिकल्प्यत्वादानुमानिकः । द्व्यवदानवाक्ये तु द्व्यवदानमात्रस्य चतुरवत्तवाक्यविहितप्रक्षेपाधिक्यात्मकयागीयविशेषरूपान्वयविधानात्प्रत्यक्षः । सामान्यमात्ररूपो ह्याग्नेयशब्दोक्तद्रव्यदेवतान्वयान्यथानुपपत्त्या यागः कल्प्यते जुहोतिशब्दात्तु विशेषरूपो यागः प्रतीयत इत्येवमुपसंहारानपेक्षं द्व्यवदानमात्रस्य प्रत्यक्षेण विशेषाकारयागान्वयेनाष्टाकपालस्य विशेषाकारयागान्वयकल्पनप्रतिबन्धोक्त्यर्थतया तत्रेत्यादिभाष्यं दैक्षादिवाक्ये च पशोर्विनष्टत्वेन साक्षाद्देवतान्वयायोगादगत्या सापेक्षतद्धिताङ्गीकारेण प्रदेयप्रकृतित्वोपपत्तिसूचनार्थतयापिचेति भाष्यं व्याख्येयमिति सूचयितुमाह *अथवेति*। १०३०।१ चतुरवत्तवाक्यविहितो होमाग्नेयवाक्यविहिताद् यागाद्भिद्यते किंतु तस्य प्रक्षेपाख्यविशेषरूपतया चतुरवत्तवाक्यविहितस्य यागस्य पूर्वापरौ सामान्यविशेषरूपौ भागौ प्रक्षेपशून्यसामान्यमात्ररूपपात्नीवतपशुयागादिसिद्धयागान्वयद्रव्यानपेक्षाग्निहोत्रादिहोमसदृशौ सन्तौ यागहोमान्तरभेददर्शनादिहापि यागहोमभेदे भ्रान्तिं कुरुतः यथैकस्य नरसिंहाख्यस्यार्थस्य पूर्वापरौ भागौ मनुष्यपश्वाननाभ्यां सदृशावित्यर्थः ॥

सर्वशेषेण स्विष्टकृदनुष्ठानम् । अधिकरणम् ॥ १२ ॥

अप्रयोजकत्वादेकस्मात् क्रियेरञ्छेषस्य गुणभूतत्वात् ४६॥

यथाभाष्यं तावदधिकरणान्तरं मत्वा प्रासङ्गिकत्वेनानन्तरसङ्गतिमाह * यदेति * शेषकार्याणां शेषाप्रयोजकत्वेऽपि शेषैरेव स्वप्रतिपत्त्यै शेषसाध्यस्विष्टकृदादिप्रयुक्तिसंभवात्सर्वेभ्योनुष्ठानोपपत्तिमाशङ्क्य शेषाणां स्वकार्याणि प्रति प्रयोजकत्वायोगाख्यहेत्वन्तरोक्त्यर्थं शेषस्येति सूत्रावयवं शेषोहीतिभाष्येणान्ते व्याख्यातमपि सिद्धान्तहेतुप्रतिपत्तित्वप्रतियोगित्वेनार्थकर्मत्वस्यैव मुख्यपूर्वपक्षहेतुत्वात् स्वयमादौ व्याचक्षाणो निरवदानात्तु शेषः स्यादिति पूर्वा-

धिकरणसिद्धान्तसूत्रस्थशेषशब्दोपस्थापितानि शेषकार्याण्येकस्माद्धविषः क्रियेरन्नित्येवं पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थे सूत्रावयवं व्याख्यातुमाह *तत्रेति*। आद्यहेतुव्याख्यार्थं यदीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे*सत्यपीति*।

संस्कृतत्वाच्च ॥४७॥

एकदेशद्रव्यत्वेन शेषकार्याणां शेषाप्रयोजकत्वेपि शेषसाधितानां प्रधानोपकारित्वाच्छेषत्वाविशेषाच्च सर्वेषां साधनत्वावगतेः सर्वेभ्यः कार्याणीत्याशङ्क्य तुषोपवापकपालवत् शेषस्यान्यार्थत्वेन प्राप्तस्यापि शेषकार्याणि प्रत्युपादेयत्वेन विवक्षितैकसंख्यत्वादेकशेषसाधितैरेव शेषकार्यैः प्रधानस्योपकृतत्वान्न शेषान्तरेभ्यः कार्याणीत्येवं यथाभाष्यं तावत्सूत्रं व्याचष्टे * यश्चेति * । सकृच्चेति भाष्यं विवक्षितैकसंख्यशेषसाध्येन शेषकार्येण सकृदवदानसाधितेन प्रधानं संस्कृतमित्येवं व्याचष्टे * सकृच्छब्दश्चेति *। सकृत्कृतेन शेषकार्येणेत्येवं प्रतीयमानाया व्याख्यायास्त्यागे हेतुमाह * इतरथा त्विति * । प्रधानोपकारस्य संस्कारत्वाप्रसिद्धेः प्रधानपदाध्याहारापत्तेश्च भाष्यकारीयव्याख्यानापरितोषात् स्वयं पर्यग्निकरणादिभिरेव शेषस्य संस्कृतत्वात् शेषकार्याणां संस्कारत्वानुपपत्तेर्न सर्वसाद्गुण्यसिद्ध्यै सर्वेभ्यः कार्याणीत्येवं पूर्वसूत्रस्थशेषपदानुषङ्गेण सूत्रं व्याचष्टे * अथ वेति * । प्रधानापूर्वसाधनत्वयोग्यताधानार्थसंस्कारसंस्कृतस्यापि शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थोयं संस्कारो न विरुद्ध इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन कृतकार्यद्रव्यसंस्कारानर्थक्यापत्तेरतीतसंस्कारावसरत्वादित्येवमावृत्त्या व्याचष्टे * अयमपीति * । क्रमोक्तश्चात्रावसरो विवक्षितः ॥

सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् ४८॥

शेषाच्छेषकार्यानुष्ठानकारणस्य सर्वशेषेष्वविशेषात्सर्वेभ्यः कार्याणीत्युक्तेः किं तत्कारणमित्यपेक्षायां प्रतिपाद्यत्वकारणसूचनार्थत्वेन सौत्रसंस्कारशब्दव्याख्यार्थं सहीति भाष्यं संस्कारत्वावेदकद्वितीयाश्रुत्यभावादयुक्तमाशङ्क्य यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेतेत्यपेक्षाख्येच्छावाचिसन्नन्तेनाध्याहृतसंपूर्वेण करोतिना यैः कर्मभिर्द्रव्यं संस्कर्त्तुमपेक्ष्यते तत्र द्रव्यं प्रति गुणः प्रतीयेतेति वदता

संस्कर्त्तुमपेक्ष्यमाणत्वेन संस्कार्यत्वोक्त्या कृतप्रयोजनस्यापेक्ष्यमाणत्वोपपत्तेः संस्कार्यत्वाभिधानादुपयुक्तावशिष्टवाचिना च शेषशब्देन कृतप्रयोजनत्वाभिधानात् द्वितीयाश्रुत्यभावेपि द्रव्यस्य संस्कार्यत्वावगतिमुपपादयितुमाह * यैरिति * । शेषस्य गुण- १०३११।३
भूतत्वादितिपूर्वपक्षहेतुनिरासार्थत्वेनापि संस्कारस्य शेषाङ्गत्वादित्येवं संस्कारस्य तदर्थत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थता सहीतिभाष्यस्याऽनेनैव वार्त्तिकेनोक्ता । अर्थकर्मणोपि संस्कारत्वोपपत्तेः प्रतिपत्तित्वावगतिः कथमित्याशङ्क्याह * तत्रापीति * । प्रतिपाद्यत्वस्याविशेषोपपादनसूचनार्थत्वेन तैः सर्वैः संस्कारस्यार्थ्यमानत्वादपेक्ष्यमाणत्वादित्येवं तदर्थत्वशब्दव्याख्यार्थं यस्यैवेति भाष्यं व्याचष्टे * तार्थेति * । अप्रयोजकत्वस्य पूर्वपक्षासाधकत्वोक्त्यर्थत्वेनापि संस्कारस्य तैर्हविर्भिरेवार्थ्यमानत्वात् प्रयुज्यमानत्वादित्येवं संस्कारस्येत्यादिसूत्रावयवव्याख्यार्थं सहीतिभाष्यमिति सूचयितुमसाधकतामुपपादयति * यद्यपि चेति * । संस्कृतत्वाच्चेतिसूत्रेणातिक्रान्तसंस्कारावसरत्वादिति व्याख्यायां कृतप्रयोजनद्रव्यसंस्कारानर्थक्यस्योक्तस्य परिहारार्थत्वेनापि कारणाविशेषात् संस्कारस्येत्येतावता संस्कारस्य यत्कारणं तस्य प्रधाने निष्पन्नेप्यविशेषादित्युक्ते किं तत्कारणमित्यपेक्षायां तदर्थत्वादित्यनेन हविषः प्रधानार्थतोक्तेत्येव व्याख्यातुमाह * निर्वृत्तेपि चेति * । यथा हविषः प्रधानार्थत्वात् प्रधानापूर्वसाधनत्वयोग्यत्वासिद्ध्यै प्राक् संस्कारार्थवत्ता तथा निष्पन्नेपि प्रधाने तदीयस्य हविषोऽशुचिस्पर्शादिनोपघाते क्रतुवैगुण्यान्निष्पन्नस्यापि प्रधानापूर्वस्य गुरुशुश्रूषानिष्पन्नस्य गुरुसंतोषस्य कुतश्चिदपराधान्नाशवन्नाशापत्तेस्तदीयत्वनिर्वृत्त्यै प्रतिपत्त्यपेक्षास्तीत्याशयः। सर्वस्य च प्रक्रान्तस्य समाप्ते क्रियान्तरेणाभिव्यञ्जनीयत्वाद्यथा ज्योतिष्टोमसमाप्तिरुदवसानीयया सत्रसमाप्तिः पृष्ठशमनीयेन संस्थाजपेन च सर्ववैदिककर्मसमाप्तिरुद्यापनेन च व्रतसमाप्तिरभिव्यज्यते तथा द्रव्यस्य क्रत्वर्थत्वेन निर्वापादिना प्रक्रान्तस्य क्रत्वर्थत्वसमाप्तिः प्रतिपत्त्यभिव्यञ्जनीयेत्यर्थवत्त्वसिद्धिः। एतत्त्वस्माभिस्तन्त्रसारे विस्तरेणोत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तत् श्रुतिहेतुत्वात्तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वात् प्रतिपत्तिः स्यादिति चतुर्थाधिकरणे व्युत्पादितम्।

लिङ्गदर्शनाच्च ४९।

वीप्साया लिङ्गत्वं भाष्योक्तमुपपादयितुमाह * सकृत्सकृदिति *। संस्कारपक्षेऽत्रत्यपूर्वपक्षायोगात्तस्य चातुर्थाधिकरणे प्रतिपत्तित्वव्युत्पादनेन व्युत्पादयिष्यमाणस्याक्षेपायोगादेतदधिकरणानुपपत्तेरेतदधिकरणसिद्धान्तलिङ्गोपन्यासानर्थक्याच्चतुर्थव्युत्पाद्यप्रतिपत्तित्वं लिङ्गमेवेह सर्वप्रदानाधिकरणसिद्धान्तप्रयोजनस्य शेषकार्याणां सर्वहविःप्रयोज्यत्वात्तत्सर्वेभ्योऽनुष्ठेयत्वस्य प्रतिपत्तित्वेनोपपादनद्वारा सर्वप्रदानाधिकरणसिद्धान्तोपोद्वलनायेति सूचयितुं संस्कारपक्षे चेत्युक्तम् चतुर्थसिद्धप्रतिपत्तित्वेनात्रत्यपूर्वपक्षायोगादधिकरणान्तरार्थत्वेनाप्रयोजकत्वादित्यादिसूत्रचतुष्टयव्याख्यायां भाष्यकारीयायामपरितोषेण स्वयं प्रयोजनपरतया व्याख्यातुमारभते * प्रयोजनेति *। प्रयोजनपरत्वव्याख्यावतारार्थं सर्वप्रदानाधिकरणचिन्ताप्रयोजनं तावत्पृच्छति * यदि नामेति * । निःशेषे तु प्रयोजका इति वार्तिकेन सर्वप्रदानाधिकरणपूर्वपक्षे शेषकार्याणां प्रयोजकत्वोक्तेरप्रयोजकत्वसूत्रं कथं तत्रात्यपूर्वपक्षप्रयोजनोक्तौ योज्यमित्याशङ्क्य सर्वप्रदानाधिकरणोपक्रमे योऽस्माभिः शेषकार्याणां प्रयोजकत्वरूपोऽर्थः पूर्वपक्षाभिमतत्वेनोक्तस्तस्मिन्नबाधित एव हविषामप्रयोजकत्वादित्येवं योज्यमित्याह *तत्रेति*।शेषकार्यैश्च प्रधानद्रव्यग्रहणस्यापहाररूपत्वेनानुचितस्यापि शेषशब्दप्रयोगबलात् कार्यस्य सकृदेकस्मात् प्रधानात् करणे निरवयवत्वात् समस्तस्य कृतत्वसंपत्तेर्नान्यतोऽपि प्रधानाद् द्रव्यापहारः कार्य इति सामस्त्यवाचिसंशब्दाभ्युपगमेन संस्कृतत्वाच्चेति सूत्रं योजयति * बलाच्चेति *। संस्कारस्य सर्वप्रकृतहविरर्थत्वेन सर्वहविषां कार्यते प्रयुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या कारणशब्दोक्तस्य प्रयोजकत्वस्याविशेषात् सर्वेभ्यो हविर्भ्यः शेषकार्याणि क्रियेरन्नित्येवं सिद्धान्तप्रयोजनोक्तौ तृतीयं सूत्रं योजयति * सिद्धान्तइति * । प्रयोजनपरत्वे व्युत्पाद्यन्यायाभावाल्लिङ्गोपन्यासानर्थक्यमाशङ्क्य यथा प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीति विकृतौ प्रयाजानुवादस्य प्रयाजानामङ्गत्वलिङ्गस्य दर्शनं पौर्णमास्यधिकरणसिद्धान्तप्रयोजने प्रयाजाग्नेयादीनामङ्गाङ्गित्वे स्थितं सत्प्रयोजनोपोद्वलनद्वारा समुदायानुवादसि-

द्धान्तमुपोद्बलयति तथा वीप्सादर्शनमपि द्व्यवदानमात्रसिद्धान्तोपोद्बलकत्वादुपन्यस्तमित्याह * लिङ्गेति *।

प्राथमिकशेषात्स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानम्। अधिकरणम् ॥ १३ ॥

एकस्माच्चेद्याथाकाम्यविशेषात् ॥ ५० ॥

पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यादिषूदाहरणान्तरेषु परप्रयुक्तेनापि पुरोडाशकपालेन तुषोपवापं प्रत्यङ्गत्वेनोपादेयत्वाद्विवक्षितैकसंख्येन तुषोपवापकार्यत्वावगमादनियमपक्षे येन केन चित् पुरोडाशकपालेन तुषोपवापः कार्यः मुख्यनियमपक्षे प्रथमोपधेयेनैवेति फललाभेन कृत्वा चिन्तार्थवत्त्वस्य स्पष्टत्वाच्छेषकार्याणां च प्रधानकर्मत्वाभ्युपगमेन विचाराच्छेषसंस्कारत्वाभावेन मुख्यस्यानुगृहीताया मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवदिति द्वादशाधिकरणे मुख्यनियमहेतुत्वेन वक्ष्यमाणायाः स्थितेषु च शेषेषु शेषकार्यकर्तव्यत्वपक्षे शेषकार्यकाले सर्वशेषसन्निधानविशेषान्मुख्यपाश्चात्यत्वाभावेन मुख्यमतिक्रम्येतरप्रतीक्षणानापत्तेः शेषकार्यान्यथानुपपत्त्या शेषस्थापनाक्षेपपक्षे तु शेषस्थापनकाले मुख्यपाश्चात्यत्वसंभवेऽपि सर्वप्रधानसमाप्त्युत्तरकालं शेषकार्यानुष्ठानात्तत्काले विशेषानुपलब्धेः स्थापनकाले तु मुख्यशेषस्थापनं विना विशेषान्तराच्छेषकार्यसिद्धेस्तदाक्षेपप्रमाणाभावादन्त्यशेषस्थापनाक्षेपकाले तु स्थापनं विना शेषकार्यासिद्धेस्तदाक्षेपस्यैव प्रमाणवत्त्वाद्वैपरीत्यापत्तेः प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यादित्येकादशाधिकरणवक्ष्यमाणस्य मुख्यातिक्रमकारणाभावस्य मुख्यनियमहेतोरभावेनागतार्थत्वस्य स्पष्टत्वाद्यथाभाष्यं च सूत्रार्थस्य स्पष्टत्वाद्यथाकामामीतिप्राप्ते-श्चातुर्वर्ण्यादिवत् स्वार्थिकस्य भ्रान्तत्वाद्वा याथाकाम्यमिति प्राप्ते याथाकामीतिपदासाधुत्वाशङ्कापरिहारमात्रमाह * याथाकाम्यमिति *। शेषकार्यानुष्ठानबुद्धेर्मुख्यमात्रविषयत्वोपसंहारकं प्रथमं वा नियम्येतेतिन्यायमनिरस्य याथाकाम्यं क्रियेरन्निति पूर्वपक्षोक्तयशक्तेर्याथाकाम्यशब्दस्य क्रियाविशेषणत्वनिमित्तनपुंसकत्वाविवक्षया कामानुरूपैव शेषकार्यानुष्ठानबुद्धिर्भवति नतु मुख्यमात्रविषयोपसंहृतेति निरासद्वारा पूर्वपक्षसूचनार्थं याथाकाम्यशब्दस्य क्रियेरन्निति पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रस्थशब्दोपस्थापिततज्जन्यशेषकार्यानुष्ठानबुद्धि-

सामानाधिकरण्येन स्त्रीलिङ्गत्वविवक्षायां षित्वाद् ङीष्प्रत्यये कृते ङीष ईत्वाद्यस्येतीत्यत इतीति वर्त्तमाने हलस्तद्धितस्येति तद्धितत्वेन यकारलोपाद्यस्येति चेति सूत्रेण चाकारलोपात्साधुत्वसिद्धिरित्याशयः ॥

मुख्याद्वा पूर्वकालत्वात् ॥ ५१ ॥

स्थितेषु शेषेषु शेषकार्याणामनुष्ठेयानामेकस्मादनुष्ठानमिति पूर्वपक्षकृत्वाचिन्तापक्षे शेषसद्भावे निमित्तं शेषकार्यं नैमित्तिकं शेषकार्यान्यथानुपपत्त्या शेषस्थापनाक्षेप इति सर्वप्रदानाधिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनकृत्वाचिन्तापक्षे विहितशेषकार्यावश्यकत्वं निमित्तं शेषस्थापनं नैमित्तिकमिति भाष्योक्तनिमित्तनैमित्तिकव्याख्यापूर्वं सिद्धान्तहेतुं व्याख्यातुमाह *शेषेति*। स्थितशेषपक्षे शेषकार्यकालात्प्राक्पौर्वापर्योऽनालोचनात्कार्यकाले तु पौर्वापर्याभावान्मुख्यशेषस्य पूर्वकालत्वायोगमाशङ्क्य प्रधानप्रयुक्तहविःशेषाणामेव शेषकार्येषु विनियोज्यत्वेन प्रयोजकप्रधानपौर्वापर्यस्य शेषकार्यकाले ऽवश्याऽऽलोचनीयत्वात् स्मृतिक्रमेण पदार्थानुष्ठानमिति क्रमेण वा नियस्येतेति पञ्चमवक्ष्यमाणपाठक्रमन्यायानुसारात् प्रयोजकप्रधानप्राक्स्मृतिद्वारा प्राक्स्मृतत्वेन प्रथमहविःशेषस्य नावच्छेदेन कार्यं स्विष्टकृदाद्यापततीत्युक्तम्। स्थापनाक्षेपपक्षे शेषपौर्वापर्योपपत्तावपि मुख्यशेषस्थापनाभावेऽपि शेषान्तरस्थापनात् शेषकार्यसिद्धेस्तदाक्षेपप्रमाणाभावादन्त्यशेषस्थापनाक्षेपकाले तु शेषान्तरासम्भवात्तत्स्थापनं विना शेषकार्यासिद्धेरन्त्यशेषस्थापनाक्षेपस्यैव प्रमाणवत्त्वाद्विपरीतापत्तिमाशङ्क्यास्मिन्नपि पक्षे प्रधानप्रयुक्तस्यैव हविषः शेषस्थापनाक्षेपात्पाठक्रमन्यायानुसारेणैव प्रयोजकप्रधानप्राक्स्मृतिद्वारा प्रथमहविःशेषस्यैव प्राक्स्मृतेः शेषसम्बन्धिस्थापनाक्षेपाख्यं कार्यं तस्यैव तावदापततीत्युक्ते शेषान्तरस्थापनादपि स्विष्टकृदादिसिद्धेर्मुख्यशेषस्थापनाक्षेपस्याप्रमाणकत्वशङ्काविवक्षितैकसंख्यशेषाक्षेपमात्रेण शेषकार्यसिद्धेर्मुख्यशेषस्मृतिकाले शेषान्तरानालोचनात्स्थापनाक्षेपसंभवेनार्थापत्तिभङ्गानुपपत्तेः पूर्वशेषातिक्रमेण चान्त्यशेषस्मृतिप्रतीक्षणानौचित्यात् स्थापनाक्षेपानुपपत्तेर्मुख्यशेषस्थापनाक्षेप एव प्रमाणवानिति परिहारसूचनेन निराकर्तुं पूर्वमित्युक्तम्। स्मृतिपौर्वापर्येऽपि शेषकार्यनिमित्तस्य शेषसद्भावस्य शेषस्थापननिमित्तस्य वा शेषकार्यावश्यकार्यत्वस्य सर्वत्र

विशेषान्मुख्यातिक्रमायोगमाशङ्क्य मुख्याच्छेषकार्यकरणे तत्काले शेषकार्याणां कर्त्तव्यत्वावस्थत्वने निमित्ताविघातान्नैमित्तिकं शेषकार्यं शेषस्थापनं वा कर्त्तव्यं द्वितीयादिभ्यस्तु तत्करणे तत्काले कृतावस्थतत्वेन शेषकार्याणां कार्यत्वाभावाच्छेषान्तरस्य च निमित्तत्वाभावाद् द्वितीयादिशेषसंबन्धिनो नैमित्तिकस्य निमित्ताविघातावगतेर्द्वितीयादिभ्यः शेषकार्याणामक्रियेति विशेषोक्त्यर्थं ततःकर्तव्येष्वित्यादिभाष्यं व्याचष्टे *नचेति* विरोधोक्तिव्याख्यातनिमित्तविघातोपपादनार्थं शेषस्य साधनत्वचोदनायाः शेषान्तरस्य साधनत्वावगतौ शेषकार्यचोदनायाश्च शेषकार्यावश्यकत्वावगतौ निमित्तत्वनिरासः। भाष्ये द्वितीयादीनामिति षष्ठी नैमित्तिकव्यतिरेकजानिना ॥

पुरोडाशविभागस्य भक्षार्थत्वम्। अधिकं ॥ १४ ॥

भक्षाश्रवणाद् दानशब्दः परिक्रये ॥ ५२ ॥

इदं ब्रह्मण इत्यादेश्चतुर्धाकृतपुरोडाशभागानां निष्कृष्य ब्रह्माद्यन्वयकथनरूपस्य निर्देशस्य प्रत्येकसमर्पणाख्यविभागरूपदानाक्षेपकत्वाशयनां सौत्रदानशब्दोक्तेर्भाष्यस्थविभागोक्त्या सूचितामुपपादयितुमाह * पुरोडाशस्येति * तस्येदंशब्दानिर्दिष्टस्य पुरोडाशखण्डस्य ब्रह्मादिभ्यो विभजनाभावे ब्रह्माद्यन्वयव्यपदेश्यत्वायोगापत्तेरिदं ब्रह्मण इत्यादिनिर्देशेन विभागाक्षेपो ऽवसीयतइत्यर्थ। संदेहभाष्यं व्याचष्टे। * नन्विति *। पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थत्वेन परिक्रयोक्तिव्याख्यार्थं किमिति भाष्यं व्याचष्टे * परिक्रयार्थमिति *। भक्षाश्रवणेपि ब्रह्मादिभ्यः समर्पणस्य पुरोडाशप्रतिपत्त्यर्थत्वात् प्रतिपत्तेश्च क्षपणार्थत्वात् ब्रह्माद्यन्वयेन च पुरोडाशक्षपणस्य योग्यतया भक्षणद्वारत्वावगतेर्भक्षणावगमात्सौत्रस्य हेतोरसाधकत्वाशङ्कानिरासार्थं भक्षयितव्यमिति द्रव्यप्राधान्यवाचितव्यप्रत्ययाश्रवणोक्त्या भाष्यस्थया द्रव्यप्राधान्याश्रवणोपलक्षणार्थता सौत्रस्य हेतोः सूचितेति दर्शयन्न श्रूयत इति भाष्यं व्याचष्टे * नहीति *। अनेन च स्विष्टकृदादीनां प्रतिपादित्वात्सर्वेभ्य. कार्यत्वेपि चतुर्धाकरणस्याग्नेयं चतुर्धाकरोतीति सन्निहितवाचिसर्वनामार्थवृत्तिंतद्धितान्तपदादिष्टप्रकृतद्रव्यग्राहित्वेप्यर्थकर्मत्वादाग्नेयप्रकृतिकानेकहविष्कायां विकृतावेकस्मादेव मुख्या-

नु कार्यतेतिकृत्वाच्चिन्तोपस्थापितप्रयोजनाधिकरणसिद्धान्तस्य चतुर्धाधिकरणविषयाक्षेपेण पूर्वपक्षिणा प्रत्यवस्थानादनन्तरसङ्गतिः सूचिता । कर्मकरेभ्यश्चेति भाष्यं सोपपत्तिकपूर्वपक्षोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * षष्ठाद्यपूर्वपक्षव्युत्पाद्यभूतभव्यसमुच्चारणन्यायाख्ययुक्त्यन्तरसूचनार्थत्वेन चशब्दव्याख्यार्थं द्रव्याणां क्रियाङ्गतोक्ता ॥

तत्संस्तवाच्च ॥ ५३ ॥

चतुर्धाकृतपुरोडाशविभागस्य परिक्रयत्वसंस्तवादपि परिक्रियार्थतेत्येवं दक्षिणात्वसंस्तवोक्त्या भाष्येण व्याख्याते कथं दक्षिणोक्तेः परिक्रयवाचितेत्यपेक्षायामुपपादयितुमाह * एषा वैइति* ॥

भक्षार्थो वा द्रव्ये समत्वात् ॥ ५४ ॥

वाशब्दोक्तायां परिक्रयार्थत्वनिवृत्तौ सौत्रो हेतुर्न तु भक्षार्थतायामिति सूचयितुं वाशब्दार्थमेव तावद् व्याचष्टे * नवेति * । तदुपपादनार्थं चतुर्धा कृते द्रव्ये यजमानस्यर्त्विग्भिः साम्यादिति सौत्रं हेतुं प्रश्नपूर्वं व्याचष्टे *कुतइति* । भाष्ये तु भक्षार्थत्वसिद्धान्तप्रतिज्ञोपपादनार्थत्वेन दानायोगात् परिक्रयार्थत्वायोगोक्त्यर्थतया वाशब्दं कुतइति भाष्येण प्रश्नपूर्वं व्याख्याय परिक्रयार्थत्वपूर्वपक्षनिरासनिमित्तो हेतुः कथमित्यादिना तस्मान्नपरिक्रय इत्यन्तेन व्याख्यातः । श्लोकं व्याचष्टे * समस्तस्येति*। देवतोद्देशेन त्यक्तस्यापि देवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वाभावेनाऽस्वाम्यात् प्रहीणस्वामिकस्य पुनः स्वीकारात् परिक्रयार्थत्वोपपत्तिशङ्कानिरासार्थं नचेतिभाष्यं व्याख्यातुमाह * तत्रेति * । ऋत्विजामदातृत्वदृष्टान्तेन शिष्टाचारः प्रकटितः । तस्मादिति पूर्वपक्षनिरासोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *। भक्षार्थत्वसिद्धान्तप्रतिज्ञोपपादनार्थत्वेनाप्यावृत्त्या परिक्रयार्थोपि द्रव्ये भक्षस्य समत्वादित्येवं सौत्रं हेतुं योजयितुं पूर्वपक्षोक्ताश्रवणहेतुकभक्षार्थत्वात्तदनुभाषणार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * कथं खल्विति * । भक्षार्थत्वोपपादनार्थत्वेनाप्यावृत्त्या सौत्रहेतुयोजनार्थमुच्यत इत्यादि सर्वं भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे*नदिति*। ब्रह्मादिभिरित्यादिभाष्यं द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थत्वत्यागेन कर्तृसंस्कारमात्रार्थत्वोक्त्यर्थतयान्येषां व्याख्यां दूषयितु-

माह *ब्रह्मादिभिरिति*। द्रव्यप्रतिपत्त्यनपेक्षकर्त्रुपकारमात्रार्थत्वेपि भक्षणं विना साक्षात्कर्त्रुपकारित्वायोगात्परिक्रयानापत्तिमाशङ्क्य गृहनयनादिनापि स्वकार्यकुटुम्बभरणोपयोगात्मकसाक्षादुपकारसंभवात् स्वयं भक्षणं वोपकारोस्तु स्वाम्यमात्रं वेतिजिज्ञासायामनेकोपयोगहेतुत्वात्स्वामित्वमात्रोपकारनिर्णयौचित्यावगते स्वामित्वापादकपरिक्रयणप्रत्युपपादनार्थं नचेतिभाष्यं व्याख्यातुं नचेत्युक्तम्। द्वादशे च सायमारण्यामनवदिडादिशेषोपि ज्योतिष्टोमाङ्गभूतेषु दर्शपूर्णमासविकारेष्वतिदेशः प्राप्तः पयोव्रतं ब्राह्मणस्येति प्रत्यक्षविहितेन व्रतेन निवर्त्यते इति शेषभक्षस्तथेति सूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा नान्यार्थत्वादित्यनेन शेषभक्षस्य द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थत्वेन क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारार्थाद्व्रतादन्यार्थत्वान्न शेषभक्षो व्रतेन निवर्ततइतिवदता सर्वत्रेडादौ भक्षस्य द्रव्यसंस्कारार्थताया वक्ष्यमाणत्वात् तद्विरोधोपि प्रतिपत्तित्वानभ्युपगमे स्यादित्याह *सर्वत्र चेति*। अमांसभक्षणानियमेनापि पाशुकेडादिभक्षानिवृत्तिसूचनायादिशब्दः। पुरुषस्यैवेत्यवधारणं द्रव्यसंस्कारानपेक्षत्वोक्त्यै कार्य्यम्। एवमनेनोभयसंस्कारार्थत्वात् भाष्यं व्याख्यातुमाह *अतइति*। द्रव्यसंस्कारानपेक्षत्वेपि प्रौढ्या भक्षमुपपादयितुमाह * कर्तृसंस्कारस्येति * । मुख्योपकारकभक्षणातिक्रमकारणाभावाद्भक्षणे कार्येपि स्वकुटुम्बकृतेनापि भक्षणेन ब्रह्माद्युपकारसिद्धेः स्वयं भक्षणनियमे को हेतुरित्यपेक्षायामिदं ब्रह्मण इत्यादिविभागेन ब्रह्मान्वयादेशनाख्यस्य व्यादेशस्यान्वयविशेषं विनान्वयसामान्यापर्यवसानाद्भक्ष्यभक्षकत्वरूपान्वयविशेषपर्यवसायित्वावगतेस्तद्द्वारेण स्मारितरूपतया प्रक्रान्तस्य भक्षणस्य यदनुष्ठानाख्यं समापनं तस्य ब्रह्मादिभिः कर्तव्यत्वं हेतुत्वेनोक्तम्। यथा च कर्तुः संस्कारापेक्षस्य भक्षणकृत एव संस्कारो योग्यतयावधार्यते तथा शेषस्यापि सर्वान्तरङ्गक्षपणरूपप्रतिपत्त्यपेक्षस्य भक्षणकृतैव प्रतिपत्तिरवधार्यत इत्याह *शेषस्यापिचेति * ।

व्यादेशाद् दानसंस्तुतिः ॥ ५५ ॥

या दक्षिणाख्यदानरूपतया विभागसंस्तुतिः परिक्रयार्थत्वे हेतुत्वेनोक्ता सा दक्षिणाया विभागेन देयत्वात् विभागरूपया विभज्य ब्रह्मद्यन्वयकथनात्मकव्यादेशरूपत्वेनेदंब्रह्मणइत्यादिनिर्देशस्य तुल्यतया दक्षिणात्वेप्युपपन्नेत्येवंपूर्वपक्षलिङ्गपरिहारार्थं सूत्रे दक्षिणाकार्यस्य-

स्त्विगानमनाख्यकनूपकारस्य शेषं प्रतिपादयता भक्षणेन प्रसङ्गात् करणावगतेर्दक्षिणाकार्यापत्तिरपि दक्षिणात्वसंस्तवोपपत्तौ हेतुत्वेनोपलक्षितेति सूचयन् सूत्रं व्याचष्टे * दक्षिणेति *। सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति *। छादेशमन्त्रस्य ब्रह्माद्यन्वयविभागाविधायित्वेपि प्रकाशमानार्थानुपपत्त्या ब्रह्माद्यन्वयविभागविध्याक्षेपसूचनार्थोपदेशोक्तिः ॥

व्याख्याता तन्त्रटीका बहुभिरपि भृशं सत्यमन्यैर्निबन्धै-
रुत्सृष्टा यत्नभावाद् भयमनुविदधानैस्तु दुर्बोधतत्त्वाः ।
ग्रन्थासारांशभावा अपिच न नितरां व्याकृतेष्वप्यमीषु
स्पष्टं कार्त्स्न्येन बोधो नहि भवति भृशं प्रायशोन्यैर्निबन्धैः ॥ १ ॥

तस्मात्सर्वान् निबन्धानपरमपि चतुष्वेव भट्टप्रणीतं
मीमांसासारविद्वद्बहुमतनिचयं चापजीव्यादरेण ।
युक्तीश्चालोक्य सम्यग् बहुविदभिमतो माधवार्यस्य सूनुः
सोमेशः कर्तुमैच्छत्सकलविवृतये तन्त्रटीकां सुटीकाम् ॥ २ ॥

कीलालतुल्या नयवत्तयैषा टीकोच्यतां न्यायसुधेति नाम्ना ।
विद्वन्मनोहारिबहूपयोगिप्रामाणिकन्यायनिधानतोपि ॥ ३ ॥

सूत्रेषु भाष्येष्वपि वार्तिकेषु नोपेक्षितं दुर्गममत्र किंचित् ।
वाक्यं पदं वाऽन्वयतोऽर्थतो वा सर्वानवद्यङ्करणीति तस्मात् ॥ ४ ॥

सर्वव्यापी सदानन्दज्ञानात्मा परमेश्वरः ।
प्रीयतां ग्रन्थकरणादस्मान्मे मङ्गलप्रदः ॥५ ॥

इति श्रीमत्त्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिसमन्तस्मो मयाजि-
माधवभट्टोपाध्यायात्मजभट्टसोमेश्वरकृतौ
तन्त्रवार्तिकटीकायां सर्वानवद्यङ्करण्यां
न्यायसुधाख्यायां तृतीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः
समाप्तोयं शुभं भूयात् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादः ।

प्रकरणाविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य ॥ १ ॥

तुल्यः सर्व्वेषां पशुविधिरित्यारभ्य स्थानस्य पूर्व्वैः सह विरोधाविरोधचिन्ताप्रस्तावात्पदान्तरत्वेन चास्याराच्छिष्टमसंयुक्तमितिवत्प्रासङ्गिकसंगत्ययोगाद्वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधचिन्तायाः प्रकरणासङ्गतिमाशङ्क्याराच्छिष्टमिति प्रासङ्गिकवाक्यप्रकरणविरोधाविरोधचिन्तासङ्गतिद्वारागतेन नैमित्तिकमतुल्यत्वादित्यादिना समानासमानविधानाधिकारेणाङ्गाङ्गित्वशून्यसोमफलचमसादिविषयेण सहाङ्गैः सह प्रधानानां समानासमानविध्यविषयतया वैलक्षण्यात्पादान्तरगतत्वेनैतद्वाक्यप्रकरणाविरोधाविरोधाचिन्तनं प्रस्तूयत इत्याह *समानेति*। किं प्रस्तूयत इत्यपेक्षायामाह * दर्शेति * । सौमिक्या वेदेर्देशात्मकत्वेन योग्यत्वाख्याल्लिङ्गात्प्रयोगाङ्गत्वावगतेः सर्व्वार्थत्वे वक्ष्यमाणेपि दार्शपौर्णमासिक्या सप्तमीश्रुत्या हविरासादनाङ्गत्वोक्तेः प्रयोगाङ्गत्वाभावात्सन्न्यायेनागतत्वं सूचयितुं दर्शपूर्णमासविशेषणं प्रकरणात्प्रधानमात्रार्थत्वपूर्वपक्षं वाक्यविरोधादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति *यद्यपीति*। प्रकरणस्य प्रधानाख्यविषयविषयत्वोक्त्यर्थत्वेन प्रकरणविशेषोक्तिव्याख्यार्थं प्रधानानां हीति भाष्यं व्याचक्षाणः पूर्व्वपक्षोपपादनमुपसंहरति * ततश्चेति* । प्रकरणस्याव्यावर्त्तकत्वाद्विशेषे वाक्यस्थापकत्वायोगमाशङ्क्य ग्राहकत्वेनैव धर्म्मेण प्रकरणस्य प्रकरणार्थत्वाख्यविशेषरूपेण स्वान्तःपठिताङ्गविनियोजकतया विशेषे वाक्यस्थापनहेतुत्वस्य नैव व्यावर्त्तते संस्कृतेन तु तेन प्रयोजनमस्तीत्यादिजञ्भ्यमानाधिकरणभाष्योक्तत्वादव्यावर्त्तकत्वेपि व्यवस्थापकत्वोपपत्तिमाह * सत्यपिचेति * । वाक्यविरोधशङ्कानिरासार्थत्वेनासंयुक्तोक्तिं व्याख्यातुमाह * संयुक्तमिति वेति * ॥

सर्व्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात् ॥ २ ॥

सौत्रस्य हेतोः साक्षात्प्रतिज्ञायामसाधकत्वात्स्वयं हेत्वन्तरमाह

१ पञ्चमषष्ठपादन्यायसुधा नास्ति अलभ्यग्रन्थतया यावल्लब्धं मुद्र्यते ।

* वाक्येति * । प्रतिज्ञयैवार्थादुक्तत्वोक्त्यात्सूत्रत्वशङ्का कथमवगम्यत इत्यादिभाष्योक्तत्वोक्त्या चोद्भाष्यत्वाशङ्का निरस्ता । सौत्रं हेतुं पूर्वपक्षहेतुनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * यत्त्विति * । विरोधविषयत्वाविशेषणायेहशब्दः । एतद्धेतुव्याख्यार्थे न शेषत्वमिति भाष्यं तदुपपादनार्थं चोपकारलक्षणं हीति भाष्यमेकहेलयाक्षिपति * कथं पुनरिति * । विरोधविषयत्वेनाद्यं भाष्यमुपपादयति * उच्यत इति * । शक्यौ हीति पूर्वपक्षवार्त्तिकेनाविरोधोक्तेः विरोधविषयत्वायोगं शङ्कते *यत्त्विति* । धर्माणां हविःसाद्गुण्यार्थबर्हिरर्थत्वेन वाक्यात्सर्वहविःसाद्गुण्यार्थबर्हिरर्थत्वावगमेनाङ्गहविर्बर्हिष्यकरणे वाक्यबाधापत्तेर्विरोधमुपपादयति * कथमिति * । शेषत्वविषये वाक्यविरोधात्प्रकरणाव्यापारेऽप्यपूर्वान्वयलक्षणायां व्यापाराभ्युपगमात्तस्य च तादर्थ्याख्यान्वयमात्रविषयत्वेनान्वयान्तरलक्षणायामशक्तेरङ्गहविषां च प्रधानापूर्वेण सह तादर्थ्याख्यान्वयाभावादङ्गापूर्वस्य चाप्रकरणत्वेनाशक्यलक्षणत्वात्प्रकरणलक्षितप्रधानापूर्वार्थहविर्मात्रार्थत्वं धर्माणामाशङ्क्योपकाराकाङ्क्षावशेनैव प्रकरणात्तादर्थ्यावगतेरुपकारित्वस्यापि लक्षयितुं शक्यत्वादङ्गहविषामपि च प्रधानापूर्वोपकारित्वसद्भावात्सर्वार्थत्वोक्त्यर्थत्वेन वाक्यस्यातिसंकोचपरिहारायोपकारित्वमात्रस्य तत्प्रकरणं लक्षकं न तादर्थ्यस्येत्येवमुपकारलक्षणं हीति भाष्यावयवेनोक्ते तदुपपादनार्थं यद्यस्योपकारित्वेनाकाङ्क्ष्यते तत्तस्य प्रकारणाच्छेषभूतमित्युक्त्वाङ्गहविषां प्रधानापूर्वोपकारित्वेऽपि तद्धर्माणामतदर्थहविःष्ठत्वेन प्रधानापूर्वानुपकारित्वात्प्रधानसाद्गुण्यायैव चाङ्गधर्माणामनुष्ठेयत्वादननुष्ठानमाशङ्क्योपकारिस्थत्वात्प्रधानधर्मवदङ्गधर्मा अपि प्रधानापूर्वस्योपकुर्वन्तीत्युक्तमित्येवंभाष्यव्याख्यासूचनायापूर्वोपकारित्वलक्षणायामुक्तायामानर्थक्यपरिचोदनानवतारापत्तेः प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासयोरितिभाष्यवदुत्कृष्य व्याख्येयत्वादुपकारलक्षणं हीतिभाष्याक्षेपमपरिहृत्यैव वाक्यसंयोगाविशेषादितिवार्तिकेन च कथमित्यादिप्रश्नोत्तरभाष्यस्य सौत्रप्रतिज्ञाक्षिप्तहेतूक्त्यर्थत्वेन व्याख्यातत्वादुपेक्ष्याहत्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * यस्त्विति * । आनर्थक्याच्च पुरुषधर्म इति जञ्जभ्यमानाधिकरणभाष्योक्तन्यायपरिहृतां लौकिकविषयत्वशङ्कां कुर्वाणायोत्सूत्रोत्तरदानेऽशक्तेर्न तद्वाक्यं हीतिसूत्रवक्ष्यमाणोत्तरार्थमुच्यत इति भाष्यमुपेक्ष्य स्वयं जञ्जभ्यमानाधिकरणभाष्योक्तमेवोत्तरं स्मारयितुमाह * तस्येति * । कस्मात्तर्हि भा-

व्यक्ततैतदुत्तरं नोक्तमित्याशङ्क्योपकारलक्षणं हीत्यादिभाष्येण वाक्यग-म्यस्य तादर्थ्यस्य प्रकरणलक्ष्यापूर्व्वोपकारित्वेन फलेन व्यपदेशस्याङ्ग-बर्हिषामपूर्व्वोपकारित्वेनार्थवत्त्वात्तदर्थानां धर्म्माणामप्यर्थवत्त्वोपपत्त्या-शयतयास्योत्तरस्था स्मारितत्वादिति सूचयितुमाह * अनेनैव चेति * । एतदाशयत्वमेवोपपादयितुं यदर्थं धर्म्मजातं कल्प्यमानमर्थवद्भवति तद-र्थं कल्पनीयमपूर्वोपकार्यार्थं च कल्प्यमानमपूर्वाकाङ्क्षितोपकारनिष्प-त्त्यार्थवद्विज्ञातुं शक्यमित्याह * यदर्थं हीति * अनेन चोपकारलक्षणं हीत्यादिभाष्यस्योत्कृष्येहव्याख्याक्षेपपरिहारौ सूचितौ । भाष्योक्तोत्तरा-पेक्षाहेतुमाह * यत्त्विति * । न तद्वाक्यं हीति सूत्रे यद्दर्शपौर्णमासार्थं तत्र प्राप्नुवन्ति नान्यत्रेति भाष्यात्पश्चाद्व्याख्येयत्वसूचनार्थस्तावच्छब्दः ।

आरादपीति चेत् ॥ ३ ॥

सूत्रं व्याचष्टे * यदि हीति * वाक्यविरोधाच्छेषत्वस्य प्रकरणप्र- ११२८।२।
युक्तत्वानिरासेनानर्थक्यापत्तौ वाक्यस्य बाधकत्वासिद्धेरर्थवत्त्वसिद्धौ-लौकिकविषयत्वनिवृत्तेः सूचितत्वादितिकरणेन परामर्शोपपत्तिः । दर्श-पूर्णमासानुपकारित्वस्य लौकिकनिवृत्तिः हेतोः पिण्डपितृयज्ञबर्हिष्यपि सा स्यादनिष्ठापत्तिपरिहारमाशङ्क्य प्रकरणव्यापारं विना दर्शपूर्णमासा-नन्वयात्तस्य च तादर्थ्यबोधातिरिक्तेऽर्थे व्यापाराभावात्तद्व्यापाराभ्युपग-मेन बर्हिषोऽपि दर्शपूर्णमासार्थत्वाभावान्निवृत्त्यापत्तिमाह *यदि त्विति*। सौर्यादीनामप्याराच्छिष्टत्वाविशेषात्केन विशेषेण त्वां पितृयज्ञोदाहरण-मित्याशङ्क्याह * तत्रेति * शङ्कातात्पर्यमुपसंहरति * तेनेति * ।

न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वात् ॥ ४ ॥

शङ्कानिरासार्थत्वेन तद्व्याख्यार्थं न तस्येतिभाष्यं स्पष्टत्वादव्या-ख्याय तस्यासंयुक्तं प्रधानस्येतिसूत्रनिर्दिष्टस्यासंयुक्तस्य धर्म्मजातस्य यद्वाक्यं तत्प्रधानस्यैव वाक्यं तद्वाक्यैकवाक्यभूतं हीत्येवं तद्वाक्यं हीति सूत्रावयवव्याख्यार्थवाक्यं हीतिभाष्यमङ्गवाक्यानां प्रधानवाक्यैकवाक्य-त्वं विना शङ्कानिरासासिद्धेरेकवाक्यत्वस्य तन्निरासहेतुत्वोपपादनपूर्व्वं व्याचष्टे * भवेदिति * । अतः शेषिणो बर्हिरादेः प्रधानार्थत्वमालोच्य धर्म्मजातं शेष इत्येवं लयन्तोपपञ्चस्यन्तां तदर्थत्वोक्तिमभिप्रेत्य व्याख्यार्थं तेनेतिभाष्यं व्याचष्टे * तेनेति * । तस्मादितिशङ्कानिरासोपसंहारभाष्यं

व्याचष्टे * न चेति *। धर्म्मवाक्यानां प्रधानोत्पत्तिवाक्यैकवाक्यत्वेङ्गान्वयः स्यात्प्रधानयोगवाक्यस्य तु साङ्गप्रधानविषयत्वादङ्गान्वयोपि धर्माणां युक्त इत्याशयेन परिहर्त्तुमाह *सर्वथेति*प्रधानोत्पत्तिवाक्यो हविरासादनाश्रुतेः प्रयोगवाक्यैकवाक्यतां विना सादनद्वारप्रधानान्वयायोगात्साक्षाच्चाङ्गवत्प्रधानेनाप्यन्वयायोगात्प्रयोगवाक्यैकवाक्यतोपपादनार्थं साक्षादन्वयायोगोक्तिपूर्वं दौवारिकान्वयोक्तिः प्रयोगवाक्येप्यङ्गानां सर्व्वेषां प्रधनाविशेषणत्वेन प्रयाजानुयाजादिवदन्योन्यान्वयात्सिद्धान्तासिद्धिं शङ्कते। *ननु चेति*। संनिपत्योपकारिणामङ्गानां साक्षात्प्रधानविशेषणत्वाभावाद्बर्हिषः प्रधानान्वये हविरासादनस्य द्वारत्वावगतेरङ्गहविरासादनस्यापि च परम्परया प्रधानान्वयाद् द्वारत्वोपपत्तेः प्रधानहविरासा-
११२९।२ दनस्यापि च साक्षादन्वयाभावात्सिद्धान्तसिद्धिमाह * नैतदिति *। प्रधानान्वयस्य प्रकरणेन लक्षणीयत्वात्तस्य च तादर्थ्यमात्रविषयत्वादङ्गहविरासादनस्य च प्रधानार्थत्वाभावात् बर्हिर्विधौ तल्लक्षणाशक्तेः प्रधानमात्रान्वयलक्षणा यदि त्विति पूर्वसूत्रस्थवार्तिकसूचितां परिहर्त्तुं न प्रधानशेषत्वं तेन प्रकरणेन धर्मप्रयोजकतया लक्षितं किन्तु प्रधानोपकारित्वमात्रमित्येवं शेषत्वस्य तत्प्रयुक्तत्वादिति सिद्धान्तसूत्रावयवव्याख्यार्थं विशेषत्वं प्रकरणे न धर्मप्रयोजकं भवति उपकारलक्षकं हि प्रकरणमित्येवमर्थं न शेषत्वमित्यादि भाष्यं मत्वानर्थक्यादिपरिचोदनानवतारापत्तिभयेनोपेक्षितामिदानीं सङ्गतत्वात्तात्पर्यतो व्याचष्टे * यदि चेति *। न केवलं वाक्यातिसंकोचभयात्तादर्थ्यत्यागः किन्त्वनुपयोगादपीत्याह * तावन्मात्रमेव चेति *। अनेन च प्रकारणाद्दर्शपूर्णमासयोरितिभाष्यमात्रादपीति परिचोदनानवतारापत्तिभयेनोपेक्षितमिदानीं धर्म्माणां प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासोपकारित्वावगतेर्लौकिके गृहाच्छादनादिबर्हिष्यप्रासावप्यङ्गहविरासादनबर्हिषोपि दर्शपूर्णमासोपकारित्वात्तावन्मात्रस्य च धर्म्मान्वयोपयोगित्वान्न कश्चिद्दोष इत्येवमर्थत्वेन व्याख्यातम् । तादर्थ्यानपेक्षोपकारित्वमात्रस्य धर्म्मान्वयोपयोगित्वान्नवमाधिकरणेन द्रढयितुमभ्युदितेष्ट्यां दधिपयसोरिज्यार्थत्वेन प्रणीताकार्यपाकार्थत्वाभावात्प्रणीताधर्म्माननुष्ठानं परार्थे त्वर्थसामान्यं संकारस्य तदर्थत्वादितिसूत्रेण पूर्व्वपक्षयित्वा क्रियेरन् वार्थनिर्वृत्तेरित्यन्यकार्यकारिभ्यामपि दधिपयोभ्यां प्रणीताप्रयोजनपाकनिष्पत्तेस्तद्धर्म्मानुष्ठानं वक्ष्यतीत्याह * तथा चेति *। परार्थे त्वर्थासामान्यमिति पूर्वपक्षमुपक्रम्य वक्ष्यतीत्युपक्रमार्थेतिकरणा-

भ्युपगमेन व्याख्येयम्। उपेक्षितस्य भाष्यद्वयस्य व्याख्यायमानसूत्रशेषत्वं दर्शयितुमाह * तस्मादिति *। उपकारिमात्रलक्षणायां तदर्थत्वादितिसूत्रावयवेन दर्शपूर्णमासार्थत्वाद्धर्म्मान्वयोक्त्ययोगमाशङ्क्य प्रयोजकाख्यप्रयोजनवाच्ययमर्थे शब्दो नोद्देश्याख्यप्रयोजनवाचीति मत्वा दर्शपूर्णमासापूर्वप्रयुक्तं यद्बर्हिःसूत्रधर्म्माः कार्य्या इत्येवमर्थत्वेन तादर्थ्योक्त्युपपत्तिं सूचयन् सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति *।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

अस्याभिघारणस्य शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वेन हविरर्थत्वाभावात्तद्द्वाराप्रधानार्थत्वस्याङ्गार्थत्वस्य चानुपपत्तेर्लिङ्गत्वायोगमाशङ्क्याभिघारणक्रियास्वरूपस्य प्रतिपत्त्यर्थत्वेपि तद्गतस्य हविराधारनियमस्य हविःसंस्कारार्थत्वाल्लिङ्गत्वोपपत्तिं सूचयितुमाह * यदि चेति *। क्रमन्यायप्राप्तप्राथम्यानुवादसंभवे वैशब्दोपहतविधिशक्तेर्विधित्वायोगादुपांशुयाजार्थत्वे च प्राथम्यानुवादायोगादाज्यभागप्राथम्यस्य च हेतुत्वोक्त्ययोगापत्तेर्लिङ्गत्वमुपपादयितुमाह * तत्र चेति *। सर्वेषां शेष इति सिद्धान्तप्रतिज्ञानुकर्षणार्थत्वेन सौत्रं चकारं व्याख्यातुमाह * तस्मादिति *। ११३०।५

स्वामिसंस्काराणां प्रधानार्थत्वम्। अधि० २।

फलसंयोगात्तु स्वामियुक्तं प्रधानस्य ॥ ६ ॥

स्वामियुक्तोक्त्या परिक्रमस्यापि चिन्ताविषयत्वशङ्कां भाष्याद्वा दन्तधावनादीनामप्यविषयत्वशङ्कां निवर्त्तयितुमाह * याजमानास्त्विति *। तपसोपि चिन्ताविषयत्वस्य भाष्योक्तत्वादुत्तरपादाद्याधिकरणे स्वामियुक्ततया वक्ष्यमाणस्यापि परिक्रमस्यैतच्चिन्ताविषयत्वनिवृत्तिसूचनमार्था द्वितीयाधिकरणोक्तिः। संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये इत्युत्तरपादद्वितीयाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे पुरुषसामर्थ्योक्त्या कर्त्रंशपातित्वेन पूर्वपक्षकरणस्य कर्तृत्वमेवैतैर्विना विगुणमिति तत्रत्यवार्त्तिकात्सिद्धान्तसूत्रे च भोक्त्रंशपातिप्रधानभूतकर्म्मदृष्टान्तेन भोक्त्रंशपातितया सिद्धान्तकरणस्य नचैते कर्तृत्वसञ्जननार्था इत्यादिवार्त्तिकाद्येनैव हेतुनैतेषां स्वामित्वनिश्चय इत्यत्रत्यवार्त्तिकादपि प्रतीतेः प्रधानस्य च फलं पुरुषैर्भुज्यते नाङ्गानामितिवार्त्तिकाच्च प्रधानमात्रस्य फलान्वयोक्त्यर्थत्वेन फलसंयोगोक्तिव्याख्याप्रतीतेर्भोक्त्रंशपातेधिकरणान्तरसिद्धेप्यङ्गानामपि फलो-

त्पक्षौ व्यापाराद्द्वयतादीनामङ्गप्रधानार्थत्वं प्रधानमात्रस्य व्यापाराद्वा प्रधानमात्रार्थतेतिसंदेहहेतोः स्वाभिमतत्वेपि ये पुरुषसंस्कारास्ते पुरुषं फलप्रतिग्रहणसमर्थं कुर्वन्ति न यागनिर्वृत्तिसमर्थमितिभाष्यादस्मिन्नेवाधिकरणे कर्त्रंशपातात्पूर्वपक्षो भोक्त्रंशपातात्सिद्धान्तः तस्मिंस्तु भोक्त्रंशपातिष्वपि वपनादिषु परिक्रयद्वारा स्वामिनः कर्तृत्वसंभवासंभवसंदेहाच्चिन्त्येति प्रतीतेभाष्यानुसारात्कर्तृभोक्त्रंशपातसंदेहोधिकरणसंदेहहेतुरुक्तः । पूर्वपक्षमाह * किमिति * । वपनादीनां कर्त्रंशपाते सर्व्वेष्वङ्गप्रधानेषु साक्षात्प्रयोक्तृत्वेन वा कर्त्तरि स्वामिनि स्थितानां सर्व्वोपकारणशक्तेः पूर्वन्यायात्सर्वार्थत्वं युक्तं तेषां तु भोक्रंशपातस्योत्तरपादे वक्ष्यमाणत्वादङ्गानां च फलान्वये प्राधान्यापत्तेः प्रधानोपकारमात्रे व्यापारावगमेन फलसाधनत्वाभावात्फलभोक्तृत्वयोग्यताधानापेक्षानुपपत्तेस्तदर्थेन वपनादिनोपकर्त्तुमशक्यत्वाच्च पूर्वोक्तन्यायोस्तीत्याशङ्क्य प्रधानमात्रात्फलसिद्धावङ्गानुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेः फलान्वयसाम्येपि चातिशयानतिशयविवक्षया लोकवद्व्यवस्थिताङ्गप्रधानव्यवहारोपपत्तेः सर्वैरङ्गप्रधानैः फलभोक्तृत्वयोग्यतयाऽर्थ्यमाने ऽपेक्ष्यमाणे यजमाने स्थिता वपनादयः शक्नुवन्ति सर्व्वेषामुपकर्तुमङ्गानामपि च फलसाधनत्वान्न तद्व्यावृत्तिकारणमस्तीत्याह * सर्वार्थे हीति * । भोक्त्रंशपातेन हेतुना वपनादीनां स्वामिगामित्वस्य निश्चेष्यमाणत्वादङ्गानां च फलार्थत्वावेदकश्रुत्यादिप्रमाणाभावात् साक्षादसाधनत्वेपि फलसाधनप्रधानोपकारितयानुष्ठानार्थवत्त्वोपपत्तेर्वेदं च विवक्षित्रभावेनातिशयानतिशयविवक्षयाङ्गप्रधानव्यवहारायोगात्फलान्वयेऽनङ्गत्वापत्तेः फलार्थत्वाभावेन भोक्तृत्वयोग्यताधानानपेक्षत्वात्तदर्थानां वपनादीनामङ्गोपकारकरणाशक्तेः पूर्वन्यायाविषयत्वेन सिद्धान्तं वक्तुमाह * इतीति * । कर्त्रंशपाते वपनादयः सर्वार्थाः स्युस्तेषां तु भोक्त्रंशपातस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रधानमात्रार्थतेत्येवं श्लोकं व्याख्यातुमाह * यदि हीति * । आत्मनेपदात्पुरुषगामिफलसाधनत्वाख्यपुरुषप्राधान्यावगतेः कर्तृत्वयोग्यताख्यस्य च पुरुषगामिनः फलस्य वपनाद्यभावेपि सर्वलोकप्रत्यक्षत्वात्भोक्तृत्वांशस्यैव पवनादिभिर्विनानुपपत्तेर्भोक्त्रंशपातितेत्युपपत्तिं तत्प्रधानत्वादितिसूत्रावयववक्ष्यमाणामिहापेक्षितत्वादनुसन्धातुमाह * स हीति * । वपनादीनां स्वामिगामित्वे भोक्त्रंशपातस्य हेतोः सूत्रभाष्यकृद्भ्यामवक्ष्यमाणत्वात्कर्त्रभिप्रायं क्रिया फलं गम्यत इति तत्रत्यभाष्यादात्मनेपदस्यैव हेतुत्व

प्रतीतेः पुरुषस्य कर्म्मकरणसामर्थ्यमुपजनयन्तीत्यस्माच्च कर्त्रंशपाताभ्युपगमप्रतीतेर्येनैव हेतुनेत्यनुवादायोगमाशङ्क्यात्मनेपदस्य स्नातीत्यादावभावेनाव्यापकत्वात्कर्त्रंशपाते चर्त्विग्भ्यो निवृत्त्यसिद्धेस्तद्भाष्यस्थस्य कर्म्मशब्दस्य फलभोगाख्यकर्म्मवाचित्वावगमाद्भोक्त्रंशपातस्य स्वामिगामित्वे हेतुत्वानुवादोपपत्तिमाह * ऋत्विजामपि चेति * । वपनादीनां पुंसां फलसंयोगसिद्ध्यर्थत्वादित्येवं भोक्त्रंशपातोक्त्यर्थत्वेन फलसंयोगोक्तिव्याख्यार्थं पुरुषस्य यागेनेत्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याख्यातुमाह * अभीष्टे चेति * । भोक्त्रंशपातेपि साङ्गस्य प्रधानस्य फलसाधनत्वादङ्गप्रधानार्थतेति पूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन प्रधानमात्रस्य फलसंयोगादित्येवं स्वयं फलसंयोगोक्तिं व्याख्यातुमाह * यस्य चेति * । फलसाधनादेव भोक्तृत्वशक्तिसिद्धेर्वपनादीनां भोक्तृत्वशक्तिसिद्ध्यर्थत्वाभ्युपगमे तेषामपि फलसाधनत्वापत्तेः प्रकरणावगतक्रत्वर्थत्वबाधापत्तिशङ्कार्थमाहेति भाष्यं व्याचष्टे * आहेति * भोजनार्थपरिवि- ११३११४
ष्टस्याप्यन्नस्याशक्ते भोक्तरि भोजनासिद्धिदर्शनात् फलसाधनातिरिक्तशक्त्यपेक्षोपपत्तेः फलसाधनक्रत्वर्थत्वोपपत्त्युक्त्यर्थमुच्यते इतिभाष्यं व्याचष्टे * नैष इति * । फलसिद्ध्युपयोगमात्रेण चानङ्गत्वापत्ताबारादुपकारिणामङ्गानां संनिपत्योपकारिवत्प्रधानोत्पत्त्यपूर्व्वोत्पादकत्वाभावेन फलसाधनादपि प्रधानाद्रूपग्राहकादपि नेत्रान्निरालोकाद्रूपग्रहणासिद्धिवन्निरङ्गात्फलासिद्धेः फलसिद्ध्युपयोगित्वादनङ्गत्वापत्तिं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकव्याजेनाह * ततश्चेति * । पक्षद्वयेपि वपनादीनां सकृदनुष्ठानसाम्याच्चिन्तानर्थक्यमाशङ्क्याह * प्रयोजनमिति * ।

सौमिकवेद्यादीनामुभयार्थत्वम् । अ० ३

चिकीर्षया च संयोगात् ॥ ७ ॥

प्रधानमात्रस्य फलसाधनत्वात्फलसिद्ध्युपयोगिनां वपनादीनां प्रधानमात्रार्थत्वेभिहिते सौमिक्यावेदेरिच्छार्थेषु तुमुन्नितीच्छार्थविहिततुमुन्प्रत्यययोगं चिकीर्षितार्थत्वावगतेः प्रधानमात्रस्य च फलसाधनत्वेन चिकीर्षितत्वात्प्रधानमात्रार्थत्वपूर्वपक्षोत्थानेनापवादिकसंगत्युक्तिपूर्वं पूर्वपक्षमाह * पूर्व्वेणैवेति * सर्वार्थदार्शपौर्णमासिकवेदिव्यावृत्त्यै सौमिकीतिविशेषणम् । पूर्वन्यायमत्र योजयितुमियतीत्याद्युक्तम् । अनुध्यानान्यथानुपपत्त्याङ्गानामपि चिकीर्षितत्वकल्पनस्याशङ्कापूर्वं निरासार्थमाहेत्यादि-

भाष्यं व्याचष्टे * अचिकीर्षितत्वे सतीति * । अचिकीर्षितत्वेपि चिकीर्षितप्रधानोपकारसिद्धकरणोपपत्तेर्नाङ्गानि चिकीर्षितानीत्यर्थः । तथाभिधानेनेतिसूत्रस्यापर्यवसितेऽधिकरणेऽधिकरणान्तरपूर्वपक्षोक्त्यर्थत्वेनावतारणार्थं स्थितं तावदिति भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * ।

अभिमर्शनस्याङ्गप्रधानोभयाङ्गत्वम् । अधि ४

तथाभिधानेन ॥ ८ ॥

पूर्वचिन्तापूर्वोत्तरपक्षयोरुत्तरचिन्तापूर्वोत्तरपक्षहेतुत्वाभावादन्तरान्तरायोगमाशङ्क्य चिन्तान्तरस्याप्यङ्गैः सह प्रधानानां समानासमानविषयचिन्तारूपत्वान्न्यायाधीनत्वेन च वचनाधीनदीक्षादक्षिणचिन्तावैलक्षण्यादत्रैवान्तराले कार्यत्वे सति पश्चात्करणे संयोगपदानुषङ्गायोगात्प्रधानस्येति च स्वामियुक्ताधिकरणसिद्धान्तप्रतिज्ञार्थस्य पदस्य चिकीर्षया चेति चकारेण पूर्वचिन्तापूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थत्वेनानुकृष्टस्यात्रानुषङ्गायोगात्सूत्रगौरवापत्तेः पदद्वयानुषङ्गसिद्धयास्तत्र लाघवायान्तराचिन्तान्तरोपपत्तिं सूचयितुमाह * संयोगादिति * । उपलक्षणार्था संयोगपदानुषङ्गोक्तिः । यथाविधेन प्रधानवाचिनाभिधानेन प्रधानार्थत्वं भवति तथाविधेन मन्त्रयोः संयोगात्प्रधानस्याङ्गं मन्त्रावित्येवं पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं किं तावदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * पौर्णमासीति * । पृथिवी होता द्यौरध्वर्युः रुद्रोऽग्नीद्बृहस्पतिरुपवक्तेति चतुर्होता अग्निर्होता अश्विनाध्वर्यू त्वष्टाग्नीत् मित्र उपवक्तेति पञ्चहोता ॥

तद्युक्ते तु फलश्रुतिस्तस्मात्सर्वचिकीर्षा स्यात् ॥ ९ ॥

स्थितादित्यादिभाष्येणानुकृष्टया प्रधानोक्त्या स्वार्थप्रतियोगितयोपस्थापितस्याङ्गस्य तच्छब्देन परामर्शाज्ज्योतिष्टोमेनेतितृतीयाश्रुत्या करणीभूतस्य ज्योतिष्टोमस्य फलभावनान्वयोक्तेः करणत्वस्य चापेक्षिकसाधकत्वातिशयाख्यसाधकतमत्वरूपत्वेनापकृष्टसाधकाङ्गापेक्षत्वादङ्गयुक्ते प्रधाने फलश्रुतिस्तस्मादङ्गस्य साक्षात्फलानन्वयेपि फलान्वयिप्रधानद्वारा फलान्वयात्सर्वस्य प्रधानस्याङ्गस्य च चिकीर्षा संभवतीति चिकीर्षासंयोगस्याङ्गव्यावृत्तिहेतोरङ्गेपि सद्भावादव्यावर्त्तकत्वोक्त्यर्थत्वेन सूत्रं व्याख्याय।चिकीर्षितत्वेप्यङ्गानामव्यावृत्त्युक्त्यर्थं यद्यपीत्यादि भाष्यमुत्सूत्रत्वादयुक्तमाशङ्क्य चिकीर्षासंयोगस्य परिमाणस्तुत्यर्थत्वेन वेदेऽचिकीर्षितार्थत्वे प्रामाण्याभावाल्लिङ्गमात्रत्वावगतेः प्रधानमात्रार्थत्वपूर्वपक्षनि-

रासार्थेन तुशब्देन प्रयोगाङ्गत्वाख्यो न्याय एव मुख्यसिद्धान्तयुक्तित्वेनाक्षिप्त
इति सूचनायादौ यद्यपीत्याद्येव भाष्यं व्याख्यातुमाह * वेदेरिति * । ११३२।१
सूत्रव्याख्यार्थमाद्यं भाष्यं व्याचष्टे * यो ऽपीति * । सिद्धान्तप्रयोज-
नमाह * एवं च सतीति * ॥

गुणाभिधानात्सर्व्वार्थमभिधानम् ॥ १० ॥

यत्पौर्णमासीममावास्यामिति चाभिधानं तत्सर्वेषामङ्गप्रधानहविषां मन्त्रविशिष्टाभिमर्शनविध्यर्थं द्वितीययाभिमर्शनस्य पौर्णमास्यमावास्ये प्रतिगुणत्वाभिधानादित्येवं द्वितीयाधिकरणसिद्धान्तोक्तयर्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं यदुक्तमित्यादिभाष्यमाक्षिपति * द्वितीययेति * । स्थित एवेत्यनेन हेतुव्याख्यायाः सिद्धान्तासाधकत्वं सुतरां चेत्यनेन च पूर्वपक्षापादकत्वमुक्त्वा यच्चेत्यनेन हेतूपपादनभाष्यस्य स्फुटं पूर्व्वपक्षसाधकतोक्ता । कर्म्मत्ववाचिन्या द्वितीयया कारकत्वगुणयोगेन सप्तम्यर्थाधिकरणत्वाभिधानादनेनाभिमर्शनस्यैदमर्थ्यानवगतेः सन्नानि हवींष्यभिमृशतीति विध्यन्तरात्सर्वार्थस्याभिमर्शनस्य व्यवस्थितमन्त्रविध्यर्थं पौर्णमास्यमावस्याभिधानमित्येवं स्वयं सूत्रं व्याख्यातुमाह * तेनेति * । मन्त्रयोरप्यप्राप्तत्वाद्व्यवस्थितमन्त्रविध्यर्थत्वं व्यवस्थार्थोक्त्यर्थः । द्वितीयया प्रधानस्य व्याप्यत्वोक्तावभिमर्शनानाधारत्वेन साक्षाद्व्याप्यत्वायोगात्प्रक्षेपांशेन प्रधानस्य हविर्द्धर्मत्वाद्धर्म्मधर्म्मिणोरत्यन्तभेदाभावेन हविषोभिमर्शनव्याप्यत्वात्तद्धर्म्मस्य प्रधानस्य व्याप्यत्वासिद्धेः प्रधानहविरेवाभिमृश्येत एवं तु यथाविहितानुष्ठानापत्तेर्व्याप्यत्वेष्टतमत्वसमुदायवाचिन्या द्वितीयायास्तदेकदेशेष्टतमत्वमात्र वृत्तिमभ्युपेत्याभिमर्शनस्य प्रधानप्रत्याधेयत्वाख्यव्यापकत्वानपेक्षाङ्गाख्यगुणत्वमात्राभिधानादुपकारिस्थितत्वमात्रेण वोपकारित्वोपपत्याङ्गत्वानिर्वाहादङ्गहविषामपिच प्रधानोपकारित्वादित्येव हेतुव्याख्यार्थत्वेन भाष्यं समाधातुमाह * अथापीति * ११३३।२

दीक्षादक्षिणयोः प्रधानार्थत्वम् । अधि ५ ।

दीक्षादक्षिणं तु वचनात्प्रधानस्य ॥ ११ ॥

दीक्षाया अपि वपनादिवत्स्वामिसंस्कारत्वाद्दीक्षोदाहरणं गतार्थत्वेनाक्षिपति * फलेति * । दीक्षितः सोमं क्रीणाति यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभत इत्यादौ दीक्षासंस्कृतस्वामिविनियोगाद्दीक्षायाः स-

र्वार्थत्वशङ्कोपपत्त्योदाहरणत्वं समर्थयन् पूर्वपक्षमाह * अन्ये त्विति * । दक्षिणोदाहरणे पूर्वपक्षमाह * दक्षिणानामिति * । अनेन च स्वाम्याख्यस्य पुंसः सोमक्रयादावङ्गेऽपि दीक्षितविनियोगेनर्त्विगाख्यानां च पुंसां वेदिवत्प्रयोगाङ्गत्वन्यायेनाङ्गप्रधानार्थत्वादित्येवं भाष्यं व्याख्यातं प्रसक्त्युक्त्या वचनस्य न्यायदीक्षितविनियोगाभ्यामुभयार्थत्वे प्रासङ्गार्थत्वनिवर्त्तकत्वात्त्रिदोषपरिसङ्ख्यार्थत्वापत्तेर्विधित्वायोगात्तस्य संस्तुतस्य नवतिशतं स्तोत्रिया इत्यादिवद्यथवहितान्वयानुवादत्वावगतेर्वचनाविरोधः सूचितः । याज्ञिकाचारेण न्यायमुपोद्बलयितुमाह * अपिचेति * प्रधानमात्रस्य च स्वयमनुष्ठातुं शक्यत्वात्तावन्मात्रार्थपरिक्रयानर्थक्यापत्तेरपि तस्य सर्वार्थतावनीयत इत्याह * नचेति * ॥ अङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरंस्तस्मात्स्यादेकदेशत्वमित्येकादशाधिकरणसिद्धान्ते च य एवं प्रधाने देशकालकर्त्तारस्तएवाङ्गेष्विति यदङ्गप्रधानेषु कर्तृतन्त्रत्वाभिधानं तद्दक्षिणायाः सर्वार्थत्वे सत्युपपत्स्यते नान्यथेत्याह * एवं चेति * । एवकारार्थे चकारः । पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * । न्यायस्य स्वयमप्रमाणतयार्थापत्तिकल्प्यवचनापेक्षत्वेन दीक्षितविनियोगस्यापि चार्थापत्तिकल्प्यवचनापेक्षत्वेन विप्रकर्षात्ततः प्राक् प्रवृत्तस्य वचनस्य फलतः परिसंख्यात्वेऽपि स्वतोप्राप्तविधित्वात्त्रिदोषत्वानापत्त्याशयेन सिद्धान्तोक्तयर्थतया सूत्रं व्याचष्टे * इतीति * । अङ्गेषु दीक्षितविनियोगस्य प्रधानप्रयुक्तदीक्षितविशेषणं दीक्षां प्रति प्रत्ययार्थदीक्षितत्वासिद्ध्यर्थाभिधानप्रकृत्यर्थदीक्षाकर्मत्वेन पुरोडाशार्थाभिधानं कपालं प्रति तत्कर्मत्वेन तुषोपवापस्येवाप्रयोजकत्वाद्दीक्षायाः सर्वार्थत्वे कल्पनेऽपि निरूढपश्वादावनुष्ठानानापत्तेः सर्वार्थत्वकल्पनानर्थप्रसङ्गात्तत्कल्पनाऽयुक्तेत्याशयेनाह * यस्त्विति * भृतत्वाच्च परिक्रय इति द्वादशाधिकरणे च सोमाङ्गेष्विष्टिविकारेष्वन्वाहार्यनिवृत्त्यै प्रधानार्थानामेव दक्षिणानां प्रसङ्गेनाङ्गोपकारित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रधानमात्रार्थत्वेऽपि तत्परिक्रीतानामृत्विजामङ्गेषु यजमानस्य च तत्परिक्रये प्रवृत्तिः कर्तृतन्त्रत्वोक्तिश्चोपपत्स्यत इत्याह * दक्षिणाश्चेति * ।

निवृत्तिदर्शनाच्च ॥ १२ ॥

सूर्यं ते चक्षुषी वातं प्राणं द्यां पृष्ठम् अन्तरिक्षमात्मा अङ्गैर्यज्ञं पृथिवीं शरीरैरिति षड्ढोतृमन्त्रकेण होमेन निरूढपशौ दक्षिणानुग्रहोक्ते

दीक्षाननुष्ठानाख्यनिवृत्तिदर्शनात्सर्वार्थत्वे च दैक्षाङ्गत्वात्तद्विकारे निरूढपशौ दीक्षाप्राप्तेस्तन्निवृत्तिदर्शनायोगप्रसङ्गान्न सर्वार्था दीक्षेत्येवंलिङ्गदर्शनसूत्रं व्याचष्टे * निरूढेति * । अप्राप्त्युक्त्याननुष्ठाना- ११३४२।
र्थता निवृत्त्युक्तेः सूचिता । दीक्षायाः पश्वनङ्गत्वे तज्जन्यानुग्रहणाकाङ्क्षणात्तद्वचनमिज्यात्वापत्तेर्विपरीतसाधकत्वं लिङ्गस्याशङ्कते * नन्वेति * । दैक्षे सोमप्रयुक्तदीक्षासंस्कृतस्वामिकर्तृकत्वोपजीवनेनानुषङ्गिकदीक्षाकृतोपकारनिष्पत्तेस्तद्विकारनिरूढपशौ तत्कृतोपकाराभावे वस्तुतो वैगुण्याभावेपि होमस्तुत्यै वैगुण्यमुपचर्यानुग्रहोक्त्युपपत्तिमाह * नैष इति * । इवशब्देनौपचारिकतोक्ता ॥

अन्तर्वेदेर्यूपानङ्गत्वम् । अधि० ६ ।

तथा यूपस्य वेदिः ॥ १३ ॥

किमर्थमिति संदेहभाष्यावयवाद्वाक्यैकदेशस्योतेत्यस्माच्च कृत्स्नस्योदाहरणत्वप्रतीतेः कियदुदाहरणमित्यवधारणापेक्षायामेकदेश एवोदाहरणं तस्य तु शुद्धस्याङ्गविधायित्वप्रतीतेरेकदेशान्तरसहितस्य च देशलक्षणार्थत्वप्रतीतेरेकत्रैकदेशोक्तिरन्यत्र कृत्स्नोक्तिरिति सूचयन् संदेहभाष्यं व्याचष्टे * अर्द्धमिति * । चिकीर्षाधिकरणे वेदेः सर्वार्थत्वस्य स्थितत्वात्पूर्वपक्षायोगेन सन्देहमाक्षिपति * ननु चेति * । चिकीर्षाधिकरणोक्ताङ्गविध्यपवादत्वेनानन्तरसङ्गत्यै तदनन्तरमेतत्कृतं तस्य त्वेतदधिकरणापेक्षत्वेनास्यैवार्थतः पूर्व्वत्वात्तावत्सन्देहं समर्थयितुमाह * स्थित इति * । पूर्वस्यैतदपेक्षत्वोपपादनायैतदधिकरणपूर्वपक्षे पूर्व्वचिन्तानुपपत्तिं सिद्धान्ते वोपपत्तिमाह * यदीति * । वेदेः प्रयोजकत्वेन प्रकरणात्साङ्गप्रधानार्थत्वावगतेस्तदन्तर्गतयूपाङ्गत्वस्यापि सिद्धेर्यूपाङ्गत्वेन विध्यानर्थक्यात्पूर्व्वपक्षायोगमाशङ्क्यार्द्धमेवान्तर्वेदीत्येवंयूपार्द्धातिरिक्ताङ्गप्रधानपरिसङ्ख्यार्थत्वेन विध्यर्थवत्तां सूचयन् पूर्व्वपक्षयति * किमिति * । परिसङ्ख्यासूचनार्थं बाधित्वेत्युक्तम् । चिकीर्षाधिकरणासिद्धान्तसूत्रानुसारादियतीत्यस्य सर्वार्थत्वविधायित्वाभ्युगमे शास्त्रप्राप्तपरिसङ्ख्यायोगादुपसंहारार्थत्वेन पूर्वपक्षमाह * तस्मादिति * । यथा दीक्षादाक्षिणं प्रधानस्यैव तथा वेदिर्यूपस्यैवेत्यवधारणस्यापि तथाशब्देनातिदेशं मत्वा सर्वार्थत्वसिद्धान्ताभावमारोप्य सन्देहपूर्व्वपक्षावुक्तौ । अङ्गविधिमात्रातिदेशे तु सर्वार्थत्वे स्थितेपि सन्देहपूर्व-

पक्षौ वाक्यौ वक्तुमिति दर्शयन् सन्देहं तावदाह * अथवेति * । सर्वान्तर्गतत्वाद्यूपार्थत्वस्यापि सिद्धस्तादर्थ्यविधिपूर्वपक्षायोगात्सन्देहमाक्षिपति * नन्विति * । यूपस्यानन्तर्गतत्वात्समर्थयते * न तेनेति * । सौमिक्या वेदेः प्रयोगाङ्गत्वात्स्वाङ्गोपेतस्यैव चाङ्गस्य प्रधानोपकारित्वेनाङ्गाङ्गस्यापि प्रयोगान्तर्गतत्वात्प्रधानद्वारा साक्षात्प्राप्त्यभावेपि तदङ्गपशुद्वारा यूपस्य वेदिप्राप्तिं शङ्कते * ननु चेति * । साङ्गं ज्योतिष्टोमं वेद्यां कुर्यादित्येवं प्रधानप्रयोगविधिनैव पशौ वेदिप्राप्तेस्तदन्यथानुपप-
११३५।१ त्तिकल्प्ये पशुप्रयोगविधौ वेदिविशेषणायोगात्पशुद्वारा यूपस्य वेदिप्राप्त्ययोगमाह * दद्यादिति * । साङ्गं पशुयागं कुर्यादित्येतावन्मात्रेपि पशुप्रयोगविधौ साङ्गस्यैव पशोरनुष्ठेयत्वाद्देशापेक्षायां प्रधानद्वारा वेदिदेशत्वावगतेर्यूपस्यापि पश्वङ्गत्वाविशेषाद्वेदिप्राप्तिमाशङ्क्य पशावतिदेशप्राप्तस्य हविरासादनस्य प्रणीताभिनयनस्य यजमानव्रतविमोकादेशश्च दार्शपौर्णमासिकवेदिकार्यस्य सौमिक्या प्रयोगाङ्गभूतया प्रसङ्गात्सिद्धेर्दार्शपौर्णमासिकवेदिबाधेन सौमिकवेदिनिवेशाद्यूपा वटस्तरणबर्हिर्वद्प्राकृतकार्यत्वाद्यूप एव वेद्यप्राप्तिमाह * प्राप्त चेति * । यूपाङ्गत्वेनाप्राप्तत्वाद्वेदेर्विधेयत्वोपपत्तेः पूर्वपक्षसम्भवेन सन्देहोपपत्तावप्यन्तर्बहिर्देशयोर्द्वयोरपि विधेयत्वापत्त्या वाक्यभेदापत्तेरविहितान्तरदेशस्यार्थान्तरस्य लौकिकदेशबुद्ध्या प्राप्तबहिर्देशानुवादाभ्युपगमेत्वन्तर्देशस्यापि प्राप्तिविशेषादनुवाद्यत्वापत्तेः पूर्वपक्षानिर्वाहमाशङ्क्य पक्षप्राप्तस्याप्यन्तर्देशस्यान्तर्वेद्येवेति नियमार्थं विध्युपपत्तेरर्द्धमात्रे चान्तर्देशनियमादर्द्धान्तरस्यार्थाद्बहिर्देशप्राप्तेरनुवादसम्भवाद्वाक्यभेदानापत्तेः पूर्वपक्षमुपपादयितुमाह * तस्मादिति * ।

देशमात्रं वा शिष्येणैकवाक्यत्वात् ॥ १४ ॥

इतिसूत्रेण सिद्धान्तमाह * इतीति * । अन्तर्वेदिशब्देनान्तर्देशस्य बहिर्वेदिशब्देन च बहिर्देशस्य लक्षणाद्देशलक्षणापक्षेपि वाक्यभेदापत्तिशङ्कां मातव्यदेशस्य लक्षणीयत्वात्कृत्स्नस्य च यूपस्य मातव्यत्वादन्तर्देशमात्रे च बहिर्देशमात्रे वा कृत्स्नस्यामयत्वाच्छब्दद्वयेनैकस्यैव कृत्स्नमातव्यदेशस्य लक्षणोक्त्या निरस्यन् देशमात्रं वेति सूत्रावयवं व्याचष्टे * उभाभ्यामपीति * । पशुबन्धनकृतार्थतयान्यार्थत्वेनाशिष्येण यूपेन सह वेद्याः कर्म्रादिधारणकृतार्थतया चान्यार्थत्वेनाशिष्यया

वेद्या सह यूपस्यैकवाक्योपादानावगतात्संयोगादित्येवं सिद्धान्तः हेतूक्त्यर्थत्वेनाशिष्येणेतिसूत्रावयवं प्रश्नपूर्वं व्याख्यातुं प्रत्यक्षं त्वर्थकर्म-सोमस्येत्युत्तराधिकरणसिद्धान्तसूत्रं वक्ष्यमाणं कृतार्थसंयोगाख्यं देशलक्षणाहेतुमत्रापि साम्याद्योजयितुमाह * कुत इति * । दर्शपूर्णमासाविष्टा सोमेन यजेतेत्यादिषु कृतार्थसंयोगेषु कैर्म्मथ्यानाकाङ्क्षणेनाङ्गोपदेशायोगात्कालोपलक्षणवद्देशोपलक्षणमपि युक्तमित्युक्तं वेदेः कर्त्रादिधारणार्थत्वावेदकस्येयतीतिवाक्यस्य यूपार्द्धमात्रे तेनोपसंहारस्योक्तत्वात्कृतार्थत्वायोगमाशङ्क्येयत्परिमाणाया वेदेः यूपार्द्धमानानौपयिकत्वेनादृष्टार्थत्वापत्तेरस्य चाङ्गोपदेशार्थत्वेऽर्द्धं बहिर्वेदीत्यस्याप्यङ्गोपदेशार्थत्वापत्त्या वाक्यभेदापत्तेरुपसंहारार्थत्वायोगसूचनार्थं कृतार्थां चेत्युक्तम् । श्लोकतात्पर्यं व्याचष्टे * अङ्गाङ्गिभावे हीति * । नैराकाङ्क्ष्यमुपपादयति * न तावदिति * । अदृष्टकल्पनापत्तिमुपपादयति * किञ्चेति * । अनेन च विधित्वस्यानुवादत्वस्य चानुपपत्तेरवाच्ये नार्द्धं बहिर्वेदीत्यनेनैकवाक्यत्वस्य प्रतीयमानस्यायोगप्रसङ्गादित्येवमकारप्रश्लेषेणाशिष्येणेतिसूत्रावयवव्याख्यार्थमथेत्यादिभाष्यं पक्षद्वयदोषसाम्यनिरासार्थं देशलक्षणायां शिष्येणैकवाक्यत्वादित्यकारश्लेषशून्यसूत्रावयवव्याख्यार्थादर्धमन्तर्वेदीत्यादिभाष्यात्पश्चात्पाठितमप्यकारप्रश्लेषेण सूत्रावयवस्य पठितत्वात्तद्व्याख्यार्थमादौ व्याख्यातम् अकारशून्यसूत्रावयवव्याख्यार्थमर्द्धमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * मत्पक्षे त्विति * । वेदेः प्रयोगाङ्गत्वात्सर्वाङ्गप्रधानार्थत्वे प्राप्ते यूपार्द्धव्यतिरिक्तपरिसङ्ख्यार्थं यूपार्द्धमात्रे वेद्युपसंहारार्थं चार्द्धमेवान्तर्वेदीति विहितेर्द्धं बहिर्वेदीत्यस्य प्राप्तानुवादत्वसम्भवेन वाक्यभेदानापादकत्वात्कथमाशिष्यतेतिप्रश्नोत्तरत्वेन वेद्यामित्यादिभाष्यं व्याख्यातुं पृच्छति*कथमिति * । पशावतिदेशप्राप्तदार्शपौर्णमासिकवेदिबाधेन विनिविष्टायाः सौमिक्या वेदेरप्राकृतकार्ये यूपे प्राप्त्ययोगेनार्द्धमेवेत्यवधारणायोगादर्धान्तरस्यानियमेनान्तर्बहिर्वा मानप्रसङ्गादर्द्धं बहिर्वेदीत्येतन्नित्यवदनुवादानुपपत्तेर्न नित्यान्तर्वेदिविधिस्तत्पुपकारे निवीतादिवद्वर्त्तते ततश्चास्यापि विधित्वापत्तेर्वाक्यभेदापत्तिरित्येवं भाष्यं व्याचष्टे * समस्तस्येति * । आख्यातानुषङ्गक्लेशो वाक्यभेदोक्त्याक्षिप्तत्वादुक्तःकस्मिंश्चिदितिभाष्यावयवसूचितस्यानर्थक्यस्य विधित्वानुवादत्वद्वयायोगाधीनत्वात्पश्चाद्व्याख्या । अर्द्धमेवेत्यवधारणाभावेपि यदङ्गत्वेन वेदिर्विहिता तत्रैवाहवनीयादिवद्विनि-

योज्यत्वेनान्यत्राविनियोज्यत्वादर्द्धान्तरस्य परिशेषाद्बहिर्मानप्राप्तेर्नित्यव-
११३६।५ दनुवादोपपत्तिं शङ्कते * ननु चेति * । वेदित्वरूपेणान्यत्राविनियोज्यत्वेपि लौकिकदेशरूपेणान्यत्र विनियोगाविरोधात्तमस्तस्य च यूपस्यान्तर्वेदि नित्यं मानाप्रसक्तेः परिसंख्योपसंहारयोरयोगान्नित्यं च बहिर्वेदिमानाप्रसक्तेरर्द्धान्तरस्यान्तर्वेद्यविधिनिमित्तबहिर्मानतादवस्थ्यायोगादनुवादायोगमाह * भवेदिति * । सामान्यशास्त्रं यूपविषयमेवोपसंहर्त्तव्यमितिपूर्वपक्षवार्त्तिकेनोपसंहारपक्षस्याप्युक्तत्वात्परिसंख्योक्तिरुपसंहारस्याप्युपलक्षणार्था । नित्यं बहिर्मानाप्राप्तावन्तर्मानाप्राप्तेरपि नित्यत्वायोगेनाप्राप्तविधित्वायोगान्नियमत्वापत्तेरन्तस्यापिच परिसंख्योपसंहारयोरिवावधारणापेक्षत्वादर्द्धमेवेत्यवधारणेनार्धान्तरस्य पारिशेष्याद्बहिर्मानप्राप्तेर्नित्यवदनुवादोपपत्तिमाशङ्कयान्तर्वेद्येवेत्यवधारणमात्रेण नियमोपपत्तेरर्द्धमेवेत्यवधारणाभावादनुवादायोगमुपपादयितुमाह *अतश्चेति* । यज्ञो वै यूप इतिवाक्यशेषादर्द्धं यूपमन्तर्वेदि मिनोतीत्यर्द्धस्य यूपविशेषणत्वावगमतोऽसमस्तयूपमानेधार्द्धविशेषणानर्थक्यापत्तेर्बलादर्द्धान्तरयावृत्त्यवगमादनुवादोपपत्तिं शङ्कते *ननु चेति * । अर्द्धान्तरस्यान्तर्वेदिनियमाभावमात्रेणार्द्धविशेषणार्थवत्त्वोपपत्त्याशयेन परिहरति * कथमिति * । अर्द्धमन्तर्वेदीत्यकारप्रश्लेषशून्यसूत्रावयवव्याख्याभाष्योपपादनार्थं यदिस्वित्यादिभाष्यशेषं तात्पर्यतो व्याचष्टे * तस्मादिति * ॥

हविर्द्धानस्य सामिधेन्यनङ्गत्वम् । अधि० ७

सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविर्द्धानयोर्वचनात्सामिधेनीनाम् ॥ १९ ॥

यत्सुन्वन्तीति सप्तम्यन्ताव्ययच्छब्देनाभिषवाधारस्य हविर्द्धानस्योपलक्षितस्य तदन्वाहुरिति सप्तम्यन्ताव्ययतच्छब्देन परामर्शाद्धविर्द्धानयोः शकटयोर्मध्ये यस्मिन् हविर्द्धाने सोममभिषुण्वन्ति तस्मिन् सामिधेनीरन्वाहुरिति श्रुत्यर्थप्रतीतेः सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति वचनाद्धविर्द्धानयोर्मध्येभिषवाधारभूतं हविर्द्धानं सामिधेनीनामङ्गमिति सूत्रार्थस्य सन्देहतद्धेतुपूर्वोत्तरपक्षाणां च यथाभाष्यं स्पष्टत्वादभिदेशार्थत्वेनानन्तरसङ्गतिमात्रसूचनार्थमाह *उतेति* । हविर्द्धानविशेषपरामार्शिनस्तच्छब्दस्य श्रुतिवृत्तिसंभवासंभवाख्यपूर्वोत्तरपक्षयुक्तिसंप्रधारणावाचिन्या विचारो-

क्त्या सन्देहहेतुरुक्तः। निर्ण्णयोक्त्या पूर्वोत्तरपक्षावुक्तौ। शङ्काधिक्या-भावेनातिदेशायोगं शङ्कते * कथमिति *। हविर्द्धानसामान्यविशेषा-न्वयाख्यार्थद्वयोपादानस्य सिद्धान्तेपि देशमामान्यविशेषान्वयाख्यार्थ-द्वयोपादानसाम्येनापर्यनुयोज्यत्वादत्यन्तभिन्नार्थद्वयानुपादानाच्च वाक्यभे-दाभावाभिमानेन शङ्काधिक्यमाह * विस्पष्टेति *। एतद्वोपपादयि-तुमिह पूर्व्वाधिकरणसिद्धान्तहेत्वभावमाह * नहीति *। हेत्वभावे सि-द्धान्तासिद्धिं शङ्कते * कथं तर्हीति *। ११३७।२

देशमात्रं वा प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म्म सोमस्य ॥ १६ ॥

इति सूत्रेण कृतार्थसंयोगाख्यहेतूक्त्योत्तरमाह * उच्यत इति *। द्वयोः कृतार्थतां विना देशलक्षणानुपपत्तेः सामिधेनीनां कृतार्थत्वानभिधानात् सूत्रस्य न्यूनत्वमाशङ्क्य हविर्द्धानस्यान्यत्राक्लृप्तकार्यत्वात्कैमर्थ्यापेक्षा-यामनेकस्मिन् कार्ये संभवत्येकेन कृतार्थत्वायोगमाशङ्क्याग्नेय्यधिकरणो-क्तगौरवलक्षणवाक्यभेदापत्तेः सामिधेन्यर्थत्वायोगादनेककार्यासंभवसू-चनार्थं कृतार्थतोक्ता। सामिधेनीनां तु क्लृप्तकार्यत्वेन कैमर्थ्यानपेक्षतया कृतार्थता स्पष्टत्वान्न सूत्रकृतोक्ता तदभिमतैव तु भाष्यकृता प्रकटितेति-सूचयन् हेत्वर्थं व्याचष्टे * सोमेति *। सोमस्येतिषष्ठ्याधारणव्यतिरेकज-नितत्वसूचनार्थां धारणोक्तिः। सामिधेनीनामपि कृतार्थताऽर्थात्सूचितेति-द्योतनार्थस्तावच्छब्दः। अगारे गावो वास्यन्तामितिवद्दक्षिणे हविर्द्धान इति सप्तम्या सोमासादनस्य हविर्द्धानसंस्कारार्थत्वोक्तौ कृतार्थत्वायोगा-द्धविर्द्धानं प्रति प्रधानकर्म्मताऽर्थकर्म्मोक्ता। कृतार्थत्वेप्यन्यत्र विनियोगः पुरोडाशकपालस्येवाविरुद्ध इत्याशङ्क्य द्वयोः कृतार्थत्वाविशेषेण किं कस्याङ्गमित्यज्ञानात्सामिधेन्यनुवचनस्य च तदित्युपपदाक्रान्तविधिशक्ति-त्वेनाविधेयतयाङ्गत्वायोगाद्धविर्द्धानस्य सामान्यतः सामिधेन्युद्देशेनावि-हितत्वेन तदङ्गत्वाभावात्किं हविर्द्धानं सामिधेन्यङ्गमिति विशेषानपेक्षणेना-नपेक्षितविध्यापत्तेस्तच्छब्दोक्तस्य हविर्द्धानविशेषस्याप्यविधेयत्वेनाङ्ग-त्वायोगान्नाङ्गाङ्ग्यन्वयो युक्त इत्येवं परिहारार्थमिह त्वित्यादिभवतीत्यन्तं भाष्यं तात्पर्यतो व्याख्यातुमाह * इतीति *। नापीत्यादिभाष्यं हवि-र्द्धानसामान्यस्यापि सामिधेन्यन्वयेस्य वाक्यस्य विधिशक्तिकल्पनाश-ङ्कानिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * हविर्द्धानेति *। नचेत्यादिवचनमित्यन्तं भाष्यं विशेषेण सामान्याक्षेपाद्वाक्यभेदपरिहारशङ्कानिरासार्थत्वेन व्या-

ख्यातुमाह * विशेषेणेति * भाष्यं च हविर्द्धानसामान्यस्यान्यतः सामिधेन्यन्वयप्राप्तौ यद्धविर्द्धाने सामिधेनीरन्वाहुरित्यनूद्य तदभिप्रवाधार इति विशेषमात्रविधानादू वाक्यभेदः स्यादित्युक्ते हविर्धानसामान्यस्य सामिधेन्यङ्गत्वेनाविधानेपि तद्विशेषस्य दक्षिणं हविर्द्धानं प्रवर्त्तयन्तीति विहितस्य केन कार्येणान्वय इति कैमर्थ्यापेक्षायामनेन सामिधेन्यङ्गत्वविधानान्नानपेक्षितविध्यापत्तिरिति केन तर्हीत्यनेनाशङ्क्य सोमसंबन्ध्यासादनं हविर्द्धानस्य प्रधानकर्म्म प्रत्यक्षया सप्तमीश्रुत्याऽवगम्यते सामिधेन्यनुवचनं तु हविर्द्धानस्य प्रधानकर्म्मलुप्तसप्तमीकाव्ययतच्छब्दगम्यत्वान्न प्रत्यक्षं ततश्च प्रत्यक्षेण सोमासादनेनैव कृतार्थत्वान्न कैमर्थ्याकाङ्क्षास्तीत्येवं परिहारार्थत्वेनापि सूत्रावयवे योजिते सामान्यविधिं विनानपेक्षितविध्यापत्तेर्विशेषविध्ययोगाद्विशेषणेन सामान्याक्षेपान्न वाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्क्य भवति त्वित्यादिना दशलक्षणापक्षेतिदेशाद्व्यपदेशसामान्यप्राप्तेस्तद्विशेषदक्षिणहविर्द्धानसमीपवर्त्तिव्यपदेशमात्रविध्योपपत्तेः सामान्याक्षेपनिमित्तगौरवलक्षणवाक्यभेदापादकाङ्कोपदेशपक्षानौचित्यमुक्तमित्येव सकलं वाक्यभेदाभावशङ्कानिरासे योज्यं तस्मादितिसिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादपीति * । प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म्म सोमस्य तेन क्रियते इत्यादिभाष्येण हविर्द्धानसामिधेन्यनुवचनयोर्द्वयोरपि कृतार्थत्वेनान्योन्याङ्गाङ्गित्वानपेक्षोक्त्यर्थतया सौत्रो हेतुर्व्याख्यातः प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म्म सोमस्य नतु सामिधेनी कर्म्मेत्यनेन तु हविर्द्धानस्य सोमधारणमात्रेण कृतार्थत्वात्तस्य च प्रत्यक्षत्वेनापह्नोतुमशक्यतयानपेक्षितविध्यापत्तेर्हविर्द्धानसामान्यविध्यनपेक्षविशेषविध्ययोगादुभयविधिप्रसङ्गेन वाक्यभेदापत्तेरितिवदतापिशब्देन सूचितः । अथेत्यादिभाष्यसूचितवाक्यभेदप्रकटत्वेन स्पष्टत्वान्न व्याख्यातः ।

समाख्यानं च तद्वत ॥ १७ ॥

सामिधेन्यङ्गत्वेपि शकटस्य महत्वेनैकदेशे सोमासादनमेकदेशान्तरे होतृस्थानमित्यविरोधात्समाख्योपपत्तेर्लिङ्गत्वायोगमाशङ्क्यान्यसहितहविर्द्धारणे सापेक्षत्वात्समासविघातापत्तेर्लिङ्गत्वमुपपादयितुमाह * हविर्द्धानमिति * । अन्यसाहित्यात्समासविघातापत्तिसूचनार्थं सामिधेन्यनुवक्तृप्रधानत्वं सामिधेन्युक्त्या लक्षितम् ॥

उत्सर्गातिरिक्तस्यान्यद्वाराऽनुष्ठानम् । अधि० ८

शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात्तस्मात् स्वयं प्रयोगे स्यात् ॥ १८ ॥

तुल्यः सर्वेषां पशुविधिरित्याद्यधिकरणचतुष्टयकृतायाः स्थानस्य पूर्वैः सह विरोधाविरोधचिन्तायाः प्रसङ्गेनागतानामाराच्छिष्टसंयुक्तमित्यादिचिन्तानां समाख्या बुद्धिस्थत्वात्तया सह द्रव्यसंस्कारः, प्रकरणाविशेषात्सर्वकर्म्मणामित्यतः प्राक्तन्याश्चिन्तायाः सङ्गतिमाह ॥ अत इति ॥ । विरोधाविरोधचिन्तया प्रकरणादित्रयेपि कथञ्च विनियुज्यत इत्ययमंशश्चिन्तितो भवतीति कथमित्यनेन सूचितम्, एवमादयः समाख्याः कथं विनियोक्तुमारभन्ते किं विरोधेन ततश्च न शक्नुयुरथाविरोधेन ततश्च शक्नुयुरित्यर्थः ॥ ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादित्यतः प्राक् विरोधाविरोधयोरचिन्तनात्सङ्गत्ययोगमाशङ्क्य शास्त्रफलमित्यादिचिन्ताया अप्युपोद्घातत्वेन विरोधाविरोधाचिन्ताशेषत्वात्सङ्गतिमुपपादयितुमाह ॥तत्रेति॥ । चमसाध्वर्यवश्चेत्यादिचिन्तानां प्रसक्तानुप्रसक्त्या-सङ्गतिस्तावच्छब्देन सूचिता ॥ उपोद्घातत्वमुपपादयति ॥ यदीति ॥। अग्निहोत्रोदाहरणे परिक्रयाभावेन शेषमन्य एव कुर्यादितिसिद्धान्तायोगात्तद्व्यावृत्यै स्वयं शोधयति ॥ तत्रेति ॥ मध्यमपक्षस्य सिद्धान्तत्वविवक्षायामग्निहोत्रस्योदाहरणत्वोपपत्तिः फलवत्वोक्त्या सूचिता । तत्रेतिसन्देहभाष्यं व्याचष्टे ॥ तेष्विति ॥ । प्रधानभूतेष्वाधानादावन्यकर्तृकत्वाभ्युपगमादङ्गभूतेष्वपिच प्रयाजादिषु यजमानकर्तृकत्वाभ्युपगमात्प्रभौ स्वामिन्येव धीयते समवैतीत्यवयवव्युत्पत्त्या प्रधानोक्त्यानन्यसाध्यव्यापारोक्तिः सर्वस्मिन्प्रयोगे स्वयमेव कर्त्ता स्यादित्याद्यपूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थम् । तस्मादितिसूत्रावयवं व्याचष्टे ॥ किमिति ॥ । शास्त्रीयकर्म्मसाध्यं यत्फलं तत्स्वयमनुष्ठातर्य्येव यस्माद्भवतीति हेत्वर्थमाद्यावयवं कृष्यादिफलस्य कर्तृगामित्वानियमादर्शनात्कथं शास्त्रीयकर्म्मफलस्य तन्नियमोवगम्यत इति हेतूपपत्तिप्रश्नस्य च शास्त्रप्रमाणकत्वात्फलस्य शास्त्राच्च कर्तृगामित्वनियमावगतेरित्येवमुत्तरार्थं द्वितीयावयवं शास्त्रात्कर्तृगामित्वनियमाव्वगत्युपपादनेन व्याख्यातं भविष्यतीति मत्वा तदुपपादने हेत्वाकाङ्क्षां पूरयितुमाह ॥ कुत इति ॥ अग्निहोत्रो- ११३८।५

दाहरणाव्याप्तितद्भाष्यानुक्तापीयं युक्तिः सामानाधिकरण्याख्ययुक्त्युक्त्यर्थे भाष्ये यजेतेत्यात्मनेपदयुक्तवाक्यमात्रोक्त्या सूचितत्वादुक्ता । अन्येनापि कर्तुमशक्यमङ्गोक्त्या विवक्षितम् । तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * । प्रयोक्तृशब्दस्य हेतुकर्तृवाचित्वप्रसिद्धे विपर्ययापत्तिमाशङ्क्य फलार्थिवाचित्वेन व्याचष्टे * फलस्य चेति * । सर्वस्य स्वयंकर्तृकत्वे हौत्रादिसमाख्यानुपपत्तिमाशङ्क्यैकस्येत्युत्तराधिकरणशङ्कासूत्रवक्ष्यमाणन्यायाद्यजमानस्यैव हौत्रादि कुर्वाणस्य समाख्योपपत्तिमाह * हौत्रादीति * । वरणभरणयोरदृष्टार्थत्वान्नित्यप्रयोगे स्वयंसर्वानुष्ठानाशक्तविषयत्वाद्वोपपत्तिश्चकारेण सूचिता ।

उत्सर्गे तु प्रधानत्वाच्छेषकारी प्रधानस्य तस्मादन्यः स्वयं वा स्यात् ॥ १९ ॥

द्वितीयपूर्वपक्षसूत्रं परिमतेन तावद् व्याचष्टे * प्रधानमात्रेति * । आत्मनेपदेनाङ्गेषु फलार्थिकर्तृत्वानियमपि न्यायान्नियमसिद्धिं शङ्कते * ननु चेति * । अङ्गभावनाक्षेपादेव सामान्यतः कर्तृप्राप्तौ फलार्थ्येव सर्वं कुर्यादिति नियमार्थो विधिः कर्त्रन्तरं निवर्त्तयेत् न्यायात्तु कर्त्रन्तरानिवृत्त्यप्रतीतेः प्रधानसमानकर्तृकत्वस्य चाङ्गेषु प्रयोक्तृत्वेनाप्यनुग्रहोपपत्तेर्नाङ्गेषु नियमसिद्धिरिति परिहरति * नेति * प्रधानेपि तर्हि प्रयोक्तृत्वेनापि फलार्थिना कर्तृत्वसिद्धेः स्वयङ्कर्तृत्वासिद्धेः स्वयङ्कर्तृत्वनियमो न स्यादित्याशङ्क्यात्मनेपदसामानाधिकरण्याभ्यां प्रधानार्थे फलार्थिकर्तृत्वानियमात्कर्त्रन्तरनिवृत्त्या फलार्थिना स्वयङ्कर्तृत्वावगमात्पुरोडाशादिद्रव्योत्सर्गात्मके प्रधाने स्वयमक्रियमाणेऽन्यादृक्कर्तृत्वायोगात्परिक्रये वरणे च स्वयङ्क्रियमाणेपि प्रधानकारिणा कार्यस्य परिक्रयादेरतत्कारिणा कृतस्याप्यकृतसमत्वापत्तेः प्रधाने स्वयं करोति प्रधाने तु स्वयङ्कृतेऽङ्गानि परिक्रयवरणाभ्याङ्कारयन् कर्तृत्वान्न व्याहन्यत इत्याह * द्रव्येति * । सौत्रोत्सर्गोक्तिव्याख्यार्था प्रधानविवक्षायामपि द्रव्योत्सर्गोक्तिः । आत्मनेपदेन साङ्गायां फलार्थिनः प्रयोजके कर्तृत्वस्यैवाभिधानात्प्रधानस्योत्सर्गात्मकतयान्येन कर्तुमशक्यत्वात्तस्मिन्प्रयोजककर्तृत्वस्यानुष्ठानरूपेण निवृत्तावपि प्राप्तिरूपेणानिवृत्तेरङ्गेषु प्रयोजककर्तृत्वे सुतरां प्रधानसमानकर्तृकत्वात्सेत्स्यतीत्येवं प्रधानवशेनाङ्गेष्वपि स्वयङ्कर्तृत्वनियमाशङ्कानिरासेनान्येषां द्वितीयपूर्वपक्षसमर्थनं दूषयितुमुपन्यस्यति * केचित्त्विति * ।

स्वयङ्कर्तृपक्षेपि प्रधानसमानकर्तृकत्वाविरोधसूचनार्थं सुतरामित्युक्तम् । क्रियाफलस्यात्मनेपदेन कर्त्रभिमुखगामित्वाभिधानात्स्वसमवेतक्रियाफलस्य च स्वस्मिन्नेवोत्पत्तेर्देशान्तरप्राप्तिफलकस्वाभिमुखगमनायोगाण्णिजभावेपि तदर्थप्रयोजकव्यापाराभिधानमुपपादयति * कर्त्रभिप्रायेति * एतदेवाभियुक्तप्रयोगेण द्रढयति * तथाचेति * ॥ आत्मनेपदेन प्रयोजकव्यापारोक्तौ स्वयङ्कृतात्फलानवाप्त्यापत्तेः केनचित्सामदानादिप्रकारेणान्यं स्वद्रव्योत्सर्गं प्रवर्त्तयित्वा प्रधानस्याप्यन्येन कारयितव्यत्वप्रसङ्गापादनेन दूषयितुमारभते * न त्विति * । कृतूपकाराख्यस्य चाङ्गक्रियाफलस्य यजमानगामित्वायोगात्तत्सिद्ध्यर्थमात्मनेपदस्य प्रयोक्तृव्यापारवाचित्वकल्पना युक्तेत्याह * न चेति * ॥ यजंति याजका यजते यजमान इतिप्रयोगमात्राच्च परस्मैपदात्मनेपदयोः प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारवाचित्वव्यवस्थाकल्पनायां वैपरीत्यापत्तिमाह * कामे त्विति *। तस्मात्प्रधानमात्रस्यात्मनेपदाख्येन प्रत्ययेन फलार्थिकर्तृकत्वनियमादुत्सर्गमात्रे च प्रधानत्वात्तन्मात्रे स्वयङ्कर्त्ता स्यादित्यनेनैव सूत्रव्याख्यानेन प्रधानमात्रेत्यादिवार्त्तिककृतेन द्वितीयः पूर्व्वपक्षः समर्थनीयो न त्वात्मनेपदेन प्रयोक्तृत्वस्यैवाभिधानात्प्रयोक्तृत्वे सुतरां फलार्थिनः कर्त्तृत्वसिद्धेः स्वयङ्कर्तृत्वानभिधानादुत्सर्गमात्रे प्रधानत्वादनन्यकार्यत्वात् स्वयङ्कर्त्ता स्याच्छेषकारी त्वात्मनेपदवशादन्यः प्रधानसमानकर्तृकत्ववशाद्वा स्वयमेवेत्यनेन केचित्त्वितिवार्त्तिककृतेनेत्युपसंहरति * तस्मादिति * । पूर्वमपि व्याख्यानं दूषयितुमाह * तत्रापीति * । भावनामात्रस्यात्मनेपदेन फलार्थिकर्तृकत्वनियमात्करणांशेप्यनियमाभ्युपगमेऽशङ्क्येपि नियमापत्तेः करणांशमात्रे फलार्थिकर्तृकत्वेन कथं भावनोपसंहृतेति दूषणं पूर्वव्याख्यानेपि वाच्यमित्यर्थः । स्वमतेनोत्सर्गरूपे प्रधानेङ्गे वा प्रभावेव धीयमानत्वाख्यात्प्रधानत्वात्स्वयमेव कर्त्ता स्यात् यत्त्वन्येन कर्तुमशक्यत्वात्प्रभावेव धीयमानरूपप्रधानस्यान्येन कर्तुं शक्यत्वात्परिशिष्टं तत्कारी प्रधानकर्तुरन्यः स्वयं वा स्यादित्येवं सूत्रं व्याचिख्यासुराद्यपूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन तुशब्दं तावद्व्याख्यातुमाह * तेनेति * । स्वर्गकामादिपदस्य प्रेर्यसमर्प्पकत्वे स्वर्गकामादेरेव विधिप्रेर्यत्वान्यथानुपपत्त्या फलित्वावगमाद्भावनायाश्च प्रेर्यान्वयात्प्राक् फलविशेषानवगमात्तत्कामकर्तृविशेषाक्षेपाशक्तेरकर्मप्रत्ययस्थात्मनेपदरूपतुल्यकर्तृविशेषनियमसम्भवेन च पदान्तरोक्तप्रेर्यत्वान्यथानुपपत्त्या कर्तृविशेषाकल्पनायो-

गाद्वात्मनेपदेन फलिना कर्तृत्वानियमात्कर्त्रन्तरस्य फलाभावावगतेर्निवृत्तिः स्यात्तस्य त्वेकादशाद्ये फलसमर्पकतया वक्ष्यमाणत्वात्प्रेर्यविशेषावगमात्प्रागेव भावनायाः फलपदान्वयात्फलविशेषावगमने तत्कामकर्तृविशेषाक्षेपशक्त्युपपत्तेः, प्रेर्यविशेषानवगमाच्च फलविशेषानवगतेरात्मनेपदेन फलिनः कर्तृत्वनियमायोगाद्भावनाक्षिप्तकर्तृत्वस्य स्वर्गकामादिपुरुषविशेषस्यात्मनेपदेन फलित्वनियमाज्जातपुत्रकपितृकर्तृकवैश्वानरेष्टिफलस्य पुत्रगामित्ववदस्यापि फलित्वं प्रसक्तं निवर्त्तेत न त्वन्यस्य कर्तृत्वेत्यर्थः । आत्मनेपदेन कर्तुरेव फलमिति नियमादकर्तृफलार्थे च कर्त्तुर्नियमाभावेप्यकरणे फलाभावापत्तेरात्मनेपदस्य प्रयोक्तृव्यापारवाचित्वाभावेन स्वयङ्कर्त्तर्येव फलनियामकत्वात्साङ्गप्रधानभावनायाश्च फलसाधनत्वात्सर्वत्र स्वयङ्कर्तृनियमापत्तिशङ्कानिरासार्थत्वेनाङ्गप्रधानविशिष्टभावनायाः फलसाधनत्वेपि परिस्पन्दरूपेषु धात्वर्थेष्वात्मनः साक्षात्कर्तृत्वायोगेनावश्यं शरीरेन्द्रियद्वारा कर्तृत्वस्याश्रयणीयत्वाद्भावनाधात्वोः कर्त्रैक्यनियमानुपपत्तेरन्यकर्तृकेणापि च धात्वर्थेन करणतया भावनावच्छेदोपपत्तेर्धात्वर्थानवच्छिन्नभावनानुष्ठानायोगोपालम्भानापत्तेः पट्कर्षकर्तृकक्रृषिधात्वर्थावच्छिन्नायाश्च भावनायाः षड्भिर्हलैः कृषतीत्येककर्तृकत्वप्रयोगात्कर्त्रैक्यनियमाभावावगतेः करणेतिकर्त्तव्यतात्वेन चाङ्गप्रधानानां फलभावनाविशेषणतया तस्यामवस्थायां साध्यत्वाभावेन कर्त्रनपेक्षत्वात्स्वरूपमात्रे फलभावनया फलार्थिनः कर्तृत्वाक्षेपावगतेरात्मनेपदेन तन्मात्रे स्वयं कर्तुः फलनियमात्ताद्विशेदर्णष्वङ्गप्रधानेषु तद्वशात्स्वयङ्कर्तृत्वानियमापत्तेरात्मोपात्तशरीरेन्द्रियव्यापाराणां यजमाने फलसाधनत्वनियमोपपत्तेरुत्सर्गरूपेष्वङ्गप्रधानेष्वन्येन कर्तुमशक्यत्वात्स्वयङ्कर्तृत्वनियमेप्यन्यत्रानियमोक्त्यर्थतया सूत्रव्याख्यां सूचयितुमाह * तावतेति * । अङ्गेर्द्गतौगत्यर्थत्वादङ्गति स्वामिनं त्यक्त्वान्यत्रापि गच्छति समवैतीति व्युत्पत्यान्येनापि कर्तुं शक्यस्याङ्गोक्त्या विवक्षितत्वात्फलार्थिनः स्वामिनः परिक्रयोपात्तर्त्विग्द्वारा फलभावनाविशेषणभूताङ्गप्रधानव्यापारकरणस्यात्मनेपदाविरुद्धत्वादन्येन कर्तुमशक्येषु सामर्थ्यात्स्वयङ्कर्तृत्वनियमेप्यन्येन कर्तुं शक्येष्वानियम इत्यर्थः ॥ भाष्ये तु विशिष्टायां भावनायां स्वयङ्कर्तृत्वनियमेपि परिस्पन्दरूपेष्वङ्गप्रधानेष्वमूर्त्तस्यात्मनः क्रियाश्रयत्वायोगेन तन्निरपेक्षक्रियानिष्पादकत्वात्व्यस्य कर्तृत्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वात्परिक्रीतर्त्विक्कर्तृकेष्वपि स्वामिनः परि-

क्रयद्वारा निष्पादकत्वाख्यस्वयङ्कर्तृत्वोपपत्तेर्यावत्यङ्गे प्रधाने वा स्वाश्रितक्रियानिष्पादकत्वसम्भवस्तावत्येव साक्षात्कर्तृत्वनियमोऽन्यत्रानियमइत्येवमर्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं परिक्रयाख्यस्योत्सर्गस्यर्त्विजः प्रतियजमानस्य स्वामित्वाख्यप्राधान्यापादकत्वात्प्राधान्यमुत्सर्गे कृते यजमानस्यार्त्विजः प्रति प्राधान्यं तत्प्रयुक्तै ऋत्विग्भिः कृते देहेन्द्रियकृते जीवस्येव स्वयङ्कर्तृत्वोपपत्त्यै प्रधानत्वोक्त्या विवक्षितम् ।

अन्यो वा स्यात्परिक्रयाम्नानाद्विप्रतिषेधा-
त्प्रत्यगात्मनि ॥ २० ॥

दक्षिणादानस्य परिक्रयार्थत्वे तदन्यथानुपपत्त्यर्त्विजां कर्मसंयोगकल्पना कर्मसंयोगाच्च परिक्रयार्थत्वावगतिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेः सिद्धान्तहेत्वसिद्धिमाशङ्क्य परिक्रयार्थत्वावगमात्प्रागपि द्वितीयपूर्वपक्षन्यायादृत्विजां पाक्षिककर्मसंयोगप्राप्तेस्तेभ्यो दानस्य दृष्टार्थत्वे सम्भवत्यदृष्टार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्परिक्रयार्थत्वस्य दशमसिद्धतामाह * अन्वाहार्येति * । विप्रतिषेधादितिसूत्रावयवव्याख्यार्थं विप्रतिषिद्धश्चेत्यादिभाष्यमन्यकर्तृकत्वपक्षे परिक्रयाविरोधमाशङ्क्य नित्यवदाम्नातात्परिक्रयादित्येवं हेत्वर्थव्याख्यार्थात्पुरुषानतीत्यादिभाष्यात्पठितमपि परिक्रयादृष्टार्थत्वापत्तेर्दशमे निषेत्स्यमानत्वाद्दोषत्वसूचनायादौ व्याचष्टे * स्वभावतश्चेति * । आद्यं व्याचष्टे * तत्रेति * । तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * । अन्यैः पूर्वसूत्रस्थप्रधानशब्दोक्तेभ्योऽन्येन कर्त्तुमशक्येभ्यः परिशिष्टानां पदार्थानां करणे सर्वस्य स्वयङ्कर्तृकत्वं सामानाधिकरण्यात्मनेपदाभ्यामवगतं न सिद्ध्येदित्याशङ्काया उत्सर्गे तु प्रधानत्वादित्यनेनैव निरस्तत्वसूचनार्थमुत्सर्गे त्वितिभाष्यं व्याचष्टे * अतश्चेति * । आत्मनेपदस्य प्रयोक्तृव्यापारवाचित्वानिषेधात्साङ्गप्रधानभावनाकर्त्तुरेव फलनियामकत्वाच्च क्वचित्संविधानेन कर्तृता युक्तेत्याशङ्क्य संविधानद्वारापि करणे निष्पादकत्वाख्यस्वयङ्कर्तृत्वाविघातादनन्यसाध्ये च स्वयङ्करणावश्यंभावादात्मनेपदमपि क्वचित्स्वयङ्करणात्क्वचित्संविधानात्कर्त्तरि नियच्छतीत्याह । * आत्मनेपदस्यापीति * ।

परिक्रीतानामृत्विजां संख्याविशेषनियमः । अधि० ९

तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यादनियमोऽविशेषात् ॥ २१ ॥

कर्त्रन्तरप्रवेशेपि यावत्समाख्यं कर्तृभेदाभावे सामाख्यानिकविनियोगायोगेनास्याप्युपोद्घातत्वेन सङ्गतेर्यदि होत्रादयो नानाभूता इति पूर्वाधिकरणसङ्गतिवार्त्तिकस्थेन नानाशब्देनैव सूचितत्वादृत्विजो वृणीत इत्यनेन वरणविधिर्ब्रह्माणं वृणीत इत्यादिभिर्वेति सन्देहाच्च ब्रह्मादिसंज्ञोत्पत्तिस्थत्वाद्वैदिकानुत्पत्तिस्थत्वाद्वा नेतिसन्देहस्य कर्तृसङ्ख्यासन्देहहेतुताया नोत्पत्तौहीति सूत्रालोचनया ज्ञातुं शक्यत्वाद्दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रत्वोश्चत्वार ऋत्विजश्चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्चर्त्विजः पशुबन्धस्य यज्ञक्रतोः षड् ऋत्विजः सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदशर्त्विज इतिसङ्ख्यावाक्यानां प्रचयप्राप्तसङ्ख्याविध्ययोगात्पाक्षिकानुवादत्वावगतेः सङ्ख्याविशेषाविधानेनानियमे पूर्वपक्षिते शास्त्रार्थाव्यवस्थाशङ्कानिरासार्थं शेषपदार्थानामन्यकार्यत्वनियमे सति कस्यचिच्छेषपदार्थस्य स्वयङ्कर्तुमन्याय्यत्वाद्यदा यावन्तः सर्वानन्यकार्यान् पदार्थान् कर्तुं शक्नुवन्ति तदा तावन्त इत्यर्थात्कर्तृसङ्ख्याव्यवस्थेत्युक्तमित्येवं सूत्रव्याख्यामात्रं सूचयितुमाह * एकस्येति * । ऽ्यादयोपि वाशब्देनोक्ताः । आद्यावयवस्याव्याख्ययोत्तरावयवशेषत्वं सूचितम् । एकस्य कर्मभेदादिति सूचितम् । परिक्रयान्यथानुपपत्त्या स्वयङ्कर्तृत्वस्य वाध्यत्वात्कस्मिंश्चित्पदार्थे परिक्रीतेनैकेन कृतेनुपपत्तौ परिहतायां पदार्थान्तरे स्वयङ्कर्तृत्वबाधस्यान्याय्यत्वादेक एवोपादेय इति पूर्वपक्षान्तरमाह । * अथवेति * फलकामस्य फलभावनायां प्रवृत्तौ फलकर्तृत्वात्समानकर्तृकता प्रयोगस्योक्ता ॥

अपिवा श्रुतिभेदात्प्रतिनामधेयं स्युः ॥ २२ ॥

कर्तृविशिष्टविभागादिपदार्थविधिष्वध्वर्य्वादिनामधेयश्रुतिभेदात्प्रतिनामधेयं भिन्नाः कर्त्तारः स्युरित्येवं सूत्रव्याख्यां सूचयितुमाह * भिन्नेति * । कर्मभेदप्रमाणत्वात्संज्ञायास्तया कर्तृभेदासिद्धिमाशङ्क्य संज्ञिभेदं विना संज्ञाभेदानर्थक्यन्यायतुल्यत्वात्कर्तृभेदेपि प्रामाण्यमाह * संज्ञा चेति * सिद्धान्तमुपसंहरति * इतीति *

एकस्य कर्मभेदादिति चेत् ॥ २३ ॥

एकस्याप्यध्वर्य्वादिनामधेयश्रुतिभेद उपपद्यत इत्याशङ्कार्थं सूत्रं सिद्धसंज्ञानां कर्म्मान्वयविधानादयुक्तमाशङ्कयार्थविशेषवाचित्वेनाध्वर्य्वादिसमाख्यानां लोकादनवगतेर्योऽध्वर्युः स विभजतीति वचनव्यक्तययोगाद्विभागादौ व्याप्रियमाणावस्थायामुपलम्भेन यो विभजति सोऽध्वर्युरिति यूपादिवद्विपरीतवचनव्यक्तयाश्रयणाद्विभागादिकार्यकर्तृत्वरूपार्थवाचित्वेन परिच्छेदमुपपादयति * व्याप्रियमाणानामिति *। कर्म्मयोगेनाध्वर्य्वादिशब्दार्थपरिच्छेदमस्मिन् गृहे देवदत्तः पाचक इत्युक्ते ज्ञातपाचकशब्दार्थस्यास्याज्ञातदेवदत्तशब्दार्थस्य योऽस्मिन् गृहे पाककर्त्ता स देवदत्त इति पाचककर्मयोगाद्देवदत्तशब्दार्थपरिच्छेददृष्टान्तेन दृढयन्नुपसंहरति * ततश्चेति *।

नोत्पत्तौ हि ॥ २४ ॥

नाध्वर्य्वादिकर्म्मभेदनिमित्तोऽध्वर्य्वादिसंज्ञाभेदो यस्मादुत्पत्तौ कर्त्तुरुपादानार्थे वरणे सा वाम्नात इत्येवंशङ्कानिरासार्थं सूत्रमुत्पत्तिस्थत्वस्य कर्तृभेदहेतुत्वोपपादनायानुत्पत्तिस्थतायामभेदकत्वात्युक्तिपूर्व्वं व्याचष्टे * यदि हीति *। चरणस्याध्ययनादिनिष्पादितकर्तृत्वयोग्यपुरुषोपादानार्थत्वेपि वरणं विना परार्थे कर्म्मणि प्रवृत्त्ययोगात्कर्तृत्वानुत्पत्तेरुत्पत्तित्वोक्त्युपपत्तिसूचनायात्यन्ताप्रवृत्तपुरुषप्रवर्त्तनार्थप्रार्थनरूपतोक्ता श्रवणीक्रियाविशेषणत्वाद्दादीति नपुंसकलिङ्गैकवचनाविरोधः। उत्पत्तिस्थानां संज्ञानां वरणाख्यनिमित्तातिरिक्तकर्म्मान्वयनिमित्तायोगात्कर्तृभेदकत्वमुपपादयितुमाह * न चेति *॥ अध्वर्य्वादिवाक्यैर्वरणविधावध्वर्य्वादिविशिष्टवरणविधानात्तेभ्य एवर्त्विग्विशिष्टवरणप्राप्तेर्ऋत्विग्वाक्यानर्थक्यप्रसङ्गादृत्विग्वाक्यविहिते वरणेऽध्वर्य्वादिवाक्यानां वरीतव्यविशेषसमर्पणार्थत्वेनानुत्पत्तिविधितयाध्वर्य्वाद्युत्पत्तिरूपवराभेदादेकेन च वरणेनानेकर्त्विगुत्पत्त्ययोगादृत्विग्भेदासिद्धिमाशङ्क्यर्त्विग्वाक्येन शुद्धवरणविधावृत्विक्पदानर्थक्यापत्तेरेकेनैव च वरीतव्येन नैराकाङ्क्ष्याद्विकल्पेनाध्वर्य्वादिवाक्यानां वरीतव्यसमर्प्पकत्वापत्तेर्ऋत्विग्विशिष्टविधौ तु नियमस्तु दक्षिणाभिरिति न्यायेनाध्वर्य्वादीनामेवर्त्विक्त्वावधारणाद्वरीतव्यविशेषज्ञानसिद्धेर्दीक्षादक्षिणवाक्यवच्च क्रमवाचिशब्दाभावेनाध्वर्य्वादिवाक्यानां क्रमार्थत्वायोगाच्चानर्थक्याप-

त्विग्बहुवाक्यार्थवत्त्वादृत्विग्वाक्यमात्रस्य स्तुत्यर्थत्वेनानुवादत्वावगमोऽध्व-र्य्वादिवाक्यैरेव च वरणविधिं मत्वाऽध्वर्य्वादिशब्दानामौदुम्बरीन्यायेन क-र्मनिमित्तत्वाभ्युपगमे भिन्नपुरुषसमर्थकत्वाभावेन गुणाद्भेदाभावेऽप्यभ्या-साद्वृद्धित्वेन वा भिन्नपुरुषसमर्पकत्वाद्गुणाद्वरणभेदप्रतीतेः ऋत्विग्भेद-सिद्धिमाह * वरणान्यपिचेति * अध्वर्य्वादिवाक्यानां वरणविधित्वसूच-नायेतानीतिविशेषणं न केवलमृत्विगुपादानार्थवरणभेदादृत्विग्भेदः किं-त्वध्वर्य्वादिसमाख्यानां भिन्नपुरुषविषयवरणनिमित्तकत्वेन भिन्नपुरुषविष-यत्वादिरीतिमाह * समाख्यानामपिचेति * । निमित्तान्तरादर्शनेनैव ता-वत्पारिशेष्याद्वरणनिमित्तता गम्यते वरणान्वयव्यतिरेकाभ्यामपि सैव ग-म्यते तेषां च निमित्तानां वरीतव्यविषयभेदेन नैमित्तिकानामध्वर्य्वादिना-म्नां वाच्यविषयभेदार्थसिद्धिरिति व्यवहारशब्दात्परतोऽपिच शब्दान्वयेन भेदोक्त्योश्चाधिकरणव्युत्पत्त्या विषयभेदार्थत्वाभ्युपगमेन व्याख्येयम् । वृतानामपि होत्रादीनामनुयाजार्थं पुनर्वरणवदेकस्यापि तत्तत्कर्मार्थं पुनःपुनर्वरणोपपत्तेर्वरणानामेव भिन्नविषयत्वासिद्धिमाशङ्क्य कर्मा-रम्भकालीनत्वेनैषां दृष्टोपादानार्थत्वे सम्भवत्यनुयाजार्थवरणवददृष्टार्थ-त्वायोगाद्यावत्कार्यार्थं च सकृद्वरणोपपत्तेरुपात्तोपादानायोगाच्च विषय-भेदमुपपादयति * दृष्टार्थत्वाच्चेति * । एकस्य पुनःपुनर्वरणायोगेऽप्यृत्वि-जो वृणीत इत्यस्य वरणोत्पत्तिविधित्वेन वरणभेदाभावादेकस्मिंश्च वर-णेऽध्वर्य्वादिवाक्यविहितानां वरणीयानां समुच्चयायोगादृत्विज इति बहु-त्वस्य चोद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात्परिक्रयान्यथानुपपत्त्या चर्त्वि-क्प्राप्तेश्चमसाध्वर्युबहुत्ववदप्राप्तोद्देश्यविशेषणत्वाभावादध्वर्य्वादिशब्दानां भिन्नपुरुषसमर्पकत्वेनैकस्य कस्य चिद्धर्मनिमित्तत्वाद्भिन्नपुरुषसमर्प-कत्वाभावे वा यावत्कर्त्तव्यात्समेकस्य सकृद्वरणं भविष्यतीत्याशङ्क्यर्त्वि-ग्वाक्येन वरणमात्रविधावृत्विक्पदानर्थक्यापत्तेः ऋत्विग्विशिष्टवरणवि-धिप्रसङ्गेनाध्वर्य्वादिवाक्यानर्थक्यप्रसङ्गादध्वर्य्वादिवाक्यानामेव वरणो-त्पत्तिविधित्वावगतेस्तत्र चाध्वर्य्वादिशब्दानां कर्मनिमित्तत्वेऽप्यध्वर्य्वा-दिकर्मकरणत्वेन वरीतव्यस्योत्पत्तिवाक्यशिष्टस्य होत्रादिकर्मकरत-या वरीतव्येन वाक्यान्तरशिष्टस्य बाधविकल्पासम्भवादन्योन्यनैरपेक्ष्येण समुच्चयस्याप्यसम्भवान्न शक्यः सकृत्कृतेनैकेन वरणेनानेककर्मकरत्वेन क्रियमाणः पुरुषः यजमानेनात्मना सम्बन्धुं ततश्च समुच्चयायोगादपि वर णानि भिद्यन्त इति परिहारमाह * उत्पत्तौति * । वरणान्यपिचेत्यत्र-

केन वरणेनानेकपुरुषोपादानायोगाद्वरणभेदो गुणादुक्त इह त्वेकस्यापि पुंसोनेककर्म्मार्थत्वेनोपादानायोगादित्यपौनरुक्त्यम्। एकस्यापि पुंसोनेककर्मार्थं वरणेनोपादेयत्वं क्रियमाणान्तरोक्त्योपसंहारादुक्तम्। एकस्मिन्नप्यनेककर्म्मार्थोपादानसमुच्चयायोगोपिशब्देन सूचितः। वरणानां भेदेपि सर्वेषां कर्त्तुरुपादानार्थतयैकार्थ्येन च वैकल्पिकत्वात्तदुपादेयर्त्विग्विकल्पो भविष्यतीत्याशङ्क्याह *सर्वाणि चेति*। सूत्रार्थमुपसंहरति *अत इति*। तान् पुरोध्वर्युर्विभजतीत्यादिवाक्यैर्विभागादिकर्म्मार्थत्वेनाध्वर्य्वादीनां वरीतव्यत्वप्राप्तेर्वरणकीर्त्तनस्य विधित्वायोगात्प्रयोजनाभावेन चानुवादत्वायोगात्प्रचयगम्यषोडशसङ्ख्याप्रत्यायनार्थत्वोक्त्यर्थं तस्मादित्यादिभाष्यमविहितवरणस्याध्वर्य्वादेर्नियमेन वरीतव्यत्वप्राप्त्यभावादन्योन्यानपेक्षाध्वर्य्वादिविशिष्टभिन्नवरणविधायित्वेन स्पष्टावगतभिन्नवाक्यत्वानाञ्चाध्वर्य्वादिवाक्यानामप्रतीयमानैकत्वकल्पनेन प्रचयाख्यसुखतरोपायलभ्यसङ्ख्यामात्रप्रत्यायनार्थत्वस्य वा युक्तत्वाद् दूषयति * यत्त्विति *। कथं तर्हि भाष्यकारस्तूभयथापि भेदो भवतीत्येतत्प्रतिपादनपर इति टुप्टीकाग्रन्थेऽस्यापि प्रकारस्याभ्यनुज्ञेत्याशङ्क्य प्रौढिमात्रं तत्, वस्तुतस्तूत्पद्यमाना एवैते भिन्ना एवोत्पद्यन्ते, प्रचयात्तु या सङ्ख्या सैवानुवाद इत्येतदेव टुप्टीकोक्तं युक्तमिति सूचयितुमाह * तेनेति *। अध्वर्य्वादीनामेकवरणाख्यधर्मान्वयलक्षणे प्रचये सत्यपि कथं सङ्ख्यावगतिरित्याशङ्क्य भिन्नवरणविध्यनुनिष्पत्तिर्हेतुत्वेनोक्ता॥

चमसाध्वर्यूणां पृथक्त्वम्। अधि० १०

चमसाध्वर्यवश्च तैर्व्यपदेशात्॥ २५॥

चमसाध्वर्युसंज्ञाया अप्युत्पत्तिस्थत्वात्पूर्वन्यायेनैव भेदकत्वसिद्धेरधिकाशङ्काभावेनातिदेशायोगमाशङ्क्याध्वर्य्वादिसंज्ञानामक्लृप्तार्थत्वेन वरणनिमित्तकत्वावगतेर्यावद्वरणं वरीतव्यभेदकत्वं युक्तम्। अस्यास्त्वध्वर्युपुरुषेष्वेव चमसान्वयेनोपपत्तेर्न भेदकतेत्यधिकाशङ्कां सूचयन्पूर्वपक्षमाह * अध्वर्यव इति *। सिद्धान्तमाह * इतीति *। षष्ठीव्यपदेशस्य भेदकत्वोपपादनार्थं सम्बन्धिपृथक्त्वे सत्येव सम्बन्धवाचिषष्ठीव्यपदेशानियतत्वेभिहितेऽध्वर्यूणामेवर्त्विगन्तरसम्बन्धोपपत्तिं नन्वितिभाष्येणाशङ्क्य तैः सर्वैर्होतृब्रह्मोद्गातृयजमानैर्मध्यतः कारिभिः प्रशास्तृब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्रच्छावाकाग्नीध्रैश्च होत्रकैर्व्यपदेशाच्चैषुश्चाध्वर्युपुरुष

स्यात्मना सम्बन्धव्यपदेशायोगादित्येवं सर्वशब्दाध्याहारेणावृत्या तैरितिसूत्रावयवव्याख्यया परिहारार्थं नेतीत्यादिभाष्यं व्याख्यातुं सर्वैश्चेत्युक्तम् । वृतानां पुनर्वरणानर्थक्याद्वरणाख्यकर्त्रुत्पत्तिभेदस्य कर्तृभेदहेतुत्वेन पूर्वमुक्तस्यात्राप्यनुकर्षणार्थत्वेन चकारव्याख्यार्थमपिचेति भाष्यमुत्पत्तौ चेत्यनेन व्याख्यातम् । चमसाध्वर्य्यवश्च भिन्नाः स्युरित्येवं साध्यानुकर्षणार्थत्वेनापि चकारव्याख्या भेदोक्त्या सूचिता । तैर्ऋत्विग्भिः स्वामिभूतैर्व्यपदेशादृत्विजां चर्त्विक्स्वामिकत्वायोगादित्येवं स्वामिशब्दाध्याहारेण तैरितिसूत्रावयवव्याख्यार्थमृत्विग्भिरित्यादिभाष्यं कस्मादुपेक्षितमित्याशङ्क्य यजमानवरणीयत्वेपि पृथक्स्वामिकत्वे व्यपदेशाविरोधेनर्त्विग्वरणीयत्वोक्तेरयुक्तत्वादिति सूचयितुमाह * यद्यपिचेति *॥

चमसाध्वर्य्यूणां बहुत्वम् । अधि० ११

उत्पत्तौ तु बहुश्रुतेः ॥ २६ ॥

चमासाध्वर्यूणामुद्देश्यत्वेप्यप्राप्तत्वेनोपनयने ब्राह्मणादेरिव विधेयत्वाद्विवक्षितविशेषणतया बहुत्वनियमस्य नोपादेयत्वमेवैकं कारणत्वेन सम्मतं विशेषणविवक्षायां कारणं हि महद्भिर्धारित्येतन्न्यायसिद्धत्वादुत्पत्तावप्राप्तविधौ स्थितां बहुश्रुतिमनुसृत्य चमसाध्वर्यवो भिन्नाः स्युरिति सूत्रार्थस्य स्पष्टत्वात्सूत्रपाठमात्रं कृतम् ॥

चमसाध्वर्य्यूणां दशसङ्ख्यानियमः । अधि० १२

दशत्वं लिङ्गदर्शनात् ॥ २७ ॥

शमितुरपृथक्त्वम् । अधि० १३

शमिता च शब्दभेदात् ॥ २८ ॥

कपिञ्जलाधिकरणसिद्धान्ताभ्युपगमेपि मध्यतः कारिणां त्रयश्चमसाध्वर्यवो होत्रकाणां त्रयोन्ये व्यपदेशभेदादिति षट्कापत्तेस्त्रित्वनियमाभावपक्षस्यापि सम्भवोक्तिपूर्वं सूत्रेण सिद्धान्तमाह * बहुत्वेति * । दश चेत्यादिभाष्यं प्राप्त्युक्त्यर्थत्वेन व्याचष्ट * स्वामीति * भाष्यं चैकस्यापि ग्रामभृत्यवदनेकस्वाम्यन्वयाविरोधात्त्वाविदशत्वेपि त्रित्वनियमविरोधिनी चमसाध्वर्युदशतः न युक्तेत्याशङ्क्य ग्रामभृत्यस्याप्यन्योन्यानपेक्षानेकस्वामिकत्वायोगादिह च मध्यतः कारिणां हो-

त्रकाणामिति बहुवचनावगतस्य साहित्यस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वादन्योन्यानपेक्षस्वामिदशत्वावगतस्तदन्यथानुपपत्त्यावगतेन दशत्वेन त्रित्वनियमस्य लिङ्गदर्शनद्योतितदशत्वापनयप्रयोजकस्य बाधितत्वान्न दशतापनीयत इत्युक्तमित्येवं व्याख्येयम् ॥ बहुवचनसामर्थ्यात्त्रित्वस्य पूर्वपक्षितस्य दशत्वे त्रित्वादीनां बहुत्वविशेषाणामन्तर्गते दशत्वोपादाने ततोपराणामर्वाचीनानां त्र्यादिसङ्ख्यानामनुग्रहात्सुतरां बहुवचनं समर्थितं भवतीत्येवं निरासार्थं तस्याञ्चेति भाष्यं कपिञ्जलाधिकरणातिदेशाद्भिन्नः स्यादिति सूत्रार्थस्य चशब्देन व्यपदेशाख्यस्य हेत्वन्तरस्य भिन्नत्वस्य च साध्यस्यानुकर्षणात् स्पष्टप्रतीतेः पूर्वपक्षसूत्रपाठमात्रं कृतम् ॥

प्रकरणाद्वोत्पत्त्यसंयोगात् ॥ २९ ॥

वाशब्दं पूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन स्पष्टत्वादव्याख्यायोपत्त्यसंयोगादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं सत्यमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * उत्पत्तीति *। ११४३।१
अनुत्पत्तिस्थत्वेपि संज्ञाया वाच्यवाचकसामर्थ्यानियमो योभिधागतः संबन्धस्तदनेकत्वे स्वरूपात्सोवहीयत इति न्यायेनैकस्य संज्ञिनोनेकसंज्ञानुपपत्तेर्भेदकत्वमाशङ्क्य यौगिकतयास्याः शक्त्यकल्पनेन पूर्वसंज्ञाशक्तिनियमानपनायकत्वात्तन्न्यायाभावोक्त्यर्थसूत्रयोजनार्थं तत्रेतिभाष्यावयवं व्याचष्टे * तेनेति * । अध्वर्य्वादावन्यत्र व्याप्रियमाणावस्थत्वे श्रुतायाः संज्ञायाः शमनाख्यकर्म्मान्तरयोगनिमित्तमन्वायोगमाशङ्कते * नन्विति *। अन्यत्राव्याप्रियमाणस्यर्त्विजोत्र शमितृसंज्ञया ग्रहणोपपत्तेः कर्म्मान्तरयोगनिमित्तत्वोपपत्तिमाह * नैष इति * । सङ्क्षेपे दैव्याः शमितार आरभध्वमुत मनुष्या इति मनुष्यसमभिव्याहारादनियमेन प्रकृतपुरुषमात्रस्य शमितृत्वे मनुष्याः शमितारो वाक्यसंयोगादिति सूत्रेण पूर्वपक्षिते परिक्रयेणर्त्विजां सर्वकर्म्मार्थत्वावधारणाच्छमनकाले च तेषामेव सान्निधानाच्छमितरि चैकस्मिन्बहुवचनायोगेन शमितार इति बहुवचनस्य शमनार्थपशुनयनादिकार्यपेक्षत्वात्पशुनयनादेश्चार्त्विजत्वानिश्चयाच्छमनमप्यार्त्विजमिति पूर्वपक्षान्तरमृत्विजो वा सन्निधानादित्यनेन कृत्वा शमिता सर्वकर्म्मणामविशेषादित्यनेनर्त्विजामन्यत्र व्यापृतत्वाच्छमनान्तर्भूतानां सर्वकर्म्मधर्मायोगमाशङ्क्याध्वर्यौ व्यापृते तत्पुरुष एव कश्चित्त्रिष्वपि वा पूर्वेषु व्यापृतेष्वन्यः कश्चिदार्त्विजः शमितेति विवक्षितं तच्चेतरमन्य इति

न्यायादुक्तमेवेति सूचयितुमाह * तदंतदिति * । व्यपदेशोक्त्यनुकर्षणेन शमितर्यब्राह्मणाशङ्कायाः पूर्वपक्षलिङ्गतयोक्ताया निरासायोत्पत्तिशब्दं कर्मव्युत्पन्नमभिप्रेत्याब्राह्मणशब्दस्योत्पन्नेन प्रकृतेन शमित्रा संयोगाभावादित्युक्ते तदुपपादनार्थं प्रकरणोक्त्या शमितृशब्दस्य कर्मयोगनिमित्तत्वेनैकस्य कर्मभेदादिति न्यायात्प्रकृतेष्वृत्विक्षु ब्राह्मणेषूपपत्तेरब्राह्मणस्य शमितृत्वप्राप्त्यभावेनाब्राह्मणशब्दस्य शमितृविषयत्वायोगोऽभिहित इत्येवं शङ्कानुभाषणपूर्वं सूत्रव्याख्यार्थं यद्वित्यादिभाष्यशेषं व्याख्यातुमाह * प्राप्तीति * । अब्राह्मणोक्तेः शमितृविषयत्वायोगेपि कथं यजमानविषयतावसीयत इत्याशङ्क्य दीक्षणादिपिड्याणां देवानाञ्च धर्म्माणां प्राकृतानां निवृत्तिरित्यादीनां सत्रिधर्म्माणां याजमानानां प्रकरणे यद्यब्राह्मण इत्याम्नानाद् यजमानविषयत्वावगत्युपपत्तिमाह * याजमानेति * । यजमानविषये कल्प्यत इत्युनुषङ्गेण पूरणीयं, शामित्रमपीत्यादिभाष्यावयवः शामित्रस्याध्वर्यवसमाख्ययाध्वर्युकर्तृकत्वात्सङ्कर्षे वक्ष्यमाणादप्यब्राह्मणोक्तेर्न शमित्रा संयोगः संभवतीत्येवमुत्पत्त्यसंयोगोपपत्त्यन्तरोक्त्यर्थं इति सूचयितुं सङ्कर्षे शामित्रस्याद्यपूर्वपक्षे प्रकृतानामृत्विक्चमसाध्वर्यूणां मध्ये द्वितीये चर्त्विजां मध्ये तृतीये च चमसाध्वर्यूणामेव मध्ये केनाचित् सिद्धान्ते चाध्वर्यूणां कार्यताया वक्ष्यमाणत्वान्न कथञ्चिदब्राह्मणकर्तृकता युक्तेत्याह * शामित्रस्येति * ।

शमो दमस्तपः शौचं सत्यमार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मं कर्म स्वभावजम् ॥

इति ब्राह्मणस्य शौचशीलत्वप्रसिद्धेर्दीक्षादिहिंसायाः क्रत्वधिकारिणो यजमानस्य विहितत्वेप्यृत्विजामविहिततया निषिद्धत्वेनाशुचित्वापादकत्वाच्छमनस्य च हिंसात्वादृत्विजो ब्राह्मणस्य तस्मिन् प्रवृत्त्यनुपपत्तेः शामित्रस्याब्राह्मणविषयत्वं ज्ञास्यत इति शङ्कते * हिंसात्वादिति * । शौचशीलत्वस्य प्रायिकमात्रत्वेनाव्यापित्वान्नरकपातापादकत्वस्याऽनिच्छाहेतुत्वाभ्युपगमापत्तेस्तस्य चाब्राह्मणे सुतरां प्रसङ्गात्तुल्यत्वमाह * तुल्यमिति * । पर्यनुयोगसाम्यमुक्त्वा परिहारसाम्यमाह * तेनेति * । षट्ककर्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसूत्रेण जीवतीत्युत्तरोत्तरोत्कृष्टशालीनगृहस्थचतुष्टयानुक्रमणेऽध्यापनजीविनश्चतुर्थत्वोक्त्यार्त्विज्याध्यापनकर्मद्वयजीविनोपकृष्टत्वसूचनवतार्त्विज्यनिन्दाहेतुत्वेनर्त्विजः शमितृत्वं द्रढयितुमाह * एतेनैवेति * ।

उपगानामपृथक्त्वम् । अधि० १४

उपगाश्च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३० ॥

गातॄणां समीपे गायन्तीति प्रकृतैर्व्यपदेशादाधिक्याशङ्कायाः शमितृवदुपगा अपि वरणायोत्पत्त्यसंयोगाद्यौगिकत्वेन चोपगशब्दस्यापि प्रकृतपूपपत्तेर्न भिन्ना इति सूत्रार्थस्य च स्पष्टत्वात्सूत्रपाठमात्रं कृतम् ॥

सोमविक्रेतुः पृथक्त्वम् । अधि० १५

विक्रयी त्वन्यः कर्म्मणोऽचोदितत्वात् ॥ ३१ ॥

विक्रयिणोऽप्यत्यन्तासंयोगाद्यौगिकत्वाच्च प्रकृतेषु शब्दोपपत्तेर्विक्रयस्यापि च क्रत्वङ्गक्रयाक्षिप्तत्वाद्दक्षिणाक्षिप्तग्रहणदीक्षणादिवत्क्रत्वङ्गत्वेन क्रत्वङ्गकर्त्रपेक्षत्वाच्छमितृपदन्यायेन पूर्वपक्षस्य द्रव्यलोभाच्च विक्रये प्रवृत्त्युपपत्तेर्विधिकल्पनानपेक्षत्वेनानङ्गत्वात्सिद्धान्तस्य स्पष्टत्वमव्याख्याहेतुः॥

ऋत्विक्पदस्य योगरूढ्या सप्तदशमात्रगामित्वम् । अधि० १५

कर्म्मकार्य्यात्सर्व्वेषामृत्विक्त्वमविशेषात् ॥ ३२ ॥

यजमानातिरिक्तानामस्वामित्वेन देवतोद्देशस्वद्रव्यत्यागात्मकयागाख्यकर्म्मकरत्वायोगशङ्कानिरासार्थं यागाङ्गकरणत्वेनौपचारिकयागकरणत्वार्थतया कर्म्मकार्य्योक्तिं सर्वं इत्यादिभाष्येण व्याख्याय तस्य पञ्चम्युक्तस्यर्त्विक्छब्दं प्रति निमित्तत्वोपपादनार्थं ये वेति भाष्यमृत्विक्छब्देवयवव्युत्पत्त्यस्मृतेरयुक्तमाशङ्क्य "ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च" इति क्विन्प्रत्ययान्ततर्शब्दोपपदयजिधातूत्पन्नार्त्विक्छब्दानिपातनादुपपादयितुमाह । * ऋत्विक्छब्दो हीति * । कोसावुपपदधातुप्रत्ययसमनुगतोर्थ इत्यपेक्षायामाह * ऋताविति * । पद्मगतस्यैव पङ्कजननस्य पङ्कजशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्ववद् ब्रह्मादिगतस्यैवर्तुयजनकर्तृत्वस्यर्त्विक्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्व्यवस्थामाशङ्क्य पद्मत्वजातिवदिह निमित्तव्यवस्थापकैकोपलक्षणाभावाद्व्यवस्थाशङ्कानिरासार्थमविशेषोक्तिव्याख्यार्थं न कश्चिदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * एतस्माच्चेदिति * । शास्त्राणि चेत्प्रमाणमितिवदसन्दिग्धेपि मृदूक्त्यै सन्दिग्धवचनम् । ऋतुयजनकर्तृत्वस्य सर्वेषामविशिष्टत्वोक्त्या न कश्चिदित्यवयवे व्याख्याते तस्मादित्यवयवव्याख्यार्थमितीत्युक्तम् । सप्तदशेति चमसाध्वर्युपरिसङ्ख्यानात्सर्वेषामृत्विक्त्वायोगशङ्कानिरासार्थत्वेनापि तस्यावयुत्यानुवादत्वेनाविशेष-

कत्वादित्येवमविशेषोक्तिव्याख्यार्थं नन्वित्यादिभाष्यं वादमात्रानर्थक्याद्-युक्तमाशङ्क्य दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुबन्धर्त्विक्सङ्ख्यातः सोमयाग-स्यर्त्विक्सङ्ख्यावयवा अपि महान्तः किमुतर्त्विक्सङ्ख्येत्येवं सोमयाग-कृत्यर्थत्वेनार्थवादोक्त्योपपादयितुमाह * अत इति * । प्राप्तोक्तिसूचित-परिसङ्ख्यादुष्टत्वपरामर्शार्थोतः शब्दः सप्तदशेत्येतावन्मात्रस्यावयुत्यानु वादत्वेपि महत्त्वेनापेक्ष्यमाणाद्दर्शपूर्णमासादृत्विक्सङ्ख्या उक्ता अधिक-र्त्विक्सद्भावे सदस्यः सप्तदश इतिसङ्ख्यापूरणवाचिडप्रत्ययायोगमाश-ङ्क्यावयवभूतावान्तरसङ्ख्यापूरणानुवादार्थत्वात्पूरणप्रत्ययोपपत्तिसूच-नायादिशब्दः ॥

न वा परिसङ्ख्यानात् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मादिमात्रविषयत्वेनोपसंहारस्य चमसाध्वर्युनिवृत्तिफलत्वसाम्यनिमि-त्तेनोपचारेण परिसङ्ख्यानोक्त्या विवक्षितत्वात्परिसङ्ख्यादोषत्रयस्या-शङ्कापूर्वं निरासार्थं ननु परिसङ्ख्यायामित्यादिभाष्यमयुक्तमाशङ्क्य भा-ष्यकृता परिसङ्ख्यानादिति सौत्रेण शब्देन परिसङ्ख्यावाच्यतया व्या-ख्यायत इत्याह *परिसङ्ख्यानादिति*। बहूनामित्यादि विवक्षितं गम्यत इत्यन्तं भाष्यमुच्यत इत्यादिभाष्योक्तदोषाभावोपपादनार्थत्वेन व्याख्या-तुमाह * सप्तदशस्त्विति * । व्याख्यातार्थोपपादनार्थं सर्वत्र हीत्यादिना सामान्यन्यायमुक्त्वा व्याख्यातार्थस्य प्रागुक्तदोषत्रयनिरासोपयोगित्वो-क्त्यै यद्दोषत्रयं स्वार्थहान्यादि शङ्कितं तस्येह न दोषतास्तीत्युक्ते तदेव वि वरीतुं स्वार्थस्येत्याद्युक्तम् । स्वार्थहानपरार्थकल्पनयोरिहोचितत्वेनादोष-त्वेप्यृतुयजनकर्तृत्वाख्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवशेनाधिकेष्वप्यृत्विक्छब्दस्य प्राप्तस्य बाधाशक्तेः प्राप्तबाधस्यापरिहार्या दोषतेत्याशङ्कार्थमाहेत्यादिभा-ष्यं व्याचष्टे * परस्त्विति * । उच्यत इत्यादि परिहारभाष्यं परमतत्वेन व्या-ख्यातुमाह *कार्येति*। परमतत्वसूचनार्थं तावत्प्रक्रमत इत्युक्तं निषेधस्यर्त्वि-क्स्वरूपाविषयत्वप्रतीतेः कार्यविषयत्वायोगमाशङ्क्याह *सर्वत्र हीति*। ऋत्विज उपवसन्तीत्याद्यर्त्विक्कार्योदाहरणभाष्यं दक्षिणादानस्यार्त्विक्त्व-निमित्तकार्यत्वादृत्विक्कार्यत्वसम्भवेपि वरणस्यर्त्विक्त्वं प्रति निमि-त्तत्वेनार्त्विक्कार्यत्वायोगादयुक्तं शङ्कते * वरणं त्विति * । परमतेन शङ्का-परिहारपक्षे कर्मयोगमात्रादृत्विक्छब्दप्रयोगासिद्धेर्न वरणमृत्विक्छब्द-प्रवृत्तिनिमित्तमित्येवं परिहरति* नेति * । ऋत्विक्त्वानिषेधं विना त-

त्कार्यस्यापि निषेधायोगेनैतत्परिहारदूषणार्थमाहेति भाष्यं व्याचष्टे * इतर-स्त्विति * । ऋतुयजनस्य निमित्तत्वाभावेन प्राप्तबाधस्य दोषत्वापरिहार्यत्वशङ्कानिरासोपक्रमार्थमुच्यत इति भाष्यमनिष्टद्विविध्योक्त्यानर्थक्यादयुक्तमाशङ्क्यास्योत्तरस्य सिद्धान्तिमतत्वात्तात्विकस्य चार्थस्य सिद्धान्तात्प्रतिपक्षनिरासं च विना तत्त्वज्ञानासिद्धेरनुपन्यस्तस्य च हेत्वभावानिश्चयेनाशक्यनिरासत्वाद्यद्यप्ययमृत्विक्छब्दोवयवव्युत्पत्त्यालोचनादृतुयजननिमित्तो वरणकाले चर्तुयजनाभावेन तन्निमित्तर्त्विक्त्वायोगादृत्विगुद्देशेन वरणविध्यनुपपत्तेर्वरणेनर्त्विजः कार्या इति वचनव्यक्त्यवधारणाद्वरणनिमित्तः प्रतिभाति । तथाप्यृतुयजननिमित्तत्वे चमसाध्वर्युष्वपि तद्भावेनर्त्विक्त्वस्य स्वरूपतः कार्यतो वा निषेधायोगात्परिसङ्ख्यानुपपत्तेर्वरणनिमित्तो ग्राह्य इति तात्त्विकोत्तरोक्त्यर्थत्वेनार्थवत्त्वोक्त्योपपादयितुमाह * सिद्धान्तेति * । तात्त्विकोत्तरोक्त्यर्थं यागेत्यादिभाष्यं सप्तदशैवर्तुयजनयोगादृत्विक्छब्दवाच्या इत्येवं यौगिकत्वाशयेन परिसङ्ख्यार्थमृत्विक्छब्दग्रहणे तत्परिसङ्ख्येयाभावादनर्थकं स्यात्तस्मात्सप्तदशैव वरणभरणजन्यसंस्कारयोगादृत्विज इत्येवं संस्कारनिमित्तः परिसङ्ख्यार्थवत्त्वसिद्ध्यै ग्राह्य इत्येवं व्याख्यातुमाह । * यदीति * । वरणनिमित्तत्वेपि चमसाध्वर्युभ्यो व्यावृत्त्यशक्तेः परि- ११४५।२
सङ्ख्यानर्थक्यपरिहारायोगसाम्यमाशङ्क्य भृतिनिर्देशविशिष्टस्यैव वरणस्यैवर्त्विक्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतसंस्कारजनकत्वाच्चमसाध्वर्यूणां च भृतिनिर्देशविशिष्टवरणाभावाद्व्यावृत्त्युपपत्तिं सूचयितुमाह * वरणेति * । दक्षिणादाने द्वितीयानिर्देशाभावाद्दक्षिणादानेनर्त्विजः कार्या इति वचनव्यक्त्यनुपपत्तेर्दक्षिणादानोत्पाद्यत्वे च माध्यन्दिनसवनात्प्राग्दक्षिणादानाभावेनर्त्विक्त्वानुत्पत्तेरनृत्विक्कर्तृकत्वप्रसङ्गेन दक्षिणादानस्यार्त्विक्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगाद्दक्षिणानिर्देशस्य च वरणकालेप्यृत्विगङ्गतया श्रुतेर्वरणप्रकरणाच्च तदङ्गत्वावगतेस्तन्निरपेक्षस्य वरणस्यर्त्विक्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावसूचनमात्रार्थो वरणभरणे इति तुल्यवन्निर्देशः । चमसाध्वर्यूणामपि परार्थे कर्म्मणि भरणं विना प्रवृत्त्ययोगाद्वरणभरणे द्वे अपि स्त इत्याशङ्क्यालौकिकस्यर्त्विक्त्वस्य विहितां क्रियां विनानुत्पत्तेश्चमसाध्वर्यूणां च भृतिविध्यभावादुपायान्तरेणापिच प्रवृत्त्युपपत्तेरर्थाक्षिप्तस्यापि भृतिविधेरभावाद्वरणमात्रस्य चर्त्विक्त्वानुत्पादकत्वादृत्विक्छब्दवाच्यत्वायोगमुपपादयितुमाह * वरणे चेति * । चम-

साध्वर्युवरणस्यापि यजमानकार्यहोत्रादिवरणसाहचर्याद्यजमानकार्य-त्वप्रतीतेर्यजमानचमसाध्वर्य्वोश्च वरणस्यर्त्विकस्वामिकत्वाभावेन भा-ष्यमतापि यजमानेनैव कार्यत्वाद्यजमानकृतवरणभरणाभावेनर्त्विक्त्व-निरासायागाद्वरणस्य वैयर्थ्ये स्वामिकर्मपरिक्रय इति न्यायाद्या-जमानत्वापत्तेर्वैयर्थ्यत्वनिरासस्वचनार्थं यजमानेनेत्युक्तम् । भृतिनिर्दे-शविशिष्टेन वरणेन होत्रादीनां यागाङ्गेषु स्वतन्त्रकर्तृत्वार्हत्ववत्स्वा-मिनि प्रयोजककर्तृत्वार्हत्वस्याप्युत्पादनादुभयसाधारणस्य च यागाङ्ग-कर्तृत्वार्हत्वस्यार्त्विक्छब्दवाच्यत्वात्स्वामिनोऽप्यृत्विक्त्वोपपत्तेः साप्तदश्यो-क्त्युपपत्तिसूचनार्थंवरणोत्पाद्यकर्तृत्वकरणं वरणकरणत्वेनोपचर्य सप्तद-शानामित्युक्तम् । चमसाध्वर्यूणां भृतिनिर्देशविशिष्टवरणाभावादृत्विक्त्वा-प्राप्तौ परिसङ्ख्योक्तयोगमाशङ्क्यान्यनिवृत्तिफलविधिरूपमुख्यपरिसङ्-ख्यात्वायोगेऽपि साप्तदश्यानुवादान्यथानुपपत्त्यर्त्विक्छब्दस्य यौगिकत्वनिरा-सेन वरणनिमित्तत्वावधारणादन्यनिवृत्त्याख्यपरिसङ्ख्याफलसिद्धेर्गौणप-रिसङ्ख्यात्वोपपत्तिं सूचयितुमाह * तन्निमित्तत्वेति *। अननुवादत्वा-भ्युपगमे यौगिकत्वाश्रयणेनावयुत्यानुवाद एव कस्मान्नेष्ट इत्याशङ्क्य महास-ङ्ख्यायामवान्तरसङ्ख्यायाः सत्त्वेऽपि सङ्ख्येयपरिच्छेदकत्वायोगाद्रू-पान्तरेण वानुपयोगात्परिच्छेदकत्वरूपमिथ्यात्वेनासदनुवादापत्तेरिति सू-चयितुमाह*अन्यथेति *। यौगिकतान्यथोक्त्या परामृष्टतात्त्विकोत्तरार्थ-मुपसंहरति * तस्मादिति *। आहेति शङ्काभाष्यं भृतिनिर्देशाख्यवरण-विशेषणेन पूरयितुं व्याचष्टे * ननु चेति *। उच्यत इति परिहारभाष्यं वचनव्यक्तिविपर्ययहेतूक्त्योपपादयितुमाह * नैष इति * । वरणात्प्रा-गृत्विक्त्वसिद्धावनुत्पाद्यत्वापत्तेर्याजमानास्त्वित्यत्र चार्त्विजां संस्कार्यत्व-स्य निराकरिष्यमाणत्वाद् द्वितीयानुपपत्त्यापत्तेर्वचनव्यक्तिविपर्ययेण व-रणोत्पाद्यत्वोपपादनार्थमेवमितिभाष्यमनुदाहृत्याध्वर्युवाक्योपन्यासानर्थ-क्यादयुक्तमाशङ्क्य तुल्यन्यायतयाध्वर्य्वादिवाक्यस्यापि वचनव्यक्तिविप-र्ययोक्त्योपपादयितुमाह * एतेनेति * । ऋत्विजां संस्कार्यत्वायोगा-त्करण एव सति द्वितीया युक्तेत्येवं भाष्यं व्याचष्टे । * एवञ्चेति *। एवशब्दार्थे चशब्दः। दृष्टार्थता चेति हेत्वन्तरभाष्यं व्याचष्टे *वरणश्चेति*। वरणेनाध्वर्युं कुर्यादित्युक्तेऽप्यध्वर्युशब्दार्थस्याप्रसिद्धेः कर्तुमशक्यत्वात्क-थमात्मना यजमानेन कृतया वरणाख्यया क्रियाध्वर्युर्भवतीति कथमिति-भाष्येण पृष्टेऽसावध्वर्युशब्दार्थ इति विशेषरूपेणाप्रसिद्धावपि विधिसाम-

र्थ्याद्भवतीति मन्यत इत्युत्तरं भवतीत्यनेन दत्त्वा तद्विवरणार्थं कथं ब्रूयादेवेति प्रश्नपूर्व्वमध्वर्युशब्दकेन विभागादिपदार्थः कार्य्य इति विधानात्तस्य चाध्वर्युशब्दकस्य पदार्थस्य वरणात्प्रागसत्त्वादवगतवरणाख्यसाधनत्वेन च कर्तुं शक्यत्वाज्जुह्वादिवत्कार्यत्वावगमे सत्यर्थाधीन केनचिदुपायेनाध्वर्य्वाद्यृत्विक्छब्दार्थान्वये विभागादिकर्त्तुः कार्यं त्वयास्मिन् क्रतावाध्वर्यवं कार्यमित्येवंविधेन वरणविशेषेण कार्य इतिवद्वरणेनाध्वर्युर्भवतीति ब्रूयामेत्युत्तरोक्त्यर्थमेव शब्दकेनेत्यादि भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * वेदेति *। अवयवार्थप्रत्यभिज्ञावगतयौगिकत्वत्यागायोगाद्विपरीतवचनव्यक्तययोगाच्च केवलरूढितां भाष्योक्तां निराकर्तुमारभते * न त्विति *। यदा त्विति वार्त्तिकोक्तवचनव्यक्तिविपर्ययहेतुं दूषयितुमनुभाषते * यश्चेति * । अप्रसिद्धशब्देनाज्ञानं विवक्षितमसत्त्वं वेति विकल्प्याद्यपक्षं तावत्साम्यापादनेन दूषयति * वरणेपीति * । बुद्धिपूर्व्वकारी तावत्कर्तुमेव नाध्यवस्यति न प्रयतते। अबुद्धिपूर्व्वकारिणा तु तेनाज्ञातवस्तुना पुंसा यदृच्छया प्रयत्नाख्ये व्यापारे कृतेपि वस्तुनिष्पत्तिर्नैकान्ताद्भवतीत्यर्थः। करणपक्षे वेदस्योत्पत्त्युपायोक्तौ व्यापाराद्वेदवाक्यावगतेन वरणर्त्विक्त्वयोर्हेतुफलभावनिमित्तेन पौर्व्वापर्येण करणाद्योऽतिशय उत्पद्यते स ऋत्विक्छब्दवाच्य इति ज्ञानोपपत्तेः, संस्कारपक्षे त्वन्यतः स्वरूपसिद्ध्यपेक्षत्वेन वेदादृत्विक्त्वज्ञानानुपपत्तेर्क्रतुयजनयोगस्य चातिप्रसङ्गापादकत्वेनाज्ञापकत्वाद्वैषम्यं शङ्कते * यदि त्विति *। संस्कार- ११४६।२
पक्षेपि दीक्षादक्षिणक्रमवाक्यसहकृतात्सप्तदशर्त्विज इति वेदात्सर्व्वेषामप्यृतौ यजतां मध्ये केचिदेवर्त्विज इति ज्ञानोपपत्तेर्वचनव्यक्तिविपर्ययक्लेशाभावेन च प्रतीतिसौकर्याद्विपरीतवैषम्यकृतातिशयोक्तिपूर्वं परिहारसाम्यं वक्तुमारभते * तत इति * । वेदप्रतिपादितत्वाद्वस्तुसिद्धिज्ञानेपि वरणात्प्रागन्येनोपायेनैते मदीया ऋत्विज इत्यनवधारणादन्यदीयानां च वरणानौचित्याद्वरणसंस्कार्या इति ज्ञानायोगमाशङ्क्य क्रयवद्वरणस्योपादानार्थत्वाद्वरणात्प्रागात्मीयत्वज्ञानानपेक्षां सूचयितुमाह * मम त्विति * । वरणात्प्रागात्मीयत्वसिद्ध्यनपेक्षत्वेप्यात्मान्वयानर्हाणामवरणीयत्वादात्मान्वयार्हत्वज्ञानापेक्षामाशङ्क्य पुरुषनिष्ठतयात्मान्वयार्हत्वाज्ञानेपि सामान्यतस्तज्ज्ञानोपपत्तिमाह * अथवेति * । विशेषाज्ञानादृत्विगुपादानासिद्धिः सर्व्वव्यवहारासिध्यापत्तेर्नाशङ्कनीयेत्याह * सर्वो हीति * । कीदृशी सामान्यतः प्रसिद्धिरित्यपेक्षायामाध्वर्यवादिस-

माथ्यात्ययागाङ्गज्ञानं कर्मसिद्ध्युपयोगि याजनाध्यापनप्रतिग्रहा ब्राह्मणस्यैव वृत्त्युपाया इति स्मृत्यालोचनयान्यजातीयानामार्त्विज्यनिषेधावगतेरनिषिद्धसम्भवे च निषिद्धोपादानानाक्षेपात्समाद्धाप्येतर्हि यज्ञः स्रुग्भूत्वा देवेभ्यो हव्यं वहति ब्राह्मणेन च छन्दोभिश्चेति च ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यश्रुतेरेता वै प्रजा हुतादो यद् ब्राह्मणा इत्यादिलिङ्गाच्च ब्राह्मणकर्तृकस्यैवार्त्विज्यस्यापूर्वसाधनत्वावगतेर्ब्राह्मण्यमपूर्वसिद्ध्युपयोगि कर्मप्रवृत्त्युपयोगि च वरणं तद्विशेषणं च दक्षिणानिर्देशमृत्विगुपलक्षणमाह * अत इति * । ऋतुयजनादिविशेषाणामृत्विक्त्वोत्पत्त्युपयोगशङ्कानिरासायाह * सेयमिति * । सर्व्वेषां सम्बन्धव्युत्पत्त्युपयोगित्वे वाच्यत्वापत्तेरनेकशक्तिकल्पनापत्तिमाशङ्क्यर्त्विक्छब्दार्थविषयज्ञानं चमसाध्वर्य्वादिसाधारणविषयत्वेनैकैकविशेषमात्रालोचनया प्रसज्यमानमेभिः सर्वैर्विशेषैरुपसंह्रियमाणं सद्विशेषविषयं भवति न त्वेते विशेषाः शब्दार्थेऽन्तर्भवन्ति येनानेकशक्तिकल्पनापत्तिः स्यादित्याह * विज्ञानं चेति * । एभिर्विशेषैर्भवतीत्यनुषङ्गेण पूरणीयम् । अतश्चैषां विशेषाणां शब्दार्थयोः सम्बन्धव्युत्पत्तावृत्विक्त्वज्ञानोपसंहारे चोपयोगेनर्त्विक्त्वोत्पत्त्यनुपयोगित्वादक्रियमाणमेव सदार्त्विक्त्वमेभिर्विशेषैर्ज्ञातं भवतीत्युपसंहरति * अक्रियमाणमेवेति * । अप्रसिद्धाः संस्कर्तुं न शक्यन्त इत्यप्रसिद्धशब्देन वरणात्प्रागृत्विगभावो विवक्षित इति द्वितीयं पक्षं दूषयितुं विकल्पयति * अपिचेति * । आद्यस्तावत्कल्पो नाशङ्कनीय एवेत्याह * तत्रेति * । द्वितीयमपि कल्पं कर्तृवाचिकृत्संज्ञकक्विप्रत्ययान्तर्त्विक्छब्दाख्याया ऋतुयजनकर्तृशक्तेर्योग्यत्वाख्याया वेदाध्ययनतदर्थश्रवणाभ्यामेव सिद्धत्वान्निरस्यति * तथेति * । न च कश्चिद्येन करणे सामर्थ्यमुपजन्यते तदर्थं पुरुषान् क्रीणातीत्युत्तरपाद्द्वितीयाधिकरणभाष्येणैतदेव द्रढयति * वक्ष्यति चेति * । उत्पाद्यत्वमभ्युपेत्यापि परार्थकर्मकरणस्योत्साहस्यैवोत्पत्तिदर्शनान्नालौकिकस्यार्त्विक्त्वस्योत्पाद्यता युक्तेत्याह * सर्वत्र चेति * । वरणात्प्रागृत्विक्छब्दाप्रयोगेणर्तुयजनकर्तृशक्तेर्वाच्यत्वायोगादार्त्विक्त्वस्यापि प्रागनुत्पत्तेर्वरणोत्पाद्यत्वोपपत्तिं शङ्कते * नन्विति * । अलौकिकस्यार्त्विक्त्वस्य पश्चादप्यदर्शनान्नोत्पाद्यता युक्तेति परिहरति * सत्यमिति * । एवमपि प्रागृत्विक्छब्दाप्रयोगेणर्तुयजनयोग्यताया वाच्यत्वायोगापरिहाराद्वरणोत्पाद्यार्त्विक्त्वाभ्युपगमे कर्मणोत्साहस्यैवार्त्विक्त्वापत्तेर्नालौकिकार्त्विक्त्वकल्पना युक्तेत्याह * अथेति *

एतदेवोपपादयितुमाह * न चेति * । अदृष्टाभावे वरणनियमानर्थक्यमा ११४७।१
शङ्क्य नियमादृष्टस्य सद्भावेपि कर्मार्थत्वेनार्त्विक्छब्दप्रवृत्तौ तद्विशेषाध्व-र्य्वादिशब्दप्रवृत्तौ वा व्यापाराभावादृत्विक्त्वक्रियास्वरूपाजन्यत्वाद्व-रणोत्पाद्यता नास्तीत्याह * यस्त्विति * । ऋत्विग्वाक्यस्याविधायकत्वे-नादृष्टकल्पकत्वाभावादृत्विक्त्वे व्यापारायोगं मत्वाध्वर्य्वादिवरणनिय-मादृष्टानामध्वार्य्वादिषु व्यापारोक्तिः। भाष्ये त्वृत्विक्त्वाख्या दृष्टान्तरसि-द्ध्यै षोडशानां साधारणं प्रत्येकवरणेभ्यो वरणान्तरं विधातुमृत्विग्वा-क्यं मत्वा तदुपन्यासः । आहवनीयादेर्दृष्टप्रक्षिप्यमाणद्रव्यधारणकार्य-स्याप्यदृष्टत्वाभ्युपगमाद्यस्यादृष्टं कार्यं तदेव स्वयमदृष्टमिति नियमायो-गमाशङ्क्याहदृष्टकार्यत्वाद्वैषम्यं वक्तुमाह । * आहवनीयादीनां त्विति *। न हीत्याद्युपपत्तिवार्त्तिकान्वयायादृष्टानामुत्पाद्यतेत्यध्याहारादहृष्टोपकार-त्वेनादृष्टतोपपन्नेत्यर्थः । अदृष्टत्वेनैवानुत्पन्नावस्थत्वादुत्पाद्यत्वोपपत्तिरु-क्ता संस्कारोक्तयाधानस्यादृष्टार्थता सूचिता वरणवदाधानस्य कर्मार्थ-त्वायोगसूचनायाप्रकरणस्थताधानाख्योत्पत्तिरेषामप्रकरण इति बहुव्रीहि-णोक्ता । अदृष्टोपकारत्वोपपादनपूर्वमाहवनीयत्वमुपपादयति * न ही-ति * । वैषम्यमुपसंहरति * अत इति * । दशमाधिकरणद्वयविरोधा-पत्तेरप्यृत्विक्त्वस्यालौकिकता न युक्तेत्याह * यदि चेति * । सत्रार्त्वि-ज्यां स्वकर्मत्वेन वरणस्यात्मार्थत्वापत्तेरात्मनि च प्रार्थनाख्यवरणायो-गात्सत्रे वरणं नास्तीत्याद्यसूत्रार्थः । परिक्रयस्यात्मार्थत्वापत्तेः सोपि नास्तीति द्वितीयसूत्रार्थः ॥ वरणेनर्त्विगकरणे किमर्थो वरणविधिरित्यपे-क्षायामाह * तस्मादिति * । योग्यत्वमात्रेणर्त्विक्त्वावधारणे वरणा-त्प्रागप्यृत्विक्छब्दप्रयोगापत्तिमाशङ्क्य कर्मसाफल्यापादनार्हकालविशे-षोपलक्षणार्थतृशब्दोपपदेनान्वयादृत्विक्छब्दस्य फलापूर्वसाधनीभूतय-जनकर्तृवाचित्वावगतेर्वरणनियमजन्यादृष्टाभावे च कर्मणो वैगुण्यात्फल-साधनाशक्तयापत्तेर्वरणोपात्त एव पुंस्युपसंह्रियमाणः सोऽन्यान् योग्या-न् विद्यमानानपि नालम्बत इत्याह * ऋत्विक्छब्दश्चेति * । यतश्च भृ-तिनिर्देशविशिष्टेन वरणं नैवर्त्विज उपादेया इति नियमः क्रियते तत-श्चर्त्विक्छब्दोपसंहारप्रयोजनतापि वरणविधेः सूचिता विषयोक्त्या ब्रा-ह्मण्यमपि सूचितम् । सत्रेपि तर्हि वरणात्प्रागृत्विक्त्वासिद्धिस्त्वत्पक्षेपि स्यादित्याशङ्क्यर्त्विक्छब्दवाच्यतृयजनाभिमुख्यसिद्ध्यै विधीयमाने वरणे सामदानभेददण्डानां प्रवृत्त्युत्साहात्मकानामनन्याख्याभिमुख्यहेतुत्वस्य

लोकसिद्धत्वाद्वरणस्य च प्रार्थनात्मकत्वेन सामत्वाद्विधिं विनापि वरणसिद्धेर्विध्यानर्थक्यपरिहारार्थस्य नियमस्यादृष्टफलाकाङ्क्षायामवैगुण्यार्थत्वकल्पनात्सत्रे च स्वत एवाभिमुख्यसिद्धेर्वरणस्यानपेक्षिततया सत्रप्रयोगवचनेनाग्रहणादभावेपि वैगुण्यानापत्तेः फलापूर्वसाधनीभूतयजनयोग्यतामात्रेणानन्याख्याभिमुख्यसिद्धेर्ऋत्विक्त्वसिद्धिमाह * सत्रे त्विति *। ऋत्विक्त्वसिद्धेरेकाहाहीनेष्वप्यध्वर्युत्वादिसिद्ध्यर्थवरणातिरिक्तवरणानपेक्षत्वादध्वर्युत्वादिसिद्ध्युक्तिः । मूलतः शाखां परिवास्योपवेषं करोतीति वाक्याच्छाखाच्छेदनकार्यत्वेनाप्यन्यगतस्योपवेषस्य पौर्णमास्याममावास्यायामपि वा सान्नाय्यरहितायां शाखाच्छेदनाभावेप्युपवेषसिद्धिदृष्टान्तेन चतुर्थे साधयिष्यमाणेन सत्रे वरणाभावेप्यध्वर्युत्वादिसिद्धिं द्रढयितुमाह * तद्यथेति * । का तर्हि भाष्यस्य गतिरित्यपेक्षायामृत्विक्छब्दस्य यागनिमित्तत्वमात्रग्रहणे परिसङ्ख्यायोगेनानर्थक्यापत्तेः वरणनिमित्तस्यापि ग्राह्यत्वादुभयनिमित्तकत्वं युक्तम्। ऋतुयजनयोग्यत्वाच्चर्त्विक्त्वाधिष्ठानभूतानामध्वर्य्वादिवरणेनोपादानादृत्विक्त्वासिद्धेर्नान्योन्याश्रयापत्तिः । ऋत्विजां वा संस्कार्यत्वेप्युपादेयत्वाद् द्वितीयोपपत्तिर्वरणस्य चोपादानाख्यादृष्टार्थत्वसिद्धिरित्येवं भाष्यव्याख्यां सूचयितुं कर्मवाचिनः करोतिशब्दस्योपादानार्थत्वं यथा चतुर्थाधिकरणसूत्रे वक्ष्यते तथा भाष्यकृतः क्रियन्त इत्यभिधानमुपादानार्थमित्याह । * तस्मादिति * ।

पक्षेणेति चेत् ॥ ३४ ॥

पक्षेण सप्तविंशतिसङ्ख्यैकदेशेनावयुत्यानुवादाख्येन सप्तदशवादो न तु परिसङ्ख्येति यदविशेषोक्तिमित्यनुभाषणार्थत्वेन स्पष्टत्वात्सूत्रस्य पाठमात्रं कृतम् ।

न सर्वेषामनधिकारः ॥ ३५ ॥

नात्र वाक्ये सर्वेषां सप्तविंशतेः कर्तॄणां प्रस्तावो येन तदवयवत्वप्रतीतिस्तात्पर्यत्वेन चोपयोगसम्भवादवयुत्यानुवादः स्यादित्येवं परिहारार्थत्वेन सूत्रं व्याख्यातुमाह ॥ * वैश्वानरेति * । अवयुत्यानुवादत्वायोगेपि परिसङ्ख्यानुपपत्तेः परिसङ्ख्यानसूत्रायोगमाशङ्क्योपसंहारार्थत्वेन परिसङ्ख्यानोक्तिं व्याख्यातुमाह * तस्मादिति * । सर्वेषामृत्विक्त्वाभावसिद्धान्तमुपसंहरति * इतीति * ॥

दीक्षादक्षिणावाक्यानां ब्रह्मादीनामेव सप्तदशर्त्विक्त्वम् । अधि० १७

नियमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगात् ॥ ३६ ॥

किमिति पूर्वपक्षभाष्यं प्रकृतानां सप्तविंशतेर्मध्ये कस्मिंश्चित्प्रयोगे केचिदिति ज्ञानादयुक्तमाशङ्क्य नियमाज्ञानाशयत्वेन व्याख्यातुमाह* प्रकृतनामिति * । सामानाधिकरण्यश्रुतिसंयोगान्नियम इत्येवं सिद्धान्तोक्त्यर्थत्वेन सूत्रं व्याख्यातुमाह * इतीति * । प्रयोगस्य हेतुत्वे दक्षिणानां हेतुत्वोक्त्ययोगमाशङ्क्य दक्षिणादानक्रमवाक्यस्य प्रयोगस्थानत्वोक्त्यै दक्षिणानां हेतुतोक्तेति सूचयितुमाह * तच्चेति * । ऋत्विग्भ्यो ददातीत्युक्त्वाग्नीधे ददातीत्यग्नीधे ऋत्विज इति सामानाधिकरण्यं प्रतीयत इत्याशयः । ये ऋत्विजस्तेभ्यो ददातीत्युक्ते क्रमवाक्ये कतिपयश्रवणेप्यन्येषामक्रमकदानसम्भवात्सर्वेभ्यो दानप्रतीतेरुपसंहारायोगमाशङ्क्य क्रमवाक्यादुपसंहाराप्रतीतावपि सप्तदशश्रुतिवशादुपसंहारप्रतीतेः केषु कर्तृविशेषेष्वृत्विक्त्वं व्यवस्थितमित्यपेक्षणात्क्रमविधायिना च वेदेन ब्रह्मादिष्वेव सिद्धवदृत्विक्त्वाश्रयणाद्व्यवस्थितविषयतोपसंहारस्यावसीयत इत्याह * यद्यपिचेति * । सप्तदशं श्रुत्यपेक्षितं कर्तृविशेषेवस्थानं यस्य तच्छब्दपरामृष्टस्यर्त्विक्त्वस्य तत्तथोक्तम् ॥

उक्त्वा च यजमानत्वं तेषां दीक्षाविधानात् ॥ ३७ ॥

न केवलं साक्षात्कल्पितर्त्विग्ब्रह्मादिशब्दसामानाधिकरण्यश्रुतिसंयोगान्नियमः किन्तु ये ऋत्विजः सत्रेतिदेशप्राप्तास्ते यजमाना एव न तेभ्योन्य इत्यृत्विजां यजमानेभ्योनन्यत्वमुक्त्वा ब्रह्मादीनां यजमानसंस्कारदीक्षाक्रमविध्यालोचनया ब्रह्माणं यजमानं दीक्षयतीत्यादिसामानाधिकरण्यकल्पनद्वारा ब्रह्माणं यजमानमृत्विजं दीक्षयतीत्यादिकल्पितादपि सामानाधिकरण्यश्रुतिसंयोगादित्येव नियमे हेत्वन्तरोक्त्यर्थं सूत्रं व्याख्यातुमाह * य इति * । ऋत्विक्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यर्तुयजनस्य चमसाध्वर्युष्वपि भावात्कदाचिच्चैतेष्वपीतरसमवायात्साप्तदश्योपपत्तेर्नित्यं तन्निवृत्त्ययोगमाशङ्क्यर्तुयजनमात्रस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वे साप्तदश्योक्त्ययोगापत्तेः कर्तृविशेषस्थस्यैवर्तुयजनस्य निमित्तत्वावगमादनियतकर्तृविशेषस्थस्य च निमित्तत्वेनावस्थितशब्दार्थापत्तेः स्वतश्च वाच्यवाचकशक्तिलक्षणशब्दार्थसम्बन्धहानापत्तेर्नियतविशेषापेक्षायां

दीक्षादक्षिणाक्रमवाक्यवशाद्ब्रह्मादिस्थस्यैव निमित्तत्वावगतेर्नित्यं च-मसाध्वर्युनिवृत्त्युपपत्तिमाह * तद्विषयमेव चेति * धाय्याशब्दिकाना-मृचां समिध्यमानवतीसमिद्धवत्यन्तरालनिधानस्यापेक्षितविधित्वसिध्यै धाय्याशब्दस्य धीयमानवाचित्वनिपातनादग्निर्नेतेत्यानुपास्त्यर्चां यत्र यत्र वै देवा यज्ञस्य छिद्रं निरजानंस्तद्धाय्याभिरपिदधुस्तद्धाय्यानां धा-य्यात्वमित्यर्थवादाच्छिद्रापिधाननिमित्तधाय्याशब्दकत्वावगतेः पृथुपाज-वत्याद्यानां सामिधेनीनामेवावपनाख्यनिमित्तधाय्यात्वावधारणाविरोधः ॥

ऋत्विजां स्वामिसप्तदशत्वम् । अधि० १८

स्वामिसप्तदशाः कर्म्मसामान्यात् ॥ ३८ ॥

षोडशोपेक्ष्य सप्तदशमात्रविचारे हेतुमाह * दीक्षेति * ॥ चमसा-ध्वर्युमध्ये कश्चिदृत्विक्सप्तदश्यपूरणार्थं कस्मान्न शङ्क्येत इत्याशङ्क्य नि-राकर्त्तुमाह * सदस्येति * । सदस्यस्य चावशिष्टत्वोक्त्या ब्रह्मा-तिरिक्तस्य सदस्यस्य भाष्यकृदनिष्टत्वेपि सद्भावाभ्युपगमेन पूर्वक्तो-पपत्तिः सूचिता किन्तावादिति पूर्वपक्षभाष्यं यजमानस्यापि कर्म्म-करत्वाविशेषादयुक्तमाशङ्क्य ब्रह्मादितुल्यपरार्थकर्म्मकरत्वाशयत्वेन व्या-ख्यासूचनपूर्व्वं सिद्धान्तमाह * तत्रेति * । सदस्यस्य कर्म्मकर-तया ब्रह्मादितुल्यत्वादित्यर्थः । यश्चेत्यादिभाष्यमृत्विक्त्वोपसंहारस्य दक्षिणादानादिवाक्यस्थर्त्विक्छब्दार्थोक्त्यर्थत्वात्स्वामिनश्च दक्षिणाप-रिक्रेतव्यत्वायोगात्साप्तदश्यपूरकता न युक्तेत्येवमर्थत्वेनापिचेति भा-ष्यं च व्यतिरिक्तसदस्यसद्भावोपपादनार्थत्वेन स्पष्टत्वान्न व्याख्या-तम् । सदस्यकर्तृकयज्ञाङ्गानुष्ठानाविधानेन स्वामिन एव शुक्रान्वार-म्भणादियज्ञाङ्गानुष्ठानेन ब्रह्मादितुल्यत्वादित्ययं हेतुव्याख्यार्थं यजेरि-ति भाष्यालोचनया वरणानपेक्षयागमात्रनिमित्तस्यार्त्विक्छब्दस्य ग्र-हणमनर्थकं तस्माद्वरणनिमित्तोप्यृत्विक्छब्दो गृह्यत इत्येवमृत्विक्त्वाधिक-रणस्थभाष्यार्थावगतिं सूचयितुमाह * कथं पुनरिति * । तस्माद्यतु-यजनस्यापि निमित्तता भाष्यकृताभ्युपेतावसीयत इत्याशयः । यदुक्तमि-ति भाष्येण सदस्यः सप्तदश इति शाखान्तरे साप्तदश्यपूरणार्थत्वेन सद-स्याम्नानं पूर्वपक्षप्रतिज्ञासूचितमनुभाष्य निरासार्थमुच्यत इति भाष्यं वरणचमसाम्नानाच्चातिरिक्तसदस्योपपादनस्य पूर्व्वपक्षोक्तस्य निरासार्थं वरणमपीति भाष्यमाक्षेप्तुमारभते * सदस्यमिति * । अवयवप्रसिद्ध्य-

सम्भवोक्त्या सप्तदश्यपूरणवरणचमसाम्नानानां त्रयाणामपि ब्रह्मविषयत्वनिरासः। न च ब्रह्मण इति चकारेण ब्रह्मणः सप्तदश्यपूरणार्थताविषरणादावृत्विग्विषये कार्ये ब्रह्मणोऽन्यत्वाविधानेनादृष्टार्थपूरणविध्यापत्तेर्विधातुमप्राप्तेश्चानुवदितुमशक्यतेति सूचितम्। तस्यैव प्रत्यवेक्षणाख्यकार्यान्तरार्थं पुनर्वरणाभ्युपगमेऽध्वर्य्वादेरपि तत्तत्कार्यार्थं पुनःपुनर्वरणापत्तिर्द्वयोरप्यशक्यत्वे हेतुः। ब्रह्मन्नुपह्वयस्व सदस्योपह्वयस्वेत्यादिब्रह्मसदस्यमन्त्रविकल्पापत्तेरपि ब्रह्मणः सदस्यता न युक्तेत्याह * सर्वेषु चेति *। ब्रह्मणश्चमसद्वयादेकचमसभक्षे ब्रह्मशब्दवानपरभक्षे सदस्यशब्दवानुपहवमन्त्रो भविष्यतीत्याशङ्क्यैकस्य चमसद्वयानर्थक्यादपि भेदमाह * न चेति *। व्यतिरिक्तकार्याभावातिरिक्तसदस्यानर्थक्यमाशङ्क्याह * सामर्थ्येति *। ब्रह्माणं ब्रह्मिष्ठं कुर्वीत यो यज्ञस्योल्वणं पश्येदिति श्रुतेः कृताकृतान्वेषणस्यापि ब्रह्मकार्यत्वावगमात्तद्व्यतिरिक्तद्रष्ट्राक्षेपायोगमाशङ्क्याहवनीयदक्षिणोपाविष्टस्य ब्रह्मणः सदसि क्रियमाणकर्मान्वेषणाशक्तेस्तत्समीपे स्थित्वान्वेषणायाक्षेपोपपत्तिरुपशब्देन सूचिता। अन्वेषणस्यायज्ञाङ्गत्वात्तन्मात्रकारिण्यृत्विक्त्वायोगमाशङ्क्य याजिना लक्षणयाङ्गवदुपकारिणोऽप्युक्तिसम्भवाशयेनोपपादयितुमाह * सोपि चेति *। याज्ञिकाचारविरोधापत्तेरपि व्यतिरिक्तसदस्यनिरासो न युक्त इत्याह * सर्वे इति *। आक्षेपमुपसंहरति * तस्मादिति *। भाष्याक्षेपेणाक्षिप्तं सिद्धान्तं तावत्समाधत्ते * उच्यत इति *। श्लोकं व्याचष्टे * सदस्यो हीति *। स्वामिनोऽप्यृत्विक्त्वनियामकवरणाभावादृत्विक्त्वावगतिकारणस्य च दक्षिणाभावान्वयक्रमवाक्ये चतुर्थीनिर्देशाभावेन सत्रे च यजमानानामेवर्त्विक्त्वेपि सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमाः सत्रमासीरन्निति सप्तदशातिरिक्तानाममि यजमानत्वश्रुतेस्तावतां चर्त्विक्त्वप्रमाणाभावेनर्त्विजामेव यजमानत्वानियमाभावादृत्विक्त्वं विनापि च दीक्षोपपत्तेर्दीक्षावाक्ये गृहपतिमृत्विजं दीक्षयित्वेति सामानाधिकरण्यकल्पनहेत्वभावेन त्रिविधस्याप्यृत्विक्छब्दसामाधिकरण्यस्याभावादृत्विक्त्वायोगमाशङ्क्याह * स्वामिनस्त्विति *। वरणाभावे चकाराद्दक्षिणावाक्यकल्प्यदीक्षावाक्यकल्प्यसामानाधिकरण्याख्यकारणद्वयाभावेऽप्यृतुयजनस्यर्त्विक्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य तद्व्यवस्थापकस्य च ब्रह्माद्यृत्विक्साहचर्यकीर्तनस्य दीक्षावाक्ये गृहपतिशब्देन दक्षिणावाक्येऽपि ददातिशब्देन भावात्स्वामिन ऋत्विक्ता युक्तेत्यर्थः। सदस्यस्यापि प्रत्यवे-

क्षणाख्यर्त्तुयजनसद्भावस्योक्तत्वात्तदभावेनार्त्विक्त्वनिराक्रिया न युक्तेत्याशङ्क्ते॥ यस्त्विति॥ अनियमेन पाकादिकारिण्यपि पाचकादिव्यपदेशादर्शनेन कर्तृव्यपदेशस्य नियमकर्तृत्वनिमित्तत्वावगमात्सदस्याधीनयज्ञाङ्गाभावेन चास्याः कर्त्तेति केनचिदाङ्गेन सदस्यस्य क्रियया कर्तृत्वाय व्यपदेशायोगादार्त्विक्त्वायोगं तदधीनाङ्गाभावे तद्वरणानर्थक्यशङ्कानिरासपूर्वमाह ॥ वचनेति ॥ । हिशब्दान्वयार्थं तन्नेतिनिरासप्रतिज्ञाध्याहार्या। यज्ञोपकारिणः प्रत्यवेक्षणात्सदस्यस्य कर्तृत्वनियमादार्त्विक्त्वोपपत्तिमाशङ्क्याङ्गेष्वेव श्रुत्यादीनां कर्तृविशेषनियामकत्वात्प्रत्यवेक्षणस्य चाविहितत्वेनानङ्गत्वात्कर्तृविशेषनियमायोगमाह । ॥ न चेति ॥ । ब्रह्मातिरिक्तसदस्यसद्भावे सदस्यः सप्तदश इति श्रुतेस्तस्यैव साप्तदश्यपूरकत्वापत्तिमाशङ्क्यर्त्विग्वरणानन्तरसदस्यवरणार्थत्वेनाप्यस्य वरीतव्यपदाध्याहारेणोपपत्तेर्ऋत्विक्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तर्त्तुयजनरहितस्य वरणकालत्वात् । समाख्यायाः पूर्वैः सह विरोधाविरोधचिन्तायाः प्रासङ्गिकत्वमसाध्वर्य्वादिचिन्तासमाप्त्या बुद्धिस्थीकृतेनोपोद्धातार्थेन कर्तॄणां यजमानादन्योन्यं च भेदेन शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यादित्यधिकरणद्वयोक्तेन सङ्गतिमाह । ॥ एवमिति ॥ ॥ विरोधिसमाख्याया विनियोजकत्वाभावेन समाख्याकृतविनियोगोक्तेरविरोधस्य पूर्वपक्षं लिङ्गप्रकरणाभ्यां विरोधं रचयतीत्यर्थः । सूत्रपूर्वार्द्धमात्रेण पूर्वपक्षोक्तिसूचनार्थं लटो भूतार्थत्वद्योतकं स्मेत्युपपदमुत्तरविवक्षया स्मारणार्थत्वपक्षेप्याख्या चैवं तदर्थत्वादित्यत्रोक्तस्य समाख्याकृतस्य विनियोगस्य स्थूणानिखननन्यायेन दृढीकरणार्थं पूर्वपक्षं रचयतीत्यर्थः ॥ स्मारणार्थं चोपपदम् । आद्यसूत्रावयवमाक्षेप्तुं विकल्पयति ॥ तत्रेति ॥ । आद्यं तावत्कल्पं दूषयति ॥ यदि तावदिति ॥ । जञ्जभ्यमानाधिकरणन्यायेनैतदेव द्रढयति ॥ उक्तं हीति ॥ । द्वादशे वक्ष्यमाणेनाग्नीनां लौकिकवैदिकसर्वार्थत्वनिरासन्यायेनापि द्रढयति ॥ तथेति ॥ । एकादश इति पाठो भ्रान्तिकृतः । एतदेवोपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ । द्वितीयकल्पेप्याद्यं कल्पं दूषयति ॥ नापीति ॥ । अन्त्यकल्पाङ्गीकारेण समाधत्ते ॥ यानि त्विति ॥ । लिङ्गविरोधोक्त्यर्थत्वेन प्रयुक्तत्वोक्तिं व्याख्यातुं शक्तिं विना प्रयुक्तप्रयोगाच्छक्तिलक्षणार्थामङ्गीकृत्य सर्वैः क्रत्वर्थैर्वाक्यसंयुक्तैः कार्यैर्ऋत्विजामाक्षेप्तुमृत्विग्भिर्वा सर्वकार्याणामनुष्ठातुं शक्यत्वादित्येवं व्रेधा

ष्याचष्टे * प्रयुक्तत्वादिति *। भाष्यमप्येवमेव योज्यमित्याह * सर्वमिति *। सर्वस्मै पुरुषकार्यायेति पूर्वपक्षभाष्यस्थस्यापि सर्वशब्दस्यायमेवार्थः। आकाङ्क्षितत्वोक्त्या च प्रकरणविरोधोक्त्यर्थत्वेन प्रयुक्तत्वोक्तिव्याख्यानस्यानुज्ञासूचनार्थं कर्म्मणीति विशेषणात्पुरुषार्थाशयनिरासः सिद्धोपि विवृतः। द्वितीयं सूत्रावयवं समाख्याचिन्तानुपयोगेनाक्षिपति * ये पुनरिति *। प्रासङ्गिकत्वेन सङ्गतिसम्भवेपि सर्वलौकिकवैदिककार्यार्थत्वे सर्ववैदिककार्यार्थत्वे च सौत्रादौ हेत्वशक्याक्षेप्तुमाह * न चेति *। स्वे कर्म्मान्तरकालानपेक्षे वसन्तादिकालेग्नीनामाधानेनोत्पत्तेरुपदेशातिदेशप्राप्तानां यूपवत्प्रयोगसाधारण्यार्थत्वसम्भवान्न सर्वार्थत्वसाधने शक्तिरित्याशयः। सिद्धान्ते चाग्निविषयस्य पक्षस्य हेतोर्वानुक्तेरपि पूर्वपक्षोक्तययोगमाह * न च तस्येति *। सर्वोक्तिश्च लौकिकवैदिककार्याशया वाक्यसंयुक्तासंयुक्तकार्याशया चेति विकल्प्याहवनीयादिलौकिकपाकादिसम्बन्धिप्रयोजनं काष्ठज्वालनाद्यपि साधयेच्छक्तत्वादिति पूर्वपक्षयित्वा वैदिककर्म्मार्थहोमादिकार्यनिर्द्देशाद्वैदिकानामेव कर्म्मणां सम्बन्धिनोऽप्रयोजनस्य विहारः साधकः स्यादिति द्वादशे वक्ष्यमाणसिद्धान्तविरोधेनाद्यं कल्पं दूषयति * यदि चेति *। द्वितीयं विशेषानुक्तेः किमग्निजातमुपनिधेयमिति सन्देहे लौकिकमुपनिधेयं न तु वैदिकमाहवनीयादि तस्य होमादिप्रयोजनानिर्द्देशादित्येवमाहवनीयादीनां सप्तमाधिकरणाद्यसूत्रेणाहवनीयादिभ्योन्येषामपि धिष्ण्यादीनामग्नीनां धिष्ण्यान्वाऽऽघारयतीत्यादिश्रुत्या व्याघारणादिप्रयोजनसंयोगेनैवोत्पत्तिरिति हेतुना सूत्रान्तरेण वाक्यसंयुक्तसर्ववैदिककार्यार्थत्वनिरासात्तद्विरोधेन दूषयति * यदपीति *। पूर्वपक्षत्वादधिकरणान्तरसिद्धान्तविरोधस्यादोषत्वमाशङ्क्याह *सिद्धान्तेति*। आक्षिप्तमवयवं समाधातुमारभमाणोनन्तरोक्तं सिद्धान्तत्वापादनं तावत्सिद्धसाध्यत्वेन दूषयति * तस्मादिति *। प्रकृतौ वेत्यनारभ्यवादाधिकरणसिद्धान्तसूत्रेण खादिरत्वादेः प्रकृतिविकृत्यर्थत्वे द्विरुक्तत्वापत्तिलक्षणो न्यायो य उक्तस्तत्प्रकृत्यर्थमित्याधानाधिकरणपूर्व्वपक्षसूत्रेण चाधानेतिदेशाद् दृढीकरणेन प्रतिपादितः सन्ननुमितः पूर्वपक्षो यस्य सिद्धान्तस्य स एवाग्नीनां सर्वार्थत्वसिद्धान्तस्ते सर्वार्था इति सूत्रवाक्यस्य भेदेन पृथग्भूतेनाग्नयश्चेत्यवयवेनोच्यत इत्यर्थः। कथं तर्हि द्वादशाधिकरणेन सप्तमाधिकरणेन चाविरोधपरिहार इत्याशङ्क्याह * न

चैतदिति * । ततश्चाग्निभिश्चेति सन्देहभाष्येण किं सर्वं प्राकृतं वैकृतं चाग्निकार्यं गार्हपत्यादिभिः कार्यमत प्राकृतमेवेति व्यवस्थेत्येवं पूर्वोत्तरपक्षौ कार्याविति सन्देहभाष्यव्याख्यां सूचयितुमाह * तत्रेति * । पूर्वपक्षोक्त्यै तदनुमानहेतुभूतन्यायोक्त्यर्थमधिकरणान्तरसूत्रद्वयं पठति * तदिति * । कर्म्माङ्गत्वेनाधाने निरस्तस्याप्यस्य न्यायस्याग्निष्वङ्गत्वादुत्थानोपपत्तिः । सिद्धान्तोक्त्यर्थत्वेन सूत्रावयवं पृथक्कृत्य व्याचष्टे *एवमिति* । असामर्थ्यपरिहारार्थं स्वकालत्वोक्तिः कर्म्मान्तरप्रक्रमानपेक्षाख्यस्वातन्त्र्यलक्षणार्थत्वेन व्याख्याता । अग्न्युत्पादकस्याधानस्य कर्म्मान्तरानपेक्षाभावेन साक्षात्कर्म्माङ्गत्वावेदकप्रमाणाभावादाहवनीयादिस्वरूपमात्रप्रयुक्तत्वेन च कर्म्मापूर्वसाधनांशानपेक्षत्वादग्निद्वारापि कर्माङ्गत्वाभावेन प्रकृत्यर्थत्वाभावेप्यग्नीनामाहवनीयादिवाक्यैः कर्म्माङ्गत्वस्यैकान्तेनावगमात् खादिरत्वादिवत्प्रकृत्यर्थत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य खादिरत्वादिद्वारस्य स्रुवादेरतिदेशं विना विकृतावप्राप्तेर्द्विरुक्तत्वापत्तिभयाद्विकृत्यर्थत्वं खादिरत्वादेर्न जातम् । आहवनीयद्वारस्य तु होमस्य विकृतावपि नक्षत्रेष्ट्यादावुपदेशात्प्राप्तत्वात्तादर्थ्येप्याहवनीयस्य द्विरुक्तत्वानापत्तेः खादिरत्वादिन्यायाभावाद्यूपोत्पादकस्य छेदनस्य प्रकृत्यर्थत्वाद्यूपस्य प्रकृत्यर्थत्ववदाधानस्य प्रकृत्यर्थत्वे कश्चिद्धेतुरस्तीति सूचयितुमाह * तदिति * । एतच्च सर्वार्थत्वमाहवनीयद्वारस्यैव होमस्य प्रकृतिविकृतिविशेषे प्रत्यक्षोपदेशात्तन्मात्रविषयं न त्वग्निमात्रविषयं विकृतिमात्रविषयं वेत्याह * न त्विति * । कथं नावकल्पत इत्यपेक्षायामाह * द्वारमिति * येषु विकृतिविशेषेष्वतिदेशापेक्षं द्वारं तेष्वनारभ्याधीताः पदार्था यत्प्राप्नुवन्ति तद्द्वारातिदेशापेक्षया युगपच्च सर्वाङ्गेष्वतिदेशप्रवृत्तेः पदार्थेष्यतिदेशापेक्षया न त्वतिदेशानपेक्षास्ततश्च द्विरुक्तत्वापत्तेः प्रत्यक्षेण शास्त्रेण ये होमाश्चोदितास्तेष्वेव स्वप्रधानेष्वग्निहोत्रादिषु द्वारानपेक्षत्वादङ्गभूतेषु चोपहोमादिषु नैष्फल्यात्स्वयमङ्गग्रहणाशक्तेषु सत्सु तद्द्वारा तद्युक्तेषु यागेषूपदेशेनाहवनीये स्यान्न तु होमचोदनामनपेक्ष्यापि यागेषु यस्मात्तस्माच्चैतत्सर्वविषयमिति श्लोकद्वयार्थः । अपूर्वेष्वपि होमेष्वाहवनीयोपदेशोपपत्तेः प्रकृतिविकृतिमात्रार्थत्वनियमोपि नास्तीति सूचनार्थं दर्वीविशेषणम् । आद्यं श्लोकं व्याचष्टे * यदिति * । सर्वविषयत्वाभावं सूत्रकृत्सम्मत्या द्रढयति * तथाचेति * । सर्वविकृतिविषयत्ववत्सर्वाग्निविषयतापि सर्वार्थत्वोक्तेर्नास्तीत्याह * त-

र्थेति * । समधिगतमिति भाष्यं सम्यगर्थंसंशब्दाङ्गीकारेणाग्निविषया-
धिकरणपर्यवसानादृत्विङ्मात्रविषयसिद्धान्तायोत्तरं सूत्रमित्येवमर्थत्वे-
न व्याचष्टे * अग्निष्विति * ॥ ११५३।१

आध्वर्यवादिष्वध्वर्य्वादीनां कर्तृत्वनियमः । अधि० १९

ते[1] सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादग्नयश्च
स्वकालत्वात् ॥ ३९ ॥
तत्संयोगात्कर्म्मणो व्यवस्था
स्यात्संयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥ ४० ॥

तैर्ऋत्विग्भिः कर्म्मणः संयोगाद्यथासमाख्यं व्यवस्था स्याद्व्यव-
स्थितसम्भवे विकल्पापादकाव्यवस्थितशास्त्रार्थायोगेन लिङ्गप्रकरणापे-
क्षितव्यवस्थासमर्प्पकतया होत्रादिसमाख्याख्यस्य हौत्रर्त्विक्संयोगस्य
तद्विरोधाभावेन श्रुतिकल्पकत्वोपपत्तेर्विनियोगाख्यार्थवत्त्वादित्येवं भा-
ष्यकृता व्याख्यातेपि होत्रादिसमाख्यानामप्यादमेधिन्यां यद्धौत्रादिका-
रिवाचिनीत्वावगतेर्विनियोक्त्रीत्वोक्त्यै स्वयमुपोद्घातप्रसक्तानुप्रसक्तस-
माप्त्या बुद्धिस्थीकृता । अपि वा श्रुतिभेदात्प्रतिनामधेयं स्युरित्युपोद्घाता-
धिकरणसूत्रस्थनामधेयशब्दनिर्दिष्टहोत्रादिसमाख्यापरामर्शिनं तच्छ-
ब्दमङ्गीकृत्य तेषामृत्विजां होत्रादिसमाख्या संयोगादित्येवं व्याचष्टे
* समाख्येति * । संयोगस्येति सूत्रावयवं व्याचष्टे * तर्हीति * ।
भाष्यकृद्व्याख्यायां तत्संयोगोक्ति हौत्रादिसमाख्यार्थत्वेन व्याच-
क्षाणः संयोगस्येत्यादिसूत्रावयवं व्याचष्टे * नापीति * ।
आध्वर्यवमिति भाष्यमृत्विक्संयोगस्य लिङ्गप्रकरणापेक्षितव्यवस्थास-
मर्प्पकत्वेन तदविरोधाद्विनियोजकश्रुतिकल्पकत्वोपपत्तेर्विनियोगाख्येन
श्रुत्यर्थेनार्थवत्त्वादित्येवं संयोगस्येति सूत्रावयवव्याख्यासूचनार्थत्वेन व्या-
ख्यातुमाह * तस्मादिति * । केषाञ्चित्प्रतिनामधेयं स्युरित्येतत्सूत्रस्थ-
नामधेशब्दनिर्दिष्टनामधेयपरामर्शिनं च तच्छब्दं संशब्दं चैकीभावार्थ-

१ ग्रन्थकृता केवलप्रतीकालम्बनेनैव व्याख्यातत्वादादावनुपन्यासः परन्त्वस्य व्याख्या ४० पृष्ठस्थां ९ पङ्क्तिमारभ्य बोद्धव्या ।

स्यादनेकत्रैकरूपसामान्यवाचिनमङ्गीकृत्य तयोर्नामधेययोः कर्तृकर्म-समाख्ययोरवयवसामान्ययोगात्साहश्याद्धौत्रादेः कर्म्मणः कर्त्रपेक्षायां होत्रादेश्च कर्तुः कर्म्मापेक्षायां हौत्रादेः कर्म्मणो बुद्धिस्थत्वात्कर्म्मणो व्यवस्था स्यादवयवव्युत्पत्त्यभावेप्यवयवसामान्ययोगस्य विनियोगार्थ हेतुत्वादित्येवं सूत्रव्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्यति * तत्रेति* । रूढ्युपपा-दनार्थं प्रत्यभिज्ञायमानावयवार्थं त्यागहेतुं समाख्यानात्प्राक्कर्तृकर्मान्व-यासिद्धिं प्रश्नपूर्वमाह * कुत इति * । श्लोकं व्याचष्टे * होत्रिति * । सामिधेन्यनुवचनादेः प्रमाणान्तराद्धोतृकर्म्मत्वप्रसिद्धौ तु समाख्याया-स्तत्राप्रामाण्यं स्यादित्याह * न चेति * । संयोगस्येत्यवयवं शङ्कोत्त-रत्वेन व्याख्यातुमाह * कथं तर्हीति * । दूषयति * न त्विति * । क-ण्वरथन्तरे रथन्तरशब्दस्य निमित्तत्वशङ्कानिरासार्थमिह पुनरेवंविशेष-णविशिष्टः कण्वरथन्तरशब्दो लोक एवास्ति नासौ कण्वानां रथन्तरं कण्वरथन्तरमित्येवं कृत्वोच्यत इति दशमाधिकरणभाष्यमर्थतः पठितुं तथाचेत्युक्तम् । राजशब्दस्य वैधर्म्यदृष्टान्तत्वमनुभाषणपूर्व्वं दूषयति * यद्यपीति *। प्राग्योगासिद्धौ यौगिकव्यपदेशायोगमाशङ्कयाह *त-स्मादिति * । कथं तर्ह्यन्वयावगतिरिति पृच्छति * केन त्विति * । उत्तरमाह * समाख्येति * । समाख्यातोन्वयावगतावन्योन्याश्रयं शङ्कते * नन्विति * । परिहरति * नैष इति * । शेषशेष्यन्व-यश्रुतिकल्पनात्प्रागन्वयप्रमितिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेः प्रतीतिमात्रापेक्ष-त्वाङ्गीकारेणैव परिहार्यत्वान्निरासं सूचयितुं लिङ्गादावपि प्रतीतमात्रा-न्वयान्यथानुपपत्त्या श्रुतिकल्पनेऽन्वयप्रमितिर्भवतीति बलाबलाधिकरणे व्याख्यातमित्याह * सर्व्वेष्वेवेति * । अन्योन्याश्रयपरिहारमुपसंहरति * अत इति * । आख्याधिकरणेन पौनरुक्त्यं शङ्कते * ननु चेति * । समाख्याया लिङ्गप्रकरणाभ्यां विरोधाविरोधचिन्तामात्रे तात्पर्याङ्गीकारे-णापौनरुक्त्यमाह * सत्यमिति * । स्वामिकर्मपरिक्रय इत्यारभ्य विरोधाविरोधचिन्तां मन्यमानानां मतेन प्राप्त्यर्थत्वात्पौनरुक्त्यं परिहरति * उत्तरेति * ॥

तस्योपदेशसमाख्यानेन निर्देशः ॥ ४१ ॥

कर्मसमूहस्याध्वर्य्यवादिसमाख्यानात्क्वचिदपि बाधे समाख्यैक्या-त्सर्व्वत्राप्रामाण्यापत्तेर्विशेषसमाख्यया बाधायोगमाशङ्क्य मैत्रावरुणा-

दिवाक्येन बाधस्यावश्याङ्गीकार्यत्वात्सृष्टीरुपदधातीतिवद्भूम्नाध्वर्य्यवादिसमाख्याप्रवृत्त्यङ्गीकारेण परिहारं सूचयितुं तस्याध्वर्य्वादिसमाख्यातस्यापि कर्म्मणो यथा मैत्रावरुणोपदेशेन कर्त्रन्तरोपदेशशून्येभ्यः कर्म्मभ्यो निष्कृष्य कर्त्रन्तरदेशना तथा विशेषविषयत्वात्सङ्कोचवृत्तिनाख्यानेन विशेषाख्याशून्येभ्यः कर्म्मभ्यो निष्कृष्य कर्त्रन्तरदेशनेत्येवमुपदेशोक्तेर्दृष्टान्तमात्रार्थत्वात्सामान्यविशेषसमाख्ये तुल्यबले विशेषसमाख्या वा बलीयसीति सन्देहे यौगिकत्वेन द्वयोर्विशेषविषयत्वसाम्यात्तुल्यबलत्वप्राप्तौ सामान्यसमाख्याया विशेषविषयत्वेप्यनेकविशेषविषयत्वेन सावकाशतया विशेषसमाख्यानवरुद्धेष्वपि विशेषेषु भूम्ना प्रवृत्त्युपपत्तेस्तदवरुद्धेष्वन्यथानुपपत्त्यभावेन श्रुत्यकल्पकतयानवरुद्धविशेषालोचनापेक्षत्वेन मान्द्याद्विशेषसमाख्या निरपेक्षत्वेन शीघ्रप्रवृत्तित्वात्ततो बलीयसीति सिद्धान्तमाह । * विशेषेति * ॥

समाख्याप्राप्तकर्तृत्वस्य क्वचिद्बाधः । अधि० २०

तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४२ ॥

उदाहृतानां विशेषसमाख्याकृताविनियोगासाधकत्वादलिङ्गत्वमाशङ्क्य यथाध्वर्यवादिसमाख्यानात्कर्म्मणोऽध्वर्य्वादिकर्तृव्यवस्था यथा च विशेषसमाख्यानेन कर्त्रन्तरदेशना तथा लिङ्गदर्शनामित्येवमस्य सूत्रस्य सिद्धान्तद्वयालिङ्गोक्त्यर्थत्वसूचनार्थं सामान्यसमाख्याकृताविनियोगलिङ्गमुक्तमित्याह * सामान्येति * । विशेषसमाख्याया- ११५५।२
स्तर्हि किं लिङ्गमित्यपेक्षामाह * विशेषेति * ॥

प्रैषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् ॥ ४३ ॥

प्रैषेष्वनुवचनेषु च मैत्रावरुणोपदेशात्समाख्याबाधे दृष्टान्तिते प्रसङ्गात्किं सर्व्वेषु प्रैषेषु चानुवचनेषु च बाधः केषुचिद्वेति चिन्तेत्यनन्तरसङ्गतिमाह * उपदेशादिति * । तत्रेत्युदाहरणभाष्यं ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नातत्वादयुक्तमाशङ्क्य ज्योतिष्टोमप्रकरणस्य प्रदेशविशेषप्रदर्शनार्थत्वेनोपपादयति * ज्योतिष्टोमेति * । सुत्या बाह्यत्वाद्दैक्षाङ्गानां प्रैषानुवचनानां दीक्षणीयाद्यङ्गप्रैषानुवचनवदनुदाहरणत्वशङ्कानिरासः । प्रदेशोक्तिप्रयोजने बाध्यसमाख्याविषयाविवेकपूर्वं सन्देहमाह * तत्रेति * । पूर्वपक्षमाह * किमिति * । सामान्यवचनात्सर्व-

प्रैषानुवचनप्रत्यय इत्युक्ते चशब्दादन्योन्ययुक्तयोः प्रैषानुवचनयोर्मैत्रावरुणकर्तृकत्वप्रतीतेः सामान्यवचनासिद्धिमाशङ्क्य तत्सिद्ध्यै प्रौढ्यान्योन्ययोगोक्तिमभिप्रेत्येदृश्यविशेषणत्वेनाविवक्षामुक्त्वा श्रूयमाणश्चेत्यादिना सम्भवत्येवेतीति हेत्वर्थेतिकरणान्तेनान्योन्ययोगानुक्तिरुक्ता भिन्नमन्त्रस्थयोः प्रैषानुवचनयोः पृथक्प्रयत्नापाद्यत्वेनान्वाचययोगात्तदभिधानेऽप्यन्योन्यसंहितप्रैषानुवचनविषयत्वापत्तेस्तन्निरासः ।

समुच्चितयोरनुवचनप्रैषयोर्मैत्रावरुणकर्तृकत्वम् । अधि० २१

पुरोनुवाक्याधिकारो वा प्रैषसन्निधानात् ॥ ४४ ॥

सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थं सूत्रावयवं पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थवाशब्दव्याख्यापूर्वं व्याचष्टे * न सर्वेति * । अन्योन्ययुक्तप्रैषानुवचनवाचित्वेन पुरोनुवाक्योक्तिव्याख्यापूर्वं ता अधिकरोति प्रधानीकरोत्युद्दिशति मैत्रावरुणविषयेऽयमुपदेश इत्येवं कर्तृव्युत्पत्त्योद्देशवाच्यधिकारोक्तयङ्गीकारेण भावव्युत्पत्तौ वा बहुव्रीह्यङ्गीकारेणोक्तेऽर्थे सूत्रावयवं योजयितुमाह * प्रैषान्तानीति * । प्रकृत्य प्रधानीकृत्योद्दिश्येत्यर्थः । प्रैषेत्यवयवोक्तस्य प्रैषमिश्रत्वस्य पुरोनुवाक्यतां मैत्रावरुणविधिविषयत्वे हेतुत्वोपपादनार्थं पुरोनुवाक्यानां हौत्रप्रवचनाधीनत्वात्समाख्याया होतृप्रयोज्यत्वावगतेः प्रैषान्तानुवचनरूपाणां च तासामेकपदार्थत्वेनानेककर्तृकत्वायोगात्केवलस्य होतुः प्राप्तेस्तदन्तर्भूतस्य च प्रैषस्य यजशब्दत्वात्तस्य च दर्शपूर्णमासयोः समाख्ययाध्वर्युकर्तृकत्वात्तत्प्रकृतिकेषु दीक्षादिषु ज्योतिष्टोमाङ्गेष्वध्वर्युप्राप्तेः सोमयागाभ्यासेषु तु समाख्यया होतृप्राप्तावपि प्रैषार्थस्यापि सवषट्कारयाज्याप्रयोगस्य होतृकर्तृकत्वात्प्रैषेषु चेति न्यायाच्च प्रैषप्रैषार्थयोरेककर्तृकत्वायोगेनाध्वर्युरित्यधिकरणपूर्वपक्षन्यायाद्धोतृतो निवर्त्तमानस्य तत्सन्निकृष्टमैत्रावरुणकर्तृकत्वप्राप्तेस्तत्सिद्धान्तवक्ष्यमाणन्यायाद्वा होतृकर्तृकत्वप्राप्तावपि प्रैषार्थस्य मैत्रावरुणकर्तृकत्वकल्पनक्लेशापत्तेर्निर्द्धारणायोगाद्दीक्षादिषु चातिदेशेनाध्वर्युप्राप्तावपि प्रैषेषु चेति न्यायोपबृंहितादध्वर्युरित्यधिकरणसिद्धान्तन्यायात्ततो निवर्त्तमानस्य तत्सन्निकृष्टप्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वप्राप्तेः कृत्स्नपुरोनुवाक्याप्रयोक्तुरेकस्य विधिं विना ज्ञातुमशक्यत्वात्कर्तृविध्याकाङ्क्षामाह * ताश्चेति * । केवलानां तु प्रैषाणां निर्ज्ञाताध्वर्युकर्तृकत्वादनुवाक्यानां च निर्ज्ञातहोतृकर्तृकत्वान्न कर्तृविध्याकाङ्क्षास्तीत्याह * शेषाणि त्विति *।

प्रैषमिश्रास्वप्यनुवाक्यास्वनुवाक्यांशस्य होतृकर्तृकत्वानियमात्प्रैषांशस्य च सोमयागाभ्यासेषु मैत्रावरुणकर्तृकप्रैषार्थकल्पनक्लेशेनापि तावद्धो-तृकर्तृकतयैव निर्ज्ञानाद्दीक्षादिषु च प्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वानिर्ज्ञानाच्च कर्तृ-विध्याकाङ्क्षास्तीत्याशङ्क्यैकस्य पदार्थस्यानेककर्तृकत्वायोगात्प्रैषानुव-चनेषु च प्रत्यक्षविध्युपलब्धेः प्रैषार्थस्य मैत्रावरुणकर्तृकत्वकल्पनक्ले-शाङ्गीकारायोगेन प्रैषांशस्य होतृकर्तृकत्वावधारणायोगात्कर्तृनिर्ज्ञानायो-गोपपादनपूर्वं पुरोनुवाक्यानां प्रैषमिश्रत्वस्य मैत्रावरुणविधिविषयत्व-हेतुत्वमुपसंहरति * पुरोनुवाक्यानां पुनरिति * । एकस्य पुरोनुवा-क्याख्यपदार्थस्यानेककर्तृकत्वायोगेनाध्वर्युकर्तृकप्रैषमिश्रत्वादनुवचनांशे-नापि होतृतो होतृकार्यानुवचनमिश्रत्वाच्च प्रैषांशेनाप्यध्वर्युतः पुरोनुवा-क्यानां प्रच्युतेः प्रैषानुवचनयोरन्योन्यमिश्रत्वाख्यसन्निधानहेतुकात्क-र्तृसाकाङ्क्षत्वाद्युक्तो मैत्रावरुणविधिरित्यर्थश्चकारस्ततश्च पुरो-नुवाक्यानामेव मैत्रावरुणविधिरित्यपकृष्य योज्यः । एवकारार्थे पुनः शब्दः । समुच्चितयोरिति भाष्येण प्रैषानुवचनयोश्चशब्दादेकत्र निधान-लक्षणसमुच्चयाख्यसन्निधानावगतेरिति हेत्वर्थमुक्तमन्वाचयत्वेन व्या-ख्यातुमाह * एवं चेति * । प्रैषेति सूत्रावयवव्याख्येयमिति सूच-नार्थः सूत्रावयवपाठः । सर्वप्रैषानुवचनेषु मैत्रावरुणविधौ प्रेष्येत्या-दिष्वपि लिङ्गविरोधिमैत्रावरुणविध्यापत्तेरविरोधपक्षसम्भवे च विरो-धपक्षायोगाच्च सर्वत्र विधिरित्येतदर्थत्वेनासम्भवन् मैत्रावरुणकर्तृकत्वा-नामपि प्रैषाणां प्रकरणे सन्निधानान्मैत्रावरुणकर्तृकत्वापत्तेरित्येवं प्रैषेत्यवयवव्याख्यां सूचयितुमाह * न चेति * ।

प्रातरनुवाके च होतृदर्शनात् ॥४५॥

स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ।

चमसहोमेऽध्वर्योः कर्तृत्वम् । अधि० २२

चमसाश्चमसाध्वर्यवः समाख्यानात् ॥ ४६ ॥

विशेषसमाख्यायाः सामान्यसमाख्याबाधकत्वापवादकत्वेन सङ्कोच-रूपं जुहोतीत्यनेन होमोत्पत्तेर्ग्रहचमसहोमाभेदेन ग्रहहोमस्याध्वर्यु-कार्यतया तदभेदाच्चमसहोमस्य तेनाक्रियमाणस्याप्यध्वर्युकार्यत्वव्यपदे-शोपपत्तेस्तत्कारित्वेनाध्वर्यवमिति सामान्यसमाख्याकृतमध्वर्युविनियो-

गमनपेक्ष्यापि चमसाध्वर्य्येव इति विशेषसमाख्यायाः सामान्यसमाख्यासापेक्षानपेक्षत्वसन्देहस्य च बाधकत्वाबाधकत्वसन्देहहेतोः स्पष्टत्वाद् ग्रहचमसवाक्याभ्यां होमोत्पत्ताववत्वाक्यस्य तत्रासकात्स्न्यर्थपरिसङ्ख्यार्थत्वापत्तेरत्वाक्येन होमोत्पत्तिरित्याशयेन पूर्वपक्षमात्रमाह * उन्नयनेति * । चमसाध्वर्युसमाख्यानात्सर्वेषु चमसकार्येषु चमसाध्वर्युविनियोगप्रतीतेश्चमसानिति द्वितीयोक्तस्य च कर्मत्वस्य व्यापारमात्रव्यापकत्वेनोपपत्तेश्चमसांश्चमसाध्वर्यवो व्यापारयेयुरिति क्रियाध्याहारोपलक्षणार्थं चमसाध्वर्यवश्चमसाञ्जुहुयुरिति भाष्यं मत्वोन्नयनादिग्रहणम् ।

अध्वर्युर्वा तन्न्यायत्वात् ॥ ४७ ॥

सामान्यसमाख्याया न्यायशब्दोक्तमबाध्यत्वं किमत्पमित्यज्ञानासन्देशेन होमविध्यनुपपत्तेर्होमैक्ये च ग्रहचमसानां विकल्पापत्तेः फलतः परिसङ्ख्यापत्तावपि दोषाभावाद् ग्रहचमसवाक्याभ्यां होमद्वयोत्पत्त्यवगमाशयेन चमसाध्वर्युसमाख्यायाश्चमसहोमेऽध्वर्युविनियोगं विनानुपपत्तेस्तत्सापेक्षत्वोक्तयोपपादयितुमाह * सा नामेति * । जुह्वत्यध्वर्यौ चमसाध्वर्यूणामव्यापारात्समाख्यानायोगमाशङ्क्याह * यदि त्विति * । सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * ।

चमसे चान्यदर्शनात् ॥४८॥

चमसाध्वर्युभ्योऽन्यस्य चमसे होमकारित्वदर्शनोपपादनार्थं हुत्वेत्यध्याहारेऽन्य इति भाष्येणोक्तं प्रश्नपूर्वं तदुपपादनार्थं चमसाध्वर्युकर्तृकस्य नयनस्य भक्षयितृवषट्कर्त्रर्थत्वाद्भक्षार्थत्वावगतिमुक्तां प्रयोजनान्तराभावेनोपपादयन् सूत्रं व्याचष्टे * वषट्कारिणे प्रतीति * । चमसाध्वर्युनेतारं ब्रुवन्नहुतभक्षायोगाच्चमसाध्वर्युभ्योऽन्यं होमकारिणं दर्शयन्समाख्यासहकृतोऽध्वर्युं दर्शयतीत्युक्तेऽध्वर्युणा हुतांश्चमसानन्यो वषट्कर्त्रे भक्षणार्थं हर्त्तुं चमसाध्वर्यवे प्रयच्छतीत्यपि सम्भवादलिङ्गत्वमाशङ्क्य होमकर्तृहस्तस्थस्य चमसाध्वर्यवे दानायान्यस्मै समर्पणे विक्षेपापत्तेर्होमदानयोरेककर्तृकत्वावगमोक्तेर्यो जुहोति सएव प्रयच्छति ततश्च होमकर्त्तारं चमसाध्वर्यूणां ग्रहीतृरूपेण व्यापृतत्वेन दातृत्वायोगात्तेभ्योऽन्यं दर्शयतीत्युक्तं ततश्चेत्यर्थे तं चेति चकारो यश्चेत्यर्थं हिशब्दार्थे ।

अशक्तौ ते प्रतीयेरन् ॥ ४९ ॥

कदाचित्तस्येतिवार्त्तिकावयवेनास्य सूत्रस्य व्याख्यातत्वात्पाठमात्रं कृतम् ॥

वेदोपदेशात्पूर्ववद्वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः ॥ ५० ॥

विशेषसमाख्याया अपि सामान्यसमाख्यासापेक्षत्वाद्दौर्बल्येभिहिते प्रसङ्गादौपदेशिक्या अपि प्रयोगवचनाश्रयायाः समाख्याया आतिदेशिकसमाख्यापेक्षत्वाद्दौर्बल्याभिधानेन सङ्गतिः स्पष्टत्वादनुक्ता वेदान्तरीयेष्वङ्गेषु प्रधानवेदव्यपदेशाभावात्पूर्वपक्षायोगमाशङ्क्य प्राधनप्रयोगवचनविषयत्वेनाङ्गेष्वपि प्रधानवेदं व्यपदेशोपपत्त्युक्तिपूर्व्वं पूर्व्वपक्षमाह * गुणेति * ।

तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्म्मः स्यादधिकारसामर्थ्याद्व्यक्तः शेषे ॥ ५१ ॥

प्राकृतानां धर्म्माणां परोक्षत्वात्तच्छब्दपरामृष्टानां विकृत्याग्रहणात्स्वैः प्रात्यात्मिकैः स्वरूपतश्चोदकप्राप्तैर्नानात्विरूपैर्धर्म्मैर्युक्तो विकृतिप्रयोगः स्यादित्युक्ते प्राग्धर्म्मग्रहणेपि तेषामौपदेशिकप्रधानद्वारेण समाख्याप्राप्तिः प्रधानवेदसमाख्यातैरुद्गातृभिरध्वर्युभिर्बाधात्कथं प्राकृतधर्माग्रहणस्य नानात्विक्त्वहेतुतेत्याशङ्क्य हेतुत्वोपपादनार्थं प्राकृतान् धर्म्मान् विकृतावप्यन्वयेनाधिकरोतीति व्युत्पत्त्याधिकारशब्दोक्तस्य चोदकस्य बलीयस्त्वाख्यं समर्थत्वमुपादायितुं तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्म्मः स्यादित्यनेन न्यायेन प्रयोगवचनस्य चोदकापेक्षत्वेन दुर्ब्बलत्वादिति स्वरटीकायां विकृतिप्रयोगवचनेन प्राकृतग्रहणहेतुकादिति सूत्रार्थाभ्युपगमेनेत्येतत्सूत्रसिद्धतयैव पश्चात्कालत्वात्प्रयोगवचनस्य दौर्बल्यमुक्तं भाष्यानुसारात्तु पूर्व्वोक्तसूत्रार्थाभ्युपगमे विप्रतिपत्तौ वा प्रकृत्यन्वयाद्यथाप्रकृतीति पञ्चमाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे विकृतिप्रयोगवचनस्य प्राकृतधर्म्मानुसाराख्यप्रकृत्यनुगमवाचिना प्रकृत्यन्वयशब्देन वक्ष्यत इत्याह *उक्तमिति* सहाङ्गैरिति भाष्येण चोदकबलीयस्त्वोपपादनार्थं प्रयोगवचनदौर्बल्यस्योक्तत्वात्तद्व्याख्यानायैवमुक्तम् । नन्वितिभाष्येणौपदेशिक्याः समाख्यायाः प्रत्यक्षत्वेनातिदेशिकीतो बलीयस्त्वमाशङ्क्योच्यत इत्यादिनालौकिकत्वाद्दौर्बल्यमुक्तं श्येनाद्यङ्गेष्वौद्गात्रादिसमाख्याया अपि सा-

मवैदिकादिप्रधानप्रयोगविधिनिमित्तत्वेन वैदिकत्वादयुक्तमाशङ्क्य लक्षणया प्रयोगपरिगृहीतेति टुप्टीकानुसारात्प्रयोगवचनाश्रयत्वलक्षणार्थत्वं लौकिकोक्तेः सूचयन् व्याचष्टे * प्रयोगेति * । प्रयोगवचनाश्रयत्वेपि कथं दौर्बल्यमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेव जघन्यकालत्वं दौर्बल्यहेतुमुपपादयति * यावद्धीति * । क्लृप्तात्कर्तृसम्बन्धाद्धेतोरित्यर्थः । क्लृप्तकर्तृसम्बन्धत्वादिति त्वप्रत्ययाध्याहाराद्वा बहुव्रीहिः। तत्रेति भाष्यं पौर्वापर्यबलीयस्त्वाशयशङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुमाह * न वेति * । प्राप्तस्य तर्हि सन्निकृष्टत्वान्न क्वचिद् बाधः स्यादित्याशङ्क्याबाधग्रन्थे क्लृप्तमूलानां सामान्यशास्त्रादीनां प्राप्तबाधस्याक्लृप्तमूलानां च लिङ्गादीनामप्राप्तबाधस्योक्तत्वात्सन्निकृष्टस्यापि क्वचिद् बाधो न विरुद्ध इत्याह *उक्तं हीति* । विकृतिप्रयोगवचनेन प्राकृताङ्गग्रहणहेतुकात्प्राकृताधिकारस्य चोदकस्य सामर्थ्याद्बलीयस्त्वात्प्रात्यामिकवेदविहितत्वानिमित्तत्वस्वरूपप्राप्तानार्त्विग्रूपधर्म्मः श्येनादिः स्यादित्येवं सूत्रं योजयन् सिद्धान्त उपसंहरति * तस्मादिति * । समाख्यानतिक्रमसूचनार्था दृष्टान्तोक्तिः ॥ समाख्यात्वसाम्यात्तुल्यबलत्वशङ्कां निराकर्त्तुमाह * यद्यपिचेति * । अव्यक्त इति सूत्रावयवं परमतेनावतारणपूर्वं व्याचष्टे * यस्त्विति * । कथमव्यक्तोक्त्या प्रधानसमाख्यातः कर्त्तोक्तो भवतीत्याशङ्क्याव्यक्तशब्दस्याक्लृप्तत्वावस्थवाचित्वात्प्रधानद्वारत्वानिमित्तत्वाद्वाक्लृप्तावस्थत्वस्यायं प्रधानसमाख्यातस्य कर्त्तुरङ्गान्वय एवाव्यक्त इत्युक्तम् । प्रधानसमाख्यातकर्तृविषयाभावेनैतां दूषयति * न त्विति * । प्रधानसमाख्याया वेदान्तरसमाख्यावत्प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेप्यनेकाङ्गविषयत्वेन सामान्यविषयतया दौर्बल्यात् वेदान्तरसमाख्ययैव कण्टकवितोदनादिमात्रवेदान्तरीयप्रधानाङ्गविषयत्वेन विशेषविषयत्वाद् बलीयस्या भाव्यमित्यर्थः । वेदधर्म्माद्यैश्चान्वयवत्सामाख्यानिककर्त्रन्वयेप्यङ्गे स्वरूपतः प्राप्तस्य धर्म्मस्य प्रधानद्वारप्राप्तेन धर्म्मेण बाधाद्वेदान्तरीयमप्यङ्गं प्रधानसमाख्यातस्य कर्त्तुर्विषयो भविष्यतीत्याशङ्कामनिष्टापत्त्या निरस्यति * अथेति * । वचनेनानिष्टापत्तिपरिहारशङ्कां तदभावेन निरस्यति * न चेति * । विषयाभावमुपसंहरति * तस्मादिति * । प्रधानेनाङ्गेषु स्वसमाख्यानवतारेङ्गसमाख्यायाः प्रधानेनाग्रहणात्प्रधानस्य वैगुण्यं च विनाङ्गगुण्यानुष्ठानानर्थक्यात् स्ववेदसमाख्यातेऽपि नाङ्गे कर्त्तव्यता स्यादित्याशङ्क्याह * सा त्विति * । स्तोमादीनामुद्गात्रादिवेदानिमित्ततयोद्गात्राद्यन्वयेन

निमित्तेन प्रवर्त्तमाना समाख्योद्गात्रादिकृतेन स्तोत्रादिना ज्योतिष्टोमस्योपकुर्यादित्येवं प्रधाननियुक्तक्रियाकर्त्रन्वयरूपार्था सती प्रधानेन क्रियाकर्त्रन्वयाख्यार्थग्रहणार्थं गृह्यत इत्यर्थः। गुणत्वाच्च वेदेन व्यवस्था स्यादित्यनेन च न्यायेनाध्वर्यवादिसमाख्यानां गुणभूतेष्वेव कर्तृषु व्यापारेण प्रधानभूतकर्तृरूपवस्त्वविनियोजकत्वात्प्रधाने च स्वयङ्कर्तृत्वनियमेन कर्तृप्राधान्यात्प्रधाने कर्तृविनियोजकत्वाभावात्प्रधानद्वाराङ्गेषु कर्तृविनियोजकता दूरोत्सारितेत्याह * न चेति *। ऋग्वेदादिसमाख्यानामपि तर्हि प्रधानद्वाराङ्गेष्वप्रवृत्तेर्गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायो निर्विषयः स्यादित्याशङ्क्य तासां प्रधानेष्वपि विनियोजकत्वाविरोधात्प्रयोगवाचिक्रियतेशब्दव्यपदेशाच्चोच्चैस्त्वादीनां प्रयोगवेदधर्म्मत्वावगतेर्वैषम्यमाह। * ऋग्वेदादीति *। न केवलं पूर्वोक्तेभ्यो हेतुभ्यः कर्तुः प्रधानद्वाराङ्गेष्वप्राप्तिः किं त्वाध्वर्यवादिसमाख्यायाः क्रियतेशब्दव्यपदेशानात्मकत्वेन पाठमात्रनिमित्तत्वात्पाठस्य चान्यद्वारत्वायोगादपीत्याह * पाठेति *। अप्राकृतत्वमात्रनिमित्ताक्लृप्तावस्थत्ववाच्ययमव्यक्तशब्दो न तु प्रधानद्वारत्वनिमित्ताक्लृप्तावस्थत्ववाचीति मत्वा स्वमतेनौपदेशिकाऽप्राकृतत्वेनाक्लृप्तावस्थत्वेनाव्यक्तः कर्त्ता शेषे भविष्यतीत्येवं व्याचिख्यासुः प्रधानद्वाराङ्गेषु कर्त्रन्वयानभ्युपगमो गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायानभ्युपगमेप्यदोष इत्याह * न चेति *। प्रधानद्वारत्वेनाप्यनभ्युपेतेन न किञ्चित् दुष्यतीति सूचनार्थश्चकारः। प्रधानद्वाराङ्गेषु कर्त्रन्वयानभ्युपगमे कथं कण्टकवितोदनस्योद्गातृकर्तृकत्वं सेत्स्यतीत्याशङ्क्य स्वसमाख्ययैव सिद्धिसूचनायाह * कण्टकेति *। स्वसमाख्याप्राप्तस्य कर्त्तुरव्यक्तत्वायोगमाशङ्क्य सामवेदोत्पन्ने कण्टकवितोदने यजुर्वेदोत्पन्ने चोषपुटार्पणे प्रकृतावक्लृप्तकर्तृकत्वाच्छक्यं कर्त्तुरव्यक्तत्वं वक्तुमित्याह * तदात्मना चेति *। प्रधानादङ्गेष्ववतरन्त्याः समाख्याया गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणे स्वसमाख्याबाधेनानुग्राह्यत्वस्योक्तत्वान्न स्वसमाख्यायाः कर्तृसिद्धिर्युक्तेत्याशङ्क्य ऋग्वेदादिसमाख्यावदाध्वर्यवादिसमाख्यायाः क्रियतेशब्दव्यपदेशानात्मकतया प्रयोगवेदनिमित्तत्वाभावेनोत्पत्तिवेदनिमित्तत्वाविरोधादेकवेदोत्पन्नयोश्चाङ्गप्रधानयोर्द्वयोरपि साक्षात्समाख्योपपत्तेः कण्टकवितोदनस्य साक्षात्प्राप्तोद्गातृकर्तृकत्वेनाप्यौद्गात्रसमाख्यानुग्रहे प्रधानद्वारत्वाननुग्रहात्तद्रूपेणानुग्रहेऽपि चाङ्गान्तरेषु कृतार्थत्वेनाङ्गे स्वरूपतः प्राप्तप्रधानद्वारप्राप्त-

योरविरोधात्प्रधानद्वारता नावश्यमनुग्राह्येत्याह * नावश्यमिति * ।
व्याख्यातावयवार्थमुपसंहरति * तेनेति * ॥

इति श्रीमत्त्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजि-
भट्टोपाध्यायात्मजभट्टसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्तिकटीकायां
सर्वानवद्यङ्करण्यां न्यायसुधाख्यायां
तृतीयस्याध्यायस्य
सप्तमः पादः ॥

॥ अथाष्टमः पादः ॥

परिक्रयस्य स्वामिकर्मत्वम् । अधि० १

स्वामिकर्म्मपरिक्रयः कर्म्मणस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

तत्संयोगात्कर्म्मणो व्यवस्था स्यादित्यत्रोक्तस्य समाख्याया लिङ्गाविरोधस्यापवादत्वेन प्रकरणसङ्गतिमाह * समाख्येति * । पूर्वविरोधे समाख्यायाः स्वकार्यविनियोगाशक्तत्वेनासत्तुल्यत्वादविरोधलक्षणार्था समाख्योक्तिः परेषामथाशीर्मन्त्राधिकरणान्तानामधिकरणानामपवादत्वोक्त्यर्थोपिशब्दः । अन्यो वेत्यत्रोक्तस्य स्वामिनि परिक्रयविरोधस्य स्वामिकर्तृकत्वं विनानुपपत्तेस्तत्रैव परिक्रयस्य स्वामिकर्तृकतायाः सिद्धत्वात्तद्विरोधेन पूर्वपक्षायोगमाशङ्क्याह * सिद्धे त्विति * । अन्यकृते कर्म्मणि स्वयङ्कर्तृकत्वापादनार्थत्वात्परिक्रयस्य च स्वयङ्कर्तृकत्वापादनाशक्तेः स्वामिनि कर्तृत्वापादनसामर्थ्यात्मकत्वेन लिङ्गेन समाख्याया विरोधाशङ्कामन्यकृतेपि परिक्रये स्वामिनः प्रयोक्तृत्वेन कर्तृत्वोपपत्तेः कर्म्मणि स्वयङ्कर्तृत्वापादनसामर्थ्योपपत्तिसूचनेन परिहरन् पूर्व्वपक्षमाह * तथे ति * । इतरपरिक्रयस्याध्वर्युकर्तृकत्वेप्यध्वर्युपरिक्रयस्याध्वर्युकर्तृकत्वायोगात्स्वामिकर्तृकत्वापत्तिमाशङ्क्याध्वर्युपुरुषप्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वेनाप्याध्वर्यवसमाख्यानुग्रहसम्भवेन स्वामिकर्तृकत्वायोगसूचनायादिशब्दः । प्रतिप्रस्थातुः परिक्रयाशक्तौ तदनन्तरस्याध्वर्युपुरुषस्य नेष्टुरुन्नेतुर्वा परिक्रेतृत्वसूचनायादिशब्दः । प्रतिप्रस्थातुः परिक्रयाशक्तौ तदनन्तरस्याध्वर्युपुरुषार्थं बहुवचनम् । लिङ्गविरोधपरिहारं निरस्यन् सिद्धान्तमाह * इतीति * । स्वामिनः परिक्रयं विनियोजकं किं लिङ्गमित्यज्ञाते तद्विरोधोपपादनाशक्तेर्लिङ्गोक्त्यर्थकर्म्मण इति सूत्रावयवव्याख्यार्थं फलकामो हीत्यादिभाष्यं तावद्व्याचष्टे * परिक्रयेण हीति * । एतद्भाष्योक्तविरोधपरिहारशङ्कां तथा स्वामिनेति पूर्वपक्षवार्तिकोक्तां श्लोकस्यैतद्भाष्योक्तलिङ्गविरोधोपपादनार्थत्वसूचनायानुभाषते * लौकिकेनेति * । एतच्छङ्कानिरासार्थत्वेन श्लोकं व्याचष्टे * नेति * । सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * ।

वचनादितरेषां स्यात् ॥ २ ॥

परिक्रयात्मकवरदानस्यार्त्विजत्वदर्शनाल्लिङ्गेन परिक्रये स्वामिविनियोगायोगमाशङ्क्य श्रुतिविरोधात्क्वचिल्लिङ्गबाधेपि, न सर्वत्र बाधो युक्त इति परिहारार्थं सूत्रमुपधानस्याध्वर्य्यवसमाख्याबाधेन याजमानत्वकल्पनया सामानाधिकरण्यश्रुत्युपपत्तेरत्रापि लिङ्गबाधायोगादयुक्तमाशङ्क्य याजमानत्वे दधातेर्ञित्वात्कर्त्रभिप्रायक्रियाफलवाच्यात्मनेपदापत्तेः परस्मैपदश्रुतिविरोधाद्याजमानत्वकल्पनायोगमाह * उपदध्यादिति * । वरदानेप्यन्यकृते स्वामिनो लौकिकोपायाश्रयणायोगात्प्रयोक्तृत्वायोगमाशङ्क्याह * तत्सिद्धिश्चेति ॥

वपनादिसंस्काराणां याजमानत्वम् । अधि० २

संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेदं कर्म्मवद् व्यवतिष्ठेरन् ॥ ३ ॥

परिक्रयवत्स्नानदन्तधावनयोर्लोकतः स्वयङ्कर्तृकत्वप्रसिद्धेर्वपननखनिकृन्तनयोश्च निर्ज्ञातनापितकर्तृकत्वेन कर्त्रन्तरानाकाङ्क्षतया स्नानदन्तधावनकर्तृमात्रस्य विचार्यत्वात्तस्य च संस्कार्यकर्तृकत्वप्रसिद्धेः संस्काराणां च कार्यसामर्थ्याधानार्थत्वादध्वर्य्योश्चानुष्ठानाख्यकार्यसामर्थ्यस्य विद्वत्तयैव दक्षिणालाभात्मकफलप्रतिग्रहणाख्यकार्यसामर्थ्यस्य च कर्म्मकरत्वादेव सिद्धेः, संस्कारानर्थक्याद्दन्तधावनादिकर्तुरात्मनि संस्कारजननसामर्थ्यात्मकलिङ्गविरुद्धया समाख्यया यथावेदं संस्कारव्यवस्थानुपपत्तिशङ्कानिरासार्थत्वेन पुरुषसामर्थ्य इति सूत्रावयवं कर्तृणां पुरुषाणां स्रुगादिवदपूर्व्वसाधनत्वसामर्थ्यं जनयितव्यं तज्जननार्थं संस्कारापेक्षास्तीत्येवं व्याख्यातुमाह * कर्तृत्वमेवेति * ।

याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात् कर्म्मवत् ॥ ४ ॥

दन्तधावनादीनां लोकप्रसिद्धेरात्मनेपदाच्च कर्तृपुरुषगामिसंस्कारा-

ख्यफलसाधनत्वादित्येवं पुरुषप्रधानत्वोक्त्यर्थस्य क्रियत इति व्युत्पत्त्या कर्म्मशब्दोक्तस्य फलस्य भोगकरणत्वेन कर्म्मकरणमस्येति बहुव्रीह्यङ्गीकारेण कर्त्तुः फलप्रतिग्रहणे शक्तिं दन्तधावनादयो जनयन्तीत्येवमर्थं तस्मादिति भाष्यात् स्पष्टप्रतीतेस्तदुपपादनार्थं न चेत्याद्युत्तरभाष्यव्याख्यावसरार्थं प्रतिज्ञान्वयमात्रमाह *पुरुषेति* । दन्तधावनादीनां फलप्रतिग्रहणशक्तिजननार्थत्वेप्यन्त्यजनवदाध्वर्यवत्वोपपत्तिमाशङ्क्य फलप्रतिग्रहणाख्यकर्मकरणशक्तिजनकदन्तधावनाद्यर्थं लोकेन्यपरिक्रयादर्शनात्प्रधानभूतपदार्थे च परिक्रयार्थवत्त्वोपपत्तेः शक्तिजनकस्य दन्तधावनादेः स्वयमेव कार्यत्वेन कर्त्रन्तरानाकाङ्क्षत्वात्कर्तृकर्म्मरूपावयवार्थाभावनिश्चयेन रूढित्वात्समाख्याया विनियोजकत्वायोगोक्त्यर्थं न चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * गुणभूते हीति * । परिक्रयस्य दन्तधावनाद्यर्थत्वाभावेप्यानर्थक्यानापत्त्युक्त्यर्थस्येप्सितेभ्य इति भाष्यावयवस्य गुणत्वे तस्य निर्देश इत्येतत्सूत्रमूलत्वसूचनार्था गुणभूतोक्तिः । दन्तधावनादीनां स्वयङ्कर्तृकत्वप्रसिद्धेः कर्त्रन्तरानाकाङ्क्षणेप्यध्वर्युसंस्कारार्थतैव समाख्ययास्त्वित्याशङ्क्य संस्काराणां फलप्रतिग्रहणशक्तिजननार्थत्वाद्यजमानस्यैव च तज्जननापेक्षत्वाद्भोक्तृंशपातित्वलक्षणेन लिङ्गेन तदर्थत्वनिश्चयान्न समाख्ययाध्वर्युसंस्कारार्थता शङ्कितुं युक्तेत्याह * प्रधानत्वं चेति * । प्रधानमात्रस्य फलसाधनत्वेन भोक्तृत्वशक्तिजननार्थतया तत्सिद्धयेन्यानपेक्षणाद्वपनादीनां कर्त्रंशपातावगतेर्लिङ्गविरोधाभावमाशङ्क्याह * न चेति* प्राप्तस्यापि भोग्यस्य भोक्तृत्वाशक्तौ लोके भोगादर्शनात्फलसाधनातिरिक्तभोक्तृत्वशक्तिजनकता चकारेण सूचिता । पूर्व्वपक्षसूत्रे दृष्टान्तितेभ्यः पुरुषसंस्कारव्यतिरिक्तेभ्योङ्गकर्म्मभ्यः पुरुषसंस्काराणां भोक्त्रंशपाताद्वैपम्यसूचनायैतत्सूत्रस्थं प्रधानकर्म्मदृष्टान्तं व्याचक्षाणः सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * । भोक्त्रंशपाताभावेप्यङ्गयागानामुत्सर्गरूपतयान्येन कर्त्तुमशक्यत्वात्स्वामिकर्तृकत्वोपलब्धेरुत्सर्गरूपत्वस्यैव स्वामिकर्तृकत्वे प्रयोजकत्वात् संस्काराणां चानुत्सर्गरूपतयान्येनापि कर्त्तुं शक्यत्वाल्लिङ्गाविरुद्धया समाख्ययाध्वर्यवत्वमाशङ्क्य दन्तधावनादीनां निर्ज्ञातकर्तृकत्वेन कर्त्रनाकाङ्क्षत्वात्कर्त्तर्यपेक्षित इति वार्त्तिकसूचितं सामाख्यानिकविनियोगायोगमाह * यथाप्राप्तेति * । वपननिष्पत्त्यर्थं स्वाङ्गावधानोपलक्षितप्रयत्नाख्यभावनाकर्तृत्वं प्रयोजकत्वोक्त्योक्तम् ॥

व्यपदेशाच्च ॥ ५ ॥

पुरुषसंस्कारार्थे पुरुषान्तरापरिक्रयात्कर्तृविशेषानाकाङ्क्षणेन समाख्ययाध्वर्युनियमानुपपत्तेर्वपनादीनामाध्वर्यवत्वाभावेभिहितेभ्यञ्जनाञ्जनयोरपि भोक्त्रंशपातितया स्वामिसंस्कारत्वेन कर्त्रन्तरानाकाङ्क्षणात्समाख्ययाध्वर्युनियमायोगमाशङ्क्य धावतिवपतिकृन्ततीनां स्वरितेत्त्वाद्दन्तधावनादीनां कर्त्रभिप्रायक्रियाफलवाच्यात्मनेपदाद्दन्तधावनस्य च लोकतोपि तत एव स्नानस्यापि स्वयङ्कर्तृत्वप्रसिद्धेर्वपननखनिकृन्तनयोश्च नापितकर्तृत्वनियमप्रसिद्धेः कर्त्रनाकाङ्क्षा युक्ता अनक्तेरनुदात्तेत्त्वात्परस्मैपदात्मनेपदाभ्यां कर्तृविशेषानवगमेपि तमभ्यनक्तीति परस्मैपदयुक्ते वाक्ये तमिति स्वामिपरामर्शितच्छब्दव्यपदेशात्तदानन्तर्याच्छरेशीकयानक्तीत्यत्राप्यनुपक्ततच्छब्दव्यपदेशावगतेः कर्त्रन्तरावगमे सति तद्विशेषाकाङ्क्षायां समाख्ययाध्वर्युनियमोपपत्त्युक्त्यर्थत्वेन व्यपदेशव्याख्यार्थं परस्मैपदेत्यादिभाष्यमञ्जनादीनां भोक्त्रंशपातित्वस्यैतदधिकरणव्युत्पाद्यत्वेनासिद्धेः स्वामिसंस्कारत्वे हेतुत्वायोगात्तद्बलेन तच्छब्दस्य स्वामिपरामर्शित्वावधारणानुपपत्तेस्तदवधारणकारणान्तरानुपलब्धेश्चाध्वर्युमन्योभ्यनक्तीत्यपि सम्भवादयुक्तमाशङ्क्य व्यापारद्वयविधिं विना विधिद्वयानर्थक्यापत्तेर्व्यापारद्वयावगमे सति भिन्नविषयत्वेनाविरोधात्समाख्ययाध्वर्युनियमोपपत्तावभ्यञ्जनस्याध्वर्युसंस्कारत्वं कल्पयित्वा कर्त्रन्तरकल्पनायोगात्परस्मैपदयुक्ते वाक्ये तमित्यभ्यङ्क्त्रभ्यञ्जनीययोर्भेदव्यपदेशात्तद्विहिताभ्यञ्जने लिङ्गाविरुद्धया समाख्ययाध्वर्युव्यापारत्वेनावगते वाक्यान्तरस्थोभ्यञ्जनविधिर्यजमानस्येति गम्यत इत्येवमाशयत्वेनोपपादयितुमाह * अध्वर्युव्यापारे चेति * । सूत्रमपि तमिति भेदव्यपदेशादभ्यङ्क्त आङ्क्त इति च विज्ञ्यन्तराद्व्यापारभेदावगमेनाविरोधादभ्यञ्जनाञ्जनयोः समाख्ययाध्वर्यवता युक्तेति वपनादिसाम्यशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याख्येयम् ॥

गुणत्वे तस्य निर्देशः ॥ ६ ॥

आध्वर्यवमिति निर्देशात्तसमाख्यायाः पूर्वपक्षे वपनादिष्वध्वर्युनियमायोक्तः सङ्घेषु पुरुषसंस्कारव्यतिरिक्तेषु कर्त्तृगुणत्वं तेष्वेव तस्य नियामक इत्येवं सूत्रव्याख्यार्थं यदित्यादिभाष्यं पूर्वपक्षोक्तदृष्टान्तानुभाषणं

विना तद्वैषम्योक्त्यशक्तेर्न्यूनं मत्वा दृष्टान्तपूरणपूर्वं व्याचष्टे * यस्ये-ति * । कल्प्यो हीति भाष्यमुक्तव्यवस्थोपपादनार्थत्वेनावतारणपूर्वं व्याचष्टे * तदिति * ।

चोदनां प्रति भावाच्च ॥ ७ ॥

स्वामिना कर्तृत्वसिद्धयै संस्कार्यत्वस्य तत्प्रधानत्वादित्यनेनोक्तस्योपपादनार्थत्वेनापूर्वमुद्दिश्य संस्काराणां विधानात्साक्षाच्चापूर्वे करणाशक्तेस्तत्साधने द्रव्ये कार्याणां सन्निकर्षविशेषात्स्वामिनि कार्यत्वावगमात्तत्प्रधानतेत्येवं द्विणिजन्ताद्भवतेरच्प्रत्ययोत्पादाद्विधानवाचिभावशब्दाङ्गीकारेण पूर्व्वसूत्रकृतेन पूर्व्वपक्षहेतुनिरासेन बुद्धिस्थीकृतस्य सिद्धान्तहेतोश्चशब्देनानुकर्षणाङ्गीकारेण च सूत्रव्याख्यार्थं चोदनेत्यादिभाष्यं स्वामिनोऽपूर्वाश्रयत्वात्सन्निकर्षमुपपादयन् व्याचष्टे * प्रधानेति * । फलप्रतिग्रहणयोग्यताख्यां फलापूर्व्वाश्रयत्वयोग्यतां चोदनोक्त्या विवक्षित्वा स्वयंफलापूर्व्वाश्रयत्वयोग्यतोद्देशेन संस्कारविधानादित्येवं सूत्रं व्याचष्टे * तत्सिद्धयर्थत्वाद्वेति * । प्रधानापूर्व्वाश्रयत्वसिद्ध्यर्थत्वात्संस्काराणामित्यर्थः ।

अतुल्यत्वादसमानविधानाः स्युः ॥ ८ ॥

अविशेषेति भाष्यं पुरुषमात्रवाचिशब्दाभावादयुक्तमाशङ्क्य सन्निकर्षविशेषन्यायात्स्वामिनः समाख्यया चर्त्विजां संस्कारविध्यवगत्याशयत्वेन व्याचष्टे * अनेन चेति * । संस्कारत्वेवगते प्रकृतपुरुषपूरितं माधवेन (१) कर्तृकत्वावगतेर्वपनादीनां चात्मनेपदात्कर्तृगामिक्रियाफलावगमात्संस्कार्यत्वावगतिः संस्कार्यत्वावगते प्रतिप्रधानावृत्त्यादिदोषपरिहारात्संस्कारत्वावगतिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेर्विरोधपरिहारायोगमाशङ्क्य वपनादेः संस्कार्यविशेषानवगमेपि 'क्रियास्वाभाव्यात्संस्कारत्वावगतेः संस्कार्यानेकत्वे सत्यावर्त्तनीयत्वावगमाद्विरोधपरिहारमुपपादयितुमाह * न चेति * एतच्छङ्कोत्तरत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं तदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * इतीति * । सप्तम्या भाष्यस्थस्तच्छब्दः सप्तम्यन्ताव्ययत्वेन व्याख्यातः ॥

तपसो याजमानत्वम् अधि० ३

तपश्च फलसिद्धित्वाल्लोकवत् ॥ ९ ॥

तपसोपि क्रतुफलप्रतिबन्धकदुःखफलपापनाशकत्वेन फलप्रतिग्रहणयोग्यताधानार्थत्वाच्छङ्काधिक्याभावेनातिदेशायोगमाशङ्क्य पापनाशार्थत्वे प्रमाणाभावाद्दुःखकरत्वेन च कर्तृप्रातिकूलत्वात्कर्त्रनुग्राहकत्वायोगेनाधिकाशङ्कां दर्शयन् सूत्रतात्पर्यमाह * तपस इति * । कथं निवर्त्तयतीत्यपेक्षायामाह * यस्मादिति * । सोऽयाः फलोक्तेः फलप्रतिग्रहणयोग्यत्वलक्षणार्थत्वसूचनार्थत्वेन भाष्यस्थां सिद्धोक्तिं व्याख्यातुं फलेत्युक्तम् । करोतीत्यनेन फलस्य सिद्धिरस्मादिति बहुव्रीह्यर्थोक्त्यर्थत्वेन फलसिद्ध्यर्थोक्तिर्व्याख्याता । दुःखकरत्वेन प्रातिकूल्यत्वाद्योग्यताधानार्थत्वायोगं पूर्वपक्षोक्तं परिहरन्दुःखं हीत्यादिभाष्योक्तं योग्यताधानप्रकारं विवृणोति * योग्यता चेति * । सोयमित्यनेनाकाङ्क्षायाः सूत्रेत्यनेन च सन्निधानस्योक्त्या साकाङ्क्षफलवत्सन्निधानाख्यात्प्रकरणात्सामान्यसम्बन्धेभिहिते योग्यत्वाख्याल्लिङ्गात्तपसः पापनाशाख्यद्वारविशेषान्वयः सेत्स्यतीति तत्रापेक्षेत्यनेनोक्तयोग्यत्वविवरणार्थं शक्यं हीत्युक्तम् । लोकवदिति दृष्टान्तं स्पष्टत्वाद्भाष्यकृतोपेक्षितं क्रतुफलप्रतिबन्धकस्य महतः पापस्य द्व्यहत्र्यहोपवासजन्येनाल्पेन दुःखेन नाशायोगशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * यथैव चेति * स्मार्तस्यापि पौरुषेयत्वाल्लौकिकत्वोक्त्यविरोधः । वानप्रस्थादितपसोपि तर्हि पापनाशार्थत्वात्स्वर्गाद्यर्थत्वायोगापत्तेः'स्तपसा ये अनाधृष्यास्तपसा ये स्वयं ययु'रित्यादि दर्शनं विरुद्ध्येतेत्याशङ्क्याह *यानि त्विति* । द्व्यहोपवासादीनां प्रायश्चित्तवत्पापनाशकत्वेपि तद्वदेव फलप्रतिग्रहणयोग्यताधायकत्वेन स्यादित्याशङ्क्य फलप्रतिग्रहणयोग्यताधानायैव पापनाशस्य द्वारमात्रत्वेनाभ्युपगमाद्वैषम्यं सूचयितुमाह * यानि तु प्रायश्चित्तेति * ।

वाक्यशेषश्च तद्वत् ॥ १० ॥

सूत्रं व्याचष्टे * मेधार्हत्वेति * ॥

वचनादितरेषां स्यात् ॥ ११ ॥

तपसोप्यार्त्विज्यदर्शनात्प्रतिग्रहणयोग्यताधानसामर्थ्यात्मकलिङ्गाभा-

वेन स्वामिनस्तपसि लैङ्गिकविनियोगायोगात्तदविरुद्धया समाख्ययाध्वर्युर्विनियोक्ष्यत इत्याशङ्क्य बहुवचनश्रुतिविरोधात्तत्र लिङ्गबाधेपि न सर्वत्र बाधो युक्त इत्येवमर्थत्वं सूत्रस्य सूचयितुमाह * वरेति * ।

लोहितोष्णीषतादीनां सर्वर्त्विग्धर्मत्वम् । अधि० ४ ।

गुणत्वाच्च वेदेन व्यवस्था स्यात् ॥ १२ ॥

एवं चेत्यादिभाष्येणाधिकरणान्तरत्वेन सूत्रव्याख्यायाः कृतायाः पूर्व्वाधिकरणशेषत्वेन सूत्रव्याख्यानापरितोषं निमित्तमाह * गुणत्व इति * । लोहितोष्णीषादीनामपि वपनादिवज्जञ्जभ्यमानाधिकरणन्यायेन संस्कारत्वावगमाद्याजमानत्वेनार्त्विजत्वायोगात्पूर्वसिद्धान्तपक्षयोर्द्वयोरप्यनुपपत्तेः सन्देहायोगं लिङ्गसमाख्याविरोधचिन्ताप्रस्तावे च वाक्यसमाख्याविरोधाविरोधविचारासङ्गतिमाशङ्क्यर्त्विज उपवसन्तीत्यस्मिन्नेवोदाहरणे बहुवचनश्रुत्यैकयजमानके ज्योतिष्टोमादौ याजमानत्वपक्षे उपपद्यमानया लिङ्गगम्ययाजमानत्वबाधेनार्त्विजत्वेभिहिते प्रासङ्गिकीमध्वर्युमात्रकर्तृत्वेप्यृत्विक्कर्तृत्वानपायाद्वाक्येनाध्वर्युपुरुषमात्रविनियोजकत्वाद्वा समाख्याया बहुवचनश्रुत्याप्यविरोधः स्वरसावगतसर्वार्त्विक्कर्तृकत्वभङ्गापतेर्वा विरोध इति चिन्तायाः सङ्गतिं संस्कारत्वेपि च फलप्रतिग्रहणयोग्यताख्यलिङ्गावगतयाजमानत्वबाधेनैकयजमानकर्तृकत्वेनुपपद्यमानया बहुवचनश्रुत्यार्त्विजत्वावगमात्सन्देहोपपत्तिं सूचयितुमाह * य इति * । लोहितोष्णीषादिष्वप्युपवासन्यायत्समाख्यानियामकत्वायोगसिद्धिसूचनार्थं तदुदाहरणं न तु तदेवादृत्यमिति सूचनार्थो यच्छब्दः पूर्वपक्षमाह * लोहितोष्णीषादीयो हीति * । यस्मात्संस्कारत्वेपि यावतीमावृत्तिं विना वाक्यानुपपत्तिस्ततोधिकाश्रुतावृत्तिकल्पनायोगाद्व्यवस्थापेक्षायां समाख्यया व्यवस्था सम्भवति तस्माच्चिन्ता युक्तेति हिशब्दार्थः । गुणत्वे तस्य निर्देश इत्यत्र कर्तॄन् प्रति प्रधानभूतानां क्रियाणां समाख्याविषयत्वोक्तेः संस्काराणां गुणत्वेनातद्विषयत्वावगमात्तन्निरपेक्षाद्वाक्यात्सर्व्वर्त्विजां संस्कार्यत्वावगतेर्नौद्गात्रादिवदसमाख्यया व्यवस्था स्यादित्येवं सूत्रेण सिद्धान्तमाह । * इतीति * । श्लोकं व्याचष्टे । * ऋत्विगिति * । सर्वेषामित्यनेन समाख्यानपेक्षा सौत्रचशब्दसूचितोक्ता तस्माच्छब्देन चशब्दव्याख्यार्थं परामृष्टा ॥

वृष्टिकामनाया याजमानता । अधि० ५

तथा कामोऽर्थसंयोगात् ॥ १३ ॥

सूत्रानुक्तगुणकामविशेषोदाहरणाशयोक्तिपूर्वं सङ्क्षेपतोधिकरणार्थमाह * प्रधानेति * । शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायान्तरात्प्रधानकामस्य त्वप्रधानत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थमभ्युच्चयार्थत्वेन व्याचष्टे * तथा चेति * । यः कामयेत स मिनुयादिति समाख्यानान्मातृत्वेन निश्चितस्याध्वर्योः कामिना सह सामानाधिकरण्येनैकवाक्यत्वात्कामोऽप्याध्वर्यव इति पूर्वपक्षहेतोरर्थेति भाष्यानुभाषितस्य यदि कामयेत स्वामी ततोऽध्वर्युर्मार्मिनुयादिति वैयधिकरण्येनाप्येकवाक्यत्वसम्भवोक्त्या निरासार्थमुच्यत इति भाष्यं स्वरसावगतसामानाधिकरण्यापह्नवायोगादयुक्तमाशङ्क्य परस्मैपदश्रुत्या वाक्यीयसामानाधिकरण्यबाधेनोपपादयितुमाह * अनया चेति * । स्वामिनि कामयमाने यद्यध्वर्युः कामयेतेत्यध्याहारेणापि सामानाधिकरण्येनैकवाक्यत्वसम्भवोक्त्यर्थत्वेनैतदेव भाष्यमन्यथा व्याख्यातुमाह * तद्वशेन वेति * । परस्मैपदश्रुतिवशेन स्वामिकामानुसार्यध्वर्युकामापेक्षया सामानाधिकरण्याविरोध इत्यर्थः । कामे तपोन्यायसाम्याभावात्तथाशब्दायोगमाशङ्क्यात्यन्तसाम्याभावेपि सद्योमानाश्रितस्य मौच्चैस्त्वस्य फलसाधनत्वात्सद्योमानस्य च समाख्ययाऽऽध्वर्यवत्वेन तत्सामानाधिकरण्यनिर्देशात्कामस्याप्याध्वर्यवत्वप्रतीतेः कामिनश्च स्वयम्फलसाधनावच्छिन्नभावनाकारित्वस्य शास्त्रफलं प्रयोक्तरीत्यत्रोक्तत्वात्सद्योमानाश्रितगुणावच्छिन्नाया भावनायाः फलसिद्ध्यर्थत्वेप्याध्वर्यवत्वोपपत्तेस्तपोवैषम्यं प्राप्तं निराकर्तुं सद्योमानस्याध्वर्यवत्वेपि तदाश्रितगुणावच्छिन्नाया भावनायः स्वाम्युपकारार्थसद्योमानाश्रितत्वसामर्थ्याख्याल्लिङ्गात्स्वाम्युपकारार्थत्वावगतेस्तस्यैव कामित्वावगमात्समाख्यायाश्च प्रधानभूतकर्तृनियामकत्वायोगाच्च भावनाकारी नियम्यत इत्येतावदतिदिश्यत इत्याह * तथाशब्देन चेति * । अधिकारिचिन्तायाश्चैतल्लक्षणासङ्गतेः समाख्यायाश्च प्रधानभूताधिकारिनियामकत्वायोगात्कामद्वारा तत्साधनीभूतगुणावच्छिन्ना भावनैवाऽऽध्वर्यवी याजमानी वेति चिन्ता द्रष्टव्या ।

उपदेशादितरेषां स्यात् ॥ १४ ॥

इहाप्यात्मने इति चतुर्थीश्रुत्यैव लिङ्गबाधाङ्कनाद्वियेव कस्माओ-

कामित्याशङ्क्यात्मशब्दस्य ममाग्ने वर्च इतिवद्व्यतिरिक्तयजमानापदेशाख्यव्यपदेशाभावात्स्वामिनाप्युपचारेणोपपत्तेर्वाशब्दोपादानाख्यव्यपदेशाभावे वात्मोपकारिणे यजमानायेत्यर्थापत्तेर्विस्पष्टश्रुत्यभावाद् व्युत्पत्त्यर्थनिर्णयार्थत्वेन व्यपदेशोक्तिमुपपादयति * अन्यत्रेति * । सूत्रं व्याचष्टे * वाशब्देति * ॥

आयुर्दादिमन्त्रपाठस्य याजमानत्वम् । अधि० ६

मन्त्राश्चाकर्म्मकरणास्तद्वत्॥ १५ ॥

आशीर्मन्त्राणामपि फलप्रार्थनसामर्थ्यात्मकाल्लिङ्गात्कामवद्याजमानत्वसिद्धेः शङ्काधिक्याभावेनातिदेशानर्थक्यशङ्कां निरस्यन्नधिकरणार्थमाह * अकर्म्मसंयुक्ता इति * ।

विप्रयोगे च दर्शनात् ॥ १६ ॥

अग्नीनां विप्रयोगे दृष्टस्य मन्त्रस्योपस्थानार्थत्वेन फलाशासनार्थत्वाभावादाशीर्मन्त्राणां याजमानत्वे लिङ्गत्वायोगमाशङ्क्य तिरोमासं तं मा प्रहासीरित्यप्रहाणाख्यफलाशासनप्रकाशकत्वेनास्याप्याशीर्मन्त्रत्वाल्लिङ्गत्वमुपपादयन् सूत्रं व्याचष्टे * आशीर्मन्त्रं चेति * ॥

द्व्याम्नातस्योभयप्रयोज्यत्वम् । अधि० ७

द्व्याम्नातेषूभौ द्व्याम्नानस्यार्थवत्त्वात् ॥ १७ ॥

आज्यग्रहणस्रुग्व्यूहनमन्त्राणां सामान्यरूपेणाध्वर्यवसमाख्याते विशेषरूपेण च याजमानसमाख्याते काण्डे पाठाद्विशेषसमाख्यया सामान्यसमाख्याबाधाद्याजमानतैव यौगिकत्वाविशेषाद्वा सामान्यसमाख्याया अपि विशेषविषयतया कक्षान्तरितत्वाभावेन तुल्यबलत्वाद्विकल्प इत्यपि पक्षद्वयसम्भवाद्भाष्यकारीयस्य द्वेधा सन्देहस्योपलक्षणमात्रार्थत्वं मत्वा स्वयं चतुर्द्धा सन्देहमाह * आज्येति * । स्वाम्येवाध्वर्युरेव वेति पक्षद्वयोक्त्यर्थान्यतरोक्तिः। आयुर्म्मे देहीत्यात्माभिवादिपदसामर्थ्याख्येन लिङ्गेनाध्वर्यवसमाख्याबाधवदिहाप्यध्वर्युकर्तृकग्रहणव्यूहनमन्त्रस्थेन गृह्णामीत्यनेन म इत्यनेन वात्माभिवादिपदसामर्थ्याख्येन लिङ्गेनाध्वर्युप्रयोज्यत्वावगतेर्याजमानसमाख्याबाधादाध्वर्यवसमाख्यायाश्चानुग्रहादध्वर्युनि-

यमपूर्व्वपक्षस्यैव ज्यायस्त्वसूचनार्थं द्विविधपूर्वपक्षोक्तिमात्रपूर्वं सिद्धान्तमाह * तत्रेति * स्वामिनोऽपि प्रयोजककर्तृत्वात्तत्प्रयोज्यत्वेऽप्यात्माभिधायिपदसामर्थ्याविरोधं मत्वा विकल्पपक्षोऽप्युक्तः । स्वामिनियमपूर्वपक्षं शङ्कते * ननु चेति * । द्विः पाठार्थवत्त्वान्यथानुपपत्त्या द्विःप्रयोगावगमाद्भिन्नविषयत्वेनाविरोधोपपत्तेः सामान्यसमाख्याया अपि बाधायोगोक्त्या निरस्यति * तत्रेति * । सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * । अध्वर्युनियमवादी स्वाशयं शङ्कते * न त्विति * सिद्धान्ती निरस्यति * उच्यत इति * । मन्त्रकार्यग्रहणव्यूहनानुष्ठानाभावे मन्त्रप्रयोगानर्थक्यं शङ्कते * किं पुनरिति * । पदार्थाननुष्ठानेपि पदार्थस्मृतिं विना प्रत्यवेक्षणाख्यकार्यस्यानुष्ठानाशक्तेस्तत्स्मृत्यर्थत्वेनार्थवत्तामाह * उच्यत इति * । पदार्थान्तरेषु प्रत्यवेक्षणस्यामन्त्रकत्वदर्शनादिहापि मन्त्रानाकाङ्क्षामाशङ्क्याह * नत्वत्रेति * ।

ज्ञातस्यैव वाचयितव्यत्वम् । अधि० ८

ज्ञाते च वाचनं न ह्यविद्वान्विहितोऽस्ति ॥ १८ ॥

द्विराम्नातानामुभयप्रयोज्यत्वोक्त्या सकृदाम्नातेष्वपि कलृप्त्यादिमन्त्रेषु वाचनश्रुतिसामर्थ्यादुभयप्रयोज्यत्वावगतेर्न्याङ्कस्थेषु प्रसङ्गादनन्तरं तद्विशेषचिन्तासङ्गतेर्यजमानस्य चोद्देश्यत्वेन ज्ञातृत्वविशेषणायोगेपि वाजपेयेनाज्ञोऽधिक्रियते ज्ञो वेति चिन्तायाश्च लक्षणासङ्गतत्वेपि वाचनसमाख्याया लौकिकव्यापनाख्यशिक्षणवाचित्वप्रसिद्धेस्तदनुसाराद्यं वाचयतिः शिक्षणार्थो यज्ञस्यैवाधिकारात्तस्य च शिक्षणनर्हत्वेन तद्विषयत्वसामर्थ्याख्याल्लिङ्गादुच्चारणसमर्थस्मरणाचनारणाख्यप्रयुक्त्यर्थं इति यजमानाङ्गभूतवाचनस्वरूपचिन्ताफलत्वाल्लक्षणप्रकरणसङ्गत्योः स्पष्टत्वाद्वाचयतियुक्तवाक्यमात्रस्योदाहरणत्वोक्तिपूर्वं कलृप्ता ब्रूहीत्युच्चारणलक्षणायाः कृत्स्नमन्त्रप्रागुच्चारणात्मिकाया वा प्रयुक्तेरज्ञं प्रत्यशक्यत्वात्पूर्वपक्षीयोगमाशङ्क्य शिक्षणार्थवाचयत्याशयेनोपपादयन् पूर्वपक्षमाह * यत्रेति * । भाष्यकारीयोदाहरणस्योपलक्षणार्थत्वसूचनार्थो यत्रशब्दः खण्डश इत्यनेन वाचयतेः शिक्षणार्थता सूचिता । स्वयमज्ञानियमेन पूर्व्वपक्षान्तरमाह । * अथ वेति * । सिद्धान्तमाह * इतीति * । ज्ञाते च वाचनमिति प्राक्कथितसूत्रावयवान्वयेन प्रतिज्ञा पूरणीया । कुत इत्यादिभाष्येण हेतुप्रश्नपूर्वं शक्त्यभावेनाविदुषः कर्म्मकर्तृत्वेनाविधानाख्यापशूद्राधिकरणवक्ष्यमाणहेतूक्त्यर्थतया न हीति सूत्रावयवं व्याख्याय

द्विजातीनां शूद्रवच्छिक्षणानर्हत्वाभावात्प्रयोगकालशिक्षणेन शक्तिसम्भवं नन्विति भाष्येणाशङ्क्य निराकर्त्तुं सिद्धाध्ययनपुरुषाधिकारत्वात्प्रयोगश्रुतीनामध्ययनानाक्षेपकत्वस्य द्वितीयाधानाधिकरणोक्तस्य नेतीति भाष्यस्मारितस्याप्यावृत्तनहीतिसूत्रावयवारूढत्वसूचनार्थं तत्पाठः। पूर्वं व्यतिरेकमुखेनोपपत्तिमाह * न हीति * । प्रश्नपूर्वं कामश्रुत्यनाक्षेपोपपादनार्थं कुत इत्यादिभाष्यं व्याख्यातुमाह * तदिवेति * । स्वाध्यायविधिविहितस्य शिक्षणस्य कर्म्मभिरनाक्षेपेपि वाचनविधिविहितस्य कॢप्त्यादिमन्त्रशिक्षणस्य प्राकरणिकत्वेनाक्षेपो भविष्यतीत्याशङ्क्य विशिष्टानुपूर्वीकस्याक्षरराशेर्वेदत्वेन कॢप्त्यादिमन्त्रमात्रस्य शिक्षितस्य वेदत्वाभावाद्वेदात्मकानामेव च मन्त्राणां स्वाध्यायविधिसामर्थ्यात्कर्म्माङ्गत्वावगतेर्निराकर्त्तुमाह * न चेति * । विदुषः स्वयमेव वचने प्रवृत्तेरविदुषस्तु प्रयुक्तस्यापि प्रवृत्त्यशक्तेः प्रयोजकव्यापारवैयर्थ्यप्रसङ्गाद्वाचयतेस्तदर्थत्वायोगेन शिक्षणार्थत्वावसायादविद्वद्विषयत्वं द्वितीयपूर्वपक्षवार्तिकोक्तं निराकर्त्तुमाह * शक्यते च तत्रापीति * । स्मृत्यर्थत्वं दृष्टान्तसूचितुमपपादयितुमप्रयुक्तोऽस्मरणान्न ब्रूयादित्युक्तम्। प्रैषवत्स्मारकत्वरूपस्य प्रयोजकत्वस्य वाचयत्यर्थत्वे ब्रूहीत्युच्चारणमात्रात्प्रतीकसमर्पणमात्राद्वा स्मृतिसिद्धेर्याज्ञिकप्रकृतस्नोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गात्तत्सार्थकतायै शिक्षणार्थत्वापत्तिमाशङ्क्य तत्प्रैषसदृशं स्मारकत्वरूपं प्रयोजकत्वं प्रतीकांशसमर्पणं ब्रूहीत्युच्चारणं चेति द्वेधा यद्यपि भवति तथापि कॢप्तीरिति व्याप्यत्ववाचिन्या द्वितीयया कृत्स्नशः स्मृतिव्याप्यत्वावगतेः कृत्स्नोच्चारणं च विना कार्त्स्न्येन व्याप्त्यशक्तेर्याज्ञिकेष्ट कृत्स्नमन्त्रोच्चारणानुष्ठानं युक्तमित्याह * तच्चेति * । वाशब्दोऽपिशब्दार्थे । अशिक्षणार्थत्वेन स्तोकशः समर्प्पणानर्थक्यात्प्रतीकार्था खण्डोक्तिः । कियता पुनरित्यादिप्रश्नोत्तरभाष्यं प्रकृतानुपयोगादयुक्तमाशङ्क्याविदुषोनधिकारे

पुराणन्यायमीमांसाधर्म्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्म्मस्य च चतुर्दश ॥

इति स्मृतेर्वैशेषिकैश्चाथातो धर्म्मं व्याख्यास्याम इति स्वशास्त्रस्य धर्म्मव्याख्यार्थत्वोक्त्या स्वशास्त्राधीनधर्म्माधिकारोक्त्यापत्तेश्चतुर्दशविद्यास्थानाभ्यासेनैवायुःपर्यवसानप्रसङ्गाद्धर्म्माननुष्ठानापत्तिशङ्कां निराकर्त्तुं तदनपेक्षाधिकारनिरूपणार्थं पृच्छतीत्याह *कियता पुनरिति*। वैशेषिकादिशास्त्रस्य धर्म्मानुष्ठानानुपयोगेनानपेक्षाया ज्ञातुं शक्यत्वा-

न्निरूपणानर्थक्यशङ्कानिरासार्था स्पष्टोक्तिः । वेदोऽपि कृत्स्नो नापेक्ष्यते किमुत वैशेषिकादिशास्त्रमित्येवमुत्तरोक्त्यर्थं यावतेति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * । स्वाध्यायविधिवशात्कृत्स्नवेदाध्ययनस्याधिकारोपयोगावगतिं नन्विति भाष्येणाशङ्कचादृष्टार्थत्वापत्त्या निरासार्थमुच्यत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * यद्यपीति * । कृत्स्नानुपयोगे कृत्स्नाध्ययनानर्थक्यशङ्कानिरासार्थस्य सर्व इति भाष्यस्याशयमाह *यत्त्विति*। त्रिविधानां मध्ये काम्यनैमित्तिकानां यथासम्भवकालत्वादित्यावृत्त्या योज्यम्। एवञ्च सति यथा कृत्स्नाध्ययनोपपत्तिस्तथा दर्शयति * तत्रेति * । न केवलं वैगुण्यापत्तेः कर्म्मकालेऽध्यापनायोगः किन्तु कर्मविध्यप्रयुक्तत्वादपीत्याह * कामेति * । उपयोगिमात्रास्तर्ह्यधिकारोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याह * यदि त्विति * । व्याख्यातप्रश्नाशयानतिक्रमादिदमुत्तरमयुक्तमाशङ्क्यातिशयोक्त्यर्थत्वेनोपपादयितुमाह * एवञ्च सतीति * । शरीरादिव्यतिरिक्तात्मप्रतिपादकवाक्यानां तर्हि कर्म्मज्ञानानुपयोगात्सगुणोपासनवाक्यवच्चाभ्युदयफलत्वाभावान्निर्गुणोपासनवाक्यवद्वापवर्गफलत्वाभावादनर्थकमध्ययनं स्यादित्याशङ्क्याह । * यत्त्विति * ॥

द्वादशानां द्वन्द्वानामाध्वर्यवत्वम् । अधि० १

याजमाने समाख्यानात्कर्म्माणि याजमानं स्युः ॥ १ ॥

उखावसर्ज्जनाधिश्रयणावघातसमाघातादिवापोपधानाधिश्रयणहरणाभिग्रहणपरिग्रहणमन्त्रग्रहणासादनाख्यानां द्वादशानां कर्म्मणामाध्वर्यवसमाख्याते काण्डे प्रत्येकं याजमानसमाख्याते च द्वन्द्वत्वेन पाठाद् द्वयाम्नातमन्त्रवदुभयप्रयोज्यत्वापत्तेः पूर्वसिद्धान्तपक्षयोर्द्वयोरप्यसम्भवशङ्कानिरासपूर्वं पूर्वपक्षमाह * उखेति * । गार्हपत्यसमीपस्थस्य वत्सोपावसर्ज्जनार्थं गोसमीपं गत्वा पुनरुखाधिश्रयणार्थं गार्हपत्यसमीपगमने विक्षेपापत्तेः पश्चात्पठितस्याप्यधिश्रयणस्य प्रागनुष्ठानसूचनायादितोक्ता पठितोक्त्या सूत्रे पाठहनुकात्समाख्यानादित्यध्याहारः सूचितः । श्रुतिस्थाया द्वन्द्वोक्तेर्द्वन्द्वभूतानि द्वादश कर्माणीत्येवं कर्म्मविशेषणत्वेन व्याप्यत्वलक्षणप्राधान्यसूचनार्थं कर्म्म द्वन्द्वानामिति कर्म्मधारयपरत्वाश्निपातितस्यापि द्वन्द्वशब्दस्य विशेषणत्वेनैव विवक्षिततया कर्म्मप्राधान्यानप-

गमात्कर्म्मणां द्वादशत्वविशेष्यतया तत्सापेक्षाणामपि द्वन्द्वशब्देन सह कर्म्मधारयसमासाविघातः। उभयप्रयोज्यमन्त्रचिन्तानन्तरमुभयप्रयोज्यत्वहेतुद्वयाम्नानसद्भावेऽपि कर्म्मणां द्विरनुष्ठानानाम्नानादनुभयप्रयोज्यानां बुद्धिस्थत्वात्प्रासङ्गिकसङ्गतिसूचनार्थो दृष्टान्तः सूत्रे स्युरिति क्रियाविशेषणत्वाद्याजमानोक्तेरेकवचनान्तत्वाविरोधः ।

अध्वर्युर्वा तदर्थो हि न्यायपूर्वं समाख्यानम् ॥ २० ॥

अध्वर्युर्वेति भाष्येणाध्वर्युः कर्म्माण्येतानि कुर्यादाध्वर्यवसमाख्यानादेतत्कर्म्मार्थत्वावगतेरित्येवं द्वितीयान्तविपरिणतकर्म्मशब्दानुषङ्गकुर्याच्छब्दाध्याहाराभ्यां सूत्रपूर्वार्द्धे व्याख्याते काण्डद्वये पठितानां कथमाध्वर्यवसमाख्या साधारणीत्याशङ्कानिरासार्थमाध्वर्यव एवेति भाष्यं व्याचष्टे * अनुत्पन्नानामिति * । गुणार्थमपि श्रुतानां याजमानसमाख्योपपत्तिमाशङ्क्य कर्त्राकाङ्क्षायां सत्यां समाख्यायास्तन्नियामकत्वात्कार्यत्वावगत्याख्योत्पत्तिकाल एव च कर्त्राकाङ्क्षणात्समाख्ययाध्वर्युकर्तृकत्वेऽवगते द्वन्द्वाम्नानकालेनाकाङ्क्षितं कर्त्तारं सत्यपि समाख्या न नियच्छतीत्याह * तत्र चेति * । तदर्थो ह्यध्वर्युः परिक्रीत इति भाष्ये परिक्रयतादर्थ्योक्तेः कर्त्राकाङ्क्षासूचनार्थत्वोक्त्यै तदर्थश्चेत्युक्तम् । पदार्थस्वरूपाणामध्वर्युकर्तृकत्वेऽपि समभ्याशक्रियाख्याया द्वन्द्वताया यजमानकर्तृकत्वशङ्कानिरासार्थं तत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * । समभ्याशीकरणोक्तिव्याख्यार्था समासन्नकरणोक्तिः । तत्राङ्गगुणेति भाष्यं द्वन्द्वतानुरोधेन स्वरूपस्यापि यजमानकर्तृकत्वशङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुमाह * न च समासन्नेति * । यत्समाख्यानं यजमानकर्तृकत्वायोक्तं तदध्वर्युस्मारणे समाख्याया यजमाननियामकत्वान्न्यायावगताध्वर्युकर्तृकत्वानुसारीत्येवंसूत्रोत्तरार्द्धव्याख्यार्थे यदित्यादिभाष्ये सम्पादयितव्योक्तिः सम्पादयेति ब्रूयादित्यनेन तदाचष्टे इत्यस्मिन्नर्थे णिचमङ्गीकृत्य सम्पाद्यत्वेन स्मारयितव्येत्येवं व्याख्यातेति सूचयितुमाह * यजमानस्त्विति * ॥

अपूर्वत्वेऽपकृष्येत ॥ २१ ॥

यत्र न्यायावगताध्वर्युकर्तृकत्वपूर्वं पोत्रीयादिसमाख्यानं भवति तत्रा

ध्वर्युरपकृष्यतेत्येवमर्थत्वेन स्पष्टत्वान्नेदं सूत्रं व्याख्यातम् ॥

हौतुराध्वर्यवकरणमन्त्रानुष्ठातृत्वम् । अधि० १०

विप्रतिषेधे करणः समवायविशेषा-
दितरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात् ॥ २२ ॥

एकस्मिन् पादार्थे द्वयोः कर्त्रोः प्राप्तयोर्विरोधे को ग्राह्य इति चिन्तिते तद्वैपरीत्येनैकस्य कर्त्तुर्द्वयोर्मन्त्रयोः प्राप्तयोर्विरोधे बुद्धिस्थे को ग्राह्य इति चिन्तायाःप्रासङ्गिकीं सङ्गतिं स्पष्टत्वादनुक्त्वा 'परिवीरसि परित्वा दैवीर्विशो व्ययन्तां परीमं रायस्पोषो यजमानं मनुष्या' इति करणमन्त्रस्य 'युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान् भवति जायमानः। तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्त' इति क्रियमाणानुवादिनश्च कुण्डपायिनामयने यो होता सोऽध्वर्युः स पोता य उद्गाता स नेष्टा सोऽच्छावाको यो मैत्रावरुणः स ब्रह्मा स प्रतिहर्त्ता यः प्रस्तोता स ब्राह्मणाच्छंसी स ग्रावस्तुद्यः प्रतिप्रस्थाता सोऽग्नीत्स उन्नेता गृहपतिः सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्य इत्यृत्विक्समासाम्नानादेकप्रयोज्यपक्षेऽपि करणस्य परिव्याणप्राचीनत्वादितरस्य तु परिव्याणासमकालत्वादविरोधोपपत्तेः सन्देहविषयत्वोपपादनार्थं विप्रतिषेधशब्दोक्तविरोधोपपादनार्थं कः पुनरिति भाष्यमयुक्तमाशङ्क्योपपादयन् सन्देहमाह * परिवीरिति *। सञ्चरणाभावेन होत्रादिशब्दानां कर्ममात्रनिमित्तत्वादिह चानेककर्मकारित्वाद्धोतुरसिद्धत्वेनाध्वर्यवकर्तृतया विध्ययोगेन हौत्राध्वर्यवयोरेककर्तृकत्वविध्यवगतेरविशेषादनियमेन भाष्योक्तं तावत्पूर्वपक्षमाह * तत्रेति *। यच्छब्दतच्छब्दाभ्यां होतारमुद्दिश्याध्वर्यवविध्यवगतेः स्वयं पूर्वपक्षान्तरमाह । *यद्वेति*। हौत्रस्य हौत्रनङ्गस्यापि होतृशब्दार्थविशेषणत्वाद्धर्मतोक्तिः। सूत्रेण सिद्धान्तमाह *इतीति* । वृत्त्यन्तरकृतसमवायविशेषव्याख्यात्यागेन भाष्यकृतोऽन्यथाव्याख्या हेतूक्त्येव तां दूषयितुमुपन्यस्यति * तत्रेति *। कर्मादौ प्रयुक्तात्करणादेव स्मृतिसिद्धेः क्रियमाणपरिव्याणानुवादिनः सन्निपत्योपकारित्वायोगेनाभ्युपगम्यमानमप्यारादुपकारित्वाद्विप्रकर्षाख्यं बहिरङ्गत्वं न दौर्बल्ये कारणमित्येवं दूषयति * तदिति *। प्रधानद्वाराङ्गेषु कर्तृप्राप्तौ क्रियमाणानुवादिनः प्रधानपरिव्याणविप्रकर्षाद्दौर्बल्यं स्यात् । एकत्र प्राप्त्यपेक्षाऽन्यत्र प्राप्त्यपे-

क्षाख्यं विशेषं विनैव प्रधाने परिव्याणे तदङ्गे च करणेऽध्वर्योः क्रियमाणानुवादिनि च होतुः प्रकृतौ समाख्यया विकृतिषु च चोदकेन प्राप्तेन बलाबले विशेषः स्यादित्यर्थः । या चाङ्गगुणविरोधन्यायाद्बहिरङ्गस्य बाध्यता वृत्त्यन्तरकारैरुक्ता साप्ययुक्तेत्याह * न चेति * । तस्मादङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति बाध्यत इति टुप्टीकादर्शनात्परोक्ततास्य न्यायस्य गम्यते । सन्निपत्यारादुपकारित्वकृत एव तर्हि विशेषोऽस्त्वित्य. शङ्क्याह * न च सन्निपातित्वेनेति * । एकस्याः पशुपुरोडाशयागादिक्रियायाः सन्निपत्योपकारित्वसम्भवेऽनपेक्षितानेकादृष्टकल्पनापादकस्यारादुपकारित्वस्यायुक्तत्वेव दौर्बल्यमिष्टं क्रियमाणानुवाद्युच्चारणक्रियायाश्च करणोच्चारणक्रियातोऽन्यत्वान्न तत्सम्भवतीत्याशयः । करणेन च स्मृतौ कृतायामपि यावत्समाप्ति स्मृत्यविच्छेदस्यापेक्षितस्य क्रियमाणानुवादिना करणादारादुपकारिताप्यस्यास्तीत्याह * न चायमिति * । मृदूक्तयथौतीवशब्दः कीदृक्संस्कार इत्यपेक्षायां स्मृत्यविच्छेदरूपेतेत्थम्भूतलक्षणार्थया तृतीययोक्ता दृष्टादृष्टसंस्कारकृतविशेषशङ्कानिरासार्था दृष्टोक्तिः । अतो द्वावत्रेति भाष्योक्तैव समावायविशेषव्याख्या युक्तेत्याह * तस्मादिति * । द्वयोरप्येककर्तृत्वे यस्यैतद्वाक्यार्थत्वात्प्रत्यक्षत्वं मत्वा पृच्छति * कथमिति * । हौत्राध्वर्युशब्दयोर्द्वयोरपि कार्यापरया हौत्राध्वर्यवकारिपरत्वाद्गौणतापत्तेर्हौत्राध्वर्यवयोरेककर्तृकत्वविद्वयोगाद्धोताध्वर्यवकारीत्यादिवाक्यार्थावगतेनाध्वर्यवान्वयस्यैव प्रत्यक्षत्वं नेतरस्येत्युत्तरमाह । *एषा हीति* । स्वोक्तं पूर्वपक्षं दूषणायानुभाषते *यस्त्विति* । होतुः प्रसिद्धस्वरूपस्याध्वर्यवविधाने पूर्वपक्षिणोक्तेऽपि तस्मिन्निरस्ते यदि कश्चित्सिद्धान्त्यभिमतमाध्वर्यवोद्देशेन होतृविधिमभ्युपेत्यापि क्रियमाणानुवादिप्रयोगं विना होतृत्वासिद्धेर्होतृशब्दं वा कार्यापरया हौत्रकारिपरमाश्रित्य हौत्रमुद्दिश्याध्वर्युविध्यभ्युपगमेन हौत्रान्वयस्यैव प्रत्यक्षत्वात् क्रियमाणानुवाद्यत्यागं शङ्कते तमपि निराकर्तुं त्रेधा विकल्प्य दूषयति * स्वबध्येतेति * । सर्वहौत्रप्रयोगकृतेऽपि होतृत्वे क्रियमाणानुवाद्यत्यागापत्तावपि पदार्थानां प्रत्येकमनुष्ठेयत्वेन प्रत्येकमेव होतृकार्यत्वाद्धोतृशब्दार्थविशेषणत्वोपपत्तेः सर्वहौत्रप्रयोगानपेक्षत्वात्क्रियमाणानुवादिप्रयोगमात्रकृतमेवेत्युक्तम् । आद्ये कल्पायोगमुपपादयति * होता तावदिति * । द्वितीयायोगमुपपादयति * न चेति * । तृतीयायोगं स्वाभिमतोद्दे-

द्योपादेयोपपादनद्वारा तावदुपपादयति * तत्रापीति * । होतुरपि हौत्रद्वारा प्रयोजनवत्त्वेपि साक्षात्प्रयोजनवत्त्वाभावादध्वर्युकर्मैवोद्दिश्य होता विधीयत इत्यर्थः । प्रयोजनाकाररूपेषु चोद्देशेषूद्देश्यस्य देशकालवद् गुणत्वायोगात्प्राधान्यावगतेराध्वर्यवं प्रति होतुर्गुणतयोपादेयत्वेन तदविरोधिविशेषणमाश्रयुकस्याध्वर्यवान्वयौचित्यात्क्रियमाणानुवादित्वायोगोपपत्तेः सिद्धान्तसिद्धिमाह *प्रधानं चेति* । आध्वर्यवविधिपक्षेपि तर्हि तथैव क्रियमाणानुवादित्यायोगोपपत्तेस्तन्निरासानर्थक्यमाशङ्क्य तस्मिन् पक्षे होतुः प्राधान्यात्तद्धर्माविरोधेनैवाध्वर्यवप्रवृत्तेः करणविरोधिनः क्रियमाणानुवादिनस्त्यागायोगमाह । *यदि त्विति* । होत्रुद्देशेन चाध्वर्यवविधानादाध्वर्यवस्य होतृसंस्कारत्वापत्तेस्तस्य च प्रकृतावदृष्टत्वेनायुक्तत्वान्नायं पक्षो युक्त इति साक्षात्तृतीयकल्पायोगमाह । * अप्राकृतेति * । स्वोक्तपूर्वपक्षदूषणार्थस्य कल्पत्रयनिरासस्य भाष्योक्तपूर्वपक्षदूषणेप्युपयोगसाम्यसूचनार्थं यदस्माभिराध्वर्यवोद्देशेन होतृविधिरूपं पक्षान्तरं यदाध्वर्यवं तस्य यो होता स कर्त्तेत्येवमुपादेयस्यापि होतुः स्वकर्मानुपलक्षितस्याध्वर्यवं प्रत्युपादेयत्वायोगापत्तेरुपलक्षणार्थत्वेन यच्छब्दान्वयोपपत्तिं मत्वाङ्गीकृतं तदस्माद्व हेतोरित्याह * इतीति * । इतिकरणो हेत्वर्थः । भाष्योक्तं समवायविशेषव्याख्यामुपसंहरति * तस्मादिति * । प्रधानं चैवञ्जातीयकेष्विति वार्त्तिककृतयाध्वर्यवप्राधान्योक्त्या प्राधान्याशयत्वेनापि समवायविशेषोक्तिर्व्याख्याता भवतीति सूचनार्थं प्रधानं चेत्युक्तम् । समवायविशेषण्याविरोधाद्बाधायोगं शङ्कते * अत्रेति * । प्रश्नपूर्वमविरोधमुपपादयति * कुत इति । श्लोकं व्याचष्टे * करणस्य हीति *। मन्त्राणां करणार्थत्वान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः स्यात्सर्वस्य वचनार्थत्वादिति द्वादशाधिकरणसूत्रस्य मध्यमावयवः पठितः । परिव्याणकारकस्य रशनाख्यस्य दानलक्षणाद्ग्रहणात्प्रभृति परिव्याणसमाप्तिपर्यन्तं क्रियमाणानुवादिकालत्वात्करणस्य चोत्तरवेदेः प्रत्यक्स्थतां रशनामादाय प्राक्स्थतयूपसमीपगमनोत्तरकालपरिव्याणप्राक्कालत्वेन क्रियमाणानुवादिकालान्तः प्रयोज्यत्वाद्विरोधपरिहाराशक्तेर्निरस्यति । * नैतदिति * । रशनादानस्य यूपसमीपगमनस्य वा परिव्याणत्वाभावात्ततः प्रभृति परिव्याणस्य क्रियमाणत्वायोगमाशङ्क्य सङ्कल्पेन क्रियारम्भोपलक्षणात्तण्डुलविक्लेदनाख्यपाकसङ्कल्पपूर्वकस्य काष्ठक्षालनादेः पाकत्ववत्प-

रिवेष्टनाख्यपरिव्याणसङ्कल्पपूर्वकत्वाद्रशनादानादेः परिव्याणत्वोक्त्यै सङ्कल्पादेरित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा सङ्कल्पपूर्वकत्वं कारकप्रवचनस्योक्तं रशनादानमात्रविषयसङ्कल्पपूर्वकं रशनादानं न परिव्याणविषयसङ्कल्पपूर्वकमित्याशङ्क्य पदार्थविषयत्वात्सङ्कल्पस्य रशनादानादेः परिव्याणसङ्कल्पपूर्वकत्वाद्वर्त्तत इत्युक्तम्। रशनादानात्प्रभृति परिव्याणस्य क्रियमाणत्वे ततः प्राक्करणप्रयोगादविरोधं शङ्कते * एवमपीति *। परिवीशब्दस्यादानोक्तावपिशब्दस्य वा सन्निहितयूपोक्तावशक्ते रशनादानात्प्राक्प्रयोगायोगेन निरस्यति * तन्नेति *। सङ्कल्पप्रकाशनाशक्तिर्दृष्टान्तायोक्ता रशनादानादेः स्वातन्त्र्येणाप्रकाशनेपि परिव्याणोपक्रमात्मकत्वेन तदवयवत्वात्ताद्रूप्येण प्रकाशनोपपत्तिमाशङ्क्य प्रदानोपक्रमत्वेनावदानादेस्तदवयवत्वेपि प्रदानार्थेन याज्यादिनेव परिव्याणार्थेन करणेन तदुपक्रमार्थत्वात्तदवयत्वेनोपचरितस्यापि रशनादानादेर्वस्तुतः क्रियान्तरत्वात्प्रकाशनं योगोक्त्येऽवयवभूतरशनादानादिक्रियामात्ररूपेण प्रवृत्तमपि परिव्याणं प्रकाशयितुं परिवीशब्दो न शक्नोतीत्युक्तम्। कदा तर्हि प्रयोज्य इत्यपेक्षायामाह * तस्मादिति *। यूपसमीपस्थानानन्तकरणप्रयोगेपि रशनादानपरिव्याणप्रैषमन्त्रोच्चारणनाभिपरिमितयूपप्रदेशपरिव्याणार्थतत्समीपरशनाधारणनिष्पर्यावर्त्तननिष्ठकाग्रन्थिकरणसमूहात्मकत्वेन दीर्घकालस्य परिव्याणकर्म्मणः क्रियमाणानुवादिना व्याप्त्यशक्तेस्तदेकदेशप्रयोज्यत्वावगमात्कस्मिन्नेकदेशे प्रयोज्य इत्यपेक्षायां परिवेष्टनारम्भप्राचीनस्य रशनादानादेः परिव्याणैकदेशस्य करणेनावरोधात्परिवेष्टनारम्भप्रभृतौ परिव्याणैकदेशे क्रियमाणानुवादिप्रयोगेणाविरोधं शङ्कते * नन्विति *। परिवेष्टनारम्भप्रभृतौ परिव्याणैकदेशे क्रियमाणानुवादिप्रयोगाभ्युपगमेपि क्रियमाणानुवादिप्रैषानन्तरं करणपाठात्करणस्य च परिवेष्टनारम्भकालतया निर्ज्ञातत्वात्तत्प्राग्भावियूपसमीपरशनाधारणकाले पाठक्रमात्प्रयोज्यतयावगतेन प्रैषमन्त्रेण प्रेषणसामर्थ्यात्क्रियमाणानुवादिनः करणेन सह यौगपद्यप्राप्तेर्निरस्यति *कथमिति*। करणस्य मन्त्रान्तेन कर्म्मादिसन्निपात इति न्यायेन ज्ञातकालस्याज्ञातकालेन प्रैषेण कालज्ञानानुपपत्तौ कारणकालेनैव प्रैषकालस्य ज्ञेयत्वात्करणेन सहेतरस्य यौगपद्योक्त्यै०करणः क्रियमाणानुवादी च प्रैषसामर्थ्याद्युगपत्प्राप्येते इतीतरश्चेत्येवं चशब्दान्वयाभ्युपगमेनोक्ते प्रैषस्याज्ञातकालत्वात्क्रियमाणानुवादिकालज्ञापनाशक्तिमाशङ्क्य प्रैषकालज्ञाप

नार्था पाठक्रमोक्तिरित्येवं व्याख्येयम् । रशनादानस्य परिव्याणादित्वेप्य-सिशब्दयुक्तस्य करणस्यासन्निहितयूपोक्तथशक्तेर्यूपसमीपगमनोत्तरकाल प्रयोज्यत्वात्ततः प्राक्पठितस्यापि प्रैषस्य रशनादानान्तरयूपसमीपगमनकाले प्रयोज्यत्वावगतेस्तत्कालप्रयुक्तेन प्रैषेण क्रियमाणानुवादिनोनुष्ठापितस्य त्रैष्टुभत्वेनानुवचनोत्तमत्वेन च त्रिःप्रथमामन्वाह * त्रिरुत्तमामिति * । विधानात्रिरावृत्तेर्दीर्घत्वात्समाप्तिपर्यन्तपरिव्याणकालावरोधशक्तेस्तदेकदेशे प्रयोज्यतायां प्रमाणाभावेन तस्यापि यूपसमीपगमनानन्तरमेव प्रयोज्यत्वावगमान्नैकदेशभेदेनाविरोधोपपत्तिरित्याह * न चेति * । यूपसमीपगमनानन्तरं क्रियमाणानुवादिप्रयोगाभ्युपगमे तस्मिन् काले परिव्याणस्य वर्त्तमानत्वायावश्याभ्युपगमनीयत्वात्ततः प्राक्करणप्रयोगापत्तेरविरोधोपपत्तिमाशङ्क्य रशनादानात्प्रभृति वर्त्तमानत्वे सत्यप्यसन्निहितयूपोक्तथशक्तेर्यूपगमनानन्तरं करणप्रयोज्यत्वोक्तेर्वै परिव्याणकालान्तराले करणाप्रयुक्तिः । करणक्रियमाणानुवादिनोः प्राप्तस्याप्येककाल्यस्यैककर्तृकत्वेन कर्तृमन्त्रोच्चारणक्रिययोर्द्धर्माधर्म्यन्वयात्मकतयान्तरङ्गत्वाद्बलीयसा बाधादविरोधोपपत्तिं शङ्कते *ननु चेति*। परमतेन तावद्वाक्यस्यैककर्तृकत्वविषयत्वमभ्युपेत्यैककरणस्य प्राक्प्रयोगे सिशब्दशक्त्या वाच्यात्सन्निहितरूपात्पश्चात्प्रयोगे वा करणशक्त्या वाच्यादनुष्ठेयरूपात्क्रियमाणानुवादिनस्तु कालान्तरप्रयोगे क्रियमाणानुवादिशक्त्या वाच्याद् दृश्यमानरूपादर्थात्प्रत्ययस्यापत्त्या लिङ्गविरोधेन यौगपद्यबाधायोगान्निरस्यति *भवेदिति* । सामानाधिकरण्यश्रुत्या लिङ्गस्यैव बाधां शङ्कते * ननु चेति* । सामानाधिकरण्यश्रुतित्वाभावाल्लिङ्गबाधायोगेन निरस्यति * बाध्येतेति * । सामानाधिकरण्यगम्यस्यान्वयस्यारुणाधिकरणे वाक्यीयत्वाभिधानाद्वाक्यत्वं तावदुपपादयति*न हीति*। लक्षणाहेतुकं विप्रकर्षमुपपादयति * तत्रापिचेति * । लिङ्गतोर्मन्त्रयोर्विकृतावपाठाच्चोदकं विना प्राप्त्यभावलिङ्गैककाल्यप्राप्त्यनुपपत्तेर्वाक्यीयस्याप्येककर्तृकत्वस्य बलीयस्त्वोपपत्तिं शङ्कते * नन्विति * । मन्त्रस्वरूपप्राप्त्यै चोदकापेक्षत्वेप्यभिधानशक्त्यात्मकस्य लिङ्गस्यातिदेशिकस्याप्यौपदेशिकलिङ्गेन सह प्रत्यक्षत्वेनाविशिष्टतया चोदकानपेक्षत्वात्स्वरूपप्राप्त्यैव चोदकापेक्षणस्य लिङ्गवाक्ययोर्द्वयोरप्यविशिष्टत्वाल्लिङ्गस्य वाक्यबाधकत्वोपपत्त्याशयेन निरस्यति * उच्यत इति * । मन्त्रद्वयस्य लैङ्गिकैककाल्यप्राप्त्यैकान्तिकतया प्रत्यक्षवाक्यशिष्टैनैकक-

तृकत्वेन सह विरोधित्वाच्चोदकेनानुमानिकेन प्राप्त्यनुपपत्तेर्लिङ्गेनैकका-ल्यप्राप्त्ययोगं शङ्कते * स्यादिति * । एतत्कालैक्यमेवं लिङ्गेन वाक्यं बाधितवेत्यर्थंशब्दार्थः । लैङ्गिकैककाल्यप्राप्तेः प्राग्विरोधानापत्तेश्चोदक-निरोधायोगशङ्कां निराकर्त्तुमाह * यद्यपि ह्याति * । गृहाच्छादनप्रवृ-त्तौ वर्षस्येवानागतस्यापि विरोधस्य निरोधहेतुता युक्तेत्याशयः । चेत-नप्रवृत्तेरिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थत्वाच्छङ्क्यमानस्यापि चानिष्टस्य व्या-कुलीभावापादकत्वेन परिहार्यत्वाद्भविष्यद्वृष्टिभयशङ्काहेतोः प्रवृत्तेः प्रा-ग्भावनानिष्टवृष्टिभयपरिहारसाधनगृहाच्छादनप्रवृत्तिहेतोर्वृष्टिभयशङ्का-या वृष्टेरनागतत्वेपि सद्भावात्प्रवृत्तिर्युक्ता विरोधस्य तु वस्तुसद्भावेन बाधहेतुत्वान्नानागतस्य हेतुता युक्तेत्याशयेन निरस्यति * उच्यत इति * । क्रियमाणानुवादिनश्च चोदकेनैव होतुः प्राप्तेः करणमात्रस्येह वाक्ये होत्रन्वयविधाने द्वयोः समानकर्तृकत्वस्यैतद्वाक्याविधेयत्वाद्बली यस्त्वोद्भावनानर्थिकेति तावत्स्वमतेन विरोधाभावोक्त्या परिहारापात-निकार्थमाह * यदि चेति * । अतश्चास्य बाधकत्वाभ्युपगमे करणविरोधिनः क्रियमाणानुवादिनो होतृत्वबाधनं स्यात्तच्च समाख्या-गम्यहोत्रन्वयकृतत्वाद्वाक्येन समाख्याबाधात्मकतया सुकरमेवेत्या-ह * तेनेति * । बाध्यस्य होत्रन्वयस्य वाक्यबाध्यसमाख्याकृ-तत्वाद् बाधस्य समाख्याकृतत्वोपचारः । क्रियमाणानुवादिनश्च होत्रन्व-यबाधे सति वाक्यस्य क्रियमाणानुवादिविषयत्वाभावेन तस्य करणै-ककाल्यविषयेण लिङ्गेन सह भिन्नविषयतया विरोधाभावाल्लिङ्गवा-क्ययोर्बाध्यबाधकत्वं विनैव सिद्धान्तसिद्धिरिति स्वमतेन । ननु च युगपत्कालत्वं वा बाध्यतामेकर्तृकत्वं वेत्यादिवार्त्तिकोक्तां शङ्कां निरा-कर्त्तुमाह * एवञ्चेति * । लिङ्गेन वक्यबाधात्तु तच्छङ्कानिरासे हो-त्राध्वर्यवान्वयबाधापत्तेरानिष्टं यथा प्रकृतिप्रयोगप्रसङ्गात्तत्पूर्वः परिहारो युक्त इत्याह * यथा त्विति * । सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मा-दिति * । क्रियमाणानुवादिनं कः प्रयुञ्जीतेत्याशङ्कोत्तरत्वेनर्त्विजां मध्ये यस्य मुख्यप्रत्यासत्त्याख्यः प्रत्यासन्नस्य स्वकर्म्मणि व्यापृतत्वे वा य-स्याव्यापृतत्वाख्योविशेषः स प्रयुञ्जीयादित्येवमितरमिति सूत्रोत्तरार्द्ध-व्याख्यार्थमथेत्यादिभाष्यं कुण्डपायिनामयनेच्छावाकीयाख्याया होत्राया उद्गातृकार्यत्वाद् ग्रावस्तोत्रीयाख्यायाश्च प्रस्तोतृकार्यत्वादच्छावाकग्रा-वस्तदभावेन मैत्रावरुणव्यतिरिक्तहोतृपुरुषाभावात्प्रकृतोप्रयोगानुपपत्तेरि-

त्याशयप्रदर्शनमात्रार्थत्वादुपेक्षितम् ॥

प्रैषप्रैषार्थयोः पृथक्कर्तृकत्वम् । अधि० ११

प्रैषेषु च पराधिकारात् ॥ २३ ॥

यूपाय परिवीयमाणायानुब्रूहीति चाध्वर्यवस्य प्रैषस्य कुण्डपायिनामयने ह्यनुप्रयोज्यत्वादितरं प्रैषार्थं क्रियमाणानुवादिनमन्यः प्रयुञ्जीयादित्येवं पूर्वाधिकरणशेषभूतेनैवानेन सूत्रेणोदाहरणान्तरेषु विषयव्याप्तयेऽधिकरणान्तरकरणेनानन्तरसङ्गतिं लिङ्गसमाख्याविरोधाविरोधचिन्तात्मकतया च प्रकरणसङ्गतिं लोटः प्राप्तकालार्थत्वसन्देहं च सन्देहहेतुं स्पष्टत्वादनुक्त्वैक एव प्रैषप्रैषार्थयोः कर्त्तेति पूर्वपक्षं प्रैषस्य परविषयत्वसामर्थ्यरूपलिङ्गविरोधेन समाख्ययोभयत्राध्वर्युविनियोगायोगादयुक्तमाशङ्क्य प्राप्तकालत्वोक्तिलक्षणया प्रैषोक्तिर्वा विवक्षिता तत्कालानुष्ठानं च प्रैषार्थोक्त्येति सूचयितुं वक्ष्याम इत्यन्तं पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * प्रैषस्येति * । आत्मनः प्रैषायोगे शङ्किते स्वाशयं प्रकटयितुं पूर्वपक्ष्याहेत्यर्थः । आहेति शङ्काभाष्यं व्याचष्टे * प्रैषेति * । उच्यत इत्यादिपरिहारभाष्यमुपपादयितुमाह * परस्त्विति * । ओषधे त्रायस्वैनमित्यादिवदचेतनायामपि क्रियायां चेतनवदुपचारेण स्तुत्यं मध्यमोपपत्तिं स्वयमाह * क्रियैव त्वेति * । न केवलमदृष्टार्थत्वापत्तेः कर्त्तुः प्राप्तकालत्वं न वाच्यं किन्तु साकाङ्क्षत्वापत्तेः प्रोक्षण्यासादनं कर्त्तुमित्याद्यध्याहारे वा तव प्राप्तः कालः स च प्रोक्षण्यासादनं कर्त्तुमिति कर्तृक्रियाविशिष्टकालाख्यार्थप्राप्तत्वोक्तेः क्रियामात्रविशिष्टकालप्राप्तत्वोक्त्या चाल्पविधिसम्भवे बहुविधानस्यान्याय्यत्वाद् गौरवाख्यवाक्यभेदापत्तेरपीत्याह * यदि चेति * । प्रशब्देन प्राप्तत्वोक्तेरिच्छासामान्यवाचिना चेषणशब्देनोक्तिविषयेच्छाविशेषलक्षणाद्वारा तद्विषयोक्तिलक्षणात्प्राप्तत्वोक्त्यर्थो प्रैषणोक्तिः प्राप्तकालार्थत्वोपपादनमुपसंहरति * तस्मादपीति * । प्रैषार्थत्वाभ्युपगमेन स्वयं प्रौढ्या पूर्वपक्षमाह * अथापीति * । पूर्वपक्षोपसंहारपूर्वं सूत्रं योजयन् सिद्धान्तमाह * इतीति * । आहेति पूर्वपक्षाशयानुभाषणभाष्यं व्याचष्टे * यस्त्विति * । उच्यत इति परिहारभाष्येण प्राप्तकालार्थत्वायोगस्योक्तस्य प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेष्विति स्मृतेः प्राप्तकालत्वस्यापि वाच्यत्वाविशेषादयुक्तत्वमाशङ्क्योपपादनार्थं

तस्यामिति भाष्यं मध्यमपुरुषसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन समाख्याबाधोक्तयर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तदिति * । क्रियाया एव चेतनवदुपचारेण स्तुत्यै मध्यमपुरुषेण युष्मदर्थत्वोक्तः क्रियैव वोच्यत इति पूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तत्वात्प्राप्तकालतया लिङ्गविरोधपरिहारमाशङ्क्य युष्मदर्थस्य प्रकृत्यर्थानुरक्तं प्रत्ययार्थं प्रति विषयतया मध्यमपुरुषार्थत्वात्प्रकृत्युक्तां क्रियामपि प्रति विषयत्वावगतेर्विषयविषयित्वस्य च भेदाधिष्ठानत्वान्न शब्दान्तरानुक्तायाः क्रियायाः युष्मदर्थता वक्तुं शक्येत्याह * नचेति * । प्रत्युक्ताया अपि क्रियायाः प्रत्ययार्थप्राप्तकालतानुरञ्जकत्वाविवक्षया युष्मदर्थत्वमात्रविवक्षाशक्तावप्यचेतनस्य शब्देनाभिमुखीकरणाशक्तेः सन्निहिताभिमुखीकरणार्थयुष्मदर्थत्वोक्तयदृष्टार्थत्वापत्तेः क्रियाप्राप्तकालत्वप्रकाशनेप्यदृष्टार्थत्वापत्तिस्तुल्येत्याह *यद्यपिचेति*। क्रियाभिमुखीकरणकल्पनायामिव चात्मनः शरीररूपेणावस्थान्तररूपेण वा भेदकल्पनायामप्यदृष्टार्थत्वापत्तेस्तदाश्रयणेन प्रेष्यप्रेषकत्वव्यपदेशाभ्युपगमो न युक्त इत्याह * तथेति * । लिङ्गविनियोज्यानां च मन्त्राणां मुख्यार्थाभिधानकार्यत्वस्य गौणमुख्याधिकरणे स्थितत्वाद्चेतनायाः क्रियायाश्चेतनावदुपचारे चात्मनो भेदकल्पने च गौणत्वावश्यंभावापत्तेः पक्षद्वयमप्येतदयुक्तमित्याह * गौणतात्रेति * ॥ ततश्च क्रियाप्राप्तकालत्वोक्तौ मध्यमपुरुषानाञ्जस्यप्रसङ्गाल्लोटः प्राप्तकालार्थत्वाभ्युपगमेऽपि कर्तुः प्राप्तकालत्वोक्तेरभ्युदगमनीयत्वात्सिद्धान्तासिद्धिरित्याह * ततश्चेति * । वाक्यभेदापत्तेर्युष्मदर्थस्याविवक्षितत्वात्तद्द्वारेण लोटः प्रैषार्थत्वावधारणायोगमाशङ्क्याह * नचेति * । युष्मदर्थविशिष्टक्रियार्थप्रेषणाद्यः प्रैषार्थत्वपक्षे वाक्यभेद आशङ्क्यते स न युक्तः यस्माद्युष्मदर्थाविवक्षायामपि प्रोक्षणीशब्दोपादानात्प्रोक्षणीविशिष्टता प्रैषविषयस्य क्रियारूपस्यार्थस्याभ्युपगन्तव्यात्ततश्चोभयपक्षसाम्यान्नैकस्मिन्पक्षे वाक्यभेद आशङ्कनीय इत्यर्थः । पक्षद्वयसाम्योक्त्यर्थं वावश्योक्तिः हिशब्दार्थे चशब्दः प्रोक्षणीविशिष्टत्वस्योभयपक्षसाम्येपि युष्मदर्थविशिष्टत्वनिमित्तस्य गौरवलक्षणस्य वाक्यभेदस्य युष्मदर्थविवक्षायामसाधारण्यमाशङ्क्य क्रियायुष्मदर्थादीनामर्थानामनेकत्वेप्येकपदोपात्तत्वेन युगपदुपादानात्सहैव प्रैषविषयत्वावगतेः प्रत्ययालोचनभेदानपेक्षतया वाक्यभेदानापादकत्वमाह * नचेति * । कर्तुराख्यातवाच्यत्वाभावेपि लक्षणयोपादानं विवक्षितम् । प्रत्ययावृत्तिलक्षण-

वाक्यभेदानापत्तावपि गौरवलक्षणवाक्यभेदापत्तिमाशङ्क्यानेकार्थोपादाने तस्य सर्वत्राभ्युपगमेनादोषत्वमाह * नचेदृशामिति * । कथं तर्हि युष्मदर्थविवक्षायां वाक्यभेदो भाष्यकृतोक्त इत्याशङ्क्य पूर्वपक्षे लोटः प्राप्तकालार्थत्वात्प्राप्तकालतायाश्च मध्यमपुरुषाद्युष्मदर्थविषयत्वावगतेः क्रियाया अपि प्रकृत्यर्थत्वेन प्रत्ययार्थत्वेन प्रत्ययार्थप्राप्तकालत्वाविशेषणतया युष्मदर्थविषयत्वावगमात्क्रियायुष्मदर्थयोः पृथक्त्वं विना विषयविषयित्वानुपपत्तेः पृथक्त्वात्प्राप्तकालत्वस्य युष्मदर्थेन सह तव प्राप्तः काल इति विषयविषयित्वान्वयाविधावेका क्रियया च सहासावन्नं कर्त्तुमिति विशेषणाविशेष्यत्वान्वयविधावन्यासादयेति श्रुतेः शक्तिः कल्प्येति वाक्यभेदापत्तिर्भाष्योक्ता सिद्धान्ते तु प्रैषार्थत्वात्प्रैषस्य च नित्यं युष्मदर्थविषयत्वात्प्रैषान्यथानुपपत्त्यावगतस्य युष्मदर्थस्यानुवादान्न वाक्यभेदापत्तिरित्याह * प्राप्तेति * । समाख्यानादपि प्रैषार्थताबलीयत इत्याह * एवं चेति * । सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति ॥

प्रैषप्रैषार्थयोर्यथाक्रममाध्वर्यवाग्नीध्रत्वम् । अधि० १२

अध्वर्युस्तु दर्शनात् ॥ २४ ॥

व्याख्याद्वैविध्यार्थं पाठद्वयोक्तिपूर्वं लिङ्गदर्शनं व्याचष्टे * यदिति * क्षिणोत्यर्थहिंसाकर्मतयोक्तस्याध्वर्योः स्फ्यधारयितृत्वायोगेन तद्व्यतिरिक्तस्य स्फ्यधारयितृत्वावगमाद्दर्शपूर्णमासयोश्चाग्नीध्रातिरिक्तासम्भवदध्वर्युकर्तृकाध्वर्युवेदाम्नातपदार्थकार्यभावात्सोऽग्नीदग्नीद्धारितो वा वज्राध्वर्यु क्षिण्वीतेत्यर्थद्वयोक्तयर्थः शाखाभेदेन द्विविधोऽपि पाठः । अग्नीधः स्फ्यधारणमेकान्तेन वदन् वेदिं चिनृतीयदेशे तिर्यञ्चं स्फ्यं स्तब्ध्वा प्रेष्यतीति समानकर्तृकत्ववचनात्स्फ्यवतः प्रेषकत्वावगतेरग्नीधमेव स्फ्यवत्त्वात्प्रेषकं तावद्दर्शयति तद्दर्शनाच्चान्यप्रैषार्थकारिणं दर्शयतीति तावच्चशब्दावनुकृष्य योज्यम् । प्राप्तिं विना लिङ्गस्याप्रामाण्यात्प्रश्नपूर्वं द्वादशवक्ष्यमाणन्यायद्वयेनप्राप्तिमाह * कान्विति * ।

गौणो वा कर्म्मसामान्यात् ॥ २५ ॥

वाशब्दोक्तं सिद्धान्तमुपपादयितुं स्वयं तावद्गुणविरोधन्यायेनापवदिष्यमाणमपि समसङ्ख्यविरोधविषयत्वाच्च भूयोविरोधेऽनभिमतमप्यभ्युच्चयार्थं द्वादशवक्ष्यमाणमेव न्यायमाह * मुख्यं वेति * ॥

भाष्योक्तं पारमार्थिकं न्यायं व्याचष्टे * प्रयोजकस्य चेति * ।
लिङ्गदर्शननिरासार्थत्वेन सूत्रं व्याख्यातुमाह * वज्रेणेति * ।

करणमन्त्रेषु स्वामिफलस्याशासितव्यत्वम् । अधि० १३

ऋत्विक्फलं करणेष्वर्थवत्त्वात् ॥ २६ ॥

मन्त्रार्थस्यानुष्ठेयस्य मन्त्रोच्चारयितृव्यतिरिक्तपुरुषगामित्वेऽभिहिते प्रसङ्गात्फलभूतस्य मन्त्रार्थस्यान्यानन्यगामित्वविचारादधिकरणत्रयसङ्गतिं स्पष्टत्वादनुक्त्वाङ्गाश्रितकाम्यगुणफलस्य तथाकामोऽर्थसंयोगादित्यत्र स्वामिगामित्वोक्त्याङ्गफलस्यापि न्यायसाम्यात्स्वामिगामित्वसिद्धेरेतदधिकरणपूर्वपक्षमयुक्तमाशङ्क्याङ्गफलत्वाभावाशयेनोपपादयितुमाह * यथैवेति * ॥

स्वामिनो वा तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

अङ्गफलत्वेन सिद्धान्तमुपपादयितुमाह * नैवेति * । नीत्यस्येमान्वाधानस्य फलान्वयायोगमाशङ्क्य जातेष्टिवदानुषङ्गिकफलसाधनत्वेऽपि नित्यत्वाविरोधसूचनार्था नित्योक्तिः क्रियासमवेताग्न्युक्तिमात्राच्छ्रुत्युक्तकरणत्वासिद्धमान्त्रवर्णिकस्य वर्चःपुष्ट्यादेः समवायकल्पनायोगाशयेन पृच्छति * कथमिति * । अग्न्युक्तिमात्रात्कृत्स्नस्य मन्त्रस्य श्रुत्युक्तकरणत्वासिद्धेर्मन्त्रोक्तस्य फलस्य क्रियानन्वयवादिना मन्त्रस्य क्रियायां स्वार्थसमवायाकल्पकताभ्युपेतव्येत्यापाद्य सूक्तवाकाधिकरणोक्तं स्वार्थसमवायकल्पकत्वं तावत्स्मारयति * व्यतिरिक्तेति * । स्वशक्त्या प्रकाश्यार्थव्यतिरिक्तक्रियासाधनत्वेनापि विहितो मन्त्रः क्रियां तत्सम्बन्ध्यर्हं वा किञ्चित्कारकं क्रियान्वयि कल्पयित्वा प्रकाशयन्नङ्गत्वं यस्मात् सूक्तवाकाधिकरणन्यायेन यात्ति तस्मान्नित्याङ्गाश्रयं फलमेवेदं कल्प्यमित्यर्थः । एवमपि वयं त्विन्धाना इति दीपनार्थेनेन्धतिना गृह्णात्युक्तधारणात्वाधानक्रियायास्तत्सम्बन्धिनश्चाग्नेरग्निशब्देन स्वशक्त्या प्रकाशनाद्वर्चःपुष्ट्यादेः क्रियान्वयकल्पना न युक्तेति प्रश्नाशयं निराकर्तुं कृत्स्नमन्त्रस्य करणत्वासिद्धचै फलस्यापि क्रियान्वयकल्पनोपपादनायाह * तस्मादिहेति * ।
करणत्वेन श्रुतिविनियुक्तस्य मन्त्रस्यान्यतोऽसिद्धस्वार्थसमवायकल्पकत्वे सूक्तवाकाधिकरणोक्तेऽपि सूक्तवाकेन स्वसाध्यायाः साक्षात्प्रकाशनाश-

केस्तत्प्रकाश्यस्य च कस्य चिदन्यतः क्रियान्वयासिद्धेस्तत्र स्वार्थस्य क्रियान्वयकल्पना युक्ता इह त्वाधानक्रियायास्तत्सम्बन्धिनश्चाग्नेः प्रकाशनात्करणत्वासिद्धेर्नान्यस्य समवायकल्पना युक्तेति वैषम्यशङ्कानिरासार्थं स्वार्थसमवायकल्पनात्रोक्तेत्यपौनरुक्त्यसूचनपूर्वमुपसंहरति * तस्मादिति * । अङ्गस्यापि फलान्वयोपपत्तावाशीर्मन्त्राणामप्यायुराद्याशासनक्रियायामायुरादिफलान्वयकल्पकत्वसम्भवात्प्रधानफलप्रकाशनार्थत्वाभ्युपगमायोगमाशङ्क्याह * यास्त्विति * । तदर्थत्वादिति सूत्रावयवं पुष्ट्यादेरन्वाधानफलत्वेप्यात्माभिवादिशब्दसामर्थ्यात्तन्नौ सहेतिव्यपदेशसामर्थ्यादिवाध्वर्युगामित्वशङ्कानिरासार्थत्वेन शङ्कोपन्यासपूर्वं व्यपदेशफलस्याध्वर्युगामित्वेपि स्वामिगामित्वानपायाद्यजेतेत्यस्यादधीतेत्यस्य चात्मनेपदस्य बाधानापत्तेरेवम्भ्याशयेन व्याचष्टे * आहेति * । अथ कस्मादिति शङ्काभाष्यं करणस्य कर्तृव्यापारव्याप्यत्वात्करणमन्त्रव्यापारणस्योच्चारणाख्यस्यान्वाधानक्रियया सह समानकर्तृकत्वावगतेर्मन्त्रमात्रस्य याजमानत्वशङ्कायोगादयुक्तमाशङ्क्य मन्त्रद्वारान्वाधानस्यैव याजमानत्वशङ्कार्थत्वेन तावद्व्याचष्टे * अथेति * । उच्यत इति परिहारभाष्यं ममशब्दशक्त्यात्मकलिङ्गात्मनेपदश्रुतिभ्यां विरोधे समाख्याया विनियोजकत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्य श्रुतिलिङ्गाभ्यां विरोधस्य मन्त्रान्वयावगम्यतया याजमानत्वोत्तरकालत्वात्प्रथमत्वयागादिवच्चान्वाधानस्य मन्त्रफलत्वाभावेन मन्त्रान्वयानपेक्षोत्पत्तिकाले फलान्वयानवगतेरविरुद्धया समाख्यया विनियोगोपपत्त्याशयेनोपपादयितुमाह * नैतदिति * । यथाश्रुतभाष्योक्तायाः शङ्कायास्तुच्छत्वदर्शनायैते एव शङ्कोत्तरभाष्ये यथाश्रुते व्याचष्टे * मन्त्रमात्रमिति * । मम सर्वाशिष इत्यादिभाष्यं फलाकर्षणशङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुं शङ्कां तावदाह * फलमपि तर्हीति * । श्रुत्या लिङ्गबाधात्फलस्याध्वर्युगामितया कर्षणायोगं पूर्वोक्तं तावद्भाष्यव्याख्यापातनिकार्थं स्मारयति * आकृष्येतेति * । आत्मनेपदस्य श्रुतित्वेपि सर्वाङ्गप्रधानसाधारण्येन सावकाशत्वात्प्रधानद्वारा चाङ्गे प्रवृत्तः परोक्षत्वादन्वाधाने विशेषरूपेण साक्षाच्च प्रवृत्तेन लिङ्गेन बाधं गौणत्वं चाशङ्क्य प्रत्यक्षायाः श्रुतेर्मन्थराया अप्यनुमेयश्रुतिप्रतिबन्धकतयाननुमितश्रुतिकेन लिङ्गेन बाधायोगं, सर्वाङ्गप्रधानफलानां चैकस्यात्मनेपदस्य कर्तृगामितावाचिनोऽन्यत्र मुख्यस्येह वैरूप्यापत्तेर्गौणत्वाख्याविरोधप्रकाराणां-

यदन्मन्त्रस्तथा तर्ह्यात्माभिवादिनी श्रुतिः कथं व्याख्येयेत्यपे ७७स्वयक्षी यमध्याहारेण व्याख्यापूर्वं वयं त्विन्धानास्तन्वं पुषेमेत्यादावध्याहारायोगेनापरितोषाद्भाष्योक्तां गौणत्वेन व्याख्यामाह * तत्रेति * । अव्यापकोऽप्यध्याहारपक्षोऽभ्युच्चयमात्रत्वेनोक्तः । सिद्धान्तमुपसंहराति * तस्मादिति * कैश्चित्कल्पसूत्रकारैः पक्षेन्वाधानस्य स्वामिकर्तृकस्यैवोक्तत्वाद्विषयायोगमाशङ्क्य द्वेधा परिहरति * ये चेति * ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

सूत्रं व्याचष्टे * सर्वेति * । फलस्याननुष्ठेयत्वाच्चिन्तानर्थक्यमाशङ्क्य फलाशासनस्य मन्त्रार्थत्वेनानुसन्धेयतयानुष्ठेयत्वाच्चिन्तार्थवत्त्वोक्त्यर्थं पक्षोक्तमिति भाष्यं मन्त्राधिकरणे मन्त्रार्थानुसन्धानस्यानुष्ठेयतयोक्तत्वेन स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ॥

करणमन्त्रेषु कर्मार्थफलस्य ऋत्विग्धर्मत्वम् । अधि० १४

कर्म्मार्थं तु फलं तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्त्वात् ॥ २९ ॥

गार्हपत्याहवनीययोर्वृद्धतरत्वेनान्तरासंचरणेपि सन्तापनापत्तेस्तादात्विकस्यासन्तापस्य फलत्वायोगात्कालान्तरीयासन्तापफलताया मन्त्रवर्णात्कल्पनीयत्वावगतेस्तस्य च कर्म्मानौपयिकत्वात्पूर्वाधिकरणन्यायेन स्वामिगामित्वपूर्वपक्षं स्पष्टत्वादनुक्त्वाहवनीयप्रत्यगुदग्देशस्थस्य प्रत्यग्दक्षिणदेशे स्थित्वा स्रुवाघाराघारणायाहवनीयसमीपदेशेन दक्षिणाभिक्रमणे समन्ताद्गच्छन्तीनां ज्वालानां स्पर्शात्सन्तापापत्तौ कर्म्मविघ्नापत्तेस्तत्प्रतिबन्धस्याध्वर्युगतस्य स्वाम्यपेक्षितत्वेनात्मनेपदाविरोधान्ममेत्यात्माभिवादिशब्दसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेनाभिक्रमणकर्त्रध्वर्युगामित्वसिद्धान्तोक्त्या पूर्वापवादमाह * यत्त्विति * ॥

व्यपदेशाच्च ॥ ३० ॥

व्यपदेशात्फलस्योभयगामितायाः प्रागेवोक्तत्वात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्य ब्राह्मणस्य विधायकत्वेन तद्गताद्व्यपदेशात्फलस्योभयगामित्वेपि मन्त्रस्याविधायित्वेन तद्गतस्य फलस्य क्लेशेन कल्पनीयत्वाद्भद्राख्यस्य च फलस्याकर्म्मार्थत्वेनाध्वर्युगामितया स्वामिनानपेक्षणेनोभयगामित्वकल्पनाऽशक्त्या शङ्कासम्भवेनापौनरुक्त्यमाह * व्यपदेशादिति * ।

व्यपदेशास्याध्वर्यौ स्वामिनि च युगपत्प्रवृत्तेरुभयगामित्वकल्पनाहेतु-तायां मन्त्रब्राह्मणयोस्तुल्यत्वात्स्वामिगामित्वानपायेन चाकर्मार्थत्वेपि स्वामिनापेक्षणोपपत्तेरात्मनेपदाविरोधान्मन्त्रेपि कल्पनागौरवक्लेशाभा-वेन सिद्धान्तमाह * कल्पनेति * । उभयगामिफलोक्तिशक्तयाख्याल्लि-ङ्गान्मन्त्रस्योभयप्रयोज्यत्वं तयो सहेत्यध्वर्युराहेति वाक्यगताध्वर्युमात्र-प्रयोज्यत्वबाधेन शङ्कते * अथ कस्मादिति * । लिङ्गाविरोधेन वाक्य-स्य बाधायोगादध्वर्युणैव प्रयोज्य इति नियमोपपत्त्या निरस्यति * य-देति * ।

द्रव्यसंस्कारस्याङ्गप्रधानार्थत्वम् । अधि० १५

द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात्सर्व्वकर्म्मणाम् ॥ २१ ॥

कः शेषः केन हेतुना शेषः कथं च विनियुज्यते श्रुत्यादीनि च विनियोगकारणानि वक्ष्यन्ते तेषां च बलवद्बलवत्तेति पञ्चविधस्य शेषलक्षणप्रतिज्ञार्थस्य बलाबलचिन्तासमाप्त्या समाप्तत्वाच्छेषलक्षणा-नन्तर्गतोत्तरचिन्तायां लक्षणासङ्गतिमाशङ्क्य सर्वेषां वा शेषत्वस्या-तत्प्रयुक्तत्वादित्यत्र बर्हिर्लवनादीनामङ्गप्रधानार्थत्वेभिहिते वपनादौ भौ-ऽंशापालेनापोदिते महावेद्यां चिकीर्षासंयोगस्यानपवादकत्वाद्वपनादि-तासिद्धेर्दीक्षादक्षिणे वचनादपोदिते महावेदेरपि वाचनिकयूपार्थत्वाद-पवादमाशङ्क्य वचनस्य देशलक्षणार्थत्वेनानपवादकत्वमुक्त्वा हवि-र्धानेपि देशलक्षणार्थत्वेतिदिष्टे प्रसङ्गात्स्वयङ्कर्तृकानाङ्गप्रधानार्थां प्रधा-नमात्रार्था वेति विचार्य तत्प्रसङ्गेन कर्तृचिन्ताप्रपञ्चपूर्वकर्तृविषयस-माख्याविरोधाविरोधचिन्तासमाप्त्या बुद्धिस्थीकृतस्य बर्हिर्लवनादेः प्राकृतकार्यमात्रसर्वार्थत्वं वैकृतकार्यसर्वार्थतापि वेति चिन्तायाः स-ङ्गतिं सूचयितुमाह * गत इति * । क समाख्यायाः पूर्वैः सह वि-रोधः क वा नेति चिन्तासमाप्त्या बुद्धिस्थीकृतस्यापि बर्हिर्लवना-देर्विकृतावातिदेशिकत्वादुपदेशचिन्तार्थे षष्ठे विचारासङ्गतिमाशङ्क्या-तिदेशात्प्राकृतानामङ्गानां विकृत्यन्वयावगमेपि संस्कारकर्मणां निर्धाराणां विकृत्यन्वयायोगाद्बर्हिरादीनां चापूर्वसाधनांशेनैव द्वारत्वाभ्युपगमाद्वै-कृतापूर्वसाधनीभूतद्वारान्वयस्य प्रधानसारूप्यहेतुकातिदेशाविषयत्वे-नातिदेशानवगतेः पदार्थातिदेशद्वारातिदिष्टश्रुत्याद्युपदेशाधीनत्वाद्ब-र्हिर्लुनातीति विकृतावतिदिष्टया श्रुत्या प्राकृतस्तरणद्वारेव वैकृतापूर्व-

साधने बार्हिषि द्वारभूते लवनं विनियुज्यते बर्हिर्मात्रे वेत्युपदेशं विनैवेषेति सूचयितुं श्रुत्यादीनां विरोधाविरोधचिन्तायाः प्रकृतौ विकृतौ चोपयोगसाम्यमाह * सर्वश्चेति * । एवमपि प्रकृतावङ्गप्रधानेषु धर्म्मसामानविध्यस्य सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वादित्यत्रैवोक्तत्वादेतत्सूत्रं गतार्थमित्याशङ्क्योत्तराविवक्षार्थत्वं तावद्भाष्योक्तं विवृणोति * यत्विति * । स्वयमुत्तराधिकरणपूर्वपक्षोक्त्यर्थत्वेनैतत्सूत्रं व्याचष्टे * शक्यं त्विति * ॥

अपूर्वप्राकृतधर्माणां विकृतावसंबन्धः । अधि० १६

निर्देशात्तु विकृतावपूर्वस्यानधिकारः ॥ ३२ ॥

धर्मसाधारण्यशास्त्रातिदेशयोः सप्तमदशमाद्यनिराकरिष्यमाणत्वेनेह तदाशयपूर्वपक्षायोगादानुमानिकेभ्यः प्राकृतेभ्योऽङ्गेभ्यः प्राक् प्रत्यक्षत्वाद्वैकृताङ्गप्राप्तबर्हिर्लुनातीत्यातिदिष्टया श्रुत्या प्राकृतवैकृतबर्हिरुद्देशेन लवनविधानात्सर्वार्थत्वं पूर्व्वपक्षयित्वा क्लृप्तोपकारसाकाङ्क्षाः प्रथमं प्राकृतैः सह सम्बध्यन्ते समीपस्थं विकाराः प्रोज्झ्याचोदितमिति न्यायेनानुमानिकत्वेपि क्लृप्तोपकारत्वात्प्राकृतसंस्काराविधावपूर्वस्यानुद्देश इत्येवमर्थेन सूत्रेण निराकृते प्रकृतौ ये विहिता धर्मास्ते विकृतौ स्ववाक्यगतचोदनादिसादृश्यनिमित्तेनातिदेशेन वाक्यान्तरविहितेभ्योऽङ्गेभ्यः प्रागेव निर्द्दिष्टा अतो यत्र प्राकृतकार्ययो राज्यबर्हिषोः स्थिताः प्रधानोपकारित्वेन क्लृप्तास्तत्रैव निर्द्दिष्टा इत्येवमर्थेन निर्द्दिष्टा इति भाष्येण भूतार्थनिष्ठान्तनिर्द्दिष्टपदावृत्त्यातःशब्दाध्याहारेण च विकृते प्राकृतानामानुमानिकत्वाद्वैकृतेभ्यः प्रत्यक्षेभ्यः प्रागन्वयायोगमाशङ्क्योपकारातिदेशानपेक्षप्राकृताङ्गातिदेशो तेषां प्रकृत्युपकारित्वे क्लृप्तेपि विकृत्युपकारित्वस्याक्लृप्तत्वेनोपदेशसाधारण्ये वा क्वचिद्वृत्त्युपकारित्वस्याक्लृप्तत्वेनाक्लृप्तोपकारत्वाविशेषात्प्रागन्वयो न युज्यते द्वयस्यापि तु दशमसप्तमाद्यनिराकरिष्यमाणत्वेनोपकारपृष्ठभावेनैवाङ्गातिदेशात्प्राकृतं विकृतावतिदिष्टं प्रति साधनत्वस्य प्रकृतौ क्लृप्तस्योपकारैक्येन विकृतावप्यनपायात्प्रकृतौ क्लृप्तोपकारत्वेन प्राकृतानामङ्गानां प्रागन्वयोपपादनार्थं ये चेत्यादिभाष्यं समुदायार्थतात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * यदीति * । सप्तमाद्ये साधारण्यनिरासेनातिदेश इष्टः स च दशमाद्ये कार्यपुरःसरं इष्ट इत्यर्थः । धर्मातिदेशस्य करणोपकाराख्यधर्मकार्यातिदेशपूर्व्वकत्वं

विवृण्वन् सर्व्वार्थत्वनिरासमुपपादयति * तत्रेति * । यागं गतो याग-सहकारी सन् फलापूर्व्वोत्पत्तौ व्याप्रियत इति व्युत्पत्त्या यागगतव्यापारोक्त्या करणोपकाराख्यं कार्यमवोक्तं प्रयोजनोक्त्या प्रात्यात्मिकपदार्थविधिप्रयोजनत्वादवान्तरकार्याण्युक्तानि दृष्टानां तण्डुलानामुपायान्तरेणापि सिद्धेस्तद्द्वारा कार्यस्यावघाताख्यधर्मग्राहकत्वाद्यागात्कार्येण ग्रहणानर्थक्यशङ्कानिरासार्थं नियमजन्यादृष्टद्वारतोक्ता यूपावटस्तरणादीनामपि प्रयोजनानां करणोपकारसाधनत्वात्तेनात्मसिद्ध्यै ग्रहणापत्तेस्तादर्थ्येनापि बर्हिर्लवनादिपदार्थप्राप्त्यापत्तिमाशङ्क्य तेषां करणोपकारजनकत्वेऽप्यतिदेशकालेनवगमाद् ग्रहणाशक्तेर्यावन्ति वेदिस्तरणादीनि प्रयोजनानि प्रकृतौ जातानि तावन्त्येव प्राप्नुवन्तीत्युक्तं तैश्च ज्ञातपरिमाणैरेव पदार्थप्रयोजनैरात्मसिद्ध्यै पदार्थानां प्राप्यमाणत्वेनात्मजनकानामेव प्राप्यमाणत्वान्न सर्वार्थत्वापत्तिरिति ग्रन्थशेषेणोक्तम् । भाष्यार्थस्य सूत्रारूढत्वसूचनार्थोक्तेऽर्थे सूत्रं योजयति * तस्मादिति * ॥ एतदेव भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुः प्रप्रधानं हीत्यनेन शास्त्रातिदेशमपिचेत्यनेन चोपदेशसाधारण्यं निरस्यतीत्याह । * प्रधानं हीति * । भाष्यं च चोदनासामान्यस्य प्रधानगतत्वेन तद्गतस्य फलसाधनयोग्यताख्याङ्गजन्योपकारस्यैव तेनोपस्थापयितुं शक्यत्वाद्धर्म्माणां तु साक्षाच्चोदनासामान्याभावात्प्रधानचोदनासामान्येन चात्यन्तभिन्नानां धर्म्माणामुपस्थापयितुमशक्यत्वाच्चोदनासामान्यहेतुकश्चोदको यस्मात्प्रधानोपकारमेवानिर्दिशन्नप्यपेक्षते न धर्म्मान् तस्मात्प्रधानोपकारद्वारैव धर्म्मातिदेशो न स्वातन्त्र्येणेत्युक्तं यत्तूपदेशसाधारण्याशयेनोपकारान्वयात्प्राग्धर्म्माणां दर्शपूर्णमासवद्दीक्षादिनाप्यन्वयः शङ्क्यते सोऽपि विप्रकृष्टैकवाक्यत्वाद्यागाश्च सम्भवतीत्यपिचेत्यादिनोक्तमित्येवं योऽयं प्रधानाश्रितत्वेनोपकारस्याश्रयाश्रयिणोरत्यन्तभेदाभावात्प्रधानादत्यन्तभेदाभावं मत्वा प्रधानापेक्षोक्त्योपकारापेक्षा विवक्षिता विधेः प्रकरणान्तरातिदेशादिति दशमाद्यपूर्वपक्षसूत्रे विधिशब्देन शास्त्रातिदेशस्य वक्ष्यमाणत्वाच्छास्त्रलक्षणार्थास्तथा धर्म्मोक्तिर्वार्त्तिककृतोऽभिमता । उपदेशसाधारण्ये विप्रकृष्टान्वयक्लेशोक्त्या धर्म्मातिदेशे भृत्यादिरेकोऽप्येकं स्वामिनं प्रति यमुपकारं करोति तमेवान्यमपि प्रतीति नियमादर्शनेन धर्म्मैः प्राकृत एवोपकारो विकृतौ कार्य इति नियमप्रमाणाभावादुपकारविप्लवसाम-

नत्वस्यापि कल्पनीयत्वेन कल्पनागौरवक्लेशस्य बुद्धिस्थस्योपकारातिदेशे तत्साधनत्वस्य प्रकृतावेव क्लृप्तत्वेनाकल्पनीयतया लाघवसम्भवे गौरवस्यानाश्रयणीयत्वाद्धर्मातिदेशनिरासहेतुत्वोक्त्यर्थं निर्ज्ञातं खल्वपीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * शास्त्रेति * । यश्चोपदेशसाधारण्ये दूरस्थान्वयासिद्ध्यै दूरस्थोपस्थापनक्लेशोऽभिहितः स शास्त्रातिदेशेऽपि तेषां चोदनासामान्येनोपस्थापनाशक्तेः स्थित एवेत्याह * दूरस्थेति * । धर्माश्चेत्यादिभाष्ये शास्त्रातिदेशोपदेशसाधारण्ययोर्द्वयोरपि निरासार्थत्वेन व्याचष्टे * शास्त्रेति * । ये चेत्यादिभाष्योक्तं शास्त्रातिदेशोपदेशसाधारण्यनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * । अतिदेशः स चोपकारस्येत्यर्थः । शास्त्रातिदेशोपदेशसाधारण्यानिरासस्य प्रकृतोपयोगोक्त्यर्थस्तस्मादित्यादिभाष्यशेषः स्पष्टत्वान्न व्याख्यातः ।

विधृतिपवित्रयोः परिभोजनीयबर्हिषा कर्त्तव्यत्वम् । अधि० १७

विरोधे च श्रुतिविशेषादव्यक्तः शेषे ॥ ३३ ॥

लवनादेः प्राकृताप्राकृतसर्वबर्हिःकार्यार्थत्वे निरस्ते प्रसङ्गात्प्राकृतसर्वबर्हिःकार्यार्थत्वस्यापि निरासात्सङ्गतिमिदानींशब्देन सूचयन् परिस्तरणीयपरिभोजनीयबर्हिषां पृथग्लवनविधानाद्बर्हिर्लुनातीति वाक्यविहितस्य लवनस्य तादर्थ्याभावेऽपि विधृतिपवित्रबर्हिरर्थत्वनिरासहेत्वभावात्तदर्थतापि युक्तेति पूर्वपक्षं स्पष्टत्वादनुक्त्वा प्रकृतावपि विधृतिपवित्राख्यस्य बर्हिःकार्यस्य धर्मविधावनधिकार इत्यनधिकारोक्त्यनुषङ्गसहितचकारसूचितां सिद्धान्तप्रतिज्ञां व्याचष्टे *इदानीमिति * । त्रिधातु पञ्चधातु वा लुनातीति यथा लूनस्य कृत्स्नस्य बर्हिषस्त्रिधातु पञ्चधातु वा वेदिं स्तृणातीति श्रुत्या स्तरणाख्यकार्यविशेषार्थत्वावगमाद्विधृतिपवित्रार्थस्य बर्हिषस्ततोऽवगमे त्रिधातुश्रुत्या पञ्चधातुश्रुत्या वा विरोधापत्तेरिति हेत्वर्थं विरोधे श्रुतिविशेषादिति सूत्रावयवं व्याचष्टे * यथा लूनस्येति * । विधृतिपवित्रार्थबर्हिर्विधेः समावच्छिन्नाग्रौ दर्भावित्यस्य तर्हि कतरद्बर्हिर्विषय इत्याशङ्क्य धर्मविशेषशून्यो बर्हिर्विधिः परिभोजनीयाख्यान्यबर्हिर्विषय इत्युक्त्यर्थमव्यक्त इति सूत्रावयवं व्याचष्टे * सामान्यभूत इति * । धातुशब्दस्य च स्तरणार्थबर्हिर्मुष्ट्यवयववाचित्वप्र-